

अथासनाप्याविशतां पुरस्ता-
 दुभौ विराटदृषदौ नरेन्द्रौ ।
 दृष्टौ च मान्यौ पृथिवीपतीनां
 पित्रा समं रामजनार्दनौ च ॥ ३ ॥
 पाञ्चाक्षराजस्य समीपतो हिं
 शिनिप्रवीरः सह्रौहिणेयः ।
 मत्स्यस्य राजश्च मुसन्निष्ठो
 जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४ ॥
 मुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
 भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
 प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
 विराटपुत्रैश्च सहाभिमुख्युः ॥ ५ ॥
 सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
 वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
 उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमारा
 सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६ ॥

भवतीति च तात्पर्यार्थः । तत्तद्वान्तरवाक्यसुरयार्थपदा-
 र्थं च व्याख्ययैवाभिगन्तव्यौ । अत्रान्तरवाक्यतात्पर्यार्थस्तु
 पुरोहितप्रस्थापनमुखात् साम्ना सर्वार्थसिद्धौ दण्डो न
 कार्य इति । राजामन्त्रणस्य चात्यन्तापदि पुरुषसंश्रयेणापि
 निस्तरितव्यमिति । विश्वरूपवृत्रवधयोश्च विश्वस्तवबदोपो-
 पदर्शननीत्यपेक्षया भिन्नास्यापि शत्रुनाशिनः पञ्चाक्षरानुष्ठान-
 नात्तद्दोषशमनविधिर्गिति । नहुपपातस्य च परदारप्रार्थनब्रा-
 ह्मणावमानानाभ्यां संपदंशो भवतीति । एवं संजययानस्यापि
 पुगेहितोक्त एव । विदुरवाक्यानां तु सकलराजनीतिप्रचा-
 रप्रदंसा । सन्तस्तुजातवाक्यानामात्मज्ञानप्रदंसा । सञ्जयेन
 सह पाण्डवानां संवादादारभ्य यानसन्निवर्षयन्तस्य बलवता
 विप्रहो न कर्तव्य इति । यानसन्निवर्षासुदेवमाहात्म्यम् । भग-
 वयानमन्त्रणादरपि शत्रोरपरार्थं प्रस्थाप्य यो दण्डो विधी-
 यते न तेनाकीर्तिः । दम्भोद्भवोपार्यानास्य दर्पनिन्दा ।
 विष्णुमाहात्म्यस्य गालवचरितस्य च निर्वन्धनिन्दा । तत्रा-
 पि यायातस्याभिमाननिन्दा, दानस्वधर्मपालनसत्ययज्ञप्र-
 दंसा । तदनन्तरसभावाक्यानां च धार्मिकविरोधनिन्दा ।
 विश्वरूपदर्शनस्य च जगतो वासुदेवसंभवत्तम् । कुन्तीविदुर-
 वाक्यस्य च कुन्तीवाक्यप्रदंसा । कर्णवाग्ध्वंसंवादास्य
 विश्वासभ्रंशो न कर्तव्य इति । कर्णकुन्तीसंवादास्यापदि
 निस्तारकस्य परित्यागो न कर्तव्य इति । अभिनियाणोऽलूक-

तयोपविष्टेषु महारथेषु विश्राजमानाभरणास्वरेषु ।
 रराज सा राजवती समृद्धा प्रहैरिव द्यौर्धिमल्लैरुवेता ७
 ततः कथास्ते समवाययुक्ता
 कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
 तस्युर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
 कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८ ॥
 कथान्तमासाद्य च माधवेन
 संघटिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
 ते राजसिंहाः सहिता ह्यगृह्य-
 न्वाक्यं महार्थं सुमहोदयं च ॥ ९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथाऽयं
 युधिष्ठिरः सौवलेनाक्षयत्याम् ।
 जितो निकृत्याऽपहतं च राज्यं
 वनप्रवासे समयः कृतश्च ॥ १० ॥

प्रेषणरथातिरथसङ्ख्यायानानां दण्डनीत्यर्थोपदेशः । अम्बो-
 पाख्यानस्य च शुरुत्प्यवलितो न माननीयः इत्यादि ।
 'कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराः' इत्यादिवृत्तानुकीर्तनं
 पूर्वपर्वकवाक्यतादर्शनार्थम् । कृत्वा कारयित्वा । चत्वा-
 युपसञ्चतस्रो रात्रीर्विश्वस्य । प्रतीताः प्रकृष्टाः । लिङ्गविप-
 येयश्लान्दसः ॥ १ ॥ मणिर्भूषणशब्दप्रसिद्धं सूर्यमण्यदि,
 प्रवेकशब्दः श्रेष्ठप्रचार्यः । तथा उत्तमं रत्नं माणिक्ययादि,
 ताभ्यां चित्रा ॥ २ ॥

[नील०] आविशतामुपविष्टौ पित्रा वसुदेवेन ॥ ३ ॥
 रौहिणेयः बलरामः ॥ ४ ॥ संघटिताः सन्नद्धीकृताः महार्थं
 सारार्थं महोदयं श्रेष्ठफलम् ॥ ५ ॥ अक्षयत्यां द्यूतक्रीडायां,
 निकृत्या छलेन, समयः पणः ॥ १० ॥

[भर्तृ०] आविशतामिति निर्धारणे पृष्टी न तु
 क्रियापदम् । उपाविशन् इत्येभे वक्ष्यमाणत्वात् क्रियायाः ।
 आविशत इत्यर्थाचीनः पाठः । पितृमहो वसुदेवपिता
 शूरः 'पित्रा समम्' इति पाठे वसुदेवेन सहैत्यर्थः ॥ ३ ॥
 संनिष्ठेषु समीपे ॥ ४ ॥ समुदाययुक्ताः समुदाये समाजे
 उचिताः । समवाय इत्यपि पाठः । समुदीक्षमाणाः प्रती-
 क्षमाणाः ॥ ८ ॥ संघटिताः प्रेरिताः महार्थं महाविषयम् ।
 महोदयं महाफलम् ॥ ९ ॥ अक्षयत्यां द्यूतशालायां, निकृत्या
 कपटेन, प्रवासे वनवासे, समयः संकेतः ॥ १० ॥

शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च + Kalma
 सत्ये स्थितैः सत्यरथैर्यथावत् ।
 पाण्डोः सुतैस्तद्गतमुग्ररूपं
 वर्षाणि पद सप्त च चीर्णमग्रैः ॥ ११ ॥
 त्रयोदशश्रेवं सुदुस्तरोज्य-
 मज्ञापमाचैर्भवतां सपीपे ।
 केशानसगान् विविधान् सहस्रि-
 महात्मभिश्चापि बने निविष्टम् ॥ १२ ॥
 एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तै-
 रिच्छद्विराप्तं स्वकुलेन राज्यम् ।
 एवंगते धर्मसुतस्य राज्ञो
 दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ॥ १३ ॥
 तच्चिन्त्यध्वं कुरुपुंगवानां
 धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ।
 अयम्युक्तं न च कामयेत
 राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ॥ १४ ॥
 धर्मार्थयुक्तं तु महीपतित्वं
 ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं लुभूषेत् ।
 पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
 ययाऽपकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ १५ ॥

[सर्वे] आविगतां उपविष्टौ । वक्ष्यमाणक्रियायास्तु
 वक्ष्यमाणकर्तृभिर्नव्यः । पितामहो जनार्दनस्य ॥ ३ ॥
 संबदिताः संजोविताः । महार्थं महामिधेयम् । महोदयं
 महाफलम् ॥ ९ ॥

[नील] सत्यरथैः सत्यधिष्ठयेनांति त्वन् वाय्वा-
 काशौ उभयत्र अकृण्टितौ रथो येषां तैरिति मध्यम-
 पदलोपेन समाप्तं, सत्यं रथवदाग्रेणुं योर्ग्यं येषां वा । पाठा-
 न्तरे सत्यैः कृषिभ्यैः ॥ ११ ॥ लुभूषेत् प्राप्नुमिच्छेत् सङ्गमाय
 आप्तः ॥ १५ ॥ अनामयं कुशलं, यत्तु धनादिकं, स्वयमेव
 समाहृतं न पिच्छादिभिः ॥ १७ ॥ पारयित्वेति पाठे
 ममाप्य ॥ २० ॥

[अर्जु] मत्यसिधैः सत्यादादिभिः । सत्ये स्थितैः
 सत्यरथैः इति पाठे सत्याश्च ते रथाश्चेति तैः ।
 रथगन्धेनात्र रथिनो लक्ष्यन्ते ॥ ११ ॥ एवं गते ज्ञाते

११ ए. सिन्धुवतीतं यं । ए. भातवाप्यैः । १२ ए. त्रयोदशं चैव सुद-
 स्तं च न । ए. केशानसगान् विविधान् त्रयोदशं च सर्वम् । ए. ए. ए.
 गेने । ए. महामात्रां । ज. सहस्रिस्तीर्णं महस्रि स्वत्रैव राजन् ।
 १३ ए. 'द्वेषितो' । १४ ए. कुमुदपुंगवानां । १५ ए. सत्यान् तेन; ए.

विध्योपचारेण यथा बनेन
 कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसग्ररूपम् ।
 न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
 स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ॥ १६ ॥
 तथाऽपि राजा सहितः सहस्रि-
 रभीष्टतेजनामथमेव तेषाम् ।
 यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
 समाहृतं भूमिपतीन् प्रवीज्य ॥ १७ ॥
 तत्रार्थयेनने पुरुषप्रवीराः
 कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ।
 बालास्त्वमे तैर्विविधैरुपायैः
 संप्राथिता हन्तुमपिचसंघैः ॥ १८ ॥
 राज्यं जिहीर्षद्विरसद्विह्रैः सर्वं च
 तद्गो विदितं यथावत् ।
 तेषां च लोभं प्रसपीक्ष्य वृद्धं
 धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य ॥ १९ ॥
 संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
 मतिं कुरुष्वं सदिताः पृथक् ।
 इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
 तं पालयित्वा समयं यथावत् ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ लुभूषेत् प्राप्नुमिच्छेत् । भृशतौ सकर्मकत्वान्
 महीपतित्वं कर्म । सत्तार्थपक्षे लुभूषेत् भवितुमिच्छेत् ।
 महीपतित्वमिति स्वार्थं तद्धितः । नृपाणां पाण्डवानाम्
 ॥ १५ ॥ अनेन युधिष्ठिरेण ॥ १६ ॥ अनामयं कुशलम्
 ॥ १७ ॥ तैर्मायावित्तेन प्रसिद्धैः । संप्राथिता वाञ्छिताः
 अमित्रसाहाः शत्रुभिरनभिभवनीयाः ॥ १८ ॥ पारयित्वा
 समाप्य ॥ २० ॥

[सर्वे] सत्यो रथो येषां ते सत्यरथा वीरा इति
 यावत् । शरीरस्य रथोऽपि हि शकटप्राय इति न सत्यः ।
 उपरूपं संतापफलान् । महोमः अन्यनागन्त्वान् (?) ॥ ११ ॥
 धर्मार्थयुक्तं लोकाविरुद्धं महीरान्त्वं लुभूषेत् । आत्मनेपदि-
 त्वेऽपि परस्मैपदं छान्दसम् ॥ १५ ॥ तथापीति । यद्यपि
 पित्र्यं राज्यमपकृष्टमित्यन्वयः । आमयो हिंसा । आ-
 द्युषोऽन्वयत् वदमानोऽजनामयः ॥ १७ ॥ संप्राथिताः आर्ग-

यशस्वेन । ए. पार्थो विजितो रणे ते । १७ ए. तथापि पार्थोऽपि हिंसाः
 सुद्विस्तीर्णते । ए. 'लेममात्रं । न. सत्तार्थो भूमिपतैर्विजित्य । १८ ए.
 अमित्रसाहाः । १९ ए. तैर्विधैः । ए. सत्यवर्षेण च । २० ए.
 समसंघैर्वा नन च वदः । ए. इमे वनने निवृत्तः मरेव व पारयित्वा ।

प्रतोऽन्यथा तेरुपचर्यमाणा हन्युः
 समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् ।
 विविप्रकारं च निशम्य कार्ये
 सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ॥ २१ ॥
 युद्धेन वाषेयुरिमांस्तथैवं
 तैर्वाध्यमाना युधि ताश्च हन्युः ।
 तथाऽपि नेमेऽल्पतया समर्था-
 स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ॥ २२ ॥
 समेत्य सर्वं सहिताः सुहृद्भि-
 स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ।
 सुयोधनस्थापि मतं यथावन्न
 ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्याय २

युधिष्ठिरापरपशुकृतैवेय पाण्डवाना विपत्तिनु तत्र दुर्योधनो हेतुरतो दूत प्रेष्य प्रणिपातपूर्वकमेजापरराज्य याचता पाण्डवा
 ति बलदेववचनम् ॥ १ ॥

लदेव उवाच—

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजनस्य
 वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच ।
 अजातशत्रोश्च हितं हितं च
 दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १ ॥

सिता । अमित्रसाहा अमित्राभिभाविन ॥ १८ ॥ पार
 यित्वा समाप्य । समय वनवासगतम् ॥ २० ॥

वादि राजहृत लक्षाभरणम्—

भूमिपु तान् प्रमथ्येत्यत्र तान् तत्तद्भूमिपतीन्
 ॥ १७ ॥ बलाभिगुमैरविपह्वापीडैरित्यत्र अविपह्वा पीडा
 येभ्यस्तै ॥ १८ ॥

[नील०] अतो राज्यार्षप्रदानान् । कार्ये राज्यलाभनि-
 मित्त तैर्भोर्तराष्ट्रं कृत विप्रकारम् अपकार निशम्य ज्ञात्वा
 तान्पाण्डवान् ॥ २१ ॥ यदि इमान् वाषेयु तर्हि
 एतऽपि तान् कौरवान् हन्यु । इमे पाण्डवा ॥ २२ ॥

इति श्रीनेलज्जीये उद्योगपर्वणि भारतनावदीये
 प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

[अशु०] अन समयादूर्ध्वं राज्ञो युधिष्ठिरस्य त युधि-

अज्ञायमाने च मते परम्य
 किं स्यात्तमारभ्यतमं मतं वः ।
 तस्मादितो गच्छतु धर्मशीतः
 शुचिः कुलीनः पुण्योऽप्रमत्तः ॥ २४ ॥
 दूतः समर्थः प्रशमाय तेषा
 राज्यार्षदानाय युधिष्ठिरस्य ।
 निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
 धर्मार्थयुक्तं मयुरं समं च ॥ २५ ॥
 समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
 संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २६ ॥

अर्थ हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
 कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
 प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
 सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ २ ॥

ष्टिरम् ॥ २१ ॥ इमान् पार्थान्, तान् कौरवान् ॥ २२ ॥
 अत स्थानान् ॥ २४ ॥ सममुभयपक्षतुल्यम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते याख्यापामनेनमिश्रकृतायाः उद्योग
 पर्वणि प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

[सर्व०] अत कालादूर्ध्वम् ॥ २१ ॥ यद्येतान् वाषे-
 युर्युद्धेन तदेतेऽपि तान् सन्नान्धवान् हन्यु ॥ २२ ॥ सु-
 द्भिरस्मदादिभि ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वजनात्पण्डिते
 भारतार्षप्रशासे प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

[लक्षा०] सुहृज्जनास्तान् परिवारयेयुर्वास्तथ तान् दुर्यो-
 धनादीन् परिवारयेयु पार्थिवैर् मास्त्विति परित निवा-
 रयेयु ॥ २१ ॥

इति श्रीभारते उद्योग० वादि० १० ॥ १० ॥ इति प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

[नील०] अर्धं राज्यस्य विसृज्य तस्य कृते अर्थस्य
 राज्यस्यार्थं ॥ २ ॥

२१ छ निशम्य रा०ये । छ नास्ता न विना । २२ छ युद्धेन
 वाषेयुर्मास्त्वैव युयु मथानान् शुभेन शिर यु । अथापि । २४ छ
 'स्य न किं स' । ए प्राञ्ज कु० न पुण्यो सर्वमे । छ मते व । छ

'समादि । २६ स वदतां च राजन् । इति प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥
 २४ मोदतु ।

लक्ष्म्या हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेषु-
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३ ॥
दुर्योधनस्यापि मत्तं च वेत्तुं
वक्तुं च न्वाक्याग्नि युधिष्ठिरस्य ।
मियं च मे स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४ ॥
स भीष्मपामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महातुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च समूतपुत्रम् ॥ ५ ॥
सर्वे च येऽप्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।
स्थिताश्च धर्मेषु तथा स्वकेषु
लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६ ॥
एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौत्रेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।

[अर्जु०] निसृज्य द्यूतं हारयित्वा ॥ २ ॥

[सर्व०] अर्थं राज्यस्य विसृज्य द्यूतेन हार-
यित्वा ॥ २ ॥

[लक्ष्म०] तस्य कृते यतन्त इत्यत्र तस्य धर्मराजस्याः ॥ २ ॥

[नील०] राज्यं राज्यावर्षम् ॥ ३ ॥ बलं चतुर्द्वं
निगमो नीतिशास्त्रं ते उभे प्रधानं येषां श्रुतेन कालेन
च वृद्धाः । वृत्ता इति पाठे श्रुतं कालवृत्तं सर्वसंहारकञ्च
यैस्ते ॥ ६ ॥ समागतेषु समागामिति शेषः ॥ ७ ॥
वाक्यमेवाह-सर्वास्त्विति । सर्वाऽपि ते पाण्डवाः न
कोप्याः भवद्भिरिति शेषः । सोऽर्थो प्रस्तः वनवासदिप्र-
तिज्ञा निस्तीर्णत्वार्थः । बलं सत्यापालने सामर्थ्यं, पूर्वं कोपिता
अपि अतः परं न कोप्या इति भावः ॥ ८ ॥ अर्थं युधि-
ष्ठिरः अतः श्रुतस्यानभिज्ञः ॥ ९ ॥

[अर्जु०] निचयो निश्चयः । श्रुतकालवृद्धाः विद्या-
बयोवृद्धाः ॥ ६ ॥ गतेषु प्राप्तेषु । एतेष्विति प्रमादपाठः ।
समागतेषु अन्योन्यामिलितेषु संगतेषु अस्मत्कृते हितभावेन
॥ ७ ॥ सर्वास्त्ववस्थामु ब्राल्याद्विषु तेन दुर्योधनेन कौट्यात्

त्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
कुन्तीमुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७ ॥
सर्वास्त्ववस्थामु च ते न कोप्या
प्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तेः ।
मियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूतं प्रसक्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८ ॥
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरः
सर्वैः सुहृद्भिर्हयमप्यतज्जः ।
स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षम् ॥ ९ ॥
दित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च
समाह्वयद्वेविनुमाजमीढः ।
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽप्ये
युधिष्ठिरो यान्विषेद जेतुम् ॥ १० ॥
उत्सृज्य तान्सौवलमेव चार्यं
समाह्वयत्तेन जितोऽनवत्याम् ।
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
अक्षेपु नित्यं तु पराङ्मुखेषु ॥ ११ ॥

कपटान्तैः शत्रुनिप्रभृतिभिः कर्णभूतैः प्रियानुपेतैः,
प्रियमभ्युपगतैः ॥ ८ ॥ निर्यातपराङ्मुखेषु दैवेन
विमुत्सेषु ॥ ११ ॥

[सर्व०] सम्यक्प्रवृत्तेषु बन्धनाहीनेषु । प्रशान्ता नि-
र्वाणकोपाश्रयः ॥ ३ ॥ निगमो वेदः प्रधानं येषाम् ।
श्रुतं विद्या, कालो वयः, ताभ्यां वृद्धाः श्रुतकालवृद्धाः
॥ ६ ॥ गतेषु दुर्योधनाद्वानेन (१) हास्तिनपुरं समागतेषु,
संगतेषु संसदि समागतेषु ॥ ७ ॥ सर्वास्त्ववस्थामु सर्वकालं ते
दुर्योधनादयः न कौट्यात् न कौटिल्यात् भवतामर्थं गृह-
न्तीति शेषः । कौटिल्याभावो हेतुः-प्रस्तो हीति । प्रिया-
भ्युपेतं संभते युधिष्ठिरेण । द्यूतं प्रसक्तस्य सत्त्वस्य ॥ ८ ॥
निर्यत्रपराङ्मुखेषु प्रतिपराङ्मुखेषु ॥ ११ ॥

[लक्ष्म०] तेन कोपाङ्कतो हीऽयत्र तेन राज्यापहारेण
॥ ८ ॥ स दीव्यमान इत्यत्र सः धर्मराजः एतं शत्रुनिम्
॥ ९ ॥ दुरोदरास्तत्र सहस्रश इत्यत्र दुरोदराः दुर्गद-
वन्तः । द्यूतज्ञा इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कादिराजनीयं दृ-
त्वात्तरे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३. न प्रवृत्तेषु च कौटिल्ये । रा. 'रेषा प्रशान्तिश्च हिना प्रजानाम्' । ४. रा.
दुर्योधनस्यै । रा. मियं मम । रा. यदि चात्र । ५. ख. भीमं मासाच । ६. ख.
यथा स्वकेषु । ७. ख. ज. गतेषु । ८. छ. भाषितैः सैः । ज. प्रसक्तस्य ।

९-१०. ख. कुरुप्रवीरैः सर्वैः सुहृद्भिर्हयमप्यवत्याम् । गान्धारराजस्य सुतं
मताक्षं समाह्वयद्वे विनुमाजमीढः । ११. ख. नावाक्योऽयं । रा. प्रतिदीव्य
चैनमक्षेपु ।

संरम्भमाणो विजितः प्रसदा
 तत्रापराधः शकुनेन वक्षितः ।
 तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
 वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ॥ १० ॥
 तथा हि शत्रयो धृतराष्ट्रपुत्रः
 स्वार्थं नियोक्तुं पुरुषेण तेन ।
 अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणा
 सान्निभं दुरोधनमाह्वयन्म ॥ १३ ॥

साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्
 युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ॥ १४ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवं श्रुत्वत्येव मयुप्रसीरे
 शिनिभवीरः सहसोत्पपात ।
 तथापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्मै
 समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

तृतीयोऽध्यायः ३

सात्यकिना बलधेवयाकृपाहंणपूर्वकं पाण्डवाना निरागस्त्योपपारणम् ॥ १ ॥

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संभभापते ।
 यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभापते ॥ १ ॥
 सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुत्रपास्तथा ।
 उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥
 एकस्मिन्नेव जायेते कुले ह्येवमहाबलौ ।
 फलाफलवती शास्त्रे यथैकस्मिन् वनस्पतौ ॥ ३ ॥
 नाभ्यसूयामि ते वाक्यं श्रुत्वो लाङ्गल-
 ये तु श्रुत्वास्ति ते वाक्यं तानसूयामि पाथव ॥ ४ ॥

[नील०] सरम्भमाण हृष्ट कुशणि । सरम्भमान इति पाठ सट्टद्वयं इत्यर्थः ॥ १२ ॥ युद्धे अनय भविता भविष्यति । इह सामोपाये सोऽर्थः अनय न ॥ १४ ॥

इति श्रीबलधेवो उद्योगपर्वणि भारतभारतीय बलधेवयाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[अर्जु०] सरम्भमाण युष्मन् ॥ १० ॥ तयापीति अपि स भावनाया, तथाहीत्यपि पाठः ॥ १३ ॥ 'अथ पाण्डुमुतो राज्य उभता वा युनिष्टि' निहता वा मया सर्वं धेयन्ति वसुधातः सात्यकि तुष्ट सन् पूर्वकं वाक्यमवबोचत् ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवत-वाल्मीक्यायामुद्योगपर्वण्युद्योग-
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[सर्वे०] सरम्भमाण वृषितः ज्यत्ययो कटुलमिति शयनि रूपम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सर्वज्ञनारण्यपर्वण्युद्योग-
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि श्रुत्वा ।
 लभते परिपन्मध्ये व्याहर्तुमङ्गुतोभयः ॥ ५ ॥
 समाह्वय महात्मानं जितवन्तोऽस्रकोविदाः ।
 अनक्षत्रं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥
 यदि कुन्तीसुतं मेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ६ ॥
 अभिगम्य जपेयुस्ते तत्रेषां धर्मतो भवेत् ।
 समाह्वय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ॥ ७ ॥
 निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषा परं शुभम् ।
 कथं प्रणिपतेन्नायमिह कृत्या पणं परम् ॥ ८ ॥

[नील०] यादृश आत्मा शुद्ध पापो वा तादृश शुद्ध पाप वा भापते ॥ १ ॥ फलाफलवती सुपो लुप्त आर्प पूर्वसन्ध्यां वा ॥ ३ ॥ त तत्र वाक्यं तत्रापराध शकुनेन कश्चिदिति पूर्वकं कौरवपुत्रपातयुक्तम् ॥ ४ ॥ यथाश्रद्धं श्रुत आसत्किञ्चित्किञ्चित् धर्मं जय धर्मनिमित्तं जय तुत किन्तु आर्ममूलक एव तेषा जय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रणिपतत् शरणागतो भवत् पण कृत्या वनरासप्रतिज्ञा निस्तीर्य ॥ ८ ॥

[अर्जु०] फलाफलवती औकारल्लेय आर्प ॥ २ ॥ लाङ्गलश्वजेति निन्दागर्भं विशेषणम् ॥ ४ ॥ तत् जयम् पम् ॥ ७ ॥ किंस्वित्त्व्याश्रेपे पद सपद्रमपि ॥ ८ ॥

[सर्वे०] यादृश आत्मा धर्मिष्ठ पापिष्ठो वा स तादृशमन भापते ॥ १ ॥ 'फलाफलवती' इत्यत्र औकारस्थाने ईकारद्वन्द्वस्य ॥ ३ ॥ लाङ्गलश्वजेति निन्दागर्भं सत्रोधनम् ॥ ४ ॥ किमित्याश्रेपे ॥ ८ ॥

१२ प मणोऽपि । स श्रुत्वा । स मयुवन् ॥ १३ प
 तन १ पाप भृशप्रभुव शरात निपात् ॥ १४ प 'ते सोऽर्थः' ॥ १५ स

तस्यापि वा । इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ५ छ 'मलमिति हु' । ८ त परं शुभम् ।

वनवासद्रिमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ।
यद्यप्य पापवित्तानि कामयेन युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
एवमप्ययमत्यन्तं परान्नाहनि याचितुम् ।
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ॥ १० ॥
निवृत्तवासान् कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ।
अनुनीता इि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ ११ ॥
न व्यवस्थन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ।
अहं तु तान् श्रितैर्वीणारतुनीय रणे बलात् ॥ १२ ॥
पादयोः पातधिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
अथ ते न व्यवस्थन्ति प्रणिपाताय धीमतः ॥ १३ ॥
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ।
नाहि ते युयुधानस्य संरथस्य युयुत्सतः ॥ १४ ॥
वेगं समर्थाः संसोढुं ब्रह्मस्येव महिधराः ।
को हि गाण्डीवधन्वानं कथं चक्रायुञ्चं युधि ॥ १५ ॥
मां चापि विपेहन् क्रुद्धं कथं भीमं दुरासदम् ।

यमं च दृढधन्वानां यमकालोपमद्युती ।
विराट्द्रुपदां वीरौ यमकालोपमद्युती ॥ १६ ॥
को जिजीविषुरामादेः द्रुपद्युञ्जं च पार्ष्णिन् ।
पञ्चानान् पाण्डवेषांस्तु द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ॥ १७ ॥
समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान् मदोत्कटान् ।
मौभद्रं च महेष्वासममैररिषि दूःसदम् ॥ १८ ॥
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालसूर्यान्ल्लोपमान् ।
ते वप्यं घृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ॥ १९ ॥
कर्णं चैव निहत्वाजावभिपेक्ष्याम पाण्डवम् ।
नाथर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून् हत्वाऽऽनतायिनः ॥ २० ॥
अथर्ष्यमयशस्यं च शत्रुवाणां भयाचनम् ।
हृदतस्तस्य यः कामस्त्वं कुरुध्वमन्द्रिताः ॥ २१ ॥
निमृष्टं घृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्तोऽनु पाण्डवः ।
अथ पाण्डुमुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ४

दुष्योयनो न मामसाध्योऽनः शीघ्रं प्रस्थाप्यन्तं विनेत्यो इताः, नोचेत् दुष्योयनेन पूर्वं प्रार्थितान्ते नमेव भजेयुः । एवं मम शुरोहितो घनराष्ट्रं प्रति घृहीतसंदेहो गच्छतु इति दुपदवचनम् ॥ १ ॥

दुपद उवाच—

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
नाहि दुष्योयनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १ ॥

अनुवर्त्यति तं चापि घृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्रौघ्येयसौवर्जौ ॥ २ ॥

[लक्षा०] तं तु वै दाम्णश्चजेत्यत्र तं तु दुष्योयनाद्रियु
तालवृक्षस्य क्रुत्स्वान् दाम्णश्चजेत्युक्तम् ॥ ४ ॥ अभिग-
म्य जयेयुष्मं इत्यत्र ते वृष्णायः (?) ॥ ७ ॥
[नील०] पैतामहमिति न्यायलभ्यत्वं मृचितम् ॥ ९ ॥
विदिता अज्ञातचर्यायामिति शेषः । अनुनीताः पण्डितः
काल पैतृकविवहित इति घोषिताः ॥ ११ ॥ यमः शरी-
रान् प्राणानामुद्धरं कालः आयुपरिच्छेदकर्ता ॥ १६ ॥
पाण्डवेयान् पाण्डवी द्रौपदी तस्युग्रान् । पुंयोगलक्षणगडो-
पन्नान् श्रीभ्यो दगिति टक् ॥ १७ ॥ पाण्डूनां पाण्डु-
ल्यानां पाण्डवानाम् ॥ १८ ॥ तस्य पाण्डवस्य ॥ २१ ॥
इति श्रीमैत्रेयस्य उद्योगपर्वणि भारतमावर्षीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अर्जु०] नच राज्यं जिहीर्षवः कथमित्यन्वयः ॥ १० ॥
इति श्रीमन्महा० मधुनमिधरु० उद्योगपर्वणि
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[सर्व०] पदं पदमात्रमपि ॥ ९ ॥ नच राज्यं जि-
हीर्षवः कथमित्यन्वयः ॥ १० ॥
इति महाभारतौद्योगपर्वणि व्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[लक्षा०] य आहुर्विजिता इत्यत्र ये दुष्योयनादयः, वि-
जिताः त्रयोदशवर्षाभ्युतैः पुनरपि विजिता इत्याहुः ॥ ११ ॥
इति श्रीभारते उद्योगपर्वणि वादित्यवर्षीये तृ-
त्यायः तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[नील०] मधुरेण मात्रा ॥ १ ॥ कार्पण्यान् तद्रथभ-
क्षणैर्न दैव्यान् ॥ २ ॥
[अर्जु०] मधुरेण प्रीत्या ॥ १ ॥ कार्पण्यान् धनयो-
भान् ॥ २ ॥
[सर्व०] कार्पण्यान् दुष्योयनमकाशालभ्येवतन्मोभान्
दृढतया ह्येवत्वाद्वा ॥ २ ॥

१ ख. 'धनमत्यन्तं । ११ श्रोत्रोच बह्वमन्य । १२ ख. तु 'मिथि' ।
४. 'रोडरयन्' । १४ ख. 'ते धर्मयुक्तस्य । १६ न. उक्तार्थं कश्चि । १९ छ.

कल्याणौ' । २२ छ. 'राज्यं मधुरेण प्रदास्यति । इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
 एतद्वि पुरुषेणाग्रे कार्यं मुनयमिच्छता ॥ ३ ॥
 न तु वाच्यो मृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
 नहि मार्दवसाध्योऽसौ पापवृद्धिर्मतो मम ॥ ४ ॥
 गर्दभे मार्दवं कुर्याद्रोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
 मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५ ॥
 मृदु वै मन्यते पापो भापमाणमशक्तिक्रमम् ।
 जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६ ॥
 एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
 प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७ ॥
 शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य वा विभो ।
 केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८ ॥
 स च दुर्योधनो दूतं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
 पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥ ९ ॥
 तत्त्वरध्वं नरेद्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
 महद्वि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १० ॥
 शल्यस्य प्रेप्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
 भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११ ॥
 अमितौजसे तथोग्राय हार्दिकयायान्धकाय च ।
 दीर्घिमल्लाय शूराय रोचमानाय वा विभो ॥ १२ ॥
 आनीयतां बृहत्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ।
 सेनजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३ ॥
 बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
 सुपार्श्वश्च सुवाहूश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४ ॥

शकानां पल्लवानां च दूरदानां च ये नृपाः ।
 सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवैश्वश्च पार्थिवः ॥ १५ ॥
 नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ।
 दुर्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ॥ १६ ॥
 आपाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ।
 भूरिजेता देवकश्च एकलव्यः सहात्मज्ञैः ॥ १७ ॥
 कारूपकाश्च राजानः क्षेमवृत्तिश्च वीर्यवान् ।
 काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १८ ॥
 जयत्सेनश्च काश्यपश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
 क्राथपुत्रश्च दुर्धर्यः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १९ ॥
 जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्योऽतिमत्स्यकः ।
 पांशुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ २० ॥
 तुण्डश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
 अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ २१ ॥
 बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरञ्जयः ।
 समुद्रसेनो राजा च सहपुत्रेण वीर्यवान् ॥ २२ ॥
 उद्भवः क्षेमकश्चैव चाटधानश्च पार्थिवः ।
 श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥
 कुमारश्च कलिङ्गानामाश्वरो युद्धदुर्मदः ।
 एतेषां प्रेप्यतां शीघ्रमेतद्वि मम रोचते ॥ २४ ॥
 अयं च ब्राह्मणो विद्वान् मम राजन् पुरोहितः ।
 प्रेप्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ २५ ॥
 यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः ।
 धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[नील०] ज्ञाने ज्ञानवता समाजे न युज्यते अयुक्त-
 मित्यर्थः । एतद्ब्रह्ममाणम् ॥ ३ ॥ पूर्वाभिपन्नाः पूर्व
 साहाय्यार्थं श्रुताः । पूर्वचोदनं पूर्व चोदना प्रेरणा यस्य
 तम् ॥ ९ ॥

इति श्रीनैटकण्ठीये उद्योगपर्वणि भारतभारद्वाये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अर्जु०] मृदुतया वचः इति पठन्ति ॥ ४ ॥ अभि-

भवतीत्यभिभूः ॥ २३ ॥ पाश्चात्यः युधिष्ठिरमते स्थितः
कुम्भ्यः स्वपुरोहितं प्रेषयामास ॥ २६ ॥

इति श्रीमन्महा० मञ्जुनिश्च० सुयोगपर्वणि
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[सर्व०] अभिभवतीत्यभिभूः ॥ २३ ॥

इति महाभारतौद्योगपर्वणि व्याख्येयाया
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

७ छ. प्रत्ययवधि । छ. चोदन्तु । छ. वैरवर्णो । १९ छ. पूर्वनी-

वाध । २० अ. 'मत्स्यः । इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ५

दुष्टदवाङ्मनसि नम्यं तं प्रति भवानेन श्रुतवशोभ्या दृढो गुह्यपत्ति न सर्वेषामिनिमवद्रेवित द्वेषोन्मात्र सप्तमिति आह्वान-
वनम् ॥ १ ॥ कृष्णस्य द्वारका प्रति गमनम् ॥ २ ॥ कुरुपाण्डवानां साध्यामिकादयान् ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच—

निष्ठाम्पात्स्यने मूढः कृद्धे गाण्डीवन्वनि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच—

उपपन्नमिदं वाक्यं सौमकानां हुरंघरे ।
अर्थसिद्धिकरं रामः प्राण्डवस्यामितौजसः ॥ १ ॥
एतच्च पूर्वं कार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन्कर्षं पुरतः स्यात्सुवाल्लिङ्गः ॥ २ ॥
किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३ ॥
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४ ॥
भवान् दृढतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवापेह न संशयः ॥ ५ ॥
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च मततं बहु मन्यते ।
आचार्ययोः सन्वा नामि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६ ॥
स भवान्प्रेषयस्वय पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्ववान् ॥ ७ ॥
यदि तावच्चष्टमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ।
न भवेद् कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान् क्षयः ॥ ८ ॥
अथ दर्शान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रमः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चाद्स्मान्समाह्वयेः ॥ ९ ॥
ततो ह्युयोधनो मन्दः सहामात्यः सवान्भवः ।

ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहात्प्रस्थापयामास सगणं सहवान्भवम् ॥ ११ ॥
द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः साम्राजिकं सर्वं विहादश्च महीपतिः ॥ १२ ॥
ततः संमेषयामास विराटः सहवान्भवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां दुष्टदश्च महीपतिः ॥ १३ ॥
वचनात्कुरमिहानां मन्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समान्मुर्महीपालाः संमहृष्टा महाबलाः ॥ १४ ॥
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्मदद्वलम् ।
धृतराष्ट्रमुताश्रापि समानिन्युर्महीपतीन् ॥ १५ ॥
समाकुन्वा मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत्कृत्स्ना संमयाणे महीक्षिताम् ॥ १६ ॥
संकुला च तदा म्रमिदचनुरङ्गवलाञ्जिता ।
वलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ॥ १७ ॥
चालयन्वीच गां देवीं सपर्ववनामिमाम् ।
ततः प्रधावयोद्धदं पाञ्चालयः स्वपुरोहितम् ।
कुरुभ्यः मेपयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[नोट०] उपवनं युक्तम् ॥ १ ॥ सनन्धः तुल्यमिति पाण्डवेषु कुन्तीद्वारा हुरुषु दुर्योधनसन्ध्याया साभ्येताहरणात् ॥ ३ ॥ उच सद्गताक्यम् ॥ ७ ॥ प्रेषयित्वा दूतमिति शेष ॥ ९ ॥ निष्ठा नागम् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्चातिनिर्वहणेषु च' इति विश्व ॥ १० ॥

नागसाह्वयम्' इत्यन्तस्य पूर्वग यत्नेन युधिष्ठिरस्य प्रीतिर्भावन्येति तात्पर्यार्थं ॥ १६-१८ ॥

इति श्रीमहाभारतस्यां मूर्धन्येऽध्यायेऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतपावदशेऽध्यायेऽध्यायः ॥ ५ ॥

[सर्व०] सन्ध्वन्धः सन्ध्वन्धः । साध्याय दुर्योधनेन दुहिता दत्तेति कौरवैः सह सन्ध्वन्धः । कुन्ती पितृव्यसाभ्याकमिति पाण्डवै सह सन्ध्वन्धः । सान्ध्वन्धमिति वा पाठः । तत्र परस्पर प्रेम ॥ ३ ॥ निष्ठा नागम् ॥ १० ॥ 'तत सन्ध्वन्धः' इत्यादि 'नागसाह्वयम्' इत्यन्तस्य राज्यदानेन युधिष्ठिरस्य प्रीतिर्भावन्येति तात्पर्यार्थं ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारतेऽध्यायेऽध्यायेऽध्यायः ॥ ५ ॥

[अर्थ०] संबन्धक सन्ध्वन्धः, तुल्य साध्याय दुर्योधनेन दुहिता दत्तेति कौरवैः सन्ध्वन्धः । कुन्ती पितृव्यसाभ्याकमिति पाण्डवैरपि सन्ध्वन्धः । सान्ध्वन्धमिति पाठे सन्ध्वन्धे भव सान्ध्वन्धं तत्र प्रेम परस्परम् ॥ ३ ॥ निष्ठा नागम् ॥ १० ॥ 'ततः सन्ध्वन्धः द्वाग्राहम्' इत्यादि 'नगर

पद्योऽध्यायः ६

द्रुपदेन पतन्व्याधोपदेशपूर्वकं स्वपुरोधसो शास्तिनयुरदेवणम् ॥ १ ॥

द्रुपद् उवाच—

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातयः ॥ १ ॥
 द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
 कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥
 स भवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ।
 कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ॥ ३ ॥
 प्रज्ञया सदृशश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ।
 विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ॥ ४ ॥
 पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ॥ ५ ॥
 विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ।
 शकुनिर्बुद्धिपूर्व हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ॥ ६ ॥
 अनक्षरं मताक्षः सन् क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ।
 ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥
 न कस्याश्चिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ।
 भवान्स्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं द्रुवन्वचः ॥ ८ ॥
 मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ।
 विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ॥ ९ ॥
 भीष्मद्रोणकृपादीनां भेदं संजनयिष्यति ।
 अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुत्सेषु च ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

पुनरेकत्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ।
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ॥ ११ ॥
 सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्यार्णां चैव संचयम् ।
 भियमानेषु च स्वेषु लम्बमाने तथा स्वयि ॥ १२ ॥
 न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ।
 एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥
 संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तत्र ।
 स भवान् धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ॥ १४ ॥
 कृपालुषु परिक्रेशान्पाण्डवीयान्प्रकीर्तयन् ।
 वृद्धेषु कुलधर्मं च द्रुवन्पूर्वेनुष्ठितम् ॥ १५ ॥
 विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ।
 न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो दासि वेदवित् १६
 दूतकर्षणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ।
 स भवान्युप्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ॥ १७ ॥
 कौरवेषामन्यात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ।

वैशम्पायन उवाच—

तथाऽनुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
 पुरोधो वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८ ॥
 शिष्यैः परिदृतो विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
 पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान् प्रति जग्मिवान् ॥ १९ ॥

[लक्ष्म०] निष्ठात्मापत्यते मूढ इत्यत्र निष्ठा निष्पत्ति-
 नाशास्तेत्यभिधानान् निष्ठां नाशम् ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिधजतीर्षवृत्त-
 लक्ष्मणवारे पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

[नील०] वैद्याः विद्यावन्तः कृतबुद्धयः सिद्धा-
 न्नशाः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे द्रुपुभिन्नानामेकीकरणे
 व्यापृतेष्विन्वर्धः ॥ ११ ॥ लम्बमाने विलम्बं कुर्याणि १२

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलजग्दीये भास्ते-
 भावदीये पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

[धर्तु०] भजन्ति इति भूतानि स्थावराणि जङ्गमानि
 भूनेषु ग्यावज्जङ्गमेषु प्राणिनो जङ्गमाः, बुद्धिजीविनो-

ऽज्ञादयः नराः मनुष्याः, द्विजा ब्राह्मणक्षत्रियवैद्याः ॥ ११ ॥
 वैचा ब्राह्मणाः कृतबुद्धयो बुद्धिप्रशस्ताः ॥ २ ॥ अनव-
 मोऽहीन ॥ १४ ॥ विदिते ज्ञाते सति ॥ ५ ॥ आवर्तयिष्यति
 दुर्योवनमताभ्यामवर्तयिष्यति ॥ ९ ॥ एकाग्रकरणमैकमत्या-
 पादनम् ॥ ११ ॥ लम्बमाने अनागच्छति सति ॥ १२ ॥
 उप्ययोगेन पुप्यनश्चयोगेन जयेन जयनाम्ना ॥ १७ ॥

इति श्रीमन्महाभारते महेन्द्रमि० सुयोगपर्वणि
 पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

[सर्व०] भजन्तीति भूतानि स्थावज्जङ्गमानि ।
 प्राणितो जङ्गमाः । बुद्धिजीविनो बुद्धिसुपजीव्य जीवन्ति
 तं । बुद्धेर्गतिस्वयुगेन प्राणिभ्यः पृथग्भूता द्विपदा नरा

४ अ. मरुत उच्यते । ५ छ 'य रि' इति । ८ छ. धृतराष्ट्रं । १० अ.
 रिपेषु च । ११ अ. 'अवर्तय' । १२ अ. व. रिपमानु । १४ अ.

धर्म । १५ अ. धृतराष्ट्र । अ. दुस्वर्ष । १६ छ. भयं हाती । १९ अ.
 दिव्यैतिवर्धोती न इत्येते । इति पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७

भगवता श्रीवासुदेवेन साहाय्यापचार्यमागतान्यां पार्थदुर्षोपनाम्नां तदानं प्रतिशुल्य एव नारायणाद्यगोपगणान्येका-
स्मानं चाड्यगणान्यवस्थाप्य प्रथममहं प्रत्यन्वतरपदण्येवोदयम् ॥ १ ॥ अहंनेनायुष्यमाने वासुदेवे हने दुर्षोपनेन मातृगणाद्यसैन्य-
वरणम् ॥ २ ॥ बलदेवेन वृद्धे दशार्जुनवाह्नीकारः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवैभ्यस्ततस्ततः ॥ १ ॥
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ।
स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ २ ॥
गते द्वारवर्ती कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सहृष्ट्यप्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा ॥ ३ ॥
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रत्मजो राजा गृहैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ ४ ॥
स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ५ ॥
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः ॥ ६ ॥
तौ यात्वा पुरुषण्याप्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं दहन्तुः कृष्णं शयानं चाभिजगमतुः ॥ ७ ॥

मनुष्याः । द्विजातयो ब्राह्मणभ्रत्रिष्वेदयाः ॥ १ ॥ वैद्या-
यीत्रिचादिना व्यग्रहन्तो ब्राह्मणाः । कृतबुद्धयो विधिप्रति-
पेधमस्मृत्युद्धयः । कर्तारोऽभ्युपगतारः । प्रह्लाददिनः प्रह-
लानिनः ॥ २ ॥ प्रह्लाया उद्गापोहृश्रमया धिया ॥ ३ ॥
अनन्यमोऽहीनः ॥ ४ ॥ विदिते ज्ञातेसति ॥ ५ ॥ आवर्त-
यित्यति दुर्षोपनमताव्यावर्तयित्यति ॥ ९ ॥ पुनः एका-
करणम् एकमत्यापादनम् ॥ ११ ॥ लम्पमाने विलम्बं कुर्याणे
॥ १२ ॥ सेनाकर्म सेनोद्योगम् । जयेन जयनाश्र ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतेयोगपर्वणि मरुद्वानरायणहृ-
दीनायं पञ्चोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[लक्षा०] बुधभाजंविष्ण्वीत्यत्र आज्ञेयवित्यति दुर्षो-
पने वक्तुं करित्यति ॥ ९ ॥ पुनर्काश्यकरणामित्यत्र एका-
प्रस्य भावः ऐकाग्र्यं चित्तसमाधानं तस्य करणं यस्मिन्
॥ ११ ॥ प्राप्यान्येनेत्यत्र अन्येन संबिधायिण प्राप्य एन-
द्वयोजनं सेनाकर्मोकरणमुपलब्धयेन प्राप्येन ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारते योगपर्वणि वादिपुनर्भङ्ग-
एवालेनारे पञ्चोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[नील०] आगमयामानं ज्ञातवान् ॥ ४ ॥

[अर्जु०] ततस्ततः तेष्वन्तेभ्यः प्रसिद्धेभ्यः ॥ १ ॥
माधवे मधुगोत्रे आगमयामानं ज्ञातवान् । दूतैर्व्यक्तैः चरि-

ततः शयाने गोविन्दे प्रविशेज सुयोधनः ।
उच्छीर्षितश्च कृष्णस्य निपसाद वरासने ॥ ८ ॥
ततः किरीटी तस्यानु प्रविशेज महामनाः ।
पश्चाच्चैव स कृष्णस्य प्रहोऽतिष्ठत्कृतञ्जलिः ॥ ९ ॥
प्रतिबुद्धः स त्राण्येथो ददगीप्रे किरीटिनम् ।
स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावत्पतिपूज्य तौ ॥ १० ॥
तदागमनजं हेतुं पमच्छ मधुसूदनः ।
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ॥ ११ ॥
विप्रहोऽस्मिन् भवान् साह्वं मम दातुमिहाहति ।
समं हि भवतः सख्यं मम चैवार्जुनेऽपि च ॥ १२ ॥
तथा संव्यक्तं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ।
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामथ मधुसूदन ॥ १३ ॥
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ।
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामथ जनादिन ॥ १४ ॥

रव्यकैः । गृहैः प्रणिहितैश्चरैरिति च पठन्ति ॥ ४ ॥
आनर्तनगरं बुजस्यली द्वारकापत्याम् ॥ ६ ॥ उच्छीर्षित-
उपशने । पश्चाथं पादान्ते प्रहोऽतिष्ठन् प्रहोऽवनतः ॥ ९ ॥
अर्जुनं तदागमनजहेतुं पमच्छ जिज्ञामयामाम ॥ ११ ॥
साह्वं सह सहायस्तद्भावं, सद्यमित्यसम्यक् ॥ १२ ॥
पूर्वसारिणः पूर्वोचाराणुगामिनः ॥ १४ ॥

[सर्व०] 'गते द्वारवर्ती कृष्णे' इत्यादिः 'शः म
पाश्चालराजने प्रेषितः कौरवान्प्रति' इत्यन्तस्य सेनामन्-
वायस्तात्पर्यार्थः । त्रिशिरोवशोपारयानस्य च तपसि स्थित-
स्यापि वैरिणो बधस्तात्पर्यार्थः । त्रिशोपायानस्य तु छत्रना
वैरिणो बधस्तात्पर्यार्थः । नहुषोपारयानस्य नहुषमुष्मेह-
पेण हताः कौरवा इति तात्पर्यार्थः । माधवो मधुगोत्रः ॥ ३ ॥
आगमयामासं ज्ञातवान् । दूतैः व्यक्तैः, चरैर्व्यक्तैः ॥ ४ ॥
उच्छीर्षेणुपशानम् ॥ ८ ॥ पश्चाथं पादान्ते ॥ ९ ॥ साह्वं
सहभावम् ॥ १२ ॥ पूर्वसारिणः पूर्वोचाराणुसारिणः ॥ १४ ॥

[लक्षा०] पश्चाथंन म कृष्णस्येयत्र पश्चाथंन पश्चात्
पूर्वाङ्गादभ्यन्तानु यद्द्वार्यं तेन पादमर्मपिनेत्यर्थः ॥ ९ ॥
पूर्वं चाभिगताः सन्तः स्वयं पूर्वं फेनयिदुभिगताः सन्तः
सज्जनाः पूर्वसारिणः पूर्वगतानुमाभिणः ॥ १४ ॥

सततं संमतश्चैव सद्ब्रह्ममनुपालय ।

कृष्ण उवाच—

भवानभिगतः पूर्वमेव मे नास्ति संशयः ।
दृष्टुः प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जयः ॥ १५ ॥
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।
साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १६ ॥
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १८ ॥
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १९ ॥
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते ह्यद्यतरं मतम् ।
तद्दृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वंहि धर्मतः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ २१ ॥
नारायणमभिन्नं कामाज्जातमजं नृपु ।
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ॥ २२ ॥
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ॥ २३ ॥
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा समाप पर्यां मुदम् ।
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ॥ २४ ॥
ततोऽभ्ययाद्ग्रीमवलो रौहिणेयं महाबलम् ।
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ॥
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धर्तारप्रामिदं वचः ॥ २५ ॥

बलदेव उवाच—

विदितं ते नारव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २६ ॥
निश्रयोक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २७ ॥
न च तदावयमुक्तं वै केशवं प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २८ ॥
नाहं सहायः पार्थस्य नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता युद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २९ ॥
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपाथिववृजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मण क्षात्रेण पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच—

इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ ३१ ॥
सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रमुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ३२ ॥
स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः परिययौ हृष्टः सुहृदः संगर्हयन् ॥ ३३ ॥
ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।
गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थयाहं वृतस्त्वया ।

अर्जुन उवाच—

भवान् समर्थस्तान्सर्वाग्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ॥ ३५ ॥
भवौस्तु कीर्तिमाल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसां चाहमप्यर्थां तस्मादसि मया वृतः ॥ ३६ ॥

[नील०] प्रवारणम् ईप्सितप्रदानम् । 'काम्यदानं प्रवारणम्' इति विश्वः । पूर्वमर्हः त्वक्तः कनिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ अपहृतं गित्तः कृतम् ॥ २४ ॥

इति उद्योगपत्रेणि कृष्णपद्ये भारतभारतक्षीपे
गममेऽप्याय ॥ ३॥

[अर्जु०] प्रवारणं तु, प्रवारणम् इच्छापालनम् । 'काम्यदानं प्रवारणम्' इति वीर्यः ॥ १७ ॥ मत्संहननेति मंहननं शरीरम् । सुदृढ, समृद्ध, समाम इति पाठान्तरम् । संश्रुतयोधिनः गुरुपदेशयोद्धारः ॥ १८ ॥ प्रवार्यः

पालनीय इत्यभिप्रायः ॥ २० ॥ अपहृतं युद्धात्, स्वपक्षे प्रवेशितं वा ॥ २४ ॥

[सर्व०] प्रवारणम् इच्छापालनम् ॥ १७ ॥ मत्संहननं मम शरीरम् । संश्रुतयोधिनो गुरुपदेशसंस्कारेण युद्धगीलाः ॥ १८ ॥ प्रवार्य इति धर्मपालनाभिप्रायः ॥ २० ॥ अपहृतं युद्धात्, स्वपक्षेऽनुप्रवेशितं वा ॥ २४ ॥ निश्रया पीडयित्वा ॥ २७ ॥

[लक्षा०] प्रवारणं च बालानामित्यत्र धृ वरण इति भातो. प्रस्येण वरणमङ्गीकारः प्रवारणम् ॥ १९ ॥ गोपाना-

१८ अ. ईप्सितदानं । २० छ यते कृतवर्मा, ज. यतु कृतवर्मा
२१ अ. गार्थिव्य इव ५ ३ ३ । २८ छ. अ. वै वैद्यत । २९ अ

पाथानां नाति । ३० छ अ. भारतपत्रम् । ३१ छ. कृष्णं चापहृतं । ३३ छ.
३३ न नां ।

सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्रथान् कर्तुमर्हति ॥ ३७ ॥

वासुदेव उवाच—

उपपन्नमिदं पार्थ यत्सर्पमि मया सह ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८

पाण्डवाग्रति प्रसिप्त मद्राज मध्येमार्गं वञ्चयित्वा दुर्योधनेन स्वसाहाय्यकरणवरप्रदणम् ॥ १ ॥ पाण्डवरगर्नाथं गनेन शन्येन बुधित्तिप्रार्थनया कर्णस्य तेजोत्रयपकरणान्कारित्वा ।

वैशम्पायन उवाच—

शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान् राजन् सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १ ॥
तस्य सेनानिवेशोऽभूद्-यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि त्रिपुलां सेनां विभर्ति स नरर्षभः ॥ २ ॥
अज्ञौहिणीपती राजन् महावीर्यपराक्रमः ।
विचित्रकवचाः शूरा विचित्र-वज्रकामुकाः ॥ ३ ॥
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथावहनाः ।
विचित्रस्रगराः सर्वे विचित्राम्बरभूषणाः ॥ ४ ॥
स्वदेशेनेपाभरणा वीराः शतसहस्रगः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥
व्यययन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन् सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ६ ॥
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथम् ।
उपायान्तमधिदृष्ट्य स्वयमानर्चं भारत ॥ ७ ॥

सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपन्नतां तव ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं प्रमुदितः पार्थः वृष्णेन सहितस्तदा ।

दृतो दाशार्हभर्वरः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३९ ॥

कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ८ ॥
शिष्टिपिभिर्विधिवैश्वेन त्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।
तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं च सत्कृतम् ॥ ९ ॥
कृपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।
वाप्यश्च विविधाकारा औदनानि गृहाणि च ॥ १० ॥
स ताः सभाः समासाय पूज्यमानो यथाऽमरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे समन्ततः ॥ ११ ॥
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ।
स तत्र विपर्ययुक्तैः कल्याणैरनिमानुषैः ॥ १२ ॥
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ।
पमच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ॥ १३ ॥
बुधित्तिरस्य पुण्याः केऽत्र चतुः सभा इमाः ।
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १४ ॥

मर्तुदं महदित्यत्र सहस्राणि सद्गन्तान्पीति वक्ष्यमाणत्वात्
अर्तुदं दशलक्षम् ॥ १८ ॥ भवत्यत्र कीर्तिमान् लोक इत्यत्र
कीर्तिमान् नियतकीर्तिमान् । त्व यत्र तिष्ठसि तत्तत्की-
र्तिरेव भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

[अर्जु०] सर्पयोः अहमप्येक इति यदुक्तं तत्तथेति । वासु-
देव उवाच तं सारथ्यं करिष्यामि तव काम संपन्नताम् ३८ ॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[सर्प०] सर्पयोः अहमप्येक इत्येवम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारताद्योगपर्वणि सर्पयुक्ताद्युपनिषत्सु
टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[लक्ष्म०] चिररात्रेप्सितं काममित्यत्र 'चिराय चि-

ररात्राय चिरस्याया ' इत्यमरः । चिररात्राय ईप्सितं
चिररात्रेप्सितम् ॥ ३७ ॥ यत्सर्पयोः मया सहित्यत्र त्वमपि
त्रिपुसहरणे ममर्थे अहमपीत्याकारेण सर्पयोः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिचक्रतीर्थहृत्
लक्ष्मणैरेतत्सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[नील०] शन्य इति ॥ १ ॥ येन यत्र देशे तत्र,
ययौ ॥ ६ ॥

[धनु०] दूतानां वाक्यमिति शेषः ॥ १ ॥ अन्ये
सार्थम् । इत्यत्र च वाक्यालंकारे ॥ २ ॥ आनर्चं पूजि-
तान् ॥ ७ ॥ मोदनागृह्णानि त्रीडागृहाणि ॥ १० ॥
ये न्विति तु प्रश्ने ॥ १४ ॥

३७ अ. मालम दश । अ. कार्ये लक्ष् । ३८ अ. दशसर्पयोः । अ.
दशमं नरपते । इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

२ अ. नरपति । ४ छ विचित्ररथिभूषण । ६ छ अ. विचित्रपद ।

८ छ कपयति । १० छ अ. मेदिनीम् । ११ अ. देशे समन्ततः,
दशार्थः । १२ अ. समन्ततः । छ पुनः, अ. विचित्रैः । १४ छ अ.
के तु । अ. प्रमदशाः ।

प्रसादमेपां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।
 दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ॥ १५ ॥
 संपहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।
 गृह्यो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ॥ १६ ॥
 तं दृष्ट्वा मद्राजश्च ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
 परिष्वज्यान्नवीक्षीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ १७ ॥

दुर्योधन उवाच—

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
 सर्वसेनामणेता वै भवान्भवितुमर्हति ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच—

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यस्त्रियतामिति ।
 कृतमिन्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १९ ॥

शल्य उवाच—

गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभे ।
 अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमम् ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् क्षिप्रमेप्ये नराधिप ।
 अकथं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुर्षभः ॥ २१ ॥

दुर्योधन उवाच—

क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं धीक्ष्य पार्थिव ।
 त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ॥ २२ ॥

शल्य उवाच—

क्षिप्रमेप्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।

[सत्यं०] अथर्षे भार्षभ । इयमच्छा वाज्यालङ्कारे
 ॥ २ ॥ जानचे पुञ्जितवात् ॥ ७ ॥

[नील०] दिति सुः दद दाने इत्यम्य रूपम् ॥ १६ ॥
 गच्छत्य प्राप्ति रपुर्न स्वगान्यम् ॥ २३ ॥ उपप्लव्यं
 विगटनगम्य प्रेङ्गाधिमेरं, मन्वावातं सेनानिवेगम्या-
 नम् ॥ २५ ॥ पृष्णाशिति भीमोजपि कृष्ण पृष्णाशिति
 गम्यते । पृष्णाशिति पाठः सुगमः ॥ २८ ॥ 'तन्त्रं प्रधाने
 विद्वान्ने' इत्यमरः ॥ ३३ ॥

[धर्तु०] विदित्सुः विवेक्षणं दानुमित्युः । गूढः
 प्रकटः ॥ १६ ॥ पुरं पुरं यत्नश्च सत्यवात् ॥ १८ ॥
 गान्धारिः गान्धारिः ॥ १९ ॥ गम्ये आगमिष्यामि ॥ २१ ॥
 पुरुर्षभः विगटनगम्यं मन्वावातं सेनानिवेगम् ॥ २५ ॥

परिष्वज्य तथाऽन्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ॥ २३ ॥
 स तथा शल्यमामन्य पुनरायात्स्वर्कं पुरम् ।
 शल्यो जगाम कौन्तेयानारुपातुं कर्म तस्य तत् ॥ २४ ॥
 उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
 पाण्डवानथ तान् सर्वान् शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ २५ ॥
 समेत्य च महाबाहुः शल्यः पथदुमुत्तैस्तदा ।
 पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ २६ ॥
 ततः कुशलपूर्वं हि मद्राजोऽरिसूदनः ।
 प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥
 तथा भीमार्जुनौ कृष्णौ स्वस्त्रीयौ च यमावुभौ ।
 आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ २८ ॥
 कुशलं राजशार्दूल कश्चित्ते कुरुनन्दन ।
 अरण्यवासाद्दिष्ट्याऽसि विमुक्तो जयतां वर ॥ २९ ॥
 सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया ।
 भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्ण्या चानया सह ॥ ३० ॥
 अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
 दुःखमेव कुतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भारत ॥ ३१ ॥
 दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
 अवाप्तस्यसि सुखं राजन् हत्वा शत्रून् परंतप ॥ ३२ ॥
 विदितं ते महाराज लोकतन्त्रं नराधिप ।
 तस्माद्दोषकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ ३३ ॥
 राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।
 दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥

दुःखस्यानन्तरमिति शेषः । अन्ते चैतस्य इति पाठे एतस्य
 दुःखस्यान्ते ॥ ३२ ॥ भय वर्तते ॥ ३४ ॥

[सत्यं०] उपप्लव्यं विगटनगमम् ॥ २५ ॥ दुःखस्यै-
 तस्य अन्त इति शेषः, अन्ते चैतस्य वा पाठः तत्र
 दुःखस्येति शेषः, अन्ते वृष्णासने ॥ ३२ ॥ लोक-
 तन्त्रं लोककाण्डम् अष्टं तस्मात्तद्वर्मादेव भवता
 निभयं च(?) ॥ ३३ ॥

[लक्ष्म०] दुःखमेव कृतं सौख्यमित्यत्र वनरातादिव
 कृतं समये समये उपपन्नं दुःखं सौख्यमेव च परं फलं
 सुगमेव कृतं दुःखस्य सुगमरूपं प्राक्कथ्युक्तमज्ञायरूपाया-
 दिति नेयम् ॥ ३१ ॥

क्षमा दमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ।
 अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन् प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥
 मूर्ध्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपराचणः ।
 धर्मास्ते विदिता राजन् बहवो लोकसाक्षिकाः ॥ ३६ ॥
 सर्वे जगदिदं तात विदितं ते परंतप ।
 दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ ॥ ३७ ॥
 दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सदाशुगम् ।
 निस्तीर्णदुष्करं राजैस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो ॥ ३८ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमालगम् ।
 तच्च श्रुत्वापितं सर्वं धरदानं च भारत ॥ ३९ ॥
 युधिष्ठिर उवाच—

मुकुरं ते कृतं राजन् महद्रेनान्तरात्मना ।
 दुर्योधनस्य यद्भीरु त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥
 एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।
 राजन्नर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ४१ ॥
 मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।
 भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥ ४२ ॥
 कर्णार्जुनाभ्यां संप्रोक्षे द्वैरेव राजसत्तम ।

कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ ४३ ॥
 तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन् यदि मतिपयमिच्छसि ।
 तेजोवचश्च ते कार्यः साँतेरस्मज्जयात्तदः ॥ ४४ ॥
 अर्कतव्यमपि ह्येन कर्तुमर्हसि मानुल ।

शाल्य उवाच—

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि महात्मनः ।
 तेजोवचनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संगमे ॥ ४५ ॥
 अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्जुवम् ।
 वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ ४६ ॥
 तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
 ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धकामस्य संयुगे ॥ ४७ ॥
 यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
 भविष्यति मुखं हन्तुं सत्यमेनद्रवामि ते ॥ ४८ ॥
 एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्य माम् ।
 यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ४९ ॥
 यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं धृते वै कृष्णया सह ।
 परुषाणि च चाक्यानि मृतपुत्रकृतानि वै ॥ ५० ॥
 जयामुरात्परिक्षेपः कीचकाच्च महाश्रुते ।
 द्रौपद्याऽधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाऽशुभम् ॥ ५१ ॥

[नील०] वदान्यः मञ्जुलवाक् । ' वदान्यो बल्युवा-
 गपि ' इत्यमरः ॥ ३६ ॥ पारितं निस्तीर्णम् ॥ ३७ ॥
 प्रवीर्यं प्रमद्वर्तनप्रकृत्यम् अहितं परिणामविरुद्धम् ॥ ४० ॥

[अर्जु०] पारितं संगमम् ॥ ३७ ॥ श्रुत्वापिमाग-
 धनम् ॥ ३९ ॥ प्रतिश्रुतं स्वीकृतम् ॥ ४० ॥ साँतः
 कर्णस्य ॥ ४४ ॥ प्रतीपमहितमिति । प्रतीर्यं प्रविकृतमत
 एवाहितमिति प्रवीरसहितमित्यपि ॥ ४७ ॥ मुखः
 सुररुहः ॥ ४८ ॥

[सर्व०] श्रुत्वापिमाग आराधनम् ॥ ३९ ॥ साँतः सूत-

पुत्रस्य ॥ ४४ ॥ मर्गितं समतामितिं सर्मितं, सममस्य
 सञ्जातमिति वा ॥ ४६ ॥

[लक्ष्म०] व्यथितं ते परंतपेत्थत्र ते तत्र सान्यभ्रंशानि-
 मित्तेन ॥ ३७ ॥ साँतेरस्मज्जयात्तद इत्यत्र सूतस्यापत्यं पुमान्
 सौमिः कर्णः ॥ ४४ ॥ अहं तथा करिष्यामीत्यत्र मः कर्णः
 रणसूत्रेण हृतद्वयः गवनेजाः सन् मुखं मुखेन हन्तुमर्जुनस्य
 हन्तुं यथा भविष्यति तथा संग्रामे करिष्यामीति योजना ॥
 ॥ ४७-४८ ॥ दमयन्त्या यथाऽशुभमित्यत्र दमयन्त्याः
 अशुभं यदेति योजना ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायामुद्योगपर्वणि वारिधजर्वार्यवृत्त-
 लक्ष्मणवार्जुनसंवादे ॥ ८ ॥

३८ अ. निस्तीर्णदुष्करं । ४० अ. यदीरे । ४२ अ. त्वरीश्रुतं न.
 ४३ अ. ४४ अ. न. ४५ अ. न. ४६ अ. न. ४७ अ. न. ४८ अ. न. ४९ अ. न. ५० अ. न. ५१ अ. न.

३० अ. यदीश्रुतं न. ४८ अ. मुखं हन्तुं । ५१ अ. न. यदीश्रुतं ।
 इति अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदकं भविष्यति ।
नात्र मनुयुस्त्वया कार्यो विधिर्हि वलवचरः ॥ ५२ ॥
दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ९

शत्येन युधिष्ठिराय वृत्रवधालयानम्—इन्द्रोद्गोहावष्टा विशिरसो विश्वरूपस्य सज्जनम् ॥ १ ॥ तपसि स्थितस्य तस्येन्द्रेण वषः
॥ २ ॥ ततस्तपश्चा वृत्रवधोत्पादनम् ॥ ३ ॥ वृत्रेण संयाने देवराजस्य परानयः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

शत्य उवाच—

नृशु राजनपुरावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २ ॥
त्वष्टा प्रजापतिर्यासीदेवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोद्गोहात्किन्त्वामृजन् ॥ ३ ॥
ऐन्द्रं स प्रार्थयन् स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
तस्त्रिभिर्वदनैर्वीरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४ ॥
वेदानकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिवन् ।
एकेन च दिशः सर्वाः पिवन्निव निरीक्षते ॥ ५ ॥
स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मं तपसि चोद्यतः ।
तपस्तस्य महतीत्रं मुदुश्रमरिन्दम ॥ ६ ॥
तस्य वृष्टा तपोवीर्यं सत्त्वं चापिततेजसः ।
विपादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७ ॥
कथं सज्जेव भोगेषु न च तपेन्महत्तपः ।
विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वैर्हि भुवनं व्रसेत् ॥ ८ ॥
इति संचिन्त्य वृष्ट्या युद्धिमान् भरतर्षभ ।

[नील०] मनुयुर्जन्यम् ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्वणि नैवकन्दिये भारतभूमिर्षि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[धत्ते०] मनुः मोक्षः, विधिर्वैश्वम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमन्महाभारत-उद्योगपर्वण्यष्टमोऽध्यायः
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[मयं०] सुगोदकं सुगमयोगाकारकं याम् । मनु-
मोक्षः ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्वणि नैवकन्दिये भारतभूमिर्षि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ५३ ॥
इन्द्रेण श्रूयते राजन् सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ५४ ॥

आहापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९ ॥
यथा स सज्जेत्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत मा चिरम् ॥ १० ॥
शृङ्गारचेपाः सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः ।
हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्यशोभिताः ॥ ११ ॥
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ।
अस्वस्थं ह्यात्मनाऽऽत्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ॥ १२ ॥
भयं तन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशयतावलाः ।

अप्सरस ऊचुः—

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिपूदन ॥ १३ ॥
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ॥ १४ ॥
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ।

शत्य उवाच—

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावेर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ॥ १५ ॥
नित्यं संदर्शयामासुस्तथैवाद्भ्यो सौष्टवम् ।
नाभ्यगच्छत्प्रहर्षं ताः स पश्यन् सुमहातपाः ॥ १६ ॥

[नील०] हावाः शृङ्गारचेपाः, भावाः चित्तवि-
पाराः हर्षादयत्सैर्युक्ताः ॥ ११ ॥ सौष्टवं सौन्दर्यं, प्रहर्षं
लभ्योभोगोऽधीते तोषम् ॥ १६ ॥

[अर्जु०] भावैः शृङ्गारचेपाभिः ॥ १५ ॥ सौष्टवं
शोभा ॥ १६ ॥

[मयं०] त्वष्टा प्रजापतिर्दंविनिदित्पिनोऽन्यः ॥ ३ ॥
भर्मनिगिनं तपययुवतः ॥ ६ ॥ हावैः शृङ्गारचेपाभिः

इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसन्निभः ।
 तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ॥१७॥
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमयाद्युवन ।
 न स शनयः सुदुर्धर्षो धैर्याञ्जालयितुं मभो ॥१८॥
 यत्ने कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ।
 संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ॥१९॥
 चिन्तयामास तस्यैव वयोपायं युधिष्ठिर ।
 सं तूर्णानि चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रवापवान् ॥२०॥
 विनिश्चितमतिर्धोमान् वधे विशिरसोऽभवत् ।
 वज्रमस्य क्षिपाम्यथ स क्षिप्रं नभविष्यति ॥२१॥
 शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि वलीयसा ।
 शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धि वधे दृढाम् २२
 अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
 सुभौच वज्रं संकुट्टः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २३ ॥
 स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
 पर्वतस्थेव गित्वरं प्रणुनं मेदिनीतले ॥ २४ ॥
 तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
 न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥
 हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते ।
 घातितस्य शिरास्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ॥२६॥
 ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।
 अधाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्षाकिः ॥ २७ ॥
 तद्रूपं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।
 स भीतस्तत्र तज्ञानं घटमानं शचीपतिः ॥ २८ ॥
 अपश्यदवर्षाचैवं सत्वरं पाकशासनः ।
 क्षिप्रं छिन्वि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥२९॥

॥ १९ ॥ अङ्केष्वङ्गिकेषु सौष्टवं संवासरुतः प्रहर्षः
 सौष्टवं शोभा तां वा (?) ॥ १६ ॥

[लक्ष्मण] स भीतस्तत्र तज्ञानमित्यत्र तज्ञा तु वर्ष-
 किस्त्वरेत्यभिधानान् तज्ञा विश्वकर्मा ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिपुत्रवर्षित-
 वज्रवैश्वानरे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[तालं] वर्षाकिः तज्ञा ॥ २७ ॥ नभविष्यति
 नङ्गयति ॥ ३० ॥

[अङ्गु] परशुने तस्मिन् वि शिरसः पारं न चास्यति

२१ व. क्षिप्रमेव । २४ ख महाबाहुः । २५ छ. 'नवतजो' । २६ ख.
 पौरुषो महाबालोऽसौ नवीनराजः । हतोऽपि । घटमानं चतुष्टयं ख
 नास्ति । २७ अ. 'भौतो कृतात् प्र' । २८ अ. सोऽभितः । ख. अभित-
 वयो. ३

तक्षोवाच—

महास्कन्धो भृशं ह्येव परशुर्नभविष्यति ।
 कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्म सान्निविर्गार्हितम् ॥३०॥

इन्द्र उवाच—

मा भैस्त्वं शीघ्रमेतद् कुरुष्व वचनं मम ।
 मत्प्रासादादिति ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥३१॥

तक्षोवाच—

कं भवन्तमहं विद्यां घोस्कर्माणमथ वै ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३२ ॥

इन्द्र उवाच—

अहमिन्द्रो देवराजस्तन्नित्तिदितमस्तु ते ।
 कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तस्मन्माञ्च विचारय ॥ ३३ ॥

तक्षोवाच—

ऋणेण नापत्रपसे कथं शक्रेऽ कर्मणा ।
 ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३४ ॥

शक्र उवाच—

पथाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं मृदुश्राम् ।
 शत्रुरेव महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३५ ॥
 अद्यापि चाहमुद्दिशस्तन्नवस्माद्भिभेमि वै ।
 क्षिप्रं छिन्वि गिरांसि त्वं कारिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३६ ॥
 शिरः परशुस्तु ते भागं यज्ञे दास्यन्ति मानवाः ।
 एष तेऽनुग्रहस्तस्मिन् क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३७ ॥

शाल्य उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु तज्ञा स महेन्द्रवचनात्तादा ।
 गिरांस्यथ विशिरसः कुतरेणाच्छिन्नत्तादा ॥३८॥
 निकृत्तेषु तस्तेषु निष्क्रामन्नण्डजास्त्वथ ।
 कपिञ्जलास्तितिराश्च कलविड्वाश्च सर्वशः ॥ ३९ ॥

न भविष्यतीत्यस्यम् ॥ ३० ॥ कपिञ्जलाः कृष्णतितिराः
 तितिराः पक्षिविशेषाः । कलविड्वाः चटकाः ॥ ३९ ॥

[सर्वं] ततो युद्धान् । अभितो लक्ष्मीकृत्य ॥ २७ ॥
 तज्ञानं विश्वकर्माणम् । घटमानं घटयन्तं विषमविभार्गेन
 ॥ २८ ॥ न भविष्यति गिरसः पारं न गमिष्यति ।
 परशुने भविष्यति न शक्यति वा ॥ ३० ॥ कपि-
 ञ्जलाः शकुन्ताः, कृष्णतितिरा वा । तितिरा गौरति-
 त्तिगः । कलविड्वाश्चटकाः ॥ ३९ ॥

सर्व । २९ ख सवत् । ३२ अ. कृष्णत्वम् । ३३ छ. अ. मात्वं विवा ।
 ३५ छ. करिष्यामि । ३९ ख. वि-कृत्यः शत्रुघ्नस्य । अ. ख सपत्न ।

येन वेदानधीते स्म पिवते सोममेव च ।
 तस्माद्ब्रह्माद्विनियेधः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ४० ॥
 येन सर्वा दिशश्चापि पिवन्निव निरीक्षते ।
 तस्माद्ब्रह्माद्विनियेधस्तिचिरास्तस्य पाण्डव ॥ ४१ ॥
 यत्सुराणं तु तस्पासीद्वक्रं त्रिशिरसस्तदा ।
 कलविद्धाः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥
 ततस्तेषु निकृतेषु विज्वरो मघवानथ ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षाऽपि स्वयुहान्पर्यौ ॥ ४३ ॥
 मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ।
 त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ॥ ४४ ॥
 क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ।

त्वष्टोवाच—

तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
 विनाऽपराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४५ ॥
 तस्माच्छक्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
 लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ॥ ४६ ॥
 स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ।
 उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ॥ ४७ ॥
 अग्नौ ह्रुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
 इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४८ ॥
 सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
 किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ।
 ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोर्महत ॥ ५० ॥
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं क्रुस्तत्तम ।
 ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ॥ ५१ ॥
 अपावृत्त्याक्षिपद्वेकं शक्रं कोपसमन्वितः ।
 ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः ॥ ५२ ॥
 असृजँस्ते महासत्त्वा जृम्भिका वृत्रनाशिनीम् ।
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृत्तात् ॥ ५३ ॥
 स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः ।
 ततःप्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता ॥ ५४ ॥
 जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिर्गतम् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ॥ ५५ ॥
 संरञ्जयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ।
 यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ॥ ५६ ॥
 त्वष्टस्तेजोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्तत ।
 निवृत्ते च तदा देवा विपादमगमन्परम् ॥ ५७ ॥
 समेत्य सह शक्रेण त्वष्टस्तेजोविमोहिताः ।
 अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५८ ॥
 किं कार्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिताः ।
 जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
 उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेऽसवः ॥ ५९ ॥

[नील०] उपस्पृश्य आचम्य ॥ ४७ ॥ अपावृत्त्य
 मुरं संप्रसार्य ॥ ५२ ॥

इति श्रीनिलकण्ठीये उद्योगपर्वणि भारतभावदीपे
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[अर्ध०] उपस्पृश्य आचम्य ॥ ४७ ॥ कालसूर्यः
 प्रत्यङ्गालमूर्यः ॥ ४९ ॥ प्रसक्तमनवरतम् ॥ ५१ ॥
 अपावृत्त्य व्यावृत्त्य ॥ ५२ ॥ विद्वान् जानन् ॥ ५७ ॥

इति श्रीभारताचार्यश्रीमद्भूतनिधिरुतौ महाभारतन्यायव्याया-
 योद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[सर्व०] तस्य चैकवेक्रेण सुरां पिवतोऽपि ब्राह्मणत्वं
 तपसोवचयस्तदा (?) तस्यादोषात् । तदनन्तरमेव शुक्रेणास्य
 समयस्य कृतत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥ क्षान्तं कृतापरा-
 धेऽप्यकृतप्रतीकाररुद्धिम् । दान्तं तपसि नियोगयोग्यमान-
 सं, दान्तं हेऽसहं वा ॥ ४५ ॥ उपस्पृश्य आचम्य ॥ ४७ ॥
 प्रसक्तं अनवरतम् ॥ ५१ ॥ अपावृत्त्य व्यावृत्त्य ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सर्वसारायणकृतौ
 दीपायं नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

४० अ. अ. 'दिनिपेतुः' । ४१ अ. अ. 'दिनिपेतुः' । ४२ अ. अ. 'येनास्य भर-
 तर्षभ' । ४४ अ. अ. 'निरतः' । ४५ अ. अ. 'मनसतपि' । ४६ अ. अ. 'प-
 महत्' । ४८ अ. अ. 'सुमुक्तः' । ४९ 'वद्योग्यः' । ५१-५२ अ. अ. 'सहृदयो' ।
 ५३ अ. अ. 'स' । ५४ अ. अ. 'सर्वे' । ५५ अ. अ. 'सिद्धराजः' ।

५३ अ. अ. 'सुमुक्तः' । अ. 'सुभ्रमाणस्य च सतो' । ५५ अ. 'वयोरेव' । ५७ अ.
 'सुष्टुसोवलादिशुद्धो शत्रो विवर्धते तदा' । अ. अ. 'शक्रे विपादः' । इति
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः १०

देवैर्द्वैत्रवर्षाभं संप्राथितेन विष्णुना दृवाद्यरेण सामकरणविधानम् ॥१॥ महर्षिवचनाद्भवेनेन्द्रासह सहकरणम् ॥२॥ तत इन्द्रेण पराचितसमुद्रान्ते उपार्सिताय दृवाय सकेनस्य वन्नन्य प्रथेप ॥३॥ पेनप्राजिदेन विष्णुना दृवस्य वध । इन्द्रस्य ब्रह्महत्याभिमवाद्दग्धनम् ॥४॥

इन्द्र उवाच—

सर्वं व्याप्तमिदं देवा दृत्रेण जगदव्ययम् ।
नहाम्य सदृशं किञ्चिन्मतिघाताय यद्भवेत् ॥ १ ॥
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांपतम् ।
कथं नु कार्यं भद्रं वो दुर्धर्षः स हि मे मतः ॥ २ ॥
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चाभितविक्रमः ।
ग्रसेत्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३ ॥
तस्माद्दिनिश्चयमिभं शृणुष्वं त्रिदिवीकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ॥ ४ ॥
तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ।

शल्य उवाच—

एवमुक्ते भववता देवाः सर्पिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५ ॥
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं दृत्रभयादिताः ।
प्रयो लोकास्त्वया क्रांतास्त्रिभिविक्रमणैः पुरा ॥६॥
अमृतं चाहतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७ ॥
त्वं प्रभुः सर्वदेवानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देवो महादेव सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८ ॥
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणामयरोत्तम ।
जगद्भ्रातृमिदं सर्वं दृत्रेणासुरसूदन ॥ ९ ॥

विष्णुरुवाच—

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्माद्दुपायं वक्ष्यामि यथाऽसौ नभविष्यति ॥ १० ॥
गच्छन्त्वं सर्पिगन्तव्यं यत्रासौ विश्वरूपपृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जन्त्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११ ॥
भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रे ह्यस्यायुधोत्तमे ॥ १२ ॥

[नील०] क्षयं ग्रहम् । (क्षय स्थानं च वृद्धिश्च, इत्यमर) 'तिल्यापचयी क्षयौ' इत्यमर. ॥ ४ ॥

इति श्रीनैऋत्ययि उद्योगपर्वणि भारततत्त्वदीये दशमोऽध्यायः ॥२०॥

२ ख वध करोमि । छ ज तु दुर्धर्षं । ज जे मनि । ४ न दस्मादो नि । ज मे दिवो । ५ ख तेन सर्वं चित्तगाम । ६ स पुरा रेर्षिकैर्षिभिः । ७ ख च ह्य । ज कृष्यो महादेवगणान् शक्री । ८ ख अनपचित । ९ छ ज गतिर्भवत् । १० छ अवश्यकरणीयं । ११ ज २

गच्छन्त्वं भूमिभिः सार्धं गन्तव्यं सुरोत्तमाः ।
दृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत मा चिरम् ॥ १३ ॥

शल्य उवाच—

एवमुक्ते तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रे कृन्वा पुरःसरम् ॥१४॥
समीपमेत्य च यदा सर्वे एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५ ॥
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन् सूर्याचन्द्रमसी यथा ।
दृदृशुस्तत्र ते दृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६ ॥
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य दृत्रमृचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७ ॥
न च शक्तोपि निर्भेर्तुं वासवं बलिनां वर ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥१८॥
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।
सदृश्यं भवन्तु ते दृत्र शक्रेण मह नित्यदा ॥ १९ ॥
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ।
ऋषिवाक्यं निशम्याथ दृत्रः स तु महाबलः ॥२०॥
उवाच तावृषीन्सर्वान्मणमन्य शिरस्माऽसुरः ।
सर्वे भूमं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वदाः ॥ २१ ॥
यद्बृहत् तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुताननाः ।
संधिः कथं वै भविता मय शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सत्यं वै भविता कथम् ॥ २२ ॥

ऋषय ऊचुः—

सकृत् सतां संगतं लिप्सितव्यं
ततः परं भविता भव्यमेव ।
नातिक्रामेत्सत्पुररेणे संगतं
तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३ ॥

[अर्जु०] क्षयं ग्रहम् ॥४॥ वेत्स्याम ह्यास्याम ॥११॥ वा युयवो ॥ १८ ॥ तत संगतलिप्सता ॥ २३ ॥

[सर्व०] क्षयं ग्रहम् ॥ ४ ॥ वा युयवो. ॥ १८ ॥

सगपत्वा । ख सामन्यव । १२ स मविच्छिन्नं पुनर्देता शक्रमिमुवनेपर । ख वन्नमस्यायुधोत्तमम् । १६ ख सौ तथा । १७ छ दुर्धर्षन् । १८ ख क्रान्त भूमिनिश्चयम् । युयवोऽयुयवो कालो । २१ ख साम्यम् छ ज गन्धर्वाश्चैव । २२ ख वरत्तद्वत्त्वं । २३ छ ज भव्यमेव ।

दृढं सतां संगतं चापि नित्यं
 द्रुपाचार्यं धर्मकृच्छ्रेषु धीरः ।
 महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
 तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४ ॥
 इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
 सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः ॥ २५ ॥
 तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु नित्यदा ।
 एवं विश्वासमागच्छ मातेऽभृद्भुदिरन्यथा ॥ २६ ॥

शाल्य उवाच--

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
 अवश्यं भगवन्तो मे याननीयास्तपस्विनः ॥ २७ ॥
 ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियते यदि ।
 ततः सर्वं करिष्यामि यद्वृचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८ ॥
 न शुक्लेन न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
 न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९ ॥
 बन्धो भवेयं विभेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
 एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३० ॥
 बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
 एवं वृत्ते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१ ॥
 युक्तः सदाऽभवच्चापि शक्रो हृषिसमन्वितः ।
 वृत्रस्य बधसंयुक्तानुपायानन्वाचिन्तयत् ॥ ३२ ॥
 छिद्रान्वेषी समुद्रिगः सदा वसति देवराद् ।
 स कदाचित्समुद्रान्ते समपश्यन्महासुरम् ॥ ३३ ॥
 संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते चातिदारुणे ।
 ततः संचिन्त्य भगवान् वरदानं महात्मनः ॥ ३४ ॥
 संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
 वृत्रश्चावश्यबन्धोऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३५ ॥

सहृत् एतदा । सङ्गतं मैत्रम् । भाव्यम् अवश्यमभावि । ततः
 सङ्गनलियात्तः । परम् उत्तरकालभावि भविता भविष्यति ।
 भाव्यमवश्यमभावि ॥ २३ ॥

[लक्ष्मणः] विष्णोः क्षयमुपागम्येत्थत्र 'निवेद्यः शरणं
 अयः' इत्यमरः । विष्णोः क्षयं स्थानम् ॥ ४ ॥ यत्रासौ
 विश्वरूपधित्यत्र विश्वध्यापिरूपधत् वृत्रासुरः ॥ ११ ॥
 ततः परं भविता भव्यमेतेत्यत्र 'भव्यं हुद्दलं क्षेममस्त्रियाम्'
 इत्यभिधानान् भव्यं क्षेमं भविता ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि लक्षादिकारे
 द्शमोऽध्यायः ॥ १० ॥

यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
 महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३६ ॥
 एवं संचिन्त्यन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन ।
 अथ फेनं तदाऽपश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥
 नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
 एनं क्षेप्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३८ ॥
 सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निमृष्टवान् ।
 प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३९ ॥
 निहते तु ततो वृत्रे दिशो विवितमिराऽभवत् ।
 प्रवर्षी च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृद्यस्तथा ॥ ४० ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः ।
 ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विधिभिः स्तवैः ॥ ४१ ॥
 नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतान्यसान्त्वयत् ।
 हत्वा शत्रुं प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ॥ ४२ ॥
 विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयाभास धर्मवित् ।
 ततो हते महावीर्यं वृत्रे देवभयंकरे ॥ ४३ ॥
 अतृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
 त्रैशीर्षयाऽभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्याया ॥ ४४ ॥
 सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
 न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स कल्मषैः ॥ ४५ ॥
 प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सु चेष्टमान इवोरगः ।
 ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ॥ ४६ ॥
 भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्दृक्षा शुष्ककानना ।
 विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४७ ॥
 संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनाट्टिक्कृतोऽभवत् ।
 देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४८ ॥

[अर्जुनः] अन्तमन्तकालम् ॥ ४५ ॥ प्रध्वस्तसं-
 काशा प्रध्वस्तसदृशी ॥ ४७ ॥

[सर्वः] तस्मान्महार्थवाच न जिघांसेत न हिनस्ति
 ॥ २४ ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण इत्यस्य भेदकथनं
 नाश्मनेत्यादि । शस्त्रमयुक्तं (?) सङ्गादि । अस्त्रम-
 युक्तं (?) शरादि ॥ २९ ॥ यतो वभाय यत्नवान्
 ॥ ३२ ॥ अमर्षोऽम्याक्रोवसंयुक्तः । रौद्रतया दारुणे
 ॥ ३४ ॥ नायं शुष्को जलात्फेनस्योत्पत्तेः । नीष्पीडने
 जलस्य तदन्यस्य च कठिनस्य दर्शनात् ॥ ३८ ॥
 अन्तम् अन्तकालम् ॥ ४५ ॥ प्रध्वस्तसङ्काशा ध्वस्त-

पत्ते । ३९ ज. तिनोदयन् । ४० ज. च ततो वायुः । ४१ ज. त्रिभुवने पूर्व ।

अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।

ततो भीताऽभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥४९॥

दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।

न स्म कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मातिम् ॥५०॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ११

ऋषिभिर्देवैश्च चक्षुर्विषयवर्तिनस्तेजोहरणवरेण संवधे नहुषस्य देवराज्येऽभिवेचनम् ॥ १ ॥ ततः कराचिरेव न्याभिः सह
कीदृता तेन शर्वा दृष्टा देवाप्रति शर्वा कस्मान्मां नोपतिष्यति प्रभः ॥ २ ॥ ततस्वर्गात्तदा शर्वा बाल्यायं बृहस्पतिराभयवाम् ॥ ३ ॥

शाल्य उवाच —

ऋषयोऽप्याशुवनसर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।

अयं वै नहुषः श्रीमान् देवराज्येऽभिप्लियताम् ॥१॥

तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।

ते गत्वा त्वशुवन सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ २ ॥

स तानुवाच नहुषो देवान्पिगणोऽनया ।

पितृभिः सहितान् राजन् परीषन् हितमात्मनः ॥३॥

दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।

बलवान् जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥४॥

तमशुवन् पुनः सर्वे देवा ऋषिपुरोगमाः ।

अस्माकं तपसा युक्तः पाटि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ५ ॥

परस्परभयं चोरमस्माकं हि न संशयः ।

अभिपिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ६ ॥

देवदानवयज्ञाणामृषीणां रक्षसां तथा ।

पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ॥ ७ ॥

तेज आदास्यसे परयन् बलवांश्च भविष्यसि ।

धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ॥ ८ ॥

ब्रह्मर्षीथापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ।

अभिपिक्तः स राजेन्द्रस्त्वतो राजा त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥

धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

सुदुर्लभं चरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ॥ १० ॥

धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ।

देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपनेषु च ॥ ११ ॥

कैचासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।

सद्ये महैन्द्रे मलये समुद्रेषु तरिस्तु च ॥ १२ ॥

अस्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।

नहुषो देवराजोऽयं क्रीडन् बहुविधं तदा ॥ १३ ॥

शृण्वन् दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।

वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वनम् ॥१४॥

विश्वामसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

ऋतवः पद् च देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ॥ १५ ॥

मारुतः सुरभिर्वाति मनोः सुखशीतलः ॥

एवं च क्रीडतस्तस्य नहुषस्य दुरात्मनः ॥ १६ ॥

संभ्राता दर्शनं देवीं शक्रेण महिषी मिया ।

स तां मंदस्य दृष्टात्मा प्राह सर्वात्न सभासदः ॥१७॥

इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्यति ।

अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ॥१८॥

आगच्छतु शर्वा मयं क्षिप्रमय निवेगनम् ।

तच्छ्रुत्वा दुर्भसा देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ १९ ॥

रक्ष मां नहुषाद्रक्षैस्त्वापसिभ्यं शरणं गता ।

सर्वलक्षणसंपन्ना ब्रह्मैस्त्वं मां प्रभाससे ॥ २० ॥

देवराजस्य दयितामत्यन्तं सुखभागीनीम् ।

अवेद्यन्तेन युक्तां चाप्येकपत्नीं पतिव्रताम् ॥ २१ ॥

उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ।

नोक्तपूर्वं च भगवन् दृष्ट्वा ते किंचिदीश्वर ॥२२॥

तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विमसत्तम ।

बृहस्पतिरथोवाच शक्रवर्णा भयमोहिताम् ॥ २३ ॥

मदृता । निर्दृशा फला(ना)ग्मादिति शेषः ॥ ४७ ॥

महर्षयः सर्वभोगहीनत्वान् ॥ ४८ ॥

[अर्जु०] को नोऽग्मात् ॥ ४९ ॥ देवराजविना-

कृताः सद्रहिताः ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारत-मनुनविषय-उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥१०॥

४९ प. को वा राजा भवेदिति । ५० प. इन्द्रे मनः । इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ प. अ. विशिष्टपः । २ प. देव्य गत्वा ह । ३ प. "तत्तदा" ४ प.

[मयं०] नोऽग्मात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहा० पोल०० मयं०० शीकरां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[नाल०] नोऽग्माकं राजा भव ॥ ० ॥ जगती-

मिन्द्राणीम् अपि आनुक् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहा० उद्योग० पर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

४९ प. राजा । ६ प. अ. राजाभवत् । ८ प. अ. इन्द्रे मनः । ९ प. अ. अ-
विषय शक्रे । १० प. अ. सुतुहेतोर् इति । ११ प. अ. मयं पारत् । इति
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

यदुक्ताऽसि मया देवि सत्यं तद्भविता भुवम् ।
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिद्भागतम् ॥ २४ ॥
न भेतव्यं च नहुपात् सत्यमेतद्भवीमि ते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः १२

देवैः प्रतिपेद्भस्यापि नहुपस्य शचां प्रतिनिवेशः ॥ १ ॥ ततो देवैः शचीदानाय वृहस्पतिप्रार्थनम् ॥ २ ॥ वृहस्पतिना तद-
स्यागप्रतिज्ञापूर्वकं सर्वैः सह संमन्य कालयाचनार्थं शचीप्रेषणम् ॥ ३ ॥

शल्य उवाच—

क्रुद्धं तु नहुपं ज्ञात्वा देवा ऋषिपुरोगमाः ।
अब्रुवन्देवराजानं नहुपं घोरदर्शनम् ॥ १ ॥
देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
व्रस्तं सासुरगन्धर्वं सर्किनरमहोरगम् ॥ २ ॥
जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३ ॥
निवर्तय मनः पापात् परदारभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४ ॥
एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५ ॥
अहत्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६ ॥
वृहन् च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्यान्पुपथाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७ ॥
उपतिष्ठतु देवी मामेवदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८ ॥
देवा ऊचुः—

इन्द्राणीमानपिण्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
जहि क्रोपमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९ ॥
शल्य उवाच—

इत्युवत्सा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।

[अर्ह०] अङ्गिरसः आङ्गिरसस्य ॥ २६ ॥

इति श्रीमन्महाभारतम्याख्यायां पूर्वनिष्कृताया-
मुद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[सर्व०] ममानयिष्ये मद्रूमयित्यामि ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतम्याख्यायां नवैकनायकपर्वणे
श्रीकाममेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २५ ॥
अथ शुश्राव नहुपः शक्राणीं शरणं गताम् ।
वृहस्पतेरङ्गिरसश्चक्रोध स नृपस्तदा ॥ २६ ॥

जगुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १० ॥
जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तत्र वेदमनि ।
दत्ताभयां च विवेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११ ॥
ते त्वां देवाः समन्धर्वा ऋषयश्च महाश्रुते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुपाय प्रदीयताम् ॥ १२ ॥
इन्द्राद्विशिष्टो नहुपो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोतिवमं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३ ॥
एवमुक्ते तु सा देवी वाष्पमुत्सृज्य सस्वनम् ।
उवाच रुदती दीना वृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४ ॥
नाहमिच्छामि नहुपं पतिं देवर्षिसत्तम ।
शरणागताऽस्मि ते ब्रह्मैस्त्रायस्व महतो भयात् ॥ १५ ॥

वृहस्पतिरुवाच—

शरणागतं न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चयः ।
धर्मज्ञां सत्यशीलां च न त्यजेयमनिन्दिते ॥ १६ ॥
नार्कयं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७ ॥
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छस्व वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिन्धर्मे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८ ॥
न तस्य वीजं रोहति रोहकाले
न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न स ज्ञातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥

[नील०] वैवस्व्याणि त्वापून्धर्वादीनि । उपवाः वृत्र-
मत्यादीनि छलानि ॥ ७ ॥ प्रपन्नं शरणागतम् ॥ १९ ॥

[अर्ह०] वैवस्व्याणि धर्मविरुद्धानि । उपवा छलानि
यो युष्माभिः ॥ ७ ॥ तमिन्द्रमन्वास्य पश्चात्कृत्य ॥ १४ ॥

[सर्व०] वैवस्व्याणि धर्मविरुद्धानि । स्वार्थजनसहितः

३ छ अणुगो । ४ अ अणुगो । ५ अ अणुगो । ६ छ अणुगो । ७ छ अणुगो । ८ अ अणुगो । ९ छ अणुगो । १० अ अणुगो । ११ अ अणुगो । १२ अ अणुगो ।

१३ अ अणुगो । १४ अ अणुगो । १५ अ अणुगो । १६ अ अणुगो । १७ अ अणुगो । १८ अ अणुगो । १९ अ अणुगो ।

मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः

स्वर्गलोकैकद्वयति नष्टचेष्टः ॥

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै

न तस्य हृद्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २० ॥

प्रभीयते चास्य प्रजा ह्यकाले

सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१ ॥

एतदेवं विज्ञानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।

इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२ ॥

अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।

क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा नहि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३ ॥

शक्य उवाच—

अथ देवाः सगन्धर्वा गुरुमाहुरिदं वचः ।

कथं मुनीतं नु भवेन्मन्त्रयस्व वृहस्पते ॥ २४ ॥

वृहस्पतिरुवाच—

नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा ।

इन्द्राणीं हितमेतद्धि तथाऽस्माकं भविष्यति ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

बहुविन्नः सुराः कालः कालः कालं न विष्यति ।

गर्वितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६ ॥

शक्य उवाच—

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तथाऽब्रुवन् ।

ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वं दिवोकसाम् ॥ २७ ॥

एतमेतद्विजश्रेष्ठ देवी चेर्यं प्रसाद्यताम् ।

ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ २८ ॥

ऊर्चुर्वचनपत्र्यग्रा लोकानां हिनकाभयया ।

देवा ऊचुः—

त्वया जगदिदं सर्वं घृतं स्थावरजङ्गमम् ।

एकपत्न्यसि सत्यां च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९ ॥

क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् ।

नहुषो देवि शक्रश्च सुरैर्भयमवाप्स्यति ॥ ३० ॥

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणीं कार्यसिद्धये ॥

अभ्यगच्छत सत्रीडा नहुषं योरदर्शनम् ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि बयोरूपसमन्विताम् ॥

समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२ ॥

उपधाः छद्मानि ॥ ७ ॥ अन्वात्य पश्चात्कृत्य संसेव्यति वा ॥ १४ ॥

[लक्ष्मा०] पतिमन्वात्य तं प्रमुमित्यत्र अन्वात्य अनुकूलतया स्थित्वा ॥ १५ ॥ न सोऽन्तरं लभते प्राणमिच्छमित्यत्र अन्तरमवकाशावधि इत्यभिधानात् अन्तरं प्राणावकाशं रक्षणावसरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

[नील०] अचेताः दुर्बलचित्तः ॥ २० ॥ कालान्तरं कालावधिम् ॥ २५ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये उद्योगपर्वणि भारतभारदीये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अर्जु०] प्रभीयन्ते म्रियन्ते ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्महाभारत-न्यायन्यायमहानिमिश्रतावामुद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[सर्व०] मोघमन्नं विन्दति प्राप्नोति तदन्नस्य भोगे-

नामयोत्पत्तेः, केनाप्यभोग्यत्वान् ॥ २० ॥ प्रभीयन्ते म्रियन्ते । विवासं प्रवामम् ॥ २१ ॥ (न तु सृष्टां नागन्तनी-त्यर्थः) । काल ईश्वरः । कालं समयम् । गर्वितो बलवांश्चातो याचतां नहुषमित्यन्वयः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारतोद्योगपर्वणि सर्वज्ञतावपणवृत्त-दीनार्पां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[लक्ष्मा०] मोघमन्नं विन्दति इत्यत्र अन्नचेताः प्रकृष्ट-चिन्तारहितः मोघं व्यर्थं कौटुंबाद्यन्नं विन्दति, न तु गाल्यन्नम् ॥ २० ॥ किञ्चित्कालान्तरं शुभा इत्यत्र अन्तरमन्वयस्यावधिवाचकत्वान् किञ्चित्कालान्तरं किञ्चित्कालावधि ॥ २५ ॥ बहुविन्नतः कालः कालः सन् मृत्युः सन् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिचानकीर्ण-लक्ष्मणकरी द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

२० छ. नष्टचेताः । २१ छ. सदा म्रियन्ते । २५ न 'हरं युजम्' । २७ छ. सर्वदेवीकसाम् । ३० ए. क्षिप्रं तदभि कामश्च विनश्यति सपर्ययः ।

छ. 'मन्वात्य मे' इति द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मयोद्देशोऽध्यायः १३

वाच्यं इन्द्रान्वेषणाय मह्यं प्रति वाच्यपानम् ॥१॥ ततोऽवैन्द्रस्य ब्रह्मरथाविमोक्षणाय विष्णुप्रार्थनं विष्णुना हयमेधेयोरनं च ॥२॥ हयमेधान्ते कथेण ब्रह्महत्याया भूतेषु विभज्य विसर्जनम् ॥३॥ पुनश्च मह्यपमशान्निभिमिन्द्रं मोचयत्वा चरत्वा ब्रह्मपुत्रावागम ॥४॥

शाल्य उवाच—

अथ तामवधीहृष्ट्वा नहुषो देवराद् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥
भजस्य मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ।
एवमुक्त्वा तु सा देवी नहुषेण प्रतिव्रता ॥ २ ॥
प्रावेपत भयोद्दिग्ना प्रवृत्ते कदली यथा ।
प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ॥३॥
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ।
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कंचित्तुरेश्वर ॥४॥
नहि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः ।
तत्त्वमेतच्च विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५ ॥
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥

नहुष उवाच—

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामिह भापसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतद्दनुस्मरेः ॥ ७ ॥
नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी ॥ ८ ॥
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
विन्तयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसचम ॥ ९ ॥
देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्दिग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥१०॥

[नील०] विष्णुत्वं व्यापकत्वं, अन्यापकेन जगद्रक्षायाम्
असंभवात् ॥ १२ ॥ अकम्पन् अकम्पत तद्भाव
वार्पः ॥ २१ ॥

[सर्व०] विष्णुत्वं अदितिपुत्रत्वम् ॥ १२ ॥ पर्व-
तेषु पृथिव्यामित्येको भागः ॥ १९ ॥ भूतेषु वृक्षादिषु
प्रागुक्तेष्वेव । विश्वरूपाख्याने श्रुतौ चतुर्भागकरणश्रव-
णात् ॥ २० ॥

ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेन पूर्वज्ञो जगतः प्रभुः ॥ ११ ॥
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्कमुपजग्मिवात् ।
त्वदीर्यानिहते वृत्रे वामचो ब्रह्महत्याया ॥ १२ ॥
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरत्रवीत् ॥ १३ ॥
मामेव यजतां शक्रः पावपिप्यामि वज्रिणम् ।
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ १४ ॥
पुनरेप्सति देवानामिन्द्रत्वमकृतोभयः ।
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ॥ १५ ॥
किंचित्कालमिदं देवा मर्षयन्वमतन्द्रिताः ।
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां चार्णां ताममृतोपमाम् १६
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।
यत्र शक्रो भयोद्दिग्स्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १७ ॥
तत्राश्चमेघः सुप्रदानमेन्द्रस्य महात्मनः ।
वृष्टे पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १८ ॥
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १९ ॥
संविभज्य च भूतेषु विज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥२०॥
अकम्पन्नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा बलनिषूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ २१ ॥

[लक्षा०] कालमिच्छामीत्यत्र कंचित्कालमवधि
लब्ध्वा त्वामिच्छामीति संबन्धः ॥ ४ ॥ नहि विज्ञायते
शक्र इत्यत्र शक्रः कुलः कारणार्त् क कुत्र प्राप्ते गतः ।
तन्मया नहि विज्ञायते एतत्तत्त्वं शक्रगमनकारणं च
विज्ञाय यदि शक्रः कुत्रापि न ज्ञायते ततस्तीर्हि । अन्य-
त्सपष्टम् ॥ ५ ॥ मोचयत्वा पाकशासनमित्यत्र मोचयत्
ब्रह्महत्याया मोचयन्वम् ॥ १३ ॥

३ छ. नमस्य सा तु । छ. कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् । ४ छ. किंचित्तुरे-
श्वरः ज कंचित्तुरे । ५ छ. तत्त्वमेतत् । ७ छ. अमुपमम् । ९ ज. 'दुष्प-
माः । १० छ. देवाः । १५ छ. अकृतो भयम् । १६ ज. कंचि वाक्यमिमं ।

छ. 'मिमं । ज. शुभां सत्यां । ज. 'मदारीणिम् । १८ छ. ज. अष्टादशो-
त्तर शाल्य उवाच । २० ज. पूतपाप्मा । २१ छ. अकम्पन् ।

तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ॥
 सूक्ष्मरूपधरा देवीं वभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १२ ॥
 इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
 स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ १३ ॥
 किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
 ततः सा कथयामास नहुपस्य विचेष्टितम् ॥ १४ ॥
 इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः १५

इन्द्रोपदेशाच्छ्रया नहुपं प्रति सप्तपिणानेनोपसृतस्य तेऽहं वश्या स्वामित्युक्तिः ॥ १ ॥ नहुषेण तत्प्रतिभुष्य तथाउशनम् ॥ २ ॥
 इन्द्रान्वेषणाय श्रचपाधितेन बृहस्पतितेनेष्टिं निरुपाग्रेरिन्द्रान्वेषणाध्वेषणा ॥ ३ ॥ अग्रिना जडाइत्यनेन्द्रस्यासत्रकपनम् ॥ ४ ॥

शल्प उवाच—

एवमुक्तः स भगवान् शच्या तां पुनरब्रवीत् ।
 विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १ ॥
 विवर्धितश्च ऋषिभिर्होष्यैः कव्यैश्च भाविनि ।
 नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥
 गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नास्वातव्यं शुभे कचित् ।
 गत्वा नहुपमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३ ॥
 ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
 एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४ ॥
 इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
 एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं मति ॥ ५ ॥
 नहुपस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
 स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६ ॥
 भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
 तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७ ॥
 न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वसेः ।
 सत्येन वै शोषे देवि करिष्ये वचनं तव ॥ ८ ॥

इन्द्राप्युवाच—

यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकङ्क्षे जगत्पते ।
 ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९ ॥
 कार्यं च हृदि मे यत्तदेवराजावधारय ।

[नील०] त्रास्यसि पाठयित्यस्मि । तद्विमान आर्षः ॥ १६ ॥

इति उद्योग० षष्ठ्य० भारतभाषीणो चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१४ छ. किमर्थमिह । १६ छ. प्रभो वरिः । १७ छ. ज. नूनं शक्य । इति
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१४ छ. शच्याः पुत्राणामसीत् । २ ज. हने बन्धेय । ६ स नि-

दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ॥ १५ ॥
 उपतिष्ठेति स क्रूरः कालं च कृतवान्मम ।
 यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ॥ १६ ॥
 एतेन चाहं संप्राप्ता द्रुतं शक्यं तवान्तिकम् ।
 जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १७ ॥
 प्रकाशयाऽऽत्मनाऽऽत्मानं दैत्यदानवसूदन ।
 तेजः समासुहि विभो देवराज्यं प्रशशि च ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः १५

वक्ष्यामि यदि मे राजन् मियमेतत्करिष्यसि ॥ १ ॥
 वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वश्या तव ।
 इन्द्रस्य वाजिनो वाहा इस्तिनोऽथ रथास्तथा ॥ १ ॥
 इच्छाम्यहमथापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
 यन्न विष्णोर्नि रुद्रस्य नामुराणां न रक्षसाम् ॥ २ ॥
 बहन्तु त्वां महाभाग ऋषयः संगता विभो ।
 सर्वे शिविकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ ३ ॥
 नामुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
 सर्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्येण दर्शनात् ॥ ४ ॥
 न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्योति वीर्यवान् ।

शल्प उवाच—

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
 उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥

नहुष उवाच—

आपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
 दृढं मे रुचितं देवि त्वद्ब्रह्मोऽस्मि वरानने ॥ १६ ॥
 न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहात् कुरुते मुनीन् ।
 अहं तपस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १७ ॥
 मयि कुण्डे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥

[सर्व०] विश्रुतैः रयतैः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहा० उद्योगप० षष्ठ्य० भारतभाषीणो चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

रिभो । < ज. तपि निषते । १४ ज. गर्हित । १५ छ. ज.
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥१९॥
तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
सहर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ २० ॥
पश्य माहात्म्ययोगं मे ऋद्धिं च वरवर्णिनि ।

शाल्य उवाच—

एवमुक्त्वा तु तां देवीं विस्ृज्य च वराननाम् २ ?
विमाने योजयित्वा च ऋषीन्निग्रयममास्थितान् ।
अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो मद्वलेन च ।
कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाह्यामास तानृषीन् ॥२२॥
नहुषेण विस्ृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ॥ २३ ॥
शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे द्याम् ।
वाङ्मित्येव भगवान् बृहस्पतिरुवाच ताम् ॥ २४ ॥
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाहुष्टचेतसः ।
नक्षेप स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ॥ २५ ॥
अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे ।
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ॥२६॥
शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

ततः पञ्चाल्य विधिष्वञ्जुहाव परमं हविः ॥ २७॥
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ।
हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्वाञ्छन्मन्त्रिष्यतामिति ॥२८॥
तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव हुताशनः ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥
स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ॥
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचिन्त्याथ मनोगतिः ॥३०॥
निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ।

अग्निरुवाच—

बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित् ।
आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥३१॥
न मे तत्र गतिर्ब्रह्मान्मिम्यत्स्करवाणि ते ।
तमब्रवीद्देवगुह्यपो विश महाद्युते ॥ ३२ ॥

अग्निरुवाच—

नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥३३॥
अद्भ्योभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वाप्तु योनिषु शाम्यति ॥ ३४ ॥

[नील०] मां वक्ष्यन्ति मम बहून् करिष्यन्ति ॥२०॥
अन्विष्यताम् अनुगच्छतु भवान् । इयं गतावित्यस्य
द्विवादे रूपम् ॥ २८ ॥

• इति उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[सर्व०] शक्रं मृगयति स्वयं दृष्टेऽपि शक्रे नैतत्प्रका-
श्यमिति तद्बचनानुरोधेन मन्त्रसंवरणार्थं शक्योक्तमिति
मन्तव्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सर्वजनाप्यगद्भुत-
व्याख्यायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

२० छ. देवर्षयस्तथा । २१ छ. माहात्म्यं पश्य मे देवि, ज. 'रम्यमस्त-
कं । छ. 'कलाऽऽपुरो देवी । २२ ज. नहुषः प्रजापामानु ऋषीन् । छ

[लक्षा०] आपः शेषा इत्यत्र आपः उदकानि शिष्यन्त
अवशिष्यन्ति इति शेषाः अवशिष्टाः तदन्तः प्रविश्य न
विचारिवमिति भवः ॥ ३१ ॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्यात्
योनिषु शाम्यतीत्यत्र तेषाम् अभिन्नब्रह्मभवनं मध्ये सर्वत्र
गं गच्छतेजः स्यात् स्वस्तिवन्धिषु योनिषु कारणभूता-
स्वस्तु ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिधन्वर्तपर्यटन-
लक्षाट्ठकारे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अब्रह्मण्यवलेन २८ ज. 'महाशय । छ. 'वाग्धी' । ३० ज. पर्वतांश्च ।
३१ छ. 'निमिषा' । इति पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः १६

बृहस्पतिना स्तुत्या मन्त्रैश्च संवर्धितेनाग्निना जष्टं प्रविश्य पश्चान्नालगतमिन्द्रशुपलभ्य बृहस्पतये तदाऽप्यानम् ॥ १ ॥ तत्र गतेन
बृहस्पतिना स्तुत्या संवर्धितयन्त्राय महृषयस्वीडाकथनम् ॥ २ ॥ इन्द्रेण लोकपादैः सह महृषयषोपायचिन्तनम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाद् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १ ॥
त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्दुताशन ॥ २ ॥
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४ ॥
सृष्ट्वा लोकौस्त्रीनिमान् हव्यवाह

प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।

त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-

स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

त्वामग्ने जलदानाहुर्विशुतश्च मनीषिणः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हृतयः ॥ ६ ॥
त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७ ॥
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मणैर्मनैः सनातनैः ॥ ८ ॥
एवं स्तुतो हव्यवाद् स भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमधोवाच मीतिमान् वाचपमुत्तमम् ॥ ९ ॥

[नां०] एकं ज्ञातं, त्रिविधं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याह-
वनीश्रुत्पणे त्वयैतन् ॥ २ ॥ तुभ्यं त्रिविधाय ॥ ३ ॥
प्रमृतिः उष्यन्तिमानं, प्रतिष्ठा लयस्थानम् ॥ ५ ॥ हृतयः
याताः ॥ ६ ॥

[अहं०] एतन्मन्त्ररूपेण त्रिविधमात्मणीयादि-
भेदेन ॥ २ ॥ (हायनाः गोमादिहृतयः ॥ ?)

इति श्रीमन्महा- भारतेऽग्नि- उद्योग- पर्वणि
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[स्वयं०] न्यामाहुरेकमग्निं वाच । एतन्मन्त्ररूपेण

३ अ. 'दिना । ४ अ. 'दिनेऽहो । ७ अ. 'स्त्रीः । ५ अ. 'सर्व-
भूतम् । ६ अ. 'त्रिषु । ७ अ. 'दि । ८ अ. 'वृत्तम् । ९ अ. 'स ।

दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्भवीमि ते ।

शाल्य उवाच—

प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्भाः सपत्न्यलाः ।
आससाद् सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १० ॥
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ ।
अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं विसमध्यगतं तदा ॥ ११ ॥
आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण चपुषा पद्मतन्त्राश्रितं प्रमुम् ॥ १२ ॥
गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३ ॥
महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तयोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४ ॥
शतक्रतो विवर्षस्व सर्वान् शत्रून्निषृज्य ।
उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५ ॥
महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकान्नावास्त्वया विभो ।
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोतिर्बुद्धितम् ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६ ॥
त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्य-

स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।

त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र

त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७ ॥

वा । त्रिविधं गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निभेदेन ॥ २ ॥
प्रतिष्ठा लयस्थानम् ॥ ५ ॥ (हायनाः श्रुतयः । हायनाः
गोमादिश्रुतयो वर्षाणि वा ।) चकर्थं हृतवानग्नि ॥ १७ ॥

[लक्षा०] एतां योनिं भजते सर्वे इत्यत्र सर्वोऽपि
क्षत्रलोहादिः एतां योनिं स्मरणभूतं ब्रह्मादिभिरुक्तं
भजते तस्मात्स्मरणान् विनाङ्कितं जलप्रदेशे ब्रह्मायुकोऽपि
तं विधम्य मम वचने विश्रामं कृत्वा एतां स्मरणभिर्नी
योनिं स्मरणभूतमुदकं भज प्रविशते सर्वोऽपि प्रपश्यः प्रवेश-
योग्योऽनु ॥ ८ ॥

अ. 'सम । १५ अ. 'वत्तं संशय महर्षीय । १६ अ. 'तेजोवृद्धितम् ।

पाहि सर्वांश्च लोकान्श्च महेन्द्र बलमासुहि ।
एवं संस्तूयमानश्च सोऽर्धत जनैः जनैः ॥ १८ ॥
सं चैव वपुरास्थाय भूध्व स बलान्वितः ।
अग्रवीच्य गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थियन् ॥ १९ ॥
किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रं महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो यो वै लोकाननागयन् ॥ २० ॥

बृहस्पतिरुवाच—

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।
देवराज्यमनुष्माप्तः सर्वान्नो वाचते भृशम् ॥ २१ ॥
इन्द्र उवाच—

कथं च नहुषो राज्यं देवानां भाप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

देवा भीताः शक्रमकामयन्त
त्वया त्यक्तं महदेन्द्रं पदं तत् ।
तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च
गन्धर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे ॥ २३ ॥
गत्वाऽब्रुवन्नहुषं तत्र शक्र
त्वं नो राजा भव सुवनस्य गोप्ता ।
तानग्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त
आप्यायध्वं तपसा तेजसा माम् ॥ २४ ॥
एवमुक्तैर्वीर्यैर्द्वैतश्चापि देवै
राजाऽभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन्
कृत्वा बाहान् याति लोकान् दुरात्म्या ॥ २५ ॥

तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं
मा त्वं पश्येन्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भृशार्ता
न पश्यन्ते गृहस्थाश्चरन्तः ॥ २६ ॥

शाल्य उवाच—

एवं वदत्पाङ्गिरसां वरिष्ठे

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[नील०] नहुषम्यान्तरेण अन्तरं भेदः बुद्धिभेदाद-
मिः यर्थः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१८ न. देवाश्च लोकान् २० न. ब्रुवन्ति महाकायो यस्तु लोकान्दिवे द ।
२८ न. देव सोमो । न. पदवाम वै । २९ छ. ज. वैतन् । न. नहुषश्चा-

बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो
देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७ ॥
ते वै समागम्य महेन्द्रमू-
दिष्ट्या त्वाष्ट्रं निहतश्च वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुगञ्जिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८ ॥
स तान् यथावच्च हि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।
उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्रः
संचोदधिव्यन्नहुस्पस्यान्तरेण ॥ २९ ॥
राजा देवानां नहुषो घोररूप-
स्त्वत्र साद्यं दीयतां मे भवञ्चिः ।
ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
दृष्टान्विपस्तस्य विभीम ईश ॥ ३० ॥
त्वं चिद्राजानं नहुषं पराजये-
स्ततो वपं भागमर्हाम शक्र ।
इन्द्रोऽब्रवीद्भवन्तु भवानपांपति-
र्यमः कुबेरश्च मयाऽभिषेकम् ॥ ३१ ॥
संप्राप्तवन्त्वद्य सहैव देवतै
रिषुं जयाम तं नहुषं घोरदृष्टिम् ।
ततः शक्रं उवल्लोऽप्याट भागं
प्रयच्छ मयं तत्र साह्यं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भविताऽग्रे तवापि
चेन्द्राग्न्योर्विं भाग एको महाकर्नो ॥ ३२ ॥

शाल्य उवाच—

एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकयासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां जनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३ ॥
चैवस्वतं वितृणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददां शक्रः संचिन्त्य वरदस्तथा ॥ ३४ ॥

[सर्व०] अन्तरेण वृत्रम् ॥ २९ ॥ तेन त-
स्मान् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

न । ३० ३२ न. सहैव देव । न. घोररूपः । ३३ न. प्रभु उग्रः । ३४ न.
सकृत्प वरदस्तथा । इति षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः १७

अगस्त्यनागत्येन्द्राय नहुपस्य नास्तिक्रयाद्ब्राह्मणावमाननाच्च उर्गात्परिवशकथनम् ॥ १ ॥ देवाविग-पर्यादिभिरागत्ये द्रव्या
भिनन्दनम् ॥ २ ॥

शाल्य उवाच—

अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुपस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ १ ॥
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ।
सोऽब्रवीदर्च्यं देवेन्द्रं दिष्टया वै वर्धते भवान् ॥२॥
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ।
दिष्ट्याऽद्य नहुपो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरन्दर ॥३॥
दिष्ट्या इतारि पश्यामि भवन्तं बलसूदन ।

इन्द्र उवाच—

स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीय च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४ ॥

शाल्य उवाच—

पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५ ॥
एतदिच्छामि भगवन् कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुपः पापनिश्चयः ॥ ६ ॥

[लक्षा०] ततो भीता शक्रमक्रामयन्त्येवत्र यत इति
योग्यपदाध्याहार ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतीर्ष्वृत
लक्ष्मणरिषोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[नील०] अर्च्यं अभ्यर्च्यं ॥ २ ॥ गत्रा प्रोक्षणे प्रो-
क्षणोपाकरणसमारणादिसंस्कार ये मन्त्रा “ देवाश्च याभि
र्यजते ददाति च गाव सोमस्य प्रथमस्य भक्ष ” इत्यादय
याभि पशुभूताभिर्गोभि भक्ष इति भक्षणान्तयाग
उच्यत ॥ ९ ॥ नहुपस्तु “ ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेक
द्विधा वृत्तम् । एवत्र मन्त्रास्तिस्रन्ति हविरकत्र तिस्रति
इति शाक्यप्रामाण्याद्ब्राह्मणद्रव्यामवश्यत्वं मन्वानो वदम-
प्रमाणीचरार । यदस्य ब्राह्मणाना चावमानादधोगति
प्राप्यन् इत्यारयायिकात्तात्पर्यम् ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीय भारतप्रारक्षीपे
नहुपवधो गमनसोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[सप्त०] विश्वरूपमिदिरा ॥ २ ॥ य इमे ब्रह्मणा
प्रोक्ता इति ब्राह्मणेणु स्मृतनेणु गृह्यमागतपु मधुपर्कं दीयत
वत्र गोगलम्भन म्रियत इति गवालम्भन्यपवदनेन मधुपर्क

अगस्त्य उवाच—

शृणु शत्रु प्रियं वार्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्ब्रूष्टो दुराचरो नहुपो वृत्रदपितः ॥ ७ ॥
श्रमातोश्च वदन्तस्तं नहुपं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमन्त्राः ॥ ८ ॥
पमच्छुर्नेहुपं देव संशयं जयतां त्र ।
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गत्राम् ॥९॥
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुपो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ १० ॥

ऋषय ऊचुः—

अधमं संप्रतृच्छस्त्वं धर्मन प्रतिपश्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ११ ॥

अगस्त्य उवाच—

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ १२ ॥
तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च महीपतिः ।
ततस्त तमसाऽऽविप्रमत्रोचं भृशपीडितम् ॥ १३ ॥

एवापेक्षित ॥ ९ ॥ तत्र ये मन्त्रा उक्तास्ते भवन्तो न
प्रमाण किम् । तथाहि ब्राह्मणेभ्योऽपि मधुपर्कं न ददाति
केवलमव्यहसीति प्रश्न ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वतनारायणवृत्तो
व्याख्याया सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[लक्षा०] य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवा-
मित्यत्र प्रोक्षणे तादर्थ्यं सप्तमी। प्रकृतज्ञानरसोक्षणाया। ब्रह्मणा
चतुर्भुवःब्रह्मणा प्रोक्ता । स्वर्गपुपशुवावभ्रैत्यनुशासनात् गत्रा
वेदरूपराचा य इमे मन्त्रा मन्त्ररूपा शब्दराशय गाय-या
वेदवाक्यानामस्वीकरणदौ मन्त्रत्वेन दृष्टसद्भावान् प्रामा-
ण्यमावश्यमिति सूचनय मन्त्रा इत्युक्तम् । स्वर्गादिषु
प्रामाण्यसशयायोगान् वेदा एवात्र गाव । वेदाप्रामाण्य
कोटौ पद्म स्वशिरस्ताडनेन शापदानाय प्रामाण्यकोटौ च
न परस्त्रियसुफाच्छेदित्यादिश्रुत्या शन्वाख्यपरद्वारागमन-
प्रतिषेधरूपप्रकृतकार्याय चोपयोगित्वात् वेदप्रामाण्यसदेह
एव शृष्टो न तु तत्त्वान्तरसदेह इति ज्ञेयम् । अत एव विद
प्रामाण्यविषये शृष्टो नेत्याह मूढ गी । प्रमाणमिति तेनोक्ते
शिरस्येन पदाहनत् इति तात्पर्यमाहु ॥९॥ ततस्तमहमा

यस्मात्पुत्रैः कृतं राजन् ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
 अदृष्टं दृपयसि मे यत्र मूर्ध्न्यसृशुः पदा ॥ १४ ॥
 यत्रापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान् ॥ १५ ॥
 बाहान् कृत्वा बाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ।
 ध्वंसं पापपरिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले ॥ १६ ॥
 दश वर्षसंहस्ताणि सर्परूपधरो महान् ।
 विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १७ ॥
 एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्दम ।
 नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतनः ।
 दिष्टया वर्षाभेदे शक्र हतो ब्राह्मणकण्ठकः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः १८

इत्येण देवैः सह त्रिविष्टपं प्रतिपद्य शक्या समेत्य विप्रवनपात्नम् ॥ १ ॥ ' इन्द्र इव भवतापि शक्यमिति राजवं भोजने ' इति शुचिष्ठिरमाभास्य शन्यस्य दुषोचनसमीपगमनम् ॥ २ ॥

शक्य उवाच—

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गर्णः ।
 ऐरावतं समाह्वय द्विपेन्द्रं लक्ष्मणैर्धुतम् ॥ १ ॥
 पावकः सुमहातेजा महर्षिश्च वृहस्पतिः ।
 यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २ ॥
 सर्वैर्देवैः परितृतः शक्रो वृत्रनिघ्नद्वनः ।
 गन्धर्वंप्सरसोभिक्ष यातस्त्रिभुवं प्रभुः ॥ ३ ॥
 स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।

विप्रमित्यत्र नहुषदृष्टिविपत्स्य अगम्यस्य शापासमर्थ-
 त्वान् य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा इत्युक्तं, प्रथमोक्तत्वे-
 नोक्तमन्त्राणां निन्दने ब्रह्मणोऽपि कोप इति सूचनाय ।
 केचिन् तदा भूयुं तस्य जटासु लीनं कटापि सम्प्राक्षिपन् न
 यातमाविश्य कञ्चप्रभरः भगवति तात्पर्यमाहः ॥ १३ ॥

[लक्षा०] दशवर्षसहस्राणीत्यत्र नहुष, स्वराज्यपरि-
 पालनममये देवैः स्वर्गं नीतः, स्वर्गपरिपालनकाले च
 वृत्तिं वर्षाण्यधिक्रान्तानि, अन्ते अगत्यशापालमर्षत्वं
 दशवर्षमहस्रपर्यन्तमिति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिपानतीर्थदृष्ट-
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकान् शचीपते ।
 नितेन्द्रियो नितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १९ ॥
 शक्य उवाच—
 ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणमंत्रताः ।
 पितरश्चैव यज्ञाय सुजया राजमास्तया ॥ २० ॥
 गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
 सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशाम्पते ॥ २१ ॥
 उपागम्यास्तवन्तर्वे दिष्टया वर्षसि शत्रुद्वन् ।
 हतश्च नहुषः पापो दिष्टयाऽगस्त्येन धीमता ।
 दिष्टया पापसपाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २२ ॥

सुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४ ॥
 ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यन् ।
 अयर्षवेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयन् ॥ ५ ॥
 तनस्तु भगवानिन्द्रः संहृष्टः समपद्यन् ।
 वरं च प्रददां तस्मै अयर्षाङ्गिरमे तदा ॥ ६ ॥
 अयर्षाङ्गिरसो नाम वेदोऽस्मिन् च भविष्यति ।
 उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लक्ष्मणसे ॥ ७ ॥

[नील०] अयर्षाङ्गिरसो नामेति यत्ते ऽङ्गिरा अयर्ष-
 वेदमन्त्रैरिन्द्रं तुष्टाव ततोऽयर्षाङ्गिरसो नामाऽभक्तुं अग्नि-
 न्त्वेत्ते (अयर्षवेदे) अयर्षवेदेत्युक्तं नृपिणिरित्यर्थः । उदाहरणं वाक्य-
 मेतत् अयर्षवेदरूपं, यन्म वाक्यं स नृपिणिति परिभाषा-
 वचनान् ॥ ७ ॥

[सर्थ०] अयर्षाङ्गिरा इति द्वयोरेकवचनं छान्दसम् ।
 उदाहरणं निदर्शनं तन्मात्रकृतत्वात् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वपापशुद्धय-
 म्याग्न्यासामदारोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१४ बं. कृत इन्द्र । ब. 'सि दे वय । स वरं मूर्ध्न्य' ।
 १७ छ. चीन पुत्र । २० अ. गमैविद्यः । २१ अ. गन्धर्वदेवता ।
 इति सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ छ. देवतेः । ब. देवता सुदाम्भव । ३ छ. सर्वदेवः । ६ अ.
 मन्त्रः । ७ अ. भवताङ्गिरसु नम, ब. नता वेदोऽस्मिन् । अ. वेदे ।

एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
 व्यवसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८ ॥
 संपूज्य सर्वास्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
 इन्द्रः प्रमुदितो राजन् धर्मेणापालयत्यजाः ॥ ९ ॥
 एवं दुःखमनुमाप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
 अज्ञातवासाश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १० ॥
 नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्किष्टोऽसि महावने ।
 द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११ ॥
 एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
 वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवमन्दन ॥ १२ ॥
 दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विद पापचेतनः ।
 अगस्त्वशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३ ॥
 एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
 क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४ ॥
 ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
 भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया ॥ १५ ॥
 उपास्थानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
 राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६ ॥
 तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।
 संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः १९

सात्यकिप्रसन्नाना सेनया सह युधिष्ठिरसमीपं सप्राप्ति, एवं भगदत्तारिना दुर्योधनं प्रतीति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
 महता चतुरङ्गेण वलेनागाशुधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
 तस्य योषा महावीर्या नानादेशसमागताः ।

[नी० १०] शत्रुनेत्रमो वयो येन तादृशोऽङ्गुलसं-
 गतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महा० भारतभा० उद्योगप० अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[ध० १०] यथासि (?) विजयमिन्द्रविजयम् । वर्धन्ते
 वर्धयन्ति ॥ १७ ॥ संज्ञानां गुणवर्धनम् ॥ २३ ॥
 दुर्योधन सत्समीपम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमन्महा० भारत० उद्योगप० अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१५ वा महाविषया । १६ वा सात्वतधर्मि । १८ वा युधिष्ठानं
 महारथो । अष्टादश इत्येव संवत्सरे संवत्सरे यो यो भिन्नव्यवहारिभ्यः ।
 १९ विष्णुः २३ वा यो यो वीरुः नन्दन । इति अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

क्षत्रियाणामप्रायोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
 दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनवलेन च ॥ १८ ॥
 आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
 धृतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ॥ १९ ॥
 न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः ।
 नापदं प्राप्तुयात्कांचिदीर्घमायुश्च विन्दति ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
 पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा तु शल्यवचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युवाच महाबाहुर्भद्रराजमिदं वचः ॥ २२ ॥
 भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
 तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः ॥ २३ ॥

शल्य उवाच—

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभापसे ।
 यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्जल्यो मद्राधिपस्तदा ।
 जगाम सबलः श्रीमान् दुर्योधनमरिन्दमः ॥ २५ ॥

नानामहरणोपेताः शोभयाञ्चक्रिरे बलम् ॥ २ ॥
 परश्वधैभिन्दिपालैः शूलतोमरसूदरैः ।
 परिवैर्येष्टिभिः पाशाः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३ ॥

[नील०] युयुधानः सात्यकिः ॥ १ ॥

[सर्व०] शक्तिः शल्यम् । क्षोमरो हृत्क्षेप्यः
 पाण्डवः । यष्टिर्हस्तक्षेप्यं कुन्तप्रायमामुषम् । प्राप्तः
 कुन्त । परवाल एतथायः खड्ग इति संसा-
 रान्तं ॥ ३ ॥

[लक्ष्ण०] युयुधानन्तनो वीर इत्यत्र युयुधानः सात्य-

१ वा भवत्यारो-ना शल्य सहजीवः कर्मवतिर मेदिनीम् । जगाम
 पश्यन्त्युपगतं नागमाह्वयत् । स्वपिताम् । ३ वा न शक्तिरामरुष्टिः ।
 ईश्वरिणाशुभम् ।

खड्गकार्मुकनिर्व्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
 तैलश्रौतैः प्रकाशद्विरशोभत महाबलम् ॥ ४ ॥
 तस्य मेघप्रकाशस्य सौवर्णैः शोभितस्य च ।
 बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५ ॥
 अश्लौहिणी तु सा सेना तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
 प्रविश्यान्तर्दधे गृह्णन्.सागरं कुनदी यथा ॥ ६ ॥
 तथैवाश्लौहिणीं गृह्य चेदीनाभूपभो बली ।
 धृष्टकेतुर्गुणागच्छत्पाण्डवानभितौजसः ॥ ७ ॥
 मागधश्च जयच्छेनो जारासंधिर्महाबलः ।
 अश्लौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८ ॥
 तथैव पाण्डव्यो राजेन्द्र सागरानूवासिभिः ।
 हतो बहुविधैर्धैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९ ॥
 तस्य सैन्यमतीवासीत्स्मिन्बलसमागमे ।
 मेक्षणीयतरं राजन् सुवेपं बलवत्तदा ॥ १० ॥
 द्रुपदस्वाप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
 शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११ ॥
 तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
 पार्वतीर्यैर्हीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२ ॥
 इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजमुर्महात्मनाम् ।
 अश्लौहिण्यस्तु सम्रता विविधध्वजसंकुलाः ॥ १३ ॥
 युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समर्हपयन् ।
 तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ॥ १४ ॥
 भगदत्तो महीपालः सेनामश्लौहिणीं ददौ ।
 तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ॥ १५ ॥

कि. । यद्यपि सात्यकिः पूर्वमेवागतः सेनासत्राहप्रदर्शनाय
 पुनरुक्तिः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिघनतीर्थहृत्-
 लक्षालङ्कारे एतौनविशोऽध्याय ॥ १९ ॥

[नील०] वनमाला आपादलम्बिनी माला ॥ १८ ॥
 समावायः समूहः ॥ २२ ॥ आवन्त्यो विन्दातुविन्दौ ॥ २४ ॥

[अश्लौ०] धृष्टकेतुः त्रिशुपालपुत्रः ॥ ७ ॥ हर्ममश्लौ-
 हिणीं च वर्धयन्नागत इति श्रेयः । अश्लौहिणीमहादिवि
 पाठः ॥ १४ ॥ आवृत्ता मिलिताः ॥ २७ ॥

इति श्रीमन्महाभा० मञ्जुनिध० धृष्टकेतुपर्वणि एतौ-
 नविशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[सर्व०] रघुस्तु द्विधारः । निर्व्यूहः समूहः । तैलश्रौ-

वभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ।
 तथा भूरिश्रवाः गूरुः शल्यश्च कुरुनन्दन ॥ १६ ॥
 दुर्योधनमुपायातावश्लौहिण्या पृथक् पृथक् ।
 कृतवर्मा च हार्दिकव्यो भोजान्यकुङ्कुरैः सह ॥ १७ ॥
 अश्लौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ।
 तस्य तैः पुरुषपन्थाग्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ॥ १८ ॥
 अशोभत यथा मर्त्तव्यं प्रक्रीडितैर्गजैः ।
 जयद्रथमुखाश्वान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ॥ १९ ॥
 आजम्बुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ।
 तेषामश्लौहिणी सेना बहुला विवर्धौ तदा ॥ २० ॥
 विश्रूयमानो वातेन बहुरूप इवाम्बुदः ।
 सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ॥ २१ ॥
 उपाजगाम कौरव्यमश्लौहिण्या विशाम्पते ।
 तस्य सेनासमावायः शलभानामिवावर्धौ ॥ २२ ॥
 स च संपाप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ।
 तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ॥ २३ ॥
 महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ।
 आवन्त्यो च महीपालौ महाबलमुसंतौ ॥ २४ ॥
 पृथगश्लौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ।
 केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ॥ २५ ॥
 संहर्षयन्तः कौरव्यमश्लौहिण्या समाद्रवन् ।
 ततश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥
 तिस्रोऽप्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ।
 एवमेकादशाष्टकाः सेना दुर्योधनस्य ताः ॥ २७ ॥

तैलैलमार्जितैः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुः त्रिशुपालपुत्रः ॥ ७ ॥
 हर्ममश्लौहिणीं च समभिवर्धयन्नागत इति श्रेयः । अश्लौहि-
 णीमिति वा पाठः ॥ १४ ॥ वनमाला सन्तुप्तव्या सन्तु-
 प्यपन्नप्रथिता वा स्रग् ॥ १८ ॥ तेषामश्लौहिणीं सेनेत्यत्र
 तच्छब्देन पृथोक्ताः मगदवादिमूलाः परासृष्टयन्तः ।
 अश्लौहिणीमहता बहुधाऽश्लौहिण्य इत्यर्थः । न तु जयद्रथ-
 मुपायातां तेषामित्यनेन परान्तः । तथा हि सति पूर्वान-
 गणनया द्वादशमश्लौहिणीं संवृतः ॥ २० ॥ समावृत्त
 मद्भः ॥ २२ ॥ तिस्रः वाहिन्यः सेनाप्रभृत्तत्वात्संख्ये
 इति लभ्यते । एवं तिस्रः इत्यत्रापि ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एतौनविशोऽध्यायः
 ॥ १९ ॥

युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ।
न ह्यस्तिनपुरे राजन्नक्काशोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥
राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ।
ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ॥ २९ ॥
तथा रौहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ।
अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाङ्गलं च भारत ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समानं सेनोद्योगपर्वं ।

(अथ सञ्जयानपर्व २)

विंशोऽध्यायः २०

दुष्युत्सुरोहितस्य धृतराष्ट्रसभाया गतस्य महात्मानः पाण्डवा युष्मत्कृतानपकारानुवृत्तः कृत्वा लोकानामविनाशाय साम
वाङ्मतिं तस्मात्तेषा प्रभावं च विचिन्त्य राज्यापदानेन भवद्भिस्तत्कृतम्यमिति वचनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १ ॥
सर्वकौशल्यमुवत्त्वाऽऽदौ पृष्ठा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनामणेतृणां मध्ये वास्यमुवाच ह ॥ २ ॥
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३ ॥
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुताचेकस्य विश्रुता ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४ ॥
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तं तैः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५ ॥
एवंगते पाण्डवैर्विदितं वः पुरा यथा ।

[नील०] अहिच्छत्रादयः प्रदेशविशेषाः ॥ ३० ॥

इति श्रीनैऋत्ये भारतभारतीये उद्योगपर्वणि
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[नील०] वाक्येति भवद्भिः किञ्चिद्भक्त्ययमतो हेतो-
रित्यर्थः ॥ ३ ॥ शेषान्तः आयु शेषयुक्ताः ॥ ७ ॥ योन्य-
न्तरगतैरिवेति तैर्देवान् देवान् जन्मान्तरव्यवहितानिव न
स्मरन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीनैऋत्ये भारतभारतीये उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

[अञ्ज०] वास्योपादानहेतोर्वास्यं द्रुपदादिसंदेहः
उपादानं तस्य मया ग्रहणं ततो हेतोः, न पुनरज्ञातज्ञाप-
नादेः ॥ ३ ॥ संवृतं गृहीतम् ॥ ६ ॥ शेषान्तः आयु-
शेषान्तः ॥ ७ ॥

३० अ. अर्धपठन पाण्डवा गङ्गादीर् ॥ २९ ए अ. वाणा
वाङ्मनं च वासु ॥ २९ ए अ. ३२ अ. अनेन सुमनामुन ॥ इति पञ्चो-
विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वारणं बाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ।
एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभृतधनधान्यवान् ॥ ३१ ॥
बभूव कौरवेषाणां बलेनतीय संवृतः ।
तत्र सेन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ॥ ३२ ॥
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३३ ॥

न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धृतराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६ ॥
प्राणान्तिकैरधुपायैः प्रयतद्भिरेनेकशः ।
शेषवन्तो न शक्तिना नेतुं वै यमसादनम् ॥ ७ ॥
पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
उन्ननाऽपहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौवलैः ॥ ८ ॥
तदप्यनुमतं कर्म यथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९ ॥
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः १०
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंकेशो यथा पौर्षमहात्मभिः ॥ ११ ॥

[सर्व०] 'स तु कौरव्यमासाद्य' इत्यादः 'अनुज्ञातो-
ऽस्यावसथं' इत्यन्तस्य कुरुपाण्डवानां वृथिव्या विभज्या-
धिकारः प्रवर्ततामिति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ कौशल्यं निरु-
पद्रवता कल्याणवृत्ता वा । अनामयमारोग्यम् ॥ २ ॥
वास्योपादानहेतोः द्रुपदस्य संदेशपचनवाक्योपादानं तस्य
मया ग्रहणं ततो हेतोः, भवद्भिः 'प्रत्युत्तररूपं वास्यमु-
पादानुमित्यर्थो वा । न पुनरज्ञातज्ञापनादेव ॥ ३ ॥
संवृतं गृहीतम् ॥ ६ ॥ शेषवन्तोऽनुपयुक्तायुःशालिनः,
परमायुःशेषवन्तो वा । गमितुं गमयितुम् ॥ ७ ॥ योन्य-
न्तरं जन्मान्तरम् ॥ ११ ॥

१ अ. स तु कौ. १. स धार्तराष्ट्रेण । २ अ. सर्वे कौ. १. सर्वैरेवम् ।
४ छ. ये श्लो ५ अ. पैतृकं वदम् । ६ छ. च पुत्रा । स धार्तराष्ट्रेण । ७
न गमितुं यमः १. स नवर्तु । ११ अ. 'नैवेवा । अ. प्राप्ता परमसंकेशा ।

ते सर्वे पृष्टतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
 सामैव कुरुभिः सार्थमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२ ॥
 तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
 अनुनेतुमिहार्हन्ति धातुरार्षं सुहृज्जनाः ॥ १३ ॥
 नाहि ते विग्रहं घीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
 अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४ ॥
 यथापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
 स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथाहि ते ॥ १५ ॥
 अनाहिण्यश्च समैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
 युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः २१

दृष्टव्युरहितोक्तमर्थमन्वयमानस्य भीष्मस्य वाक्यमाश्रित्य कर्णेन समयमुत्सृज्य धृष्टकः पाण्डवान् सर्वं ज्ञेयम् इति हवनम् ॥ १ ॥ भीष्मेण तद्वचनम् ॥ २ ॥ धृष्टकाद्विज्ञेयं कर्णे निर्मलस्य पाण्डवान्प्रति संसर्पं प्रेषयामीत्युक्त्वा सत्सृज्य दुरोधितप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महायुतिः ।
 संपूज्यैर्न यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते ।
 दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मं च ते रताः ॥ २ ॥
 दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
 दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥ ३ ॥
 भवता सत्यमुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः ।
 अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४ ॥
 असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
 प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वे पितृर्धनमसंगमम् ॥ ५ ॥
 किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रध मदारथः ।

अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्रासौहिणीमवाः ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च यमो च सुमहावली ॥ १७ ॥
 एकादशैताः पृतना एरुतश्च समागताः ।
 एकतश्च महाबाहुर्वहुरूपी धनञ्जयः ॥ १८ ॥
 यथा किरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्यो व्यतिरिच्यते ।
 एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महायुतिः ॥ १९ ॥
 बहुलस्त्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
 बुद्धिमत्त्वं च कृष्णस्य युद्धा युच्येन कौ नरः ॥ २० ॥
 ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
 प्रयच्छन्तु प्रज्ञातव्यं मा वः कालोऽप्यगादयम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः २१

दृष्टव्युरहितोक्तमर्थमन्वयमानस्य भीष्मस्य वाक्यमाश्रित्य कर्णेन समयमुत्सृज्य धृष्टकः पाण्डवान् सर्वं ज्ञेयम् इति हवनम् ॥ १ ॥ भीष्मेण तद्वचनम् ॥ २ ॥ धृष्टकाद्विज्ञेयं कर्णे निर्मलस्य पाण्डवान्प्रति संसर्पं प्रेषयामीत्युक्त्वा सत्सृज्य दुरोधितप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

को हि पाण्डुमुत्तं युद्धे विपदेत धनञ्जयम् ॥ ६ ॥
 अपि वज्रधरः सामात्किमुतान्ये घृतुर्धतः ।
 त्रयाणामपि लोकानां सपर्य इति मे मतिः ॥ ७ ॥
 भीष्मे द्रुवति तद्गर्भं धृष्टमाश्रित्य मन्थुना ।
 दुर्योधनं सपालोत्थ कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 न तत्राविदितं ब्रह्मन् लोके भूतेन केनचित् ।
 पुनहक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९ ॥
 दुर्योधनार्थं शुकुर्निर्भूते निजिनत्रानपुरा ।
 समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥
 स तं समयमाश्रित्य राज्यं नेच्छति पितृकम् ।
 बलमाश्रित्य भक्त्यानां पाञ्चालानां च मूर्खवत् ॥ ११ ॥

[लक्ष्म०] शेषवन्तो न शक्तिना इत्यत्र शेषवन्तः
 आशुःशेषवन्तः शक्तिना जन्त्या नेति योजना ॥ ७ ॥
 इति भीष्मः दुर्योधनं वदितुं लक्ष्मणवदिते विज्ञेयम् ॥ १० ॥
 [अहुं०] अनुनेतुं प्रीत्या सद्गते स्थापयितुम् ॥ १३ ॥
 स्वके राज्यम् ॥ १४ ॥ हेतुरभिप्रायः ॥ १५ ॥ कालः
 कृतान्तः ॥ २१ ॥
 इति भीष्मः० मतेनमिध० उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
 [सर्व०] हेतुरभिप्रायः ॥ १५ ॥ बहुलत्वं सेनाना-
 मत्यन्तमनूनाभावमाशयेन ॥ २० ॥ कालः कृतान्तः ॥ २१ ॥
 इति भीष्मः० योग्यं० सर्वं० यीरावां विज्ञेयम् ॥ २० ॥

[नील०] धृष्टं धर्मयायुक्तं यत्र स्वातन्त्र्या आश्रित्य
 निगृह्यते ॥ ८ ॥ तत्र पाण्डवसङ्घे ॥ ९ ॥ तं समयं
 कालं तत्र संकेतत्रयं त्रयोदशार्थं ज्ञातेः पुनर्वने बलत्र-
 मित्येवैतत्त्वं वा । समय इत्युपक्रम्य 'संकेते कालमाश्रयोः'
 इति मेदिनी । आश्रित्य निर्वाणं पितृकं गन्तव्यं नेच्छति
 त्रिभु तदतिक्रमेणैव पितृकमिच्छतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 [अहुं०] धृष्टं निगृह्यतम् । त्रियाविशेषागमिदम्
 ॥ ८ ॥ न तत्र सिद्धिं सिद्धिमेष ॥ ९ ॥
 [सर्व०] धृष्टं प्रगल्भं यथा भ्यान्, धृष्टं निगृह्यतम्
 वा त्रियाविशेषागमिदम् ॥ ८ ॥ आहत्य श्रद्धया नि-

१२०. न. ते ह्यो । छ. न. १३० । १३०. वरुणमुत्सृज्यतम् । १८ न. बहुलम् । १९ न. तथा च बुद्धिमत्त्वे हि बहु । इति विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ४ न. शान्तराशि । ६ न. 'सन्तः' इत्यस्य महत्त्वम् । ८ न. अहुं-
 मन्तु । ११ छ. म. त्रियः न. महत्त्वम् । छ. न. शान्तराशि । १३ न. १३१ ।

दुर्योधनो भयाद्विद्रुज दद्यात्पादमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां भद्रयाच्छत्रवेऽपि च ॥ १२ ॥
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३ ॥
ततो दुर्योधनस्याङ्गे वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकां तु मा युद्धि मौर्यात्कुर्वन्तु केचलात् ॥ १४ ॥
अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच—

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत् कर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः पृथ्याञ्जितवान् युधि ॥ १६ ॥
वहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः २२

धृतराष्ट्रेण संज्ञयत्यथे पाण्डवांस्तस्वप्रीयांश्च धर्मवस्त्रेण बलवस्त्रेण च संस्तूय यथा ते युद्धं न रोचयेवस्तथा तेषु भाषेया इत्युक्त्वा तत्प्रेषणम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

माप्तानाह संज्ञय पाण्डुपुत्रा-
नुपप्लव्ये तान् विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा
दिष्टयानह्य स्थानमुपस्थितस्त्वम् ॥ १ ॥

प्लाद्य । न तं समयमाहृत्यानुपाल्य समयमध्य एवारमाभि-
विंगटनगरे दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

[नील०] पादं चतुर्यांशमपि किमुतार्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीनैटकण्ठीये उद्योगपर्वणि भारतभाष्ये
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[अञ्जु०] पादं चतुर्यंशम् । अन्ततः सर्वोभावे ॥ १२ ॥

चरन्तु वनमाश्रिताः दुर्योधनस्य कारुण्यमुत्पादयितुमिति
शेषः ॥ १३ ॥ नं पुरोहितम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यापामहंनपिथहतापाद्योग-
पर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[सर्व०] पादमन्ततः पादमात्रमन्तन्ते पृथिव्याः ॥ १२ ॥

चरन्तु वनमाश्रिताः दुर्योधनस्य कारुण्यमुत्पादयितुमिति
शेषः । यथाप्रतिज्ञं प्रतिज्ञामयमप्येऽस्माभिर्ज्ञातत्वादन्याम्
द्वादशाद्यन् यन् वमन्दिवति ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सप्ततन्त्रात्पण्डन-
दीपायमेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७ ॥
वैशम्पायन उवाच—

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
अस्मद्धितं वाक्यमिदं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९ ॥
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् ।
स भवान्प्रतिपात्वद्य पाण्डवानेव मा चिरम् ॥ २० ॥
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥

सर्वान्वदेः सञ्जय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हान्निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं
मिथ्यापेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २ ॥

[लक्षा०] भगवान्प्रतियास्त्विति पुरोहितब्राह्मणं प्रति
वचनम् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतीर्षक-
लशालंकरे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[नील०] प्राप्तागिति । दिष्टया भाग्येन आनह्य संनद्धो
भूत्वा स्थानं स्थितिमुपस्थितः प्राप्तः इति सभाजयेथाः पूज-
येथाः ॥ १ ॥ स्वस्तिमन्तो वयमिति सर्वान्वदेः कृच्छ्रं
निरुष्यापि तेषां शान्तिरक्रोनोऽस्मासु विद्यते मिथ्यापे-
तानां निष्कपटानाम् ॥ २ ॥

[अञ्जु०] षाह द्विज इति शेषः । उपप्लव्ये विराट-
नगरे । सभाजयेथाः पूजयेथाः ॥ १ ॥ कृच्छ्रं वासमित्यादि
कृच्छ्रं वासं निरुष्य स्वस्तिमन्तो यूयमिति शेषः ।
इति वदेः सर्वं मिथ्योपेतानां मिथ्यैव परामभवेन योजिता-
नाम् ॥ २ ॥

[सर्व०] कृच्छ्रं निरुष्य इति स्वस्तिमन्त इति वदे-

नाहं क्वचित्सञ्जय पाण्डवानां
 मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्स्वपश्यम् ।
 सर्वां श्रियं द्यात्मवीर्येण लब्ध्यां
 पर्याकार्षुः पाण्डवा महामेव ॥ ३ ॥
 दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीच्छं-
 द्रित्यं कंचिद्येन गह्वर्यं पार्थान् ।
 धर्माधीभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
 सुखमिये नानुरुध्यन्ति कामात् ॥ ४ ॥
 धर्मं शीतं क्षुत्विपासे तथैव
 निद्रां तन्द्रां क्रोधहर्षां प्रमादम् ।
 घृत्या चैव प्रह्वया चाभिभूय ।
 धर्मार्थयोगात्मयतन्ति पार्थाः ॥ ५ ॥
 त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
 न संवासाज्जीर्येति तेषु मैत्री ।

रित्यन्वयः । कृच्छ्रं वासं निरुप्य स्वस्तिमन्तो यूयमिति
 शेष इति वा अभिवदेः । शान्तिः क्रोधोपशमः । मिथ्यो-
 पेतानां मिथ्यैव पराजयेनाभियोजितानाम् ॥ २ ॥

[लक्ष्मा०] दिक्षा भवान् प्राममुपागत इत्यत्र प्रामं
 त्वहामादस्मद्भागम् ॥ १ ॥

[नील०] मह्यं पर्याकार्षुः मर्त्यं परित आनीतवन्तः
 ॥ ३ ॥ धर्माधीभ्यां धर्मार्थम् अर्थाद्यं च सुखं च प्रीतिः
 प्रियं पुत्रादि तदनुसारेण कामान् धर्मं न त्यजन्तीत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ तन्द्रां जाग्रत एव मौढ्यम् ॥ ५ ॥ यथाहं
 मानसु अर्थं च कुर्वन्ति ते तथा ॥ ६ ॥ तेजः क्रोधम्
 ॥ ७ ॥ उत्थाने आरम्भकाले एव वीर्यं न प्रमङ्गे यस्य
 स उत्थानवीर्यः । यत्तु तेषां भागं हर्तुं शक्यं मन्यन्ते तत्र
 सुकृतं युक्तमिति मन्यन्ते मौढ्यादिति भावः ॥ ८ ॥
 यस्य पदवीं यान्ति यन्त्यानुगा इत्यर्थः । तस्य तस्मै प्रदानं
 भागप्रदानम् ॥ ९ ॥

[अर्जु०] पर्याकार्षुर्भवन्त्युः ॥ ३ ॥ धर्माधीभ्यां कार-
 णाभ्यां कर्म पुण्यप्रदं, सुखप्रिये नानुरुध्यन्ते प्रियं वस्तु च
 न गणयन्ति ॥ ४ ॥ शरत् प्राप्ते अवसरे । जीर्येति परिणमति ।
 (मैत्रीमिति भावः) । आजमीढस्य पक्षे अजमीढसंशानाम-
 स्माकं पक्षे भागं ॥ ६ ॥ तेजः क्रोधम् ॥ ७ ॥ उत्थानवीर्यः
 उत्थाने आरम्भकाले एव वीर्यं यस्य । भागं हर्तुमशक्यम् ।
 मन्यन्ते यद् यद्यस्मात्समात् बाल एवेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ पदवीं
 मार्गम् । पुग युद्धान् साधु वस्य प्रदानम् । (तात्स्थान्
 लक्ष्यते ।) पुरा अप्रतः तस्य भागस्य ॥ ९ ॥

यथाहमानार्थकरा हि पार्था-
 स्तेषां द्वेषा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६ ॥
 अन्यत्र पापाद्विषयान्मन्दबुद्धे-
 दुर्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णान् ।
 तेषां हीमौ हीनसुखमियाणां
 महात्मनां संजनपतो हि तेजः ॥ ७ ॥
 उत्थानवीर्यः मुखमेवमानो
 दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत्र ।
 तेषां भागं यच्च मन्येत बालः
 शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८ ॥
 यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
 वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
 माद्रीपुत्रौ छञ्जयाश्चापि यान्ति
 पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९ ॥

[सर्व०] पर्याकार्षुर्भवन्त्युः ॥ ३ ॥ धर्माधीभ्या
 कारणाभ्याम् । कर्म पुण्यप्रदम् । सुखमनुकूलवेदनीयम्,
 प्रियं तद्वेतुः कथादि नानुरुध्यन्ति न गणयन्ति, धर्ममेव
 गणयन्तीति भावः ॥ ४ ॥ धर्मं शीतं स्वर्गविशेषः । निद्रा
 तमसि गुणे चित्तद्वेगम् । तन्द्रा आलस्यम् । घृत्या उप-
 रित्येवसि दुःखेऽनुद्विग्नया बुद्ध्या । प्रजया उद्गापोहरूपया
 ॥ ५ ॥ त्यजन्ति प्रयच्छन्ति । काले प्राप्तेऽवसरे । जीर्यते
 परिणति गच्छति ॥ ६ ॥ तेजः क्रोधम् ॥ ७ ॥ टीकान्तरे—
 मिथ्या छद्मनास्माभिरुपेतानामिति यावत् ॥ २ ॥ पर्याकार्षुः
 परिश्रवन्वन्तं दत्तवन्तः ॥ ३ ॥ धर्माधीभ्यां तादर्थ्यं चतुर्था ।
 सुखं सुगहं तुः धर्माधीभ्यानुकूलयन्ति, न काममित्यर्थः ॥ ४ ॥
 तन्द्रां जाग्रत एव मनोऽल्यः ॥ ५ ॥ हीनं सुखं प्रियं च येष-
 तेषामुत्थानेनैव तेजो वर्धयतः । यथाहुः—श्रीणा नरा निं
 पकृत्वा भवन्तीति ॥ ७ ॥ उत्थाने आरम्भकाले वीर्यं यस्य,
 हर्तुं शक्यं मन्यन्ते यद्यस्मात्समाद्वाल इत्यन्वयः ॥ ८ ॥
 पदवीं मार्गं (तत्स्थानप्रयागं) लक्ष्यते । पुग प्रथमतः ।
 तस्य भागस्य ॥ ९ ॥

[लक्ष्मा०] यो न गर्भेऽपि पार्थाभिन्यत्र यो दोषः
 पार्थाभिरसृष्टादिति योजना ॥ ४ ॥ तेषां हि मेऽही-
 नसुखः प्रियाणांमिद्वय मे प्रियाणां तेषामहीनसुखः
 अन्मन्दबुद्धिः विदेकी महात्मनां तेषां भागं कर्तुं पश्य इति
 योजना । महात्मनां दीनचेतसाम् ॥ ७ ॥ उत्थानवीर्य-
 नित्यत्र उत्थाने प्रामाद्वन्तं प्रयुत्थाने मति वीर्यं यथा भवति
 तथा उत्थानवीर्यं सुखं यथा भवति तथा एवमान इति

दि । ८ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

सं खैवैकः पृथिवीं सव्यसाची
 गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रस्थः ।
 तथा जिष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
 लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १० ॥
 त्रिष्टेत् कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
 द्यः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः ।
 पर्जन्यघोषान् प्रवपन् शरौघान्
 पतङ्गसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११ ॥
 दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान् कुरुन्
 गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
 धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
 सेनानुगान् द्रविडांश्चैव चक्रे ॥ १२ ॥
 यश्चैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची
 गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
 उपाहरत्पाण्डवो जातवेदसे
 यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३ ॥
 गदाभृतां नास्ति समोऽत्र भीमा-
 द्भस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।

योजना । तत् धनगमनमेव सुकृतं सुपुकृतं न्यायेन कृतं
 मन्यत इति योजना । यद्यस्मात्कारणात्तेषां पाण्डवानाम-
 भागं मन्यते । जीवितं हर्तुं शक्यं च मन्यते । तस्माद्बालः
 ॥ ८ ॥ यस्यैवाजानगत्रोः पदवीमनुगच्छन्तीति योजना ॥ ९ ॥

[नील०] जिष्णुर्जयशीलः ॥ १० ॥ वरेण्यः भोगमो-
 क्षकामैर्वरेणियः ॥ ११ ॥ न केवलं मध्येदेशापेक्षया उदीचीं
 किन्तु उत्तरान् कुरुन् हिमाचलादप्युददेशान् स्वर्गभू-
 मिरूपान् ॥ १२ ॥ जातवेदसे उपाहरन् खाण्डवमिति
 विपरिणामेनानुपङ्गः ॥ १३ ॥ एतत्परिदृश्यमानं बलं भी-
 मद्रोणादीनां सामर्थ्यं तदपि सत्यं तथाऽपि तान्पाण्ड-
 वान्प्राप्य नास्तीति मन्ये तुच्छमित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रवर्हः
 श्रेष्ठः संत्यक्तात्मा स्वच्छदेहः ॥ १८ ॥

[अर्जु०] जिष्णुकेशवलोकत्रयाधिपतिशब्दाः पर्याया
 एव ॥ १० ॥ अप्रधृष्यत्वे हेत्वतिशयमाह दिशं ह्युदीची-
 मिति सामान्येन, उत्तरान्कुरुनिति विशेषेण ॥ १२ ॥
 न शेषयेतां शत्रून् यथा नाशयेतां तथा ऽक्रियेतामिति शेषा-
 न्वयः ॥ १६ ॥ सात्वतानां प्रवर्हः प्रधानं संत्यक्तात्मा पाण्ड-
 वानां कृते इति शेषान्वयः । पाण्डवार्थे इति वा पाठः ॥ १८ ॥

रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
 बाहोर्वलेनायुतनागवीर्यम् ॥ १४ ॥
 सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
 दहेत् क्षुद्रांस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
 सदात्यमर्षी न वलात्स शत्रयो
 युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५ ॥
 सुचेतसौ वलिनौ शीघ्रहस्तौ
 सुशिक्षितौ भ्रातरौ फाल्गुनेन ।
 श्येनौ यथा पक्षिपृगान् रुजन्तौ
 माद्रीपुत्रौ शेषयेतां न शत्रून् ॥ १६ ॥
 एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं
 यत्सत्यं तान्प्राप्य नास्तीति मन्ये ।
 तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
 धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ॥ १७ ॥
 सहामात्यः सोमकानां प्रवर्हः
 संत्यक्तात्मा पाण्डवार्थे श्रुतो मे ।
 अजातशत्रुं प्रसहेत् कोऽन्यो
 येषां स स्यादग्रणीर्दृष्टिगतिहः ॥ १८ ॥

[सर्व०] जिष्णुः केशवः लोकत्रयाधिपतिः पर्याया एव
 ॥ १० ॥ अप्रधृष्यत्वे हेत्वतिशयमाह । दिशं ह्युदीचीमिति
 सामान्येन उत्तरान् कुरुनिति विशेषेण ॥ १२ ॥ उपाहरन्
 उपहारमकरोत् ॥ १३ ॥ टीकान्तरे—उत्थानवीर्ये उत्था-
 नकाल एव वीर्यं यस्य सः । यत्र भागं शक्यं हर्तुं मन्यते,
 यस्य वाऽजातशत्रोर्भागस्य पदवीं गमनवर्त्मनोयुयान्ति,
 पुरा युद्धात् तस्य प्रदानं साधित्यन्वयः ॥ ८-९ ॥
 जिष्णुः केशव इत्यादिपदानां यौगिकार्थपरत्वात्तत्र पौनरुक्त्यम्
 अप्रधृष्य इति विधेयम् ॥ १० ॥ वरेण्यो वरेणियः ॥ ११ ॥
 दिशसुदीचीं भारतवर्षस्य, तयोत्तरान् कुरुन् ॥ १२ ॥
 उपाहरन् यशो धनं भक्ष्यरूपं, यश इति धनकामनिषण्टेषु
 पठ्यते । पाण्डवानां मानं वर्धयन् । पाण्डवानामिति ताद-
 र्थ्यचतुष्टयं पठौ । अविवक्षितमत्र कर्म ॥ १३ ॥ सुशि-
 क्षितः शिक्षां प्राप्तः ॥ १५ ॥ सुचेतसौ एकमचित्तौ ।
 यथा न शेषयेतां तथाऽक्रियेतामिति शेषान्वयः ॥ १६ ॥
 सात्वतानां प्रवर्हः प्रधानम् । संत्यक्तात्मा पाण्डवानां कृते
 इति शेषान्वयः ॥ १८ ॥

[लक्ष्मा०] पर्जन्यघोषानित्यत्र शरानिति जनौघान्
 प्रतीति च योग्यपदात्प्राहारः ॥ ११ ॥

सात्वतानां प्रवर्हः ।

सहोषितश्चरितार्थो बधस्यो
 मात्स्येयानामधिपो च विराटः ।
 स च सपुत्रः पाण्डवार्थं च शश्व-
 द्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ॥ १९ ॥
 अवरुद्धा रथिनः केकयेभ्यो
 महेष्वासा भ्रातृः पञ्च सन्ति ।
 ते केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
 युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ २० ॥
 सर्वाश्च वीरान्पृथिवीपतीनां
 समागतान्पाण्डवार्थं निविष्टान् ।
 शृण्वानहं भक्तिमतः शृणोमि
 श्रोत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजम् ॥ २१ ॥
 गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
 योधाः पृथिव्यां कुलजातिशुद्धाः ।
 म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः
 समागताः पाण्डवार्थं निविष्टाः ॥ २२ ॥
 पाण्डवश्च राजा समिनीन्द्रकन्यो
 योधमवीरैर्वहुभिः समेतः ।
 समागतः पाण्डवार्थं महात्मा
 लोकमवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २३ ॥
 अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वायुदेवा-
 क्तुगान्दीप्यायेन वृतं शृणोमि ।

यं तं कार्णिकप्रतिममाहुरेकं
 स सात्यकिः पाण्डवार्थं निविष्टः ॥ २४ ॥
 उपाश्रिताश्चेदिकन्यपकाश्च
 सर्वोपाश्रितैर्मिश्राः समेताः ।
 तेषां मध्ये सूर्यमिवानपन्नं
 श्रिया वृतं चेदिपतिं उच्यन्तम् ॥ २५ ॥
 अन्तम्भनीयं युधि मन्यमानो
 ज्यां कर्षतां श्रेष्ठनमं पृथिव्याम् ।
 सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
 प्रसन्नं कृष्णस्तरसा संमर्दं ॥ २६ ॥
 यशोमानो वर्ययन्पाण्डवानां
 पुराऽभिनन्दितुशुपालं सर्पाक्ष्य ।
 यस्य सर्वे वधयन्ति स्म मानं
 कन्यपराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २७ ॥
 तमसर्वं केशवं तत्र मत्वा
 सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
 के प्राट्वंशेदिपतिं विहाय
 सिहं दृष्ट्वा श्रुत्वा इवाप्ये ॥ २८ ॥
 यत्नं प्रतीपन्तरसा प्रत्युदीया-
 दाशंसमानो द्वैरथे वायुदेवम् ।
 सोऽशेत कृष्णेन हतः परामु-
 वातेनेचोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २९ ॥

[भा०] सहोषितो वर्षमात्रं चरितार्थं गोपहे
 रक्षितः । मात्स्येयानां मात्स्यदेशानाम् ॥ १९ ॥ केकयेभ्यो
 देशेभ्यः । अवरुद्धा वह्निं सारिता. पञ्च भ्रातरः केक-
 यानाम् । यतः केकयेभ्यः राज्यं प्राप्तुमिच्छन्तः पूर्वमस-
 र्वीया अपि सप्रति पाण्डवान् अनुवसन्ति अनुमगन्ति ।
 तेन स्वप्राधानि परपञ्चयुष्टिश्च दग्निता ॥ २० ॥ समिति
 संग्रामे । 'समिन्यासिसमिगुः' इति श्लोकाः । अप्रति-
 वीर्यतेजा अनुव्यतेजा ॥ २३ ॥ कार्णिकं प्रमुष्णन्तुन्धम्
 ॥ २४ ॥ चेदिपतिं मिश्रपालं कृष्णो मर्मसंयुक्तगान्धर्व
 ॥ २५ ॥ ज्या धनुर्गुणं कर्षताम् ॥ २६ ॥ यस्य मान
 कर्षयन्ति तं मिश्रपालमभिनन्दितं सन्ध. ॥ २७ ॥ चेदि-
 पतिं विहाय अन्ये तं कृष्णं के प्राट्वन् न केऽपि किन्तु स
 एव तेन सह स्पृष्ट्वा चरारत्यर्थं ॥ २८ ॥ आप्तममानो
 जयमिति शेषः । अशेत शयनं कृतवान् मिश्रपालः ॥ २९ ॥

[अनु०] मत्वा संवत् २९ ॥ १९ ॥ पृथिवीग्रीनामिति
 तन्मध्ये ॥ २१ ॥ अमितं अमन्यता ॥ २३ ॥ अपार्थिवो-
 ऽराजा प्रत्युदीयान् प्रातिहृन्त्येनोत्थानं कुर्यात् ॥ २५ ॥

[सर्व०] सहोषितोऽज्ञानचर्यायाम् । भक्तः संवत् २९ ॥
 १९ ॥ पृथिवीपतीनामिति निर्धारणं पठो ॥ २१ ॥
 दीरान्तरं-नदर्थमय स यत्ता मा ॥ १८ ॥ मशोपितां कर्मरम्
 ॥ १९ ॥ दुर्याजप्रसक्तं केकये तं पञ्च केकया राज्य-
 त्रिर्वामिता तं वैश्यं केकयेभ्यः मर्यादान् राज्यं प्रहो-
 तुमाकाङ्क्षमाणां पार्थान् सेवन् ॥ २० ॥ पृथिवीग्रीनां
 मये वांग. पञ्च ॥ २१ ॥ अमितं अमन्यता ॥ २३ ॥
 अपार्थिवोऽराजा प्रातिहृन्त्येन गतं प्रत्युदीयान् प्रातिहृन्त्ये-
 नोत्थानं कुर्यात् ॥ २५ ॥

[उल्हा०] नान् केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणां नित्यत्र
 राज्यं स्वगन्धम् ॥ २० ॥ तथा मध्ये सूर्यमिवानपन्न-

पराक्रमं मे यद्वेदयन्त
 तेषामर्थं सञ्जय केशवस्य ।
 अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
 र्गावलागे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ ३० ॥
 न जातु ताञ्छत्रुन्यः सहेत
 येषां स स्यादप्रणीष्टिष्णिसिंहः ।
 भवेपते मे हृदयं भयेन
 श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३१ ॥
 न चेद्रुच्छेत्संगं मन्दबुद्धि-
 स्ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतौ मे ।
 नोचेत्कुरुन्सञ्जय निर्दहेता-
 मिन्द्राविष्णु दैत्यसेनां यथैव ॥ ३२ ॥
 मतो हि मे शक्रसमो धनञ्जयः
 सनातनो वृष्णिर्ग्रीरश्च विष्णुः ।
 धर्मारामो हीनिषेवस्तरस्वी
 कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ॥ ३३ ॥

मित्यत्र तेषां राजसूये मिलितानां राज्ञां मध्ये सूर्यमिवात्प-
 न्तं शिशुपाल लोको ददर्शति समप्रश्लोकस्य योजनम् ॥ २५ ॥
 [नील०] यन् यत् अयदयन्त ज्ञापितवन्त चारा
 इति शेषः ॥ ३० ॥ कृष्णो वासुदेवार्जुनौ ॥ ३१ ॥
 संगर चेन्न गच्छेत्तदा शर्म लभेत् नोचेत् अन्यथा इन्द्रो
 निष्णुश्च ताविव अर्जुनवासुदेवौ निर्दहेतामित्यन्वयः ॥ ३२ ॥
 शत्रुपुत्रत्वात् शत्रुमम धर्मपुत्रत्वात् धर्माराम ॥ ३३ ॥
 निद्रो नो वञ्चित, मन्स्वी जितमना ॥ ३४ ॥ मन्यो-
 क्रोधान् ॥ ३५ ॥ स्थाने जानन् युक्त पश्यन् ॥ ३६ ॥
 महाभार महाभागम् ॥ ३७ ॥

[अष्ट०] यदयदयन्त प्राप्ता इति शेषः । तेषां पाण्ड-
 वानां, पराक्रम सञ्जय प्राणसञ्जयपर्यन्तं यद्वेदयन्त
 इत्यन्वयः । जिष्णोरर्जुनस्य च तस्मान् ॥ ३० ॥ धर्मा-
 रामो धर्मोऽपि हीनिषेध अकार्यप्रवृत्तौ हीनव निषेधो
 यस्य हीनिषेध इति वा ह्यिय निषेध इति ॥ ३३ ॥
 चेदिति हृद्धस्यानन्तरं द्रष्टव्यं, नो वितर्के हृद्धश्चेद्यदि नो
 वृद्धो अपि तु वृद्धव ॥ ३४ ॥ मन्यो क्रोधान् । अल-
 समर्थं । तस्मात् सिद्धयै फल्य ॥ तत्र हृत्विभिन्न तपो-
 ब्रह्मपयण युक्त इति ॥ ३५ ॥ समीपं समाप्ते, समीप्येति
 पठन्ति । स्थानं युक्तम् ॥ ३६ ॥ परं स्य प्राप्य समत्येति वा ।
 महाभारतं प्रधानम् ॥ ३७ ॥

[सप्त०] यदयदयन्त प्राप्ता इति शेषः । तेषां पाण्ड-

दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
 नोचेत् हृद्धः प्रदहेद्धर्ताराष्ट्रान् ।
 नाहं तथा हर्षुनाद्वासुदेवा-
 ज्ञीमाद्वाऽहं यमयोर्वो विभेमि ॥ ३४ ॥
 यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
 मन्पोरहं भीततरः सदैव च ।
 महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तः
 संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिद्धयेत् ॥ ३५ ॥
 तस्य क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य
 स्थाने जानन् भृशमस्फपत्र भीतः ।
 स गच्छ श्रीघ्नं प्रहितो रथेन
 पाञ्चालराजस्य चयुनिवेशनम् ॥ ३६ ॥
 अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः
 पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ।
 जनार्दनं चापि समेत्य तात
 महामात्रं धीर्यवतामुदारम् ॥ ३७ ॥

यानां पराक्रम सञ्जय प्राणसञ्जयपर्यन्तं यद्वेदयन्त इत्य-
 न्वयः ॥ ३० ॥ टीकान्तरं—अमितोऽनुल्य ॥ २३ ॥ तेषां
 मध्ये ज्वलन्तं यं शिशुपालं तं चेदित्तरूपोऽप्याश्रिता
 यस्य च तं मानं वर्धयन्ति, तं ज्या धनुर्गुणं कर्षता धन्विना
 श्रेष्ठ यो ममर्दं वासुदेव, तमसह्य मत्वा तं सप्राद्र-
 वन् इत्यनेकश्लोकैर्विप्रकर्षणान्वयो द्रष्टव्यः ॥ २५-
 २८ ॥ यं कश्चित्प्रत्युदीयात् सोऽप्यशेत स शयिष्यते
 कालव्यवसायात् ॥ २९ ॥ परान्ममुत्साहमवेदयन्त अकथ-
 यन् तेषां पाण्डवानामर्थं जिष्णोरर्जुनस्य । तत्समात्
 ॥ ३० ॥ हीरव निषेधोऽकार्यकरणप्रवृत्तौ यस्य । तरस्वी
 बलवान् ॥ ३३ ॥ चेदिति हृद्धस्यानन्तरं द्रष्टव्यम्, नो
 वितर्के, हृद्धश्चेन्नो दहेदपि तु दहेदवेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
 मन्यो क्रोधान् । अल समर्थं । सिद्धयै फलसिद्धयै । तत्र
 हेत्वभिधानं तपोब्रह्मचर्येण युक्त इति ॥ ३५ ॥ समीपं
 समाप्ते । स्थाने युक्तम् ॥ ३६ ॥ समेत्य प्राप्य । महाभारतं
 प्रधानम् ॥ ३७ ॥ टीकान्तरं—न चेद्रुच्छेदिति । अत्र
 चेच्छेदो हेतुजिज्ञासायां न गमिष्यति इत्यर्थः । एवमुत्त-
 रत्र स्थानद्वये नो चेति । अस्य तत्रिषेवपरस्वनं यदि ग-
 न्तेदित्यर्थः । तेन किमसौ सङ्घर्ष नागमिष्यतीति सभवि-
 प्यतीति गमिष्यतीति सभविष्यतीति । गमिष्यतीति चेत्तदा
 कृष्णार्जुनौ कुरुन् दण्डं युधिष्ठिरश्च दहेदिति समुदायार्थं
 ॥ ३२-३४ ॥ तस्य मानस संकल्पं पर्याप्तं । सि-

अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ।
न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यात्
कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ॥ ३८ ॥
प्रियथैपामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वान्थैषां कर्मणि न्तिवयुक्तः ।
समानीतान्पाण्डवान् सञ्जयांश्च

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः २३

अपृच्छ्यं गतेन सञ्जयेन धनराष्ट्रवचनाद्युधिष्ठिरं प्रत्यनामयप्रभ ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण तं प्रति हृष्टाणां हृष्टं प्राणेषु दृष्टिं चापृच्छ्य, द्रोणादीनां पाण्डवेषु कीदृशी मतिः, दुर्बोधनादयश्च भीमार्जिता इतिजपादिर्कर्मणि स्मरन्ति न वेत्तादयः प्रभा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः ।
उपपृच्छ्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १ ॥
स तु राजानमासाद्य धर्मोत्मानं युधिष्ठिरम् ।
अभिवाद्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
गावल्गणिः सञ्जयः सूतसूनु-
रजातगन्धुमवदत्प्रतीतः ।
दिष्टया राजैस्त्वामरोगं प्रपश्ये
सहायवन्तं च महेंद्रकल्पम् ॥ ३ ॥

द्वयै सिद्धिं प्राप्तुम् । यनोऽसौ महातपाः ॥ ३५ ॥ समीके युद्धे युद्धनिमित्तस्थाने दुर्बोधनम्याम्याने सति तस्य त्रौबं जानन ॥ ३६ ॥ महामात्रं प्रधानम् ॥ ३७ ॥

[लक्षा०] स भर्मेगजो ह्रीनिपेय इत्यत्र हियाऽधर्मस्य निपेयो यस्मिन् स तयोक्तः ॥ ३३ ॥ स्थानेजातमित्यत्र स्थाने कोपयोग्यस्थाने जातमिति क्रोधस्य विनेपणम् ३६ ॥

[नील०] शान्तिमीप्सुस्तीति वदेत्यध्याहारः ॥ ३८ ॥ समानीतान् एकर स्थितान् ॥ ३९ ॥ न मूर्च्छयेन् कर्षयेन् श्रोत्रमिति शेषः ॥ ४० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभारतीने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[अर्जु०] न मूर्च्छयेत्कर्षयान्पादिदाननिधयं यत्र सुर्वान् तज्जापेया इत्यवयवः ॥ ४० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[सर्व०] धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुमिति श्रूया-
मिति शेषः ॥ ३८ ॥ समानीय एकर श्रूया ॥ ३९ ॥

जनार्दनं युयुधानं विराट्म् ॥ ३९ ॥
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वोस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ।
यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हिनं च ।
तद्रोपेथाः सञ्जय राजम-भ्ये
न मूर्च्छयेयन्न च युद्धहेतुः ॥ ४० ॥

अनामयं पृच्छति त्वाऽम्बिकेयो
दुद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कविर्भीमः कुशल्यो पाण्ड्याष्ट्रो
धनञ्जयो माद्रवतीसुतो च ॥ ४ ॥
कश्चिन् कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
सत्यव्रता वीररत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि स्व-
मिष्टान् कामान् भारत म्वस्तिकामः ॥ ५ ॥

परेभ्योर्धं हिनं युक्तं तद्वचनं न मूर्च्छयेन् न निर्भाग्येव गत्यदानादि ॥ ४० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तजनारण्यवृत्तव्यासनायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[लक्षा०] न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यादित्यत्र वचनं न कुर्यादिति नेति संन्य ॥ ३८ ॥ न मूर्च्छयेत् भर्मेग युद्धमित्यत्र या वाच्यं न मूर्च्छयेत् परशिरो यथा न जनदेव यत् यम्भाद्वाभ्याव युद्धं न च भर्मेग वत् भाषेता इति योचना ॥ ४० ॥

इति श्रीभारते उद्योगे वाहिराऽऽप्तकारे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[नील०] प्रतीतो ऋष्टः ॥ ३ ॥ यत्र आग्रसेन त्वं स्वमि-
कामः कस्याणार्थी याश्च इष्टान कामान भोग्यान् गज-
स्यादीन्वाञ्छसि ते सर्वं तुजालिनः कश्चित्त्वयुद्धः ॥ ५ ॥

[अर्जु०] प्रतीतः प्राप्तः ॥ ३ ॥ त्वा त्वाम् ॥ ४ ॥

[सर्व०] यत्र चान्यत्रापि इष्टान कामान वाञ्छ-
सि ॥ ५ ॥

४ ग २३३३३३

एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके
 शुक्रं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
 ते चेदोषं न नियच्छन्ति मन्दाः
 कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७ ॥
 कच्चिद्राजा घृतराष्ट्रः सपुत्रो
 बुभृपते वृत्तिममात्रयवो ।
 कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
 सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात् ॥ १८ ॥
 कच्चिन्न पार्थ कथयन्ति तात
 ते पाण्डवानां क्रुरवः सर्व एव ।
 द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च धीरो
 नास्मासु पापानि वदन्ति कश्चित् ॥ १९ ॥
 कच्चिद्राज्ये घृतराष्ट्रं सपुत्रं समे-
 त्याहुः क्रुरवः सर्व एव ।
 कच्चिद्दद्या दस्युसंघान्समेता-
 न्स्मरन्ति पार्थस्य युवां प्रणेतुः ॥ २० ॥

न्यवचनश्रोतैत्यर्थः ॥ १३ ॥ महानस्यः महानसे विच-
 मानाः ॥ १४ ॥

[नील०] एतद्ब्राह्मणानां वृत्तेः पालने ज्योतिः परलो-
 कप्रकाशकं जीवलोके इह शुक्रं यशस्करं दोषं लोभं ब्राह्मण-
 वृत्त्युपघातेन न नियच्छन्ति ॥ १७ ॥ बुभृपते प्रापयितु-
 मिच्छति भेदेन जिजीविषन्ति शत्रुभिर्भेदिताः सन्तस्तद्-
 चैर्वैनेर्जीवितुमिच्छन्ति ॥ १८ ॥ पार्थस्य अर्जुनस्य कृत्यं
 स्मरन्ति युवां संग्रामाणां प्रणेतुर्निर्वाहकस्य आहुः राज्यं
 हीति श्रेयः । श्रमेति पाठे श्रम श्चास्य शान्ति गच्छेत्यर्थः
 ॥ २० ॥ मौर्व्याः भुजाः कौटिल्यं तस्य अग्रमित्राभं शरसं-
 धानदेशः ततः प्रहितान् प्रेषितान् ॥ २१ ॥ सुवाससः
 सुपुत्राः । हस्तवापो हस्तश्रेयः । वचनभेदेऽपि सामाना-
 धिकरूप्यात् शतं त्रिविधोऽस्य परिग्रह इतिवत् एकपट्टिर्वाणा
 अस्य एकेन यत्नेन प्रक्षेप्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥ नद्वलेषु
 सन्नेषु स्थलेषु ॥ २३ ॥ दन्तहरेः क्रूरम् अन्नं दन्ताः क्रो-
 धायेगान् क्रूरवचन्यन्तेऽस्मिन्निति दन्तहरेः संग्रामः
 तस्मिन् अस्मिन् क्षिपन् ॥ २४ ॥

[अर्जु०] एतन् यथोक्तप्रकारं ज्योतिरिव ज्योतिः
 सात्त्विक्त्वात् शुक्रं शुद्धम् । दम्भं वधन्तम् ॥ १७ ॥ बुभृपते
 लिप्सते । वृत्तिं कृत्वा कृतव्यापारम् । सुहृद्रूपा अनिच्छन्तः
 ॥ १८ ॥ तु प्रवर्ते ॥ १९ ॥ युवां योवानाम् ॥ २० ॥

मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात
 दोष्यमानेन धनुर्धरेण ।
 गाण्डीवनुन्नास्तनयित्नुयोपा-
 नजिह्वगान् कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २१ ॥
 न चापदयं कंचिद्दं पृथिव्यां
 योयं समं वाऽधिकमर्जुनेन ।
 यस्यैकपट्टिर्निशितास्वीक्षणघाराः
 सुवाससः संग्रामो हस्तवापः ॥ २२ ॥
 गदापाणिर्भाषसेनस्तरस्वी
 प्रवेपयच्छत्रुसंघाननीके ।
 नागः प्रभिन्न इव नद्वलेषु
 चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३ ॥
 माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान्
 समागतानजयदन्तहरे ।
 वामेनास्यन् दक्षिणेनैव यो वै
 महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४ ॥

मौर्वीभुजाग्रप्रहितान् मौर्व्यां भुजाग्रे प्रेरितान् ॥ २१ ॥
 यरयेति काकाक्षिवदुभयसंघन्धि । यस्यार्जुनस्य सुवाससः
 सुपुत्राः । हस्तवापो मुष्टिः ॥ २२ ॥ नद्वलेषु नद्वल-
 स्थानेषु चङ्क्रम्यते एनं भीमं स्मरन्तीत्यन्वयः ॥ २३ ॥
 दन्तहरेः कलिङ्गपुरं योऽर्जुनः ॥ २४ ॥

[सर्ष०] शुक्रं विप्राणां शुक्रवर्णत्वान् ॥ १७ ॥
 बुभृपते प्रापयितुमिच्छति ष्यार्थान्तर्भोजान् । वृत्तिर्वर्तनम् ।
 भेदेन शत्रुणा भेदितास्तद्वचनेन ॥ १८ ॥ पार्थस्यार्जु-
 नस्य तेन दस्यूनामुत्सामदान् ॥ २० ॥ धनुर्गणेनेत्युप-
 लक्षणे तृतीया ॥ २१ ॥ सुग्रामः सुपुत्राः । यस्य
 हस्तवापो हस्तेनोपयन्ते एकदा क्षिप्यन्ते इति । एक-
 वचनादेककालत्वरूपैकत्वलाभः तेनैव तावन्तः शराः एकै
 यस्य हस्तश्रेयः एकदैव विमर्गादित्यर्थः ॥ २२ ॥ नद्वलेषु
 नल्युकमभूमिषु ॥ २३ ॥

[लक्ष०] एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके इत्यत्र एतन्
 यथायोग्यं सकलप्रजापालनम् ॥ १७ ॥ युवां प्रणेतुरित्यत्र
 युवां योधानां प्रणेतुः राज्ञः ॥ २० ॥ मौर्वी भुजाग्रे प्रहि-
 तामित्यत्र दोष्यमानेन धनुर्धरेण अर्जुनेन भुजाग्रं निदिता-
 मारुणान्तमाहृष्टामित्यर्थः ॥ २१ ॥ ननं दद्वलेषु नतमन-
 नतं प्रतीयं वैरिणं समर्जुनं दद्या पुरतो गत्या युद्धरङ्गान्
 गृहं न जग्मुः कश्चिन् रङ्गं परं मृत्वा इति भावः । हस्तवापा-
 श्रानं । २१ व. भुजुर्गण । २३ स. क्षेत्रम् ।

पुरा जेतुं नकुलः प्रेषितोऽयं
 शिर्वीस्त्रिगर्तान् सजय पश्यतस्ते ।
 दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे
 माद्रीसुतं कचिदेनं स्मरन्ति ॥ २५ ॥
 पराभवो द्वैतवने य आसी-
 हुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
 यन मन्दाच्छतुर्वशं प्रयाता-
 नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः २४

संजयेन कुरूणामनामय प्राज्ञगणवृत्तानामलोपनं चोक्त्वा पुत्रमित्रादिभिः सह पतराष्ट्रवचनश्रवणप्रार्थनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

यथाऽऽस्य मे पाण्डव तत्तथैव
 कुरुन्कुशुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ॥
 अनामयास्तात मनस्विनस्ते
 कुरश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ योस्त्वम् ॥ १ ॥
 सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे
 सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ॥

इत्यत्र हत एव शत्रुदेहेषु नीजानापत्नीं येषां ते शरा हस्त-
 वापा ॥ २ ॥ चङ्गम्यन्ते अतिशयेन पादविक्षेपं करोति २३

[नाल०] जय अर्जुन ॥ २६ ॥ अहम् अर्जुनस्य
 तदा वृष्टश्रवणं प्रेम्कोऽभवमिष्ये । भीमसेनश्च माद्री-
 मुनयोः प्रप्रश्रयोऽभूत् । पञ्चभिरप्यस्माभित्ते मोचिता
 श्लेषः ॥ २७ ॥ न कर्मणेति सर्वात्मना सर्वोपायैः दानभे-
 ददण्डश्चेन धृतराष्ट्रस्य पुत्रं जेतुं न शत्रुमस्मिन् एकेन
 साधुना कर्मणा सामान्येनोपायेन सुखं सुखेन जेतुं नैव
 शक्यं भवति साम्राज्याप्ये हि दानादयः प्रयुज्यन्ते तैरप्य-
 माय कथं माममात्रेण साध्यं स्यात् । अथो दण्डैकमाध्य
 म इति भावः । पाठान्तरं परिणेतुं व्यायत्तीर्जुम् ॥ २८ ॥

इति धर्मसंयोगोऽद्योगः भारतया त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[नाल०] उद्यम्य उद्यम्य ॥ २७ ॥ एषेन येननेन
 साधुना कर्मणा इह लोके न कर्तुं शक्यं विमपीति शेषः ।
 नूनं मया । मयः किमुमाह—सर्वात्मना परिणेतुं शक्यं
 मयादण्डमाध्यायं पृथक् ॥ २८ ॥

इति धर्मसंयोगोऽद्योगः त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अहं पश्चादर्जुनमभ्यरसं
 माद्रीपुत्रौ भीमसेनोऽप्यरसत् ।
 गाण्डीवधन्वा शत्रुसंघातुदस्य
 स्वस्त्यागमत्कचिदेनं स्मरन्ति ॥ २७ ॥
 न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
 सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय ।
 सर्वात्मना परिणेतुं वयं चे-
 न्नशक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २८ ॥

दद्याद्विपुभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः
 कुतो दार्याल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥
 यद्युष्माकं वर्तते सौनधर्म्य-
 मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तत्र साधु ॥
 मित्रधृक् स्यात् धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 युष्मान्द्रिपसाधुवृत्तानसाधुः ॥ ३ ॥

[सर्व०] साधुना कर्मणा शोभनेनाचारण एकेन के-
 वलेन नूनं शक्यं शक्यनीयं कार्यं न भवति न प्रभवति ।
 यत सर्वात्मना सर्वप्रकारेण परिणेतुमात्मभावं जेतुं न
 शक्नुमः ॥ २८ ॥

इति महाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[लक्ष्म०] न कर्मणा साधुनैकेनैत्यत्र वयं सर्वात्मना
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् जेतुं न शक्नुमश्चेन्न एषेन पदसु नी-
 तिविपुस्येन साधुना कर्मणा संधिर्ममणा कार्यमस्मत्कार्यं
 शक्यं न भवति नूनं निश्चयः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[नाल०] यदिति अद्रुग्धेषु अतएवनेषु धार्तराष्ट्रपु-
 या युष्माकं द्रुग्धवत् अपट्टनस्येव सौन मृत्वावान् हिंस-
 तद्रुग्धवत्तपत् सौनधर्म्यं मयैव वर्तते तत्र साधु द्रुग्धेषु
 भवतिनेषु प्रसाज्जननाऽपि श्राद्धं न कृतं इदानीं तु
 मुक्ता न कर्तव्यं इत्याशयः । तं तु द्रुग्धवत् मोक्षयन्त्येव-
 त्याह—मित्रप्रभुमिति ॥ ३ ॥

न चानुजानाति भृशं च तप्यते
 शोचत्यन्तः स्पष्टिरोऽज्ञातशत्रो ॥
 शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
 मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४ ॥
 स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संयुगे
 युद्धे च जिष्णोश्च युथां मणेतुः ॥
 समुत्कृष्टे दुन्दुभिगङ्गनादे
 गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५ ॥
 माद्रीसुतौ चापि रणाजिमये
 सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ॥
 सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजसं
 महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६ ॥
 नत्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
 न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ॥

त्वं चैतथा सर्वधर्मोपपन्नः
 प्राप्तः केशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥
 त्वमेवैतत्कृच्छ्रगतश्च भूयः
 समीकुर्याः प्रजयाऽज्ञातशत्रो ॥ ७ ॥
 न कामार्थं संत्यजेयुहि धर्मं
 पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥
 त्वमेवैतत्प्रज्ञयाऽज्ञातशत्रो
 समीकुर्या येन शर्मासुयुस्ते ॥ ८ ॥
 धार्तराष्ट्रः पाण्डवाः सञ्जयाश्च
 ये चाप्यन्ये सन्निविष्टा नरेन्द्राः ॥
 यन्मां ब्रवीद्दूतराष्ट्रो निशाया-
 मज्ञातशत्रो वचनं पिता ते ॥ ९ ॥
 सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन्
 समेत्य तां वाचमिमां निवोव ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

[अर्जु०] युष्मत्संबन्धितया धर्म्यं यथा भवति तथा
 यत्र वर्तते तत्र सायु ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते मर्त्यनि० उद्योगपर्वणि
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

[सर्व०] युष्मार्कं युष्मानु धर्म्यं धर्मयुक्तं यथा
 स्यात् ॥ ३ ॥

[लक्ष्म०] यत्तुगुप्तानु वर्ततेऽज्ञातशत्रुमण्डलेषु दुग्ध-
 त्तत्र साधित्यत्र अदुग्धेषु दुग्धानि न भवन्तीत्यदुग्धानि
 मरुद्देवाद्यादिपाणि तेषु दुग्धवत् दुग्धे यथा तथा बुद्धि
 करोति तत्र साधिति योजनता ॥ २ ॥

[नील०] न चानुजानानि संधिं नानुमोदते तप्यते
 च पुत्रनाशमयान् गरीयानिति शृणोति चेति संयन्तः
 ॥ ४ ॥ कश्चिदस्मान् स्मरन्तीति शृष्टं तत्राह-स्मरन्तीति ।
 तुभ्यं त्वाम् ॥ ५ ॥ रणौ योयश्चनित्तद्विगिष्टा या आजिः
 संपामन्तन्मये । 'ब्रह्मण्ये रणः कर्म' इत्यमरः ॥ ६ ॥
 अनागतम् अज्ञातम् अदृष्टमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभारतीये
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

[सर्व०] समीकुर्याः पुनःस्मृत्स्वरूपविषयस्य प्रजा-
 न्तया ॥ ७ ॥ शं कल्पयागमामुच्यते इत्यत्र तन्त्रद्वय
 विवरणमुत्तरार्थेन ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मर्त्यनितापरागत-
 धर्म्यां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

[लक्ष्म०] मित्रद्रोहं शत्रुनाशना समेत्येवत्र ब्राह्म-
 णानां संवशमेत्य पापकेभ्यः पापेभ्यः गर्गीयः श्रेष्ठं मित्र-
 द्रोहं शृणोति इति संयन्तः ॥ ४ ॥ माद्रीसुतौ चापि रणा-
 जिमयश्च राजन् शत्रुणा रणं प्रति यो रणः सं रणाजिः ।
 तस्य मये ॥ ६ ॥ नत्वेवमन्ये पुरुषस्य राजन्निचय
 पुरुषस्य यज्ञायते, यद्य भवित्यन् तत् स्वभावत एव
 जायते ननु इति योजनत्वमेव चैनत्सर्वमत्रश्च भूय इत्यत्र
 एतत्सर्वमतः अस्मान् भूयः उपरि भवच समीक्ष्य कुर्यां
 इति संयन्तः ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भरतिसर्गोत्तर-
 लक्ष्यारते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः २५

अधिष्ठिरात्मतेन सजयेन धृतराष्ट्रात्तुशिष्टस्य युद्धे बहुविधोपसत्प्राच्छमविधानपरस्य वाक्यस्याभिधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

समागताः पाण्डवाः सृज्जयाश्च
जनादर्शनो युयुधानो विराटः ॥
यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ॥
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराम् ॥ २ ॥
पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ॥
सर्वे वाचं शृणुतेमा मदीयां
वक्ष्यामि या भूतिमिच्छन् कुरूणाम् ॥ ३ ॥
शर्म राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-

[नील०] रथमयाजयन् इह आगन्तु राज्ञो वचन पाण्डवाना रोचता ततश्च शमोऽस्तु ॥ ४ ॥ सस्थानेनाकारण । मार्दवन वृषया । आर्जवन अकौटिल्येन । अनुशसा अनुप्रा । हीनिपेया रत्नापरायणा ॥ ५ ॥ हीन हिंस्र सत्त्व युद्धिसत्त्व साधुत्व वा भीमसेना भीषणसैन्या ॥ ६ ॥ सर्वश्रेय अभानसख शून्ये एव परिसमाप्त क्षय तत्र तत्र प्रथमार्थं त्र्य जयोऽपि धन्धुनाशात्पराजय एव ॥ ७ ॥

[अर्जु०] शम शान्तिम् । मममिति पाठ तुल्य विभागम् ॥ ४ ॥ कुरु जाता अनुशसा वदान्या हीनिपेया कर्मणा निश्चयज्ञा । न युज्यते कर्म युष्मासु हीन सत्त्व हि वस्तादृश भीमसेना । एव विशिष्टा यूय एव विनिष्टेषु युष्मासु हीन ज्ञातिवदित् कर्म न युज्यते हि यस्मात् वो युष्मात् तादृश सत्त्व यने जयत्रथ त्यक्तवन्तो यूयमपरायिणम् । भो भीमसेना भीम एव सेनाया यथा-मममार्थं तु यद्य सेनापत्य सन्ति । अतो यदि धार्मिका यूय ततो राज्यादिदोष विहाय तिष्ठन् । यदि वा न धार्मिका ततोऽपि गाय न प्राप्स्यथ । भीम एव यतो वरवान् युष्माभ्यम् । पय तु वदन्त्यन्त इति । उद्गातेन उद्गृह्य भासेन । अस्मिन्नुवा ॥ ५ ॥ तै वौरवे (१) निरयो निरयत्तु । अभावसत्यो विनाशकारी ॥ ७ ॥

त्रयोजयत्त्वरमाणो रथ मे ॥

सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-
स्तद्वोचता पाण्डवाना शमोऽस्तु ॥ ४ ॥
सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः
संस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ॥
जाताः कुले ह्यनुशंसा वदान्या
हीनिपेयाः कर्मणा निश्चयज्ञाः ॥ ५ ॥
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ॥
उद्गासते ह्यज्जनविन्दुवच-
च्छुभ्रे वस्त्रे यद्भवेत्किञ्चिपं वः ॥ ६ ॥
सर्वश्रेयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ॥
कस्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन्
पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७ ॥

[सर्व०] प्रस्थानेन प्रकृष्टेन स्थानेनाकारणेन । हिय निषेवन्त इति हीनिपेवा । हीनिपेवा इति पाठ हिया निपेयो येरा, अकार्यादिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ दान दैन्य-निमित्तम् । भीमसेना भीषणसैन्या ॥ ६ ॥ अभावो नाश सस्थाऽन्तो यस्य स पराजयात् जयेऽपि ज्ञातिक्षये-णोदकेशीपात्साम्यम् ॥ ७ ॥

[दुर्घ०] सजयेन धृतराष्ट्रवचनात्सस्तूयन्त पाण्डवा । कुले जाता अनुशसा वदान्या हीनिपेया कर्मणा निश्चयज्ञा । न युज्यते कर्म युष्मासु हीन सत्त्व हि वस्तादृश भीमसेना । अत्र तात्पर्यार्थ । कुले जाता यूयमत कुरु इहस्यत्यताम् । अनुशसा अहिंसना कथ युद्धे भीष्माग्निहिनत्यथ । वदान्या यूय दातृशौण्डा विमिति श्रुतिर्वी दस्त्रा पुनर्याचप्यम् । हीनिपेवा यूय कथ ज्ञातिसुख बोध्य अन्ने प्रहरिष्यथ । कर्मणा निश्चयज्ञा यूय कथ-मल्पनत्वा सन्तो वदुपु प्रहरिष्यथ । युष्मासु गर्हितं कर्म न युज्यते यत् सापराध वन प्राप्तमपि जयत्रथ त्यक्तवन्त । अथ कस्मान्त आह । हि यस्मात् वो युष्मात् सत्त्व तजो-वर्धनो गुणनादृश यत्र हीन कर्म न त्रियते । भो भीम-सेना भीम पथैव सायाया येषा त तथाऽस्मात् वद्वय सेनापणेतार सन्तीति भाव । अतो यदि धार्मिका यूय

कामार्थलाभेन तथैव भूयो
 न तुष्यते सर्पिषेवाभिरिदः ॥
 संपश्येम भोगचयं महान्तं
 सहास्माभिर्वृतराष्ट्रस्य रात्रः ॥ ६ ॥
 नाश्रेयानीश्वरो विप्रहाणां
 नाश्रेयान्वै गीतशुद्धं शृणोति ॥
 नाश्रेयान्वै सेवते माल्यगन्था-
 न् च चाप्यश्रेयान्तुलेपनानि ॥ ७ ॥

भावः ॥ १ ॥ अकुर्वतश्चेदित्यत्र, अन्यत्र युद्धादिति वक्ष्य-
 माणात्वात् अकुर्वतः युद्धमकुर्वतः । न कर्म कुर्यादित्यत्र, कर्म
 युद्धकर्म युद्धादन्यत्र युद्धं विना यद्बोधः अत्यन्तरं लाभा-
 दिकं तदेव बहु इति योजना ॥ २ ॥ धर्मोदयं धर्मस्य उ-
 दयो यस्मात्तत्कर्म कृच्छ्रोदयं कृच्छ्रस्य युद्धादिसंक्रष्टस्य
 उदयो यस्मात्तत्कर्म परधनापहारादिकम् ॥ ४ ॥ क इन्द्रि-
 याणामित्यत्र कर्माभिन्नः कर्मकुशलः, प्रीतिवशात्तुगानामि-
 न्द्रियाणामर्थे कः स्वशरीरं दुनोति ॥ ५ ॥

[नालं] उक्तमर्थं प्रकृतं योजयति-संपश्यति । अ-
 स्माभिरित्यत्र वार्तराष्ट्रान् अन्तर्माव्याह पश्चादिकेन पुत्र-
 शतेन सह धृतराष्ट्रस्य भोगं महान्तं पश्य अयापि कृत्स्नं
 स्वस्यैव भवत्विति बुद्धयाऽस्मान् राज्यादूरीकृतवान् ततो
 भोगान् तृप्तिं न लभत इति भावः ॥ ६ ॥ विपुष्यनिन्दा-
 दोषाङ्गीतः पुनराह-नाश्रेयानिति । पुष्यवत्तरः स विप्रहा-
 णामीश्वरो भवति परैः सह विरोधं कृत्वा स्वैर्कर्ष्य करोति
 अन्यस्तु तैत्रैव नश्यति अतः स पुष्यवत्तर एव अस्मदोगात्
 वयं वने दुःखमनुभवामो न तु परापराधेनेति भावः
 ॥ ७ ॥ प्रावारान् दिव्यवामांसि संविद्वान्ते परियते अन्यथा
 अश्रेयांश्चेद्राजा तर्हि अस्मान् कुरुभ्यः कथं संप्रयुदेन् दूरी-
 कुर्यान् । शत्रूणां राज्यादभ्रंशान् हि पुण्यवतामेव कर्म नाश्रे-
 यसाभिति भावः । अत्रेति । यद्यप्येवं तथाऽपि अन्तर्दाहकरो-
 ऽयं कामः अनुभवस्य दुर्बोधनादेरेव उचितो न बुभक्ष्यात्स-
 दादेरित्यर्थः । शरीरे शरीरमध्ये स्थितं हृदयं दुनोति से-
 दयति ॥ ८ ॥ अनुभवमेवाह-स्वयमिति । विपमस्यः सं-
 क्रष्टस्यः सन् परेषु कर्णादिषु । आत्मनो वृत्तम् अङ्गकृतं
 यथा परेषां कर्णादीनामपि स दुर्बोधनोऽभ्युपैतु ॥ ९ ॥

[अर्थः] सहास्माभिः संचितमिति श्रेयः ॥ ६ ॥
 न चाश्रेयानिति । प्रावारान् शीतप्राणवन्नाग्निं सत्रिदन्ते
 आच्छादयति । प्रयुदेन् निःसायदेन्- कुरुभ्यः कुरुभोगो-
 चिनविपयेभ्यः । अत्रैव भोगोपपद्ये अवयुषो नित्यः ।

नाश्रेयान्वै प्रावारान् संविद्वान्ते
 कथं त्वस्मान्तं वशुदेन्कुरुभ्यः ॥
 अत्रैव स्यादनुभवस्यैव कामः
 प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ८ ॥
 स्वयं राजा विपमस्यः परेषु
 सामर्थ्यमन्विच्छति तत्र साधु ॥
 यथात्मनः पश्यति वृत्तमेवं
 तथा परेषामपि सोऽभ्युपैतु ॥ ९ ॥

क्रानोऽभिलाषः हृदयमात्मानं दुनोति ॥ ८ ॥ विपमयोः
 रागद्वेषयोः तिष्ठतीति विपमस्यं, सामर्थ्यं समन्यत्वमात्रं
 समचित्तताम् । सानर्थ्यमित्यसम्बन्धः । एवं तदेति पुनरभि-
 धानमात्मसमतादर्शनत्वं भूयस्त्वं दर्शयति ॥ ९ ॥

[सर्वं] ततः किं नहि तदेव दुःखमित्यत्र आह-न
 नृष्यत इति । अत्रिपर्याप्तदुःखिः स्वार्थाव्यवहित्वाभि-
 दुःखाव्यभिचारिणोऽव्याशयः । दृष्टान्ते प्रददयं प्रकृतं संयो-
 जयति-संपश्यति । सहास्माभिः अस्मानपि समस्य
 अस्मदपेक्षया भोगचयं महान्तं भोगेच्छोर्धनराष्ट्रस्य परदे-
 त्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं च भोगेन नृध्नावृद्धौ कथमनुभवात्प्रा-
 व्यमुत्सवस्य धृतराष्ट्रदेवानोन्मत्तात्तुचिन्तमागदानं संभ-
 वत्यतः शान्त्यर्थमस्मानु तस्माभिधानमयमात्रमेवेति
 दर्शयति-नाश्रेयसामिति । अनिदायेन प्रदात्यः श्रेयान्
 नाश्रेयसामनश्रेयसां श्रेयसामिति चावन् । तादृशानां विभ-
 हाणां देहानां स्त्रीभिर्यादिसंबन्धिनानां श्रेयानीश्वरो भवति
 नाश्रेयानिति पूर्वोत्तरपादयोरेतुकात्प्रमेकनन्यस्वपक्षम् ॥ ७ ॥
 ततः कथं कुरुभ्यः स राजाऽयान् प्रयुदेन्निस्तारयेत् ।
 अस्मद्राज्यं गृहीत्वा हि श्रेयानत्पन्मत्सो जातस्तत्रासौ
 जातनृष्याः कथममाकमम्नदीवं राज्ञं हत्वा अर्थान्तो
 बहिःकुर्यान् । न करोत्येवेत्यर्थः । धुर्योऽप्यः श्रेष्ठमनो-
 ऽश्वरोऽप्युर्ध्वः न श्रेष्ठतस्मादश्वेव शरीरेऽस्तित्रैव शरीरमेव
 यज्ञोगाय भवति तत्रैव कामः प्रायः स्यात् । हृदयं तु मनः
 संदुनोति तस्य जन्मान्तरस्थाचिन्तारूपोपभोगयोग्य-
 त्वात् ॥ ८ ॥ प्रकृतं योजयति । स्वयं राजा विपमस्यः
 अन्मत्सो भागमदद्यात् वैपन्यमवलम्ब्यावत्स्वितः परेष्वस्मानु
 अस्माकं मानस्यं समस्यवानान्विच्छति तत्र साधु न
 युक्तम्, स्वयमपि समस्येनैव परं समन्यत्वकरणस्य युक्त-
 त्वात् । अन्यथा त्वम्नाकमपि विपमस्यत्वस्यैव युक्तवान् ।
 तत्राह-यथात्मन इति । एवनीमं (?) यथाऽयमिति चाभ्यु-
 पैतु अनुजानातु ॥ ९ ॥

६ ख. कर्मात्मन इति । म. हृदये हस्तिने । स. संदय यज्ञो । ७ ख. मो भेदमन्तो । स. मो भेदमा । ख. मो भेदमा । ख. न आ भेदस्तु ।
 ८ ख. नोऽभिलषः । स. नोऽभिलषः । ख. नोऽभिलषः । स. नोऽभिलषः ।
 ९ ख. नोऽभिलषः । स. नोऽभिलषः । ख. नोऽभिलषः । स. नोऽभिलषः ।

आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
 गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ॥
 यथा विद्वद्धं वायुवशेन शोचे-
 त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ १० ॥
 आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रेऽथ राजा
 लालप्यते सञ्जय कस्य हेतोः ॥
 प्रगृह्य दुर्युद्धिमनाजेषु रतं
 पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं च ॥ ११ ॥
 अनाप्तवचाप्ततमस्य वाचः
 सुयोधनो विदुरस्यावमस्य ॥
 मृतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
 संयुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ १२ ॥

मेधाविनं हार्थकामं कुरुणां
 बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ॥
 स तं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो
 न सस्मार विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १३ ॥
 मानघ्नस्यासौ मानकामस्य चेषीः
 संरम्भणश्चार्थधर्मातिगस्य ॥
 दुर्भाषिणो मनुवचनानुगस्य
 कामात्मनो दौर्हृदैर्भाषितस्य ॥ १४ ॥
 अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
 मित्रद्रुहः सञ्जय पापयुद्धेः ॥
 मृतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
 प्रपश्यमानः प्राज्ञहाद्वर्मकामौ ॥ १५ ॥

० [लक्षा०] भूयो न तृप्यत इत्यत्र तृष्णेति यो-
 ग्यपदानुवृत्तिः । संपश्येमं भोगमयं महान्तमित्यादेरयमर्थः,
 अस्माभिः सह धृतराष्ट्रस्य राज्ञः भोगमयं तस्य यादृशो
 भोगान्वादाभोगमिति यावत् । महान्तमिमं कृष्णं संपश्य
 सम्यक् पश्य ॥ ६ ॥ अथेयमा दृष्टिगणां विग्रहाणां
 देहानामादींश्चरो न, कृष्णसेनायाः सर्वेऽपि सभाग्या इति
 भावः । अथेयसां दृष्टिगणां गीतगान्दं न शृणोति ।
 त्रितु गन्धर्वाणां गीतगान्दं शृणोतीति भावः ॥ ७ ॥
 अथेयसः दग्निस्व प्रावरान् प्रावरणानि न वस्ते ।
 कथं न्वन्मानिन्यत्र सोऽयं कृष्ण इति योग्यपदाध्याहारः ।
 अत्र सर्वाननभृतेत्यत्र अत्र शरीरे कृष्णभक्षणानां शरीरे
 यः कामः, काम्यन इति कामो भोगः सः सर्वान्-कुरुजनभृय
 इदं दुनोति ॥ ८ ॥

[मील०] गम्भीरकक्षे बहुवृणं गहने यने क्षेमं शोचेत्
 मम मुत्तं नालीति गोकं कुर्यात् । मुमुक्षुः वस्मादाहादारमानं
 भोचयितुमिच्छुः शिशिरव्यपाये वसन्ते तत्रापि निदाघका-
 ले दाहकाले मूढाह ॥ १० ॥ लालप्यते दीनमज्ञापने मन्द-
 मभाग्यम् ॥ ११ ॥ विदुरस्य वाचोऽमत्य मुनस्य प्रियैषी
 अवर्मेव संविद्यते अत्रयने ॥ १२ ॥ कुरुभ्यः कुरुणां हितार्थं
 न मममात्र नाहनयान् । पुत्रकाम्याश्च पुत्रलोभात् ॥ १३ ॥
 अतो राजा मुनस्य प्रियैषी धर्मकामौ प्राज्ञहान् त्यक्त-
 मित्रि द्वयोः संरम्भः । ईषोः परेतप्रांमहिणोः संरम्भणः
 त्रैचित्तः मनुवचानुगम्य देव्यभाजा कर्णादीनामनुगम्य
 दौर्हृदैः परितः भाषितस्य पुत्रिणस्य ॥ १४ ॥ अनेयस्य अशि-
 क्षणीयस्य अश्रेयस्य अश्रेयस्यस्य प्रपश्यमानः पश्यन्नि ॥ १५ ॥

[अर्जु०] गम्भीरकक्षे वार्द्धी वृक्षसमूहः गम्भी-
 रकक्ष इति चिन्त्यः । गहने वने । विसृज्य अप्रती-
 कारमेव त्यक्त्वा क्षेममग्निम् ॥ १० ॥ अनाप्तवत् अना-
 त्रस्येव । संयुध्यमानो जानन्नपि विशतेऽधर्मम् ॥ १२ ॥
 मानघ्नस्य सतामिति शेषान्वयः । मानकामस्य आत्मनो
 मानेन कामो यस्य भावनस्य मनोरथप्रधानस्य अभावनस्ये-
 ति पाठे नाशकस्य ॥ १४ ॥ अनेयस्यासंस्कार्यस्य ॥ १५ ॥

[सर्व०] शोचेत्तद्वचलं दृश्यते किं करोमीत्यनुशोचेत् ।
 तेषां क्षेमं मुमुक्षुः दातुमिच्छुः । निदाघेऽपि कदाचिन्निश-
 रे तद्वतीनारसंभवात् शिशिरव्यपाय इत्युक्तम् ॥ १० ॥
 वधाऽस्मात्सु दुःखमासास्य मुग्धमत्तैश्वर्यः किमर्थं लालप्यते
 मृदां प्रलपति आत्मदुःखोपशमायेत्यर्थः । मन्दमभाग्यम्
 ॥ ११ ॥ सुयोधनो राजा च वाचोऽवमन्य अधर्मं संवि-
 दन्ते ॥ १२ ॥ मानं पूजां अन्येषां हन्तीति मानघ्नः ।
 तस्य भावनस्य चिन्तयतः सर्वथा परदौर्हृदिन्ताप्रधानस्ये-
 त्यर्थः ॥ १४ ॥ अत्रेयसः शुभरहितस्य ॥ १५ ॥

[लक्षा०] आसन्नमग्निमित्यत्र आसन्नं स्वमनोपमम् ।
 पक्षी तु तृणवीरुधाधित्यमरः । गम्भीरकक्षे गम्भीरवृणं
 ॥ १० ॥ प्रगृह्य दुर्युद्धिमित्यत्र यो दुर्योधनः आप्ततमस्य
 विदुरस्य वाचमत्रमन्य अनाप्तः सन् तिष्ठति सं दुर्युद्धि-
 दुर्योधनं प्रगृह्य अवर्मेव विगत इति योजना ॥ ११ ॥
 कुरुणामनुगमि यत्र गुणाः कुरुणां देनादितियोग्यप-
 दाध्याहारः ॥ १३ ॥ प्रदर्शमान इत्यत्र प्रदर्शमानः
 प्रपश्यमान इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभू-
 न्मतिः कुरूणामागतः स्यादभावः ॥
 काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
 न विन्दते धार्तराष्ट्रमशंसाम् ॥ १६ ॥
 क्षत्तुर्यदा नान्ववर्तन्त बुद्धिं
 कृच्छ्रं कुरून् सूक्ष् तदाऽभ्याजगाम ॥
 यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
 तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १७ ॥
 तदर्धलुब्धस्य निवोध भेष्य
 ये मन्त्रिणो धृतराष्ट्रस्य सूत ॥
 दुःशासनः शकनिः सुतपुत्रो
 गावलग्ने पश्य संपोहमस्य ॥ १८ ॥
 सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः
 कथं स्वस्ति स्यात् कुरुक्षेत्रयानाम् ॥
 आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेश्वरः
 प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १९ ॥
 आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ॥

[नील०] प्रशासा विदुरेण सम्यगुक्तमिति स्तुतिं धार्ते-
 राष्ट्रद्विदुरे न लेभे ॥ १६ ॥ तस्मिन् लुब्धे शम न
 लुब्धस्य य मद्भूते मम वन प्रति गमने सति सर्वं स्वक
 मेगार्थं मन्यत इति योज्यम् ॥ २० ॥ पारणीय जेतुं शक्य
 युद्धानि गोप्रहादौ आसन द्वीपो द्वीपवन् युद्धप्रवाहेण उह्य
 मानस्याश्रय ॥ २१ ॥ यथेति गन्धर्वतो वन्धनप्राप्तिं सूचयति
 ॥ २२ ॥ जानन्तीति अविद्यमाने इतिच्छेद ॥ २३ ॥
 अनुबन्ध यत्रातीति बन्धो राज्यादि तमनुसृत्य वर्तमान
 पाण्डवाना ममत्व धार्तराष्ट्रो हर्तुं शक्य मन्यते । किं कृत्वा
 तेन किरीटिना सह तत्र राज्ये निमित्ते सति सयुग
 समामं गत्वा प्राप्य । तालो हस्तचतुष्टयम् । तद्वेदिना धनु
 विद्यावेदिना ॥ २४ ॥

[अर्जु०] अभूतं क्षमेति शेष । नोचेत् क्षमा न स्यात्
 तत्र कुरुणामभावो विनाश आगत प्राप्त स्यात् । काव्या
 वर्षनीयाम् औशनसीमिति योगात् । न विन्दते न
 लभते ॥ १६ ॥ तदावज्ञाने कृच्छ्रमापत् ॥ १७ ॥
 तस्मिन् राज्ये क्षेम पालन केवलैर्नोपलभ्य केवलै
 पाण्डवविरहितै नोपलभ्यो न द्रष्टव्य । स च दुर्बुद्धिर्य
 वस्मान्तादौ वद्ध सन्त समत स्थायिन मन्यते न च

तस्मिन् शमः केवलं नोपलभ्यः
 सर्वं स्वकं मद्भूते मन्यतेऽर्थम् ॥ २० ॥
 यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
 युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै ॥
 आसंशं युद्धानि पुरा महान्ति
 कथं कर्णो नाभवद्दीप एषाम् ॥ २१ ॥
 कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च
 द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ॥
 अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
 यथाऽर्जुनात्प्राक्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २२ ॥
 जानन्त्येतत्कुरवः सर्व एव
 ये चाप्यन्ये भूमिपालाः सपेताः ॥
 दुर्बोधने राज्यमिहाभवत्प्रथा
 अरिन्दमे फाल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २३ ॥
 तेनानुबन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
 शक्यं हर्तुं पाण्डवाना ममत्तम् ॥
 किरीटिना तालमात्रायुधेन
 तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २४ ॥

पश्यति त्रिपक्षाद्भयम् । सगतिमिति वा पाठ ॥ २० ॥
 पारणीय समर्थनीयम् । द्वीप आश्रय आन्तानामिति
 यावत् ॥ २१ ॥ दुर्बोधनस्यापराधेन चरन्तमर्जुनं जाना-
 तीत्यर्थ ॥ २३ ॥ तेनार्थवद्धमित्यादि । तेनार्जुनेन अर्थे
 वृत्तिव्यादिलक्षणे वद्धम् अर्थवद्ध । ममत्त कृतममेतिधिय
 धार्तराष्ट्र शक्यं हर्तुं मन्यत इत्यन्वय । तालमात्रा युधेने-
 त्यादि तालो नरवितक्षिपरिमितस्तेन सात्रा मान यस्य
 आयुधस्य । तद्वेदिना आयुधवेन ॥ २४ ॥

[सर्प०] अभूदुद्धिरिति शेष । कीदृशी सेत्याह ।
 नोचेन्न किं कुरुणामागतोऽभावो नाश परिगत एवेत्यर्थ
 ॥ १६ ॥ तस्य विदुरस्य ॥ १७ ॥ तस्मिन् धृतराष्ट्रे केचले
 एकस्मिन्नेव हेतुभूत कुरुणा क्षेमो नोपलभ्यो न दृश्यते,
 यो धृतराष्ट्रो सद्गत मदीयमेव सर्वमर्थं स्वक मन्यत ॥ २० ॥
 यदपि कर्णोऽर्जुने पारणीय शक्य मन्यत । अत्र हेतु -
 आसंशेति ॥ २१ ॥ तनार्जुनन वद्ध हृदीष्टनम् । पाण्ड-
 वानामर्थे पर समत्व शक्यं हर्तुं मन्यत । तालो हस्तचतुष्ट-
 यम् । तद्वेदिना धनुर्विदा ॥ २४ ॥

[लक्षा०] अत्यासत्र मद्भूत मन्यतेऽर्थमियत्र मद्भूत
 मत्तो गतम् ॥ २० ॥ यत्कर्णो मन्यत इत्यत्र युद्धे आयु

गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा-
 वशृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते ॥
 क्रुद्धं न चेदीक्षते भीमसेनं
 सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २५ ॥
 इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
 मेश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ॥
 धनंजये नकुले चैव सूत
 तथा वीरे सहदेवेऽसाहिष्णौ ॥ २६ ॥
 स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
 वृद्धो राजा सहपुत्रेण सूत ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मिनीशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः २७

दृष्टमिगोंगाराने युद्धे तान् शुर्वादीथ हत्वा राज्यमीप्सति अधमं एव इति संजयेन युधिष्ठिरगर्हणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

धर्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा
 लोके श्रुता दृश्यन्ते चापि पार्थ ॥

गृहीत्वा अर्जुनेन (श्रीअपा) रणीयमात्मानं मन्यते इति
 योजना ॥ २१ ॥ ततोऽर्थमन्धमित्यत्र अर्थ वप्रातीत्यर्थेऽन्धं
 राश्र्यं ततः अर्जुनात् मम हर्तुं शक्यत इति मन्यते ॥ २४ ॥

इति श्रीभारते उद्योगपर्वणि यदिराजतीर्थदृष्ट-
 लक्षणपारे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[नील०] ध्रियन्ते जीवन्ति ॥ २५ ॥ एतां बुद्धिं
 राज्यस्य अप्रदाने नामोऽस्मीत्येवंरूपाम् ॥ २७ ॥ भूतपूर्वं
 भीमयन्धनजनपुत्रदाहादि ॥ २८ ॥ इन्द्रप्रस्थे इत्युपराज्यं
 मम भवतु भारताप्य इति हस्तिनापुरं सुयोधनस्य भवति-
 ति सूचितम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः
 षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[अर्जु०] ध्रियन्ते जीवन्ति । भीमसेनं न चेदिति ।
 मन्यते सिद्धिं स्वयमेति शेषः । सुयोधनः सुगयो य एषार्यं
 बुद्धिदीनशक्तिः स्वयः ॥ २५ ॥ न नश्येऽपि नित्यं नराणां
 विनश्ये नश्येऽपि नित्यं ॥ २६ ॥ यत् यत् पार्थये पश्य-
 भूते भूतपुत्राणां गृहीतमिति यावत् । या श्रुतिप्रामा-
 न्ये ॥ २८ ॥ मयैव तानं वृत्तिनाया ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
 षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा
 न नश्येयुः सञ्जय धार्तराष्ट्राः ॥ २७ ॥
 जानासि त्वं वलेशमस्मात्सु वृष्टं
 त्वां पूजयन्सञ्जयाहं क्षमेयम् ॥
 यत्त्वास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
 या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदाऽऽसीत् ॥ २८ ॥
 अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
 शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ॥
 इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
 सुयोधनो यच्छतु भारताश्रयः ॥ २९ ॥

महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
 संपश्य त्वं पाण्डव मा व्यनीनशः ॥ १ ॥

[सर्व०] धनञ्जये भीमादौ जीवतीत्यनुपद्व ॥ २६ ॥
 स चेदेतामिति । एतां बुद्धिं प्राक् त्वयोक्तानुपशमार्थम्
 ॥ २७ ॥ तदा पूजयन्हेतुद्वचनं मिथ्यारूपं क्षमेयं न
 किञ्चित्प्राप्तियं वदामि । यत्त्वस्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं, भूत-
 प्राप्नो । तदाऽस्मद्भगवन्मममये वा वृत्तिर्जिवितं नो धृतराष्ट्रे
 आसीत् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्वं० दीक्षायां
 षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[नील०] महान् श्रावः श्रवणं यस्य महाकीर्तिरित्य-
 थं । पाठान्तरे तु महान् श्रावो गतिर्यस्य अतिचञ्चलमित्य-
 थं । मा व्यनीनशः प्रोषेन धार्तराष्ट्रान् मा नाशय ॥ १ ॥

[अर्जु०] विचेष्टा विन्धि चेष्टा महाम्नावं श्रावो
 मृतपुरीषादिनिःस्यन्दः, प्राणनिर्गमद्वाराणि वा । अनित्यं
 मा व्यनीनशः मा विनाशय ॥ १ ॥

[सर्व०] महाम्नावं महाम्नायां अनुपराश्रुति । सु-
 धातुर्गोचर्यः । मा व्यनीनशः अयमसंयन्तान् ॥ १ ॥

[लक्ष्म०] महाम्नायां जीवितमित्यत्र महान् श्रावः
 नद्वारेषु श्रवणं यस्य मत्प्रोषेन, मा विन्धि । अनित्यं
 नित्यं मा विनाशयत्यर्थः ॥ १ ॥

न चेद्भागं कुर्वोऽन्यत्र युद्धा-
 ल्यच्छेरंस्तुभ्यमजातशत्रो ॥
 भैसक्षर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
 धैयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २ ॥
 अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
 महासार्धं नित्यदुःखं चलं च ॥
 भूयश्च तद्यगसो नानुरूपं
 तस्मात्पापं पाण्डव मा कृयास्त्वम् ॥ ३ ॥
 कामा मनुष्यं प्रसजन्त एते
 धर्मस्य ये विद्वन्मूलं नरेन्द्र ॥
 पूर्वं नरस्तान्मतिमान्प्रणिघ्नन्
 लोके प्रशंसां लभतेऽनवधाम् ॥ ४ ॥
 निवन्धनीं ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
 तामिच्छतां वाध्यते धर्म एव ॥
 धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
 कामे गृह्णो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५ ॥
 धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
 महाप्रतापः सविवेक भाति ॥

[नील०] प्रसजन्ते स्पृशन्ति ॥ ४ ॥ गृह्णः स्पृहावान्
 ॥ ५ ॥ कर्मणाम् अर्थकामाद्यर्थानां मध्ये ॥ ६ ॥ परं स्थानं
 परलोके मन्व्यमानेन मानयता वर्षपूर्णां वर्षेणं तत्रत्यसुखे-
 भ्यस्तदर्थं तया आत्माऽपि दत्तः ॥ ७ ॥ सुरत्रयिणे भोगान्
 पुत्रादींश्च संवमानः योगाभ्यासे चित्तवृत्तिनिरोधमभ्य-
 सितुं कर्म आसनप्राणायामादिकं न करोति ॥ ८ ॥ ब्रह्म-
 चर्येति ब्रह्मणि चर्या आत्मानुसंधानं तत्र अप्रसक्तः प्रक-
 र्पेण अनासक्तः योगाश्रावृत्तः धर्मं च यज्ञादिरूपं हित्वा
 यः अधर्ममेव प्रकरोति संचिनोति ॥ ९ ॥ ननु “धर्मेण
 पापमपनुदति” इति श्रुतेः कालान्तरे अधर्मस्य नाशार्थं
 धर्ममप्यनुष्ठास्यामः किं मुक्त्येत्यागद्व्याह—न कर्मणा-
 मिति । कृतं कर्म भोगं विना आत्मज्ञानं विना वा न
 नश्यतीत्यर्थः । ‘नामुक्तं क्षीयते कर्म । क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे’ इत्यादिवाक्येभ्यः । उदाहृत-
 श्रुतिस्तु प्रायश्चित्तादिना पापनाशो भवति सोऽपि अत्रैव
 व्यवहार्यत्वमापादयति न तु परलोकैऽपि पापास्त्वर्गाय
 प्रभवतीत्येवंपरा ॥ १० ॥

[अर्जु०] वयमो मन्थमन्वयतः ॥ ३ ॥ [प्रवारीं प्रसा-

२ छ भैस्यः । व. त्रैश्वः । ३ व. भव्यं वात् । स. त्वद्वयमो नानुरूपं
 वामे तस्मात्पापं मा प्रमाणी । ४ स. प्रवेणरं । छ. धृतिमन्निवन्दुः
 व. धर्मिन् । स. न वाक्यम् । ५ स. तामेते । म. तामिच्छन्ममंयं

हीनो हि धर्मेण महीमपीमां
 हृन्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६ ॥
 वेदोऽप्रीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं
 यत्रैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ॥
 परं स्थानं मन्यमानेन भूय
 आत्मा दत्तो वर्षपूर्णां सुखेभ्यः ॥ ७ ॥
 सुरत्रयिणे सेवमानोऽतिवेलं
 योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ॥
 विचक्ष्ये हीनसुखोऽतिवेलं
 दुःखं शोते कामवेगमगुह्यः ॥ ८ ॥
 एवं पुनर्ब्रह्मचर्यामसक्तो
 हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ॥
 अश्रद्धपरलोकाम मूढो
 हित्वा देहं तल्पने प्रेत्य मन्दः ॥ ९ ॥
 न कर्मणां विपणाशोऽस्त्यमुत्र
 पुण्यानां वाऽप्यथवा पापकानाम् ॥
 पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
 पश्चात्चेनमनुयात्येव कर्ता ॥ १० ॥

रयः] प्रणिघ्नन् तदोपभावनया ॥ ४ ॥ इच्छतामनुभव-
 ताम् । धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः पण्डितः । कामे गृह्णो
 गृह्णो विपयाभिलाषी ॥ ५ ॥ सुर्यं फलवत्त्वान् महाप्रतापः
 परिभवेदनुत्त्वान् ॥ ६ ॥ परं स्थानं परलोकम् । भूयः
 पुनर्जन्मान्तरंऽपि । वर्षपूर्णां वर्षेणं कालं सुर्यं अनुकृत्ये-
 दनीयम् ॥ ७ ॥ श्रियं धनादि, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः
 तस्याभ्यासे विषयभूते । यमनियमादि कर्म यो न करोति
 ॥ ८ ॥ अश्रद्धन् परलोको नालीति धीरश्रद्धा वेदेषो
 वा, उपेक्षा वा ॥ ९ ॥ पूर्वं करणकाले कर्तुरिति कर्मणि
 पठ्ठी । गच्छति परधर्मं भवति कर्तुरिति च पुण्य-
 पापयोर्निवृत्तिः । पश्चान् फलकाले अनुयाति पश्चमे
 भवति ॥ १० ॥

[सर्व०] वयसो नानुरूपं तत्र परिणतवयस्कत्वान्
 ॥ ३ ॥ अनिच्छता दोषभावनया (?) स बुद्धः विद्वान् ॥ ५ ॥
 कर्मणां मध्ये सुर्यं प्रशानं धर्मं धर्महेतुकम् ॥ ६ ॥
 परं स्थानं परलोकं मन्व्यमानेन ज्ञानना नरत्प्यसुखेभ्य
 आत्मा दत्तम्भवेति ज्ञेयः ॥ ७ ॥ योगाभ्यासे तस्मिन्निव-
 म ॥ ८ ॥ यः करोति धर्मं निवर्तकम् (?) ॥ ९ ॥ कर्तुः

प्रवारीं स. हीयते नानुरूपम् ; म. हीयते वर्षपूर्वं । ६ स.
 हीनेन धर्मस्य । ९ छ. न वर्षपूर्वं । स. दिव्यवर्णादीन्हीने ।
 १० स. पश्चात्तदनुत् ।

न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्योऽथ दत्तं
 श्रद्धापूर्तं गन्धरसोपपन्नं ॥
 अन्वाहार्येषूप्रत्तमदाक्षिणेषु
 तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११ ॥
 इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
 न वै किञ्चित् क्रियते प्रेत्य कार्यम् ॥
 कृतं त्वया पारलौक्यं च कर्म
 पुण्यं महत्सद्भिरतिप्रशस्तम् ॥ १२ ॥
 जहाति मृत्युं च जरां भयं च
 न क्षुत्पिपासे मनसोऽभियाणि ॥
 न कर्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चि-
 दन्यत्र वै चेन्द्रियप्रीणनाद्धि ॥ १३ ॥

पूर्वमे प्रुण्यपापं कर्म गच्छति कर्ता पश्चादनुयाति ।
 एतत् एतादृशं कर्म । तत्र कर्तारं पुरतः पश्चाच्च वेष्टयित्वा
 यातीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

[नोट०] अन्वाहार्येषु ध्वित्यनेन श्रौतमिष्ट्यादिकं दृश्यते
 तत्र हि अन्वाहार्यो दक्षिणात्वेन दीयते ॥ ११ ॥ कार्य-
 यमः प्रेत्य सृत्वा ॥ १२ ॥ परलोकं कर्म नास्तीत्याह—
 जहातीति ॥ १३ ॥ गणरूपमिति हृदयस्य प्रियेण कामेन
 ईदृशं क्षयिष्णु इन्द्रियप्रीतिमात्रहेतु कर्मफलं तन् अत्र
 अस्मिन् लोके माऽहं नैव बहेयम् । अत्र कर्म हृदन्
 नामचरादमुत्र फटं न प्रार्थयेतेत्यर्थः । तत्रैव कुो लाभ
 इत्यत्र आह—स इति । सः त्वम् एव निरामयमर्षिकृन्
 प्रोथञ्ज लोकं नरक रूपं स्वर्गं चेत्युभौ लोकौ चिराय
 अपुनरावृत्तये मा प्रहासी. मा गच्छ । ओहाइ गथावि-
 त्यस्य रूपं तच्चभाव आर्षे । कर्मज्ञं फलं त्यक्त्वा परेण
 वैराग्येण संवत्रो मोक्षार्थं योगाभ्यासमेव कुरुष्व किं
 शयेन कथुनाज्ञायेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं ज्ञानेन कर्म-
 णाम् अनं नामं गत्वा प्राप्य ज्ञानाग्निः सर्वेषांणि
 भस्मसादुत्तरेऽनेनेति भगवद्रचनान्, सुष्ठुत्तत्त्वोऽपि वृत्त-
 कृत्योऽपि सयादिर्न मा त्यज्ज अश्रमेवादीति कर्मोभ्यपि
 लोभमंमहाद्यं पुत्र पंतु पापम्य कर्मणोऽन्तं समीपं पुनर्मा
 गा. ज्ञानोत्पत्तयान्ते वृत्तमपि कर्म न ज्ञानिनं शृष्टमतीति
 भावः । “तथा पुत्ररपयत्र जापो न क्रियन्त एतमेत-
 दिदि पापत्र कर्म न शिरयते” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥
 भवेदिति भो पापां भो पाण्डवा. तपापं कर्म गोविन्द-
 रूपं देवर्षेण चिराय प्रागेव चेत्युत्पद्यन्ते तदि वदन्ते

एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
 माऽत्रावहं हृदयस्य प्रियेण ॥
 स क्रोधञ्च पाण्डव हर्षञ्च च
 लोकात्रुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४ ॥
 अन्तं गत्वा कर्मणां-मा प्रजहाः
 सत्यं दमं चार्जवमानृशंस्यम् ॥
 अश्वमेपं राजसूयं तथेज्याः
 पापस्यान्तं कर्मणां मा पुनर्गाः ॥ १५ ॥
 तत्त्वेदेवं द्वेषरूपेण पार्थाः
 करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ॥
 निवसध्वं वर्षपूर्गान्वनेषु
 दुःखं वासं पाण्डवा धर्म एव ॥ १६ ॥

वर्षपूर्गान् दु.ख वासं निवसध्वं तद्धर्म एवेति यत्तत्पदा-
 ध्याहारेण योज्यम् । राज्यार्थं सर्वलोकनाशमिच्छतां भवतां
 दुर्वोचनेन यो वनवासः कारितः स धर्म एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

[अर्थ०] अन्वाहार्येषु मासिकादिश्राद्धेषु तथारूपं
 तथाद्युपेतम् (?) ॥ ११ ॥ इह क्षेत्रे भारतभूमौ कार्यं कर्म
 ॥ १२ ॥ जहाति मृत्युमित्यत्र सर्वत्र नन्व योजनीय
 ॥ १३ ॥ एवंरूपं पूर्वग्रन्थव्याख्यातम् । मात्रावता मान-
 वता श्रयिणा, हृदयस्य प्रियेण विषयेण स त्वं क्रोधञ्जहर्षञ्जौ
 लोकौ (?) नमः स्वर्गं मा प्रहासी ॥ १४ ॥ अन्तं विनाश-
 हेतुं, कर्मणां पापकर्मणाम्, अन्तः क इत्याह या प्रशंसा ।
 कारणं किं सत्यमित्यादि । मा पुनर्गाः पुन.श्रद्धात्
 यस्यान्तं गतानसि तत् पापं कर्म मा गाः ॥ १५ ॥ तस्य
 पापकं कर्म । देशरूपेण देशस्थित्या । निवसध्वं वनवासं
 करिष्यध्वं न पापं कर्म इत्यन्वयः । तत्रार्थान्तरमाह—दु.खं
 वासमिति ॥ १६ ॥

[सर्व०] अन्वाहार्यं मासिकश्राद्धम्, तथारूपं पर-
 पुत्रपार्थसाधनत्वात् ॥ ११ ॥ इह क्षेत्रे कर्मभूमौ । फलहे-
 तुत्वात् क्षेत्रराम् ॥ १२ ॥ जहाति मृत्युमनित्यन्ताम् । इ-
 न्द्रियप्रीणनात्सुखभोगात् ॥ १३ ॥ एवंरूपं तथा युक्तं रूपं
 कर्मणां धर्मस्य फलं स्वर्गः । स त्वं प्रोथञ्जाद्योभजाण-नृतो-
 यार्थं व्यत्ययात् प्रोथञ्जेनेति लभ्यते—मा नम स्वर्गं
 प्रहासी. । लोभञ्जप्रोथो कर्मप्रियेण । मात्रावता मात्रा
 इन्द्रियाणि तद्वता जग पाठतोऽप्यच्छिन्ननात्यपालभो-
 जयेनेत्यर्थः । हृदयस्य मनस आपातत प्रियेण ॥ १४ ॥
 कर्मणः, गन्धर्मणोऽन्तं समीपं गत्वा तथा या प्रशंसा कर्म-

अमत्रन्वेमास्म हित्वा पुरस्ता-
दात्माधीनं यद्गलं हेतदासीत् ।
नित्यं च वक्ष्याः सचिवास्तवेमे
जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७ ॥
मत्स्यो राजा स्वमरयः सपुत्रः
प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता-
त्त्वामेव ते संश्रयेयुः ममस्ताः ॥ १८ ॥
महामहायः प्रतपन् वक्षस्यः
पुरस्सृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान् हनिष्यन् द्विपतो रङ्गमन्ये
व्यनेप्यथा धार्तराष्टस्य दर्पम् ॥ १९ ॥
वलं कस्माद्दर्शयित्वा परम्य
निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
निरप्य कस्माद्दर्पपृगान्त्रनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २० ॥

निम्नाम् अर्थात्तन्वर्षे । एव यत्सत्त्वं तपो वम इत्यादौ
तद्वत्त्वा पूर्वप्रवृत्तौ । एव गत्वा मा पुन कर्मणः पाप
म्यान्त समीप गा । पुनरिति गतित्रियाभ्याट्टिमात्रेण
॥ १५ ॥ तत्रेव पूर्वं पूर्वमेव क्षेपेण ज्ञानीना पाप नरिष्यन्
कृतवन्तो यूय तद्देहात्पण देशानुरूपेण तदा भवता स्वद-
शमिधतवन प्रत्नमप्यासीदित्याशयः । तदा तनेषु दुःख
वास नात्रमथ न भवता तने वासोऽभवित्यन् । एत तु
त्रियमाणे पाण्डवानामर्षो भवती येतावताऽल भवत-
त्याशयः ॥ १६ ॥

[नील०] ननु तदानीं सहायाभावात्समाभिर्वनरासो-
ऽङ्गीकृतो न दुर्बोधनाशयेत्याशङ्क्याह—अप्रनयेति । इमा
इमानि राज्यादीनि । सुषा सुष्टुगिति सुषो टाडश । पु-
रस्तान् प्रव्रजतनाले एव हित्वा धात्रो रूप, उलेन धृत्वा अ-
प्रव्रजन् एव प्रव्रजतमहृत्वेन आत्म भवेम प्रयम् । पाण्डवान्
आत्मन्यन्तर्भाव उत्तमपुण्यप्रयोग । यन् यत् पुरस्तादपि
एवद्वलं आत्माधीनमेवासीत् ॥ १७ ॥ हीनकाल गते
काले इयर्थे ॥ २० ॥ एवं पूर्वं युद्धमनुभवा इदानीमपि
तत्र कर्तव्यमित्युक्तम् । अत्र सर्वेराऽपि युद्ध न कर्तव्य
जयपराजययोग्यप्रस्थित वादित्याह—अप्राप्त इति । मूढो-
ऽर्षमेतो वा युष्यन् ऐश्वर्यं लभते प्राप्ता धर्मज्ञः । अयुष्यन्
दैवान् ऐश्वर्यान् भ्रष्टवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रत्यज्ञात्यर्थ-

अप्राप्तो वा पाण्डव युयमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिमथोऽभ्युपैति ।
प्रज्ञावान् वा युयमानोऽपि धर्म
संस्तम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१ ॥
नाभर्म ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भान् कर्म चकर्थ पापम् ।
आद्य किं तत्कारणं यम् हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चित्रीर्षसीदम् ॥ २२ ॥
अव्याधिर्न कटुकं शीर्षरोगि
यशोमुषं पापफलोदयं वा ।
सता पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्यं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३ ॥
पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
समैव ते ज्ञायसी नोन भोगाः ।
यत्र भीष्मः शान्तनवो हतः स्या-
द्यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यान् ॥ २४ ॥

माह—नेति । संग्भान् कोपान् पूर्वमपि पापभयात्प्र-
त्यया न हत तर्हि इदानीं प्रज्ञानिन्द्र तत्किमर्थं चित्री-
सीति भावः ॥ २२ ॥ अव्याधिर्न कटुकं=पित्तादि-
विनाऽप्यरोचकः, यशोमुषं यशोहर पेय गिलनीय मन्यु
नोयम । प्रशाम्य शान्तो भव ॥ २३ ॥ पापेऽनुप्राप्ति न
तवाधिर् पापस्य मूल न मन्युम् । यत्र भोगेषु निमित्तेषु ।
एतेन भीष्मादीना गुण्यामपि वयो गन्तव्यमित्यतो
सविद्यतीति दर्शितम् ॥ २४ ॥

[अर्जु०] अप्रव्रजन् नन गच्छन् ॥ १७ ॥ अन-
प्यया अपनीतवानिति ॥ १९ ॥ याज्ञानाश्चत्वारो यथा
इत्यर्थः । अप्राप्तो यथा, संरम्भान् यथेति ॥ २१ ॥

[सर्व०] एतदत्र मनुष्येति—अप्रव्रजति । प्रव्रजन्
वने यद्यदात्माधीनं तदा जन्माधीनं । ततो महात्मनो
भूत्वा व्यपनेत्रया दर्पमिच्छन् । नि य यदा इत्यन्त
प्रत्ययात्मादीनता प्रसिधता ॥ १७ ॥ अप्राप्तो कति ।
अप्राप्तो वा अर्षो वा युयमानो भूतिमुपैति । प्रज्ञा-
वान् वा धर्म बुधमानो वा संग्भान् युयमानो भूते-
रपैतीति प्रज्ञादिन युयमानस्य व्यर्थम्, एत तु दैवत-
धेति युद्धनिन्द्रा ॥ २१ ॥ [अर्जु मन्व्यम् ।] अव्याधिर्निति
समाया व्यानरातम् ॥ २३ ॥ न भाग्यम् ॥ २४ ॥

कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
 विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
 एतान्दत्त्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
 द्वादिन्देयास्तदनुष्टुहि वार्थे ॥ २५ ॥
 लब्ध्वाऽपीमां पृथिवीं मागरान्तां
 जराभृत्यु नैव हि त्वं मज्जथाः ।

मियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
 नैवं विद्वानैव युद्धं कुरु त्वम् ॥ २६ ॥
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
 र्वैवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
 अपक्रमेः संपदायैव तेषां
 मा गास्त्वं वै देवयानान्नयोऽद्य ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि समविशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः २८

पमोणशहं स्वं भामं वामये, अवमोण विश्मलामपि राख्यं मेच्छामि, पर्मापर्वतिनिर्णयः एदुःकरस्तस्माद्भगवान्धर्मेश्वरो वाद्येन एव प्रवीतु यद्यथ धर्मासि विधिद्विराचनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

असंशयं सञ्जय सन्यमेत-
 द्भर्मां वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
 ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्त्वं
 यद्यधर्मं यदि धर्मं चरेयम् ॥ १ ॥

यत्राधर्मो धर्मरूपाणि विभ्र-
 द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ॥
 विभ्रदधर्मो धर्मरूपं तथा च
 विद्वान्मस्तं संपश्यन्ति बुद्धया ॥ २ ॥

[नोट०] देवयानतत्पयोऽर्चिरादिमार्गादपुनरावृत्तिप-
 लान् गोप्रदोहेण मा गा इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति धर्मनिर्णयपर्वणे भारतभारतीय उद्योगपर्वणि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[धृष्ट०] अपक्रमेः अयोगच्छेदः । एवं धनं संप्रदाय
 दत्त्वा एष्योऽभारथेभ्यः एते भोगभाजनमिति शेषः ॥२७॥

इति धीमताभारतमण्डनमिधुः युद्योगपर्वणि मत्त-
 विधोऽध्याय ॥ २७ ॥

[सत्य०] एवं धनं यद्विश्वनीमसि नदत्त्वा अपशामे,
 अपशाम यत्तं गच्छ । देवयानान् शर्यान् ॥ २७ ॥

इति धीमताभारतमण्डनमिधुः युद्योगपर्वणि
 धीमताभारतमण्डनमिधुः ॥ २७ ॥

[लक्ष्म०] असाधमः स्वयदा यन्मन्मेष्य इत्ययं यान्
 स्वयदा असाधमः पादद्वितीयमवरोः स्वयदाभ्यः असाधयेभ्य
 साधनमः देवयानावकाशा साधनाः ॥ २७ ॥

इति धीमताभारतमण्डनमिधुः युद्योगपर्वणि
 धीमताभारतमण्डनमिधुः ॥ २७ ॥

[मीमा०] असाधं यदि धर्मं धरेवं यदि वा अ
 धर्मं नदत्तं साधय परिश्रमोऽसाधयानुप्राप्य गर्हये-
 त्तित्यर्थः ॥ १ ॥ धर्मोऽधर्मोऽसाधो त्रैविध्यमाह—यदे-
 ति । एव युधे दृशं दिग्गि असाधं, अविद्यार्थे मन्म-
 चरति धर्मं इत्येवमेव असाधिनः असाधयानुप्राप्यति

दत्तात्रेयादौ धर्मो रागद्वेषादिदृश्यतारूपो योगधर्मोऽपि
 उन्मत्तदाचरणादधर्मरूप इव दृश्यते यत्र वसिष्ठादौ धर्मः
 धर्मरूप एव यद्यपि चाण्डालादौ अधर्मोऽप्यधर्मरूप एवास्ति
 तथाऽपि तस्मानुपादेयत्वापयमेव विचार्यम् । पाटान्तरेऽधर्म-
 तिच्छेदः । एतन्न त्वयाऽपि विदुषा मयि विचार्यमित्या-
 दयः ॥ २ ॥

[धृष्ट०] यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि इत्यस्यार्थः यद्य-
 धर्मं धर्मं चरामीत्यन्यथः । यथा धर्मोऽधर्म एव दैवप्रभुव्ये
 तु धर्मः । यदि धर्ममवर्गं चरामि इत्यपयोऽन्यथः । यथा
 सत्यं धर्मं एव हिंसकस्य तु हिंसार्थं सत्यमप्यधर्मः । यद्य-
 धर्मं चरामीत्यन्यथानृतीयः । यथा परदारहरणं शास्त्र-
 तोऽधर्मः लोकेऽपि विद्विष्टत्वाद्धर्मः । यदि धर्मं धर्मं
 चरामीति चतुर्थोऽन्यथः । यथा दानं शास्त्रे धर्मः लोके,
 ऽपि धर्मः ॥ १ ॥ अन्यप्रकारव्याप्येयं कृतेऽज्ञाता इत्यादे-
 र्मन्मेष्यस्य युधिष्ठिरः संज्ञपमाह—परित्यादि । यत्र दुष्मा-
 वसासावं वा परतो अनयो धर्मोऽप्यानि विद्यन् दृश्यते । यथा
 भूतगर्भस्य वगदृष्टमधर्मः । एतन्नोऽतं न प्रयुञ्जीतेत्यादिना
 निर्णयान् । धर्मोऽप्यानि विद्यन् आर्यसु कृतादेषु तिष्ठ-
 पदस्य विहितं साधनोपायस्य परोपकारोऽनोमुनिनिर्दि-
 त्तित्यर्थः । एतन्न—वेत्त विज्ञानयुगायेन गुरुसा दार्शनिक
 वा दृष्टेदीनसाधनानं सा ज्ञानमवसादयेदिति । तथा यत्र
 परतो कृत्स्न एव धर्मोऽधर्मोऽप्यानि दृश्यते यथा भूतगर्भस्य

एवं तथैवापादि लिङ्गमेत-
द्वर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम् ।

पृथक्स्थानदानं धर्मः । जातुगादिप्रयोगेषु एवाधर्मः । तथा यत्र धर्मो धर्मरूप एव दृश्यते यथास्माकमेव प्रतिज्ञातवन्-
वामः । एतन् सर्वं विद्वान् पण्डित एव जानाति । धी-
बुद्ध्या पण्डितवुद्ध्या । अतोऽधर्मविज्ञाणां तेषां वधे दोष एव नाम्नीति वयं नाधर्मभेदाः ॥ २ ॥

[सर्वं] यद्यधर्म यदि धर्म चरामीति शेषः । धर्म-
धर्म वा चरामीति ज्ञात्वा निश्चित्य गृह्येः स्तुतीया वेत्य-
र्थान् ॥ १ ॥ यत्राधर्म इति । यत्र वस्तुतोऽधर्म एव धर्म-
रूपाणि धर्मसाम्यं विभक्तिं यथा सत्याभिधानेन चौर्येण पर-
हिमाप्रवृत्तिरधर्मो धर्मसाम्यं च सत्यत्वेन विभक्तिं एवमग्रा-
स्माकं क्षत्रियाणां राज्यभागग्रहणं कृत्वा. संपूर्ण एव धर्मो-
ऽधर्मरूपोऽधर्मसमो दृश्यते । यथा मधुपर्कदाने गोमारणा-
दिकं धर्म एव हिंसात्वेनाधर्मः, एवमस्माकं क्षत्रवृत्तीनां
तेन न ज्ञातिभारणं धर्मविभक्तिमिति । तथा धर्मो वस्तुतो
धर्मरूपं धत्ते धर्मतैयत्र ज्ञायते यथा अग्निहोत्रानुष्ठानादि ।
एतच्च दृष्टान्तार्थमुक्तं तत्तद्विद्वान्मो धर्ममधर्मं वा अन्यथा
प्रकाशमानं बुद्ध्या पश्यन्ति अधर्मो धर्मो वेति । अतो
मयाऽप्येतद्विदुषा युद्धं धर्मत्वेन निश्चितमित्यर्थः ॥ २ ॥

[दुर्घो] अथाऽस्य (ज. २५ श्लो. ५-६ योः पर-
योर्धर्मस्य) श्लोकस्याऽर्थमवगम्य युधिष्ठिरः स खयमुवाच—
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि निश्चिद्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो दृश्यते धर्मरूपो विद्वान्मु तं पश्यति धीरबुद्ध्या ।
अत्यर्थः—युष्माकमस्माकं वा यत्राऽधर्मो धर्मरूपाणि
विभ्रदृश्यते यथा धृतराष्ट्र एव कपटवृत्तेऽधर्ममाधनम्
न धृते छलं प्रयुञ्जीतेति निषेधान् । धर्मरूपाणि निश्चि-
दिति आप्तसु शून्यादेरपि धनोपायस्य निरूपितस्य महतः
परिपेतापहेतोर्मुनिभिर्भाषितत्वान् । यथाह 'येन तेनाप्यु-
पायेन मृदना शरणेन वा । उदरेहीनमात्मानं नात्मानम-
वसाद्येत् ॥' तथा यत्र पुष्पे कृत्स्न एव धर्मोऽधर्मरूपः
पत्न्योऽधर्मसाधनं दृश्यते यथा धृतराष्ट्रैवात्मसाधनं धर्म-
साधनं पृथङ्ज्ञानदानम् । पुनः उपांशु जनुगृहादिना
हिमाध्ययमायादधर्मसाधनम् । तथा यत्र धर्मो धर्मरूप एव
दृश्यते यथाऽस्माकं प्रतिज्ञातवन्वासचर्या अज्ञातवन्वास-
चर्या । एतन्मैवं विद्वानेवात्मसाधनः कृत्रियो यत्राप्रज्ञानानि
न मूर्खो दुर्योगिनः । धीरबुद्ध्या पण्डितविया । अयमाशयः
विद्वान्मो वयं सद्धमन्नात्मवशेन विमस्माकं मनोरप्रयुक्त्या
यत्रावदेव कार्यमुच्यतामिति भावः ॥ २ ॥

आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं मज्जय तं निबोध ॥ ३ ॥

[लभा०] अन्तर्गव्यं संजयेत्यत्र कर्मणः युद्धकर्मणः ।
यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि इत्यत्र यदि पापण्डितवन् धर्ममधर्मं
चरामि धर्मं अधर्ममुद्धि करोमीति वाचन्, यदि च अधर्मं
धर्मं चरामि जयमे धर्ममुद्धि करोमीत्यर्थः तर्हि मां गृह्येः ।
धर्म एव धर्ममुद्धि कुर्वति अधर्मं चाधर्ममुद्धि उर्वति मयि
निन्देयममंगतेति भावः ॥ १ ॥ यत्राधर्मो धर्मरूपाणि
निश्चिदित्यत्र यत्र पापण्डितानां देहे अधर्मः भन्मधारणादि-
रूप. धर्मरूपाणि निश्चिन् कृत्स्नो धर्म. उर्ध्वपुष्ट्यारणादिः
अधर्मरूपः दृश्यते । यत्र विद्वानां देहे धर्मः उर्ध्व-
पुष्ट्यारणादिः धर्मरूपं धारयन् दृश्यते । उपलक्षणं चैतन्
अधर्मः अधर्मरूपं धारयन् दृश्यते । तत्र विद्वानां ज्ञानिनं न
धर्ममधर्मं चतुद्ध्या संप्रपश्यन्ति अधर्मधर्मः जयं धर्मं इति
निश्चिन्वन्तीति भावः ॥ २ ॥

[नील०] अत्र आद्योः प्रकृतज्ञानान् चिरकालेन वस्तु-
निश्चयः अन्त्येत् प्रत्यक्षलिङ्गेषु आपत्कालवशाद्गार्धर्माधर्मयो-
र्व्यत्यासो जायते इत्याह—एवमिति एतदेवरूपं लोकरूप्यं
लिङ्गं ब्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनादि । क्षत्रियस्य शौचादि ।
वैश्यस्य कृष्यादि । तत्रैव यथोक्तेन तथापि नित्यवृत्ती
नित्यं वनेने तौ नित्यवृत्ती धर्माधर्मौ तद्विद्धं भजेताम् ।
अयं भावः क्षत्रलिङ्गं ब्राह्मणवैश्यगोरापदि धर्मः कनापद्य-
धर्मः तथा चैकस्यैव लिङ्गस्य वर्णान्तरे अवस्थामेदाद्धर्म-
त्वमधर्मत्वं च नित्यमिति । तत्रापि विरोधमाह—आद्यमिति
आद्यं ब्राह्मणलिङ्गं वाजनादि वस्त्यास्ति ब्राह्मणस्य तस्यैव
तन् प्रमाणम् अन्यभिचारि आपद्यपि क्षत्रियेण वाजना-
ध्यापनादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवंकिं तन् आपद्धर्मं
गान्वाभिगोच बुध्यन् ॥ ३ ॥

[अर्धु०] आपदि पुनर्लिङ्गमेतन् धर्माधर्मौ वृत्ति-
नित्यौ भजेतामिति धर्माधर्मौ र्ममूतौ भजेता धर्मो-
धर्मभारः अधर्मोऽधर्मभारः वृत्त्या प्रवृत्त्या नित्यौ ।
आद्यं प्रवृत्तिरूपमविवृत्तं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणम्,
आद्यमित्यनुवर्तनीयमात्रं सुगन्धम् । अनुगन्धमाह—आपद्धर्म-
मिति ॥ ३ ॥

[सर्व०] तथापि किं ज्ञानिवधेनाधर्मोऽन्याह—एव-
मिति । एवमेतौ धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ नित्यवृत्ती नित्यं
प्राणिषु वृत्तेर्गन्तव्यत्वात्मानन्तरस्य प्रवृत्तिरूपं लिङ्गं
संन्यादुपचारेणापदि भजेताम् । आपद्धर्मायां यथा

एवं तथैवापदि लिङ्गमेत-
दधर्मो नित्यवृत्ती भजेताम् ।

पुत्रस्थानदानं धर्मः । जातुपादिवधोपाय एवाधर्मः । तथा यत्र धर्मो धर्मरूप एव दृश्यते यथास्माकमेव प्रतिज्ञातवन्-
वासः । एतन् सर्वं विद्वान् पण्डित एव जानाति । धीर-
बुद्ध्या पण्डितबुद्ध्या । अतोऽधार्मिकाणां तेषां वधे दोष एव नास्तीति वयं नाधर्मभीताः ॥ २ ॥

[सर्व०] यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामीति शेषः । धर्मम-
धर्मं वा चरामीति ज्ञात्वा निश्चित्य गर्हयेः स्तुवीथा वेल्य-
र्थान् ॥ १ ॥ यत्राधर्मं इति । यत्र वस्तुतोऽधर्मं एव धर्म-
रूपाणि धर्मसाम्यं विभर्ति यथा सत्याभिधानेन चौर्येण पर-
हिंसाप्रवृत्तिगर्भो धर्मसाम्यं च सत्यत्वेन विभर्ति एवमश्रा-
स्माकं क्षत्रियाणां राज्यभागवहणं वृत्तः संपूर्ण एव धर्मो-
ऽधर्मरूपोऽधर्मसमो दृश्यते । यथा मनुष्यकैदाने गोमारणा-
दिकं धर्मं एव हिंसात्वेनाधर्मः, एवमस्माकं क्षत्रवृत्तीनां
तेन न ज्ञातिमारणं धर्मविरुद्धमिति । तथा धर्मो वस्तुतो
धर्मरूपं धत्ते धर्मतयैव ज्ञायते यथा अग्निहोत्रानुष्ठानादि ।
एतच्च दृष्टान्तार्थमुक्तं तत्तद्विद्वांसो धर्ममधर्मं वा अन्यथा
प्रकाशमानं बुद्ध्या पश्यन्ति अधर्मो धर्मो धेति । अतो
मयाऽयेतद्विदुषा युद्धं धर्मत्वेन निश्चितमित्यर्थः ॥ २ ॥

[दुर्घ०] अथाऽस्य (अ. २५ स्तो. ५-६ योः परपू-
र्वाधर्मरूपस्य) श्लोमत्याऽर्थमवगम्य युधिष्ठिरः सख्यमुवाच—
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि विभ्रद्वर्मेः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो दृश्यते धर्मरूपो विद्वांस्तु तं पश्यति धीरबुद्ध्या ।
अस्यार्थः—युष्माकमस्माकं वा यत्राऽधर्मो धर्मरूपाणि
विभ्रदृश्यते यथा धृतराष्ट्र एव कश्यपूतोऽधर्मसाधनम्
न शूते छलं प्रयुञ्जीतेति निषेधात् । धर्मरूपाणि विभ्र-
दिति आपस्तु शूतादिगणि धनोपायस्य निष्पद्यतस्य गतः
परोपनापारोतोरुनिभिर्भोषितत्वान् । यथाह 'येन येनापु-
पायेन मृदुना शरणेन वा । उद्धरेद्दीनमात्मानं नात्मानम-

आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं सङ्गप तं निषोष ॥ ३ ॥

[लक्षा०] असंशयं संजयेत्यत्र कर्मणः युद्धकर्मणः ।
यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि इत्यत्र यदि पापण्डितवर् धर्मरूपं
चरामि धर्मं अधर्मं बुद्धिं करोमीति यावन्, यदि च अधर्मं
धर्मं चरामि अधर्मं धर्मं बुद्धिं करोमीत्यर्थः तर्हि नां गर्हेः ।
धर्म एव धर्मं बुद्धिं कुर्वति अधर्मं चाधर्मं बुद्धिं हृदयेति नोदि
निन्देयमसंगतेति भावः ॥ १ ॥ यत्राधर्मो धर्मरूपेण
विभ्रदित्यत्र यत्र पापण्डितानां देशे अधर्मः भस्मधारणादि-
रूपः धर्मरूपाणि विभ्रन् कृत्स्नो धर्मः ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणादिः
अधर्मरूपः दृश्यते । यत्र विवेकिनां देशे धर्मः ऊर्ध्व-
पुण्ड्रधारणादिः धर्मरूपं धारयन् दृश्यते । उपलक्षणं सैतन्
अधर्मः अधर्मरूपं धारयन् दृश्यते । तत्र विद्वांसः हासितं तं
धर्ममधर्मं चतुर्बुद्ध्या संप्रपश्यन्ति अयमधर्मः आद्यं धर्मं इति
निश्चिन्वन्तीति भावः ॥ २ ॥

[नील०] अत्र आद्ययोः प्रच्छन्नत्वात् चिरकालेन तत्त्व-
निश्चयः अन्त्येण प्रत्यक्षलिङ्गेऽपि आपत्कालनशाद्धर्माधर्मयो-
र्बर्त्त्यासो जायत इत्याह—एवमिति एतदेवरूपं लोकप्रत्यक्षं
लिङ्गं ब्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनादि । क्षत्रियस्य शौर्यादि ।
वैश्यस्य कृष्यादि । तत्तथैव ययोक्तमेव तथापि नित्यवृत्ती
नित्यं वर्तते तौ नित्यवृत्ती धर्माधर्मो तद्विद्वां भजेताम् ।
अयं भावः क्षत्रलिङ्गं ब्राह्मणवैश्ययोरापदि धर्मः अनापन्-
धर्मः तथा वैश्यस्यैव लिङ्गस्य वर्णान्तरे अत्रयाधर्मोऽधर्म-
त्वमधर्मत्वं च नित्यमिति । तत्रापि विशेषमाह—आद्यमिति
आद्यं ब्राह्मणलिङ्गं याजनादि यस्यास्ति ब्राह्मणस्य तस्यैव
तत्र प्रमाणम् सत्यमिचारी आपद्यति क्षत्रियेण याजना-
ध्यापनादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवंविधं तन् आपद्धर्मं
शास्त्रानिषोषो भुवस्य ॥ ३ ॥

[अर्जु०] आपदि पुनर्लिङ्गमेतन् धर्माधर्मो वृत्ति-

एवं तथैवापादि लिङ्गमेत-
द्धर्मात्मो नित्यवृत्ती भजेताम् ।

पृथग्भ्यातदान धर्म । चातुपात्रिजोपात्र एवार्थम् । तथा यत्र धर्मो धर्मरूप एव दृश्यते यथास्नाहमेव प्रतिष्ठातवन-
वासम् । एतन् सर्वं विद्वान् पण्डित एव जानाति । धीग्-
बुद्ध्या पण्डितबुद्ध्या । अतोऽयमिच्छाणा तेषा वषे दोष
एव नाम्नीति वय नाधर्ममोता ॥ २ ॥

[सत्यं०] यत्रार्थं यदि धर्मं चरामीति शेषः । धर्म-
धर्मं वा चरामीति ज्ञात्वा निश्चित्य गच्छेत् स्तुवीया न्य-
थान् ॥ १ ॥ यत्रार्थं इति । यत्र जन्तोऽयमं एव धर्म-
रूपाणि धर्ममात्म्यं विभक्तिं यथा सत्याभिधानेन चारैषु पर-
हिमाप्रवृत्तिरार्थो धर्मसाम्यं च सत्यत्वेन विभक्तिं एवमात्रा-
स्मात् क्षत्रियाणां राज्यभागव्रह्मण कृत्स्नं सपूर्ण एव धर्मो-
ऽयमंरूपोऽयमममो दृश्यते । यथा मनुष्यजाते गोमारणा-
दिक धर्म एव हिमात्वेनाधर्मं, एवमस्मात् क्षत्रवृत्तीना
तन न ज्ञानिमागण धर्मरिच्छमिति । तथा धर्मो वस्तुतो
धर्मरूप धत्ते धर्मतैत्र ज्ञायत यथा अग्निद्रोप्रानुष्ठानादि ।
एतव दृष्टान्तायमुक्तं तत्तद्विद्वानो धर्ममयं वा अन्यथा
प्रकाशमानं बुद्ध्या पश्यन्ति अयमो धर्मो वेति । अनो
मनाऽयंतद्विदुषा बुद्ध धर्मत्वेन निश्चितमित्यर्थः ॥ २ ॥

[दुर्धरो] अथाऽयम् (अ २० का ५-६ वो पस्यु
वार्धन्त) श्लोकाभ्यामर्थमगम्य युधिष्ठिरं सख्यमुवाच—
यत्रार्थो धर्मरूपाणि विभ्रद्धर्मं कृत्स्नो दृश्यतेऽयमंरूप ।
तथा धर्मो दृश्यत धर्मरूपो विद्वान्मु त पश्यति धीरबुद्ध्या ।
अन्वर्थ—युष्मन्नममासं वा यत्राऽयमो धर्मरूपाणि
विभ्रहदरत यथा धृतगधू एव कपटयूतऽयममायनम्
न गूत छल प्रयुञ्जतेति निषेयान् । धर्मरूपाणि विभ्र-
दिति आपसु शून्यादंगपि धनोपायस्य निरूपयन्त्य मन्त
पणेपनाहंतेऽनुभिर्भिर्भाषितत्वान् । यथाह 'येन तेनापु
पायेन मृत्ना दारणेन वा । उद्धरेदीनमात्मानं नात्मानम-
वनादयेत् ॥' तथा यत्र पुरुषे कृत्स्न एव धर्मोऽयमंरूप
कृत्वोऽयमंभावत दृश्यत यथा धृतराष्ट्रसैवात्मभ्य धर्म-
साधनं प्रथमप्रधानतम् । पुन एतापु चतुष्पादिना
हिमाध्ययनायादधर्मसाधनम् । तथा यत्र धर्मो धर्मरूप एव
दृश्यते यथाऽस्मात् प्रतिपाततनवामय्या अनातयामय्या ।
एतन्सर्वं विद्वानेवमन्दादि कृतयिषो यथाज्ञानानति
न मूर्खा दुर्बोधन । धीग्बुद्ध्या पण्डितविना । कथमायत्र
विद्वानो वय सत्यमहाददवतिन हिमत्कार स्तोत्रप्रयुक्त्या
यथापदव कारिसुत्रतामिति भावः ॥ २ ॥

यात्र लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं सज्य तं निबोध ॥ ३ ॥

[लया०] अमग्य सचयेत्यत्र कर्मो युद्धकर्मणः ।
यदि धर्मं यत्रार्थं चरामि त्वयत्र यदि पापण्डितवत् धर्ममर्थं
चरामि धर्मं जयन्तुद्धिं करोमीति चान्त्, यदि च अर्थं
धर्मं चरामि जयन्तुद्धिं करोमीत्यर्थः तर्हि मा गच्छे ।
धर्म एव धर्मतुद्धिं कुर्वति अयमं चार्थतुद्धिं कुर्वति मयि
निन्दैयमनातति भावः ॥ १ ॥ यत्रार्थो धर्मरूपाणि
विभ्रदित्वयत्र यत्र पापण्डितना देमो अयमं भन्मयागणा-
न्प धर्मरूपाणि विभ्रन् कृत्स्नो धर्मं कृत्स्नोऽयमंरूपाणि
अयमंरूपं दृश्यते । यत्र विवेकिना देमो धर्मं कृत्स्ने-
पुष्ट्यागणादि धर्मरूपं धारयन् दृश्यत । उपलभ्य चैतन्
अयमं अयमंरूपं धारयन् दृश्यते । तत्र विद्वान् ज्ञानिनः त
धर्ममर्थं चतुद्धया मत्परवन्ति अयमधर्मं अत्र धर्मं इति
निश्चिन्वन्तीति भावः ॥ २ ॥

[नील०] अत्र आयसो प्रच्छन्नान् चिरकालेन वत्स-
निश्चय अन्त्येयु प्रत्यगलिङ्गैऽपि आपन्नालवगाद्धर्माधर्मयो-
र्व्ययानो नायत इत्याह—एवमिति एतदयमंरूपं लोहप्रत्ययं
लिङ्गं प्राश्नाम्य त्वाध्यायवचनानादि । अत्रित्य गौर्यादि ।
वैश्वस्य दृष्ट्यादि । तत्तथैव यथोक्तेय तथापि नित्यवृत्ती
नियं नतन तौ नित्यवृत्ती धर्मायना वलिङ्गं भवेताम् ।
अत्र भावः क्षत्रलिङ्गं प्राश्नात्तदयोरापदि धर्मं जनापय-
धर्मं तथा चैतत्सर्वं लिङ्गम्य वयान्तरे अवस्थाभेदाद्धर्म-
त्वमयमं च नित्यमिति । यत्रापि विशेषमाह—जायमिति
आद्यं प्राश्नालिङ्गं चापनादि चत्यासिन् प्राश्नाम्य तस्यैव
तत्र प्रमाणम् अन्वभिचारि आपयपि क्षत्रिया याजना-
ध्यापनादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवविर तन् आपद्धर्मं
शास्त्रानियेयं बुध्यन् ॥ ३ ॥

[अर्जु०] आपदि पुनर्लिङ्गमेतन् धर्मायमो वृत्ति-
नित्यो भजेतामिति धर्माधर्मो धर्ममूर्तौ भजेता धर्मो-
धर्मभाव अयमोऽयमंभाव वृत्त्या प्रवृत्त्या नित्यौ ।
आद्यं प्रवृत्तिरूपनविवृत्तं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणम्,
आद्यमित्यनुवर्तनीयमायं बुध्यन् । अनुव्यमाह—आपद्धर्म-
मिति ॥ ३ ॥

[सत्यं०] यत्रापि हि ज्ञानिवर्धनाधर्मोऽयमंरूप-
मिति । एतेनैव धर्मायमो वृत्तिनित्यौ नित्यवृत्ती नित्य
प्राप्तौ वृत्तेरगलिङ्गमं नानन्तरम्य प्रवृत्तिरूपं लिङ्गं
मदव्याहपचरेण्यपि भजेताम् । आपद्धर्मा यथा

लुप्तयां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्दिहीनः ।

हिसादिनाऽधर्मस्तथावश्योप्युदुम्बादिवोपणेन धर्मस्या-
प्युत्पत्तिरित्यर्थः । ननु धर्मोत्पत्तौ किं प्रमाणमित्याह-
आद्यमिति । धर्मं प्रमाणत्वाद्देव एव लिङ्ग लक्षणम् ।
यदाह जैमिनि-लिङ्गदर्शनात् शब्दो नित्य इति ।
आद्यमभर्मत्वं हिंसादीनां तस्योभयसिद्धत्वात् । तद्यतिपा-
दिक लिङ्गं यदोप्याद्य । तद्यस्य प्रमाणं तस्यापद्धर्मम्
आपद्धर्मोपदेशकमपि लिङ्गं प्रमाणमिहेति निषेधोऽप्य
कार्यशतं कृत्वा भर्तव्या इति ॥ ३ ॥

[लक्षा०] एव तथैवापदि लिङ्गमेतदित्यत्र एवमु-
त्तरीत्या वृत्तिनित्यौ वृत्त्या स्थित्या नित्यो नित्यौ
धर्मोवधौ आपदि उक्तसाधुनामेव महापत्यामागताया
सत्याम् एतत् न लिङ्गं भजेता स्तेच्छदेशे तद्गत्यात् । साधू-
नामपि स्वधर्मत्यागेन स्वशिरोमण्डनश्मश्रुधारणशृङ्खलला-
टत्वादितद्धर्मलिङ्गस्यैव धर्मतया त्रियमाणत्वात् तस्य साधो
आद्य लिङ्गं पापण्डिना लिङ्गं प्रमाणं प्रमाणवदङ्गीकार्यम
भूत् । तमवधर्ममापद्धर्मरूपं तस्य आपदि धृतत्वेन नरकाद्य-
नर्धेहेतुत्वामावात् धर्मप्रायतया धर्मत्वमिति भावः । एव-
मस्माकमपि आपद्धर्मत्वात्सुहृदा वधोऽपि धर्म एवेति
भावः ॥ ३ ॥

[नील०] ननु कथं तर्हि एकचक्राया भिक्षाटनं प्राह-
णरौघासाधारणत्वेन विहितं भवन्निति कृतमित्याशङ्क्याह
लुप्तयामिति । प्रकृति जीविकाहेतुभूतं धनं तच्च क्षत्रियस्य
भूमिशब्दादिक वैश्यस्य धनपञ्चादिकं वरिन्सर्वात्मना
नष्टे मति येन कर्म सञ्चयोपासनादिकं निष्पादयेत् तत्
भिक्षाटनादिकमपि परीप्सेत्कर्तुमिच्छेत् अन्यथा जीवि-
काया अभावात्कर्मलोपे प्राणनाशश्च स्यादतोऽप्यन्तापदि
तावान् निषर्वाऽपीतैरनुष्ठेय एव । प्रकृतित्यर्थेति । आपदि
आपद्धर्मं प्रकृतित्योऽपि यथापद्धर्ममनुसरेत्स लोभाद्ब्रह्मं ।
आपद्धर्मोऽपि यदि प्राकृतं धर्ममनुसरेत्स जीवनलोपात्
गुटुन्वहिमया च गर्ह इत्यर्थः ॥ ४ ॥

[अर्जु०] लुप्तया तु प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत् ता
परीप्सेद् विहीनः । प्रकृतियथापदि वर्तमान उभौ गर्भौ
भरत सञ्जयेतौ । प्रकृतौ लुप्तया हीनाया येन विद्वित्पेण
सन् कर्म परीप्सत् [हिं पश्य] हीनोऽसुर्य इत्यर्थः । तयो
दपरीप्से दोऽनाह-प्रकृतित्यर्थेत्यादि । चमारादप्रकृतित्थां
सुर्ये धर्मं वर्तमान उभाश्रितिवचनादतद्व्यतः । * या-
न्यानाम्-अन्ययोश्च गुटे जाता इत्यादि तत्रोत्तरं शृणु

प्रकृतित्स्थथापदि वर्तमान
उभौ गर्भौ भरतः सञ्जयेतौ ॥ ४ ॥

परप्रयुक्ताऽसमानादिना सत्त्वप्रकृतौ लुप्तया रजस्तमो-
भ्यामावृते पुंसि येन उपायेन कर्म रान्भुदयद्वयं नि-
ष्पादयेत् तमुपाय परीप्सेत विहीनो धनश्रीविहीनः ।
यस्तु प्रकृतित्योऽनापदि वर्तमानो यथापदि वर्तमान
तावुभौ संपदापद्धर्महीनं कर्म कुर्वणौ गर्हौ भरत । अतो
वयनापदि वर्तमाना यदि किञ्चिन् धर्महीनमपि ज्ञाति-
वधादिकं कर्म कुर्मस्तथापि न गर्हा वयम् ॥ ४ ॥

[सर्व०] एतद्वयं प्रकृतित्-लुप्तया तु प्रकृतौ इति ।
लुप्तया तु प्रकृतौ स्वाभ्ये स्वस्य प्रकृतित्स्थ इति पर्यायान्
आपत्तौ सत्यामिति यावत् । येन कर्मणा कर्म पारलौ-
किकं येन धनेन सपादयेत्तद्व्ययं परीप्सेत् । अन्यथा
नित्यकर्मणो व्यापत्ते । न केवलमापदि वर्तमान एवा-
सत्कर्मकारितया वाच्यो भवति किन्तु प्रकृतित्योऽपी-
ति । नहि सपदस्तीत्येतावता नस्य नाधर्महेतुकर्मसम्ब-
धो भरति । आपदि तु कृतमनुभ्रमत्पन क्षपयितुं शक्य-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

[दुर्घ०] पुनर्बुध्दिष्टिरोऽब्रवीत् 'लुप्तया तु प्रकृतौ
येन कर्म निष्पादयेत् परीप्सेत हीनः । प्रकृतित्स्थानापदि
वर्तमानावुभौ गर्हौ भवत सञ्जयेतौ ।' अत्यार्थः । त्व-
योक्तं बुद्धे जाता इत्यादि तत्रोत्तरं शृणु-परप्रयुक्ता-
समानादिना सत्त्वप्रकृतौ लुप्तया नृपाया रजस्तमो-
भ्यामावृते पुंसि येनोपायेन कर्म स्वाभ्युदयकर्म निष्पादये-
त्तमुपाय परीप्सेताश्रयेत् । हीनो धन* श्रीविहीनः, यश्च
प्रकृतित्यो यथापदि वर्तमानस्तावुभौ संपदापद्धर्महीन
कर्म कुर्वणौ गर्हौ गर्हणीयौ भवत । अतो वयं परी-
प्सत् प्रकृता धनश्रीहीना यदि किञ्चिद्धर्महीनमपि ज्ञाति-
वधादिकं कर्म कुर्मस्तथाऽपि न गर्हा वयम् । आपस्तु
तस्य विहितत्वात् । उक्तं हि 'येन केनाप्युपायेन मृदुना
दाहणेन वा । उद्वेगेहीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्'
इति ॥ ४ ॥

[लक्षा०] लुप्तया तु प्रकृतावित्यत्र दुर्जनससर्गप्रा-
प्तकृतौ रजस्वभावे लुप्तया सत्यामापदि कर्म आपद्धम-
रूपं कर्म यो न निष्पादयेत् प्रकृतित्स्थ स्वस्वभावरस्य
पुरुष अनापदपि वर्तमान आपद्धर्मं वर्तमानं यं गता-
वुभावपि हे मजय गथा भवत । अहीनमुत्तमं पुरुष
तदुभयमपि परीप्सेद्विचारयेत् । आपस्तपि मया बुद्धं न
दृष्टं चेत् लोको मासुपहसित्यतीति भावः ॥ ४ ॥

अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां

प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।

संपश्येथाः कर्मसु वर्तमानान्

विकर्मस्थान्सञ्जय गृह्येस्त्वम् ॥ ५ ॥

[नील०] अविनाशमिति यन् यस्माद्धेतोः विधात्रा अविनाशो वृत्त्यन्तरोपजीवनेन ब्राह्मणस्य नाशो विनाशसूक्ष्मभावमिच्छतां ब्राह्मणानां आपदुत्तीर्णानां प्रायश्चित्तं विहितं तस्माद्धेतोरापदि अन्यस्यान्यधर्माश्रयणं प्रसक्तमेवेति ज्ञायते । अत एव एककत्रायामस्माभिः कृतं भिक्षाटनं नातुचितमित्यर्थः । एवमनापदि कर्मसु वर्तमानान् आपदि च विकर्मस्थान् संपश्येथाः सम्यगेवेदमिति पश्येथाः । अन्यथा तु आपदि कर्मस्थान् आत्मपरिहितान् अनापदि विकर्मस्थान्नातिलुब्धान् विगर्हयेस्त्वम् ॥ ५ ॥ किं च मनीषिणा मनसः निग्रहं नाशं कर्तुमिच्छताम् । ईष गतिरिहासादृतेष्वित्यस्य रूपम् । सत्त्वविच्छेदनाय सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्य चिदात्मना सह एकलोलीमूतस्य विच्छेदनाय मुखेपीठान्यायेन पृथक्करणाय सत्त्वु सतां गृहेषु वृत्तिर्जाविका शान्ते विधीयते । वेदानिमं लोकात्मं च परित्यज्यात्तानाऽस्मानमन्विच्छेदिति श्रुत्याऽऽत्मान्वेषणाय सर्वसंन्यासपूर्वकं भिक्षाचर्यविधानान् न ब्राह्मी वृत्तिः कस्यापि निन्द्या । ये तु अत्राह्वणा अपि वैद्याः निद्यानिष्ठाः न भवन्ति तेषां भिक्षाचर्यस्याविधानान् तेभ्यः तेषामर्थं सर्वोत्सङ्गं सर्वेषां समीपं स्वधर्मसंयोगम् आपदनापदोरुचितं साधु मन्येत । सर्वोच्छेदमिति पाठे तेभ्यस्तेषामर्थं भिक्षाचटनं सर्वधर्मोच्छेदाय मन्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

[अञ्ज०] प्रकारान्तरेणापद्धर्मं पुनरप्याह राजा—अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा । आपद्यथा कर्मसु वर्तमानो विकर्मस्थः संजय गृह्येत्तत् । अविलोपमिति कर्मणामिति शेषः । यस्मिन् कर्मणि विच्छेदके कुकर्मणि प्रायश्चित्तं विहितं तदापदविशेषणं तन् कर्मापदित्यर्थः । कर्मसु सत्कर्मसु विमार्गस्थान् विरुद्धकर्मकारिणः गृह्येत् निन्दयेत् यथाख्याख्यानं पाठश्च । *यथाख्यान्तरम्—अविलोपममार्क्यमिति यान् । ब्राह्मणानां ब्राह्मणादिवृत्तीनामिच्छता धात्रा यत्रायश्चित्तं दण्डधारणादिकं विहितं तन् आपदि आपकाले अर्मसु विहिताकरणेषु वर्तमानो विरुद्धकर्मस्थो वा गृह्येत् । अयमर्थः—संपद्धर्मं हि त्वं वदसि हीनिपेया इत्यादिना ।

मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय

विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।

अत्राह्वणाः सन्ति तु ये न वैद्याः

सर्वोत्सङ्गं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६ ॥

एतस्यामापदि धर्मोऽन्य एव वयं च धनध्रीद्वरणेनापदिशिष्टा अतोऽस्माभिरधर्मोऽपि त्रियमाणो न दोषायेत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुनराह बुधिशिष्टः । यस्मिन् कर्मणि प्राप्ते प्रायश्चित्तमनुस्मर्यस्तद्विधात्रनार्थम्—मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव । अत्राह्वणाः सन्ति तु ये न वैद्याः सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः । सत्त्वानां ब्राह्मणक्षत्रिय—विद्-शूद्राणां विच्छेदनाय पृथक्करणाय विधीयते वृत्तिः साधारणं कर्म सत्सु अनुष्ठानेषु । शत्रुधत्याऽब्राह्मणापेभ्या तु सुरयत्रमेवेत्याह—अत्राह्वणाः इति । अत्राह्वणाः क्षत्रियाः तेषां कर्मणां विच्छेदमाह—ये न वैद्याः । वैद्याः वेदाध्यापनेन व्यवहरन्तः सर्वोच्छेदं सर्वशत्रुविनाशनं तेभ्यो हेतुभ्यः साधु मन्येन विहितत्वादित्यभिप्रायः । अत्राह्वणाश्च वयम् । मतान्तरं तत्त्वविच्छेदनायेति पाठे चायमर्थः—मनीषिणामत्यन्तध्यानपराणां तत्त्वविच्छेदनाय तत्त्वादात्मनो मनसो विच्छेदं कर्तुं बहिर्विषयामंगि मनः कर्तुमित्यर्थः विधीयते सत्सु वृत्तिः धर्म इति यान् । सदैव सर्वदा एवशत्रो निश्चये । ये तु ब्राह्मणादिवर्णवित्रकशून्या ऐकान्त्यदर्शिनः न वैद्याः न वेदोत्तममनुष्ठानकारिणः सर्वोच्छेदं सर्वशत्रुधर्मत्रियोच्छेदं साधु युक्तं मन्येत धाता तेभ्य आत्मने परेभ्यश्च । तादर्थ्यं चतुर्थी । वयं विदितात्मतत्त्वा नास्मान् कर्म शूद्रेदिति भावः ॥ ६ ॥

[सर्व०] कथं तस्याधर्मस्य नाश इत्याह—अविलोपमिति । धर्मोविलोपमिच्छता ब्रह्म वेदमनेन प्रवर्तमानानां त्रैलोकिकानां यन् यत्र प्रायश्चित्तं [म न्यादिनि] आपद्यधर्मध्वमस्तेनातापत्तौ कृते पापे न क्षयोऽस्ति आपदि कृते तु प्रायश्चित्तेन तदपनोत् इत्यर्थः । कर्मसु असत्कर्मसु विमार्गस्थान् पापकारिणो विगर्हये, न तु सत्कर्मकारिणोऽप्यस्मादृष्ट इत्यर्थः ॥ ५ ॥ न च दुष्योवनादानाममता वधे दोषोऽप्यस्मीत्याह—मनीषिणामिति । मनीषिणा भित्तुषा वृत्तिः प्रवृत्तिः असत्सु पापेषु सत्त्वविच्छेदनाय मत्वं शरीरं तन्नाशाय असता वशयेति यान् । विधीयते न तु निरित्येन श्रुत्यादौ । अत्राह्वणाः ब्रह्म वेदान्मदुष्यमानिणामिनः वैशा विधात्रतोऽपि तेषां सर्वोच्छेदं देहादिर्मर्यातां तेभ्यन्तेषां साधु सम्यहमन्येन अत्राह्वनः ॥ ६ ॥

तदध्वानः पितरो ये च पूर्वं

पितामहा य च तेभ्यः परेऽन्ये ।

[दुर्ध०] पुनरपि युधिष्ठिर प्राह 'अरिलोपमिच्छता प्राह्मणानां प्रायश्चित्तं चिद्विहितं त्रिधात्रा । आपद्यथा कर्मसु वर्तमानो निर्ममरः सञ्जय गृह्येत्तम् ।' अरिलोपमरिनाश अक्षार्थमिति यावत् तदिच्छता त्राह्मणानां त्राह्मणादिवर्णानामिच्छता धात्रा यत्प्रायश्चित्तं दण्डधारणादि विहितं यथा शुद्धश्रेष्ठाक्षणीमधिगच्छन्तु तं चौरण्यत्रैप्रयित्वा बहौ प्राप्सेदित्यादि प्राणत्यागादिरूपं विहितं प्रायश्चित्तम् । तथा आपद्यापत्काले विकर्मस्य विहितकर्माश्रयेण वर्तमानो विरुद्धकर्मस्य वा तं गृह्येत् । अयमर्थः । सम्पद्धर्मं हि त्वं वदसि ह्यीनिपेवा इत्यादिना । एतस्मादापद्धर्मोऽन्य एव । वयं च धनश्रीहरणेनाप्राप्ता अतोऽस्माभिरधर्मोऽपि क्रियमाणो न दोषायेत्यर्थः । पूर्वश्लोत्रविवरणमेतत् ॥ ५ ॥ पुनराह युधिष्ठिर 'मनीषिणा तत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्तु वृत्ति सदैव । अत्राह्वाना सन्ति तु ये न वैद्या सर्वोच्छेत्साधु मन्येत तभ्य ।' मनीषिणा तत्त्वध्वानपरणा तत्त्वविच्छेदनाय तत्त्वादात्मनो मनसो विच्छेदं कर्तुं वहिर्विषयासङ्गि मनं कर्तुमित्यर्थः । सत्तु वृत्ति सता त्रिधीयत नापद्धर्मवृत्तिषु वृत्ति सदाचारं प्रवृत्तिधर्म इत्यर्थः । सैन्यं सर्वत्र पश्यद्दो निश्चय । अत्राह्वाना प्राह्वानान्विर्णविनशून्या ऐशान्यदर्शिन न वेगा वदोक्तप्रवृत्तिधर्मानुसामिगि तत्रा सत्राच्छेत् सकल्पधर्मधर्मक्रियोन्त्रेत्साधु युक्तं मन्यत धाता तभ्य आत्मपरभ्य । तादर्थ्यं चतुर्थी । वयं विदितात्मतत्त्वा नास्मान्मर्मं स्पशदिति भावः ॥ ६ ॥

[दृष्टा०] अविशेषमित्यत्र प्रमादात्कर्मविलोपे सतीति वान्यमथ्याहृत्य व्याख्ययम् ॥ ५ ॥

[नील०] तदध्वान इति पित्राद्य यज्ञैषिणो ये तस्य तदध्वान स एव भवोक्तोऽथवा मार्गो यथा त तदध्वानोऽभूवन् हि प्रमिद्धम् य च कर्म न ह्युत्तं सन्वासिन इत्यर्थः । त मर्मं तदध्वान अहमपि आम्बित्तोऽस्मीति एतोन्यम् अध्वान न मन्ये ॥ ७ ॥

[धर्तु०] तदर्थं न पितरो ये च पूजं पितामहा ये च (पूर्वं पितामहा ये) तभ्य परन्ये । प्रनेषिणो ये च हि कर्म पशु नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये । स एव शत्रुवधोऽर्थं प्रयोष्यत येषां त तर्था नोऽस्माकं पितरं पितरं पूजं तपुःशरीरयादित्य प्रसाह । शत्रुवधे नाहमेधो

यज्ञैषिणो ये च हि कर्म कुर्वु-

नान्यं ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये ॥ ७ ॥

ऽऽपराध्यामीति भावः । धार्तराष्ट्रान् प्रत्याह-प्रज्ञैषिण इति प्रज्ञाभिमानिन । निर्ममकरणे हेतुमाह-नास्त्यन्तत इति । अन्ततोऽन्त विनाशो नास्ति न विद्यत तत्कर्मफलमिति शेषः । दहविनाशो आत्मादीनामपि विनाश इति भावः । स्वमतमाह-नास्ति नास्तीति मन्ये अहं तु जानामि नास्ति नास्ति त कर्मफलं तत्कराद्य सर्वे रोगान्तरसंचारिण सन्तीति । मतान्तरं व्याख्यायत । ननु यद्यात्मपरा यूयं किमिति राव्य समभिलषतेत्याह-तदर्थं न इत्यादि । तदर्थं आत्मपरा अस्माकं पितरो न फलं वयमिति । किमिति प्रजापालनादिषु प्रवृत्ता इत्याह-यज्ञैषिण इति । यज्ञो वासुदेवस्तमिच्छन्त कर्मसु प्रवृत्ता न स्वर्गादिभोगानृणया । उक्तं च भगवता-मन्थं कुरु कर्म त्वं कर्म त्रेयो ह्यकर्मणः । ननु सर्वथैव किमिति कर्म युज्यते तत्राह-नास्त्यन्ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये मम पित्रादयो यत् कर्म कृतवन्त तदात्यन्तिकनास्तिकत्वपरिहाराय । उक्तं च भगवता-यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यवन्त्रित इत्यादि । अतो विदितात्मभी राजभिरस्माभिरवश्यं लोकास्थित्यर्थं शत्रुवधादिकं कर्म कार्यमिति तात्पर्यार्थः । यथाव्याख्याना पाठः ॥ ७ ॥

[सर्व०] अस्माकं वा यद्यन्योऽप्यर्थो भवत्तदा तत्रापि वृत्ति सभा येत नत्वेवमिहेत्याह-तदर्थं न इति । तत्तु रुदशराज्यमेवाथो येषां ते तदर्थोस्तेभ्य परे प्रपितामहा ये तु प्रज्ञैषिण स्वप्रज्ञामात्रेण धर्ममन्विष्यत कर्म कुर्वन्ति ततस्तपु अस्तीतिवुद्धिरस्ति । अस्ते चिन्ति रूपम् । तन निययशब्दान् निययिणोऽभिधानम् । तद्विरुद्धत्वात् नास्ति तस्या भावो नास्त्य नास्त्यथ, ततस्तत्पेन भवति । अहं तु विनृपितामहोपात्तं वित्तम् आपद्धर्मणं वदोक्तेनच्छामि अतो मयि नास्ति नास्त्यन्त एतदसत्त्वं तद्विहितविभक्तवर्णो पात्रास्तीति मन्यं जानामि ॥ ७ ॥

[दुर्ध०] ननु यदि आत्मपरा यूयं किमिति राव्य समभिलषत्यन्तत आह 'तदर्थं न पितरो ये च पूर्वं पितामहा य च तभ्य परऽन्य । यज्ञैषिणो य च त कर्म ननुनास्त्यन्ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये ।' अर्थार्थः । तदर्थं (अपरा) आत्मपरा नोऽस्माकं पितरो न फलं वयमित्यर्थः । किमिति प्रजापालनकर्मसु प्रवृत्ता इत्याह-यज्ञैषिण इति । यज्ञो वासुदेवस्तमिच्छन्त स्वकर्मसु प्रवृत्ता न स्वर्गादिभोगानृणया । उक्तं च भगवता-मन्थं कुरु कर्म

यत्किंचनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां
 यदेवानां त्रिदशानां परं यत् ।
 प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
 नाथर्मनः संजय कामयेयम् ॥ ८ ॥
 धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्वा-
 प्युपासिता ब्राह्मणीनां मनीषी ।
 नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
 राजन्यभोजाननुगास्ति कृष्णः ॥ ९ ॥
 यदि तद्दं विमृजन्साम गर्हो
 नियुद्धयमानो यदि जगाम स्वधर्मम् ।
 महायशाः केगवस्तद्वर्षानु
 वामुदेवस्तुभयोर्यकापः ॥ १० ॥
 शैनेयोऽप्यं चेदयश्चान्यकाश्च
 वार्षण्यभोजाः कुकुराः सृज्याथ ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

उपासीना वामुदेवस्य बुद्धिं
 निगूय शत्रून् सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११ ॥
 वृष्णपत्निका ह्यप्रमेनादयो वै
 कृष्णप्रणीताः सर्वे एवेन्द्रकल्याः ।
 मनस्विनः सत्यपरायणाश्च
 महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२ ॥
 काश्यो वभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो
 लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
 यस्मै कामान्वर्षति वामुदेवो
 ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३ ॥
 ईदृशोऽप्यं केगवस्तात विद्वान्
 विद्धि द्येनं कर्षणां निक्षयत्रम् ।
 मियथ नः सायुतमश्च कृष्णां
 नातिक्रामे वचनं केगवस्य ॥ १४ ॥

त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' इति । ननु सर्ववैव विमिते कर्म
 न त्यजते तत्राह नात्यन्तिको नास्ति कोऽस्मीति मन्ये ।
 अहं मन्ये मत्पितादयो यत्कर्म कृतवन्त तत्कर्मैव नास्ति-
 कत्वपिगृहाराय । उक्तं च भगवता 'यदि ह्यहं न वर्तेनं
 जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुज्याः पार्थ
 सर्वथाः । उत्सादेदुग्मे लोका न दुर्गा कर्म चेहृदम्'
 इत्यतो विद्वितात्मभिरप्यम्माभिरवदन् लोभस्थित्यर्थं युद्धे
 शत्रुवधादिके कर्म कार्यभित्ति तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद् बुधैर्धर्मप्रश्नोऽध्यायः अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[लक्ष्मणः] तदर्थिनः पितर इत्यत्र तदर्थिनः अत्रलक्ष-
 ण्यलयार्थिनः नान्यत्तत इत्यत्र ततः । विभुषितामहाद्याचा-
 गन् अन्यत्र न नास्ति नास्ति इति त्रिवाचा शपथः ॥ ४ ॥

[नीलः] एवं स्वस्थ नीतितत्त्वप्रकाशानप्रमद्व्यादापद-
 मान्व्योगिवर्माश्चोक्त्वा प्रष्टवन्मनुमरति यत्किंचेति ॥ ८ ॥
 धर्मेश्वरः धर्मफलस्य दाता ॥ ९ ॥ यदि साम विमृजन्
 स्यां तर्हि गर्ह्यं स्या यदि वा युध्यमानः स्वकर्म जगाम
 तदा गर्ह्यं स्याम् । मम तु ह्यमप्यष्टमेति भावः ॥ १० ॥
 वृष्णप्रणीताः वृष्णेनैव नीतिपथं नीताः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्बुधैर्धर्मप्रश्नोऽध्यायः अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[अर्जुनः] [* द्वौ सुरगौ द्वावसुरजाविति चतुर्था

८ छ. देवतना विरहनां पवित्रम् । छ. कर्त्तव्यम् । ९ छ. कर्म
 विमृजन्तु । १० 'व कल्पं ह्यहं' छ. विमृजन्तु न गर्ह्यो । १२ छ.

विभज्य सुरगौ प्रतिपादयति—यत्राश्वसौ धर्मरूपाणि विश्रद्धमैः
 वृत्तो दृश्यतेऽथर्मरूपः । तत्र धर्मो दृश्यते धर्मरूपे...]
 स्वमाधर्माभिद्वृत्तिमाह—यत्किंचनेति ॥ ८ ॥ वृष्णाधीन-
 तामात्मनो दर्शयति—धर्मेश्वर इत्यादि । धर्मेश्वरो धर्मस्य
 नियन्ता ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[सर्वः] देवाना वित्तमान त्रिदशाना पं च यद्विद्व-
 मिन्यपौनःकृत्यम् । प्राजापत्यं प्रजापतेर्वित्तम् ॥ ८ ॥
 धर्मेश्वरः धर्मनियतः कृष्ण ॥ ९ ॥ विमृजन् गत्य
 त्यजन् । उभयोर्गन्माक परंथा चार्थकाम ॥ १० ॥
 वृष्णप्रणीताः कृष्णेन प्रणीतवन्ते शिष्यवन्त इति विषय-
 मुद्देशमन्वन् ॥ १२ ॥ यन्मै उच्यते ॥ १३ ॥
 भृशानुश्लेषः ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[लक्ष्मणः] यदि ह्यहमिन्द्र अन्यदृष्टान्य शासनमिति
 योगपदात्याहारः । उभयोर्विद्वयोः ॥ १० ॥ शत्रवो वभ्रु-
 रित्यत्र वभ्रुमिति पाण्डुरंगमुद्रंगानुसत्य नाम ॥ १३ ॥

इति श्रीमद् बुधैर्धर्मप्रश्नोऽध्यायः ॥ २८ ॥

सप्तमस्कन्धः १२ म दृष्ट्वा देवे देवतविद्विषः । १४ म. ५ म
 विद्धि । न नति ज्ञे । इति अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकीनत्रिंशोऽध्यायः २९

भगवता विनाशः कर्मणो जयावस्त्वं राज्ञां युद्धेऽपि धर्मतस्त्वं धार्तराष्ट्राणां राज्यापहारिन्वाहृष्येन्द्रराणाश्च वध्पत्यव्यवसाय पाण्डवस्य शमे युद्धे च शक्तत्वकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच—

अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूमिषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
समाशंसि बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १ ॥
कायो हि मे संजय नित्यमेव
नान्यद्वृथां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समक्षम् ॥ २ ॥
सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवंन ।

[नील०] शाम्यतेति वचनादन्यत्तान्प्रति न श्रूयां पाण्डवानां समक्षं राज्ञो युधिष्ठिराश्च एतदेव शृणोमि अहं च एतन्मन्ये मानयामि ॥ २ ॥ तत्र राज्ये निमित्ते गृह्यः लिप्तावान् । एवं सति एषां कौरवाणां कस्माद्धेतोः कलहः नावमूर्च्छन् ॥ ३ ॥ विचरं विचलितं, पूरयतः पालयतः ॥ ४ ॥ यथाख्यातं प्रमिद्धिमनतिक्रम्य आवसतः अति-
तिष्ठतः साधुविलोपं धर्मलोपं युधिष्ठिरं कस्माद्धेतोः आह उक्तवान् त्वम् । अस्मिन्विधौ शुचिरद्रोही सुदुम्बं शुचा देदो स्वाध्यायमधीयानो यावदासुद्वयं वर्तयेदित्येवंरूपे वर्तमानेऽपि ब्राह्मणानामुवाचवा मतयो गार्हस्थ्यस्य अपरिग्रहे वा त्यागे वा नैष्ठिकप्रसन्नचर्ये पारिश्राज्ये वा भवन्ति ॥ ५ ॥

[भर्तृ०] नान्यदित्यादि तान्प्रति शाम्यतेत्यतोऽन्यत्र श्रूयामित्यर्थः राज्ञो धृतराष्ट्रस्य समर्थं पालनमक्षम् ॥ २ ॥ वृद्धो वृद्धि गतः । कात् इति संबन्धते । अममूर्च्छन् समु-
च्छ्रयं गच्छन् ॥ ३ ॥ मत्तो मन्मथान्मादधिकं न जाना-
सीति यावत् । कृष्णः संजयं प्रत्याह—अहो यस्मा-
दिति । अहं प्रभो कस्माद्धेतोः पाण्डवस्य विलोपं प्रियालोपम् आत्थ पुत्रवत्त्वान् पूर्वकल्पान् पाण्डवस्य किमृत्यय उन्माहिनः उन्मिन्तः पारयितुः प्रकल्प्य आय-
मानः सुदुष्करावितिष्ठतः गृह्यस्यैव्यर्थः । एवमेवविशेषणं यथापराधम् । अत एव संज्ञयति संज्ञोचनं सुदुम्बं मृत्वा

यस्मिन्वृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः
कस्मादेषां कलहो नावमूर्च्छन् ॥ ३ ॥
न त्वं धर्मं विचरं संजयेह
मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराश्च ।
अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ४ ॥
यथाख्यातमावसतः कुदुम्बे
पुरा कस्मात्साधुविलोपमात्थ ।
अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथा-
दुवाचवा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥ ५ ॥

भरणं नानौचित्यमाह (१) । अथवा संजय कस्तवापराधो ब्राह्मणा वप्यत्र संशेरत इत्याह—अस्मिन्निति । विधौ विहितं वर्तमाने शिष्टैरनुमीयमाने यथावदिति वर्तमानविशेषणम् । उवाचवा इति नानाविधा इति संदेहोपन्यासः ॥ ४ ॥ ५ ॥

[सर्व०] नान्यदश्रूयां तान्प्रति शाम्यतेत्यतो वच-
नान् । राज्ञो युधिष्ठिरस्य । पाण्डवानामन्येषां समर्थं सपुत्रार्थं कलहदिति यावत् ॥ २ ॥ वृद्धस्मूर्च्छयोपचितः । गृह्य इति फचित्पाठः । मूर्च्छन् उपचीयेत् ॥ ३ ॥ त्वं मत्तो मत्सकाशात् युधिष्ठिराश्च धर्ममुत्पन्नं जानासि । अथो अथ च पारयितुः पालयितुः ॥ ४ ॥ यथाख्यातं यथावि-
हितं यथा स्यात् तथा आवसतः पुण्यतः कुदुम्बं कलशादि-
पुराकल्पान् पूर्वकल्पयित्वाऽहमीत् साधु सम्यक् विलोपं विनाशं भङ्गमिति यावत् आत्थ उक्तवानसि । ननु फचि-
दधर्मत्वेनापि परिगण्यते तथैव किं न तद्रवतीत्याशङ्कां निराचष्टे—अस्मिन्विधौ आपदि हिंसायां नाधर्मं इति वर्त-
माने गिनं सति तं, यथावद्यत्रैकेनोक्तम् अन्यथाऽन्यस्या पीडं (१), अन्यत्र विषये उवाचवा विभिन्नरूपा मतयो ब्राह्मणानामर्थीयाम् ॥ ५ ॥

[लक्षा०] पाण्डवानां समर्थमित्यत्र समीचीनमर्थं पुरुरार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथो कस्मादित्यत्र अन्वयः कस्मा-
दिति योग्यपदार्थाहारः ॥ ४ ॥

१ क. मूर्च्छन् इत्येवम् । एतत्तन्मते । एव मत्सकाशात् । २ क. मूर्च्छन् इत्येवम् । एव मत्सकाशात् । ३ ए. मत्सकाशात् । ४ क. मूर्च्छन् इत्येवम् । ५ क. मत्सकाशात् । ६ क. मत्सकाशात् । ७ क. मत्सकाशात् । ८ क. मत्सकाशात् । ९ क. मत्सकाशात् । १० क. मत्सकाशात् । ११ क. मत्सकाशात् । १२ क. मत्सकाशात् । १३ क. मत्सकाशात् । १४ क. मत्सकाशात् । १५ क. मत्सकाशात् । १६ क. मत्सकाशात् । १७ क. मत्सकाशात् । १८ क. मत्सकाशात् । १९ क. मत्सकाशात् । २० क. मत्सकाशात् । २१ क. मत्सकाशात् । २२ क. मत्सकाशात् । २३ क. मत्सकाशात् । २४ क. मत्सकाशात् । २५ क. मत्सकाशात् । २६ क. मत्सकाशात् । २७ क. मत्सकाशात् । २८ क. मत्सकाशात् । २९ क. मत्सकाशात् । ३० क. मत्सकाशात् । ३१ क. मत्सकाशात् । ३२ क. मत्सकाशात् । ३३ क. मत्सकाशात् । ३४ क. मत्सकाशात् । ३५ क. मत्सकाशात् । ३६ क. मत्सकाशात् । ३७ क. मत्सकाशात् । ३८ क. मत्सकाशात् । ३९ क. मत्सकाशात् । ४० क. मत्सकाशात् । ४१ क. मत्सकाशात् । ४२ क. मत्सकाशात् । ४३ क. मत्सकाशात् । ४४ क. मत्सकाशात् । ४५ क. मत्सकाशात् । ४६ क. मत्सकाशात् । ४७ क. मत्सकाशात् । ४८ क. मत्सकाशात् । ४९ क. मत्सकाशात् । ५० क. मत्सकाशात् । ५१ क. मत्सकाशात् । ५२ क. मत्सकाशात् । ५३ क. मत्सकाशात् । ५४ क. मत्सकाशात् । ५५ क. मत्सकाशात् । ५६ क. मत्सकाशात् । ५७ क. मत्सकाशात् । ५८ क. मत्सकाशात् । ५९ क. मत्सकाशात् । ६० क. मत्सकाशात् । ६१ क. मत्सकाशात् । ६२ क. मत्सकाशात् । ६३ क. मत्सकाशात् । ६४ क. मत्सकाशात् । ६५ क. मत्सकाशात् । ६६ क. मत्सकाशात् । ६७ क. मत्सकाशात् । ६८ क. मत्सकाशात् । ६९ क. मत्सकाशात् । ७० क. मत्सकाशात् । ७१ क. मत्सकाशात् । ७२ क. मत्सकाशात् । ७३ क. मत्सकाशात् । ७४ क. मत्सकाशात् । ७५ क. मत्सकाशात् । ७६ क. मत्सकाशात् । ७७ क. मत्सकाशात् । ७८ क. मत्सकाशात् । ७९ क. मत्सकाशात् । ८० क. मत्सकाशात् । ८१ क. मत्सकाशात् । ८२ क. मत्सकाशात् । ८३ क. मत्सकाशात् । ८४ क. मत्सकाशात् । ८५ क. मत्सकाशात् । ८६ क. मत्सकाशात् । ८७ क. मत्सकाशात् । ८८ क. मत्सकाशात् । ८९ क. मत्सकाशात् । ९० क. मत्सकाशात् । ९१ क. मत्सकाशात् । ९२ क. मत्सकाशात् । ९३ क. मत्सकाशात् । ९४ क. मत्सकाशात् । ९५ क. मत्सकाशात् । ९६ क. मत्सकाशात् । ९७ क. मत्सकाशात् । ९८ क. मत्सकाशात् । ९९ क. मत्सकाशात् । १०० क. मत्सकाशात् ।

एव मत्सकाशात् । १ क. मत्सकाशात् । २ क. मत्सकाशात् । ३ क. मत्सकाशात् । ४ क. मत्सकाशात् । ५ क. मत्सकाशात् । ६ क. मत्सकाशात् । ७ क. मत्सकाशात् । ८ क. मत्सकाशात् । ९ क. मत्सकाशात् । १० क. मत्सकाशात् । ११ क. मत्सकाशात् । १२ क. मत्सकाशात् । १३ क. मत्सकाशात् । १४ क. मत्सकाशात् । १५ क. मत्सकाशात् । १६ क. मत्सकाशात् । १७ क. मत्सकाशात् । १८ क. मत्सकाशात् । १९ क. मत्सकाशात् । २० क. मत्सकाशात् । २१ क. मत्सकाशात् । २२ क. मत्सकाशात् । २३ क. मत्सकाशात् । २४ क. मत्सकाशात् । २५ क. मत्सकाशात् । २६ क. मत्सकाशात् । २७ क. मत्सकाशात् । २८ क. मत्सकाशात् । २९ क. मत्सकाशात् । ३० क. मत्सकाशात् । ३१ क. मत्सकाशात् । ३२ क. मत्सकाशात् । ३३ क. मत्सकाशात् । ३४ क. मत्सकाशात् । ३५ क. मत्सकाशात् । ३६ क. मत्सकाशात् । ३७ क. मत्सकाशात् । ३८ क. मत्सकाशात् । ३९ क. मत्सकाशात् । ४० क. मत्सकाशात् । ४१ क. मत्सकाशात् । ४२ क. मत्सकाशात् । ४३ क. मत्सकाशात् । ४४ क. मत्सकाशात् । ४५ क. मत्सकाशात् । ४६ क. मत्सकाशात् । ४७ क. मत्सकाशात् । ४८ क. मत्सकाशात् । ४९ क. मत्सकाशात् । ५० क. मत्सकाशात् । ५१ क. मत्सकाशात् । ५२ क. मत्सकाशात् । ५३ क. मत्सकाशात् । ५४ क. मत्सकाशात् । ५५ क. मत्सकाशात् । ५६ क. मत्सकाशात् । ५७ क. मत्सकाशात् । ५८ क. मत्सकाशात् । ५९ क. मत्सकाशात् । ६० क. मत्सकाशात् । ६१ क. मत्सकाशात् । ६२ क. मत्सकाशात् । ६३ क. मत्सकाशात् । ६४ क. मत्सकाशात् । ६५ क. मत्सकाशात् । ६६ क. मत्सकाशात् । ६७ क. मत्सकाशात् । ६८ क. मत्सकाशात् । ६९ क. मत्सकाशात् । ७० क. मत्सकाशात् । ७१ क. मत्सकाशात् । ७२ क. मत्सकाशात् । ७३ क. मत्सकाशात् । ७४ क. मत्सकाशात् । ७५ क. मत्सकाशात् । ७६ क. मत्सकाशात् । ७७ क. मत्सकाशात् । ७८ क. मत्सकाशात् । ७९ क. मत्सकाशात् । ८० क. मत्सकाशात् । ८१ क. मत्सकाशात् । ८२ क. मत्सकाशात् । ८३ क. मत्सकाशात् । ८४ क. मत्सकाशात् । ८५ क. मत्सकाशात् । ८६ क. मत्सकाशात् । ८७ क. मत्सकाशात् । ८८ क. मत्सकाशात् । ८९ क. मत्सकाशात् । ९० क. मत्सकाशात् । ९१ क. मत्सकाशात् । ९२ क. मत्सकाशात् । ९३ क. मत्सकाशात् । ९४ क. मत्सकाशात् । ९५ क. मत्सकाशात् । ९६ क. मत्सकाशात् । ९७ क. मत्सकाशात् । ९८ क. मत्सकाशात् । ९९ क. मत्सकाशात् । १०० क. मत्सकाशात् ।

कर्मणाऽऽहुः सिद्धिमैके परत्र
 हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमैके ।
 नामुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
 द्विद्वानपीह विहितं ब्राह्मणानाम् ॥ ६ ॥
 या वै त्रियाः साधयन्तीह कर्म
 तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
 तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
 पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयाऽऽर्तैः ॥ ७ ॥

[नील०] तत्र हेतुमाह-कर्मणैति सिद्धि मोक्षम् एके कर्मणैर हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः इत्येके आहुः । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानश्रुति-त्येके आहुः । यद्यपि एवं बुभुक्ष्येऽवस्थितिः संन्यासश्च द्वय-मपि तुल्यम् शास्त्रेण विहितं तथाऽपि कृत्स्नभागानु गृह्णीषोपसंहारन्यायेन आश्रमान्तरसाध्यं ज्ञान गृहस्थेन साधयितुं शक्यं न तु गृहस्थेन साध्य यज्ञादिकमाश्रमा-न्तरेऽप्यस्तीति कृत्स्नो धर्मो गार्हस्थ्ये एव प्राप्यत इत्या-शयेनाह-नामुञ्जान इति । यतो विद्वानपि अमुञ्जानो न तृप्यति यतश्च ब्राह्मणाना संन्यासिनामपि गृहस्थगृहे विहि-तं भोजनादिभ्यः ॥ ६ ॥ तेन कर्मणामनुज्ञा या विद्या-ना एव फलन्त्यो न तु तत्पतित्वा इत्याह-या इति । तथा हि सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युजिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेतिच्छान्दोग्ये सर्वभूतसंशानोऽमनलिङ्गेन जगत्कारणतया निश्चितस्य प्राणारयपरमात्मनो विद्यायाः प्रस्तान्कर्मसाधनत्वं दृष्टं तासां कर्मसाधनानां विद्याना फलमस्ति नेतरासा स्वत-न्त्राणाम् । अयं भावः गृहस्थः स्वात्मानमन्यांश्च पित्रार्थ-स्तारयति यतींश्च पुण्याति यतिरूवात्मानमेव तारयति न पित्रादीन् पोषणं च स्वस्यापि न करोति भ्रैत्रोपजी-वित्वादनो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठमिति । किं च नैर्नर्यं दृष्ट-विरुद्धमपीत्याह-तत्रेति । तत्र कर्मतद्भावत्वात्तस्ये विचार-णीये कर्म इदं दृष्टफलम् ॥ ७ ॥ सोऽयं ज्ञानविधिः कर्मणैव सह विहितः तत्र च अनुष्ठेयमाने कर्म संवर्तते उच्छिद्यते । कर्मसमवेतमेव ज्ञानं सन्नद्धकर्मोऽदेहेतुरि-त्यर्थः । कर्मणोऽन्यत्वं संन्यासं मन्येत् मन्यते ॥ ८ ॥ कर्म-समुच्चितं ज्ञानं सौचित्य-कर्मणाऽपी भावन्तीत्यादिना । ब्रह्म-विद्या ब्रह्मचर्यं, त्रिया च नियेवमाणा इत्युपसंहारान् ॥९॥

[अर्जु०] तमेव संशयमाह-कर्मणाहुर्गिति । कर्मपत्र कृष्णो गृह्णान आह-नामुञ्जान इति । विद्वानपि भक्ष्य-

सोऽयं विधिविहितः कर्मणैव
 संवर्तते सज्जय तत्र कर्म ।
 तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-
 न्मोयं तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥ ८ ॥
 कर्मणाऽपी भान्ति देवाः परत्र
 कर्मणैवेह पृवते मातरिश्वा ।
 अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
 अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ९ ॥

भोज्यानि पश्यन्नपि अमुञ्जानः भुञ्जित्रियामनुर्वन्न तृप्येन् नितृत्ताकाहृदो भवेत् ॥ ६ ॥ कर्मदोष त्रियापि कर्मद्वारंगण फलन्तीत्याह-या वै इत्यादि । दृष्टा-दृष्टफलत्वेन कर्मणो द्वैविध्यमाह-तत्रेति ॥ ७ ॥ अदृष्ट-फलमाह-विधिरिति । विधिर्भाररूपः । विहितो विषयश्च-शास्त्रेण प्रतिपादितः कर्मणैव वर्तते निष्पद्यते न विधिव-चनाहितज्ञानमात्रान् तन् तस्मान् तत्र विधौ कर्म साध-नमिति दोषः । दुर्बलस्य प्रमाणमलहीनस्य ॥ ८ ॥

[सर्ग०] न त्वस्मिन्नर्थेऽपि कश्चिपुनः तथेत्याह कर्मणाऽऽहुर्गिति । कर्मसहितज्ञानेन एके योगमार्गप्रणेताः । परत्र परलोके । त्रिया तात्त्वज्ञानेन सिद्धिमैके साहृषाः । ननु यदि कर्मज्ञानेनापि सिद्धिर्भवति तत्रिमिति युधिष्ठि-रोऽपि कर्म हित्वा वनं नयातीत्यत्रापि कर्मणा सिद्धिरिति पञ्चो युक्त इति दर्शयति-नेति । अत्र भुञ्जिः सौहित्याद्योऽन्यः पृथक्त्वोपपत्तिः । विद्वानात्मतत्त्वज्ञोऽप्यमुञ्जानो न तृप्य-तीति त्रियामात्रमाधनयादिनाशृषीणामिदं विदितम् अतो भोजनार्थमप्यवश्यं कर्म कार्यमिति सर्वाथ कर्मत्यागोऽशक्यः तद्वक्ष्यति गीतासु-‘ नहि कश्चित्कर्मणमपि ’ इति ॥ ६ ॥ स्वमतं स्फुटयति । या वै त्रिया आत्मतत्त्वज्ञानानि कर्मसा-धयन्ति कर्मसिद्धिं न प्रतिशन्धन्ति [प्रतिशन्धकत्वोक्तिः] तासां फलं मोक्षरूपं नेतरासा कर्मनिगेथिनीनाम् । तत्त्व-ज्ञानमात्रसाधननादापेक्षया कर्मसाधनयादं दृष्टानुगोष दर्श-यति-तत्रेह लोके दृष्टफलं न ज्ञानमात्र यत् पीत्वोदकं शा-म्यति सूर्यो भवति तृष्णयात् ॥ ७ ॥ उपसंहारति-सोऽयं वि-धीयते इति विधि देविकोऽर्थं स कर्मणैव । सदायं नृतीया कर्मसहित । तत्रस्मात्तत्र विधौ कर्मापि धर्तते वर्तन्त्येवना-स्ति । अस्य कर्मणोऽन्यत्वेव दुर्बलस्य कर्मपत्न्यदीनस्य ॥ ८ ॥

[लक्ष्म०] नामुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्येत्त्र भोजननि-पद्यज्ञानान्न भोजननर्मजश्च ज्ञानरमणोऽप्योऽन्यत्त्व-नेति भावः ॥ ६ ॥

६ रा नचानुगतो । अ. नदीर्घ विहितः । ८ रा विहितेवै विषया प्रतीति संवय कर्मणैव । ९. सदायं, न. सदायं । ९ रा अतन्द्रितोऽप्यनु-

मासार्धमासान्ध नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमाथाभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिद्धयमानः कर्म कुर्वन् प्रजाभ्यः ॥ १० ॥
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
विभतिं देवीं पृथिवीं चलेन ।
अन्तन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि चयः ॥ ११ ॥
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
सन्नादयन्नतरिक्षं दिशश्च ।
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वभिच्छन्वलभिदेवतानाम् ॥ १२ ॥
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ।
सत्पं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ॥ १३ ॥
एतानि सर्वाण्युपसेवमानः
स देवराज्यं मयवान्माप मुख्यम् ।
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ १४ ॥
हित्वा सुखं प्रतिरुद्धयेन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्वौरवं सः ।

[नील०] व्यायच्छसे निग्रहं करोषि ॥ १७ ॥ आ-
न्नाद्येति धर्मः शौर्यं च युधिष्ठिरे पुष्कलमतीति नायम-
न्येन शिक्षणीयो जेतुं वा शक्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौर-
वाणाम् अवधेन उपायं राज्यप्राप्ताविति शेषः एषाम् एतैः
भीमसेनम् आर्यं वृत्ते अहिंसायां निगूह्य पुण्यमेव कृतं
स्यात् ॥ १९ ॥ पित्र्ये कर्मणि श्रावणं युद्धे पूर्यन्तः
पालयन्तः ॥ २० ॥

[अर्जु०] भूरितेजा इन्द्रः ॥ १२ ॥ गौरवं गुरुभा-
वम् ॥ १५ ॥ व्यायच्छसे व्याप्रियसे ॥ १७ ॥ आन्ना-
द्येषु वैदेषु ॥ १८ ॥ कौरवाणामवधेनेत्यन्वयः । उपायान्
जीवनोपायान् भीमसेनं निगूह्य निवार्य स हि नानुमन्यते
संधिमिति ॥ १९ ॥ पित्र्ये पितामहाद्याचारिते दिष्टवशेन
देववशेन ॥ २० ॥

[सर्व०] वर्षति भूरितेजाः सूर्य इति 'आदित्याज्जा-

तथा नक्षत्राणि कर्मणाऽमुत्र भान्ति
स्त्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ॥ १५ ॥
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो
गन्धर्वयक्षाप्सरश्च सूत ।
ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च
निषेवमाणा ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥ १६ ॥
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
विप्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विद्यां च ।
स कस्माच्चं जानतां ज्ञानवान्सन्
व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्ये ॥ १७ ॥
आन्नाद्येषु नित्यसंयोगस्य
तथाऽश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
इत्स्यश्वाद्यै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १८ ॥
ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
मवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेपां कृतं स्या-
दायं वृत्ते भीमसेनं निगूह्य ॥ १९ ॥
ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
आपद्येरन् दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या पूर्यन्तः स्वकर्म
तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ २० ॥

यते वृष्टिः इति ॥ १२ ॥ देवानां देवविषये गौरवं
गुरुत्वमगमन् ॥ १५ ॥ व्यायच्छसे उद्यमी भवसि
कौरवार्ये वक्तुम् ॥ १७ ॥ आन्नाद्येषु वेदाभ्यासेषु
संयोगः । एतेनार्जुनं धर्मोद्योगो दर्शितः । संयुज्यते इत्या-
दिना शस्त्राभ्यासः । तदेतत् धार्मिकतया न हिंसां
करोति, क्षत्रियतया तु शत्रून् हन्त्येवेति दर्शयितुम्
॥ १८ ॥ कौरवाणामवधेनेत्यन्वयः । उपायान्
जीवनस्य साधनानि विधावत् । भीमसेनं तन्नारणप्रवृत्तं
निगूह्य स्थापयित्वा आर्यं वृत्ते अहिंसायाम् ॥ १९ ॥
ते पार्थाः पित्र्ये पित्राचारिते युद्धे ॥ २० ॥

[लक्ष्म०] ते चेदिमं कौरवाणामित्यत्र उपायं
सामाह्वयोपायम् । भीमसेनाग्निगूह्येत्यत्र भीमसेना-
संधान्धिनो राज्ञः . निगूह्य नितरामनुगूह्य अनाद्य-
वित्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

उताहो त्वं मन्यसे शम्भमेव
 राज्ञो युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
 अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
 तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१ ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं संविभाग-
 भवेत्स्य त्वं सञ्जयस्त्वं च कर्म ।
 निशम्यथो पाण्डवानां च कर्म
 प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २२ ॥
 अनीयीत ब्राह्मणो वै यजेत
 दद्यादीयाचीर्धमुत्थानि चैव ।
 अध्यापयेत्याजेष्वपि याज्यान्
 प्रतिग्रहान्वा विहितान्मतीच्छेत् ॥ २३ ॥
 तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां

कृत्वा धर्मेणामनतोऽप्य दत्त्वा ।
 यत्परिद्वेषा मर्वेवेदानवीत्य
 दारान्कृत्वा पुण्यकृदावमेदृशान् ॥ २४ ॥
 स धर्मान्मा धर्ममरीत्य पुण्यं
 यदिच्छरा व्रजति ब्रह्मलोकम् ।
 वैदयोऽनीत्य कृषिगोरत्सपथै-
 विचं चिन्वन्त्यात्ययप्रमत्तः ॥ २५ ॥
 मियं कुर्वन्ब्राह्मणव्रजत्रियाणां
 धर्मशीलः पुण्यकृदावमेदृशान् ।
 परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
 नानीयीत प्रतिपिद्धोऽप्य यज्ञः ।
 निस्तोस्तितो भूतयेऽन्वितः स्या-
 देवं स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २६ ॥

[मील०] शान्तमेव शमं कार्य एवेति मन्यसे तर्हि
 धर्मतन्त्रं धर्मोत्थान युद्धपक्षेऽस्ति उव अयुद्धपक्षे उयो-
 मने यद्धे वक्ष्यसि तथैव ते वाचं शृणोमि करिष्या-
 मीत्यर्थ ॥ २१ ॥ ननु क्षत्रमलोपऽपि गोत्रवधो न कर्त-
 व्य इत्यादाह्नुयाह—चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ २२ ॥ प्रती-
 क्षेत् प्रविश्यात् ॥ २३ ॥ स क्षत्रिय जीत्य
 प्राप्य यदिच्छरा यन्य धर्मस्य इच्छरा वलन प्रमत्तोकं
 गच्छति । नो चेन्नकादिबिद्विहै हृत्कृत्यो मन्वीत्यर्थ
 भोगमोक्षकर क्षात्रो धर्मो दुस्त्यन इति भाव ॥ २५ ॥
 नाधोनीत वेदाध्ययन न ह्योत्त यज्ञ श्रौत स्मार्तश्च
 प्रतिपिद्ध । तस्मान्कृद्रो यदोऽनवकृत् इति श्रुते ॥ २६ ॥

[अर्थ०] उताहो त्वं मन्यसे मर्वमेव राजा युद्धं वर्तते
 धर्मतन्त्रम् । अयुद्ध वा वर्तते धर्मतन्त्रं तथैव ते वाचमिमा
 शृणोमि । चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं संविभागमेव त्वं संनय
 त्व च कर्म । निशम्यथो पाण्डवाना स्वकर्म प्रशंस वा
 निन्द यथा मतिस्ते । पुनराह वासुदेव संनयम्—उताहो
 अथवा त्व मन्यसे यज्ञस्मृतमपहाय तदनुहि यथैव त्वं नूनं
 तथैवा शृणोमि ते वाचमिति उच्यमाना, कस्मिन्नो वा
 श्रोतव्या तत्राह—गङ्गामिति । राज्ञा क्षत्रियणा युद्धं
 धर्मतन्त्र युद्ध प्रशंस धर्म उतायुद्धमिति । अत्र सदाये
 त्वमेव निश्चयं शूहीत्यर्थ ॥ २१ ॥ किमन निर्णयेनेत्याह—
 चातुर्वर्ण्यस्येत्यादि । चतुर्णा वर्णाना मसाहार चातुर्वर्ण्य
 स्वार्थे प्यञ्च । तस्य विभाग धर्मविभागं, प्रथम निन्द्याप्रम-
 मयो—कर्मणा हि चत्वारो वर्णा विहिता. यथा
 तपस्यादिर्ब्राह्मणस्य, युद्धादि क्षत्रियस्य, पाण्डवाना-

दिवेदयस्ते, सेवादि सन्कृतस्य—दत्त्ववैश्य त्वं च कर्म
 त्वनीयसे इत्योबतामीना कर्म श्रौष्या ममासा केसक-
 र्पणादि, पाण्डवाना च वनवाससिद्धं कर्म निशम्य
 ज्ञान्वा पाण्डवान् प्रशंस निन्द वा यथा मतिस्ते ॥ २१ ॥
 इयान् गच्छेत् । विदिवान् शूद्रवया ॥ २३ ॥

[सर्व०] तथैव ते वाच शृणोमि ततोऽपि निश्चि-
 न्शूहीत्यर्थ ॥ २१ ॥ स्वमनाप्राण्य कर्म ॥ २२ ॥ राज्ञाना
 राज्ञागतिवर्णानाम् । प्रतिपिद्धोऽप्य यज्ञो न वन शूया-
 दित्यर्थ ॥ २६ ॥

[दुर्ध०] वासुदेव सञ्जयमाह ' उताहो त्व मन्यसे
 मर्वमेव राजा युद्धं वर्तते धर्मतन्त्रम् । अयुद्ध वा वर्तते
 धर्मतन्त्र तथैव ते वाचमिमा शृणोमि ॥ चातुर्वर्ण्यस्य
 प्रथम विभागमेव त्वं संनय त्व च कर्म । निशम्यथो
 पाण्डवाना स्वकर्म प्रशंस वा निन्द यथा मतिस्ते ।'
 उताहोऽथवा यत्त्व मन्यसे जन्मन्मतमपहाय तदनुहि
 यथैव त्वं नूनं तथैव शृणोमि ते वाचमिमाऽुच्यमानाम् ।
 कस्मिन्नो वा श्रोतव्या तत्राह—किं गङ्गामिति ।
 क्षत्रियाणा किं युद्धं धर्मतन्त्र धर्मस्य तन्त्र प्रशंस
 अयुद्धमिति । अत्र सदाये त्वमेव निर्णयं शूहीत्यर्थ ॥ २१ ॥
 किमनेन निर्णयेनेत्यत आह—चातुर्वर्ण्यस्येति । चतुर्णा
 वर्णाना समुद्भातुर्वर्ण्यम् । तस्य विभाग प्रथम निन्द्या-
 प्रथमयो प्राञ्च, कर्मणा हि चत्वारो वर्णा विभक्ता तद्यथा
 धर्म स्वाध्यायाध्यापनादिर्ब्राह्मणस्य प्रजापालनयुद्धादि-
 क्षत्रियस्य पाण्डुपत्यादिर्वेदस्य शूद्रादिः शूद्रस्य धर्म
 इत्येवमेव । त्व च कर्म त्वं समस्त बुयोबतामीना कर्म श्रौष-

२१ व युद्ध । व अयुद्ध वा । छ क्षेप । २२ व सुप्र कर्म । छ
 वयो ९

निशम्य वैश विरित सक्मं । २२ व दन्देता २६ व देत रिश २६ ।

एतान् राजा पालयन्नममचो
 नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मै ।
 अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
 नार्थामिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २७ ॥
 श्रेयांस्तस्माद्यादि विधेत् कश्चि-
 दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 स तं द्रष्टुमनुशिष्यन्प्रजानां
 न चैतद्बुधोदिति तस्मिन्नसाधुः ॥ २८ ॥
 यदा गृध्येत्परभूतौ नृशंसो

द्या. सभाया केशकर्षणादि कर्म पाण्डवाना च प्रति-
 ज्ञातवनवासाद्याचरण कर्म निशम्य ज्ञात्वा पाण्डवान्-प्रशस्य
 वा निन्द वा त्व यथा मतिस्ते ॥ २२ ॥

इति श्रीमहा० दुर्षदापर्वप्रकाशिन्याल्लयोग०
 एकीनर्विशोऽध्याय ॥ २९ ॥

[नील०] एतानिति यथा सर्वोत्तमपालकत्वाद्वृद्धस्य
 श्रेष्ठ्यं तथा सर्ववर्णपालकत्वात् धर्मण राज्यकरणमपि
 श्रेष्ठतममित्यर्थे ॥ २७ ॥ तस्मात् राज्ञ श्रेयान् प्रश-
 स्तवर, अभिज्ञात ज्ञानत, धर्मतश्च यदि कश्चिदस्ति स तं
 युधिष्ठिर प्रजाना-कर्मणि पृष्टी-प्रजा द्रष्टु राज्यप्राप्तमित्य-
 र्थे । अनुशिष्यन् अनुशासितुमिच्छन् एतन्मदुक्त धर्मजात
 युधिष्ठिरेऽस्तीति बुध्येत् । न च तस्मिन्नसाधु युधिष्ठिरे-
 ऽसाधुरधर्मो न चास्तीत्यपि बुध्येत् । यदा एव सत्यपि
 तस्मिन्ननुशास्त्रि राजा साधुर्न इति न अपि तु साधु-
 रेव । यदि तेन इतोऽधिकं ज्ञायते उच्यते च तर्हि त
 स्यापि वचनं करिव्यत्येरेत्यर्थे । अनुशिष्यात्प्रजाना न
 चेद्बुध्येदिति तस्मिन् साध्विति पाठे श्रेयाश्चेत् द्रष्टु धर्म
 दर्शयितु अनुशिष्यात् न भेदप्रजाना प्रजा. राज्य न गृध्ये-
 दिति हेतोस्तस्मिन् युधिष्ठिरे साध्यं वर्तते इति शेष
 ॥ २८ ॥ धर्मतस्तु नृशसत्वात् दुर्योधनो धार्मिकेण राज्ञा
 वध्य एवेति सूचयन्नाह-यदात्यादिना साद्रेन । परभूतौ
 परैश्वर्ये नृशंसशो(कल्पो राजा त्रिप्रसोपात् कैवप्रति-
 वृन्त्यात् गृध्येत् ततो हेतो. राज्ञ परस्पर युद्ध समभ-
 यत् । अनेन युद्धात्परस्य कर्मण उत्पत्तिरुक्ता ॥ २९ ॥
 कर्म युद्ध सप्रोत्पत्तिशिष्ट गुणत्रयमाह-वर्म कश्च शस्त्र
 यद्गादि धनुश्चेति । यत्र इन्द्रेण दस्युराद्येतदय उत्पादि-
 तमत्र एतेष्व धर्मो दस्यु दुर्योधन यदि हन्यात् ए एष
 धर्म इति भाव. ॥ ३० ॥ दुर्योधने दस्युत्व निरूपयति-

विधिप्रकोपाद्ब्रह्मदादानः ।

ततो राज्ञामभवद्युद्धमेत-

त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २९ ॥

इन्द्रेणैतदस्युवधाय कर्म

उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ ३० ॥

तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते

सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ।

अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः

प्रादुर्भूतः सञ्जय साधु तत्र ॥ ३१ ॥

तत्रेत्यादिना । कुरुभिर्निमित्तभूतैरयं दोष. वन्धनारूप
 प्रादुर्भूत पारशर्यदोष इव इन्द्रात् ॥ ३१ ॥

[अर्जु०] [वित्वा (रीत्या) मत्वा (मत्या) चित्ते-
 ति च पाठ । संचय कृत्वा । ?] तस्मात् युधिष्ठिरान्
 विधेत् भवेत् अभिज्ञात ज्ञानवान् नचेत् गृध्येत् पर-
 धनलोभ च न कुर्यात् न च परधनलोभमात्रेण तस्मिन्
 राशि यथोक्तविशेषणे न साधु ॥ २८ ॥ अनेन परद्रव्या-
 पहरणाय प्रयुक्तेन य प्रकोपस्तस्मात् बल हस्त्यश्वादि
 आविदानो मेलयन् ॥ २९ ॥

[सर्व०] श्रेयास्तस्माद्युधिष्ठिराद्यादि कश्चिद्विधेत् अभि-
 ज्ञातोऽभिज्ञ सोऽपि न चेद्बुध्येत् परधनमभिलषेत् न च
 तस्मिन्ननुशासितरि असाधु पापमस्तीति शेषः । स एव त
 युधिष्ठिर द्रष्टु क्षत्रधर्ममनुशिष्यात् शिक्षयेत् प्रजाना
 मच्ये ॥ २८ ॥ यदा गृध्येत् । दुर्योधन शत्रुमूत नृशंसो
 यदास्य धन गृध्येत् अभिलषेत् विधिर्वैव तत्कोपात्
 वैशुर्यात् बल सामर्थ्यम् अस्याविदानोऽज्ञानम् अस्मि-
 न्नवलवन्वमारोप्येत्यर्थे । अभवद्युद्ध युद्धारम्भ । अस्य तु
 तत्र धर्मशस्त्रमव धनुर्जातम्, न तु अधर्महेतु । परेणाभि-
 भवे क्षत्रियेण धनुर्मेहस्यैव कार्यत्वान् ॥ २९ ॥ दस्युवधाय
 चौरवधाय एतत्कर्म युक्तम् अत इन्द्रेणापि दृष्टत्वादधर्ममे-
 वैतत् ॥ ३० ॥ दुर्योधनस्तु चौर एवेत्यर्थे ॥ ३१ ॥

[लक्ष्म०] सता दृष्टानित्यत्र सतामर्थे इति अनेन
 प्रशरणं वर्तमाने तस्मिन् राशि असाधु अमग न गृध्येदौ
 नाकान्ते (?) ॥ २८ ॥ विधिप्रकोपाद्विधिमित्यत्र विधि-
 विज्ञान दैविय इत्यभिधानात् विधित्वा परदृष्टतसंताविधा-
 नेन जातप्रकोपाद्विधि स्वभट्टान् प्रति एव ह्यु एत ह्यु-
 विंति कर्तव्यार्थोपदेशमा आदधानं शब्देन ॥ २९ ॥

तत्र राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 धर्म्यं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
 नावेक्षन्ते राजर्षयः पुराणं
 तदन्वयाः क्रुरवः सर्वे एव ॥ ३२ ॥
 स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यष्टः
 प्रमथ वा यत्र हरेत् हृष्टः ।
 उभौ गद्यां भवतः सङ्घर्षतौ
 किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ३३ ॥
 सोऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं
 यमिच्छति क्रोधवशात्तुलामी ।
 भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
 स्तं नः कस्मादादृशीरन्परे वै ॥ ३४ ॥
 अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि
 श्लाघ्यः पित्र्यं परराज्याद्विशिष्टम् ।
 एतान् धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
 नाचक्षीयाः सङ्गय राजमभ्ये ॥ ३५ ॥
 एते मदान्मृत्युवशाभिपन्नाः
 समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।

[नील०] धर्म्यं धर्मादागतं पित्र्यं राज्यं तन्व्या-
 स्तदनुसारिणः ॥ ३२ ॥ पृथक्त्वं स्तेनादन्वयत्वम् ॥ ३३ ॥
 एतं छलं राज्यापह्णं निविष्टं वनवासार्थं राज्यं प्राह-
 मिति कौरवेषु न्यासरूपेण स्थितं तं भागं न अस्माकं
 परं कस्मान् आदृशीन् गृहीतवन्तः ॥ ३४ ॥ परं पदनीये
 अवश्यं प्राह्ये भागे निमित्ते ॥ ३५ ॥ कामानुगेन रजसा
 उपरुद्धा गृह्यन्तेति निरुद्धाम् । पाठान्तरे रजसा उपरुद्ध-
 यया स्यात्तथा व्रजन्तीम् ॥ ३७ ॥ तं दुःशासनं यद्यवार-
 यिष्यन् तदा मम प्रियं अकृषिष्यन् अस्य पुत्राणां च दुर्यो-
 धनादीनां प्रियं कृतमभविष्यन् । दुःशासनस्यानिवार-
 णान्मात्प्रियम्याकरणेषु तत्पुत्राणां नामो भविष्यतीति
 तत्त्वोक्तिः ॥ ३८ ॥ प्रातिलोभ्यान् अक्रमेण श्वशुराणां
 मध्ये कृष्णां समा निनायेति सङ्गं किञ्चित्कृष्णं व्यपेक्ष्य
 वानं यया स्यात्तथा किञ्चिदालोच्येत्यर्थः क्षत्रुगन्वं नाथ
 रक्षितारं न अवाप ॥ ३९ ॥ कार्पण्यान् दैन्यान् ॥ ४० ॥

[अर्जु०] किं पृथक्त्वमिति । कुत्रो दृष्टादृष्टाद्वा
 स्तेनात्पृथक्त्वमपि तु न कुत्रो भेद इति भावः ॥ ३३ ॥
 कामानुगेन रजसा ॥ ३७ ॥ वृत्तं सुहृत्त्वम् ॥ ३८ ॥

३४ छ सोऽयं लोभः । ३५ व लक्ष्मिने । ३६ छ छ ज देते
 मदान् मृत्युवशाभिः । ज कर्मणः पारमेधः । ३७ छ यद्वैश्वन्तः । स नरुद्धा

इदं पुनः कर्म पापीय एव
 सभामभ्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३६ ॥
 प्रिया भार्या द्रौपदीं पाण्डवानां
 यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
 यदुपैक्षन्त क्रुरवो भीष्ममुख्याः
 कामानुगेनोपरुद्धां व्रजन्तीम् ॥ ३७ ॥
 तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
 अवारयिष्यन् क्रुरवः समेताः ।
 मम भियं धृतराष्ट्रोऽकृषिष्यन्
 पुत्राणां च कृतमभ्याभविष्यन् ॥ ३८ ॥
 दुःशासनः प्रातिभ्योभ्यान्निनाय
 सभामभ्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
 सा तत्र नीता करुणं व्यपेक्ष्य
 नान्यं क्षत्रुर्नाथमवाप किञ्चित् ॥ ३९ ॥
 कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूषा
 नाशुभ्रुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
 एकः क्षता धर्मपर्यं द्रुवाणो
 धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पमुद्रिम् ॥ ४० ॥

प्रातिलोभ्यान् हठान् । ऋण मद्यम् । क्षत्रु विदुरान्
 ॥ ३९ ॥ धर्ममेतं (?) कौरवाणामिति शेषः ॥ ४० ॥

[सर्ग०] तदेव दर्शयति—स्तेन इति । उभौ गद्यां
 निन्द्यौ । न तु पदयतो हृतीति न चौर इत्यर्थः । किं
 पृथक्त्वं को भेदो दृष्टचौरादपि तु चौर एव स इत्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ धर्ममिच्छति दुर्योगेनः पाण्डवभागादानरूपम्
 ॥ ३४ ॥ अभिन् पतुङ्गगन्धे पद लक्ष्ये न तु परराज्य-
 लक्ष्मीरूपम् । तदुच्चं पित्रुगन्धे परराज्याद्विशिष्टं परराज्यादाने
 परस्वग्रहणोपान् ॥ ३५ ॥ ये समानीतास्तेषां राज्ञा मध्य
 इति समासस्वरान्मन्यपरेनान्वयः ॥ ३६ ॥ कामानु-
 गेन कामिना दुःशासनेनोपरुद्धा धृताम् ॥ ३७ ॥ पुत्राणां
 च हृतं कार्यम् ॥ ३८ ॥ प्रातिलोभ्यान् प्रातिभ्योभ्यान्
 वलाङ्गिनि यावन् ॥ ३९ ॥ कार्पण्याद्वैतलोभान् ॥ ४० ॥

[लक्ष्म०] स्तेनो हरेत्पित्र्यं यत्र यस्य राज्ञः देशे
 प्रनष्टः, नष्टं जनार्दन इति धातोः प्रक्रमेणान्जनं प्राप्तं उभा-
 वेनौ राजानौ किं पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्र इत्यत्र धृतराष्ट्रस्य
 पुत्र इति विषयमन्वयी ॥ ३३ ॥ भागं पुनरित्यत्र पाण्ड-
 वानां भागं निविष्टं कौरवगन्धे प्रविष्टं । परं पाण्डवाः

वदन्तीम् । ३८ न लक्ष्मिने । न क्षत्रुः । ३९ स वरुणपदवचनम् ।

अनुद्धा त्वं धर्ममेतं सभाया-
 मधेच्छते पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
 कृष्णा त्वेतन्कर्म चकार शुद्धं
 सुदुष्करं तत्र सभां समेत्य ॥ ४१ ॥
 येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुजहार
 तथाऽऽत्मानं नौरिव सागरौघान् ।
 यनाद्रवीत्सूतपुत्रः सभायां
 कृष्णां म्बितां श्वशुराणां समीप ॥ ४२ ॥
 न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
 प्रपद्य दासी धार्तराष्ट्रस्य वेदम ।
 परानिनाम्ने पतयो न सन्ति
 पतिं चान्यं भात्रिणि त्वं कृणीष्व ॥ ४३ ॥
 यो धीमत्तोर्हृदये श्रोत आसी-
 दम्बिच्छिन्दन्मर्मवानां सुघोरः ।
 बर्णाच्छरो वाद्ययन्त्रिमनेजाः
 प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ॥ ४४ ॥
 कृष्णाग्निनानि परिधिन्ममानान्
 दृःशामनः बटवान्पश्यभापत् ।
 एते सर्वे पश्यन्ति विनष्टाः
 सपं गत्रा नरकं दीर्घवाणम् ॥ ४५ ॥

गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या
 यदब्रवीत् घृतकाले स पार्थम् ।
 पराजितो नन्दनः किं तवास्ति
 कृष्ण्या त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ४६ ॥
 जानासि त्वं सङ्घय सर्वमेतत्
 घृते वाक्यं गर्हमेवं यथोक्तम् ।
 स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
 समाधानं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४७ ॥
 अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं
 शपं कुरुणामपि चेच्छक्यम् ।
 पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
 मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशान् ॥ ४८ ॥
 अपि वाचं भापमाणस्य काव्यां
 धर्मरामामर्थवतीमर्हिसाम् ।
 अवेक्षेरन् धार्तराष्ट्राः समक्षं
 मां च प्राप्तं कुरवः पृजयेयुः ॥ ४९ ॥
 अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन
 भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
 परासिक्तान्यार्चराष्ट्रांश्च विदि
 मदयवानान्कर्मणा स्तेन पापान् ॥ ५० ॥

न मर्मगां जातु वक्ताऽसि रूक्षां
 नोपश्रुतिं कटुकां नोत मुक्ताम् ।
 धर्मीरामामर्थवतीमहिंसा-
 मेतां वाचं तव जानीम सूत ॥ ५ ॥
 त्वमेव नः प्रियतमोऽसि द्रुत
 इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
 अभीक्ष्णइष्टोऽसि पुराहि नस्त्वं
 धनञ्जयस्यात्मसमः सत्त्वाऽसि ॥ ६ ॥
 इतो गत्वा सञ्जय क्षिणमेव
 उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान् ये तदर्हाः ।
 विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः
 कुले जाताः सर्वधर्मोपपन्नाः ॥ ७ ॥
 स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
 तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
 अभिवाद्या वै मद्रचनेन वृद्धा-
 स्तथेत्तरेपां कुशलं वदेथाः ॥ ८ ॥
 पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ-
 स्तथाचार्यान्तु त्विजो ये च तस्य ।
 तैश्च त्वं तात सहितैर्वैधाई
 संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ ॥
 अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा
 मनस्विनः शीलवलोपपन्नाः ।
 आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो
 यथानक्ति धर्ममात्रं चरन्तः ॥ १० ॥

[गी०] उपश्रुतिं वार्ता रूक्षां मर्मगां च नो वक्ता-
 ऽसि कटुकां नीरसां मुक्ताम् अपश्रुतां कार्यहीनां वा
 ॥ ५ ॥ चरणं ब्रह्मचर्येणाभ्ययनम् ॥ ७ ॥ अश्रोत्रियाः
 अत्रैर्वर्णिनाः शूद्रादयः वृद्धत्वाच्च धर्ममात्रं धर्मलेशं चरन्तः
 ॥ १० ॥ ऋषयश्च स्तुहि पूर्वं जपन्त्यं पश्चात्तेभ्यस्तेषाम्
 अनामयं पृच्छेः व्यवहारेण वाणिज्यादिना पालयन्तः स्थाना-
 नाधिनारिणः ॥ ११ ॥ चतुष्पात् मन्त्र उपचारः प्रयोगः
 संहारश्चेति चत्वारः पादाः अत्येति अन्नम् ॥ १२ ॥
 गन्धर्वेति सौन्दर्यं मंगीतं च तस्मिन् घोतितम् ॥ १३ ॥

[अ०] उपश्रुतिं मिथ्याश्रुतियुक्तं शुक्लामप्रियाम्
 ॥ ५ ॥ जपन्त्यं पश्चान् ॥ ११ ॥ इष्टोऽभिमतः अनपगः
 अगम्यश्राद्धनपगतः । विधेय आयत्तः । नयगो विधेय
 इति पाठे नयेनोत्तमनीत्या गच्छति मन्त्रोपहारमो-

शूद्राद्यस्य मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
 ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् ।
 ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे
 ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ॥ ११ ॥
 आचार्य इष्टो नयगो विधेयो
 वेदानभीषन् ब्रह्मचर्यं चचार ।
 योऽन्नं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
 द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यस्त्वयाऽस्तौ ॥ १२ ॥
 अथीतविद्यश्चरणोपपन्नो
 योऽन्नं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
 गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
 तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ १३ ॥
 शारदूतस्यावसथं स्म गत्वा
 महारथस्यान्मविदां वरस्य ।
 त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
 कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्पृशेः ॥ १४ ॥
 यस्मिन् शौर्यमानुशंसं तपश्च
 भज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
 पादौ गृहीत्वा वृरुसत्तमस्य
 भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १५ ॥
 भज्ञाचक्षुर्ध्वः प्रणेता कुरूणां
 बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
 तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
 आचक्षीथाः सञ्जय मामरोगम् ॥ १६ ॥

क्षसंहाराश्वत्वारः पादाः ॥ १२ ॥ गन्धर्वपुत्रोपनिमः
 कलाकुशलः ॥ १३ ॥

[सर्व०] रूक्षां सर्वथा दुःश्रवाम् । उपश्रुतिमन्ततो
 रूक्षां स्तुतिं निन्दांमिति यावन् । शुक्लामश्रीलाम् ॥ ५ ॥
 अश्रोत्रियाः कुवाहणाः वृद्धा वयोधनादिना धर्ममात्र-
 मत्वं धर्मम् ॥ १० ॥ जघन्यमन्ते क्रियाविशेषणं चैतत् ।
 ये व्यवहारेण वाणिजः ये पालयन्तो प्रामाध्यक्षास्तानपि
 जघन्यं गच्छेरित्यर्थः ॥ ११ ॥ मन्त्रोपचारमोक्षसंहाररूप-
 चतुष्पादस्त्रमादेयादि । पुन वेदाध्ययनानन्तरम् ॥ १२ ॥
 गन्धर्वपुत्रोपनिमं गीतज्ञम् ॥ १३ ॥

[लक्ष्०] विगुह्यकृत्यांश्चरणोपपन्नानित्यत्र चरणमा-
 चरणमाचारः ॥ ७ ॥ योऽन्नं चतुष्पादित्यत्र चतुष्पात्
 चत्वारो धर्मपादा यस्य स तयोक्तः ॥ १२ ॥

ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
 मूर्खः शूद्रः संजय पापशीलः ।
 प्रशस्ता वै पृथिवी येन सर्वा
 सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७ ॥
 भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-
 स्तयाशीलः सञ्जय सोऽपि शश्वत् ।
 महेष्वासः शूरतमः कुरूणां
 दुःशासनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८ ॥
 यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
 नान्यच्छमाद्भारतानामिति स्म ।
 स बाह्मिकानामृषभो मनीषी
 त्वपाऽभिवाद्यः सञ्जय साधुशीलः ॥ १९ ॥
 गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
 विज्ञानवानैव च निष्ठुरो यः ।
 स्नेहादमर्षं सहते सदैव
 स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २० ॥
 अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तः
 स नो भ्राता सञ्जय मत्सखा च ।
 महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हः
 सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१ ॥
 ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
 पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
 यं यमेपां मन्यसे येन योग्यं
 तत्तत्प्रोच्यानामर्थं सूत वाच्याः ॥ २२ ॥
 ये राजानः पाण्डवायोधनाय
 समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
 वशातयः शाल्वकाः केकयाश्च
 तथाऽम्बुषा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३ ॥

[नील०] पाण्डवायोधनाय पाण्डवैः सह युद्धाय । तथा
 ऽन्यस्या इत्यपि पाठः ॥ २३ ॥ वृन्दारकं श्रेष्ठम् ॥ २७ ॥
 निरुर्नेर्नेर्ण्योऽहोरे साध्ये । प्रथमान्तपाठोऽर्थापहर्ता छत्रोपयो
 युनच्छलः ॥ २८ ॥ सुवर्ता धार्तराष्ट्रणाम् ॥ ३० ॥

[अर्जु०] निकर्तने मायायाम् । अद्वितीयः वादृशस्या-
 न्यत्याभावान् । छत्रोपयः गुणवर्मादिनिरूपणः ॥ २८ ॥
 [सत्य०] स्नेहाद्भारतराष्ट्रेण अमर्षमस्मृष्टे राजनिनम्

१८ अ. कनीयानपि मन्त्रशरणी । २० अ. *सः सप्त मध्ये ।
 २२ अ. वन्देता वेनेनेनापिगच्छे(नामर्ष मन्त्रनेन वाच्यः) । २६ अ. नाम

प्राच्योदीच्या दासिणात्याश्च शूरा-
 स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
 अशुंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
 स्तेषां सर्वेषां कुशलं सूत पृच्छेः ॥ २४ ॥
 हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
 पदातयश्चाप्यसंघा महान्तः ।
 आख्याय मां कुशलिनं स्म नित्य-
 मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५ ॥
 तथा राज्ञौ ह्यर्थयुक्तानमात्पान्
 दौवारिकान् ये च सेनां नयन्ति ।
 आयन्वयं ते गणयन्ति नित्य-
 मर्थाश्च ये महत्थिन्त्ययन्ति ॥ २६ ॥
 वृन्दारकं कुरुमध्येष्वमूर्धं
 महापङ्गं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
 न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
 द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७ ॥
 निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
 इच्छोपयः साधुदेवी मतासः ।
 यो दुर्जयो देवरथेन संख्ये
 स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ २८ ॥
 गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
 निकर्तनीयोऽद्वितीयोऽज्ञदेवी ।
 मानं कुर्वन्वार्तराष्ट्रस्य सूत
 मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९ ॥
 यः पाण्डवानेकरथेन धीरः
 समुत्सहस्यमधृष्यान् विजेतुम् ।
 यो सुवर्ता मोहयिताऽद्वितीयो
 वैकर्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३० ॥

॥ २० ॥ अर्षेयु युक्तान् नियुक्तान् भाण्डारिकान् ॥ २६ ॥
 वृन्दारकं श्रेष्ठम् । अर्षेयु कार्येणु ॥ २७ ॥ निरुर्ने
 शोच्ये ॥ २८ ॥ कामोऽनीष्टः ॥ २९ ॥

[लक्ष्म०] यस्य काम इत्यत्र समाह्वयः यानो न
 वर्तन इति योजना ॥ १९ ॥ वृन्दारकं करिमित्यत्र वृन्दम
 भ्रमियवृन्दं मौत्तन्यादिना आ मन्थम् गमयतीति वृन्दारः ।
 स्वायं करत्ययः वृन्दार एव वृन्दारकः ॥ २७ ॥

शुभ्रम् ॥ २० अ. करिनीष्वमूर्धं । २८ अ. न. रथिनेन इत्ये ।
 २९ अ. एव पृच्छेः ।

स एव भक्तः स गुरुः स भर्ता
 स वै पिता स च माता गृह्य ।
 अगाधमुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
 स नो मन्त्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ॥ ३१ ॥
 वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
 ज्ञायन्ते नः सञ्जय मातरस्ताः ।
 ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य
 स्त्रीभिः सवृद्धाभिरभिवादे वदेथाः ॥ ३२ ॥
 कश्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-
 गर्वन्ते वो वृत्तिमन्त्रशंसरूपाः ।
 इति स्मोक्त्वा सञ्जय ब्रूहि पथा-
 दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३३ ॥
 या नो भार्याः सञ्जय वेत्थ तत्र
 तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
 सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवधाः
 कश्चिद्ब्रूहानावसथाममत्ताः ॥ ३४ ॥
 कश्चिद्वृत्तिं श्वगुरेषु भद्राः
 कल्याणीं वर्तध्वमन्त्रशंसरूपाम् ।
 यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-
 स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३५ ॥
 या नः स्तुषाः सञ्जय वेत्थ तत्र
 प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
 प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
 युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३६ ॥

[नील०] न इति धार्तराष्ट्रान् अन्तर्भाव्योक्तं तेषां
 भार्या इत्यर्थः सुसंगुप्ता इति कुशलाप्रभ्रकारकथनम्
 ॥ ३४ ॥ लघु शीघ्रहारि, वेशस्त्रियो वेदयाः ॥ ३८ ॥
 आनृशंस्यं दयामर्हतीत्यानृशंस्यः ॥ ४० ॥ शत्रून् धार्त-
 राष्ट्रान् निगृह्य वः युष्मान् भरिष्ये पोषयिष्ये इति ब्रूया
 इति शेषः ॥ ४२ ॥

[अर्जु०] [काम्यत इति कामः मामभि गां
 प्रतिवादः प्रसादोचितमिति शेषः । येन लक्षणेन ?]
 अन्धाश्च सर्वान् स्थविरान् वृद्धान् तथैव हस्ताजीवा
 याचकाः ॥ ४१ ॥

[सर्व०] या नो भार्याः न इति सापिण्ड्येन ज्ञाती-

कन्याः स्वजेथाः सद्नेषु सञ्जय
 अनामयं मद्वचनेन पृष्ठा ।
 कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
 सूर्यं पतीनां भवताऽनुकूलाः ॥ ३७ ॥
 अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धाः
 अग्नीभस्ताः सुलिता भोगवत्यः ।
 लघु यासां दर्शनं वाक् च लघ्वी
 वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३८ ॥
 दास्यः स्युर्या ये च दासाः कुरूणां
 तदाश्रया बहवः कृञ्जवज्राः ।
 आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो-
 ऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९ ॥
 कश्चिद्वृत्तिं वर्तते वै पुराणीं
 कश्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति ।
 अङ्गहीनान् कृपणान्वामनान्वा
 यानानृशंस्यो घृतराष्ट्रो विभक्तिं ॥ ४० ॥
 अन्धाश्च सर्वान् स्थविरांस्तथैव
 हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
 आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो-
 ऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ४१ ॥
 मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
 नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
 निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
 वासोभिरजेन च वो भरिष्ये ॥ ४२ ॥

नामात्मसात्म्यमभिप्रेत्य । सुसंगुप्ता इत्यादि कुशलप्रकार-
 कथनम् ॥ ३४ ॥ स्तुषाः भ्रातृपुत्रभार्याः । प्रजावत्यो
 भ्रातृजायाः ॥ ३६ ॥ लघु निर्दोषम् ॥ ३८ ॥ वृत्तिगुण-
 चारप्रवृत्तिम् ॥ ४० ॥ हस्ताजीवा हस्तं प्रसार्य याचमानाः
 कृञ्जादयः । जघन्यमन्ते ॥ ४१ ॥ शत्रून् धार्तराष्ट्रान् ।
 भरिष्ये पोष्टास्मि इति ब्रूया इति शेषः ॥ ४२ ॥

[लक्षा०] [नाम् । मां प्रति । प्रसन्नः यथा अभिन-
 देन् अभिसुखः सन् वदेन् तथा कुर्विति योजना अन्त-
 र्भूताः सेनान्तर्विद्यमानाः] कश्चित्पुत्रा इत्यत्र जीविका-
 दानेन गृहीताः पुत्राः जीवपुत्राः ॥ ३३ ॥ या नो
 भार्या इत्यत्र भार्याः स्वपतीनामभावे भर्तु योग्याः

३१ म. वो मन्त्री । एकविंशति ज. वृद्धां गान्धारीं समुल्लेख सञ्जय
 कुशला इतिशामभिराण पृच्छेः । इत्यधिकम् । ३२ ख. जानने । य. मात-

रोऽत्र । ३४ ज. हस्तयोऽनं । ३५ ज. दासक्या । ३६ ज. प्रसन्नः ।
 ३७ ज. वृष्ठा । ३९ ज. शत्रोपुत्रा ये च । ४१ म. अन्त्यापयन्तान् ।

सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृनानि
 भावीन्यथो नो वत वर्तयन्ति ।
 तान्यश्यामि युक्तरूपांस्तथैव
 तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४३ ॥
 ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
 मात्पन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
 तांश्चापि त्वं कृपणान् सर्वधैरा-
 स्मद्राज्यात् कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४४ ॥
 ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
 न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
 दृष्ट्वा तांश्चैवाहृतश्चापि सर्वा-
 न्संपृच्छेथाः कुशलं चान्ययं च ॥ ४५ ॥
 एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
 राज्ञो दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।

पृष्ट्वा सर्वान् कुशलं तांश्च सूत
 पथादहं कुशली तेषु वाचयः ॥ ४६ ॥
 न हीदृशाः सन्त्यपेर पृथिव्यां
 ये योषका धार्तराष्ट्रेण लज्जाः ।
 धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
 महाबलः शत्रुनिवर्हणाय ॥ ४७ ॥
 इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
 सुयोधनं सञ्जय श्रावयेथाः ।
 यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
 कामः कुरुनसपन्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४८ ॥
 न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
 न्नैवंविधाः स्याम यथा मियं ते ।
 ददस्व वा शक्रपुरीं ममैव
 युध्वस्व वा भारतसुख्य वीर ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

दुर्योधनादीनां पत्न्यः सुरतयः सुष्टुरतिथीसां ताः सु-
 रतयः ॥ ३४ ॥ रजसः एकपादः ॥ ३९ ॥ ध्वस्ताजीवा
 इत्यत्र ध्वस्त आजीवः जीविका येषां तं । स्वविराः सेविका
 इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

[नील०] सन्तीति मे मया वृत्तानि वत्सरदेयानि नो
 वर्तयन्ति न चालयन्ति त्वदीया अधिकारिणः तान्यहं
 यथा यथावत्पश्यामि तथैव तां सिद्धिं ददत्तं सम्यक्
 परिपालयामीति दूतद्वारा मां श्रावयेथा इति तं नृपं
 दुर्योधनं श्रूयति शेषः । एतेन ब्राह्मणवृत्तिषु पक्षपातो
 दुर्योधने च कनिष्ठत्वादाज्ञाप्रतिपालनौचित्यं च दर्शि-
 तम् ॥ ४३ ॥ आत्मन्येव प्रयतन्ते न तु कर्तुं शक्नुवन्ति
 ॥ ४४ ॥ नहीति धर्मद्वलैव जयो भविष्यति न सहायै-
 रित्यर्थः । नित्यः अनिनाशिकलः ॥ ४७ ॥ युतिः संभा-
 वना एतत्सर्वास्य न विद्यते शक्रपुरीम् इन्द्रप्रस्थम् ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरिषी
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[अर्जु०] ब्राह्मणार्थे वृत्ता (वृत्ता) नि निष्पादितानि
 भावीनि भविष्याणि वर्तयन्ति वर्तमानानि तान् ब्राह्म-
 णान् तामेव प्रसिद्धामष्टैश्वर्यादिसिद्धिं श्रावयेथाः । इदं
 ब्राह्मणेभ्यो वर्तनमिति शेषः ॥ ४३ ॥ आत्मन्येव विषये
 पोषणाय प्रयतन्ते दुःस्तेन पोषयन्ती यर्थः ॥ ४४ ॥ अन्ययम-
 हानिं पश्य ॥ ४५ ॥ आगतान् पूर्वभ्यागतान् (संप्रति) ॥
 ४६ ॥ योषका भीष्मास्यः मम तु धर्म एव योषकः ।

धर्मस्य विशेषमाह—नित्यो धर्म इति । अपरितन्य
 इत्यर्थः । पुनर्वचनविशेषणं—महानल इति । शत्रुनिवर्हणाय
 शत्रुनाशाय ॥ ४७ ॥ अयमिति छेदः । हृद हृदयनाम्नं
 दुनोति अपरिपूर्णत्वान् । काममेव दर्शयति—उरु-
 असपन्नोऽनुशिष्यामिति ॥ ४८ ॥ युक्तिरत्यन्ता हेतुः ।
 शक्रपुरीमिन्द्रप्रस्थं ददस्व वा सुष्यस्व ॥ ४९ ॥

इति श्रीमन्महाभूमखंडनिर्णये सुयोगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[सर्ग०] ब्राह्मणेभ्यः कृनानि प्रतिवत्सरदेयानि नि-
 श्रितानि तानीदानीं नो वर्तयन्ति न वर्तन्ते, ममात्मनिग-
 नान् । तानि भावीनि श्रावयेथाः । ब्राह्मणान् तानि
 राज्यं लज्जा दास्यामि इति चरिष्यसीत्यर्थः । ये पूर्व दुर्दि-
 विषयी भूवाः तानेव दानाय युक्तरूपां गौरौण पश्यामीति
 तामेव सिद्धिं निश्चयं मम नृपं धृतराष्ट्रं श्रावयेथाः । एत-
 द्भुत्वा यदि कश्चित् सोऽपीदानीं तदेव तेषो दयादि-
 ति तात्पर्यं ॥ ४३ ॥ आत्मन्येव निमित्ते प्रयतन्ते आत्म-
 पोषणमात्रार्थं यन्नरन्त ॥ ४४ ॥ अयमयमनवचयम् ॥ ४५ ॥
 आगतान् तत्रैवागत्य रिशान् । अत्रागतान् आगता-
 ननि गमिष्यन् ॥ ४६ ॥ नहीदृशा इति । ईदृशा योद्वारः
 न पृथिव्यामन्ये सन्ति ये तेतानीगाः । मम तु धन
 एव शत्रुनिवर्हणाय महाबलः बरगान् सहायः । कामेहन
 तेन तावच्छत्रुनाशमेव उक्तं धर्मस्तु नित्यो विना कष्टा-
 नमनसो योभारतु अहं यानि कष्टं नश्यन्त्येदेवेत्याः ॥ ४९ ॥

६९ प. न विग यन्ती । ६३ प. तस्य गदं यु । ६६ प. दृष्ट्वा पूर्व इत्ती
 पयो. १०

४९ प. न हीदृशा इति योद्वारः न पृथिव्यामन्ये सन्ति । ४९ प. नित्यः १० ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ३१

शुधिष्ठिरेण संजयस्य स्वोकार्थस्य धृतराष्ट्रे याथातथ्येन कथने दुर्योधनं प्रति च वृत्तार्थं परिहृतं पद्मभिरपि ग्रामे शमाय युद्धाय च शक्तेऽस्मीति कथने चादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

उत सन्तमसन्तं वा बालं वृद्धं च सञ्जय ।
उतावलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १ ॥
उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २ ॥
बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीया यथातथम् ।
अथ मन्त्रं मन्त्रयित्वा याथातथ्येन हृष्टयन् ॥ ३ ॥
गावल्गणे कुरून् गत्वा धृतराष्ट्रं महालवम् ।
अभिवाद्योपसंश्रुञ्च ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४ ॥
त्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन् वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम ।
राज्ये तान् स्थापयित्वाऽग्रे नोपेक्षस्व दिनश्यतः ॥ ६ ॥
सर्वमप्येतदेकस्य नालं सञ्जय कस्यचित् ।

तत्र शरीरे स्थितं हृदयं मनस्तेनात्मानं लक्षयति दुनोति सप नन्वान् । स तेनालन्वत्वान् ॥ ४८ ॥ युक्तं कारणम् ।
ग्रन्थप्रथमिन्द्रप्रथम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वज्ञनामपण्डित-
रीपाया विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[लक्ष्मा०] ये चान्येवेत्यत्र अन्यथा वैपरीत्येन प्रय-
तन्त इति संसन्व ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहाभारते योगपर्वणि वादिपनतीर्थवृत्त
एभ्राह्मणरे विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[गौड०] मन्तं सायुम् असन्तं वृद्धं धाता ईश्वरः ॥ १ ॥
शुभ्रं त्रीभूतं प्राचीनं कर्म उच्यन् उदीपयन् ॥ २ ॥
सर्वं प्रगण्ट संख्य एत्रीभूय ॥ ७ ॥ अनितितिश्राम क्षान्त-
वन्तो वयम् । तत्र हेतुः मात्रभी मेति ॥ १३ ॥

[धर्म०] शमस्य धर्मव्यवह हेतुमाह—उतेत्यादि
उतेने पशान्तरामिधाने । उतावलं बलीयानं धाता प्रक-
रन्ते वशे । उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्तात् शुक्रमुच्चरन् । पूर्वं भूतं
भविष्यं च पुरस्तात् पूर्वमेव शुभं रेवति शरीरनिमित्ते
उदरल सन उर्ध्वं चाम कारणभावं चाम गन्तुन ईशानो
ददाति । शुभे उच्यतेमि यतोऽपको व्याग्यातम् । शुक्र-

तात संहत्य जीवामो द्विपतां मा वशं गमः ॥ ७ ॥
तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसाऽभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८ ॥
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शान्तनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धतः ॥ ९ ॥
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तःपरस्परम् ॥ १० ॥
तथैव विदुरं त्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अशुद्धं सौम्यभापस्व हितकामो युधिष्ठिरो ॥ ११ ॥
अथ दुर्योधनं त्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२ ॥
अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्णामेतां सभागताम् ।
तदुःखमतिविक्षाम भावधीष्म कुरूनिति ॥ १३ ॥

मुच्चरन्ति पाठे पुरस्ताद् गर्भ एव शुक्रमुच्चरन् प्राणप्रवेशं
कुर्वन् शेषं सुगमम् ॥ २ ॥ तत्र प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता
राज्यमरिन्दम । राज्ये तान् स्थापयिष्यामि नोपेक्षीर्विनशि-
ष्यतः । अर्थे राज्यम् ॥ ६ ॥

[सर्व०] पुरस्तात्पूर्वदिशि शुभ्रं शुभाशिक्षा (१)
आदित्य । 'शुभ्रम्' इति पाठः, तत्र सारस्वतेन गौण-
वृत्त्या रतेवाचिन आदित्ये वृत्तिः । उच्चरन्नुद्धृण्व् । यथा
तैत्तिरीयशाखायाम् " तच्चतुर्वेदहितं पुग्माच्छुभ्रमुच्चरन् " इति ।
[अतोऽन्यथा देवर्षोऽवत्य देवा बोधविभृन्भिता ।]
एतेन सुर्यरूपिणं कालपुरुषमेव ईशानत्वेनाह । अद्भुदयति
'काल पचति भूतानि' इति । अतो बले मा जयाजा
दुर्योधनं वृत्, बलिनोऽपि कालेन वशीकरणदिदि
तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ अले निप्रयोजनं विज्ञापनं यदु-
पूर्वोक्तिः । अतो यथातथं वृन्वमानश्रीधाः यदुक्तं निष्ठुर-
न्पि अतोऽन्यैर्मन्त्रयिचा विदुर्गदिभिः सह यदुभिभृष्ट-
वा अभिमुपे धाष्टर्षद्विनयेनाभिहितमिति यावत्
तदपि आचक्षीश इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ तात धृतराष्ट्र । मध्ये
अन्यसंबन्धनेऽपि सञ्जयेति पदं त्रूया इत्यनेनान्वितं
बोद्धव्यम् । द्विपता कामत्रोपादीनाम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वज्ञनामपण्डितोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

एवं पूर्वापरान् क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
 वलीयांसोऽपि सन्तो यत्तत्सर्वं करवो विदुः ॥ १४ ॥
 पन्नः प्रदाजयेः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
 तद्दुःखमतिशयं मावधीप्य कुरुनिति ॥ १५ ॥
 यत्कृन्तां समतिक्रम्य कृष्णां केशोष्णवर्षपन् ।
 दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चस्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६ ॥
 अथोचितं स्वर्कं भागं लभेमहि परंतप ।
 निवर्तय परद्रव्याद्बुद्धिं वृद्धां नरर्षभ ॥ १७ ॥
 शान्तिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैत्र परस्परम् ।
 राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शामिच्छताम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

निधि हास्तिनपुरं प्राप्तेन संजयेन पाण्डवदृशं धृतराष्ट्र्य निवेद्य बहुविधं च तं गहंयित्वा पाण्डववचनं प्रातः सभायां सर्वे समेतः श्रोतार इत्युक्त्वा स्वावसथगमनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
 शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १ ॥
 संभाष्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च ।
 अन्तःपुरं ममास्थाय द्वाःस्यं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्यं मां समुपागतम् ।
 सकाशात्पाण्डुपुत्राणां संजयं मां चिरं कृपाः ॥ ३ ॥
 जागर्तुं चेदभिवेदस्त्वं हि द्वाःस्य
 प्रविशेयं विदितो भूमिपत्य ।
 निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति
 द्वाःस्योऽयं श्रुत्वा नृपति जगाद् ॥ ४ ॥

द्वाःस्य उवाच—

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते
 दिदक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
 प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात्
 प्रशाधि राजन् किमयं करोतु ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

आचक्ष्व मां कुशलिर्न कल्पमस्मै
 प्रवेश्यतां स्वागतं सञ्जयाय ।
 न चाहमेतस्य भवाम्यकल्पः
 स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेद्य सक्तः ॥ ६ ॥

[कुर्वं०] 'उत बालाय पाण्डिडस्यं पण्डिततायोत बाल-
 ताम् । ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुचरन् ।' सर्वं
 भूतं भविष्यच्च पुरस्ताद्धर्म एव शुक्रमुचरन् प्राणप्रवेगं
 कुर्वन् । शेषः सुगमः ॥ २ ॥

इति श्रीम० दुर्वाधेय० उद्योग० एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[लक्ष्म०] अलं विज्ञापनायेत्यत्र विज्ञापनाय यदलं
 शक्यं भवति तद्वाच्यधीयाः इति योजना ॥ ३ ॥ भारतानाम-
 मद्यपमित्यत्र राजानः प्रायो भयया भवन्ति भीष्मस्तु वन-
 शीलत्वान्ममं न पिरतीति सूचनाय अमद्यपमित्युक्तम् ॥ ८ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चारिष्यतीर्थत-
 ल्पार्थवारे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[नाल०] वृद्धं लुब्धाम् ॥ १७ ॥ अवमान वस-
 तित्थानम् ॥ १९ ॥

इति श्रीनील० पण्डीये भारतभारदीये उद्योगपर्वणि
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[अर्जु०] अलमेव अलं शक्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाभारत-नागव्यायमहोत्तमभट्टनाया-
 उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[नील०] अनुज्ञातः गच्छेद्युक्तः ॥ १ ॥ आत्ययिकम्
 आनन्दयन्म् ॥ ४ ॥ कल्पं वृद्धम् अवस्यः दुर्गमे अममर्थः
 सक्तः निरुद्धः ॥ ६ ॥

१५ छ. प्रजावर्त । १६ छ. यत्तत्सर्वमकरवो । छ. भवदशंयत् ।
 १७ छ. 'अन्वहर्षं बुद्धिं । १९ छ. आशुर्दी । एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३-४ छ. अचक्ष्व मां शुभद्रय इतिः इतान् पाण्डवानां वक्ष्यन्ति ।
 आगर्तुं चेदभिवेदस्त्वं इतिः प्रीतिश्चैत्रं विदितो भूमिपत्य ॥ ६ अ. 'स्वकर्म' ।

वैशम्पायन उवाच—

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महद्वेगम प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद्
वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच—

सञ्जपोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ८ ॥
स ते पुत्रान्वपृच्छति प्रीयमाणः
कश्चित्पुत्रैः प्रीयते नन्तुभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन्
ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ९ ॥

[अर्जु०] पाण्डवसमाशान् संजयः पाण्डवेन अनु-
ज्ञातः प्रवर्था । दीप्तमेव हास्तिनपुरं प्रविश्य द्वाःस्यम-
प्रवीन् मदागमनं धृतराष्ट्रं निवेद्य ॥ ३ ॥ द्वाःस्य
उवाच राजन् पाण्डवानां सकाशात् संजयः उपागतः
अयं किं करोतु आज्ञापय ॥ ४ ॥ कल्पं नीरोगम् ।
अक्रान्त्योऽनवसप्रदः । सक्तो रुद्रः ॥ ६ ॥

[तर्प०] कल्पं सञ्जम् । अरुद्रोऽमज्जः [स्वार्थेन] सक्तो
कारितः ॥ ६ ॥

[नील०] प्राज्ञाः शूराः आर्याः साधवश्च तैर्गुणम्
॥ ७ ॥ नन्तुभिः पुत्रस्य पुत्रैः ॥ ९ ॥ अज्ञातशत्रुं सुलेन
अभिनन्द्य त्वां प्रति वदामि पश्चिदिदि ॥ १० ॥ ते
तव धमे यन् आत्मनः—पूरुषरूपार्थ—राज्यभतादिकम् अभूत्
तन् सुभूषणे प्राप्नुवन्ति ॥ अथ मनोऽभूदिति पाठे अनु-
ज्ञात्वा प्राक् यद्वया दत्तं नष्टभूतं इति श्लेषम् । निर्णिषी
दोपमल्लदीनी धर्मार्थी परातीनि स तथा मनस्वी उदारः
दृष्टिमान् दान्ददर्शी ॥ ११ ॥ परो सुल्यः आनुशंस्य देवा
तवः परोऽनुल्यः वित्तपवान् ज्ञात इति श्लेषः वित्तमाप्यः
यददानादिः । किंच तस्य बुद्धिः अनपार्थं न अपार्थं निप्र-
सोक्तं तदयोक्तं सुप्रसिद्धं संविद्यते । नु निश्चितं कथ्यते
अनुशंसते । अत्रादिज्ञं देवदुष्टिमुत्रं पुत्रादि त्रियं च न
परोपरायः मेरुत्तये न च मरुतेये चः । पार्थ इति
पाठे तस्य बुद्धिः विपुलाचार्य इतीति श्लेषः ॥ १२ ॥

[अर्जु०] राजा धीरवागमिति संवन्तः ॥ १० ॥
सुभूषणे त्पार्थीयं अभिप्रयत्ते ते तव दन्मनोऽभूत् । मन-

धृतराष्ट्र उवाच—

अभिनन्द्य त्वां तात वदानि सञ्जय
अजातशत्रुं च सुलेन पार्थम् ।
कश्चित्स राजा कुशली सपुत्रः
सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच—

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
सुभूषते यच्च तेऽग्रेऽऽत्मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थिकरो मनस्वी
वहृश्रुतो दृष्टिमान् शीलवांश्च ॥ ११ ॥
परो धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचथान्तोऽस्य ।
सुखप्रियेऽधर्महीनेऽनपार्थं
नु रुष्यते भारत तस्य बुद्धिः ॥ १२ ॥

शब्देनात्र मनोविषया गुणा लक्ष्यन्ते । अतो मनःसंबन्धि
संप्रति तदेव मनो सूचः प्रचुरतरं, गुणाः अत्यन्तमधिकं
ज्ञाता इति भावः । भूयश्च ते इति ज्ञा पाठः । तानेव गुणान्
विश्रुणोति—निर्णिकेत्यादि । निर्णिकं शुद्धम् ॥ ११ ॥
धर्माद्वेतोः आनुशंस्यमहिंसा वित्तचयान् वित्तपरिग्रहात्
भावतोऽभिप्रायान् । भारतेत्यस्यैकम् ॥ १२ ॥

[तर्प०] अजातशत्रुमभ्येत्याभिनन्द्याहं त्वां वदामि
॥ १० ॥ यन् यत्र शप्ते ते तव धमे पूर्वं मनोऽभूत् तदनु-
भूषते प्राप्नुमिच्छति ॥ ११ ॥ धर्मादपि परमधिकम्
आनुशंस्यम् अहिंसा, स्वधर्ममपि त्यक्त्वाऽऽनुशंस्यमिच्छ-
तीत्यर्थः । वित्तचयोद्वितीयार्थकर्माचरणान् धर्म एव परो-
ऽस्य मतः न धर्महीने किंतु धर्मे एवानुरुद्धयते । भावनः
स्वभावतः ॥ १२ ॥

[लक्ष्म०] आचक्ष्य मां सुखिनमित्यत्र फाल्गुं कालः
अरुद्रान्तं दर्शनं तस्य योग्यमाचक्ष्य ॥ ६ ॥ अभ्येत्य त्वां
ज्ञात वदामीत्यत्र अज्ञातशत्रुं पार्थवभ्येत्य सुलेन आगतं
त्वाग्नि शोभयपदा-शारिणं योजना ॥ ९ ॥ भूयश्चाहो
यत्र तदेव मनोऽभूदित्यत्र अथ विभागसमये यत्र राज्ये
ते मनोऽभूत् भूयश्च तदेव आश्रुते । अहो सुभूष (?) इति
पाठे स्पष्टम् । निर्णिकधर्मार्थिकः निर्णिकं शोचितं शृष्ट
इत्यभिप्रायान् शुद्धवर्तीयं परोतीति वा तथोक्तः ॥ ११ ॥
धर्मः परो वित्तचयान्तोऽस्येत्यत्र वित्तचयान्तः वित्त-
चयमूर्त्तवत्त्व जस्य राज्यस्य कथ्ये ॥ १२ ॥

पापयुक्तः पुरपो विचेष्टते
 सूत्रप्रोता दारुमयीव योपा ।
 इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
 मन्ये परं कर्म देवं मनुष्यात् ॥ १३ ॥
 उमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
 पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
 यावत्परः कामयतेऽतिवेलं
 तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १४ ॥
 अज्ञातशत्रुस्तु विहाय पापं
 जीर्णां त्वचं सर्ष इवासमर्थाम् ।
 विरोचतेऽहार्णवृत्तेन वीरो
 युधिष्ठिरस्तत्रापि पाप विलज्ज्य ॥ १० ॥

[नील०] पण्ण ईश्वरण प्रयुक्त नियम निग्रह मनुष्यान् मनुष्यकारान् दैवम् ऐश्वर्य कर्म पर श्रेष्ठ मन्ये ॥ १३ ॥ अवर्णरूपम् अवर्णनीयरूपम् अजाच्यमित्यर्थं यावत्पर उच्छ्रष्ट शत्रु कामयते तितृप्त्यय कञ्चित्कालमितीच्छति तावदपगो नर प्रशंसा लभत ॥ १४ ॥ जीर्णत्वाद्बद्धं स्थातुमममर्थां महायैण स्वाभाविकेन वृत्तेन । यो हि स्वस्वरूपे तिष्ठति तस्य पाप शत्रुत्वं गच्छति तत्र च श्रुति " तव पुत्रा दायमुपयति सुहृद् साधुवृत्त्या द्विपन्त पापदृष्ट्याम् " इति ॥ १५ ॥ हन्त आलोचन सातुग्रहसरोधने वा स्पन्दोश निन्दाम् अमुत्र पर लोके पाप दुःस नरकमित्यर्थं ॥ १६ ॥ तैर्विना एकाग्निना सदायित उर्लभमपि आशसते प्राप्तुम् अस्य तत्र महान्पुत्रिय्याम् अमर्मशत्रोऽस्तीतिर्भवत् ॥ १७ ॥ एवमर्मान् ईदृशमर्थयुक्तान् पुरुषान् ॥ १८ ॥

[अष्ट०] परप्रयुक्त दैवप्रेषित सूत्रप्रोता सूत्रेण प्रथिता योपा कन्या । नियम धर्मरूपम् मन्ये जान । दैव प्राप्तनम् । मनुष्यात् पौरुषान् ॥ १३ ॥ कर्मदोषम् दुष्ट कर्म घोरमवर्णरूपमपगोरूपम् । एव ज्ञात्वाऽपि पगो युधिष्ठिर त्वा त्वा यात्रन् कामयते स्वाशहेता अतिवैलमर्थ्यं तावदय युधिष्ठिर प्रशंसा लभत लोके, त्व तु निन्द्या प्राप्नोपि पाण्डवाशस्यान्तान् ॥ १४ ॥ नित्तुज्य निजाय ॥ १५ ॥ अङ्ग सरोधने हन्त वा आमन स्वस्य नोवाशद् शिरश्चालने । इह जन्मनि वृत्त पाप किं परत्र न सज्जने ॥ १६ ॥ एवमम त्वदुचितम् ॥ १७ ॥

[सर्व०] अयोहि पुरुष परग दैवत प्रयुक्त प्रेरित

१३ ख पापिवस्य । १४ ख म यावत्प्राप्तवानयते विच्छ्रष्ट । १६ ख म अज्ञानम् । ख यत्रोमि वीर नोपपपप प्रवृत्तेदुष्टम् । १८ ख दोषो

हन्तात्मनः कर्म निबोध राजन्
 यमार्थयुक्तादार्पयृत्तादपेतम् ।
 उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन्
 भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १६ ॥
 स त्वमर्थं संग्रथितं विना तै-
 राशंससे पुत्रवशातुगोऽस्य ।
 अमर्मशब्दश्च महान्पुत्रिय्या
 नेदं कर्म त्वत्सम भारताद्य ॥ १७ ॥
 हीनमनो दौष्कृत्येयो वृत्तंसो
 दीर्घं वैरी क्षत्रविद्यास्वर्गारः ।
 एवमर्मानापदः संश्रयेयु-
 र्हीनवीर्यो यत्र भवेदग्निष्टः ॥ १८ ॥

विचेष्टत न धर्ममनुकुर्यते । निम्न प्रागुक्त दैव कर्म मनुष्यादतज्जनमुपगोरकारान् । एवमर्मानामवयोरेव शीलभेदादित्यर्थं ॥ १३ ॥ कर्म दोषवत्कर्म अवर्णरूपम् अवर्णनीयरूपम् अजाच्यम् । न कामयत न मलितयति । अतिकाल सर्गन । कर्मयतुञ्जित ॥ १४ ॥ तथा युधिष्ठिर त्वयि पापमर्तीति विलज्ज्य त्यक्त्वा न वृत्ताचिद्धयायत इत्याह-अज्ञातशत्रुति ॥ १५ ॥ उपक्रोश निन्दाम् । अमुत्र परलोके नो वा न किं पाप प्रसज्जसन्ध्यान् । अपि तु प्रसज्जेद्वैत्यर्थं ॥ १६ ॥ अधर्मशत्रोऽस्तीति । त्वत्सम त्वदुचितम् ॥ १७ ॥ एवमर्मा एनादशमर्मा भवति स च नापदसतिर्तीर्षेत् सत्वर । स्वार्थिश्च्छान्दस ॥ १८ ॥

[दुर्घ०] *संश्रयो घृतराप् पुरुषवाच 'इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोष पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् । यावत्पर कामयतेऽतिवेलं तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ।' अत्यार्थं । इम तव कर्मदोषं जनुग्रहदाह सभाया द्रौपया वक्ष्णार्पणादि अपि-श्रायं दृष्ट्वा ज्ञात्वा पापादर्कममर्मकृतानुन्विनम् अवर्णरूपमपगोरूपं परवश्वनीयम् एव ज्ञात्वाऽपि परा युधिष्ठिर त्वा यावत्कामयते स्वाशहेतो अतिवेलमर्थ्यं तावदय पुरपो युधिष्ठिरा लोके प्रशंसा लभत अगो गुरुञ्जित परत्र युधिष्ठिरस्य न्यायलघेय्यशे शुभ्रपामेव प्रयुष्टके इति प्रशंसा प्राप्नोति त्व तु निन्द्या प्राप्नोपि न्यायलघेय्य पगशान्यादानान् । तस्माच्छ्रीमशशाऽत्य दीयतामिति भाव ॥ १४ ॥

[लक्ष्णा०] [निन्वेयमन्य इत्यत्र यत्र पुरुषे यत्कर्म यथावपुक्त भवति तस्य पुनपत्य तदव कर्म सपद्यत इति मये

बलना । ख म सन्त वैदं नवायो । ख निश्चित । * दुर्घटयैपुसकेधि य दीका २३ यस्तोत्तर हयवत । † २६ येन कोरेन साशान्त्या भूञ्ज ।

कुले जातो बलवान् यो यशस्वी
 बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
 धर्माधर्मौ प्रथितौ यो विभर्ति
 स हस्य दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १९ ॥
 कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
 धर्मार्थयोरापदि संपणेता ।
 एवमुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
 नरो नृशंसं कर्म कुर्यादमूढः ॥ २० ॥

ननु इति पदयोजना । पौरुषं कर्मणो हीत्यत्र कर्मणः पौरुषं सामर्थ्यमाहुः । मातुः पितुः सकाशात् कर्मणा सिद्धेन भोजनेन] शुक्रकर्मैव नालं किं तु हर्यनुमहोऽप्यपेक्षित इत्याह—परंति । परप्रयुक्तः परमात्मना प्रयुक्तः मन्चे-
 वरमित्यत्र मनुष्यात् मनुष्यप्रयत्नान् ॥ १३ ॥ इदं तव कर्म-
 दोषं च द्रष्ट्वा मनुष्यान् कर्म वैवं च वरं मन्ये इति पूर्व-
 पान्वयः ॥ १४ ॥ अद्वात्मन इत्यत्र 'अद्देश्यामन्त्रोऽव्य-
 यम्' इत्यमरः । अद्नेति धृतराष्ट्रस्य संबोधनं, विशेषेण
 सृजन् विस्तृजन् अमुत्र इह च उपक्रोशं उपक्रोशति
 रोदित्तीत्यनेनेति उपक्रोशो दुःखं गतोऽसीति योजना
 ॥ १६ ॥ एवंधर्मा नापद इत्यत्र एवंधर्मा पूर्वोक्त-
 पापमेव धर्मो विशेषणं यस्य स तथोक्तः । व्यपायी
 विशेषेण धर्माधैयोः सभ्योदितमन्त्राणां च अपायोऽस्या-
 सीति व्यपायी ॥ १८ ॥

[नील०] धर्माधर्मौ सत्यानृते प्रथितौ सत्यं विना-
 ऽनृतं नास्ति निरधिष्ठानकध्रमासंभवात् । अनृतं देहं विना
 च सत्यं ब्रह्म न प्रथते अत उभयं यो धत्ते केवलं बाह-
 निष्ठो न भवति स हि स एव दिष्टस्य वशात् भाग्यव-
 द्वात् अस्य कुलेजातत्वादिगुणजातस्य—कर्मणि पठ्ठी—इदं
 गुणपदकमुपैति प्राप्नोति त्वं तु कुलेजातोऽपि केवलमनृ-
 तौपजीवित्वात् गुणान्तरहीनोऽसीति भावः ॥ १९ ॥
 अत एव सत्यामपि संपदि त्वया मौढ्यात् नृशंसं कृतमि-
 त्याह—कथमिति । मन्त्र एव अग्र्यः श्रेष्ठो येषां ते मन्त्राभ्याः
 भीष्मादयः तेषां धरो धर्ता तैरेवम् उच्यतेत्या यत्नं माहु-
 विरयुक्तः कथं नृशंसं कर्म पाण्डवप्रजाजनं कुर्यान्न कथ-
 मपीत्यर्थः ॥ २० ॥ अमी फणादयः तेषां कुरुक्षये कुरुक्ष-
 यनिमित्तम् अयं राज्यं न देयमिति निश्चयः नियमेन उद-

तव क्षमी मन्त्रविदः समेत्य
 समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
 तेपापयं बलवान्निधयथ
 कुरुक्षये नियमेनोदपादि ॥ २१ ॥
 अकालिकं कुरवो नाभविष्यन्
 पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।
 इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
 निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २२ ॥

पादि उत्पन्नः ॥ २१ ॥ अकालिकम् अकस्मादेव कुरुवो
 नाभविष्यन् नष्टाः स्युश्चेत् तव पापेन कर्मणा प्रेरितोऽजात-
 शत्रुः त्वयि पापम् इच्छेत् । नन्वेवं तर्हि तस्य गोत्रवधद्वीपः
 स्यादित्याशङ्क्याह त्वयीति । स्वनाशहेतुम् अधर्मं कुर्वति त्वयि
 चोरे इव पापं निन्दां च विसृज्य राजा निष्पापोऽनिन्द्यश्च
 स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

[अर्जु०] धर्माधैयोः प्रणेता विचारयिता ॥ २० ॥
 कुलक्षये कुलक्षयनिमित्तं निरयो नरकः वो युष्माकं
 उदपादि उत्पन्नः संभिरापः ॥ २१ ॥ अकालिकं सत्क्ष-
 णात् नाभविष्यन् मृता भवेयुः । पापेन दुर्बोधनकृतेन
 विसृज्य निधाय ॥ २२ ॥

[सर्वे०] सन्कुलेजातइत्यादिविशेषणवान् कथमेवं नृशंसं
 कर्म त्वत्कृतं कुर्यादित्यन्वयः । प्रथितौ संवर्तितौ विभर्ति
 [नेत्रध-एव] ॥ १९ ॥ अनायम्यमनन्याधीनम् ॥ २० ॥
 कुलभ्रयाथं तन्निमित्तं निरयः क्लेशः पाण्डवानां व्यपादि
 विशेषेणोत्पादितः ॥ २१ ॥ अकालिकम् आसन्नकालिकं
 तत्करणात् कुरवो नाभविष्यन् । पापेनापकारेण त्वत्पाप-
 मपकारं कर्तुं त्वयीच्छेत्तदा च तस्य त्वयि पापं विसृज्य
 निधायापकारं कृत्वा तव येयं निन्दा सा तस्यैपाऽभवि-
 प्यदित्यन्वयः ॥ २२ ॥

[लक्षा०] कालिकाः मृत्युकालवन्तो न भवन्तीत्य-
 कालिकाः अकालिका यथा भवन्ति तथा अकालिकमजा-
 तशत्रुः त्वयि जातु पापं हिंसारूपं पापं विसृज्य अकृत्या
 पापे साक्षाद्गुरोत्वात्पपापकर्तारि दुर्बोधने पापं तदैव हन-
 नारूपं पापमिच्छेत्चेत् चोरेत् तदैव कुरवो नाभविष्यन्
 यत् यस्मात्कर्मणः त्वयि निन्दा च । शृतं न निवारितवा-
 निति अकीर्तिश्च तव तवैवाभविष्यत् ॥ २२ ॥

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां

यत्र पार्थः परलोकं स्म द्रष्टुम् ।

अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-

न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २३ ॥

एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य

भावाभावौ वर्तमानावन्तित्यौ ।

[नोट०] ईश्वराणां देवानां विषयादन्यत्र किं सर्वं देवाधीनमित्यर्थः । यत्र यत्र पार्थोऽर्जुनः परलोकं द्रष्टुम् अत्यक्रामन् इमं लोकं मशरीर एव त्यक्तवान् स तादृशः नारदादिवदुभयलोकसंचारयोगत्वेन साधुना समतोऽपि यत्रि तथा वनवासिन हेममहः स्यान् तदा मनुष्यकारो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे सशयो न ॥ २३ ॥ एतानिति । एतान् गौर्यादीन् गुणान् कर्मकृतान्कर्मानुसारेण वृद्धिहाससुक्तान् अवेक्ष्य अत एव भावाभावौ ऐश्वर्यानिर्णयार्थं अनित्यौ आगमापायितौ च अवेक्ष्य बलिगणा पूर्वपूर्वकर्मकारणपारमन्तम् अविन्दमानः सन् कालान् ईश्वरादन्यकारणम् अभ्युदयादिहेतुरन्तिकिञ्चास्तीति मेने ॥ २४ ॥ अजः सर्वस्य देवायत्तत्त्वान् तृष्णाभ्रयेणैव इन्द्रियप्रीतिः संपादनीया न तु नानावलसत्प्राप्तद्विपयमर्मर्षणेत्याह—चयुगिति । ननु स्वस्वविषयालामे तेषां कथं प्रीतिः स्यादित्याद्ग्रह्य तानि निरोध्यान्येतेत्याह—तानानि । अत्यथः लाभालाभादौ वैषम्यहीनः प्रणुद्यान् स्वस्व गोचरंभ्यो निवर्तयेत् ॥ २५ ॥

[अर्जु०] ' किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं दृष्टुम् । अत्यक्रामन् स तथा संमतः स्यादसंगतं नास्ति मनुष्यकारः ॥ ' यत्र प्रयोजने पार्थ परलोकं स्वर्गं ददर्श तत्र किंप्रयोजनम् ईश्वराणां लोकरूपाणां विषयाद् गोचरादन्यत्र । विषयास्त्रहणं हि तत्र, तत्र लोकरूपाणोचरमेव । अत्यक्रामन् सर्वानतीत्य कृतवान्, एतत्र क्रियतेन जिनैः सगर्गः अन्यत्र देवद्विषा निवातकवचाना वनः स पार्थस्तेन तथा प्रसारेण समतः सम्यक्त्वना मत लोकरूपाणां तस्यान् । अज हेतुमाह—असंगतं यथास्यादित्यर्गः मनुष्यकारः पुष्पकारः दैवमेव पार्थम्यात्प्रतीतौ निमित्तमित्यर्गः । अन्ये व्याचक्षते । अन्यत्र अन्यः किमपि विषयाद्य विषय सामर्थ्यरूप ईश्वराणां देवानामेव । अत एवार्जुन परलोक स्वर्गं ददर्श पञ्चादत्यक्रामन् मर्त्य एव मृत्युः तथा तेनैव शरीरिण संगतः स्यादस्मादिभिः युक्तः स्यात् । अन्यत्रगोऽन्यत्र प्रयमान्तो दृष्टः । न संशयो नास्ति सशयो मनुष्यकारः पुष्पकारो नास्तीति दैवमेव

बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो

नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २४ ॥

चक्षुःश्रेत्रे नासिका त्वक् च जिह्वा

ज्ञानस्यैतान्यायननानि जन्तोः ।

तानि प्रीतान्येव तृष्णास्रयान्ते

तान्यन्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यान् ॥ २५ ॥

यत्रवदिति भावः । अतो दैवमंपन्नवान् तवार्जुनो न स्पर्शनीय इति भावः ॥ २३ ॥ एतान् गुणान् पराक्रमादीन् भावाभावौ उत्पत्तिविनाशौ पारमुत्पत्तिविनाशयोः अविन्दमानः अजममानः कालादीश्वरान् । कर्म वा ईश्वरो वा दैवम् ॥ २४ ॥ आयतनानि कर्णानि तानि प्रीत्या न प्रमत्तेत न संशयं दुःखानि यस्मान् । अत्यथो नागव्यथाशून्यः ॥ २५ ॥

[सर्व०] किमन्यत्र विषयादोचरान् ईश्वराणां देवानाम् । अयमर्थो देवगोचर एव यत्र पार्थः परलोकं द्रष्टुम् अत्यक्रामन् अतिक्रान्तवान् गत इत्यर्थः । तथा इन्द्रादीनां संमतः प्रत्ययो विषयोऽश्वदानादौ स्यान् अमून् । न संशयो यथाऽप्येषु मनुष्यकारः पुष्पकारो नास्ति । न तदिच्छया तेषां क्रमार्णं किन्तु देवगोचरणैव तेषां नन्याणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतान् प्रमिद्वतया प्रत्यक्षव्यपदेशं, प्रसिद्धान् धैर्मादिगुणान् । तत्र कर्मइत्थं हेतु भावाभावौ वर्तमानावन्तित्यौ । भावो मूर्ति पुष्पकाराधीनं देहिपुरुषस्य भावो वा नित्यं स्यान् । नापि तच्छ्रेत्रंभावव्यानित्यत्वं स्यात् (?) । पार्थं कर्णान्तरनिद्रयारूपम् । कालादीश्वरान् कर्मानुरूपफलदायिन ॥ २४ ॥ आयतनानि साधनानि तद्वैतपासायत्तमिति तानि दुःखानि दुःखमाशयन्तान् न प्रीत्या प्रमत्तेत न दुःखसाधनेन सह संशयंवेत् । अपि तु प्रणुद्यान् अपनयेत् विषयेभ्य अत्यथो विषय (विशेष) जदुःखरहितः ॥ २५ ॥

[दुर्घ०] पाण्डवेभ्य समागतः सश्वरो धृताग्र निन्द्यग्राह—किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं ददर्श । अत्यक्रामत्स तथा मद्भूतः राज्ञ संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ अन्यार्थः । किमन्यत्र विषयाद्य विषयः सामर्थ्यरूप ईश्वराणां देवानामेव यदमृत एवार्जुनः परलोकं सुरलोकं ददर्श तथा तेनैव शरीरिण तस्यश्चादत्यक्रामन्त्वंमवर्तुं तथा तेनैव शरीरिणेश्वरेण सद्भूतः अस्मादिभिर्युक्तः स्यादभवत् । अन्यत्रगोऽन्यत्र प्रयमान्तो दृष्टः । न संशयो नास्ति संगतं नास्ति च मनुष्यकारः

न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म
 संवर्तते सुमयुक्तं यथावत् ।
 मातुः पितुः कर्मणाऽभिप्रसृतः
 संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २६ ॥
 प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
 निन्दाप्रशंसे च भजन्त एव ।
 परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
 प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २७ ॥
 स त्वां गर्हे भारतानां विरोधा-
 दन्तो नूनं भविताऽयं प्रजानाम् ।

पुरुषकारो नास्तीति दैवमेव बलवदिति भावः । अतो
 दैवसंपन्नत्वाद्भुवनसकया न स्वर्धनीय इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति भीमहा० दुर्धयार्थ० सुधेग० द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[लक्षा०] किमन्यत्र विषयादित्यत्र ईश्वराणां समर्थाना-
 मर्जुनादीनां विषयात् अन्यत्र किं किं वीर्यमस्ति यत्र यस्मात्
 मनुष्यकारः मनुष्यान् अधः करोति इति स तयोक्तः ॥ २३ ॥

[नील०] एतद्वृषयति—नत्विति । एवं प्राप्ते सति
 अन्ये आहुः तद्देवाह—पुरुषस्येति । संवर्तते सम्यक् फल-
 वन् वर्तते । तद्देवाह—मातुरिति । कर्माभावे जन्मवृद्धौ
 न स्यातामित्यर्थः । पाठान्तरे तन्नैव स्यातामित्यर्थः ॥ २६ ॥
 किंच—नो चेदिति । इदं मया उच्यमानं कर्म पाण्डवेभ्यो
 राज्यांशप्रदानात्मकं तत्र नो चेत् संमतमिति शेषः तर्हि
 तवापराधान् कृष्णवर्त्मामिः कश्च यथा दहति एवं कृष्ण-
 वर्त्मना कृष्ण एव मार्ग इव सुतप्रापको यस्य स कृष्णवर्त्म-
 ऽर्जुनः सुरुचं देहेदित्यावृत्त्या योग्यम् ॥ २८ ॥ श्लाघनः
 आत्मानं कृतार्थं मन्वानः नागाः न गतवानसि ॥ २९ ॥
 अनाप्तानां वर्णादीनाम् । आप्तानां विदुरादीनां निग्रहान्
 दूरीकरणान् ॥ ३० ॥

[अर्जु०] पुरुषकारव्यतिरेकेणापि देवान्वये फलान्वय
 इत्याह—नचेवेति । यथावनं देशकालापेक्षया । मातुः पितुः
 कर्मणा मैथुनेन अभिप्रसृतः जातः संवर्धते । विधिवद्भोज-
 नेन इति पुरुषकारव्यतिरेकेणापि फलान्वयवर्जितान् पुरु-
 षकारो न कारणम् ॥ २६ ॥ एवं प्रियादिव्यपि दैवमेव
 कारणमित्याह—प्रियाप्रिये इत्यादि । सम्यक्चरणापराधयोः
 स्तुतिनिन्दे परम्पचानभिः करोति फलं तु तत्रापि
 दैवज्ञादेव । तथा सति सम्यक्चरणापराधौ ध्यर्थो स्या-
 त्तामिति शेषः । एतयोः पुण्यापुण्ययोः भाविति जन्मनि
 देवतादृशाध्ययोनिसमाहने फलवन्तोपपत्तेः ॥ २७ ॥ सो-

नोचेदिदं तव कर्मापराधात्
 कुरुन्दहेत्कृष्णवर्त्मैव कक्षम् ॥ २८ ॥
 त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन्
 वशं गत्वा सर्वलोके नरेन्द्र ।
 कामात्मनः श्लाघनो धृतकाले
 नागाः शमं पश्य विपाकमस्य ॥ २९ ॥
 अनाप्तानां संग्रहात्त्वं नरेन्द्र
 तथाऽऽप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
 भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्ता-
 मशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ ३० ॥

इहं त्वा त्वां गर्हे नो चेद् यदि इदं दैवम् ॥ २८ ॥ जातपु-
 त्रेषु प्रसूतेषु कलं सामर्थ्यं गन्ता प्राप्ता ॥ २९ ॥ अना-
 प्तानां कर्णादीनां प्रग्रहान् संग्रहान् ॥ ३० ॥

[सर्व०] पुरुषकाराभावेऽपि देवाजीवनसिद्धिमाह—

अनुज्ञातो रथवेगावधूतः

श्रान्तोऽभिपद्ये शयनं शृंसिह ।

प्रातः श्रोतारः कुर्वः सभाया-

मजातशत्रोर्वेचनं समेताः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि

मपद्यस्व शयनं सुतपुत्र ।

प्रातः श्रोतारः कुर्वः सभाया-

मजातशत्रोर्वेचनं त्वयोक्तम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

समानं सज्जपयानपर्वं ।

(प्रजागरपर्व ३)

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३

संजयेन मृत्यं गर्हितेन धृतराष्ट्रेण च; किमयं वक्ष्यतीति चिन्तया निद्रामलमभावेन विदुरानवयम् ॥ १ ॥ विदुरेण नीतिकथन-
-सूत्रेण पाण्डवेभ्यारतद्रामदानमन्तरं न ते शान्तिर्नैविक्रीति कथनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

द्वाःस्यं माह महाभाशो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १ ॥

प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षचारमन्त्रवीट् ।

ईश्वरस्त्वां महाराजो महाभाह दिदृशति ॥ २ ॥

पवसुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।

अत्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्यं मां प्रतिवेदय ॥ ३ ॥

द्राःस्य उवाच—

विदुरोऽप्यमनुभातो राजेन्द्र तव शासनात् ।

द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु मन्नाथि माम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

मवेशय महामतं विदुरं दीर्यदर्शिनम् ।

अहं हि विदुरस्यास्य नाकलो जातु दर्शने ॥ ५ ॥

द्राःस्य उवाच—

मविशान्तःपुरं क्षत्तमैश्वरारजस्य धीमतः ।

नहि ते दर्शनेऽकलो जातु राजाऽत्रवीडि माम् ॥ ६ ॥

[नील०] अथधृतिस्तिररुहृतः अत एव श्रान्तः प्रपद्ये प्राप्नु-
याम् ॥ ३१ ॥ आवसथं गृहं परेहि गच्छ प्रपद्यस्व सेनत्र ३२ ॥
इति श्लो० नैककण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[अर्जु०] निद्रायै पजामि ॥ ३१ ॥ परेहि गच्छ ॥ ३२ ॥
इति श्रीमन्महाभा० मन्त्रमिथि० सुयो० द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[सर्व०] अभिपद्ये गच्छामि ॥ ३१ ॥ प्रपद्य गच्छ ॥ ३२ ॥
श्रीमत्परायणसर्वज्ञव्याख्यानविजयीकृताः ।

सन्तु स ख्यवास्यानां मुग्धाः पदपङ्क्तयः ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि त्रयैत्रं द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।

अत्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिरम् ॥ ७ ॥

विदुरोऽहं महाभाह संभाम्भ्रतव शासनात् ।

यदि किंचन कर्तव्यमवसथि पश्यामि माम् ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सज्जयो विदुर प्राप्तो गर्हित्या च मां गतः ।

अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९ ॥

तस्याय कुहूरीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।

तन्मे दहनि गात्राणि तद्कापैर्दिमजागरम् ॥ १० ॥

जाग्रतो दहमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।

तद्गृही त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुण्डलो हसि ॥ ११ ॥

यतः प्राप्तः सज्जपः पाण्डवेभ्यो

न मे ययावन्नमनसः प्रशान्तिः ।

सर्वेन्द्रियाण्यमकृतिं गतानि

किं वक्ष्यतीत्येव मेऽय प्रचिन्ता ॥ १२ ॥

[नील०] अकृत्यो न किंतु कृत्यः समर्थ एव सर्वदा
विदुरसंदर्शनं मम अपत्यात्प्रेयमित्यर्थः जानु कदाचिन् ।
अथवा कृत्यः कृत्यना संशय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रजागरं
निद्राया अभावम् ॥ १० ॥ यतः यदा प्रातः संजयस्तदा-
रुच्येत्यर्थः । प्रचिन्ता प्रकृष्टा चिन्ता ॥ १२ ॥

[अर्जु०] प्रतिवेदय कथम् ॥ ३ ॥ अकृत्यः अन-
वसरः ॥ ५ ॥

[लक्ष्म०] नाकाल्यो जातु दर्शन इत्यत्र अकृत्यः
कालाद्योच्यः न ॥ ५ ॥

विदुर उवाच—

अभियुक्तं बलवता दुर्वलं हीनसाधनम् ।
हृत्स्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३ ॥
कश्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कश्चि परविचेष्टु गृह्यन्न परितप्यसे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैश्रेयसं वचः ।
अस्मिन् राजर्षिर्वंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५ ॥

[विदुर उवाच—

राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् ।
प्रेप्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

[नील०] अभियुक्तमित्यर्थोपात्त एकः त्रयोऽप्ये च प्रजागरगणेशभाजनानि ॥ १३ ॥ गृह्यन्न लिप्तावाक् ॥ १४ ॥ [कश्चित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या—प्रेप्यः प्रकर्षण एषणीयः प्राप्ये इति यावत् । ते स्वया प्रेषितो वनमिति शेषः ॥ १ ॥ विपरीतः राजलक्षणहीनः सर्वेषां द्वेष्यः भागधेये राज्यांशे अर्चिगं नेत्ररश्मीनां प्रक्षयात् न संमतस्त्वं धर्मात्माऽपि सन्निति उपहासः । अथवा भागधेयेन राज्यभागित्वेन हेतुनाऽपि संमत इत्यप्युपहास एव ॥ २ ॥ आनुशंस्यात् कृत्वाभावान् । अनुक्रोशान् दयालुत्वान् । तितिक्षते युधिष्ठिर इति शेषः ॥ ३ ॥ एतेऽपि एतेषामधीनो भूत्वैत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतेषु पाण्डित्यं नास्तीति वक्तुं पण्डितलक्षणाभ्याह—आत्मज्ञानमित्यादिना । आत्मज्ञानं शास्त्रीयापेक्षम् । समारम्भः शक्तवपेक्षः । तिनित्वा वैगम्यापेक्षम् । धर्मनित्यता अद्रव्येक्षम् । एतानि अथथामृतानि मृदात् पुरुषार्थान् भ्रंशयन्ति न तु पण्डिताभिर्यथः ॥ ५ ॥] अनास्तिकः परलोकादस्तीति जानन् श्रद्धधानः श्रद्धा गुणवेदाक्यादिषु फलावद्यंभावनिश्चयस्त्वान् ॥ १६ ॥

[अर्ह०] अतः प्रभृति कानिचिद् वाक्यानि धृतराष्ट्रनिन्दापराणि कानिचिद् युधिष्ठिरप्रशंसापराणि कानिचिद् सामान्योपदेशपराणि योद्धव्यानि । तत्राभियुक्तमित्यर्थोऽनुशंस्यात् धृतराष्ट्रनिन्दापरः । यतो भीमादिमहादेन युधिष्ठिरेणाभियुक्तः त्वं च दुर्वलोऽपार्थिकत्वान् । हीनसाधनश्चामि यतो भीमादयः स्वमरणकृतनिश्चयाः एतदप्यपि यतोऽर्थमेव स्थितोऽसि । सर्वं च धर्म एतत्त्वं, कामी च परममयकामुषभेन, चौक्यं त्वं ज्ञानन्तरेण परमनादानान् अतो युक्तः प्रजागरः ॥ १३ ॥

१४ ग विप्रः । १५ विप्रः । १६ उपमा । १७ उपमा । १८ उपमा । १९ उपमा । २० उपमा । २१ उपमा । २२ उपमा । २३ उपमा । २४ उपमा । २५ उपमा । २६ उपमा । २७ उपमा । २८ उपमा । २९ उपमा । ३० उपमा । ३१ उपमा । ३२ उपमा । ३३ उपमा । ३४ उपमा । ३५ उपमा । ३६ उपमा । ३७ उपमा । ३८ उपमा । ३९ उपमा । ४० उपमा । ४१ उपमा । ४२ उपमा । ४३ उपमा । ४४ उपमा । ४५ उपमा । ४६ उपमा । ४७ उपमा । ४८ उपमा । ४९ उपमा । ५० उपमा । ५१ उपमा । ५२ उपमा । ५३ उपमा । ५४ उपमा । ५५ उपमा । ५६ उपमा । ५७ उपमा । ५८ उपमा । ५९ उपमा । ६० उपमा । ६१ उपमा । ६२ उपमा । ६३ उपमा । ६४ उपमा । ६५ उपमा । ६६ उपमा । ६७ उपमा । ६८ उपमा । ६९ उपमा । ७० उपमा । ७१ उपमा । ७२ उपमा । ७३ उपमा । ७४ उपमा । ७५ उपमा । ७६ उपमा । ७७ उपमा । ७८ उपमा । ७९ उपमा । ८० उपमा । ८१ उपमा । ८२ उपमा । ८३ उपमा । ८४ उपमा । ८५ उपमा । ८६ उपमा । ८७ उपमा । ८८ उपमा । ८९ उपमा । ९० उपमा । ९१ उपमा । ९२ उपमा । ९३ उपमा । ९४ उपमा । ९५ उपमा । ९६ उपमा । ९७ उपमा । ९८ उपमा । ९९ उपमा । १०० उपमा ।

विपरीततरश्च त्वं भागधेये न संमतः ।
अर्चिपां प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ॥ २ ॥
आनुशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यात्पराक्रमात् ।
गुरुत्वाच्चापि संप्रेष्य वहन् केशांस्तितिक्षते ॥ ३ ॥
दुर्योधने सौवले च कर्णे दुःशासनं तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ४ ॥
आत्मज्ञानं समारम्भस्तिविज्ञा धर्मनित्यता ।
यमर्थाप्रापकपेन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ५ ॥]
निपेक्षते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्धधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६ ॥

[दुर्ध०] प्रजागरे धृतराष्ट्रेणाहृतो विदुरः पृष्ठः कथं न निद्रां लभत इति तं प्रत्याह ' अभियुक्तं बलवता दुर्वलं हीनसाधनम् । हृत्स्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः । ' अत्र पादद्वयेन एको द्वितीयपादद्वयेन त्रय एवं चतुरः पुरुषान् प्रजागरा आविशन्तीत्यर्थः । अतः प्रभृति विदुस्वाक्यानि कानिचिद्धृतराष्ट्रनिन्दापराणि कानिचिद्युधिष्ठिरप्रशंसापराणि कानिचित्साधारणोपदेशपराणि योद्धव्यानि । तत्राऽयं श्लोको धृतराष्ट्रनिन्दापरः । यतोऽभियुक्तोऽसि उपक्रान्तोऽसि बलवता दिव्यास्त्रविदुर्जितसहायेन धर्मयुक्तेन युधिष्ठिरेण त्वं दुर्वलो अधार्थिकत्वान् । उक्तं च— ' धर्म एव हतो हन्ति ' इति । स्वया च स्वयमेवोक्तं तदा नाशंसे विजयाय संजयेति । नहि समर्थस्यानाशंसा भवति । हीनसाधनश्चाऽसि यस्माद्भीष्मद्रोणादयः स्वमरणकृतनिश्चया युधिष्ठिरस्त्यैव जयमाशंसन्त अल्पबलश्चाऽसि यतो धर्मे न स्थितोऽसि यस्मात्सतां सुहृदां वानयमवमन्यसे । त्वं कामी परममयकामुषभेन चौरवच्छलेन परमव्यासहरणान् । अतो युज्यत एव जागरागमो गत्रिभ्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च हीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थाद्वापरकर्मणि स वै पण्डित उच्यते ॥ १७ ॥
यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८ ॥
यस्य कृत्यं न विप्रान्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९ ॥
यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावसुवर्तते ।
कामार्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २० ॥
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किञ्चिदवमन्यन्ते नराः पण्डितउद्भवः ॥ २१ ॥
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थं

द्रोणी द्रोणात्प्य पात्रविशेषश्च ज्ञायते । एव तत्र कुल एव
सुपुत्रोऽपि जात दुष्पुत्रोऽपि जात इति भाव ॥ १६ ॥

[नील०] दर्पं परावज्ञानम् स्तम्भ असन्नति ।
मान्यमानिता मान्य मानार्हम् आत्मान मन्यत इति मान्यमानि तस्य भावस्तत्ता ॥ १७ ॥ संसारिणी स्वभावतो-
ऽनवस्थिताऽपि कामात् ऐहिकसुखात् उभयलोकसुखा-
वद् धर्ममर्थं वृणीते स पण्डित कामो धर्मार्थोपेक्षया
निष्टष्ट इत्यर्थः । कामादिति यस्तु काम त्यक्त्वा अर्थं
वृणीते स अर्थार्थी मोक्षदेव सर्वमर्थं विन्दति ज्ञानफले
मोक्षे कृत्स्नसार्थस्थान्तर्भावान् स जनकादितुल्य अत
पण्डित उच्यते ॥ २० ॥ चिर शृणोति ज्ञानदाहर्षाय ।
असंपृष्ट यथावदपृष्ट व्युपयुङ्क्ते वाग्वय करोति परार्थं
विषये । प्रज्ञान चिह्नम् ॥ २२ ॥ निश्चित्य स्वयत्नसाध्यत्व
कर्मण अन्तर्मन्ये न वसति नोपरमत् किंतु समापयत्येव ।
अध्वन्यकाल सर्वदा समयोजनमेव कर्माचरन् ॥ २४ ॥
अर्थां शिष्टा तद्योग्यकर्मणि भूतिरैश्वर्यं तत्प्राप्त्यर्थं
कर्मणि ॥ २५ ॥ तत्त्व विनाशित्वम् । भूताना जाताना-
मैश्वर्यादीनाम् । योगो रचनाप्रकार उपायस्तदर्थसामग्री ।
मनुष्याणा मध्ये स नर पण्डित ॥ २७ ॥ प्रवृत्तवाक्
अतुण्डितवचन । चित्रकथो लोकनथाभिज्ञ । उहस्तर्क ।
प्रतिमान वत्कालस्मृति ॥ २८ ॥

[अञ्जु०] यस्य संसारिणी व्यापिनी ॥ २० ॥ चिर
शृणोति ज्ञातमपि पुन शृणोति असंपृष्टो असम्यक्
पृष्ट । प्रज्ञान लक्षणम् ॥ २२ ॥ प्रक्रमते प्रारभते अन्त-
र्मन्ये न वसति नोनास्त प्रारब्ध कर्म समापयत्येव

तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २० ॥
नामाप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचिन्तुम् ।
आपस्तु च न मुद्गन्ति नराः पण्डितउद्भवः ॥ २३ ॥
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अन् यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४ ॥
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यस्यन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५ ॥
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो हृद् इवाक्षीभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६ ॥
तत्त्वज्ञः सर्वभूताना योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७ ॥
प्रवृत्तवाक् चित्रकथ उहवान् प्रतिमानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ २८ ॥

अध्वन्यकाल सत्कर्म विना न तिष्ठति वश्यात्मा जित-
न्द्रिय ॥ २४ ॥ भूताना प्राणिना पृथिव्यादीना वा
योग उपाय मनुष्याणा मध्ये ॥ २७ ॥ प्रवृत्तवाक्
अलप्रवाक् उह अनुमानन बोधस्तद्वान् प्रतिमानवान्
स्फुरन्मना ॥ २८ ॥

[सर्व०] दर्पं परावज्ञानम् । अमान्ये अतभिमानवि-
षये मानिताभिमान ॥ १७ ॥ संसारिणी प्रसाग्निणी
कामात् कामापक्षया । साधारण चैतन् तन धर्मापक्षये-
त्वपि ॥ २० ॥ चिर शृणोति शङ्कानिरासावधि । अर्थ
फलम् न कामादिच्छामात्रान् । असंपृष्टो यथावदपृष्ट
उपयुङ्क्ते वाक्य समादत्ते परार्थं विषये । प्रज्ञान चिह्नम्
॥ २२ ॥ निश्चित्य उपाय शीघ्रकारी नान्तर्वसति
कर्मण आरभ्य न चिरयति । अध्वन्यकाल सर्वदा प्रयो-
जनकर्मकारित्वात् ॥ २४ ॥ भूताना पृथिव्यादीना
तत्त्व विनाशित्वादियोगो भुक्तिरैश्वर्य मनुष्याणा मनु-
ष्यकर्तव्योपायज्ञ ॥ २७ ॥ प्रवृत्तवागुण्डवचन । चित्र-
कथो भूतकथाभिज्ञ । उहस्तर्क । प्रतिमान तत्काल-
स्मृति ॥ २८ ॥

[लक्षा०] क्रोधो हर्ष इत्यत्र हर्षं धनमदाधीन
हर्षं । ह्यो पूज्यपूजने लज्जा । मान्यमानिता मानचित्त-
समुन्नतिरिति वचनात् अह सर्वेभ्यो मान्य इति चित्तस-
मुन्नति । अर्था अर्थरूपा इमे पदार्था ॥ १७ ॥
यस्य कृत्यं न विप्रन्तीत्यत्र विप्रन्ति विज्ञेयेण प्रन्ति
विप्रन्ति ॥ १९ ॥ नान्तर्वसतीत्यत्र कर्मण अन्त मध्य
एव न वसति कर्मासामप्य न तिष्ठतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ प्रवृ-

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
 असंभिन्नार्थपर्यादः पण्डितारुषां लभेत सः ॥ २९ ॥
 अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
 अर्थोश्चाकर्मणा भेष्मूर्ध इत्युच्यते बुधैः ॥ ३० ॥
 स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
 मिथ्याचरति मित्रार्थं यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१ ॥
 अकामान्कामपति यः कामयानान्परित्यजेत् ।
 बलवन्तं च यो द्वेषि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२ ॥
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेषि हिनस्ति च ।
 कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३ ॥
 संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
 चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४ ॥
 श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति देवतानि न चार्चति ।
 गृह्णन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३५ ॥

त्तारः 'वृत्तं फले चरित्रे च' इति वचनान् प्रकृष्टानां
 वृत्तं चरित्रं वक्तृति प्रवृत्तवारः ॥ २८ ॥

[नील०] प्रज्ञानुगं बुद्धिवदयम् । श्रुतानुगा शास्त्रानु-
 सारिणी ॥ २९ ॥ अकर्मणा हीनकर्मणा श्रुतादिनेत्यर्थः ।
 तादृशो दुर्योधनः ॥ ३० ॥ स्वमर्थमिति तादृशः शत्रुनिः
 ॥ ३१ ॥ अकामान् स्वयि भक्तिहीनान् कर्णोदीन् । काम-
 यानान् स्वयि भक्तिमतः पाण्डवान् । बलवन्तं बुधिष्ठिरम्
 ॥ ३२ ॥ दुष्टं जनुगृहदाहादि ॥ ३३ ॥ संसारयति मृत्या-
 दिद्वारा प्रवर्तयति ॥ ३४ ॥ नैष्कर्म्यान् अयत्नतः ॥ ३५ ॥
 शून्यं राजदारादीन् अज्ञातं यथा स्वात्पथा उपास्ते ।
 कर्दयम् अदावारम् ॥ ३६ ॥ असमुन्नद्धः अनुदतः ॥ ४० ॥

[अर्जु०] श्रुतप्रज्ञो परस्वगन्तुो यार्येत्यर्थः ॥ २९ ॥
 समुन्नद्धोऽर्जुनः मदासना महेन्दुः । अकर्मणा कृपित्वाणि-
 प्यादि विना ॥ ३० ॥ स्वमित्रं स्वभक्तं परात्रं परभक्तं
 मम स्यादिति लिखन्ते । परार्थमित्यस्ययम् ॥ ३१ ॥
 अकामान् अनिच्छन्तः ॥ ३२ ॥ संसारयति शापयति
 मेष्यानि मन्त्रितानि । मिचिकित्सति संदेगिभ ॥ ३३ ॥
 (अत्रमेषु मन्त्रितानेषु) नैष्कर्म्यान् औदार्यान्त्यान्
 ॥ ३४ ॥ अनित्यमनिशानुं, शून्यं दरिद्रम्, कर्दयं
 कृपणम् ॥ ३५ ॥ असमुन्नद्धोऽनर्दुः ॥ ४० ॥ संपन्नं
 सुच्छु वरते आच्छादयति भूतेभ्यः प्राणिभ्यः, शून्यमनयो-
 जितिनित्युः ॥ ४१ ॥ एतः पापानि वृत्तं इत्यादि । एतौ
 नुच्यः पापानि राजशोदादीनि, पत्रं पापकर्तृ, महाजनः

अनाहूतः मधिसति अपृष्टो बहु भापते ।
 अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नरायमः ॥ ३६ ॥
 परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ॥
 यश्च क्रुध्यत्वनीशानः स च मूढतमो नरः ॥ ३७ ॥
 आत्मनो बलमज्ञाय धर्माधिपरिवर्जितम् ।
 अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३८ ॥
 अक्षिप्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
 कर्दयं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३९ ॥
 अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
 विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ४० ॥
 एकः संपन्नमश्राति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
 योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को वृशंसतरस्ततः ॥ ४१ ॥
 एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
 भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४२ ॥

सत्सु सुख्यः । भोक्तारोऽयुक्तकर्मफलभोक्तारः विप्रमुच्यते
 पापैरिति श्लेषः । यतः कर्ता पापकर्ता प्रधानः दोषेण पाप-
 फलेन लिप्यते त्वमेव पुत्रवनादिनाशं नरकं च प्राप्यसि
 नतु तथा शत्रुनिप्रभृतय इति भावः ॥ ४२ ॥

[स्वयं०] श्रुतमित्यन्योन्यानुस्मृतप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ २९ ॥
 अकर्मणा देवमात्रेण ॥ ३० ॥ स्वमर्थं प्राप्तमपि स्वकत्वा
 परार्थप्राप्त्यर्थं मिथ्याचरति मिथ्याभिधानेन मित्रं प्रतार-
 यति ॥ ३१ ॥ संसारयति लोके प्रसारयति । क्षिप्रार्थं
 क्षिप्रसाध्यर्थे ॥ ३३ ॥ अलभ्यं धर्माधिर्वर्जितं सछलं (?)
 नैष्कर्म्यान् पुत्रपकारं विना ॥ ३४ ॥ शून्यं निरुत्पत्ति-
 देशम् । कर्दयं कृपणम् ॥ ३५ ॥ 'एकः पापानि'
 इत्यादि तस्मान् पुत्रार्थं पापं स्वयं मूढ इत्युच्यते-युपै-
 रित्यर्थः ॥ ४२ ॥

[लक्ष्म०] अश्रुतः शास्त्रश्रवणरहितः ॥ ३० ॥ स्वमर्थं
 यः परित्यजेत्तत्र न्वं स्वकीयम् अर्थं स्नानजपादिकं, परार्थं
 परेषां शत्रूदीनार्थं नीपमेयनादिकम् ॥ ३१ ॥ अकाम-
 मान् कामायोग्यान परदारादीन्, कामयानाम् स्वदा-
 रान् ॥ ३२ ॥ संसारयति श्रयानीत्यत्र कृत्यानि पुण्य-
 कर्माणि संसारयति मृ गताविति धातोः सर्वान् प्रति प्राप-
 यति उपदिशनीत्यर्थः । स्वयं तु नाचरन्तीति भावः । विधि-
 कि मन्ते संगत्यं करोति ॥ ३४ ॥ एकः पापानि कुरुते
 इत्यत्र पत्रं वासंगर्गव्यादृदिशानर्थरूपं, मुच्यन्ते पारत्रि-
 पनाकारणार्थम् ॥ ४२ ॥

एकं हन्यान्न वा हन्यादिशुभुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्प्रेष्टा हन्याद्राष्ट्रं सरानकम् ॥ ४३ ॥

[नील०] एक्येति बुद्धिर्बुद्धिमन्तुपक्रमदेक्या बुद्धधेति व्याख्याद्वयेऽपि समानम् । द्वे नीतौ कार्याकार्ये । अध्यात्मपत्रे नित्यानित्ये विनिश्चित्य सम्यगवधार्य । त्रीन् नीतौ मित्रोदासीनशत्रून् । पत्रे कामकोषलोभान् । चतुर्भिः सामदानभेददण्डैः । मित्रं साश्रैव दानभेदाभ्यामुदासीनं सर्वैः शत्रुं वशीकुरु । पत्रे अमदमोपरमश्रद्धाभिः । पञ्च पञ्चद्वयेऽपि इन्द्रियाणि जित्वा । पञ्चिदित्वा संधिविप्रहादीन् ज्ञात्वा । पत्रे अजनायां विधासां शोकं मोहं जरां मृत्युं च । सप्त हित्वा 'स्त्रियोऽश्वा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च' इति सप्त हेत्यानि । पत्रे पञ्चेन्द्रियाणि बुद्धिमनसो च त्यक्त्वा मुक्तो भव । तथाच श्रुतिः— यदा पञ्चवतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिं उति । पूर्वमिन्द्रियाणां प्रत्याहार उक्तः इदानीं तु प्रविलापनमिति जेदः ॥ ४४ ॥

[अर्थ०] उत्प्रेष्टा प्रयुक्ता ॥ ४३ ॥ एक्या द्वे विनिश्चित्य त्रींशुर्भिवंशे कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा पद् सप्त हित्वा मुक्तो भव । एक्या संश्लथया बुद्धया द्वे कार्याकार्ये निश्चित्य इदं कार्यमिदं हेयमिति व्यवस्य त्रीन् शत्रुमित्रोदासीनान् यद्ये कुरु सामदानभेददण्डैः चतुर्भिरुपायैः करणभूतैः मित्रत्वं वश्यत्वेऽपि दृढमैत्रीकरणमेव तस्य वशीकरणं, पञ्चेन्द्रियाणि जित्वा विदित्वा पद् संधिविप्रहाद्यानासनसंश्रयद्वैभीभावान् गुणान्, सप्त हित्वा स्त्रियोऽश्वा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ४४ ॥

[सर्व०] एक्या बुद्धया द्वे कार्याकार्ये विशेषतो निश्चित्य । त्रीन् मित्रोदासीनशत्रून् । चतुर्भिः सामाद्यैः । पञ्च इन्द्रियाणि । पद् सन्धिविप्रहादीनि । सप्त व्यसनानि— 'स्त्रियोऽश्वा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम्' । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च' इति ॥ ४४ ॥

[दुर्घ०] 'एक्या द्वे विनिश्चित्य त्रींशुर्भिवंशे कुरु । पञ्च जित्वा विजित्वा पद् सप्त हित्वा मुक्तो भव' ॥ एक्या दण्डनीत्या बुद्धया द्वे कार्याकार्ये विनिश्चित्य किं हेयं किमुपादेयं किं कार्यं किमकार्यमित्यनेनाकारेण विचार्य त्रीन् मित्रोदासीनशत्रून् । उक्तञ्च— 'मुनेरपि वनस्थस्य खानि कर्माणि कुर्वतः । संभवन्ति त्रयः पश्चात् मित्रोदासीनशत्रवः ।' चतुर्भिः सामदानभेददण्डैरुपायैः यद्यपि सप्तोपाया मृगुणा प्रोक्तास्तथाऽपि मन्त्रीपत्नीनिन्द्रजालानां भेद एवान्तर्भावान्चतुर्भिरित्युक्तम् । वशीकुर्वति मि-

एक्या द्वे विनिश्चित्य त्रींशुर्भिवंशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा पद् सप्त हित्वा मुक्तो भव ॥ ४४ ॥

त्रस्याऽपि मैत्रदृष्टीकार एव वश्यत्वम् । पञ्चपञ्चेन्द्रियाणि जित्वा । उक्तं च— 'इन्द्रियाणां जये यत्रमातिष्ठेत्प्रथमं नृपः' इति विदित्वा पद् सन्धिविप्रहाद्यानासनद्वैभीभावसमाश्रयान् । उक्तं च 'पद् गुणा विदित्वा येन स नीतिमथितिष्ठति' इति । मन हित्वेति व्यनतानि 'स्त्रियोऽश्वा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च' इति । तत्र प्रथमचतुष्टयं कामजो गणः, परः क्रोवज । एतानि तु सर्वाणि बुद्धिद्विरे संभाव्यानि । बहुवचन्यमेतद्विस्तरभवाच्च प्रतन्यत इति ॥ ४४ ॥

[उद्य०] एक्या द्वौ विनिश्चित्येत्यत्र एक्या कर्मकाण्डत्रयकाण्डयोरन्यतरया कर्मकाण्डरूपया वेदवाचा, द्वौ प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गौ विनिश्चित्य विभागेन निश्चित्य पुनः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति प्रथमसूक्तरीत्या 'अपाम सोमममृता अभूम आगन्मज्योनिरविशाम देवान्' इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनया ज्ञानद्वारा मोक्षसाधननिवृत्तिधर्मोणामेव मैत्रं जिज्ञासित्वा निवृत्तिमार्गौ विनिष्ट इति च निश्चित्य, चतुर्भिः फलमनपेक्ष्य कैवलं कृष्णापेणबुद्धया कृतैः "त्रयो धर्मस्कर्याः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमं तप एव" इति श्रुतेः यज्ञाध्ययनदानतपोरूपेण त्रिभिर्निवृत्तिधर्मैः, त्रीन् धर्मार्थकामरूपान् प्रवृत्तिधर्मान् वदो कुरु तद्दृष्टत्वं मानुः किन्तु तानेव वशीकृत्य प्राणधारणार्थं यावददंशं भवेत् तावदेव कुरु नतु तत्रैव अर्द्धां कुर्वित्पथैः । "कर्मणा ज्ञानमातनोति" इति श्रुतेः । उक्तैर्निवृत्तिधर्मैः बुद्धान्तःकरणत्वं पुनः एक्या ब्रह्मकाण्डरूपया वेदवाचा द्वौ द्वापुर्णेत्यादिश्रुत्युक्तौ जीवपरमौ विनिश्चित्य प्रथमद्वितीयाध्यायोक्तैः 'भेदव्यपदेशान्' 'स्थित्यदत्ताभ्यां च' इत्यादिभेदप्रतिपादसमूहैः विलम्बाविति निश्चित्य पुनः समन्वयाविरोधाध्यायद्वयोक्तगुणपूर्णत्वनिर्दोषतास्त्वयमवैलान् तयोर्मध्ये विज्युविदिष्ट इति च निश्चित्य पुनः साधनाध्यायोक्तरीत्या चतुर्भिः वैराग्यमद्युपास्त्यपरोक्षज्ञानाख्यैश्चतुर्भिः साधनैः, तदनन्तरं फलाध्यायोक्तरीत्या "यत्र तत्परमं पदं विज्योर्लोको न हीयते । लोका यत्र व्योतिष्मन्तः तत्र माममृतं कृधि" इत्यादिश्रुतेः, 'यद्यो दानमध्ययन तपश्च द्वाराप्येतान्यन्ववेतानि सजिः' इति अत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'एतापन्नगात्स्यम्' (?) इति स्मृतेश्च । त्रीन् अपवर्गाभिधान् वैकुण्ठधेतुर्दापानत्वात्तत्प्राप्त्यां च विज्युक्तोक्तान् वदो कुरु यदा यस्मिँदोके तिष्ठतास तदा तत्र स्थितिर्यथा भवेत् तथा हेरनुमेहं संपादयेति भावः । तदनन्तरं प्रारब्धकर्मभौ-

एकं विपरसो हन्ति शस्त्रैर्नैकश्च हन्यते ।
 सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ ४५ ॥
 एकः स्वाट्टु न भुङ्गीत एकधार्थाच्च चिन्तयेत् ।
 एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४६ ॥
 एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
 सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४७ ॥
 एकः क्षमावतां दोषो द्वितीये नोपपद्यते ।
 यदेतं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४८ ॥
 सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।
 क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूपणं क्षमा ॥ ४९ ॥
 क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किं न साध्यते ।
 शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ ५० ॥
 अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।
 अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ ५१ ॥
 एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुच्यते ।

गानां परिपाके सति पञ्चबाह्वज्ञानेन्द्रियाणि तथा पञ्चकर्म-
 न्द्रियाणि च जित्वा, पदं कामत्रोधादीन् अन्तःकरणधर्मान्
 विजित्वा, सप्त स्वकृ-चर्म रुधिर-मांस-मेदो-मज्जाऽस्थि-
 रूपान् सप्तधातून् हित्वा, सुखी आनन्दमीमांसोक्तस्व-
 रूपसुरानुभववान् भव । अनवच्छिन्नसहसुरस्य अलभ्य-
 तया भवत्याशीर्वादायोगान् स्वयोग्यसुरमेवात्रोच्यते इति
 भावः । सु शोभनानि प्रसन्नानि स्थानि येन भवन्ति तत्सु-
 रमिति व्युत्पत्तेः स्वरूपभूतानां मे (?) न्द्रियैर्व्यज्यमान-
 सुरवान्भवन्तु मायिरीत्या स्वरूपभूतचिद्रूपदेहस्याप्य-
 भावयान्भवन् । सुखीत्युक्त्वा स्वरूपभूतदेहे सुरादावपि विशेष-
 पदाक्त्या अङ्गाङ्गिभावः सुरत्वं सुरित्त्वमित्यादिभेदव्य-
 वहारोऽप्यस्तीति समप्रवाक्यार्थो ज्ञेयः ॥ ४४ ॥

[नील०] सत्यं यथार्थभाषणं स्वर्गस्य, पक्षे सत्यं ब्रह्म
 स्वर्गं मोक्षः पारावारस्य समुद्रस्य ॥ ४७ ॥ अहिंसेति
 पुत्राणां विप्रहेण सुलक्ष्यं मा कुर्विति भावः ॥ ५२ ॥
 द्वानित्यादिषु किंचित्प्रकृतोपयोग्यमुच्यते किंचित् प्रस-
 ङ्गान् दृष्टान्तार्थं चेति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥ असतः शब्दस्यादी-
 स्वमर्चयसीति भावः ॥ ५४ ॥ पूजितेति पुत्रेण पूजितं
 फणं त्वमपि पूजयसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अनीश्वरत्वं त्वत्पुत्रे
 ॥ ५६ ॥ निरारम्भ उदासीनत्वं पुत्ररुलहनिवारणे
 ॥ ५७ ॥ प्रसुः पाण्डवः ॥ ५८ ॥ पात्रे धर्मं ॥ ५९ ॥

[भर्तृ०] मन्त्रविप्लवो मन्त्रभेदः सं तु गृहीतस्वयमहे-
 तुत्वान् (?) ॥ ४५ ॥ न चिन्तयेत् धर्मसंभवात् न गच्छेद-
 नधर्मंभवान् न जागृयात् धीमत्सदर्शनश्रवणादनिष्ठापत्तेः

विधैका परमा तस्मिन् हिंसा सुखावहा ॥ ५२ ॥
 द्वाविमौ प्रसते भूमिः सर्पो विलस्यानिव ।
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चामवासिनम् ॥ ५३ ॥
 द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिंल्लोके विरोचते ।
 अनुबन्धुं परुषं किंचिदसतोऽनर्चयंस्तथा ॥ ५४ ॥
 द्वाविमौ परुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
 स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५५ ॥
 द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ ।
 यथाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५६ ॥
 द्वावेव न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
 गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवाञ्छैव भिक्षुकाः ॥ ५७ ॥
 द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
 प्रसुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५८ ॥
 न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यं द्वावतिक्रमौ ।
 अपात्रे प्रतिपात्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५९ ॥

॥ ४६ ॥ यद् राजन्नावबुध्यसे इति काहुः ॥ ४७ ॥ परं
 शत्रुं दोषैः पारुष्यादिभिः ॥ ५१ ॥ धर्मोदीनं स्तौति एको
 धर्म इति ॥ ५२ ॥ प्रसते भूमिः जन्ममूमात्रेव विलयं
 गच्छतः क्रीडितमन्तौ न भवत इत्यर्थः । यथा दुर्मोचनः
 परमार्थश्च सुमोचः ॥ ५३ ॥ परप्रत्ययकारिणौ परस्य
 प्रत्ययेन ज्ञानेन कुर्वत इत्येवंशीलौ विचारपराङ्मुखौ
 ॥ ५५ ॥ कण्टकौ स्वस्थैवेति शेषः ॥ ५६ ॥ प्रसुः
 समर्थः ॥ ५८ ॥

[सर्व०] मन्त्रविप्लवो मन्त्रस्य प्रसरणम् ॥ ४५ ॥
 नैको भुङ्गीत भोजने पापोत्पत्तेः । नैको गच्छेदध्वानं
 प्रत्यवायबाहुल्यात् । नैको जागृयात् रात्रौ प्रेतादिदर्शनेन
 भये प्रतीकारसंभवात् ॥ ४६ ॥ सत्यं धर्मः एतदेवोदाह-
 रित्यति-एको धर्मः परं श्रेय इति । स्वर्गस्य सुखस्य ।
 पारावारस्य पारावारगमनस्य ॥ ४७ ॥ अक्षमांवांनिति
 परमारणे हिंसस्य हिंसादोषः परस्य मृत्युरिति दोषः
 ॥ ५१ ॥ [अपरयोः] विरोचते प्रकाशते ॥ ५४ ॥
 परस्य चेटया प्रत्ययः संप्रयः (?) तेन कर्मणि कुर्वते
 इति ॥ ५५ ॥ शरीरं स्वशरीरं, तस्परिशोषिणौ ॥ ५६ ॥
 अतिक्रमोऽन्यायेन तत्प्रवृत्तिः ॥ ५९ ॥

[लक्ष्णा०] एकमेवाद्वितीयं तदित्यत्र एकं स्वगतभेदव-
 जितम्, अस्य गोद्वितीयेन भवितव्यमित्युक्ते सदसो गौर-
 वानीयते नाशो न गर्दभ इति वचनात् अद्वितीयम् असङ्-
 शम् ॥ ४७ ॥ सर्पो विलस्यानिवेत्यत्र विलस्यान् मृपि-

द्वारम्भसि निवेष्टव्यौ गले चट्वा दृढां शिलाम् ।
 पनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ ६० ॥
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
 परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६१ ॥
 त्रयोऽपाया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
 कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ६२ ॥
 त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाथममध्यमाः ।
 नियोजयेद्यथावचाँस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ६३ ॥
 त्रय एवाथना राजन् भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ६४ ॥
 हरणं च परस्वानां परदारभिमर्शनम् ।
 सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ ६५ ॥
 त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ ६६ ॥

[नील०] अप्रदातारं त्वत्पुत्रम् ॥ ६० ॥ उपाया इति
 छेदः । युद्धं कनीयान् भेददाने मध्यमः साम उत्तमः । अ-
 पाया इतिच्छेदे काम्ययोगः कनीयान् काम्यधर्मो मध्यम
 इहलोभ्लोभोऽधमः (१) । त्रयो न्याया इति पाठः स्वर्णार्थः
 ॥ ६२ ॥ यथावन्नियोजयेत् त्वया त्वथमाः कर्णादय उतमे
 मन्त्रकार्ये नियुज्यन्त इति भावः ॥ ६३ ॥ त्वयि सनि
 त्वत्त्रयोऽनोऽतस्तत्त्वमेव पाटवानां राज्यं दातुं प्रमुग्सी-
 त्यर्थः ॥ ६४ ॥ हरणादयस्त्रयोऽपि दोषाः कामाद्विषय-
 सहितारुद्रव्येव सन्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ शत्रोर्भुविष्टित्य
 कृच्छ्राद्रोत्रवधात् ॥ ६७ ॥ भक्तादयः पाण्डवाः शरणं गृहं
 विषममपि संकटेऽपि तत्र तु तत्रास्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ दीर्घ-
 सूत्रैः अत्रिप्राच्ये कार्ये चिरं कुर्वन्तिः रभसैः हर्षतरलैः ।
 अलसैरित्यपि पाठः । चारणैः स्नावकैः अरणैरितिच्छेदो
 वा रणविरोधिभिर्भूलात्पासत्तैरित्यर्थः । अशनैरिति पाठे
 बहुभोःकृमिः ॥ ६९ ॥ वृद्धः कुलधर्मोपदिशति । कुलीनः
 विशुद्ध आचारं प्राद्वयति । सखा हितं वदति वाटगा
 भीष्मद्रोणविदुराः । भगिनी धनं रक्षति । तत्र गृहं सर्वे-
 ऽपि सन्ति परं नृपेदं न गृह्णामीति भावः ॥ ७० ॥
 सायस्कानि सद्यःफलानि ॥ ७१ ॥

[अर्जु०] अधना धनानविकारिणः । समधिगच्छन्ति
 त्रय एवाथना इति वचनान् दुर्योगनस्य गज्याविकारो
 नास्तीति त्वमुपालयसे ॥ ६४ ॥ चारणैरित्यत्र अर्जुनै-
 रिति च पाठः । अशनैर्भोजनपरैः चारणैरिति पाठोऽन्वयः
 ॥ ६९ ॥ वृद्धो ज्ञातिः कुलधर्मज्ञत्वान् अवसन्न इति स
 हि आश्रयदानादात्मनः आश्रयोन्नतिर्भवतिविनि आश्रयो-

वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
 शत्रोश्च भोजनं कृच्छ्रात्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ ६७ ॥
 भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् ।
 जीनेताञ्छरणं प्राप्तान्विषमेषुपि न संत्यजेत् ॥ ६८ ॥
 चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
 चर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
 अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
 न्न दीर्घसूत्रै रभसैश्चारणैश्च ॥ ६९ ॥
 चत्वारि ते तात गृहे चसन्तु
 श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थयमै ।
 वृद्धो ज्ञातिस्वसन्नः कुलीनः
 सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ७० ॥
 चत्वार्यहं मशाराज सायस्कानि बृहस्पतिः ।
 पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७१ ॥

वर्ति प्रार्षैरपि वाञ्छति । सखा दरिद्रो नित्यमापेक्षत्वान् ।
 भगिनी चानपत्या भर्तृपुत्रयोरभावे भ्रातृवैव महाश्लोहान्
 तस्मान्ज्ञानवृद्धत्वादयमत्रत्वाच्च युविष्टिगस्त्वया पार्थे स्वाप-
 नीयः । श्रान्तो ज्ञानिरित्यमन्यम् ॥ ७० ॥

[सर्व०] त्रयो न्यायाश्चारित्रं कनीयानल्पः, श्रेष्ठो-
 ऽतिशयितः । नदाह इति वृत्तविद इति ॥ ६२ ॥ भक्तं
 प्रागेव भजमानं तत्काले तवास्मीतिवादिनं न तु हृदयतः ।
 शरणं स्वस्थानम् ॥ ६८ ॥ दीर्घसूत्रैश्चिकारिभिः । रभसै-
 र्हर्षतरलैस्तेषां हर्षादिना मन्त्रभेदप्रसङ्गान् । चारणैः परत्रु-
 तिमार्जनीवतैः तेषां स्तुत्यर्थं मिथ्याभिवायित्वान् । 'रभसैः'
 इतित्याने 'अलसैः' इति कंचित्साठः ॥ ६९ ॥ वृद्धो
 ज्ञातिर्गृहे स्थितस्य कुलधर्मोपदेशकत्वान् । अवसन्नः श्रान्तः ।
 कुलीनः अनिधित्वेन । सखा दृग्निः । एवं भगि-
 न्यामपि ॥ ७० ॥ सायस्कानि सद्यःफलानि ॥ ७१ ॥

[दुर्घ०] 'सद्यः फलानि चत्वारि याति प्राह बृह-
 स्पतिः । पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे । देव-
 तानां च संकल्पमनुमाचक्ष धीमताम् । विनयः कृतवियानां
 विनाशं पापकर्मणाम् । देवतानां संकल्पं चिकीर्षिवं
 शापानुग्रहरूपकलं मद्यफलमिति । तथा धीमतां
 प्राज्ञानां अनुभावः प्रभावः सत्यह्नित्यानुष्ठानलक्षणः
 सद्यो नचिरेण कार्यमिति प्रमूयते । विनयः कर्तव्याकर्त-
 व्यस्य निश्चयः सद्यः फलानि शुभाशुभलक्षणं कार्यं कृतवि-
 दानां सम्यगव्यवहारेददाद्वादानाम् । पापकर्मणां महापा-
 तकादिपातकानां विनाशो मरणं सद्यो नरककलं नरक-
 हेतुः । इत्येतामन्यः फलदानं त्वं निबोधति मया संय-

अर्थागमो नित्यमरोगिता च

मिया च भार्या मियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

पह जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८२ ॥

पण्णामात्मनि नित्यानापैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।

न स पापैः कुतोऽनर्थेषु जपते विजितेन्द्रियः ॥ ८३ ॥

पडिमे पट्टु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।

चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ८४ ॥

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।

राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ८५ ॥

पडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणान् ॥

गावः सेना कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ॥ ८६ ॥

पडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।

आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ८७ ॥

नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ।

नावं निस्तीर्णकान्तासु आतुराश्च चिकित्सकम् ८८ ॥

आरोग्यमानुष्यमाविभवासः

सन्निर्भनुष्यैः सह संप्रयोगः ।

स्वप्रत्यया वृचिरभीतवासः

९६ जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८९ ॥

ईर्ष्यूर्ध्वं नसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च पडेते नित्यदुःखिताः ॥ ९० ॥

सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।

प्रायसो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥ ९१ ॥

स्त्रियोऽज्ञा मृगया पानं वातपारुष्यं च पञ्चपम् ।

मदश्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ९२ ॥

अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।

ब्राह्मणान्मथर्मं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणस्वानि चादृचे ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।

रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिन्दति ॥ ९४ ॥

नैनान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।

एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्वा विसर्जयेत् ॥ ९५ ॥

अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।

वर्तमानानि हृषयन्ते तान्येव स्वमुखान्यपि ॥ ९६ ॥

समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव घनागमः ।

पुत्रेण च परिष्वङ्गः सन्निपातश्च मेषुने ॥ ९७ ॥

समये च मियालापः स्वयूध्येषु समुन्नतिः ।

अभिभेतार्थेकाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ९८ ॥

केभ्यो घनमुपजीवति ॥ ८४ ॥ व्यसनोदयाः दुःखदतः
कृतमूला दृढमूलाः ॥ ९१ ॥ स्त्रियः धातुश्रयहेतुत्वेन शरी-
रनाशहेतुत्वात् । अज्ञा घनश्रयहेतुत्वात् । मृगया व्याला-
दिभ्यो नाशहेतुत्वात् । पानं विताम्रान्तिहेतुत्वात् ।
वातपारुष्यं सर्वोद्वेगहेतुत्वात् । दण्डपारुष्यं वैरकारण-
त्वात् । अर्थदूषणं सर्वश्रयहेतुत्वात् ॥ ९२ ॥ द्वेष्टि
हिनस्ति विरुध्यते सह नावतिष्ठते ॥ ९३ ॥ कृत्येषु हा-
तार्थकार्येषु ॥ ९५ ॥ सखिभिः सुखदुःखसहकारिभिः
॥ ९७ ॥ समये विरहद्वयस्य वसन्तादौ । स्वयूध्येषु ज्ञाति-
वर्गेषु ॥ ९८ ॥

[नील०] पण्णामिति आत्मनि चित्ते नित्यानां
पण्णाम् । 'कामक्रोधौ भोक्तृभोद्धौ मद्रमानी च दृष्टुदी'
इत्युक्तानाम् । ऐश्वर्यं बभित्वं त्वं तु राज्यकामः पापेभ-
र्षश्च युक्तोऽसीति भावः ॥ ८३ ॥ पण्डिताः पाण्डवाः मूर्खेषु
त्वत्पुत्रेषु राज्यं लभ्यन्त्येतेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ वृषलः शूद्रः
पुत्रलेहाकारणेन त्वया सद्विद्याऽनवेक्षणानाशिता अन्य-
था सत्यं न जहा इति भावः ॥ ८६ ॥ आतुरा आरो-
ग्ये सवीति श्लेषः त्वं तु कृत्स्नरान्यलाभेन कृतकृत्यत्वात्पा-
ण्डवानवमन्यसे ॥ ८८ ॥ स्वप्रत्यया खानुमूला वृत्तिर्जा-
विका तव सत्सङ्गो नास्तीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ईर्ष्युरिति त्वयि
तु ईर्ष्युत्वं घृणा दया तव तु वश्यः पुत्रो नास्तीति भावः
॥ ९० ॥ वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च पाण्डवेषु त्वत्पुत्रैः
कृतम् ॥ ९२ ॥ द्वेष्टि मनसाऽनिष्टं चिन्तयति विरुध्यते
कर्मणा ॥ ९३ ॥ अष्टम् चरमं त्वत्पुत्रे भैत्रेयस्यावमानतो
भविष्यतीति जानामीति भावः ॥ ९४ ॥ जनसंसदि
सभायां द्रौपद्या आनयनेन पूजाऽपि तव नष्टा ॥ ९८ ॥

[अष्टौ०] पण्णां सत्त्वादीनाम् । पापैश्च पापहेतुभिः
हिंसादिभिः । कुतोऽर्थैः नरकादिपातैः ॥ ८३ ॥ चौरा
श्ल्यादि । चौरादीनां मध्ये न त्वमेकोऽपि वत्कर्यं पाण्ड-
वयोः १२

[सर्व०] पण्णाम् इन्द्रियाणामैश्वर्यवशित्वम् आत्मनि
शरीरे नित्यानां नित्यं घमतां किञ्चिदुक्तापायेऽपि सर्वा-
पावाभावान् समुदायापेक्षया नित्यत्वम् । पतिः कर्मणः ।
कृतानर्थैः कृतदुःखैः ॥ ८३ ॥ स्वप्रत्यया स्वनिश्चयपूर्विका
प्रवृत्तिर्न गतानुगतिका ॥ ८९ ॥ अर्थदूषणमर्थेषु दोषो-
त्पादनं नाशनमिति यावन् ॥ ९३ ॥ द्वेष्टि दोषसत्तं कर्मेति ।
विरुध्यते वाक्छेदं करोति ॥ ९३ ॥ कृत्येषु आभ्युदयिकेषु ।
अभ्यसूयति समश्चरं दूषयति ॥ ९५ ॥ हर्षयानानि
वर्तन्ते ना इति (?) । इदानीमपि मुग्धानि मुणोद्गर्भानि

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
 प्रज्ञा च कौत्स्यं च दमः श्रुतं च ।
 पराक्रमश्चावहुभाषिता च
 दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ९९ ॥
 नवद्वारमिदं वैश्व त्रिभूषणं पञ्चसाक्षिकम् ।
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥ १०० ॥
 दश धर्मं न जानन्ति घृतराष्ट्रं निबोध तान् ।
 मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ १०१ ॥
 त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ।
 तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ १०२ ॥
 अत्रैवोदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ १०३ ॥
 यः काममन्यु प्रजहाति राजा
 पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
 विशेषविच्छ्रतवान् क्षिप्रकारी
 तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ १०४ ॥
 जानानि विश्वासयितुं मनुष्यान्
 विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।

॥ ९६ ॥ समये हर्षादिसमये प्रियस्य प्रदासादिरूपरया-
 लापः । समुन्नतिः उन्नतिः ॥ ९८ ॥

[उच्छा०] महश्च दण्टपारुष्यमित्यत्र गह्वो दण्डदानस-
 मये पारुष्यं दण्टपारुष्यम् । अर्थदूषणं तत्तस्य द्रव्यस्य
 दूषणम् ॥ ९२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यादित्यजर्णपर्यन्त-
 उच्छालनरं प्रथमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

[नील०] नयेति श्रोत्रादिपञ्चकं मनोबुद्धयहकाराः
 शूलप्रसंगं चेति नर द्वागणीव द्वागणि विषयमहणमागर्ण
 धर्मिमान् । निम्न शूनाः रत्नमा इव विभाषया यस्य
 ते च अविगा कामः पर्यं च । वेदम गृहं देहद्वयात्मकम् ।
 पञ्च साक्षिभूयामीनाः शत्रुदायो महाहा रागिनः । पञ्च-
 भूमिभूमिनि पाठे पञ्च भूमयः प्रचारस्थानानीति त एव ।
 पाञ्चभूमिभूमि यथापीनः पाठ उपेक्ष्यः । क्षेत्रज्ञेन विदा-
 यना अनिष्टितमिदं क्षेत्रं तत्त्वेन यो विद्वान् वेद स परः
 सर्वोऽष्टुष्टः षडिन्द्रविदित्यर्थः ॥ १०० ॥ मत्तो महा-
 दिना । प्रमत्तो निरयान्ततामसत्वात्प्रवहिनः । उन्मत्तो
 भामुत्तरेण ज्ञेयः मत्ते स्वं लुब्धोऽपीति भावः ॥ १०१ ॥
 काममन्यु कामचोरी विशेषविना मारुतपक्षः ॥ १०२ ॥
 मत्तान् अत्रशान्तानुरागेषु दण्टप्रमाणं प्राधान्यादी शरणाभय
 धना च ज्ञानानि ॥ १०५ ॥ युष्मः उच्छ्रितक्षणेऽवहितः

जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
 तं तादृशं श्रीर्जुपते सप्रज्ञा ॥ १०५ ॥
 सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
 द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
 न विग्रहं रोचयते बलस्यैः
 काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ १०६ ॥
 प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
 दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
 दुःखं च काले सहते महात्मा
 धुरंधरस्तस्य जिताः सप्रज्ञाः ॥ १०७ ॥
 अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
 पापैः संधिं परदारामिभर्षम् ।
 दम्भं स्तैन्यं पैशुन्यं मद्यपानं
 न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ १०८ ॥
 न संरम्भेणारभते त्रिवर्ग-
 माकारितः शंसति तत्रमेव ।
 न मित्रार्थे रोचयते विवादं
 नापृजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ १०९ ॥

॥ १०६ ॥ धुरंधरः कार्यभारसहः ॥ १०७ ॥ संरम्भेण
 श्लोघेन त्रिवर्गं धर्मकामार्थान् आकारितः आहूतः पाठान्तरे
 मात्रार्थे अल्पार्थे ॥ १०९ ॥

[अर्जु०] इदं वेदम शरीरं नासिनाक्षिश्रवणानि प्र-
 त्येकं द्वयं द्वयमिति पदं मुग्धपायूपस्था इति नवद्वारम् ।
 श्रयो वातपित्तश्लेष्माणः सत्त्वरजस्तमांसि वा स्थूणा धार-
 णायष्टयो यस्य । पञ्च शृथिन्यतेजोवाय्वाकाशानि उपर्यु-
 परि साक्षिभूमयो यस्य । क्षेत्रज्ञ आत्मा एवं बहुच्छिद्रं
 शरीरं तत्रस्थस्य सत्त्वान्यायेन राज्याभिलाषो नागुरूपः
 ॥ १०० ॥ देशायादि । मत्तो धनादिना, प्रमत्तो मोहेन,
 उन्मत्तो वायुप्रकोपादिना । अत्रतो भागदिना ॥ १०१ ॥
 अमुनेन्द्राय प्रसादाय ॥ १०३ ॥ काममन्यु एतौ धातं-
 गष्ट्रे निष्ठत इति भावः । प्रतिष्ठापयति रिक्त्वयति । विदे-
 यविता गुणगुणज्ञः । श्रुतवान् ज्ञानज्ञः ॥ १०४ ॥
 मात्रा इन्द्रियाणि क्षमापमभिव्याहाराण ॥ १०५ ॥ युष्म-
 त्छिद्रे एवामपित्तः सुद्धिपूर्वं ममेति ज्ञात्या ॥ १०६ ॥
 उद्योगमुत्पादनं, पुत्रं, पापं, दण्डप्रदानम् ॥ १०७ ॥ आ-
 कारितः शृष्टः मात्रार्थं स्वल्पं यन्तुनि ॥ १०९ ॥

[सत्य०] अदिष्टयनागादयश्चोत्रद्वयमप्युपस्थापि
 नर द्वागणि वेदमात्रानि ॥ १०५ ॥ युष्मः
 भागद्वयानि

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च
 न दुर्वलः प्रातिभाष्यं करोति ।
 नात्याह किञ्चित् क्षमते विवादं
 सर्वत्र तादृग्लभते भर्षासाम् ॥ ११० ॥
 यो नोद्धतं कुरुते ज्ञातु वेपं
 न पौरुषेणापि विकल्पतेऽप्यान् ।
 न मूर्च्छिन्नः कटकान्याह किञ्चि-
 त्स्वियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ १११ ॥
 न वैरमुद्दीपयति भगान्तं
 न दर्षमारोहति नास्तमेति ।
 न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं
 तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥ ११२ ॥
 न स्वे मुखे वै कुरुते मर्षं
 नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः ।
 दत्त्वा न पश्चात् कुरुतेऽनुतापं
 स कथयते सत्युत्पायशीलः ॥ ११३ ॥
 देशाचारान्समयान् जातिधर्मान्
 बुभूषते यः स परावरज्ञः ।
 स यत्र तत्राभिगतः सदैव
 महाननस्याधिपत्यं करोति ॥ ११४ ॥

क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं न चाधानं यो वेद् ॥ १०० ॥ मत्तः सुर-
 या । प्रमत्तो विषयान्तरासक्तः । उन्मत्तः धातुदोषान्
 ॥ १०१ ॥ पुरार्थं पुरमुद्दिश्य । अत्रैव धर्मज्ञानविषय
 एव ॥ १०३ ॥ मार्जा आयस्येयत्ताम् ॥ १०५ ॥ युक्तः
 क्यकारोऽयुक्तः ॥ १०६ ॥ उद्यानमुत्थानम् अग्रमत्तः कार्या-
 न्तरासक्तः । घुग्न्वरः कार्यपुराणात्मत्यागी ॥ १०७ ॥
 संरम्भेण परसंपर्शनजरोधमात्रेण । आकारितः व्याहृतः
 प्रश्नार्थं मात्रार्थं अल्पार्थं ॥ १०९ ॥

[नील०] प्रातिभाष्यं प्रतिभूतो भावः चित्ताभिप्रायः
 तस्य भावः प्रातिभाष्यं विरोधम् अत्याह अतिक्रम्य प्रवी-
 ति ॥ ११० ॥ समयान् भाषाभेदान् बुभूषते ऐश्वर्यं प्राप्तु-
 मिच्छति परावरज्ञः उत्तमाधमविवेकवान् ॥ ११४ ॥ दम्भं
 परवधनेच्छया धर्मानुष्ठानं मोहम् अनात्मन्यात्मनुद्धि-
 मत्सरं द्वेषं पापकृत्यं पापत्रियाम् अभिचारादिरूपां पू-
 षां वतुभिः सह वैरम् ॥ ११५ ॥

[अर्जु०] नाभ्यसूयति (समैचिदिति शेषः) कंचनेति
 शेषः । प्रतिभाषं प्रतिभूयम् । नात्याह नातिक्रम्य किञ्चिद्
 शूते ॥ ११० ॥ मूर्च्छिन्नः कुण्डः ॥ १११ ॥ मन्तुं शोभ्य-

दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
 राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
 मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादै
 यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ११५ ॥
 दानं मोहं दैवतं महल्लानि
 प्रायश्चित्तान् विविधांष्टोक्त्वादान् ।
 एतानि यः कुर्वते नैत्यकानि
 तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ११६ ॥
 सपैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
 समैः सख्यं व्यवहारं कथां च ।
 गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति
 विपश्चित्तस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ११७ ॥
 मितं भुञ्जे संविभज्याश्रितेभ्यो
 मितं स्वपितृमितं कर्म कृत्वा ।
 ददात्यभिरेवपि याचितः सं-
 स्तमात्पवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ११८ ॥
 चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
 नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।
 मन्त्रे गुप्ते सम्पगनुष्ठिते च
 नात्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ ११९ ॥

॥ ११२ ॥ प्रवीतरमुष्टः ॥ ११३ ॥ उद्यानमुदयं राव-
 यन्ति साधयन्ति ॥ ११६ ॥ पुगेदधाति अनुक्रमेण
 ॥ ११७ ॥ विप्रह्वंमत्सरकारं हृदयस्थमन्ये न जानन्ति ।
 अल्पोऽप्यर्थो न च्यवतं न प्रकटतां गच्छति ॥ ११९ ॥

[सर्व०] नाभ्यसूयति गुणिनं तथाऽनुकम्पते दीनम् ।
 दुर्वैरो दरिद्रः । नात्याह कश्चिदतिक्रम्य नाह न कि-
 पतीति यावत् । धमने भिगदं निर्द्ववाद् पश्य अ-
 न्यान् लक्ष्मीकृत्य ॥ ११० ॥ मूर्च्छिन्नमन्त्रितो भूत्वा
 ॥ १११ ॥ नास्तमेति नात्मानं गोषयति । करोति
 मन्तुं शोभ्यम् ॥ ११२ ॥ समयान् पूर्वप्रतिज्ञातनियमान् ।
 बुभूषते कर्तुमिच्छति प्यर्थान्तर्भावान् । यश्च परावरज्ञ
 उत्तमाधमविवेकवान् ॥ ११४ ॥ दम्भं परवधनेच्छया
 धर्मानुष्ठानम् । मोहम् अनात्मन्यात्मनुद्धिम् । मत्सरं
 द्वेषम् । पापकृत्यं पापत्रियाम् । पूगवैरं सर्वैरम् ॥ ११५ ॥
 दैवतं देवतार्थं कर्म । लोकागदान् लोकन्यव्यागमिद्वि-
 माणि । उद्यानं बुद्धिं राधयन्ति साधयन्ति ॥ ११६ ॥
 व्यवहारं विगदं च ॥ ११७ ॥ विप्रह्वं निर्द्वह्वम् ।
 च्यवतं चलति ॥ ११९ ॥

तथैव योगविहितं यच्च कर्म न सिध्यति ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्नमनः ॥ ७ ॥

यच्छ्रयं प्रतिभुं श्रयं श्रयं परिणामे च यत् ।
हितं च परिणामे यच्छ्रायं भूतिमिच्छता ॥ १४ ॥

*Gulchirpuri
Jagadale*

९९ अक्षरता - *gratitudo*

१०० अक्षर - *Pillar*

११० अक्षर - *Soul*

११४ अक्षर - *high & low*

११५ अक्षर - *in air*

११६ अक्षर - *extrabary course*

११७ अक्षर - *...*

तेरपशानि फलानि प्रचिनोति यः ।
शोति रसं तेभ्यो वीजं चास्प विनश्यति ॥१५॥
पकमुपादत्ते काले परिणनं फलम् ।
सं स लभते वीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६ ॥
पुत्र समादत्ते रक्षन् पुण्याणि पदपदः ।
मनुष्येभ्य आद्यादविदितया ॥ १७ ॥
विचिन्तीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
इयारामे न यथाङ्कारकारकः ॥ १८ ॥
स्यादिदं कृत्वा किं तु मे स्यादकुर्वतः ।
णि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुङ्गवो न वा ॥१९॥
ना भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथा ज्ञाताः ।
अकारो हि भवेत्प्रेषु निरर्थकः ॥ २० ॥

वशील । स्पातिपातीति पाठः मायुः । लोमा-
वि ॥ १३ ॥ परिणमेत् ममावेन जीर्णं । आर्णं
॥ १४ ॥ वीजमइच्छेत् ॥ १५ ॥ नित्यं
ः कर्तुमशक्यं नेग कुर्वन्ति ॥ २० ॥

१०] अभिचागणि अनुपायस्य द्विगोविन्दोऽनुपा-
फानि विनाभूतानि तु द्योदकीणीति यावत् ।
कर्मनिहितम् । उपायो दृष्टोपायनस्यादृष्टप्रति-
क्यन्वान् । तत्र मनो न ग्लपयेत् ॥ ७ ॥ अनु-
वेनसन् ॥ ८ ॥ विषासन् फलानि । उत्थानम्
यताम् ॥ ९ ॥ प्रमाणं कारणम् । कोपादिषु त्रिषु
प्रथः [प्रत्येक दृष्टे तत्र स्वरने युक्त इत्युक्तः]
रूपातिपाती भवेत् रूपदर्शनमात्रेण पत्न ।
पश्चाद्वन्धनम् प्रमाणं न जानातीत्यस्यैव निर्दो-
३ ॥ कुर्याद्वा पुङ्गवो न वेति तथा ज्ञात्वा पुनर्वि-
पाणा दुरुहत्वादित्यर्थ ॥१९॥ नित्य तथागवाः
प्रतापाः वेनचिन्वन्तपाटनादयः ॥ २० ॥

क्षीः *false modesty*
superficial
Vanity

ता०] उपाययुक्तम् उप समीचे कालान्तरे जन्मा-
आयेन फललाभेन युक्तम् । योग विहित योग
विधि तेन विहितं कर्म यदि न सिध्येत् तत्र
कर्मणि ॥ ७ ॥ अनुत्थानमित्यत्र अनुत्थान-
त् ॥ ८ ॥ उत्थानमभिरुद्धिम् ॥ ९ ॥ ववित्त्य-
तमित्यत्र यथा तथा ॥ १० ॥

प्रथमयुक्तम् ... मध्य-
णोत्तमेन किंच उल्लुक्कलिनादिना(?) रूपमात्रदर्शनेना-

कीचिन्नित्यं
द्वैधैव

प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
 न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ २१ ॥
 कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
 क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २२ ॥
 ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषा नु पिवन्निव ।
 आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २३ ॥
 सुसुष्पितः स्यादफलः फलितः स्यादुरारुहः ।
 अपकः पकसंकाशो न तु शीघ्रं तं कीर्तयति ॥ २४ ॥
 चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्ध्रियम् ।
 प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २५ ॥
 यस्मान्नस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
 सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २६ ॥
 वितृषैतामहं राज्यं प्राप्तवान्त्वेन कर्मणा ।
 वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २७ ॥
 धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
 वसुधा चतुस्रपूर्णा चर्षते भूतिवर्धनी ॥ २८ ॥
 अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुनिवृतः ।

[नील०] लघुमूलान् अल्पोपायान् ॥ २२ ॥ चक्षुषा
 प्रीतिमयेन ॥ २३ ॥ सुसुष्पितः वाचा चक्षुषा चानुग्रहं
 दर्शयन्नपि अफलः स्यात् मृत्यं न धनेन वर्धयेत् । सफलो-
 ऽपि सन् दुरारुहः भृत्यवर्धयो न भवेत् । अपक इति
 अन्तर्वेलाहीनोऽपि बलवत्तां-वहिः प्रकाशयेद्वैवेत्यर्थः ॥ २४ ॥
 कर्मणा दानेन लोकं भृत्यवर्गम् ॥ २५ ॥ अनये स्थितः
 अनीतिमान् ॥ २७ ॥ प्रतिसंवेष्टते संकुचति बहुफलं न
 प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ न जहाति श्रियम् ॥ ३१ ॥
 सुव्याहृतानि पाण्डित्यवचनानि सूक्तानि शोभनतयो-
 क्तानि मानुषितृपूर्वादीनि सुकृतानि तदुपदिष्टकर्मणि ।
 शिल् कणिशाद्यर्जनम् । 'उञ्जः कणश आदानं कणिशाद्य-
 र्जनं शिल्म्' इति यादवः । स्वमपि अस्मदादिवाक्यात्सासारं
 गृहीत्येति भावः ॥ ३३ ॥ गन्धेनेति पाण्डववचनं ज्ञानुं चा-
 रान् निवृद्धंनेति भावः ॥ ३४ ॥ भूयांसमिति श्लोकत्रय-
 तात्पर्यं पाण्डवान्प्रति स्वया नन्नीभवित्त्वं तेन बलाधिप्राप्तौ

प्रतिसंवेष्टते भूमिरप्रौ चर्माहितं यथा ॥ २९ ॥
 य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविपर्दने ।
 स एव यत्नः कर्मण्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३० ॥
 धर्मण राज्यं विन्देत् धर्मण परिपालयेत् ।
 धर्ममूर्लां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ३१ ॥
 अष्ट्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।
 सर्वतः सारमादद्याद्दमभ्य इव काश्चनम् ॥ ३२ ॥
 सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः ।
 संचिन्वन् धीर आसीत् शिलाहारी शिल् यथा ॥ ३३ ॥
 गन्धेन गायः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्धर्मामितरे जनाः ॥ ३४ ॥
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दृशः ।
 अथ या सुदृशः राजत्रैवं तां वितुदन्त्यपि ॥ ३५ ॥
 यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
 यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ ३६ ॥
 एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे ।
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३७ ॥

दुर्दृशः बलवद्भिः पुरुषैर्बद्धा दुःखत इति बहुतरं दुःख-
 मनुभवति एवं न्याय्यमप्रयच्छन्तस्तत्र पुत्रा दुःखमनुभवि-
 ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यदतप्तं वंशादि प्रणतं तत्र तप्येत लो-
 हादिवन् यच्च स्वयमात्मना नतं दारु तत्र स्तब्धवंशादिवन्
 नान्यते ॥ ३६ ॥

[सर्व०] ऋजु न क्रोधातिर्यङ् । अनुपिवन्नत्मानोऽन्तः-
 कुर्वन्निव ॥ २३ ॥ चतुर्विधमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २५ ॥
 अनये स्थितोऽनीत्यां स्थितः । उचितः ॥ २७ ॥ प्रतिसं-
 वेष्टते सङ्कोचयति ॥ २९ ॥ य एवेति । यो यावान् स ता-
 वान् ॥ ३० ॥ परिसर्पतः सर्वतो भावतोऽस्थिरस्य ॥ ३२ ॥
 सचिन्वन्नत्मानि समुचितीकुर्वन् । शिलाहारी कणिशा-
 हारः । शिल् कणिशम्, कश्चित्तालव्यादिपाठः, शिल्-
 शाब्दस्य तालव्यादेरपि दर्शनात् ॥ ३३ ॥ भूयांसमि-
 त्येतेन सुशीलः स्यादित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ इन्द्रायेति अवला-
 येषुष्या बलवान् ।

पर्जन्यनायाः पशवो राजानो मन्त्रिवान्धवाः ।
 पतयो वान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदवान्धवाः ॥३८॥
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 मानेन रक्ष्यते धान्यपश्वान् रक्ष्यदनुक्रमः ।
 अभीक्ष्णदर्शनं गाश्च स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥४०॥
 न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
 अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ४१ ॥
 य ईर्षुः परविषेषु रूपे वीर्यं कुलान्वये ।
 सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४२ ॥
 अकार्यकरणार्जितः कार्योणां च विवर्जनात् ।
 अकाले मन्त्रभेदाच्च येन मायेच्च तद्विषेद् ॥ ४३ ॥
 विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽपिजनो मदः ।
 मदा एतेऽवल्लभानामेत एव सतां दमाः ॥ ४४ ॥

[नील०] एतच्च मन्त्रिभिः सहालोचनीयम् । सत्यं च संरक्ष्यमित्याह पर्जन्येति त्रिभिः ॥ ३८ ॥ योगेन अभ्यासेन मृजया उद्वर्तनेन ॥ ३९ ॥ अनुक्रमः व्यायामशिखादिः ॥ ४० ॥ प्रमाणं धर्मस्य कारणं न कुलमिति द्वयोर्वृत्तमाश्रय ईर्ष्या त्यजेति भावः ॥ ४१ ॥ अकाले इष्टसिद्धेः प्राक् भीतः स्यात् येन मायेत् लोभादिना वञ्चयित्वा नाश्रयेत् ॥ ४३ ॥ अभिजनः सहायः तव तु भयं दमश्च नास्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ असन्त इति माद्वेद्योको वाक्यं सद्भिर्गृथिता असन्तस्तत्कार्यमल्पमप्यसृष्ट्वा असन्तमिति एवात्मव्यात्मानं सन्तं मन्यन्त इति तदर्थः । किंचिदपि तस्य कार्यं यावत् सुप्तु न कृतं तावदेव मन्यन्त इति योजना ॥ ४५ ॥ गतिरिति पाण्डवा एव त्वानुपकरिष्यन्ति न तु त्वं त्वानिति भावः ॥ ४६ ॥ जितेति शीलं संरक्ष्यं स्वयेति द्वयोर्भावः ॥ ४७ ॥ आह्वयानामिति प्रथस्य शीलवतस्तं दाग्निप्रान्तिपि श्रेय इति भावः ॥ ४९ ॥ संपन्नं मिष्टम् ॥ ५० ॥

[अशु०] पर्जन्यनायाः । मित्रवान्धवाः तैः समये लपत्रियमाणत्वान् । मन्त्रिवान्धवा इति पाठो तैः सम्मन्त्रदानेन राज्यादिरेक्षणान् । पतयो वान्धवाः भरणकारकत्वान् वेदवान्धवा वेदेन यज्ञायनुष्ठानान् ॥ ३८ ॥ योगेनाभ्यासेन मृजया उद्वर्तनेन ॥ ३९ ॥ मानेन धान्यं तदुपरिमितं जना हन्ति । अनुक्रमो धुरि यन्धनम् अचेलता वृद्धहीनता मलिनवस्त्रता वा तयापि सत्रयाः सुखमपि नैक्षन्ते परस्य । कुचेलन्त्यपि पाटः ॥ ४० ॥ कुलं वंशः ॥ ४१ ॥ अनन्तरः कुलादीनामन्यतमदर्शनादपि ईर्षानलोत्पाद्य

असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित्कार्यं कदाचन ।
 तावन्न तस्य मुहुर्न किंचित्कार्यं कदाचन ।
 मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४५ ॥
 गतिरात्मव्रतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
 असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४६ ॥
 जिता सभा वल्लवता मिष्टाशा गोमता जिता ।
 अध्वा जितो यानवता सर्वे शीलवता जितम् ॥४७॥
 शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
 न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न वस्तुभिः ॥ ४८ ॥
 आह्वयानां मांसपरमं मध्यानां गोस्तोचरम् ।
 तैलोचरं दसिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
 संपन्नतरमेवात्र दसिद्रा सुजते सदा ।
 सुतस्त्राहुतां जनयति सा चाह्वेषु सुदुर्लभा ॥५०॥

सुलभत्वान् ॥ ४२ ॥ अकाले फलनिद्धेः प्राक् उत्तरत्र मन्त्रभेदेऽपि न दोषः ॥ ४३ ॥ [यदि पुनर्विमयान् येन मयेन मायेत तदपि पियेन् मयमेव पियेन् मयमेव फीतं स्यात् इति विद्यामदतात्पर्यार्थः?] ॥४४॥ अमन्वमपि आत्मानं सन्तं मन्यन्त इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ गतिमार्गः आत्मवतां जितात्मनाम् ॥ ४६ ॥ मांसपरमं मांसयधानं, गोरसो दुग्धम्, उत्तरं प्रधानम् ॥ ४९ ॥ संपन्नतरं प्रयत्नसिद्धम् ॥ ५० ॥

[सर्व०] मित्रं मित्रमण्डलम्, वदान्धवास्तेरुपकरिष्यत्वान् ॥ ३८ ॥ योगेनाभ्यासेन । मृजया उद्वर्तनेन ॥ ३९ ॥ मानेन इयचाविनिश्चयेन, अमितस्य चौरान्यनसंभवान् । अनुक्रमणम् आक्रमणं नीराजनादि । अभीक्ष्णदर्शनं गाः, मध्ये धामाचलाभे नाशसंभवान् । अचेलता कुचेलता । तदा हि वहिर्न गच्छति ॥४०॥ प्रमाणं कारणं धर्मस्य विशिष्यते धर्मेहस्तुत्वेन ॥ ४१ ॥ ईर्ष्युगमहनः । अकार्यकरणादिह परत्र च भयम् ॥ ४२ ॥ येन मयेन मायेत् तत्र पियेत् । अकाले फलनिष्यतेः प्राक् ॥ ४३ ॥ असन्तं विश्रुतम् अमत्तया एवात्मम् ॥ ४५ ॥ आत्मवतां चेतनमात्राणाम् ॥ ४६ ॥ संपन्नतरं सगुणम् ॥ ५० ॥

[लक्ष्म०] अध्वानुक्रमेणुत्तमादित्यत्र अनुक्रमान् अनुकूलान् पादविक्षेपान् इतन्वतो धावनादित्यर्थः ॥ ४० ॥ स्वमास्या गोमता जितेत्यत्र समास्या सम्यगास्या प्रथमं यस्याः सा विद्वत्समा गोमता वाक्यप्रता वाग्मिन्त्यर्थः ॥ ४७ ॥ आह्वयानां मांसपरममित्यत्र आह्वयानां शूलनायानां मदान्धवानाम् दधानां तत्र पुत्राणां, मयमानामपीपत्रा-

प्रसादो निष्फलो यस्य द्रोपथापि निरर्थकः ।
 न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥२१॥
 काश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
 क्षिप्रमारभते कर्तुं न विप्रयति तादृशान् ॥ २२ ॥
 ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषा तु पिवन्निर ।
 आसीनमपि तूष्णीकमनुरुच्यन्ति तं प्रजाः ॥ २३ ॥
 सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्यादुरारहः ।
 अपकः पकसंकाशो न तु शीर्यत कर्हिचित् ॥२४॥
 चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
 प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुमसीदति ॥ २५ ॥
 यस्मान्न्यस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
 सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २६ ॥
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन कर्मणा ।
 वायुरन्नमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २७ ॥
 धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
 वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २८ ॥
 अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।

प्रतिसंवेष्टते भूमिरशौ चर्माहितं यथा ॥ २० ॥
 य एव यत्नः त्रियते परराष्ट्रमिर्दने ।
 स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपात्रेण ॥ ३० ॥
 धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपात्रयेत् ।
 धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ३१ ॥
 अत्युन्मत्तात्प्रयतो वालाद्य परिजल्पतः ।
 सर्वतः सारमादद्यादशम्य इव वाञ्छनम् ॥ ३२ ॥
 सुव्याहृतानि सूक्तानि मुक्तानि ततस्ततः ।
 संचिन्वन् धीर आसीत शिलाहारी शिः यथा ॥ ३३ ॥
 गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्धामितरे जनाः ॥ ३४ ॥
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
 अथ या मुदुहा राजनैवं तां वितुदन्त्यपि ॥ ३५ ॥
 यदत्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
 यद्य स्वयं नतं दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ ३६ ॥
 एतयोपमया धीरः सन्नमेत वलीयसे ।
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो वलीयसे ॥ ३७ ॥

[नील०] लघुमूलान् अल्पोपायान् ॥ २२ ॥ चक्षुषा
 प्रीतिमयेन ॥ २३ ॥ सुपुष्पित वाचा चक्षुषा चानुमह
 दर्शयन्नपि अफल स्यात् भृत्य न धनेन वर्धयेत् । सफलो
 ऽपि सन् दुरारह भृत्यवदयो न भवेत् । अपक इति
 अन्तर्लहीनोऽपि बलवत्ता यदि प्रकाशयेदेवेत्यर्थ ॥ २४ ॥
 कर्मणा दानेन लोक भृत्यवर्गम् ॥ २५ ॥ अनये स्थित
 अनीतिमान् ॥ २७ ॥ प्रतिसवेष्टते सकुचति बहुफल न
 प्रयच्छतीत्यर्थे ॥ २९ ॥ न जहाति श्रियम् ॥ ३१ ॥
 सुव्याहृतानि पाण्डित्यवचनानि सूक्तानि शोभनतयो-
 क्तानि मातृपितृगुरूदीनि सुक्तानि तदुपदिष्टकर्माणि ।
 शिल कणिशार्जर्जनम् । 'उञ्ज कणश आदान कणिशार्ज-
 र्जन शिलम्' इति यादव । त्वमपि असमदादिवाक्यात्सार
 गृहीष्यति भाव ॥ ३३ ॥ गन्धेनेति पाण्डवजल ज्ञातु चा-
 रान् नियुङ्क्षति भाव ॥ ३४ ॥ भूयासमिति श्लोकत्रय
 तात्पर्यं पाण्डवान्प्रति त्या नक्षीभरितेभ्य तन वलाधिष्ठानी
 दत्ता इन्द्रश्च त्वामनुमहीष्यतीति ॥ ३५ ॥

[अर्जु०] चक्षुषेत्यादि । चक्षुरादिभिश्चतुर्भिर्यो लोक
 प्रीणयति तस्मिन् लोके प्रीयत इति भावः ॥ २५ ॥ प्रति
 सवेष्टत मनुचति ॥ २९ ॥ परिसर्पत इत्यस्ततो धावत ॥ ३२ ॥
 शिलाहारी कणिशार्जोत्री शिल कणिशम् ॥ ३३ ॥ यथा

दुर्दुहा बलवद्भिः पुरुषैर्दुहा दुह्यत इति बहुतर दुग्ध-
 मनुभवति एव न्याय्यमप्रयच्छन्तस्तव पुत्रा दुग्धमनुभवि-
 प्यन्तीत्यर्थे ॥ ३५ ॥ यदत्त वशादि प्रणत तन्न तत्पत लो
 हादिवत् यद्य स्वयमात्मना नत दारु तन्न स्तः धवजादिवन्
 नाम्भवत ॥ ३६ ॥

[सर्व०] ऋजु न क्रोधातिर्यक् । अनुपियन्नात्मनोऽन्त-
 कुर्वन्निव ॥ २३ ॥ चतुर्विधमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २५ ॥
 अनये स्थितोऽनीत्या स्थित । उल्लिख्य ॥ २७ ॥ प्रतिस
 वेष्टते सङ्कोचयति ॥ २९ ॥ य एवति । यो यावान् स ता-
 वान् ॥ ३० ॥ परिसर्पत सर्वतो धावतोऽस्थिरस्य ॥ ३२ ॥
 सचिन्वन्नात्मनि समुच्चितोऽर्जुन् । शिलाहारी कणिशार्ज-
 हार । शिल कणिशम्, क्वचित्ताल-यादिपाठः, शिल-
 शब्दस्य तालव्यादेरपि दर्शनात् ॥ ३३ ॥ भूयासमि-
 त्येतेन सुशील स्यादित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ इन्द्रायैति अवला-
 पेक्षया वलानेनेन्द्र अतत्तत्प्रणतिर्न लाघनाय ॥ ३७ ॥

[लक्ष्म०] आसीनमपि तूष्णीकमित्यत्र 'तूष्णीशीलत्वं
 तूष्णीक' इति यमिधानात् तूष्णीक तूष्णीशीलम् ॥ २३ ॥
 शिलाहारी शिल यथेत्यत्र शिलाहारी शिला कणम
 क्षरं पारावत ॥ ३३ ॥ यदत्त प्रणमते इत्यत्र अत-
 तमय सारकृतदास्त्रादि ॥ ३६ ॥

पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिवान्धवाः ।
 पतयो वान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदवान्धवाः ॥३८॥
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 मानेन रक्ष्यते धान्यमधान् रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
 अभीक्ष्णदर्शनं गाश्च स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥४०॥
 न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
 अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ४१ ॥
 य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्यं कुलान्वये ।
 सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तरः ॥ ४२ ॥
 अकार्यकारणाद्गीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
 अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माघेन तत्पिवेत् ॥ ४३ ॥
 विद्यापदो धनपदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
 मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४४ ॥

[नील०] एतच्च मन्त्रिभिः सहालोचनीयम् । सत्यं च संरक्ष्यमित्याह पर्जन्येति त्रिभिः ॥ ३८ ॥ योगेन अभ्यासेन मृजया उद्धर्तनेन ॥ ३९ ॥ अनुक्रमः व्यायामशि-क्षादिः ॥ ४० ॥ प्रमाणं धर्मस्य कारणं न कुलमिति द्वयोर्वृत्तमाश्रय ईर्ष्या त्यजेति भावः ॥ ४१ ॥ अकाले इष्टसिद्धेः प्राक् भीतः स्यात् येन माघेन लोभादिना तत्र पिबेत् नाशयेत् ॥ ४३ ॥ अभिजनः सहायः तव तु भयं दमश्च नास्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ असन्त इति सार्द्ध-श्लोको वाक्यं सद्भिरर्थिता असन्तस्तत्कार्यमल्पमव्यक्तत्वा असन्तमिति ख्यातमप्यात्मानं सन्तं मन्यन्त इति तदर्थः । किंचिदपि तस्य कार्यं यावत् सुप्तु न कृतं तावदेव मन्यन्त इति योजना ॥ ४५ ॥ गतिरिति पाण्डवा एव त्वासुपकरिष्यन्ति न तु त्वं तानिति भावः ॥ ४६ ॥ जितेति शीलं संरक्ष्यं स्वयेति द्वयोर्भावः ॥ ४७ ॥ आह्वाना-मिति त्रयस्य शीलव्रतस्ते ऋग्निश्राप्तिरपि श्रेय इति भावः ॥ ४९ ॥ संपन्नं मिष्टम् ॥ ५० ॥

[अर्जु०] पर्जन्यनाथाः । मित्रवान्धवाः तैः समये उप-क्रियमाणत्वात् । मन्त्रिवान्धवा इति पाठे तैः सन्मन्त्रदानेन राज्यादिरक्षणान् । पतयो वान्धवाः भगणकारकत्वात् वेदवान्धवा वेदेन यज्ञाद्यनुष्ठानात् ॥ ३८ ॥ योगेनाभ्यासेन मृजया उद्धर्तनेन ॥ ३९ ॥ मानेन धान्यं तदपरिमितं जना हरन्ति । अनुक्रमो धुरि वन्धनम् अचेलता वज्रही-नता मलिनवस्त्रता वा तथापि सत्रपाः सुखमपि भेक्षन्ते पश्य । कुचेलतेत्यपि पाठः ॥ ४० ॥ कुलं वंशः ॥ ४१ ॥ अनन्तरः कुलादीनामन्यतमदर्शनादपि ईर्षानलोत्पादस्य

असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित्कार्यं कदाचन ।
 तावन्न तस्य सुकृतं किंचित्कार्यं कदाचन ।
 मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तपि विथुतम् ॥ ४५ ॥
 गतिरात्मवृत्तां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
 असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४६ ॥
 जिता सभा वज्रवता मिष्टाशा गोमता जिता ।
 अध्वा जितो यानवता सर्वे शीलव्रता जितम् ॥४७॥
 शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
 न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न वन्धुभिः ॥ ४८ ॥
 आह्वानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
 तैलोत्तरं दत्तिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
 संपन्नतर्षभाच्चं दत्तिद्रा मुञ्जते सदा ।
 सुस्त्वाहुतां जनयति सा चाह्वेषु सुदुर्लभा ॥५०॥

सुखमत्वात् ॥ ४२ ॥ अकाले फलनिष्ठेः प्राक् उत्तरत्र मन्त्रभेदेऽपि न दोषः ॥ ४३ ॥ [यदि पुनर्विभयान् येन मयेन माघेन तदपि पिबेत् मद्यमेव पिबेत् मद्यमेव पीतं स्यात् इति विद्यामदतात्पर्यार्थः] ॥४४॥ असन्तमपि आ-त्मानं सन्तं मन्यन्त इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ गतिमांगः आ-त्मवृत्तां जितात्मनाम् ॥ ४६ ॥ मांसपरमं मांसप्रधानं, गोरसो दुग्धम्, उत्तरं प्रधानम् ॥ ४९ ॥ संपन्नतरं प्रयत्नसिद्धम् ॥ ५० ॥

[सर्व०] मित्रं मित्रमण्डलम्, तद्धान्धवास्तैरुपकर्त-व्यत्वात् ॥ ३८ ॥ योगेनाभ्यासेन । मृजया उद्धर्तनेन ॥ ३९ ॥ मानेन इत्यत्राविनिश्चयेन, अमितस्य चौरैर्नयन-संभवात् । अनुक्रमणम् आक्रमणं नीराजनादि । अभीक्ष्ण-दर्शनं गाः, मध्ये घासाद्यलाभे नाशसंभवात् । अचेलता कुचेलता । तदा हि वहिर्न गच्छति ॥४०॥ प्रमाणं कारणं धर्मस्य विशिष्यते धर्मेहेतुत्वेन ॥ ४१ ॥ ईर्ष्युत्सहनः । अकार्यकरणादिह परत्र च भयम् ॥ ४२ ॥ येन मयेन माघेन तत्र पिबेत् । अकाले फलनिष्पत्तेः प्राक् ॥ ४३ ॥ असन्तं विथुतम् असत्तया रयातम् ॥ ४५ ॥ आत्मवृत्तां चेतनमात्राणाम् ॥ ४६ ॥ संपन्नतरं स्वाहुतम् ॥ ५० ॥

[लक्षा०] अध्वानुरक्षेदनुक्रमादित्यत्र अनुक्रमात् अनु-कूलात् पादविशेषान् इतस्ततो धावनादित्यर्थः ॥ ४० ॥ स्वमारया गोमता जितेत्यत्र समारया सम्यगाख्या प्रथमं यस्याः सा विद्वत्सभा गोमता शानयवता वाग्मिनेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ आह्वानां मांसपरमित्यत्र आह्वानां स्थूलह्वा-यानां मदान्धानाम् इदानीं तव पुत्राणां, मन्थमानामपीपद्वा-

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ ५१ ॥
 अष्टचिर्भयमन्त्यानां मध्वानां मरणान्नयम् ।
 उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५२ ॥
 ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
 ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विमुध्यते ॥ ५३ ॥
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
 तैर्यं ताप्यते लोको नसत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५४ ॥
 योजितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा ।
 आपदस्तस्य वर्धन्ते शुकृपक्ष इवोडुराद् ॥ ५५ ॥
 अविजित्य यथाऽऽत्मानममात्यान् विजिगीषते ।
 अभिजान्वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५६ ॥

यवतां दरिद्राणामर्थरहितानां पाण्डवानां लवणोत्तरं लव-
 णसमुद्रा पत्र उत्तरा यस्य एतादृशं राज्यमेव भोजनम्
 ॥ ४९ ॥ संपन्नतरमेवान्नमित्यत्र दरिद्राः पाण्डवाः संपन्नान्
 सम्यग्युद्धाय प्राप्तान् तरत्यतिक्रम्यत्यनेनेति संपन्नतरं शौर्यं
 तदेवमन्नम् अन्नमिव भुञ्जते । मुञ्ज पालनाभ्यवहारयोरिति
 धानोः पालयन्ति ॥ ५० ॥

[नील०] शीलामावे सत्सु अवमानो महान् क्रेश
 इत्याह—अष्टचिरिति ॥ ५२ ॥ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठो
 निन्द्रिततमो येभ्यस्ते पानमदादयो मदाः ॥ ५३ ॥ इन्द्रि-
 यार्थेषु शब्दादिषु, ग्रहैः सूर्यादिभिः, आक्रमोऽत्र तापनम्
 ॥ ५४ ॥ पञ्चवर्गः श्रोत्रादिगणः स्वमैश्वर्यमत्तोऽजिते-
 न्द्रियञ्चावश्यमापदं प्राप्स्यसीति त्रयस्य भावः ॥ ५५ ॥
 आत्मानं मनः अमात्यान् पुत्रादीन् द्वेष्यरूपेण शत्रुवन् ।
 मन एव प्रथमं जेतव्यं ततोऽमात्यादीन् विजिगीषते तन्
 न मोचं न निष्कलं भवति ॥ ५७ ॥ त्वं त्वजितमन-
 स्कृतया पुत्रादिवशे न लक्ष्मीयोग्य इति त्रयाणां भावः
 ॥ ५८ ॥ एतदेव रक्षिरघादिरूपककल्पनया आह—रथ इति
 ॥ ५९ ॥ व्यापादयितुं नाशयितुम् अविधेयाः अवशाः
 ॥ ६० ॥ अर्थतोऽर्थहेतोः अनर्थतः अन्यायतः ॥ ६१ ॥

[अशुं०] प्रायेण श्रीमतां लोक भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 अयमत्रा-
 भिप्रायः । श्रीमतो दुर्बोधनस्य एतां श्रियं भोक्तुं शक्तिर्न
 विद्यते । यतो दरिद्रैरपि तैः काष्ठभूता निष्ठुरा अपि
 क्रिमाग्यद्वादयः परिणयिताः ॥ ५१ ॥ अष्टोत्तोज्जिकाया
 अमावात् ॥ ५२ ॥ इन्द्रियार्थेषु विषयेषु अनिग्रहैरनिवा-
 रितैः ॥ ५४ ॥ पञ्चवर्गेण इन्द्रियैः सहजेन शरीरसमकाल-
 भाविना आत्मकर्षिणा आत्मानं क्षेत्रज्ञं तन्कृत्वता याव-

आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण यो जयेत् ।
 ततोऽप्यात्मानमिवात्र न मोघं विजिगीषते ॥ ५७ ॥
 वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिणु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५८ ॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
 न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
 तैरप्रयत्तः कृशली सदस्यै-
 दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५९ ॥
 एतान्यनिग्रहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारयिम् ॥ ६० ॥
 अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
 इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६१ ॥

दिन्द्रियाणि विषयमनुभावन्ति तावदात्मा तरिक्रयाभिरेव
 तिरोधीयते तदेव तन्करणम् ॥ ५५ ॥ देशरूपेणेति
 देश उपदेशः सतां तस्मिन्निरूपणीयो नयो रूपं तेन देशरू-
 पेण यो जयेत् वशीकुर्यात् । दृष्टरूपेणेत्यसम्यक् ॥ ५७ ॥
 विकारिणु विरुद्धकारिणु ॥ ५८ ॥ अर्थतः अर्थेन । आद्य-
 न्तमिति च पाठः । अनर्थं कलहादिः । अनर्थतस्तेयादेः अर्थ
 धनं पश्यन् भविष्यतीति मन्यमानः (प्रवृत्तः) ॥ ६१ ॥

[सर्व०] अष्टचिर्भक्ष्यालम् ॥ ५२ ॥ ऐश्वर्यमदः
 पापिष्ठो निन्द्रिततरो येभ्यो मदभ्यः ॥ ५३ ॥ ग्रहैश्चा-
 दित्यादिभिः । आक्रमणमात्रं तापनम् ॥ ५४ ॥ पञ्च-
 वर्गेण वाद्यविषयैः । सहजेन सहशरीरोत्पन्नेन ॥ ५५ ॥
 आत्मानमविजित्य इन्द्रियनियमनकृत्वा । अजितामा-
 त्योऽप्यात्मानमविजित्यामित्रजये परिभवमाक् ॥ ५६ ॥
 देशरूपेण देश उद्देशस्तदनुकरणे कर्मणा । एवं कृत्वा अमा-
 त्यान् यद्विजिगीषते न तन्मोघम् ॥ ५७ ॥ विका-
 रिणां विरुद्धकारिणां शत्रूणाम् ॥ ५८ ॥ अर्थतोऽर्थेषु
 सुखहेतुषु मध्येऽर्थत्वेनेतियावदेवमनर्थत इत्यत्र । प्रस्तुतो
 भ्रमन्द्रष्टुम् ॥ ६१ ॥

[दुर्ब०] 'प्रायेण श्रीमतां लोक भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ।' अस्याऽयम-
 भिप्रायः—दुर्बोधनस्य श्रियमिमां भोक्तुं शक्तिर्नास्ति
 दुर्विनीतत्वात् । उक्तं च 'दुर्विनीतः श्रियं प्राप्य विद्या-
 मैश्वर्यमेव वा । न तिष्ठति चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः'
 इति दुर्बोधनेनैव घोषयात्रायां प्रायोपविष्टेन । दरिद्रा
 अपि पाण्डवा एतां श्रियं भोक्तुं शक्ताः । यतः काष्ठ-
 भूता अतिनिष्ठुरा अपि हिडिम्ब्यकप्रभृतयोऽपि तैः

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशात्तुगः ।
 श्रीमाणघनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६२ ॥
 अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामीश्वरः ।
 इन्द्रियाणामनेश्वर्यादेश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६३ ॥
 आत्मनाऽऽत्मानमन्विच्छेत्मानोऽप्युद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
 आत्मा क्षेत्रात्मनो बन्धुरात्मा वै रिपुरात्मनः ॥ ६४ ॥
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।
 स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥ ६५ ॥
 क्षुद्राक्षेणेव जालेन अपात्रपिदितावुरू ।
 कामश्च राजन् क्रोधश्च तौ प्रधानं विदुम्पतः ॥ ६६ ॥
 समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान् योऽधिगच्छति ।
 स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेवेत ॥ ६७ ॥

परिणामिताः । विनीतत्वाद्दतिमन्त्रत्वाद्बन्धुरात्मानान्त-
 त्वा (दृगिपद्भोग्रया) च प्रायेणाऽई मन्य इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीम० दुर्वाण्यस्य० उद्योग० चर्मात्रियोऽध्यायः ॥३४॥

[लक्ष्म०] नक्षत्राणि प्रहैरिवित्यत्र गृह्णन्त्यप इति प्रहाः
 सूर्यकिष्णाः तैः ॥ ५४ ॥ यो जित इत्यत्र पञ्चवर्गो पञ्च-
 इन्द्रियमगृहेण ॥ ५५ ॥

[नील०] इन्द्रियाणां वश इच्छा तदनुमारी इन्द्रियव-
 शात्तुगः ॥ ६२ ॥ कृतस्त्वोपदेशेण फलमाह—आत्मनेत्यर्थेन ।
 आत्मना बुद्ध्या आत्मानं प्रत्यक्षैतन्मन्विच्छेत् ।
 तत्रोपायमाह—मनसः संकल्पान्तरूपमुद्धेत् तन्मूलभूतायाः
 इन्द्रियाणां च निग्रहेणेत्यर्थः । अत्र न तत्र सहायान्तरापे-
 क्षेत्याह—आत्मेति । धीश्च य एव पुण्यार्थ इत्यर्थः ॥ ६४ ॥
 स एव धीरेव जीवस्य बन्धुः रिपुश्च ॥ ६५ ॥ द्वात्रिंशो मो-
 हजालपिहितौ द्वौ मीनौ उरु महान्तौ तत्र द्वितीयोऽन्य-
 स्य जातिस्वभावाच्छतुर्गुणि जालच्छेदार्थं मित्रत्वमापन्नो
 बन्धुर्गुणि भवति । एवं धीश्चिदात्मनः संसारप्रदत्वाच्छतुरपि
 मोहच्छेदार्थं तस्य मित्रमपि भवतीति भावः । क्षुद्राक्षेण सू-
 क्ष्मच्छिद्रेण यद्वा उत्तगन्धर्व्येवायमर्थः । कामक्रोधयोरारवकं
 प्रधानं तौ नाशयतः जालमिव महामीनावित्यर्थः ॥ ६६ ॥
 समवेक्ष्य बन्धुस्य संभारान् जयसाधनानि ॥ ६७ ॥
 आभ्यन्तरान् श्रोत्रादीन् मनोमजान् मनसो विकारभू-
 तान् । तथा च श्रुतिः—मनसा ह्येन पश्यति मनसा शृणो-
 तीति ॥ ६८ ॥ राजानो रावणादयः राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्य-
 बिलासैः स्वकर्मभिः सीजाहरणादिभिः ॥ ६९ ॥ पञ्च
 इन्द्रियाणि पञ्च प्रयोजनानि शब्दप्रवणानीति येषां तान्
 उत्पततः उत्पद्येन गच्छतः । त्वं तु अजितचित्तवाहु-

यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रून्वजित्य मनोमयान् ।
 जिगीषति रिपून्न्याय रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६८ ॥
 हृदयते हि महात्मानो बन्धुमाना स्वकर्मभिः ।
 इन्द्रियाणामनीशत्वाद्भानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६९ ॥
 असंत्यागात्पापकृतामपापा-
 स्तुल्यो दण्डः सृष्टते मिथ्रभावात् ।
 शुष्केषां दहते मिथ्रभावा-
 चस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ७० ॥
 निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
 यो मोहाच्च निग्रहाति तपापद्रुसते नरम् ॥ ७१ ॥
 अनसूयाऽऽर्जवं शीघ्रं संतोषः प्रियवादिता ।
 दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ७२ ॥

सङ्गात्पापद्रुस्तोऽस्मीति भावः ॥ ७१ ॥ अनायासः अचा-
 च्चल्यम् ॥ ७२ ॥

[अर्जु०] आत्मना चिद्रूपेण आत्मानं तमेव अन्विच्छेत्
 प्रतीयान् न मनःप्रभृतिकरणजालैः ॥ ६४ ॥ क्षुद्राक्षेण
 जालेन स्वल्पच्छिद्रेण मत्स्यपात्रेण इन्द्रियवर्गेणेति यावत् ।
 शपाविव इषौ संवेत्मान् सत्त्वान् ऊरु महान्तौ । उभा-
 वित्यसन्त्यक् । अपिहितौ द्वौ प्रधानं शुभज्ञानं विदुम्पत
 आच्छादयतः ॥ ६६ ॥ नानाचेष्टाभिः मनस्यस्य रक्षित्वा
 संभारान् विषयान् संश्रियन्ते युष्टाः क्रियन्ते इति कृत्वा
 अधिगच्छति सुखे ॥ ६७ ॥ पञ्चाभ्यन्तरान् पञ्चसु विषयेषु
 वा अन्वन्तरान्तर्वर्तिनः शत्रून् उत्तकामक्रोधादीन् म-
 तिक्रियान् मतिर्मन एव क्षयो येषां मनोमयानित्यमन्यक्
 ॥ ६८ ॥ उत्पतत उत्पद्येन गच्छतः पञ्च इन्द्रियाणि पञ्चवि-
 पया प्रयोजनं येषां तान् ॥ ७१ ॥ दमो योऽतिविशेषयोग्यो-
 यथा मनसः । अनायासः हेतुविशयेन तपःकरणम् ॥ ७२ ॥

[सत्य०] क्षुद्राक्षेण चक्षुरन्नेण जालेनेन्द्रियैः ।
 एतेन अनुपलक्ष्यस्त्वमुक्तम् । ऊरु महान्तौ ॥ ६६ ॥
 संभारान् साधनानि ॥ ६७ ॥ मनोमयान् मनआ-
 ययान् ॥ ६८ ॥ उत्पततः उत्पद्येन पततः, पञ्च
 शत्रूनिन्द्रियाणि, पञ्च विषयज्ञाः पञ्च बुद्धयः प्रयोजनानि
 येषाम् ॥ ७१ ॥ अनायास आयाससहिष्णुता ॥ ७२ ॥

[लक्ष्म०] आत्मनात्मानमन्विच्छेदित्यत्र आत्मानं
 परमात्मानम् ॥ ६४ ॥ आत्मा अन्तःकरणं तस्य जीवस्य ।
 येन पुरुषेण । आत्मा देहे धूर्तौ चले इति बचनान् आ-
 स्मत्ता प्रयत्नेन ॥ ६५ ॥ क्षुद्राक्षेण क्षुद्रमनसा ॥ ६६ ॥
 शुष्केषांमित्यत्र शुष्केण कष्टेन आर्तमिथ्यन्म् ॥ ७० ॥

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक् चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारता ॥७३॥
आक्रोशपरिवादाम्भ्यां विहिंसन्त्येषु धुधान् ।
वक्ता पापमुपादते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७४ ॥
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्धरम् ।
शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवता बलम् ॥७५॥
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अथैवच विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥७६॥
अभावं हति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्यायोपपद्यते ॥ ७७ ॥
रोहते सायकैर्बिद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं वीभत्सं न सरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७८ ॥
कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्पस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥७९॥
वाक्सायका वदनात्रिप्पतन्ति

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि

धैराहतः शोचति राष्ट्रदानि ।

परस्य नामर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावच्छजेत्परेभ्यः ॥ ८० ॥
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभयम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोवाचीनानि पश्यति ॥८१॥
बुद्धौ कञ्चपभूतायां विनाशे मृत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८२ ॥
सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनानवतुभ्यसे ॥ ८३ ॥
राजा रक्षणसंपन्नर्ह्यलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरः ॥८४॥
अवीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्माथतत्त्ववित् ॥ ८५ ॥
अनुक्रोशादानुशंस्याग्रोऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवाच्च राजेन्द्र वदन्केशास्तितिक्षति ॥ ८६ ॥

चतुर्विंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

पञ्चप्रयोजनानित्यत्र पञ्च इन्द्रियाणि पञ्चप्रयोजनान्
रूपगसादिष्वधिपयानुभवप्रयोजनान् ॥ ७१ ॥

[नील०] तितिक्षा द्रुन्द्रसहनशीलता वाक् गुप्ता अस-
वदप्रलापाद्भ्रिता अन्त्येषु नीचेषु त्वसुत्रेष्वर्जवादि-
क गुप्तवाक्त्वं च नास्तीति तेऽन्त्या ॥७३॥ आक्रोशो रुक्ष-
भाषण, परिवादो निन्दा तयोर्वक्ता त्वसुत्र हिंस्रश्चातो
नासौ जयभाक् ॥ ७४ ॥ वाक्संयमो नियत वचन विचित्र
चमत्कारयुक्तम् ॥ ७६ ॥ वीभत्स निन्दित यतो न सरो
हति ॥ ७८ ॥ कर्णा कर्णाकृतिफलको वाण नालीक
नालीक्या प्रक्षेत्रो वाण । निर्हरन्ति नि सारयन्ति
॥ ७९ ॥ नामर्मसु किन्तु ममस्वेव । सभाया त्रौर्षदीं प्रति
दुर्वचन वदता त्वसुत्राणामपराध क्षन्तुमयोगयोऽस्तीति
भाव ॥ ८० ॥ अवाचीनानि नीचकर्माणि ॥ ८१ ॥
शिष्यस्त त्वाङ्गाकारी शासिता गृथिव्या ॥ ८४ ॥ भाग-
धेये राज्ञोऽपि पुरस्कृत । मूर्धाभिषिक्तस्य पादो पुत्रास्ते
गज्याहर्हा । अतथाभूत्स्यान्धस्य तव पुत्रास्ते न राज्याहर्हा
इत्यर्थे ॥ ८५ ॥ अनुक्रोशात् दयालुत्वात् आनुशस्यात्
अनीयात् ॥ ८६ ॥

इति धैर्योऽवच्छेदे उद्योगपर्वणि भारतभारतीये
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

[अर्जु०] आत्मज्ञान परमात्मज्ञानम् । अन्त्येषु जघ-
न्येषु ॥ ७३ ॥ वीभत्स जुगुप्सितम् ॥ ७८ ॥ कर्णिनाली-

कनाराचा इति । कर्णिन फलके कर्णयोगिन । नालीरा
नलि क्रोधेष्वा । नाराचा सर्वलोहा । निर्हरन्ति नि सर-
न्ति ॥ ७९ ॥ अवाचीनानि अपचयकारीणि अवाचीना-
नीत्यपि पाठे स एतार्थे ॥ ८१ ॥ परीता गता ॥ ८३ ॥
क्षमिता शत्रूणामिति शेष ॥ ८४ ॥ अवीव अति-
मम्य ॥ ८५ ॥ अनुक्रोशात् कृपाया आनुशस्यादर्हिंसात्
गौरवात् तव राजेन्द्र बहुन् छेदास्तितभिति ॥ ८६ ॥

इति श्रीमन्महा० महुंजमि० सुयो० चतुर्विंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

[सर्प०] वाक्च गुप्ता रक्षिता, अवाच्यसन्धात्
परिमितत्वेनास्पत्वाद्वा दानं च गुप्तमित्यनुपह्ण ॥ ७३ ॥
आक्रोश अशुभाशसन परीवादेो ग(विं हिं)ताभिधा-
नम् ॥ ७४ ॥ राज्ञा सयमोऽनुवन्धादिनियत वचनम् ।
विचित्र विस्मयकारणम् ॥ ७६ ॥ वीभत्स निन्दित भवति
यतो न सरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७८ ॥ कर्णि कर्णाकृतिफ-
लको वाण । नालिका नलिकातो निस्सारिण । निर्ह-
रन्ति निर्गच्छन्ति नाराचा इति प्रथमान्तत्वात् ॥ ७९ ॥
अवाचीनानि विपर्यस्तानि ॥ ८१ ॥ शासिताऽन्धेया ते
शिष्योऽस्तु । तव पुत्रादप्यतिमम्य तद्वेष्ययाऽप्यधीनतर
इति यावत् ॥ ८४ ॥ भागधेयेन भागदानेन पुरस्कृत
पूजित सन् ॥ ८५ ॥ अनुक्रोशात् वृपालुतया । आनु-
शस्यात् अनीयात् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगो० स्व० टीकाया चतुर्विंशतमोऽध्याय ॥ ३४ ॥

वेत्ते - विन्दति - विन्दति - विन्दति - विन्दति

पञ्चविंशोऽध्यायः ३५

पृतराष्ट्रं प्रति विदुरेण नीत्युपदेशः ॥ १ ॥

घृतराष्ट्र उवाच—

ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्यसहितं वचः ।

शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भापसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।

उभे त्वेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २ ॥

आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।

इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥

यावत्कीर्तिर्भूष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते ।

तावत्स पुरुषण्याप्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥

अयाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थं सुधन्वना ॥ ५ ॥

स्वर्गवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।

रूपेणाप्रतिमा राजन् विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६ ॥

विरोचनोऽय दैतेयस्तदा तथाजगाम ह ।

प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ॥ ७ ॥

केशिन्युवाच—

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।

अय केन स्म पर्यङ्कः सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ८ ॥

[लक्षा०] अस्मानर्थं वाच्य इति मवान् प्रति रोद-
नमाक्रोशः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमदाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतीर्थहत-
ल्लाण्टारो चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[नील०] आर्जवम् अर्जवम् ॥ २ ॥ सुधन्वा ब्राह्मणः
पर्यङ्कम् अधिरोहत्येव त्वं तु नीचो दैत्यः सन् किमर्थं
तत्रत्यागत्यागं करोषीति भावः ॥ ८ ॥ इह स्थाने उप-
स्थाने मासुपस्थातुं वा दैत्यब्राह्मणौ अहं पश्येयम् ॥ १० ॥
समागच्छन् उभयोः संसुरम् अगच्छन् समागतं संसुरं
प्राप्तम् ॥ १३ ॥ विरोचनेन सौवर्गे धीते मया सह उपवे-
श्यसामिति प्रायितः सुधन्वा उवाच अन्धालभे सृशाम्येव
हे प्राहादे एकत्वं त्वया सह साम्यम् उपसंपन्नश्चेन्न भवेदहं
गच्छेयमिति शेषः । न तु त्वया सह एकामने आसे उप-
विशामि ॥ १४ ॥

[अर्जु०] ममे एव स्यातामिति नियमस्याविवक्षित-

विरोचन उवाच—

प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वपं केशिनि सत्तमाः ।

अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः १ ॥

केशिन्युवाच—

इहैवावां मतीज्ञाव उपस्थाने विरोचन ।

सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ १० ॥

विरोचन उवाच—

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भापसे ।

सुधन्वानं च मां चैव मातरं ग्राहसि संगतौ ॥ ११ ॥

विदुर उवाच—

अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

अयाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ॥

विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः ॥ १२ ॥

सुधन्वा च समागच्छत्प्राहादे केशिनीं तथा ।

समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ॥

प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ॥ १३ ॥

सुधन्वोवाच—

अन्धालभे हिरण्यं प्राहादे ते वरासनम् ।

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह ॥ १४ ॥

त्वान् आर्जवं वा विशिष्यत इति (न) विरोचः ॥ २ ॥

आर्जवं धर्मानुकारिणो (वृत्ति) पुत्रेषु निर्गेषु पाण्डुरेषु चेति

॥ ३ ॥ महीयने पूजां लभने ॥ ४ ॥ अत्र आर्जवं ॥ ६ ॥

किं स्वितिति व्यवहितेनान्वयः ॥ ८ ॥ आस्व तिष्ठ ।

आवामित्यसम्बन्धः । उपस्थानं स्थानविशेषं ॥ १० ॥ अन्धा-

लभे कल्पयामि एकत्वं समत्वमुपसंपन्नः प्राप्तः भासेयम्

उपविशेयम् ॥ १४ ॥

[सर्व०] आर्जवमभिव्याप्रवृत्तिः ॥ ३ ॥ अत्रा-

भिध्याप्रवृत्तिविषये ॥ ५ ॥ किं स्वितिति संबन्धः । पर्यङ्कं

परिवेष्टनम् ॥ ८ ॥ सुधन्वा ब्राह्मणः । प्रतीक्षावः उप-

स्थाने सुधन्वोपरिवेष्टने स्थाने ॥ १० ॥ आसनमुपरिश्चयम्

॥ १३ ॥ एकत्वं समानासनोपसंगमः ॥ १४ ॥

[लक्षा०] प्राजापत्या वयमित्यत्र प्राजापत्याः कश्य-

पत्रजापतेः पुत्राः ॥ ९ ॥ न त्वासेयं त्वया मेहेत्यत्र त्वया

सह नतु आसेयं नोपविशेयम् ॥ १४ ॥

विरोचन उवाच—

तवाहते तु फलकं कूर्चं वाऽप्यथवा वृत्ती ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ १५ ॥

सुधन्वोवाच—

पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विभौ क्षत्रियावपि ।
दृष्टौ वैश्वौ च शुद्रौ च न त्वन्यावितरेतरम् ॥ १६ ॥
पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।
वालः सुखैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे ॥ १७ ॥

विरोचन उवाच—

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १८ ॥

सुधन्वोवाच—

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १९ ॥

विरोचन उवाच—

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ २० ॥

सुधन्वोवाच—

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रहादो नानृतं वदेत् ॥ २१ ॥

[नील०] फलकं काष्ठपीठं कूर्चं वृत्ती वर्तिनदर्भ-
मयं पीठं वा तत्र अर्हते योग्यं भवति ॥ १५ ॥ उपासीत
सेवने अथः स्थितेति शेषः ॥ १७ ॥ प्रश्नम् जावयोः
क. श्रेष्ठ इति प्रश्नं ये विदुस्तान् पृच्छाव ॥ १८ ॥ सह
न चरितं वैताम् ॥ २३ ॥ पीरगी पुष्टा कृता मधुपर्कार्थि-
मुपश्रित्ना ॥ २६ ॥ पथिधिरिति प्रश्ननिर्णयेनैतद्व्याप्तमिति
भावः ॥ २७ ॥

[धनु०] फलकं पट्टम अथो मद्रासनम् । कूर्चं दर्भा-
गन्म् । वृत्ती स्वल्पासनम् । ममासनमेरासनत्वम् ॥ १५ ॥
पिता ते प्रहादः स्थाता उपस्थाना ॥ १७ ॥ न चरितं
सह न मद्राभितम् ॥ २३ ॥ विवा सहैव चरितं किमा-
क्षेपं वां सुयोः पथिनमागमनम् । आक्षेपहेतुमाह-न
पुत्र परयः गद्दिति मत्स्यं मंत्रतीति हेतुः ॥ २४ ॥

विदुर उवाच—

एवं कृतपणौ कृद्भौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रहादो यत्र तिष्ठति ॥ २२ ॥

प्रहाद उवाच—

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविपाविव कृद्धावेकमार्गाविहागतौ ॥ २३ ॥
किं वै सहैवं चरयो न पुरा चरथः सह ।
विरोचनैतत् पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ २४ ॥

विरोचन उवाच—

न मे सुधन्वन्न सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रहाद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदेः ॥ २५ ॥

प्रहाद उवाच—

उदकं मधुपर्कं वाऽप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २६ ॥

सुधन्वोवाच—

उदकं मधुपर्कं च पथिष्वेवार्पितं मम ।
प्रहाद त्वं तु मे तथ्यं प्रश्नं प्रवृद्धि पृच्छतः ।
किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्धिरोचनः २७ ॥

प्रहाद उवाच—

पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वं च साक्षादिहास्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २८ ॥

प्रहादंतिपितृसंयोगनमुदासीनत्वसूचनाय ॥ २५ ॥ पीव-
रीकृता प्रहृष्टीकृता । अर्घ्यं इति शेषः ॥ २६ ॥
पथ एव मार्गादेव पञ्चमी विभक्तिः मार्गोपस्थितेरेवा-
र्घ्यहेतुतामाह ॥ २७ ॥ पुरोधा ममान्यो ब्रह्मंस्त्वं च
साद्य इह स्थितौ । पुरो गर्मेनिष्कमणात् शुनरूपेण धीयते
इति पुरोधाः पुत्रः पुरोधा मम पुत्रः त्वं चान्यः साक्ष्ये
साक्ष्याहं कर्मणि स्थितावित्यन्वयः । पुत्र एको मम
ब्रह्मंस्त्वं च साक्षादिह स्थितः । इति प्रायशः पाठः ॥ २८ ॥

[सर्व०] फलकं काष्ठासनम् । कूर्चं कृदाविष्टरः ।
वृत्ती वर्तिनदर्भमया ॥ १५ ॥ स्थाता प्रश्नार्थमुपस्थाता
॥ २० ॥ न चरित सह नैकवर्त्मनि गतं द्वयात् ॥ २३ ॥
पीवरीकृता पुष्टाकृता मधुपर्कार्थमुपश्रित्ता ॥ २६ ॥ पथ
ग्व पथेव अर्पितं मम मयि । गौ भावयोः ॥ २७ ॥

२३ वा. सर्वैवार्पितं । २८ वा. पुत्रस्योभेदप्रकारेरे पथ तथा स्थितः ।

सुधन्वोवाच—

गां प्रदद्यात्स्वीरसाय यद्वाऽन्यत्स्यात्प्रियं धनम् ।
द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ॥ २९ ॥

प्रहाद उवाच—

अथ यो नैव प्रवृत्तास्सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ।
एतत्सुधन्वनपृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत् ॥ ३० ॥

पुरो धीयते पूज्यते इति पुरोवाः । पूज्यत्वया ततोऽन्य-
पूज्यो मम विरोचनः पुनस्तान् । भवानयं च साक्षिसं-
धिकर्मनिमित्तं स्थित उपस्थितः । पुनस्यापि अप्रियं वक्ता
स्तरं पद्भ्यास्तु परितोषः कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

[नील०] दुर्विवक्ता दुष्टविवेककर्ता अन्याय्यपचे-
त्यर्थः । किं वसेत् किं दुःखं प्राप्नुयात् ॥ ३० ॥ अपिक्विना-
दृतसपत्नीना स्त्री तां रात्रिं वसेत्तद्दुःखं प्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥
नगरे इति शरणमलभमानः क्षुधातेः शत्रुभिर्वेष्टितश्च यन्
दुःखं लभते सः अनृतसाक्ष्यवक्ताऽपि लभेतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
पञ्च पूर्वज्ञान् पञ्चनृते अजादिपञ्चधेमनृते उक्ते सति हन्ति
नाशयति परलोकान् च्यावयति एवमुत्तरम् ॥ ३३ ॥

[अर्जु०] औरसाय पुत्राय नोऽसमर्थं वा उत्तमं परी-
क्ष्य प्रदद्यात्स्वया सति प्रियं धनं स्यादित्यन्वयः ॥ २९ ॥
नैव प्रवृत्तात्पूर्णां तिष्ठेत् एतच्च सभाप्रवेशारणपरं, किञ्चन
किं फलं प्राप्नुयादित्यन्वयः । किं वसेदिति प्रायशः पाठः
॥ ३० ॥ वा रात्रिमित्यादि । अधिविक्ता वृत्तसापत्निरा
या रात्रौ सनिहितां त्यक्त्वा पतिं स्थयन्तरं गतः । एते या-
दृशी रात्रिमनुशोचन्तो वसन्ति तादृशीमेव रात्रिं मिथ्या-
वादी शोचन् वसति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पञ्च पञ्चनृते हन्ति
पञ्च पुर्यान् । पुर्यान्तृते मनुष्यनिमित्तं मिथ्योक्तौ ॥ ३३ ॥

२९-३० स्थाने क

‘यदेतत्त्वं न वदसि यदि यापि निवदसि ।

प्रहाद प्रभमतुलं मूर्खो ते निश्चिपि ॥ १ ॥

विदुर उवाच ।

आदित्येन सहायान्तं प्रहादो हंसमवधात् ।

पुत्रपदं महाप्राज्ञ सर्वं सर्वशंभयम् ॥ ० ॥

प्रहाद उवाच ।

पुत्रो वाऽन्यो भवेद्भ्रान्तसाक्ष्ये चापि भवेत्स्थित ।

तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

हंस उवाच ।

गा प्रदद्यात्स्वीरसाय यद्वाऽन्यत्स्यात्प्रियं धनम् ।

द्वयोर्विवदतो राजनप्रभ सत्यं यथा वदेत् ॥ ४ ॥

प्रहाद उवाच ।

अथ यो नैव प्रवृत्तास्सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ।

सुधन्वोवाच—

यां रात्रिमधिविक्ता स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ ३१ ॥
नगरे प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अभिमानभूयसः परयेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ३२ ॥
पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गणानृते ।
शतमभ्यानृते हन्ति सदसं पुरुषानृते ॥ ३३ ॥

[सर्व०] अधिविक्ता वृत्तसापत्निका स्त्री परपुरुषापे-
क्षित्वा गृहीता वन्धनभयेन वा । दुर्विवक्ताऽमम्यग्यादी
॥ ३१ ॥ पञ्च पुत्रानृते निरयपातनात् ॥ ३३ ॥

[दुष्टे०] या रात्रिमधिविक्ता स्त्री यां चैवाक्षपरा-
जितः । यां च भाराभितताङ्गो दुर्विवक्तास्य ता वसेत्
प्रहादेन मिथ्यावक्तुः किं भवतीति वृष्टः सुधन्वा प्राह
रात्रौ यां सनिहितामनुकूलां त्यक्त्वा भर्तां स्थयन्तरं गतः
साऽधिविक्ता स्त्री तयाऽपेक्षानिमित्तं यः पराजितो दाना-
समर्थः पुरुषो यश्च भारोद्ग्रहणेन अतीव वताङ्गः एते यादृशी
दुष्टरात्रिमनुशोचमानास्तिस्रस्तु तादृशीमेव रात्रिं दु-
रितता मिथ्यावादिनो बहुकालं वसन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहा० दुर्गाशंभुकाण्डविष्णुयोग० पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[लक्षा०] [वृतराष्ट्रं महाप्राज्ञमित्यत्र वृतराष्ट्रेति हं-
सस्य नाम ॥ २ ॥ वृष्टो धर्मं न विदुष्यादित्यत्र गौरुर्ध-
मिथिलं गौः वाक् कर्णान् शिथिला मसिता यथा भवति
तथा गौरुर्धमिथिलं चरन् आचरन् ॥ ६ ॥ धर्मं एतान् सं-
रुजतीत्यत्र अनुकूलज्ञानं कूलमनुसृत्य आतान् वृक्षान् नदीं
यथा ॥ ७ ॥ भवेत्साक्ष्यं कर्तव्यं निन्द्यायोग्य-
पापकर्तारि ॥ ८ ॥] या रात्रिमधिविक्ता स्त्रीत्यत्र अधिविक्ता

हंस तत्त्वं च पृच्छामि निश्चयेन वरोति स् ॥ ६ ॥

‘हंस उवाच ।

वृष्टो धर्मं न विदुष्यादौर्गणधितं चरन् ।

धर्मोद्भवति राजस्तु नास्य लोकोत्थितं न प्रजा ॥ ६ ॥

धर्मं एतान्सरुजति यथा नयस्तु हूलज्ञान् ।

ये धर्ममनुपदयन्तस्तूर्णां ध्यायन्त आसते ॥ ७ ॥

श्रेयोऽर्थं तु हरेत्तत्र यवेत्साक्ष्यं कर्तारि ।

पादस्तेषु सभासस्तु यत्र निस्थो न निन्धते ॥ ८ ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो ह्यप्यनेऽपि सभासद ।

कर्तार्येनो गच्छेद्वा निन्धो यत्र हि निन्धते ॥ ९ ॥

प्रहाद उवाच ।

गोडाद्वा चैव नामद्वा मिथ्यावादे यदि भुवन् ।

वृतराष्ट्रं तत्त्वं पृच्छामि दुर्विवक्ता तु किं वसेत् ॥ १० ॥

हंस उवाच । ॥ १ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदेः ॥ ३४ ॥

प्रहाद उवाच—

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
माताऽस्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥ ३५ ॥
विरोचन सुधन्वाऽयं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ ३६ ॥

सुधन्वोवाच—

यद्दर्शमष्टशीशास्त्रं न काष्ठादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात्प्रहाद दुर्लभम् ॥ ३७ ॥
एष प्रहाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः सन्निधौ मम ॥ ३८ ॥

चिदुर उवाच—

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः समुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमष्टवन् ॥ ३९ ॥

अधि अधिकं विन्ना पतिवियोगाद्देदनां प्राप्ता । वहिर्द्वारो
सुमुक्षित इत्यत्र 'स्त्रीद्वारं' प्रतीहार 'इत्यमरः । द्वारः
द्वारस्य ॥ ३२ ॥ पथ पथमृतं हन्तीत्यत्र महिष्यादिपशो-
र्ये अनृतं उक्ते सति पथ पुरपान् हन्ति ॥ ३३ ॥

[नील०] भूमितुल्या केशिनी तदर्थम् अनृतं भूम्य-
नृतम् ॥ ३४ ॥ अङ्गिराः सुधन्वनः पिता त्वत् त्वत्तः
॥ ३५ ॥ पादप्रक्षालनं हरिद्रया पादधावनं कुमार्याः के-
शिण्याः विवाहे दम्पत्योः परस्परं हरिद्रया पादधावनं
सुधन्वीति प्रसिद्धम् । अस्वैव भार्या केशिनी भवत्वित्यर्थः
॥ ३८ ॥ प्रष्टुं आख्यायिकोपयोगमाह—तस्मादिति । अ-
ष्टुः सत्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ तत्र दैवं प्रतिकूलम् अधीतं
च निष्फलमित्याह श्रेणे—न देवा इति ॥ ४० ॥ छन्दांसि
वेदाः ॥ ४२ ॥ अन्तरं वियोगं विवादं वैश्ववर्तनं
ज्ञातिभेदं षडहे च तत्र प्रशंसितं योग्येति भावः ॥ ४३ ॥
सामुद्रिकं हस्तरंगादिपरीक्षकम् । वणिजं चोरपूर्वं पूर्वं
चोरः पश्चाद्वाणिगुत्तलं घृष्टतुलावन्तं वा । शलाकधूर्तं
शलाकया पाशादिना वा शत्रुनादिवसुस्त्वा योऽन्यान्
वध्ययति तम् । अरिं विपरीतमाश्रयभयान् । मित्रं परी-
क्षणागामत्रिधातान् । कुशीलवं शुभितं शीलं वाति अनु-
मर्तनीति तमे । नेनेनीशसं मिदोन्मत्तादिकं वा । वरतु
घृष्टघृष्टपारी शत्रुनि । कुशीलव एव प्रमाणम् ॥ ४४ ॥

न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ४० ॥
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथाऽस्य सर्वार्थाः सिद्धयन्ते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥
नैनं छन्दांसि वृजिनाचारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ४२ ॥
मद्यपानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं
वर्ज्यान्माहुर्व्यथ पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ४३ ॥
सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नेतान्साक्ष्ये त्वधिकृषीत सप्त ॥ ४४ ॥

[अर्जु०] अङ्गिरा सुधन्वपिता मत्तो मत् त्वत्तः
त्वत् मातुस्तेवेति शेषः ॥ ३५ ॥ तन् तस्मात् वदी. वादीः
॥ ३७ ॥ मत्तापानं मत्तानां पानगोष्ठीं विरुद्धमसपूर्णा
कार्यं, मद्यपानं कलहमित्यसम्यक् । अन्तरं द्विष्टम् ॥ ४३ ॥
सामुद्रिकं नौकादिसाधनम् । शलाकधूर्तम् अश्वदेविनं
कुशीलवम् ॥ ४४ ॥

[सर्व०] अङ्गिराः सुधन्वपिता । त्वन् त्वत्तः ।
माता तत्रेति शेषः ॥ ३५ ॥ छन्दांसि वेदाः न माया-
विनं मायासंविन्धनं तारयन्ति नापि तेन वर्तमानं व्य-
वहन्त्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ मत्तापानं मद्यमत्तानां पानं
गोष्ठीं विरुद्धं कलारहितमकुशलं तस्य भाव एव वि-
कलं तद्विदलोपात् ॥ ४३ ॥ समुद्रे वाणिज्यं यस्य स
सामुद्रिकः, सामुद्रिकादीनामर्थमात्रपरतया धर्मादिविषया-
ज्ञानादसाक्ष्यम् । चौरा एव पूग. समुद्रायो यस्य पुंसः
तं चौरपूगम् । शलाकः पाशकः तेन धूर्तं कृतवमित्यर्थः ।
कुशीलवं नटनशक्तिं [मिथेर हसयेव राज] उत्तरकालं
तद्वचनस्य सभाधामग्रहणेन वैधर्ष्यात् ॥ ४४ ॥

[लक्ष्म०] सुधन्वा त्वद्विरोचनेत्यत्र सुधन्वा त्वत्
त्वत्तः श्रेयान् ॥ ३५ ॥ चोरपूर्वं पूर्वं चोरश्चोरपूर्वस्तम् ।
शलाकधूर्तं शलाके सूत्रं परितो वेष्टयित्वा विनेता शलाक-
सूत्रस्तम् ॥ ४४ ॥

मानाशिक्षोत्रमुत्तमानमौनं

मानेनाधीतमुत्तमानयज्ञः ।

एतानि चत्वार्यभयंकराणि

भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ४५ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ ४६ ॥

भ्रूणहा गुस्तर्ष्या च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।

अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदानिन्दकः ॥ ४७ ॥

सुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्मघ्नानपि ।

रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वं ब्रह्महृदिः समाः ॥ ४८ ॥

तृणोल्काया ज्ञायते जातरूपं

वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः ।

[नील०] सत्कर्मद्वाराऽपि तस्य साधुत्वं न मन्तव्यमित्याह—मानेति । मानः लोकेषु उत्कर्षः तदर्थान्यग्निहोत्रादीनि भयदानीत्यर्थः । मौनं ध्यानम् ॥ ४५ ॥ कुण्डाशी भगभक्षः जीवति भर्तारं जाराज्जातः कुण्डरतेन निमित्तेनाशितुं शीलः । सोमविक्रयी प्रसिद्धः । पर्वकारः शरवृत् आयुधमात्रप्रतैत्यर्थः । सूची सूचको नक्षत्रादीनां परदोषाणां च ज्यौतिषिकः यिज्ञानो वा ॥ ४६ ॥ कामः काकवन् क्षतो-द्वर्तनेन दुःस्मितस्यापि दुःस्मप्रदः नास्तिकः परलोकादिद्वेषी ॥ ४७ ॥ सुवप्रग्रहणः राजकीयवृत्तिवलेन सर्वेभ्यो वणिग्भ्यः सुमेण धान्यादिक्रमादपे सौचीप्राहृक् इति भाषायां प्रसिद्धः ग्रामपुरोहित इत्यन्वये । व्रात्यः अतीतोपनयनकालः पतितसावित्रीको वा । कीनाशः कर्षकः आत्मवान्समर्थोऽपि यो रक्षेत्युक्तो हिंस्यात् एतेष्वार्थं द्वयं त्वत्पुत्रेषु दृष्टम् ॥ ४८ ॥ तृणोल्काया तृणज्वालया जातरूपं रूपवद्वस्तु ज्ञायतेऽन्धकारे सति । भद्रो वृषः धर्म इति यावन् । वृत्तेन शीलं सो-दक्षि नास्तीति ज्ञायते । व्यवहारेण अहिंसादिप्रधानेन । कुच्छ्रेषु दुर्मिशादिसंक्रतेषु । त्वत्पुत्रेषु धर्मः साधुत्वं च नास्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ जरेति त्वत्पुत्रेऽभिमानदोषोऽस्ति ॥ ५० ॥ श्रीरिति दाक्ष्यं शीघ्रमारित्वं स्वधि संयमाभावात् श्रीः स्यात्सति ॥ ५१ ॥ अष्टाविति राज्ञा पुरस्ठेन पुरुषं प्रज्ञा-दयो हृदादुत्तमस्तीति श्लोकद्वयार्थः ॥ ५२ ॥

[अर्जु०] मानेनाधीतमित्यादि मीयन्तं अनेनेति मानं कालः तस्मिन् यथाकाले अग्निहोत्रादीनि साङ्गानि अभयं कराणि अयथाकृतानि अकालकृतानि भयदानि । प्रकृते तु त्रयोदशवर्षपर्यन्तं छलेनास्त्येन पाण्डवानां वञ्चनं यथा तथास्तु सांप्रतं तु अकालकृताग्निहोत्रादिनत्तेषां वञ्चनं भय-प्रदमेतेत्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥ अगारदाहीत्यादि अगारदाही

शूरो भवेत्पर्वकुच्छ्रेषु धीरः

कुच्छ्रेष्वापत्सु सुहृद्धारयश्च ॥ ४९ ॥

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा

मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।

क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा

हिंसं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ५० ॥

श्रीर्मङ्गलात्मभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।

दास्यात्तु कुर्वते मूलं संयमात्मतितिष्ठति ॥ ५१ ॥

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति

प्रज्ञा च कौल्यं च दमः धुतं च ।

पराक्रमश्चावहुभाषिता च

दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ५२ ॥

गरदः स्वत्पुत्र एव । कुण्डाशी वहुभुक् अथवा मृते भर्तारि रजः कुण्डस्तस्यानाशी सोमविक्रयी सोमलताविक्रय पर्वकारः पर्वेषु दग्गोदिषु मूल्यं गृहीत्वा आद्यादिकार सूची नक्षत्रमूचकः वृत्त्यर्थं राक्षि पैतृन्यकर्ता वा ॥ ४६ ॥ भ्रूणहा भ्रूणो गर्भः सगर्भात्री वा स्वगाराण्यायी ह्यणो वा तद्धन्ता । अतितीक्ष्णपरहयार्क । काकोऽपि ॥ ४७ ॥ सुवप्रग्रहणोऽभिचारयज्ञकारी ग्रामयाजी । व्रात्यः संस्कारविहीनः कीनाशः कीनं पापं तेन अश्नाति अन्नयानिति तस्यैव विशेषणम् । अन्ने सति । त्वा मुञ्चान इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तृणोल्काया वहिना, गौः युगं धुरः काष्ठे, व्यवहारेण ऋणपरिशोधनेन, सु उपकारं, अरयोऽपकारं ॥ ४९ ॥ मङ्गलान् मङ्गल्यन् दर्शनादः । संयमात् अतिव्ययकारणात् ॥ ५१ ॥ कौ कुर्वतीना ॥ ५२ ॥

[सर्व०] मानोऽभिमानः, परापेक्षयोल्कार्यति यस्तदर्थमग्निहोत्रं मानाग्निहोत्रम् । मौनं मौनादितप एतानि अग्निहोत्रादीनि चत्वारि वस्तुतोऽभयद्वाराण्य अयथाकृतानि अविधिभूतानि मानार्थत्वेन कृतानि । नरकरूपं प्रयच्छन्ति ॥ ४५ ॥ कुण्डाशी बहुभोजी । परमद ज्यौतिषिकः । सूची सूचकः ॥ ४६ ॥ अतितीक्ष्णः हिंस्र । कारुस्तीर्थप्रतिग्रहीवी ॥ ४७ ॥ सुवप्रग्रहणः ग्रामयाज-नार्थं सुवं गृहीत्वैव सदा वर्तमानः । अर्थवानपि कीनाशः कर्षकः ॥ ४८ ॥ तृणोल्का ज्वलितं तृणम् । युगे लाङ्ग-लवहनकाष्ठे । भद्रो वृषः । व्यवहारे संव्यवहारे । अर्थकुच्छ्रेषु प्रयोजनसंदेहेषु । उपकारापकाराभ्यां सुहृदो-ऽरयश्च ॥ ४९ ॥ दाक्ष्यं शीघ्रकारित्वम् । संयमात् व्यवसन्धेः आत्मनि प्रसादं व्ययेनार्थनियमाच्च ॥ ५१ ॥

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्माधीं शक्नोति सुखमेविषुम् ॥६६॥
 दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
 अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ६७ ॥
 पूर्वं वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
 यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन भ्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ६८ ॥
 जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।
 शूरं विजितसंप्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ६९ ॥
 धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
 असद्वृतं तद्व्रति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ७० ॥
 गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥७१॥

ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
 मन्त्रो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चित्तस्य च ॥७०॥
 द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
 क्षत्रियः शीलभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ७३ ॥
 सुवर्णपुण्यां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषात्सव्यः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ७४ ॥
 बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमन्यानि भारत ।
 तानि जह्वाजपन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ७५ ॥
 दुर्योधनेऽथ शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
 कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ७६ ॥
 सर्वैर्गुणैरुपेतस्तु पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पितृवृत्तयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भावः । अन्ववायन्ति अनुकूलतया जानन्ति स्वर्गं व्यपेक्षित्वान् ।
 तत्त्वान् । द्वाभौ चित्तारि स्वर्गं वर्तमानाश्च अनुकूलतया
 जानन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

[नोल०] आगमयति आनयति ॥ ६६ ॥ वर्षा इत्य-
 द्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ६७ ॥ गतपारं प्राप्ततत्त्वम्
 ॥ ६९ ॥ परिपामसुप्तं कर्म त्वत्पुत्रा न कुर्वन्ति अन्यायेन
 च सुप्तं लिप्सन्ति तनु विपरीतमेवेत्याह-धनेनेति ॥७०॥
 आत्मवता जितचित्ताना प्रच्छन्नपापो दुर्योधनः ॥ ७१ ॥
 प्रभन माहात्म्यम् । 'प्रभनो जन्ममूलं स्याज्जन्महेतौ
 पराक्रमः' इति मेदिनी । नाधिगन्तव्यः नाधिगन्तुं
 शक्योऽजन्तत्वात् ॥ ७२ ॥ ज्ञातिषु अनाजनीं दुर्योधनः
 ॥ ७३ ॥ शूराः पाण्डवाः सर्वत्र सुवर्णभाज इति भावः
 ॥ ७४ ॥ बुद्धिरैव येषा फलसिद्धौ साधनं तानि बुद्धिश्रे-
 ष्ठानि प्रशस्ततमानि कर्माणि । बाहुमन्यानि बाहुलमा-
 ष्यानि मथ्यानि । जह्वति गोपनीयत्वं लक्ष्यते तेन
 वपटमाश्यानि जघन्यानि नीचानि । येषा सिद्धौ स्व-
 गिरसि भारः संकटं पतति तानि नीचतराणि ॥ ७५ ॥
 तत्रान्यद्व्यवन्तो दुर्योधनादय इति मन्त्रा प्राह-दुर्यो-
 धने इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये उद्योगपर्वणि भारतभावदीये
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[अर्जु०] आगमयति गृह्णाति ॥ ६६ ॥ गतपारं मन-
 रिजनं शुद्धमनस्वितया जन्मप्रभृतिविनाशपर्यन्तम् । हीनं
 तपस्विनमिति च पाठः ॥ ६९ ॥ अपिधीयते आच्छाद्यते
 ॥ ७० ॥ प्रभव उत्पत्तिस्थानं नाधिगन्तव्यो न परीक्षणी-

यः ॥ ७२ ॥ जह्वाजपन्यानि पादपथैतन्साध्यवेन ही-
 नानात्यर्थः । प्रत्यवराणि हीनादपि निवृष्टानि ॥ ७५ ॥

इति श्रीमन्म० महेन्द्रमि० सुयोग० पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
 [सर्व०] विगतो निर्गतः सद्भामोऽस्मादिति । यः
 सद्भामं जित्वा निवर्तत इत्यर्थः । तपस्विन गतपारम् अ-
 तित्वात्तसंभारपारम्, अन्यत्रान्तरा योगवित्तसम्भारम्
 ॥ ६९ ॥ छिद्रमधर्मरूपमपिधीयते दानादिना निवार-
 णान् । अवदीर्यते छिद्रान्तरं भवति ॥ ७० ॥ आत्मवताम्
 आत्मनि ज्ञानार्थमनन्धानाम् ॥ ७१ ॥ प्रभन उदात्ति ।
 नाधिगन्तव्यो नाधिगन्तुं शक्यः ॥ ७२ ॥ सुवर्णपुण्या
 सुवर्णमंत्रं तेषो या पुण्याति ताम् ॥ ७४ ॥ बुद्धिख्यापार-
 मात्रेण कर्म श्रेष्ठ येभ्यस्ते तथा । एवं बाह्वाजैः । प्रत्यव-
 मतिजघन्यम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगो० सर्व० टीकाया पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[लक्ष्म०] गुरुरात्मवतामिन्द्र आत्मवता वशीकृत-
 चित्ताना मुनीनाम् ॥ ७१ ॥ बुद्धिश्रेष्ठानां त्यत्र केवल
 बुद्धयैव कृतत्वाच्छ्रेष्ठानि आज्ञामात्रेण राज्यपरिपालना-
 दीनि वीरक्षत्रियकर्माणि बुद्धिश्रेष्ठानि, बाहुभ्या कृतत्वा-
 न्मथ्यानि कृषिवाणिज्यादीनि वैश्यकर्माणि बाहुमथ्यानि,
 भारप्रत्यवराणि भारेण प्रत्यवराणि नीचानि यानि शूद्रा-
 दीना काष्ठोद्ग्रहनादिकर्माणि अत एव जघन्यानि अथमा-
 नि तानि । सर्वं वाक्यं साधारणमिति न्यायान् तान्येव
 जहाज्ञ त्नु प्रागुक्तमध्यमोत्तमकर्माणाति योजना ॥ ७५ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि बादिपुनर्गर्भेष्टत
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पृथ्विशोऽध्यायः ३६

धृतराष्ट्राय विदुरेण नीत्यपदेशः ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

अत्रैवोदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १ ॥
चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाभाजं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २ ॥

साध्या ऊचुः—

साध्या देवा वयमेते महर्षे
दृष्ट्वा भवन्तं न श्रमन्तुमनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं यतो नः
काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३ ॥

हंस उवाच—

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे
धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
श्रद्धिं विनीय हृदयस्य सर्वं
प्रियाभिये चात्मसमं नयीत ॥ ४ ॥
आशुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्धुरेव तितिक्षतः ।

आक्रोशं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५ ॥
नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्वेषी नोत नीचोपसेवी ।
न चाभिमानी न च हीनदृष्टो
रूक्षां वाचं रूपतीं वर्जयेत् ॥ ६ ॥
मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथाऽसूनु
रूक्षा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचमुपतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयेत् ॥ ७ ॥
अरुन्तुदं परुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्ठकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकृतं जनानां
मुखे निवृद्धां निर्कृतिं वै वहन्तम् ॥ ८ ॥
परश्वेदेनमभिविद्धयेत् वाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलाकंदीप्तैः ।
स विद्वद्यमानोऽप्यतिदह्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९ ॥

[नील०] अत्रैवेति ॥ १ ॥ हंसरूपेण परिभ्राजक-
रूपेण ॥ २ ॥ अनुमातुं लिङ्गेन ज्ञातुं काव्यां विद्वद्भ्रूणा-
भिवायिनीम् ॥ ३ ॥ मे मया संश्रुतं गुरुभ्य इति शेषः ।
हृदेवाह— धृतिरिति । धृतिः दुःखैर्गमिषातेऽपि अवैकल्यम् ।
दमः सर्वेन्द्रियजयः । मत्यधर्माः श्रद्धाप्रापका धर्माः धारणा-
ध्यानममावय. तेषामनुवृत्तिर्गच्छेत् । तैश्च प्रन्वि चिज-
दयोः गतमान्त्तं करणयोरैकलोलीभानं विनीय तयोः धृष्यपर-
णेन मिथिरीहृष्य प्रियाप्रिये सुखदुःखे । आत्मसमम्
आत्मसमं नयीत प्रापयेत् । प्रियाप्रियधर्मिणोऽन्तःकरण-
स्यात्मन्यप्यत्मन्य स्वाभिधाने प्रत्ये सति तयोरेपि तत्रैव
त्य इत्यर्थः । यथा राज्ञा राजसुखं लीने सति भीषण-

[अर्जु०] हंसरूपेण हंसः परिव्राड्विशेषः ॥ २ ॥ स्मो
भवामः ॥ ३ ॥ प्रन्विमर्हकारममकारौ उभयघटनात्मक-
त्वात् विनीय त्यक्त्वा ॥ ४ ॥ अतिमानी सर्वानतीत्याहं
मतिमान् इति यो मन्यते । रूपतीं हिंस्राम् । स्पृतीमिति
पाठोऽन्यासीम् ॥ ६ ॥ धर्मारामो धर्मक्रीडनकः ॥ ७ ॥
अरुन्तुदं सर्वेच्छिदम् । निर्कृतिमलक्ष्मीम् ॥ ८ ॥ वाणैः
रक्षसाद्यैः । उपरतमसहत्वात् । दीप्तत्वं दाहकत्वात् ।
सुकृतं दधातीति कविः पण्डितो विद्यात् ॥ ९ ॥

[सत्य०] हंसः प्रजाजकमेदस्तद्रूपेण ॥ २ ॥ असो भवा-
मः । छान्दसोऽप्यारलोपाभावः । पात्र्यां कविर्विद्वान्, तद-

यदि सन्तं सेवति यद्यसन्तं
 तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
 चासौ यथा रङ्गवशं प्रयाति
 तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १० ॥
 अतिवाद् न प्रवदेन्न वादये-
 थोऽनाहतः प्रतिहन्त्याद्य पातयेत् ।
 हन्तुं च यो नेच्छति पापकं वै
 तस्मै देवाः स्पृह्यन्त्यागताय ॥ ११ ॥
 अज्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
 सत्यं वदेद्ब्राह्मणं तद्वितीयम् ।
 मिथं वदेद्ब्राह्मणं तच्चृतीयं
 धर्म्यं वदेद्ब्राह्मणं तच्चतुर्थम् ॥ १२ ॥

परश्चेदेनम् अतिविध्यते वाणैः । धाणधातुर्वचनार्थो धमन्तः ।
 विविचिरेच्यमानो हीनः क्रियमाणः । अतिविच्यमानो
 ऽतिरिक्तो मदान् क्रियमाणः पूज्यमान इत्यर्थः । दवाति
 पुण्याति ॥ ९ ॥

[लक्ष्म०] रुद्राणीं वज्रयेनेत्यत्र ' रुद्राणीं वागकृत्या-
 णी' इत्यमरः । रजतीममङ्गलाम् ॥ ६ ॥ विरिश्चमानोप्य-
 तिरिच्यमान इत्यत्र विरिश्चमानः विदोषेण सृष्टिं कुर्वन्
 जत एव अतिरिच्यमानः अतिशयं प्राप्नुवन् प्रह्लादिरपि ।
 वाणैर्वाग्याणैर्नाभिविच्येत सः कविरिति विद्यान् ॥ ९ ॥

[नील०] त्वसुत्रा रुद्रवाचस्त्वमपि तस्मात्तादृशो
 भविष्यसीत्याह—यदीति । रङ्गस्य नीलादेर्वर्गं नील-
 ताम् ॥ १० ॥ अतिप्रोक्तोऽपि न वदेन् वादयेद्वा । अना-
 हतो नैव प्रतिहन्त्यात् आहृतोऽपि पापकं हन्तारं यदि
 हन्तुं नेच्छेत् स देवानामपि श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 अज्याहृतं मौनं ततोऽपि श्रेयः सत्यवचनं सत्यमपि प्रियं
 चेततोऽपि श्रेयः तदपि धर्मादनपेतं चेन् श्रेष्ठतममित्यर्थः
 ॥ १२ ॥ तस्मात्सत्संग एव त्वयाऽपि कर्तव्य इत्याशये-
 नाह—यादुर्गैरिति ॥ १३ ॥ यतो यव इति । यथा स्वप्ने
 वास्त्राद्विषयाभिवृत्तत्वेन दुःखेन मुच्यते एवं जामति
 स्वाप्रविषयजेन सुषुप्तौ ममाथौ च सर्वतो निवृत्तो दुःख-
 लेशमपि न भजतेऽतो निवृत्तिरेव त्वया कार्येति भावः
 ॥ १४ ॥ अस्यामवस्थायां पुरुषस्य न किञ्चिद्दुःखादिक्रम-
 स्तीत्याह—न जीयते चेति । नानुजिगीषते इति पाठे ना
 पुरुषः ॥ १५ ॥ भावं कल्याणम् अभावे अकल्याणे ॥ १६ ॥
 अनर्थकं मिथ्या न सान्त्वयति ॥ १७ ॥

[अर्जु०] रङ्गवर्गं रागम् ॥ १० ॥ न प्रतिहन्त्यान् स्वयं,

यादृशैः सन्निविद्यते यादृशांशोपसेवते ।
 यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पुरुषः ॥ १३ ॥
 यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
 निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४ ॥
 न जीयते चानुजिगीषतेऽन्या-
 न्न वैरकृच्चामतिघातकश्च ।
 निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
 न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५ ॥
 भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ।
 सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपुरुषः ॥ १६ ॥
 नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
 रन्ध्रं परस्य जानाति यः स मध्यमपुरुषः ॥ १७ ॥

न पातयेन् परेण । आगताय ॥ ११ ॥ अज्याहृतं मौनम् ।
 व्याहृतान् सत्यासत्याभ्यामनिरूपितान् । सत्यं व्याहृतं
 द्वितीयं द्विगुणम् अव्याहृतादिति संबन्धनीयम् । तन्
 सत्यं प्रियरूपं द्विविधेषां व्याहृतं, तृतीयं प्रियाप्रियसा-
 धारणत्वान् सत्यादिति योजनीयम् । तन् सत्यं धर्मरूपं
 त्रिविधेषां व्याहृतं, चतुर्थं धर्माधर्मसाधारणान् प्रियान्
 ॥ १२ ॥ संनिविद्यते सहवासं करोति संनिवदत्त इत्यस-
 न्यक् । यादृगिच्छेच्च भवितुम् तादृक् तन्मयचित्तो
 भवेदिति ॥ १३ ॥ यतो विषयाद् विमुच्यते तद्वद्वदु-
 र्गैरेण सूक्ष्मम् ॥ १४ ॥ उपजिगीषते प्रोहुरहित्वान्
 ॥ १५ ॥ भावमुदयम् ॥ १६ ॥ सान्त्वयति साक्षा वैरं
 निवर्तयति राक्षसपराद्धे सेवापराधौ ॥ १७ ॥

[सर्व०] रङ्गवर्गं नील्याद्विरागवर्गम्, तद्रूपानुका-
 रित्वान् ॥ १० ॥ न प्रतिहन्त्यान् स्वयं, न प्रतिघातयेत्य-
 रेण ॥ ११ ॥ व्याहृतादनिर्धारितसत्यासत्यभावान् ।
 व्याहृतं सत्यं तद्वितीयं श्रेयः ॥ १२ ॥ संनिविद्यते संब-
 सति ॥ १३ ॥ यतो विषयान् निवर्तते न तत्र रज्येन ।
 विमुच्यते इत्येतद्व्याख्यानं न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४ ॥
 न जीयते कामादिभिः । अन्यान प्राणिनः ॥ १५ ॥
 सान्त्वयति प्रियं वदति । नानर्थकं न मिथ्या राक्षसाग-
 धनम्, अपराद्धमपराधः ॥ १७ ॥

[लक्ष्म०] यो नाहतः प्रतिहन्त्याश्रेत्यत्र यो ना पुरयः
 ॥ ११ ॥ सत्यं वदेद्ब्राह्मणमित्यत्र सत्यं व्याहृतं वदेत्
 तद्वितीयं श्रेयः इति संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि उग्रध्वम्
 ॥ १२ ॥ निवर्तितानु सर्वव इत्यत्र निवर्तितान् निवर्त-
 तान् ॥ १४ ॥ भावं भद्रम् ॥ १६ ॥

दुःशासनस्तूपहतोऽभिज्ञस्तो

नावर्तते मनुवशात्कृतघ्नः ।

न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा-

कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८ ॥

न श्रद्धधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।

निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥१९॥

उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् ।

अधमास्तु न सेवेत य इच्छेद्धृतिमात्मनः ॥ २० ॥

प्राप्नोति वै वित्तमसद्भलेन

नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।

न त्वेव सम्यग्भते प्रशंसां

न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा

धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च ।

पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं

[नील०] उपहतो गदया घोषयात्रायां गन्धर्वैस्ता-
द्वितः । अभिज्ञस्तः अभितः शस्त्रैर्विदीर्णः । मनुवशात्
शोधवशान् नावर्तते न ऋजुर्भवति यतः कृतघ्नः पाण्डवे-
स्तदा मोचितोऽपि तदुपकारं हन्त्येव, एताः कलाः चित्तस्य
वृत्तयः अधमस्यैव ॥ १८ ॥ अधमलक्षणमाह—नेति ।
परेभ्यः गुरुभ्यः आत्मन्येव शङ्कितः विश्वासहीनः ॥ १९ ॥
महाकुलेभ्य इति स्पृहेरीप्सित इति कर्मणिचतुर्थी ॥ २२ ॥
तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि दमः इन्द्रियजयः प्रज्ञवित्तं
प्राज्ञाणस्य धनं वेदाध्ययनं वेदाध्यापनं च वितानाः यज्ञक-
र्माणि सम्यगृत्ताश्च ये तानि 'श्रीवत्सं विधेयापेक्षया' महा-
कुल्यानि विद्धि ॥ २३ ॥ न व्यथते न चलति न योनिः
मित्रादयोऽपि येषां दोषेण न व्यथन्ते किंतु गुणैरेव तुष्यन्ति
॥ २४ ॥ परीभवात्ताडनात् परीवादान् निन्दातः ॥ २७ ॥

[अर्जु०] नावर्तते न निवर्तते । मनुवशाद्धेतोः
परगणकारादिति शेषः । कला आरम्भकालवया विद्या
या ॥ १८ ॥ परेभ्यः हेतुभ्यः फल्याणं स्वस्य शुभं
दृश्यमानमपि न श्रद्धधाति । आत्मशङ्कितः यथाऽहं परो-
पकारं न करोमि तथा अन्योऽपीति शङ्कितः ॥ १९ ॥
अमनां पठेन कष्टादिना उत्थानादुद्यमान् पौरुषेण पुर-
कर्मणा सेवादिना ॥ २१ ॥ विताना यज्ञाः । सम्यगृत्ता-
सम्यग्याचाराः कार्याणि येषां गुणानाम् ॥ २३ ॥ ध्ययते

भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२ ॥

चिदुर उवाच—

तपो दमो ब्रह्मवित्तं वितानाः

पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।

येष्वेवैते सप्त गुणा वसन्ति

सम्यगृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३ ॥

येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-

श्चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।

ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां

त्यक्तामृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४ ॥

अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५ ॥

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

कुल्यान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६ ॥

ब्राह्मणानां परिभवात्परीवादाच्च भारत ।

कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७ ॥

चलति वृत्तिप्रसादेन विजातीयवृत्त्यनभिभवेन । ये पुरुषाः
कुले कीर्तिमिच्छन्ति ते एव पुत्रपौत्रादिरूपेण संतन्य-
माना महाकुलानि ॥ २४ ॥ अविवाहैः अविधिना दारप-
रिष्टैः उत्सादनेन स्वधर्मत्यागेन ॥ २५ ॥ परिभवात्
ताडनादिरूपात् ॥ २७ ॥

[सर्व०] मन्योः क्रोयस्य वशात् वदयत्तथाः नाव-
र्तते न निवर्तते, मनुवशा एव भवति । अथो अपि तु
दुरात्मैव भवति । एताः दुःशासनस्था अधमस्य कलाः
विद्याः शिक्षाविषय इति यावत् ॥ १८ ॥ कल्याणं पुण्यं
परेभ्यः परेषां आत्मनोऽसद्बुक्तदर्शनेन तेषु शङ्कितः
॥ १९ ॥ प्राप्ते काले अयोग्ये काले ॥ २० ॥ असद्भलेन
असता सूतादिवलेन । प्रज्ञया अर्धमात्रपरया ॥ २१ ॥
विताना यज्ञाः । सम्यगृत्ताः पुरुषाः तानि महाकु-
लानीत्यर्थः । अत एवापेक्षि येषु त्यक्तामृतास्तानि महा-
कुलानि ॥ २३ ॥ न व्यथते न चलति । प्रसादो-
ऽनाविलम्बं मलासंबन्ध इति यावत् । तेन चरन्ति
प्राप्तुवन्ति धर्मम् ॥ २४ ॥ कुविवाहैः अविवाहैः ॥ २५ ॥
परिभवाच्छातनात् । परीवादाभिन्दातः ॥ २७ ॥

[लक्ष्ण०] परेभ्योऽप्यात्मशङ्कित इत्यत्र आत्मशङ्कितः
आत्मनि शङ्कितः किं कुर्यादिति शङ्कावान् ॥ १९ ॥
महाकुलानाम् अतिशयेन कुलरहितानां (?) वृत्तं प्राप्नोति

कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरपवोऽर्धतः ।
 कुन्धसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥२८॥
 वृत्तनस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पमानान्यपि ।
 कुन्धसंख्या च गच्छन्ति कर्पन्ति च महद्ययः ॥२९॥
 वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्विचमेति च याति च ।
 अक्षीणो विचनः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ३० ॥
 गोभिः पशुभिरर्धश्च कृप्या च सुममृदया ।
 कुन्यानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१ ॥
 मा नः कुन्धे वैरकृत्स्नश्चिदस्तु
 राजाऽप्यात्यो मा परस्वापहारी ।
 मित्रद्रोही नैकृत्तिकोऽश्रुती वा
 पूर्वाशी वा पितृदेवानिधिभ्यः ॥ ३२ ॥
 यश्च नो ब्राह्मणान्दन्यायश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत् ।
 न नः समितिं गच्छेयश्च नो निर्वपेत्कृपिम् ॥ ३३ ॥
 वृणानि भूमिदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।

॥ २१ ॥ न्यात्तापद्गणेन चेत्यत्र न्यन्यत्र इति न्यानो
 न्यन्तं द्रव्यम् ॥ २७ ॥

[नील०] गोभिर्वाग्निर्विद्ययेन्वर्थः पुरपवः सन्धुष्यैः
 अर्थतः धनं च कुलानि कुलसंख्यां कुलेषु गणनाम् ॥२८॥
 वृत्ततः धर्मो । कर्पन्ति आहर्न्ति ॥ २९ ॥ गोभि-
 र्विद्याभिः ॥ ३१ ॥ नैकृत्तिकः कपटी वैकृताडव-
 कुलता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रसङ्गाद्बृत्तलक्षणमाह यश्चेति ।
 न इति अन्वच्छब्दात्प्रादेशचतुर्थं न नः न इति पाठे ।
 न तस्येति पाठे तु त्रयमेव । निर्वपेत् कृप्याम् ।
 पितृनिवि पाठे नो निषेधार्थः ॥ ३३ ॥ नोच्छिद्यन्ते
 कित्त्वविधीनुगच्छन्त्येव ॥ ३४ ॥ मन्त्रं सन्नागं कर्तुं
 प्रवृत्तानि तृणार्दीनि ॥ ३५ ॥ युक्ताः स्पन्दनवद्विकलाः
 ॥ ३६ ॥ प्रवृत्तमाह—न वदति । तत्र तु गङ्गाकुलस्य
 मन्थपि मित्रत्वमुद्धिनोस्तीति भावः । संगवानि संन्य-
 नात्प्राणि ॥ ३७ ॥ नृन्धन्व तु दुर्गोचरार्थः कुलीना-
 दिभिरसंबद्धोऽपि कर्णादिभिर्निर्मावेनास्तीत्यादिवेनाह—य
 इति । धनुः संन्यवी मित्रम् उपकारकम् ॥ ३८ ॥ पात्रि-
 प्रवन्ते. चलसुद्धेः ॥ ३९ ॥

[अर्ध०] पुरपवोऽर्धत्र इति तृतीयानुवचने वसिष्ठ
 ॥२८॥ वृत्तवो वृत्तमधेने (?) ॥ ३० ॥ निर्वपेत् कृप्याम्
 ॥ ३३ ॥ तृणानिन्त्यादि धनाभावे एभिर्धैः प्रीणनीनः
 एषानन्यभावे सूनृता वाक् चतुर्थी चतुर्था पूर्णा ॥ ३४ ॥
 सूक्ष्मोऽपि स्पन्दनो भारं बोधुं शक्त इत्यन्वयः । महीना

सतापेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३४ ॥
 श्रद्धया परया राजसुपनीतानि सत्कृषिम् ।
 प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मिणाम् ॥ ३५ ॥
 सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्पन्दनो वै
 शक्तो बोधुं न तथाऽप्ये महीनाः ।
 एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
 महावृत्तीना न तथाऽप्ये मनुष्याः ॥ ३६ ॥
 न तन्मित्रं यस्य कोपाद्भिभेति
 यद्वा मित्रं शङ्किनेनोपचर्यम् ।
 यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्रमीत
 तद्वै मित्रं मंगतानीतगणि ॥ ३७ ॥
 यः कश्चिदप्यमंत्रदो मित्रभावेन वर्तते ।
 स एव वन्दुस्वन्मित्रं सा गनिस्तन्यरायणम् ॥ ३८ ॥
 चञ्चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपमेवतः ।
 पारिप्लवमनेनित्यमपुत्रो मित्रसंग्रहः ॥ ३९ ॥

वृक्षाः एवं युक्ता वृत्तेति शेषः ॥ ३६ ॥ वच्छङ्किनेनो-
 पचरं तदपि न मित्रमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ पारिप्लवमने-
 रन्यत्रान्यधामन्यानान्य ॥ ३९ ॥

[सर्व०] पुरपवोऽर्धतः पुरपार्थः ॥ २८ ॥ ममिति
 नेलम् । निर्वपेत् द्विषेत् । कृषिं कृष्यर्थेनीचानि
 ॥ ३३ ॥ धनितां प्रवृत्तानि प्रवृत्तनः आविष्कारादिनि
 परया अद्रया उपेतानि तथा परं मन्त्रं उपनीतानि
 परममन्त्रागमदितानि भवन्ति ॥ ३५ ॥ युक्ता इत्युक्ताः
 ॥ ३६ ॥ सङ्गवानि मंत्रान्यमात्राणि ॥ ३७ ॥ पारिप्लवन्ते-
 चलसुद्धेः मित्रेण संग्रहः संभवः (?) ॥ ३९ ॥

[लक्षा०] कुलानि समवेतानीचत्र गोभिः प्रियवचनेः
 पुरपवः पुरपमस्त्वभावात् । अर्थतः प्रोपकाङ्करणात्
 समवेतानि सप्तमुक्तानि कुलानि भवन्ति । वृत्ततः
 हीनानि कुलसंख्या कुलेषु सख्यां न गच्छन्ति ॥ २८ ॥
 [राजावच्य इत्यत्र राजा परप्राप्तिनेन ।] यश्च नो
 ब्राह्मणं हन्यादित्यत्र न अन्नाकं मध्ये इत्युत्तराणि ।
 समितिं समाम् ॥ ३३ ॥ तृणानि भूमिदकमित्यत्र
 तृणानि दमोद्यामनतृणानि भूमिः उपवेशनाव स्थलसुदकं
 पानाव उदकम् ॥ ३४ ॥ अद्रया परपेत्पुण्यकर्मिणां
 धर्मिणां प्रवृत्तानि प्रवृत्तानि वृणानि वर्तनानि परया
 अद्रया सत्कृतिभक्तिव्यभ्यागवादीनां पूजासुपनीतानि
 इतरपवना नीवानि येभ्यस्तानि । भवन्ति इति योग्य-
 क्रियया मंत्रान्यः ॥ ३५ ॥ महीना वृक्षाः । एवंयुक्ता

दुःशासनस्तूपहतोऽभिदास्तो
 नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
 न कस्यचिन्मित्रमयो दुरात्मा-
 क्लृप्यैता अपमस्येह पुंसः ॥ १८ ॥
 न श्रद्धाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
 निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽयमपूरुषः ॥१९॥
 उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् ।
 अयमोऽस्तु न सेवेत य इच्छेद्भृतिमात्मनः ॥ २० ॥
 प्राप्नोति वै वित्तमसद्वलेन
 नित्योत्थानात्प्रव्रया पौरुषेण ।
 न त्वेव सम्यग्भते प्रशंसां
 न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा
 धर्मार्थनित्याश्च बहुध्रुवाश्च ।
 पृच्छामि त्वां विदुर प्रक्षमेनं

भवन्ति वै कानि

विदुर उवाच—

तपो दमो ब्रह्मवित्तं वितान्
 पुण्या विवाहाः सततात्
 येऽप्येवैते सप्त गुणा वसन्ति
 सम्पगृत्तास्तानि महा-
 येषां न वृत्तं व्यथते न यो।
 श्रित्तप्रसादेन चरन्ति ।
 ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले वि-
 त्यक्तावृतास्तानि महा-
 अनिज्यया कुविवाहैर्वैदसं
 कुलान्यकुलतां यान्ति धा-
 देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वा-
 कुलान्यकुलतां यान्ति इ-
 ब्राह्मणानां परिभवात्पर-
 कुलान्यकुलतां यान्ति ॥

बुद्ध्या भयं भणुदति तपसा विन्दते महत् ।
 गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ॥ ५२ ॥
 अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३ ॥
 स्वधीतस्य सुदुद्रस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
 तपसश्च सुनप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५४ ॥
 स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना
 न वै भिन्ना जानु निद्रां लभन्ते ॥
 न स्त्रीषु राजन् रतिमाप्नुवन्ति ।
 न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५५ ॥
 न वै भिन्ना जानु चान्ति धर्म
 न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।

कुर्वन् ॥ ४३ ॥ अन्वप्यं च शोकेनेत्यत्र शोकेन प्रयो-
 जनमन्वप्यमिति योग्यपदाध्याहारेण योजना ॥ ४५ ॥
 तनुकृच्छिशालीत्यत्र तनुः अल्पकः मया मिथ्यावृत्त्याऽराज
 राज्ञेस्तुपचरितः दुर्गोधनः ॥ ४९ ॥

[नील०] बुद्ध्या आत्मज्ञानेन भयं संसारम् । विन्दते
 महत् सद्गुरुशास्त्रादिकं लभते । ततो गुरुशुश्रूषया ज्ञानं
 ग्रन्थजम् । योगेन सर्वचित्तवृत्तिनिरोधेन शान्तिम्
 ॥ ५२ ॥ शान्तिप्राप्तौ सर्वं तुच्छमित्याह—अनाश्रिता
 इति । दानजं पुण्यं तत्फलं स्वर्गादीत्यर्थः । अनाश्रिताः
 नाश्रयन्ते तुच्छत्वात्तरय ॥ ५३ ॥ तस्यान्ते स्वधीतादीनां
 कर्मणामन्ते नाशे सुप्तं परमानन्दं विन्दते । जगत्कारण-
 दर्शनादेव सकलकर्मनाशे सति अकारणं शुद्धं प्राप्नो-
 तीत्यर्थः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराशरे ।
 परे हिरण्यगर्भोऽश्वरो नीचो यस्मात्कारणात्तस्मिन् दृष्टे
 सति ॥ ५४ ॥ तदन्यद्दुःखरूपमेवेत्याह स्वास्तीर्णानीति ।
 भिन्नाः भेददृष्टिमन्तः “ द्वितीयादौ भयं भवति ” इति
 श्रुतद्वैततत्त्वात् प्रत्युता इत्यर्थः । पक्षे भिन्नाः ज्ञातिभेद-
 वन्तः ॥ ५५ ॥ प्रथमम् अक्रोधम् ॥ ५६ ॥ योगः
 अलब्धलाभः क्षेमं लब्धपरिपालनं तदुभयं न कल्पते
 न युज्यते ॥ ५७ ॥ तदेवाह—संपन्नमिति । संपन्नं क्षीरा-
 दिसंपत्तिः ॥ ५८ ॥ तन्तवः कुलतन्तवः पाण्डवाः आप्या
 यिताः त्यथैव संबद्धिताः पूर्वैरुपार्णम् । तनवः सूक्ष्माः
 बाला इत्यर्थः । बहुलाः समाः बहून्संवत्सरान् । बहुत्वात्
 वन्धूनामन्येषां च ऋषीणां बहुत्वात् वने आयासान्सहन्ति
 अतः सनाम् उपमा भवन्ति पाण्डवा इव सन्त इति लोके
 वदन्ति । अतः सत्तमाः पाण्डवास्त्वया न वन्धनीया इति
 भावः ॥ ५९ ॥ अन्ये तु ज्ञातयो न पाण्डवतुल्या इत्याह—
 धूमायन्ते इति । व्यपेतानि पृथग्भूतानि ॥ ६० ॥

न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति ।
 न वै भिन्नाः प्रथमं रोचयन्ति ॥ ५६ ॥
 न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं
 योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।
 भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं
 न विद्यते किंचिदन्यदिनागात् ॥ ५७ ॥
 संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
 संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ५८ ॥
 तन्तवोऽऽप्यायिता नित्यं तनवो बहुलाः समाः ॥
 बहून्बहुत्वाद्यासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५९ ॥
 धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
 धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६० ॥

[अर्जु०] भयं मरणभयम् । महत् ब्रह्म, त्यागेन
 संन्यासेन ॥ ५२ ॥ विनरन्ति जानन्ति, गत्यर्थानां ज्ञा-
 नार्थत्वात् ॥ ५३ ॥ भिन्नाः संहत्यादेः ते हि निद्रादिकं
 न प्राप्नुवन्ति ॥ ५५ ॥ योगक्षेमं योगोऽलब्धलाभः क्षेमो
 लब्धरक्षा न कल्पते न समर्थं भवति एकाकिनि परिभवसं-
 भवान् ॥ ५७ ॥ संपन्नं संपत्तिः ॥ ५८ ॥ तनवः सूक्ष्माः,
 आयता दीर्घाः, बहुलाः घनाः, समा एकमानाः । आय-
 सान् तन्तुवायघातादीन् सहन्ति प्रदांसायां तात्पर्यम्
 ॥ ५९ ॥ धूमायन्ते न ज्वलन्ति व्यपेतानि अमिलितानि
 उत्सुकानि तृणाशुक्लाः ॥ ६० ॥

[सर्व०] बुद्ध्या आत्मबुद्ध्या । भयं दुःखप्रतिसं-
 धानजम् । महत् ब्रह्म तत्त्वात्मज्ञानं गुरुशुश्रूषया । त्यागेन
 विषयाणां, शान्तिं दोषहानिम् ॥ ५२ ॥ वेदपुण्यं
 यज्ञादिवेदोक्तकर्मजं पुण्यम् ॥ ५३ ॥ अशीतादीनां फले
 सुप्तं तस्य रागद्वेषनोऽश्रयान्ते लभन्ते ॥ ५४ ॥ भिन्ना ज्ञा-
 तिभेदवन्तः विषदितज्ञातितया निद्रां न लभन्ते इति । अ-
 त्रापि निद्रामद्भादिकं ज्ञातिभेदजमित्यर्थः । प्रथमं क्रो-
 धामात्रं, सदा कुडा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ योगोऽल-
 ब्धलाभो, लब्धपरिरक्षणं क्षेमम्, उत्तमं योगक्षेमं न
 कल्पते नोपपद्यते ॥ ५७ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयन्-
 संभाव्यमिति । सपन्नं संपत्तिः क्षीगर्भः ॥ ५८ ॥ तनवः
 कुडाः आयता दीर्घाः तनोर्दोर्ध्वं क्षीप्रच्छेदहेतुरित्यामयः
 बहुलाः समाः बहुलान्वर्णान् । सताम् उपमा । सन्त गतयो-
 पमया व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

[लक्ष्म०] न वै भिन्ना इत्यत्र भिन्नाः बुद्धिभेदं प्राताः
 ॥ ५४ ॥ संभाव्यं गोषु संपन्नमित्यत्र संपन्नं क्षीर्णं गोषु
 संभाव्यम् ॥ ५८ ॥

चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
 अर्थाः समभिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ४० ॥
 अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
 शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१ ॥
 सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
 तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतप्राचोपमुञ्जते ॥ ४२ ॥
 अर्चयेदेव मित्राणि सति वाऽसति वा धने ।
 नानर्थयन्प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४३ ॥
 संतापाद्भवत्यते रूपं संतापाद्भवत्यते बलम् ।
 संतापाद्भवत्यते ज्ञानं संतापाद्वाधिभृच्छति ॥ ४४ ॥
 अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
 अमित्राश्च ग्रह्ण्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ४५
 पुनर्नरो म्रियते जायते च
 पुनर्नरो हीयते वर्धते च ।
 पुनर्नरो याचति याच्यते च
 पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ॥ ४६ ॥

इत्यत्र युक्ता. अन्योन्यं स्नेहेन युक्ताः ॥ ३६ ॥ [यद्वै
 मित्रमित्यत्र कोपने शक्यं नो] ॥ ३७ ॥ पारिप्लवमतेः
 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरित्पवे' इत्यभिधानात्
 चञ्चलबुद्धेः ॥ ३९ ॥

[नील०] समभिवर्तन्ते सम्यग्भित एव वर्तन्ते न
 तु शृण्वन्ति । सप्तसिद्धन्ते इत्यपि पठन्ति ॥ ४० ॥ अभ्रं
 मेघः ॥ ४१ ॥ मित्राणां हितायेति शेषः ॥ ४२ ॥ अनर्थ-
 यन्प्रार्थनाशून्यः । लुब्धस्तु मित्राणां सारफल्गुत्वे जाना-
 वीत्यनः स कार्यार्थी वणिग्नुल्यो न तु मित्रम् ॥ ४३ ॥
 संतापात् इष्टवियोगात् शोकात् ॥ ४४ ॥ अनवाप्यं न
 प्राप्यं शोकेन शोक्रमात्रेण इष्टमिति शेषः ॥ ४५ ॥ दुः-
 खादेरगमत्प्रायित्वादिपि न शोकादिकं कर्तव्यमित्याह—
 पुनरिति ॥ ४६ ॥ सर्वं पुरुषमात्रम् ॥ ४७ ॥ पद् मनसा
 सह श्रोत्रादीनि पञ्च । मन्तं स्वार्थाद् भ्रमयति ततो विपय-
 मेनानम् ॥ ४८ ॥ तनुः शरीरमभिष्यत्स्थानं काष्ठं तत्र
 रूढोऽनभित्यक्तः शिषी अग्रित्वाऽयं राजा धर्मेण रुद्रः
 तनुना मृधमेण धर्मेण वा रुद्रः ॥ ४९ ॥ उद्विष्टं भीतं
 पलितं च अनुद्विष्टममयमचलं च पदं पदनीयं प्राप्यं ब्रह्म
 ॥ ५० ॥ वप्राभिमाभनान्येवाह—नान्यत्रेति । विद्या-
 ऽप्यपनज्ञा तपः म्ययर्माचरणं त्वं तु लोमी तत्पदं प्राप्नुम-
 नर्ह इति भावः । शान्तिं कल्याणम् ॥ ५१ ॥

गुखं च दुःखं च भवाभावौ च
 लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
 पर्यापशः सर्वमेते स्पृशन्ति
 तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४७ ॥
 चलानि हीमानि पटिन्द्रियाणि
 तेषां यद्यदर्थते यत्र यत्र ।
 ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य
 छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४८ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच—
 तनुरुद्रः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४९ ॥
 नित्योद्विष्टमिदं सर्वं नित्योद्विष्टमिदं मनः ।
 यत्तत्पद्मनुद्विष्टं तन्मे वद महापते ॥ ५० ॥
 विदुर उवाच—
 नान्यत्र विद्यातपतोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
 नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ५१

[अर्जु०] अभ्रं मेघः पारिप्लवं पवनवशात्वात् ॥ ४१ ॥
 पुरुषदशाया अन्यवत्यामाह—पुनर्नर इति ॥ ४६ ॥
 तनुस्तपसा क्रुशः उचः स्वभावाद्दुरारः शिखी यज्ञेपु
 कृतचूडः राजा युधिष्ठिरः मिथ्या छलेन द्यूतेनोपचरितः
 यद्वा शिखी वह्निः स च तनुश्चो 'दक्षप्रभौ प्रबलः',
 तदूत् नान्तं नक्षेपं नि.शेषं हन्त्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ उद्विष्टं
 भीतं सत्त्वं बुद्धिः कार्ये कारणोपचारात् ॥ ५० ॥
 शान्तिं निर्वाणम् ॥ ५१ ॥

[सर्व०] अनारमानमवशीकृतात्मानम् ॥ ४० ॥ अभ्र-
 मेव पारिप्लवं वातेन चाल्यमानं तस्येव कोपप्रसङ्गाद् गजि-
 तार्गजिते ॥ ४१ ॥ कृतोऽयं प्रयोजनं येषां कृतार्थाः ॥ ४२ ॥
 संतापः शोकः नष्टपरिदेवनरूपः ॥ ४४ ॥ शोकेनापि
 यन्नष्टं तदनवाप्यमप्राप्यमेवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तेषां मध्ये यद्-
 धते यत्र यत्र येपु विपयेपु तत्र स्रवते हीना बुद्धिर्भवति
 ॥ ४८ ॥ तनुः क्रुशो दीशोपवासादिना धर्मेपदंवात् ।
 शिषी युतिमत्त्वाद्बहिरेव । मिथ्या छान्ना ॥ ४९ ॥ उद्विष्टं
 भीतम् इदं मम सत्त्वम् आत्मा ॥ ५० ॥ विद्या आत्म-
 ज्ञानम् । लघु शीघ्रम् ॥ ५१ ॥

[लक्ष्म०] सञ्चुताश्च कृतार्थाः इत्यत्र कृतार्थास्तृप्ताः
 अयना कृतः अर्थः प्रतिप्रयोजनं यैस्ते कृतार्थाः ॥ ४२ ॥
 नानर्थयन्प्रजानातीत्यत्र अनर्थयन् द्रव्यस्याप्रदाने अनर्थ

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
 गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ॥ ५२ ॥
 अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३ ॥
 स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
 तपसश्च सुनप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधेते ॥ ५४ ॥
 स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपञ्चा
 न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ॥
 न स्त्रीषु राजन् रतिभाषुवन्ति ।
 न मागधैः स्तूपमाना न सूतैः ॥ ५५ ॥
 न वै भिन्ना जातु चान्ति धर्म
 न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।

कुर्वन् ॥ ४३ ॥ अनवाप्यं च शोकेनेत्यत्र शोकेन प्रयो-
 जनमनवाप्यमिति योग्यपदाध्याहारेण योजना ॥ ४५ ॥
 तनुकृच्छिणीत्यत्र तनुः अल्पकः मया मिथ्यावृत्त्याऽराजा
 राजेत्युपनरितः दुर्योगिनः ॥ ४९ ॥

[नील०] बुद्ध्या आत्मज्ञानेन भयं संसारम् । विन्दते
 महत् सद्गुणान्नादिकं लभते । ततो गुरुशुश्रूषया ज्ञानं
 ग्रन्थजम् । योगेन सर्वचित्तवृत्तिनिरोधेन शान्तिम्
 ॥ ५२ ॥ शान्तिप्राप्तौ सर्वं तुच्छमित्याह—अनाश्रिता
 इति । दानजं पुण्यं तत्फलं स्वर्गादीत्यर्थः । अनाश्रिताः
 नाश्रयन्ते तुच्छत्वात्तरय ॥ ५३ ॥ तस्यान्ते स्वधीतादीनां
 कर्मणामन्ते नागे सुखं परमानन्दं विन्दते । जगत्कारण-
 दर्शनादेव सकलकर्मनागे सति अकारणं शुद्धं प्राप्नो-
 तीत्यर्थः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।
 परो हिरण्यगर्भोऽवरो नीचो यस्मात्कारणात्तस्मिन् दृष्टे
 सति ॥ ५४ ॥ तदन्त्यहुःसरूपमेतेत्याह स्वास्तीर्णानितीति ।
 भिन्नाः भेददृष्टिमन्तः “ द्वितीयादौ भयं भवति ” इति
 श्रुतेर्द्वैततरवान् प्रच्युता इत्यर्थः । पक्षे भिन्नाः ज्ञातिभेद-
 वन्तः ॥ ५५ ॥ प्रथमम् अक्रोधम् ॥ ५६ ॥ योगः
 अलक्षणलभः क्षेमं लक्ष्यपरिपालनं तदुभयं न कल्पते
 न युज्यते ॥ ५७ ॥ तदेवाह—संपन्नमिति । संपन्नं क्षीरा-
 दिसंपत्तिः ॥ ५८ ॥ तन्तवः कुलकन्तवः पाण्डवाः आप्या
 यिताः त्वयैव संवद्विताः पूर्वरूपभार्यम् । तनवः सूड्माः
 वाला इत्यर्थः । बहुलाः समाः बहून्संवत्सरान् । बहुत्वान्
 वन्चूनामन्येषां च ऋषीणां बहुत्वात् वने आयासान्सहन्ति
 अतः सताम् उपमा भवन्ति पाण्डवा इव सन्त इति लोके
 वदन्ति । अतः मत्तमाः पाण्डवास्त्वान् न वञ्चनीया इति
 भावः ॥ ५९ ॥ अन्ये तु ज्ञातयो न पाण्डवतुल्या इत्याह—
 धूमायन्ते इति । व्यपेतानि प्रयग्भूतानि ॥ ६० ॥

न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति ।
 न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५६ ॥
 न वै तेषां स्वदत्ते पथ्यमुक्तं
 योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।
 भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं
 न विद्यते किंचिदन्यद्दिनागान् ॥ ५७ ॥
 संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
 संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ५८ ॥
 तन्तवोऽऽप्यायिता नित्यं तनवो बहुलाः समाः ॥
 बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५९ ॥
 धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
 घृतराष्ट्रेऽल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६० ॥

[अर्जु०] भयं भरणभयम् । महत् ब्रह्म, त्यागेन
 संन्यासेन ॥ ५२ ॥ विचरन्ति जानन्ति, गत्यर्थानां ज्ञा-
 नार्थत्वात् ॥ ५३ ॥ भिन्नाः संहत्यादयः ते हि निद्रादिकं
 न प्राप्नुवन्ति ॥ ५५ ॥ योगक्षेमं योगोऽलक्ष्यलभः क्षेमो
 लक्ष्यरक्षा न कल्पते न समर्थं भवति एकाकिनि परिभ्रवसं-
 भवान् ॥ ५७ ॥ संपन्नं संपत्तिः ॥ ५८ ॥ तनवः सूड्माः,
 आयता दीर्घाः, बहुलाः घनाः, समा एकमानाः । आया-
 सान् तन्तुवायघानादीन् सहन्ति प्रशंसायां वाच्यम्
 ॥ ५९ ॥ धूमायन्ते न ज्वलन्ति व्यपेतानि अमिलितानि
 उल्मुकानि वृणाशुक्लाः ॥ ६० ॥

[सर्व०] बुद्ध्या आत्मबुद्ध्या । भयं दुःखप्रति-
 धानजम् । महत् ब्रह्म तत्त्वज्ञानं गुरुशुश्रूषया । त्यागेन
 त्रिवर्णाणां, शान्तिं दोषहानिम् ॥ ५२ ॥ वेदपुण्यं
 यज्ञादिवेदोक्तकर्मजं पुण्यम् ॥ ५३ ॥ अवीतादीनां फले
 सुखं तस्य रागद्वेषभोक्तस्यान्ते लभन्ते ॥ ५४ ॥ भिन्ना ज्ञा-
 तिभेदवन्तः विद्यदितज्ञातितया निद्रां न लभन्ते इति । अ-
 त्रापि निद्राभङ्गादिकं ज्ञातिभेदजमित्यर्थः । प्रथमं क्रो-
 धाभावं, सदा क्रुद्धा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ योगोऽल-
 क्ष्यलभो, लक्ष्यपरिरक्षणं क्षेमम्, उत्तमं योगक्षेमं न
 कल्पते नोपपद्यते ॥ ५७ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति-
 संभाव्यमिति । संपन्नं संपत्तिः क्षीगर्देः ॥ ५८ ॥ तनवः
 क्रुद्धाः आयता दीर्घाः तनोर्द्वयं शीघ्रच्छेदहेतुरित्याद्याः
 बहुलाः समाः बहुलान्वयान् । सताम् उपमा । सन्त एतयो-
 पमया व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

[लक्ष्म०] न वै भिन्ना इत्यत्र भिन्नाः बुद्धिभेदे प्राप्ताः
 ॥ ५४ ॥ संभाव्यं गोषु संपन्नमित्यत्र संपन्नं क्षीर्णं गोषु
 संभाव्यम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
 वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्रं पतन्ति ते ॥ ६१ ॥
 महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।
 प्रसह्य एव वातेन सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥ ६२ ॥
 अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
 ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ६३ ॥
 एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
 शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्दुर्धमवैकजम् ॥ ६४ ॥
 अन्योन्यसमुपट्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
 ज्ञातयः संप्रवर्द्धन्ते सरसीधोत्पलान्युत ॥ ६५ ॥
 अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिवावः स्त्रियः ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीतये च स्युः शरणागताः ॥ ६६ ॥
 न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते ।
 अनानुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६७ ॥
 अत्र्याधिर्जं कटुकं शीर्षरोगि

[नील०] ब्राह्मणादिमाहृचर्यान् ज्ञातयोऽप्यत्राद्युद्धा-
 यिन एव प्राहाः साट्ग्रांश पाण्डवान् जिघांसन्तः पति-
 प्यन्त्येरेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ एकजः एकाकी प्रसह्यः शक्यः
 ॥ ६२ ॥ सधनताम् ऋते विना, अनानुरत्वात् ऋते च ।
 भद्रं ते अस्तु इत्याशीर्वचनमाप्तत्वमूचनायैम् ॥ ६३ ॥
 धनवाननानुराध त्वं गुणी सन् क्षमं प्राशुहीत्याह—
 अत्र्याधिर्जमिति । कटुकम् अरोचकम्, परुषं रुक्षम्,
 तीक्ष्णं छेदकम्, उष्णं दुःसहस्पर्शम्, पेयं गिबनीयम्,
 मनुष्यं दैन्यम् 'मनुष्येभ्यो ऋतौ मृषि' इति कोशात् ।
 प्रजाप्य ज्ञान्ति क्षमं प्राशुहि ॥ ६४ ॥ संतापात्र्याधिभृ-
 ष्टनीःसुखमन्तौ द्वावपि निन्दति फलानि पुत्रपश्चा-
 दीनि । नरवमिष्टानिष्टविरंके पिचोपहृतरसनत्वान् । एवं
 सर्वत्र भोगः क्वादिमद्गः धनारिजं सुखं लब्धमपि न
 सुष्यन्ते । अतः संतापं जागरादिद्वारा गोगोत्सादकं त्यजे-
 त्यर्थः ॥ ६५ ॥ कितवत्वं कृतप्रियत्वम् ॥ ७० ॥ मृदुना
 महिष्युना धर्मः दायविभागादयः मूर्खे त्व-पुत्रे समा-
 हिता मृदुना सुविष्टिरेण प्रौढा सर्वो ॥ ७१ ॥

[धर्तु०] एकज एक एव जातः । एक कर्तृवित् (?) ।
 प्रसह्यः शक्यः शाप्यारण्यमिति शाप्यारण्यधनमाहार-
 यान् शृण्व्य ॥ ६२ ॥ अनानुरत्वात् अरोगिवादन्यः
 चमिष्य मनुष्ये गुण इत्यर्थः । भद्रं ते फन्वर्गो त्वारात्
 ॥ ६३ ॥ अत्र्याधिर्जं कटुकम् । अत्र्याधिर्जं मोहजनान्त,

पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुष्णम् ।
 सतां पेयं यत्र पिवन्त्यसन्तो
 मनुष्यं महाराज पिव प्रशाम्य ॥ ६८ ॥
 रोगार्दिता न फलान्याद्रिपन्ते
 न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
 दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
 न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६९ ॥
 पुरा हृक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे
 द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
 दुर्योधनं वारयेत्यज्ञवत्यां
 कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ७० ॥
 न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते
 सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
 प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
 भृदुमौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ७१ ॥

कटुकं दाहकत्वात्, शीर्षरोगि शिरोव्यथाहेतुत्वात्, पापा-
 नुबन्धं तद्वेदुत्वात्, परुषमसह्यत्वात्, तीक्ष्णं शरीरेन्द्रिय-
 भेदकत्वात्, उष्णं तापकरत्वात् । सतां पेयं संहार्य यत्र
 पिवन्ति न संहरन्ति असन्तः । किं तदित्याह । मनुष्यं
 क्रोधं पित् संहर । प्रशाम्य निवर्तस्व । अपक्रमेण इति
 शेषः ॥ ६८ ॥ आद्रिपन्ते न वै इति न वै लभन्ते विष-
 येषु तत्त्वमिति काकास्त्रिन्वाद्यादान्वयः । तत्त्वं विषय-
 तत्त्वम् ॥ ६९ ॥ विरुध्यते मर्दवं वाधत इति भावः ।
 अथवा तद् चलमेव न भवति यन्मृदुनाज्वेन विरुध्यते
 मिश्रो धर्मः मर्दवर्तौर्वाभ्यामिति शेषः । सूक्ष्मो धर्म
 इति च पाठः । प्रौढाः कृराः ॥ ७१ ॥

[सर्व०] स्त्रीष्विन्यसमर्थोपलक्षणम् । तनासमर्थोऽपि
 न पीडनीयो ज्ञातिरित्यर्थः ॥ ६१ ॥ प्रसह्यः शक्यः
 ॥ ६२ ॥ धनवतामप्यनानुरत्वादन्यो न गुणः । भद्रं ते इति
 क्वाद्याणां संसेन संशोधनं गौरवान्, यथा राजसंधोधने
 जय विहायेषु इत्यादि ॥ ६३ ॥ कटुकं कटु । फर्म
 फार्यम् । परुषमधर्मोविलम् । तीक्ष्णं छेदकम् । उष्णं दाहकम्
 ॥ ६४ ॥ विषयेषु रूपादिषु तत्त्वं स्वरूपं, मिथ्याज्ञाना-
 नुभवान् । तदेवं तथापि जागरादिना शोकेन रोगो भवि-
 प्यति ततः प्रजाप्य शोको न स्यादिति रोगनिन्दाता-
 रणम् ॥ ६५ ॥ मृदुना महिष्युना सह यत्रिच्छयने तत्र
 यत् किं यत्र प्रोपत्तेन, मृदुवः पाण्डवाः सत्राज्यं न च

धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येककार्या
जीवन्तु राजन् मृत्विनः समृद्धाः ॥ ७२ ॥
मेढीभूतः कौरवाणां स्वमघ
त्वस्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति वीरवचनम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

सप्तदशेमान् राजेन्द्र मनुः स्वयंमुखोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्यं पुरुषानाकार्यं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १ ॥
दानवेन्द्रस्य च धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादानग्राहान् गृह्णतस्तथा ॥ २ ॥
यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्ये-
द्यश्चातिवेलं भजते द्विपन्तम् ।

बलेन त्वया प्राप्तमित्यर्थः । मिथो धर्ममिथोऽवर्मः सेवि-
त्वयो नाधर्ममात्रम् । क्रूरो हिंसामात्ररुचिः । मृदुप्रौढा
मृदुर्भूवं प्रौढा तीक्ष्णा ॥ ७१ ॥

[लक्षा०] सतां पयं संहर्तुं शक्यम् ॥ ६८ ॥ मृदु-
प्रौढा गच्छतीत्यत्र मृदुभिः प्रकुर्येण उक्ता श्रीः पुत्रपौत्रान्
गच्छति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजनीयं वृत्त-
उद्योतवारे पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[नील०] मेढीभूतः स्वयं निर्व्यापारोऽपि परितः संच-
रमाणानां धर्तीवर्दानामिव पुत्राणां यथेष्टप्रचारनिरोधकः
॥ ७३ ॥ अन्तरं भेदं, स्थापय युद्धान्निवर्तयत् ॥ ७४ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभावदीपे उद्योगपर्वणि
पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[अर्जु०] मेढीभूतः अचलस्तन्मीभूतः मर्यादावर-
णान् ॥ ७३ ॥ अन्तरं छिद्रं, स्थापय सत्य इत्यनुपज्यते ।
कौरवान् रक्ष ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहाभारतस्यां याचामश्नमिश्रताया-
मुद्योगपर्वणि पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[सर्ध०] मेढीभूतः व्यापारविरहान् ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सव्येणमाद्यपणवृत्त-
दीक्षायां पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

पार्थान्पालयन्नवासप्रतप्तान्
गोपायस्य स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७३ ॥
संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४ ॥

स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमश्नुते
यश्चायाच्यं याचते कल्पते वा ॥ ३ ॥
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्धयानाय च योऽब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४ ॥

[नील०] सप्तदशेति ॥ १ ॥ दानूनां मेघानां समूहो
दानवं तस्मिन् । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ङादेशो वा
इन्द्रस्य धनुः वर्षासु इन्द्रयमानम् अनाम्यं धूमज्योतिषोः सन्नि-
पातरूपत्वात् नामयितुमयोग्यं नमतः नामयतः मरीचिनः
मरीचिमतः सूर्यचन्द्रादेः । ब्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इनिः पा-
दान् रदमीन् आकाशहननादिक्रमकार्यं कुर्वतोऽतिमृदानि-
त्यर्थः ॥ २ ॥ अशिष्यं शासतानर्हं दुर्योधनादि यः शास्ति ।
तुष्येन् अत्यलाभेनेति शेषः द्विपन्तं भजते स्वकार्यार्थ-
मिति शेषः । कार्यमेवाह—भद्रमश्नुत इति । शत्रुसंख्या
स्वीरक्षया च यो भद्रमश्नुते तौ द्वौ मूर्खौवित्यर्थः । यः
कल्पते किञ्चित्कृत्वा ऋषते स पशो मूर्खः ॥ ३ ॥ अभि-
जातः कुलीनः ॥ ४ ॥

[अर्जु०] इन्द्रस्य धनुर्मेघस्यम् । मरीचिनः सूर्यस्य
॥ २ ॥ अशिष्यमजिज्ञासुम् । स्त्रियं यो रक्षति अश्र-
न्यरिणात् सद्रक्षणस्य, स्वयं रक्षिता हि साध्यः । अयाच्यं
कृपणं निर्वर्तनं वा ॥ ३ ॥ अकामान् अकाम्यान् समुद्रत-
रणादीन् ॥ ४ ॥

[सर्ध०] इन्द्रकामुर्कं रोहितम् । मरीचयः किरणाः
तद्गान्सूर्यं, तस्य पादान्नरदमीन् । एतेनाशक्यविषयप्रयत्नवत्ता
दर्शिता ॥ २ ॥ अशिष्यं गिष्यच्छ्रणहीनं कुप्येदृतिवेलं,

वध्वाञ्जहातं श्वशुरो मन्यते यो
 वध्वाञ्जसन्नभयो मानकामः ।
 परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीजं
 स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५ ॥
 यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीति वादी
 दत्त्वा च यः कल्पति याच्यमानः ।
 यश्चासतः सत्त्वमुदानधीत
 एतान्नपन्ति निरयं पाशहस्ताः ॥ ६ ॥
 यस्मिन् पथा वर्तते यो मनुष्य-
 स्तास्मिँस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
 मापाचारो मापया वर्तितव्यः
 साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७ ॥
 जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
 मृत्युः प्राणान्धर्मचर्षामसूया ।

स्वार्थसिद्धयर्थमिति शेषः । स्वार्थोऽपि कोऽपि न शक्यः ।
 एवमन्यत्रापि । द्विपन्तं भजते अयाच्यं याचितुमनर्हम् ॥ ३ ॥
 अकार्यं करोतीत्यादौ स्वार्थसिद्धयर्थमिति पूणीयम्,
 स्वस्वमात्रस्यैवामशक्यत्वाभावात् । अकामाननिच्छतः
 अकामामिति पाठमदा क्षियमिति शेषः ॥ ४ ॥

[नील०] श्वशुरः सन् यो वध्वा पुत्रभार्यया सह अव-
 द्दानं परिहृत्यं तद्विप्रादिभिरिव मन्यते स एकादशः ।
 वध्वा स्तुपया भृतया अवमन्नभयो नष्टभयः वधुपित्रादि-
 भिरापदि प्रातोऽपि तत्रैव मानं कामयते यः स द्वादशो
 भूमिः । अन्ये तु यथा सह रतिं शुभैर्नापि अभयो मानकाम-
 श्चेति व्याचक्षुः । तद्विगीतं वादुषेदयं परक्षेत्र इत्यनेन संग्र-
 हितं च ॥ ५ ॥ दत्त्वा तीर्थे वाचा दानं कृत्वा गृहे वाचरेण
 याच्यमानं मन् पत्यन्ते दानमकृन्वैर न्यायते अमतो
 दुष्टस्य मत्स्यं साधु यम् असतः शृणार्थस्य सत्यं सत्यत्वं वा
 उपानयित समर्पयेते स मत्सदशो भूमेः ॥ ६ ॥ यस्मि-
 न्निव साधुषु पाण्डुरेषु त्ययोऽपि गाधुना भवितव्यमित्या-
 दात् ॥ ७ ॥ ज्ञेयं अभिमानं त्यजेति भावः ॥ ८ ॥
 अभिमानं मर्हद् इत्युनेऽभिमानवता मृत्युप्राणा यदि
 स्वभक्तसामुद्रिनि तर्हि स्वपुण्यमिमाने न जीवित्यन्ति
 यदि षट् तर्हि सपथि यस्मिन्न मरिष्यतीत्यादायाद्—
 शक्यमिति ॥ ९ ॥ अयाशा एतच्छ्रेयोऽवराधर्षादीर्दम-
 दादिभिः । अयाशा इति पाठे षट्भोगिभ्यम् । आत्मधि-
 विर्षेण परस्परान्येव धानं सति रूपम् । आत्मयोग्येच्छा

कामो हियं वृत्तमनार्यसेवा
 क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥ ८ ॥

श्रुतराष्ट्र उवाच—
 शतायुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
 नाप्रोत्थय च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९ ॥
 विदुर उवाच—
 अतिमानोऽतिवाद्श्च तथाऽत्यागो नराधिप ।
 क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि पद ॥ १० ॥
 एत एवास्यपत्नीक्षणाः कृन्तन्त्याधुषि देहिनाम् ।
 एतानि मानवान् प्रन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११ ॥
 विश्वस्तस्यैति यो दारान् यश्चापि गुरुतल्पगः ।
 वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपथैव भारत ॥ १२ ॥
 आदेशकृद्दत्तिहन्ता द्विजानां प्रेपकश्च यः ।
 शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणः समाः ।
 एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३ ॥

क्षिभ्रोदरपरायणतेत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्य खड्गः भद्रमस्तु ते
 एतेषा पण्णा त्यागेन तत्र पुत्राः शतायुषो भवन्वित्यर्थः
 ॥ ११ ॥ वृषली शूद्रा द्विजलैर्वर्णिकः पानपः मद्यपः
 ॥ १२ ॥ आदेशकृन् प्राणणी, प्रेपकः द्विजात् दास्ये
 नियोजयन्, समेत्य संसृज्य । यदि त्वस्युत्रा अतिमानादीन्न
 त्यगन्ति तर्हि तेषां पाण्डववृत्तिहन्तृणा संगस्तव्या न कार्यं
 इति भावः ॥ १३ ॥

[अर्जु०] वध्वा वधुसंरन्धिनं हास्यं मन्यते न नि-
 पेक्षति, वध्वा वसन् दारव्यवहारं कुर्वन्, परक्षेत्रेषु
 परदारेषु वीजं शुभम्, परिवदति निन्दति ॥ ५ ॥ अनु-
 विधित्सा वैरनिर्यातनेच्छा ॥ १० ॥ विश्वस्तस्य ममार्यं
 भार्यां रक्षिष्यतीति प्रवीतस्य । वृषली द्विजस्य प्रथमोटा
 शूद्रा ॥ १२ ॥ एतदेवमुद्यम्यं तच्छ्रेयपाठाङ्गीकारी आदे-
 शकृत् ॥ १३ ॥

[सर्व०] पथा सह हासं गर्भं मन्यतेऽनुमन्यते
 तथापि मानकाम इत्यादाय । वध्वा सह वसन् रतिं कुर्वे-
 त्नापि मानकाम संमानकामः ॥ ५ ॥ यस्मिन्वयि मन् यः
 परन्मिन् ॥ ७ ॥ अतिवादः सर्वानतिप्रम्याभिभूय
 यादो यचनम् । एव सर्वानतिप्रम्य मानो निजोत्पथ-
 प्रत्ययोऽतिमानः । अत्यागो दानममयेऽप्यदानमतिप्या-
 दिभ्यः । अत्याग इति पाठे महाशितम् । अनुविधित्सा
 उपश्रुते प्रत्युपवारेच्छा ॥ १० ॥ तन्प्रादेन दास्या-
 वाचिना भार्योपश्रुते । परिग्रहात्प्रम्युत्पद्ये(?) ॥ १२ ॥

गृहीतवाक्यो नपविद्दान्यः

शेषान्नमोक्ता ह्यविर्हिसकथ ।

नानर्थकृत्याकुलिनः कृत्स्नः

सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं मियवादिनः ।

अमिपस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५ ॥

यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियामिये ।

अप्रियाप्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १६ ॥

त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्वार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्वार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ १८ ॥

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे ह्यं वैरकरं वृषाम् ।

तस्मात् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९ ॥

उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-

श्वेदं युक्तं वचनं प्रातिपेय ।

तदौपथं पथ्यमिवातुरस्य

न राचते तव वैचित्रवैर्य ॥ २० ॥

काश्चिरेमाश्रितवर्हान्मयूरा-

न्यराजयेयाः पाण्डवान्पार्तराष्ट्रैः ।

हित्वा सिंहान् क्रोष्टुकान्गृहमानः

आदेशकृन् मान्यानामपि आदेशकृन् । वृत्तिर्जावनोपायः ।
समेत्य संसृज्य ॥ १३ ॥

[लक्ष्णा०] बन्धावांसं श्वशुरो मन्यते य इत्यत्र बधूजा-
या स्तुषा स्त्रीलित्वभिधानान् बन्धा स्तुषया सह वासं नन्दं
युक्तं च ॥ ५ ॥

[नील०] गृहीतवाक्यः विद्यावान् नपविन् नी-
तिज्ञः वदान्यो दाता । गृहीतवाक्योऽनपविद्ववाक्य
इति षष्ठे मितभाषी अनिरस्तगुरुवचनः ॥ १४ ॥
इदं द्यूतं न युक्तमिति वचनं मया उक्तमिति संन्यः
॥ २० ॥ भक्तस्य सेवां बुवेतः ॥ २२ ॥ अपूर्वं
परकीयं स्निग्धा हि स्नेहवन्तोऽपि ॥ २३ ॥ कृत्यानि
परिमंथ्याय साध्यासाध्यनिबन्धं कृत्वा तथा वृत्तिं मूल्य-
जीविकाम् आयव्ययानुरूपान् कृत्वेत्यर्थः । दुष्कृपाणि
परराष्ट्रप्रहणादीनि ॥ २४ ॥ अनुकम्प्यो मादृशो वच-
नस्वीकारेणानुमास इति प्रार्थयते ॥ २५ ॥ प्रत्याह

प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१ ॥

यस्तान न क्रुध्यति सर्वकालं

भृत्यस्य भक्तस्य दिने रतस्य ।

तस्मिन्भृत्या भर्तुरि विश्वमन्ति

न चैनमापस्तु परित्यजन्ति ॥ २२ ॥

न भृत्याना वृत्तिसंरोपनेन

राज्यं धनं संनिष्टृतेदपूर्वम् ।

त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता वै विरुद्धाः

स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३ ॥

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-

प्यायव्यये चानुरूपान् च वृत्तिम् ।

संशुद्धीयादनुकम्पान्सहायान्

सहायसाध्यानि हि दुष्कृपाणि ॥ २४ ॥

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः

सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्री ।

वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः

शक्तिक्र आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २५ ॥

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुगिष्टः

भत्याह यथापि नियुज्यमानः ।

मग्नभिमानो प्रतिकूलवादी

त्याज्यः स तादृक् स्वर्षैव भृत्यः ॥ २६ ॥

प्रत्याख्यानं करोति प्रतिकूलम् आज्ञाविरुद्धं वदतीति
प्रतिकूलवादी ॥ २६ ॥

[अर्जु०] गृहीतवाक्यो वृद्धादेः पितृदेवागुभनुजा-
दन्यदन्नं शेषम् ॥ १४ ॥ त्यजेत् कुलार्थं इति पूर्वं
चिद्वृत्तम् ॥ १७ ॥ प्रातिपेयं प्रतीपकुलमंभय ॥ २० ॥
गृहमानो रक्षन् ॥ २१ ॥ भक्तस्य सेवमानस्य ॥ २२ ॥
उचितशवरुद्धाः उचितमवरुद्धं येयाम् ॥ २३ ॥ पूर्वं प्रार-
म्भकाले परिमंथ्याय परिर्वर्तने संसम्प्यत् ते इति (?) तथा
कर्तव्यमिदं नेति प्रकृत्येत्यर्थः । आद्यन्वयौ परिमंथ्याये-
त्यर्थः । अनुरूपान् सेवकागुचिताम् ॥ २४ ॥ नाद्रियते
न श्रद्धते प्रत्याह निराकरोति ॥ २६ ॥

[सर्व०] अनपविद्ववाक्योऽनाश्रितवाक्यः ॥ १४ ॥
नेदं युक्तं द्यूतमिति वचनम् ॥ २० ॥ भक्तस्य सेवां
बुवेतः ॥ २२ ॥ उच्यते न्याय्ये दायेऽवरुद्धाः उचिता-
वरुद्धाः ॥ २३ ॥ परिमद्वयान् निरन्त्य आद्यन्वयौ आ-

द्व' २१ स न्यदभ्यदशुत्सु ।

अस्तव्यमङ्गीवमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्थमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २७ ॥
न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे
गच्छेन्नरथेनयानो विकाले ।
न चत्वेरं निशि तिष्ठेन्निरुद्धो
न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयति ॥ २८ ॥

गमापावयेतात्रिति निश्चित्य । वृत्तिर्वेत्तनम् ॥ २४ ॥
शक्तिं एतावन्महं दातुं शक्नोतीति जानन् ॥ २५ ॥
प्रत्याह प्रतिक्षिपति । दोषाविष्करणेन प्रतिकूलवादी
अप्रियवचाः ॥ २६ ॥

[लक्षा०] न प्रातिपेयमित्यत्र प्रकपेण अत्यन्तं पेयं
पानयोग्यं तत्र नाभूत् ॥ २० ॥

[नील०] अस्तत्र्यं दर्पशून्यम् । अङ्गीवं सामर्थ्यव-
न्तम् । अदीर्घसूत्रं क्षिप्रकारिणम् । सानुक्रोशं सदयम् ।
श्लक्ष्णं मञ्जुलम् । अहार्थमभेदात् । अरोगजातीयं रोगले-
शाशून्यम् । उदारं युक्तियुक्तं महार्थं च वाक्यं यस्य तं दूतं
प्रेष्यम् ॥ २७ ॥ विकाले सायंकाळे परस्य अविश्वस्तस्य
गेहे न गच्छेत् । प्रार्थयति भोक्तुमिति शेषः ॥ २८ ॥
संगृष्टः यहुवर्गकल्पेन मिश्रो मन्त्रो यस्य त्वादशस्य कर्णा-
दिमहायनो राक्षो निहवं मन्त्रस्य अपहारं न गच्छेत्
मादणः सं मन्त्रं न दूषयेत् षैः सर्वैः सह विरोधापत्ते-
रिति भावः । दशभिः वृत्तानां शास्ये अहं नाशसिमीति
न ध्यान् किन्तु मम किञ्चित्कार्यमस्तीति तथा व्यपदेशं
ध्याजं घृष्टा मादणान्मन्त्रादपसरेदेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥
भूयो एत्नवान् स हि यथोक्तं दण्डमधमर्गेण पातयितुं
न शक्तः भूरोऽयमिति लोकापवादमयात् । उद्धृतभूतिः
दूर्गहृत्वाविभारः एते व्यवहारं धनदानादौ पञ्जनीयाः
द्रव्यतादात्म्यात् एतेभ्यो न प्राप्तं च । अधपणो घृणी
एत्नानांभेदनिर्बन्धेन याच्यमानः प्राणानेव जह्यात्
एवमन्यद्राप्युत्तम् । एवमपि नागभयात् पुत्राय राज्यं मा
देतीति भावः ॥ ३० ॥

[अर्थ०] सानुक्रोशं मष्टम् अहार्थमभेदम् । अरो-
गजातीयमर्गेणितुल्यवन्तम् । उदारवाक्यमदीर्घवचनम्
॥ २७ ॥ विकालेऽनन्तरं प्रदोषे वा । राजकाम्यां मम
योषितं भवेदिति न प्रार्थयेत् ॥ २८ ॥ निदधमरुदापं
मन्त्रस्य निश्चित्य मन्त्रगतयेति पाठे उच्यते इत्यर्थः ।
संगृष्टस्य संगृष्टः मन्त्रा मिश्रितो मन्त्रो यस्य ।

न निहवं मन्त्रगतस्य गच्छे-
त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
न च भ्रूयान्नाशसिपि त्वयीति
सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २९ ॥
घृणी राजा पुंश्रुली राजभृत्यः
पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव
व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ॥ ३० ॥

कुसंगतस्य कुस्मितैः संगतस्य, व्यपदेशं व्याजमन्यस्मिन् चि-
कीर्षितेऽन्यद् (व्यव)हियते तत्र सकारणमित्यर्थः ॥ २९ ॥
घृणी करुणावान्, स हि करुणकृतैर्दानैर्निर्बन्धः । राजा च
किञ्चिदवसरलाभेऽपि करप्रपातनं कुर्यात् । पुंश्रुली प्रार्थ्य-
माना त्वयाहं रंस्य इति भ्रूयान् । राजभृत्यो बलं कुर्यात् ।
पुत्रभ्रातोर्येनस्त्रामित्वात् । विधवाया बालपुत्राया धनहर-
णादिना पीडयितुमयोग्यत्वात् । सेनाजीविनो राजदण्ड-
संभवात् । उद्धृतभक्तस्य प्राप्तमात्रलाभेन धनाभावान् ।
व्यवहारेऽर्थसंबन्धे ऋणादिप्रयोग इत्यर्थः ॥ ३० ॥

[सर्व०] श्लक्ष्णं मृदु । अहार्थमभेदात् । अरोग-
जातीयमरोगजन्मानम् । जातिर्जन्म तेन जन्मावधि-
रोगरहितमित्यर्थः । उदारं महत्, महत्त्वं च वाक्ये महार्थ-
तया ॥ २७ ॥ न परस्य गेहे इति । विकाले सायंकाले
परस्य गेहे न गच्छेदित्यर्थः । राजकाम्यां योषितं योषि-
त्वेन न प्रार्थयति काययेत् ॥ २८ ॥ निहवं स्नेहम् ।
सम्रगतस्य सम्रसङ्गतस्य । संसृष्टमन्त्रस्य शत्रुव्यस्य मन्त्रः
संसृष्टः संवन्धितो येन । अत एव कुसंगतस्य व्यप-
देशं व्याजम् । तस्य मन्त्रादौ असन्निधानार्थम् । सकारण-
मन्त्राच्छते वा मन्त्रव्यमिति(?) ॥ २९ ॥ घृणी वृषावान्,
तेन ऋणदानादि न कार्यं स हि वृषावितिर्षंसर्वधनत्वादि-
न्याः । राक्षो राजभृत्यस्य सभाजीविनां पादाने दण्डासंभ-
वात् । पुंश्रुल्या सह व्यवहारे सतां तदुपगमापवादराहापत्तेः ।
पुत्रादिभ्यस्य, उद्धृतभक्तस्य धनार्थं पीडनेऽकीर्तिसंभवात् ।
भक्तं येन सुद्धृतमाच्छेदं यस्य स उद्धृतमन्त्रः ॥ ३० ॥

[लक्षा०] चत्वेरं प्राश्ने ॥ २८ ॥ न निहवं मन्त्र-
गतस्य गच्छेदित्यत्र अपलापलु निहव इत्यभिधानात्
निहवमपलापम् । कुसंगतस्य कुस्मितैः सह संगतस्य से-
गृष्टमन्त्रस्य कुस्मितेषु स्मितश्च समागतया संगृष्टमन्त्र-
न्येत्यर्थः । मन्त्रगतस्य राक्षः निहवमपलापं न गच्छेत्
कुर्यात् । मादणमच्छेदे त्रियमैव कुर्यादिति भावः । सकारणं
व्यपदेशं च कुर्यादित्यत्र सकारणं मध्ये गच्छेत् इति गण-

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
 भक्ता च कौल्यं च धृतं दमय ।
 पराक्रमाश्चावहुभाषिता च
 दानं यथाशक्ति कृतवृत्ता च ॥ ३१ ॥
 एतान्गुणैस्तत् महानुभावान-
 नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
 राजा पदा सत्कुरुते मनुष्यं
 सर्वान्गुणानेप गुणो विभर्ति ॥ ३२ ॥
 गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
 बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
 स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
 श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ ३३ ॥
 गुणाश्च पण्डितभुक्तं भजन्ते
 आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च ।

कालः कर्मिदानी राजकार्यमिति कारणेन सहितं कार्यव्यपदेशं कुर्यात् ननु तूष्णीमेव भवेत् ॥ २९ ॥ विद्यवाचालप्रवेत्यत्र चालाः बालकाः पुत्राः यसाः सा विद्यवा साऽपि स्वपुत्रजीवनाशमयादुक्तं शृणोतीति भावः ॥ ३० ॥

[नील०] स्वरो ध्वनिः तस्य प्रशुद्धिः मञ्जुलता । वर्णाः कादयः तेषां प्रशुद्धिर्यथास्थानकरणं विस्मृष्टमुच्चारणम् । रसोः मृदुता । सौकुमार्यं लावण्यम् ॥ ३१ ॥ मितमुक्तं मितभोजनम् आद्यूनो बहुभोजीति क्षिपन्ति निन्दन्ति ॥ ३४ ॥ अनिष्टवेषं क्षणकादिवेषधरम् ॥ ३५ ॥ कदर्यम् अदातारम् । आक्रोशकं गालयितारम् । अश्रुतं मूर्खम् । वनौकसं कैरवकम् । धूर्तं कितवम् । निष्पूरिणं निर्दयं हिंस्रं कृतवैरमन्येन खेन वा ॥ ३६ ॥ संक्षिष्टकर्माणम् आततायिनं स च पद्धिः 'अग्निदो गरुडश्चैव शस्त्रपाणिर्वनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पंडते आततायिनः' इति प्रसिद्धः । अतिप्रमादं सदाव्ययम् । विस्मृष्टारणं त्यक्तभेदम् । पटुमानिनं कुशलमन्यम् ॥ ३७ ॥

[अर्जु०] अष्टौ गुणा इत्यादि प्रागुक्तमपि पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ ३१ ॥ बलमाप्यायनेन, रूपं मलापगमनेन, स्वर उदात्तादिः पङ्कजादिश्च, वर्णः अकारादीन्यश्चराणि तेषां प्रसिद्धिः तदभिष्यञ्चक्रस्थानानां स्नानेन परिषोयान्, स्पर्शगन्धौ मृदुसुरभी । श्रीः गोभा लक्ष्मीर्वा ॥ ३३ ॥ मितमुक्तं परिमितान्नाम् । आरोग्यमजीर्णादि-विरहान् । आद्यूनो बहुमुह् ॥ ३४ ॥ कदर्यं कृपणम् ।

अनाविच्छं चास्य भवत्यपत्यं
 न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३४ ॥
 अकर्मशीलं च महाशनं च
 लोकादिष्टं बहुमायं वृथासम् ।
 अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
 मेनान् गृहे न प्रतिवासायेत ॥ ३५ ॥
 कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
 वनौकसं धूर्तममान्यमानिन्म् ।
 निष्पूरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
 मेतान्मृशार्तोऽपि न जानु याचेत् ॥ ३६ ॥
 संक्षिष्टकर्माणमतिप्रमादं
 नित्यानृतं चाहडभक्तिकं च ।
 विस्मृष्टारणं पटुमानिनं चा-
 प्येतान् सेवेत नरायमान् पद ॥ ३७ ॥

अश्रुतं मूर्खम् । अमान्यमानिनं नीचप्रियम् ॥ ३६ ॥ अतिप्रवादं बहुभाषिणं, निष्ठृष्टारणं रागात्यम् ॥ ३७ ॥

[सर्व०] रूपम् अवयवसंस्थानभेदः । स्वर उदात्तादिः, वर्णोऽकारादिः, तदुभयप्रशुद्धिः शुद्धता । स्पर्शगन्धौ गुणपदमागनाभिस्पर्श्यादुक्तमौ । प्रवरा नार्योऽपि वनसंगमस्य गुणत्वात् ॥ ३३ ॥ गुणाश्चेति । मितं सुक्तं भोजनं यस्य स मितमुक्तः । अनाविच्छमनामन्यमन्यया बहुमुह्वेनात्मदोषसंभवेनाविलम्बप्रसङ्गात् । आद्यूनो बह्वशी । क्षिपन्त्याक्षिपन्ति ॥ ३४ ॥ अश्रुतं शास्त्राश्राविणम् । वराकसंभूतं वराकः क्षुद्रततो ज्ञापम् । मान्यानाममानिनमपूजकम् । निष्पूरी निष्पूरः । दीर्घत्वमितिश्च स्वार्थे लण्डसम् ॥ ३६ ॥ संक्षिष्टकर्माणमविचेचितकारिणम् । अतिप्रवादं बहुभाषिणम् । निष्ठृष्टारणमाकृष्टानुप्रागम(न)नु-रक्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

[लक्षा०] न चैनमाद्यून इतीत्यत्र आद्यूनः स्वादी-दतिके विजिगीषाविर्वजित इत्यमरः । आद्यूनः उदरभरः ॥ ३४ ॥ अनिष्टवेषमित्यत्र इष्टो न भवतीत्यनिष्टो वेषः अलंकारो यस्य । वेद्योगान्मनुवृत्तं विवृताकार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्यादर्थः स्वामिचैर्ययोरित्यभिधानान् कदर्यः कुत्सितस्वामी, अश्रुतं न विद्यते श्रुतं शास्त्रध्वनं यस्य तम् । वनौकसं धूर्तमिति पाठे वनौकसं किरातम्, अमान्यमानिनममान्यान् मानयितुमयोग्यान् नीचान् मानयतीत्यमान्यमानो तं, निष्पूरिणम् 'अपि मायं मयं कुर्याच्छन्दोमङ्गं न कारयेत्' इति वचनान् निष्पूरिणमित्युक्तम् ॥ ३६ ॥ संक्षि-

सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्यबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥३८॥

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा

वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।

स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा

अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्वभूषेत् ॥ ३९ ॥

हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।

तत्कुयीर्दीश्वरे ह्येतन्मूलं सर्वार्थसिद्धये ॥ ४० ॥

वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।

व्यवसायश्च यस्य स्यात्सत्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ४१ ॥

पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं

यत्र व्ययेयुरपि देवाः सन्नक्राः ।

पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्दिशवासो

यज्ञःप्रणाशो द्विपतश्च हर्षः ॥ ४२ ॥

भीष्मस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्प

द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।

उत्सादयेल्लोकमिभं प्रवृद्धः

श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन् रवे ॥ ४३ ॥

एकमाणिमित्यत्र संश्लिष्टं संश्लेषः, भावे कप्रत्ययः बहुजन-
समागम इत्यर्थः । तस्मिन् सति कर्म संध्यावन्दनादिकं
यस्य तं दाम्भिकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

[नील०] एवं निर्गुणानां स्वपुत्राणां पक्षपातेन सगु-
णान् पाण्डुपुत्रान् मा त्यजेत्पुत्रम् । संप्रति सर्वेषामैकमत्ये-
नाभ्युदयं प्रसाध्यस्व हितमेव कुर्वित्याह—सहायेत्यादिना
॥ ३८ ॥ ईश्वरे कालान्तरीयफलप्रतिभूभूते एतदेव स्वप-
रहिताचरणं मूलं हेतुभूतम् एतद्दिना ईश्वरोऽपि फलं दातुं
न समर्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु परहितकरणे स्वहितं कथं
स्यादित्यत आह—वृद्धिरिति । वृद्धिः सहायमेतन्नेन धना-
दीनां प्रचयः । बुद्धिरिति पाठे मित्रसंप्रहर्षोः । प्रभावः
शत्रूणां पराजयः । तेजः तद्धेतुभूतं शौर्यम् । सत्त्वं धर्म-
ज्ञानैश्वर्यरूपम् । उत्थानं उद्यमः । व्यवसायः निश्चयः ।
अवृत्तिर्निविक्रया अभावः ॥ ४१ ॥ श्वेतो ग्रहः धूमकेतुः
॥ ४३ ॥ नीनशूनं नाशं प्राप्नुयुः ॥ ४५ ॥ परेषां पाण्ड-
वानां पापघतसो दुर्बोधनाद्याः ॥ ४७ ॥ आत्मा चित्तं
पापान् इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंरूपात्संस्कारात् ।
पन्थाणे भूमानन्दं प्रदाणि । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया ।
विष्टिर्निर्मददादिः । आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानप्रसिद्धेः ॥ ४९ ॥
भोगान्निविक्रयिणं प्रत्याह—य इति ॥ ५० ॥

तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।

पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४४ ॥

धार्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुगृता मताः ॥

मा वनं छिन्वि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशूनवनात् ४५

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्कृते वनम् ॥

वनं हि रक्षयते व्याघ्रैर्व्याघ्रान् रक्षति काननम् ॥४६॥

न तथेच्छन्ति कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् ॥

यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७ ॥

अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चेत् ॥

नहि धर्मोदैपत्यर्थः स्वर्गलोकादिशामृतम् ॥ ४८ ॥

यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ॥

तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९ ॥

यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ॥

धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ५० ॥

सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ॥

स श्रियो भाजनं राजन् यथापस्तु न मुह्यति ॥५१॥

चलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ॥

यत्तु बाहुवलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२ ॥

[अर्जु०] सहायेत्यादि बन्धनं कारणम् । एतावदर्थस-
हायो ॥ ३८ ॥ हितं सुखम् । ईश्वरो हिताहितसमर्थोऽपि
हितमेव कुर्यात् । हि यस्मात् मूलं कारणमेतत् ॥ ४० ॥
उत्थानसुयोगः । व्यवसायः स्थैर्यमावृत्तिभयं संसार-
भयम् ॥ ४१ ॥ श्वेतग्रहः शुक्रः ॥ ४३ ॥ मा नीनशो
नाशय ॥ ४५ ॥

[सर्व०] बन्धनं स्थिरीकरणम् । ईश्वरो यथाकर्तुं सम-
र्थोऽपि हिशब्दः अव्यर्थं ॥ ३८ ॥ एतत् परहिताचर-
णं मूलं कारणम् ॥ ४० ॥ बुद्धिः ज्ञानादिः । प्रभावः
शक्तिः । तेजः परैरसह्यत्वम् । सत्त्वं बलम् । उत्थानसु-
द्यमः । व्यवसायो निश्चयः ॥ ४१ ॥ भीष्मस्य कोप-
स्तव च ॥ ४३ ॥ नीनशो नाशय ॥ ४५ ॥ वेगमार-
न्धम् ॥ ५१ ॥ यत्त्विति । उत्तरोत्तरं चलं श्रेष्ठम् ॥ ५२ ॥

[लक्ष्म०] सहायबन्धना इत्यत्र अर्थाः प्रयोजनानि
सहायबन्धनाः जनसहायनिमित्तकाः सहायाश्च अर्थबन्ध-
नाः स्वस्वप्रयोजननिमित्तकाः ॥ ३८ ॥ तस्य वृत्तिभयं कुत
इत्यत्र वृत्तौ कर्तने भयं कुतः ॥ ४१ ॥ श्वेतो ग्रहस्तिर्य-
गिवापतन्मित्यत्र श्वेतो ग्रहः धूमकेतुरुल्कापातो वा ॥४३॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यादिकजतीर्थवृत्त-
लक्ष्मणवरे समाप्तयोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
 तृतीयं धनलाभस्तु बलमाहूर्ध्वनीपिणः ॥ ५३ ॥
 यत्त्वस्य सहजं राजन् धितुपैतामहं बलम् ।
 अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ॥
 यद्गलानां बलं श्रेष्ठं तत्तद्भावबलमुच्यते ॥ ५५ ॥
 महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
 तेन वैरं सपासज्य दूरस्योऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६ ॥
 स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायमसुच्युषुषु ।
 भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५७ ॥
 मन्नाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
 धिक्रिसकाः सन्ति न चौपधानि ।
 न होममन्त्रा न च मद्गलानि
 नार्यवणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ३८

विदुरेण घृतराष्ट्रं प्रति नीत्वपदेयः ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्पथिर आयति ।
 मत्स्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १ ॥
 पीठं दृत्वा साधवेऽभ्यागतय

[नील०] अभिजातबलं कुलबलम् ॥ ५४ ॥ औप-
 धायाधिक्रिसकाः न सन्ति तैरचिनिस्य इत्यर्थः । आय-
 र्वेणा वेदमन्त्रा अपि किमुनर्भाषामन्त्रादयः । सुसिद्धाः अग-
 दाः पारदादयः ॥ ५८ ॥ कुलपुत्रो ज्ञातिः ॥ ५९ ॥ कुले
 जाताः पाण्डवाः ॥ ६२ ॥ शालाः महावृक्षाः पाण्डवान्
 आश्रित्य सपुत्रो वर्धस्वेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ त्वयुत्रानिहृत्य
 पाण्डवा अपि स्नेहान्नशयुर्येवेति भावः ॥ ६४ ॥

इति उद्यो० नैटरण्डीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[अर्जु०] आधवेणाः प्रत्यङ्गिरोमन्त्राः अगदाः औपधा-
 दुरोगाः ॥ ५८ ॥ उदीप्यते घर्षणादिना ॥ ६० ॥ शाला
 वृक्षाः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहाभारतन्यासयोगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[सर्व०] अभिजातबलं कुलबलम्, कुलीनतया हि

सर्पश्चाश्रित्य सिद्धश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
 नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे क्षेतेऽतितेजसः ॥ ५९ ॥
 अश्रितेनो महल्लोके गृहस्तिष्ठति दारुषु ।
 न चोपयुञ्जे तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते परैः ॥ ६० ॥
 स एव खलु दारुष्यो यदा निर्धुष्य दीप्यते ।
 तद्दारु च वनं चान्यन्निर्देहत्याशु तेजसा ॥ ६१ ॥
 एवमेव कुले जाताः पाण्डोपमतेजसः ।
 क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽश्रितिरि चेरते ॥ ६२ ॥
 लतापर्था त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुमृता मताः
 न लता वर्धते जानु महादुममनाश्रिता ॥ ६३ ॥
 वनं राजैस्तत्र पुत्रोऽभिव्येय
 सिद्धान्वने पाण्डवास्तात विद्धि ।
 सिर्द्विदीनं हि वनं विनश्येत्
 सिंहा विनश्येयुर्हृ ऋते वनेन ॥ ६४ ॥

आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।

मुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां
 ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २ ॥

प्रजानुरागाः ॥ ५४ ॥ सर्वाणि वस्तूनि संगृहीतानि
 ॥ ५५ ॥ औपधान्योपविचकाराः । आधवेणा अध्वमन्त्रा
 जपार्थम् । अगदास्ततोऽन्यानि मेघजानि ॥ ५८ ॥ कुल-
 पुत्रो जातिः ॥ ५९ ॥ उदीप्यते घर्षणादिनाऽभिव्यज्यते
 ॥ ६० ॥ शालाः वृक्षाः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वदनाद्यपणकृत-
 तीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[नील०] ऊर्ध्वमिति । आयति आगच्छति ॥ १ ॥
 निर्णिज्य प्रक्षाल्य आत्मसंस्थां स्वस्थितिं प्रतिवेद्य
 निवेद्य ॥ २ ॥

[अर्जु०] यूनः स्पथिर आयति आगच्छति सति ॥ १ ॥
 परिनिर्णिज्य प्रक्षाल्य । आत्मसंस्थां मुखमेन । प्रतिवेद्य
 बोधयित्वा ॥ २ ॥

[सर्व०] आयत्यागच्छति ॥ १ ॥ परिनिर्णिज्य

यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
 न मन्त्रवित् प्रतिगृह्णाति गेहे ।
 लोभाद्भयाद्य कार्पण्यतो वा
 तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३ ॥
 चिकित्सकः शल्यकर्ताऽवकीर्णां
 स्तेनः क्रूरो मद्यधो भ्रूणहा च ।
 सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
 भृशं मियोऽप्यतिथिनोदकार्हाः ॥ ४ ॥
 अतिक्रैर्वं स्वर्णं पक्वमंत्रं
 दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
 तिला मांसं फलमूलानि शाकं
 रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च ॥ ५ ॥
 अरोपणो यः समलोष्टाश्मकाश्चनः
 महीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
 निन्दाप्रशंसोपरतः मियाप्रिये
 त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६ ॥

प्रश्नात् । आत्मसंस्थमात्मानुगतं धनं सर्वं प्रतिवेद्य
 निवेद्य ॥ २ ॥

[नोट०] यस्य कर्तव्यस्य । भयात् राज्यादिषु धनिक-
 त्वप्रथाभयात् । अवधीयमानत्वादेव न प्रतिगृह्णाति तस्य
 जीवितमनर्थं व्यर्थम् ॥ ३ ॥ शल्यकर्ता पाण्डुश्च ।
 अवकीर्णां नष्टप्रशस्त्रयः । नोदकार्हा वदकार्हाऽऽपि अ-
 तिति । भृशं मियं प्रियत्राजामात्रादिवदचंनीय एवेत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ श्रुतिवित्रायनप्रसङ्गादन्यदप्यतिथेयं यो न वित्री-
 णाति सोऽपि मान्य एवेति वित्रश्रयाऽऽत्रियाप्याह—अत्रि-
 भ्रेयमिति ॥ ५ ॥ दौष्टान्यप्यतिथिं पूज्य त्रिभुत गुणवा-
 निति वयुं नृणांनाह—अरोपण इति । गतसंधिविग्रहं स्नेह-
 वैररहितं उदासीनवन् रगतद्वेषादिराहित्यान् ॥ ६ ॥
 पोर. विषेयः साधन इत्यर्थं । तापसो वरिद्रोऽप्यति-
 थिप्रमत्तो भवेत्किं पुनर्भाग्यमानिति भावः ॥ ७ ॥
 दीर्घां याद् युद्धपा दूरस्थमप्यादातुं शक्नुत इत्यर्थं । हिसति
 दिनमि अतिथिभया दूरस्था अपि पाण्डवा न ह्येत्नीया
 इति भावः ॥ ८ ॥ अविघ्नं भीमे न विश्रामः कार्यं ॥ ९ ॥
 अर्णापुत्रियादिगार्धशोचप्रयस्य गुनदाया पाण्डवा. तेषां
 र्थं धीनुन्या द्रौपदी सा पिशा वत्या रक्षणीयंशतत्नद-
 त्त्रमात्रय भयमर्थाति कारवयम् ॥ १० ॥ प्रमद्वा प्रहृते
 सुपुत्रमनवि भर्मानाह—अत्रय इति । एतेषां च यथाहाभ
 प्रहृतेषोमिचमनृष्टम् । अत्रय इत्यादिना मेष्यादीना
 शस्त्रानामावण न चापंति मृचियम् ॥ १३ ॥

नीवारमूलेद्बुद्धशाकवृत्तिः
 सुसंयतात्माऽभिकार्येषु चोद्यः ।
 वने वसन्नतिथिष्वममत्तो
 धुरंधरः पुण्यकृदेप तापसः ॥ ७ ॥
 अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
 दीर्घो बुद्धिमतो वाहू याभ्यां हिसति हिसितः ॥ ८ ॥
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९ ॥
 अनौर्ध्वगुप्तदारश्च संविभागी प्रियवदः ।
 श्लक्ष्णो मयुरवाक् स्त्रीणां नचासां वशगो भवेत् १० ॥
 पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
 स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११ ॥
 पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान् महानसम् ।
 गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृपिं व्रजेत् ॥ १२ ॥
 भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।
 अद्भयोऽग्निर्वह्नतः क्षत्रममनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥

[अर्जु०] चिकित्सक इत्यादि चिकित्सकस्यानुपदेशे (१)
 मणसंभवात् । शल्यकर्ता काण्डकारः । अवकीर्णां
 क्षतव्रत । सेनाजीवी सेनाधिकारेण हिंसेण जीवनात् ।
 वेदविनायको मूल्यं गृहीत्वा अध्यापकः ॥ ४ ॥ उदासी-
 नोऽरागद्वेष. वतिवोच्यार्थकारे ॥ ६ ॥ मूलं कन्दः अचो-
 योऽप्येयः स्वयंप्रवृत्तत्वात् ॥ ७ ॥ वाहू इति तस्य
 वाहू इव बुद्धिरिति ॥ ८ ॥ श्लक्ष्णोऽर्कश. ॥ १० ॥
 पितुरन्तःपुरमित्यादि । पितृभनेऽन्तःपुरस्त्रीजने पितुरभे-
 चत्वाद् रक्षा, महानसं अन्नादिस्थानं मातुर्गोचरे भक्त्या-
 दिवरणं, पुत्रभ्रात्रादिगोचर एव गवा रक्षा, कृप्यात्तु
 न वरशपि गोचरं रक्षा इति ॥ १२ ॥

[सर्व०] न प्रतिगृह्णाति तेनादीयमान दीयमानमपि
 वा । अदाने हेतु—लोभाद्भयादिति । दीयमानाप्रतिग्रहे
 हेतु—भयात् पापभयात् ॥ ३ ॥ शल्यकर्ता काण्डकृत् ।
 अत्रकीर्णां क्षतव्रत. ॥ ४ ॥ अविश्वेयमित्यादेस्तद्विषयिणो-
 ऽन्नं न भोऽयमिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥ गतसन्धिविग्रहो
 मैत्रीवैररहितः । प्रियाप्रिये इति—उदासीनमन्त्रागद्वेषर-
 हितः ॥ ६ ॥ अभिकार्येष्वचोयोऽन्येनाप्रवर्त्यः स्वतः
 प्रवृत्तरान् ॥ ७ ॥ दीर्घां याद् युद्धपा दीर्घां वृत्तौ ॥ ८ ॥
 इत्यां स्वमीर्षानेनप्रपद्वेष । अत एव तदनुत्पत्तये गुन-
 दात्. स्यात् । श्लक्ष्णो मयुः ॥ १० ॥

[लक्ष्ण०] शल्यकर्तावकीर्णां इत्यत्र । अवकीर्णां क्षत-
 व्रत इत्यभियानात्, अवकीर्णां प्रतःप्रयः ॥ ४ ॥ अग्नि-

तेषां सर्ववर्गं तेजः स्वाप्तु योनिषु शाम्यति ।
 नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकौपमतेजसः ॥ १४ ॥
 क्षमावनो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति वाद्याश्चाम्भन्तराश्च ये ॥ १५ ॥
 स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।
 करिष्यन्नभभापेत कृतात्म्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥
 धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ।
 गिरिपृष्ठमुपास्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥
 अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रोऽभिधीयते ।
 नासृहृत्परमं मन्त्रं भारताईति वेदितुम् ॥ १८ ॥
 अपण्डितो वाऽपि सृष्टु पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ।
 नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सच्चिवमात्मनः ॥ १९ ॥
 अमात्ये ह्यर्थनिष्ठा च मन्त्ररक्षणमेव च ।
 कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिपदा विदुः ॥ २० ॥
 धर्मं चार्थं च कामे च स राजा राजसत्तमः ।
 गृहमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंगमम् ॥ २१ ॥
 अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
 स तेषां विपरिभ्रंशद्वाप्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥

कार्येष्वगोष्य इत्यत्र अगोष्यः करोति नवेति ओष्यनाया-
 नर्हः । निश्चयेन ऋतैत्यर्थः ॥ ७ ॥

[नील०] सर्वतश्चक्षुश्चरैः परमन्त्रं जानन् ॥ १६ ॥
 निशलाके नृणैरनाश्रुतं तत्रापि कश्चिद्धीनश्चेन्मन्त्रभेदः सं-
 भवेदिति भावः ॥ १८ ॥ अनात्मवान् चपलवाङ् ॥ १९ ॥
 पारिपदाः समासदः कृतान्यैर विदुः किमुतान्ये ॥ २० ॥
 अप्रगल्भानि निन्द्यानि विपरिभ्रंशान् विपरीतत्वेन भ्रंशान्
 ॥ २२ ॥ पाहुगुण्यं पण्णां मंभिविपह्वानासनद्वैधी-
 भावसमाश्रयणां समूहः न श्रुतो येन मः ॥ २४ ॥
 पाहुगुण्याभिज्ञत्वेन विदित आत्मा स्वर्णं यस्य तस्य
 स्थानं यथास्वित्त्वात्प्रत्या अनवजातं सत्कृतं शीलमस्य
 ॥ २५ ॥ नर्मभ्रिण इति पाठे नवमिश्रादरेण ईश्रितुं
 शीलमस्य आत्मनैव प्रत्ययो ज्ञानं यस्य स्वयमेव ज्ञात-
 कोदास्य ॥ २६ ॥ नाममात्रेणैव राजा मनेन भोगांस्तु
 मृत्यैः समानानेव भुञ्जीव ॥ २७ ॥

[अञ्जु०] निराकारा निर्गतगुणव्यखनाकाराः । योगत
 इति वाचापि न प्रकाशयन्ति ॥ १५ ॥ अर्थान् दर्शयेन्
 प्रत्यक्षी कुर्यान् तदपि वचसा न कुर्यान् । वचना प्रकाशे
 लघुवाद्देतुत्वान् ॥ १६ ॥ निःशलाके निर्जने यत्र अन्त-
 र्धातुं शलाकापि नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अनात्मवान् अना-
 ह्यो. १६

कर्मणां तु प्रशान्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
 तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥
 अनधीत्य यथा वेदान्न विमः श्राद्धमर्हति ।
 एवमश्रुतपाहुगुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥
 स्थानवृद्धिभयत्रस्य पाहुगुण्यविदितात्मनः ।
 अनवज्ञानशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २५ ॥
 अमोघक्रोधवर्धस्य स्वयं कृन्दाऽन्ववेक्षिणः ।
 आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥
 नाममात्रेण तुप्येन छत्रेण च महीपतिः ।
 भुत्सेभ्यां विसृजेदर्याचक्रः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥
 ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद क्षिप्रं तथा ।
 अमात्यं नृपतिर्वेद राजा रामानमेव च ॥ २८ ॥
 न शत्रुवैश्रमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
 न्यग्भूत्वा पृथुपासीत वयं ह्यपाह्ले सति ।
 अह्नाद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २९ ॥
 दैववैपु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
 नियन्तव्यः सदा क्रोधो दृढबालानुरेषु च ॥ ३० ॥

यत्तमनाः ॥ १९ ॥ स्थानेत्वादि स्थानं वृद्धिन्हामहान्तया
 तदवस्थता । पाहुगुण्यं संभ्रिमृत्वो गुणाः । अनज्ञावन्ती-
 ल्यस्य सुशीलस्य ॥ २५ ॥ अन्वयेत्यादि अन्वयौ मन्त्रौ
 क्रोधवर्धौ यस्य आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वयं ज्ञातभाण्डार
 वसुदैव धनदैव ॥ २६ ॥ नाममात्रेणापि स्वयमेव अथवा
 अहं गच्छति नास्त्रैव तुप्येन ॥ २७ ॥ ब्राह्मणो वेद
 तल्ल्याभिज्ञत्वान् । भर्ता वेद रहश्चरिताभिज्ञत्वान् ॥ २८ ॥
 दैववैपु प्रत्ययामंगान् । राजसु वषत्रसङ्घान् । ब्राह्मणादिषु
 वाक्पास्यदोषान् ॥ ३० ॥

[सर्थ०] निगकाग निर्विकाराः । योगत इत्यनु-
 न्वये लक्षणा ॥ १५ ॥ निःशलाके नः ॥ १८ ॥ अनात्मवान्
 वनात्ममन्त्रवन् ॥ १९ ॥ अप्रगल्भानि पापकृतानि । वि-
 परिभ्रंशाद्भिरोधेन भ्रंशान् ॥ २२ ॥ अननुष्ठानमप्यश-
 द्नुष्ठानम् ॥ २३ ॥ पाहुगुण्यं सन्ध्यादिपहुणाः ॥ २४ ॥
 अनवज्ञानमनकालम् ॥ २५ ॥ आत्मप्रत्ययकोशस्य आ-
 त्मना प्रतीतः क्रोधो यस्य ॥ २६ ॥ नाममात्रेण गचे-
 त्यनेन अस्त्रेनऽस्त्रिं वि लभन्ते ॥ २७ ॥

[लक्षा०] धर्मकामार्थकार्याणि कृतान्येव दर्शयेदिति
 मंत्रव्यः । तथा तथा मति मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६ ॥
 अरण्ये निःशलाके चेत्यत्र निःशलाके नृगुण्यन्नादिशला-

निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
 कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ ३१ ॥
 प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
 न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२ ॥
 न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
 लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३ ॥
 विद्याशीलवपोट्टद्वात् बुद्धिदृष्ट्वांश्च भारत ।
 धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४ ॥
 अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
 अनर्थाः क्षिप्रमापान्ति चान्द्रुष्टं क्रोधधनं तथा ॥ ३५ ॥
 अविसंवादनं दानं सपयस्याप्यतिक्रमः ।
 आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक् प्रणिहिता च वाक् ३६
 अविसंवादाको दसः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।

कारहिते ॥ १८ ॥ अमात्येऽन्वर्थलिप्ताचेत्वत्र अर्थलिप्सा
 प्रयोजनलिप्सा ॥ २० ॥

[नील०] लोकस्य पर्यायः इहलोकपरलोकवत्त्वं तेन
 तद्विषयवृत्तान्तं फर्मफलाधीनत्वस्वरूपं प्राज्ञो जानाति न
 तु बुद्ध्या धनं आड्येन वा दारिद्र्यं लभ्यते सर्वत्र व्य-
 भिचारदर्शनादिति भावः ॥ ३३ ॥ अभिजातः कुलीनः
 ॥ ३४ ॥ अविसंवादनं वध्वनाशन्यं समयस्य स्वर-
 वृत्तमर्थादायाः आवर्तयन्ति क्षत्रुनपि स्वीयान्कुर्वन्ति प्रणि-
 हिता प्रयुक्ता ॥ ३६ ॥ परिवारणं परिवारान् भृत्यमित्रा-
 दीन् ॥ ३७ ॥ समिधः उदीपिकाः ॥ ३८ ॥ असंवि-
 भागी पोष्येभ्योऽदत्त्वा स्वयं भुञ्जानः ॥ ३९ ॥ दुष्टेषु
 दूषितेषु धेनुनाथनिक्रमान् ॥ ४१ ॥ समासका निहिताः
 संग्रहं गताः वदाचित्प्राप्या इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

[अर्जु०] न चानर्थेन युज्यते इत्यत्र कीर्तिं न लभत
 इत्यन्मानं द्वितीयां न करोऽनुवर्तनीयः । तेनानर्थमपि न
 लभते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ न बुद्धिर्गिरिवादि । बुद्धेरन्वयव्यति-
 र्हेदां संपन्नदभावयोगकारणं चेत् किन्निर्दि तयोः कारण-
 मित्याह-लोकपर्यायवृत्तान्तमिति । लोक्यते प्राप्यते सुख-
 दुःखप्रत्यप्रतिक्षणं पठं लोकप्रत्यय परि सर्वतोभावे-
 नायतमागमनं आयः सत्र वृत्तोऽन्तो निर्णयो यस्य तदो-
 कपर्यायवृत्तान्तं दैवं प्राक्तनं वसंत्यर्थः ॥ ३३ ॥ विवेकवा-
 दि । अन्ते किन्तैः मित्यतीति अयमन्यते विद्यादिगुणसं-
 पदा मृषितां दैवसंपदं तेषु तेषु मूढो न येकीत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 अनर्था वदन्त्यादयः ॥ ३५ ॥ अविसंवादनमव्यक्तं सम-
 यस्य मर्थादायाः अव्यतिव्रतोऽज्ञानम्, आवर्तयन्ति अ-

अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३७ ॥
 घृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
 मित्राणां चानभिद्रोहः सत्तैताः समिधः श्रियः ३८
 असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपवपः ।
 ताडनराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९ ॥
 न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेदमनि ।
 यः कोपयति निर्दोषं सद्दोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ४० ॥
 येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
 सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४१ ॥
 येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।
 ये चानार्थे समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४२ ॥
 यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ।
 मज्जन्ति तेऽवशा राजन्नद्यामश्मप्लुवा इव ॥ ४३ ॥

भिमुखीकरोति सम्यक् हितभावेन प्रणिहिता प्रयुक्ता ॥ ३६ ॥
 परिवारणं सर्वतो वरणीयतां संग्रहणीयतामिति यावत्
 ॥ ३७ ॥ समिधः समुदीपकानि ॥ ३८ ॥ समासका निक्षिप्ताः
 प्रथमोत्पतितेषु लक्षणैरनल्यतां गतेषु । अनार्याः अकुलीनाः
 ॥ ४२ ॥ यत्र देशेषु अवज्ञादेशाः अवशैरपराधीनैः अप्रति-
 ष्टिवैरादेशः आज्ञा येषु ते तथा । अवशा अनधिष्ठिता
 देश मण्डलानि । अवज्ञा राज्ञिनि च पठन्ति ॥ ४३ ॥

[सर्व०] नचानर्थेण युज्यते न संवध्यते ॥ ३१ ॥ नचे-
 द्नलाभाय बुद्धिः (कथं तत्) प्राप्यते इत्याह-लोक-
 पर्यायेति । लोकयोः रिहलोकपरलोकयोः पर्यायेण क्रमेण
 गमने सति यो वृत्तान्तो धार्ता तम् । एतादृशेन गुण्येन
 पापेन वा इतीह लोकपर्यायवृत्तान्तशब्दो दैवपरतया यथा
 कश्चित्कृतसृष्ट्या व्याख्यातस्त (दा ? दना) द्रणीयम् ।
 यदि बुद्ध्या धनलाभतदा दैवाज्ञानेऽपि किम् । नहि
 दैवमज्ञातं न फलतीति ॥ ३३ ॥ अभिजनः कुलवान्
 ॥ ३४ ॥ अविसंवादनमव्यक्तम् । समयस्य मर्थादायाः
 स्वरवृत्तायाः । आवर्तयन्ति परानप्यात्मीयान् कुर्व-
 न्ति । भूतानि प्राणिनः । सम्यक्प्रणिहिता प्रयुक्ता
 ॥ ३६ ॥ परिवारणं परिवारान् भृत्यादीन् ॥ ३७ ॥
 दमः क्रोधाभावः । दम इन्द्रियनिग्रहः ॥ ३८ ॥ असंवि-
 भागी अन्येभ्योऽदत्त्वा स्वयंभुञ्जानः ॥ ३९ ॥ येषु दुष्टेषु
 पौपेन दूषितेषु ॥ ४१ ॥ समासक्ताः आयत्तीकृताः ॥ ४२ ॥

[लक्ष०] आवर्तयन्ति भूतानीत्यत्र आवर्तयन्ति प-
 राद्गुणान्यपि स्तमिगुनीकुर्वन्ति ॥ ३६ ॥ यत्र स्त्री
 यत्र कितव इत्यत्र बालो मृत्युः ॥ ४३ ॥

प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
वानहं पण्डितान्मये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४४ ॥
यं प्रशंसन्ति किन्वा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
यं प्रशंसन्ति वन्यक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९

विदुरेण वृतराष्ट्रं प्राणिनीत्युपदेशः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवामवे
सूत्रप्रोक्ता दारुमयीव घोषा ।
घात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं
तस्माद्दद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १ ॥

[नील०] ये मृत्याः विघोषा आधिक्यानि तेषु हि प्रदर्शयमानेषु परस्परं स्वीयानामेव कलहप्रसङ्गान्मुत्स्यं प्रयोजनं नश्यतीति भावः । प्रमद्गिनः प्रमद्गः संपर्ल-त्कारिणः ॥ ४४ ॥

इति श्रीनैट० उद्योग० भा०ना० अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[अर्जु०] विघोषेषु अवान्तरदेशेषु एकविपयसक्तस्य विपयान्तरप्राप्तेरभावान् सामान्यनिष्ठस्य सामान्ये सर्वे विघोषाः सिद्ध्यन्ति । तत्र हेतुविघोषा हीति । हि यन्मात्प्रमद्गिनः सामान्यमिदौ प्रसङ्गान् सिद्धिमाजः ॥ ४४ ॥ क्रित्वाः सूत्रमुद्राः, चारणा नर्तकाः, अपात्रे घनच्ययान् । वन्यक्यः कलियसङ्घातिगणान् । एवंविधस्य जीवनभङ्गीवनमेव ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायामर्जुनसिंहशुभ्रगणपद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[सर्व०] प्रयोजनेषु प्रयोजनोपयोगिषु विघोषेषु अप्रयोजकृतयायातविघोषेषु । यया पुरुषसाध्येऽयं रूपवस्तु-स्थान्येषाम् । प्रमद्गिनः अतवस्माहृतवस्तेषामिनवविचिन्वान् । यद्वा प्रयोजनमात्रे संभवति न तेषां विघोषेषु, ते हि प्रस-ङ्गिनः सामान्यमिदौ प्रसङ्गसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहाभारतटीकायामर्जुनसिंहशुभ्रगणपद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[लक्ष्मा०] प्रयोजनेषु ये सक्ता इत्यत्र प्रयुज्यन्ते पमिः स्वकार्यमिति प्रयोजनाः स्वकार्यकारिणः, विधिगन्धन् इति विघोषाः अवधिप्रजनाः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वार्हपत्यपर्वण्य-
प्रथमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

दित्वा तान्प्रमेष्वासान् पाण्डवानभिर्नो जसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४६ ॥
तं द्रुपयसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वमचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४७ ॥

विदुर उवाच—

अमाप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्धयवज्ञानभवमानं च भारत ॥ २ ॥
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रमूलवलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३ ॥

[नील०] अनीश्वरोऽयमिति । भवामवे ऐश्वर्यमर्जुनस्यैव । दिष्टस्य दैवस्य । वदैव न तु मां द्रुपयेति भावः । धृतः धृतिमान् ॥ १ ॥ बुद्धयवज्ञानम् अवज्ञातबुद्धित्वम् ॥ २ ॥ मन्त्रवलेन मूलवलेन च प्रियदृग् प्रियो भव-त्ति स च दानाद्यभावे पुनःप्रियो भवति अहं तु न तयाऽवन्वरा प्राप्तकाले मनुक्तेऽनादरो न कर्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

[अर्जु०] भवामवे उत्पत्तिविनाशौ दारुमयी घोषा सूत्रमचारणवगान् अनुदिष्टस्य आदेशस्य । अत्रगे वाकर्णन-मात्रे नतु क्रियायां धृतोऽहमवस्थितोऽस्मि ॥ १ ॥ बुद्धय-वज्ञानं मूर्खताम् ॥ २ ॥ प्रिय इत्यादि । अनेमगिकप्रियत्वे उपाधीनाह—मूलं वशीकरणमेपमं, मन्त्रोऽपि तद्विपयः, यः प्रियः स्वभावादिति शेषः । एवशाब्दोऽप्रियत्वं व्यवच्छि-न्नमिति ॥ ३ ॥

[सर्व०] दिष्टस्यादिष्टस्य । धृत उद्यतः ॥ १ ॥ बु-द्धयवज्ञानभवज्ञानबुद्धित्वम् ॥ २ ॥ मन्त्रो हुंकारादि, मू-लमौषधादि, तद्वलेन तत्रभावेन । यस्तु स्वभावात् प्रियः स एव प्रियः । एवकारो भिन्नक्रमः ॥ ३ ॥

[लक्ष्मा०] भवामवे शुभाद्युमे ॥ १ ॥ यः प्रियः प्रिय एव स इत्यत्र यः परमात्मा प्रियः । औपाधिकप्रियान्तु उपाध्यभावे अप्रिया अपि भवन्तीति भावः । अन्यः इन्द्रादिः ॥ ३ ॥

द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
 प्रिये शुभानि कार्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ॥४॥
 उक्तं मया जातमात्रेऽपि राज-
 न्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।
 तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि-
 रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५ ॥
 न वृद्धिर्वहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
 क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥६॥
 न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
 क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥७॥
 समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
 धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्रं विवर्जय ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सर्वं त्वमापतीयुक्तं भापसे भ्रातृसंमतम् ।
 न चोत्सहे सुतं त्यक्तं यतो धर्मस्ततो जयः ॥९॥
 विदुर उवाच—
 अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
 सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमुपेक्षते ॥ १० ॥
 परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
 परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥
 सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
 अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥१२॥
 ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शत्राः ।

[नील०] द्वेष्ये इति । यो यस्य द्वेष्यस्तस्मिन् तद्दृष्ट्या
 साधुत्वादिर्न सदापि नास्ति प्रिये त्वसदपि तद्दृष्ट्याऽस्तीति
 भावः ॥ ४ ॥ आयतीयुक्तम् उदकं हितम् ॥ ९ ॥ पुत्रं
 त्यक्तमशक्तेन दृष्ट्याः शत्रुत्यादयो वा त्याग्या इत्याशये-
 नाह—अतीविति । कुलविनाशो नोपेक्षणीय इति भावः
 ॥ १० ॥ सांहादं मैत्रीदेवो निवर्तमाने सति प्रीतिः फल-
 निर्वृत्तिः सुर्यं च प्रणश्यति स नीचोऽपमादाय यतते क्षये
 च यत्रमागन्ते शान्तिं च न गच्छतीति द्वयोः संबन्धः
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ संगतं मंगलम् ॥ १६ ॥ निशम्य
 विचार्य ॥ १७ ॥ शुभार्थिना ऐश्वर्यलिप्सुना ॥ २३ ॥

[अर्ध०] माधुः कुजलक्ष्मी, मेधावी उपकारवान्,
 म्मन् प्रिये शुभानि द्वेष्ये पापानि दुर्यादिति शेषः ॥ ४ ॥
 आयनिरुपर्यालः ॥ ९ ॥ अहं तु मन्ये किमायत्या
 यतो यस्मिन् धर्मः प्राग्भरीयमनन्तरि मन् जयः । स्व-

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥१३॥
 युक्ताश्चान्यमैहादोर्पर्यं नरास्तान् विवर्जयेत् ।
 निवर्तमाने सौहादं प्रीतिर्नाचि प्रणश्यति ॥ १४ ॥
 या चैव फलनिर्वृत्तिः सांहादं चैव यत्सुरत्वम् ।
 यतते चापवादाय यत्रमारभते क्षये ॥ १५ ॥
 अल्पेऽप्यपकृते मोहात् शान्तिमधिगच्छति ।
 तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥
 निशम्य निगुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ।
 यो ज्ञातिमनुग्रह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥
 स पुत्रपशुभिर्दृष्टिं श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ।
 ज्ञातयो वर्द्धनीयास्त्वैवं इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥१८॥
 कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।
 श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् १९
 विगुणा ह्यपि संरक्षया ज्ञातयो भरतर्षभ ।
 किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ॥ २० ॥
 प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशांपते ।
 दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां हृत्पर्यमीश्वर ॥ २१ ॥
 एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥२२॥
 मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्वितीपिणम् ।
 ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना ।
 सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३ ॥

भावगुणाः क्षमादयः सहजाः । विनयः शास्त्राऽऽहितो
 गुणः ॥ १० ॥ सदोषं दर्शनममङ्गलं येषां कुञ्जकेकरा-
 दीनाम् । संवासे इति सहस्थितेः सुमहद्भयं प्राणभीतिः ।
 अदाने दानाभावे किमपि प्रदाने स्वल्पं कुतिसतम् ।
 आदत्तमिति दानादानयोर्यत् महद्भयं चित्ते दानादौ (?)
 ॥ १२ ॥ फलनिर्वृत्तिः सुखं च प्रणश्यतीत्यन्वयः ॥१५॥
 निशम्य निश्चित्य ॥ १७ ॥

[सूर्य०] द्वेष्यो न साधुः, साधुरपि । प्रिये त्वशुभान्यपि
 सर्वानि शुभानि द्वेष्ये शुभानि पापानि, अतोऽत्रेयोऽ-
 हितवदित्वात् मा द्विषन्मन्त्रेणुषु विश्वसि(पि)हि स्वमि-
 त्यर्थः ॥४॥ आयतिरुदकैस्त्रयं युक्तमुचितम् । यतो धर्मस्ततो
 जयो धार्मिकाः पाण्डवा यथापि तथापि नोत्सह इत्यर्थः
 ॥ ९ ॥ रत्नभावगुणाः कर्णादयः । विनयः शास्त्राभ्यासे
 श्रद्धाबुद्धिः । उपमर्दं नाशम् ॥ १० ॥ परदुःखोदयेषु

संभोजनं संकथनं समीतिश्च परस्परम् ।
 ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ २४ ॥
 ज्ञातयस्ताारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
 सुवृत्तास्ताारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २५ ॥
 सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
 अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २६ ॥
 श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
 दिग्बहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २७ ॥
 पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
 तान्वा इतान्मुतान्वाजपि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २८ ॥

तदुःखोदयनिमित्तं ये यतन्ते ॥ ११ ॥ तान् विवर्जये-
 दित्यर्थः ॥ १४ ॥ या फलनिर्भृत्सिद्धपकारादिना । सौ-
 हृदे सौहार्दे च यत्सुरं या प्रीतिः कृतार्थतावोयः तत्सर्वं
 सौहार्दे लोहे निवर्तमाने नश्यतीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ नि-
 शम्य विचार्यैः दीनं कृपाविषयम् ॥ १७ ॥

[लक्षा०] साधुः द्वेष्यो न भवति पण्डितोऽपि द्वेष्यो
 न भवति । प्रिये शुभानि कर्माणि ज्ञापकानि । द्वेष्ये
 तु पापानि ज्ञापकानि ॥ ४ ॥ निवर्तमाने सौभाग्य
 इत्यत्र निवर्तमाने स्वस्मान्निवर्तमाने नीते विनीते या
 फलनिर्भृत्तिः फलनिष्पत्तिः सौहृदे च यत्सुरं तव विन-
 श्यतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १४ ॥ स्वल्पेऽप्यपकृत इत्यत्र
 अपकृतं अपकारे सति निपुणं तादृशैः संगनं निशम्येति
 संनम्य ॥ १६ ॥

[नील०] दिग्बहस्तं विभाक्तवाणहस्तं स श्रीमान्
 एनस्तस्य ज्ञातिरवसादजं पापं विन्दति मृगवधजं पापं
 व्याघ्र इवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ सद्गुणं समाह्वयश्चिन्तागारं
 प्रविष्टः लोके आगन्तुं लज्जमान इत्यर्थः ॥ २९ ॥ न
 कश्चिदिति भार्गवान् शुक्रादन्यत्र नीतिशास्त्रकर्तारं शुक्रं
 विहाय अन्यः कश्चिदपि न आपनयते इति न, अपि तु सर्वो-
 ऽप्यपनयते अनीतिं करोति अतः यन् अतीतं तन् अती-
 तमेव श्रेयस्य तत्कालोचितस्य अर्थस्य प्रतिपत्तिः विचारः
 कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदेवाह—दुर्योधनेनेति । प्रत्यानेयं
 प्रतिकर्तव्यम् ॥ ३१ ॥ प्रतीकारमेवाह—तानिति । प्रतिष्ठाप्य
 राज्यांशदानेन स्थिरीकृत्य ॥ ३२ ॥ धीराणां उपदेशूणां
 मुखाहृतानि वचनानि अप्यवस्यति निश्चयं करोति उच्च-
 मफलं कर्मान्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[भृङ्ग०] दिग्बो विपलितः शरो हस्तं यस्य तं विना-
 शहेतुं मृगो यया विन्दति तथा सध्रीको ज्ञातिरवसी-

येन सद्गुणं समाह्वयः परितप्येत कर्मणा ।
 आदावेव न तत्कुर्यादधुवे जीविते सति ॥ २९ ॥
 न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवान् ।
 शोभसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ ३० ॥
 दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
 त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ ३१ ॥
 तास्त्वं पदे मतिप्राप्य लोके विगतकल्मषः ।
 भविष्यसि नरश्रेष्ठ पुत्रनीयो मनीषिणाम् ॥ ३२ ॥
 मुखाहृतानि धीराणां फलतः परिचिन्तय यः ।
 अव्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३ ॥

द्वतो ज्ञातेः पाप विन्दति ॥ २७ ॥ सद्गुणं समाह्वयः शोका-
 भिभवाद्युत्पातं गन्तुं चादाक इत्यर्थः ॥ २९ ॥ भार्गवान्
 शुक्रान् अन्यत्र अन्यः कश्चिन् पुमानापनयते नापरा-
 ध्यति न किं त्वपराध्यत्येव । शुक्रस्तु कुवेरस्य धनापहा-
 रान् श्रेण भक्षितो दशवर्षसहस्राणि कुक्षौ स्थितः सु-
 विपरितुष्टया रुद्राण्या मोचितः ततः प्रभृति नापरा-
 ध्यति । तत्रश्च त्वत्पुत्रेषु कृनापराधेषु श्रेयस्य करणीया(व-
 न्य(र्धे)स्य संप्रतिपत्तिः कौरवपाण्डवानामैकमत्वेन संवि-
 तिर्वुद्धिमत्सु तिष्ठत्येव स्थितियोग्या भवत्येव ॥ ३० ॥
 प्रत्यानेयं निवर्त्यम् ॥ ३१ ॥

[सर्व०] दिग्बहस्तं विभाक्तवाणहस्तासाद्य मृग इव
 यो ज्ञातिः श्रीमन्तमासाद्यावसीदति स श्रीमान् तस्यावन्-
 नस्य एनो विन्दति ॥ २७ ॥ सद्गुणं समाह्वयः सद्वा-
 मिव कार्यमधिकरुदः ॥ २९ ॥ न कश्चिज्गर्वान्शुक्रा-
 दन्यत्र अन्यो नापनयते अनीतं न करोतीति न स एव तु
 नीतिशास्त्रपरत्वान् नापनयते तर्हि किमस्मादशां नीति-
 शिक्षयेत्यत आह—रूपेति । शेषस्य तत्कालोचितस्य उच्च-
 मतीकारभूतस्य सुश्रम्य संप्रतिपत्तिर्ज्ञानं [सा बुद्धिमात्म-
 वत्करोति । अतोऽत्रापि तवापि ना?] तं श्रेयसंप्रतिपत्तिर-
 र्द्धराज्यादिदानेनास्माभिर्वुद्धया निरूपितेत्यर्थः ॥ ३० ॥
 तदेवाह—दुर्योधनेनेत्यादि । प्रत्यानेयं प्रतिनर्तव्यम्
 ॥ ३१ ॥ फलतः फलवत्तया ॥ ३३ ॥

[लक्षा०] यो ज्ञातिरवसीदतीत्यत्र अवसीदति अव-
 तादयति । विपाके दिग्बलित्प्रकाशित्वभिधानान् विप-
 लितहस्तासुरपात् मृगो मृग्योरिव ॥ २७ ॥ न कश्चिन्ना-
 पनयते पुमानन्यत्र भार्गवादित्यत्र कुलालो भार्गवश्चैव
 कुम्भकारी तिगवत इत्यभिधानान् भार्गवान् कुम्भकारान्
 अन्यत्र कश्चित्पुमान् श्रेयं दत्तस्य नापनयते पुनः प्रत्या-

असम्यगुपयुक्त हि ज्ञानं मुकुशलैरपि ।
 उपलभ्यं चाविदितं विदितं चाननुष्ठितम् ॥ ३४ ॥
 पापोदयफलं विद्वान् यो नारभति वर्धते ॥ ३५ ॥
 यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते ॥ ३६ ॥
 अगाधपङ्के दुर्मथा विपमे विनिपात्यते ।
 मन्त्रभेदस्य पद् शत्रो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ॥ ३७ ॥
 अर्थसंततिकामश्च रसेदेतानि नित्यशः ।
 मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवम् ॥ ३८ ॥
 दुष्टामात्म्येषु विश्रम्भं दूताचाकुशलादपि ।

वृत्त्या न नयति । हुम्भकारो हि बहुतरप्राक्षणभोजनार्थं
 मत्पद्रव्याश्रयात्प्राग्दत्तमेव भाण्डादिकं पुनर्नात्वा नवीकृत्य
 विक्रीणातीति लोकप्रसिद्धम् । सप्रविपत्तिं दत्तस्य पुनर-
 पहार ॥ ३० ॥

[नील०] मुकुशलैरप्युपयुक्तम् उपदिष्टं तत् ज्ञानम्
 असम्यगेव यत् उपलभ्यं ज्ञेयं तेन अविदितं न ज्ञातं वि-
 दितं ज्ञातं वा तत् नानुष्ठितम् । मनुक्तं त्वयि निष्फल-
 मेनेति भावः ॥ ३४ ॥ यस्य श्येनादेः फलं प्रह्वनवादि
 पापोदय पापहेतुः तत्फलं फलहेतुभूतं कर्म यो नारभते
 स वर्धते ॥ ३५ ॥ अविमृश्य अविचार्य पापमेवानुवर्तते
 सततं करोति ॥ ३६ ॥ पङ्के नरके ॥ ३७ ॥ अर्थसन्तति-
 अर्थानामविच्छेदेन वृद्धिं तत्कामं । मदं सुरापानज-
 चित्तवैहृष्यम् । स्वप्नं निद्राम् । अविज्ञानं परकीयगुण-
 चारादरक्षणम् । आत्मसंभवम् आकारं नेत्रवक्त्रविकारादि-
 फम् । तावत्तैव परदूता मन्त्रमुजयन्ति ॥ ३८ ॥ मन्त्रभे-
 दस्य द्वाराणि सङ्गोक्तिं विदधाति ॥ ३९ ॥ श्रुतं शास्त्रम्
 ॥ ४० ॥ मत्या मननेन युक्तिमिरनुचिन्तनेन । जात्येति
 पाठं वृत्तीन्तवनेन । बुद्ध्या स्वानुभवेन सपाद्य कार्ययोग्यता
 निश्चित्य ॥ ४२ ॥ श्रुत्या परतः, दृष्ट्या स्वयम् आकृत्या
 शाल्या विज्ञाय पुन पुनर्विदोषेण ज्ञात्वा प्राज्ञताम् ॥ ४३ ॥

[अर्जु०] असम्यग् इत्यादि । न्यायेन फलं प्राप्यापि
 विदितं तदुप-गन्तव्यं सम्पद्ज्ञातमपि अनुष्ठितं यत्ने
 नापि अमम्यगुपयुक्तत्वादेविदितमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्या-
 पोदयफलं चरति सवर्धते ॥ ३५ ॥ यस्तु पूर्वकृतं मि-
 थ्यादिपापं पूर्वकृतम् । सर्वकं सेत्येन सेत्ये वा सेत्र
 केन अविमृश्यानुवर्तते पुन सेवते सोऽन्वयहेतोऽपराधे
 स्वया घृन इति तेन सेत्येन पात्यत ॥ ३६ ॥
 स तपि सपदनम् । मदं सुरापानं, स्वप्नं कदाचिन्मन्त्रस्य
 प्रलापेन श्रवणम् । अथज्ञानं मन्त्रसहायकारिणाम्

द्वाराप्येतानि यो ज्ञात्वा संटुणोति सदा नृप ॥ ३० ॥
 त्रिगर्गाचरणे युक्तः स शत्रून्पतितिष्ठति ।
 न वै श्रुतमविज्ञाय दृष्टाननुपसेव्यः ॥ ४० ॥
 धर्मोर्थां वेदितुं शत्रून् वृहस्पतिर्भवेत्परि ।
 नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमनृप्यति ॥ ४१ ॥
 अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हृतमनप्रियम् ।
 मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासङ्गम् ॥ ४२ ॥
 श्रुत्वा दृष्ट्वाऽपि विज्ञाय शान्तिर्भवेत् समाचरेत् ।
 अर्कोति विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराजयः ॥ ४३ ॥

आकारं व्यञ्जकं भ्रूक्षेपादिषुम् ॥ ३८ ॥ विश्रम्भं विश्वा-
 सम् ॥ ३९ ॥ अधितिष्ठति उपरि वर्तते । श्रुतं शास्त्रम्
 ॥ ४० ॥ अनात्मनि मूढे जात्या उत्तममध्यमया ।
 मत्येति च पाठः । सपाद्य एव वयमिति निश्चित्य
 ॥ ४२ ॥ श्रुत्वा अन्तेभ्यो गुणात्गुणाविति शेषं अर्जुनि वने-
 नाभावम् ॥ ४३ ॥

[सर्व०] आस्ता धीरैः सदशकरणम्, मन्त्रिभिर्दु-
 र्नेवे कारितेऽपि स्वयं प्रतिर्कृत्य युज्यत इत्याह-असम्यगु-
 पयुक्तं हीति । असम्यगप्या ज्ञानमुपयुक्तं जनितं सङ्कुशलै-
 रालमतिभिर्भ्रमाद्विपरीतफलमेव हि तत्साधनतया ज्ञा-
 पितं स्वयमुपलभ्यं ज्ञात्वापि विदितमसम्यक्तया पश्चा-
 दनुष्ठितं कृतं सन् विदितमसम्यक्तया तत्पापोदय फलं यस्य
 तादृशस्तथाफलदर्शनात् निश्चित्य यो नाचरति पुन न
 करोति यस्तु पूर्वकृतमेकदा कृतं पापं पापोदयत्वात् ।
 कर्म तादृक्फलताया अविमृश्यानुवर्तते ॥ ३४ ॥ ३६ ॥
 तत्र अगाधपङ्के अनुत्तरणीयापाये ॥ ३७ ॥ अर्थसन्त-
 तिरर्थोत्वचि । एव स्वप्नोऽवज्ञानं किमेतत् किमेतत्परकी-
 तनेन भविष्यतीति । आकारं सुरविकारादिसूचकम्
 ॥ ३८ ॥ अधितिष्ठत्यभिभवति श्रूयत इति श्रुतं शास्त्रम्
 ॥ ४० ॥ आत्मा बुद्धिः, अनात्मनि अनुद्वौ । जात्या
 परीक्ष्य मन्त्रिणम्, अयमसज्जातो भवति न वेति । मत्ये-
 तिपाठं मतिर्भेतमनुमानं तथा कार्यं परीक्ष्य तत्तत्त्वं विचा-
 ररूपं परीक्ष्यरूपज्ञानम् । बुद्ध्या प्रत्यक्षेण फलात्पुण्यलभ्येन
 सपाद्य उपपाद्य उपपन्नमेतन्न मिथ्येति निश्चित्य
 ॥ ४२ ॥ एवमर्थमित्यनोपमानमुक्त्वा प्राप्तवाक्येनापि नि-
 श्रयं दर्शयति । श्रुत्वाऽऽन्तेभ्यः । तत्रापि फलादि क-
 चिद्दृष्ट्वा सर्वादिनासद्गाम्यारणात् । पश्चाद्विज्ञाय कार्य-
 त्वेन निश्चित्य प्राज्ञैः समं मैत्री मन्त्रसहायिभ्यम् । अर्जुनि
 जीमनोपयुक्तार्थाभावम् ॥ ४३ ॥

इन्ति नित्यं क्षमा क्रोधाभाचारो हन्यलक्षणम् ।
 परिच्छेदेन क्षेत्रेण वेदमना परिचर्यया ॥ ४४ ॥
 परीक्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ।
 उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ॥ ४५ ॥
 अपि निर्युक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ।
 प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं मियदर्शनम् ॥ ४६ ॥
 मित्रवन्तं सुवाक्यं च मृदुदं परिपालयेत् ।
 दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ॥ ४७ ॥
 धर्मोपेक्षी मृदुर्हामान् स कुलीनशताद्वरः ।
 ययोश्चित्तेन वा चित्तं निभृतं निभृतेन वा ॥ ४८ ॥
 समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यति ।
 दुर्बुद्धिमकृतमज्ञं छन्नं कूपं दुर्णैरिव ॥ ४९ ॥
 विवर्जयेत् मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ।
 अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ॥ ५० ॥
 तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ।

[नील०] परिच्छेदः भोग्यवस्तुसामग्री क्षेत्रेण जन्मस्या-
 नेन ह्यमावाप्तिषु प्रायेण विवेकाभावात् परिचर्यया आ-
 चारेण ॥ ४४ ॥ वैद्यं विद्यावन्तम् ॥ ४६ ॥ चित्तं ज्ञान-
 मात्रं निभृतं गूढाचारप्रवृत्तं मन्त्रयन्त्रादि प्रज्ञा विदोपेतो-
 ऽर्थोन्नयनक्षमता ॥ ४८ ॥ रौद्राः क्रोपनाः साहसिकाः
 अविश्वदृशकारिणस्तेषु ॥ ५० ॥ इन्द्रियाणामनुत्सर्गो वि-
 पयेषु प्रवृत्तिः अनुत्सर्गो विपयेभ्यो निवृत्तिः सा मृत्युदु-
 स्या दुरनुप्रेयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आयुष्याणि आयुःकाराणि
 अपनीतमन्यायेन नाशितम् ॥ ५४ ॥ आयुष्यामागामिनि
 काले दुःखस्य प्रतीकाररुहः तदात्वे वर्तमाने दृढनिश्चयः
 भोगं विना प्राप्तस्य दुःखस्य नाशो नास्तीति ज्ञात्वा
 तत्संन्येऽपि नोत्तपति ॥ ५५ ॥ मद्गलानां दधिदूर्वा-
 गवादीनामालम्भनं संशोः योगः सहायसंपन् उद्यानसुधमः
 ॥ ५७ ॥ अनिवेदः उद्योगात् अनुपपन्नः ॥ ५८ ॥

[अर्जु०] परिच्छेदेन परिवारेण । क्षेत्रेण देशेन
 ॥ ४४ ॥ [तन् उपसेवनं च] वैद्यं वेदेन व्यवहरन्तम्
 ॥ ४६ ॥ नैभृतं निश्चलता ॥ ४८ ॥ अवलिप्तेषु अहंका-
 रिषु, रौद्राः क्रोपनाः, साहसिका अपरामृत्युकारिणः
 ॥ ५० ॥ तेषु अत्यागि आपद्यति अत्यजनशीलम् अनु-
 त्सर्गोऽप्रेरणं न विशिष्यते । इन्द्रियप्रेरणे मृत्यौ च
 प्रच्छादीनां विषयाणाममहणसंभवात् ॥ ५२ ॥ अत्यर्थं
 रागादिशयेन प्रेरणातिशयः ॥ ५३ ॥ अपनीतं नयादप-
 गतम् ॥ ५४ ॥ आयुष्यासुचरकाले । तदात्वे कार्यात्म-

कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमशुद्रं दृढभक्तिरुम् ॥ ५१ ॥
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेप्यते ।
 इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युनाऽपि विशिष्यते ॥ ५२ ॥
 अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्वैवतानपि ।
 मारद्वं सर्वभूतानामनमृषया क्षया दृष्टिः ॥ ५३ ॥
 आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ।
 अपनीतं मुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीपते ॥ ५४ ॥
 मतिमास्याय मुहूर्त्तं तदकापुरुषव्रतम् ।
 आयुष्यां प्रतिकाररुहस्तदात्वे दृढनिश्चयः ॥ ५५ ॥
 अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थेन प्रहीयते ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ॥ ५६ ॥
 तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ।
 मद्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ॥ ५७ ॥
 भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ।
 अनिवेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च ॥ ५८ ॥

काले कर्तव्यमेवेति दृढनिश्चयः ॥ ५५ ॥ अतीते
 निष्पन्ने कार्यशेषज्ञोऽस्मिन् कृते इदं भावि प्रयोजनम्
 ॥ ५६ ॥ हरति तन्मयतया एनं निषेयकम् । मद्गलाल-
 भनं दध्यश्रवादिन्धनं योग उपायज्ञता । श्रुते शास्त्र-
 प्रेरणम् ॥ ५७ ॥ अनिवेदः कार्यवत्परता ॥ ५८ ॥

[सर्व०] परिच्छेदः ज्ञानं वा । परिचर्या परित्यक्-
 णं आचारः पित्रादिदर्शनेनात्यन्तनिश्चिनतानिराम्यः ।
 तादृशस्य किञ्चिद्गृहीत्वा भेदकरणस्य संभवात् ॥ ४४ ॥
 वैद्यं विद्यावन्तम् ॥ ४६ ॥ नैभृतं गूढाकारप्रवृत्तिः ।
 चित्तं ज्ञानमात्रम् ॥ ४८ ॥ प्रज्ञा परीक्षाकारा बुद्धिः । समेति
 समतामेति अकृतप्रज्ञं कृतम् ॥ ४९ ॥ रौद्रेषु क्रोपनेषु याह-
 सिकेषु अविश्वदृशकारिषु ॥ ५० ॥ इन्द्रियाणामनुत्सर्गोऽन्यन्तं
 विपयेभ्यो निवृत्तिः । अतो मृत्युरवशिष्यतेऽतो जीवताऽऽ-
 क्यः अत्यन्तमुत्सर्गोऽप्यवसाद्यतीति क्रमेण निवर्तनं कार्य-
 मित्यर्थः । कचिन्मृत्युनाऽपि विशिष्यते इति पाठस्तत्र
 पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ५२ ॥ अपनीतं अपनयेन ना-
 शितम् ॥ ५४ ॥ आयुष्यामागामिनि सुने दुःखे वा प्रति-
 काररुहः । प्रतिकारः कार्यशेषः शेषे संभतिपत्तिरित्यत्र
 दर्शितः ॥ ५५ ॥ अपहरति जयति । योग उद्योगः ।
 उत्थानं प्राप्ते काले कार्यात्मनः । आर्जनं कौटिल्याभावः
 ॥ ५७ ॥ अनिवेदः शोकाभावः, प्रारब्धस्य शीघ्ररक्षा-
 दर्शनेऽप्यत्यागो वा ॥ ५८ ॥

[लक्षा०] ब्रह्मचर्यया ब्रह्मचर्यवर्मेण, वेदाभ्यासेन वा

महान् भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्नुते ।
 नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पथ्यतमं मतम् ॥ ५९ ॥
 प्रभविष्णोर्धया तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ।
 क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान् धर्मेकारणात् ॥
 अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥६०॥
 यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
 कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६१ ॥
 दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेऽवलसेषु च ।
 न श्रीर्वेसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥६२॥
 आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
 अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुलुदयः ॥ ६३ ॥
 अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतं ।
 प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ६४ ॥
 न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।
 नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नातुरज्यते ॥ ६५ ॥

॥ ४४ ॥ इन्द्रियाणामनुत्सर्ग इत्यत्र अनुत्सर्गः विषये-
 प्प्रप्रेषणममृत्युना मृत्युरहितमोक्षेण ॥ ५२ ॥ अपनीतं
 सुनीतेनेत्यत्र अपनीतगविनीतं पुरपं सुनीतेन सुनयेन
 अर्थं प्रति प्रयोजनं प्रति आनिनीपति ॥ ५४ ॥

[नील०] तस्य मध्यमस्य यो न शक्तः नाप्यशक्त-
 रतयेत्यर्थः सर्वेषां क्षमा श्रेयस्करित्यर्थः ॥ ६० ॥ मूढ-
 प्रनमादारादौ अतिनिर्वन्धम् ॥ ६१ ॥ अदान्तेषु लिंसा-
 द्दानेषु ॥ ६२ ॥ सव्यपत्रपं सलज्जम् ॥ ६३ ॥ अत्यार्य-
 मत्यन्तममृदिलम् ॥ ६४ ॥ और्ध्वदेहिकं परलोन्साधनं
 यज्ञदानादि ॥ ६५ ॥ समयः इन्द्रियाणां निग्रहः ॥ ६९ ॥
 भयस्य ऐर्ष्यस्य ॥ ७० ॥ प्राक्षणकाम्या प्राक्षणस्य इच्छा
 तदाक्षयेत्यर्थः । मंदध्यात् कुर्यात् ॥ ७२ ॥

[अर्जु०] महान् महापद्मभाजनम् ॥ ५९ ॥ प्रभविष्णौ
 मतये । क्षमादानं निरूपयति अर्थानर्थोक्त्यादि । यथा
 अर्थं यथा प्रतीकारं बुद्धगनुत्सादनयाऽऽशोभादावन्तयेऽपि
 ॥ ६० ॥ सव्यपत्रपं सलज्जम् ॥ ६३ ॥ अत्यार्यमतिप-
 विष्टं मानसं विषाणेणामारा वरिष्यतीति, ज्ञानेन मा
 मुन्तीऽरिष्यतीति । अतिशूरं पतितेऽग्निभ्रिगाप्रया स्या-
 मिति, अतिव्रतं निरुपभोगा स्यामिति । प्रज्ञाभिमानिनं
 (एति माय) दुराज्ञादानेन नागयिष्यतीति ॥६४॥ श्रेयवता
 आमुपैषयता भयं मरणं, मयमोऽति ज्ञानम् ॥६९॥ भयस्य
 विभूतं प्रदोषः ॥ ७० ॥ आपदतिनस्य प्रतिनः श्रुतानि
 पाम्रजानि कृत्वात्पयमाभेरयाऽऽकर्णादेव पदसंन्या

उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः कचिदेवावतिष्ठते ।
 अप्रिहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥६६॥
 रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
 अधर्मापार्जितैरर्थैः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ ६७ ॥
 न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ।
 कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापस्तु संध्रमे ॥ ६८ ॥
 उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्ववतां भयम् ।
 उत्थानं संयमो दाक्षयमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ॥६९॥
 समीक्ष्य च समारम्भा विद्धि मूलं भवस्य तु ।
 तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ॥७०॥
 हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ।
 अष्टौ तान्यव्रतप्रानि आपो मूलं फलं पयः ॥७१॥
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वेचनमौषधम् ।
 न तत्परस्य संदध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ॥७२॥

॥ ७१ ॥ हविर्हुतशेषः ॥ ब्राह्मणकाम्या तदिच्छा । अष्टा-
 विति च यथाश्रुत्या पठन्ति । संदध्यात् संयोजयेत् ॥७२॥

[सर्व०] अर्थोऽर्थसाधनशक्तिः अर्थसाधनताया अश-
 क्तिरन्वयः । तेन समशक्तयशक्तेर्मध्यमस्यापि क्षमा हितेत्यर्थः
 ॥ ६० ॥ न मूढव्रतमत्यन्तं सुखपरित्यागैर्नैव व्रतसिद्धि-
 रिति मूढस्य व्रतम् ॥ ६१ ॥ मृदुत्वात् कृषालत्वात्
 ॥६३॥ अत्यार्यमत्यन्तमृदुलम् । आर्ष्यदात्रोद्दानेन अक्ष-
 यतया तु वसति । अतिशूरमतिव्रतयोस्तेजोसाहेषुत्वात्
 प्रज्ञाभिमानिन्यभिमानद्वेषात् ॥६४॥ वृत्तमाचारः ॥६६॥
 कान्तारं शून्यवत् । कृच्छ्रास्वापस्तु रोगादौ । संध्रमे
 दुर्मिश्नादौ ॥ ६८ ॥ शेषनतामापु शेषनताम् । संयम
 इन्द्रियाणाम् ॥ ६९ ॥ भयस्य भूतेः । प्रदोष वेदः ॥ ७० ॥
 पडेतान्यव्रतप्रानि मुक्तानि ॥ ७१ ॥ हविर्वैशेषः । तथा
 औषधं तथ गुरोर्वेचनमुत्थते इति गुरुवरचनम्, गुरुत्वमनु-
 मतमित्यर्थः । तथा ब्राह्मणकाम्या प्राक्षणेच्छया तदनुत्थयेति
 यावत् । इच्छामात्रे पुत्र (?) काम्या अत्रत्ययः सुतां सुतुगिति
 तृतीयालोपः । संदधं प्राक्षणगुर्नुमतमिति विशिष्टमौषधमे-
 पमिति यत् । अष्टौ तानीति पाठे केनचिदनुमतमप्यौषधं
 न दुष्यतीति तात्पर्येण । औषधमात्रस्य भेदाप्राष्टरविगेन
 इति मन्तव्यम् । प्राक्षणानुमत्यादेस्तु पृथक्वचनं तु तत्र
 मत्वत्यन्तदोषाभावः औषधमात्रे तु दोषास्त्येति दर्श-
 यितुम् । मंदध्यात् संन्यायेत् ॥ ७२ ॥

[गृह्य०] मार्दवात्मक्यपत्रपमित्यत्र अवगता प्रया

संग्रहेणैव धर्मः स्यात्कामादान्यः प्रवर्तते ।
 अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७३ ॥
 जयेत्कर्द्वयं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ।
 स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरी चण्डे पुरुषमानिनि ॥ ७४ ॥
 चौरैः कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ।
 अभिवादनशीलस्य नित्यं दृष्टोपसेविनः ॥ ७५ ॥
 चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुषोवचलम् ।
 अतिक्रेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा ॥ ७६ ॥
 शत्रोर्वै प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः क्रयाः ।
 अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ॥ ७७ ॥
 निराहाराः प्रजाः शोच्या शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ।
 अथवा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ॥ ७८ ॥
 असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्पं मनसो जरा ।
 अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्यात्रतं मलम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

मलं पृथिव्या वाहीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् ।
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ८० ॥
 सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रयु ।
 ज्ञेयं त्रयुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ८१ ॥
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत्स्त्रियः ।
 नेत्र्यनेन जयेद्दग्धिं न पानेन घुरां जयेत् ॥ ८२ ॥
 यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निमित्ताः ।
 अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ८३ ॥
 सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतितस्तथा ।
 घृतराष्ट्रं विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ८४ ॥
 यत्पृथिव्यां त्रीहियवं हिरण्यं पदावः स्त्रियः ।
 नालमेकस्य तन्सर्वमिति पदयन् मुह्यति ॥ ८५ ॥
 राजन्भूयो व्रथामि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
 समता यदि ते रामन् स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा ॥ ८६ ॥

अपत्रपा । सा न भवतीति व्यपत्रपा । सम्यग्लज्जत्यर्थः
 उयासहितम् ॥ ६३ ॥ आर्याणितिक्रम्य वर्तमानः अत्यार्थः
 तं व्रतमतिक्रम्य वर्तमानः अतिव्रतः तम् ॥ ६४ ॥ यः
 करोतीर्ध्वदैहिकमित्यत्र और्ध्वदैहिकं वेदाङ्कुरं विद्यमान-
 स्वर्गादिफलसाधनं कर्म ॥ ६७ ॥ न तत्परस्य संख्यादि-
 त्यत्र तत्परस्य उक्ताष्टविधयर्मपरस्य विषये ॥ ७२ ॥

[नील०] अन्योऽधर्मः कामान् इच्छया साधुना
 कर्मणा ॥ ७३ ॥ स्त्रीधूर्तके स्त्रियां धूर्तं चेत्येकव-
 द्भावः ॥ ७४ ॥ वाक्शल्पं दुर्वचनम् । अनाम्नायः अन-
 यास एव मलं येषाम् ॥ ७९ ॥ वाह्वीकाः । पञ्चानां
 सन्धुपष्ठानां नदीनां यत्र संगमः । वाह्वीका नाम ते
 ज्ञाः । विप्रवासः प्रवासः ॥ ८० ॥ स्वप्नेन शयनेन ॥ ८२ ॥
 इति ते स्वेषु पुत्रेषु पाण्डुषु च समताऽस्ति तर्हि सर्वेषु
 ममेवाचर यथाभागं राज्यं तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतमहाभारते उद्योगपर्वणि
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[अर्जु०] संग्रहेण संग्रहेण क्रोधादयः शब्दाः कर्तव्य-
 ाव च योग्याः ॥ ७३ ॥ स्त्रीधूर्तके स्त्रियां धूर्तके च
 ण्वा कुट्टान् स्त्री चञ्चलवान्, धूर्तको बञ्चकत्वात्,
 दृढेन द्रव्यलोभान्, अलसे अतनुष्ठानान्, भीरी भयान्,
 ष्टे क्रोधान्, पुरुषमानिनि गर्वान् ॥ ७४ ॥ चौरैः शत्रु-
 पत्नान्, कृतघ्ने उपकृततागस्त्वान्, नास्तिकेऽध्यामिकत्वान्,
 दूषसंभवात् एषु विश्वासो न कार्यः ॥ ७५ ॥ अनाम्नायो-

ऽनभ्यासः ॥ ७९ ॥ वाहीका स्तदेशोद्भवा ब्राह्मणाः । ते
 च द्वास्वामीति लोभयित्वा न दातारः । विप्रवासो भर्तारं
 विहाय स्थितिः ॥ ८० ॥ त्रयु रङ्गम् ॥ ८१ ॥ स्वप्नेन निद्रया
 कामेनोपभोगेन ॥ ८२ ॥ अलं पर्याय्ये आकाङ्क्षानिवृत्तय
 इति यावन् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमन्महाभारतन्यायन्यायामर्तुमिश्रतापाद्युद्योगपर्वणि
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[सर्व०] संग्रहेण संग्रहेण । कामादिच्छायां सत्या-
 मेतावदेव तु पर्यायमितिः । अक्रोधेन क्रोधं क्रोद्धारम् ।
 साधुना साधुत्वेन ॥ ७३ ॥ अनृतमनृतवादिनम् । स्त्री
 च धूर्तश्च स्त्रीधूर्तकम् ॥ ७४ ॥ आश्वासस्तद्वचनविश्वासः,
 स्त्रीणां स्वभावान्, धूर्तानां द्रव्यलोभान्, अलसस्य नियो-
 गभयान्, भीरीभयमात्रान्, चण्ड-पुरुषमानिनोः क्रोध-
 स्तुतिपरत्वान्, चौरैः द्रव्यलोभान्, कृतघ्ननास्तिकयोश्च
 स्वभावादनृतवादिवान् ॥ ७५ ॥ वाक्शल्पं दुर्वचनम्,
 तेन मनसश्चलत्वं भवात् । अनाम्नायोऽनभ्यासः ॥ ७९ ॥
 वाहीकाः कथंकाः, वाहीकदेशोद्भवा वा । विप्रवासः
 प्राविशेधेन(?) वासः ॥ ८० ॥ स्वप्नेन निद्रासेवया ।
 कामेन कामोपभोगेन ॥ ८२ ॥ यदि तव पितृव्यलेन
 समभावो वस्तुतोऽस्ति तदा सममाचर प्रवर्तस्व ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहाभारतन्यायन्यायामर्तुमिश्रतापाद्युद्योगपर्वणि
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[लक्ष्ण०] अनाम्नायमला वेदा इत्यत्र त्रै अभ्यासे
 ८५ म. वरं वच किंचिदत्राधिकम् । इति एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ४०

विदुरेण पुनराहं प्राणि नातिक्रमनपूर्वकं पुषिष्ठितय राज्यदानोपदेशः ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

योऽभ्यर्चिनः सद्भिरमज्ञमानः

करोत्यर्थं शक्तिमहापयिन्वा ।

क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-

मन्त्रं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १ ॥

महान्तमप्यर्थमथर्मयुक्तं

यः संत्यजत्यनपाकृष्ट एव ।

सुखं मृदुःखान्यवमुच्य शेने

जीर्णा त्वचं सपे इवावमुच्य ॥ २ ॥

अवृते च समुत्कर्षो रामगाभि च पशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महृत्या ॥ ३ ॥

अमूर्खकपर्दं मृत्युरतिवादः श्रियो वयः ।

अशुभ्रूपा त्वरा इत्यावा विद्यायाः शत्रवस्त्रपः ॥ ४ ॥

आन्ध्र्यं मदमोहा च चापलं गोष्ठिरेव च ।

इति धानोः अनाप्रायोऽनन्यामः ॥ ७९ ॥ सीमन्यापि मन्त्रं

स्तञ्चना चाभिमानीत्वं तथाऽत्यागित्वमेव च ॥५॥

एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मनाः ।

सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ६॥

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम् ।

नापिस्तृष्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसो वामलोचना ॥ ७ ॥

आशा घृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः

क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।

अपालनं हन्ति पशुंश्च राज-

चेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८ ॥

अज्ञश्च कांस्यं रजतं च नित्यं

मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रिपथ ।

दृष्टो प्रातिरवसन्नः कुलीन

एतानि ते सन्तु शूहे सदैव ॥ ९ ॥

मादि(1) विमृतिं अन्तरोऽन्तगत्मा । अथवा सप्त

अजोज्ञा चन्दनं वीणा आदर्शी मधुसर्पिणी ।
 त्रिपमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णनाभोज्य रोचना ॥ १० ॥
 गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मरुतब्रवीत् ।
 देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीना च भारत ॥ ११ ॥
 इदं च त्वा सर्वपरं ब्रवीमि
 पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम्
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
 दर्म्मं जयाञ्जीवितस्वापि हेतोः ॥ १२ ॥
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
 जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।
 त्यक्त्वाऽनित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
 संतुष्य त्वं तोपरो हि लाभः ॥ १३ ॥
 महाबलान्पश्य महातुभावान्
 प्रज्ञास्य भूमिं धनधान्यपूर्णां ।
 राश्यानि हित्वा विपुलाश्च भोगान्
 गताश्वरेन्द्रान् वशमन्तकस्य ॥ १४ ॥

[नील०] अजेन सहित उक्षा अजोज्ञा औदुम्बर
 ताम्रमय पात्रजातम् । उदुम्बर स्मृत ताम्रे इति विश्व ।
 विप लोहमिति सर्वज्ञ । स्वर्णनाभ शालग्राम, दक्षि
 णावर्तं शङ्ख इति नारायण ॥ १० ॥ धन्यानि मङ्गला-
 वहानि ॥ ११ ॥ सर्वपर सर्वम्य पुण्यहेतुभ्य परमुत्कृष्ट
 महाविशिष्ट महेन उत्सवेन अविशिष्ट समान माङ्गलिन-
 मित्यर्थे ॥ १२ ॥ अस्य जीवत्वस्य हेतुरविद्या । अनित्य
 सुखदुःखे अविद्या च । नित्ये धर्मं निरवद्ये आत्मनि च
 प्रतितिष्ठत्वा निष्ठा ब्रह्म । संतुष्य सतोप प्राशुहि । तोप
 पर उत्कृष्ट यस्मिन् लभे ॥ १३ ॥ गृहान् निर्हरन्ति दूरी-
 कुर्वन्ति ॥ १५ ॥ उत्सृज्य सतस्य दह त्यक्त्वा ॥ १७ ॥
 अस्माह्लोकान्पूर्वं स्वर्गे अनुष्य अमुष्मात् स्वर्गात् चान् अ
 स्माच्च अथ पाताले महत्तम तमोरुणप्रधानैः पुरुषैः प्राप्य
 स्थानमन्वकारमप्रकाशं तत् अन्ध तम अन्धतामिन्द्राप्य
 नरकं बुध्यस्व मा त्वा रागात् प्रलभेत सृष्टेत् ॥ १९ ॥

[अर्जु०] अज ज्ञान । विप शुल्की । औदुम्बर ताम्रम्
 ॥ १० ॥ धने साधूनि धन्यानि ॥ ११ ॥ सर्वपर सर्वो-
 त्कृष्टम् ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः नित्य मोक्ष प्रति हेतुत्वान् ।
 जीव क्षेत्रज्ञ । धातु शरीर श्रेष्ठादिधात्वारोधत्वान् ।
 हेतुरिति प्रायश्च पाठ । अनित्यान् सुखादीन् । प्रतिनि-
 ष्टस्य एकाकी व्रज नित्ये क्षेत्रज्ञे संतुष्य तोपश्चासौ परक्षेति

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
 उत्क्षिप्य राजन् स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
 तं मुक्तकेशाः करुणं हृदन्ति
 चितामभ्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १५ ॥
 अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
 चयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
 द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
 पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६ ॥
 उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
 अपुष्यान्फलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥ १७ ॥
 अथौ प्रास्तं तु पुरुष कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ।
 तस्मात्तु पुरुषो यत्रादर्म्मं संचिनुयाच्छनैः ॥ १८ ॥
 अस्माह्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
 महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
 तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
 बुध्यस्व मा त्वा प्रलभेत राजन् ॥ १९ ॥

तोपपर ॥ १३ ॥ अस्मादित्यादि । लोकयत इति लोको
 देह । ऊर्ध्वं प्राप्तुकाम । अनुष्य प्राप्यस्य देहस्य पूर्वमधो-
 वक्ति महत्तमस्तिष्ठति अज्ञानरूपम् । अन्धकारमिन्द्रि-
 यज्ञानविरहस्य तत् तत्त्वज्ञान वै प्रसिद्धम्, इन्द्रियाणां
 महामोहनमिति प्रसहेत् अभिभवेत् ॥ १९ ॥

[सर्व०] अजज्ञ उक्षा च अजोज्ञा । धर्म । विप
 लोह तीक्ष्णोपलक्षणत्वात्, औदुम्बर ताम्र, स्वर्णनाभो
 दक्षिणावर्तशङ्ख ॥ १० ॥ धन्यानि माङ्गलानि । देव-
 ब्राह्मणातिथिपूजार्थं चन्दनसर्पिणी । अन्यानि मङ्गलार्थ-
 मात्रेण ॥ ११ ॥ सर्वपर पुण्य सर्वस्मात्पुण्यहेतोरुत्तम
 महाविशिष्टमियुक्त्याऽन्येष्वोऽपि ॥ १२ ॥ नित्यो धर्म
 परलोकेऽपि स्थायी । यत्तत्तथाश्रयो जीव आत्मा नित्य
 धातु धत्ते पुष्पाति सुखेनात्मानमिति शरीर, तस्यानि
 त्यत्वात्तज्ज यसुखदुःखोऽपि अनित्ये, न परलोकरथायिनी
 अनित्यान् सुखदुःखादीन् । नित्ये धर्मं संतुष्य अल्पेऽपि
 पर्याप्तप्रत्यय ब्रह्म । तोप सन्तोप पर उत्तमो यस्माह्लोकात्
 लोकप्राप्तिञ्च-यात्सुखान् स लोक ॥ १३ ॥ निर्हरन्ति नि
 सारयन्ति ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वमात्राश अमुष्यास्य लोभस्थाथ
 पाताले महत्तमो नरकमन्धकार अन्धताकरमिन्द्रियाणां
 महामोहनं दुःखेन त्रिपथान्तराऽग्रहणात् । उदुम्बरस्य
 ज्ञात्वा धर्मं चर । तन्मा त्वा प्रसहेत् अभिभवेत् ॥ १९ ॥

अज्ञोऽज्ञा चन्दनं वीणा आदर्शो मनुसर्पिणी ।
 विषमौदुस्वरं शृङ्गः स्वर्णनाभोज्य रोचना ॥ १० ॥
 गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मरुत्प्रवीत ।
 देवब्राह्मणपुत्रार्थमनिधीनां च भारत ॥ ११ ॥
 इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
 पुण्यं पदं तान महाविशिष्टम्
 न जानु कामान् भयान् लोभा-
 द्भ्रमं जयाज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ १२ ॥
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
 जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।
 त्यक्त्वाऽनित्यं प्रतिविष्टस्व नित्ये
 संतुष्य त्वं तोषरो हि लाभः ॥ १३ ॥
 महाबलान्पश्य महातुभावान्
 मश्यास्य भूमिं धनधान्यपूर्णांम् ।
 राश्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान्
 गताश्वरेन्द्रान् वशमन्तकस्य ॥ १४ ॥

[नील०] अज्ञेन महिनः उज्ञा अज्ञोऽज्ञा औदुस्वरं
 ताम्रमरं पात्रज्ञातम् । उदुस्वरं स्वरं ताम्रे इति विश्वः ।
 विषं लोहमिति सर्वज्ञः । स्वर्णनाभः शालग्रामः, वक्रि-
 णावर्तः शृङ्ग इति नारायणः ॥ १० ॥ धन्यानि महत्कला-
 बहूनि ॥ ११ ॥ सर्वपरं सर्वेभ्यः पुण्यहेतुष्यः परमुत्कृष्टं
 महाविशिष्टं महेन उत्तमैर्न अविशिष्टं समानं माङ्गलिक-
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्य जीवत्वस्य हेतुगविद्या । अनित्यं
 सुखदुःखे आविर्भावः च । नित्ये धर्मे निरवये आत्मानि च
 प्रतिविष्टस्व निशान् हुरु । संतुष्य मतोषं प्राप्नुहि । तोषः
 पर उदकृष्टः यस्मिन् लभे ॥ १३ ॥ गृहान् निर्हन्ति दृग्-
 दुर्वन्ति ॥ १५ ॥ चञ्चल्य मृतस्य देहं त्यक्त्वा ॥ १७ ॥
 अस्माहोकादूर्ध्वं स्वर्गं अनुष्य अमुष्मान् स्वर्गान् चान् अ-
 स्माव अवः पाताले महत्तमः नभोऽनुष्यप्रयाते । पुन्यैः प्राप्ये
 स्थानमन्वकारमश्रमं तन् अर्थं तमः अन्वयामिन्ध्यास्यं
 नरकं कुण्डम् मा त्वां रावान्धं प्रलभेत सृष्टेण ॥ १९ ॥

[अर्जु०] अज्ञः छागः । विषं शुन्धी । औदुस्वरं ताम्रम्
 ॥ १० ॥ धने माधुनि धन्यानि ॥ ११ ॥ सर्वपरं सर्वो-
 त्कृष्टम् ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः नित्यं मोक्षं प्रति हेतुत्वान् ।
 जीवः क्षेत्रज्ञः । धातुः शरीरं श्रेष्ठादिवात्वारुष्यन्वान् ।
 हेतुगिति प्रायगः पाठः । अनित्यान् सुरादीन् । प्रतिवि-
 ष्टस्व एकाकी व्रज नित्यं क्षेत्रज्ञे संतुष्य तोषश्चासौ परश्चेति

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
 वृत्तिस्य राजन् स्वगृहानिर्हरन्ति ।
 तं मुक्तकेशाः करुणं ददन्ति
 चिन्तामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १५ ॥
 अन्यो धनं प्रेतगनस्य भुङ्क्ते
 वयामि चाग्निश्च शरीरयानून् ।
 द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
 पुण्येन पापेन च वेष्टयमानः ॥ १६ ॥
 उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
 अपुष्पानफलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥ १७ ॥
 अश्रीं प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ।
 तस्मात्तु पुरुषो यत्राद्भ्रमं संचिनुयाच्छतैः ॥ १८ ॥
 अस्माहोकादूर्ध्वममुष्य चात्रो
 महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्वकारम् ।
 तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
 कुण्डस्य मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १९ ॥

तोऽस्यः ॥ १३ ॥ अस्मादित्यादि । लोकचन इति लोको
 द्वेहः । ऊर्ध्वं प्रामुष्कामः । अमुष्य प्राप्यस्य देहस्य पूर्वमयो-
 वक्ति महत्तमस्तिष्ठति अज्ञानरूपम् । अन्वकारमिन्द्रि-
 यज्ञानविग्रहत्वं तन् तत्त्वज्ञानं वै प्रसिद्धम्, इन्द्रियाणां
 महामोहनमिति प्रमहेतु अभिभवेत् ॥ १९ ॥

[सर्व०] अज्ञश्च उज्ञा च अज्ञोऽज्ञा । आर्षः । विषं
 लोहः तीक्ष्णोपलक्षणवान्, औदुस्वरं ताम्रं, स्वर्णनाभो
 वक्रिणावर्तशृङ्गः ॥ १० ॥ धन्यानि माङ्गल्यनि । देव-
 ब्राह्मणानिधिपूर्जायै चन्दनसर्पिणी । अन्यानि महत्कला-
 मात्रेण ॥ ११ ॥ सर्वपरं पुण्यं सर्वस्मात्पुण्यहेतोरुत्तमम्
 महाविशिष्टमित्युक्त्याऽन्येभ्योऽपि ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः
 परलोकेऽपि स्थायी । बतलस्यार्थयो जीव आत्मा निःयः ।
 धातुः धत्ते पुष्पाति सुप्तेनाऽनानमिति शरीरं, तस्यानि-
 त्यत्वात्तत्रान्यसुरादृग्नेऽपि अनित्ये, न परलोन्म्यायिनी ।
 अनित्यान् सुमहःप्रादीन् । नित्ये धर्मे संतुष्य
 पर्याप्तप्रत्ययं हुन् । तोषः मनोषः पर उत्तमो यस्माहोकादूर्ध्वं
 लोकप्राप्तिन्यात्पुष्पान् स लोकाः ॥ १३ ॥ निर्हन्ति निः-
 नाशयन्ति ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वमाकाशं अनुष्यास्य लोकास्वावः
 पाताले महन् तमो नरमन्वकारं अन्वयामिन्द्रियाणां
 महामोहनं कुण्डं त्रिषयान्तराऽप्रहृष्टान् । उदुध्वस्य
 ज्ञात्वा धर्मं चर । तस्मा त्वां प्रमहेत् अभिभवेत् ॥ १९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ४०

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति नीतिक्रमपूर्वकं वृषिष्ठिराय राज्यदानोपदेशः ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

योऽभ्यर्चितः सद्भिस्तज्जमानः

करोत्यर्थं शक्तिमहापयिन्वा ।

क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-

मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १ ॥

महान्तमप्यर्थमर्थमर्थयुक्तं

यः संत्यजत्यनपाकृष्ट एव ।

सुखं मुहुःखान्यवमुच्य शेते

जीर्णं त्वचं सर्पं इवावमुच्य ॥ २ ॥

अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ ३ ॥

असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।

अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४ ॥

आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।

इति धातोः अनाम्नायोऽनभ्यासः ॥ ७९ ॥ सीसस्यापि मलं मलमिन्द्र मलं मलोपमममेव्यं वा ॥ ८१ ॥ न कथंचन जीर्वि-
तीत्यत्र न जीर्विति तामिच्छां विमुञ्चेत्यन्वयः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमद्भागवते वयोगपरिणै वादिराजनीतिवृत्त-
व्याख्येयस्य श्रीमद्भागवतस्य ॥ ३९ ॥

[मील०] योऽभ्यर्चित इति । असज्जमानः अभिमान-
शून्यः शक्तिमहापयित्वा अनतिक्रम्य यथाशक्तीत्यर्थः सन्तं
साधुमुपैति लभन्तं यतः प्रसन्नाः सन्तः साधनः सुखाय
अन्ते सुखं दातुं पर्याताः ॥ १ ॥ अनपाकृष्टः परंपरकर्म-
मप्राप्तितोऽपि ॥ २ ॥ समुत्कर्षः अनृतेन त्रय इत्यर्थः
॥ ३ ॥ एतदं सर्पात्मान ॥ ४ ॥ स्तब्धता औडत्यम-
भिमानः दण्डः तद्वत्प्रमत्तागित्वं लुब्धता मदमोहौ षष्ठी
कृत्य मत् ॥ ५ ॥ आकर्षणं विपार्शनात् ॥ ९ ॥

[धृष्ट०] अमज्जमानः अशक्तिमन्मानः । शक्तिमहा-
पयित्वा अयस्ता नं दातारं यशः समुपैति । प्रपन्नस्य
भक्तस्य अन्ते ममार्थः । अर्थात्तन्मत्तयाम् ॥ १ ॥ अनुपा-
कृष्टोऽनिक्रान्तः ॥ २ ॥ समुत्कर्षं गुणाविशेषं अनृतेन तद-
पत्नी मिथ्यावादः । गुरोः विप्रादः अलीकस्य मिथ्या-
परिग्रह्य निर्वन्धः प्रवादानोद्यमः ॥ ३ ॥ तस्य एवपदं
मृत्युः । अशुश्रूषा वदु भागणम् । अशुश्रूषा न श्रोतु-
मिच्छा । श्लाघा स्वगुणकीर्तनम् ॥ ४ ॥ समुत्कर्षं मान-

स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽस्यागित्वमेव च ॥ ५ ॥

एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ।

सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ६ ॥

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम् ।

नाभिस्तुभ्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७ ॥

आशा घृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः

क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।

अपालनं हन्ति पशुंश्च राज-

नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८ ॥

अजाश्च कांस्यं रजतं च नित्यं

मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।

वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीन

एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ९ ॥

मादि(?) विभूतिं अन्तरोऽन्तरात्मा । अथवा समृद्धिं
श्रियम् अन्तको यमः तद्भोक्तृनयनद्वारेण हन्ति ।
कदर्यता दानभोगयोर्भावः ॥ ८ ॥ रथो बाहनोपल-
क्षणम् । मध्वाकर्षः क्षौद्रमाही । शकुनिः विपरीक्षकश्च-
कोरादिः । वृद्धो ज्ञानवृद्धः ॥ ९ ॥

[सर्व०] असज्जमानोऽशक्तिमन्मानः । शक्तिमहाप-
यित्वा तद्विरुद्धाचरणेन शक्तिमत्यक्त्वा, यथाशक्तीति
यावन् । प्रपन्नस्य भक्तस्य ॥ १ ॥ अनुपाकृष्टः अनिक्रान्तो
यः ॥ २ ॥ समुत्कर्षं स्वार्थायाम्, तेन तज्जन्यो व्यवहार
उच्यते । तत्रान्तं साद्व्येण, प्रभे सति अनृतभाषणमिदर्थः ।
राजगामि राजगोचरेण च पैशुनमभूयागानेणापकरणम् ।
गुरोर्ग्रीके अभिये निर्वन्धः कण्ठोत्थम् ॥ ३ ॥ असूयै-
कपदमेकं वस्तु मृत्युरात्मन इति शेषः । पदं लक्ष्माद्विक-
स्तुतिरिति कोपः । अतिरादो निन्दा अशुश्रूषा गुरुपासना-
भावाः । त्रगऽन्यपालनं घट्टानेच्छा । श्लाघा स्वगुणप्र-
त्ययं पर्याप्तमेतावत्या विद्यया ममेति ॥ ४ ॥ समुत्कर्षः पुत्र-
कलत्रादः ॥ ८ ॥ मध्वाकर्षः शकुनिः कोविलः 'मधुपः
कोविलः पिबः' इति वचनान् ॥ ९ ॥

[लक्ष०] यो ह्यर्थिणः मन्त्रिमज्जमान इत्यत्र अस-
ज्जमानः दुर्ज्ञेयमज्जमानः यः मन्त्रिर्गर्हितः सन् अर्थ
तेषामर्थं कर्तेति मन्त्रिः प्रशान्तं पश्यमुपैति ॥ १ ॥

अज्ञोक्षा चन्दनं वीणा आद्रुशौ मनुसर्पिणी ।
 विपमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णनाभोज्य रोचना ॥ १० ॥
 गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुव्रवीत् ।
 देवब्राह्मणपुत्रार्थमतिथीनां च भारत ॥ ११ ॥
 इदं च त्वां सर्वपरं व्रवीमि
 पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम्
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
 द्धर्मं जयाञ्जीवितस्यापि हेतोः ॥ १२ ॥
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
 जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।
 स्यक्त्वाऽनित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
 संतुष्य त्वं तोपपरो हि लाभः ॥ १३ ॥
 महाबलान्पश्य महातुभावान्
 प्रशास्य भूमिं घनधान्यपूर्णाम् ।
 राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान्
 गतान्दरेन्द्रान् वशमन्तकस्य ॥ १४ ॥

[नील०] अज्ञेन महितः उक्षा अज्ञोक्षा औदुम्बरं
 ताप्रमयं पात्रजातम् । उदुम्बरं स्मृतं ताप्रे इति विश्वः ।
 विपं लोहमिति सर्वज्ञः । स्वर्णनाभः शालग्रामः, दक्षि-
 णावर्तः शङ्ख इति नागयणः ॥ १० ॥ धन्यानि मङ्गला-
 वहानि ॥ ११ ॥ सर्वपरं सर्वेभ्यः पुण्यहेतुभ्यः परमुत्कृष्टं
 महाविशिष्टं महत् उन्मयेन अपिशिष्टं समानं माङ्गलिन-
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्य जीवस्त्वस्य हेतुरविद्या । अनित्यं
 सुखदुःखे अविद्या च । नित्ये धर्मे निगवधे आत्मनि च
 प्रतिनिष्ठत्वं निष्ठां कुरु । संतुष्य संतोषं प्राप्नुहि । तोपः
 पर उरुष्टः यस्मिन् लभे ॥ १३ ॥ गृहान् निर्हरन्ति दृगी-
 कुर्वन्ति ॥ १५ ॥ उत्सृज्य मृतस्य देहं त्यक्त्वा ॥ १७ ॥
 अस्माद्धोकाद्रूर्ध्वं स्वर्गं अमुष्य अमुष्मात् स्वर्गात् चान् अ-
 स्माच्च अच. पाताले महत्तमः तमोऽगुणप्रधानैः पुन्यैः प्राप्यं
 स्थानमन्धकारमप्रकार्यं तन् अन्धं तमः अन्धतामिन्वारयं
 नर्कं बुध्यस्व मा त्वां रागान्धं प्रलभेत सृष्टेः ॥ १९ ॥

[अर्जु०] अज्ञ. छाग । विपं शुल्की । औदुम्बरं ताप्रम्
 ॥ १० ॥ बने साधुनि धन्यानि ॥ ११ ॥ सर्वपरं सर्वो-
 त्कृष्टम् ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः नित्यं मोक्षं प्रति हेतुत्वात् ।
 जीवः क्षेत्रज्ञः । धातुः शरीरं श्रेयसादिधातवारन्धत्वान् ।
 हेतुगिति प्रायशः पाठः । अनित्यान् सुखादीन् । प्रतिति-
 ष्टस्व एकैकी व्रज नित्ये क्षेत्रज्ञे संतुष्य तोपश्चासौ परश्चेति

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
 उत्सृज्य राजन् स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
 तं मुक्तकेशाः कर्णं रुदन्ति
 चितामध्ये काष्टमिव क्षिपन्ति ॥ १५ ॥
 अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
 वयांसि चापिश्च शरीरघातून् ।
 द्वाभ्यामप्यं सह गच्छत्यमुत्र
 पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६ ॥
 उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
 अपुष्पानफलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥ १७ ॥
 अशौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्येति स्वयंकृतम् ।
 तस्मात्तु पुरुषो यत्राद्धर्मं संचितुयाच्छनैः ॥ १८ ॥
 अस्माद्धोकाद्रूर्ध्वममुष्य चाथो
 महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
 तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
 बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १९ ॥

तोपपरः ॥ १३ ॥ अस्मादित्यादि । लोभ्यत इति लोको
 वेहः । ऊर्ध्वं प्रामुक्तामः । अमुष्य प्राप्यस्य देहस्य पूर्वमयो-
 वक्ति महत्तमस्तिष्ठति अज्ञानरूपम् । अन्धकारमिन्द्रि-
 यज्ञाननिर्हरूपं तन् तत्त्वज्ञानं चै प्रसिद्धम्, इन्द्रियाणां
 महामोहनमिति प्रसहेत अभिभवेत् ॥ १९ ॥

[सर्व०] अज्ञश्च उक्षा च अज्ञोक्षा । आर्यः । विपं
 लोहः तीक्ष्णोपलक्षणत्वात्, औदुम्बरं ताप्रं, स्वर्णनाभो
 दक्षिणावर्तशङ्खः ॥ १० ॥ धन्यानि मङ्गलस्थानि । देव-
 ब्राह्मणानिधिपूजायै चन्दनसर्पिणी । अन्यानि मङ्गलादे-
 मात्रेण ॥ ११ ॥ सर्वपरं पुण्यं सर्वस्मात्पुण्यहेतोरुत्तमम्
 महाविशिष्टमित्युत्सवाऽन्येभ्योऽपि ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः
 परलोकेऽपि स्थायी । यतस्तस्याश्रयो जीव आत्मा नित्यः ।
 धातुः धत्ते पुष्पाति सुप्रेतात्मानमिति शरीरं, तस्यानि-
 त्यत्वात्तज्जन्मसुपट्टेऽपि अनित्ये, न परलोकास्थितिर्ना ।
 अनित्यान् सुगट्टपादीन् । नित्ये धर्मे संतुष्य अल्पेऽपि
 पर्याप्तिप्रत्ययं कुरु । तोपं सन्तोषः पर उत्तमो यस्माद्धोकात्
 लोभप्राप्तिजन्यात्सुखान् स लोकः ॥ १३ ॥ निर्हरन्ति नि-
 सारयन्ति ॥ १५ ॥ उर्ध्वमाशानां अमुष्यास्य लोभस्याधः
 पाताले महत् तमो नर्कमन्धकारं अन्धतान्गमिन्द्रियाणां
 महामोहनं दुष्पेन विषयान्तराऽप्रहृष्टान् । उदुष्यन्
 ज्ञात्वा धर्मं चर । तन्मा त्वां प्रमहेत् अभिभवेत् ॥ १९ ॥

इदं वचः शङ्खसि चेद्यथा-
 निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव ।
 यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोकै
 भयं न चाशुभ्य न चेह तेऽस्ति ॥ २० ॥
 आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था
 सत्योदया धृतिङ्गला द्योमिभिः ।
 तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
 पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव ॥ २१ ॥
 कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 मावं धृतिपर्यां कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २२ ॥
 प्रज्ञादृढं धर्मदृढं स्वयन्दुं
 विद्यादृढं वपसा चापि दृढम् ।
 कार्याकार्यं पूजयित्वा प्रसाध
 यः संपृच्छेन्न स मुहूर्त्सदाचित् ॥ २३ ॥

[लक्षा०] विपरीतदुस्वरमित्यत्र विपमुदकम् ॥ १० ॥
 नित्ये धर्मे प्रतिदिष्टस्व ॥ १३ ॥ तद्वै महन्मोहनमिन्द्रिया-
 णामित्यत्र इन्द्रियाणां महन्मोहनमज्ञानप्रदं तत् ऊर्ध्वोबो-
 लोऽरुगमनं बुध्यस्व त्वां मा प्रलभेत न बन्धवीत ॥ १९ ॥

[मील०] प्रतिपत्तुं ज्ञातुं शङ्खसि चेदिति संबन्धः
 ॥ २० ॥ आत्मा जीवो नदी पुण्यं धर्म एव तीर्थं यस्याम् ।
 सत्यं ब्रह्म तस्मादुदयो यस्याः । तस्यां स्नातः निष्णातः
 प्रत्यभूषे मम इत्यर्थः । पूयते शुद्धयति कः पुण्यकर्मा पुण्यमपि
 किं नित्यमलोभ एव वैराग्यात् परं पुण्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥
 नदीं संसारनदीं जन्मदुर्गाणि संतर मोक्षार्थं यतस्वेत्यर्थः
 ॥ २२ ॥ धृत्येति काममशानायां च धैर्येण जित्वा शिश्रो-
 दरं दोषान् रक्षेत् । सभ्यदृष्ट्वा वस्तुनामाज्ञानेन दृष्टपूर्तं
 स्थले पदस्यासेन च पाणिपादं चक्षुषा रक्षेत् । चक्षुःश्रोत्रे
 मनसि परम्यादिभ्यः कुशलेभ्यश्च व्यावर्तनेन रक्षेत् ।
 मनो वाचं च कर्मणा संयमनेन रक्षेत् ॥ २४ ॥ नित्यो-
 दयी नित्यं यथाकालं स्नानाचमनपरः ॥ २५ ॥ परिमं-
 स्तीर्षां प्रीन् परिस्तरणैः एतेनाग्निहोत्रमुपलभ्यतीति नाग-
 यणः । परिमंस्तीर्थं त्रितय एते श्वे स्थाने आधायेत्यर्थः ।
 गतो यक्षिगृष्टा शस्त्रपूतः अन्तरगता चित्तं यस्य गोश्राद्ध-
 पार्थं गृह इत्यर्थः मंत्रामे हतो वा क्षत्रियः ॥ २६ ॥ अधीत्य
 धेदं शास्त्रमिति दायः त्रेता अग्नित्रयं तस्याः पूतं धूम-
 माप्राय पुण्यं पायतं प्रत्य मृत्वा ॥ २७ ॥

[धर्त०] इदं वचो निशम्य प्रतिपत्तुं न शङ्खसी-

धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
 चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २४ ॥
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
 नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जा ।
 ऋतं द्रुवन् गुरवे कर्म कुर्व-
 न्न ब्राह्मणश्चपते ब्रह्मलोकात् ॥ २५ ॥
 अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्थं चाग्नी-
 निष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
 गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा
 हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २६ ॥
 वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च
 धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
 त्रेतापूतं धूममाप्राय पुण्यं
 भेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

त्यन्वयः ॥ २० ॥ आत्मा नदी नदीव तापनिवर्तकत्वात्
 पुण्यतीर्था पुण्यं तीर्थमवतारमार्गो यस्याः । सत्योदका
 पापक्षालनहेतुत्वात् । धृतिङ्गला मतःप्रसवनिरोधहेतुत्वात् ।
 द्योमिभिः द्यो यथेष्टगतिनिरोधो मनसः स एवोमिभिः
 आत्मोद्धारहेतुत्वात् । अन्मोऽन्म एव न तादृक् पावनम्
 ॥ २१ ॥ नदीं चित्तनदीं कामक्रोधमाहवतीमिति आत्म-
 नि प्रवृत्तां चित्तरागनदीं व्यावर्तयति ॥ २२ ॥ काले
 पूर्वकाले त्रेता अग्नित्रयी ॥ २७ ॥

[सर्व०] प्रतिपत्तुं कर्तुम् ॥ २० ॥ पुण्यं धर्मस्तीर्थं
 यस्यास्तथा धृतिङ्गला धृतितटा । दया ऊर्मिर्हस्यां तस्यां
 स्नातो निष्णातः कुशलः । पुण्यो ह्यात्मा आत्मैव हि पु-
 ण्यम् ॥ २१ ॥ तां नदीं कामक्रोधेन्द्रियरूपाम् । जन्मदु-
 र्गाणि संतर मोक्षाय यतस्व ॥ २२ ॥ मनो वाचं कर्मणा
 कर्महेतुना प्रयत्नेन ॥ २४ ॥ नित्योदकी सदोदकसमीप-
 वासी नित्ययज्ञोपवीती सदा दैवकर्मपरत्वात् ॥ २५ ॥
 परिसंस्तीर्थं परिस्तरणैर्मनीन्, एतेनाग्निहोत्रहोत्रमुपलभ-
 यति । गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतः संग्रामे हतः इति वा विकल्पः
 ॥ २६ ॥ त्रेतायाऽग्नित्रयेण पूतं धूममाप्रायेति अग्निहोत्रहो-
 त्रमुपलभ्यति ॥ २७ ॥

[लक्षा०] आत्मा नदीत्यत्र आत्मा देहः पुण्यतीर्था
 पुण्यानि तीर्थानि शास्त्राणि यस्यां मा पुण्यवन्तो
 जनाः आत्मानं परमात्मानं प्राप्य यथारूपं तं तथेति पूर्व-
 णान्वयः ॥ २९ ॥

ब्रह्म क्षत्रं वैश्वयर्थं च शुद्रः

क्रमेणैताश्चाप्यतः पूजयानः ।

तुष्टेप्वेतेष्वव्ययो दग्धपाप-

स्त्यवत्वा देहं स्वर्गमुखानि भुङ्क्ते ॥ २८ ॥

चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्मस्तवोक्तो

हेतुं चातुष्टुवतो मे निबोध ।

क्षेत्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-

स्तं त्वं राजन् राजधर्मं नियुद्धस्व ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

समाप्तं प्रजागरुपर्वं ।

(सनत्सुजातपर्व ४)

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१

धृतराष्ट्रं ममतरं श्रेष्ठं विदुर आत्मनः शत्रुयोनाह्वयत्परं विचिन्त्य सनत्सुजातं चिन्तयामास ॥ १ ॥ चिन्तयान्त-
पस्थितं च तं पूजयित्वा धृतराष्ट्रसंशयनिवर्तनप्रार्थना ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।

तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणि हि भापसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

धृतराष्ट्रं कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।

सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २ ॥

स ते शुभान्प्रकाशांश्च सर्वान् हृदयसंश्रयान् ।

भवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३ ॥

[नील०] क्षात्राद्धर्माद्धिविधीपालनरूपान् राज्यादिति यावन् राजधर्मं राज्ये ॥ २९ ॥ मामनुशाससि अनु-
शासि ॥ ३० ॥

इति श्रीमहा० उद्योग० भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[धर्षु०] क्षात्राद्धर्मात् पृथिवीपालनान् ॥ २९ ॥

[युधिष्ठिरः] सर्वदुःखातिगाः स्यात्सर्वाणि दुःखानि अतिक्रम्य गच्छेन् ॥] प्रजागरं विदुरोक्तिगद्वायं प्रतिप-
त्तये । टीकेयं गृचिता धीर्यथेष्टमवलोक्यताम् ॥

इति श्रीमहा० मंडननि० मुनो० चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[सर्व०] क्षात्राद्धर्मात् प्रजापालनरूपात् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतोऽद्योगपर्वणि सप्तशतपण्य-
दीक्षायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[लक्ष्म०] क्षात्राद्धर्माद्धीयत इत्यत्र ईयते ह्यायते ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षाडिण्यजतीर्षहत-
च्छास्त्रकारे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा ।

ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथाऽऽन्य माम् ३० ॥

सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।

दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ ३१ ॥

न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् ।

दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पारुषं तु निरर्थकम् ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

किं त्वं न वेद तद्भयो जन्मे दृयात्सनातनः ।

स्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाधोषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४ ॥

विदुर उवाच—

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्भक्तुमुत्सहे ।

कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शश्वतीमहम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मी हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वेदेत् ।

न तेन गर्शो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥

[नील०] एवं ब्रह्मविद्याधिकारिर्विशेषणीभूता साय-
नमंपत्तिः सस्यगुणप्रादिता तत्र कचित्कचिदप्रसंगान् यतो
यतो निवर्तन इत्यादिना संश्लेषेण ब्रह्मविद्या सूचिता तां
विस्तरेण श्रोतुकामो धृतराष्ट्र उवाच अनुकमिति ते त्वया
॥ १ ॥ मृत्युः जन्ममरणप्रवाहात्मकः मन्माः ॥ २ ॥ ते
तुभ्यं गुह्यान् गोप्यान् योगमलादीन् प्रकाशान् शमादीन्
हृदयमंत्रयान् धर्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥ यगोत्रमन्त्र-
मुद्धव्य ब्रह्मविद्यां नोपदिशेदित्याख्यायिकामुनेनाह किं
त्वमित्यादिना सनातनापरनामा सनत्सुजातः ॥ ४ ॥

[लक्ष्म०] न तेन गर्श इत्यत्र तेन कारणेन एतन् न
वदामीत्येवम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमा० उद्योग० वारि० लक्ष्मणवारे एक-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

प्रमादाद् अमुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।

मात्रेण निवृत्तिर्भवतीति भाव । आद्यप्रवृत्ते इति पाठे उभे अपि भवे अनादिनी नित्ये इत्यर्थे । सिद्धान्तमाह मोहादिति । निर्माहाना तु नास्त्येव मृत्युरित्यर्थे । मोह विवृणोति प्रमादमिति आत्मतत्त्वानवक्षण प्रमाद मूलाणा मिति यावन् तद्व मृत्यु, मृत्युर्न तम इति श्रुत । अप्रमाद भवहितता सम्यगवक्षण ज्ञानमिति यावन् ज्ञान सम्यग वक्षणाभिति स्मृते । अमृतत्वममृतत्वहतु ॥ ४ ॥

[अनु०] उत्तरं दातु प्रममनुवदति अपृच्छ इति । कर्म णा ब्रह्मचर्येण यन् परमस्तीतिपश्चादन्यन् नास्तीति यावन् एतन् यथा परमार्थं श्रुत्य इत्यर्थे मा विनाङ्किया मा विन्द्य ङङ्क्य ॥ ३ ॥ उत्तरमाह-उभेइति । एतस्य प्रश्नस्य सप्त ग्विनी उभे सत्ये अस्तीति नास्तीति च । क्षत्रियेति सत्रो- धन, क्षत्रियाद्य क्षत्रियश्रेष्ठ, इति वा । अस्तित्वनास्तित्व- योरोपाधिर्नसैर्गिन्यत्रत्यया दोष परिहरत्नाह-मोहा- दिति । आत्मनश्चित्तदानन्दरूपेण ज्ञान ज्ञान ततो देहात्तिरूपतया विपरीतज्ञान मोह । ततो देहत्यासात्त्वो- च्छेदप्रभो मरणमित्योपाधिर्नो मृत्युस्तदाह प्रमादमिति ब्रह्मण्येनाप्रताममृतत्व मृत्योरभावम् । इत्युपाधिनिसर्गनि- धयितया मृत्युभावाभावयोरविरोध ॥ ४ ॥

[सर्व०] अमृत्यु कर्मणा मृत्युर्नास्तीत्यपर च ततो अन्यत् स्वरूपत एव मृत्युर्नास्तीति यन्मा तद्यथा तथा श्रुणु, मा विनाङ्किया विरुद्धमेतदिति ङङ्क मा कृया ॥ ३ ॥ उभे सत्ये अस्तित्वनास्तित्व तस्य मृत्योर्विद्धि । क्षत्रियेति क्षत्रार्थमात्रवदित्वात्तवतिसदाशो युक्त इति दर्शयति । न वै विरोध इत्याह मोहो मिथ्याज्ञानम् तत्रतस्तु मृत्युना- शस्य वक्ष्यमाणत्वादपरोऽस्तीति मोहादवाय व्यवहारो मृत्यु अवस्तद्विपरीतमामृतत्व त्रवीमि । न तु वदाभ्या- सात्प्रमादान्मृत्युर्जायत इत्यर्थे ॥ ४ ॥

[लक्षा०] अमृत्यु कर्मणा केचिदित्यत्र केचिन् अस्ति मृत्यु कर्मणा पुण्यकर्मणा अमृत्यु मृत्युपरिहारो भवतीति वदन्ति ॥ ३ ॥ उभे सत्ये क्षत्रियाद्य प्रवृत्त इत्यत्र हे क्षत्रि याद्य धृतराष्ट्र उभे मृत्युरस्ति नास्तीति चोभे वान्य मत्ये । मोहो मृत्यु समतो य कवीनामित्यत्र यो मोह स मृत्यु रिति कवीना समत । अमोहश्चामृत्युरिति शेष । अह तु प्रमाद मृत्यु त्रवीमि । सदा अप्रमादममृतत्व त्रवीमि । तस्मान्मतद्वयमपि प्रामाणिकमिति भाव ॥ ४ ॥

[शक०] कथमेतद्वगम्यत प्रमादो मृत्युरप्रमादो- अमृतत्वमिति, तत्राह-प्रमादादिति । प्रमादान् स्वाभाविक-

नवै मृत्युर्व्याप्त इवात्ति जन्तु-
न्नयस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥

ब्रह्मभावप्रचयवनात् अनात्मनि देहात् आत्मभाजान्-अमुरा विरोचनप्रमृतय पराभवन् पराभूता । तथा च श्रुति — ' अनुपलभ्यात्मानम् ' इत्यारभ्य ' दवा न अमुरा त पराभवन्ति ' इत्यन्तत । तथा अप्रमादान् स्वाभाविक- चित्तमनान्नाद्वितीयब्रह्मात्मना अवस्थानान् ब्रह्मभूता मुरात्र इन्द्रादय । तथा च श्रुति — ' त वा एत दवा आत्मानमुपासत तस्माच्च तपा सर्वे लोकं जाता सर्वे च कामा ' इत्यादिना । अथवा, असुपु प्राणपु इन्द्रियेण्यव रमत तस्यमुरा अनात्मविणो वैषयिका प्राणि- नोऽमुरा त स्वाभाविकब्रह्मभावमतिक्रम्य अनात्मनि देहा- दानात्मभाजमापन्ना पराभवन् तिर्यगान्धियोनिमापन्ना । तथा च बहुचत्राहणोपनिषन्—' तस्मान्न प्रमादेत्तत्राती यात्रहत्यायनपूर्णे यज्यायस्त पराभभुतु ' इत्यारभ्य ' या वै ता इमा ' प्रजास्तिहोऽज्यायमायस्तानीमानि ययासि बद्धान्मात्रावेरपात् ' इति । तथा स्वस्मिन्नात्मन्यव रमन्ति इत्यात्मवि- मुरा । तथा चोक्तम्—' आत्मन्यव रति- र्येषा स्वस्मिन्ब्रह्मणि चाचले । त मुरा इति त्रिल्याता सूर्यश्च मुरा मता ' इति । त अप्रमादान् स्वाभाविक- ब्रह्मात्मना अवस्थानान् ब्रह्मभूता निवृत्तमिथ्याज्ञातत त्कार्या त्रह्मैव सत्ता इत्यर्थे । नन्वन्य एव सर्वजन्तु नामुपमहारको मृत्यु प्रसिद्ध, कथमुच्यत ' प्रमाद वै मृत्युमह त्रवीमि ' इति, तत्राह-न वै मृत्युरिति । न वै मृत्युर्व्याप्त इव जति भव्यति प्राणित । यन्नि भव्येन व्याप्रम्यन् अस्य रूपमुपलभ्येत, न च उपलभ्यत तस्मात्प्रमतेन मृत्यु ॥ ५ ॥

[नील०] प्रमादान् अज्ञानान् असुरा असुपु रम- माणा कामक्रोधायासुरश्रुत्तिभिर्गता ता पराभवन् मृत्यु- वया अभूवन् । तथा अप्रमादान् ज्ञानान् ब्रह्मभूता पूर् त्रह्मैव सन्त अविद्ययाऽब्रह्मत्वमात्मनो मन्यमाना विद्यया पुनर्ब्रह्मैव भवन्ति । त्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यतीति श्रुत । मुरा श्चेति पाठे मुरा शमदमानिन्त ब्रह्मभूता ब्रह्मभाज गता इत्यर्थे । मृत्युरज्ञान जन्तुर् अत्ति समागमकत् पातयति न तु व्यात्र इव दृश्यत कायमनास्य दृश्यत न स्वरूपमि- त्यर्थे । हि यत अस्य रूप निरीक्ष्यमाणमपि न उपलभ्यत नहि रज्जुर्गोपालानमज्ञानमुरावदृष्टु शक्यमित्यर्थे ॥ ५ ॥

[अर्जु०] पराभवन् मृता । त्रह्मभूत ब्रह्म प्राप्ता, ब्रह्म- स्वरूपा वा । मृत्योरशरीरत्वं सप्रमाणत्वात् । न वै मृत्युरिति । व्यात्र इव यन्नि शरीरी स्थान् व्याप्रम्येन

मृताः, नैव मृ० । १ च अवन्ति-विश्वम् ।

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।

मृत्योर्गपि शरीरं लभ्यते । तस्मादनुपलब्धेयं प्रमाणा-
द्विधाः । हिशब्दोऽनुपलब्धेः प्रसिद्धतामाह ॥ ५ ॥

[सार्व०] पराभवन् मृताः ब्रह्मभूताः ब्रह्मप्राप्ताः ।
एवं तद्वन्मुक्तात्मनस्तथैव मृत्युरिति हि यस्मात् अतोऽश-
रीर एव प्रमादन्वयो मृत्युरित्यर्थः ॥ ५ ॥

[लक्षा०] अप्रमादाद्ब्रह्मभूताः सुराश्चेत्यत्र ब्रह्मणि
परमात्मनि भूता जाताः तद्वधाननिरता इत्यर्थः । बृह
वृहद्ब्रह्मविधि धातोः शुद्धि-तो जाता इति वा । तर्हि
मारिका काचन मृत्युर्वेवतास्तीति लोकरुप्रवादस्य का गति-
रिति चेत् । मत्तम् तस्या अपि मूलभूतत्वान्, सर्वैर्ह-
दयमानन्वाद्य । प्रमादात्सो मृत्युः प्रबल इति स एवास्मा-
भिरुक्तः । प्रसिद्धा मृत्युर्वेवता तु प्रमादात्सम्यक् सत्येव
माग्यति तत्रापि न प्रत्यक्षतो मारयतीत्युपेक्षितेति भा-
षणाह—न वै मृत्युर्व्याप्त इत्युचि जन्तुनिति । अनेन
व्याघ्रात्सूत्र इतिवन् मृत्योर्मेत इति लोकरुप्रवादाभावाच्च
मा नोतेति सूचयति ॥ ५ ॥

[शं०] ननुपलब्धये माविश्रुत्तारयाने— अथ स-
त्ययतः प्रायात्तामसद्वं वशंगमम् । अष्टमुत्सवं पुरुषं निध-
र्यं यमो वयान्' इति । कथमुत्सवं नाश्व रूपमुपलभ्यत
इति? तत्राह—यममिति । मत्तमुपलभ्यते; तथापि नामो
माशान्मृत्युः । कर्माहं? यः प्रमादात्सो मृत्युः अज्ञानं स
एव, माशान्मृत्युनामोहेतुत्वान् । तथा अज्ञानस्य विनाशहेतुत्वं
शुद्धये 'न चेदिहोदीन्महती विनष्टिः' इति । बृहदारण्यके
प्रमादात्तयाशान्मृत्युः माशान्मृत्युर्वं इतिमत्तम्— मृत्युर्वं-
ममो योनिमृतम्' इति । यमाद्वमाद् एव माशान्म-
दान्दीनम्, माशान् प्रमातेन चित्तदानन्दाद्विनीयप्रदा-
भावेनाशान्मृतं इत्यर्थः । तथा माशान्मृत्यु वन्त्येतेषु विज्ञा-
नस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं भगवता—'अज्ञानेनामृतं ज्ञानं
तेन मृत्युर्निरुत्पन्नः' इति । यस्मात्प्रमाद एव मृत्युः
अप्रमादोऽमृतत्वम्, अत एव न परमार्थे नापि परमप्रा-
प्यसु; विप्रतिपत्तयाम्, विप्रतिपत्तयाम् । तथा च श्रुतिः—
'एव विप्रते महिमा माह्वयस्य न कर्त्तव्यं यदपि नो
कर्त्तव्यम् । सर्वेव माह्वयस्य विप्रतिपत्तयाम् न विप्रते
वर्त्तव्यं कर्त्तव्यम्' इति । तथा—'सर्वेव विप्रतिपत्तयाम् मृत्यु-
र्निरुत्पन्नः यथा विप्रतेऽप्यतस्य' । सर्वेव धर्मो विप्रते
मृत्युः कर्त्तव्यम्' इति अत्राह—'मोक्षयाम्कर्त्तव्यं दर्शित-
म् । अत्राह—'न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं नापि कर्त्तव्यं दर्शित-
म् । अत्राह—'न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं नापि कर्त्तव्यं दर्शित-

वित्तलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६ ॥

पदयत्तं निष्कलं ध्यायमानः' इति । वक्ष्यति च भगवान्
ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वम्—'अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जय-
न्ति लोकान्जनाः कर्मणा निर्मितेन' इति, 'एवं मृत्युं
जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिस्रत्र विभेति मृत्योः' इति
च । तथा च मोक्षधर्मो—'कर्मणा वध्यते जन्तुर्विद्यया
च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः'
इति । 'ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यथा ज्ञानेन दुर्गं तरते
न यतैः' इति च । तथा च ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं म-
न्यमानः सर्वकर्मपरित्यागमाह भगवान् वेदाचार्यो मनुः—
'यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहास्य द्विजोत्तमः । आत्म-
ज्ञाने शमे च स्थोद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्' इति । तथाह
भगवान्परमेश्वरः—'ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गकलप्र-
दम् । तस्माद्ब्रह्मविमलं ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ॥ विशा-
तव्यं प्रयत्नेन श्रोतव्यं द्रष्टव्यमेव च । एकः सर्वज्ञो हा-
त्मा केवलश्चित्तामत्रकः ॥ आनन्दो निर्मलो नित्यः स्या-
देतत्सांख्यदर्शनम् । एतदेव परं ज्ञानमेतन्मोक्षोऽनुगी-
यते ॥ एतैकैवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः । आश्रित्ये-
तपरं तत्त्वं तस्मिन्नास्तरावणाः ॥ गच्छन्ति मां महा-
त्मानो यतयो वीरतम-सराः' इति । ननु एवं चेत्तर्हि
कर्माणि नानुष्ठेयानि ? न नानुष्ठेयानि, किंतु ज्ञानिना
अननुष्ठेयान्येव । तथा चाह भगवान्वासुदेवः—'यस्त्वा-
त्मनिरेव स्यादात्ममृतश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्ट-
स्तरस्य कार्यं न विद्यते' इति । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे
काशपेयाः—'किमस्य नश्राद्ययनेन धर्म्यं किमर्थेनन्तश्च
मर्त्ययज्ञात्तः । प्राणं हि वाप्यनले जीह्वीमः प्राणानले
जुह्वीमीति वाच्यम्' इति । तथा च बह्वचराक्षणेपनि-
पत्—'किमर्थं धयमप्येयामाह' इति तथा च बृहदार-
ण्यके त्रितुपः परमंन्यासं दर्शयति—'एतद्ध सम ऐतत्पूर्वं
विद्वान्तः प्रजां न वामयन्ते किं प्रजया वरिष्वाशो वेधां
नोऽपनात्तमायं लोक इति ते ह सम पुत्रिणायाथा विदोप-
पावाथा लोत्रिणायाथा द्युक्वायाप भिधाचर्यं चरन्ति'
इति । तथा वेदं—'ज्ञानात्मेन मृतस्य हृतहृत्पस्य यो-
गिनः । नैवार्थिनं किञ्चित्कर्ममयमिति पेश म तत्त्ववियु'
इति । तथा च आथर्वणेगी श्रुतिः—'नैतद्विद्वानुपिया
विधेये न कल्प्यते विविना शतदपारः' इति । 'वेन महो-
नुष्ठेयानि ? अज्ञानिना आह्वयानुशा मर्त्यकर्माणि मर्त्यदा
अनुष्ठेयानि, न ज्ञानिना । तथा चाह भगवान्—'नैवे-
दमिन्द्रिविषा विष्टा पुरा श्रोता मयातप । ज्ञानयोगेन

सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्' इति 'आरुरुक्षोर्मुने-
योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कार-
णमुच्यते' इति च । तथा चाह भगवान्सत्यवतीसुतः—
' द्वाविमावय पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिल-
क्षणो धर्मो निवृत्तौ च व्यवस्थितः ' इति ॥ नन्वेवमारु-
रुक्षणांमपि कर्माणि नातुष्टेयानि, कर्मणां बन्धहेतुत्वान् ।
तथा चोक्तम्—' कर्मणा व्यथतं जन्तुर्विद्यया च विमु-
च्यते' इति । मत्स्यम्, तथापि ईश्वरार्थतया फलनिरपे-
क्षमनुष्ठेयमानानि न बन्धहेतूनि । तथा चोक्तं भग-
वता—' यज्ञार्थं कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदयं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर' इति । किमर्थं
तर्हि तेषामनुष्ठानम् ? सत्त्वशुद्धयर्थमिति ब्रूमः । तथा
चोक्तं भगवता—' कार्येण मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रि-
यैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये'
इति, ' यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इति,
' गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः
कर्म समर्थं प्रविष्टीयते' इति च । तथा च—' कर्पायपक्तिः
कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कर्पाये कर्मभिः पके ततो
ज्ञानं प्रवर्तते' इति । ननु कर्माणामपि मोक्षहेतुत्वं ध्रुयते—
' विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इति ' कुर्वन्नेवेह
कर्माणि जिज्ञीषिष्यच्छतं समाः' इति च । तथा च
मनुः—' तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं उमे' इति ।
नैतन्, पूर्वापरानुसंगाननिबन्धनोऽयं भ्रमः । तथा
हि—' विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इत्युक्त्वा
' अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते' इति विद्या-
विद्ययोर्भिन्नविषयत्वेन समुच्चयाभावः श्रुत्यैव दर्शितः ।
इममेतन्नयं स्पष्टयन् भगवान्मनुः—' तपो विद्या च विप्रस्य
निःश्रेयसकरं उमे' इत्युक्ते समुच्चयाशङ्का मा भूदिति
' तपसा क्लृप्तं हन्ति विद्यायामृतमश्नुते' इति तपसो
नित्यनैमित्तिकलक्षणस्य कर्मणः अन्तःकरणशुद्धावेव विनि-
योगं दर्शितवान् । तथा ' ईशावास्यमिदं सर्वम्' इति
सर्वस्य तावन्मात्रत्वमुक्त्वा तदात्मभूतस्य सर्वस्य तावन्मा-
त्रत्वं पश्यतन्मदर्शनैव कृतार्थस्य साध्यान्तरमपश्यतः
' तेन त्यक्तेन मुञ्जीयाः' इति त्यागेनैवात्मपरिपालनमु-
क्त्वा अतदात्मवेदिनः केन तर्हि आत्मपरिपालनमित्याश-
ङ्क्याह—' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिज्ञीषिष्यच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति ।
एवंभूतं त्वयि नरमात्राभिमानिन्यज्ञे अविद्यानिमित्तोत्त-
रपूर्वापरयोरेष्यविनाशाभावात् कुर्वन्नेव सदा यावज्जीवं
कर्म जिज्ञीषिष्यदित्यज्ञस्य नरमात्राभिमानिनः शुद्धयर्थं या-
वज्जीवं कर्माणि दर्शयति । अत एभिरपि वाक्यैः—' शुद्धि-
साधनत्वमेवावगम्यते, न मोक्षसाधनत्वम् । यदप्युक्तम्—

' तेनेति ब्रह्मविलुप्य कृतैजसश्च' इति चशब्दात्ममुक्-
योऽत्रगम्यते इति—तदपि प्रसिद्धश्रुतिविनियोगानुसारे-
णैव योजयितव्यम् । तथा च अनुगीतासु स्पष्टमाह भग-
वान् कर्मणां शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्—' नित्यनै-
मित्तिकैः शुद्धैः फलसङ्घविर्वाजिनैः । सत्त्वशुद्धिमवाप्याय
योगारूढो भविष्यति ॥ योगारूढन्ततो याति तद्विष्णोः
परमं मद्म् ॥ गुरुभक्त्या च धृत्वा च धर्मभक्त्या
श्रुतेन च । विष्णुभक्त्या च सततं ज्ञानमुत्पद्यतेऽमलम् ॥
तस्माद्धर्मपरो भूत्वा वेदास्तिक्यसमन्वितः । कुर्वन्वै
निःसङ्गमपि यथाशक्ति स बुद्धिमान् ॥ फलानि पर आ-
साद्य वासुदेवं परात्मनि । शुद्धमत्त्वं भवत्येव योगारू-
ढश्च जायते' इति । वक्ष्यति च भगवान् सनत्सुजातः
शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्—' तदर्थमुक्तं तपसैव
कर्मणा ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं
विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविद्विपितात्मा' ज्ञानेन
चात्मानमुपैति विद्वान्' इति । ननु कथं सत्त्वशुद्धिद्वारेणै-
व मोक्षसाधनत्वम् ? विनापि सत्त्वशुद्धिं ज्ञानेनैव मोक्षः
सिध्यत्येव । सत्यम् । ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यति; किंतु तद्वै
ज्ञानं सत्त्वशुद्धिं विना नोत्पद्यत इति वयं ब्रूमः । तथा चो-
क्तम्—' ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति । तथा
अनेकजन्मसंसारचितं पापसमुच्चये । नाश्रीणि जायते पुंसां
गोविन्दाभिमुखी मतिः ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्या-
नसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापाणां कृष्णे भक्तिः प्रजायते'
इति । तथा चोक्तं भगवता—' अनेकजन्मसंसिद्धस्तनो याति
परां गतिम् । तपस्त्रिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतो-
ऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवाज्जुन'
इति । ' स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभन्ते नरः । स्व-
कर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ यतः प्रवृ-
त्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः' इति । तथा चाह याज्ञवल्क्यः—
' तथाविपककरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः' इति । यस्मान्
विशुद्धसत्त्वस्यैव नित्यानित्यविनेच्छारंण मोक्षसाधनज्ञान-
निष्पत्तिः, तस्मात्सत्त्वशुद्धयर्थं सर्वेश्वरमुद्दिश्य सर्वाणि
वाङ्मनःकायलक्षणानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि समा-
चरेन् यावद्विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो
भवति । तथा चाह भगवान्—' आरुरुक्षोर्मुनेयोगं कर्म का-
रणमुच्यते' इति । संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तमयो-
गतः इति । तस्य लक्षणमुक्तम् ' यदा हि नेन्द्रियाद्येषु न क-
र्मेत्युपजते । सर्वमेक्यमेन्यासी योगारूढसदोच्यते' इति ।
यस्य पुनरेवं यजदानादिना विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभो-
गविरागो योगारूढो भवति, तस्य शम एव कारणं न
कर्म । तथा चोक्तम्—' योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण-

मुच्यते' इति । यस्माद्योगारूढस्य शम एव कारणं न कर्म, तस्माच्छुभमदमादिसाधनसंपन्नः श्रवणादिसमन्वितः 'योगी युञ्जीत सततमात्मानं गृह्णीति स्थितः । निराशीर्ये-
वचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ कथं तर्हि योगानुष्ठानम् ?
शृणु—समं देहे धर्मेरावह्विराशुभान्द्रजलाशयादि-
वर्जितं मनोनुकूले शुचौ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैला-
जिनशुभोत्तरं निरमामनं प्रतिप्राप्य, तत्रोपविश्यासनं स्व-
मिदं पद्मानमनं वा लज्ज्या, समं कायशिरोग्रीवं धारयन्,
विश्वादीन् क्रमेण कार्यकारणविनिर्मुक्ते पूर्णात्मनि उप-
संश्रित्य पूर्णात्मना स्थित्वा, ध्यायेत्पुरियायं देवं पूर्णा-
नन्त्र निरञ्जनम् । अपूर्वमनपरं ब्रह्म नेति नेत्यादिलक्षणम्
अप्रतायागमंशृष्टमनुदितानन्तमितज्ञानात्मनावस्थितं पर-
मात्मानमोमिति । तथा चोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे काव्येयगी-
तासु—'तस्माद्विमोक्षाय कुरु प्रयत्नं ह्येताद्विमुक्तो भवि-
श्यामि येन । ॐ ब्रह्म शून्यं परमं प्रधानमात्मन्दमात्रं प्रणवं
तुगन्ध, इति । एवं युञ्जन् महात्मानं परमात्मवेन यदा
माशाज्जानाति, तदा निरम्नाज्ञानतत्कार्यो वीतशोकः कृत-
कृत्यो भवति । तथा च बृहदारण्यके—'आत्मानं चेद्वि-
'जानीयादयमर्माति पूरुष' । इतिमिन्द्रन्वस्य कामाय
धर्मेरमनु संश्रयेन्' इति । तथा च ईशावास्ये—'यस्मि-
न्मर्याणि भूतानि जातंसामृद्विजानत । तत्र को मोहः

तस्मात्तमेव च परमात्मानं पूर्णानन्दमात्मत्वेन जानीयात्
'अहमस्मि' इति, न किञ्चिदन्यद्विन्तयेत् । तथा च श्रुतिः-
'तमेव धीरो विज्ञाय ब्रह्मो कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्याया-
द्ब्रह्मज्ज्वाल्वाचो विग्लापनं हि तन्' इति । 'तमेवैकं
जानयात्मानमन्या वाचो विमुञ्चय' इति । 'एतज्ज्ञेयं
नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्' इति ।
तथा च भगवान्वासुदेव—'संकल्पभवान्कामांस्त्यक्त्वा
सर्वानशेषतः । मनसैरेन्द्रियमामं विनियम्य समन्ततः ॥
शनैः शनैरपरमेन्दुद्वया धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः
कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेन्' इति । एवं प्रसङ्गात्सर्वे-
शास्त्रार्थैः संश्लेषतः प्रदर्शितः ॥

अयेदानीं प्रकृतमनुसरामः—यस्मात्प्रमाद एव सर्वा-
नर्थदीप्तं तस्मात्प्रमादं वै मृत्युमहं श्रवीमि, न यमम् ।
यमं तु पुन एके विषयविषाण्णाः अविचारुदाः स्वात्म-
व्यतिरेकेण द्वितीयं पश्यन्तो मृत्युम् अतो मयोक्तान्मृ-
त्योः प्रमादाख्यात् अन्यं मृत्य्वन्तरं वैतस्वतम् आहुः आ-
त्मावासम् आत्मनि चुद्धौ वसवीत्यात्मावासः तम् । तथा
चाह मनु—'यमो वैतस्वतो राजा यस्तवैव हृदि स्थितः ।
तेन चेद्विद्यादस्ते मा गद्गां मा कुरुन्मामः' इति । अमृतम्
अमरणधर्माणं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि स्वात्मभूते रममाणं ब्रह्मनि-
ष्ठमित्यर्थः । श्रूयते कठवल्लीपु—'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो

अस्यादेशान्निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः ।

[अर्जु०] पश्चान्तरमाह—अतो मोहप्रमादाभ्यामन्यं यमं मृत्युलोकं पौराणिका आहुः । यथा भाविश्रुपाख्यानै—अद्भुतप्रमात्रं पुरुषं निश्चरुषं यमो बलादिति । अमृतं तु तेषामपि तदेव संमतमित्याह—आत्मेति । वसन् बुद्धौ सदा वर्तमानोऽमृतं तदेव ब्रह्मचर्यं बुद्धौ पविश्रुत्तरेव ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चर्यारूपत्वान् । यमस्य मृत्योर्व्यापारमाह—पितृलोक इति । शिवः कल्याणकृन् शिवानां शान्तानां, विपरीतोऽन्यः ॥ ६ ॥

[सर्व०] तर्हि शरीरो यमो मृत्युरिति मिथ्यैव लोकप्रसिद्धिः, वेदे वेदाभ्यामादाचारादिभिर्मृत्युतरणोपदेश इत्यत आह—यमं त्वेक इति । एके देवासुराः अतः प्रमादादन्यं तन्मनेन मृत्युमाहुः । आत्मावसन्नमात्मावमादकमेव ब्रह्मचर्यं वेदोक्तत्वात् कृतं सत्यं तत्त्वतो ऽमृत्युरूपमाहुः । आत्मावसन्नपदेन तत्त्वतोऽस्य मृत्युत्वं दर्शयन् मृतत्वात्त्वज्ञानं तेषां मिथ्येति दर्शयति । अवश्यदोषा दुःखसन्ततिस्तज्जनकवचनान् (१) अवसन्नमित्यत्र कर्तारि क्तः । स यमः केनचिदनुपलभमानोऽपि कथं मृत्युत्वेन कल्प्यते इत्याह—पितृलोक इति । देवपितृणां प्रत्यक्ष एवासादित्यर्थः । शिवः सुखदः शिवानां शुभकर्मकृताम् । अशिवो दुःखदः अशिवानां पापिनाम् ॥ ६ ॥

[लक्षा०] इतोऽपि मृत्युदेवता उपेक्षितेत्याह । यमं त्वंके मृत्युमतोऽन्यमाहुरिति । एके मृत्योरपि प्रेरकत्वाद्यमेव मृत्युमाहुः । केचित्तु अतः यमात् अन्यं मृत्युदेवतामेव मृत्युमाहुः । एवं च पण्येयत्वादिपि सा नोक्तेति भावः । तर्हि उक्तैर्नानाविधैर्मृत्युभिरस्पृष्टं वस्तु किमित्यत्र आह—आत्मावासीदमृतं ब्रह्मचर्यमिति । आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीदिति श्रुत्युक्तम् । ब्रह्म वेदः तेन चरगतितभक्षणयोरिति धातोः चयम् अवगमनहेतुयोग्यं नारायणार्यं वस्तु अमृतं मतिपदोक्तनाताविश्रुत्युरहितं प्रलयेऽन्यत्रनिष्ठत्वान् । तस्यैवामृतत्वं शोभत इति सूचनाय श्रुतिप्रतीकप्रहणम् । युद्धिसिद्धं च तस्याश्रुतत्वमिति भावेनाह—पितृलोक इति । शिवानां शुभजीवानां शिवः शोभनप्रदाता । अशिवानामशुभजीवानामशिवः अमङ्गलदाता । रामो यमसभातल इति वचनान् रामचन्द्ररूपी देवो नारायणः पितृलोकैराज्यमनुशास्ति । सर्वयमपुत्रत्वादिपि तस्य न मृत्युरिति भावः ॥ ६ ॥

[शंकर०] एवं तावन् 'प्रमादं वै मृत्युम्' इति मृत्योः स्वरूपं निर्धारितम् । अर्थदानीं तस्यैव कार्यात्मनावस्थानं दर्शयति—आम्नादिति । यः प्रमादाख्यः अज्ञानमृत्युः स

अहंगतेनैव चरन्विमार्गो-
न्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥

प्रथमात्मात्मना परिणमते । आस्यः अभिमानात्मकोऽहंकारः । तथा चोक्तम्—'सर्वार्थोक्षेपसंयोगादमुखातुसमन्वयात् । आस्य इत्युच्यते घोरो हार्हारी गुणो महात्' इति । एवमहंकारात्मना स्थित्वा ततोऽहंकारान् निःसरते निर्गच्छति कामात्मना । ततः कामः स्वविषये प्रवर्तमानः प्रतिहतः क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च भवति । ततः अहंगतेन अहंरूपमापन्नेनाहंकारात्मात्मना अवस्थितेनाज्ञानेन तदात्मभावमापन्नः 'ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं कृशोऽहं स्थूलोऽहममुष्य पुत्रोऽस्य नत्वा' इत्येवमात्मको रागद्वेषादिममन्वितः चरन् विमार्गान् श्रौतस्मार्गविपरीतमार्गान् न चात्मनः परमात्मनो योगं समाधिदक्षिणाम् उपैति किञ्चिदपि । अथवा, अधिद्यानामकर्माणि संसारस्य प्रयोक्तव्यमिति । पूर्वत्र मोहो मृत्युः संमतो यः इत्यनेनाप्रहणान्यथाप्रहणात्मिना अधिव्योक्ता उत्तरत्र कर्मोदये इति कर्म वक्ष्यति । अर्थदानीं कामोऽभिधीयते—अत्यन्तं क्षिप्यन्तेऽनेन संसारे प्राणिन इत्यास्यः कामः । अथवा आस्यवदास्यं सर्वजगृत्वान् । तथा चोक्तं भगवता—'काम एव क्रोध एव' इति । एष मृत्युरास्यात्मना कामात्मना स्थित्वा ततः क्रोधात्ताता परिणमते । उक्तं च—'कानात्क्रोधोऽभिजायते' इति । ततः अहंगतेन अहंकारात्मापन्नेनाज्ञानेन अहंकारममकारफलकारुद्वेन चिदाभासेन चरन्विमार्गान्ना चात्मनो योगमुपैति किञ्चिन् ॥ ७ ॥

[नील०] अस्येति । अस्य यमस्य आदेशादाज्ञातः क्रोधादिरूपो मृत्युमरणहेतुर्निःसरति उद्भवति । अत्र यथाऽज्ञानाभिमानिनी देवता यमः एवं क्रोधाद्यभिमानिन्योऽपि देवताः यमस्य दासभूताः सन्तीत्यधिदैवमर्थः । अध्यात्मं तु अज्ञानादेव क्रोधादेव उद्भवन्ति ततो प्रियत इत्यर्थः । ननु यथात्मावासमज्ञानं तर्हि तन् आत्मनः प्रयत्नसिद्धमश्रुयुक्तं वा । अन्ये मुक्तानामपि पुनर्वन्नापत्तिः । आद्ये सांख्यप्रवृत्तिवचनद्वाराणापत्तिरित्याशङ्क्य मृत्युं विगिनष्टि नराणामहंगतेनैव विमार्गान् चरन्निति जीवानां योऽहंकारस्तेन महं गतं गमनमहंकारसाहित्यं तेन विमार्गान् अनात्मगान् मार्गान् चरन् विषयान्मुखात्न इत्यर्थः । मुक्ता अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य चिदाभासस्य नष्टत्वात् न शुद्धादात्मनः सकाशादाज्ञानं पुनर्देति नापि प्रथमवतिष्ठत इति भावः । ननु मुपुत्रावहंकाराल्योऽपि दृश्यत इत्यत आह—न चेति । तदानीमपि सूक्ष्मस्याहमर्थस्य सन्नात्र कश्चिन् ज्ञानं विना आत्मयोगमुपैति त्वं रूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतोऽहं-

ते मोहितास्तद्ग्रे वर्तमाना

इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।

फारनाशात्प्राक् आत्मन क्रोधादिरूपस्य मृत्योरदयो यु-
ज्यत एवेत्यर्थः । आत्यादेव इति पाठे आस्तेऽस्मिन्नित्यास्य
मज्ञानस्याधिष्ठानमहकारस्तस्मात्त्रि सरत इति पूर्ववत् ॥७॥

[अर्थ०] यमस्य व्यापारान्तरमाह—अस्थिति । अस्य
यमस्यादेशादाज्ञया नि सरते अन्त करणादुद्भवति ॥ ७ ॥

[सर्व०] तर्हिक्रयतामो (?) मृत्युरित्याह—अस्यादे-
शात्त्रि सरत इति । प्रमादो हि मृत्यु तस्य सहकारिणौ
च क्रोधमोहौ तत्रैतत्सर्वं तत्तन्मात्ररूपेण तस्यादेशात्
इच्छातो निस्सरते उत्पद्यत इति मृत्युफलकत्वात् मृत्युपदे-
नाभिधीयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

[लक्षा०] नारायणस्य क्रोधप्रमादम् युरहितत्वे युक्त्य-
न्तर चाह—अस्यादेशादिति । अस्य नारायणस्य आदे-
शात् आज्ञाशक्त 'आत्यादेव' इति पाठे आस्ये भवमा-
स्य परपवचनादिकं तस्मादित्यर्थः । तर्हि मृत्युतरणोपाय
क इत्यत परमात्मनो भक्तियोग एव मृत्युतरणोपायः ।
स त्वविवेकिना न लभ्य इत्याह—अहगतैरेव चरन्ति ।
अहमिति गत राजसभाया विद्वत्सभाया च गमन येन
सोऽहगत अहकार इत्यर्थः । तेन विमार्गानेव विरुद्ध-
मार्गानेव चरन् गुरुदेवताद्यवज्ञामेव कुर्वन्नित्यर्थः । आत्मन
परमात्मन कवियोग कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगेषु एक-
मपि योग नोपैति ॥ ७ ॥

[शरु०] क्रिच—त इति । तेन अहकारादिरूपेण
परिणताज्ञानन ते मोहिता देहादिध्वात्मभावमापादिता
तद्ग्रे अहकाराद्यात्मना परिणतप्रमादात्पृथग्युक्ते वर्त-
माना इत अस्मात् प्रेता धूमादिमार्गेण गत्वा तत्र परलोके
यावत्सपातमुरिना पुन आकाशवायुदृष्टिसत्त्वाग्रयुक्तशो-
णितादिन्मरण देहग्रहणाद्य पतन्ति निपतन्ति । श्रूयत
च—'तस्मिन्यावत्सपातमुपित्वायैतमेवाध्वान पुनर्निवनेने'
इति । तत अनन्तर पुन देहग्रहणावस्थाया त देवा इन्द्रि-
याणि अनुमृत्य कर्माणि परि समन्तात् प्रवन्ते समन्तत
परिवर्तन्त इत्यर्थः । अत अस्मात्कारणादिन्द्रियगुणानुस-
रणात् मृत्यु मरण याति । ततो मरणात् जन्मान्तरम्
अभ्युपैति ततो मृत्युम् । एव जननमरणप्रत्ययाधिरुद्धो न
कन्नादिन्द्रियुच्यत इत्यर्थः । आत्माज्ञाननिमित्तकारसत्कारस्य
यावत् परमात्मानभावत्वन साक्षात् विज्ञानाति तावद्य
तापत्रयाभिभूतो अकर्मणिभिरिव रागादिभिरितस्तत
समाहृत्यमाण मोमुद्यमान समरक्षरतिष्ठत इत्यर्थः ॥८॥

[नी०] आत्मयोगाभावात् दोषमाह ते इति । त नरा

ततस्तान्देवा अनु विप्रवन्ते

अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥ ८ ॥

मोहिता मोवादिभिरिति शेषः । तद्ग्रे श्री सादिरूपस्य
मृत्योर्वेदे वर्तमाना सन्त इतोऽस्मालोकान् प्रेता गता
सन्त तत्र यमलोके पुनरित्यसत्प्रमनमृचनार्थं पतन्ति ग-
च्छन्ति नरकादाभिति शेषः । ततस्तान् तत्रगतान् अनु देवा
इन्द्रियाणि प्रवन्ते तत्रैव गच्छन्ति । तमुक्तामन्त प्राणोऽनु-
त्तामति प्राणमन्तामन्त सर्व प्राणा अनुत्तामन्तीति श्रुत ।
युक् प्राणत्यागे इत्यनुशातनाय मृत्युरज्ञान मरणसंज्ञामपि
लभते । अय भाव—मृत्युरत्यन्तस्मृतिरिति स्मृतज्ञान
प्रत्यगानन्दविस्मरणत्वन यमश्च प्रत्यस्त्वन गृहीतस्य
देहस्य च विस्मरणत्वन सान्त्वान् द्वयमपि मृत्युसादितम् ।
तथा च सुखो मृत्युरज्ञान गौणो यम इति ॥ ८ ॥

[अर्थ०] मोहादिगृहीताना गतिमाह—त मोहिता
इति । तद्ग्रे यमवशे इतो देहात्प्रेता प्रप्येग गता ।
यथा पुनर्न विशन्तीम देह तत्र देहान्तर पुनरिति प्रमा-
हस्याविच्छेद सूचयति । देहान्तरप्रतिपत्तौ सहकारिणमाह—
ततस्त देवा अनुविप्रवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
अतोऽनन्तर त गच्छन्त अनु पश्चात् देवा इन्द्रियाणि
उपलक्षण चैतत् कर्म सत्काराश्चेति योद्धव्यम् । विप्रवन्ते
विशेषेण गच्छन्ति । अथवा देवास्तमनु विप्रवन्ते उपसहर्-
न्ति । यमस्य मृत्युरूपतमुपसहर्न्तीत्यर्थः । ततस्तद्ग्रे-
शात् प्रवृत्ते मृत्युर्मरणाख्या मृत्युवज्ञामुपैति ॥ ८ ॥

[सर्व०] प्रेता साक्षाद्ग्रेहेतुत्वान्मृत्युत्व मुख्य-
मित्याह । ते मोहिता मोह प्राप्ता तद्ग्रे वर्तमाना
इत प्रेतास्तत्र पुन पतन्ति उपलक्षण चैतत् । क्रुद्धा
प्रमत्ता इत्यपि द्रष्टव्यम् । तद्ग्रे तेपा क्रोधादीना वशे
इतो लोकाप्रेता प्रकर्मणात्स्वन देहत्यागेन गता तत्र
स्वर्गे नरके वा पतन्ति । स्वर्गत्यापि पुन पातादिदुःखश-
लतया नरकतुल्यत्व दर्शितम् । पतन्तीति सामान्यतो-
ऽभिधान च । ननु सवन्त्वेतु दुस्सिन दुस्सहिताना
दिन्द्रादीना प्रद्वार्येणैवामृतत्वं भूत तत्कर्ममित्यत आह
ततस्त देवा अनुविप्रवन्तेऽनुगच्छन्ति यमेन नातोऽपि देवै-
श्वर्यमासाद्ययति । येन देवा अपि तमनुगच्छन्तीत्यर्थः ।
अतो मृत्युरिह लोके मृत्युत्वेन प्रसिद्धो देवोऽपि मरणा-
रथामुपैति । मरण हि दुस्सतानाविच्छेद एव । स च
देवैव्ययस्ति तयामपि कर्मविशेषल वैश्वर्याणा मानुपलो-
कानुगमादिदुःखाविच्छेदादित्यर्थः ॥ ८ ॥

[दुष्टे०] ततस्त देवा अनुविप्रवन्त ततो मृत्युर्मरणा-
ख्यामुपैति । कर्मोदये कर्मफलानुगमात्तत्रानु त यान्ति

कर्मोदये कर्मफलानुरागा-

स्तनानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ।

न तरन्ति मृत्युम् । सन्तु ज्ञातव्योदितो धृतराष्ट्रेण कथं मोक्ष-
जन्तुर्लभते किं ज्ञानेन कर्मणा वा स्वाध्यायेन वा त्रिभिर्वा,
स्थान कीदृशम्, आत्मा वा किंलक्षण कर्त्तुं वा ज्ञेय के वा
तं पश्यन्ति, कानि वा प्रतिबुद्धयात्मदर्शने निमित्तानि
कथं वा जन्तुर्नश्यते मुच्यते च तत्तर्क कथयस्वेति । सन्-
तु ज्ञातस्त्वं पृष्ट ब्रमेण कथयामास । तत्र मृत्युर्नास्ति
यथा तदुच्यते तत्तत्तमित्यादि । अयमाशय — नहि ताव-
न्मृत्यु दृष्टमादायागच्छन्तं कश्चिन्परोक्षयति । किन्तु
प्रमादोयम् कामनोभामिभूतो हि पुमानात्मदर्शने
प्रमाद्यन् शरीरभेदेभ्यः मृत्युरिति मन्यते । अतः शरीरभेदे
सति मरणार्थ्यामुपैति तमनु पञ्चादेवा इन्द्रियाणि विद्व-
वन्ते समाधौ (?) स्वविषयग्राहकाणि न भवन्ति । देवशब्द
इन्द्रियवाचक साहस्ये दृष्ट । उच्यते च— 'प्रक्रामो वि-
पयाकारो देवद्वारो न वा कश्चिन् । प्रयोऽन्यच्छिहेतुत्वाद्दे-
वो मृत्युर्मतिर्मम ॥ इति । स एव शरीरभेद एव मृत्युर्म-
णमिति च सहायत । ततः प्रमादतो नान्योऽस्ति मृत्यु-
रित्यर्थे । कर्मोदये काम्यकर्मोदये काम्यकर्मसप्तौ कर्म-
फल स्वर्गात्तनुगात्त मोक्षारस्तु जन्तव' तत्र सत्सारे
अनुयान्ति पुन पुन, पतन्ति । न तरन्ति मृत्यु प्रमादादा-
त्मनोऽर्शनादिति भाव ॥ ८ ॥

[लक्षा०] तर्हि तथा न गतिरित्यतः सत्सारे च
पौन पुन्येन भ्रमणमेव गतिरित्याह— त मोहिता इति ।
तद्वदे मोहवदे तत्र यमगोके प्रेता पुनरित आत्महोके
पन्तीत्यर्थे । तर्हि तस्याभिमानिनी द्वास्तात्वाभिदेवा
त परमात्मानमनुमृत्यु त जीय तत्र मातुर्गर्भपतना-
न्तर परि परित इवन्त आत्मन्ति । पादघातेन क-
ताडनेन च अयोग्यनीच पीटयन्तीतिमूचनाय इवन्त
इत्युक्तम् । तत्तत्र पाप कारयितुमेवायान्ति ननु तदुपका-
रायति सूचनायात्मनप च । ततः द्वाताप्रवेशानन्तर म-
णान् तस्य मरणमुद्दिश्य ' त्य लोपनिमित्ता पञ्चमी '
मृत्यु अभ्युपैति अभित उपैति । शिरसास्थाने मारिका
मृत्यु प्रमादमोहान्य स्वस्वस्थानु विद्वान्तीत्यर्थे ॥ ८ ॥

[द्वाक०] एव तावद्विद्यानामयो वन्धहेतुत्वमभि-
हितम् । अवेदानो कर्मणा वन्धहेतुत्वमाह—कर्मोदय इति ।
अमृत्यु कर्मणा केचिन् इति कर्मणा अमृतव भवतीति
यन्मत्तान्तरमुपन्यस्तम्, तत्रोराकरोति—न केवल कर्मणा
अमृतत्वं भवति, अपि तु कर्मोदये कर्मणामुत्पत्तौ कर्मफल-
नुरागा सन्त तत्र तस्मिन्कर्मफले अनुयान्ति । यस्मात्त-

सदर्थयोगानवगमात्समंता-

- त्यवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥

त्रैवानुयान्ति, अतो न तरन्ति मृत्यु पुन पुन जननम-
णात्मके सत्सारे परिवर्तन्त इत्यर्थे । नस्मात्पुन, कर्मोदये
कर्मफलानुरागा तत्रैव परिवर्तन्त ? सदर्थयोगानवगमात्
सदर्थेन योग सदर्थयोग परमात्मना योग तस्य सदर्थ-
योगस्य एतत्त्वस्य अनवगमात् स्वात्मनस्त्रिद्वानन्वाद्धितीय-
त्रक्षभावानवगमादित्यर्थे । समन्तान् समन्तत प्रवर्तते
भोगयोगेन विषयरसबुद्ध्या दृष्टौ । यथा ह्यन्यो निम्नो-
न्नतकृत्कथलादिषु परिभ्रमति एवमसावापि विनरहीन'
सर्वत्र विषयसुखाकाङ्क्षा परिभ्रमति ॥ ९ ॥

[नील०] ननु प्राह्मणान्मृत्युमय मृत्यु तु ह्यन-
त्यतैवास्तीत्यागच्छवाह कर्मोदय इति । भोगप्रदस्य कर्मण
उदये सति कर्मफलभोगेऽनुरागो येषा त तथाभूता तत्र
स्वर्गादानुयान्ति भोगासनाया पूर्वदेह त्यक्त्वा गच्छन्ति
अतो मृत्यु न तरन्ति देहान्तरमागण न मुच्यन्त इत्यर्थे ।
तथा च श्रुति—यैः प्रेत विविक्लिता मनुष्येऽस्तीत्येके
नायमस्तीति चैके इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपक्षिप्य—
योनिमन्थे प्रपद्यन्ते शरीरत्वात् देहिन् । स्याणुमन्थेऽनु
सयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति, अस्तीत्येवोपलभ्य इति
चास्तित्व देहान्तरप्राप्तिं चाह । अत्र ह्यु सन्धेति सन् तत्र
तत्प्राप्त्यर्थो योग सदर्थयोग यमाद्यष्टाङ्गोपत तसानव-
गमादलाभात्मन्तान् उर्ध्वाधसिर्धयोनिषु भोगयोगेन
भोगलिप्सया देही देहाभिमानी प्रवर्तते ॥ ९ ॥

[धर्तु०] न केवल तत्रो गतिपङ्क्ता कर्मपङ्क्ता
अपि इत्याह—कर्मोदय इति । कर्मणा बुगलाबुगलानामु
दये तत्र कर्मफले सुखदुःखलक्षणे कामनोऽभ्यामनुयान्ति ।
अतः कामनोऽवलक्षण न तरन्ति । कर्मफलानुगा इति स्तु
दार्थ्ये पुनर्वचनम् । अथवायमर्थे धृतराष्ट्रेण सन्तु ज्ञात पृष्ट
कथ जन्तुर्लोक्ष लभते किं ज्ञानेन कर्मणा वा स्वाध्यायेन
वा त्रिभिर्वा ज्ञान वा कीदृश आत्मा वा किंलक्षण कथ वा
ज्ञेय, के वा त पश्यन्ति कानि वा आत्मदर्शनेनिमित्तानि
कथ वा जन्तुर्नश्यते मुच्यते वा तत्तर्क न प वत्येव पृष्ट' क्र-
मेण कथयामास । तत्र मृत्युर्नास्ति यथा तदुच्यते—तत्तत्तमि-
त्यादि । अयमाशय — तावदिह मृत्यु दृष्टमादायायान्त
कश्चिन्पश्यति, किन्तु प्रमादोऽय, कामनो गमिभूतो हि
पुमान् आत्मनोऽर्शनेन प्रमाद्यन् शरीरभेदेभ्यः मृत्युरिति
मन्यते । ततः शरीरभेदे सति तदनु पञ्चात् देवा इन्द्रियाणि
विद्ववन्ते स्वविषयग्राहका न भवन्ति । देवशब्दोऽस्ति
यवचन साम्ये दृष्ट । स एव शरीरभेदे मृत्युर्मणमिति

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ॥ १० ॥

च सज्ञायते । ततश्च प्रमादतोऽन्यो नास्ति सृष्टुरित्यर्थः ।
कर्मोदये काम्यफलसप्तौ कर्मफलानुगाते कर्मफल-
स्वर्गनरः प्रभोक्तारस्ते जन्तव तत्र संसारे अनुयान्ति पुनः प-
तन्ति न तरन्ति सृष्टुं प्रमादे आत्मादशनादिति भावः ॥ ९ ॥

[सर्व०] तर्ह्येतद्गो मनुष्य एव लब्धदेवैश्वर्योऽमृतो-
ऽस्तु तावताभि वेदिककर्मणाममृत्युहेतुत्वसम्भवादित्याह-
कर्मोदय इति । तपोलब्धदेवैश्वर्यफलानुगा कर्मफल वेदक-
र्मफलमनुगा इच्छन्तः भूलोकगमनहेतो कर्मण उदये
कालविशेषलभरूपे जन्मानि अत्र भूलोकेऽनुयान्ति पश्चा-
त्पुनरायान्ति । अतो न तेन वेदोक्तकर्मणा मृत्यु तरन्तीति
व्यवस्थितमित्यर्थः ॥ ९ ॥

[लक्षा०] कर्मोदये कर्मफलानुरागा इत्यत्र कर्मो-
दये प्रारब्धकर्मपरिपाके सति कर्मफलानुरागाः स्वस्वन्दन-
वनितादिप्राम्थविषयभोगानुरागाश्च तत्र अनुयान्ति ।
तेन कारणेन सृष्टुं न तरन्ति सदर्थयोगानवगमादित्यत्र
सन् उक्तमोऽऽ सदर्थ परमात्मा तस्य योगानवगमात्
भोगयोगेन प्रवर्तते ॥ ९ ॥

[शक०] किञ्च-नद्वै इति । यद्रागाभिभूतस्य इन्द्रि-
याणा विषयेषु वर्तनं तत् महामोहनम् । एतदुक्तं भवति-
यस्य विषयेषु अवात्तवबुद्धिः तस्येन्द्रियाणि विषयेषु न
प्रवर्तन्ते । तस्य विषयेषु प्रवृत्त्यभावात् प्रत्यगात्मन्येव
प्रवृत्तिः, ततश्च मोहननिवृत्तिः । यस्य विषयेषु वास्तव-
बुद्धिः तस्येन्द्रियाणा परामृतेषु विषयेषु प्रवृत्तत्वात् न स
इम सद्विद्वीत्य प्रत्यग्भूत परमात्मानमात्मत्वेन साक्षा-
ज्जानाति । तथा चोक्तम्—'स्त्रीपिण्डसर्पकलुषीकृत्वचे-
तसो विषयविषयान्धा ब्रह्म न जानन्ति' इति । ततश्च
महामोहनं पुनः पुनः विषयेषु प्रवृत्तिः । तथा चाह भगवा-
न्मनु—'न जानु काम कामानामुपभोगेन शान्थति ।
इयिया कृष्णवर्त्मन भूय एवाभिष्वेते' इति । ततश्च
मिथ्यार्थरिणापरिक्लृप्तं शब्दादिभिष्यै योगो भवति,
तस्मिन् मिथ्यार्थयोगे अस्य देहिनो गति संसारगतिः
निःशान्त्या नियता । प्रसिद्धं होतुं—स्मात्प्रभूत परमात्मा
नमेवमनसस्य विषयेषु प्रवर्तमाना पराभूतारिण्यादियो-
नि प्राप्नुवन्तीति । तथा च बहुचर्याल्लोपनिषत्—'था वै
सा इमा प्रजाभिन्नोऽथापमात्रस्थानीमानि क्यासि बद्धाव-

अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान्
कामक्रोधावनुग्रहाशु पश्चात् ।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११ ॥

गवाश्चेरपादाः' इति । वक्ष्यति च—'कामानुसारी पुरुषः
कामानु विसृजति' इति । कस्मात्पुन मिथ्यार्थयोगेऽस्य-
गतिर्हि नित्या इति? तत्राह—मिथ्यार्थयोगाभिहतान्त-
रात्मा इति । मिथ्याभूतविषयसंयोगेन अभिहतान्त-
रात्मा अभिहतस्याभिरिप्रहात्मभाव स्मरन् कथादिवि-
षयान् तानेव उपास्ते, न परमात्मानं समन्तात् सम-
न्ततः ॥ १० ॥ ततः भिनिति चेत् तत्र यद्वति तत्
शृणु—अभिधेति । अभिध्या विषयाभिध्यानं प्रथमं हन्ति
विनाशयति स्वरूपाद्यच्युतिं करोति । ततो विषयध्याना-
भिहतम् एतं विषयसन्निधौ शीघ्रं प्रगृह्य कामश्च हन्ति, ततः
कामाभिहतमेन प्रगृह्य क्रोधाश्च हन्ति । तत एते अभिध्या-
दय तानभिध्याकामक्रोधवशगतान् बालान् विवेकहीनान्-
न्मूढान् मृत्यवे प्रापयन्ति प्रक्षिपन्ति । श्रूयते च कठनही-
णु—'पराच कामाननुयान्ति बालास्ते मृत्योर्वेन्ति विततस्य
पाशम् । अथ धीरा अमृततं विदित्वा झुममधुवेध्विह न
प्रार्थयन्ते' इति । धीरास्तु पुन धैर्येण विषयान् जित्वा
परमात्मानमात्मत्वेनादगम्य तरन्ति मृत्युम् । श्रूयते च—
'निचाप्यं तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति ॥ ११ ॥

[नील०] भोगमेव निन्दति तद्वा इति । यत् अस्य
पुसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु शब्दादिविषयेषु योगो रागत-
दर्थं गति प्रवृत्ति नित्या स्वाभाविकी तदेव इन्द्रियाणा
महामोहनम् । अर्थाना मिथ्यास्य संकल्पकृत्वत्वात् यदाहा-
क्षपादः—दोषनिमित्त रूपादयो विषया संकल्पकृता इति ।
दोषो रागादिः । मिथ्यार्थयोगेन विषयसंगेन अभिहतान्त-
रात्मा व्यथितचित्तः सन् विषयान्स्मरन् स्मरणपूर्वकमुपास्ते
हेतौ शत्रुप्रत्ययः । स्मरणमेव विषयोपासनाहेतुरतस्तेषां वि-
स्मरणमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्स्मरणे दोषमाह
अभिधेति । अभिध्या विषयस्मरणं प्रथमं ततः कामतत्या-
स्यभिलाषः, केनचिन्निमित्तेन तद्व्यतिहतौ नोच । एते
अभिध्यादयः एवं क्रमेण बालान् अजितचित्तान् मृत्यवे
मोहाय प्रापयन्ति । ये तु धीराः जितचित्ताः निष्कामास्ते
सृष्टुं तरन्ति । पाठान्तरे धर्मं योगाभ्यासं चरन्ति ॥ ११ ॥

[अर्जु०] कामादीना मृत्युना प्रवृत्तिरमनाह—अभिध्या
वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधावनुग्रहाशु पश्चात् ।
एते बालान् मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण चरन्ति

सोऽभिध्यायन्नुत्पतिताग्निह्न्या-
दनाद्रेणाप्रतिबुद्धयमानः ।

धर्मम् । अभिध्या विषयाणां चिन्तनं हन्ति आत्मतत्वात् प्रच्याय्य विषयप्रवर्णं करोति । अयमेव प्रथमः प्रहारः । तथा चिन्तितं कामं रागं करोति तत्परिपन्थिनि द्वेषं क्रोधमित्युपलक्षणम् । प्रवृत्तिनिवृत्ति इत्यपि । धान्ति मृत्युपरंपराम् । बालान् अज्ञान् । धीरास्तत्त्वदर्शिनः । अथवा अभिध्या विषयचिन्तनं प्रथमं प्रागेव हन्ति लोकान् पुरुषान् परमार्थादाकृत्य विषयान् प्रापयति बालान् प्रमादतः । कथं ? लोमान् लोमप्रयुक्तया आशु शीघ्रं [अमम व्याघ्रः] यथा व्याख्यानां पाठः । कामकोधाववगृह्णादिलङ्घय हतः तस्मादत एवाभिध्याकामकोबलोभमोहाः बालान् अज्ञान् मृत्यवे प्रापयन्ति । धीरास्तु धैर्येण धर्मं तर्गन्ति चरन्ति इत्यपि पाठः ॥ ११ ॥

[सर्व०] अभिध्या आत्मत्वेन विषयेषु परिणतः सुरसत्त्वेनाभिध्यानम् । प्रथममादौ सहकारित्वेन कामकोधाववगृह्ण गृहीत्वा पश्चात्तदनन्तरमाशु लोकान्दन्तीत्यन्वयः । तर्क प्रमादो न हन्त्येव तथाच कथमसौ मृत्युरत आह— एते सर्वे बालान्मर्त्यान्मृत्यवे आत्मज्ञानानुयमरूपाय प्राप्तुवन्ति, एतद्ग्राह्णं नात्मज्ञानार्थं यतन्ते तदेवमेवं हन्तृत्वं, अतो मृत्युत्वमित्यर्थः । धीराः । शास्त्रसंस्कृतमतयः धैर्येण धीरत्वेन हेतुना तं धर्मं निःश्रेयसहेतु धर्मसाधनत्वादात्मज्ञानं चरन्ति आचरन्ति ॥ ११ ॥

[दुर्घ०] अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोमात्कामकोधाववगृह्णाशु पश्चान् । एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण चरन्ति धर्मम् । अभिध्या विषयानुचिन्तनं सा प्रथमं प्रागेव हन्ति पुरुषान्परमार्थादाकृत्य विषयान्प्रापयति बालान्प्रमादतः । कथं लोभादोभप्रयुक्त्या आशु शीघ्रं पश्चात्कामकोधाववगृह्णादिलङ्घयवहन्ति । तस्मादत एव कामकोधादयोऽभिध्या लोभमोहादकामादयः बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति मृत्युप्रयोगहेतव इत्यर्थः । धीरास्तु पण्डिताः पुनर्धैर्येण कामकोबलोभमोहादीनां वेगं विधायार्ज्जमज्ञानसाचिव्येन चरन्ति धर्मम् । अमृत्युधर्ममिति भावः ॥ ११ ॥

[लक्ष्ण०] मिध्याययोगेऽस्य गतिर्हि नित्येत्यत्र मिध्यायव्यवसायस्त इतिवचनात् मिध्यायौ व्यर्थोऽर्थः । पदं मिध्याकारयते स्वरादिदोषपट्टमसकृदुच्चारयतीति वैयाकरणवचनात् दुष्टोऽर्थो वा मिध्यायः ॥ १० ॥ अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनमित्यत्र अभिध्या अभिमतो दुर्विषयचिन्ता । धीरास्तु धैर्येणेत्यत्र धीराः परमात्मचिन्ताकारकाः दुर्विषयाणामवशाश्च ॥ ११ ॥

नैनं मृत्युर्भूत्सुरिवाचि भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ १२ ॥

[शं०] कथं पुनर्धीरास्तु धैर्येण विषयान् जित्वा मृत्युं तरन्तीत्याह— योऽभिध्यायन्निति । योऽभिध्यायन् अन्तित्याशुचिदुरज्ञानविद्धतया चिन्तयन् उत्पत्तिष्णू उत्पत्योत्पत्य पतन्तीत्युत्पन्नशीला उत्पत्तिष्णवो विषयाः तान् निहन्त्यान् परित्यजेन् अनाचारेण अनादरेण आदासीन्धेनामभ्यदर्शनं इव अप्रतिबुध्यमानः पुनरचिन्तयन् न वै पुरुषो मृत्योरपि मृत्युर्भूत्वा मृत्युरिवाचि मृत्युम् । उक्तं च— 'विषयप्रतिसेहारं यः करोति विवेकतः । मृत्योर्भूत्सुरिति ख्यातः स विद्वानात्मवित्तिवः' इति । एवमित्यादिरूपेण विद्वाननादरादिना अभिहन्ति कामान् ॥ १२ ॥

[नील०] स इति । सः मृत्युतरणकामः योगी वा अभिध्यायन् आत्मानं चिन्तयन् उत्पत्तितान् कामानेव निहन्त्यान् । हननोपायमाह अनादरेण तुच्छत्वमुद्धया पथि पतितनृणवन् रुयादीन् प्राप्तानपि अप्रतिबुद्धयमानः अचिन्तयन् । य एवं विद्वान् भूत्वा कामाग्निहन्ति एनं पुरुषं मृत्युरज्ञानं मृत्युरिव यम इव नाचि न मसने । निष्कामस्य मृत्युमयं नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

[अर्जु०] नन्वेवं कर्मफलपरवशस्य कदाचिदपि कामकोधावतकममृत्युतरणं न स्यान् विशेषहेतोरभावादित्याह— सोऽभिध्यायन्नुत्पतिताग्निह्न्याऽनादरेणाप्रतिबुध्यमानः । नैनं मृत्युं मृत्युरिवाचिभूयादेवं विद्वान् यो विनिहन्ति कामान् । स एवं गुरुप्रसादादधिगतात्मस्वरूपः तदेवाभिध्यायन् विजातीयानन्तरतत्पत्यवत्राहं हृदयं उत्पत्तितान् उत्तरोत्तरोदितान् रागादीन् निहन्त्यान् । अनादरेण विषयाणां सकृच्चन्दनचनितानीनां दोषदर्शनादसंबुद्धया अप्रतिबुध्यमानो निमित्तापायादेवं नैमित्तिकापायः इति जानन् औदासीन्यमवलम्बमानः विषयगुणग्रहणं रागप्रवृत्तौ निमित्तं तस्मिन् निवृत्ते निवृत्त एव रागः किनुषायान्तरणेति भावः । मृत्युरिव मृत्युकारणं व्याघ्रादिरिव । एवं विद्वान् उक्तेन प्रकारेण जानन् यः कामान् विनिहन्ति सोऽयं मृत्युतरणस्य विशेषहेतुः ॥ १२ ॥

[सर्व०] नतु यदि कर्मणाऽमृत्युर्न भवति तत्कथं क्रोधादिनागान् प्रमादरूपमृत्योरभाव इत्याह— सोऽभिध्यायन्निति । सोऽमृत्युमिच्छुर्भिध्यायन् आत्मानं योगशास्त्रोक्तप्रकारेणाभि सन्नतो ध्यायन् उत्पत्तितानुत्पन्नान् क्रोधप्रमादमोहान् मृत्युर्निहन्त्यान्, तदभिध्यानस्य क्रोधमोहप्रमादविरोधित्वान् न तैः सहावस्थानं संभवतीत्यर्थः । तर्ह्येतु प्रमादविरोधित्वं तस्य तत्परितयो-

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।

कामानु व्युदस्य ध्रुवते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ॥ १३ ॥

मिन्त्वात्, क्रोधमोहविरोधित्व तु कथमित्याह—अनादरेणेति । अप्रतिबुध्यमानो विपयान्तरम् । आत्मातिरिक्तं सुमद्देहि नोभमोहयो सत्ता क्रोधस्य स्वप्रतिपक्षप्रतिषेधानजन्यत्वात्, मोहस्याप्यनात्मन्यारोपरूपस्थानात्मधर्मिसितिसन्धानाधीनत्वात् । धर्मिप्रतीत्यभावे आरोधानुपपत्ते । यदा तु आत्मनिष्ठतयाऽन्यत्रास्थानादरस्तदा नान्यद्बुध्यते । तथाच क्रोधमोहौ नोपपद्यत इत्यर्थे । ननु तथापि कथमेतत्तथैव मृत्युशब्दो न यम इत्याह—तैन मृत्युरिति । एनमात्मानमिध्यायिन मृत्युर्ममो मृत्युरिव भूत्वा अन्यान्प्रति मृत्युत्वेन च त प्रत्यपि मृत्युतुल्यो भूत्वा नाचि न भक्षयति । य एवमात्मानं विद्वान्कामानु काम स्वर्गादिपलेच्छा तज्जन्यतया कामानु प्रमादमोहादिभिर्निहन्ति । तदेव [सत्यपि प्रमेये सत्यपि ?] श्लोधादिषु मरणभावात् सत्सु च तेषु यमस्य तद्द्वारैव मृत्युजनकत्वात् एते सुरयतो मृत्युव तजनकतया तु यमस्यापि मृत्युत्वमुपचरितमित्यविरोधो ॥ १२ ॥

[लक्षा०] योऽमिध्यायन् प्रत्यभोक्ष्य निहन्त्यादित्यत्र निहन्त्यात् पशुनिहन्त्यात् 'प्रेत्य खादन्ति ते च तान्' इति वचनान् स वै मृत्यु पशुमारणारयो मृत्यु मृत्युभूतानीव एनमत्ति, एन विद्वान् य स इह कामानु निहन्ति ॥ १२ ॥

[शफ०] यस्तु पुनरनादरादिना नाभिहन्ति स किं करोतीत्याह—कामानुसारीति । यस्तु पुनर्विपयाभिध्यानेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यति कामविषये नष्टे कामाननु कामै सह विनश्यति, अनित्या काममुणा प्रतिक्षणं निनाशाश्रित्या, तद्वत्कामी विशीर्षो भवति । यस्तु पुनर्विषयक्षेत्रज्ञेन कामानुपरित्यजति स कामानुव्युदस्य परित्यज्य ध्रुवत विवकमुद्रया ध्वंसयति यत्किञ्चित् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा उपाजितं रजं पुण्यपापाच्छिन्नं कर्म ॥ १३ ॥ कथं पुनरस्य देहस्य काम्यमानस्य ह्यनमित्यादाह—ददति । य अयं भूताना ददो दश्यत स अप्रकाश तमोऽचिद्धन वेत्त नरक इत्येवमाह—प्राप्त्यभिमिध्यायिभूतपरिपूर्णत्वात् । तथाच भगवान्मनु—'अधिसृष्ट्यै र्नायुदक मासशोणितवष्टितम् । चर्मान्पिन्दु दुर्गंधं पूर्णं मूत्रपूरीपयो ॥ जराशोकसमाविष्ट रोगायतनमातुम् । रजस्वमनित्यं च भूतावासमिभं त्यजेत्' इति । एवमचन्तयोभिसितमपि स्थ्यादिदृष्टं यमनीयबुद्धया

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं मद्दश्यते ।

गुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रान्तसुगम् ॥ १४ ॥

गुह्यन्त अभिप्राङ्गन्त एव धावन्ति अनुधावन्ति । गच्छन्त श्वभ्रमुन्मुगा यथा जन्वा वृषाधिकं त्रिपस्तुमगच्छा वृषादिपृन्सुरा पतन्ति एव स्थ्यादिकमभिप्राङ्गन्तो रिपयविपान्धा उन्मुगा नरकेष्वेव पतन्तीत्यर्थे ॥ १४ ॥

[नीळ०] सकाम निन्दति—कामानुसारीति । विपयार्थी त्रिपयमनुविनश्यति । यथोक्तम्—हुरङ्कृमातद्गपतद्गुभृद्गमीना हता पश्चभिरेव पश्चेति । पलितमाह—कामानिति । विपयामत्यमत्ता रजो दुस्तरुप यत्किञ्चित् सर्वं ध्रुवत नाशयति ॥ १३ ॥ त्रिपक्षे दोषमाह—तम इति । अयं काम भूताना तम अज्ञान तत्कार्यकरत्वात् यत् अप्रकाश नास्ति प्रकाशो विपयविवेको यस्मिन्स तथा जत एव नरकवद्गु रद । एतदेवाह—गुह्यन्त इति । यथा गुह्यन्तो मदिरामता । गुह्यन्त इति पाठं प्रहृगृहीता पथि गच्छन्त श्वभ्रवन् गतर्धुक्तं देशं धावन्ति तथा कामिन ससारे वर्तमाना सुप्त सुप्तप्रद भार्यादिं प्रति धावन्तीत्यर्थे ॥ १४ ॥

[वर्जु०] एवमुपायमभिधाय तद्व्यतिरेके मृत्युव्यतिक्रम व्यतिरेकमाह—कामानुसारी पुरुष कामाननु विनश्यति कामानु व्युदस्य ध्रुवते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः । काम्यन्त इति कामा विपया विपयनाशाद्विनश्यति । विपयार्थीया प्रवृत्तेर्नरकहेतुतामाह—कामानिति । कामानु व्युदस्य विशिष्टे उदस्य बुद्धया चित्ताग्रे क्षित्वा विपयानुदिश्येति भावः । यत्किञ्चित्द्रजो यन् कर्म, कार्यं करणोपचारान् । ध्रुवते चालयति प्रवर्तयतीति यावत् ॥ १३ ॥ तस्य फलमाह—तमोऽप्रकाशो भूताना नरकोऽयं प्रदृश्यते । गुह्यन्त इति धावन्ति गच्छन्त श्वभ्रवन् सुप्तम् । अविद्या तम अनित्याशुचिदु रानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्याति स एवाप्रकाश तत्त्वस्येति शेषः । भूताना स्थावरजङ्गमानामयमेव नरको दुस्तरुत्वात्प्रदृश्यते प्रत्यक्षो नरक इत्यर्थे । सुखं दुस्तरुववारोपितसुखभाव धावन्ति धेगेन गच्छन्ति । तत्र दृग्मन्तो गच्छन्त इव श्वभ्रे, यथा विलेपन्त (?) इत्यर्थे । गृह्य त इव शत्रुभि गृह्यमाणा इवेति वाधादातसत्सुखत्वात्प्रत्यक्षनरक ॥ १४ ॥

[सर्व०] तद्वचनव्यव्यतिरेकाभ्यां क्रोधादित्रयस्यै व दुःखहेतुव तदव तु मृत्युरिति दर्शयति—कामानुसारी पुरुष इति । कामानुसारी पूर्ववत्कामानु क्रोधप्रमादमोहाङ्गनुभवति तदधीनं सन् प्रवर्तते य स तानेव कामाननु

अमृतवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्या-
 त्किं वै मृत्युस्त्वाणं इवास्य व्याघ्रः ।
 अमन्यमानः क्षत्रियं किंचिदन्व-
 चाधीयीत निर्णुदन्निवास्य चायुः ॥ १५ ॥
 स क्रोधलोभौ मोहवानन्तरात्मा

लक्ष्मीहृत्य विनश्यति प्रियते । यदिश्चिद्रजो दुःखं पुनरे
 परितः क्षिपते । अत्र च विनश्यतीत्यनेनान्वयव्यतिरेके
 रजश्शब्दस्य दुःखपर्यायस्याभिधानाद्दुःखमेव मृत्युरिति द-
 र्शितम् । अयं च कामः ततः ममुदायाभिप्रायमेकवचनम् ।
 यतो भूतानां संश्लेषप्रकाशविरोधी नरको दुःखहेतुश्चात्
 प्रदृश्यते धीरैः तं च स्वभावदुःखं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः सुखं
 गृह्णन्तो गृह्णन्तः विकरणव्यत्ययान् । सुखहेतुत्वेन गृह्णन्त
 इत्यर्थः । धावन्ति सुखदुःखजनकरुमायं शीघ्रं प्रवर्तन्ते १३

[लक्ष्०] गृह्यन्त एव धावन्तीत्यत्र गृघु अभिका-
 ङ्गायामिति धातोः गृह्यन्त एव विषयामिलायां कुर्वन्त
 एव धावन्ति इतस्ततो धावन्ति । तेन तं नरकं
 गच्छन्ति स्म ॥ १४ ॥

[शं०] य एवं गृह्यन्त एव धावन्ति तेषां देहो नि-
 रर्थक इत्याह—अमन्यमान इति । यः स्यादिक्रमभिकाङ्क्षन्
 अनुभावति स विषयविषयान्धः तत्रातिरिक्तं स्वात्मभूतं पर-
 मात्मानम् अमन्यमानः अप्रतिबुध्यमानः नाधीयते तद्वि-
 पयमत्कारमसाधं नाधिगच्छति । तस्य अस्य विषयविषा-
 न्धस्य पङ्कजैर्विदुषोऽपि देहसृष्टानिमित्तो व्याघ्र इव नि-
 रर्थको भवति । तथा चाह भगवान्वसिष्ठः—‘चतुर्विधपि
 यो विद्यः मृत्युं ब्रह्म न विन्दति । वेदभारभगक्रान्तः स
 वै प्राहणवर्द्धमः’ इति । न केवलं देहो निरर्थकः, य एवं-
 भूतः स एव तस्य मृत्युर्गित्याह—क्रोधाद्भोमान्नोहभवा-
 न्तरात्मा इति । क्रोधलोभाभ्यां हेतुभ्यां मोहभयममन्वितः
 अन्तरात्मा त्वच्छरीरे य एष तवान्मा दृश्यते स एव तव
 मृत्युः । यस्तु पुनः अजितेन्द्रियः क्रोधलोभादिममन्वितो
 विषयेषु प्रवर्तते स एव तत्र मृत्युं विनाशहेतुश्चात् । उक्तं
 च—‘आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः’ इति
 ॥ १५ ॥ केन तर्क्यायेन मृत्योर्विनाश इत्याह—एवमिति ।
 एवं क्रोधादिरूपेण जायमानं प्रमादाख्यं मृत्युं जननमणा-
 द्दिमर्शनैर्वधीने विदित्वा शोषादीन् भूतदाहीयान् दौषान्
 परिज्यत्य अत्रोषादीन् संपाद्य ज्ञानेन चित्तदानन्द्याद्विधौ-
 यप्रज्ञात्मना तिष्ठन्न विभेति मृत्योः । तथा च युक्ति—
 ‘आनन्दं प्रहणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन’ इति ।

स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ।
 एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
 ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः ।
 विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
 र्भृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥

कन्मात्सुनर्जनेन तिष्ठन्न विभेति मृत्योरिति ? तत्राह—
 विनश्यते तस्य ज्ञानिनो विषये गोचरे परमात्मनि साक्षा-
 त्त्रियमाणे प्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युः यथा मृत्योः विषयं
 मंमारमागतो मृत्युना अभिभूतो नष्टो भवति मर्त्यः एवमा-
 त्मवेदिनो विषयमागतोऽज्ञानमृत्युनेष्टो भवति । उक्तं च
 नाममहोदयै—‘ज्ञानसंस्थानमज्ञावो ज्ञानाभिर्ज्ञानवज्रमृन् ।
 मृत्युहन्तति विदधतः स बोधो बौधमन्मरु’ इति ॥ १६ ॥

[नील०] अमृतवृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्य पुंमस्तु
 नृणामयव्याघ्रवन् मृत्युर्गमः किं कुर्यान्न किमपीत्यर्थः ।
 यस्मादेवं तस्मान् अस्य कामस्य आयुः जीवनं मृदाज्ञानं
 निर्णुदन् अपनेत्यन् अन्यन् किंचिन् काम्यमानं रुयादि-
 क्रममन्यमानः आगयन् नाधीयीत न स्मरेन् । तुच्छत्व-
 बुद्ध्या विषयविस्मरणमेव काममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः ।
 यथाह वसिष्ठः—‘अमन्य जागतस्यास्य जातस्याक्रागवर्ण-
 वन् ॥ अपुनःस्मरणं मन्ये माधो त्रिमर्णं वरम् । तथाऽपि
 तव न स्वाख्यं सर्वविस्मरणादृते इति च ॥ १५ ॥ यमं
 त्वेकं इत्यत्र आत्मावसन्नमिति यमोऽव्यात्मनि कल्पित
 इत्युक्तं तत्राचष्टे—स क्रोधलोभाविति । यस्त्वच्छरीरे एषः
 अहंप्रत्ययविषयः अन्तरात्मा बाह्यात्मानं शरीरमपेक्ष्य
 आन्तरः चिदचिद्व्यनिरूपो जीवः स मोहवाक् अतस्मि-
 न्मदबुद्धिमोहः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिर्निर्पर्ययत्वं
 हानं तद्वान् क्रोधलोभमृत्युरूपो भवति । शुक्नलिङ्गान्वा-
 येन स्वयं बन्धहीनोऽपि अज्ञानात्वात्मानं वदन् मन्यते तं
 कामादिबन्धो भवतीत्यर्थः । उपनैहृति—एवमिति । जाय-
 मानं मोहादिति शेषः मोहविशेषेण ज्ञाने तिष्ठन्निति शेषः
 यमात्र विभेति । तत्र दृष्टान्तः—विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य
 मृत्युर्वन्धः विनश्यते । मृत्योर्धमस्य । मर्त्यः देहः । अज्ञान-
 कृतो बन्धो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणति प्रपट्टकार्यः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] [कर्मकृत्यम्] अमृतवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यान्
 किं वै मृत्युस्त्वाणं इवास्य सर्पः । न शोषलोभमोह-
 वानन्तरात्मा स वै मृत्युन्तु स्वयिरे य एषः । न मृदाः
 स्नेहवन्धेन विषयैर्निद्रियवृत्तयो मन्ये ताय पुण्यस्य मृत्यु-
 न्नागैः सर्प इव किं कर्तुं ममर्थः । आत्माभेदबोधनिश्चयेन

दित्युक्तः ; न क्रोधलोभमोहदन्तः ।

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।

कामान् व्युदस्य धनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः॥१३॥

गिरत्वान् , क्रोधमोहविरोधित्व तु कथमित्याह—अनादरेणेति । अप्रतिबुध्यमानो विषयान्तरम् । आत्मातिरिक्तवस्तुभे हि क्रोधमोहयो सत्ता क्रोधस्य स्वप्रतिपक्षप्रतिविधानजन्यत्वात् , मोहस्याप्यनात्मन्यारोपरूपस्यानात्मधर्मप्रतिसन्धानाधीनत्वात् । धर्मप्रतीत्यभावे आरोधानुपपत्तेः । यदा तु आत्मनिष्ठतयाऽन्यथास्यानादरस्तदा नान्यद्बुध्यते । तथाच क्रोधमोहौ नोत्पद्यत इत्यर्थे । ननु तथापि क्रोधमेतत्तैत्रिय मृत्युशब्दो न यम इत्याह—नैत मृत्युरिति । एनमात्माभिधायिन मृत्युर्यमो मृत्युरिव भूत्वा अन्यान्प्रति मृत्युत्वेन च त प्रत्यपि मृत्युतुल्यो भूत्वा नास्ति न भक्षयति । य एवमात्मान विद्वान्कामान् काम स्वर्गादिभिलेच्छा तज्जन्यतया कामान् प्रमादमोहान्विनहन्ति । तदेव [सत्यपि प्रमेये सत्यपि ?] क्रोधादिषु मरणाभावात् सत्सु च तेषु यमस्य तद्गौरव मृत्युजनकत्वात् एते सुरयतो मृत्यवे तज्जनकतया तु यमस्यापि मृत्युत्वमुपचरितमित्यविरोधः ॥ १२ ॥

[लक्षा०] योऽभिधायन् प्रत्यभीक्षण निह्न्यादित्यत्र निह्न्यात् पशविह्न्यात् 'प्रेत्य खादन्ति ते च तान्' इति वचनात् स वै मृत्यु पशुमारणाद्यो मृत्युमृत्युभूतानीर एतमस्ति, एव विद्वान् य स इह कामान् निहन्ति ॥ १२ ॥

[शक०] यस्तु पुनरनादरादिना नाभिहन्ति स किं करोतीत्याह—कामानुसारीति । यस्तु पुनर्विषयाभिधानेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यति कामविषये स्रे कामाननु कामै सह विनश्यति, अनित्या कामगुणा प्रतिक्षण विनाशात्किता, तद्गत्वामी विशीर्णो भवति । यस्तु पुनर्विषयदोषदर्शनेन कामान्परित्यजति स कामान्बुदस्य परित्यज्य धनुते विवक्युद्धया ध्वसयति यत्किञ्चित् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा उपार्जित रज पुण्यपापादिर्लक्षणं धर्म ॥ १३ ॥ क्य पुनरस्य देहस्य काम्यमानस्य द्वेषवमित्याशङ्क्याह—देहेति । य जय भूतानादशो दश्यत स अप्रकाश तमोऽचिह्न केवल नरक श्लेष्मासूयपूयत्रिमिषिण्मूत्रपरिपूर्णत्वान् । तथाह भगवान्मुनि— 'अविष्युण्ण एनापुनद्ध भासोणितवष्टेतिम् । चर्मापिनद्ध सुराग्निं पूर्णं मूत्रपूरीययो ॥ जराशोकसमाधिष्ट रोगाय तामानुसम् ॥ राजत्वतमनित्य च भूतायासमिम त्यजेत्' इति । एवमचन्तश्रीभक्तिवतमपि रयादिदृष्ट कमनीयकुद्धया

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।

मुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रनन्मुखम् ॥ १४ ॥

गृध्यन्त अभिधाहन्त एव धावन्ति अनुधावन्ति । गच्छन्त श्वभ्रनन्मुखं यथा अन्धा वृषादिव विषमनुमशक्षा वृषादिपुन्मुखा पतन्ति एव रयादिष्वभिधाहन्तो विषयविषान्धा उन्मुखा, नरकेनेव पतन्तीत्यर्थे ॥ १४ ॥

[नील०] सकाम निन्दति—कामानुसारीति । विषयार्थं विषयमनुविनश्यति । यथोक्तम्—हरद्गमातद्गुणद्ध-भृङ्गमीना हता पश्चभिरेव पश्चेति । फलितमाह—कामानिति । विषयास्त्यक्त्वा रजो दुःखरूप यत्किञ्चित् सर्वं धनुते नाशयति ॥ १३ ॥ विषये दोषमाह—तम इति । जय काम भूताना तम अज्ञान तत्कार्यनरत्वान् यत अप्रकाश नास्ति प्रकाशो विषयविवेको यस्मिन्स तथा अत एव नरकबहु रज्ज् । एतद्बाह—मुह्यन्त इति । यथा मुह्यन्तो मदिरामत्ता । गृह्यन्त इति पाठे ग्रहग्रहीता पथि गच्छन्त श्वभ्रवत् गतर्था देश धावन्ति तथा कामिनः ससारे वर्तमाना सुख सुखप्रद भार्यादिं प्रति धावन्तीत्यर्थे ॥ १४ ॥

[अर्जु०] एवमुपायमभिधाय तद्यतिरेक मृत्यवतिरम व्यतिरेकमाह—कामानुसारी पुरुष कामाननु विनश्यति कामान् व्युदस्य धनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रज । काम्यन्त इति कामा विषया विषयानाशाद्धिनश्यति । विषयार्थीया प्रवृत्तेर्नरकहेतुतामाह—कामानिति । कामान् व्युदस्य विशिष्टे उदस्य कुद्धया चित्तमे क्षित्वा विषयानुद्दिश्येति भाव । यत्किञ्चित्तो यत् कर्म, कार्यं करणोपचारात् । धनुते चालयति प्रवर्तयतीति यावत् ॥ १३ ॥ तस्य फलमाह—तमोऽप्रकाशो भूताना नरकोऽयं प्रदृश्यते । गृह्यन्त इति धावन्ति गच्छन्त श्वभ्रवत् मुखम् । अविद्या तम अनित्याशुचिदु तानात्मसु नित्यशुचिसुखात्प्रलयाति स एवाप्रकाश तत्त्वत्येति शेष । भूताना स्थावरजङ्गमानाम्यमेव नरको दुःखरज्ज्वालात्प्रदृश्यते प्रत्यक्षो नरक इत्यर्थे । सुख दुःखभारोपितसुखभाव धावन्ति वर्गेन गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तो गच्छन्त इव श्वभ्रे, यथा विलेपन्त (?) इत्यर्थे । गृह्यन्त इव शत्रुभि गृह्यमाण् इवेति धाधाशतसहस्रत्वात्प्रत्यक्षनरक ॥ १४ ॥

[स्वर्ग०] तद्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां १५ व दुःखहेतु व तदेव तु मृत्युरिति दर्शयति—धं पुरुष इति । कामानुसारी पूर्ववत्कामान् क्रोधप्रमः ननुभवति तदधीन' सन् प्रवर्तते य स तानेव कामान्

अमृदवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्या-
 किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
 अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्य-
 चाधीयीत निर्णुदन्निवास चायुः ॥ १५ ॥
 स क्रोधशोभौ मोहवानन्तरात्मा

लक्ष्मीकृत्य विनश्यति क्षियते । यदिश्चित्रज्ञो ह्यनं युतुं
 परितः क्षियेत् । अत्र च विनश्यतीत्यनेनानव्यव्यतिरेके
 रजस्रशब्दस्य ह्यस्यपर्यायस्याभिधानाद्दुस्मैव मृत्युरिति इ-
 द्रितम् । अत्र च कामः तमः समुद्रायाभिप्रायमेकैवचनम् ।
 यतो भूतानां संनन्विप्रकाशविरोधी नरको दुःखहेतुत्वान्
 प्रदश्यते धीरैः तं च स्वभावदुःखं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः सुप्तं
 गृह्णन्तो गृह्णन्तः विरुणन्त्यत्यथान् । सुप्तहेतुत्वेन गृह्णन्त
 इत्यर्थः । धावन्ति सुप्तदुःखजनककर्मार्थं शीघ्रं प्रवर्तन्ते १३

[लक्ष्०] गृह्यन्त एव धावन्तीत्यत्र गृधु अभिका-
 ङ्गायामिति धातोः गृह्यन्त एव विषयाभिलाषां कुर्वन्त
 एव धावन्ति इतस्ततो धावन्ति । तेन तं नरकं
 गच्छन्ति स्म ॥ १४ ॥

[शं०] य एवं गृह्यन्त एव धावन्ति तेषां देहो नि-
 र्गम्य इत्याह—अमन्यमान इति । यः स्व्यादिक्रमभिकाङ्गन्
 अनुधावति स विषयविषयान्बः तद्व्यतिरेकं स्वात्मभूतं पर-
 मात्मानम् अमन्यमानः अप्रतिगुह्यमानः नाधीयते तद्वि-
 पयमत्यात्मशास्त्रं नाधिगच्छति । तस्य अन्य विषयविषा-
 न्धस्य पदद्वन्द्वेदेविदुषोऽपि देहस्तृणनिर्मितो व्याघ्र इव नि-
 र्गम्यो भवति । तथा चाह भगवान्ब्रह्मिष्ठः—‘चतुर्वैद्यपि
 यो विप्रः मूढं ब्रह्म न विन्दति । वेदभागभगवान्तः स
 वै ब्राह्मणगर्दभः’ इति । न केवलं देहो निर्गम्यः, य एवं-
 भूतः स एव तस्य मृत्युर्गत्याह—क्रोधालोभान्मोहभया-
 न्तरात्मा इति । क्रोधलोभाभ्यां हेतुभ्यां मोहमयमन्वितः
 अन्तरात्मा त्वच्छरीरे य एष तत्रात्मा दृश्यते स एव तव
 मृत्युः । यस्तु पुनः अजितेन्द्रियः क्रोधलोभादिमन्वितो
 विषयेषु प्रवर्तते स एव तस्य मृत्युः विनाशहेतुत्वान् । उक्तं
 च—‘आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः’ इति
 ॥ १५ ॥ केन तल्लुभायेन मृत्योर्विनाश इत्याह—एवमिति ।
 एवं त्रीभ्योऽपि जायमानं प्रमादात्पर्यं मृत्युं जननमगणा-
 दिमर्षान्धैर्यां किं विदित्वा श्रीघाटीन् भूतघाटीयान् दोषान्
 परित्यज्य अनीघादीन् मेषाद्य ज्ञानेन चिन्मगानन्त्याद्वैतो-
 यप्रज्ञात्मना विद्वान् विभेति मृत्योः । तथा च श्रुतिः—
 ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुनश्चन’ इति ।

स वै मृत्युस्वच्छरीरे य एषः ।
 एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
 ज्ञाने विद्वान् विभेतीह मृत्योः ।
 विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
 र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥

कम्मात्पुनर्जानेन विद्वान् विभेति मृत्योर्गिति ? तत्राह—
 विनश्यते तस्य ज्ञानिनो विषये गोचरं परमान्मनि साक्षा-
 त्क्रियमाणे प्रमादाच्च्योऽज्ञानमृत्युः यथा मृत्योः विषयं
 संसारभागतो मृत्युना अभिभूतो नष्टो भवति मर्त्यः परमा-
 त्मवेदिनो विषयभागतोऽज्ञानमृत्युनष्टो भवति । उक्तं च
 नाममहोदधौ—‘ज्ञानमंज्ञानमज्ञातो ज्ञानाभिर्ज्ञानवत्तमून् ।
 मृत्युहन्तेति विद्वान्तः स बोधो वातमन्मगः’ इति ॥ १६ ॥

[नील०] अमृदवृत्तेः क्रमेणानभिभूतचित्तस्य पुनस्तु
 तृणमयव्याघ्रवत् मृत्युरमः किं कुर्यात् किमनीत्यर्थः ।
 यस्मादेवं तस्मान् अन्य कामस्य आयुः जीवनं मूलाज्ञानं
 निर्णुदन् अपनोष्यन् अन्यन् किंचिन् काम्यमानं कृपादि-
 कर्ममन्यमानः अगणयन् नाधीयते न स्मरेन् । तुच्छत्व-
 बुद्ध्या विषयविस्मरणमेव काममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः ।
 यगह ब्रह्मिष्ठः—भ्रमस्य जागतत्प्राप्त्य ज्ञातत्वाकाशवर्ग-
 वत् ॥ अपुनस्मरणं मन्ये माथो विमर्गणं वरम् । तथाऽपि
 तव न स्वार्थ्यं सर्वविस्मग्णादृते इति च ॥ १५ ॥ यमं
 त्वेके इत्यत्र आत्मावसन्नमिति यमोऽप्यात्मनि कल्पित
 इत्युक्तं तत्राचष्टे—स क्रोधलोभाधिति । यन्त्वच्छरीरे एष
 कर्हप्रत्ययविषयः अन्तरात्मा बाह्यात्मानं शरीरमपेक्ष्य
 आन्तरः चिदचिद्विनिरूपो जीवः स मोहवान् अवर्त्म-
 स्तद्वुद्धिमोहः अनात्मनि देहादात्मानमुद्धिर्विषयरूपं
 ज्ञानं तद्वान् क्रोधलोभमृत्युरूपो भवति । शुक्ललिकान्या-
 येन स्वयं बन्धहीनोऽपि अज्ञानात्स्वात्मानं चर्द्धं मन्यते तेन
 कामाद्विदग्गो भवतीत्यर्थः । उपमंहरति—एवमिति । जाय-
 मानं मोहादिति शेषः मोहविशेषिणि ज्ञाने विद्वान्निष्टावान्
 यमात्र विभेति । तत्र दृष्टान्तः—विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य
 मृत्युरन्वयं विनश्यते । मृत्योर्धमस्य । मर्त्यः देहः । अज्ञान-
 कृतो बन्धो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणैति प्रवृत्त्यर्थः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] [कर्मफलम्] अमृदवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यान्
 किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य मर्षः । स क्रोधशोभमोह-
 वानन्तरात्मा स वै मृत्युस्तु स्वचरिरे य एषः । न मृटाः
 श्लेहन्येन विषयगिन्द्रियवृत्तयो यस्य तस्य पुरुषस्य मृत्यु-
 म्नाशः सपं इव किं कर्तुं समर्थः । आत्मानेनदोषनिश्चयेन

१५ म. च. ख. पूर्वं नसि किं त्वयने पददृष्ट. कोटोति। ख.
 नैवीत तं इत्यत्र व्याघ्रः; च नपेदेत। १६ स म नीलोत्पलो-

विद्वन्तः, च क्रोधान्मोहमदन्तः ।

धृतराष्ट्र उवाच—

यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान्

द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनात् ।

तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा

एतद्विद्वान्नोपैति कथं नु कर्म ॥ १७ ॥

प्रवृत्तस्य भेत्तुमशक्यत्वात् ॥ १५ ॥ आत्मैव स कोवलो-
भमोहदुक्तो मृत्युसंज्ञको यथा तवैव धृतराष्ट्रस्येत्यर्थः ।
वालदृष्टान्तेन भ्रान्तत्वमशक्यत्वाद्दृष्टान्तेनाचेतनत्वम् ।
मृत्युपञ्चला तत्परिहारमाह—एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन् न विभेतीह मृत्योः । विनश्यते विषये तस्य
मृत्युर्मृत्योर्वैयथा विषयं प्राप्य मर्त्यैः । अर्थः सुबोधः ॥ १६ ॥

[सर्व०] अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्यत्राधीयीत
वाल इवाश्रमव्याघ्र इति । अमन्यमान आत्मनोऽन्यात्कि-
ञ्चिदज्ञानज्ञातमपरः किञ्चिदन्यद्विषयजातं ताधीयीत नाधि-
गच्छेत् न प्राप्नुयात् । यथा वालो न प्राप्नोति विषयान-
न्यचेतनत्वात् अशक्यत्वाद् इवाचेतनत्वादपरयत्राधिगच्छ-
तीति ॥ १५ ॥ एवमात्मज्ञानस्वरूपमुक्त्वा पूर्वोक्तो मृत्यु-
स्तवाप्यमतीत्याह—त्रौबलोभमोहभयान्तरात्मा स वै मृत्यु-
स्त्वच्छरीरं य एष । यस्तु कामादिचतुष्टयान्तर आत्मा स एव
मृत्युः मृत्योः प्रमादस्य हेतुत्वात्, य एष त्वच्छरीरं स्थितः ।
एवं मृत्युं जायमानमेभ्यो हेतुभ्यो जायमानं विदित्वा
तद्वेतुप्रतिश्रद्धमत्वात्त्र विभेति ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं तिष्ठ-
न्नतिष्ठन् तस्य पुरुषस्य गोचरे तस्मिन्निति यावत् । मृत्यु-
र्विनश्यते नश्यति मृत्योर्विषयं प्राप्य यथा मर्त्यैः ॥ १६ ॥

[दुर्घ०] ' अमृतदृष्टेः पुरुषस्येह दुर्घात्किं वै मृत्यु-
न्मार्ग इवायं सर्पः । सत्रौषधोभमोहयान्तरात्मा स वै
मृत्युमृच्छरीरं य एष । ' न गृहा श्रेहबन्धेन विषयैर्गिन्टि-
यवृत्तिर्बन्धस्य तस्य पुरुषस्य मृत्युन्मार्गसर्पत्रृणभित्तिसर्प-
स्य विं षर्तु ममर्थः क्षामाशेषयोधनिश्चयेन प्रवृत्तस्य
भेत्तुमशक्यत्वात् । आत्मैव हि सत्रौषधोभमोहो मृत्यु-
न्मार्गोऽयं तत्रैव धृतराष्ट्रस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

[लक्ष्णा०] अमृतदृष्टेः पुरुषस्येह दुर्घात्किं वै मृत्यु-
न्मार्ग इवायं व्याघ्र इत्यत्र अस्य अमृतदृष्टेः पुरुषस्य मृत्यु-
न्मार्गः मृगमयो व्याघ्र इत्यर्थः । अमन्य-
मानः क्षत्रियः किञ्चिदन्यं ताधीयीत नियुद्धभ्रिवाप्त्य वाधुग्-
त्यत्र यः क्षत्रियः कामादन्यं किञ्चिदुपार्थममन्यमानः ता-
धीयीत वेदाध्ययनादिषु न कुर्वीत । नियुद्धं निवृत्त-
सुप्त । कुट्टरेण इति भाष्योऽस्ति । मृणादिषु प्रैत्यन् अभि-
षायु अभिभो विजयमानो वायुः । पशुवायुर्वित्यर्थः ।

सनत्सुजात उवाच—

एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र

तत्रार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।

अनीह आयाति परं परात्मा

प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८ ॥

अस्य पुरुषस्य वा उपमा । वा विरूपोपमानयोरित्यमरः ।
विषयान्धोऽसौ संसार एव भ्राम्यतीति भावः ॥ १५ ॥
विनश्यते विषये तस्य मृत्युरित्यत्र मृत्योर्विषयं प्राप्य
मर्त्यैः यथा विनश्यते तथा अस्य ज्ञानिनो राज्ञः विषये
मृत्युः स्वयमेव विनश्यते ॥ १६ ॥

[शंकर०] एवं तावत् 'कर्मोदये' इत्यादिना कर्मणां ब-
न्धहेतुत्वमुक्त्वा 'ज्ञानेन तिष्ठन्न विभेति मृत्योः' इति ज्ञान-
स्यैव मोक्षसाधनत्वमभिहितम् । तत्र चोदयति धृतराष्ट्र—
यानिति । ननु कथं कर्मणां बन्धहेतुत्वम् ? यावता यानेवाह-
रिज्यया ज्योतिष्टोमादिना साधुलोकान् साधुभिः धार्मि-
कैरारूढान् पुण्यतमानं पवित्रान् सनातनान् । तेषां ब्रह्म-
लोकपर्यन्तानां लोकानां परार्थं परमपुरुषार्थत्वं कथयन्ति
इह अस्मिन् संसारमण्डले वेदाः । एतन् लोकानां परम-
पुरुषार्थत्वं विद्वान् कथं नु साधनं कर्म नैति नातुतिष्ठति ।
अथवा, एतन् ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां साधनभूतं कर्म
विद्वान् ब्रह्मवित् कथं नैति न गच्छति ॥ १७ ॥ एवं पृष्टः
प्राह भगवान्—एवमिति । सत्यम् एवं ब्रह्मलोकादिसाध्यं
सुप्तं मन्यमानो विषयविषयान्धो ह्यविद्वान् परियाति तत्र
तस्मिन् ब्रह्मलोकादिसाधनभूते कर्मणि न विद्वान् ; अवि-
द्याविद्वेषदंशनात् । तथा च बृहदारण्यके—'अनन्दा नाम
ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्तं प्रेत्याभिगच्छन्त्य-
विद्वान्सोऽधुना जनाः' इति । तथा अर्थजातं प्रयोजन-
जातं च तस्यैव अविदुषो वदन्ति वेदाः । यस्मादविदुष-
एव वदन्ति न विदुषः, तस्मात् नेह सः विद्वान् ब्रह्मलो-
काद्यनित्यसुखे तत्साधने वा कर्मणि आयाति प्रवर्तते ।
किं तर्हि करोति ? परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य परात्मा
सन् प्रक्षेप्य सन् परं प्रयाति मार्गेण निहत्य च अमा-
गांन् संसाराहेतुभूतानात्मनो विरुद्धमार्गान् धर्मोपमो-
पासनारूपान् । अथवा, ' एवं हि विद्वान्परियाति तत्र '
इति पाठे सगुणं ब्रह्म विद्वान् तत्र ब्रह्मलोकादाधुपारात-
नपठे परियाति प्राप्नोति । तथा अर्थजातं च अस्य वद-
न्ति वेदाः । कर्मदृष्टं वदन्ति । स नेहायाति स विद्वान्-
निह अस्मिन् लोके कर्मिन्त्रायाति न जायते, किन्तु
ब्रह्मोपासनया अमागांन् विरुद्धमार्गान् निहन्ति । परं

धृतराष्ट्र उवाच—

कोऽसौ नियुक्ते तमजं पुराणं
सचेदिदं सर्वमतुक्रमेण ।

तत्र गन्वा मंमागहेनूनमार्गाश्चिह्ल्य परात्मा सन् कालेन
परं ब्रह्म प्रयातीत्यर्थः ॥ १८ ॥

[नील०] अत्र शङ्कतं—यानिति । साधु इत्यया सो-
पासनेन अध्वमेवादिना कर्मणा पुण्यतमान् इन्द्रलोकाद्यपे-
क्षया पुण्यान् सनातनान् व्यवहारोपभ्रया नित्यान् लो-
कान् सत्यलोकाख्यान इह वेदे आहु वेदविदः । तेषां लो-
कानां परार्थं परार्थं च मोक्षप्रापकत्वं वेदाः कथयन्ति । एत-
त्कर्मणां क्रमसुचित्वं विद्वान् जानन् कर्म कथं तु न उपै-
ति न शरणोऽरोति । कर्मभिन्वं मोक्षमिद्वौ किं ज्ञानेनेति
भावः ॥ १७ ॥ समावृत्ते—एवमिति । अविद्वान् एवं त्वदु-
त्क्रमेण तत्र मोक्षपदे उपयाति । तथैव अर्थजातं भोगमो-
क्षाख्यं प्रयोजनमामान्यं वेदाः वदन्ति । तथा अनिहो
निष्कामः परात्मा परमनात्मानं देहादिभ्रमविषया आत्म-
त्वेन गृह्णन् जीवः परं निर्गुणात्मानमायाति आभिमु-
रयेन प्राप्नोति । निष्कामत्वेत्तदुपाध्याहारता त्यक्त्वा
निष्कलेन रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । अन्यथा तु स एव जीवः
मार्गेण सुपुत्रानाड्या मार्गान् तत्तद्विभ्रमपान् निहृत्य
निरन्त्य ब्रह्मलोकाद्यग परं प्रयाति । “तयोर्ध्वनायन्नमृतत्व-
मेति” इति श्रुतेः । तथाच बृहदारण्यके—तथाम पेगस्कारो
पेदासौ मात्रामुपादायान्यन्नतरं कन्याणतरं रूपं कुरुते
एवमपेदं शरीरं निहृत्य विशां गमायित्वाऽन्यन्नतरं कन्या-
णतरं रूपं कुरुते विष्णं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं
वा श्राह्वं वेति तु कामयमानोऽथारामयमानो योऽकामो
निष्काम आनकामः स्यान्न तस्य प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव
समवनीयन्त इति कामयमानस्य अस्मादिहादुक्त्वान्तस्य देहं
मरणेनामदूष्यत्वं नयतः स्वर्गकारुद्रान्तेन पित्र्यागान्यर्वा-
द्विरूपान्तरकृतत्वमुक्त्वा निष्कामस्य पूर्णब्रह्मभावं गतस्य
उक्त्वान्तिर्निषिध्यते ॥ १८ ॥

[लक्षा०] तेषामपार्थान् कथयन्तीह वेदा इत्यत्र वेदा
नाम्यः पन्था अयनाय विद्यते, नास्त्यदृत्तः । धृतेन, क्षीणे
पुण्ये मर्त्यलोके विद्यन्ति, इत्याद्याः । तेषां लोकात् काम्य-
कर्मपट्टीमूललोकात् एव विद्वान् कर्म काम्यकर्म कथं नो-
पैति इति योजना ॥ १७ ॥ एवं विद्वान्दियत्र एवं विद्वान्
पूर्वोक्तप्रकारेण काम्यकर्मणा लोका अर्था इति विद्वान् ।
तत्र निष्कामकर्मस्य प्रतिवाति । तथा प्रतिवादानां वेदाः
‘अयाम मोमममृता अभूमः’, ‘कर्मणा ज्ञानमातनोति’
इत्यागा वेदाः, अर्थजातं ज्ञानमोक्षादिप्रकार्यममूर्धं च
वदन्ति । सः पुनः इत् काम्यकर्मसु नायाति सर्वत्र काम्य-

किं वाऽस्य कार्यमयथा मुखं च
तन्मे विद्वन्मूढि सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

कर्ममेवंवाभावं सूचयितुं विमंथिरुणम् । परात्मा परमा-
त्मनि चित्तवान् मार्गेण अचिरादिमार्गेण परं परमपुरुषमेव
प्रयाति । मार्गान् गमयन्ति स्वर्गं पुनर्मार्गयन्ति इति प्रह-
त्तिमार्गाः ताश्चिह्नन्ति च ॥ १८ ॥

[शंको०] एवं तावत्प्रमादात्स्वराज्ञानेन मृत्युत्वम्
अप्रमादस्य स्वरूपावस्थानलक्षणायामुत्तमम् ‘प्रमादं वै
मृत्युमहं त्रयामि’ इत्यादिना दर्शयित्वा ‘आरादेप
तिमरते’ इत्यादिना ‘म वै मृत्युन्वन्तरि य एषः’
इत्यन्तेन तस्यैव शरीरालम्बना परिणतस्य सर्वानर्थहेतुत्वं
दर्शयित्वा, क्रयस्य मृत्योर्विनाश इत्याद्युक्त्य, ‘एवं मृत्युं
जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न विमेनि मृत्योः’ इत्या-
त्मज्ञानेन मृत्युविनाशं दर्शयित्वा, ‘यानेवाहुरिष्यया’
इत्यादिना ब्रह्मलोकादेः पुन्यार्थत्वनाशङ्क्य, ‘एवं हवि-
द्वान्’ इत्यादिना तेषामविद्यावद्विषयवेनापुरुषार्थत्वमुक्त्वा
‘परं परात्मा प्रयाति मार्गेण’ इति ज्ञानमार्गेण मोक्षः
उपदिष्टः । तत्र ‘परं परात्मा प्राप्नोति’ इति जीवपरयोर्क-
त्वमुक्तम् । तदसहमानबोधयति धृताग्र —कोऽमाविति ।
ननु यदि म एव सत्यादिलक्षणः परमात्मा क्रमेणाकाशा-
दि धरिष्यन्तं जगन्मृष्टा तदनुप्रविशदानमयायात्मना
अवस्थितः संसरति चेत्, कोऽसौ तं मत्यादिलक्षणं पुण्य-
मजं संसारं नियुक्ते प्रेरयति । किमन्येन, स्वयमेवेति चेत्
किं वास्य नानावीनिषु वर्तमानस्य कार्यं प्रयोजनम् ? अ-
थवा, नानावीनिषु प्रवर्तमानस्य तूष्णींभूतस्य स्य महिम्नि
व्यवस्थितस्य संसागतनुप्रवेशे अनुसृतम् अनर्थजातं वा किं
भवति ? हे विद्वन्, मे मूढि सर्वं यथावत् । तथा च ब्रह्म-
विदामेकः पुण्डरीको भगवान्वाज्रवन्त्यः तत एव
सर्वस्य सृष्टिमुक्त्वा तस्यैव जीवत्वमनुपपन्नम्—‘यथैवं म
कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते । म ईश्वरः, कथं भाविरजिष्टैः
संयुज्यते’ इति । ‘कोऽसौ नियुक्ते’ इत्यनेन भगवतोक्त-
मेव ब्रह्मजीववापत्ते वावदूक्येयं स्पष्टमुक्तवान् ॥ १९ ॥

[नील०] ननु जीवः परं प्राप्नोति चेदन्तर्याम्या-
त्मनाऽऽयोगात् एव जीवत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं भवति तथा-
युक्तम्, अनिरोच्यब्रह्मात्मन्वात्स्यस्येत्यादिभूते—कोऽमा-
विति । तं परमात्मानमजं चन्सादिहीनं पुण्यं पुण्ड्रि-
नवमिन्येन परिणामिन्यं निरस्तं वाह्यं परं कोऽसौ
नियुक्ते यत्रियोगादयं दुःश्रुतिभागभवति । निरोजकान्-
मस्ये तस्याऽन्यन्तस्याप्यन्य इति पराऽन्येति भावः ।
ननु पर एव नियोजकान्तरं विना इदं सर्वं चेतनाचेतनं

सनत्सुजात उवाच—

द्वीपो महानत्र विभेदयोगे

ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।

विश्वम् “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशान् ” इति श्रुतेः क्रमेण भवतीति शङ्कते—स चेदिति । एतद्वृषयति—किं वेति । अस्य परस्यावाप्तकामतया निष्कामस्य किं वा कार्यं फलं-व्यमसि न किमपीत्यर्थः । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायेन प्रयोजनं विना परं प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः । ननु लोकवस्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनाऽपि चतुरङ्गादिक्रीडा दृश्यते तद्वत्परस्यापि लीलैव जगत्सृष्टिप्रवेशादिकमित्याशङ्क्याह—अथ-वेति । चतुरङ्गादिक्रीडाऽपि सुप्राथमेव क्रियते न च परस्य सुखलिप्सासि न च स्वात्मानं स्वयमेव संकटे पातयतः सुखं वाऽप्नोति न परस्य स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति नापि तेन सह जीवस्याभेदः संभवति । जीवपरयोर्भेदं तु जीवाद्यष्टानुरोधेन राजन्वत् परो जीवभोगार्थं सृष्ट्वादौ प्रवर्तते स्वहृतमर्थादापरिपालनार्थं चेति युज्यते-ऽतः न तयोर्भेदः संभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

[लक्षा०] कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणमित्यत्र तमजं पुराणं परमपुरुषं कोऽसौ नियुङ्क्ते न कोऽपि । अन्यैरनियतोऽपि स परमात्मा स्वेच्छयैव इदं सर्वमनुकमेत चेत् स्वेच्छया कर्तुमरभेत चेदस्य परमात्मनः अगत्करणेन कार्यं प्रयोजनं किम् ? अथवा सुखं च किं तन्मे प्रूहीति योजना ॥ १९ ॥

[शंका०] एवं षट्ः प्राह भगवान्—द्वीप इति । यद्येवं चोदयत एषोऽभिप्रायः—नियोग्यनियोजकत्वादिभेददर्शनादेकस्य कृतस्य तदसंभवात् भेदेन भवितव्यमिति । तत्र यदि ब्रह्मण एव नानात्वमभ्युपगम्यते, तदा अत्र अस्मिन् विभेदयोगे ब्रह्मणो नानात्वयोगे द्वीपो महान्; को द्वीपः ? अद्वैतिनो हातव्यवादिनोऽवैदिका भवेयुः; वेदहृदयं परमार्थमद्वैतं च वाच्यं स्यात् । किंच—नानारूपेण परिणतत्वादनित्यत्वादिद्वीपः, अक्षूलादिवाक्यविरोधश्च प्रसज्येत । अथोच्यते—ब्रह्मणो नानात्वं नारामाभिरभ्युपगम्यते, अपि तु जीवपरयोर्भेदोऽभ्युपगम्यते इति । तत्रापि महान् द्वीपो विनाशः प्राप्नोति । श्रूयते च, ‘ यदा ह्येवमस्तस्मिन्नुदरमन्तरं कुरते । अथ तस्य भयं भवति ’ ‘ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह ज्ञानं परयति ’ ‘ अथ योऽन्यां देवतामुपासते अन्योऽसावन्योऽहममीति न स वेद यथा पशुः ’ ‘ अथ येऽन्यथाऽनो विदुरन्त्यरामान्ते क्षय्यलोकं भवन्ति ’ ‘ मयं न पराशयोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ’ इति । अथवा, जीवपरयोर्भेदोऽभ्युपगम्यमाने ‘ तत्त्वमसि ’ ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’

तथाऽप्य नाधिकपमपति किंचि-

दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २० ॥

‘ अथमात्मा ब्रह्म ’ ‘ यत्साध्यादपरोऽनादृश ’ ‘ य आत्मा सर्वान्तरः ’ ‘ एष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ’ ‘ अपमेव म योऽयमात्मेदममृतम् ’ ‘ इदं ब्रह्मेदं सर्वम् ’ ‘ इदं सर्वं यदयमात्मा ’ एष त आत्मा सर्वान्तरः ’ इति ‘ तं वा अहमस्मि भावो देवते अहं वै त्वमसि ’ इति ‘ म वा एष महानज आत्माजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्मेति ’ इत्येवमादिश्रुतिसमृतीतिहासपुराणविन्द-भाषितत्वादवैदिकत्वं नाम महान्दोगे भवति । कथं तर्हि स्वल्पे जीविधरादिव्यवहारभेदः ? कथं वा तेषां नित्यत्वमिति ? तत्राह—‘ अनादियोगेन भवन्ति नित्याः ’ इति । अनादिरविधाख्या माया । तथा चोक्तं भगवता—‘ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्म्यनादी उभावपि ’ इति । ‘ इयं हि साक्षाज्जगतो योनिरेका सर्वास्मिका सर्वनियामिका च । माहेश्वरी शक्तिरन्तादिसिद्धा व्योमाभिधासा दिवि राजतीव ’ इति च तद्योगेन अनादिमायायोगेन भवन्ति जीवादेयो नित्याः; अद्वितीयस्यापि परमात्मनो मायया बहुरूपत्वमुपपद्यत एवेत्यर्थः । श्रूयते च एकस्य मायया बहुरूपत्वम्—‘ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ’ ‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इयते ’ ‘ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ’ ‘ एकं सद्रिपा बहुधा वदन्ति ’ ‘ एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ’ ‘ एको देवो बहुधा निविष्टः ’ ‘ एकः सन् बहुधा विचारः ’ ‘ त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः ’ ‘ अजायमानो बहुधा त्रिजायते ’ इति । तथा च मोक्षधर्म—‘ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलपन्त्रवन् ’ इति । तथा च आङ्गवल्क्यः—‘ आकाशमेवं हि यथा घटादिषु प्रथगभवेत् । तथात्मैकोऽप्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ’ इति । तथा च काव्येयगीतासु—‘ एकश्च सूर्यो बहुधा जलावारेषु दृश्यते । आमाति परमात्मापि सर्वोपाधिषु संस्थितः ॥ ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् । आकाशमिव शुभ्रेषु दुर्दिगम्यं न चान्यथा ’ इति । तथा चाह परमेश्वरः—‘ नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कृतस्यो दोषवर्जितः । एकः सन्मिद्यते शक्त्या मायया सर्वभावतः ’ इति । यस्मादेकस्यैव मायया बहुरूपत्वं तस्मात्स एव कारणत्वर परमेश्वरः कार्यात्मानं जीवात्मानं नियुङ्क्ते कृतप्रयत्नापेक्षः सन्मायया, न परमार्थतः संसरति संसारयति वा । तथा चोक्तं काव्येयगीतासु—‘ न जायते न म्रियते न कथ्यो न च पातकः । न बद्धो बन्धकारी धा न मुक्तो न च मोक्षदः ॥ पुरुषः परमात्मा

तु यत्ततोऽन्यदमश्च तन्' इति । तथा चाह भगवान्पर-
मेश्वरः— अहं प्रज्ञात्मा सर्वस्य मायातीतस्त्वभावतः । न
चाप्ययं मंमरति न च संनारयेत्यमुः इति । किंच, माया-
निमित्तभेदेऽभ्युपगम्यमाने अस्य परमात्मनः कार्यकारणा-
त्मना अवस्थितस्यापि आधिक्यं स्वरूपाधिक्यं नापैति
किंचिन् किंचिदपि, मायात्मकत्वात्संसारस्य पूर्ववदृष्टस्य
एव भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान् अनादियोगेन अनाद्य-
विद्यायोगेन भवन्ति पुंसः पुमानो जीवाः बहवो भवन्ति ।
अथवा, पुंसः पुरुषस्य पूर्णस्य परमात्मनो वा माया अना-
दिसिद्धा तद्योगेन बहवो भवन्ति । तथा चैतत्सर्वमनुगी-
तासु स्पष्टमाह—अज्ञानरूपरूपेण तत्स्वरूपेण च स्थितम् ।
ममत्वे यदि संसारे नोच्छिद्येत कथंचन ॥ अविद्यागति-
संपन्नः सर्वयोगिषु वर्तते । तत्त्वान्यं सर्वविदुषां मोहनं
सर्वदेहिनाम् ॥ तन्नाशेन महानात्मा राजते नात्र संशयः ।
अहंकारस्य विजये ह्यात्मा सिद्धो भविष्यति ॥ सिद्धे
चात्मनि निर्दुःखी पूर्णयोगो भविष्यति । पूर्णयोगं परान-
न्दमनन्तं लोकभावनम् ॥ भक्त्यन्वयभित्तरेण परमात्मान-
मच्युतम् । तत्रकर्मतत्प्राप्तयेन ज्ञानानन्दममन्वितः ॥ अखिलं
कर्म दग्धान्यैर्विष्ण्वारण्यममृतं शुभम् । प्राप्नोति सर्वमि-
द्वार्थमिति वेदानुशासनम् ॥ इति । तथाहि भगवान्पर-
मेश्वरः पद्मशरः आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं दर्श-
यति—ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थ-
स्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः रिवत् ॥ ज्ञानस्वरूपमखिलं
जगदेतद्बुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्रान्त्यन्ते मोहमं-
ग्रे ॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तैःखिलं जगत् ।
ज्ञानात्मकं प्रपद्यन्ति त्वरुपं परमेश्वर ॥ ज्ञानस्वरूपो
भगवान्यतोऽमावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो हि शैला-
न्विधरादिभेदान् जानाति विज्ञानविशुम्भितानि ॥ यदा
तु शुद्धं निम्नरूपि सर्वसर्वेश्वरे ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा
हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
वस्तुसिद्धिं किं कुत्रचिद्विदमभ्यपर्यन्तहीनं सततैररुपम् ।
यद्यान्यथात्वं द्विज याति भूयो न ततथा तस्य कुतो हि
तत्त्वम् ॥ महीं घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका
पूर्णा जन्मनोऽप्यु । जनेः स्वकर्ममितात्मनिश्चैरालक्ष्यते
ग्रही विमत्र वस्तु ॥ तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क-
चित्कश्चिद्विज्ञानं वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निम्नकर्मभेदवि-
भित्तरेचैरेदुहाभ्युपेतम् ॥ ज्ञानं विदुःखं विमलं विगोचर-
मशेषोपादिनिरस्तमद्गम् । एकं सदैकं परमः पंगेः स बासु-
देवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ मद्राव एव भवतो मयोको ज्ञानं
यथा सत्यमनन्यमन्यम् । एतसु यन्त्यवहारभूतमत्रापि
षोक्तं भुवनाश्रयं ते ॥ परमार्थस्तु भूपाल मंत्रोपाच्छ्रयतां
मम । एते व्यापी ममः शुद्धो नियुगः प्रहृतेः परः ॥

जन्मशुद्धपादिगहितो ह्यात्मा सर्वगतोऽन्यः । परमात्मान-
मयोऽस्मिन्निर्नामजात्यादिभिर्विमुः ॥ न योगवात्र युक्तो-
ऽमृत्तैव पाथिव योद्यति । तन्मान्मपरदेहेषु मतोऽप्ये-
कमयं हि तन् ॥ निज्ञानं परमायोंऽमौ द्वैतितोऽन्यद-
शिनः । तदेतदुपदिष्टं ते सज्ञेपेग महामते ॥ परार्थ-
मागमूर्त्तं यद्वैतमज्ञेपतः । भित्तरीलादिभेदेन यथैकं
दृश्यते नमः ॥ भ्रान्तिदृष्टिभिगतानपि तैरैकः मन्मृ-
कृतः ॥ एकः समन्तं यद्विहासित किंचित्तदनुतो नास्ति
परं ततोऽन्यन् । मोहं म च त्वं म च सर्वमेतदालम्ब्यरुपं
त्यज भेदमोहम् ॥ इतीगितस्तेन स राजपर्यस्तत्याज भेदं
परमार्थदृष्टिः । स चापि ज्ञातिस्मरणामयोऽमर्त्यैव जन्मन्य-
पदगमाप ॥ ज्योतीषि विद्युर्बुवनानि विद्युर्बुवनानि विद्यु-
गिरयो दिग्नाश्च । नयः समुद्राश्च स एव मयं चरति यन्ना-
स्ति च विप्रवर्षे ॥ विस्तारः सर्वभूतस्य विद्योर्विश्वमिदं
जगत् । द्रष्टव्यमात्मनस्तस्माद्भेदेन विचक्षणैः ॥ विभेद-
जनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो प्रक्षयो भेद-
मन्तं कः करिष्यति ॥ तद्भावभावमापन्नस्वदामौ परमा-
त्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानरुतो भवेत् ॥ ज्ञानमेव
परं प्रक्ष ज्ञाने वन्थाय चेष्यते । ज्ञानात्मकमिदं सर्वं न ज्ञाना-
द्विद्यते परम् ॥ निद्यायि च मंत्रेण ज्ञानमेवोपपारय इति ।

तथा चैतन्मयं स्पष्टमाह भगवान् मनस्युजातः प्रभाण-
पुगणे कावपेयगीताप्रमद्वे— वेदान्त्यर्थं विचिरद्वयानि
कृत्वा विवाहं च मर्यैर्यजन्वम् । उत्थाय पुनान्धपनो
विरामे देहं त्यजन्वं नियतात्सपोभिः' इति । 'विमय
नश्चाध्ययनेन कार्यं विमर्षवन्तश्च मर्यैर्यजामः । प्राणं हि
वाप्यनले जोह्वीमः प्राणानले जोह्वीमीति वाच्यम्' इति
कुनरुप्यत्वेन यज्ञायतुष्टानेन आत्मनः प्रयोजनभावं दर्श-
यित्वा ' स्वर्गात्तु वेद्यागृह्मनिवेद्यास्तुभ्यन्नवान्तं पतनं
स्यादवश्यम् । मनुष्यलोके विमत्र विदुग्मन्...' इति
यज्ञादिमाध्यम्य लोकन्यानिदयत्प्रादिनोपदृष्टत्वेन हेपवं
दशैतिहायतुर्वेदोपनिषदि ' मत्यं परं परम्' इत्यादि-
सत्यादीनां माहात्म्यं दर्शयित्वा ' न्यामः' इत्यादि-
' तानि वा एतान्यवगामि तथास्मि न्यास एतान्परेचयत्' ।
इत्यनेन नित्यसिद्धनिगदिगज्ञानान्द्रक्षप्रतिमात्मन्य त-
त्त्वाधनेन अपरादिनित्यकलमाधनाद्यभाडेः सर्वमादृष्ट-
ष्टवं संन्यासरुक्तं तत्रैव श्रूयते— ' न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैके अश्तत्त्वज्ञानगुः । परेण नाकं निम्नं
शुद्धायां विभ्राजते यद्यतो विगान्ति । वेदान्तविज्ञानमु-
निश्चितार्थाः संन्यामयोगाद्ययः शुद्धमत्त्वाः । ते प्रमन्ने-
केषु परान्तकाले परामृतान्परिच्यन्ति मयै' इति । तथा
च धृष्टदारुण्येकं मर्यैर्यजन्मं दर्शयति— ' एतं वैतन्ना-
त्मानं विदित्वा प्राणयोः पुनैपनायाश्च विनैपनायाश्च लो-

य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम् ।

कैवणायाश्च व्युत्थायाश्च मित्राचर्य चरन्ति ' इति । तथा च भगवान्वासुदेवः सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति— 'निरा-
शीर्षतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म
दुर्वक्राप्नोति किञ्चिन्मम ॥ अतपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो
गतव्ययः । सर्वात्मपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभ-
परित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ मानापमानयोस्तु-
ल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वात्मपरित्यागी गुणातीतः
स उच्यते ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैषर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ सर्वधर्मान्प-
रित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्ष-
यिष्यामि मा शुचः ' इति । तथा चानुगीतासु कर्मणि
प्रयोजनाभावं दर्शयति भगवान्— ' नैवं धर्मी न चाधर्मी
न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूर्णां किञ्चि-
दचिन्तयन् ' इति । ' प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यास-
लक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेद्विद् बुद्धिमान् ' इति । तथा च शान्तिपर्वणि शुकं प्रत्युपदिष्टवान्भगवा-
न्यासः— ' कर्मणा वध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न दुर्वचिन्त यतयः परदर्शिनः ॥ एषा वै विहिता
वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् । एषा पूर्ववैः सद्भिराचीर्णा
परमर्षिभिः ॥ प्रप्रजेष परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् । तद्वा-
चानेवमभ्यस्त्य चर्नतां श्रूयतां तथा ' इति । तथा च सर्वकर्म-
संन्यासं दर्शयति भगवान्भारदः— ' संन्यस्य सर्वकर्मणि
संन्यस्य विपुलं तपः । संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं सं-
न्यस्य चैव हि ॥ ज्ञस्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।
पिण्डमात्रमुपाश्रित्य चरितुं संवेनोदिशम् ॥ हिरा गुण-
मयं पादं कर्म हित्वा शुभाशुभम् । उभे सत्यान्ते त्यक्त्वा
एवं भवति निर्गुणः ॥ परिग्रहं परित्यज्य भव तात जिते-
न्द्रियः । अशोकथानमातिष्ठ इदं चामुल चाभयम् ' इति ।
तथा च सर्वकर्मसंन्यामिन एव ज्ञाने अधिकारः, नेतरस्ये-
त्याह भगवान्बृहस्पतिः— ' प्रसूतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव
नियतः सुखी । भगवान्प्रवृत्तिं ह्येति विरक्तो ज्ञानमामुयात् ' इति । तथा चाश्वमेधिकं प्रक्षणा सम्यगुक्तं सुनीन्द्रति
सर्वाश्रमिणां सर्वकर्मसंन्यासेन अधिकार इति— ' गृहस्थो
प्रदचार्गं वा वानप्रस्थोऽथ वा पुनः । य इच्छन्मोक्षमात्या-
तुमुज्जमानं तृनिमाश्रयेन् ' इति । ' एतनु ब्राह्मणं वृत्तमाह-
रेवपदं सुखम् । एषा गतिर्विरक्तानामेव धर्मः मनातनः ' इति । यस्मादेवं तस्माद्विचिदियोगुंमुद्रांश्च सर्वकर्मसंन्यास
प्राशङ्गिकः ॥ २० ॥

तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥ २१ ॥

[नील०] उत्तरमाह— ' दोष इति । विभेदयोगे विरो-
पेण भेदो यथोक्तौ विभेदो विभिन्नौ तयोयोगे अमेदं
एकमे महान् दोगः अन्यस्यान्यात्मत्वासंभवात् । अतो
जीवपरयोस्तास्त्रिको भेदो न युक्त इत्यर्थः । किं तर्हि
अनादियोगेन । न अतुं शीलमस्येदनादिभोग्यवर्गः स्थूल-
सूक्ष्मदेहद्रवात्मकानि क्षेत्राणि तैः सह योगेन संन्येन
पुंसः परमात्मकाशात् नित्याः जीवाः घटाकाशजल-
चन्द्रादिन्यायेन भवन्ति । तथा तेन औपाधिकेन भेदे-
नास्य आधिभ्यं किञ्चिदपि न अपैति नहि जलचन्द्रे
कम्पमाने मुख्यश्चन्द्रः कम्पते । नापि घटाकाशे चलति
मुख्ये आकाशे चलनं संभाव्यते । तथा च श्रुतयः । एक
एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते ॥ एकथा बहुधा चैव
दृश्यते जलचन्द्रवत् । यथा ह्ययं षोडशोऽक्षरात्मा विचर-
नपो मित्रा बहुधैकोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिना क्रियते भेद-
रूपो देवः क्षेत्रवैवमजोऽयमात्मा । घटसंघृतमाकाशं नीय-
माने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्ब्रह्मीवो नभोरम
इत्याद्या औपाधिकं जीवपरयोर्भेदं दर्शयन्ति एकधेति
ईश्वररूपेण बहुधेति जीवरूपेण एक एव शुद्धः जलाशय-
तरङ्गचन्द्रन्यायेन प्रकाशत इत्याद्यश्रुतेरर्थः । एवं च
जीवेशभेदप्रयुक्तः सर्वोऽपि व्यवहारः सेत्यति न च परा-
न्तरकल्पनाऽवतरतीति सिद्धम् । कथंभूतेन अनादियोगा-
ख्येन क्षेत्रसंन्येन अनादियोगेन अनादिना आदिशून्ये-
नाज्ञानेन हेतुना योगः संन्योऽस्य सौऽनादियोगत्वेन
भवन्ति जन्मादिभाज इति शेषः । पुंसः पुमांसः अज्ञान-
योगोक्तः क्षेत्रयोग इत्यर्थः ॥ २० ॥

[लक्षा०] अयं महान्त्र विभेद योगैरित्यत्र महान्
सर्वोत्तमः अव्यासत्कलकाम इत्यर्थः । अयं परमात्मा योगैः
लीलारयोग्यैः अत्र जगति विभेद जीवादीन् पञ्चधा
भिन्नानकरोत् एते जीवादयः अनादियोगेन अनादिना
[स्वहृत् ?] परमात्मानः संनिधानयोगेन नित्याः स्वरू-
पतो नित्या भवन्ति । तथा अस्य पुंसः अनादियोगेन
अनादिकालीनोपायेन भवन्ति । देहयोगोनेत्यद्यन्तं । अत
एत तेषां जीवानां मध्ये किञ्चिदपि जीवैवचतन्यमाधिभ्यन्म-
स्मात्सुसः आधिभ्यन्म, आधिभ्यन्मित्युपलक्षणं, साम्यं च
नोपैति ॥ २० ॥

[शंका०] एवं तावदेकस्यैव परमात्मनोऽनादिमाया-
योगेन बहुरूपप्रयुक्तम् । इदानीं यदीश्वरस्य जगत्कार-
णत्वं तदपि मायोपाधिकमित्याह— ' यदेतदिति । यदेतत्
अद्या परमार्थभूतो भगवान् ऐश्वर्यादिसमन्वितः सः पर-

धृतराष्ट्र उवाच—

येऽस्मिन्धर्माच्चाचरन्तीह केचि-
त्था धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।

मेश्वरो नित्यं विकारयोगेन ईश्वणादिपूर्वकं विश्वं करोति इति तत्सर्वं तथा तच्छक्तिः परमात्मनः शक्तिः मायैव करोति न परमात्मा अपूर्वादिलक्षणः इति स्म मन्ये । न स्वतः चिदानन्दाद्वितीयस्य कारणत्वम्, किंतु मायावेदावशादित्यर्थः । किं तर्ह्यस्य तथाभूतशक्तियोगे प्रमाणमिति चेत्, तत्राह—तदर्थयोगे तस्य परमात्मनो जगदुपादान-भूतमायार्थयोगे च भवन्ति वेदाः । तस्य मायासङ्गावे वेदाः प्रमाणं भवन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतन्’ ‘मायिनं तु मोहेश्वरम्’ ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ इति । तथा चाह भगवान्वासुदेवः—‘देवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । अजोऽपि मन्त्रव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामिविधाय संभवाम्यात्ममायया । मयाऽप्यश्लेषेण प्रकृतिः स्यूते सचराचरम्’ इति । तथा च—‘माया तवेयमज्ञातपदार्योन्नतिमोहिनी । अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढोऽधिरोहति । इयमस्य जगद्धातुर्माया कृण्वस्य गह्वरी । धार्यधारकभावेन यया संपीडितं जगन् ॥ अहो स्म दुस्तरा विष्णोर्मायेयमतिगह्वरी । यया मोहितचित्तस्तु न वेत्ति परमेश्वरम्’ इति ॥ २१ ॥

[नील०] जीवेद्योगेभ्यं निरस्य प्रपञ्चस्यापि परमेश्वरान् पृथक्स्वत्वं वारयति—य एतद्वेति । वाशब्द उपमायै य इति पुस्त्यं विधेयापेक्षया एतत्परिदृश्यमानं जगत् यज्जागदिव भाति स नित्योऽविकारी भगवान्सर्वेश्वर्यसंपन्नः परमात्मैव । वाशब्दो मिथ्यात्वयौत्तरुः । तथाहि । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति अहमद्य स्वप्ने गजमिवात्रात्ममिति वेदे लोके च मिथ्याद्योनुवादे इव शब्दः प्रयुज्यते । श्रुतिश्च इदं सर्वं यद्यमात्मा श्रद्धेवंदं विश्वं सर्वं सत्त्वं प्रकृत्याद्या प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्त्यत्वमाह-विकारोऽनृतं माया तद्योगेन विश्वं करोति स्वप्नेन्द्रजाल-वन्न तु कनकमुण्डलवज्रगद्गद्भागोः परमार्थतो विकारविकारिभावोऽस्मिन् ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः । ननु नित्यं परिणामि च प्रधानं स्वतन्त्रमेव जडस्य जगतो जडमेव कारणमस्तु सादृश्यात् न तु चेतनं वैलक्षण्यादित्याशङ्क्याह—तथा च तच्छक्तिरिति । तथा च तेनैव प्रकारेण स्वात्मनि स्वप्नेजगदवभासयन्ती तस्य परमात्मनः शक्तिस्तदन्वयाऽस्तीति वेदोऽपि मन्येन स्म, तथाच श्रयते—देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति । पराऽस्य शक्तिर्विधैव श्रूयत इति च । ननु भोष्यत्वान् शक्तिः आत्मनः स्वं

धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्वि-
दुताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२ ॥

भोक्तृत्वादात्मा तत्त्वामी । तथा च तयोर्भेद इत्याशङ्क्याह—नथार्थेति । शक्तिर्हि न शक्तिमतः प्रथमदृष्टा वेदे-रिव दहनप्रकाशनशक्तिः । वेदा अपि बहु म्यां प्रजापेयेति सच्च त्वचाभवदित्यादयः । चक्रागडोके शक्तिप्रहो-ऽपि तादृशार्थयोगे शक्तिशक्तिमतोर्भेदेन संसन्धे प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

[लक्षा०] प्रधानचेतनश्रुतिमुक्त्वा जडश्रुतिमाह—यदेतदाहेति । यदेतदृश्यमानं जडं जगत् आह “ विश्वं सत्यं मयवानाश्रुतिरिदापश्चिन प्रमिनन्ति व्रतं वाम् ” इत्यादिवेदः सत्यतया आह तद्विश्वं म भगवान् नित्यमनाद्यनन्तकालेषु विकारयोगेन प्रकृतेर्विकाराद्योपायेन करोति । न तु मायया करोति । तथा तस्य परमात्मनः शक्तिश्च तथा यथार्थजगत्प्रतिमा (!) कृत्यैव इति मन्ये । अशक्तो हि मिथ्यासृष्टिं करोति ननु शक्त इति भावः । तथा अर्थयोगे ह्येर्विचित्रमस्यात्प्यप्यप्यर्थयोगे वेदाः ‘पराऽस्य शक्तिर्विधैव श्रूयते’ ‘स्वामाविक्री ज्ञानजलक्रिया च’ इत्यादिवेदाः भवन्ति प्रमाणं भवन्ति ॥ २१ ॥

[शंकर०] एवं तावत् ‘प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि’ इत्यादिना मृत्योः स्वरूपं तस्य कार्यात्मनाऽस्थानं तत्रिमित्तं चानेकानर्थं दर्शयित्वा केन तर्ह्यस्य चित्तग इत्याशङ्क्य ‘एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न विमेति मृत्योः’ इत्यादिना आत्मज्ञानादेवाभयप्राप्तिं दर्शितां श्रुत्वा प्रासङ्गिके चोचद्वये परिहृते, कर्मस्वरूपविज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः—यस्माद्ब्रह्मानिति । यस्माद्ब्रह्मान् अप्रिहोत्रादीन् आचरन्ति इह लोके केचिन् । तथा अधर्मानिहाचरन्ति । किं तेषां धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वा ? उताहो स्विन् धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ? अथवा तुन्यवत्त्वेनान्यतरेण अन्यतरस्यापि नागः ? इति ॥२२॥

[नील०] एवं जीवेद्योगेभेदाजगतो मिथ्यात्वाजगत्त्वमादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेर्प्रधानन्यत्वाच्च ब्रह्मद्वैतं मिदम् । तेन मृत्युर्नास्तीति पत्रः शिरः । येषां च मने कर्मणा मृत्युनाशान्तेषामपि क्रममुक्तिप्रणाह्या नर्माणां मोक्षहेतुरन् च स्थितं ये केचित्तु अस्मिन् मोक्षे निमित्ते धर्मान् अप्रिहोत्रादीनि कर्माणि नाचरन्ति किंतु मोक्षार्थं मंत्र्या-समेव कुर्वन्ति ये केचित् क्रममुत्तर्य कर्माण्येव उपामना महितानि कुर्वन्ति । येषां तु तादृशो महान् धर्मो नास्ति किं तु अत्र अप्रिहोत्रादिनिमित्तानुष्ठानात्मभोऽस्मिन् तेषा-

सनत्सुजात उवाच—

उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं
धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य च ॥ २३ ॥
तस्मिन्स्थितौ वाऽप्युभयं हि नित्यं-

मपि स धर्मः पापेन रागादिदोषेण हन्यते उत धर्म एव
पापं हन्तीति प्रश्नार्थः ॥ २२ ॥

[अर्द्ध०] मृत्युप्रभोत्तरे समाप्य धर्माधर्मप्रभामाह—ये-
ऽस्मिन्धर्माज्ञाचरन्तीह केचित् तथा धर्मान् केचिदिहाच-
रन्ति । धर्मं पापेन परिहन्यतेऽस्य उताहो धर्मः प्रतिहन्ति
पापम् । ये वाहुल्येन धर्मं नाचरन्ति तेषां धर्मः पापेन
परिहन्यते नो वेत्येकं प्रश्नः । ये वाहुल्येन पापं नाचरन्ति
तेषां पापं धर्मेण प्रतिहन्यते नो वेत्यपरः प्रश्नः । अन्यथा
वाध्यग्राधरुभावानुपपत्तेः ॥ २२ ॥

[सर्व०] येऽस्मिन्निति । अस्मिद्धोके ये केचित्कधि-
द्धर्मानाचरन्ति तथाऽधर्मानप्याचरन्ति प्रायशो लोकस्या-
धर्ममात्रवारित्वात् । केचित्कचिदितिधर्मचरणे कदाचि-
त्त्वोपदर्शनम् ॥ २२ ॥

[शक०] अविदुष उन्वयोरनुभव एव, नान्यतरेणा-
न्यतरस्य नाशः । विदुष पुनरुभयोरपि ज्ञानामिना नाश
इत्युत्तरमाह—तस्मिन्निति । एव वृष्टः प्राह भगवान् सन-
त्सुजात—तस्मिन् पुण्यापुण्यात्मके वर्गमि स्थितोऽपि
धर्मवपि उभयं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म नित्य नियमेन वि-
द्वान् ज्ञानेन प्रतिहन्ति निनाशयति । कथमेतदवगम्यते
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्तीति ? तत्राह—सिद्ध प्रसिद्धं होत-
च्युतिस्मृतीतिहासपुराणेषु । तथा च श्रुति—‘ भियते
हृदयमन्थि ’ इत्यादि, ‘ यथा पुष्करपलाश आपो न
श्रियन्ते एवमेव त्रिदि पाप कर्म न श्रियन्ते ’ इति,
‘ तद्यथेपीनात्लमस्रौ प्रोतं प्रद्वयेतैर् हास्य सर्वे पाप्मानः
प्रद्वयन्ते ’ इति ‘ तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जन
परमं साम्यमुपैति ’ इति । ‘ अथ इव रोमाणि विधूय
पापम् ’ इति । ‘ यथेगांसि समिद्धोऽभिर्मससात्सुहृतेऽजुंन
दति । अथान्यथा ज्ञानविहीनश्चेन् पुण्यमुपैति देही तथाग-
तं पापमुपैति तत्फलं चोपरमुद्दे । कथमेतदवगम्यते इति
चैत्र, तत्राह—सिद्धं प्रसिद्धं होतवपि श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणादिषु । तथा च श्रुति—‘ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठ
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूटाः । नावस्य पठे सुवृतेन भू-
त्वेन लोकं पुनरेवाविमन्ति ’ इति । ‘ अजानदा नाम ते
लोकं जन्तेन तममाऽऽवृता । ताते प्रेत्याभियच्छन्ति ये

ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहन्ति सिद्धम् ।

तथाऽन्यथापुण्यमुपैति देही

तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २४ ॥

के चातमह्नो जनाः । इति ॥ तत्रैव वासुदेव—‘ त्रिविधा
माम् ’ इति, ‘ ते तं मुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम् ’
इति च ॥ २३ ॥

[नील०] उत्तरमाह—उभयमिति । तत्र मोक्षे उभयं
संन्यासः सोपासनं कर्म च उपयुज्यते । तथा धर्मस्य फलं
स्वर्गः चित्तशुद्धिर्वा । इतरस्य अधर्मस्य पापस्य नित्यधर्म-
त्यागस्य वा फलं नरकः उपयुज्यते इति ॥ २३ ॥ इदमेव
संप्रहवाक्यं विदुषोति—तस्मिन्स्थिताविति द्वाभ्याम् ।
उभयं संन्यासं सोपासनं कर्म च तस्मिन्मोक्षे स्वस्वरूपे
स्थितौ स्थितिनिमित्तं नित्यम् अविचलं वाशब्द एवार्थः ।
तयोर्विशेषमाह—ज्ञानेनेति । संन्यासपूर्वकेण ज्ञानेन नह-
विद्यया सिद्धं नित्यनिर्दुष्टं ब्रह्म प्रतिहन्ति अनृतत्रजडदु-
स्मादिप्रतिदूष्येन सच्चिदानन्दात्मकं गच्छति प्राप्नोति ।
हन्तेत्र गत्यर्थेव ज्ञेयम् । तथा सोपासनेन कर्मणा
अन्यथा सिद्धाद्विपरीते साध्यं पुण्यं प्रशस्तं देवतादि-
भावमुपैति । यतः देही देहाभिमानी भवति तथागतं
तेन प्रकारेण स्थितं सिद्धं नरदेहाभिमानज पापमपि कदा-
चित् उपैति । देवमाव प्राप्तोऽपि कदाचिन्मुच्यतेऽन्यथा
जयविजयादिवक्तव्यो भ्रश्यत्यपीति ज्ञानमेव श्रेष्ठमिति
भावः ॥ २४ ॥

[अर्द्ध०] उत्तरमुभयमेव इत्यादि । धर्मेण प्रायश्चित्त-
रूपेण तस्य धर्मचारिणः । यदि पुनर्धर्माधर्मयोः स्वरूप-
तया वाध्यवाधकता स्यात् तदा कश्चिन् मुख्य एव
स्यात् । कश्चिन् (अ) मुख्य एव । न चैवं देवानामपि
सुरादु ललधे [नीचत्वमपि] ॥ २३-२५ ॥

[लक्ष्ण०] तस्मिन् स्थितो वाप्युभयमित्यत्र तस्मिन्
परमात्मनि नित्यं स्थितः स्वैर्यवान् भगवन्नष्ट इत्यर्थः ।
विद्वानपरोक्षज्ञानी उभयं पुण्यपापाख्यमुभयं सिद्धं गत्वा
तस्य फलभूतस्वर्गनरकगमनाख्यकार्यं (स्य) सिद्धिं च । वा-
शब्द समुच्चये । विनिहन्ति ‘ तदाविद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ’ इति श्रुते अतो-
ऽन्यथा ज्ञानी न भवति चन्, देही देहाभिमानवान् जीवः
पुण्यमुपैति । तथा आगतं पापं चोपैति । तयोः सिद्धिं
फलं चोपैति ॥ २४ ॥

गत्वोभयं कर्मणा युज्यतेऽस्थिरं

शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।

धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्

धर्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः ॥ २५ ॥

[शं०] किमविदुषः अनुभव एवोभयोः, उतान्य-
तरणान्यतरनाश इति, तत्राह—गत्वा इति । गत्वा पर-
लोकं प्राप्य उभयं पुण्यापुण्यसाध्यं फलं पुण्यापुण्यलक्षणं
कर्मणा मुच्यते अस्थिरम् । श्रूयते च बृहदारण्यके—‘ यो
वा एतदभ्रं गार्ग्येविदित्वाऽस्मिँल्लोकं जुहोति ’ इति ।
‘ अथ येऽन्यथातो विदुरन्यगजानसत् क्षय्यलोकं भवन्ति ’
इति च्छान्दोग्ये । स चापि सोऽपि विद्वान् कर्मणा धर्मेण
पापं प्रणुदति विनाशयति इह लोके विद्वान् बन्धमाण-
लक्षणो विनियोगज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन् । तथा च
वदयति—‘ तदर्थमुक्तं तप एतद्विद्या ताभ्यामसौ पुण्य-
मुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते
ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्य-
था स्वर्गफलानुकाङ्क्षी । अस्मिन्कृतं तत्परिग्रहं सर्वममुत्र
मुक्ते पुनरेति मार्गम् ’ इति । ‘ येषां धर्मं च विन्मर्था न
तद्विज्ञानसाधनम् । येषां धर्मं न च स्वर्गं तेषां वज्रान-
साधनम् ’ इति । यश्चैवं विनियोगज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानुति-
ष्ठति, तस्य विदुषो धर्मः पापान् बलीयान् इति विद्धि
विज्ञानीहि । तस्य पुनः केवलकर्मिणो न बलीयान्; तस्यो-
भयोरनुभव एव नान्यतरणान्यतरस्य विनाशः ॥ २५ ॥

[नील०] फलं धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य चेत्युत्तरार्द्धं वि-
वृणोति—नात्वेति । उभयं पुण्यस्य पापस्य च फलं स्वर्गनरका-
ख्यं तच्च अस्थिरं क्षयिण्यु गत्वा प्राप्य पुनरस्मिँल्लोके कर्मणा
पूर्वसंस्कारानुगुणेन तत्तद्योन्युचितेन युज्यते योगं प्राप्नोति ।
कर्म कृत्वा तत्फलं भुक्त्वा पुनः कर्मैव हुन्ते तेन कर्मपा-
शात् मुच्यते इत्यर्थः । यदाप्येवं तथाऽपि स चापि कर्मयोगी
कर्मणा धर्मेण धर्मरूपेण पापं प्रणुदति दूरीकरोति विद्वान् ।
मूढस्तु कर्मणः फलं स्वर्गपश्चादिकर्मनेच्छतीति भावः । अतो
हेतोर्धर्मो बलीयान् न त्वधर्मः । इति हेतोस्तस्य धर्मं कुर्वतः
सिद्धिः कालेन रागादिदोषनाशद्वारा मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः ।
विद्धीति पाठे सिद्धिमिति शेषः ॥ २५ ॥ काम्यो धर्मः
पापं च बन्धहेतुर्नित्यधर्मं च पुण्यं मोक्षहेतुरिति म-
न्वानः पृच्छति—यानिहाहुरिति । अपाम सोमममृता
जभूम । अन्नप्यहृ वे चतुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ।
यस्यैतेऽप्राचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सलो-

घृतराष्ट्र उवाच—

यानिहाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकान्-

द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।

तेषां क्रमान्कथय तवोऽपि चान्या-

नैतद्विद्वन्वेतुमिच्छामि कर्म ॥ २६ ॥

कतां गच्छतीत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च पुण्यकृतां द्विजाती-
नां स्वधर्मस्य फलभूतान्सनातनान्नित्यान् लोकान् आहुः
तेषां क्रमान् धर्मनारत्नम्येन उचनीचभावं कथय । ततोऽपि
चान्यान् निरतिशयान्प्रत्यगानन्दरूपान् बहुत्वं पूजायां
मोक्षमुत्तं च कथय । एतन् स्वधर्मोऽन्यत्त्वाभावात्क्रियदृ-
त्तिविषयभूतं निषिद्धं काम्यं च कर्म वेदितुं न इच्छामि ।
एतेन स्वस्य वैराग्यं दर्शितं, प्रकृतं च तदुपयोगोऽतीति
ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

[अर्जु०] घृतराष्ट्रः क्रियमाणानां कर्मणां क्रमेण
भोगोऽभोगे च दोषं पश्यन् पृच्छति—यानिमानित्यादि ।
स्वस्य च ब्रह्मचर्यादिधर्मस्य साधारणस्य फलभूताँलोकान्
नित्यान् तथाचान्यान् परिक्रमान् आश्रमादाश्रमान्तरं
गमनानि कथयन्तः आहुरिति पूर्वोक्तान्वयः । तत्रेवं घृतरा-
ष्ट्रेण पृच्छते ये च ब्रह्मचर्याश्रमधर्माँरतेषां फलं यदि भुञ्च-
ते तदाऽऽश्रमान्तरवैयर्थ्यं सनातनत्वेन पूर्वाश्रमधर्मस्य
उत्तराश्रमधर्मफलस्य भोगानवकाशान् । अथ न भुञ्चन्ते
इति पक्षं गृह्णाति—नैतदिति । भुञ्चत इति नेत्यर्थः
इति । उत्तरमाह । नैतन् कृतं च कर्मेति चकारेण फल-
वत्तां समुच्चित्य नकारेण निषेधति । अथ तस्य न सना-
तनत्वं तर्हि सनातनोँलोकानिति व्यायातः । विद्वन्मिति
संशोधने ॥ २६ ॥

[सर्व०] उभयं धर्ममरुतप्रायश्चित्ततया यत्र धर्मेण
प्रायश्चित्तेनार्थं प्रणुदति तस्य चाधार्मिकस्य ॥ २५ ॥
यानिमानाहुः अस्य धर्मस्य लौकिकस्य तपस्यादिजन्यतया
संन्यन्विनो लोकान् भोगोदेशान् सनातनान् चिरम्यायिनो
यानाहुर्मुपय इमानिति सर्वप्रसिद्धतामाह । तेषां लोकानां
परिक्रमान्कथय परिक्रम्यन्ते प्राप्यन्ते लोका एभिर्गति
परिक्रमाः साधनानि तत्र आत्मज्ञानादयान् नैनद्विद्वन्नेव
कृतं च कर्म त्वयोक्तमात्मज्ञानेनैव दुःखनाश इत्यतो नैव
त्सर्गमस्ति हे विद्वन् नैव कृतं च कर्मायतिफलाभावात् ।
तथाचानेक इति पूर्वः पक्षः (?) ॥ २६ ॥

[लक्ष्म०] स्थित्वोभयं कर्मणोत्पन्न मः भविद्वान्
एवंविधे कर्मणि स्थिरं यथा भवति तथा स्थित्वा शुभस्य
पापस्य च कर्मणः उभयं फलं भोज्यते देवदूर्त्यममृतेष्व

सनहसुजात उवाच—

येषां व्रतेऽथ विस्पर्धा वले वलप्रतामिव ।

ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोकप्रकाशकाः ॥ २७ ॥

बलाद्भोज्यते इहलोके विद्वान् धर्मनीशल जानन् धर्मण
अत्युत्कृष्टधर्मेण पाप प्राणुदति इति योजना ॥ २५ ॥

[श्लोकः] केषां नहि स्वर्गादिसाधनम्, केषां वा
चित्तशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम् ? इति, तत्राह श्लोकरू-
येन—येषामिति । येषां विषयपराणां स्वर्गादिवासे उ-
च्यते इति भोगव्ययत्तसाधनभूतेषु ज्योतिष्टोमादिवु धर्मेषु
विस्पर्धा सवया वर्तते अस्माद्दृष्टमुत्कृष्टतर धर्मं कृत्वा अस्मा-
दपि सुखी भूयासामिति । वले बलवतामिव, यथा बल
वतो राज्ञ बलवन्त राजान दृष्ट्वा अहमस्मादपि बलप्रता
सपाद्येन जित्वा अस्मादपि सुखी भूयासामिति सधर्मा
वर्तते तद्वत् । ते फलसङ्ग्रहहिता ब्राह्मणा यज्ञाधिकारि-
ण इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण गत्वा स्वर्गे नक्षत्रादिरूपेण
यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रकाशताम् । श्रूयते च—‘अथ य
श्चेद्भ्रातृभ्यो दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति । इत्या-
रभ्य ‘एष सोमो राजा तदेवानामन्न न देवा भक्षयन्ति
यावत्सपातमुपित्वायैतमेवाश्वान पुनर्निर्वर्तते । इति । येषां
विषयानाकृष्टचेतसामनित्यफलसाधनज्योतिष्टोमादौ धर्मं न
च स्वर्गा सधर्मा न वर्तते तथा फलनिर्वाहक्षीयार्थं कर्मा-
नुतिष्ठता तत् यज्ञादिकं कर्म शुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधन-
त्वम्—‘पुण्येन पाप विनिहृत्य पश्चात्स जायते ज्ञान-
विशीपितायाम्’ इति । ये यज्ञादिभि विशुद्धसत्त्वा पर-
मात्मानमात्मवनावगाच्छन्ति, तं ब्राह्मणा इतः अस्मात्कार्य-
कारणलक्षणगोकारमेत्य मुक्ता स्वर्गं सुखलक्षणं पूर्णानन्द
प्रदं यान्ति प्राप्नुवन्ति । इतरस्मात्स्वर्गादित्य वैलक्षण्य-
माह—त्रिविष्टपमिति । त्रिभिर्नाध्यात्मिकादितापै, सत्त्वा-
दिभिर्ना, जाप्रदादिभिर्ना त्रिमुक्त स्वरूपाविष्ट पातीति
त्रिविष्टपम् । अथवा, त्रिविष्टपविनारिण पातीति त्रिवि-
ष्टपम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

[श्लोकः] उत्तरमाह—येषामिति । व्रत यमनियमादि
रूप विस्पर्द्धा अहमन्येभ्योऽधिक यमादीन्साधयिष्यामि
अहमन्येभ्य इति सधर्मा विश्वाभिरादिव तपस्यभिनिवेश
इति यावत् । वलप्रता महादीनामिव त योमिन ब्राह्मणा
समुपगमन्मिदं इतो वेदाद्येत्य गत्वा ब्रह्मलोके तैजस्विन
पृथ्या भवन्ति ततो मुक्ति च ब्रह्मणा सह प्राप्नुवन्ति ।
यथा च मयैते—ब्रह्मणा मह त मर्वे सयाते प्रतिवचरे ।

येषां धर्मं च विस्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।

ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २८ ॥

परस्मान् कृतात्मान प्रविशन्ति पर पदमिति ॥ २७ ॥
सर्वधर्मेषु तस्य योग इत्येव फलमुक्त्वा इत्यादिधर्मेषु फल-
माह—येषामिति । अहमव यज्ञादीन्मन्त्रात्वेणानुतिष्ठ-
यामिति येषामाह तेषां तत् यज्ञादिव ज्ञानस्य माधनत्रिवि-
ष्टोपत्पादनद्वारा भवति । तथाच श्रुति तमेन वेदाद्युपग-
मन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाज्जाग्रे-
नति । त्रिविष्टप देवलोक न तु सत्यलोकम् । त्रिविष्टपार्थ-
मपि कर्मानुतिष्ठतामानुषङ्गिक स्वर्गफलमपि भवति इत्यर्थः ।
यदाहापसत्यम् । तद्यथाऽग्ने फलार्थं निमित्तं ज्ञाना गन्ध
इत्यनुपपद्यते एव धर्मं चर्यमाणमर्थं अनुलक्षन्ति इति ॥ २८ ॥

[अर्जुनः] येषां वले न विस्पर्धा वले वलप्रतामिव । तं
ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोकप्रकाशकाः । वले मियाजले,
पुनरपि वले तपोजले, बलवता देवानामपि । बलवतामपि
बलवतामिवेति च पाठः । येषां मियाजलेन वलप्रतामपि
अबलवतामिव वलेन वाहुजलेन विस्पर्धा स्वर्गाधिगम इति
च व्याख्या । तं ब्राह्मणा स्वर्गलोकाद्गुप्तद्वारोपयन्ति, एतदुक्त
भवति—क्रमेण कृतानामाश्रमार्थाणां स्वर्गे श्रेष्ठैर फल
शुभ्यते । न च क्रमे सति सनातनत्वव्यापारतः । विरह्या-
यित्वाभिप्रायेण सनातनत्वोपपत्ते । अथवा स्वर्गलोक-
प्रकाशका मोक्षिणो मोक्षश्च सनातन चतुर्णामप्यश्रम-
धर्माणां तेन कर्मणि क्रमो न फल इति न सनातनत्व-
विरोधः ॥ २७ ॥

[सर्वः] येषां वलेन विस्पर्धा वले वलप्रतामिव येषां
ब्राह्मणानां वलेन तपोवलेन विस्पर्धा यथा बलवता क्षत्रि-
याणां श्रूतयेति अन्योन्यस्पर्धयाधिकफलभास्यं प्रवर्त-
कधर्मजनक तपश्चरणमित्युक्तं भवति । निवर्तकधर्मस्य
सर्वान्प्रति मोक्षरूपफलसाधनेन स्वर्गाया अभावान् स्वर्गा-
पदेन तन्निवर्तनम् । इतो लोकात् । तं सकललोकमुपासते ।
अत इच्छालागु तादृश कर्मापेक्षितम् । कामादिभिरभिभवे
क्षयिष्यपि स्वर्गे चिरकालस्थायित्वमार्गेण सनातनत्वबुद्ध्या
इच्छा तत यद्यप्येत त प्रति तत्साधनोपदेशं न कश्चिद्दोष
पापप्रच्युपदेशे दोषश्रवणात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

[लक्षणाः] येषां धर्मेषु विस्पर्धेत्यत्र धर्मेषु प्रवृत्तिधर्मेषु
विशेषेण स्वर्गं तद्वत्तुपुण्यादपि मया अधिक पुण्य कर्तव्य-
मिति स्वर्गैत्यर्थः ॥ २७ ॥ येषां धर्मं न च स्वर्धेत्यत्र येषां
ज्ञानिना धर्मं प्रवृत्तिधर्मं स्वर्गं न च किंतु तमपि धर्मं

तस्य सम्यक् समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २९ ॥
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्राट्पथीव तृणोलपम् ।

फलाद्या विहाय विष्णुप्रीत्यर्पमेव कुर्वन्ति । तेषां तन् वर्मा-
चरणं ज्ञानमाधनम् । इतः प्रवृत्तिरर्धकलात् न भ्रगोन्मुचाले
ब्राह्मणाः । त्रिविष्टप त्रयः त्रिष्टपा वैकुण्ठादिलोकाः यस्मिन्
तं स्वर्गं मोक्षं यान्ति ॥ २८ ॥

[शंको] इदानीं ब्रह्मचर्यादेव सर्वाणि कर्माणि सं-
न्यस्य वेदान्तश्रवणादिकं कृत्वा स्वं महिम्नि व्यवस्थितस्य
परमहंसपरिजानाचार्यस्य विदुषः समाचारमाह—तस्ये-
ति । तस्य विरक्तस्य विदुषः सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो
जनाः नैनं योगिनं मन्येत चिन्तयेत् भूयिष्ठं बहु बाह्यमा-
भ्यन्तरं जनं पुत्रमित्ररत्नादि आभ्यन्तरम्, इतरद्वाहम् ।
यथा पुत्रमित्रादयो न गृह्णन्ति, तथा तेषामगोचर एव
वर्तते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ नैर्दृशे देवेऽस्य वास इत्याह—यत्र
इति । यत्र यस्मिन् भृगुगोचरादिपीडा रहिते देवे अत्रपा-
नादि भूयिष्ठं बहुलं विद्यत इति मन्येत प्राट्पथीव वर्षाकाले
तृणोदकं बहुलं विद्यतं तद्वत् । तृणोलपमिति केचिन्—
'तृणोलपमिति ख्यातो मुनिभोज्योद्नादिषु' इति वदन्ति ।
दूर्वाभ्रिये इति केचिन् । तत्र स्थित्वा तन् अत्रपानादिकं
सुपञ्जीयेत् । नानुसञ्चरेत् सततो न भजेत्, अन्यथा अत्रपा-
नादिरहिते देवे कर्षं नाम देहयात्रा सिध्येदिति सततो
भजेत्; ततश्च न योगसिद्धिः ॥ २८ ॥ तत्राप्येव विप्रज-
नसमीपे वास इत्याह—यत्रेति । यस्मिन्देदे अकथयमानस्य
तृणोद्भूतस्य स्वमाहात्म्यं प्रच्छादयतो येनेनेनचिदान्द्र-
न्नस्य येनेनेनचिदानितस्य यत्रचनं शायिन आत्मानमेव
लोकं पश्यत जडमूर्खालपिशाचादिवत्सचरत परमहं-
सपरिजानाचार्यस्य प्रयच्छन्त्येतिव भयम् अस्त्याणमक-
मानादिकं प्रयच्छति । तथा अतिरिक्तमिवाहुर्वेदं यत्रा
वश्चिन् स्थितप्रज्ञश्चण्डो ब्रह्मविदिति ज्ञात्वा प्रणिपात-
नमस्तान्गादिपूर्वस्मीश्वरबुद्ध्या पूजयति तद्ब्रह्मवैतन्या अ-
तिरिक्तं ब्राह्मणजातिमात्रप्रयुक्तपूजातिरिक्तं पूजान्तरं ब्रह्म-
विष्णुरुपमाहुर्वेदं अत्रमानादिमैव कुर्वन् यो जनः, स
अस्य विदुषः श्रेयान्, नेतरः यः प्रणिपातादिपूर्वस्मीश्वर-
बुद्ध्या संपूजयति । तथा चाह भगवान्मनु— 'समाना-
द्ब्राह्मणो विद्वानुद्विजेव विपादित्र । अमृतस्यैव चाक्र-
द्वमानस्य सर्वदा' इति । तथा चाह भगवान्पराशरः—
'समानता परा हानिं योगिभ्यः कुरुते यतः । जनेनावमतो
योगी योगसिद्धिं च विन्दति' इति ॥ २९ ॥

अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवेन्नानुसञ्चरेत् ॥ ३० ॥
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छन्त्येतिव भयम् ।
अतिरिक्तमिवाहुर्वेदं श्रेयान्नेतरो जनः ॥ ३१ ॥

[नीलो] ये तु अरुणे प्रत्यवाय मत्वा धर्मार्थमेव
धर्ममनुतिष्ठन्ति न ज्ञानार्थं नापि स्वर्गार्थं तानाह—तस्येति ।
तस्य धर्मस्य समाचारं सम्यगनुष्ठानं वदन्ति वेदिकान्वा-
भिमानिनो जनाः सम्यगित्याह । न तु ततः किञ्चिदेहि-
मानुमिषिकं वा फलं नामयन्ते । एतं जतं एतान् जनान्
भूयिष्ठम् अन्यन्तं न मन्येत न मानयेत् किञ्चित्तु मानयेदवे-
त्यर्थः । तमेव विद्विनाष्टि—बाह्यम् आत्मनि वर्णाश्रमवशेव-
स्याभिमानीत्वान् न हि सुखं वैदिकान्वाशि नामत्वाच्च आभ्य-
न्तरं, यत अक्रामहत्स्य श्रोत्रियस्य कामोपमर्शतारत्त्येन
हिरण्यगर्भोदवाचीनाना मानुषादीनामानन्दगणनायासुत्त-
गेत्तरातगुणिताया—स एह इन्द्रस्थानन्दः स एह प्रचा-
पनेगनन्द इति प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्य चासामहत्स्येति
आनन्दोत्कर्षं श्रूयते ॥ २९ ॥ एव योगिनामात्मविशि-
ष्टिपूर्णा निरकामवर्णाश्रमाभिमानीना च धर्मः उत्तम-
ध्यायमानभावेन प्रोक्तः । मरति अहिमाप्रज्ञानान्योगिभ्यो-
नाह—यत्र मन्येनेति । यत्र गृहेऽत्र पानं च ब्राह्मणस्य
संन्यासिनः भूयिष्ठमस्तीति मन्येन् जानीयान् तन् गृहं
प्राप्य जीने प्राणयात्रां कुर्यात् । न शीघ्रवृत्तिं गृहस्य पीटये-
दिति भावः । प्राट्पथि वर्षाकाले तृणं च उलपं उचितत-
तृणम् । 'उलपो न स्त्री गुस्मिन्या ना तृणान्ते' इति मे
दिनी । तृणोदकमिति पाठान्तरम् । नानुसञ्चरेत् मुद्राया
आत्मानं न पीटयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ यत्र देवे अकथयमा-
नस्य स्वमाहात्म्यम् प्रकाशयत अगिबमङ्गलं मत्प्र-
च्छति सतम्यन्तमिदं भयप्रदं सपि देवे स्थित्वा मयपि
सामर्थ्यं तत्रत्यजनमध्ये आत्मानं स्वविद्यादिना अतिरि-
क्तमिषिकमिव अहुर्वेदं स्वोत्कर्षमप्रकाशयन् यो जने
भवति स श्रेयान् प्रगस्ततरः परपीडा मानं च त्यजेदिति
श्लोत्रद्वयार्थः ॥ ३१ ॥

[अर्जुन] मोक्षिणामत्रोपादानविधिमाह—यत्र मन्येन
भूयिष्ठं प्राट्पथीव तृणोलपम् । अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीव-
न्नानुसञ्चरेत् । यत्र गृहे भूयिष्ठं सुबह्वे(?)मेतं पानम् उलप-
नञ्चजाः तद्गृहं जीवन् जीनार्थं नानुसञ्चरेत् न गनी
हसिमिति सताप न कुर्यात् । अत्रपानादीं रागं न कुर्यादिति
भावः ॥ ३० ॥ मुमुक्षो भ्रामाहाह—यत्राकथयमानस्य प्र-
यच्छन्त्येतिव भयम् । अतिरिक्तमिवाहुर्वेदं स श्रेयाने-
तरे जनाः । यत्र दुर्बोचनहृत्नाकोमनादनादिकर्मणि अन्य-

यो वा कथयमानस्य तात्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्यं नोपभृद्गीत तदन्नं संमतं सताम् ॥ ३२ ॥

धयमानस्य वाचापि निषेधमनुवैतः, अप्रयतमानस्येति पाठे प्रतिकारमकुर्वैतः, अशिवं मरणरूपं भयमप्यतिरिक्तं बहुतरं प्रयच्छति न प्रतिकरोतीति भिया । इयप्रदो वास्यालंकारः । तत्र चाकुर्वन्नुदासीनो यः सः क्षमी श्रेयान् । नेतरं अक्षमिणः । अथवा ये भयं प्रयच्छन्ति तेभ्यः आत्मान-मतिरिक्तमिवाकुर्वन् तेष्वप्यात्मनीव व्यनहरन् ॥ ३१ ॥

[सर्व०] एवं प्रसङ्गात्कृते प्रभे उत्तरमुक्त्वा पूर्वप्र-
शान्ततास्त्विकमृत्युतरणोपायं कथयति—यत्र मन्येतेति ।
यत्र देशे अन्नं पानं भूयिष्ठं बहुतरं मन्येत प्राशुपि यथा
तृणोत्पन्नं उलपमुच्छ्रिततरं तृणं तस्यानं जीवत्पलीय-
सापीति(?)जीवनं नानुसंज्वरेत् अनुसृत्य तदलाभे दुःखं
नैव कुर्वीदिति लोभत्यागः साधनत्वेनोक्तः ॥ ३० ॥
भयादपि सत्याहिंसे न त्याज्ये इति दर्शयति । यत्र देशे
सान्त्वादिर्कं न पश्यन्तश्चौरा अकथयमानस्य तास्त्विकस्य
हिंसारुचित्वादिशिवं प्रयच्छन्ति नारणं कुर्वन्तीति पावन् ।
तत्रापि देहनिःसृष्टतया भयमतिरिक्तमकुर्वन् श्रेयान् । तत्र
हि संभ्रमे मिथ्याकथने मिथ्यादोषोऽन्यथा हिंसादोष इति ।
न इतरः संभ्रमी । एतच्च श्रुतौ विशिष्य प्रतिपादितम् ॥ ३१ ॥

[लक्षा०] नैनं मन्येत भूयिष्ठमित्यत्र आश्रयन्तरं
स्थितिमात्रेण जनान्तर्विद्यमानं बाह्यं चारित्रेण लोकबाह्य-
मेव ज्ञानिनं जनः भूयिष्ठमुत्तमं न मन्येत भूयिष्ठं बहु-
दो न मन्येत ॥ २९ ॥ त्रैस्तु(?)यत्र ज्ञानिनि दृष्टे सति
प्राशुपि तृणोदकमिव तृणान्तर्निर्लीनोदकमिव भूयिष्ठमुत्तमं
मन्येत अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवन्नानुसंज्वरेदित्यत्र य-
स्मात् अन्नं पानं च ब्राह्मणस्य भागः तत्तस्माज्जीवनाथी
ज्ञानी अनु अन्नादिकमनुसृत्य न संज्वरेत् क्लेशं न कु-
र्यात् ॥ ३० ॥ यत्र ज्ञानिनि अकथयमानस्य आह्वानमकु-
र्वैतः पुंसः अशिवं पापं कर्तुं भयं नरकभयं प्रयच्छति ।
अतिरिक्तमित्यत्र यः आत्मानं प्रकथयन्वातिरिक्तमेव
कोपाघतिरेकब्रह्मत्वमिव आत्मानमकुर्वन् तिष्ठति सः श्रेयान्
नेतरजनः ॥ ३१ ॥

[शं०] कीदृशस्य तद्वन्नं भोग्यमिति, अत्राह—
यो वा इति । यो वा अकथयमानस्य तूर्णीभूतस्य सर्वो-
पसंहारं कृत्वा पूर्णानन्दरूपेण अवस्थितस्य आत्मानं नानु-
संज्वरेत् न तापयेत् ब्रह्मस्यं नोपहन्याद्वा ब्रह्मनिष्ठासाधन-
भूतं चेलाजिनकुदापुस्तकादिकं नोपहन्याद्वा । तथा चो-
क्तम्—'रत्नशौमादिकं नाप्य योगिनः स्वं प्रकक्षते । कुश-

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपगोचरान् ॥ ३१ ॥

कल्पयेत्तद्वन्नं प्रदत्तं योगिनो विदुः' इति । अन्यदपि
प्रदत्तं प्रादणस्यं नोपहन्याद्वा तद्वन्नं तस्यान्नं संमतं
सतां भोग्यत्वेन ॥ ३० ॥ इदानीमगूढचार्मिणं कुन्मय-
प्राह—ये इति । 'मृदो वात् इति प्राणः श्वा च वात्
इति स्मृतः' इति दर्शनात् यथा वात्ताः श्वानो वा मृदा
या वान्तम् उद्गीर्णं मशन्ति, एवं ये मिश्रा प्रदत्तविदुः
स्वमाहास्यं स्यापयन्तः अगूढचार्मिणो धनन्ते, ते वान्तम्
उद्गीर्णं मशन्ति स्ववीर्यस्योपगोचरान् । यदिदं वान्ता-
शनं तदिदम् अभूतये अनर्थायैवेत्यर्थः । तस्माद्दृष्टः मग्ननि-
ष्टवदेव समाचरेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

[नील०] ईदृशेन पर्याप्तं भोक्तव्यं तमाह—य इति ।
यः पुमान् आत्मानं कथयमानस्य स्वप्रौढि दर्शयतो नरम्यो-
परि नानुसंज्वरेत् परैतरुपं दृष्ट्वा न संतप्येत । तथा ब्रह्म-
स्यं यतिश्चब्रह्मचारी च पक्वाप्रस्वामिनावुभाविति स्मृनेय-
त्यादिभ्योऽदत्त्वा यज्ञेजनं तद्ब्रह्मत्वमोजनमभूत्यथ यो
भवति तदन्नं तस्यान्नं सतां संमतम् । अमूयारहितस्य
श्रद्धापूर्वकं प्रयच्छत एवान्नं भोजनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ श्वा
शुनकः ते संन्यासिनः स्ववीर्यस्य स्वपाण्डित्यस्य उपजी-
वनात्पाण्डित्यादिकं प्रकाश्य भिक्षामिच्छन् यतिवर्तान्तामी
भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[अर्जु०] यस्यान्नं भोक्तव्यं तमाह—यो वाऽऽ-
थयतो दत्त्वा सहान्नं नानुसंज्वरेत् । ब्रह्मस्यं नोपमुखाद्वा
तदन्नं संमतं सताम् । वाशब्दः प्रसिद्धौ अकथयतो गोत्र-
विधादिकमप्रकाशयतोऽपि भिक्षोः सह्यं सहनीयं सुखप-
रिणाममिति यावत् अन्नं दत्त्वापि नानुसंज्वरेत् इति
प्रसिद्धिः । ब्रह्मस्यं परस्वोपलक्षणम् ॥ ३२ ॥ वेदं पठि-
त्वान्नप्रार्थनं निषेधति—यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै
नित्यमभूतये । एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजी-
वनात् । अर्थः सुगमः ॥ ३३ ॥

[सर्व०] यदीयात्रं योगिना भोक्तव्यं तद्वन्नं यति—
यो वा कथयमानस्येति । कथयमानस्य प्रार्थयमानस्य शक्यं
वस्तु अनु लक्ष्मीकृत्य न संज्वरेत् दातुं दुःखी न भवेत् ।
वाशब्द उत्तरपक्षोपेक्षया समुच्चये । तदन्नं तस्यान्नं संमतं
भोग्यतया ॥ ३२ ॥ यो वा कथयमानस्येत्युक्तमन्नं
नादशास्त्रत्यागिनस्तेषां दोषमाह—यथेति । स्वं वान्तं स्वध-
मेव श्वा मशति अभूतयेऽलक्ष्मीनिमित्तं तथा ते नाश्रमो-
जिनोऽपि तु वान्तमोजितः । कोऽन्नदोषो येन वान्ततुल्य-

नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये तं विदुर्ब्राह्मणं युयाः ॥ ३४ ॥

तेत्यत उच्यते, स्वर्वायस्योपजीवनान् । तदन्नभोगेन स्वस्य
यद्वैर्यं धर्मरूपमुपात्तं तस्य तेनात्रादिना उपजीवनान् प्रह-
णाद्धान्तवद्वैर्यदानिकरं तदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

[लक्षा०] स्वर्वायस्योपमोजनादित्यत्र स्वं द्रव्यं तद्वी-
र्यस्य तन्माभ्यर्थलक्षणाप्रदानादेरुपमोजनान् एवं ते वान्त-
मश्नन्ति सर्वं न्यस्तमिति संन्याससम(?)पुनः संगृह्य तेनो-
पमोजनं कुर्वन् यतिव्रीन्तमुगिति भावः ॥ ३३ ॥

[शं०] पुनरपि तस्यैव समाचारमाह—नित्यमिति ।
नित्यं नियमेन अज्ञातचर्या गृहचर्या मे मम कर्तव्येति
मन्येत ब्राह्मणः ब्रह्मविन् । ज्ञातीनां पुनर्मित्रकलत्रादीनां
मध्ये संनिधौ वमन् नैव विन्देत न प्रतिपद्येत किंचन
किंचिदपि । कश्चनेति केचिन् । योगी नैव विन्देत पुन-
मित्रकलत्रादिकं पणित्यज्य केवलं स्वात्मनिष्ठो गृहचर्या
भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘कुटुम्बं पुत्रदाराश्च वेदा-
द्भानि च सर्वत्रः । यज्ञं यनोपनीतं च त्यक्त्वा गृहधरे-
न्नुनिः’ इति । तथा चाह भावान्वसिष्ठः—‘यं न सन्तं
न चासन्तं नाश्रुतं न वदुश्रुतम् । न सुश्रुतं न दुर्वृत्तं वेद
कश्चित्प्र ब्राह्मणः ॥ जानन्नपि च मेधाया जटवड्को
आचरेन्’ इति ॥ ईदृशस्यैव ज्ञाननिष्ठानिष्ठानिष्ठानो मोक्षः
नान्यस्य, विशेषमाहुल्यादिति भावः । अथवा, ‘नित्यम-
ज्ञातचर्या मे अज्ञातं चतुर्गद्यविषयभूतं वाचामगोचरं अनु-
दित्तानस्वमितज्ञानात्मनाऽवस्थितं अज्ञानायाद्यसंश्लेषे पूर्णा-
नन्दस्वरूपे सर्वा-तरे प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि चर्या निष्ठा समा-
धिष्ठाना मे मम कर्तव्या, न परामभूतदेहेन्द्रियपुत्रमित्र-
कलत्रादीं स्थूलोर्द्धं कृशोर्द्धं गच्छामि तिष्ठामि श्ठीनः
काणः मूको वधिरः अमुष्य पुत्रोऽप्य नना ब्राह्मणोऽहं
क्षत्रियोऽहं भार्या मे पुत्रो मे निभवो मे क्षिग्वन्नुमुहदः
इत्येवमात्मिना कर्तव्या’ इति मन्येत ब्राह्मणो ब्रह्मविन् ।
तथा च श्रुतिः—‘यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति,
तदेव ब्रह्म’ इति । यस्मादेवमज्ञात एव ब्रह्मणि निष्ठा
कर्तव्या, सन्मान् ज्ञातीनाम् ‘क्रोधमानादयो दोषा विष-
याश्चेन्द्रियाणि च । एत एव समाख्याता ज्ञातयो देहि-
न-स्व’ इतीन्द्रियादीनां ज्ञातिगर्भेनोक्तत्वात् इन्द्रियादीनां
मध्ये वमन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् मित्रन् गच्छन् अक्षन्
मन्यमानो मिजानन्नपि नैवमात्मानं प्रमात्रादिरूपेण विन्देत
प्रतिपद्येत, तन्माक्षित्वादात्मनः । तथा च श्रुतिः—‘अथ
यो वेदेदं जित्राणीति स आत्मा’ इति । देहद्वयतद्वर्मा-

को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
निर्लिङ्गमचञ्चं शुद्धं सर्वद्वैतविवर्जितम् ॥ ३५ ॥

नात्मत्वेन न गृह्यादादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कस्मात्पुनरेव न
गृह्यत इति, अत्राह—को इति । को हि निर्लिङ्गं स्थूल-
क्ष्मविवर्जितम् अचलं क्रियाकर्मादिशून्यं शुद्धम् अविद्या-
दोषरहितं सर्वद्वैतविवर्जितम् अज्ञानायापिपामाशोकमो-
हजगमृत्युगीतोष्णसुरदुःसादिवर्मविवर्जितम् अन्तर्गत्मा-
नं सर्वान्तरं प्रमात्रादिमाक्षिणमात्मानं मानाविषयभूतं
एवम् उच्येन प्रकारेण देहद्वयतद्वर्मेनया ‘स्थूलोर्द्धं कृशोर्द्धं
गच्छामि पश्यामि मूको वधिरः काणः सुरपदं दुः-
स्यहम्’ इति ब्राह्मणः सन् अर्हति मन्तुम् । तथा मति
ब्राह्मणत्वमेव हीयेतत्यर्थः । वक्ष्यति च—‘य एव सत्या-
न्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणत्वया’ इति ॥ ३२ ॥

[ताल०] यः ब्राह्मणः ब्रह्मविन् ज्ञातीनां मध्ये वम-
न्नपि ज्ञातयो मे मम नित्यमज्ञाता चर्या याभिस्ता अज्ञात-
चर्याः सन्तु इति मन्येत ज्ञातयो मे योगगतिं मा ज्ञामि-
पुरिति यम्य प्रच्छन्ननेजमो मतिः तं ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं युयाः
तद्विश्रणज्ञाः विदुः ॥ ३४ ॥ ईदृशीं चर्यां विना अनन्तम्
उपाधिष्ठित्यवयवान्शून्यमात्मानं प्रत्यच्चं निर्लिङ्गमनुमाना-
द्योग्यमचलं व्यापकं शुद्धममङ्गं सर्वद्वैतविवर्जितं मजानी-
विजातीयस्वगतभेदशून्यं हन्तुं गन्तुं हन्तेर्गत्यर्थत्वमेव ज्ञेयं
ज्ञातुमित्यर्थः कोऽर्हति न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

[अर्द्ध०] नित्यमज्ञातचर्येण इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां हि वमन् मध्ये वेदान्तब्राह्मणं युयाः । इतिगन्तु
उच्यतश्चमाणप्रकारावाह । ताभ्यां मन्येत जानीयान् ।
ब्राह्मणः नित्यं सदा अज्ञातचर्येण अनुपलब्धचर्येण इति
ज्ञातिमध्ये वमन् हि यस्मान् ज्ञातीनां मध्ये वसन् कश्चि-
देवान्तसुरयो ब्राह्मणम् ब्रह्मस्वरूपं वेदेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
कोहीत्यादि । अनन्तरमविद्यमानभेदविह्वं नहि ब्राह्मणा-
दिदेहं भेदप्रविषादकलिङ्गसंज्ञादि वियते ॥ ३५ ॥

[सर्व०] गुणचर्या दर्शयति । अज्ञातचर्येणाज्ञातचर-
णेन इत्येवं प्रकारं मन्येत जानीयान् । ब्राह्मणं ब्रह्मविदं
ज्ञातीनां वन्दुना मध्ये वमन् वनन्तमपि । द्वितीयार्थं
प्रथमा । कश्चिदेव ब्राह्मणं वेदं । ईदृशो गुणः स्यात्, येन
ज्ञातयोपि न जानीयुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रप्रज्ञानस्यातिर-
यामसाध्यत्वमाह ‘को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो मन्तु-
मर्हति । तस्माद्धि किञ्चित्त्रिय ब्रह्मवसनि पश्यति’
अन्तरं विद्येयो व्यावर्तको धर्मः । धारीगदेः सदा-
गादात्मनन्तुदुहि(?)नमज्ञातत्वेनानावोपचागन् । प्रप्र वेद-

तस्माद्धि क्षत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति ॥ ३६ ॥
 योज्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ॥ ३७ ॥
 अश्रान्तः स्यादनादाता संमतो निरुपद्रवः ।

स्तद्वेत्ता ब्राह्मण सोपि स मनुु श्नातु [कोहिता इति
 तस्यात् । किञ्चित्किञ्चिदित्यर्थे ?] ॥ ३५ ॥

[लक्षा०] नित्यमज्ञातचर्या म इत्यत्र मे नित्यमज्ञात
 चर्या सचरणमस्तु इति ब्राह्मण मन्येत ॥ ३४ ॥ कोऽत्य-
 ल्पतरमात्मानमित्यत्र अल्पात् प्रयत्नात् तरति ससारमित्य-
 ल्पतर ॥ ३५ ॥

[शक०] यस्त्वेव मनुते स पापीयानित्याह—‘य
 इति । योज्यथा सन्तमात्मान ज्ञानात्मना निर्लिङ्गममल
 शुद्ध सर्वैन्द्रविबर्जित चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना
 सन्त स्वमात्मानम्, अन्यथा देहद्वयतद्धर्मामतया ‘कर्ता
 भोक्ता सुखी दुःखी स्थूलोऽहं कृशोऽहममुष्य पुत्रोऽस्य
 नम्रा ब्राह्मणोऽक्षत्रियोऽहम्’ इत्येवमात्मना प्रतिपद्यते,
 किं तेन मूर्खेणानात्मविदा आत्मचोरेणात्मापहारिणा न
 ह्यत पावम् । महापातकादि सर्वं तनैव कृतमित्यर्थे । तथा
 च श्रुति—‘असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता ।
 तास्त प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना’ इति ।
 तथा चोक्तम्—‘ब्राह्मण्य प्राप्य लोकेऽस्मिन्न मूको बधिरौ
 भवन् । नापनामति ससारात् स लु ब्रह्मपातक’ इति ।
 तस्माद्धियभूतदहन्द्रियाद्रिपु आत्मभाव परित्यज्य अज्ञात
 एव वागाद्यगोचर परमात्मनि निष्ठा कर्तयेत्यर्थे ॥ ३३ ॥
 अन्यथा देहन्द्रियतद्धर्मोऽनुपादत्त किं भवतीत्यत आह—
 अश्रान्त इति । य अनादाता अनात्मभूतदेहेन्द्रियतद्धर्मा-
 नात्मत्वेन नोपादत्ते, स पुरुष अश्रान्त स्यात् ससार
 भ्रममुक्तो न भजेत्, अज्ञानायादद्वैतादिधर्मत्वात् । तथा
 च श्रुति—‘अज्ञानायापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ मनसो
 जरामरण शरीरस्य’ इति । देहद्वयाध्यास हि तद्धर्मा-
 ध्यासो भवति । एवमश्रान्ततया निरुपद्रव भवति । श्रो
 भर्षणमेमोहोद्दयोऽन्तर्गत्या उपद्रवा, तद्धीनो निरुपद्रव,
 स समत्र शिष्टंजन विद्विं समत शिष्टवत्र स्यात्
 नाचरन् जडवश्वरन् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तवि ॥ ३४ ॥
 इदानीं यागिन प्रदासब्राह्म—आत्मा इति । अनादाता
 अयत्नवा असत्मात्मान मानुष वित्ते जायापुत्रवित्ता
 िपु, आदाता वस्तु वस्तुप्रतिपादाहिंसात्मत्वास्तयापरिग्रह
 द्यर्षणममात्मानानुपु वे द्विजा, त दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या वि
 यात्तान्ब्रह्मण तनु ब्रह्मरूपभूतान् विज्ञान इत्यर्थे ॥ ३६ ॥

शिष्टो न शिष्टवत्स स्यात्प्राप्त्यो ब्रह्मवित्तविः ॥ ३८ ॥
 अनादात्या मानुषे वित्ते आदात्या देवे तथा व्रतौ ।
 ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्यास्तान्विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३९ ॥

[नील०] तस्माद्ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादरीट्यर्था-
 वत—कर्मणिपद्यी—क्षत्रियमपि ब्रह्म स्वप्रकाशेन आनसति
 अभिरूढ भवति येन सोऽप्यात्मनो ब्रह्मभाज पश्यतीति ।
 सार्धश्रेको वाक्य, पाठान्तर तु गुणम् ॥ ३६ ॥ आ-
 त्माज्ञाने दोषमाह—य इति । अन्यथा आत्मज्ञान भास-
 मानादेहादविपरीत सन्तम् अन्यथा कर्त्रादिरूप शेष स्पष्टम्
 ॥ ३७ ॥ आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायमाह—अश्रान्त इति ।
 अश्रान्त श्रमहीन यत अनादाता आदानशून्य निरु-
 रिग्रह इत्यर्थे । अत एव समत शिष्टाना निरुपद्रवश्च स्वय
 भवति तथा शिष्टोऽपि शिष्टवत्र स्यात् शिष्टवत्र न प्रसा-
 शयेत् । पाठान्तरे अशिष्टवन् यथेष्टाचरणकृत स्यात्किन्तु
 शिष्ट एव वैदिककर्मोदापरिपालनपर एव स्यात् कवि ब्र-
 न्तदर्शी ॥ ३८ ॥ मानुषे वित्ते चतुर्मुखधनदारादिरुपे
 विषये अनादात्या दरिद्रा सर्वसङ्कत्यागिन इत्यर्थे । देवे
 वित्ते श्रोत्रमाहो पारलौकिके धर्मादौ आदात्या सपत्ना
 तथा कर्तौ ईश्वरोपासनाया स क्तु कुर्वन्तिस्तुपासनायामपि
 क्तुशुद्धप्रयोगदर्शनात् वैराग्यपूर्वककर्मोपासनानुष्ठानपरा
 निभ्रया भवन्तीत्यर्थे । तनु स्वरूपम् ॥ ३९ ॥

[अर्जु०] अज्ञाताचरणस्य फलमाह—तस्मादिति ।
 तस्माद्ज्ञाताचरणात् ब्रह्म पश्यति किञ्चित् स्तोक तदात्वा-
 भ्यासप्रकरणेण आवसति सर्वोत्तमाऽधितिष्ठति ॥ ३६ ॥
 ब्राह्मणस्य करणीयमाह—अश्रान्त, स्यादनादानान् समतो
 निरुपद्रव । शिष्टो वा शिष्टवत्सत्वात् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्
 कवि, अश्रान्तोऽविरत आत्मयेव सदा प्रवृत्त इति
 यावत् । तत्र हेतुरनादानान् विषयाणामग्रहणात्समतो-
 ऽन्वेय । तत्र हेतु—निरुपद्रवो निरुपरोच त्वमेव हृदिति
 कस्याप्युपरोधे त्रियमाणे तच्छत्रवो द्वेष बुध्यु । शिष्टो
 गुरुणोपदिष्ट देवे तथा व्रतौ अशिष्टोऽनुपदिष्ट यथाध्य-
 यनमुपक्रमते तथा न स्यात् । ब्राह्मणो ब्रह्मज्ञानार्ह । ब्रह्मिन्
 शास्त्रविदितार्थज्ञानान्, कविग्व्यात्मशास्त्रवित् ॥ ३८ ॥
 अपरिग्रहफलमाह—अनादाता मानुषे वृत्ते आदात्या देवेषु
 जग्मुष । त दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्यास्तान् विद्यात् ब्रह्मण
 स्तनुम् । अनादाता निरुपरिग्रहा देवेषु गौतनात्मनेषु
 पदेषु आदाता आनन्देन चरन्ति जग्मुषो जगिमास
 विभक्तिव्यत्ययाद् ज्ञाता इत्यर्थे । नव्य बलमादाता(?)

सचोन्विष्टकृतो देवान्विद्याय इह कथन ।
न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन्प्रयते स्वयम् ॥४०॥

दुर्धर्माः दुष्प्रकृत्याश्च अनाधेयातिशयत्वेन उपकारमं-
भयान् तत्पूर्वोक्तविशेषणां ब्रह्मणस्तनुं विद्यान् । अथवा
अनाह्या दरिद्रा मानुषे वृत्ते विषयादौ, आह्याः संपूर्णा
दैवे वृत्ते विषयस्तेहनवर्जने काम्यकर्मपरित्यागं तथा
कृतौ अन्रयत्ने, ते पुरुषा दुष्प्रवर्णा इन्द्रियैः कामादिभिः
दुष्प्रकृत्याः तां विषयादिभिरप्रधृष्यां तनुं स्वरूपं ब्रह्मणो
विद्यादित्यर्थः । उक्तं च—अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे
प्रतिष्ठितम् । मृत्युरापयते मोहात्सत्येनामृतमश्नुते ॥३९॥

[सर्व०] हे क्षत्रिय ब्रह्म आत्मानमावसति आश्र-
यने ज्ञानार्थं प्रयत्नविषयी करोति तत्रापि कश्चिदेव तत्प-
श्यति । यथाह गीतासु—'यततामपि सिद्धानाम्'
इति ॥ ३६ ॥ अथान्तः श्रमं न कुर्यान्, रोगादिना
ध्यानविप्रापत्तेः । अथान्त्ये हेतुरनादानान् । आदानं संग्रह-
स्तदाभावान् । अन्यमंप्रहादेव श्रमः स च तेन न कार्य
इत्यर्थः । संनोऽद्वेष्यः । उपह्वरं समीपम् । समीपस्थत्वं
माह । तत्र हितः कस्यचित्संनिधिं न स्थितः । शिष्टो गु-
रुणानुशिष्टः अशिष्टवन्न स्यान् न हिंस्रः स्यादित्यर्थः । स
ब्राह्मणः कविः विद्वान् ब्रह्मविद्भवतीति शेषः ॥ ३८ ॥
अन्यदपि मुक्तानां रूपमाह—अनाह्या इति । मानुषे वृत्ते
चरित्रे वित्ते वाऽसंपन्नाः दैवेषु वृत्तेषु देवमात्रगामिषु आ-
ह्याः संपन्नाः वेदवित्तेन संपन्नाः ये ज्ञातास्ते मानुषवित्तेषु
हिगण्यादिषु नाह्या भवन्ति । दुर्धर्मा अनभिभाष्या दुष्प्र-
कृत्याः तत्त्वज्ञानादसंभ्रमिणः तान्ब्रह्मणस्तनुं विद्यान् ।
ब्रह्मस्वरूपास्ते इत्यर्थः ३९ ॥

[दुर्ध०] 'अनाह्या मानुषे वृत्ते आह्या दैवे तथा
कृतौ । ते दुर्धर्मा दुःप्रकृत्यास्तान्निद्याब्रह्मणस्तनुम्' अ-
नाह्या दरिद्रा मानुषे लोके विषयसंभोगादौ वृत्ते
आह्याः संपूर्णा दैवे वृत्ते विषयस्तेहनवर्जने काम्यकर्मपरि-
त्यागं तथा कृतौ यत्ने ते पुरुषा दुष्प्रवर्णा इन्द्रियैरप्यधृष्याः
कामक्रोधादिभिश्चाप्रकृत्या न प्रचाल्याः तां विषयेन्द्रि-
यक्रोधादिभिःप्रधृषयां तनुं स्वरूपं ब्रह्मणो विदुः । एत-
द्विपरीतां पुनर्मृत्योस्तनुं विद्यादित्यर्थः । उक्तं च—'अमृतं
चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् । मृत्युरापयते लोभात्स-
त्येनामृतमश्नुते' इति ॥ ३९ ॥

[शं०] किंच प्रभविन्दहिमैयः—सर्वानिति । सर्वा-
न् अग्न्यादीन् स्विष्टकृतः सुष्ठु इष्टं कुर्वन्तीति । तथा च
श्रुतिः—'स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृतः' इति । देवान् प्रत्ये-
कमुद्दिश्य त्यागार्थं विद्यान् य इह कथन सर्वदेवताया-

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत् ॥ ४१ ॥

ज्यपि ब्राह्मणस्य न समानः ब्राह्मणेन ब्रह्मविदा न समान
इत्यर्थः । नैतदाश्चर्यम्, यस्मिन् देवताविशेषे हविष उद्देग-
त्यागेन फलार्थं प्रयतते स्वयं यजमानः 'इममद्ये इदमि-
न्द्राय' इति सोऽपि हविष्यतियोगी देवताविशेषो न
समानो ब्रह्मविदा, किन्तु वक्तव्यं देवपशुयजमानो न
समान इति । तथा च मोक्षधर्म—'ब्राह्मणस्य न मादृश्ये
वर्तेन सोऽपि किं पुनः । इत्यने येन मन्त्रेण यजमानो
द्विजोत्तमः' इति । तथा चाह भगवान्मुनु—'प्रभविन्द्रः
परं भूतं न किंचिदिह विपत्ते' इति ॥ ३७ ॥ पुनरपि
तस्यैव समाचारमाह—यमिति । यं प्रभविन्द्रम् अत्रयतमानं
तूष्णींभूतं सर्वोपमंहारं कृत्वा स्वे महिषि व्यवस्थितं
ब्रह्मचर्यादेव कृतमन्यासं वेदान्तविज्ञानमुनिभित्तार्थं
परमहंसपरिव्राजकाचार्यं गृह्यचारिणं केचिद्ब्रह्मिणः स्थि-
तप्रज्ञलक्षणताः ब्रह्मविदिति मत्वा मानयन्ति पूजयन्ति
चेन्, सः तैः पूजितो विद्वान् मान्यमानः अहमिति
न मन्येत । तथा, स्थितप्रज्ञश्च गगानामनभिज्ञः जड इति
मत्वा अवमानं कुर्वन्ति इति चेन्, तस्मिन् अमानेऽवमान-
नितिचे नानुमंज्वरेन् नानुपेन् ॥ ३८ ॥

[नील०] सर्वकृतुःशो ब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमित्याह—
सर्वानिति । स्विष्टं शोभनमिष्टं दिव्यकृत्तपानादिकं धे
यागेन प्रीताः सन्तो यजमानाश्च कुर्वन्ति ते स्विष्टकृतो
देवाः तान्सर्वान् योऽध्वमेतन्तमकुरुकुरुतां वेदं भाशा-
त्कुर्यात्तोऽपि ब्राह्मणस्य प्रभविन्द्रः समानो न भवति । तत्र
हेतुः—तस्मिन्निति । यतः तस्मिन् स्विष्टे निमित्ते स्वयं प्रयतते
यजमानभवति । अयं भावः—स्विष्टं क्रियामाध्यत्वाद्नित्य-
फलं ब्रह्म तु स्वतःसिद्धमेवाभिव्यज्यत इति तज्ज्ञानकृतमृतौ
मोक्षोऽपि स्वतःसिद्धत्वात्प्रत्ये इति न स्विष्टं ब्रह्मज्ञानम-
ममिति ॥ ४० ॥ यमिति यमप्रयतमानं निरारम्भं यादृशं
मानयन्ति देवाद्यः स एव ब्रह्मात्मविन् मानितो भवति ।
यं तु यज्ञादिकृतौयमिति मानयन्ति स देवानां पशुमानिव
एव । तथा च श्रुतिः—अथ योऽन्यां देवतामुपान्वेज्यो-
ऽसावन्योऽहम्मीति न स वेदं यथा पशुर्न स देवाना-
मिति । उपान्वे यज्ञादिना त्वयति ननो हेतोः आत्मान-
मन्यैर्मान्यमानमपि मान्यं न मन्येत नापि अभिमंज्वरेन्
अमाने सतीति शेषः । नकारो भिन्नकर्मः ॥ ४१ ॥

[शं०] सर्वमृष्टिष्ट इत्यादि । सर्वमृष्टिष्टः सर्व-
कृतं देवाय यत् यः इह इन्द्रियादिः कश्चिन् विद्यान्
नन्येति ममन्येन न्यानः स समानो ज्ञानावन्नाभ्यां

लोकः स्वभाष्टचिर्दि निमेषोन्मेषवत्सदा ।
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ॥ ४२ ॥

प्रहणोऽयं स्वभावः प्रह्वैव ब्राह्मणः तस्यास्ताभारणस्यरूपं प्रमाणं चाह—यमिति । प्रयतते स्वयं स्वयमेव भवति केनाप्यपहृतमित्यर्थः । प्रमाणपक्षे प्रयतते प्रकाशयते स्वयमप्रकाशक इत्यर्थः (?) ॥ ४० ॥ मानितो हर्षं न कुर्यादित्याह—यमिति । अथयतमानं मानायेति शेषः । तथापि मानयन्ति जनाः । मानितो मान्यमान इति काठकृत्याभिधानेन सदाभावात्नातिसंज्ञरेत् संतापं न कुर्यात् ॥ ४१ ॥

[सर्व०] सर्वस्त्वष्टिकृतो देवान् प्रह्लादीन् कथंचन शुभकर्मा भिचात् प्रत्यक्षेण जानीयात् । सोऽपि न ब्राह्मणस्य प्रह्लाभासवतः समानः यतोऽसौ तस्मिन् प्रह्लापि स्वयं प्रयतते । न तु तदर्थं वेदादीन् याचते । यदा स्वयं तस्मिन्ननुत्समानः (?) परामर्शप्रयतते । वेददर्शिनस्तु तादृशा नैहिकप्रयत्नवन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ यथ प्रह्लाविदमप्रयतमानं संमानयन्ति स प्रह्लाभासवान् मानितः पूर्वं, तदैव मान्यमानो वा न मन्येत नाभिमानं कुर्यात् । नाभिसंज्ञरेत् संतापं कुर्यात् ॥ ४१ ॥

[दुर्घ०] ' न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्ञरेत् । विद्वांसो मानयन्तीति मानं मन्येत मानितः । ' अस्यार्थः । जनसंसदि मान्यमानो जनैर्दानादिभिः पूज्यमानो योगी तां पूजां न मन्येत योगविभ्ररूपत्वात् । स मान्यं गुरुं नाभिसंज्ञरेत् न दुःखितं कुर्यात् । विद्वांसोऽयमोचमवेदिनो ये त उच्चमं पुरुषं मानयन्तीति धियाऽऽत्मपूजां मन्येत न पुनर्मदीयोपकारोऽयमिति मन्येत मानितो योगीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

[लक्षा०] सर्वान् त्विष्टकृतो देवानित्यत्र इह लोके यः कश्चन पुरुषो वर्तते सः सर्वान् देवान् त्विष्टकृतः सुप्तु स्वस्य अभीष्टं कुर्वन्तीति त्विष्टकृतः तान् विचात् न समान इत्यत्र ब्राह्मणः सधातः मानेन अहंकारोमीत्यभिमानेन सहितो न स्यात् । यस्मिन्नभिमाने सति स्वयमेव प्रयतते स्वोदरपूरणार्थं गृहे गृहे गच्छतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ न मान्यमानो मन्येत इत्यत्र यमप्रयतमानं मानयन्ति सः मान्यमानः नाभिमन्येत अहंकारं न कुर्यात् ॥ ४१ ॥

[शं०] कथं तर्हि मानितं नाचमानितं वा मन्तव्यमित्याह श्लोकादयेन—लोक इति । यदिदं विद्वांसो

अधर्मनिपुणा मृदा लोके मापाविशारदाः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामचपानिनः ॥ ४३ ॥

प्रह्लाविदं मानयन्ति इति तत्तेषां निमेषोन्मेषवत् स्वभाव-
वृत्तिः स्वाभाविकी प्रवृत्तिः इति मन्येत । तथा अभिमंति ।
जनैस्वभावातो विद्वानेवं मयेव—अधर्मविदुषो मृदाः
धिषेकदीनाः लोकशास्त्रविरजिताः न मान्यं मानार्हं
मानयिष्यन्ति अमान्यानापि मानयिष्यन्ति इत्येवद-
विदुषां स्वभावः इति मन्येत अमानितः अपूर्णितो
विद्वान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

[नील०] लोकः स्वभावादेव मां मानयति न तु मयि
मानयोग्यताऽस्तीति मत्सा दर्पं न प्राप्नुयादित्याह—लोक
इति ॥ ४२ ॥ ये न मानयन्ति तेऽपि पशुत्रिविधैकत्वा-
दुपेक्षया एव न तु दण्डनीया इत्याह—अधमंति ॥ ४३ ॥

[अर्जु०] मानयितृगुणात् न स्वगुणान्मानं जानी-
यादित्याह—विद्वांस इत्यादि । मानयन्तीति विदुषां
स्वभाव इत्यर्थः । अथवा जनसंसदि मान्यमानो जनैर्दाना-
दिभिः पूज्यमानो योगी (न) मन्येत तां पूजां योगवि-
भ्रभयात् न मान्यं गुरुमभिसंज्ञरेत् दुःखितं कुर्यात् नाव-
मन्येत । विद्वांसः अधरोत्तरेवेदिनो ये ते उत्तमं पुरुषं
मानयन्ति इति धिया पूजां मन्येत न पुनर्मदीयोपकार-
ार्थमिति मन्येत मानितो योगीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अधमं-
त्यादि । अधर्मविदुषो धर्ममजानन्तः लोकशास्त्रं चाणक्या-
दिनीतिशास्त्रं, न मान्यं मानयिष्यन्तीति स्वभावोऽयमे-
षाम् । उत विकल्पे ॥ ४३ ॥

[सर्व०] अत्र यादृग्विवेकधलेनाभिमानो न
भवति तदाह विद्वांसः स्वभावात्सर्वं संमानयन्ति । ततो न
स्वगुणोत्कर्षोऽस्तीति निश्चितं शक्यमिति मानितोऽनुमन्येत
चिन्तयेत् ॥ ४२ ॥ अवमाने दुःखानुत्पादयितृभावनां
दर्शयति—अधर्मविदुष इति । धर्मं न विद्वांसः लोकशास्त्रं
लोकायतशास्त्रं तत्र विशारदाः न मानयिष्यन्ति ॥ ४३ ॥

[लक्षा०] लोकेस्वभाव एषो हीत्यत्र इष इच्छाया-
मिति धातोः भावे पचाद्यचि कृते गुणे च कृते एषः
इच्छा विचादेरीपणमित्यर्थः । इह लोके मानितः पुरुषः
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विरक्तसन्तः
सन्ति सन्तः क्रियन्तः इत्यादिनीतिविद्वांस एव मां मानय-

न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ।

अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ४४ ॥

न्ति ननु मयि गुणोऽस्तीति मन्येत ॥ ४२ ॥ अर्धम-
विदुष इत्यत्र धर्मविदुषो न भवन्तीत्यर्थमविदुषः ॥ ४३ ॥

[शंफ०] इदानीं मानमौनयोर्मिन्नविषयत्वमाह—
न इति । न वै मानश्च मौनं च सहितौ एकत्र वसतः; सदा
अयं हि प्रत्यक्षादिगोचरो लोको लोक्यत इति प्रपञ्चो
मानस्य विषय इत्यर्थः । असौ परलोको मौनस्य कोऽसौ
तन् विदुः तदिति ब्रह्मणो नाम । तथाह भगवान्—‘
तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्युतः’ इति । तथा चातु-
गीतासु—‘
तत्सद्विष्णवे चेति सायुज्यादिप्रदानि वै’
इति । तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म मौनस्य विषय इत्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति—मानात्संसारप्राप्तिः, मौनेन ब्रह्मप्राप्तिः इति ।
उक्तं च हैरण्यगर्भे—‘अत्राहूनादिभोगेषु भावो मान
इति स्युतः । ब्रह्मानन्दसुरप्राप्तिहेतुर्नैनमिति स्युतः’ इति
॥ ४१ ॥ इदानीं मानार्थसंवासे अपवर्गभावं दर्श-
यति—श्रीरिति । हे क्षत्रिय, मानार्थसंवासात् मानवि-
षयसंवासात् मानगोचरप्रपञ्चे परिवर्तमानस्य स्वर्गपथ-
त्रायादिसाधनभूतं कर्मानुत्तिष्ठतो विषयविपान्थस्य श्रीर्हि
भवति । सा चापि श्रीः परिपन्थिनी श्रेयोमार्गविरो-
धिनी । तथा च मोक्षधर्मे—‘नियन्धिनी रज्जुगणा या
ग्रामे वसतो गतिः । छिन्नैर्नां सुकृतो यान्ति नैनां
छिन्दन्ति दुष्कृतः’ इति । य एवं श्रियाभिभूतो मूढः
सन्निपयेषु प्रवर्तते, तेन प्रज्ञाहीनेन विद्याहीनेन ब्राह्मी
प्रह्वानन्दलक्षणा श्रीः सुदुर्लभा । तथा च हैरण्यगर्भे—
‘या नित्या चिद्धनानन्दा गुणरूपविवर्जिता । आन-
न्दाख्या परा शुद्धा ब्राह्मी श्रीरिति कथ्यते’ इति । सा
च सुदुर्लभा श्रवणायापि न शक्या । तथा च श्रुतिः—
‘श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः’ इति ॥ ४२ ॥

[नील०] न वा इति । मानं हीनत्वमार्थं, मुनेः कर्म
मौनं योगिचर्यां मानार्थिनां परलोको दुःसंपादः परलो-
कार्थिनां मौनिनां च इहलोको दुःसंपादः इति भावः
॥ ४४ ॥ श्रीरिति धनाभिजनैश्वर्यरूपा लक्ष्मीः सुपत्य
मानरूपस्य संवासोऽधिष्ठानं तथाऽपि सा परिपन्थिनी
चोरसुत्या परलोकस्य नाशिनी योगिनां तु सुतराम-
निष्ठरतीत्यर्थः । ब्राह्मी ब्राह्मणस्य योग्या श्रीः ऋग्यजु-
सामात्मिका । ऋचः सामानि यजू ऋषि सा हि श्री-
रमृता सतामिति श्रुतेः । प्रज्ञाहीनेन ऋगादीनां रहस्यं
न प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रीः सुपत्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।

ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४५ ॥

[अर्जु०] अहंकारस्य मुनिभावस्य च परस्परविरोधो
व्यक्त इत्याह—न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः
सदा । अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद् विदुः ।
मानं पूजा, मौनमाल्परमजल्पः, नैतौ पदार्थौ सहितौ च-
रतः परस्परविरुद्धत्वात् । विरोधमेव दर्शयति—अयं हीति ।
अथवा मानोऽहंकारः मौनं मुनेर्भावः सहितावेककालं सम-
भिति पाठे एककार्यम् । अयं लोको दृष्टं सुपत्यम् । असौ पर-
मानन्दः ॥ ४४ ॥ तदेव त्रिवृणोति—श्रीः सुपत्येह संवास-
सा चापि परिपन्थिनी । ब्राह्मी सुदुर्लभा हि श्रीः प्रज्ञा-
हीनेन क्षत्रिय । सुपत्य ऐहिंस्य सुपत्य श्रीलक्ष्मीः
संवासो निवासस्थानं, सा श्रीः परिपन्थिनी मुनिभाव-
स्येति श्रेयः ब्राह्मी ब्रह्मसुपत्यलक्षणा सुदुर्लभा इगद्विकारेऽपि
धर्तुमशक्या प्रज्ञाहीनेन वालेन ॥ ४५ ॥

[सर्थ०] अभिमानतत्त्वज्ञानयोर्विरोधमाह—नेति ।
मानोऽभिमानः । मौनं मुनेर्भावो मननं तत्त्वज्ञानम् । न
सहितौ चरतः विरुद्धफलहेतु भवतः । सममेकत्र देशे ।
तदाह—अयं हीति । अयं लोकोऽभिमानस्य तेनात्रैव सुगो-
त्पत्तेः । असौ मौनस्य परलोक एव सुगोत्पत्तेः ॥ ४४ ॥
मानसहकारिश्रीर्मौनयोरपि विरोधमाह—श्रीलक्ष्मीरिह-
सुपत्य ऐहलौकिकसुपत्य संवासः । सा चापि परिपन्थि-
नी विरुद्धा तत्त्वज्ञानस्य । सा तु ब्राह्मी श्रीर्ब्रह्मज्ञानश्रीः
प्रज्ञाहीनेन वैराग्याद्युपस्कृतज्ञानहीनेन सुदुर्लभा दुःखेन
धारणीया बहुविरोधित्वान् हे क्षत्रिय ॥ ४५ ॥

[दुर्ध०] न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः । मानो
नाम जनसंसदि पूजा । मौनं चाऽऽत्मपरत्वम् अजल्पम् ।
नैतौ पदार्थौ सहितौ चरतः सदा परस्परविरुद्धत्वात् ।
विरोधमेव दर्शयति । अयं सार्वजनो लोको मौनस्य
संसदि पूजायाः कीर्त्यादिहेतुत्वेनैहिकफलत्वान् । मानस्य
चासावन्त्य एवाऽध्यात्मसंयन्धेनाऽलौकिकफलत्वान् । तद्वि-
दुरिति । एतच्च मुनय एव जानन्तीति ॥ ४४ ॥

इति भीषणो दुर्धयथं सुयोगं द्विचर्मागोऽप्याय ॥ ४३ ॥

[लक्ष्णा०] न वै मानं च मौनं चेत्यत्र मानमभिमानो
मौनं तूर्णभावश्च इत्येनौ धर्मौ सहितौ सन्तौ न वसन्तौ
वै अतः मानवता अवमाने कृते सति मौनं कर्तुं न शक्य-
मिति भावः । तर्हि मानः कदा मौनं कदेत्यत्र उक्तमयं हि
लोक इति । मानस्य स्थानम् । असौ मोक्षाल्यो लोकः,

द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुराधराणि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३

ब्रह्मज्ञानोपयोगिमौनतपःप्रभृतीनां लक्षणयुगलोपरिबर्धनमुद्येन स्वप्नोपपादनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कस्यैप मौनः कतरञ्च मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुत् याति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

मौनस्य स्थानं मोक्षार्थिनो मौनमेव प्रियं संसारिणस्तु न
मुञ्चन्तीति भावः ॥४४॥ श्रीहिं मानार्थसंजातेत्यत्र श्रीः
संपन् मानार्थसंजाता अहंकारजननाय निमित्ता ॥ ४५ ॥

इति श्रीभाग उद्योगो वादि० उद्योतकारे द्विचत्वारिंशो ॥ ४२ ॥

[शं०] इदानीं ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि दर्शयित्-
द्वाराणीति । द्वाराणि ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि सम्यक्प्र-
वदन्ति सन्तः बहुप्रकाराणि दुराचराणि दुःखाचरणानि ।
कानि तानि ? सत्याजैवे सत्यं यथार्थसंभाषणं भूतहितं
च । आर्जवम् अक्रांटित्यम् । ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा ।
दमशौचविद्याः दमः अन्तःकरणोपरतिः । बहिःकरणोपर-
तिरिति केचिन् । शौचं कल्मषप्रक्षालनम् । विद्या ब्रह्म-
विद्या । पद एतानि मानमोहप्रतिबन्धकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीभगवत्संगोपादृते सतस्यजातीयभाष्ये
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नील०] तस्य ब्राह्मसुरस्य द्वाराणि प्राप्तिमाधनानि
दुराधराणि दुःखप्रदयाणि । सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवमव-
क्रता । ह्रीः लोकापवादभयं, दम इन्द्रियनिग्रहः, शौचं
शृजलाभ्यां बाह्यम्, आन्तरं तु मनःशुद्धिः, विद्या
वेदशास्त्राणिगमः । यथेति ग्नेषु सत्सु अनादिवासनया
आगतोऽपि मोहो यथावन्न प्रभवति । पणमानमोहप्र-
तिबन्धकानिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि त्रैचत्वारिंशो भारते-
भाष्ये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

[अर्जु०] तस्याः श्रियः कारणान्याह—द्वाराणी-
त्यादि । द्वाराणि कारणानि । मानोऽहंकारः । मोहो
मिथ्याज्ञानम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमन्महाभारतमहायोगशास्त्रात्तमोऽध्यायः
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

सत्याजैवे हीर्दमशौचविद्या
यथा न मोहप्रतिबोधनानि ॥ ४६ ॥

सन्तस्सुजात उवाच—

यतो न वेदा मनसा सहै-
नमुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाऽयं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

[सर्वे०] द्वाराणि कारणानि तस्या प्राहयाः श्रियो
दुराचराणि दुःखेनाचरणीयानि पद सत्यादीनि च मान-
स्याभिमानस्य प्रतियोगनानि प्रतिकूलबोधकानि ॥ ४६ ॥

इति श्रीमहाभारतसंगोपपर्वणि त्रैचत्वारिंशोऽध्यायः
दीक्षायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

[शं०] 'अयं मानस्य' इत्यादिना मौनमाहात्म्यं
प्रदर्शितं श्रुत्वा प्राह धृतराष्ट्रः—कस्येति । कस्य कौटशस्य
एषः पूर्वोक्तो बागाद्युपरितिलक्षणो मौनः भवति । कतरञ्च
एतयोरसंभाषणात्मस्वरूपयोः मौनं प्रब्रूहि हे विद्वन्, इह
मौनभावं मौनस्य स्वभावं मौनेन तूर्णोभावेन विद्वानुप-
याति मौनं ब्रह्म, आहोस्विदन्त्येन । कथं मुने मौनमिहा-
चरन्ति ॥ १ ॥ एवं वृष्टः प्राह भगवान्—यत् इति । यतः
यस्मात् वेदा मनसा सह एनं परमात्मानं नानुप्रवि-
शन्ति । तथा च श्रुतिः—'यतो वाचो निवर्तन्ते,
अप्राप्य मनसा सह' इति । ततः तस्मादेव कारणान् स
एव वाचामगोचरः परमात्मा मौनम् । यद्येवं किंलक्षणं-
स्त्वहिं परमात्मा ? तत्राह—यत्रोत्थितो वेदशब्दः यस्मिन्
अर्थे निमित्तभूते समुत्थितो वेदशब्दः शास्त्रादिकारणं
ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा, यस्मिन् संवेदनाख्ये उत्थितो वाच-
कत्वेन प्रयुक्तो वेदशब्द इत्यर्थः । तथा वेदशब्दप्रति-
पाद्यः संविद्रूपः अयं परमात्मा । यदि वाचामगोचरः पर-
मात्मा, कथमेतदवगमयते संविद्रूपः परमात्मेति ? तत्राह—
स परमात्मा तन्मयत्वेन ज्योतिर्मयत्वेनास्माकं विभाति
राजन् । एवमेवास्माकमनुभवः नात्राविधासः कर्तव्य
इत्यर्थः । अथवा, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु ज्योतिर्म-
यत्वेन प्रतीयते । तथा च श्रुतिः—'तं देवा ज्योतिषां
ज्योतिः' 'अन्तःशरीरं ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं वश्यन्ति

धृतराष्ट्र उवाच—

ऋचो यजूंषि यो वेद सामवेदं च वेद यः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ॥ ३ ॥

यतयः क्षीणदोषाः ' इति । तथा च भगवान्—' ज्योति-
षामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ' इति ॥ २ ॥

[नील०] पूर्वाध्यायान्ते मौनं ब्राह्मी श्रीः सत्यादि-
पदकं च मोहात्मकस्य मृत्योः प्रतिरोधमानीत्युक्तं ता-
न्येव प्रभूर्पूर्वकं विवरीतुमध्यायान्तरमारभते—कस्यैप मौनं
इत्यादि । न्यासपूर्वकं स्वीक्रियमाणो मुनेर्धर्मो मौनसंज्ञः
कस्य प्रयोजनस्यार्थे इत्येकः प्रश्नः । लोकरक्षित्वेर्वाङ्मि-
यमो वा, अमौनं च मौनं च निर्विघ्नाय ब्राह्मण इति
श्रौतप्रसिद्धेरमौनशब्दत्वात् पाण्डित्यत्राल्यापरपर्यायान्
श्रवणमननाख्यात् द्वयादान्यत्तत्समनियतं निदिध्यासनं वा
मौनशब्दितं तयोर्भेद्येऽत्र कतरन्मौनशब्दाभिधेयमिति द्वि-
तीयः । तस्य च भावं स्वलक्षणं ब्रूहीति तृतीयः । तेन
मौनेन विद्वान् मौनं मनःप्राणैन्द्रियक्रियाणां निरवरोधेणो-
परमं निर्विकल्पं पदमिति यावन् । तदुत अपि यातीति
चतुर्थः । कथं वा केन प्रकारेण मौनमाचरन्तीति पञ्चमः
प्रश्नः ॥ १ ॥ पञ्चानामपि प्रश्नानां तन्त्रेणोत्तरमाह—यत्
इति । यस्माद्धेतोः एनं प्रत्यागत्मानं मनसा सह वेदा
न अनुप्रविशन्ति । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
सहेति वाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः । ततो हेतोः मौनमिति
एतन्नामेत्यर्थः । एतेन वाङ्मनसातीतप्रतीतिर्मानस्य
प्रयोजनं तच्च वागादिबाह्येन्द्रियनिग्रहरूपं मनोनिग्रहरूपं
तेन च क्रमाद्वाह्याभ्यन्तरप्रपञ्चयोरभानं तेन चाभावेन
प्राप्यं वाङ्मनसातीतं पदमिति प्रश्नचतुष्टयस्योत्तरशुक्तं
भवति । पञ्चमप्रश्नस्योत्तरमाह—यत्रोदित इति । यत्र
अभिष्टाने भूमन्नत्मानि वेदगच्छत्स्था अयमिति लौकिक-
कदाञ्च उचितः क्षेत्रे अद्भुत इव समुद्रे तरङ्ग इव
चात्रिभूतः स भूतात्मा तन्मयत्वेन शब्दमयत्वेन विभाति
प्रकाशते हे राजन् । अयं भावः—वेदगच्छेन वेदस्य सार-
तरः प्रणवः, भूरित्येव ऋग्वेदादजायत मुञ्च इति यजुर्वेदा-
त्स्वरिति सामवेदात्तानि शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभिततेभ्य-
स्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उरारो मकार इति ताने-
कथा समग्रत्वेददोमिति बह्वृचब्राह्मणात् तस्य च प्रणवस्य
ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति सार्वोत्पद्युतेस्तन्मात्राणां
च अरारोकारमकाराणां क्रमात्स्युलूस्मकारणप्रपञ्चवा-
चकानां वाच्यवाचकयोर्भेदात्पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रदि-
लापने गुरुत्तयुक्त्या क्रियमाणे स्थूलस्य जगतः सूक्ष्मे लव-

सनत्सुजात उवाच—

नैनं सामान्युचो वाऽपि न यजुंष्यविचक्षणम्
त्रायन्ते कर्मणः पापात्रते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४ ॥

षोडकन्यायेन प्रविलयो भवति । तथा सूक्ष्मस्य कारणे
कारणस्य तुरीयेऽर्धमात्रावाच्येऽमात्रारये । शिवमद्वैतं
चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेर्गलित्वापिलद्वैतभाते वाङ्मनसा-
तीते प्रविलयो भवति अतः प्रणवारयशब्दमयत्वेन तद्वारा
वाङ्मनसातीतं वस्तु भातीति युक्तमिति ॥ २ ॥

[लक्षा०] मानेन विद्वानित्यत्र मानेन वेदाख्यप्रमाणेन
॥ १ ॥ यतो न वेदा मनसैव हीनमित्यत्र यतः कार-
णात् वेदा एव मनसा ज्ञानेन हीनमेतं मतुष्यं नानुप्र-
विशन्ति अनुकूलतया न विशन्ति ततः कारणान् मौनं
(चा?ना)स्ति, वेदं पठित्वापि ज्ञानाभावान् तत्रतत्र कलहं
करोतीति भावः । यत्रोत्थितो वेदगच्छेत्थयत्र यत्र
यस्मिन् पुरुषे वेदशब्दः वेदेन गच्छत इति वेदगच्छो
नारायणः उदरकेण मनसि स्थितः ध्यानपदवीं गत इत्यर्थः,
सः पुरुषः तन्मयत्वेन भगवत्प्रधानत्वेन कारणेन विभाति
मौनादिगुणविशिष्टो भाति इति योजना ॥ २ ॥

[शं०] इदानीं वेदस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृ-
तराष्ट्रः—ऋच इति । यः पापानि कुर्वन् ऋगादिवेदम् अधीने
स तेन वेदाध्ययनेन पूयते न वा ? एतद्भक्तुमर्हसीत्य-
भिप्रायः ॥ ३ ॥ एवं श्रुतः प्राह भगवान्—नेति । यः
पापानि कुर्वन् ऋगादिवेदमधीते, नैनं प्रतिषिद्धचारिणम्
ऋगादयो वेदाः पापात् कर्मणः त्रायन्ते न रक्षन्ति । न
ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् एवमवैतन्, नात्राविश्वामः कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

[नील०] ननु यदि वेदगच्छमयत्वेन तद्वारा वाङ्म-
नसातीतं पदं भाति तज्ज्ञानाच्च यथैषीकानुलमप्रौ प्रोतं
प्रद्वयैतं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्वयन्त इति श्रुतेः सर्वापा-
पनाशञ्च भवति तर्हि मौनहीनस्यापि ऋगाद्याभ्यासेन
तदुभयं भविष्यतीत्याशङ्कते—ऋच इति ॥ ३ ॥ अवि-
चक्षणं वाङ्मनसनिग्रहासमर्थम् ॥ ४ ॥

[अर्जु०] ऋच इत्यादि । वेदान् यो वेद स पापानि
कुर्वन् लिप्यते न वेति प्रश्नः ॥ ३ ॥ अविचक्षणं धनु (?)
शास्त्रेऽपण्डितम् ॥ ४ ॥

[सर्व०] पापानि दुःखफलानि प्रवर्तककर्माणि पापेन
तेन कर्मणा लिप्यते दुःखसंनतितमुभाव्यते नवेति प्रश्नः
॥ ३ ॥ उत्तरं नैनमिति । अत एवमात्मानमविद्वान्सं
पापात्रायन्ते मोचयन्ति ॥ ४ ॥

न छन्दांसि वृजिनाचारयन्ति
 मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
 नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
 इछन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच—
 न चेद्देवा विना धर्मं त्रातुं शक्ता विचक्षण ।

[शं००] किं कुर्वन्तीति चेत्, तत्राह—न इति । न छन्दांस्येनं वृजिनात् अथर्मात् नास्तिकं पापकारिणम् अधीतवेदम् अधीतवेदार्थं मायाविनं धर्मेष्वजिनं मायया वर्तमानं मिथ्याचारिणं तारयन्ति न रक्षन्ति । किं करिष्यन्तीति चेत्—यथा शकुन्ताः पक्षिणः जातपक्षाः नीडं स्वाश्रयं परित्यजन्ति, एवं छन्दांसि अन्तकाले मरणकाले एनं स्वाश्रयभूतं प्रजहति परित्यजन्ति, न पुरुषार्थाय भवन्तीत्यर्थः ॥५॥ एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः—न इति । 'कर्मोदये' इत्यादिना नित्यानां काम्यानां च पितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्मणः तत्रकहेतुत्वेनानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् न वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ताश्चेत्, अथ कस्मात् हेतोः अयं प्रलापः सनातनः चिरंतन इत्यर्थः । संसारानर्थहेतुत्वेन वेदाध्ययनतदर्थविकारतदनुष्ठानानि न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ ६ ॥ भवेदयं प्रलापः यद्येव एव वेदार्थः स्यात्, अन्य एव स्वर्गादेः परमपुरुषार्थो मोक्षत्वो वेदार्थः; इतरस्य च कर्मराशेरुपासनायाश्च तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनान्तःकरणशुद्धिसाधनत्वेन पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वादेव वेदप्रतिपाद्यत्वम् । तथाहि—तमेव परमात्मानं परमपुरुषार्थं दर्शयति वेदः—'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा मृताः । तांते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽसुधा जनाः' इति । स्वर्गादिलोकानामपुष्पार्थत्वमनानन्दपरमकत्वमविद्यावद्विषयत्वेन दर्शयित्वा—'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्त्यस्य कामाय शरीरमनुमंज्जरेण' इत्यात्मविदः कृतकृत्यतां दर्शयित्वा—'इहैव मृतोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदिहाविदोन्महती विनष्टिः । य एन्द्रिदुरमुत्ताने भवन्त्येतेन दुःस्वमेवापियन्ति' इत्यात्मविदोऽशुक्लप्रसिद्धिनात्मविदः आत्मविनाशमनर्थप्राप्तिं च दर्शयित्वा—'यदेतमनुष्यस्यात्मानं देवमजसा । ईमानं भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' इत्यादिभिर्वाक्येनान्वयव्ययनर्थदर्शनवत्कृत्यानि भूयो भूयो दर्शयित्वा कथमेतं मकरादिभिर्वि गगादिभिरितननः समाहृत्यमानं विषयाभिभूतं पापकारिणं मोक्षयित्वा परमपदे पर-

अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ६ ॥
 सनत्सुजात उवाच—
 तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
 रिदं जगद्भाति महानुभाव ।
 निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-
 स्तद्विश्वैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

मात्मनि पूर्णानन्दे स्वाराज्ये मोक्षाख्ये स्थापयित्वामीति मत्वा तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनविधिविधासाधनत्वेन यज्ञादीन्विनियुक्ते—'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विधिविदपन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति । तस्मात्तदर्थेनैव यज्ञादीनां पुरुषार्थत्वम् । इतरत्र तु पुनः स्वर्गादीं श्येनादीनामिवापुरुषार्थत्वम्, संसारानर्थहेतुत्वात् । तथा च श्रुतिः—'मृषा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अप्रादृशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो योऽभिनन्दन्ति मृषा जराभ्युत्ते पुनरंवापियन्ति' इति । यस्मादेवं मोक्षतत्साधनप्रतिपादकत्वेन संसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं वेदानाम्, तस्माद्देवाः वेदविदं त्रातुं शक्ता एवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह श्लोकत्रयेण—तत्र प्रथमेन नित्यापरोक्षं परमपुरुषार्थं परमात्मानं दर्शयति—तस्यैवेति । तस्यैव परमात्मनो मायापरिकल्पितः नामादिविशेषरूपैः इदं जगद्भाति हे महानुभाव । कथमेतद्वगम्यते तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भातीति ? 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति मायानिमित्तं बहुरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपम् 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरत्युशासनम्' इति प्रवदन्ति वेदाः । तथा च—'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च' इत्यादिना तस्यैव मूर्तामूर्तात्मकमात्मवज्जगत्स्वरूपं निर्दिश्य तस्य सम्यग्रूपम् 'नेति नेति' इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथा—'आत्मन आकाशः संभूतः' इति वियदाद्विधिरिच्छन्तं तस्यैव कार्यं निर्दिश्य कोशोपन्यासमुखेन तस्यैव सम्यग्रूपम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । 'अधीहि भगव इति होपससाद' इत्यादिना नामादिप्राणान्तं तस्यैव मायानिमित्तं जगद्भिर्दिश्य 'अथ नान्यत्प्रवदति नान्यच्छ्रुणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इत्यादिना तस्यैव सम्यग्रूपं भूमानं तमः पारं स्वे महिभिर्व्यरस्थितं प्रवदन्ति वेदाः । न केवलं वेदाः प्रवदन्ति, अपि तु मुनयोऽपि तन् ब्रह्म विश्वैरूपं विश्वरूपविपरीतरूपम् उदाहरन्ति । तथा चाह भगवान्पराशरः—'प्रत्यस्तिमनभेदं यत्सत्तामाश्रमोचरम् । मनसा मात्ममंवेदां तज्ज्ञानं

ब्रह्मसंज्ञितम् । तत्र विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् । तद्विश्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः' इति ॥ ७ ॥

[नील०] छन्दसि वेदाः वृजिनात्पात् । ननु अथागमो यां यां देवानं निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनु- भवतीति वचनात् यं यं वाऽपि स्मरन्भावमिति स्मृतेश्च नित्याभ्यासादन्तकाले यदैवत्यं मन्त्रं स्मरति तदेवताता- द्भाव्यमस्य भविष्यतीति किं बाह्मनसनिग्रहरूपेण मानेने- त्यागङ्गुमाह—नीडमिति । मौनाभावेऽन्तकाले छन्दांस्थेय न स्फुरन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ धर्मं स्वाभाविकं शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराज्रमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति गीतासूक्तं विना । प्रलापः, ऋग्यजु सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते । यावतीर्वे देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणं वमन्तीति ब्राह्मणानां माहात्म्यप्रख्या- पकोऽनर्थको वाक्यसंदर्भः प्रवृत्त इति शेषः । सनातनो- ऽनादिः ॥ ६ ॥ उत्तरमाह—तस्येति । अस्य महतो भूतस्य निश्चिन्तनमेतद्यद्येदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिश्रुतेर्यस्य प्रलापोऽयं वेदशास्त्रादिप्रपञ्चस्तस्यैव परमात्मनः स्वय- मव्याकृतस्य नामरूपात्मना व्याकृतस्य स्वरूपमिदं जग- द्भ्रान्ति । नामादिविशेषरूपैरितीत्यंभावं तृतीया । नामरूपा- त्मको यो विशेषस्तदात्मरूपरूपस्येत्यर्थः । तथाच श्रुतिः— तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियनासौ- नामाऽयमिदंरूप इतीति । हे महानुभाव ! निर्दिश्य द्वे वाव ब्रह्मणो रूपं मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिना कृत्वा दृश्यमदृश्यं च विश्वं ब्रह्मरूपत्वेन निर्दिश्य ब्रह्मैवेदमिति सम्यक् प्रव- दन्तीत्यध्यारोपप्रसङ्गे अपवादप्रसङ्गे च तन् ब्रह्म विश्व- रूपात्ममूर्तमूर्तान् विरूपमेव वैरूप्यं विलक्षणमुदाहरन्ति । वेदा एव अथात आदंशो नेति नेति नह्येतस्मादन्यत्पर- मस्तीति नेतीत्याद्यः । अत्र नेति नेतीति नञ्द्वयेन प्रकृते मूर्तामूर्तं निषिद्धय शून्यशेषत्वे प्रसक्ते एतस्मादात्मनोऽन्य- त्परं कार्य कारणं वाऽतिरिक्तं नास्तीति हेतोर्नेतीत्युच्यते न तु शून्यमवशेष्यत इति श्रुत्यैव ब्रह्मणो विश्ववैरूप्यमु- च्यम् । ततश्च अत्यभवत्वेन वेदो मान्यतरं वेदोक्तमार्गान- नुष्ठानेनावजानतो वेदाध्ययनमपि निष्फलं भवति । भग- वदाज्ञाभङ्गदोषादिति भावः । श्रूयते च—न तस्य वाच्य- पिभागो अस्तीति । देहाद्यात्मयुद्धरा परमात्मा नास्तीति मत्वा तं त्यजतः वेदोच्चारणमात्रसंभवेऽपि फलांगो नास्ती- ति श्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥

[अर्जु०] एवं ब्राह्—न वेदबलमाश्रित्य पापं धर्मं समाचरेत् ॥ अज्ञानेन कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ॥ मायाविदमपि मायामप्रयुञ्जानं छन्दांमि तारयन्ति तत्र- वच्छेदार्थमाह—मायया वर्तमानमिति ॥ ५ ॥ प्रलापः कोलाहलः ॥ ६ ॥

[सर्व०] माया प्रवर्तकयज्ञादिर्महेतुबुद्धिः तथा, यत्नं मूढेषु माया च पुरमभित्योति प्रज्ञाया (?) इति तज्जन्यत्वाच्च तादृशं कर्म मायया मृगयन्ते मायाविनो ममिरे अस्य मायया अस्यासामस्य (?) कर्मणा कर्मवन्तो ममिरे यज्ञं परिमितं कृतवन्त इति तस्यार्थः । तादृशं कर्मज्ञो मायावी स चात्मज्ञो न भवतीति । अत उक्तं मायया वर्तमानमिति । अज्ञानपूर्वकेण कर्मणा तादृशफलप्रतिलम्भ इत्यत उक्तं मायाविनमिति । अन्तकाले मरणममये नहि कर्माण्यनुगच्छन्ति येन तेन रक्षेयुरित्यर्थः । तद्- तदर्थप्रकाशक ऋग्वेद मन्त्रः—“उत्वं सत्ये स्थिर- पीतमाहुर्नेनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा चरति माय- यैव वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्” इति । अस्यार्थः— ‘उत्त्वमिति तत्त्वज्ञानपर्यायः सत्ये तत्त्वज्ञानयोगिनां सत्ये स सत्या यः सरया न यजत इति उक्तेः । स्थिरपीतं स्थिरं निश्चलं पीतं पानं संतोषणमाहुस्तत्त्वज्ञाः । अत एनं वाजिनेषु वाजिनं हविः हविषां ये तत्त्वज्ञास्तत्त्व- ज्ञानवन्तः । एतेन यज्ञोपलक्षणं तेष्वेनं न हिन्वन्ति । यावद्धि तत्त्वज्ञत्वेन तस्य योगिभिः सह मैत्रां न जाता तावदेव न तत्र प्रवर्तनीयः । एष त्वन्यः कर्मण्यः अधे- न्वाऽग्नेया प्रवर्तककर्मणा चरति वाचं वेदवाचं स्वं प्रत्य- फलामपुष्पां च शुश्रुवान् श्रुतवान् । तेन श्रुतापि वेद- वाक् तं प्रत्यफलाऽपुष्पा यतोऽसौ प्रवृत्तिलक्षणधर्मपरः । यदुच्यमुपनिषदि—“तदेतत्पुष्पं फलं च वाचो यत्सत्यम्” इति ॥ ५ ॥ पुनः पृच्छति—न चेति । धर्मं निवर्तेकं प्रलापो वेदास्त्रायन्त इति । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदुषामपि सनातनोऽनादिरिति एतेनैतत्फलमधीतोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

[लक्षा०] अथ कस्मात्प्रलापोऽयमित्यत्र प्रलापः अन्- र्थरुचेदपाठः ॥ ६ ॥ तस्मान् सत्यैव नामादीत्यत्र तस्य परमात्मनः नामादिविशेषरूपैः नामवाक्यादिविशेषरूपैः वेदवाक्यैः इदं जगदपि भाति भगवतः समानकृत्य जगदपि सतो (?) वेदैर्व्यवहरन्तीति भावः । निर्दिश्य भग- वन्तं सम्यक् निर्दिश्य जगदपि प्रवदन्ति । ननु तस्मान्

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या
 ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
 पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-
 त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८ ॥
 ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान्-

मुख्यतः सकलवेदप्रतिपाद्यत्वात् विश्वस्माद्देहस्य भगवतः
 उदाहरन्ति ॥ ७ ॥

[श्लोक ०] इदानीम् ईश्वरार्थमनुष्ठीयमानानां तत्प्रा-
 तिसाधनज्ञानापेक्षितशुद्धिद्वारेण पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वम्,
 अन्येषां संसारानर्थहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वं च दर्शयति श्लोक-
 द्वयेन—तदिति । यद्विश्वरूपविपरितरूपं ब्रह्म तदर्थमुक्तं
 वेदेन । किम् ? तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, इत्या ज्योति-
 ष्टोमादि । किं ततो भवतीति चेत्—ताभ्याम् इत्यातपो-
 भ्याम् असौ विद्वान् पूर्वोक्तविनियोगज्ञः ईश्वरार्थं कर्मानु-
 त्तिष्ठन् पुण्यम् उपैति प्राप्नोति कर्मजन्त्यापूर्वसंयुक्तो
 भवति । तेन पुण्येन पापं विनिहत्य क्षपयित्वा पश्चात्
 उत्तरकालं क्षपिताशेषकल्मसो जायते ज्ञानविदीपितात्मा
 ज्ञानप्रकाशितचित्सदानन्दद्वितीयब्रह्मस्वरूपो भवति ।
 ज्ञानेन चात्मानं परमात्मानम् उपैति प्राप्नोति विद्वान्
 आत्मविन् । अन्यथा पुनरीश्वरार्थं कर्मानुष्ठानेनाक्षपि-
 ताशेषकल्मसो न ज्ञानी भवति । तदा वर्गफलायुकाङ्क्षी
 इन्द्रियफलायुकाङ्क्षी स्वर्गादिफलायुकाङ्क्षी सन् अस्मिन्
 लोके कृतं तन् यद्वादिक् परिगृह्य सर्वम् अमुत्र परलोके
 तस्मिन्नुपशुद्धे । ततः कर्मशेषेण पुनरेति मार्गं संसार-
 मार्गम् । तथा च श्रुतिः—' तस्मिन्वावत्संपातमुपित्वाथैत-
 मेवाध्यानं पुनर्नियतन्ते ' ॥ ८ ॥ ९ ॥ इदानीं विद्वद्वि-
 द्दपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यमाह—अस्मिन् इति । अ-
 स्मिन् लोके यत् तपस्तप्तं तस्य फलम् अन्यत्र अमुस्मिन्
 लोके भुज्यते इति सर्वेषां समानम् । ब्राह्मणानां ब्रह्म-
 विदां पुनरयं विशेषः—तपः रघुदम् अतीव समृद्धं भवति
 फलशुद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—' यदेव विद्यया
 फरोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ' इति ।
 अन्येषाम् अनात्मविदां वैषयिकाणां तावदेव तन् न
 समृद्धं भवति; यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तावन्मात्रफ-
 लमाधुनं न फलशुद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

[श्लोक ०] तदर्थमिति । यत् विश्वरमाद्रिलक्षणं ब्रह्म-
 प्रोक्तं तदर्थं तद्प्राप्त्यर्थमेतन् प्रसिद्धं तपः कृच्छ्रचान्द्राय-
 णादि ध्यानधारणादि च उक्तं तपसा ब्रह्म विजिज्ञास-

नान्यन्या वर्गफलायुकाङ्क्षी ।

अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-

ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥

अस्मिंल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ।

ब्राह्मणानामिमे लोका धात्वे तपसि तिष्ठताम् ॥ १० ॥

स्वेति श्रुत्या प्रोक्तम् । तथा एषा इज्या यागादिरपि तद-
 र्थमेव । तत्र क्रममाह—ताभ्यामिति । इत्यातपोभ्यां पुण्यो-
 त्तपिः पुण्येन पापनाशः निष्पापस्तु ज्ञानेन ब्रह्माकारया
 चेतोवृत्त्या विदीपितात्मा प्रकाशिततमत्त्वो भवति ।
 एतेन इत्यातपसोः साक्षान्मोक्षहेतुत्वनिरसनेन ज्ञानकर्म-
 समुच्चयपक्षो निर्मूलो वेदितव्यः ॥ ८ ॥ किमात्मतत्त्वप्र-
 काशेनेत्यत आह—ज्ञानेन चात्मानमुपैतीति । आत्मला-
 भात्र परं विद्यते, आत्मानं चेद्विजानीयाद्यवस्मीति
 पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदित्या-
 दिशास्त्रादात्मप्राप्तिरेव परमपुरुषार्थ इति भावः । विपक्षे
 दोषमाह—अथेति । अथेति पश्चान्तरे । अन्यथा आ-
 त्मज्ञानाभावेनानात्मनि पुरुषार्थत्वबुद्ध्या वर्गफलायुकाङ्क्षी
 भवति । वृद्धे आत्मानं स्वस्वविषयोपहारमुखेनावृणोती-
 ति वर्ग इन्द्रियगणस्तस्य प्रियं फलं विषयमुखं तदाकाङ्क्षी
 सन् अस्मिंल्लोके कृतं यत्पुण्यं पापं वा तत्सर्वं परिगृह्य
 तं विद्याकर्मणि समन्वारभेते पूर्वपक्षा चेति श्रुतेः । तस्य-
 र्कामन्तमिति श्रुतिपदार्थः । अमुत्र स्वर्गे नरके वा
 तस्फलं मुखं दुःखं वा भुङ्क्ते । ततः पुनरिमं मार्गं लोकं
 कर्मशेषेण उपैति । तस्मिन् यावत्संपातमुपित्वाथैतमेवा-
 ध्यानं पुनर्नियतन्ते । तस्माल्लोकात्परैत्यमै लोकाय कर्मण
 इत्यादिश्रुतिभ्यः । संपतत्यनेनेति संपातः कर्म ॥ ९ ॥
 नन्वेवं तर्हि स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्वि-
 तपस्तद्धि तप इत्यादरेणाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्यतपस्त्वश्र-
 वणादिति तथोरपि मोक्षहेतुत्वं तत्कथमुच्यते न ह्यन्दासि
 शृजिनात्तारयन्तीति मत्वा विद्वद्विद्वत्तपसोर्मेदमाह—
 अस्मिन्नि । अविदुषां तपसः फलमामुषिकं विदुषां प्रा-
 क्षणानां तु इमे एव लोकाः फलदाः ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः ।
 कीदृशानां धारते तपसि तिष्ठतां धात्वे धातव्ये । कृत्यार्थं
 तवैकेकेन्यरजनः इति धात्वस्वन् अवदयकत्वव्ये इत्यर्थः ।
 तस्य प्रमो दमस्तपः शौचमिति प्रागेवोक्तम् । वृद्धे तपसीति
 पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

[अर्थ ०] उत्तरमाह—अस्मिन्नि । कर्मलोके तपः
 फलमन्यत्र लोकान्तरे । तद्विदं मन्दसंवेगिनः तपसः

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं समृद्धमसमृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्गृहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ११ ॥

सनत्सुजात उवाच—

निष्कल्मषं तपस्त्वैतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ १२ ॥
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १३ ॥

फल्गु । तीव्रमंत्रेणितस्तु तपमः फल्गुमिमे प्रत्यक्षमनुभूय-
माना लोक्यन्त इति लोकाः प्रीतिविशेषाः क्रुद्धे तीव्रत-
सुपगने संयता निवद्धमित्यपगः पाठः ॥ १० ॥

[सर्व०] उत्तरम्—अस्मिन्नेक इति । अस्मिन्नेकेकर्म-
भूमौ तपःप्रवर्तकं फल्गुमन्त्र्य भरणानन्तरं लोकान्तर्प्राप्त्यैव
ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यामिमे सर्वकालं क्रुद्धे समृद्धे तपमि
वक्ष्यमाणः कृष्टिमिति निवृत्तिलक्षणं संयताः नियताः । न
तु कश्चिदकर्मलोकतद्वय एव फल्गुः फल्गुभोगार्थमन्तरा
मृत्योर्गवश्यं न किं तु स एव लोकः सर्व एव फल्गु-
कोऽपि अवस्तुतस्तस्य सर्वलोकभोग्यतया न पुनर्गृह्णित-
लक्षणजन्मः सादियोग इत्यर्थः । तदेवं स एव वेद उभय-
प्रतिपादकोऽपि उत प्रवर्तकवर्मप्रवृत्तान् प्रति नामौ वेदो
मृत्युरूपपापनिम्नारहेतुः । निवर्तकवर्मप्रवृत्तानां तु स एव
वेदः सम्यग्ज्ञानमाधनत्वेन पूर्वमुपयुक्तोऽपि पश्चात्तच्छ्रु-
इति तदेव पापाचारयतीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

[लक्षा०] तदर्थं भगवत्प्रीत्यर्थमेतत्तपः उत्तम, इत्या
च उक्ता । ताभ्यां भगवत्प्रियस्वतपोयज्ञाभ्याम् । केवलं
वेदपाठेन पापं न गच्छति वेदोक्तकर्मानुष्ठानजनितपुण्यान्
पापं नश्यतीति ममुदगार्थः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणानां तपस्वर्ध-
क्षित्यत्र ब्राह्मणानां तपमि यदर्थं अन्येषां क्षत्रियाणां
तन् ततः तावदेव संपूर्णं मिलोच्छ्रुत्यादिना परपी-
डाभावात् केवलपुण्यजनकमेतद्ब्राह्मणानां, क्षत्रियादि-
तपमोऽपि अत्यर्थं समृद्धं भवति ॥ १० ॥

[शंको] शुलैवमाह धृतराष्ट्रः—कथमिति । कः-
तन् ॥ ११ ॥ एवं पृष्टः प्राह भगवान्—निष्कल्मषमिति ।
यदेतन्निष्कल्मषं तपः, तत्केवलं परिचक्षते केवलं वीज-
मित्युक्तम् । सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य वीजं निमित्तं यत्,
तत्केवलमित्युक्तम् । आहोरात्रा—' गुणसाम्ये गितं तत्त्वं
केवलं त्रिति कथ्यते । केवलादेतदुद्धृतं जगत्समृद्धमस्म-
कम् ' इति । तन् एतन् एव केवलं तपः समृद्धमत्यर्थं च

धृतराष्ट्र उवाच—

कल्मषं तपमो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुणं सनातनम् ॥ १४ ॥

सनत्सुजात उवाच—

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसानि दशत्रि राजन् ।
धर्मादयो द्वादशैते पितृणां
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ १५ ॥

भवति नान्यथा यदा निष्कल्मषं न भवति मकल्मषं स्यात्
तदा समृद्धमत्यर्थं च न भवति ॥ १२ ॥ एतदेव प्रसं-
सनि—तपः इति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १३ ॥ शुलैवमाह
राजा—कल्मषमिति । ' निष्कल्मषं तपस्त्वैतत्केवलं परि-
चक्षते ' इति श्रुत्यस्तपमः कल्मषं ब्रूहि हे मनसुजात,
येन निष्कल्मषेण तपसा इदं ब्रह्म गुणं सनातनं विद्याम्
॥ १४ ॥ एवं पृष्टः प्राह भगवान्—क्रोधादय इति ।
क्रोधादयो द्वादश यस्य तपमो दोषाः तथा नृशंसानि च
मन हे राजन्, यस्य तपमो दोषाः; तथा ज्ञानादयो द्वादश
च आतवनाः विद्वान्यमाणाः शास्त्रे वेदशास्त्रे ये विदिता
गुणाः द्विजानां तानेताम् गुणान् दोषांश्च वक्ष्यामीत्य-
भिप्रायः ॥ १५ ॥

[नील०] समृद्धं विदुषः असमृद्धम् अविदुषश्च एक-
मेव तपः केवलं शुद्धं मत्कथं द्वैविध्यं प्राप्नोति पृच्छति कथ-
मितीति ॥ ११ ॥ उत्तरमाह—निष्कल्मषमिति । कल्मषं
कामः अडादिराहित्यं च तदहितं तपः केवलं कैवल्यमा-
धनत्वात्केवलमित्युच्यते । तदेव अदाहोपेतमपि मरुमं
चेत्समृद्धमित्युच्यते । यत् केवलं दम्भार्थमेव क्रियते तद्द्वं
तथाच श्रुतौ । यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा
तदेव वीथैवत्तरं भवतीति तपप्रपञ्चयश्रुनेर्विद्याहीनस्यापि
तपसो वीथैवत्त्वावगमाद्दृढत्वं गम्यते ॥ १२ ॥ तप एव
प्रसंसति तप इति । इदं सर्वं भोग्यं तपोमूलं तपःप्रार्थं
पगमृतं मुक्तिम् ॥ १३ ॥ ननु निष्कल्मषं तपः श्रुतं तत्र
किं तद्विदुष्यं यदहितं तपसा सनातनं गुणं ब्रह्म विद्यां
ज्ञानीयामिति पृच्छति कल्मषमिति ॥ १४ ॥ तदेवाह
क्रोधादय इति । क्रोधादिगणो द्वादशः दशत्रि त्रयोदशो-
त्यर्थः तावान् नृशंसानांश्च तपमः कल्मषं धर्मादिगुण-
विन्दित्वान् । तदहितवर्माद्युपेतं तु तपो निष्कल्मषं भोग-
हेतुरित्यर्थः पितृणां वेदकर्तृणां मन्वादीनाम् । आतवना
इत्यपि पाठः ॥ १५ ॥

११ शां समृद्धमत्यर्थं । शा कथं विपणनं प्रयोगे । १२ छ. नास्ति ।
शां समृद्धमत्यर्थं तपो भवति नान्यथा । १३ छ. नास्ति । १४ छ. नास्ति ।
धयो. २२

१५ छ. द्रव्यरूपम् । छ. त्रयोदश । छ. विदुः । शा गुणमिति च
शत शब्दम् । शान्तेरपि द्वादश चतस्रः शां ।

क्रोधः कामो लोभमोहौ विधिस्ता-
कृपाऽसूये मानशोकौ स्पृहा च ।

[अर्जु०] तीव्रसवैगित्कारणं पृच्छति—कथमिति । समुद्रमतिवृद्धं तीव्रसवैगीति यावत् । अन्युद्धमिति पाठे विशद्वे न च्चर्षीयः व्युद्धं अनुद्धं न व्युद्धमव्युद्धं, स एवार्थः । उत्तरमाह—क्रोधादय इत्यादिना किंभूयः श्रोतुमिच्छसि इत्यन्तेन । द्वादशदोषाणां त्रयोदशचतुसंशानां विरोधे सति ससु द्वादशगुणेषु तदेव तमस्तीव्रसवैगित्वं प्रतिपद्यत इति भावः । क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा चतुसंशान्दशज्ञान राजन् । धर्मादयो द्वादशैते पितृणां शान्ति गुणा ये विदिता द्विजानाम् । दोषचतुसंशपदान्यां ह्यनं गम्यते, गुणसंज्ञया उपादानं गम्यते, पितृगामित्युपलक्षणम् ॥ १५ ॥

[सर्व०] अथ ऋद्धं तप इत्यत्र ऋद्धिग्रन्थार्थं पृच्छति कथं समुद्रमव्युद्धं कथं समुद्रतया भवति ऋद्धेग्रन्थयसुरेण लक्षणाभिधानम् । व्यतिरेकमुखेनेत्यश्रः समुद्रविविरोधिनोपि धर्मा हेया इत्याद्येन, समुद्रैस्तद्विरोधिप्रतिसंभान्तायीनवान् । अतएवैवै व्युद्धिहेतुत्वेन द्वादश दोषा चतुसंशान्ता त्रयोदश इत्युक्त्वा समुद्रिरूपानुगुणान् वक्ष्यतीति ॥ ११ ॥ उत्तरम्—क्रोधादय इति । यस्य तपसो दोषा दोषेन विरोधित्वेण ससु तत्तदा न भवतीति । नृशंसा हिंसकारैस्तस्य तपन उत्पन्नम्यापि नाशान् । यस्य तपमग्निदत्र त्रयोदश गुण्यन्ते बहु भवत्येभिरिति शुकानेन धर्मादयो द्वादश । पितृगामुपदेशप्रकृत्या परमगुरुणा मननृत्कारकपिडादिद्विजानां शान्ति विदिता ज्ञापिताः । ष्यर्थान्तर्भावात् । एते यस्य तपसो भवन्ति तत्तपः समुद्रमव्युद्धमिति शेषः ॥ १५ ॥

[संश०] त्रयोदशैर् दग्धयति—शोधयति । प्रोधो नाम कामप्रतिपातादुपसमानः तादृशक्रोशानादिहेतुः कामद्वानिहंनुष्य अन्तःकरणविशेषो गात्रस्तदकम्पनादिदिष्टः । कामः कृपातमिच्छास्यः । लोभः परद्रव्येच्छा, आभिलाष इत्ययं तीर्थं विनियोगानामर्थ्यं च । मोहः कृत्याद्यविवेकवन्त्यता । विदिता विपश्यन्त्वेत्सुमित्या । अष्टा निष्ठुगता । अमृया गुणेषु दोषाविपश्यन्, परगुणादिष्वभ्यासा वा । मानः आत्मबहुमानित्यम् । शोकः प्रथमविशेषोऽप्यन्तःकरणविशेषः मोदनचिन्तनादिद्विष्टोऽप्यन्तःकरणविशेषः । स्पृहा विपश्यन्तेच्छा । ईर्ष्या परधियसमदिष्टुगता । जुगुप्सा परगुणानपद्रोमुक्तिच्छा धीमत्ता वा । एते क्रोधादयो दोषाः तपसः वन्मयरूपाः

ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा
वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणाम् ॥ १६ ॥

सदा वर्ज्याः महागुणेन ब्राह्मणेन । ब्राह्मणानामुद्भृष्टगुणयोगः स्वभावसिद्धः । तथा चोक्तं भगवता—'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्त्वित्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम्' इति । अथवा, महागुणो ब्रह्मप्राप्तिगुणः, तेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन महागुणेन समन्वितेन सदा वर्जनीया इत्यर्थः । उक्तं च नाममहोदयै—'महान्ब्रह्मेति च प्रोक्तो महत्त्वान्नहतामपि । तत्प्राप्तिगुणसंयुक्तो महागुण इति स्मृतः' इति ॥ १६ ॥

[नील०] क्रोधः इच्छाप्रतीघातोत्य आक्रोशताडनादिहेतुर्मनस्तापः १ कामः रुच्यभिलाषः २ लोभो धनव्ययभीरुत्वं ३ मोहः कृत्याकृत्याविवेकराहित्यं ४ विधिस्ता सत्ययुत्तरोत्तरलाभे पिपासाख्या अतृप्तिः धेद् पाने इत्यस्य रूपम् ५ अहृषा निर्दयत्वम् ६ असूया परगुणेषु दोषदर्शनं ७ मान आत्मनि पूज्यताबुद्धिः ८ शोक इष्टार्थनाशे सति मनोवैकृत्यं ९ स्पृहा भोग्यवर्गोप्यादरः १० ईर्ष्या परोत्कर्षोसदिष्णुत्वं ११ जुगुप्सा परनिन्दा धीमत्सता वा १२ मनुष्याणां योगिनामयोगिनां चैते दोषाः सर्वेषामपि वर्ज्या इत्यर्थः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] द्वादश दोषानाह—क्रोधः कामो लोभमोहौ विधिस्ता कृपासूये मानशोकौ स्पृहा च । ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण । विधिस्ता इन्द्रदः करिष्यामीतीच्छा । विधिस्तेति च पाठः शान्तिप्रतिपत्तेऽप्यर्थ एव स्यान्नवेति ज्ञातुमिच्छा । कृपा पुत्रादिमात्रविषया । जुगुप्सा परनिन्दा ॥ १६ ॥

[सर्व०] अत्र द्वादश दोषानाह—क्रोध इति । क्रोधः परहिंसच्छा । काममृणा । लोभः प्राप्तभानापरिहाणप्रयत्नः । मोहोऽज्ञानान्वयात्मधीः । विधिस्ता तृणात्मरूपमन्तानेच्छा । कृपा परदुःखदर्शनेन ध्याबुद्धता, तस्या योगविरोधित्वाद्दोषत्वम् । या तु कृपा करुणारूपा शान्तिो विदिता सा परदुःखसहाणेच्छामात्रमित्यविरोधः । अमृया परगुणेषु दोषारोपः । मानोऽभिमानः स्वगुणेषूपैक्यः प्रयत्नः । शोकः हितसाधननाशभाववन्म् । स्पृहा निष्प्रयोजनमिन्द्रियविषयरूपादिदिशेददर्शनेच्छा । ईर्ष्या परगुणोपेक्ष्यदर्शनः, शतो नामयया गमनाथत्वम् । जुगुप्सा धीमत्सदर्शनेन तत्प्रहाणेच्छासन्ततिः । मनुष्यस्य पादुग्येन गंधन्धनो दोषाः । दोषसंज्ञावर्णनप्रवृत्त्याह—वर्ज्या इति । नरेण साधयन्तां ॥ १६ ॥

एकैकः पर्थुपास्ते ह मनुष्यान् मनुजर्षभ ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥१७॥
विकृत्यनः स्पृहयालुर्भनस्वी

[दुर्ध०] क्रोधः कामो लोभमोहौ विविक्ता कृपा-
भ्यसूये मानगोकौ स्पृहा च । ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्य-
दोषा वर्ज्याः सदा द्वाद्दशैर्न नरेण ॥ तत्र क्रोधः परमा-
रण्यच्छा । कामो विषयाऽभिलाषः । लोभः परस्वादानेच्छा ।
मोहोऽयतस्मितद्रुहः । विविक्ता काम्यकर्मारम्भः । कृपा
परदुःखप्रहाणेच्छा । अभ्यसूया परोत्रत्यमद्विष्युता ।
मानश्चित्तसमुन्नतिः । गोकौ गतानुतापः । स्पृहा कर्मसु
चेष्टा । ईर्ष्या परकामाऽमद्विष्युत्वम् । जुगुप्सा परनिन्दा ।
एतं द्वादश मनुष्यदोषाः भोक्षासुरकं भ्रंशयन्ति ॥ १६ ॥

[लक्ष्मा०] लोभमोहाविविक्तेत्यत्र विह लाभ इति
धातोः विविक्ता भनं लक्षुमिच्छा । अकृपा इति
पदच्छेदः । अकृपा कृपाभावः ॥ १६ ॥

[शंकर०] तेषां सदा वर्ज्यैवे हेतुमाह—एकैकमिति ।
यथा मृगाणाम् अन्तरं छिद्रं लिप्समानो रन्ध्रान्वेषणपरो
लुब्धको मृगपुरजुवर्तते, यथा च तच्छिद्रं लब्ध्वा तान्
हन्ति; तथा तेषां मनुष्याणां रन्ध्रान्वेषणपरा एते क्रोधा-
दयः एकैकं मनुष्यं पर्थुपासते । अथवा, मनुष्यान् पर्थु-
पासते इति पाठः, तस्मिन् एकैकं पृथक् पृथक् मनुष्यान्
पर्थुपासते इति योजना । तथा छिद्रं लब्ध्वा तान्
हन्ति । तस्मादेतैश्चक्रोऽपि दोषो विनाशकारणम् ।
यस्मादेवं तस्मात्सदा वर्ज्या इत्यर्थः । उक्तं च हैरण्यासौ—
'यथा पान्थस्य कान्तारं सिंहव्याघ्रमृगादयः । उपद्रव-
कगास्तद्वत्क्रोत्राया दुर्गुणा नृणाम्' इति ॥ १७ ॥

[नील०] एतेषां मध्ये एकैकोऽपि मनुष्यं नाशयितुं
समर्थः किमुत कतिपयसमुदायः सर्वसमुदायो वेत्याह
एकैक इति । अन्तरं छिद्रम् ॥ १७ ॥ त्रयोदश नृगंसानि
हिंसाप्याह द्वाभ्यां, विकृत्यन इति । विकृत्यनः परमुणाक्षेपेण
स्वगुणोत्कर्षाभिधानशीलः १ स्पृहयालुः अतिव्यक्तपूर्वकं
परक्यादिभोगेच्छावान् २ मनस्वी गर्वाधिक्यान् पराव-
मानशीलः ३ विभ्रत्कोपं निमित्तं विनाऽपि सदा कोप-
परः ४ चपलः मित्रभावादिष्वस्थिरः ५ अरक्षणः शत्रौ
सत्यां स्वीकृत्यादेः पालनमकुर्वन् ६ एतान् पदं पापवर्मान्
पापाः पापिनो नराः कुर्वते । के ते ये मुदुर्गं महासंकटे दृह
पत्र वा उपस्थिते नोत्रसंतः त्रासमकुर्वन्तः एकमिदं पदं सु-
पुपेति समासः एते पडत्यन्तं हिंसा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

[अर्जु०] मनुष्यमन्वेष हेतुमाह—एकैकः पर्थुपास्तेह

विभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एतान्पापाः पणराः पापवर्मान्
प्रकुर्वते नोत्रसन्तः मुदुर्गं ॥ १८ ॥

मनुष्यान् भरतर्षभ । लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव
लुब्धकः । एषां मये एकैकः क्रोधादिः मनुष्यान् पर्थुपास्त
असेवत भूतनिर्देशः प्रसिद्धत्वद्योतनाय । अन्तरं छिद्रं लक्षु-
मिच्छन् ॥ १७ ॥ त्रयोदश नृगंसामध्ये पडाह—विकृत्यनः स्पृह-
यालुर्भनस्वी विभ्रत्कोपं चपलो रक्षणश्च । एतान् प्राप्तान्
पदन्तः पापवर्मान् प्रकुर्वते नोत्रसन्तः मुदुर्गं । विकृत्यनः
स्वगुणश्लाघी । स्पृहयालुर्लुब्धः । स्पृहातस्लाच्छीत्स्यं भेदकम् ।
मनस्वी अपमानामहः । रक्षणो दानविमुग्धः; रक्षण इति
वा परुषवाक्; अरक्षणं चेति पाठे विभ्रदित्यन्वयः । शत्रो-
ऽप्यश्रिता प्राप्तान् मिलितान् ॥ १८ ॥

[सर्व०] वर्जने हेतुमनिष्टमायनत्वमाह—एकैक-
मिति । एभ्यः समुदितेभ्यो मध्यादेकैकोऽप्येकः पर्थुपास्त
अविवक्षितभूतकालः प्रयोगः इह मनुष्यलोकेऽन्तरं हिंसा-
वसरम् ॥ १७ ॥ अत्र त्रयोदश नृगंसु वाच्येष्वतिनृगंसु-
तथा प्रथममाह—विकृत्यन इति । विकृत्यनः परमुणापे-
क्षया स्वगुणोत्कर्षाभिधानशीलः । स्पृहयालुर्गति । इह
स्पृहा सप्रयोजनवस्तुपलम्भसन्तानिप्रयत्नस्तच्छीलः स्पृह-
यालुः । तथाच निष्प्रयोजनस्पृहा सर्वथा तत्त्वज्ञानमहान-
वस्थितत्वेन दोषपूर्णा । स्पृहयालुता च तत्त्वज्ञानकाले संभ-
विष्यत्यपि तत्रागत्या नृगसंकेतेति न कश्चिद्विरोधः । मनस्वी
परावमानहेतुदुर्बलचादिदोषानाशवान् । विभ्रत्कोपं परोक्षा-
परोक्षरूपकोपहेतुपरपाकारभावनं विभ्रद्धारयन् । चपलो-
ऽस्थिरः इष्टहेतुत्वेन स्वीकृत्यार्थस्य अनिमित्ततस्त्वागी । रक्षण
दृष्टसाधननाशदर्शनेन तद्रक्षणप्रयत्नवान् । रक्षण इति कश्चि-
त्पाठस्तत्र परुषभापीत्यर्थः । अयं तु युक्तोऽपि तस्यैव पदस्य-
नुवादात्मये परुषपदेनास्य वक्ष्यमाणत्वान् । एते पदं प्राप्ता
लब्ध्वा नरान् पापवर्मात्रगान् मुदुर्गं नरके प्रकुर्वन्त वरुनं
कुर्वन्ति नोत्र सतो न सतोऽपि तद्विद्वान्प्यय(?) । अयत
इव सतो नरके कुर्वन्ति इति नैत्यर्थः । तापवान् ॥ १८ ॥

[दुर्ध०] त्रयोदश नृगंसानाह । 'विकृत्यनः स्पृह-
यालुर्भनस्वी विभ्रत्कोपश्चच्छलोऽरक्षणश्च । एतान्प्राप्ताः
पणराः पापवर्माः पतन्ति वै लोभयुक्ताः मुदुर्गं ॥' विक-
ृत्यनः परतर्जनः । स्पृहयालुर्मुदुर्गः । मनस्वी विमा-
नासहः । विभ्रत्कोपो नित्यकोपनः । चच्छलोऽस्थिरप्रकृतिः ।
अरक्षणः शस्तोऽप्यश्रिता ॥ १८ ॥

[लक्ष्मा०] एकैकमेतदित्यत्र एकैकं यथा भवति तथा ।

संभोगसंविद्विपमोऽतिमानी
 दत्तानुतापी कृपणो चलीयान् ।
 वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेषा
 एते परे सप्त नृशंसरणाः ॥ १९ ॥

एषा क्रोधादीनामन्तरमवशात् लप्स्यमान पुत्र्य गुणाणां लुब्धक इव हिंस्र स्यात् ॥ १७ ॥ विपत्येन इत्यत्र मनस्वी मनसि एव वित्तं वर्तेत इति मनस्वी वित्ताफाङ्गीत्यर्थः । मानवानहकारी वा ॥ १८ ॥

[शक०] इदानीं नृशंससप्तममाह—संभोगति । संभोगे विपयसंभोगे सविद्वुद्विर्यस्य वर्तेत स संभोगसवित् विपमेधमान विपमिन् परपामुपद्रव कृत्वा एव मानं वर्धमान, अथवा, द्विपमेधमान इति पाठान्तरम्, द्विप द्वेष्य कर्म कृत्वा प्राणिना तद्धारणैः वर्धमान । दत्तानुतापी यः पूर्वं धर्मयुद्धेषु धनादिकं दत्त्वा पश्चात् किमर्थम् दत्त्वानिति ततो भवति स दत्तानुतापी । कृपणः यत्किंचिदर्थैर्बलाभमात्रलोभात्सर्वविमान सहते यः, स कृपण । अचलीयान् ज्ञानजलवर्जित । वर्गप्रशंसी इन्द्रियवर्गप्रशंसी । वनिता च द्वेषा अनन्यशरणा भार्या यो द्वेषेति स । एते परे पूर्वोक्तभ्यः क्रोधादिभ्यः सप्त नृशंसरूपाः ॥ १८ ॥ इदानीं ज्ञानादयो द्वादश गुणा उच्यन्ते—ज्ञानमिति । ज्ञानं तत्त्वार्थसंवेदनम् । सत्यं यथार्थसंभाषणं भूतहितं च । दमो मनसो दमनम् । श्रुतम् अध्यात्मशास्त्रवचनम् । मात्सर्यं सर्वभूतेष्वसहमानता, तदभावः अमात्सर्यम् । ह्रीं अकार्यकरणे लज्जा । तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता । अनसूया परदोषान्नाविष्करणम् । यज्ञः अग्निष्टोमादि, महायज्ञश्च । दानं ब्राह्मणेभ्यो धनादिपरित्यागः । धृतिः विपयसंनिधावपि इन्द्रियनिग्रहः । शमः अन्तःकरणोपरति, बहिःकरणोपरतिरिति केचित् । एतं ज्ञानादयो महाव्रता परपुरुषार्थसाधनभूता ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

[नील०] संभोगः स्त्रीसङ्गादिस्तद्विषया सवित् समतिरतद्वदपुत्रार्थ इति या बुद्धिसतया विपमो दुःखैर्बन्धितः १ अतिमानी अत्यन्तं दुर्षवान् २ पाठान्तरे संभोगसवित् भोगे बुद्धिमान् द्विप द्वेषमेधनामो वर्धयन् दत्तानुतापी दानं कृत्वाऽपि लोभवशात् मम धनं नष्टमिति सतापवान् ३ कृपणः प्राणान्तऽपि वित्तव्ययमसहमानः ४ चलीयान् अतिशयेन धरिणान् पूर्वराजभ्योऽप्यधिकं प्रजानां सकाशात् धरति शूद्रैर्नित्यर्थः ५ वर्गप्रशंसी वर्गशृङ्गिण पराभिमानप्रशंसनशीलः अन्येषां तु खेन सुखी

१९ एतं संभोगसंविद्विपमोऽतिमानी । स नृशंसवर्मा । स विपमेधमानो । स वनिता च २० स ज्ञानं च एतं च दमः श्रुतं च । स धृतिः दमश्च

धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च
 अमात्सर्यं हींस्तिक्षानसूया ।
 यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च
 प्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ २० ॥

त्यर्थः ६ । वनितासु परिणीतासु द्वेषा ७ एतं सप्त नृशंसमाप्य च एतं त्रयोदश ॥ १९ ॥ गुणानां धर्म इति । धर्मो वर्णाश्रमनियमः सधोषामत्याग्निः १ सत्यं हिंसावर्जितयथार्थभाषणं २ शमः जिहोषयाग्निनिग्रहः ३ तपः कृत्वाऽप्यान्त्यागणादि ४ अमात्सर्यं दमसा परगुणान्साहिष्णुत्वं तत्रभावः ५ हींस्तिक्षानः ६ तितिक्षा मत्स्यपि क्रोधनिमित्ते तदनुत्था ७ अनसूया परगुणेषु दोषान्निष्करणमसूया तत्रभावः ८ यमो ज्योतिष्टोमादि ९ दानं तद्विद्विभक्तिविभागः १० धृतिः अत्यन्तापव्ययि व्रताद्व्यत्यागः ११ श्रुतमर्थग्रहणमहितवेदाध्ययनम् १२ ब्राह्मणस्य ब्रह्मप्राशुमिच्छो ॥ २० ॥

[अर्जु०] सप्त नृशंसानाह—संभोगसंधिविपमेधमानो दत्तानुताप कृपणो चलीयान् । वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेषा एते परे सप्त नृशंसरूपाः । संभोगः स्त्रीणां भोग एव संधिस्तपसिऽत्र याय, सविदिति पाठः भोगसवित् धीर्यस्य । विपमिन् विप विपयजातम् । एतमानो वर्धयन्, विपयावमान इति च विपयानुक्तः । विपयावधान इति पाठऽपि सोऽपि । दत्तानुताप इति च चलीयान् वलेन व्यवहरन् । वर्गप्रशंसी त्रिगर्गप्रशंसी मोक्षप्रशंसी वा । वनितासु द्वेषा स्त्रीदोषानेव पश्यन्, दम इति पाठः सर्वकार्येषु हिन्यमेवादिशानि । अत्र पाठः अर्थकृतस्तु विशेषः अस्ति दोषगणनृशंसगणयोः स्वतापपरापहतुत्वेन ॥ १९ ॥ द्वादशगुणानाह—धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं हींस्तिक्षानसूया । यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च प्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ तितिक्षा कल्हादित्यागच्छा, धृतिर्वैर्यं, श्रुतं शास्त्रावधारणम् ॥ २० ॥

[सर्व०] संभोगसवित् भोगो विपयभोगस्तत्र सवित् कार्यस्वबुद्धिरवश्यकार्यतया व्यवस्थापनं द्विप द्वेष परमाभावे किम् । एतमानो वर्धयन् षण्धैत्यात् तनं परद्वेषा परापकारकारीत्यर्थः । दत्तानुस्मरणजन्यदुःखवान् दत्तानुतापः । कृपणः दानभोगप्रतिबन्धकधनेच्छवान् । चलीयान् घलात्कारमात्रेणान्यायेन व्यवहरन् । वर्गप्रशंसी परमनोग्रहणार्थं परवर्गप्रशंसाशीलः । वनितासु द्वेषा स्त्रीविपयकनोषवान् । स च कामभोगप्रयत्नवता तदलाभमतीति कामभोगाप्रयत्नदलाभदुःखित्वेनेनोपलक्ष्यते ।

महाव्रता द्वादश ।

यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेद्द्वादशभ्यः

सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽर्धितो यः

एते सप्त नृगंमरूपा धर्माः ॥ १९ ॥ गुणानाह—धर्म इति । धर्मो नन्वभिसंहितफलकर्मजन्यः । सत्यं यथाहृष्टानुभाषणम् । दमस्तपःश्रेयसाहिष्णुता । तपो निवृत्तिलक्षणधर्मजनकः कायहेयः । अमात्सर्यमक्रोधः । ह्रीर्लज्जाऽकर्तव्यकरणनिवृत्तिप्रयत्नः । तितिक्षा क्षमा कर्षाचिदुत्पन्नेषु क्रोधे तत्संतानविच्छेदेच्छा । अनमूया परगुणनागेच्छायाः अभावः । यज्ञाः नित्यत्वेन देवताभ्यो हविस्त्यागाः । दानमितरंभ्यः प्राणिभ्यः तदपि नित्यशुद्धया । धृतिर्दुःखहेतुनिपातांसपि प्राग्ध्वकर्मापरिहाणहेतु ज्ञानम् । श्रुतं गुरुपदंगपूर्वकं वेदान्प्रार्थयौषधः । संमतानि गुणत्वेन ब्राह्मणस्य वेदायंज्ञानहेतु ॥ २० ॥

[दुर्ध०] 'संभोगसंविद्विषयावसानो दत्त्वानुतापीकृपणो बलीयान् । बहूप्रगंसी वनितां च देष्टा एते परं सप्त नृगंमरूपाः ॥' संभोगसंविन्नित्यसंभोगगोलः । विषयावसानो विषयेष्वेवानुरक्तः । दत्त्वानुतापी दत्त्वान्मानं जुगुप्सते । कृपणो धने सत्यप्यदात । बलीयान्स्वैत्रवलप्रधानः । बहूप्रगंसी त्रिवर्गप्रगंसी न मोक्षं प्रगंसते । वनितां च देष्टा वनितामेव सर्वैरायैवादिशति न स्वयं व्याप्रियते । यद्वा वनिताद्वेषी । एवं पूर्वोक्तैः पद्मिदिदानीमुक्तैः सप्तभिस्त्वयोद्ग नृगंसरूपा निष्ठुररूपा दुर्मंगा इत्यर्थः ॥ १९ ॥ द्वादशगुणानाह—'धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तिताभ्रानमूया । यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च मतानि वै द्वादश ब्राह्मणम् ।' सुगममेतन् ॥ २० ॥

[शंक्र०] ये 'ज्ञानाद्यो द्वादश चावतानाः' इति पूर्वत्र प्रस्तुताः, ते वर्णिताः । इदानीं गुणश्रुतिं करोति—यस्त्विति । यस्तु एतेभ्यः पूर्वोक्तैःभ्यः अप्रवसेन् प्रवासं न करोति तैरेव समन्वितो भवेन्, स सर्वाभिमां पृथिवीं प्रशिष्यान् प्रगाति आत्मवदयां करोति । य एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्याम् एकतः एकस्मान् वा अविमुक्ताः, एतेषामन्यतमेनापि समन्वितास्ते एते क्रमेण विदिष्टा ज्ञानिनो भूत्वा मौनभूताः ब्रह्मभूता भवन्ति ॥ २० ॥

[नील०] यस्त्विति सर्वगुणाह्यो ब्रह्मविन् सत्यकामादिगुणभाक् भवति । यस्तमात्मानमनुविच विज्ञानाति स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामानिति श्रुतेः । एतेषां

तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ २१ ॥

*दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।

तानि सत्यमुत्सान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ २२ ॥

मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा अर्धितः अर्थः वित्तं संज्ञातमस्य स तथा स्वं दैवं वित्तम् ॥ २१ ॥ दमः जिनेन्द्रियत्वम् । त्यागः कर्मणाभीश्वरदर्शनम् । अप्रमादस्तत्त्वानुसंधानम् । अमृतं मुक्तिः । सत्यमुत्सानि सत्यप्रधानान्येव एतानि फलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

[अर्जु०] एषां गुणानां फलमाह—यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद् द्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं म शिष्यान् । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽर्धितो यो नास्ति स्वमस्तीति स वेदितव्यः । एतेभ्यो गुणेभ्यः प्रवसेन् विषयाश्रितत्वेन म सर्वा पृथिवीं प्रगत्यापि यदि विष्टेन् नाम्नि स्वमस्तीति वेदितव्यम् । किंवा वक्तव्यं द्वादशभ्य इति, त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोऽपि त्रिभिर्मैत्यागाऽप्रमादैः, द्वाभ्यां दमत्यागाभ्या, एकतो दमेनैव ॥ २१ ॥ त्रीनाह—दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् । अमृतं मोक्षः । द्वादशानां पुराणप्रसिद्धं प्रमिद्वयन्तरमाहृतानीति । सत्यमुत्सामिति द्वादशानां षष्मिमा ॥ २२ ॥

[सर्थ०] यस्त्विति । एतेभ्यो गुणेभ्य एतद्गुणप्राप्त्यर्थं प्रवसेत्प्रवृत्तं कर्म लजेदिति यावन् । तथा चैतेषु मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा यतोपि एकत एकेन प्राशुयामिष्टेनेति यदि प्रवसेन् म च सर्वा पृथिवीं प्रगत्यापि नास्य स्वमस्ति नास्य धनं वन्धनहेतुर्गमतीति ततोपि वाग्दमात्रेपि लक्षणं वेदितव्यम् ॥ २१ ॥ एतेषु मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकत इति ये कथितास्तान्दर्शयति—दमस्त्याग इति । त्यागो दानपटोक्तः । पूर्वमप्रमादश्च परिगृह्योतात्कर्मणो धर्मो धृतिपदेनामृतममृतत्वं सत्यमुत्सानि सत्यप्रधानानि एवं त्रिकमेकं च दर्शितम् । द्विकं तु दमाद्विनयमयात्स्वयं बोद्धव्यमिति स्फुटतया न दर्शितम् ॥ २२ ॥

[दुर्ध०] त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽर्धितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः । त्रिभिर्दमत्यागाप्रमादैर्द्वाभ्यां दमत्यागाभ्यामेकतो दमेनैव ॥ २१ ॥

[लक्षा०] [नैव धर्म सुधर्ममित्यत्र । धर्मं प्रवृत्तिधर्मं सुधर्मं निवृत्तिधर्मः] यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेदित्यत्र । एभ्यः गुणेभ्यः प्रवसेन् । तादर्थ्यं चतुर्धा एतद्गुणलाभाय प्रवसेन् स्वगृहं विहाय गुरुकुले निवसेन् । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽविदिष्ट इत्यत्र उच्यते गुणानां मध्ये त्रिभिर्गुणैर्द्वाभ्यां

२१ शा. वस्त्वेत्योऽप्रवसे* । शां. सर्वाभिमा पृथिवीं स प्रशिष्यान् । स प्रशिष्यान् । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन चापि नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् । शा. वाऽविदिष्टः क्रमदिदिष्टा मौनभूक् भवति । २२ शां. नास्ति ।

*इदं प्रवृत्तिधर्मादिगुणानां लोकाणां प्रायः सर्वेषु टीकासम्बन्धनाया क्रमेण व्याख्यानात्कृतवृत्तमाहो व्याख्यानानुसंधितेषु लोकेषु तदर्थं व्याख्याना च निवेदिषीते ननु सद्यस्तिच्छेदमद्यश्चा विषयान्मूलवृत्तमेवो बोधित्वा ।

दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थं च तथा स्पृहा ॥२३॥
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।

गुणाभ्यामेकतो वा यः अवशिष्टः सः तारखी संसार-
रणशान्तं न स्यादिति चेदित्यः ॥ २३ ॥

[शं०] इदानीं दमदोषानाह श्लोकत्रयेण—दम
इति । दमः अष्टादशदोषः स्यात् अष्टादशदोषसमन्वितो
भवति । किमेतेषां दोषत्वमिति चेत्—प्रतिकूलं कृते
भवेत् एतेषामन्यतमे कृते दमस्य प्रतिकूलं कृते भवेत् ।
के ते ? अनृतम् अथार्थवचनम् । पैशुनं परदूषणवचनम् ।
तृष्णा विषयेष्वा । प्रातिकूल्यं सर्वेषां प्रतिकूलता । तमः
अज्ञानम् । अरतिः अयथालाभसंतुष्टिः । अधवा, रति. स्त्री-
भोगेभ्यभिरतिः ॥ २३ ॥ लोकद्वेषः लोकानामुद्वेगाचर-
णम् । अभिमानः सर्वेषामप्रगतिभावः । विवादः जन-
कल्हाचरणम् । प्राणिपीडनं स्वदेहपूरणाय प्राणिहिंस-
नम् । परिवादः समक्षे परदूषणाभिधानम् । अतिवादः
निरर्थकोऽतिप्रलापः । परितापः वृथादुःखचिन्तनम् ।
अक्षमा इन्द्रासहिष्णुता । अधृतिः इन्द्रियार्थेषु चपलता
॥ २२ ॥ अतिद्विः धर्मज्ञानवैराग्याणाम् । पापकृत्यं
प्रतिपिडाचरणम् । हिंसा अविहितहिंसा । इति इत्थं
दमदोषा. प्रकीर्तिताः । एतैः अनृतादिभिः दोषैः विमुक्तो
यो गुण. सः दम इति उच्यते सद्भिः ॥ २३ ॥

[नील०] अष्टादशदोषस्याष्टादशगुणत्वं दमस्या-
ह—दम इति । कृते कर्मणि वैदिके प्रतिकूलमश्रद्धा आल-
स्यादि च । अकृते उपवासत्रतादौ प्रतिकूलं क्षुधाजिह्वा-
लौल्यादि इदं द्वयमेको दोषः १ अनृताभ्यसूये प्रसिद्धे ३
कामः रुच्यभिलाषः ४ अर्थो धनार्जनार्थेऽतियत्नः ५ स्पृहा
धनाद्यभिलाषः ६ ॥ २३ ॥ पैशुन्यं परदोषसूचकत्वं ११
परिताप. अतिदुःखित्वम् १४ अरतिः सत्क्रियाऽनभि-
लाप. १५ ॥ २४ ॥ अपस्मारः कर्तव्याविस्मरणम् १६ अ-
तिवादः पराक्रोशः १७ संभावना महत्त्वबुद्धिः १८ ॥२५॥

[अर्जु०] दमस्याङ्गान्याह—दमो ह्यष्टादशगुणः प्र-
तिकूलं कृताकृते । अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थं च तथा
स्पृहा । क्रोधः शोकस्तथा लोभो दम्भः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथाऽरतिः । अपस्मारः सा-
तिवादस्तथा संभावनात्मनि । गुणोऽङ्गमङ्गानां निवृत्तिरु-
पत्वान्निवृत्तेस्तु प्रतियोगिनिरूपणीयत्वात्प्रतियोगिनामाह—
प्रतिकूलमित्यादि । प्रतिकूलं विरोधि, दमस्य कृतं सुकृतं,

मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथाऽरतिः ॥ २४ ॥
अपस्मारश्चातिवादस्तथा संभावनाऽऽत्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिर्न्यते ॥२५॥

सप्तकाम्यं(?) दमविरोधि अहं, ह्यहं कामार्थं प्रीतिवा-
र्याम्भौ स्पृहा सुगमदिलाभः । तृष्णा पेयाभिलाषः । लोभो
धनाभिलाषः । इयपि पौनरुपम् । अपस्मारः प्रमत्तणम् ।
एषामष्टादशानां विमुक्तिर्दमगुणाः । पंचिन्मदोऽष्टादश-
दोषः स्यादिति पठित्वा एते दोषा इति यदन्ति ॥ २३ ॥

[सप्त०] अत्र प्रमत्तान्मदस्य विरोधिन आह । दोषा
दूषकारिभवनः । प्रतिकूलं प्रातिकूल्यं दुःखहेतुत्वेन तावान्
कृताकृतं तपमि कृतम्य दुःखं प्रत्यक्षमिदम् । तत्तुन्य-
तयाव्यकृते दुःखभावनात् अत्रशृत्तिगिति कृतप्रणम् ।
अभ्यसूया परस्मिन्दोषारोपः । कामार्थं कामः स्त्रीभोगाद्य-
भिलाषः । अर्थो धनं तमिन्मदृष्टेति तद्वेगोच्छ्रयाः प्राप-
कत्वेन तपःशेशासहनात् ॥ २३ ॥ गौडपाठः—'श्रीः-
शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च । मत्सरश्च विहिं-
सा च परितापस्तथाऽरतिः । अपस्मारश्चातिवादस्तथा सं-
भावनात्मनि । एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भि-
रन्यते' अस्यार्थः—तृष्णा सुगममन्तानाभिलाषः । लोभ-
स्तत्साधनाविच्छेदेच्छा । पैशुन्यं यत्तुमत्परदोषप्रशङ्का-
नम् । परितापोऽल्पदुःखहेतुमन्निपातेव्यतिदुःखित्वम् । अर-
तिः सत्क्रियानभिलाषः । अपस्मारः कर्तव्यविस्मरणम् ।
अतिवादः पराक्रोशः । तपसाभावितान्धता (?) आत्मो-
त्कर्षप्रत्यय इत्यष्टादश ॥ २४ ॥ २५ ॥

[दुर्घ०] एतदेवाह—दमस्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वसू-
तमाहितम् (२२) मदोऽष्टादशदोषः स्यात्स्यागो भवति
पद्गुणः (२६) अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान्परिवर्ज-
येत् (३६) मदोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रातिकूल्यं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थं च तथा स्पृहा (२३)
क्रोधशोकौ तथा लोभो दम्भः पैशुन्यमेव च । मत्सरश्च
विहिंसा च परिहासस्तथारतिः (२४) अपस्मारः साभि-
वादस्तथा संभावनात्मनि (२५) एते मददोषाः । त्यागो
भवति पद्गुण इति । श्रेयांश्च पद्द्विविधस्त्यागः प्रियं प्राप्य
न हृष्यति (२८) अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न
गच्छति । इष्टान्पुत्रांश्च दारांश्च न च याचेत् कर्हिचित्
(३२) अर्हते याचमानाय प्रदेयं यच्छुभं भवेत् (३३)
अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः (२९)
स्यैकैर्द्रव्यैर्द्रवति न्यायमुक्तञ्च कामतः । (३०) न च

२३ शं. दमो स्यात् । शं. कृते भवेत् । अनृतं पैशुनं तृष्णा प्राति-
दूष्य तमोऽरतिः । २४ शं. लोभोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।

परिहासोऽतिवदश्च परितापोऽप्रमादः । २५ शं. अतिद्विः पापकृत्यं च
हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ॥

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति पङ्क्तिः ॥
 विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ॥ २६ ॥
 श्रेयास्तु पङ्क्तिमत्यागानृतीयो दुष्करो भवेत् ।
 तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिन् जितं कृते ॥२७॥
 श्रेयास्तु पङ्क्तिमत्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
 इष्टापूर्तं द्वितीयं स्वान्निर्व्वरारग्ययोगतः ॥ २८ ॥
 कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।
 अप्यवाच्यं वदन्त्येते स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ २९ ॥

त्यक्तैर्द्रव्यैर्द्रवति नोपयुक्तैश्च कामतः ।
 न च द्रव्यैश्चन्द्रवति नोपयुक्तैश्च कामतः ॥ ३० ॥
 न च कर्मस्वसिद्धेषु दुःखं तेन च न ग्लपेत् ।
 सर्वरेव गुणैर्गुणैः प्रपवानपि यो भवेत् ॥३१॥
 अप्रिये च ममुत्सवे व्यया जातु न गच्छति ।
 इष्टान्पुत्रांश्च दाराश्च न याचन कदाचन ॥३२॥
 अर्हते याचमानाप प्रदेय तच्छुभं भवेत् ।
 अप्रमादी भवेद्वैतः स चाप्यष्टगुणो भवेत् ॥ ३३ ॥

कर्मसु सिद्धेषु दुःखं तपु न च ग्लपन् (३१) एन पत्त्यागगुणाः । य गच्छ प्रिय प्राप्य न हृष्यति अप्रिये च न व्ययने । अत्रत्याग याचन अर्हत विप्रिक्रमिण तथा याचमानायावाच्यमपि वन्न यो न्याति सतृतीयो गुणः पूर्वाक्त्यागत्रयेण सहवर्तत इति मन्तृतीयश्चतुर्थ इत्यर्थः । त्यक्तैर्द्रव्यैर्द्रवति मुस्य न तन्कामयन् । अप्युक्तैर्भवतीति यस्य मन मोक्षसि पञ्चमो गुणः । पूर्वोक्त्यागत्रयेऽपि आग्मभवेत्कन्येऽपि यस्य न दुःखं तं च हेतुना न ग्लपन् स पश्ये गुणः । एव त्यागोऽपि पङ्क्तिः भवति ॥ २५ ॥

मार्तकर्मणि । इष्ट द्रव्यो न्त्तम्, पूर्तं पित्रुभ्य इति केचित् । नित्य वैगम्ययोगत विपुलमस्त्वन्वानित्यन्वाति-नोपगतिं ततो विरक्तता वनात्पिगित्याग कामत्यागत्र गनेन्द्र, स तृतीय इति स्मृतः । किमनैभवतीत्यत आह—अप्रमादीति । अप्रमादिना कामो नश्यति । न गजयर्मो—अपचानमलो धर्मो मलोऽर्गन्व निगूतम् । अप्रमादमल कामो भूय स गुणवर्णः । एतै पद्भिर्ममन्वित त्यागैः, स अप्रमादी भवन् । स अप्रमाद अष्टगुण अष्टभिर्गुणैः ममन्वितो भवति ॥ २६ ॥ २७ ॥

[लक्षा०] दमोऽष्टादशदोष स्यात्स्वित्प्र अष्टादश दोषा त्रयेति ममाम ॥ २३ ॥

[नाट०] मन् इति । यथा विपर्यया त्मगुत्वन उजास्त एव कृताकृतप्रतिगुलान्योऽष्टादश । तथा वक्ष्यमाणत्वं पङ्क्तिमत्यागस्य च विपर्यया पद् । त च लक्ष्मीप्राप्तौ हर्षे १

[शश०] इत्यादीं मददोषानाह—मन् इति । मन्तोऽष्टादशदोष म्यान त्यागत्र पङ्क्तिः भवति । विपर्ययाः स्मृता एन अनृतात्किं हिमान्ता ये दमदोषवन्त स्मृताः, त एन विपर्ययाः स्मृता मन्त्यात्स्वित्प्रवन्त स्मृता मन्तोषा मदनाशकरा उदाहृताः । ते ते ? सत्याप्युनातुष्णाप्राति-कृत्वावमोऽगितिलोकाद्विपानमिमानाविवाताप्राणिहिमाप रिवापानतित्वापगितापयमापृतिमिद्वपपापहृत्वाहिमा द-त्यन मन्ताःकरा उदाहृता ॥ २४ ॥ 'त्यागो भवति पङ्क्तिः इत्युक्तम् । तत्राह—श्रेयानिति । श्रेयान् तु पङ्क्तिमत्यागः, तत्र एतपु पङ्क्तिमत्यागसु मध्ये तृतीय त्यागो दुष्करो भवति दुःखसप्तपच । तन तृतीयेन त्यागन दुष्कर्म आध्यात्मिकादिमेतमित तरन्त्येव तस्मिन् त्यागे कृत सति सर्वं चित भवन् ॥ २५ ॥ त्यागपत्न दशं यदि—अर्हत इति । अर्हत योग्यान् याचमानान् पुत्रान् पितृ ददाति इति यन् तदन्त्यागद्वन् पण्णा मध्ये प्रथमम् । इष्टापूर्तं द्वितीयं स्वान् इष्ट औत कर्मणि यदानम् । पूर्तं

[नाट०] मन् इति । यथा विपर्यया त्मगुत्वन उजास्त एव कृताकृतप्रतिगुलान्योऽष्टादश । तथा वक्ष्यमाणत्वं पङ्क्तिमत्यागस्य च विपर्यया पद् । त च लक्ष्मीप्राप्तौ हर्षे १ अप्रिये ज्ञात व्यया २ स्वीयेषु याञ्चा ३ पात्रेव्यपगत ४ सत्यपिदारे इष्टापूर्तयोरकृणम् ५ कामम्यात्यागः प्रमादश्च ६ एन चतुर्विंशतिमदोषा ॥२६॥ श्रेयान्त्रास्तत्र तृतीयो वक्ष्यमाणः कामत्याग तस्मिन्कामत्याग इत मति पित्त मेदः भाप निष्ठा द्वैतभिति यावन् स एव दुःखं 'द्वितीयाद्वैतं भय भवति । यत्रान्यत्सदन्यन्यच्छृणोति तस्य अ-यदस्य तदुत्सम्' द्यान्निष्ठुतिभ्य । कामत्यागादव सर्वं दुःखनिवृत्तिरूपो मोय सिद्ध । तथा च श्रुतिः । यथा खर्वे प्रमुच्यन्त नामा येऽस्य इति स्थिता । अथ मन्योऽसुत्रो भवत्यत्र ब्रह्म समस्तुत इति ॥ २७ ॥ त्यागमवाह श्रेया-निति । प्रिय लक्ष्मीं विद्या च न हृष्यति न दुष्यति १ इष्ट यागहोमादि आपूर्तं तदागारामाणि २ ॥ २८ ॥ काम त्यागस्य परा काष्टामाह—अपीति । अवाच्य निर्द्वैत्ति-कत्वान् तथा चोदाहृत । यथा सर्वं प्रमुच्यत इति ॥ २९ ॥ त्यक्तैरिति द्रव्यैः कथान्निभ्यश्चैव यन् निन्कामत्वं

२६ ख नाति । २७ ख नाति । या दुःखदस्वव दुष्करः । इति तर मदेव विरिभ्यक्त विन मेदः । २८ ख प्रिय प्राप्य । इव वल्लभप्रिय ख नाति । या पूर्वार्थं नाति । प्रदक्षिण पूर्वोक्त्यागोऽपि सचैक-धाह- । तत्र पाठभद-—कामननय गुणवित ददाति वद । इष्टापूर्तं-जित । २९ ख अत्येतापानस्य पदार्थेऽऽऽः सार्थमिदं विदुः च पुत्रके । या प्रथमिदं पात्रात्पेन वदुत्पत्तयान् । अत्येतापानस्य पात्राणि १ श्रेया न

इति । ३० ख या मति नोपयुक्तः । अतोऽपि नन्ति । ३१ ख न च कर्मसु तद्वन् सिद्धुदितेनो दया । सर्वेऽपि गुणैरेव द्रव्यकर्मि दो भवेत् । पददक्षिणित लय उदाहृतवदुष्यते । दमोऽष्टादश त्यागस्यो भवति वदुष्यत् ॥ ३२ ख न च उति । ख न च न्यदस्येदो भवेत् । ३३ ख क्वचित् दा-—इत्येनो भवेत् अत्येतापान-वद-इति वदुष्यत् ।

भवति तत्कामपूर्वकमुपगुचैर्न भवति । यथोक्त-न जातु काम कामानामुपभोगेन शान्त्यतीति । निरामत्य बहु-
भिरिच्छैरपि द्रव्यैर्न भवति नाप्युपयुक्तैः काम्यद्वारा व्ययी-
कृतैरित्यर्थे ३ ॥ ३० ॥ न दुःख कुर्यादिति शेष तेन च
दुःखेन न ग्लपेत् ग्लानिं न प्राप्नुयात् गुणैः, फीत्यादिभि
॥ ३१ ॥ अप्रिये कीर्तिवित्तनाशादिप्रभवे समुपश्लेषि
यो व्यथा न गच्छति स चतुर्थस्त्याग इत्यर्थे ४ पञ्चम
त्यागमयान्त्वारूपमाह—इष्टानिति ५ ॥ ३२ ॥ पष्ठमाह
अर्हत् इति । अर्हते योग्याय ६ पद्धित्यागफलमाह अप्र-
मादीति । स च अप्रमादश्च ॥ ३३ ॥

[अर्जु०] त्यागभेदान्माह—श्रेयास्तु पद्धितस्त्याग
प्रिय प्राप्य न हृष्यति (२८) अप्रिये तु समुपश्लेषे व्यथा
जातु न चच्छति । इष्टान् पुत्राश्च दाराश्च न याचेत् कथ-
चन (३२) अहित याचमानाय प्रदेय तद्वचो भवेत्
(३३) अप्यवान्य वदयेव स तृतीयो गुण स्मृत
(२९) त्यक्तैर्द्रव्यैर्भवति नोपयुक्ते च कामत (३०)
न च कर्मसु सिद्धेषु दुःखे तेन प्रकल्पयेत् (३१)
श्रेयास्त्विति तुशब्दोऽवधारणे प्रकारान्तरत्यागानाम् ।
त्यागतोऽस्तत्वात् । न हृष्यतीति रागत्याग व्यथा न
चान्छति इति द्वेषत्याग । प्रदेयमपि याचमानाय
प्रतिनिविमृत्वा देयमित्याह—इष्टानिति । अहित दुःख-
कर दातुर्यथा भवति तथा याचमानाय प्रदेय तद्वचो भवे-
दित्यवयव । तद्वचस्तस्य याचकस्य वच, वच शब्दे-
नात्र तदर्थो देयोऽर्थो ग्राहो विषये विषयिण उपचारात् ।
याचितमन्श्य देयमिति यावत् । स एव याचको यथा-
वान्यमपि वदति तत्रापि तदभावात्परकीयवाच्यवादक(?)
प्रतिपेक्षक वचस्त्यागमित्यर्थे । यस्य त्यागस्य च
तृतीयो गुण प्रकार ॥ चतुर्थ प्रकारमाह त्यक्तैरिति द्रव्यै-
स्त्यक्तैर्यस्यागो भवति स चतुर्थस्त्याग पूर्वस्त्याग रागा
दित्यागा अयं तु द्रव्यत्याग इति यावत् ॥ पञ्चमपकार-
माह—नोपयुक्ते इति । रागनिन्धनभोगत्याग ॥
पष्ठमाह—न चेति । तद्वीनो द्रव्यत्यागहीनो वेत्यर्थे ॥
शिष्यव्रतमचर्यादिति शुद्धिर्यस्य स शिष्यबुद्धिः । यथाय
तथा द्विविधत्यागीति वाक्यार्थे । अन्ये त्वेव व्याचक्षते-
य प्रिय प्राप्य न हृष्यति अप्रिये च न व्यथति अयान्य
न याचन अर्हत्तद्विकारिणे तथा याचमानायावाच्यमपि
यन्ते यो वृदाति स तृतीयेन पूर्वोक्तगुणत्रयेण सह वर्तते
इति मनुनीयधनुर् इत्यर्थे । व्यक्ते यद् भवति सुखं तदु-
पयुक्तं न भवतीति मनो यम्य सोऽपि पञ्चमो गुण । तथा
कर्मसु अप्रिमिष्टेषु आरम्भैरित्येऽपि यस्य न दुःखं तं तं च
हेतुना न दूयते स पष्ठो गुण । एव त्यागस्य पद्धिर्भवेति ।
योग्यगुणानामो ईशान्यजानामपि द्रव्याणां त्याग

एवेत्याह—सर्वैरथ गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् (३१)
सर्वे पञ्चभिर्भयोक्तैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् सोऽपि
त्यागीति शेष । यदाह जनक. 'मिथियाया प्रदग्नाया न
मे विचन दहति' इति ॥ २८—३३ ॥

[सर्व०] एव दमस्य गुणभेदेन प्रकागनभियायेदानी
दानरूपस्य त्यागस्य प्रकारान्दर्शयन्नदानरूपस्यापि मपदो
दर्शयति—श्रेयास्त्विति । श्रेयान् श्रेष्ठो यथोक्तत्या-
गान् । मियमिष्ट साधन प्राप्य न हृष्यतीति । प्रियविषय
रागत्याग । अप्रियं चेत्यप्रियविषयव्यापगनाभेदेषुत्याग
इति त्यागद्वयमुक्तम् ॥ २८ ॥ इष्टानिति । इष्टान्
पुत्रादीन् याच्योऽश्रीकृत्य प्रार्थनार्थं धनं देहीति याचितु-
र्वैचोऽहित (अहित?) हेतुत्वात् ॥ ३२ ॥ तदपि वचो याच-
मानायाप्यवाच्यमचरणीय वदत आनोऽशफाय प्रदेयमिति
तृतीयो गुणस्त्यागरूपमुभयत्र वच शब्देन तदर्थमभिप्रेति
॥ २९ ॥ त्यक्तैर्द्रव्यैर्भवतीति चतुर्थे । अयाचितेनापि
द्रव्याणि देयानि एव यो भवति सोऽपि गुण इति शेष ।
नोपयुक्ते कदाचनेति उपभोगत्याग । उपरिपतितानपि
विषयास्तेषु सङ्कृतिकालेऽपि नोपयुक्ते ॥ ३० ॥ पष्ठ गुण-
माह न चेति । न च कर्मसु यगादिषु तद्वीनत्यागहीन
कर्मसु दक्षिणान्तेषु धनस्यावश्यत्याग इति पष्ठो गुण ।
उपसहरति—'शिष्यबुद्धिर्मतो यथा । सर्वैरपि गुणैर्युक्तो
द्रव्यवानपि यो भवेत्' इति । एते सर्वैर्युक्तो द्रव्यवान्
वित्तवानपि यो भवेत् सोऽपि यथा शिष्यबुद्धिरनुशास-
नीयबुद्धिः शिष्यो योग्योऽन्यस्तथैव शिष्ययोग्ये ब्रह्म-
ज्ञानयोग्ये उक्तत्यागप्रचाराभाव एव द्रव्यस्य ज्ञानविरो-
धित्वादित्यर्थे ॥ ३१ ॥ एव प्रपञ्चेन दमत्यागयोग्याणा-
मुक्त्वाऽस्यागुणान् सङ्क्षेपेणाह—मदोऽष्टादशदोष इति ।
दमस्य विरोधी दमाभावोऽत्र मदश देनोक्त । अथान्यत्रा-
प्येते मदा मदाभ्यानामेत एव सता दमा इति । एव ये
मददोषा विरोधिनस्ते दमस्य गुणा इति अर्थान् दमो-
ऽष्टादशगुण इत्युक्तं भवतीति बोध्यम् । त्यागस्याह—
त्याग इति ॥ २६ ॥

[लक्ष्ण०] विषययात्स्मृता एते इत्यत्र स्मृता पूर्व
श्लोकेन स्मागिता । एते प्रागुक्ता दमदोषा एव विपर्ययात्
शमस्यापि विपरीतकरणान् शमदोषा उदाहृता ॥ २६ ॥
त्यक्त्वैव विप्रियमित्यत्र विप्रिय काम त्यक्त्वैव वात्य
एव त्यक्त्वा भूय कामत नोपयुक्ते फल नोपयुक्ते ॥ ३१ ॥
अप्रिये कामे समुत्पत्य सहृदयतित्वा ॥ ३२ ॥ अप्र-
मादी भवेद्विषय एते उक्तैः लोभमोहवामत्यागैः एतत्प-
क्षिपटित्वात्तुक्तप्रार्थे प्रोधमदमत्सरत्यागांश्चेति पद्धि-
स्त्यागैः । स चापि अप्रमादोऽपि ॥ ३३ ॥

दोषैरैतैर्विद्युक्तस्तु गुणैरैतैः समन्वितः ।
एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३९ ॥
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्मव्रवीमि ते ।
एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ४० ॥

लोमश्च शोक ईर्ष्या भयं तथा । अमृया च जुगुप्सा च
अष्टौ दोषाः प्रमाद्यतः ॥ ३६ ॥

[लक्षा०] सत्यं न्यूनमित्यत्र हीनन्यूना उन्नगर्हावि-
त्यमिबानात् न्यूनं न्यूनशब्दवाच्यगर्हाकर्मणो निरृत्तित्यू-
नः । चोद्यं कर्मसंशये प्राप्ते गुरुक्ष प्रति विचारणा ॥ ३४ ॥
स चापि दोस्त्वामोऽपि ॥ ३५ ॥ अतीतानागतेभ्यश्च-
त्यत्र अतीतानि नष्टद्रव्यमुद्दिश्य क्रियमाणानि दुःखा-
नि । अनागतानि अनागतद्रव्यलाभाय क्रियमाणानि
दुःखानि तेभ्यः ॥ ३६ ॥ तान् अप्रतिधान् दोषत्याग-
गुणान् सत्यमुखात् प्रागुक्तस्तथादीनष्टगुणान् ॥ ३७ ॥
निर्वर्तित्वं दोषेणेत्यत्र दोषेण दोषात् ॥ ३८ ॥

[शं०क०] इदानीम् ' कथं समृद्धमत्यर्थम् ' इत्यनेन
उपक्रान्तमर्थमुपसंहरति—दोषैरिति । दोषैरैतैः ' क्रोधा-
द्यः ' इत्यादिना पूर्वोक्तेः त्रियुक्तं तु गुणैरैतैः ज्ञानादिभिश्च
समन्वितं यत् एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३९ ॥
किं नृणां—यन्मामिति । हे राजेन्द्र, यन्मां पृच्छसि
तत्र संक्षेपान् समासतः व्रवीमि ते, एतन् वक्ष्यमाणं पाप-
हरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३३ ॥ एवमुक्ते प्राह
धृतराष्ट्रः—आख्यानेति । आर्यानां पुराणं पञ्चमं येषां
वेदानां ते आर्यानामपञ्चमाः । श्रूयते छान्दोग्ये—' इति-
हामपुराणं पञ्चमम् ' इति । तैः आर्यानामपञ्चमैः वेदैः
भूमिप्रथमं अत्यर्थं कथ्यते ऋष्ययते बहुमन्वते सर्वस्माद्-
विरोऽयमिति । कथ्यते इति केचित्पठन्ति । आर्यानामप-
ञ्चमभेदः षड्विंशतः पञ्चवेदीति कथ्यत इत्यर्थः । तथा
पाप्ये चतुर्वेदाः त्रिवेदाः अपरे द्विवेदाः एतदेवाश्च अन्त-
पञ्च तथा अपरे परित्यक्तत्वादिवेदाः अपरे । एतेषु मनु-
ष्येषु अनिकं श्रेष्ठं मृदि, यमहं ब्राह्मणं वेदं विद्याम् ॥ ३५ ॥

[नोट०] प्रथमाऽप्यान्वयमुपसंहरति—दोषैरिति ॥ ३९ ॥
एवं विभाषानान्युक्तिम्य अप्ययतमृतीताद्वेदादविगतवे-
दानामनेकत्वं मन्वानः किं नष्टेन श्रेष्ठमिति पृच्छति—
एतत्प्राणैः । आर्यानामितिहामपुराणादि पञ्चमं येषु
भेदः, सर्वं मन्विदं सप्त प्रसिद्धं विद्यां पुराण एतदं
सर्वमिहामिदमिदं नामादिप्रपञ्चविद्यतमं भूमाप्यं

धृतराष्ट्र उवाच—

आख्यानपञ्चमभेदं भूमिप्रथमं कथ्यते जनः ।
तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ ४१ ॥
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यन्तश्च तथा परे ।
तेषां तु कतरः स स्याद्यमहं वेदं वै द्विजम् ॥ ४२ ॥

परं ब्रह्म तदेव जनः स्थावरजङ्गमरूपं जगदिति कथ्यते ।
अन्ये शाग्निः पुनश्चतुर्वेदाः चत्वारि वेदयन्ति ते तथा ।
चत्वारः पुरुषा इति श्रुत्यैः । शरीरगुरुरूपश्छन्दःपुरुषो वेद-
पुरुषो महापुरुष इति । छन्दो गायत्र्यादि निषत्ताक्षरपादं
तच्च यजुःसाध्नोरप्युपलक्षणम् । वेदः कर्मचोदनात्मकं
ब्राह्मणम् । तथा त्रिवेदाः त्रीन् क्षरमक्षरमुत्तमं चेति पुरुषं
वेदयन्ते त्रिवेदाः । क्षरं प्रधानं अमृताऽक्षरं हरः क्षरत्मा-
नाभीशते वेव एव इति । अमृतो जीवः कूटस्थः सोऽक्षरं
सुलोपआर्यः ईशते ईष्टे । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो-
ऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति
॥ ४१ ॥ तथा द्विवेदाः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म
परं च यदिति वाच्यवाचकयोरभेदेन शब्दब्रह्मशब्देनात्र
कृत्स्नो नामरूपात्मकः प्रपञ्च उच्यते । परं च तदतीतमिति
द्वयमपि वेद्यत्वेन वदन्ति । एकवेदाः एकभैवानुद्वृत्त्यं नेह
नानाऽस्ति किंचित्तेत्याद्य एवमेव वेद्यं वेदयन्ति । अनुचक्ष
ऋच्यते स्तुत्ये इति ऋक्ष ईश्वरः स प्रथमत्वेन नास्ति येषां
तेऽनुचः ब्रह्मद्वैतवादिनः । एकवेदानां व्युत्थानकाले द्वैत-
मस्ति समाधौ तु वाचितं तद्भवति । अनुचां तु अवस्था-
द्वयेऽपि द्वैताभावस्तुल्य इति भेदः । एतेषां पण्णां मध्ये
स कतरः कतमः यमहं वेदं जानीयां द्विजं ब्राह्मणं ब्रह्म-
विदमित्यर्थः । अत्र भूमिप्रथमं जन इति प्रथमः सविशेषाद्वै-
तपक्षः । द्वितीयो निरीश्वरपक्षः सांख्यानां, मीमांसकानां
च । त्रिवेदास्तु पातञ्जला जीवेशजगतां भेदं वदन्तः ।
द्विवेदास्तत्रैडुलोमाः कार्यात्मना भेदं कारणात्मना अभेदं
च सत्यमेव वदन्तः । यथा कटकमुकुटाद्यात्मना भेदोऽपि
सत्यः कनकात्मनाऽभेदोऽपि सत्य एवेति । एकवेदाना-
मपि त्रिचिद्बोधयोग्यं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं द्वैत-
मस्त्येव व्यावहारिकं प्रातिभासिकास्तयोवाध्यात् रज्जु-
रगाद्वैद्विभ्रणं यावन्मोक्षमवाप्यम । अनुचां तु दृष्टिस्त-
द्विवादितां यथा रज्ज्वासुराः मयू च कल्पिता एवमा-
त्मनि जाग्रत्प्रसौ सामरात्तायौ इति भेदः । ' तत्राधारापा-
परादाभ्यां निप्रपञ्चं प्रपञ्चयते ' इति न्यायेन आद्यं
पञ्चानुत्पद्यं च्यवत्तत्स्य ' तत्राधिक्यत्वात्पञ्चमपरोपदृष्टोपपन्न-
त्वम् । अन्त्यः परोऽप्यवत्तत्स्य कथ्यतागपत्तापेन । एकवे-

३९. म. विदुः ३. स. मन्विदं. ४०. विदुः ३. मन्विदं. ४१. म. विदुः ३. मन्विदं. ४२. म. विदुः ३. मन्विदं.

पञ्चमी । ४१. म. विदुः ३. म. विदुः ३. मन्विदं. ४२. म. विदुः ३. मन्विदं.

सन्तसुजात उवाच—

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्देदास्ते बहवः कृताः ।

दृष्टस्तु व्यामिश्रदृष्टयाऽनिर्यचनीयाख्यया । एवमेव दृष्टि-
त्रयमाश्रित्य शास्त्रमपि प्रवृत्तम् । आकृतेः परिणामादिति
अवधारोपकाले परिणामदृष्टिः सूचिता । ब्रह्मैव कनककुंडल-
न्यायेन जगदाकारेण परिणतम् । तथा च श्रुतिः—तदा-
त्मानं स्वयमकुरुत सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । सत्यं
व्यावहारिकं जाग्रदज्ञादि । अनृतं प्रातिभासिकं स्वप्न-
ज्जुर्गादि । एवमुभयात्मकं सत्यं कालत्रयाचार्यं ब्रह्मैव प्रात-
मिति श्रुत्यर्थः । तथा आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति स्वप्न-
काले आत्मनि जाग्रदकाले मायेन्द्रजालमरीचिकोदकादयो
हि प्रसिद्धतराः सृष्टयो भवन्ति विचित्राश्च ताः । न च ताः
न सन्तीति वक्तुं शक्यमनुभूयमानत्वान् । नापि सन्तीति
ज्ञानेन सद्यो वाधान् । एवं ब्रह्मण्यपि विचित्राऽनिर्यच-
नीया सृष्टिरस्तीति सूत्रार्थः । तथा चास्य जगतोऽनिर्यच-
नीयत्वं श्रुतिराह—को अद्धा वेदं क इह प्रवोचच्छ्रुतं आ-
जाता कुत्र इयं विस्तृष्टिरिति । तं कोऽपि न वेदं न कोऽपि
प्रावोचदिति श्रुत्यर्थः । सेयं व्यामिश्रदृष्टिः । अपवाददृ-
ष्टिस्तु 'आह च तन्मात्रम्' इति सूचिता । स यथा सैन्यव-
खिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत । स यथा सैन्य-
वचनोऽनन्तरतोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एव वा अरेऽय-
मात्मा कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुत्या च दर्शिता । यथा
जले प्रास्तः सैन्यवखिल्यः स्तोपादानमुदकं जले लीनमनु
स्वयमपि लीयते अन्यथा करकालये इव जले परिमाण-
विक्रयं स्यात् । अतः सः अन्तरं कारणम् वाहां घनीभावः
तदुभयवर्जितः केवलरसतन्मात्रात्मना जलेऽभिव्यक्तो
दृश्यते । एवमयं प्रपञ्चः कार्यकारणोभयस्वरूपहीनः
समाधौ केवलप्रज्ञानघनोऽभिव्यज्यते इति श्रुत्यर्थः । अनेन
दृष्टित्रयेण जनबोधार्थं शास्त्रं प्रवृत्तम् । यथोक्तं संक्षेपशारी-
रके—आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिर्येवं व्यामिश्रदृष्टिरिति दृष्टि-
विभागमेवम् । संगृह्य सूत्रद्वयं पुरुषं मुमुक्षुं सम्यक्प्रवो-
धयितुमुत्सहते क्रमेणेत्यादिना । श्रुतिवचांसि-मुनिस्मर-
णानि च द्वयविशारदगौरपि सर्वैः ॥ त्रयमपेक्ष्य दशां
त्रितयं विना नहि षटासुपयान्ति कदाचनेत्यन्तेन ॥४२॥

[अर्जु०] एतैर्दोषैर्विमुक्तं गुणैरुपेतं तपः समृद्धं भवति
नान्यत्रेति भावः । केवलमसहायम् ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणः केन
भवतीति पृच्छन्ति—आख्यानपञ्चमवेदंभूमिष्टं कथ्यते
जनः । तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरं । द्विवेदाश्चै-
कवेदाश्चाप्यनुचक्ष तथापरं । तेषां तु कतरः सः स्वाद्यमहं
वेदविहिजम् । आख्यानमितिहासः पञ्चमो येषां तैर्वेदंभू-

सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिद्वस्थितः ॥ ४३ ॥

यिष्टं बहुत्वभाजनं यथा भवति तथा कथ्यते जनः अनृचो
जातिमात्रेण ब्राह्मणो जात्या वेदैर्वै, तत्र वेदपक्षेऽपि
आख्यानपञ्चमैश्चतुर्विधैर्विद्वद्भिर्द्वीभ्यामेकेन वा ब्राह्मणो भव-
तीति प्रशार्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

[सर्व०] य एतैर्दोषैर्विमुक्तो गुणैश्चान्वित इत्यर्थः
॥ ३९ ॥ आख्यानपञ्चमैरिति आख्यानं पुराणेतिहासादि
वेदैरधीवैर्भूमिष्टं प्रायशः कथ्यतेऽभिधीयते ब्राह्मणतया ।
जनो लोकः त्वंच ब्राह्मणस्य वेदेनं किंचित्कार्यमिति वदसि
तर्कित्वेति । वेदाध्यायिनो ब्राह्मणा उतानृचः । कश्च-
न्देन वेदमुपलभ्यति अवेदा एव ब्राह्मणा इति । कतमः
स्यान् स यमहं वेदं जानीयां ब्राह्मणमिति ॥४१॥४२॥

[दुर्घ०] एतैर्दोषैर्विमुक्तं गुणैरुपेतं तपः समृद्धं भवति ।
विपरीतत्वेऽसमृद्धं भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

[लक्षा०] आख्यानमितिहासपुराणं पञ्चमः पञ्च-
त्वसंख्यानिरूपको येषां ते तथोक्तः ॥ ४१ ॥ अनृचश्च
तथा पर इत्यत्र अनृचः न विद्यन्ते ऋचः, वेदश्चवगादिकं
परित्यज्य ध्यानं गताः इत्यर्थः । ब्राह्मणं त्रियम् ॥ ४२ ॥

[शं०] य एव स्वामाविकचित्सदानन्दद्वितीय-
ब्रह्मात्मनावस्थितः, स एव ब्राह्मण इति दर्शयिष्यन् तद्वच-
तिरिक्तस्य सर्वस्य तदज्ञानमूलत्वं दर्शयति—एकवेदेति ।
एकस्य वेदस्य—वेदमिदंरूपम् अनिदंरूपम्, वेदेनं वेदः—
एकम्याद्वितीयस्य संविद्रूपस्येत्यर्थः । तस्य एकवेदन्य ब्रह्म-
णोऽनवगमादगादयो वेदाः बहवोऽभवत् । अत्र क्रगादयो
वेदाः तत्रप्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वन्ति इति वेदाख्यानम-
यायुः । अथवा, सद्भावं सावयन्तीति वेदाः । विदन्ति
वेदनसावनभूता इति वा वेदाः । अथवा, ब्रह्माधीनमात्मानं
लभन्त इति वा वेदाः । अथवा, ब्राह्मण आत्मनया लाभ-
हेतव इति वा वेदाः* । विद विचारणे, विद् सत्तायाम्,
विद् ज्ञाने, विद्द लाभे,† एतेषां धातूनां विषये वर्तन्ते
यस्मात्, तयो वेदा इत्युक्ताः । तदेकवेदस्वरूपं किमिति
चेत्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तस्मान्
सत्यस्य एकवेदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवगमाद्देदा बहवो
व्याख्याताः सर्वे वेदास्तद्दर्शनहेतवः । हे राजेन्द्र, त्वमपि
किमेवं ज्ञात्वा सत्येव ब्रह्मणि स्थितोऽसि? कश्चित् पुनः
सत्ये अवस्थितः प्रतिष्ठित इति ॥ ३७ ॥

[नील०] एवमेकेषु पक्षेषु स्थापितेषु सिद्धान्तमाह-
एकस्येति । ब्रह्मैव एकं वेदं तत्र सत्यं कालत्रयेऽप्यन्वयं

एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते ।
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

तस्य अज्ञानान् वदन्ति वेदानि उपास्यानि अग्रहभूतानि
कृतानि कल्पितानि वेदे सत्यप्रतिपत्त्यर्थं तेषामग्रहत्वं वेद
एवाह—तदेव प्रज्ञा त्वं विद्वि नेदं यदिदमुपास्त इति ।
तस्मिन् सत्ये प्रज्ञाणि कश्चिदेव अवस्थितः ब्रह्मलामोऽति-
दुर्वेद इत्यर्थः । श्रुतिगुण्यज्ञानकार्यत्वं जगत आह—तुच्छे-
नाऽऽभ्वपिहितं यदासीत् तमसस्तन्महिनाऽज्ञायते क-
मिति । तुच्छेन रज्जुरगादिवदध्यस्तेन मिथ्याभूतेन तमसा
आसु सर्वेष्वपकं प्रज्ञा अपिहितमाच्छादितं यन् आ-
सीत् तन् एकरूपं सन् तमसः अज्ञानस्य । तपस इति पाठे
आलोचनस्य संकल्पमात्रस्य महिना महात्म्येन अजायत
प्रपञ्चाकारेण आविर्भवूव । यथा रज्जुरज्ञानावृता सर्पा-
कारेणाविर्भवति तद्वदिति श्रुत्यर्थः ॥ ४३ ॥

[अर्जु०] उत्तरमाह—एकरूप वेदस्याज्ञानाद्वेदान्ते
वहवः कृताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
अल्पप्रतीत्यजीवितैरज्ञानादृग्यजुःसामाथर्वभेदेन वहवः
कृताः । यथा सत्यस्य प्रज्ञागः एकरूपापि अद्वितीयस्या-
ज्ञानान् वदन्ति सत्यानि जीवभावेन कृतानि सत्ये एकर-
रूपे प्रज्ञाणि कश्चिदेव बीतरागोऽवस्थितः न सर्वैः ॥ ४३ ॥

[सर्व०] एकरूपेति । सत्यं ब्रह्म तद्वेदी च सर्ववेदे
स एव प्राक्षणः सद्ज्ञानिनां स्वर्गादिपल्लोभप्रवृत्तानां
वेदाश्रुतिसिद्धिप्राप्तिभित्ताद्विद्विमित्यर्थः । सत्यं तु वेदे कश्चि-
देवावस्थितः ॥ ४३ ॥

[दश०] एकरूपेदस्य चाज्ञानादित्यत्र अज्ञानान् ज्ञान-
नतयभावात् । न च सत्यस्य राजेन्द्रेत्यत्र एकरूप अर्थक्रिया-
कारिताया प्रज्ञाया सह एकाकारतया भव्यारयपारमार्थि-
कमध्यम्य जगतः अज्ञानान् वदन्ति सत्यानि पारमार्थिक-
ध्यायशक्तिप्रतिभात्मिकभेदेन श्रीणि सत्यानि केचि-
दाहः । पेषित् कश्चिन् । मार्गं वेदति प्रज्ञे पुंसि कः कं
शिरोऽङ्गुनोरीत्विमिधानान् यः यावुरूपः पितृ संशयति
सर्वमिति पितृ ज्ञानी सत्य एकरूपेण सत्ये अवस्थितः
यथा सत्ये सता जगत इत्यत्र इति ये प्राप्ये तागतये
पावपितः ॥ ४३ ॥

[दश०] भूयो मे शृणु—ए इति ॥ ३८ ॥ विम-
धं । नो पेन, तत्र यद्वदन्ति मन्मथु—मत्यादिति ।
यस्यान मत्यानादिलक्षणान् प्रज्ञागः प्रत्ययमानाना
ज्ञानाविषयज्ञानावस्थित्यागन् अज्ञानानि देहादापास्त-

सत्यात्प्रच्ययमानानां संकल्पश्च तथा भवेत् ।
ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ॥ ४५ ॥

भावमापन्नानां संख्या वितथा अभवन् व्यर्थं भवन्ति,
एवमाविकसत्यसंकल्पाद्यो न सिध्यन्तीत्यर्थः । ततः कर्म
यज्ञादिकं प्रतायेत वितृप्तं भवेत् । तदेतत्सर्वं सत्यस्य
सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणः अनवधारणात् अनवगमात् आ-
त्माज्ञाननिमित्तत्वात् संसारस्य यावत्परमात्मानमात्मने
साक्षात् विज्ञानानि, तावदर्थं तापत्रयाभिभूतो मरु-
रादिभिरिव रागादिभिरितस्तवः समाकृष्यमाणो मो-
सुहृमानोऽसत्यसंक्रुपः स्वर्गपथत्रादिदिश्यापथेणु प्रवर्तते
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

[नील०] एवमिति । सत्यं प्रत्यगद्वयानन्दं वेदान-
ज्ञाना वाहसुखलोभात् पतदानादिकं कर्तुं प्रवर्तते इत्यर्थः
॥ ४४ ॥ सत्तादिति । तथा भवेत् परमानन्दात्प्रच्यु-
तस्य छुद्रानन्दविषयोऽभिलाषो भवेत् । तद्व्याप्तौ यज्ञो
ज्योतिष्टोमादिः प्रतायेत संतन्यते । सत्यस्य वेदचनस्य
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः अवधारणात् प्रामा-
ण्यनिश्चयात् । संकल्पो वितथो भवेदिति पाठे सत्यह-
स्यैव सत्यसंकल्पत्वमन्यस्य तु संकल्पो बन्ध्य इत्यर्थः ।
मन्त्रज्ञाते यज्ञोऽपि सत्यस्यानवधारणादापरोक्ष्येण अनि-
श्चयादेव प्रवर्तते । ज्ञाते तु सत्ये 'एतद्ब्रह्मा बुद्धिमान्वाह-
वकृत्यश्च भारत' इति कृतकृत्यत्वमेव स्पष्टेते ॥ ४५ ॥

[अर्जु०] दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिकं योजयति—
एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञो
लोभादेतत्प्रवर्तते । सत्यात्प्रच्ययमानानां संकल्पाश्च तथा
भवेन् । ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् । वेद-
मित्येकरूपचनमेतत्त्वविवक्षया अर्थाच्छारादिभेदं परित्यज्य
तमेव कारणं दृष्ट्वेति यावत् । प्रज्ञा प्रमाणज्ञानं सोऽह-
मिति प्रज्ञाणि 'त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यादि द्वैदान्तवि-
ज्ञानान् प्रज्ञा पान्तीति यावन् । दानादीं प्रज्ञागस्तज्ञाने
सति स्वर्गकृत्योभान् प्रवर्तते । सत्याद्ब्रह्मणः प्रत्ययमा-
नानां पृथग्भवतां दानमन्वयितरागुपस्य यथा न्यरूपा-
ज्ञानान् प्रज्ञागोचिनं कर्म तथा दानादि सत्यात् प्रच्युता-
नामिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

[सर्व०] एवं वेदं सत्यरूपमनुमानानामाद्य । उप-
सर्गाणां प्रवेकार्थत्वात् । ईशर्वेदेः प्राज्ञो विद्वानहमिति सुरो
बुद्धिमिति शेषः । तनु न, यज्ञाय दि वेदाः प्रवृत्तास्तं च
पश्यतोऽहं मूलाः, त च हुग्नोदकं इत्याह—दानमित्या-

४४ अ. ४५ वेदमनुमानं, त ४५ वेदमनुमानं सर्वं महति बुद्धि ।
२१. य एवं वेदं लब्धं इतो कश्चि विवस । २१. कोम देव ।

मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्मणा ।
संस्पर्शसिद्धः पुरुषः संकल्पानधिष्ठिति ॥ ४६ ॥
अनैमृत्येन चैतस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।

दिना ॥ ४४ ॥ नन्वेव ज्ञानिनः प्रति वेदा निर्गन्धका एव
स्युः यज्ञादिन तेषां न कार्यं स्यादत आह—सत्या-
त्प्रत्ययमानानां सत्यवचनज्ञानविरहिणां संस्त्वान् फला-
भिलाषात् यो दानादिः स तथा भवेत् लोभप्रवृत्त्या
निषिद्धो भवेत् । ततः सत्याद्यज्ञादयः प्रतीयन्त एव सत्य-
स्यैवेत्येवकारस्य भिन्नफलत्वात् । सत्यस्य ब्रह्मणोऽन्वार-
णात् अवधारणार्थमुद्देश्यत्वेन । हेतुनिवश्या पश्चमी ।
तेन संस्पर्शपूर्वका यज्ञाद्यो निषिद्धा यन्बहेतुत्वात्
तदर्थं चैतद्वैदाध्ययनं व्यर्थमित्युक्तम्, ननु ब्रह्मानु-
रणानुप्रेषासिद्धिस्तत्फलज्ञादिप्रतिपत्त्यर्थमप्यध्ययनमिति
भाव ॥ ४५ ॥

[लक्षा०] तत्समाह्वारणात् । येऽत्र प्रपञ्चं सत्यं यो
वेद स वायुदेव प्राज्ञ ब्रह्मासन्धित्वात्पूर्वप्राज्ञाख्यान-
वान्भवति । यद्वा एतस्य ब्रह्मणि जगति चैकाकारतया,
स्थितस्य सत्यस्य भावप्रधानो निर्देशः पारमार्थिकसत्य-
त्वस्य अज्ञानान् सत्ये उक्तविद्यया अनेकस्मिन् सत्यत्वे
कश्चिदाद्यौ अवस्थित तस्मात् कारणान् एतं प्रपञ्चं सत्यं
पारमार्थिकसत्यं यो वेद स प्राज्ञो भवतीति योजना ।
लोभान् । स्वर्गाद्यफलभोगान् ॥ ४४ ॥ सत्यात्प्रत्ययमा-
नानामित्यत्र सत्यात् परब्रह्मण । तत्र कर्म प्रभासेत्यत्र
तत् कारणान् सत्यस्य परमात्मनः अन्वधारणान् कर्मणः
प्रभासेत प्रकृत्यथा अज्ञाना मनसि भासेत् ॥ ४५ ॥

[शंको०] इदानीं ब्राह्मणलक्षणमाह—विद्यादिति ।
बहुपठतम् आख्यानपश्चमपेदाध्यायिनः बहुमागिति विद्यात्
न साक्षात् ब्राह्मणमिति । कस्तर्हि सुरयो ब्राह्मण इति
चेत्—य एव स यान् सत्यादिलक्षणान् नोपैति, स्वाभा-
विकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः । स
एव हेतो ब्राह्मणत्व्या, नेतर, यः सत्यात्प्रत्युतोऽऽत्तार्थं
सन् कर्मणि प्रवर्तते । तथा च ब्रह्मविदमेव ब्राह्मणं दर्श-
यति श्रुति—‘मौनं चाभौनं च निर्दिश्यात् ब्राह्मणं स
ब्राह्मणः’ इति, ‘विषापो विजोऽविचिन्विस्वो ब्राह्मणो
भवति’ इति च ॥ ४० ॥

[नीलो०] मनसेति । यज्ञ इत्यनुत्पद्यते अन्यस्य एतस्य
यज्ञो मनसा देवनाध्यायानादिरूपो भवति । वाचा ब्रह्मयज्ञ-
जपादिरूपो यज्ञो भवति । कर्मणा प्रसिद्धो ज्योतिष्टोमादि-

नामैतद्भातुनिर्दिष्टं सत्यमेव सतां परम् ॥ ४७ ॥

ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ।

विद्याद्बहुपठन्तं तु द्विजं वै बहुपाठितम् ॥ ४८ ॥

एतेषां पूर्वं पूर्वं व्यायान् संस्पर्शसिद्धः सत्यसत्यस्य, सं-
त्वाना सत्यनीयपरमार्थानां ब्रह्मलोकादीनामधिष्ठाता भवति
ब्रह्मनि । तथा च श्रुति—आप्नोति स्वाराज्यम् आप्नोति
मनसस्यति वारपतिश्चक्षुष्यति श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः’ इति
स्वराजो भावः स्वाराज्यं प्रयैश्वर्यम् ॥ ४६ ॥ तस्य सं-
स्पर्शस्य अनैमृत्येन अदाल्येन आत्माहानाद्ब्रह्मसंस्पर्शस्यै
सतीत्यर्थः । दीक्षितव्रतं सुष्टीररणवाग्यमनादिकं कुर्यात् ।
एतन्नाम दीक्षित इति तदीक्ष्य व्रतादेशे इत्यनेन धातुना
निष्ठाप्रत्ययान्तेन निष्पन्नम् । कर्मजः संस्कार आगन्तुनो
विनामी चेत्यर्थः । सतां तु सत्यमेव परं ब्रह्मैव श्रेष्ठम्
अट्टकत्वेनाविनाशित्वात् ॥ ४७ ॥ एतदेव स्पष्टयति-
ज्ञानमिति । प्रत्यक्षं श्रोत्रमोहनिर्मुक्तिरूपं ज्ञानफलं प्रत्य-
क्षमित्यर्थः । तपः कायिकं वाचिकं मानसिकं च तत्
परोक्षमागुप्तिफलप्रदमित्यर्थः । विद्यादित्यर्थेन परोक्ष-
ज्ञानस्य व्यापृत्तिरिह उच्यते ॥ ४८ ॥

[अर्जु०] यदि तद्व्यायानं स्यात् तथापि प्रवर्तते दानादि-
कित्तु तद्व्यायानादपि प्रत्ययमानानां प्रवर्तते इत्याह—
मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । मनसा ज्ञान-
यज्ञः कर्मणा अग्निष्टोमयज्ञः । ब्रह्मानुष्ठानार्थमेतानि कर्माणि
न त्रतस्वरूपसिद्धयर्थमित्याह—संस्पर्शसिद्धिर्बुधः सं-
स्पर्शान्वातिष्ठतं । संस्पर्शस्य सम्यग्ज्ञानं तेन सिद्धिः प्राप्तिः
सिद्ध इति पाठे सिद्धं प्रातः । यदाह भुविगतं (हस्त-
गतं) विस्मृतसुवर्षं संस्पर्शान् तत्त्वज्ञानान् अवतिष्ठते
भ्रान्तिदर्शिताद् रूपान् परात्तत् ब्रह्मस्वरूपेण भवति ।
वया ब्रह्मापीति ॥ ४६ ॥ तत्त्वज्ञानं यमनियमादीनामं-
वोपयोगं कर्मणामित्याह—अनैमृत्येन चैतस्य दीक्षितो
व्रतमाचरेत् । एतस्य मनसः अनैमृत्येन चाश्वत्थेन दी-
क्षितो व्रकोपदेशेन व्रतं यमनियमादिकमप्रतिपत्ति-
योगम् । नाप्नोति निर्वचनमाह—नामैतद्भातुनिर्दिष्टं सत्यमेव सतां
परम् । एतदन्तरनिर्दिष्टं नाम धातुनिर्दिष्टम् । अस-
भुवीत्यस्मादस्तीति मन् । तदेव सत्यं स्वार्थं तद्वि-
त्तविद्यानात् । यद्वा पश्य विद्यारण्यस्य समादनेषु इत्यस्मान्
सीदति लय गच्छति कार्यजातमस्मिन्नित्ययि रण्णि क्ति ।
सना ब्रह्मविष्णुशिवानां सत्यमेव परं त्रेयो ध्येयत्वात्
॥ ४७ ॥ संशितान्याह—ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं

४६ स वाचान्यथावेत् । ह्यः भवतिष्ठते । दां नादि । ४७ दां नादि ।
४८ स बहुपाठेति ब्राह्मणः । दां पूर्वपि नादि । दां तु बहुपाठेति

ब्रह्मणः । ४८-४९ शोकोत्तरार्धं व्यासः श्रेष्ठः ।

तस्मात् क्षत्रिय मामस्था जल्पितेनैव वै द्विजम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ४९ ॥
छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्था
पुरा जगौ महर्षिसंघ एव ।
छन्दोविदस्ते य उत नाधीतवेदा

जायते तपः । वै प्रसिद्धौ सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं नाम सत्यशब्दार्थः संज्ञितानि संज्ञोप-
चाराः । प्रत्यक्षं साक्षात्कारः स्वरूपं विषये फले च । स्वरूपं
चिदात्मता फलमानन्दः विषयः सन्मात्रता, एषां व्यति-
रेकः कर्मणीत्याह—परोक्षमिति । तप इति सर्वकर्मणा-
मुपलक्षणम् । एवं सत्यप्रतिष्ठया ब्राह्मणत्वमभिधाय वेद-
पाठकृतं विद्येपमाह—विद्यादित्यादि । बहुपाठश्चतुर्वेदवि-
वेद इत्यादि ॥ ४८ ॥

[सर्व०] एतद्विषयो यज्ञस्तस्य ब्रह्मविद इत्याह—
मनसाऽन्यस्येति । अन्यस्यैकस्य पूर्वं पूर्वं चात्र श्रेष्ठम् ।
तत्रधर्मं कर्मश्रेष्ठो हविर्होमादिः । ततो निवृत्तस्य वाचा
यज्ञो जपरूपः । ततोऽपि परावृत्तस्य मानसो ध्यानरूप
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ननु तर्हि संकल्पवन् कतिविधो यज्ञ
इत्याह—आरभते कर्माणि तस्यास्य संकल्पस्य नैमित्येन
संभूतं तुष्णीमभावो मानसो यज्ञस्तस्य ज्ञानं नैमित्यं ततो-
ऽन्यदज्ञानभूतं तस्मादस्य मानसयज्ञसाध्यत्वात्तदितरदी-
क्षिनमेव वाचाचरेत् । दीक्षितस्य गृहीतसंकल्पस्य व्रतं
दीक्षितव्रतम् । तत्र वाचा कर्मणा वा मानससंकल्पासाध-
फत्नादित्याशयः । ननु ज्ञानार्थिनाऽन्येतद्वयमेव संकल्पपूर्-
वकं क्रियनुष्ठीयत इत्यत आह—नामैतदिति । अस्तेर्थातोः
निवृत्तं सत्यमिति नाम सञ्ज्ञिति च नाम मतामेतत्परमुद्दे-
श्यमिति व्यत्ययात्तद्विनोत्पत्तौ सत्यसिद्धौ नामनिर्हारेण
मनुद्देशप्रवृत्तत्वं मतामवगम्यते सत्यप्राप्तिहेतुश्च मानस एव
यज्ञः साक्षादिति छुतः संकल्पः छुतो वा यज्ञद्वैविध्यमिति
भावः ॥ ४७ ॥ अत्र हेतुवन्तमाह—ज्ञानं वै नामिति ।
'नाम प्राकारदेवत्ययं' ज्ञानं नाम यज्ञानां नाम्नो देश्यं त-
दस्यशं नाटनं च भूयो भावनाल्पमानसजन्ययज्ञ एव ।
ननु नरो वाचिकः कर्म वा तत्परोक्षं जायते जनयति ।
पर्येतान् प्रत्यक्षमानादितदयं धर्मरूपं पश्यं जनयतीत्यतो
न नन्यमानस्य साक्षादनुगित्यर्थः । एतद्वै जपरयज्ञस्य
परम्यज्ञात्परम्यायप्रशो जपरं दर्शयति—विद्यादिति ।
पठनं यजनम् ॥ ४८ ॥

[सर्व०] भवेदेतदर्थं यदि तद्वै ब्रह्म निष्येत्, न च

न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्रवम् ॥ ५० ॥
छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता न वेदस्य न वेद्यमार्थाः ॥ ५१ ॥

सिध्यति, अन्यपरत्वाद्देव्य इति; तत्राह—छन्दांसीति ।
हे द्विपदां वरिष्ठ, छन्दांसि वेदाः स्वच्छन्दयोगेन, स्वच्छ-
न्दा स्वाधीनता, यथाकाममित्यर्थः । तत्र परमात्मनि
भवन्ति तत्रैव प्रमाणं भवन्ति । श्रूयते च—' सर्वे वेदा
यत्पदमात्मनन्ति ' इति । ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ' इति
च । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्देव्य तत्रैव धारितिरस्य सर्वस्य
अनित्याद्युचिदुःस्वानुविदत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात् तत्रैव
रूपतज्ज्ञानतत्साधनप्रतिपादकत्वेन वेदानां प्रामाण्यमि-
त्यर्थः । अस्मात् वेदाः स्वच्छन्दयोगेन तत्रैव परमात्मनि
प्रमाणं भवन्ति, तेन च हेतुना तान् वेदान् अधीत्य अधि-
गम्य वेदान्तध्रवणादिकं कृत्वा गताः प्राप्ताः वेदस्य संवि-
द्रूपस्य परमात्मनः स्वरूपं न वेद्यं प्रपञ्चम् आर्याः पण्डिता
ब्रह्मविदः ॥ ४९ ॥

[नील०] उक्तमेवोपसंहरति—तस्मादिति । जल्पि-
तेनैव केवलाध्ययनेनैव सत्यान् प्रत्यगनुमानन्दान् । तथा
च श्रुतिः—यो वा एतदक्षरं गार्गी विदित्वाऽस्माद्धोका-
द्यैति स ब्राह्मण इत्यपरोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणत्वमुक्तत्वाऽर्था-
दितरस्यात्राहणत्वं दर्शयति ॥ ४९ ॥ नन्वेवमध्ययनवागा-
देवैर्यथैव रयादित्याशङ्क्येष्टापत्तिमाह—छन्दांसीति । एष
उपनिषत्प्रसिद्धः अथवा महामुनिर्महर्षिसिद्धो यानि पुरा
जगौ तान्येव छन्दांसि उपनिषद्वाणि नाम निश्चितं
'छाद्यन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणः' इति श्रुत्या
छन्दःशब्दनिर्वचनात् । पूवा ह्येत अट्टा यज्ञरूपा इति
अथर्वणोपनिषदि यज्ञानां पापात्क्षिप्तुमसामर्थ्यदर्शनात्
ब्रह्मविद्यार्थानां छन्दसां मुख्यं छन्दस्त्वं कर्मार्थानां तु
गौणमिति भावः । किंच उत अपि येऽपि अधीतवेदाः
सोपनिषदकं वेदं पाठतोऽर्थतश्च अधीतवन्तस्तेऽपि न
छन्दोविदः यतः वेदवेद्यस्य औपनिषदस्य पुरुषस्य तत्त्वं
याथात्म्यं न विदुः न जानन्ति । अधेन्वा चरति मायथैप
वाचं शुश्रूषो अफलागपुण्यामिति । पुर्यं हि फले वाचः
मत्यमिति श्रुतिश्रुतदाह मत्यं परं ब्रह्म ॥ ५० ॥ छन्दांमि
नामेति द्विपदां मनुष्याणां मध्ये वरिष्ठं तत्र सत्ये ब्रह्मणि
विषये छन्दांमि वेदाः स्वच्छन्दयोगेन स्वातन्त्र्यसंबन्धेनैव

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चित्चेतान्युच्यते चापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं
सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ५२ ॥

भवन्ति । कर्ममाण्डार्थज्ञानवत् ब्रह्मकाण्डार्थज्ञानं न मध्ये-
ऽनुष्ठानान्तरमपेक्षते । तथाहि । तद्वैतत्वयद्रूपविपरिवर्धनः
प्रतिपदेऽङ्गं मनुष्यमं सूर्यश्चेति श्रुत्या दर्शनमावात्म्ययोर्मध्ये
निष्ठनागायतीत्याद्यौ तिष्ठतिगात्रयोर्मध्ये इव नार्थान्तरं
वार्यते तेन च ज्ञातेन स येन, चक्रा एवकारार्थं, तेनैतेत्यर्थः
छन्दोविदो भवन्ति न कर्ममात्रज्ञानेन । तान् छन्दोज्ञान-
अधीत्य प्राण्य आर्या वेदस्य वेद्यं वेदनीय ब्रह्म न गता
इति न अपि तु गता, प्राप्ता एतेत्यर्थः । एतेन तद्विज्ञानार्थं
स गुप्तेवाभिगच्छेदित्यस्याः श्रुतेर्यौ दग्धतः ॥ ५१ ॥

[अर्जु०] जल्पितेन पठितेन । सत्याद्ब्रह्मण ब्रह्मवेत्ति
प्राज्ञागः ॥ ४९ ॥ छन्दसात्पितृवमाह—छन्दासि नाम
ऋषय इत्यादि । ऋषयते ज्ञायते एभिरिति ऋषयः तत्पुर-
स्तात् उदन्तरं तानि जानन्तीति ऋषयः कश्यपादयः
तेषां समुत्पत्तिः । ये पुनरुच्छन्दोभिरर्थान्न विदन्ति तानाह—
उच्छन्दोविदस्त इत्यादि । उच्छन्दास्ते ये वेदवेद्यस्य न विदु-
र्बेदाद्यं तं न विदुः, विभक्तित्व्यत्ययत्सर्मणि पृष्ठी । उच्ये-
ति स्वोभोऽनुकम्पानाम् । तान् वेदान् अभीष्टं पठित्वा
न वेदान् विदुरित्यन्वय । अत्रेदं च ऋषिच्छन्दोवेदता-
विनियोगानामज्ञानात् ॥ ५१ ॥

[सर्ग०] जल्पितेन जपयत्नेन प्राज्ञानं ब्रह्मज्ञानयोग्यम् ।
सत्यान्नापैति सत्यान्मनसो नापनयति मानसयत्नरूपत्वान्
॥ ४९ ॥ उच्छन्दाभि नामेति । नाम वाक्यारम्भे । ऋषीणा
सर्गं ऋषीणा कश्यपादीना सर्गं कर्तव्ये तान्छन्दोऽप्याप-
यितुं तत्पुरतात्तत्पूर्वमर्थानाङ्कित्वा, छन्दासि जगौ अतीतवान्
ब्रह्मण, तत्परम्पराध्ययनसंप्रदायं ते छन्दोविदो वेदमात्रे-
दिनो ये त इति चार्थे एत इति प्रगृह्यमज्ञा(?)अधीत्य वेदं
वेदवेद्यस्य वेदैर्ज्ञाप्यस्य प्रतिपादकत्वेन संन्यिनो वेदानुप-
निषदो न विदुः, न तदन्त निश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

[लक्षा०] छन्दाभीचर हे द्विपदावरिष्ठ स्वच्छन्-
योगेन स्वच्छन्दानुसारतं पठनेन नाम इन्द्राग्न्याधीना
नामैव भवन्ति । तन्मुख्यार्थं गुरुगुराच्छब्दाभावे कोऽपि
न जानातीति भावः । तेन अभ्यासेन तान् वेदान् वेद्यं
वेदस्य मुख्यप्रतिपाद्यं न गताः ॥ ५० ॥ उच्छन्दासि नाम
द्विपदावरिष्ठस्य हे द्विपदावरिष्ठ वेदाभ्यागणि यावन्ति
पठितानि द्विजातिभिः तावन्ति हरिनामानि कर्णितानि

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ५३ ॥

न सद्य इति उच्यते वस्तुगत्या छन्दाभि नाम भग-
वन्नामैव । एषोऽर्ष पुरस्तात् स्वर्गं दैर्ऋषिभिश्च निर्णीतः ।
उच्छन्दोविदतेनेत्यत्र उच्छन्दोविदः केचच्छन्दोविदः ॥ ५१ ॥

[शक०] एवं तर्हि वेदयोगेन 'अन्वयेन तद्विदित्वा-
द्यो अविदित्वादि' 'यतो वाचो निरनन्ते, अप्राप्य
मममा सह' इत्यादिश्रुतिविरोधं प्रसज्येनेत्याशङ्क्याह—
न वेदेति । न वेदानाम् ऋगादीना मध्ये कश्चिदपि वेदः
परमात्मनो वाचामगोचरस्य संबिद्रूपत्वं वेदिता अस्ति ।
कस्मान् ? यस्मान् वेदेन ऋगादिरूपेण जटनं वेदं सवि-
द्रूपं परमात्मानं न विदुः न वेद्यं प्रपञ्चमपि न विदुः,
संबिद्रूपीनत्वात्सर्वसिद्धे । यस्मान् सविद्रूपीना सर्वसिद्धि-
तस्मान् यो वेद जानाति वेदं संबिद्रूपं परमात्मानम्, म
च वेद वेद्यम् इदं सर्वम् । तथा च श्रुतिः—'आत्मनो वा
अरं दर्शनेन अप्रणेत मत्या विज्ञानेनेव सर्वं विदितम्'
इति । यो वेद वेद्यम् इति रूपं न स वेद न जानाति सत्य
सत्यादिलक्षणं परमात्मानम् ॥ ४२ ॥

[नील०] तथापि ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह—नेति । वेदा-
ना रहस्येनेदिता ज्ञाता कश्चिन्नास्ति । कश्चित्तु एतात्वेदान्
रहस्यप्रतिपादकान् विच्छन्दुद्यतिगयाद्बुद्धयते । यो व्यु-
त्थितवत्त्वमसिनाकार्यायुसंगता वा वदान् वेद म सवि-
कल्पः निर्विकल्पकं वेद्यं सर्ववृत्तिलये प्रनागमान
ब्रह्म न वेद किंतु सत्ये सर्ववृत्तिनागावबिमूते प्रत्यक्षै-
तन्वे स्थित एव निर्विकल्पकं मुरं वेद ॥ ५२ ॥ इममेवार्थं
मङ्गयन्तरेणाह—नेति । वेदाना वेदानामहकारादीनाम-
चेतनाना मध्ये कश्चिद्वेदिता नास्ति अतो हेतोः वेद्येन
चेतसा वेदं वेदोध्यमात्मानं न विदुः । नापि वेद्यमना-
त्मानमपि न विदुः आत्माऽनात्मा च न जटम्य विपदा-
वित्यर्थः । ननु जटया श्रीवृत्त्या आत्मा ज्ञापत एव, दृश्यते
त्वय्याया बुद्धयेति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—वेदमात्मानं यो
वेद म एव वेद्यमनात्मानं सर्वं वेद आत्मप्रभवत्वात्सर्वम्यं ।
यस्तु परिहृत्स्य वेद्यमनात्मानं वेदं स सत्यं ब्रह्म न वेद ।
तथा च श्रुती भवत—'आत्मनो वा अरं दर्शनेन अप्रणेत
मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' 'पराश्चि रानि व्यनु-
पत्त्वथंभूतमालसराह् पदसति नान्तरात्मन्' इति व्यनु-
पत्त्वं हिंमिवान् ॥ ५३ ॥

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ५४ ॥

[अर्जु०] ब्रह्मत्वे वेदानामन्वयव्यतिरेकव्यभिचारः कश्चिन् पुनर्वेदान्नेति तथापि सत्ये ब्रह्मणि न व्यवस्थितः । इत्यन्वय (व्यभिचारः) अर्थं सत्यास्थितमान् वेदज्ञानादित्यनुमाने व्यभिचारः । अन्वयव्यभिचारं विदुः शोभति—यो वेद वेदान् न स वेद वेद्य सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् । वेदं विज्ञाने । सत्येत्यापि वेदस्यात्मनो ज्ञानाभावा इत्यन्वयव्यभिचारः । उपलक्षणमिदं (व्यतिरेक) व्यभिचारस्य, सत्यपेक्षाज्ञाने सत्यज्ञानमस्तीत्येवं रूपस्य । सत्ये ब्रह्मणि स्थितो यः स एव सत्यं वेत्ति स ब्राह्मण इति भावः ॥ ५३—५५ ॥

[सूर्य०] तर्किक वेदा अप्रयोजका एवेति शङ्कां निरस्यन्ति—न वेदानामिति । वेदानामुपनिषदा वेन्ति विदितार्थो न कश्चिदस्ति यदि न कश्चिदस्ति त्वं कथं तदा जानामीत्याह—कश्चिदैतान् बुद्धयत इति । प्राथित्येन तथोक्तमित्यर्थः । ननु यदि वेदार्थं न जानन्ति कथं यद्वादीन कुर्वन्तीत्यन आह—यो वेदान् कर्मभागान् । सत्ये ब्रह्मणि क्षेपे स्थित उच्यते । यद्देवपाठाद्ब्रह्मज्ञानो गमो भवति स एव वेदश्रयणलक्षणप्रवृत्तिजनक उपनिषद्भागो वेदवेदान्हेतुमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

[लक्षा०] वेदेन वेद्यं न विदुर्न वेद्यमित्यत्र ये वेदेन वेद्यं न विदुः तं वेद्यमपि न विदुः । यः वेदं केवल-वेद्यं वेद ॥ ५३ ॥

[शंकर०] नन्वेवं तर्हि 'वेदेन वेद्यं न विदुर्न वेद्यम्' इति पदवा अनात्मविदः प्रपञ्चासिद्धिरित्युक्तं भवति इत्यागद्व्याह—यो वेद इति । यो वेद जानाति वेदान् ऋगादीन्, स च वेद वेद्यं सोऽपि अनात्मविदो भिन्नेन मंत्रेणैव वेद्यं प्रार्थं वेद । नन्वेवं तर्हि वेद्यया परमात्मानमपि जानीयादित्यागद्व्याह—न सं परमात्मानं याचामगोचरं विदुः वेदविदो न वेदाः वेदा अपि न तं विदुः न सं विषयबुद्धेन्तीत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि कथमोपनिषदं ब्रह्म इत्यादिवागद्व्याह—नयापि 'वेदेन विदन्ति वेदं परमात्मानं यन्मि यागागविषयं ब्रह्म, तन्मि वेदेन यगादिना विदन्ति विज्ञानेन वेदं संविदुर्न परमात्मानम् । वे मे । ते ब्राह्मण वेदविदो भवन्ति वेदानां वेद-प्रतिपदप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथा सर्वविषय-

धामांशभागस्य तथा हि वेदा
यथा च शाखा हि महीरुहस्य ।
संवेदने चैव यथाऽऽपनन्ति
तस्मिन्निह सत्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ५५ ॥

मेव ब्रह्म वेदाः प्रतिपादयन्तीत्याशङ्क्याह—यामांशिति । यामांशभागस्य 'त्रियामश्चन्द्रः' इति श्रुतेः चन्द्रांगभागस्य प्रतिपचन्द्ररत्नादर्शने यथा महीरुहस्य वृक्षस्य शाखा हेतु-भ्रंशति, तथा हि वेदाः तथैव परमात्मनः स्वरूपभूते संवेदने नित्ये अविनाशिनि अर्थे परमपुरुषार्थस्वरूपे पूर्णा-नन्दरूपे हेतुनो भवन्ति, न पुनः साक्षाद्वाचामगोचरं परमात्मानं प्रतिपादयन्तीत्येवम् आननन्ति ॥ ४४ ॥

[नील०] किंच यश्चिदात्मा सर्वेषां प्रत्यस्त्वेन प्रसिद्धः, वेदान् वेदयन्ति ते वेदाः तान् प्रमाणानि वेद, स एव वेद्यं प्रमेयमपि वेद न तु तानि वेद्यं विदुः जडत्वान् । तं च प्राणस्य प्राणदुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुरिति प्राणादीनां प्रवर्तित्वेन प्रसिद्धं वेदाः प्रमाणानि वेदविदः प्रमाताश्च न विदुः । यतो वाचो निरवन्ते अप्राप्य मनसा सहैति तस्य वाङ्मनसातीत्यव-श्रुतेः । यथाप्येवं तथापि वेदं वेदितारमात्मानं वेदेनैव प्रमा-णेन अहं ब्रह्मास्मीत्यादिना विदन्ति जानन्ति । के ते ये ब्राह्मणाः वेदविदो वेदं पाठतोऽर्थतोऽनुमानतश्च विदन्ति तं वेदविदः । अध्ययनयज्ञादिना संस्कृतचित्ता एव वाक्यादात्मानं लक्षणया जानन्ति न त्वन्ये इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इदमेव दृष्टान्तेन प्रणिपादयति—धामांशिति । धाम तेजः तन्मया. अंशा यस्य स तेजोमयोऽर्थाचन्द्रः तस्य भागः कला प्रतिपन्नता तस्य संवेदने ज्ञापने यथा च यथैव हि प्रसिद्धं महीरुहस्य शाखा उपादीयते तथा हि तथैव वेदाः परमात्मनः संवेदनेऽर्थे परमपुरुषार्थरूपे सत्ये सर्वेऽऽप्यनारूपे वेदाः उपादीयन्त इति आनन-न्ति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यौपनिषद्विशेष-णान् धाचामगोचरत्वश्रुतेः सोऽयं देवदत्त इत्यादिवा-क्ययन् तत्त्वमस्यादिवाच्यमपि लक्षणया स्वार्थं प्रमापयत्ये-वेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

[लक्षा०] यो वेद वेद्यमित्यत्र वेदान् केवलवेद्यस्य वेद स च वेदार्थं तं तागमयं न वेद वेदविदोऽपि न विदुः । वेदाः शुभ्रवेदा अपि न विदुः न वेदयन्ति । ये ब्राह्मणा, यदा भीमानोदिनं परं ब्रह्म भवन्ति पठन्ति ते वेदविदोऽपि भवन्ति ॥ ५४ ॥ वेदेन वेद्यं च विदन्ति धामांशभाजोऽप्येत्यत्र महीरुहस्य च शाखा यथा

अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणम् ।
यदिच्छन्नविचिकित्सः स व्याचष्टे सर्वसंशयान् ॥५६॥
नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।

तथा वेदाः परमात्मनः अर्थे परमात्मप्रीत्यर्थमिति यावन् ।
असौ परमात्मनः धर्माग्रभाजोऽपि भवन्ति । एवं धर्मप्र-
तिपादनवन् तस्मिन्नेव नित्ये वेदभागे अस्य परमात्मनः
संवेदने च सं सम्यक् पदसमन्वयेन वाच्यममन्वयेन ज्ञापने
च आमनन्ति तात्पर्यमामनन्ति । अन्यथा प्रलये कर्मणा-
मभावेन नैरर्थस्यप्रमद् इति सूचनाय नित्ययुक्तम् (१) ।
अन एव कचिदजयात्मनानुचरतोऽनुचरोऽङ्गिम इति श्रुति-
गीता । अजया महालक्ष्म्या । आत्मना त्वेन च ।
कचित्सृष्टिकाले कृष्णरामादिरूपेणावतीर्य अनुचरतः
स्यानुसृत्येन यज्ञादिप्रमाचरतस्तव प्रीत्यर्थं निगमोऽपि
अनुचरेत् । अनु त्वेषेष्टामनुसृत्य चरेत् विधिनि-
षेधरूपेणापि संचरेत्, अन्यथा त्वामेव वेदेदिति हि
तत्पार्थः ॥ ५५ ॥

[शं०] य एवं वेदानां वेदनरूपात्मप्रतिपादनप्रकार-
मवगम्य व्याचष्टे, सोऽपि ब्राह्मण इत्याह—अभिजाना-
मीति । यो वेदप्रतिपादनप्रकारं व्याचष्टे, तम् आख्या-
तारं विचक्षणं ब्राह्मणं अभिजानामि । ननु बाल्यं पाण्डि-
त्यादिकं निर्विद्यावस्थितमेव शून्यं ब्राह्मणम् 'अत्र ब्राह्मणः'
इति, कथमुच्यते अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विच-
क्षणम् इति ? तत्राह—एवं वेदानां वेदनरूपात्मप्रतिपादन-
प्रकारं मयोक्तं योऽभिजानामि, स जानाति परं हि तन्
परं ब्रह्म जानाति इत्येव । यो हि पाण्डित्यं निर्विद्यं व्यव-
स्थितः, सः क्षिप्रं बाल्यादिकं निर्विद्यं ब्राह्मणो भवती-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥ यस्मात्सत्यनिष्टस्यैव ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिः,
तस्मात् विषयपरो न भवेदित्याह—नास्येति । 'विषया-
श्चेन्द्रियाण्येव देहोऽहंकार एव च । बाह्या आभ्यन्तरा
पोराः अत्रो योगिनः स्मृताः' इति दर्शनात् नास्य
आत्मनः प्रत्यर्थिषु प्रतिपन्नभूतेषु देहेन्द्रियशब्दाद्विषय-
ेषु पर्येषणं परित एषणं गच्छेत् विषयान्वेषणपरो न भवे-
दित्यर्थः । अविचिन्वन् विषयसंचयमकुर्वन् इमं प्रत्यागा-
त्मानं वेदे उपनिषत्सु तत्परमव्यादिज्ञानयेषु ततः पत्रात्
पश्यति तं प्रभुं परमात्मानम् आत्मत्वेन जानातीत्यर्थः ।
अथवा, नास्यात्मनः पर्येषणम् अन्वेषणं गच्छेत् प्रत्यर्थिषु
प्रतिपन्नभूतदेहेन्द्रियादिषु, देहेन्द्रियतद्दर्शानात्मत्वेन न
गृहीयादित्यर्थः । अविचिन्वन् देहेन्द्रियतद्दर्शानात्मत्वे-
नासंचिन्वन् तत्ताक्षिणमात्मानमेव प्रतिपद्यमानः तत्सं-

नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्नादिशं न कथंचन ॥५७॥
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।
अविचिन्वन्निमं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुम् ॥५८॥

पदार्थगोचरानन्तरम् इमं प्रमात्रादिसाक्षिणं परमात्मानं
पश्यति, देहेन्द्रियतद्दर्शानात्मत्वेनाप्रतिपद्यमानस्तत्त्वमस्या-
द्विवाच्यैः परमात्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

[नील०] एवं गुरुरूपसदनपूर्वकं वाक्यार्थप्रतिपत्त्यु-
पायमुक्त्वा गुरुलक्षणान्याह—अमीति । ब्राह्मणं ब्रह्मविद्
लक्षणतोऽभिजानामि । लक्षणमेवाह—व्याख्यातारमुपमो-
पमंहारैकख्याद्विषयवतात्पर्यलिङ्गानुसारेण वाक्यार्थवर्ण-
नगुणम् । विचक्षणं श्रुतार्थस्य युक्तिभिरनुचिन्तनं सम-
निदिध्यासनपरिपाकेनापरोक्षसाक्षात्कारबलान् यद्विज्ञ-
विचिकित्सो निःसंशयः सन् परस्यापि सर्वसंशयान् व्या-
चष्टे विवृणोति । अत्र स्वरूपन्यायैव पराक्षिणेनि-
न्यायेन संशयान् दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ परीत्यने
ऽस्मिन्निति पर्येषणमन्वेषणस्थानं प्राचीनं प्राग्दिस्थं
नापि दक्षिणादिदिक्स्थं नापि अदिगं दिग्विहीनं अन्त-
र्हृदय इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ एतदेवाह—तस्येति । प्रत्यर्थिषु
आत्मत्वेन प्रथमानेष्वनात्मसु पञ्चसु कोशेषु पर्येषणमन्व-
ेषणं गच्छेत्सुयार्थित्यर्थः । कथंचनेत्यव्यक्तमात्मत्वं देहा-
साध्यमिति सूचयति । 'अथवा हि गतिदुःखं वंहव-
द्रिखाप्यते' इति स्मृतः । वेदे इममात्मानमविचिन्वन्
वेदान्तन्यायान्त्यचिन्तयन्नित्यर्थः । तपः तपस्वी आलो-
चनवान् ध्यायी तं प्रभुं पश्यति । तं पश्यति निष्कलं
व्यायमान इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

[अर्जु०] उच्चमर्थमुपमंहरति—अभिजानामि ब्राह्मणं
व्याख्यातारं विचक्षणम् । यदिच्छन्नविचिकित्सः सन्
व्याचष्टे सर्वसंशयान् । सुगमोऽर्थः ॥ ५६ ॥ तस्य पर्येषणं
गच्छेत् प्राचीनं नोत दक्षिणम् । नाऽप्राचीनं कुतस्तिर्यङ्ना-
दिशं तु रुदाचन । तस्य व्याख्यातृप्रतिपाद्यस्य पर्येषणं
ध्यानं गच्छेत् प्रयत्नलक्षणया क्रियया व्याख्यानम् । प्राचीनं
समुत्तं ब्रह्मणोऽभिमुत्तं ध्यानं कुर्यादित्यन्वयः । नोत
दक्षिणमित्यादिना सत्यादन्याभिमुखप्रकारं निषेधति ।
नाप्राचीनं नोत्तं कुतस्तिर्यङ् कुतो विदिक् नादिगमिति
निर्देशता निषेधति । दिग्गच्छेन देवोपलक्षणम् ॥ ५७ ॥

[सर्ग०] अभिजानामीति । अहमेव तत्त्वज्ञानितया
तादृशं ब्राह्मणं जानामि न त्वमित्यर्थः । यदाह श्रुतिः
'अत्रा सत्यायः सख्यानि जानते' इति । ब्राह्मणं ब्रह्म-
त्रिदशुपनिषदर्थस्य व्याख्यातारं विचक्षणं युक्त्याचं विचि-

५६ ए स व्याचष्टे सर्वसंशयान् । शं. उच्यते—एव योऽभिजानामि
स जानाति परं हि तत् । ५७ ए. तस्य पर्येषणं । ख. नाप्राचीनं । ए. उ
र्यो. २४

कथंचन । शं. नास्ति । ५८ ए नास्ति । शं. नास्ति । शं. कथंचन ।
शं. तत्र पश्यति तं प्रभुम् ।

तूर्णीभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसाऽपि च ।
उपावर्तस्व तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि विश्रुतम् ॥ ५९ ॥
मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।

विस्तार संशयः, व्याचष्टे विशेषेणाचष्टे सर्वसंज्ञायान्
शिष्याणां संशयविषयान् । ...प्रत्ययः कर्मणि ॥ ५६ ॥
एवं मनोयत्नप्रयोजनमुक्त्वा तदनुष्ठानक्रममाह—तत्येति ।
तस्य सत्यस्य पर्येषणं साक्षात्करणार्थमनुसंधानं गच्छेत् ।
तत्प्राप्त्यर्थं यत्ते । पर्येषणं तु तस्य पुत्रादिवन्न बहिरित्या-
ह—प्राचीनमिति । नेत्युभयसंगतं न प्राचीनं न प्राच्याम् ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नाप्राचीनमिति पश्चिमायाम्
अप्राचीनशब्देन छन्दसि दक्षिणापश्चिमयोरभिधानात् ।
हृत इत्याक्षेपे । तिर्यग्दक्षिणापेक्षया तेनोत्तरोक्त । नादिशं
उक्तदिगन्वदिसु कोणोर्ध्वःस्विकर्यः ॥ ५७ ॥

[लक्ष्ण०] तस्य पर्येषणमित्यत्र प्रत्यर्थिषु प्रतिवाक्य-
मेवमर्थो चेपु तेषु ज्ञानिषु कथंचन गुरुश्रुतया विद्यया
वा धनेन वा तस्य परमात्मनः पर्येषणं श्रवणमननध्यान-
रूपविचारं गच्छेत् ॥ ५८ ॥

[श्लोक०] तूर्णीभूत इति । यस्मात् सर्वाविषयपरित्या-
गेनैव आत्मदर्शनसिद्धिः, तस्मात् तूर्णीभूतः सर्वसंन्यासं
कृत्वा स्वात्मव्यतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य केवलं भूत्वा स्वा-
त्मानमेव लोकेषु उपासीत, न चेष्टेन्मनसा अपि विषये-
च्छां न क्षुर्वात् । या तूर्णीभूतः विषयोपमं हारं कृत्वा स्वा-
त्मानमेव लोकेषु उपावर्तते, अस्मै तूर्णीभूताय ब्राह्मणाय ब्रह्म
अपूर्वादिदृशणम् अभावावर्तते अभिसुरीभिवेदित्यर्थः । श्रूयते
च—'यमेवैव घृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विदुषुंते
तन् स्वाम्' इति । अनन्तरमाविर्भूतस्वरूपः सन् बहु
भूमानं तमसः पारं परम् आत्मानं आप्नुयात् इत्यर्थः
॥ ४७ ॥ मुनिरप्येव एवेत्याह—मौनादिति । मौनात्
पूर्वोक्तात् तूर्णीभावादेव मुनिर्भवति, न पुनः अरण्यवस-
नात्प्राप्तं मुनिः भवति । तेषामपि तूर्णीभूतानां मध्ये
यत्तु पुनः अक्षरं अविनाशिनं तं परमात्मानं वेद 'अय-
महमस्मि' इति साक्षात्प्राप्तामिति, स मुनिश्चेष्ट उच्यते ।
श्रूयते च—'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इति ॥ ४८ ॥
वैयाकरणोऽप्येव एवेत्याह—सर्वार्थानामिति । सर्वार्थानां
व्याकरणानां वैयाकरण उच्यते । न पुनः प्राद्वैकदेशव्या-
करणानां वैयाकरणो भवति । अतस्तु सर्वार्थानां व्याक-
रणानां वैयाकरणत्वम्, ततः विभिति चेत्, तन्मू-
ल्यो व्याकरणं पूर्वोक्तादक्षरादि सर्वस्य नामरूपप्रपञ्चस्य
व्याकरणम् । श्रूयते च—'अनेन जीविनात्मनाशुभ्रियस्य

स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ६० ॥
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ६१ ॥

नामरूपे व्याकरवाणि' इति । तस्माद्ब्रह्मण एव साक्षाद्वै-
याकरणत्वम् । व्याकरोतीति तत्तथा असावपि विद्वान्
तत् ब्रह्म तथैव व्याकरोतीति वैयाकरणः ॥ ४९ ॥

[नील०] तूर्णीभूत इत्यनेन वागादिवाहोन्द्रियव्या-
पारोपरम उक्तः । मनसाऽपि न चेष्टेत । न चेष्टेतेत्यनेन मा-
नसव्यापारोपरम उक्तः । अन्तरात्मनि हार्दाकाशे विश्रुतं
वेदं प्रख्यातं तद्वाचामगोचरं ब्रह्म उपावर्तस्व उपागच्छ
॥ ५९ ॥ मौनात् ध्यानमात्राद् मुनिर्भवति नापि अ-
प्यवासात् संन्यासमात्रात् । किं तर्हि यः स्वलक्षणं स्वस्य
प्रत्यगात्मनो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्वं सच्चिदानन्दात्म-
कत्वं च यो वेद जानाति स श्रेष्ठः । संन्यासिभ्यो यो-
गिभ्यश्च ज्ञानी श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ६० ॥ सर्वार्थानां व्याक-
रणात् प्रकटीकरणान् सर्वज्ञत्वाद्यं ज्ञानी वैयाकरण इत्यु-
च्यते । तच्च व्याकरणं फेचिद्योगजन्मप्रत्यासत्त्या वद-
न्ति तन्निराचष्टे—मूलत इति । आत्मज्ञानाद्धि सर्वविज्ञानं
श्रूयते न प्रधानज्ञानान् अन्यतो वा । मूलत इति त्यक्लोपे
पृथग्भा । मूलं कारणं ब्रह्म प्राच्येत्यर्थः । तत्र व्याकर्ता
परमात्मैव । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत नामरूपे व्या-
करवाणीति श्रुतिभ्यामित्याह—व्याकरोतीति । श्रौतव्युत्प-
त्तिप्रदर्शनमेतत् ॥ ६१ ॥

[अर्जु०] तूर्णीमित्यादि । तूर्णीभावेन सर्वेन्द्रियव्या-
पारविराममुपनयति—मनसापीति । सर्वान्तःकरणविरामम-
भिप्रेति । अभावावर्तते नित्यहेतुम् (?) ॥ ५९ ॥ रहस्य-
प्रकारमाह—स्वराक्षरं त्विति । स्वराक्षरं स्वरूपमक्षरमो-
कारः तस्य भेदनं रूपतोऽर्थश्च अकारोकारमकारार्थमात्रा-
स्वरूपं जाग्रत्-स्वप्न-सुषुपतिरुतीयाश्च यथासंख्यमेवमार्थः ।
तुल्योऽवधारणे । स्वराक्षरमेव यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ
इति ॥ ६० ॥ सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
सर्वार्थानां कारावयवज्ञानार्थो अध्यात्मनि जाग्रद्वादयोऽधि-
दैव विश्वरूपादयः; तेषां व्याकरणं विविच्य फयनं ततो
मुनिरेव वैयाकरणनामा भवति ॥ ६१ ॥

[सर्व०] तूर्णीभूतो न जपादिना उप समीपे
आसीत ज्ञानेन समीपे चिन्तयेदित्यर्थः । मनश्चेष्टा विष-
यान्तरवद्वेषणम् । अपिना याहोन्द्रियाणां मयेतन्निषेधति ।
एत्र तुल्युत्प्रेष्यमित्यत आह—अभावावर्तस्व प्राप्नुहि ।
तद्ब्रह्म अन्तरात्मा आत्मनः शरीरस्यान्तः विनिश्चुतं त्रिणे-

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ।
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ॥ ६३ ॥

पेण निश्चित्य श्रुतम् ॥ ५९ ॥ तदनन्तरमेव ध्यानाधिकारान्मौनानुध्यायान् । मुनेर्भावो मौनम् । नारण्यगसादेकान्तवासान् । नवाक्षरः पादः । यथाह ब्राह्मणे “ते वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि विधन्ति न वा द्वाभ्याम्” इति । अथ प्रणवोपासनामाह । स्वराक्षरं तु यो वेद अकारादयः स्वराः स्वरूपमक्षरमोकारं स्वरूपवोऽकारोकारमकाराधेमात्रात्मकमर्थतो विष्णुशिवब्रह्मपरब्रह्मवाचकम् ॥ ६० ॥ सर्वाधीनामिति । एतेषां यदूर्णाणां (?) सर्वाधीनां व्याकरणाभ्याकारज्ञानान् न तु पदसाधनमात्रेण । उक्तमेव हि, न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्ष इति । अत्यन्तशब्दपरतायां हि अर्थस्य शीघ्रमप्रकाशनामोक्षविरोध इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

[लक्षा०] तूर्णाभूत उपासीतेत्यत्र अन्तरात्मनि अन्तः आत्मा परमात्मा यस्य सः अपरोक्षज्ञानी योगीश्वरः तस्मिन्नभ्यागते सति अस्य हरः श्रुतं वेदप्रदिपादितमहिमानं बुद्ध्वा तन्मुखच्छब्दश्रवणेन ज्ञात्वा अन्यथा तूर्णाभूत उपासीत । अस्मै अपरोक्षज्ञानाय ब्रह्म वेदं बहु यथा भवति यथा अभ्यावर्तते ‘आवृत्तिरसंस्तुतुपदेगात्’ इति हि सूत्रम् । अनन्तरं केवलमन्तर एव न भवतीत्यनन्तरो व्याप्तः परमात्मा तमाप्नुयात् अपरोक्षतो जानीयात् । वैकुण्ठादिलोकगतं तमेव प्राप्नुयाच्च ॥ ५९ ॥ तन्मूलतो व्याकरणमित्यत्र तन् परं ब्रह्म तथा यथास्ति तथा व्याकरोतीति हेतोः तन् वेदात्मकं ब्रह्म मूलतः मूलमारभ्य व्याकरणं वदन्ति ॥ ६१ ॥

[शंका०] सर्वज्ञोऽप्येव एवेत्याह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षदर्शी लोकानां यः प्रत्यक्षेण भूरादीन् लोकान् पश्यति, स सर्वदर्शी नरो भवेत् सर्वरूपं परमात्मानं पश्यति । असौ पुनः सत्ये सत्यादिलक्षणे ब्रह्मणि तिष्ठन् मनः समादधाति । तद्विद्वान् सत्यादिलक्षणं ब्रह्म विद्वान् आत्मत्वेन जानन् सर्वविद्भवेत् सर्वं जानातीत्यर्थः । तस्मादेव एव साक्षात् सर्वज्ञः, न अनात्ममात्रदर्शी ॥ ५० ॥ ‘यस्त्वेतन्भ्यः’ इत्यादिना उक्तमेवार्थं पुनरपि दर्शयति अवश्यकर्तव्यत्वप्रदर्शनार्थम्—ज्ञानादिध्विति । ज्ञानादिषु ‘ज्ञानं च’ इत्यादिना पूर्वोक्तेषु स्थितोऽप्येवं यथा सत्ये तिष्ठन् ब्रह्म पश्यति एवमेव ब्रह्म पश्यति वेदानां चारपूर्व्येण वेदान्तश्रवणपूर्वकमित्यर्थः । अथवा गुणान्तरविधानमेतत्—ज्ञानादिषु स्थितोऽपि न केवलं तावन्मात्रेण पश्यति; अपि

तु एवमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण वेदान्तविचारपूर्वेण वेदान्तश्रवणादिपूर्वकमेव पश्यति ब्रह्म एतन् वेदान्तानां विचारप्रकारं हे विद्वन्, ब्रवीमि ते वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ५१ ॥

इति श्रीशंकरभगवत्पादहृतं सनत्सुजानीयमाप्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[नील०] सार्वज्ञ्यमपि ब्रह्मविद्वाननौपचारिकमित्याह—प्रत्यक्षेति । सत्ये तिष्ठन् न तु वृत्त्यन्तरे देहाद्याकारे । ब्राह्मणः ब्रह्मविन् तद्विद्वान् ब्रह्मविद्वानिति ब्राह्मणपदश्रुत्यतिप्रदर्शनम् ॥ ६२ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति—धर्मादिविति । धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्चेत्यादिषु द्वादशसु स्थितः । तथा सत्यादिरूपे अष्टविधे अग्रमादे च स्थितः । एवं साधनवान् वेदेषु पूर्वोक्तेषु आरोपदष्टिव्यामिश्रष्टयषषादष्टिरूपेषु आनुपूर्व्येण सोपानारोहणन्यायेन परमे पदे स्थितोऽहमेतत्त्वानुभवसिद्धं बुद्ध्या स्वतःस्नेहवत्या ते तुभ्यं ब्रवीमि । सोपानकमस्तु दृष्टिसिद्धतापनीये श्रूयते—ओत्तानुज्ञाचतुज्ञाऽविकल्पैरिति । अत्यर्थः ओतत्वं कारणव्याप्तिः कार्यं यद्वन्द्यो घटे ॥ सर्वं ब्रह्मेति तन्निष्ठा जानते परिणामतः ॥ १ ॥ कार्यत्यासमसत्त्वं यत्कारणे समुद्गीरितम् । तदनुज्ञातृगव्यायो मरौ वारिविवर्तनम् ॥ २ ॥ एतन्निष्ठास्ततो भूत्वा जगन्मिष्येति जानते । अनुज्ञायां जगत्तुच्छं गगत्तृष्ट्यादिवन्मतम् ॥ ३ ॥ एवं सोपानरीत्यैव भूमित्रितयल्लभान् । अविकल्पं परं यत्तदहं ब्रह्माहमि निर्भयमिति ॥ ६३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैटकण्ठीये भारत-
भायदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[अर्जु०] स्वराक्षरस्य ज्ञानस्य विभूतिमाह—प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः । सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन् ब्रह्म पश्यति भारत । अर्थः सुगमः ॥ ६२ ॥ न केवलमहं ब्रवीमि वेदेष्वप्येतदुच्यते इत्याह—वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते । आनुपूर्व्येण स्थूलसूक्ष्मादिरूपक्रमेण ६३ इति श्रीमन्महाभारतन्याख्यायामर्जुनसंहितायामुद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[सर्व०] ध्यानफलमाह—प्रत्यक्षदर्शी लोकानां स्वर्गादीनां यत्प्रत्यक्षं वस्तु तद्दर्शी । तत्र गमनेन सफलदर्शनसिद्धेः । अतस्तमतिदायिताभ्यासात्सर्वदर्शी सर्वेषामतीन्द्रियाणामप्यर्थानां स्वस्थानस्य एव प्रत्यक्षेण तत्त्वज्ञः ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ४४

प्रलविगाताधनस्य प्रदचर्यस्य निस्तरतो निरूपणं प्रप्रस्वप्ननिरूपणं च ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यामिमां परां त्वं
ब्राह्मीं वाचं वदसे विश्वरूपाय ।
परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां
प्रब्रूहि मे वाक्यमिदं कुमार ॥ १ ॥

एवं निदिध्यासनम्यानात्म साक्षात्कारः प्रथमं फलमिति दर्शितम् । न चैतदतिशयेन वदत(१)स्तादृग्दृष्टिष्वप्यभप्रयो गाभ्यासस्य तदन्तरभाविप्रह्लासाक्षात्कारं फलमाह—सत्ये वै ब्राह्मणसितम्वत् ब्रह्मानुचिन्तयन् न तु योगविज्ञेयु युक्तस्तद्ब्रह्म पश्यतीति साक्षात्करोति । तदेतत्सर्वं वेदादेवावगम्यत इति नासौ निष्फल इत्युपसंहरति—वेदेध्विति । आनुपूर्व्येण यथोक्तक्रमेण तत्सर्वमुपनिषत्सु बुद्धया तुभ्यं करुणया प्रवीमीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहामातृयोगपरिणित सर्वज्ञानात्मनोऽर्चनीयायां
विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[लक्षा०] सत्ये परमात्मनि ॥ ६२ ॥

इति श्रीमहामातृयोगपरिणित वारिदराजतीर्थवृत्तलक्ष्मणनारे
विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[शं०] इदानीं ब्रह्मचर्योदिसाधनप्रतिपादनानन्तरं तत्प्राप्त्यं च प्रह्लाद प्रतिपादयितुं तृतीयचतुर्थविषयायानारभ्येते । तत्र तावद्ब्रह्मचर्योदिसाधनं श्रुत्वा तद्ब्रह्मवेदनाकाङ्क्षी प्राह धृतराष्ट्रः—सनत्सुजातेति । हे सनत्सुजात, यन् यस्मान् इमां परार्थाम् उदृष्ट्यार्थं ब्राह्मीं ब्रह्मसंयन्त्रिणीं वाचं वदसे हि विश्वरूपां नानारूपां पराम् उत्तमां कार्येषु कार्यरंगेषु प्रपञ्चेयु सुदुर्लभां श्रवणायोप्यशान्त्यां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यमेवंभूतं कुमार, यस्मात्त्वं ब्राह्मीं वाचं परमगुणार्थमाधनभूतां सुदुर्लभां वदसि, तस्मात्स्वमेव वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ एवं पृष्टः प्राह भगवान्—नैतद्ब्रह्मेति । नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन पुरुषेण लभ्यं यन् प्रह्लादां पृच्छत्यभिप्रेक्ष्य राजन् । कथं तर्हि लभ्यमित्याह—बुद्धौ अश्रयमायात्मिनायां प्रलीने मनमि प्रचिन्त्या विद्या दि या; यदा पुनः संकल्पविकल्पात्मकं मनो विपश्येभ्यः पराहृत्य स्वात्मन्येव निश्चलं भवतीत्यर्थः । येयं बुद्धौ प्रलीने मनमि प्रचिन्त्या, सा विद्या प्रदचर्येण वक्ष्यमाणेन लभ्या ॥ २ ॥

सनत्सुजात उवाच—

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छन्नपि हृष्यस्पतीव ।
बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २ ॥

[नील०] एवमात्मज्ञानमार्गं श्रुत्वा तस्यान्तरङ्गसाधनं योगं श्रोतुं पृच्छति सनत्सुजातेति । परामुक्तादपि अस्तुत्कृष्टां ब्राह्मीं ब्रह्मप्राप्तिकां वाचं उपनिषदं वदसे जानीषि भासनोपसंभाषाजानेति तद् । विश्वं रूप्यते प्रकाशतेऽर्थायां ज्ञातवतोऽन्यन् ज्ञातव्यं नावशिष्यत इत्यर्थः । कामेन काम्यमानेन विषयेण परां दूरीभूतां विश्वव्यातीहीनाभित्यर्थः । अत एव सुदुर्लभां कथां कथनीयां प्रब्रूहि । हेकुमार इदं मे मम वाक्यं त्वां प्रति प्रार्थनारूपं वचनम् । अवधेहीति शेषः ॥ १ ॥ ब्रह्मविद्यायाः दुर्लभत्वं दर्शयन्सनत्सुजात उवाच—नैतदिति । हृष्यसि अहं ब्रह्मविद्याधिकार्यस्मीति कृष्यसि । पाञ्चान्तरे अभिप्रेक्ष्य निर्वन्धेन । विद्यालक्षणमाह बुद्धाविति । सर्वोपामिन्द्रियाणां निरोधेन मनोमात्रमनुपरतं संकरुपायात्मकं तिष्ठति तस्मिन्नपि अहं ब्रह्मास्मीति निश्चयस्त्रभावायां बुद्धौ विलीने सति । प्रचिन्त्या प्रगतं चिन्त्यं यस्यां सा निरुद्धसर्ववृत्तिका काचिदवस्था विद्येत्युच्यते । सा च ब्रह्मचर्येण गुरुकुलवासेन लभ्या ॥ २ ॥

[अर्जु०] अतिसारत्वात् धृतराष्ट्रः तमेवार्थं पुनः पृच्छति सनत्सुजातेति । कामेषु वाञ्छितेषु मध्ये सुदुर्लभां विश्वरूपां विचित्रामथवा कथेयं किं कथयसि तत्तत्त्वं ब्रूहि मे इति भावः ॥ १ ॥ उत्तरमाह—नेदं ब्रह्मेति । इदं ब्राह्मण्यमुक्तं वक्ष्यमाणं च त्वरमाणेन कतिपयैरेव दिवसैः साधयामीति अभिनिवेशवता न लभ्यं तद् ब्राह्मण्यं मां त्वं पृच्छसि अत्यन्तविद्यामात्मनो ज्ञानं आत्मज्ञानमेव हि ब्राह्मण्यम् । विद्यां फलद्वारेण दर्शयति—नातिहृष्येत रागं न कुर्वीदित्यर्थः । इत्युक्तप्रकारः । पूर्वं पूर्वकालमेवा रीतिरिति शेषः । अत्यन्तविद्यायाः फलमुक्त्वा साधनमाह । बुद्धे ज्ञाने । एषां गुरुणां सिद्धां निष्पन्नम् ॥ २ ॥

[सर्व०] सनत्सुजातेति । यामिमां ब्राह्मीं प्रदासंनन्विनीं वाचं विश्वरूपां अनेकविधां वदसे । कामेषु इच्छासु

१ स वदेषु । स. तं वदसेकदुवदर । प्रा. वदिनां परार्थं --वदसि दि । स. वदेषु प्रद. वेद । २ स. हृष्येत् कृष्येत् । स उच्यतेऽस्मिन्

भाष्यकारोक्तमिति पूर्वमेवा बुद्धया तेषां ब्रह्मचर्येण बुद्धौ । सा कदापि हृष्येत्स्वभित्तं राजन् । प्रा. प्रवीण ।

धृतराष्ट्र उवाच—

अत्यन्तविद्यामिति यत्सनातनीं

ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनारभ्यां वसतीह कार्यकाले

कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच—

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं

बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

यां प्राप्यैनं मर्त्यलोकं त्यजन्ति

श्रोतुं जातासु सुदुर्लभा कथां त्वादृशानां सर्वयाऽऽलाम्नाम् ।
कथ्यते इति कथा वाच्यार्थानां कथाम् । अथैतद्वाच्यं तदर्थे-
प्रतिपादकं मे ब्रूहि ॥ १ ॥ इदं यत्त्वं मां पृच्छेः पृच्छामि
तत्त्वरमाणेन अधुनैव सर्वं जानीयामिऽभिनिर्गम्यता न
लभ्यम् । स्वयैतत्कथं ज्ञातमित्याह—नातिद्वय्येन ह्युपेयं
अव्यक्तविद्यामिति पूर्वमेवं बुध्ये तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
अहं स्वैतां यदुच्ये जानामि अव्यक्तस्यात्मनो विद्यां प्रति-
पादकं शास्त्रमितिः प्रकारार्थः । एतं प्रकारा, स्थितिरिति
शेषः । तत्रायं हेतुः नातिद्वय्येन ह्युच्येन अतिहर्षो रागः
कोपो द्वेषस्तौ मे न स्त इत्यर्थः । पुरुषत्रयत्ययत्रग्रन्धमः ।
किंच तामात्मविद्यां तेषां गुरुणा ब्रह्मचर्येण, तेषु ब्रह्मचर्य-
वासादित्यर्थः । ब्रह्मचर्यमासेन वक्ष्यमाणलक्षणेन पूर्वं सि-
द्धामहं बुध्ये । ततो ब्रह्मचर्यमत्र हेतुः । न च स्वधि
रागद्वेषाभायो ब्रह्मचर्यं चास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

[लक्षा०] परामन्यां कुमारः कुतिसितः मारो यस्मात्स
कुमारः । ब्राह्मणः कुमारो वा ॥ १ ॥

[शं०] किंच—आद्यामिति । आद्यां सर्वादिभूतब्रह्म-
विवयां विद्या वदसि हि सत्स्वरूपां परमार्थरूपा मे ब्रूहीति ।
यद्वा, आद्याम् अकार्यभूता असत्यप्रपञ्चात्रिपयां विद्यां
वदसि । तस्माद्वरमाणेन ब्रह्मचर्यादिमाधनोपेनेन उपमह-
तान्त-रूपेणैव लभ्येत्यर्थः । या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण मदिः
या प्राप्यैनं मर्त्यभानं त्यजन्ति या वै विद्या गुरुद्वेषु गुरुणा
विद्याप्रदानादिना वर्धितेषु शिष्येषु नित्या नियता ॥ ३ ॥
एतस्मिन्ने ब्रह्मचर्यविद्यानायाह धृतराष्ट्रः—ब्रह्मचर्येणिति । या
विद्या ब्रह्मचर्येण वेदितुं शक्या, तस्मात्वनभूतं ब्रह्मचर्यं
वधं स्यात् । एतन् ब्रह्मचर्यं विद्वन्, प्रसीद मे ॥ ४ ॥
एवं पृष्टः प्राह भगवान्—आचार्येति । आचार्येणेतिमिह
ये प्रपिश्य आचार्यसमीपं गन्त्येत्यर्थः । भूत्वा गर्भम् उप-

या वै विद्या गुरुद्वेषु नित्या ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमज्ञता ।

तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन् ब्रवीहि मे ॥ ५ ॥

सनत्सुजात उवाच—

*आचर्येणेतिमिह ये प्रविश्य

भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति

महाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६ ॥

सदनादिना शिष्या भूत्वा ब्रह्मचर्यं गुरुद्वेषादिकं चरन्ति
कुर्वन्ति, इहैव अस्मिन् लोके ते शास्त्रकारा भवन्ति;
शास्त्रकारैः पण्डिताः, ततो वाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणा
भूत्वा आरव्यकर्मभ्रये विहाय देहं परमं यान्ति सत्यं
सत्यादिलक्षणं परमात्मानं प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

[नील०] अत्यन्ते अन्तस्त्रिभिरपरिच्छेदः तमविमान्त-
मत्यन्तं ब्रह्म वद्विषयां विद्याम् । सनातनीं नित्यसिद्धां
प्रत्यगात्मनो नित्यापरोक्षत्वान्, यस्माद्वापरोद्वाद्वाद्देति
श्रुतैः । सिद्धामभिष्यन्त्यमाना तत्र हेतुः अनारभ्या कर्म-
वदारभ्यायोग्यां या च कार्यकाले इह आत्मन्येव वसति
नित्यमिद्वत्त्वान् । एतं सति ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं योग्यम-
मृतत्वं कथं लभेत । नहि लभ्यार्थं यत्रोऽपेक्ष्यत इति
ब्रह्मचर्याद्यनुष्ठानाक्षेपः ॥ ३ ॥ अत्रोत्तरमाह—अव्य-
क्तेति । बुद्ध्याख्योपाधिभंगजनितकाडुव्यादुविविकृत-
या न व्यक्तमन्यक्तं ब्रह्म तस्य विद्याम् । अयं भावः—य-
पि ब्रह्म नित्यापरोक्षमात्मत्वान् तथापि अज्ञानायाद्यती-
तस्य तस्य विविक्तस्य ऽपरोक्षत्वात्तदापरोक्ष्याय यतो युक्त
इति ॥ ४ ॥ अज्ञसा आर्जेनेन ॥ ५ ॥ आचार्येति
योनिः स्थानम् । योनिष्ट इन्द्र निपदे अद्वागि, स्वे योनीं
नियन्ते मरुता इत्यादौ दर्शनात् । गर्भं भूत्वा तस्य नि-
ःकण्टमेतस्या अन्तरद्भूत्वं प्राप्येत्यर्थः । शास्त्रागाः शास्त्र-
कर्तृत्वं ब्रह्मण्येन श्रुतं महतो भूतस्य निश्चमितमेतदप्येद
इत्यादिना । गुणैरनुप्रहादितैव ब्रह्मभावं प्राप्नुवन्ती यथः ।
परममपुनगवृत्तिं योगं ब्रह्मणा महं ऐक्यं यान्ति ॥ ६ ॥

[अर्जु०] अव्यक्तविद्याया ब्रह्मचर्यमाधत्वं श्रुत्वा
आत्मनो ब्रह्मचर्यात्मभवं मन्यमानः पृच्छन्ति—अव्यक्तविद्या-
मित्यादि । हे आर्ये पण्डित ! इह काले गार्हस्थ्ययापने
वसन्ती गुणै ब्रह्मचर्येण स्थिति अनारभ्या अकारणीया

३ य अत्यन्तविद्यमिह वस्तुतः । ४ अनारभ्या । ५ शा. अर्जु
नीनां वदसि हि इत्यर्थां वा अचर्ये ब्रह्मचर्येण छेदि । इत्यर्थं नास्ति ।
६ यां प्राप्ये मर्त्यं मर्त्येणैव त्यजन्ति । ४ य नस्ति । ५ पूर्वमेव नास्ति ।

५ यं कथं नरे । ५ य नस्ति । ६ य नस्ति । ६ य नस्ति । ६ य नस्ति ।
६ यं कथं नरे । ५ य नस्ति । ६ य नस्ति । ६ य नस्ति । ६ य नस्ति ।
६ यं कथं नरे । ५ य नस्ति । ६ य नस्ति । ६ य नस्ति । ६ य नस्ति ।

अस्मिँल्लोके वै जयन्तीह कामान्
ब्राह्मी स्थितिं ह्यनुवितिक्षमाणाः ।
त आत्मानं निर्हरन्तीह देहात्

तस्माद् ब्रह्मचर्यसाधनशून्योऽस्मदादिः कथं ब्राह्मण्यममृत-
त्वरूपं लभेतेति प्रश्नः ॥ ३ ॥

[सर्व०] अव्यक्तविद्यामितीति । ब्रह्मचर्यसिद्धां
यस्माद्ब्रवीपि अतः कथं ब्राह्मण्यम् ब्रह्मसंवन्यमृतत्वमस्मदा-
दिर्लभेत ब्रह्मचर्यं हि तत्साधनं तस्मात्साधनेन संभवति ।
यतः अनारभ्योऽयमतोहार्यकाले इह असमदृहे अर्थः स्वामी
भावपरो निर्देशः, स्वामित्वसमये राज्यकाले यद्गुरुकुल-
वासो ब्रह्मचर्यरूपोऽनारभ्यः कर्तुमशक्यः ॥ ३ ॥

[शं०] किंच—अस्मिँल्लोके इति । अस्मिन् लोके
विजयन्तीह कामान् ब्राह्मीमेव स्थितिं ब्रह्मण्यैव स्थितिम्
अनुवितिक्षमाणाः अनुदिनं क्षममाणाः ते आत्मानं देहे-
न्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं चिन्मात्रं निर्हरन्ति
पृथग्भवन्ति । किमिव ? मुञ्जादिपीकामिव यथा मुञ्जा-
दिपीकामन्तःस्थां निर्हरन्ति, एवं कोशपञ्चकेभ्यो निष्कृष्य
सर्वात्मानं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । केन—धीरभावात् धैर्येण ।
श्रूयते च कठवह्नीपु—'अद्भुतमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा-
जनातां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जा-
दिवेपीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्लममृतम्' इति ॥ ६ ॥
'आचार्ययोनिमिह' इत्यत्र आचार्यस्य योनित्वं दर्शि-
तम् । तद्वद्भ्यं मातापिनृव्यतिरेकेणाचार्यस्य योनित्वमि-
त्याशङ्क्य स एव साक्षाज्जनयितेत्याह—शरीरमिति । श-
रीरम् इह अस्य एतौ मातापितरौ कुरतः, नात्मानं स्वरू-
पेण जनयतः । यदिदं देहद्वयात्मना जन्म तदसत्यम् ।
आचार्यतः तु यत् इदं चित्सदानन्दाद्वितीयप्रसात्मना
जन्म, तत्सत्यं परमार्थभूतं तथा एव अमृतं विनाशनिर्जि-
तम् । तस्मात्स एव जनयितेत्यर्थः । श्रूयते च प्रभोपनि-
षदि—'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं
तारयामि' इति । तथा चाहापस्तम्बः—'स हि विद्या-
तत्त्वं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जन-
यतः' इति ॥ ७ ॥

[नाट०] अगमिति । ये जित्तकामाः प्राणी स्थितिं
प्राप्तुं ये च दृग्द्वन्द्वदाः ते देहादात्मानं निर्हरन्ति पृथग्भू-
वंति सत्त्वगुणभाजः । श्रुतिश्च—'नं स्वाच्छ-
रीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिव इपीकां धैर्येणिति । प्रवृत्तं पृथक्कृ-
याम् ॥ ७ ॥ आचार्यः प्रास्ता उपदेशा यस्यां मा
गातिर्जन्म । यथा प्राप्स्यन्त्य गातिप्रियाया गातिर्

मुञ्जादिपीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ७ ॥
शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा पुण्या साऽज्रामराऽ॥

द्वितीयं जन्म एवमाचार्यान् परब्रह्मविद्याप्राप्त्याऽपि तस्य
जन्मान्तरं भवति तस्य भोक्षहेतुत्वात्पुण्यत्वादिगुणतं-
युक्तम् ॥ ८ ॥

[अर्जु०] उत्तरम्—येऽस्मिन् लोके वै जयन्तीह कामान्
ब्राह्मी स्थितिं ह्यनु वितिक्षमाणाः । तमात्मानं निर्हर-
न्तीह देहान्मुञ्जादिपीकामिव सत्त्वसंस्थाः । ब्रह्मण इमां
ब्राह्मीं स्थितिरामरभकालादनु पश्चात् तितिक्षमाणाः याव-
जीवमनुवितिष्ठन्त इति यावत् ? ते योगिन आत्मानं चिन्मयं
निर्हरन्ति विवेचयन्ति देहात् पुर्यष्टकान् मुञ्जातः शरद्वतः
इपीकां शरं सत्त्वसंस्थाः सत्त्वकाये संस्थिताः । एतदुक्तं
भवति—ब्रह्मसाक्षात्कारो हि ब्राह्मण्यं तद् ब्रह्मचारिणां
गृहस्थानां स्वधर्मनिष्ठानां ध्यानधारणासमाधयस्तदुपायो
येषां तेषां ब्रह्मवेदन इति भावः ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यधारणं
निरूपयितुमाह—शरण्यामेतौ कुरुतः पिता माता च भारत।
आचार्यजाता या जातिः सा पुण्या साऽज्रामरा ॥ एतौ
प्रसिद्धौ शरण्यं शरणशीलं सहजमद्भुरजातिम् । आचार्य-
जातेव जाता तदुपदर्शिता या वीक्षारूपा जातिः वेदनासु
विविक्ता अज्रामरा जरामरणहीना ॥ ८ ॥ आचार्ययो-
नावित्यादि । आचार्य एव योनिस्तत्र प्रविश्य शिष्यभावेन
मिलित्वा गर्भे तदुपदेशे निरस्तसमस्तत्वानात्मकारसमारो-
पसात्मभावं भूत्वा प्राप्य ब्रह्मचर्यं व्रतरूपमानन्दरूपम् ॥ ६ ॥

[सर्व०] अत्र संप्रति प्रयुत्तरम्—अस्मिन् लोके
विजयन्ति कामान् रागान् । ब्राह्मी ब्रह्मसंवन्यनिर्णी स्थितिं
व्यनस्थां ब्रह्मचर्यादिरूपां अनुवितिक्षमाणाः कामविज-
यादनु सहमानाः । ततः प्रयासाराधेन निवृत्तास्तै सत्त्वसं-
स्थाः उरुदस्ताः देहादात्मानं निर्हरन्ति विवेकाद्ब्रह्मन्ति ।
मुञ्जात् शरवल्कात् इपीकां शरकाण्डमिव ॥ ७ ॥ इदानीं
गुरुकुलगतसप्रकारमभिभाष्यन् गुरोस्त्वत्र सर्वोत्तमत्वमाह—
शरीरमिति । यदुक्तामपस्तम्बेन, स हि विद्यातत्त्वं जनयति
तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयत इति । एता-
प्रिति मातापित्रोः प्रसिद्धत्वमाह । शरीरं शीर्षमाणम् ।
आचार्यजाता आचार्यजनिता या जातिर्जन्म विद्यायां
मातारि ज्ञानरूपेण देहेन सा नित्या । कुतः यतः सा-
ऽज्रामरा जगमगणविरहिणी । अज्रामरा नित्यपदप्रा-
प्तिहेतुत्वादेवमुपचारः शरीरधैर्ययोपदेशादज्ञानार्थः ॥ ८ ॥
आचार्ययोनी आचार्यसंनिधन्यां तस्यां योनी तत्त्वज्ञान-

७ स वेदोक्तं किंच विद्या । इति विद्या । एतौ शरीरभावाः ।
८ स आचार्यस्य । स सा माता । अज्रामरा किं स आचर्ययोनी ।

वि संवीर्य पुत्रा गर्भे ब्रह्मचर्यं ध्यात्वा । इति वेदोक्तं । अत्र नित्यं प्रहाप
देहं धर्मं दर्शनं योपयुक्तम् ॥ नां आचार्यस्य जन्म एतत्सर्वं वेदोक्तम् ॥

यः प्रावृणोत्यवितथेन वर्णा-
 वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
 तं मन्येत पितरं मातरं च
 तस्मै न द्रुहोत्कृन्मस्य जानन् ॥ ९ ॥
 गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादीयते
 स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
 मानं न कुर्यान्नादधीत रोप-
 मेप प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १० ॥
 शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।

रूपदेहोत्पन्नस्थाने विद्यायामिह प्रविश्यावगाह्य तस्या ग-
 भे मध्ये भूत्वा ब्रह्मचर्यं चरन्ति । इदं तेन देहेन शास्त्र-
 मनुशासनं तदकाराः शास्त्रकाराः । प्रहाय देहं परमयोगं
 योगविषयं ब्रह्म यान्ति ॥ ६ ॥

[शंकर] यस्मादाचार्योधीना परमगुरुपर्यायसिद्धिः
 तस्मात्—स इति । स आवृणोति आपूरयति अमृतं पूर्णा-
 नन्दं ब्रह्म आत्मत्वेन संप्रयच्छन् तस्मै आचार्याय न द्रुहेन्
 द्रोहं नाचरेत् । तथा च श्रुतिः—‘यस्य देवे परा भक्ति-
 र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्मै न कथिना ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
 महात्मनः ।’ तथा चापस्तम्बः—‘तस्मै न द्रुहोत्कृन्दाचन ।
 स हि विद्यातत्त्वं जनयति’ इति । कृतमस्य जानन्—
 अस्येति तृतीयार्थे पद्यो—अनेनात्मनः कृतमुपकारं विज्ञा-
 नन् । किं तर्हि कर्तव्यमित्याह—गुरुं शिष्यो नित्यमभि-
 वादीयते देवमिवाचार्यमुपासीत । तथा च श्रुतिः—‘यस्य
 देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ’ इति । तथा—स्वाध्या-
 यमिच्छेच्च श्रवणादिपरो भवेन् सदा अप्रमत्तः अप्रमादी सन्
 ॥ ८ ॥ इदानीं चतुष्पाद्ब्रह्मचर्यमाह श्लोकचतुष्टयेन-
 गिर्येति । शिष्यवृत्तिक्रमेणैव ‘आचार्ययोनिमिह’ इत्या-
 दिनोक्तप्रमाणेन शुचिः विद्यामाप्नोति यन्, तन् ब्रह्मचर्यं
 तस्यास्य प्रथमःपाद उच्यते ॥९॥ आचार्यायेति । स्पष्टोऽर्थः
 ॥१२॥ यथेति । स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तम्—‘आचार्य-
 वदाचार्यदारेण वृत्तिः ।’ ‘आचार्यन्दाचार्यपुत्रे वृत्तिश्च’
 इति ॥ १० ॥ आचार्येणात्मकृतम् आत्मनः कृतम् उपकारं
 विज्ञानं ज्ञात्वा अर्थ वेदार्थं परमगुरुपर्यं ज्ञात्वा च अव-
 गम्य भाविनोऽस्मीत्यनेन भावितोऽस्मीति स्वामाविक-
 चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना यथावदुत्पादितोऽस्मीति
 चिन्तयन् तम् आचार्यं प्रति हृष्टबुद्धिः सन् यन्

ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ११ ॥
 आचार्यस्य मियं कुर्यात्प्रार्थनरपि धनैरपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १२ ॥
 समा गुरौ यथा वृत्तिगुरुपत्न्यां तथा ऽऽचरेत् ।
 तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते ॥१३॥
 आचार्येणात्मकृतं विज्ञानं
 ज्ञात्वा चार्यं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
 यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः
 स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १४ ॥

आत्मनः कृतार्थत्वं मन्यते, स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य
 पादः ॥ ११ ॥

[नील०] आचार्यमाहात्म्यप्रख्यापकं मन्त्रं पठति—यः
 प्रावृणोतीति । यः आचार्यः वर्णान् ब्राह्मणादीन् अवितथेन
 वितथमवृत्तमनात्मा जटं तद्वयेन सत्येन चिदात्मना प्र-
 षेपेण आवृणोति सनाह्यायन्तरं वासयति । द्वैतोल्यभय-
 निवारणेन पालयतीत्यर्थः । नृतं ब्रह्म कुर्वन् वाचा अपि-
 कुर्वन् । तस्य फलमाह अमृतं संप्रयच्छन्निति अमृतं मोक्षं,
 कृतं तद्वृत्तमुपकारम् ॥ ९ ॥ शुचिः स्नानादिना भाव-
 शुद्धया च अप्रमत्तः गुरुस्तुभूपायां सावधानः मानं न
 कुर्यान् वृच्छमपि कार्यं शिष्टानां शौचादिकं तदपि कर्त्त-
 व्यमेतेत्यर्थः अत्यन्तं श्रमेऽपि रोपं नादधीत न विद्वेष्यात्
 ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिः सायंप्रातर्भिक्षणेन जीवंतं तेनैव
 क्रमेण न तु गुरोर्नोपजीवनेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ द्वाभ्यां
 श्लोकाभ्यां ब्रह्मचर्यस्य प्रथमं पादमुत्त्वा द्वाभ्यां द्वितीयं
 पादमाह—आचार्येयेति ॥ १२ ॥ प्राप्तविद्यो विद्या-
 सुरेण हृष्यन् आचार्यं यन् अत्यन्तं मानयति स
 ब्रह्मचर्यस्य तृतीयः पाद इत्याह—आचार्येणिति । आत्मकृतं
 स्वस्मै उपकृतं विद्यादानेन तस्य च अर्थं प्रयोजनं दुःख-
 निवृत्तिमानन्दवाप्तिं च ज्ञात्वाऽनुभूय अनेनाचार्येण भ-
 वितो वर्धितोऽस्मीति जानन् यन्मन्यते ॥ १४ ॥

[अर्जु०] संप्रयच्छन् ददन् स पिता तस्य द्रोहं दुःख-
 हेतुं न कुर्यान् कृतमुपकारम् ॥ ९ ॥ अभिमन्यमानः
 पूजयन् गुरोः सनाथान् स्वाध्यायमिच्छेदित्यन्वयः ।
 मानमहंकारं न कुर्यान् न दधीत रोपं मनसि रोपं न
 रोपयेत् ॥ १० ॥

[सर्व०] इदानीं ब्रह्मचर्यधर्मानाह—य आवृणोतीति ।
 आवरणनापूरणम् । अवितथेन मत्येन वचसा वेदं

१. स. प. पाठः । स. कर्त्तुं कर्त्तुं कुर्वन् । स. स. आचार्येणपुत्रं सन्-
 कर्त्तुं स्वस्मै न द्रुहोत्कृन्मस्य जानन् । इति सर्वत्रोक्तम् ॥ १० स. शिष्य-
 अभिमन्यमानः । स. विद्वेषी । श. मिच्छेव सनाथान् । स. उत्कर्षं

वदित् । ११ स. नरित् । १२ स. ७७ वचनशय स्थले । एत पाठश्च—
 आचर्यस्य मियं कुर्यात् । १३ स. एत मनेत् । दने. कर्त्तुं शिष्यवृत्त-
 पाद उच्यते । स. वच शिष्यं गुरौ वृत्तिं । १४ स. नरित् ।

नाचार्यस्थानपाकृत्य प्रवासं
 प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
 इतीव मन्येत न भाषयेत्
 स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १५ ॥
 कालेन पादं लभते तथाथं
 ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।
 उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
 च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥ १६ ॥

दर्शनात् । नतं ब्रह्म तदेव कुर्वन् अमृतं मोक्षम् । न
 द्रुक्षेत् न दुःखं जनयेत् । अस्य कृतमुपकारं प्रजानन्
 स्मरन् । तथाच श्रुतिः—य आटुणोत्यवितथेन कर्णाविदुःखं
 कुपेन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न
 द्रुक्षेत् कृतमस्य ज्ञानम् । तथा चाविबृतेनेति नापाचम्(?)
 ॥ १ ॥ अभिमन्यमानः संमानयन् स्वाध्याययन्
 अप्रमत्तोऽग्रहितः भानमभिमानं न कुर्वान् । नादधीत
 रोपं गुरुं प्रति । प्रथमः पादो भागः प्रथमस्तमारभ्य कर्तव्य-
 त्वात् । एवं द्वितीयादयस्तत्तदनन्तरकार्यतया तथोक्ताः
 द्वयोरपि यथोक्तकारी प्रियकृच्च ॥ १०-१४ ॥

[लक्षा०] अभिपङ्गेन स्नेहेन । अहिंसा च ब्रह्मचर्या
 च अहिंसाब्रह्मचर्यं तेन स्वमध्यात्मविद्या वदसीत्यत्र वदसि
 वदेति वदसि । य आस्तृणातीत्यत्र आस्तृणाति ज्ञानं
 विस्तारयति अमृतं नित्यं वेदम् ॥ १ ॥

[श्लोक०] इदानीं चतुर्णाम् विद्या दर्शयति—कालेनेति ।
 अत्र क्रमो न विवक्षितः । प्रथमं गुरुयोगतः ततः उत्साह-
 योगेन बुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन ततः कालेन बुद्धिपरिपाकेण
 ततः शास्त्रेण सहाध्यायिभिस्तत्त्वविचारणे । तथा चोक्तम्—
 'आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । कालेन
 पादमादत्ते पादं सत्रह्यचारिभिः' इति ॥ १३ ॥ ज्ञाना-
 र्दानामाचार्यसंनिधाने फलसिद्धिरित्याह—ज्ञानादय इति ।
 ज्ञानादयः 'ज्ञानं च' इत्यादिना पूर्वोक्ता द्वादश गुणा
 यस्य पुरषस्य, सः ज्ञानादयः रूपं अन्यानि चाङ्गानि
 'श्रेयान्तु पङ्क्तिवस्त्यागः' 'सत्यं ध्यानम्' इति श्लोक-
 द्वययोगानि, तथा वलं च तद्धर्मपरिपालनसामर्थ्यं च सर्वम्
 आचार्ययोगं एव फलति, नाचार्ययोगं विना फलति ।
 श्रूयन् च—'आचार्याहं वै विद्या विद्विता' इति, 'आ-
 चार्यवानुपरो वेद' इति च । प्रह्लापि तद्ब्रह्मचर्यं प्रदार्थ-
 योगेन फलति इत्यस्मिन् विस्मयानन्दद्वितीयपदादयसं-
 पादनशारेण फलतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

धर्मादयो द्वादश यस्य रूप-
 मन्यानि चाङ्गानि तथा वलं च ।
 आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
 र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १७ ॥
 एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै
 धनमाचार्याय तदनुमपच्छेत् ।
 सतां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति
 गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १८ ॥

[नील०] अनपाकृत्य विद्याया निष्कार्यमृगमर्थ-
 दानेन अपरिहृत्य प्रवासं गुरुगृहादन्यत्राश्रमान्तरं रियति
 न कुर्वति । एतन् गुरवे अर्थप्रदानमहं करोमीति नैव
 मन्येत मनसा । न च भाषयेत् स्वार्थं णिच् वदेत्
 वाचा ॥ १५ ॥ चतुष्पाद्ब्रह्मचर्येण लभ्यां चतुर्णां विद्या-
 माह—कालेनेति कालेन बुद्धिपरिपाकेन । उत्साहयोगेन
 बुद्धिर्बभवेन । शास्त्रेण सहाध्यायिभिर्विचारणे । क्रमस्तु न
 विवक्षितः । उक्तं च—आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः
 स्वमेधया । कालेन पादमादत्ते पादं सत्रह्यचारिभिरिति
 ॥ १६ ॥ धर्मादय इति । यस्य ब्रह्मचर्यस्य रूपं स्वरू-
 पभूता इत्यर्थः अन्यानि चाङ्गानि आसनप्राणजयादीनि ।
 वलं योगे नित्योद्युक्तता । ब्रह्मार्थो वेदार्थः कर्मब्रह्मणी
 तयोयोगेन अधिगमेन ब्रह्मचर्यं फलतीत्यर्थः ॥ १७ ॥
 एवमिति । अहं करोमीत्यभिमानं विना तत्प्रकाशकं
 वचनं च विना सुवैर्थायं प्रवृत्तः सः आचार्यः वृत्तिजीविका-
 मेति प्राप्नोति वृत्तिवर्तनं शिष्यस्येति शेषः ॥ १८ ॥

[अर्जु०] प्रवादं वचसा विद्मदन्म् । इङ्गितेनकारेण
 वाञ्छितं मन्येत उच्येत् । भाषणहेतौनापि गुरुं न योज-
 येत् । पादश्चतुर्थो भागः ॥ १५ ॥ एवमुक्तप्रकारेण सन्तं
 जनं वर्तमानं यद् धनमुपपुवते ॥ १८ ॥

[सर्व०] आचार्यस्थानपाकृत्य दक्षिणामदत्त्वा प्रवादं
 शिष्यः विद्याया वचनम् । आचार्यत्वं कुर्वीति विधिः ।
 अतो नैतदहं करोमीति मन्येत एवं निश्चिनुयात् यथा
 नान्यथास्य मनः स्यात् । तं च दक्षिण्या तापयेत् । गुरुणा
 वादयेत् । न तं वृच्छेत् कियत्ते ददानीति । प्रश्ने सत्यपुरो-
 धेन शूरिणस्तस्थानभिधानात् निर्गन्धादिना क्रौपसंभ-
 वान् ॥ १५ ॥ नन्वेवं कियत्तस्मै द्ययमिति कथं श्रेयमत
 आह—तमेव सन्तमिति । एवं वर्तमानं यद्धनमुपाहरेदु-
 पागच्छेत् यथाशक्ति प्रयत्नमानम् । असहस्य च तद्वच-
 नान्तरमशयस्त्वान् । तदाचार्याय संप्रयच्छेत् । सतां

एवं वसन् सर्वतो वर्धतेह
 बहून् पुत्रान् लभते च प्रतिष्ठाम् ।
 वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
 वसत्यास्मिन्ब्रह्मचर्यं जनाश्च ॥ १९ ॥
 एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
 ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ २० ॥
 गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
 एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्योऽप्यहाय जायते ॥ २१ ॥
 आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।

वृत्तिमाचारमेति प्राप्नोति । गुरोः पुत्र इति पादेन नैष्ठिक-
 क्रमस्यचारिणो वृत्तिमाह ॥ १८ ॥

[लक्षा०] यन्माद्यतमित्यत्र तं गुरुं प्रति मदी हर्ष
 इति धातोः संतापं करोति । एवं च संगतमित्यत्र यद्-
 नमुपपूत्रेण उपपन्नतया प्राप्नोति आचर्यया वा सम्यक्
 चर्यया गुरुपरिचर्यया प्राज्ञः एतेन अहं करोमीति न
 मन्येनेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ गुरुयोगतः गुरुप्रसादाद्यो-
 पायतः । शास्त्रेण पादं चेत्यत्र शास्त्रेण स्वधिष्यं प्रति
 व्याख्यानरूपशासनैः ॥ १६ ॥ ज्ञानाद्यो द्वादशेत्यत्र
 दलं देवतावलं स्वयुक्तिवलं वा । ब्रह्मार्थयोगेनेत्यत्र ब्रह्मार्थ-
 योगेन परब्रह्मार्थस्यज्ञानेन ॥ १७ ॥

[शंकर०] ब्रह्मचर्यं कुरुति ब्रह्मार्थम्—एतेनेति ।
 देवा देवत्वमेतेन प्राप्नुवन् । ऋषयोऽपीह ऋषित्वमेतेन
 प्राप्ताः । मगन्धर्वाः गन्धर्वैः सह वर्तमानाः रूपमप्सरसो-
 ऽजयन् रूपाणि रमणीयानि एतेन ब्रह्मचर्येण अजयन् ।
 अहो दीप्तिमसूहः, अहाय जगतां द्योतनाय सूर्यश्च जायते ।
 उक्तं च—‘अहो दीप्तिश्च कल्पते’ इति ॥ १५ ॥ १६ ॥
 फयमेकस्य ब्रह्मचर्यस्यानेक विषयत्वसाधकत्वमित्यत आह—
 यथा चिन्तामण्यादयो रममेदार्थिनामिन आकाङ्क्षार्थस्य
 संयोगात् तत्तदाकाङ्क्षितमर्थं प्रयच्छन्ति, एवम् एतन् ब्रह्म-
 चर्यमाकाङ्क्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकाङ्क्षितं प्रयच्छतीति ज्ञात्वा
 तत्तत्पत्न्यार्थं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तादृग्भावं तादृगं भावं
 गतास्तु इमे देवाद्ययः । यस्मादाचार्यमनिश्चयनुष्ठितान्
 ब्रह्मचर्यान् परमपुरुषार्थमाप्तिः, तस्मादाचार्ययोनिं प्रविश्य
 गर्भो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वेवं ज्ञान-
 निष्ठता यदि ज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वं भवेत्; अपि तु कर्मण
 एतेत्यामदृष्ट्याह—अन्तेति । इ क्षत्रिय, अन्तःपत्तः अन्त-
 यतो लोकान् पितृलोकं रुद्रलोकं काङ्क्षन्ते जयन्ति, नानन्तं

एवं हेति समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥ २२ ॥
 य आश्रयेत्पावयेच्चापि राज-
 न्स्वर्गं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
 एतेन वै बाल्यमप्येति विद्वान्
 मृत्युं तथा स जयत्यन्तकाले ॥ २३ ॥
 अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति
 लोकान् जनाः कर्मणा निर्मलेन ।
 ब्रह्मैव विद्वान्स्तेन चाभ्येति सर्वं
 नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४ ॥

स्वात्मभूतं परमात्मानं लोकं जयन्ति । केन तर्ह्यन्तल्लो-
 कयाप्तिरित्याशङ्क्याह—ज्ञानेन विद्वान् तेन अभ्येति नित्यं
 नित्यमविनाश्यात्मभूतमेव अभ्येति तेन; ज्योतिः, न
 कर्मणा । कस्मात्सुनर्ज्ञानेनैवाभ्येति ? तत्राह—न विद्यते
 ह्यन्यथा तस्य पन्थाः । तस्य पूर्णानन्दज्योतिषो ज्ञानमेकं
 मुक्त्वा अन्यः पन्था मार्गो नास्त्येव । श्रूयते च—
 ‘समेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’
 इति ॥ १८ ॥

[नील०] वसन्, ब्रह्मचर्यं इति शेषः । सर्वतः सर्वैः
 प्रकारैः वर्धति वर्धने । वर्षति, धनैरिति शेषः ॥ १९ ॥
 आकाङ्क्षुयेति । रसभेदः पादगुटिकाविशेषचिन्तामणि-
 संज्ञातचिन्तितवस्तुप्रदमर्थयन्ते तेषां रसभेदार्थिनां यथा
 आकाङ्क्षस्य लिप्सितस्यार्थस्य संयोगः प्राप्तिस्ततो यादृक्
 भावो भवति एवमेव एते देवाद्ययः समाज्ञाय ब्रह्मचर्यमु-
 पेत्य तादृग्भावं सत्यसंकल्पत्वाधिष्ठितवस्तुप्रदत्वं गताः
 ॥ २२ ॥ य इति सर्वं चतुष्पाद्ब्रह्मचर्यं य आश्रयेत्
 शरीरं च पावयेत् । बाल्यं राग्द्वेषादिराहित्यं वेदान्ता-
 र्थानां युक्तिपूर्वकमनुचिन्तनेन तत्त्वनिर्णयं वा । अन्तकाले
 इत्यनेन यावज्जीवमुक्तप्रकारे बाल्ये तिष्ठेदिति दृष्टितम् ।
 यथोक्तम्, गार्होतीदिव यः सोढुं प्राक् शरीरचिरोभगान् ।
 कामक्रोडोच्चवं वेगं स युक्तः स सुगो नर इति ॥ २३ ॥
 वन्तेति । ते अविद्वानः अन्तवतः अनित्याहोऽनन्दकर्मणा
 जयन्ति । विद्वान्स्तु ब्रह्मैव सारोऽस्यान् सर्वं तेन ज्ञातेन
 ब्रह्मणा अभ्येति अत्रगन्तव्यं कर्मद्वार्यं किंचित्कलं नापनि-
 षते इत्यर्थः । अतः ज्ञानादन्यः पन्थाः अयनाय मोक्षाय
 न विद्यते । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यत्रारणान् ॥ २४ ॥

[सर्व०] एतमुक्तक्रमेण धमन् गुरो सर्वतः सर्वेण धना-
 दिना वर्धने । महन् महत्त्वं विद्यादिना । पुत्रान् प्रतिष्ठान्

१९ शं.श्रुति । छ. इतनुवर्धम् । य वसन्परितन्ब्रह्मचर्यं वसन् ।
 २० शं. श्वात्ता ब्रह्मचर्यं वसन् । २१ शं. योनेन सपन्थो वसन्स्रष्टो-
 ऽवयन् । २२ छ. न । २३ छ. लो नाश्वेत् पावयेति । शं. श्रुति ।

न. य आश्रयेत् पावयेति । क. यो वै रसभेति विद्वान् मृत्युं तप
 सत्यसंकल्पे । २४ छ. न पन्थाः । शं. निर्मिते । इत्येव विदितेन
 अन्तेति निर्मिते न विद्ये कल्पना अय पन्था ।

धृतराष्ट्र उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो

कृष्णमथाङ्गनं काद्रवं वा ।

सद्ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान्

कथं रूपं तद्मृतमक्षरं परम् ॥ २५ ॥

कीर्तिं वर्षन्ति धनानि प्रदिशो विदिशः । जना अन्ये
अरिम् ब्रह्मचर्याय वसन्त्याचार्यतां लभत इत्यर्थः ॥ १९ ॥
अहाय जायते प्रजायते । तदेति ॥ २१ ॥ आशयेत्
स्वशरीरेण । पाठयेत् द्विधा कुर्वीत् सर्वमा वालाप्रात् । तप-
सानिमित्तेन तपोभ्यासोपेतैः ब्रह्मचर्येण धार्यं मोहमा-
त्माज्ञानमत्येति अतिक्रामति न तपोमात्रेण सृष्टुं यमं
रुणद्धि । सह तस्यासंबन्धात् । अन्तःकाले मुक्तिकाले । वन्ध-
यतीति पाठे वन्धिः संसाधनार्थः । तत्र वशीकरणमिति
द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥ अन्तवन्तः तुम् छान्दसः असर्वनामथा-
नेऽपि । अन्तो मरणं कर्मणा निर्मलेन निध्यानेनापि मरण-
वतो लोहानेव कर्मकृतो जयन्ति साधयन्ति । ब्रह्मेव
विद्वान् तेन ब्रह्मवेदनेनाव्येति सृष्टुं, नान्यः पन्था ब्रह्म-
ज्ञानादन्वेषोऽन्याथ तत्र गमनाय विद्यते ॥ २४ ॥

[लक्षा०] गन्धर्वाः अप्सरसश्च एतेन ब्रह्मचर्येण रूपं
नि प्राप्तानिति घातोः अजयन् प्राप्नुवन् ॥ २१ ॥
अन्तवन्तः क्षत्रियास्तै जयन्तीत्यत्र अन्तवन्तः निश्चय-
वन्तः ॥ २४ ॥

[श्लोक०] ज्ञानेन विद्वान् यद्ब्रह्म पश्यति, तदिक्रमिवा-
भातीति ब्राह्मधृतराष्ट्रः—आभातीति । ज्ञानेन यद्विद्वान्
पश्यति ब्रह्म, तन् किं शुद्धमिव आभाति, लोहितमिव
आभाति, कृष्णमिव अङ्गुनं काद्रवमिव आभाति; यत्र
देहे भाति फर्यरूपं तद्मृतमक्षरं परं ब्रह्म ॥ १९ ॥ एवं
पृष्टः ब्राह्म भगवान्—नाभातीति । न एवन् ब्रह्म शुद्धादि-
रूपत्वेन क्षयभासते, अरूपत्वाद्ब्रह्मणः । श्रूयते च—‘ततो
यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्’ इति, ‘अशब्दमस्पर्शमरूपम्’
इति च । तथा न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे । तथा
च श्रुतिन्ययानन्तरानं दर्शयति—‘स भगवः परित-
न्निष्ठित इति श्वे मदिक्षि’ इति । फरमात्पुनः कारण-
वृत्तिव्यादिषु न तिष्ठतीति ? तत्राह—नैतत्समुद्रे सलिलं
विर्गान् पञ्चभूतामर्षं देहं विभर्ति । सलिलमाद्यो भूतपञ्च-
षोऽस्तथागार्थं, यथा—‘अप एव सप्तर्षादो तासु बीयेम-
पासृगम्’ इत्यत्र अशब्दो भूतपञ्चषोऽस्तथागार्थः । श्रूयते
च—‘पञ्चभूतामाहृतावापः पुरपञ्चसो भवन्ति’ इति

सन्तुजात उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो

कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।

न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे

नैतत्समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥ २६ ॥

अपामेव पुरुषशब्दवाच्यत्वम् । एतदुक्तं भवति—यदि ब्रह्मणः
संसारान्तर्वर्तित्वं भवेत्, तदा संसारानुप्रविष्टत्वात् घटा-
दिष्वदीहप्रूणादिमत्त्वमन्यस्मिन्धावस्थानं भवेत् । इदं पुनर-
पूर्वादिलक्षणत्वात्संसारानुप्रविष्टमेव ब्रह्म तस्माद्रूपादिर-
हितमेव तदिति ॥ २० ॥

[नील०] नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति श्रुत्वा
तूष्णीं भूत उपासीत न चेष्टेन्मनसाऽपि च । उपावर्षेस्व
तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि विश्रुतमिति प्रागुक्तप्रकारेण आत्मान-
मनुत्संदाहनस्तमन्वाप्य नानावर्णात्ताडीमार्गान् अन्तर्हृदये
पश्यन् पृच्छति—आभातीति । सद्ब्रह्मणो रूपं यो विद्वानत्र
हृदये पश्यति स शुद्धादिरूपमिव अनवस्थितरूपं ब्रह्म
पश्यति । अतः कथंरूपं कीदृश्रूपं तद्क्षरं व्यापकममृतम-
विनाशि पदं पदनीयं तद् ब्रूहीति शेषः । काद्रवं कुत्सितवः
परपीडकः ब्रवो गतिर्वीर्य स काद्रवो धूमः तदूर्णं काद्रवं
कद्रु पिङ्गलं तदूर्णम् । श्रूयन्ते च ब्रह्ममार्गं रूपाणि—नस्मिन्
शुद्धमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ॥ एष
पन्था ब्रह्मणा हानुचित्तस्तेनैति ब्रह्मवितुष्णवृत्तैजसश्चेति
॥ २५ ॥ उत्तरमाह—आभातीति । ब्रह्ममार्गे यद्यपि शुद्धा-
दिरूपाणि भान्ति तथाऽपि यत् ब्रह्मणो रूपं तत् पृथि-
व्यादिषु नास्ति । अशब्दमस्पर्शमरूपमन्ययं तथाऽरसं नि-
त्यमगन्धमथ यदिति तत्र शब्दादीनां निषेवात् । तेषां च
शब्दादिमत्त्वान् । रूपान्तराणि तु ब्रह्मप्राप्तिचिह्नानि न तु
ब्रह्मरूपाणि । तथा च श्रुतिः । नीहारभूमाकार्कनीलाऽनलाः
रसतोवतिशुत्फटिकशशिनाम् ॥ एतानि रूपाणि पुरः-
साराणि ब्रह्मण्यमित्यकिकराणि योगे इति । समुद्रे संसार-
सागरे एनं परमात्मानं सलिलं सलिलोपलक्षितः पञ्चभूता-
त्यक्तो देहः न विभर्ति । जीवानामिव ब्रह्मण उपाधिज्ञं
दुःखं नास्तीत्यर्थः । यद्वा सामुद्रे जले एतद्रूपं नास्ती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

[अङ्गु०] आभाति शुद्धमिव लोहितमिवाथो कृष्णमि-
वाङ्गनं काद्रवं वा । तद् ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र वि-
द्वान् कथं रूपं तद्मृतमक्षरं परम् ॥ इत्यन्तो वाक्याल-
ङ्कारे । अखनमयन्तकृष्णं पात्रवं फनकवर्णं यो ब्राह्मणो

न तारकाम् न च विद्युदाश्रितं
न चाग्नेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवताम्
नैतन्नन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २७ ॥

विद्वान् आत्मदर्शनोद्युक्तः सोऽत्र ध्यानशाले रूपं शुद्धादि
पश्यति । तन् कथम् अमृतं नित्यमक्षरमपरिणामि परमु-
च्छुष्टं स्यादिति प्रश्नार्थः । अथवा भाव्यमाने परमात्मनि
यन् क्रमेण शुद्धादि रूपं दृश्यते तन् किं परमात्मानः एत
प्रश्नैरिति षष्ठो ब्रूहि ॥ अक्षरं पदमिति च पठन्ति ॥ २५ ॥
उत्तरमाह—आभाति तन् शुद्धमिवेत्यादि । सत्यमामाति
शुद्धमिव निर्मलत्वान् न तु शुद्धम् । उत्तरे इवगच्छ उपमा-
याम् । एवं लोहितमिव शुद्धादिरूत्वान् कृष्णादायपीव-
शब्दोऽनुवर्तनीयः । कृष्णमिव, ध्यायनोऽपि कदाचिन्
निद्रया तमःसमुद्रेके तन्मयतया प्रवृत्तेः । आयम-
मिति निद्रायामेव सात्त्विकराजस्यां कर्ममिव (?) ध्यान-
विषयस्य चैतन्यस्य सर्वप्रकाशकत्वान् । न पृथिव्यां
तिष्ठतीति । न पृथिव्याधारं विमुत्त्वान् नान्तरिक्षे न-
भसि ततोऽपि महत्त्वान् । एवं समुद्रसलिलद्विपत्ति तुल्यो
न्यायः । अन्ये व्याचक्षते—तत्र पृथिव्यादीनां रूपं न
च परमात्मनः किं तु प्राकृतानि रूपाणि रजोमयानि
तमोमयानि सात्त्विकानि च ॥ २६ ॥

[सर्वे ०] अखनमिवातिच्छुष्णम् । इव सादृश्ये । काद्रवं
कद्रुपिङ्गल्यम् तद्रूपवन् । असौ ब्राह्मणस्तत्पश्यति स
ध्यानसमये तद्रूपैर्यायन् कथं रूपं पश्यन्ति । अमृतम-
विनाशि । अक्षरमपरिणामि । अत एव परमुत्तममुत्तर-
माभातीति । वस्तु इत्यादौ सादृश्यपरिहारंण तद्रूपैतैवाभि-
प्रेता ॥ २५ ॥ आयममयःसर्वगमर्केतुल्यवर्गम् । अयमर्थः—
न तस्य किञ्चिद्रूपमस्ति येन तत्प्रकाशते । अपि तु यथा
यथा भाव्यते तथा तथा प्रकाशते तद्वावनापरिपाकान् ।
स्वप्नाद्रेयं तत्स्वरूपमत्रभासते । तत्र क्षीरान्द्रमाधुर्यभेद-
वन् परं च न शब्देन प्रतिपादयितुं शक्यमिति । एवं
रूपाभावः । मुक्तेर्यथैवरोधे वैदोऽपि विमुत्त्वेन तस्या-
देनाभावात्सास्तीत्याह—न पृथिव्यामिति । अन्तरिक्षं
पृथिवी (?) ॥ २६ ॥

[दुर्घं ०] संप्रत्यध्यात्म सनत्सुजातं धृतराष्ट्रः पृच्छति—
आभाति यच्छुद्धमिव लोहितमिवाऽथो कृष्णमथाखने
काद्रवं वा । तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान् कथं रूपं
तद्रूपमक्षरं पदम् ॥ अस्याऽर्थः—भाव्यमाने परमात्मनि

नैवर्तुं तत्र यजुष्यु नाप्यथर्वम्
न दृश्यते वै विपलेषु सामसु ।
रयन्तरे वार्हद्रेये वाऽपि राज-
न्महात्रतेनैव दृश्येद्भुवं तत् ॥ २८ ॥

यजुर्मणेन शुद्धादिरूपं दृश्यते तर्हि परमात्मनः प्राकृतं वेति
षष्ठो ब्रूहि ॥ २५ ॥ सनत्सुजात उत्तरमाह—आभाति
शुद्धमिव लोहितमिवेत्यादि । तत्र पृथिव्यादीनां रूपं
न च परमात्मनः किन्तु प्राकृतानि रूपाणि रजोमयानि
तमोमयानि सात्त्विकानि च [किं त्वर्थात्मरूपमत्र आह—
'अनामरूपः क्षेत्रज्ञः परमात्मा निरुच्यते ।' सुगम-
मेतत् ॥ २६ ॥

[लक्षा ०] यद्वा ब्रह्मणः पश्यति तद्धि विद्वानित्यत्र
विद्वान् ब्रह्मणः शास्त्रेण यद्यद्रूपं पश्यति तद्रूपं कथमिति
संख्यः ॥ २५ ॥ अप्राकृतत्वेन जनन्तमूर्धप्रतिमत्वेन च
पृथिव्यादिरूपतो विलक्षणत्वान् स्वतन्त्रतया अन्याधारान-
पेक्षत्वाच्च न तत्पृथिव्यां तिष्ठतीत्याद्युक्तम् ॥ २६ ॥

[शंको ०] तर्हि न कस्य कुवाप्युपलभ्यते इत्याह—
नैवेति । 'ज्ञानं च सत्यं च' इत्युपक्रम्य 'महात्रता
द्वादश ब्राह्मणस्य' इति ये गुणा उक्ताः, तन्मयुक्तस्यात्मनि
दृश्यते तन् परं ब्रह्म । न पटादिवदिदं तया सिध्यति, अपि
त्वात्मन्येवात्मतया सिध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

[नील ०] न तारकाश्रिति । रूपादिराहित्यस्यैव
प्रपञ्चः ॥ २७ ॥ नामरूपात्मके प्रपञ्चे सति तद-
हितत्वं ब्रह्मणो वक्तुं रूपप्रपञ्चादन्वत्यमुक्त्वा नामप्र-
पञ्चादप्यन्वत्यमाह—नैवर्तुं तदित्यादिना । तदित्यनेन
अर्थान् ब्रह्मणो नाम निर्दिश्यते । विपलेषु वैश्वानर-
सामादिषु । रयन्तरवार्हद्रेये च षष्ठ्यमामनी । महात्रते
यज्ञविशेषेऽपि नैव तद्दृश्येत् पश्येत् । कर्मभिरपि तदर्शनं
न प्राप्यते इत्यर्थः । नास्त्युद्धतः कृतेनेति श्रुतेः । अत्रवः
मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । यतः तन् भुवं
नित्यम् ॥ २८ ॥

[अर्हं ०] रूपमस्येति । रूपं स्वरूपम् ॥ २७ ॥ वार्हते
वृहत्सामिन् भुवमविनामि ॥ २८ ॥

[सर्व ०] तत्र लोकैः नैवदृश्यते न दृश्यते । अपि तु
ताभ्यः एव भ्रूयते । रयन्तरे वार्हते चापि राजन् । महा-
त्रत इत्युक्तमानान्यस्य विनोपतयोपदर्शनम् । वृहत्श्रमेण
वार्हते स्वाधिकृतस्तद्धितः ॥ २८ ॥

अपारणीयं तमसः परस्ता-
 चदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
 अणीयो रूपं धुरधारया समं
 महश्च रूपं तद्वै पर्वतेभ्यः ॥ २९ ॥
 सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

भूतानि जह्निरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र हि ॥ ३० ॥
 अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
 वाचो विकारं कवयो वदन्ति ।
 यस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
 ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ३१ ॥

[शं०] इदानीं तत्स्वरूपं तद्दर्शनं तत्फलं च निर्दिश-
 ति श्लोकद्वयेन—अवारणीयमिति । यदिदं महाव्रतस्यात्मनि
 दृश्यते, तत् अवारणीयं ब्रह्म, सर्वगतत्वात् । तमसः अज्ञा-
 नान् परस्तात् । तत् ब्रह्म अन्ततः अभ्येति जगत् विनाश-
 काले प्रलयकाले—अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां महत्स्व-
 रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः । श्रूयते च—‘अणीरणीयान् महतो
 महीयान्’ इति । दृश्यन्ते च येऽयुत्वमहत्त्वाद्यो लोके
 तदेतन् सर्वं जगत् अज्ञा अज्ञो रूपेण प्रकाशरूपेण ब्रह्मणि
 संस्थितं तदात्मनैव भाति । श्रूयते च—‘तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाति’ इति, ‘येन सूर्यस्तपति तेजसेदः’
 इति च । तत् ब्रह्म आत्मवित्त्वयति ज्ञानयोगात् न कर्म-
 योगेन । तस्मिन् एव परमात्मनि जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठि-
 तम् । य एतद्विदुः, अमृतास्ते भवन्ति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीशंकरभगवत्पादवृत्ते सनत्सुजातपर्वण्ये
 एतीवोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[नील०] अपारणीयमनतिऋणीयमहेयत्वात् । तमसः
 अज्ञानरूपादुपाधेः परस्तात् पराचीनम् । अन्तकः कालः
 तन् ब्रह्म अभ्येति गच्छति । प्रलयान्ते कालोऽपि तत्र
 लीयत इत्यर्थः । अणीय इति दुर्लभ्यम् । धुरधारया सम-
 मिति अत्यन्तावहितेन प्राद्यम् । महश्च पर्वतेभ्य इति उप-
 लक्षणं सर्वस्य, सर्वस्मादपि महदित्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठा
 अधिष्ठानम् । अमृतं निर्विनाशम् । विकारो हि विकारान-
 न्तरमापद्यमानो मृत उच्यते । लोम्यन्त इति लोका दृश्य-
 मानम् । ब्रह्म घृष्ट यतो रमणीयमपि तदैव, तस्य नाम
 महदयश इति हि श्रुतं । तस्मादुपादानात् फनकान् कुण्ड-
 लादीनीय भूतानि ज्ञातानि । यतः तत्रैव प्रलयं मृदि पट
 इव यान्ति । एतेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तं, तथा च
 श्रुतिः—यतो या इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
 जीयन्ति यत्प्रयन्त्यभिर्नान्वियन्तीति तद्विजिज्ञासस्व तद्-
 देवि ॥ ३० ॥ अनामयं निर्द्वन्द्वमुद्यतं जगदाकारेण उद्भूतं
 महदयशः परं व्यापकमाकाशादिभ्योऽपि महदित्यर्थः । वाच
 इति यशो मृतीयायै पश्यः विकारं वाचैरमृतीनि यदन्ति

न स्वरूपेणास्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—आचारम्भणं वि-
 कारो नामधेयमिति वागालम्बनत्वं विकारस्याह । यस्मि-
 न्मिदं जगत् प्रतिष्ठितं रज्ज्वासुरगवहीनं तद्ये विदुस्ते अमृताः
 मुक्ता भवन्ति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैटकण्ठीये भारतभाष्येति
 चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

[अर्जु०] [किं तदात्मस्वरूपमत आह—अनामरूपः
 क्षेत्रज्ञः परमात्मा निरुच्यते । सुगममिदम् ।] अपारणीयं
 तमसः परस्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले । अणीयरूपं
 धुरधारया समं महश्च रूपं तद्वै पर्वतेभ्यः । अपारणीयम-
 परिच्छेदं शरीरैन्द्रियेभ्यो भिन्नात्मदर्शनात् ॥ २९ ॥
 सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकस्तद्ब्रह्म तद् यशः । भूतानि
 जह्निरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च । सा प्रतिष्ठा आधारः
 स्थावरजङ्गमानाम् । अमृतं मुक्तिः । लोकयते प्रत्य-
 क्षयति विश्वमिति लोकः । ब्रह्म वृहत्त्वात् । तद् यशो
 यशोवन्नमैल्लत्वात् यशोहेतुत्वाद्वा । भूतानि पृथिव्या-
 दीनि ॥ ३० ॥ अनामयं तच्चदुद्यतं यशो वाचो विकारं
 कवयो वदन्ति । तस्मिन्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्वि-
 दुरमृतास्ते भवन्ति । अनामयमज्ञानायापिपासाशोकमोह-
 जरामृत्युलक्षणात्मरूपडामयारहितं प्राकृतधर्मरहितत्वात् ।
 प्राकृतधर्मा एव हि हेतुहेतुत्वात् ते रोगा उच्यन्ते । महद्
 विभुः व्यापकमित्यर्थः । उद्यतं ध्यायिनामुदीयमानं यशो
 निर्मलम् । तदुक्तं निघण्टे—निर्मलं च यशः स्मृतमिति ।
 उद्यतानुगमितिपाठे स्वायं ताप्रत्ययसहितः (१) । वाचो
 विकारं विगतः कारो विकारो यस्मात् वाक्पथातीतमि-
 त्यर्थः । अत्रचोऽविकारमिति पाठे—अवचो यतो वाचो
 निर्वर्तन्तंऽनिर्वाच्यम्, वदयति च—तनु वक्तुं न शक्नुम
 इति; अविकारं निराकारम् । अमृता मुक्ताः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमन्महाभारतपाल्पाद्यायामर्जुनमिथश्चतुःपा-
 ष्योद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

[सर्व०] अपारणीयमपारं विभुत्वात् । तमसो
 मोहपरत्वात्ततो दूरे अन्तको मृत्युरपि तदेति तत्र

पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ४५

योगप्रधानज्ञानोपमर्जनप्रविद्याप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परामृता ।
ईर्ष्या मोहो विधित्ता च कृपाऽसूया जुगुप्सुता ॥१॥
दादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।

विलीयते । विनाशकाले मरणसमये । अनेन नित्यमुक्तम् ,
अन्तःकामावे नाशकान्तराभावात् । अणीयरूपमिति छा-
न्दसः सकारलोपः । क्षुरधारया पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ २९ ॥
तद्ब्रह्म प्रतिष्ठा स्थानं सर्वेषां नत्वनित्या महदाद्ययः ।
तद्ब्रह्म यशः कीर्तिः सुखहेतुत्वात् । सुखयतो भूतैः सहामे-
दाशङ्कं परिहरति—भूतानीति । तत्र तस्मिन् हेतौ सति ।
एतेन भूतैर्द्रव्यान्तरस्य तन्नाशकतया उत्पादकत्वेन उपभा-
विकमित्युक्तम् (?) ॥ ३० ॥ अनामयम् अज्ञानाद्यापिपासा-
शोकमोहभ्राष्टर्यरूपपद्मोद्वेगसहितं वाचो वचनस्य वि-
कारः विनियते संशोधनेनान्यरूपा भगवत्यस्मिन् विषये
वागिति । तथा च श्रुतिः—सत्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र
धीरा मनसा वाचमन्त । अमूनमृष्यतेति । यत्र ब्रह्मणि
वितउना चालन्या सक्तुं पुनन्तो निस्तुपमिव कुर्वन्त-
सम्यगर्थप्रकाशनेन धीरास्तत्तद्वा असत्यनिरासे मननेन
वाचमभिद्ध्युः येनामृतं मुक्तिः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वज्ञानारण्यवृत्त-
टीकाया चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

[दुर्बलं] अणीयो रूपं क्षुरधारसमानं महश्च रूपं
तद्वै पवैतेभ्यः । अस्यार्थः अणीयोऽतीव सूक्ष्ममदृश्यम-
नात्मन्यात्मदर्शना, महश्च तत्पवैतेभ्यः शरीरिन्द्रियादिभ्यो-
ऽभिन्नात्मदर्शनाम् ॥ २९ ॥ अनामयं तन्महदुद्यतं यशो-
ऽवचोऽपिकारं कवयो वदन्ति । अनामयं प्राकृतधर्मरूपरो-
गरहितं, प्राकृतधर्म एव हि हेराहेतुत्वाद्भोग उच्यते । महश्च
तत्रापक्रमम् । उद्यतं ध्यायिनासुदीयमानं यशो निर्मलम् ।
उक्तं च निधयौ—'निर्मलं तु यशः स्मृतम्' इति ।
अत्रचो यत्र वाचो न विद्यन्ते । अनिर्वाच्यम् । उक्तं च
'तत्त्वां घक्तुं न शक्नुमः' इति । अविचारं विकारशून्य-
मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि दुर्बलप्रकाशिन्याद्योगपर्वणि
चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

[लक्ष्मण] तदन्तःक्रोमेति विनाशकाल इत्यत्र अन्तःकः
अन्ते पृथिव्यादितत्वानामवमाने नियमानः कः महत्तत्त्वा-
भिमानी ब्रह्मा ॥ २९ ॥ विकारः विनियकारः । शाब्दं

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यनस्यति ॥ २ ॥

'तदेतद्ब्रह्म संरियतं भाति सर्वं तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयो-
गात् । तस्मिन्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठं ये तद्विदुरमृतास्ते भग-
वन्ति' इ यत्र अह्ना दिवसेन निमित्तेन ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारते योगपर्वणि वादिशततीर्थवृत्त-
च्छार्ददारे चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

[नील०] समाप्ता ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्म-
विद्या । इदानीं योगप्रधाना ज्ञानोपसर्जना ता वक्तुमध्या-
यद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन त्वंपदार्थ
ज्ञात्वा पश्चाद्वेदान्तप्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा
आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्म-
भावं निश्चित्य पश्चात्प्रतिदिव्यासनेन सः अपरोक्षी न्ययते
सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलेन्यास्ताभनजाचमप्येरूप-
मेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेन हेयान्दोषान् उपादेयान्
गुणांश्च दर्शयति—शोकः क्रोधश्चेत्यादिना । यत्र क्रोवाद्वयः
प्रागन्याख्याता एव तथाऽपि कचिन् विशेषो दृश्यते स एव
व्याख्यायते । लोभः स्पृहा मोहः प्रहाया लभावः । अत्रापि
लोभ इति पाठेऽपि स एवार्थः । लुभयिमोहन इति धात्व-
र्थागुमात् । परामुता निद्रापरतन्म । कृपाऽत्र क्रोहः
॥ १ ॥ पापं पापफलं कर्म व्यनस्यति आरभते मूढसंज्ञः
मूढबुद्धिः ॥ २ ॥

[अर्जु०] शोकादींस्तत्त्वावरणरूपानुत्थानपि पुनर्नूने
तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरदरादरातिशयविधानाय—शोक
इत्यादि । शोक इन्द्रनाशानुचिन्तनं, परामुता मृत्युनासः
कृपा च क्रोहो न दया, महादोषप्रस्तावे पठित्वान् । जुगु-
प्सुता जुगुप्सैव ॥ १ ॥ मूढसंज्ञः मूढा मुग्धा संज्ञा बुद्धि-
यैस्य ॥ २ ॥

[सत्य०] इदानीं प्रसङ्गात्फलाभिमयया प्रवृत्तस्थापि
तपसः कारणनिरोधिमैत्रं दर्शयितुं समृद्धत्वासमृद्धयै दर्श-
यति—शोक इत्यादिना । यत्तत्समृद्धमित्युपमहगन्ते न तत्र
शोक इत्यादिनोत्पन्नोपानुवादेन मनुष्यप्राणनाशना इति व-
दन्न वेत्तं तत्त्वज्ञानविरोधित्वमेवा दृष्टनिरोधित्वमपीति द-
र्शयति । शोकादोषाभ्या ह्यप्रिप्रेक्षादिना स्वयैव प्राणहानिः

स्पृहयालुरग्रः परुषो वा वदान्यः
 क्रोधं विभ्रन्मनसा वै विकल्पी ।
 नृशंसधर्माः पण्डिमे जना वै
 प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ॥ ३ ॥
 संभोगसंविद्धिपमोऽतिमानि
 दत्त्वा विकल्पी कृपणो दुर्वलश्च ।
 बहुमशंसी वनिताद्भिर् सदैव
 सशैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ॥ ४ ॥
 धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च

क्रियते, लोभेन दुर्गदेशगमनादिनेत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । मोहो यथार्थप्रज्ञाभावः । परासुता निद्रापरत्व(म)स्य च मोहरूपदोषागणनसमये मोहपदेन संप्रहः कृतः । ईर्ष्यासूय-योर्भेदः प्रागुक्तः । स्पृहा च लोभविशेषत्वेन लोभपदेनैवात्र संगृहीता ॥ १ ॥ पापं पापहेतुकम् व्यवस्यते आरभते । मूढा मोहसमानाविकरणा बुद्धिर्यस्य ॥ २ ॥

[नील०] उग्रः निर्दयः परुषः रूक्षवाक् वदान्यो बहु-भाषी न सभाजयन्ते परं न मानयन्ति ॥ ३ ॥ बहुप्रशंसी आत्मस्वुतिपरः ॥ ४ ॥ महाव्रता महाव्रतानि । सुपां सुलुगिति सुपो ङादेशच्छान्दसः ॥ ५ ॥ नास्य स्वं स्वीयं किमपि नास्ति धर्मादिष्वेकैकस्मिन्नपि पक्षपाते सति तदर्थं सर्वं त्यजतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ब्रह्मैव सुख्यं प्राप्यं येषां तेषाम् ॥ ७ ॥

[अर्जु०] लब्धमविनियुज्य उत्तरोत्तराभिलाषो लोभः । लब्धं विनियुज्योत्तरोत्तराभिलाषी स्पृहयालुरित्यपौन-रुचयम् । उग्रः परुषः । अवदान्योऽज्ञाता । विकल्पी स्वयु-गच्छापी । नृशंसधर्मा हिंसाशीलः । नोत सदोपमुञ्जते नोपभोगशीला भवन्ति ॥ ३ ॥ ब्रह्मणि बन्धकानभिधाय ब्रह्मत्यज्जगानाह—धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च अमा-स्यस्य हीरितितिक्षाऽनसूया । दानं धृतिश्चैव श्रुतं क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य । अर्थः सुगमः ॥ ५ ॥ य इत्यादि । एतेभ्यो धर्मादिभ्यो हेतुभ्यः प्रभवेत्, यद्वा यो नैतेभ्यः प्रभवेत् शोकादिमहादोषेभ्यो विमुच्येत स सर्वा पृथिनी प्रसासदपि मुच्येतेत्यन्वयः । प्रकारान्तरमाह—द्वादशभिस्तावन्मुच्यते । एषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेनापि मुच्यन्ते नास्य स्वमस्ति स महद्भूतो वा ॥ ६ ॥ तानेव प्रीनाह—दम इत्यादि । त्यागो दानमप्रमादः श्रुतममृतं चैत्यन्वयं प्रदामसूयानां प्रक्षारणानां, ब्रह्मजात्यानीति पाठे प्रदामसूयानामर्थोऽनानि ॥ ७ ॥

१ उ. गुणवर्णो च कथ एत एव उ. नोत एतोरमुञ्जते । ४ उ.

अमासस्य हीरितितिक्षाऽनसूया ।
 दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च
 महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥
 यो नैतेभ्यः प्रच्येद्द्वादशभ्यः
 सर्वामपीमां पृथिनीं स शिष्यात् ।
 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽर्षितो यो
 नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ॥ ६ ॥
 दमस्त्यागोऽथाममाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।
 एतानि ब्रह्मसूयानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ७ ॥

[सर्व०] एवं दृष्टविरोधित्वेन नृशंसांनप्यनुवदित-स्पृहयालुरिति । अत्र स्पृहयालुरिति पूर्वं स्वपदोक्तम् । उग्र इति प्रागुक्तमनस्विसाभ्युत्थार्योनुवादः । परुष इति रूक्षगश-व्दस्य । वदान्यो बहुभाषी विकल्पनशब्दस्य । क्रोधविक्री-डितम् प्रागुक्तमेव । मनसा वै विकल्पीत्यनुपपन्नः । एतेन प्रागुक्ततपनशब्दार्थः संगृहीतः । विकल्पन्तं हि वचनस्य बहुविषयत्वमिल्लत्रापि बहुविषयमात्रापरोपकारिकविकल्पी-पदेन मन.करणत्वाथैकपदसाहित्यात् श्रूयमाणेन च फलं नार्थभिधानसंभवात्(?) । मनसा विप्रकर्षीति कचिन् पाठः नृशंस एव धर्मो येषां ते नृशंसधर्मा जनाः प्राप्याप्यर्थं नोत सदोपमुञ्जते न सदा तत्रैगं कुर्वन्ति । अन्तरात्मनोऽर्थ-स्थानज्ञानादित्यर्थः ॥ ३ ॥ संभोगसंविदादयश्च यथापूर्व-मेवार्थोपिताः । विपम इति विपमेधमान इत्यस्यार्थ उक्तः । अभिमानी दत्त्वा विकल्पीति दत्तानुतापः सकारक उक्तः । अभिमानो ह्यनात्मन्यात्माभिमानः तद्वाश्च दत्तानुतापः विकल्पन्तं वा तर्क मया कृतमिति वचसा पुनरावर्तनम् । ॥ ४ ॥ धर्मादीनष्टप्रकारणत्वेनाह—धर्मश्चेति । अत्र धर्मो धर्ममात्रं इह चरं(?) । तितिक्षा उत्पन्नक्रोधनिवर्तनम् क्षमा तु क्रोधातुत्यादनमिति विवक्षया मेदेनाभिधानम् पूर्वं तितिक्षाशब्देनाभयसद्बह्वः कृतः । तत्र प्रयुक्तस्य यज्ञस्य तपोदानशब्दाभ्यां सद्बह्वस्तस्य तदुभयात्मकत्वात् । महाव्रतानि सुपां सुलुगित्यादिना ङादेशः । ब्राह्म-णस्य ब्राह्मणजातीयस्य ॥ ५ ॥ एतेभ्यो द्वादशभ्यः प्रच्येत् । एतेभ्यो द्वादशभ्यः एतदर्थं एतान्कर्तुं यः प्रच्य-वते गर्भजायत इत्यर्थः । परलोकादिमं लोकं प्रच्यवते येन यस्यैतद्द्वादशविषयगुणावस्थानवयो वा(?) त्रिभिर्द्वाभ्यामेक-तोऽशान्वितो वा । अत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्येयं मृतीये । यदि वा सर्वा पृथिनीं शिष्यात्तत्रापि नास्य स्वमस्ति पृ-थिनीपरिग्रहदोषो नास्तीति वेदितव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्षदशैषी वीजावयानी । ६ उ. पृथिनीं प्रजाएव । ७ उ. मेतत्पेन भाषि ।

सद्वाऽसद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते ।
 नरकमातिष्ठास्तैवे स्युर्य एवं कुर्वते जनाः ॥ ८ ॥
 मद्रोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽपकीर्तितः ।
 लोक्त्रेप्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषा वचः ॥ ९ ॥
 कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।
 अर्थहानिर्विवादश्च मातस्यै प्राणिपीडनम् ॥ १० ॥
 ईर्ष्या मोदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसृयिता ।

अत्र प्रधान वयद्.....इति अग्रमादो धर्माचरणे श्रुतम् ।
 स्वर्गे एवानि भवन्तीति शेषः । ब्राह्मणानां जावितः
 ब्रह्ममुखायानाम् । ब्रह्म वेदः तन्मुख्यानां वेदोक्तकर्मपर-
 णामित्यर्थः । ब्रह्मजालानीति पाठः ब्रह्मणा वेदेन जा-
 त्यानि शुद्धानि । दृष्टार्थे चाभिधीयमानस्य सत्यस्य
 मुख्यात्त्वानभिधानं कर्मप्रवृत्तानामत्यंतसत्यस्यागम्यत्वेन
 अनृतमिथस्यापि तस्य नागम्यत्वमिति दर्शयितुम् । यदाह
 श्रुतिः—सत्यवचनरिक्त्वा भवत्यनृतवचने च पापिका-
 ऽकीर्तितद्विगुणा प्रत्येनोपक्रम्य तत्सत्यानृते मियुनीकरोति ।
 अथो मियुनात् प्रजायते मूयान्भवति । कर्मपरा हि प्रयोज-
 नेन मूयोऽभिलाषिणः । अतोऽत्र कर्मपरान् विद्वैत्यंतदुक्तं
 श्रुत्येति निःश्रेयसम् ॥ ७ ॥

[नील०] परीवादः परदोषकीर्तनं सन् यथार्थभूतं
 असन् आरोपितम् ॥८॥ अपकीर्तित इति । दमविरोधिन
 एव प्रातिकूल्यादयो मद्रोपत्वेन सूचिता अपि शृङ्खला-
 दिकया प्रक्रमेण विविमुत्तेन न प्रोक्ता इत्यर्थः । लोक्त्रेप्यं
 पारदायादि । प्रातिकूल्यं धर्मादौ विनाचरणम् । अभ्यसूया
 गुणेषु दोषारोपः ॥ ९ ॥ कामः क्वभिलाषः । पारतन्त्र्यं
 मयादिवशत्वम् । पैशुनं राजद्वारादौ परदोषमूचनम् । अर्थ-
 हानिः नदननक्रनेश्यादिषु दण्डेन वा वित्तनाशः । निवादो
 वैरम् ॥ १० ॥ मोदो हर्षः दर्पहेतुः । दृष्टो दृष्टवतीत्याप-
 स्त्वयोक्तेः । अतिवादो निर्मर्यादं वचनम् । संज्ञानाशः
 कार्याकार्यविनेश्यादित्यम् । अभ्यसूयिता नैरन्तर्येण पर-
 द्रोहशीलना । एतन् मदनरत्नं विगर्हितं निन्दितं सद्भिः ।
 सदा हीत्यापत्कालेऽपि नाश्रयणीयमिति सूचितम् ॥११॥
 सुहृदां प्रिये सन्नि ह्यः अप्रिये सति व्यथेति द्वौ सौहृद-
 गुणौ । तृतीयमाह स्यादिति । मुहितमिति पाठे सुतरां
 हितमिष्टं पुष्टिकरम् । देयं दातारम् । भयग्येतेतिरक्त्वेरि-
 ष्टयः । यो दातारमयाच्यमपि पुत्रादिकं मुख्यं कर्मभूतं
 याचते स अभ्यर्षितः प्रार्थितो दाता तस्मै दृष्टादीन्
 अर्हति दातुमिति शेषः । सार्थक्रोहो वाक्यम् ॥ १२ ॥

[अर्द्ध०] सद्वाऽसद्वा कर्म एतत् इति शेषः ॥८॥ प्र-

तस्मात्प्राज्ञो न मायेत सदा हेतद्विगर्हितम् ॥११॥
 सौहृदे वै पद्गुणा वेदितव्याः
 प्रिये हृष्यन्त्याप्रिये च व्यथन्ते ।
 स्यादात्मनः मुचिरं याचते यो
 ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ।
 इष्टान्पुत्रान्निभवान्स्वांश्च दारा-
 नभ्यर्षितश्चाहति शुद्धभावः ॥ १२ ॥

तिकूल्यं लोक्त्रविपरीतम् ॥९॥ विनादो विरुद्धवादः ॥१०॥
 संज्ञानाशो मोहः ॥ ११ ॥ सौहृदे त्यागे शोमनहृदयो हि
 स्वागं करोति । प्रिये हृने अर्थे नो हृष्यन्ति । अप्रिये तु
 व्यथन्ते । अयमर्थो यद् याचते तदातुपत्तनो हितम् । अया-
 च्यमपि यद्दाति तदपि मुहितं तत्र हेतुर्देयं यदि स्यात् पुत्र-
 दारादीन् प्रार्थितः सन् शुद्धभावो तत्र इत्यपरो गुणः १२

[सवै०] सद्वाऽसद्वा परीवाद इति सदसच्छब्दयोर्लौ-
 किक्यत्ययः संवन्धार्थः ॥८॥ मद्रोऽष्टादशदोषः पुरा योऽत्र
 प्रकीर्तितः स तावन् तथा बोद्धव्यः । विरोधितस्तु तस्य
 तदा दोषाभावरूपा एवोक्ताः । इदानीमन्येऽप्यष्टादश तन्म-
 हृदारिणः कथ्यन्त इत्याशयेनाह । लोन्दिष्टं पापाहृतुरपि
 लोक्त्रेपिपयो यथा बहुभोजीत्यादि तस्य ह्युप्यत्वं तव
 एव । प्रातिकूल्यं परप्रतिकूल्याचरणम् ॥९॥ पगधीन्यं यतो-
 ऽविचार्यं परोक्तमात्रे प्रवृत्तिः । पैशुनं परगुणनाशेऽच्छा अर्थ-
 हानिः प्रयोजनहानिः प्रयोजनानभिसंघाधित्वम् । ईर्ष्या
 गुणविद्वेषः । विनादः कलहः ॥ १० ॥ संज्ञा संस्कारत्वेन
 संज्ञानाशः श्रुतास्त्रार्थविस्मृतिः । अभ्यसूयिता गुणेषु
 दोषारोपः । सर्वमष्टादशपरकारमुक्तं गर्हितम् एस्मात्प्राज्ञो न
 मायेत मत्स्यैतदतिचारित्वादित्यर्थः ॥११॥ सौहृदं सुहृदो
 मित्रस्य हेतुस्त्वयागः । यदाह श्रुतिः 'दानेन द्विपत्तो मित्रा
 भवन्ति' वा दानप्राप्तुदत्त इति । तत्र पद्गुणास्त्यागादयः ।
 परित्यागेन सौहृदपरिभेदः । अष्टस्वर्गादिमुपकृतस्य स्वा-
 गस्यैतं पद्गुणा इति ननु पूर्वोक्ता एतेनि दर्शयति । अत एव
 तद्विरुद्ध एतन्न कश्चिद्वृणः । तथा हि प्रिये हृष्यन्त्याप्रिये व्य-
 थेन इति गुणौ । प्रियं सुखसाधनम् धनन्तर विषये हृष्यन्ति
 तदिच्छन्ति । अन्यथा साक्षाद्भागमायनस्यागातुपपत्तेः ।
 अप्रिये दुःखहेतावर्धमविषये व्यथन्ते द्वेषं कुर्वन्ति पाप-
 हानार्थमपि दानस्य कर्तव्यत्वात् । तृतीयम् गुणः साधारण
 इत्याह । स्यादात्मने मुहितं याचते । यो ददात्तयाच्यमपि
 देयं सतु स्यात् । इष्टान् निभवान् अर्थाश्च दारानभ्यर्षि-
 तश्चाहति शुद्धभावः । आत्मने मुष्टु...र्हितम् । अयाच्यम-
 याचनयोग्यं याचितुर्भूम् तथेयं दातुं शक्यं सतु निश्चितं

त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामा-

दुक्ले कर्म स्वाशिपं वाधते च ॥ १३ ॥

द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः ।

पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ॥ १४ ॥

स्वान् । तत्र तस्य स्वामित्वात् । किन्तदित्युक्तं इष्टानभीष्टान्, पुत्रान्वनानि स्वान्दारान् । एतानर्हता पूज्यब्राह्मणेन अभ्यर्थितो वाचितः सन् शुद्धभावो मनःसंतोपपूर्वकं यो याचते याचमानाय ददाति । तृतीयो गुण इति शेषः ॥ १२ ॥

[लक्ष्ण०] अभ्यर्थितस्वार्हते शुद्धभाव इत्यत्र सौहार्दाद्विद्वेषो? सा न नाशभियेति सूचयितुं शुद्धभाव इत्युक्तम् १२

[नील०] चतुर्थमाह—त्यतेति । यस्मै सर्वस्वं दत्तं तस्य गृहे कामान् मयाऽयमुपपृष्ट इति बुद्धितः न संवसेन् । तेन फदाचिदनादृतः सन् सौहार्दमङ्गं कुर्यादिति भावः । पञ्चममाह—गुद्वे कर्मेति । स्वकर्माजितमेव धनं भुङ्क्ते न तु मित्रायाजितमन्यथा कालेन हेतुना प्राप्य सौहृदभङ्गो माभूदिति । पष्ठमाह—स्वाशिपं वाधते च । स्वस्य श्रेयोऽपि मित्रहितार्थं नाशयतीत्यर्थः । पाठान्तरे स्वासितं स्वस्थानं राज्यादिनामास्तेऽस्मिन्निति द्युत्पत्त्या ज्ञेयम् । स्वाशिवमिति पाठे स्वस्य आसमन्तात् शिपं श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ १३ ॥ द्रव्यवान् गृहस्यः एवमुक्तरीत्या गुणवान् त्यागी दाता सात्त्विकः सत्वप्रधानश्च यो भवति तादृशः पुरुषः पञ्चभ्यः शब्दादिभ्यः पञ्चभूतानि श्रोत्राद्याकारेण परिणतानि इन्द्रियाणि निवर्तयति ॥ १४ ॥ एतत् इवविषयेभ्य इन्द्रियाणां निवर्तनं समृद्धं पुत्रलभयि वंशं तप एव ऊर्ध्वं कर्मातिप्रदं भवति न ज्ञानरदिद्वैव वृत्तकृत्यतामापादयतीत्यर्थः । वेपामित्यत्र आह—सत्त्वादिति । ये सत्त्वात् धैर्यान् ध्ययन्ते तीव्रवैराग्याभावात् तेषां च संकल्पेन प्राक्षालकियान् दिव्यान् भोगान् भोक्ष्ये इत्येवंरूपेण समाहितं संभूतं तपो भवति तेषामेवोष्णगतिर्जातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ यतः संकल्पात् यज्ञाः प्रवर्तन्ते तस्यैव सत्यस्य संकल्पस्याप्यारणान् । संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति धुनेर्योगी सत्यसंभ्रयो भवति । अन्यस्य एवस्य यज्ञः मनसैव भवति नायसकल्पस्यान् । तथा ह्युपाध्यायाने—त्रिनो नाम मुनिर्भात्रा वृषे पातितः सन् तत्रैव मनसा वृत्तं यज्ञं चकारिति । त्रितः वृषेऽर्हितो देवान् एषा उतये इति मन्त्रवर्णादैववृत्तं । अर्हितो प्यायन् एतेन आहवति उतये यज्ञमंतये । अन्यस्य मध्यमस्य कापैर मन्त्रवर्णादिना यतो भवति । अन्यस्य प्राष्टनस्य वर्णना अन्तरंगुणोशानीयादिप्रधानया नियया ॥ १६ ॥

एतत्संपृष्टमप्युर्ध्वं तपो भवति केवलम् ।

सत्त्वात्मचयमानानां संकल्पेन समाहितम् ॥ १५ ॥

यतो यज्ञाः प्रवर्तन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।

मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्मणा ॥ १६ ॥

[अर्जु०] इह लोके सम्यक् सुखितया न वसेन् न तिष्ठेत् कामात् रागात् त्यक्त्रव्यो भवेदिति भावः । इति पञ्चमो गुणः भुङ्क्ते कर्म प्राक्तनं तत्फलं सुरजदुरामनुभवतीत्यर्थः । स्वाशिपं सकामान् खशिरमिति च पाठः । वाधते वन्ध्यां करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ द्रव्येत्यादि । एवमुक्तप्रकारेण गुणवान् स्वागुणवान् भवति स सात्त्विकः पंचभूतानि श्रोत्रवृक्षजिह्वाचक्षुर्वाणानि भूतकार्येणात्पञ्चम्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यो निवर्तयति यः स तादृशो ब्रह्मयोग्यः ॥ १४ ॥ सत्त्वेस्थितानां कर्माभिधाय ततः प्रच्यत्रमानानां कर्म प्रतिपादयति—सत्त्वादिति । संकल्पेन समाहितमेकाप्रीभूतम् ॥ १५ ॥ सत्वस्यैवावरोधनात् प्रयोजनात् ॥ १६ ॥

[सर्व०] अन्यश्च गुणस्त्यक्तद्रव्य इति । अयाचितोऽपि ब्राह्मणेभ्यो द्रव्यत्यागं कुर्यादित्यर्थः । पञ्चममाह संवसेदुपभोगमाश्रयेत् । नेह लोके कर्मभूमौ इमान् कामान् काम्यमानानैहिकमुत्साधनानि । व्रतमध्ये हौहिकसुखसाधनोपादाने इष्टार्थस्यापि तपसो भङ्गो भवति । पष्ठमाह भुङ्क्ते कर्म प्राचीनं स्वकृतं यदयन्नतः कर्मोपनीतं तदेव भुङ्क्ते । आशिपं स्वार्थमाशासनं मनो बाह्ये भवं वाधते नाशयति त्यजतीति यावत् ॥ १३ ॥ गुणवानित्येतावद्गुणवानेव यत्त्यागी स सात्त्विको भवति । सत्त्वं सुखं सुखी भवतीत्यर्थः । तथा स तादृशस्यागी पञ्चभूतानीन्द्रियाणि भूतजन्तात्, पञ्चभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शशब्देभ्यो निवर्तयति निवर्तयितुं शक्नोति । तथा च तयोपास्य स व...र्थः ॥ १४ ॥ उपसंहरति—एतदिति । यथाप्येतयोः समृद्धं वृद्धं तत्त्वज्ञानार्थिनः प्रति । तथा सत्त्वादात्मनः प्रत्यनसंज्ञानां भ्रष्टानां तज्ज्ञानार्थिनाम् ॥ १५ ॥ यतः संकल्पादयज्ञाः प्रवर्तन्ते सत्यस्यात्मनोऽवरोधनादधमबोधोदादज्ञानान्मोहात् । मनः संकल्पेन फलसंकल्पेन समाहितं वृत्तम् । यतः समृद्धमप्युद्धमिव भवतीत्यन्वयः । ननु सत्यादप्रच्युतस्य प्राशुषे मानसेऽपि तपसि वृत्ते न संकल्पममादित्वमित्यत्र आह—मनसाऽन्यस्येति । अन्यस्य तद्वशान्तेच्छोर्मनसा तपो भवति । अन्यस्य कर्ममार्गपतितस्य याचा कर्मणा च । वंशेताप्ये हि कर्मणि संकल्पात्संपकल्पनायिनि संकल्पापेक्षा ननु मानसं । तत्र फलप्रति-

संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोऽधितिष्ठति ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ॥१७॥
 अत्र्यापयेन्महदेतद्यशस्यं
 वाचो विकाराः कवयो वदन्ति ।
 अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
 ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८ ॥
 न कर्मणा सुकृतेनैव राज-

इति श्रीमहामारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

न्सत्यं जयेज्जुहुयान्न यजेद्वा ।
 नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राजन्
 रतिं चासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९ ॥
 तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसाऽपि न ।
 तथा संस्तुतिनिन्दाम्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ॥ २० ॥
 अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति ।
 वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

सन्धानामायेनापि प्रवृत्तस्यावश्यं निःश्रेयसरूपफलसंभ-
 वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

[लक्षा०] एतत्समर्थमित्यत्र समृद्धमप्येतद्भव्यं ततः
 त्यागादेव ऋद्धम् ॥ १५ ॥ मनसान्यस्य भवतीत्यत्र यतः
 मनसा अन्यस्य [व्यापकस्य] भवति । वाचा पुनरन्यस्य
 भवति । कर्मणा च ततोऽन्यस्य भवति ॥ १६ ॥

[नील०] संकल्पेति । सगुणब्रह्मवेदान्तास्तस्यसंकल्पं
 पुरुषमसंकल्पश्चिदात्माऽधितिष्ठति मृत्यमिव राजा । ननु
 अत एव चानन्याधिपतिरिति विदुषः सत्यसंकल्पत्वादेव
 अनन्याधिपतित्वं कथं सूत्रितम् ? ईश्वरान्तराभिप्रायेणेति
 गृहाण । तथा च श्रुतिः—तस्य ह देवाश्च नाभूत्या
 ईशत आत्मा होषां स भवतीति । देवाश्च देवा अपि ह
 प्रसिद्धं तस्य ब्रह्मविदुः अभूत्यै अनैश्वर्याय न ईशते न
 समर्था भवन्ति तत्र हेतुः आत्मा हीति इति श्रुत्यर्थः । किंच
 अन्यदपि मे मत्तः शृणु । तदेवाह ब्राह्मणस्य निर्गुणब्रह्म-
 विदुः संकल्पविशेषेण असंकल्पोऽधितिष्ठति । सगुणोपास-
 कापेक्षया निर्गुणविदि सत्यसंकल्पत्वादिऋमतिशयेनानि-
 र्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतद्योगशास्त्रमप्यापयेन् शिष्यान्
 ग्राहयेन् यतः यशस्यं यशसे ब्रह्मणे तत्रास्त्यै हितम् ।
 इतोऽन्यन् शान्त्रं वाचोविकारा एव, एतच्च कवयो वदन्ति ।
 योगे योगिनि तदधीनं सर्वमित्यर्थः । ये तन् तं योगं विदुः
 शेषं स्पष्टम् ॥ १८ ॥ कर्मणा सत्यं ब्रह्म न जयेन् न
 प्राप्नुयान् यन् जुहुयान् यन् यजेद्वा एतेन होमयागात्मकेन
 कर्मणा बालः अविद्वान् अमृत्युं मोक्षं न जयति न प्राप्नोति
 रतिमानन्दं लभति लभते ॥ १९ ॥ तूष्णीमित्यर्थो व्या-
 ख्यतः । सुत्या प्रीतिं निन्द्या रोषं च वर्जयेन् ॥ २० ॥
 अत्रेति । हेक्षत्रिय वेदेषु पूर्वोक्तदृष्टिमेषु आनुपूर्व्येण आरो-
 प्यामिभ्रापवादक्रमेण तिष्ठन् अत्रैव ब्रह्म पश्यति आवि-
 शति तादात्म्यं च महाकाशपटावाशान्यायेन उपाधिविह-
 यात्प्राप्नोति । वस्माद्दृष्टार्थाऽनन्वक्तव्या च ब्रह्मविद्याऽदृष्टार्थान्

विनाशिकलात्कर्मणः श्रेयसीति ज्ञात्वा ज्ञानार्थमेव यनेतेति
 ते तुभ्यं ब्रवीमि ॥ २१ ॥

इति श्रीवैदर्भ्ये उद्योगपर्वणि भारतभारतीने
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

[अर्द्ध०] संकल्पसिद्धं संकल्पनमना कर्मणा सिद्धं
 शुद्धं विशुद्धान्तःकरणमसंकल्पमन्तव्यज्ञानं तत्त्वं वा अधिति-
 ष्ठति ॥ १७ ॥ अध्यापयेदित्यादि । एतदध्यात्मप्रतिपा-
 दकं वचोऽप्यापयेन् शिष्यान्, महत् यशस्यं च । अवि-
 कारं न विकरोतीति । सर्वमिदं चराचरं तन् सत्यं ये विदुः
 तेऽमृता मुक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ वेदनेनैव मुक्तिर्न कर्म-
 णेत्याह—न कर्मणेति । सुकृतं दर्शयति—सत्यमिति । न
 च तेन सुकृतेन बाल आत्माप्रतिपत्तिमान् मृत्युमत्येति अति-
 त्रामति, रतिं रतिविषयं सुप्तं लभते अन्तकाले देहोत्सर्ग-
 काले ॥ १९ ॥ येन सत्यं लभते वदाह—तूष्णीमिति ।
 तूष्णीमविरुत्सं एकमद्वितीयम् उपासीत ध्यायेन् न चेष्टेन्
 न चलेन् ॥ २० ॥ अत्रेति । तिष्ठन् मनोवृत्तीनां गति-
 निवृत्तिं हुर्वन् ब्रह्म पश्यति साम्राज्यरोति । आवसति
 प्राप्नोति । आनुपूर्व्येण ब्रमेण तत्त्वं प्रतिपादयति ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्म० महर्षिर्नि० शुभो० पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

[सयं०] ननु तेनाप्यथ नित्यकर्मतया यज्ञादयः कर्-
 णीयास्तन्मत्र संकल्पोऽवश्यं स्यादयेत्यत आह—संकल्प-
 सिद्धमिति । संकल्पानंतरमेव सिद्धं सिद्धप्रयोजनं कर्त्यं
 कर्मस्वारज्येऽप्यु संकल्पाभावोऽधितिष्ठति आश्रयतीति देव-
 पित्रभृतिषु दृष्टमेव । संकल्पसिद्धत्वं च ब्राह्मणस्य ब्रह्मो-
 पासकस्य विशेषेणारीति नित्यतया कर्मात्मनापो न
 सद्कल्पं करोति । तत्सद्कल्पस्य कर्मानपेक्षितसमानत्वादि-
 त्यर्थः ॥ १७ ॥ अथैतदुपदेशकत्वाद्—अस्मिन्निति । योगे
 योगाभ्यासे सर्वमिदममोदजातं प्रतिष्ठितमायत्तं, ये तयोर्गं
 विदुः 'तदिति लिङ्गव्यत्ययः' अमृता मुक्ताः ॥ १८ ॥ अन्-
 तवज्ञानार्थं कर्म निदति—न कर्मणेति । सुकृतेनैव कर्मण्य

पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६

आत्मनः स्वरूपस्य तस्य च योगिप्रशस्त्वस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

सप्तसुजात उवाच—

यत्तच्छुक्रं महद्भ्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।

सुकृतरूपिणा कर्मणा धर्मैर्गोविन्दवतया निमित्तेन, एवकारः तत्त्वज्ञानस्य उद्देश्यतां व्यवच्छिन्नन्ति, न सत्यवचनानि क्षुण्णानि । होमज्ञसत्यवचनानां कर्मशाचनिकरूपानामेव फलान्वितत्वसंभवाङ्गानामसत्य कर्मणोऽनभिधानम् । बालोऽनात्मज्ञः मृत्युं ह्युत्सहतेति अतिक्रामति अन्तकाले तस्य सुकृतस्य नाशे रतिं सुखं न विन्दतीति सुप्तस्य सुसुखत्वेनानुपादेयता दर्शिता ॥ १९ ॥ एक एवान्ते स्थितस्तत्रैव योगे ब्रह्मावसतीति ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवतयोगपर्वणि सर्वशरणपण्डितो
ध्यात्मानो पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[छां०] अमंरुत्या मनोवाकर्मभिः समीचीनैरुपशु-
रहितः दुरात्मा संकल्पसिद्धे पुरुषमधितिष्ठति ततोऽप्यह-
मेव कुशल इति मन्यते इति भावः ॥ १७ ॥ वाचो विकारं
कथयो वदन्तीत्यत्र 'एकमेकं सुशस्त्रिभिः, मातरिक्षा ज-
गाम, त्रिपादूर्ध्वं षडैतुरुपः, चतुर्भिःसाकं नवति च, विश्व-
तश्चतुः' इत्यादिब्रह्मवाचो विकारं प्रतिपादनयोग्यविधा-
वारं कथयः वदन्ति ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते योगपर्वणि वारिंशत्तमोऽध्यायः
पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[शं०] 'अरारणीयं तमसः परस्तात्' इत्यादिना
प्रश्नो रूपं निर्धार्य 'तद्गानधित्वात्तस्य ज्ञानयोगान्'
इति ज्ञानयोगेनात्मज्ञानमुच्यते । पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्श-
यित्वा योगिनस्तद्वर्ष पश्यन्तीत्याह—वदिति । यन् प्रश्न-
विलयनि ज्ञानयोगान्, यन् शास्त्रा अश्रुता भवन्ति, तन्
सुप्तं शुद्धम् अस्तिगादिदोषरहितं महद्भ्योतिः सर्वावभास-
क्यान्; शून्ये च—'तस्य भासा सर्वमिदं रिभाति'
इति । दीप्यमानं प्राजमानं महद्यशः । शून्ये च—'तस्य
नाम महद्यशः' इति । यद् इदं देवः इन्द्रादयः उपा-
सन्ते । शून्ये च—'तं देवा ज्योतिर्नां ज्योतिरगुदोपास-
तेऽशून्यम्' इति । यस्मान् परज्योतिषो प्रजगत्तः अर्थः
आदिस्थो विराजते, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेऽः' इति
शुनेः । एवंशून्यं परमात्मानं भगवन्तं सनातनं योगिन एव
पश्यन्ति, न पुनश्चान्योपाहिताः ॥ १ ॥

[मी०] पूर्वोप्याचानं मनमाऽपि न चेंद्रैस्तनुफं
त्प मनमोऽप्यादिभ्यो गति महता तदुपर्यादिगतं इत्य-

तद्वै देवा उपासते तस्मात्सूर्यो विराजते ।

योगिनस्तं पश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १ ॥

शेषैव साविता भवतीत्याशङ्क्य शून्यवदेव निर्धर्मकं शून्य-
भावस्यापि प्रकाशकं सद्रूपं ब्रह्म प्रत्यगाभिरुत्वेन ज्ञेयमस्ती-
त्यमित्यर्थं मन्त्रानुदाहरति योगिप्रत्यक्षं च पुनः पुनः प्रमाण-
त्वेनोपन्यस्यति—यत्तच्छुक्रमित्यादिनाऽप्यायेन । यत्तच्छुक्रं
वीजमिव वीजं विश्वोत्पत्त्यादिमूलकारणं सर्वत्रैवाप्रवर्त-
कमानन्दरूपं महत् वृत्तिरूपोपाधिभूतं ज्योतिर्ज्ञेयमात्रं
दीप्यमानं सूर्यादिरूपेण महद्यशोनामकं तदेव देवा इन्द्रि-
याणि उपासते अनुसरन्ति । तस्मादेव मूलकारणात्सूर्यो
जगत्प्रसवधर्मा मायोपाधिरीश्वरो विराजते । तथा च
शुतयः—आनन्दब्रह्मैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते
आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्तीति । को हेवान्यात्कः प्राण्यत् येष आकाश
आनन्दो न स्यात् । येन सूर्यस्तपति तेजसेऽः । न तस्यैशे
कश्चन तस्य नाम महद्यशः । न प्राणेन नाधानेन मर्या
जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेताणुपाधिरी ।
प्राणस्य प्राणसुत चक्षुषश्चन्द्रित्यादयः । तं परमात्मानं
योगिनः चित्तवृत्तिनिरोधेन भगवन्तं सर्वैश्वर्यवन्तं संप्र-
ज्ञाते, अस्मत्प्राज्ञे तु सनातनं अखण्डैकरसं पश्यन्तीति
सर्वत्र ज्ञेयम् । योगेनैव तं परमात्मानं पश्येन्नान्यथा ।
यथाऽऽह दशः—स्वतन्वेयं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुप्तं
यथा ॥ अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथा
गढमिति ॥ १ ॥

[अर्जु०] यत्तच्छुक्रं महद्भ्योतिर्दीप्यमानं महद् यशः ।
तद्वै देवा उपासते तस्मादसौ विराजते । योगिनस्तं प्र-
श्यन्ति भगवन्तं महेश्वरम् । शुद्धं शुद्धं सारं वा दीप्यमान-
मिति स्वयमिति शेषः । महद् यशो महाभास्वरं देवा
प्रकाशयः विराजन्ते रयं भासते । योगिनः सनकादयः ।
भगवन्तं भगवाजिनम् । ऐश्वर्यस्य सप्तमस्य धर्मस्य यशसः
श्रियः । शान्तैराययोश्चैव पणो भग इतीरणा । अथवा
यद् योगिनः पश्यन्ति प्रतीगादिभ्यो भेदेन परमात्मानं
शुद्धत्वान्निर्गन्तं महत् ज्योतिः भास्वरं दीप्यमानं स्वप्रकाश-
रूपं महतो यशसो निदानं तदुपास्य यशसिभ्यो भवतीति
शुनेः तद्वै देवा उपासन्ते दीप्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि उपा-
सन्ते इति विषयः यथागम् । तस्मादर्थः इति । तदनुपदेशेन
पश्चात् वा अर्थः सूर्यो विराजते गोमते । अन्यथा तदा-

शुक्राद्भवति ब्रह्म शुक्लेण वर्द्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽन्तं तपति तापनम् ।

सनासंभवान् । उक्तं च—सूर्यस्तपति तत्तेजसेति । एवंभू-
तमात्मानं योगिनो ध्यानपरा एव पश्यन्तीति भावः ॥ ११ ॥

[सर्व०] तदं जीमात्मोपासनामुक्त्वा परमात्मोपा-
सनामाह—यत्तदिति । शुक्रं मारुः । महज्योतिः प्रकाश-
रूपम्, अत एव दीप्यमानं साक्षात्प्रविभाममानं महद्यगो-
रूपं सुगसाधनं यदस्य महद्गुणमन्धेन प्रवृत्ते । तत्र च
श्रुतिः—तद्यगः स इन्द्रः स भूतानामपि पतिरिति ।
देवा ब्रह्मादयः । तदुपासनादेवात्मोपासने । अद्यापि तं न
पश्यन्ति । योगिनस्तु सन्तुमारुदयः । तं प्रवृत्तं पश्यन्ति
भगवन्तमीश्वरं सनातनं नित्यम् ॥ १ ॥

[दुर्घ०] यत्तु शुक्रं महज्योतिर्दीप्यमानं महद्यगः ।
तद्देवा व्यापन्ते तस्माद्व्योतिर्भासते ॥ यद्योगिनो
ध्यायन्ति पश्यन्ति शरीरादिभ्यो भेदेन तच्छुक्रं परमात्मा ।
अथवा शुक्रं निर्मलं महज्योतिर्मास्वरं दीप्यमानं स्वप्रका-
शरूपं मद्गुणो महतो यगसो निदानम् । तथा च श्रुतिः ।
“तनुपास्य यदाश्विनो भवन्ति तद्वै देवा व्यापते”
दीप्यन्त्यमीभिरिति देवाः इन्द्रियाणि उपासते वर्द्धिर्नि-
पयपरित्यागादिन्द्रियाण्येव । तदुपासत इत्यर्थः । तस्माद्वक्त-
इति तदनुप्रहादर्थः सूर्यः शोभते अन्यथा वज्रामनासंभ-
वान् । उक्तं च—सूर्यस्तपति तत्तेजसेति । एवंभूतमात्मानं
योगिनो ध्यानपरा एव पश्यन्तीति भावः ॥ १ ॥

[लक्षा०] एतच्छुक्रं महज्योतिरित्यत्र शुद्धं शुद्धं सूर्य-
मण्डलं महज्योतिः ज्योतिःश्रेष्ठं महद्यगः महाक्रीतिंसं-
पत्म् ॥ १ ॥

[संक्र०] इशानी परमादेव ब्रह्मणो हिरण्यगर्भोशु-
रिति दर्शयति—शुक्लेति । शुक्रान् शुक्रान् पूर्वोक्तान् ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भोस्यं ब्रह्म प्रभवति उत्पद्यते । अथोत्तरं ब्रह्म
शुक्लेण वर्द्धते विराडात्मना । तच्छुक्रं शुद्धं ब्रह्म ज्योतिषाम्
आदित्यादीनां मध्ये तैः अवपम् अप्रकाशितं सत् तपति
स्वयमेव प्रकाशने, तेषामपि तापनं प्रकाशकम् । योऽन्या-
नभसास्यः सर्वात्रभासकः स्वयमेवाभामने, तं भगवन्तं
योगिन एव पश्यति ॥ २ ॥

[नील०] अथैव मन्त्रस्य विवरणार्था उत्तरे मन्त्राः
शुक्रान् आनन्दान् तं प्राथेत्यर्थः ब्रह्म जगतो बृहत् पर-
मत्रोमाग्यमन्याशुनं वायस्तु सद्यपि यैतन्व्यप्रतिनिर्गं प्राप्य
प्रभवति जगत्त्रन्मादिरास्यं समर्थं भवति तेनैव च वर्द्धते ।
अतस्तच्छुक्रं ज्योतिषां सूर्वादीनां मध्येऽन्तः स्थित्वा तपति

योगिनस्तं पश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥

प्रकाशने । तथा च गीता—यदाद्रिव्यगत् तेजो जगज्जान-
यनेऽग्नितम् । यबन्धमपि यथासौ तत्तेजो विद्धि मामक-
मिति । अतःप्रमन्येनाप्रकाशित स्वयं योगितिरित्यर्थः । तापनं
सूर्यादीनामपि भगवद्-भीषाऽस्माद्भान् पश्यते भीषोदेति
सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेत्यत्र श्रुत्वागति पञ्चमः ॥ इति
श्रुतेः ॥ २ ॥

[अर्द्ध०] शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्लेण वर्द्धते । एत-
च्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तं तपति तापनम् ॥ शुक्राद्ब्रह्मणः
ब्रह्मतत्त्वप्रभवन्ति उत्पद्यते वर्द्धते क्रियाभिः शुक्रैश्चोपधीयते
ज्योतिषां बहिरप्रवृत्तीनां मध्ये तत्तपं तपति वर्द्धति तापनं
गणादिकं ज्योतिर्भिरतन्धेन गणादितापनत्वेन च पुनरुत्प-
न्यामः । योगिन इत्यादि पूर्ववत् । अथवा तस्मान् परमाद्यै-
रुक्तान् शुक्रान् ब्रह्म श्रेष्ठं आद्यप्रवृत्तिभूतं प्रभवति श्रेष्ठैः ।
उक्तं च—‘मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते मचराचरमिति ।
मिति । ब्रह्म शुक्लेण वर्द्धते इति । तन् प्रवृत्तिरूपं ब्रह्म शुक्लेण
परमात्मनाऽनुग्रहीतं सद्ब्रते । अनुग्रहः प्रवृत्त्यात्मनोर्भेदा-
महः । भेदमहं सति प्रवृत्तेर्गौदासीन्यात् । अस्मिन् व्या-
ख्याने वर्द्धते इति पाठः । तच्छुक्रं ज्योतिषामर्वादीनां मध्ये
तं सन् प्रवृत्तं सन् तपति अनुग्रहाति तापनमनुग्रहादकं
‘तस्य भासा सर्वविद् विभाति’ इति श्रुतेः ॥ २ ॥

[सर्व०] शुक्राद्ब्रह्म जीव प्रभवति । शरीरोपाधिभे-
दतपोत्पद्यते । तथा ब्रह्म शुक्लेण तेन वर्द्धते । सुगज्ञाना-
द्विशुद्धीरुपचितं भवति । तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये ज्योतिः
सूर्यादिकमननं वेनाप्येतत्तापयति तापेनाभिभवति । तापनं
तापस्वभावं, तापो हि दुःखमेव तत्र सर्वेषु जनयति ।
तदुपासना तु न तप्यत इत्यर्थः । योगिन इति पाठो
योगिन एव पश्यन्ति नान्य इति दृष्टीकृतम् ॥ २ ॥

[दुर्घ०] शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्लेण वर्द्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तपस्वयति तापनः । तस्मात्परमा-
त्मभूताच्छुक्राद्ब्रह्माद्यप्रवृत्तिभूतं प्रभवति प्रभूतं लभते
सृष्टिः । उक्तं च ‘मयाध्यक्षेण प्रवृत्तिः सृजते मचराचरम्’
इति । ब्रह्म शुक्लेण वर्द्धते इति तद्व्यवृत्तिरूपं ब्रह्म शुक्लेण
परमात्मनानुग्रहीतं मन्त्राद्यैः प्रवृत्तं । अनुग्रहश्च प्रवृत्त्या-
ऽऽत्मनोर्भेदात्महः । भेदमहं मति प्रवृत्तेर्गौदासीन्यात् ।
शुक्रं च ज्योतिषामर्वादीनामन्येषां च भूतानां मध्ये तं
सप्रवृत्तं *सप्रवृत्तानुग्रहाति तापनमनुग्रहादकम् । तस्य
‘भासा सर्वविद् विभाति’ इति श्रुतेः ॥ २ ॥

अपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
अतन्द्रितः सवितुर्विवस्वा-

[शंक्र०] इदानीं द्वा सुपर्णोति मन्त्रार्थे कथयति—
आपदिति । अस्मात्परमात्मनः आपः प्रथमं सृष्टाः । तथा
चाह मनुः—‘अप एव ससर्जादौ’ इति । भूतपञ्चको-
पलक्षणार्थः अष्टवृद्धः । अनेन सूक्ष्मसृष्टिरभिहिता । अथ
अनन्तरम् अद्भ्यः पूर्वसृष्टाभ्यः सलिलं भूतपञ्चकात्मकं
स्थूलदेहादिकं सृष्टम् । तस्य सलिलस्य देहात्मनावस्थितस्य
मध्ये अन्तरिक्षे हृदयाकाशे उभौ जीवपरमात्मानौ देवौ
द्योतनस्वभावौ शिश्रियाते वर्तते । न केवलमन्तरिक्ष एव
शिश्रियाते आद्रीचीः सवितुः वसानौ आभिमुख्येन
त्रियमाणा वा स्थिता वा अश्वन्तीति आद्रीच्यो दिशाः,
विपुच्य उपदिशाः, विष्वग्मनात्; ताभिः सह वर्तन्त इति
सविपुच्यः प्राच्याद्याः सर्वा दिशः वसानौ आच्छाद-
यन्तौ उभौ विभर्ति पृथिवीं दिवं च । एको जीवः आत्मनः
स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयप्रज्ञात्मतत्त्वमनवगम्याना-
त्मनि देहादावात्मभावमापन्नः पृथिवीं भूतभौतिकलक्षणं
कर्मफळानुरूपं सुखदुःखात्मकदेहादिकं विभर्ति । अपरो
दिवं द्योतनात्मकं स्वात्मरूपं विभर्ति । श्रूयते च—‘द्वा
सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयो-
रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभन्योऽभिचाक्रीतीति’ इति । यः
स्वात्ममायया स्वमात्मानं प्राणाद्यनन्तभेदे कृत्वान्तरा-
नुप्रविश्य अभिपश्यन् आत्मे, तं भगवन्तं योगिन एव
परयन्ति ॥ ४ ॥

[नील०] अप इति । सलिलस्य सलिलमिव सलिलमे-
करसं प्रस्र, सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुतिप्रसिद्धं
तस्य मध्ये स्थिताभ्योऽद्भ्यः अनुपलक्षितेभ्यः पञ्चमहाभू-
तेभ्यः सग्राशादुत्पन्नाः अपः पाञ्चभौतिकं देहमन्तरिक्षे
हृदयाकाशे शिश्रियाते श्रयतः । एौ उभौ देवौ चिद्रूपत्वेन
द्योतमानौ जीवधरौ सुतिप्रलययोः क्रमेण तन्द्रावन्तौ ता-
भ्यामन्यः अतन्द्रितः निर्मायः सवितुः जगत्कारणस्य विव-
स्यान् यत आच्छादने वस्यान् आच्छादनवान् तद्विपरीतो
विवस्यान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः संततमनुदितानसमित-
प्रज्ञातः मर्वाधिष्ठानभूतः उभौ जीवधरौ पृथिवीं दिवं
च विभर्ति । न सग्रीचीः सविपुचीवसानाविति पाठे सः
शुक्रनाशः शुद्ध आरमा । कीदृशौ उभौ देवौ सग्रीचीः विपु-
चीभ आरमानौ दिनः उपदिग्ध फटवद्वमानौ । दिग्-

नुभौ विभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
योगिनस्तं प्रपद्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३ ॥

न्तपर्यन्तं विस्तीर्णावित्यर्थः । व्यवहिताश्चेति छान्दसं
क्रियोपसर्गयोर्व्यवधानं, शेषं प्राग्वदेव ॥ ३ ॥

[अर्जु०] आपोऽनु अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये उभौ
देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे । अतन्द्रितः सवितुर्विवसान
उभे विभर्ति पृथिवीं दिवं च । योगिन इति च । अनु
महत्तत्वात् पश्चात् अपः अद्भ्यो रसतन्मात्राभ्यो न महः
त्त्वात् । तादर्थ्येतिथं (?) उभौ महान्तौ देवौ द्योतमानौ
शुक्रं स्वयं तत्संपर्कान्महान्, सलिलस्य मध्ये स्थितौ शि-
श्रियाते श्रियेते स्म, अर्थात्सलिलेन निराश्रयस्य कार्यानु-
त्पत्तेः । अन्तरिक्षे शून्ये आश्रयस्यान्यस्य भावे अतन्द्रितो-
ऽपरिम्लानज्ञानः विसृचिर्विगतः सूचिः खलो यस्मात्
खलेनाप्यत्र दोषः उत्प्रेक्षितुं न शक्य इति भावः । वसान
आच्छादयन् । विभर्ति धारयति । अज्ञानदयोः रूपतिरुक्तः ।
अनेनैव विशेषेण पुनरुपन्यासो योगिन इति । अथवाऽय-
मर्थः—प्रागुक्तं शुक्रानुग्रहेण प्रकृतिवर्तते सृष्ट्यर्थं तत्र प्रथ-
ममापः प्रवृत्ताः, ततोऽद्भ्यो वह्निः बह्वैर्वयुर्वायोरन्तरिक्षं-
मिति । उभाविति पाठः । उभौ देवो कारणावस्थपर-
मात्मभोकात्मानौ शिश्रियाते आश्रितौ; कार्यकरणार्थं
कारणात्मा, भोकारमा भोगार्थं सलिलमाशिश्रियाते ।
स सग्रीचीः सविपुचीरिति पाठश्च । स परमात्मा कार-
णावस्थः विसृचीर्विष्वव्यापिनीः प्रकृतीवसानः स्वीकुर्वन्
भोक्रानुग्रहार्थं, किंभूताः सग्रीचीः सहाश्वतीति सहस्य
सध्यादेशः । भोक्तृ-पातृ-कर्म-शक्ति-सहकारिसहिताः
उभे सुवने द्यावापृथिव्यौ विभर्ति अनुष्टुप्तातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

[सर्व०] इदानीं शुक्राद्भ्यः प्रभवतीत्युक्तनुपादायितुं
जीवस्य महाप्रलयस्यायित्वेऽपि शुक्रादेव विश्वस्योत्पत्ति-
रिति दर्शयति—आप इति । अद्भ्यो दशोत्तरजलरूपाभ्यो-
ऽनु सर्गसमयस्य पश्चान्महाप्रलयादौ आपो प्रक्षणाण्डश्राव-
हेतव इत्यर्थात् । पश्चम्या हेतुत्वस्याभिधानात् । ततः
समस्तमूर्तानां जलश्रावने नाशेऽतीतस्य सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शुक्रप्रज्ञाभौ अन्तरिक्षे अन्तरिक्षं शिश्रियाते
आश्रयतोऽशरीरायेव तिष्ठतः । तदा सलिलव्यतिरिक्तमूर्त्य-
न्तरामावात् । यदाह श्रुतिः—‘तम आसीत्तमसा गृहमे-
ऽप्रयेतं सलिलं सर्वमाप इति । अप्रयेतमचेतनमित्यर्थः ।
तमस्मसा गृहमिति तमसोऽतिशय उक्तः । प्रलयस्वरूप-

३. म. अर्जुने अमः । ४. म. शिश्रिविष्वान इमे । ५. अ. अत्या-
दुष्टरुक्तः शोरीऽति एव विरेचः—‘शुद्धरवि’—‘पृथ्वी’ मययोः । ६. ३

पूर्वोक्तं च पूर्वोक्तविषये । ७. आशोकाद्भ्यः सलिलं तस्य मध्ये ।
८. उपर्ये—आशीचीः सविपुचीवसानाविति ।

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशः शुक्रो भुवनं विभर्ति ।
तस्मादिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्ताः ।

मुक्त्वा सृष्टिस्वरूपमाह—अभिषो ज्ञानतिरोभावरहितः स परमेश्वरो न जीवत्वस्य पदा ज्ञानामात्रेण तन्द्रितवना व्यापाराभावान् । विपूची विष्वक्सर्वतोऽञ्चनादिशो वसान आच्छादयन् व्यापित्वान् उभे पृथिवीं दिवं च विभर्ति पुण्याति परमाणुसाङ्गते पुनर्जनयतीति यावन् । तदुक्तं श्रुतौ—अपश्यं गोपामनिपद्यमानमाच पराच पथिभिश्चरन्त्वम् । समग्रीचीः सविपूचीर्वसान आवरीर्वर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥ अपश्यमिति । वामदेवमहर्षिणा योगप्रभावेन तत्काले तथा व्यापृतं परमेश्वरं पश्यतैतदुक्तं, गोपां रक्षितारं निपद्यमानमिति ज्ञानानस्य नाम तदपि तेनानिपद्यमानमशयानमतन्द्रितमित्यर्थः । कार्यस्यस्य गृहीतेन देहेनात्माभिसुरं परावरं पथिभिरन्तरिक्षेण वर्त्मभूतेन चरन्तं व्याप्रियमाणं तदं दिग्भिः सह अञ्चतीति सग्रीचीर्विदिशः विष्वक् अञ्चतीति पूर्वदिशः वसान आच्छादयन् । तथा चोपनिषदि—‘ससग्रीचीञ्च होन विपूचीञ्च वस इमा दिश इति’ वा एव दिशो वरीत्रत्वाद्गुणोति जङ्गमस्वाचारैरत्वादितैर्मुवनेषु अन्तर्मुवनेषु जनितेष्वन्तर्मध्यम् ॥ ३ ॥

[दुर्ध०] “आपोऽय अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ मिश्रियातेऽन्तरिक्षे । स सग्रीचीः स विपूचीर्वसान उभे विभर्ति पृथिवीं दिवं च । अत्यार्थः । प्रागुक्तं शुक्रानुग्रहेण प्रकृतिः प्रवर्तते स्यस्यर्थम्, तत्र सृष्टौ प्रथममापः प्रवृत्ताः ततोऽद्भ्यो बहिः बह्वर्षाद्युः वायोऽन्तरिक्षम् । इति । वर सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ कारणावस्थपरमात्मभोक्तारौ शिश्रियाते आश्रितौ । कार्यकारणार्थं कारणात्मा भोक्तात्मा भोगार्थमिति कार्यरूपं सलिलमाश्रियेन । स इति परमात्मा कारणाऽवस्थः विपूचीः विष्वज्यापिकाः प्रकृतीर्वसानः स्वीहृवन्मोस्तुरनुग्रहार्थं, किंभूताः सग्रीचीः सहाञ्चतीति सहस्य सग्निः भोक्तृपानुक्रमशःसहकारिसहिदाः उभे भुवने धावाद्युष्यौ विभर्ति अनुग्रहातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

[लक्षा०] आपोऽयाद्भ्यः सलिलस्य मध्ये इत्यत्र अय अद्भ्यः बाह्यारणोदकेभ्यः आपः प्रज्ञाण्डान्तःस्थितगर्भोदकानि तस्य सलिलस्य मध्ये अन्तरिक्षे जलान्तःस्थिताः क्रादो उभे देव्यौ शिश्रियाते सग्रीचीः समीचीनाः विपूचीः त्रिव्यवर्तमाना आपः वसानः वसनवत्वरितो निभ्राणः स परमात्मा ॥ ३ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४ ॥
चक्रे रयस्य तिष्ठन्तोऽशुवत्साव्ययकर्मणः ।
केतुमन्तं वहन्त्यथास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५ ॥

[शं०] सर्वमिदं प्रथमः सनाशादुद्भूतं तत्रैव लीयत इति *श्लोकद्वयेनोक्तम् ; तदेव विवृणोति—उभाविति । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ २१ ॥ इदानीं ज्ञानिनः स्वात्मन्यरस्थानं दर्शयति—चक्रे इति । ध्रुवस्याव्ययकर्मणः परमेश्वरस्य चेश्वरात्मनावस्थिनस्य रयस्य शरीरस्य त्रैलोक्यात्मनावस्थितस्य चक्रे चङ्गमणात्मके देहे तिष्ठन्तं केतुमन्तं प्रज्ञानन्तम् अत एव च दिव्यम् अनादृतं जरामरणादिविर्वर्जितं दिवि धोवतात्मके अनुदिवातन्तमितज्ञानात्मनावस्थिते पूर्णानन्दे प्रज्ञापि वहन्त्यथाः इन्द्रियाणि । एतदुक्तं भवति—यद्यपीन्द्रियाणि स्वभावतो विषयेष्वेव वर्तन्ते, तथापि विज्ञानसारथिना समाकृत्यमाणानि केतुमन्तं पुरुषं दिव्येव वहन्ति, न परागिपय इति । तदुक्तं ऋषभोपनिषत्—‘आत्मानं गयिनं विद्धि शरीरं रयमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रमदमेव च ॥ इन्द्रियाणि ह्यानादुत्थितास्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इत्यादिना । यत्र परमात्मनि वहन्ति तपसा, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ५ ॥

[नील०] एतदेवाह—उभाविति । देवौ जीवेश्वरौ पृथिव्यादिकं भुवनं प्रज्ञाण्डं शुभो विभर्ति । तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह—तस्मादिति । महान् दुरधिगमोऽन्तो येषां ते माहान्ताः समुद्राः कामाः कामं समुद्रमाविशेति मन्त्रालिङ्गान् ॥ ४ ॥ चक्रे इति रयस्य शरीरस्य । रयः स्पन्दनदेहयोरिति विश्वः । अशुवस्य विनाशिनोऽपि अन्ययमग्निनामि कर्म यस्य तस्य अन्ययकर्मणः । चक्रे चक्रव्यालके प्राक्कर्मणि निमित्ते सति तिष्ठन्तः कर्मोचीना इत्यर्थः । अथाः इन्द्रियाणि शरीररथं विषयदेवं प्रति नयन्तः केतुमन्तं प्रज्ञानन्तं जीवम् । किं ज्ञानेऽस्मानुत् । तं परमात्मानं प्रति वहन्ति वहतिद्विकर्मा । वश्येन्द्रियाथैर्देहयुः योजितैः जीवः परमात्मतां नीयते । अन्यथा शरीरं नेष्टेऽपि तन्कृतं कर्म न क्षीयनेऽऽः शरीरान्तरेण सद्य एव यद्वपनं । दिव्यमलौकिकमहत्प्रत्ययविषयान्दन्त्यमशानायाचीर्गमित्यर्थः अजरमिति सर्वविधारप्रतिषेकः । दिवि हादुर्कामे ॥ ५ ॥

[यज्ञ०] उभे देव्यौ पृथिवीं दिवं च मध्यच्छुष्टे सुनतं विभर्ति । तस्मादिशः मग्नित्र भवन्ति तस्मात्समुद्राद्विहिता महान्तः । योगिन इति च । देव्योर्विज्ञे-

त सादश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कथिदेनम् ।
मनीषयाऽथो मनसा हृदा च

पणं शश्वच्छुके नित्यशुद्धे द्वे दिग्गः प्रभन्तीत्यन्वयः । अ-
नत्रैव व्याख्या पुनरुपन्यासो योगिन इति । अथवा उभौ
देवौ पूजोच्चात्मानौ पृथिवीं दिवं चानुगृहीतः इति यो-
ज्यम् । कर्मशक्त्याश्रयत्वेन भोक्तानुगृह्णाति । विश्वकर्तृत्वेन
च परमात्मा । यो प्रियेपस्तयोस्तत्राह—शश्वच्छुको भुवनं
निभर्त्तति । शुक्रः परमात्मा लोकं धारयति । भोक्त्रात्मा
तु सर्वदा भुवनानुग्राहकः तस्य सुकिंशयामप्रवृत्तेः ।
तस्मान् शुनादित्यर्थः । यथाव्याख्यानं पाठः ॥ ४ ॥
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तो ध्रुवस्याव्ययकर्मणः । वेतुमन्तं
वहन्त्यश्वास्तद्व्ययमजरं दिशि । योगिन इति च ।
ध्रुमयोत्तानपादैः तस्य किंभूतस्य अव्ययकर्मणः चिर-
स्यापिपुण्यकर्मणः रथस्य चक्रे तिष्ठन्तोऽश्वा वायवो
व्यापन्नतान् । अमुमाविति धाल्यार्थानुसारान् । वेतुमन्तं
ध्रुवलक्षणं चिह्नं लक्षितं तद्व्ययमजरं वहन्तीत्यन्वयः ।
अनेन चिदोपेण पुनराह—योगिन इति । अथत्रायमर्थः—
उभौ देवानिन्दुकं तत्र भोक्त्रात्मनि प्रमाणमाह—रथस्य
जगीम्य स्वर्गतरङ्गभोगोपनेतृत्वान् चक्रे समूहे तिष्ठन्तो
निमन्तः ध्रुमस्य निश्चितस्य इन्द्रियाधारत्वेन निर्ज्ञातस्य ।
पञ्चपद्मैः अग्निश्रान्तं क्रमे श्रुतं वहन्ति ज्ञापयन्ति
भोक्त्रात्मानं वेतुमन्तं वेतुश्चिह्नं ज्ञानपूर्विका वृष्णा लिङ्ग-
मिति यावत् । तेन युज्यम् । अग्न इन्द्रियाणि वेगवत्त्वात्
त्रिस्यमंकेनापरैरुत्वाद्यु दिव्यं भोगमंशुतमजरं सदा
तुन्यरुपं दिशि शरीरे । दीप्यन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति व्यु-
त्पत्त्या ॥ ५ ॥

[शर्ष०] उभौ देवौ पृथिवीं दिवं वावापृथिव्यौ
देव्यौ गतिगायनतया दिवो भुवनं जलं निर्भर्ति पश्यति
अद्रमयायैर्दिगो दिग्म्य सग्नो याः पश्यन्ति ता अपि
सामदेव सिद्धिं प्राप्नुया मदान्तं समुद्राः ॥४॥ अतुता तस्य
मयात्सगा द्वांसि—रथे रथस्येति । चक्रे रथस्येति संबन्ध-
मन् । एवं ध्रुवस्य नित्यस्य वदाभिद्विपि सद् कृपा...भा-
वमभशान् वा उपपन्नं अज्ययमविनामि पश्ये मय्य । म-
नसापि देन समनसमानाविष्टेदात् । मय्य रथस्य चैव सं-
सममदे तिष्ठन्ति मन्मर्षेण समताम् । सदा धारवो मय्य
ज्येः मय्य तं वेतुमन्तं किन् ह्यन् इत्यग्नानुपयेण ज्ञान-
धनं निर्भर्ति सदा वदन्ति दिव्यं दिशि नित्यम् । अत्रममि
मग्नि । ननुपपत्त्या—सुं अग्नानुपयेण ॥५॥

[शर्ष०] उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च सादश्ये शुभो
जुगुं विभर्त्तति । अत्रादिपद्य सति रथस्येति मन्मर्षेण

य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६ ॥

विहिता महान्तः ॥ उभौ पूजोक्चौ चात्मानौ पृथिवीं दिवं
चानुगृहीत इति योज्यम् । कर्मशक्त्याश्रयत्वेन भोक्त्रात्मा-
नुगृह्णाति विश्वकर्तृत्वेन च परमात्मा । कस्तर्हि विशेषस्त्वेन-
योस्तत्राह शुक्रः परमात्मा शश्वन्नित्यः सुवं निर्भर्ति तस्माच्छु-
च्छादित्यर्थः । भोक्त्रात्मा सर्वदा भुवनानुग्राहकस्तस्य सुक्दि-
शायामप्रवृत्तेः । तस्माच्छुच्छादन्यत्सुगमम् ॥४॥ चक्रे रथस्य
तिष्ठन्तो ध्रुमस्याव्ययकर्मणः । केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दि-
व्यमजरं दिशि । उभौ देवावित्युक्तं तत्र भोक्त्रात्मनि प्रमा-
णमाह—रथस्य शरीरस्य स्वर्गतरङ्गादिभोगोपनेतृत्वान् चक्रे
समूहे तिष्ठतो निरसतः ध्रुमस्य निश्चितस्य इन्द्रियाधारत्वेन
निर्ज्ञातस्य अव्ययकर्मणोऽविश्रान्तं कर्म श्रुतं अश्वा इन्द्रि-
याणि विपयसंनधेनाकर्षकत्वात् वहन्ति ज्ञापयन्ति त भो-
क्त्रात्मानं केतुमन्तं वेतुश्चिह्नं ज्ञानपूर्विका चेष्टा लिङ्गमिति
यावत् तेन युक्तं दिव्यं भोगसंभृतमजरं सदा तुल्यरुपं दिशि
शरीरे । दीप्यन्ति प्राणिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ॥ ५ ॥

[लक्षा०] चक्रेणावर्त्य तिष्ठन्तमित्यत्र अव्ययकर्मणः
ध्रुवस्य ध्रुमगण्डल्यावसंनिधना चक्रेण ज्योतिश्चक्रेण
आवर्त्य प्रह्वन्नश्रादीन् परितो भ्रामयित्वा तिष्ठन्तं वेतु-
मन्तं ध्वजसहितं तं शूरपरयनियामकं परमात्मानं अध्याः
सत्ताश्वा वहन्ति ॥ ५ ॥

[शं०] नानेन सदृशं किंचिद्विद्यत इत्याह—
न सादश्ये इति । अस्य परमात्मनो रूपं न सादश्ये तिष्ठति
नान्येन सादृश्ये वर्तते, नानेन सदृशं किंचिद्वर्तते इत्यर्थः ।
श्रूयते च—'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम मह्यशः'
इति । अत एव उपमानाद्यविषयत्वम् । तथा न चक्षुषा
पश्यति कश्चिन् अपि एनं सर्वांतरं परमात्मानम् । पश्यं
तर्हि पश्यन्ति ? मनीषया अध्ययनसाधारित्यया मनसा
संभ्रमविन्यासमनेन हृदा च हृदयेन च साधनभूतेन ।
हृदयं त्वा नान्यत्र परमात्मन उपलब्धि संभवतीति
मत्या हृदा चोपुगम् । अथवा, न वेदंते मनोशुद्धिमात्रेण,
अपि तु हृदा च हृदयस्येन च परमेश्वरानुगृहीताः सन्तः ।
य एनं परमात्मानं विदुः अयमहममीति, ते अमृताः
अमरत्वमार्गो भवन्ति । अथवा, हृदा हृदयेन परमा-
त्मना । तथा च हृदये परमात्मनि हृदयस्यर्द्धं निर्गच्छि—
'म एव आत्मा हृदि स्थितो देव निर्गच्छं हृदयमिति, तस्मा-
त्तृदयमिति आहृदयोः पञ्चविधायां लोकभेदेति । इति । तथा
च श्रुतिः अमृतो ज्ञानमिदं दिदं पश्यति—'तस्य देवे परा
अभिरथैव देवे तदा युगे । मर्तेन पयिना हाथाः प्रवा-

द्वादशगुणां सरितं पिबन्तो देवरक्षिताम् ।
मन्वीक्षन्त्य ते तस्याः संचरन्तीह धोराम् ।

शान्तं महात्मनः । इति । एवं यं विदिन्वा अमृता भवन्ति,
तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ६ ॥

[नील०] अल्प रूपमाकृतिः सादृश्ये न विष्टति अनु-
पमस्वरूपमित्यर्थः । न चतुषेति सर्वेन्द्रियाणोचरत्वं निषि-
द्धयते । असादृश्यमरूपमन्वयमिति रूपादिहीनत्व-
श्रुतेः । मनीषया मनसो निग्रहणं, मनसा सूक्ष्मं, मनसै-
वालुपश्रुत्यमिति तस्य करणत्वश्रुतेः । हृदा हृदुपश्रुति-
देशे निगृहीतेन मनसा, ये एनं विदुः ते अमृताः सुखा
भवन्ति ॥ ६ ॥

[अर्जु०] न सादृश्ये तिष्ठति कश्चिदपर न चक्षुषा
पश्यति कश्चिदेनम् । मनीषयासो मनसा हृदा च य एवं
विदुर्मृतान् भवन्ति । चतुषेत्पुलक्षणमिन्द्रियाणाम् ।
मनसा मरूपेण हृदाऽहंकारेण एनं वर्णोपमं हारं (?) एतेन
रूपेण ॥ अथवा पूर्वोक्तं क्रूररूप आत्मेति तपोत्तरम्-अ-
स्यात्मनः कश्चित् सादृश्ये तिष्ठति येनात्मसद्गोऽपमि-
त्युच्येत, कश्चिदेनं न पश्यति येनापमिति दर्शयेत् । ये
पुनर्योगिनो मनीषयाऽऽत्मरूपेण स्वहृदा मास्त्रयज्ञानेन
विदुर्नोऽमृता भवन्ति ॥ ६ ॥

[सर्व०] न सादृश्ये इति । तस्य रूपं स्वरूपं केन-
चित्पदम् न, सूर्यस्यापि तद्भित्तस्य सूर्येनावात्कि-
न्वादिति । मनीषया सुद्धया, मनसा मननेनानुमानेन
श्रुत्यापत्तेन ॥ ६ ॥

[दुर्ध०] न सादृश्ये तिष्ठति कश्चिदन्वय न चतुषा
पश्यति कश्चिदेनम् । मनीषयासो मनसा हृदा च य एनं
विदुर्मृतान् भवन्ति । पूर्वोक्तं क्रूररूपमात्मेति तपोत्तर-
तस्यात्मनः सादृश्ये न कश्चित्तिष्ठति येन असुद्धमदृशोऽर-
मुच्येत । न चतुषा पश्यति कश्चिदेनं येनामाजात्मेनि शूद्र-
प्रादिक्रिया निदिश्यते ये पुनर्योगिनो मनीषयाऽऽत्मात्मन-
मननरूपेण मनसा निदिश्यात्मरूपेण हृदा साक्षाद्भूतेन
प्रधानेन विदुर्नान्ति न अमृता अपुनर्ज्ञानाः सुखिनो
भवन्ति । मनीषया चाऽपि मन्यगिति पाठे सुगमोऽर्थः ॥ ६ ॥

[लक्ष०] न संदुर्मे तिष्ठति रूपमस्येत्पर अन्य पर-
मात्मनः मदिष्टाः अतिशयनेन संशोषकराः ॥ ६ ॥

[शंख०] इदानीमिन्द्रियाणां विषयेषु प्रशुचिरत्नोच
भवीत्यादि—द्वादशेति । ये द्वादश गुणाः कर्मज्ञानेन्द्रि-
याणि, एकादश मनः, द्वादशी बुद्धिः, तेषामनेकपुण्याने-
क्षणया एकैकस्य पूज्यमुच्यते । सगितः सरणगीता. देव-

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७ ॥

श्रिता देवेन परमात्मना रक्षिताः मनुजन् विषयं मधु इत्यने
नियमयन्ति अनादयो एवं स्यं विषयमनुभवन्तीत्यर्थः ।
यदेवमनुभवन्ति, तदा तदनुविधानिनो विषयतः संचर-
न्ति धोरं संसारम् । तन्मादिन्द्रियाणि विषयेभ्यः उन्मत्त-
स्वात्मनेव कर्णं नरोदित्यर्थः । येन रक्षिता मन्वीक्षन्ते, तं
देवं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ७ ॥

[नील०] तदंशेन संसारानुच्छेदमाह—द्वादशेति ।
द्वादशमन्वयाः पूजाः सनुदावा यस्या वा द्वादशगुणां, ते च-
चित्तादियुगाः स्मरणादियुगाः श्रोत्रादियुगाः श्रवणादियुगाः ।
वागादियुगाः वचनादियुगाः शब्दादियुगाः विषयादियुगाः ।
प्राणादियुगाः श्वमनादियुगाः मन्त्रादियुगाः सुहृदादियुगाः ।
एतेर्माहापूजावैश्विद्यानयानवयोनिर्गै चैति जीव. २ वाहशां
नित्यप्रसाहवां सगितमविद्याख्यां पिबन्तम्वच्छेदगैः पुत्र-
पश्चादिभिर्देवैर्नृप्यन्तः देवैश्चतुर्दशानामनुमाहैः सूर्य-
दिभिस्तत्तद्विषयदर्शनद्वाराऽनेकमन्त्रागमंति संवन्तः
रक्षितां देवरक्षिताम् । ते जीवाः तस्या अविद्यानयाः मनु
पुत्रपश्चादिकं मयुः फलभीरन्तः परन्तवोऽस्मिन्मया इ-
दुदाख्येऽधिष्ठाने भानमानां धोरं महाभवंतं संचरन्ति
ऊर्वाशोमागेषु पुनःपुनरावर्तन्त इत्यर्थः । इह यत्राधि-
ष्ठाने संचरन्ति तं परमेश्वरं योगिनः पश्यन्ति ॥ ७ ॥

[अर्जु०] द्वादशगुणांमयिं पिबन्तो देवरक्षितां मदि-
च्छन्तः संचरन्तीह धोराम् । योगिनन्वमि रादि च । सुदी-
न्द्रियैर्मन्त्रियाणि मनः प्राणाद्येति द्वादशमनुष्युत्तरोत्तर-
गरीरफरणात् नैव मरिन् तां संचरिष्ठाशुभिर्देवैः पालितां
मनु इच्छन्तः इन्द्रियसुगमिच्छन्तः इह संसारे संचरन्ति
एकं शरीरं विदुमान्यदाग्निन्ति धोरं दुर्गोत्तमं, नं वि-
श्रय (?) सुगमादिशान्तं योगिनो भगवन्तं पश्यन्तीत्यन्वयः ॥
अथवा द्वादशगुणां सगितं कालयति संसारनेत्री वा मन्त्र-
न्ति तस्यां गच्छन्ति । द्वादशगुणा पापुपयदम्ब्रवना-
द्वयवार्चतुःश्रोत्रव्यग्रात्मनोमरुद्वादेन्द्रियगुणाणां
मरितं सगमोऽंशं देवरक्षितां योऽधिष्ठान् (१) ॥ ७ ॥

[सर्व०] द्वादशगुणमिति । तद्वत्पदं गायत्री-
छन्तः । प्रथमार्थे एकादशमरिष्टम् । द्वादशानां पञ्चानां
भूतानां पर्यामिन्द्रियाणां जीवानन्तरं मनुषयो यत्र
तां मरिष्टम् । मनु मरणात् शरीरम्भा देवेन ते मरा-
वतागक्षिताम् धोरं दुर्गहेतुम् । मनु तत्रसनातनपर्यायः ।
शुनौ रूपौ मधु प्रागेद्वयस्यैव नवीपंन इच्छन्तः । अर्प

७ म विदुः दे । ग विदुः दे । म विदुः दे । म विदुः दे । म विदुः दे । म विदुः दे ।

७ म विदुः दे । ग विदुः दे । म विदुः दे । म विदुः दे । म विदुः दे । म विदुः दे ।

तदर्धमासं पिवति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।

तदा योगिदशायां संचरति । शरीरमहोऽपि योगिनां
तत्प्रतिपत्त्यर्थं इत्याशयः । तदनन्तरं च योगिनो भूत्वा
तं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

[दुर्ध०] द्वादशपूर्णां सरितं पिवन्तो देवरक्षिताम् ।
मन्वीशन्तश्च ते तस्याः सन्तरन्तीति घोरात् । न केवल-
ममृतास्ते भवन्ति संसारन्तीं च सन्तरन्ति । तत्पारं
गच्छन्ति । द्वादशपूर्णां पायूपस्थहस्तद्वयपादद्वयवाक्चक्षुः
श्रोत्रत्वग्ग्राणरसनात्मकद्वादशेन्द्रियगणहृषां सरितं संस-
रणशीलामनवस्थितां धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारेण भोगार्थं परि-
पालितां देवेन भोक्त्रात्मना रक्षितां मन्वीशन्त इति । म-
धुनि विषयरसे ईशन्त ईश्वराः न विषयरतत्रा भवन्ति ।
घोरामनात्मवेदिभिर्दुस्तरामित्यर्थः ॥ ७ ॥

[लक्षा०] सरितः गङ्गायमुनाद्याः नद्यः ईशते पाप-
निर्हरणाय समर्था भवन्ति । या नद्यः इहलोके अरं सम्यक्
संचरन्ति ॥ ७ ॥

[शं०] किंच, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तत्राभिधान-
नम्—तदर्धमासमिति । यथा मधुकोरो भ्रमरः अर्धमासोपा-
र्जितम् अर्धमासं संचितं मधु अर्धमासं पिवति, एवमसा-
वपि भ्रमरः भ्रमणशीलत्वात्संसारो तद्विषयं मधु अर्धमा-
ससंचितमर्धमासं पिवति; पूर्वजन्मसंचितं कर्म अन्यस्मिन्
जन्मनि भुङ्क्ते इति यावत् । भवेदयैहिकफलात्कर्मणः फल-
सिद्धिः, कर्मोन्तरभावितात्; कथं पुनरायुष्मिकफला-
त्कर्मणः फलसिद्धिः स्यात्, कर्मणो विनाशित्वादित्याश-
ङ्कपाह—ईशान इति । भवेदयं दौषः यदि केवलात्कर्मणः
फलसिद्धिः स्यात्; ईशानः परमेश्वरः कृतप्रयत्नापेक्षः सन्
सर्वेषु प्राणिषु प्राणान्निहोत्रस्यैतरस्य च तत्कर्मानुसारेण
हविर्भूतम् अन्नादिकम् अकल्पयत् । य ईशानः सर्वभूतेषु
हविर्भूतकल्पयत्, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥८॥

[नील०] ननु इह कृतस्य कर्मणः कृतस्य अमुत्रैव
भोगात् कर्मशेषाभावे घृतः पुनरावृत्तिः किंतु सुचिन्त्येव
भवतीत्याशङ्क्याह—तदर्थेति । सन् मधु कर्मफलं अर्धमास-
मर्धमाससङ्गो यस्मिन् भोग्यत्वेन तत् अर्धमासं भवति
तथा हि—तेषां सोमो राजाऽजं सं देवा भक्षयन्तीति
श्रुत्याऽमुत्र गत्वा देवभावं प्राप्ता इष्टादिकारिणः सोमस्थ-
गम्यं पियन्तीति दर्शितम् । तथा च भ्रमरो जीवः इह-
रततो भ्रमणशीलः अमुत्र सोमरूपमर्थं कर्मफलं भुङ्क्ते शेषे-
णात्रावत्तं इत्यर्थः । संचित्येत्यनेन आयुष्मिकफलाभोगा-

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८ ॥

नन्तरौदिकफलाभोगवागनाऽप्यन्तीति सूचितम् । द्विविधं
हि कर्म किंचिदायुष्मिकफलात् किंचिदौदिकफलात् तद्वि-
भुक्त्वा इतरार्थमत्रावत्तरीति विष्टम् । श्रुतिश्च—‘ याव-
त्संपातमुपित्वाऽयैतमेवाध्यानं पुनरनियन्तं तद्य इह रम-
णीयचरणा अभ्यासो ह त रमणीयां योनिमापद्यन्तं कण्व-
चरणाः कण्वयां योनिमापद्यन्तं ’ इत्याह । संपातः कर्म,
चरणं कर्मशेषः, अग्न्याग्नौ ह शीघ्रमेवेति श्रुतिपदानामर्थः ।
य एवंविधो जीवः स एव ईशानः अन्तर्धर्मां सर्वभूतेषु
तिष्ठति । स एव च हविर्भूतं हविर्भिः सिद्धं यथा च
कल्पितवान् । वेदस्य वैदिकमार्गस्य च प्रवक्तृ इत्यर्थः ।
एतेन त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभेद उक्तः । यो यत्नमक-
ल्पयन् तं योगिनः पश्यन्ति ॥ ८ ॥

[अर्जु०] तदर्धमासं पिवति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् । तन्मधु मध्विव
विषयरसजातं, तस्य संख्यामाह—अर्धमासं पञ्चदशसं-
ख्यम् । तथाहि—पञ्च गन्धाद्या पृथिव्या गुणाः, अपां
रसाद्याश्चत्वारः, तेजसो रूपाद्यास्त्रयः, वायोः रसशब्दादौ
द्वौ, आकाशस्य शब्द एक एवं पञ्चदश । तस्मिन्त्यनुभवति
संचित्य संचयं कृत्वा । कर्मणा प्रात्तनेनोत्पाद्येति यावत् ।
भ्रमरः क्षेत्रज्ञः भ्रामं भ्रामं रमत इति ईशानः प्रभुः सर्व-
भूतेषु पृथिव्यादिषु इदं शब्दादि हविरत्रौ ह्यत इत्यक-
ल्पयत् अचिन्तयत् । तथाभूतं क्षेत्रज्ञं योगिनो भगवन्तं
पश्यन्तीत्यन्वयः । अथवा पूर्वश्लोकार्थमेव द्रवयति—तन्मधु-
विषयरसं भ्रमर आत्मा पिवति भ्रमन् राति आदत्त इति
भ्रमरः पिवति आत्मादयति विषयस्य मधुत्वात् । किंभूतो
भ्रमरः ईशानः ईष्टे प्रभवति सर्वभूतेषु चेतनेषु शरीर
इति यावत् । योऽनिशं जगदेव हविर्भूतमकल्पयत् इन्द्रि-
याणि हव्यतया कल्पितवान् ॥ ८ ॥

[सर्व०] पुनः सूर्यात्मतया त्वाति—तदर्धमासमिति ।
यत ईशान ईश्वरः सर्वभूतेषु मध्ये हविर्भूतं हविर्द्रव्यं तद्व-
पमकल्पयत् अकरोत् । तच्चन्द्ररूपं मध्ये अमृतं तस्य प्रकृ-
तित्वेन प्रतीकारः सोमस्तन्मधु भ्रमणशीलत्वात् । सूर्यो-
ऽर्द्धमासं कृष्णपक्षम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पिवति
तदीयाः कला आदत्ते । संचरति अर्धमिति अत्रापि संव-
ध्यते । शुद्धपक्षे तस्य स्वरश्चिभिः पूरणात् । स्वयमेव संचयं
कृत्येत्यर्थः । तमीदृशं सूर्यं योगिनः पश्यन्तीत्यन्वयः ॥८॥

[दुर्ध०] ‘ तदर्धमासं संचित्य पिवति भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् । पूर्वश्लोकार्थमेव

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य ह्यपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।

द्रव्यति । तन्मद्यु निययरमं भ्रमतीति भ्रमः आत्माऽर्थ-
मासं पञ्चदशगुणसंख्यातं पिबति आस्वादयति । तद्यथा
रूपरसगन्धस्पर्शगन्धाः पञ्चविधयाः पार्ष्णिवाः । रूपरस-
स्पर्शगन्धाः चत्वार आध्याः । रूपगन्धस्पर्शा आग्नेयाः ।
स्पर्शगन्धौ वायव्यौ । शब्द एवैक आकाशात्स । एतत्पञ्च-
दशविषयमंत्रकं मधु । किंभूतो भ्रमरः ? ईगान इष्टे सर्व-
भूतेषु चेतनेषु शरीर इति यावत् । यो जगदेव हविर्भूतम-
कल्पयन् इन्द्रियाणां हृद्यतया कल्पितवान् ॥ ८ ॥

[लक्षा०] तदर्थमागमभिवन्ति तत्र तेन परमात्मना
अर्थमागं संचितं स्वस्वर्जना चार्जितं मधु मदी हर्षद्वि-
धावोः तृतीयोक्तिश्च इति वचनाच्च आनन्दकरत्वान्मद्यु-
स्थानीयं सूर्यमण्डलं, भ्रमराः आदित्या जसवो द्वा मरुत-
श्चेति चतुर्भिर्भु विद्यमानाः भ्रमरोपमाः देवाः, अपिचन्
ईगानः सर्वभूतेष्वित्यत्र हविर्भूतं प्राणाग्निहोत्रे आपिर्भूत-
मन्नमकल्पयन् ॥ ८ ॥

[श्लोक०] किंच, क्रमेते मघाशिनो यन्भ्रम्यमाणाः
परिवर्तन्त एव सर्वदा, किं वा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ता भवन्ति,
इत्याशङ्क्याह—हिरण्येति । ये अपक्षकाः ज्ञानपक्षरहिताः
मन्त्राग्निः परिवर्तन्ते, ते हिरण्यपर्णमश्वत्थं हितं च गम-
णीयं चेति हिरण्यं हितं रमणीयं च पर्णं यस्याश्वत्थम् ।
तथा च मगान्वासुदेवः—'छन्दासि यस्य पर्णानि' इति ।
ते हिरण्यपर्णमश्वत्थम् अभिपत्य आरुह्य वेदसंयोगिग्राहणा-
ग्निदेहं प्राप्येत्यर्थः । तत्रैव ब्राह्मणादिदेहे पक्षिणो ज्ञानिनो
भूत्वा । तवा च ग्राहणम्—' ये वै विद्वंसस्ते पक्षिणो
ये अविद्वंसस्ते अपक्षकाः ' इति । प्रपतन्ति यथामुखं
मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । यं ज्ञात्वा प्रपतन्ति, तं योगिन एव
पश्यन्ति ॥ ९ ॥

[नील०] ननु ईश्वरस्य जीवभावे किं कारणमत
आह—हिरण्येति । हिरण्यानि हरणगीलानि आपातरम-
णीयत्वान् पर्णानीव पर्णानि अवयवाः स्त्रीपुत्रादयो यन्य
तं हिरण्यपर्णमश्वत्थं न श्रौऽपि विष्टवीयधत्वो नश्वरः
अविद्यागृहः तमभिपद्य प्राप्य अपक्षका. न सन्ति पक्षाः
वत्क्रमणहेतव उपाययः प्राणरूपा येषां ते चिदात्मानः तत्र
अविद्यायां पक्षिणो भूत्वा प्राणाद्युपाधिप्रात्या उन्मत्तग-
योग्या भूत्वा यथादिशं यथावासनं प्रपतन्ति तामु तामु
योनिवित्यर्थान् । बहुवचनमीपाधिकरूपमेवापेक्षया । श्रूयते
च प्राणोपाधिकरूपमणं चिदात्मनः प्रभोपनिपदि पोटा-

योगिनस्तं मपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९ ॥

कर्म पुरयं प्रस्तुत्य—स ईशा चक्रे फरिसम्पद्मन्क्रान्ते
उन्मन्तो भविव्यामि कर्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-
मीति स प्रायमस्मृज्जेवे ॥ ९ ॥

[अर्जु०] हिरण्यवर्णमश्वत्थमभिपत्य ह्यनघनाः । ते
तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् । योगिन इत्यादि
च । हिरण्यस्यैवाहित येन च वर्गः श्यामा यस्य वक्षिर-
ण्यवर्णं न श्रौऽपि स्यादस्तीति अथा देहादयः तेषु विष्ट-
न्तीत्यश्वत्वः कृत्स्नो नित्य आत्मा तमभिपत्य तत्त्वज्ञानेन
सदैकता गत्वा न विद्येते स्वापजागरलक्ष्णौ पक्षौ येषां तै-
ऽपक्षकाः अश्वेज्जाः । अतएव तन्मज्ञानशून्या. तत्राश्वत्थम-
जातस्वप्नजागरलक्षणपक्षाः प्रपतन्ति जीवभावेन गच्छन्ति
यथादिशं कर्मनिर्दिष्टा दिशं तमपज्ञावत्वं च भगवन्तं
योगिनः प्रपश्यन्तीत्यन्वयः । अत्रवा संगति ये भोऽत्रा-
त्मानस्तेषां परमात्मनि प्रवेगोऽस्तीति कथ्यते—हिरण्यवर्ण-
मतिगयशोभनं जगद्गुप्ताहकत्वान् अश्वत्थमश्वत्थगृहव-
दचलमविकारं नित्यमुच्छ्रितात् तं परमात्मानमभिपत्य तदर्थ
कर्म कृत्वा । उक्तं च—' मद्दर्शमपि कर्माणि कुर्वन् सि-
द्धिमवाप्स्यमि ' इति । अपक्षकाः प्रकृतियुग्पविनेक्रिनो
भूत्वा तत्रैव परमात्मगृहे निपतन्ति प्रविशन्ति यथादिशं
यस्य या दिग्गामुदेवः शिवो वा ब्रह्मा वा उपास्यत्वेन देगित
स तमेव परमात्मानं विशदीवति । उक्तं च—येऽन्यत्र भग्नाः
पुरुषाः शुद्धकादिविमोहिताः । तेषुपि माभिह राजेन्द्र यच-
न्त्यविधिना पुनरिति । कः पुनः परमात्मनि प्रवेगो नाम ?
न तावत् तादात्म्यं भिन्नोस्त्वभावान् । उक्तं च—उभौ
देवौ मिथिष्याते इति । नापि संयोगः, तस्य निश्चयेन
'संसारदापवर्गो न स्यान् । नापि परमात्मनाश्चादरागः
विषेकदर्शनेन प्रधानस्य महदादिविकारसर्गनिवृत्तेः ।
तस्मात्पुरुषस्य भोगभ्रान्तिनिवृत्तौ परमात्मसमतयावस्थानं
परमात्मनि प्रवेशनार्थायः ॥ ९ ॥

[सर्व०] हिरण्यवर्णमश्वत्थमभिपद्य त्वपक्षकाः । ते
तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथामुग्ममिति । तं च
हिरण्यवर्णं हिरण्यसदृशवर्णमश्वत्थमश्वत्थिनं तदधीनगम-
नत्वान् । अपक्षाः पक्षगृहिता अपि तेषुधाः अश्वत्थमिन्वत्र
तेषां प्रकान्त्वान् । पक्षिणः पक्षवन्त एव भूत्वा प्रपतन्ति
यथादिशं यथाकर्मं दिशं, दिग्ण्येन मविता रयेन देवो
याति भुवनानि पश्यन्ति श्रुतेः । तमेवभूतं रयवन्तं
योगिनः पश्यन्तीनि ॥ ९ ॥

पूर्णात्पूर्णांन्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णांनि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णांनि पूर्णमेवावशिष्यते ।

[लुघ्य०] इदानीं ये भोक्तास्मान्नातेषां परमात्मनि प्रवेशोऽस्तीति कथ्यते । हिरण्यवर्णमतिशोभनं जगदनुप्राहकत्वात् । अध्वर्यमध्वर्यवृक्षवदचलमविकारं नित्यमुक्तत्वात् । तं परमात्मानमभिपद्य तदर्थं कर्म कृत्वा । उक्तं च 'मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि' इति । अपक्षकाः प्रवृत्तिचर्मपक्षरहिताः काम्यकर्मपक्षमनाश्रिताः ते तदर्थकर्मचरणक्षपितदुरिताः काम्यकर्मपरित्यागात् पक्षिणो भूत्वा प्रकृतिपुरुषत्वैकितो भूत्वा तत्रैव परमात्मवृक्षे निवसन्ति प्रविशन्ति । यथात्रिंशं यस्य या त्रिक् वासुदेवः शिवो वा हिरण्यगर्भो वा यज्ञपुरुषो वा पुरुषोत्तमो वा उपास्यत्वेन चोदितः स तमेव परमात्मानं विशतीति । उक्तं च—येन्यत्र भक्ताः पुरुषाः कुहकादिविमोहिताः । तेषि मामेव राजेन्द्र यजन्यविभिना पुनरिति । कः पुनः परमात्मनि प्रवेशो नाम? न तावत्सादात्म्यम्, मित्रयोस्तद्भावात् । उक्तञ्च 'उभौ देवौ शिश्रियाते' इति । नाऽपि संयोगस्तस्य नित्यत्वेनासंसारमपवर्गो न स्यात् । नाऽपि परमात्मसाक्षात्कारः । विवेकदर्शनेन प्रकृतिनिवृत्तौ लुब्धीच्छाद्यपगमे ज्ञानोपधानाभावात् । उच्यते । विवेकदर्शने प्रधानस्य महदादिविकारसर्गनिवृत्तेः पुरुषस्य भोगभ्रान्तिनिवृत्तौ परमात्मसमवेततया अवस्थानं परमात्मनि प्रवेशशब्दार्थः । श्वक्त्वन्वयमेतन्न्यविस्तरभयाच्चेह प्रतन्यते ॥

[लक्षा०] हिरण्यवर्णमध्वर्यमित्यत्र सफक्षकाः पक्षसहिताः ते मुक्ताः पक्षिणः अध्वर्यं श्वेतद्वीपगतममृतस्रवणमध्वर्यमभिपत्य अभितो गत्वा यथामुक्तं प्रभवन्ति प्रहृष्टा भवन्ति ॥ ९ ॥

[श्लोक०] इदानीं पूर्णान्मार्थं कथयति—पूर्णेति । पूर्णात् देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नात् परमात्मनः पूर्णमेव उद्धरन्ति गीतरूपेण । यत् पूर्णात् पूर्णमुद्धृतं जीवात्मना अतः पूर्णात् उद्धृतत्वादेव इदमपि जीवात्मरूपं पूर्णमेव प्रचक्षते विद्वांसः । तथा हरन्ति पूर्णात् जीवात्मनावृत्तितान् पूर्णम् आत्मस्वरूपमात्रं देहेन्द्रियाणुप्रविष्टं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृत्य तत्साश्रिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्तीत्यर्थः । ततः उद्धृतैर्न मूलभूतेन पूर्णानन्देन अवशिष्यन्ते तैर्न पूर्णानन्देन प्रहृष्टाः संपुत्र्यते भित्तदानन्द्याद्विनीपप्रदात्मना अत्रिष्टन इत्यर्थः । 'पूर्णमेवावशिष्यते' इति वा पाठः । यदा देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृत्य तत्साश्रिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्ति, तदा पूर्णमेवावशिष्यन् इत्यर्थः ।

योगिनस्तं प्रपद्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १० ॥

तथा च श्रुतिः—'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुद्धच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति । अस्या अयमर्थः—पूर्णम् अदः तच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं ब्रह्म । पूर्णमिदं त्वं शब्दनिर्दिष्टं प्रत्यागात्मस्वरूपम् । अतयोस्तत्त्वंपदार्थयोः कथं पूर्णत्वमिति चेत्, तत्राह—पूर्णात् जनवच्छिन्नात् पूर्णमेवोद्धच्यते उद्धच्यते जीवेश्वररूपेण यस्मात्, तस्मात्तयोः पूर्णत्वमित्यर्थः । पूर्णस्य तत्त्वमात्मनावृत्तितस्य पूर्णरूपमादाय तत्त्वंपदार्थशोभनं कृत्वा शोभितपदार्थः सन्तित्यर्थः । पूर्णमेव ब्रह्म अत्रशिष्यते पूर्णमेव ब्रह्म भवतीत्यर्थः । यः पूर्णस्वरूपः, तं परमात्मानं योगिन एव प्रपद्यन्ति ॥३॥

[नील०] एतमीश्वरस्थापि जीवन्ते उपाधिसंबन्ध एव कारणमित्युक्तं तत्र किमुपाधिभिः कृत्स्नं ब्रह्म उपाधीयते उत ब्रह्मणोऽशा एवोपाधीयन्ते । आद्ये जीवबहुत्वानुपपत्तिः । अन्ये ब्रह्मणो निष्कलत्वानुपपत्तिः, अंशस्याशित्वायोगाज्जीवेश्वरोरभेदानुपपत्तिश्चेत्याशङ्क्याह—पूर्णादिति । पूर्णात् व्यापकात् चिदाकाशात् पूर्णांनि चिद्यतिवित्यभूतानि जीवरूपाणि उद्धरन्ति पृथक्कृन्ति प्राणादय उपाधिद्वेषणाः । ननु उपाधीनां पृथक् सत्त्वे पूर्णस्य पूर्णत्वमेव व्याहृत्येतेत्याशङ्क्याह—पूर्णादिति । पूर्णांनि प्राणादीनि पूर्णादेव चक्रिरे कृतानि । अयं भावः—घटाकाशान्यायेनोपाधुपधेययोः परस्परपरिच्छेदकत्वेऽन्यतरस्यापि पूर्णत्वं न युज्यतेऽत उपाधिरन्यच्च्यस्त एव । तथा चाधिष्ठानाध्यस्तयोर्विषमसत्ताकत्वान्न परस्परपरिच्छेदकत्वं क्रित्वितरतरतिरोधाय कत्वमेवास्तीति ह्यस्वप्रतीतिकाले द्वयोरपि पूर्णत्वं प्रतियोगिनस्तदानीमदर्शनात् । कल्पित उपाधिर्जिवेश्वरभेदे हेतुरित्यर्थः । यदा तु पूर्णांनि प्राणादीनि ब्रह्मण्यध्यस्तानि ततः सकाशात् हरन्ति सम्यग्वेक्षणैर्न दूरीकुर्यान्ति रज्जुत इव सर्पे तदा जीवेश्वरोदनिमित्तस्योपाधेरभावात् पूर्णं प्रक्षेपावशिष्यते । यथोक्तं विष्णुपुराणे—विभेदजननेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो प्रहृष्टात्प्राणभेदमसन्तं कः करिष्यतीति । एवं च अंशांशित्वरूपेण जीवेश्वरोर्भेदानुपगमादनुपचरितस्त्वयोरभेदमतिपादकत्वत्त्वमस्यहं प्रहृष्टात्प्रयमात्मा प्रक्षेप्यादिरगमइति सिद्धम् । यत्पूर्णं शिष्यते तं भगवन्तं योगिनः प्रपद्यन्ति ॥ १० ॥

[अष्ट०] पूर्णात्पूर्णमुद्धरति पूर्णात् पूर्णांनि चक्रिरे । हरन्ति पूर्णात् पूर्णांनि पूर्णमेवावशिष्यते । पूर्णात् परमानन्दत्वभावात् निराकाश्या परमात्मनः पूर्णं जीवत्वं, जीवस्य पूर्णत्वं तत्त्वज्ञाने सति भायिनीं निवृत्तिमाश्रित्य । उद्धरति उद्धरति । अथवा पूर्णात् धामुदेवात्, पूर्णत्वं संकल्पणाद्यं

एकं पादं नोत्क्षिपति सल्लिखद्वंस उच्यते ।
तं चेत्संततमूर्ध्वाय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

जलानामाकाश एव विलयात् । तं चन्द्रमादित्यो गिरति
दर्शनं नमये प्राप्ते । तदेवं सर्वेषामेषा यत्रादित्ये विलयसं
योगिनः पश्यन्तीति ॥ १३ ॥

[दुर्घ०] एवं परमात्ममूलं दर्शितं विश्वमित्याह—सर्व-
मेव ततो विद्य इति । ननु कः परमात्मा किंलक्षण इत्यत
आह—तं तु न शक्नुम इति । नित्यं कार्यान्वेषोऽसाक-
स्माकं नेदन्त्या निर्देष्टुं शक्यते । 'योगिनस्तं प्रशंसन्ति
भगवन्तं सनातनम् । योगिनामपि न संवेद्योऽस्मी न हेऽपि तं
वाचा निर्देष्टुं शक्याः । श्रुतिश्च भवति । तस्मात्संभूतादाका-
शाद्वायुर्वयोरभिरभैरापः अद्वा' पृथिवी पृथिव्या औपचय ।
औपचीभ्यो विश्वमित्यादि । एतद्देशप्रक्रिया वियमित्यनु-
संधातव्या ॥ १२ ॥ संप्रत्यनिर्वेदवता सद्यो विमुक्तिमि-
च्छतां ध्यानोपायः कथ्यते—'अपानं गिरति प्राणः प्राणं
गिरति चन्द्रमाः । आदित्यो गिरते चन्द्रं सूर्यं गिरति तत्प-
रम् । अपानमध्यस्थितं वायुं भूतात्मसंज्ञितमुक्त्वा नित्ययोगेन
प्राणस्थानमुपागतं स जीवात्मा प्राणसंज्ञकः गिरति गिरति
वशीकरोतीत्यर्थः ॥ तं प्राणमन्तरात्मविषयमागतम् अन्त-
रात्मा मनश्चन्द्र इति पर्यायः तस्य विषयो मूर्ध्ना तत्रस्थ
एवासावसृतेन देहधानू-पूयन्युष्टिं विदधातीत्यागमाद्भोक्ष-
व्यम् । कृत्स्नरूपश्चासावित्रि सोमसिद्धान्तः । उक्तं च
योगसारे—'कपालपद्मस्थितसोमविश्वमचिन्त्यन्तं जनका-
न्विचौरम् । प्रत्यन्दिपीयूषपत्रास्थिचर्मा प्राप्नोति चैका-
दशलक्षपानि । तमेवंभूतं चन्द्रमादित्यो गिरते च प्रसति ।
उत्क्रान्तिव्यानयोगेन प्रदग्धन्नेणादित्यविषयं नीतं तदा-
दित्यो प्रसति । आदित्यो बुद्धिरच्यते विषयप्रकाशरूप-
ज्ञातं चन्द्रमसप्रसति । ततश्च विश्वप्रकाशो जायते । सूर्यं
गिरति तत्परममिति तत्पूर्वोद्दिष्टः परमात्मा सूर्यं गिरति
ततो बुद्धपादिसन्त्युणमन्देहनिवृत्तिलक्षणो भोक्ष इति
भावः । उत्क्रान्तियोगश्च गुन्मुखाद्भोक्षः ॥ १३ ॥

[उक्षा०] अपानं गिरति प्राण इत्यत्र संहारक्रमः
कथ्यते । अत्र प्राणः अत्रान्तरो वायुः परः परमात्मा ॥ १३ ॥

[शंफ०] इदानीं परस्व जीवात्मनावस्थानं दर्श-
यति—एवेति । ह्यन्त्यविद्या तत्कार्यं चेति हंसः परमात्मा
भूतमौक्तिकलक्षणात्संसारान् सल्लिखन् उच्यते ऊर्ध्वं चरन्
संसारान्निहरेव वर्तमानः एकं जीवात्म्यं पादं नोत्क्षिपति
नोद्धरति नोसंहरति रूप रूपं प्रतिरूपोऽपतिष्ठत इत्यर्थः ।
श्रूयते च कटवह्नीपु—'एकतया सर्वभूतान्तरात्मा' इति ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४ ॥

कस्मात्पुनरेकं पादं नोत्क्षिपतीत्यत आह—तं जीवात्म्यं
पादं सतत संततथायिनं यदि उच्छिपेत् स्वमायया स्वमा-
त्मानं प्राणायनान्तमेदं कृत्वा तेष्वनुप्रविष्टव जीवात्मना
यदि नावतिष्ठेत्, तदा न मृत्युः न जननमरणादिलक्षणो-
ऽनर्थः संसारो भवेत् संसारिणो जीवन्माभावात् । तथा
अमृतम् अमृतत्वं मोक्षो न भवेत् अननुप्रविष्टस्य दर्शना-
संभवात् । तथा च तदर्थमेव अनुपप्रेक्षं दर्शयति—'रूपं
रूपम्' इति तथा चायवर्णी श्रुतिः—'एकं पादं नोत्क्षि-
पति सल्लिखद्वंस उच्यते । स चेदुत्क्षिपेत्पादं न मृत्युर्ना-
मृतं भवेत्' इति, एकं रूपं ऋधा यः करोति' इति च ।
यः पादरूपेण जीवात्मना निपादरूपेण चित्सदानन्दा-
द्वितीयेन प्रमात्मनावस्थितः, तं परमात्मानं योगिन एव
पश्यन्ति ॥ ११ ॥

[नील०] ननु नित्यापरोक्षं ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षादिति
श्रुतेः अन. किं योगेनेत्यागम्याह—एकमिति । हंस इव
हंसः परमात्मा शरीररूपमाहोऽपि तेन असंयुक्तः स चतु-
ष्पात् । सोऽयमात्मा चतुष्पादिति श्रुतेः । चतुर्णां पादाना
जापस्त्रप्रमुसतुरीयाद्यानां मध्ये एकं पादं तुरीयं नोत्क्षि-
पति न प्रकाशयति । कीदृश. सल्लिखत् निर्विगेपान् अति-
गम्भीरान् उच्यते उपर्येव पादत्रयेण चरन् तं तुरीयं पादं
निमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विद्येय इति श्रुति-
प्रसिद्धम् । उर्ध्वाय उपरितनाय पादत्रयाय विध्वैतम-
प्रज्ञारयाय तेषां चालनायेत्यर्थः । सन्ततं व्याप्तम् । तुरीयं
त्रिपु संततमित्युक्तेः । तद्दि चैतन्यानुसन्धं विना पिश्चा-
दयः स्वकार्यं प्रभवन्ति तं चेत् पश्यति तदा मृत्युमृतं च
अज्ञानतृप्तं द्वयं सति ज्ञाने कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः ।
यद्यपि नित्यापरोक्षं ब्रह्म तथाऽपि उपाविशिष्टिष्ठेनैव रूपेण
परोक्षं न तु ततो निःस्पृष्टरूपेणातम्पदापरोक्ष्याय योगो-
ऽपेक्षित इत्यर्थः । सततमृतिवन्नमिति पाठे कृत्विवत् पाद-
त्रयत्रियानिमित्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

[अर्जु०] एकं पादं नोत्क्षिपति सल्लिखद्वंसमुच्यते ।
तं चेत् सततमृतिवन्न न मृत्युर्नामृतं भवेत् । योगिनान-
मिति च । एकं पादं प्रवृत्तिधर्मलक्षणं नोत्क्षिपति नो प्र-
साग्यति निवृत्तिधर्ममेव प्रसाग्यतीत्यर्थः । किमिष्यत
आह—सल्लिखत् भरसल्लिखन् हंसं विदिनात्मानमुच्यते
उद्धर्तुमिच्छन् इति हेतुमाह । तं क्षेत्रज्ञं चेद् यस्मात् सततम्
न्विनं प्रज्ञाप्तौ विश्वहोतागममृतममृतत्वं मृत्युर्न भवेत् (1)

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
 लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
 तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
 पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५ ॥

भजेदेवेत्यर्थः मृत्युर्हि शरीरादिपरिभोग आत्मनः स यदा शरीरान्तरग्रहणाय भवति तदा मृत्युरेवासावुच्यते ॥ न मृत्युस्मृतं भजेदिति पाठे तमेवंभूतं क्षेत्रज्ञममृतमदुःखं न मृत्युर्वैर्द्विष्यवात्वादलक्षणो भजेदित्यर्थः । यथाव्याख्यानं पाठः ॥ १४ ॥

[सर्व०] स हंसः अहं स त्वमिति (!) आत्मा तदुभयप्र-
 योजनत्वात् हंसः, हिनस्ति अज्ञानतमो जगत्तमो वा सूर्यः
 स सलिलादुचरन् पूर्वसमुद्रादुदयसमयमुद्गच्छन् एकं पादं
 नोत्क्षिपति । पादो रश्मिः । 'न' एतस्य एकपदेनान्वयः ।
 तेन अनेकान् पादान्दमीनुत्क्षिपतीत्यर्थः । ऋतौ यज-
 तीति ऋत्विग्ं संसृजं सर्वदावित्त्रिमृतौ यजन्तं तदर्प-
 णेन यज्ञं धुवतमित्यर्थः । तं—चेदिति शब्दः पादपूरणे-
 तमृत्विजं न मृत्युः संसारलक्षणः । नानृतं मोहः कारणे
 कार्योपचारात् । चरेत् गच्छेत्, प्राप्नुयादित्यर्थः । तादृशं
 योगिनः पश्यन्ति ॥ १४ ॥

[दुर्घ०] परमात्मनः शक्तिमाह—' एकं पादं नोत्क्षि-
 पति सलिलादंसमुद्गरन् । तं चेतसततमृत्विजं न मृत्युर्ना-
 स्मृतं भजेत् । अत्यास्यैः पूर्वनिबन्धकृद्भिरुक्तः स एवो-
 च्यते । स हि परमात्मा त्रिपादिति श्रुतिः । 'त्रिपादूर्ध्वं
 उदैःपुरुष' इति 'त्रयोऽस्य पादा' इति वा । तस्य च प्रवृत्ति-
 लक्षणो धर्मः प्रथमः पादः सहकारी । तेन हि पादेनो-
 दामीनानपि क्षेत्रज्ञानविवेकाद्यदृष्ट्यभिभूतवृद्धिस्तिरश्ची-
 नान्तं ग्राहते यदुपूत्तमाभययोनिषु अधिचारयन् हंसप्र-
 ग्यान्वयभावनिर्मलानरतिष्ठते । अपरञ्च पादो निवृत्तिधर्म-
 लक्षणः । अथ तेन पादेन सहकारिणा प्रवृत्तिविवेकज्ञानसा-
 धित्येन तामारामंमारसलिलादूर्ध्वं हंसं विदित्वात्मानमुद्गर-
 ति । उदासीन (परमं) भवेत् स चर्मिणः पथ्यमानान्द्रष्टा कल्पप-
 र्यन्तं बालं बालभोगविमुग्ं स्थापयति । एवं स्थिते श्रोत्रार्थः
 पथ्यते—एवं पादं प्रवृत्तिलक्षणं नोत्क्षिपति न प्रमायति
 निवृत्तिधर्मयोग प्रमायतीत्यर्थः । किमित्यत्र आह । सलि-
 गण्यमात्रमल्लिङ्गं हंसं क्षेत्रज्ञं विदित्वात्मानमुपगृह्य उद्धृ-
 त्तिच्छन् इति हेतुमाह । न क्षेत्रज्ञं योगमात्मनतमृत्विजं
 प्रमादी विधेदोत्तममृत्युत्वं मृत्युर्दितमित्यर्थः । मृत्युर्दिति
 त्रिपादित्पित्याग आत्मनः स यदा पुनः शरीरान्तरग्रह-
 णाय भवति तदा मृत्युरेवासावुच्यते । यदा पुनर्भगं न

असाधना वाऽपि ससाधना वा
 समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
 समानमेतद्मृतस्येतरस्य
 मुक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ।
 योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६ ॥

स्यात्तदा स एवामृतमित्युच्यते । तथा वेदान्तश्च भवति
 मृत्युरेवामृतत्वमिति । मृत्युरेव तद्मृतमेव तदिति भावः ।
 न तु मृत्युस्थलं तदिति पाठे भवति । मृत्युर्दिति भजेदिति
 पाठे तमेवंभूतं क्षेत्रज्ञममृतमदुःखं न मृत्युर्वैर्द्विष्यवात्वाद-
 लक्षणो भजेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

[लक्षा०] एकं पादं समुत्क्षिपतीत्यत्र सलिलार्थं सलिलं
 गर्भोदकमर्थं यथा भवति तथा कृत्वा उचरन् ऊर्ध्वं चरन्
 सः नारायणः एकं पादं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि'
 इति श्रुतेः विश्वव्यापकं विश्वरूपाल्यं रूपं समुत्क्षिपति ।
 ऊर्ध्वपरिचयेपर्यन्तं (?) सम्यग्ूर्ध्वं क्षिपति ॥ १४ ॥

[शं०] केन तर्ह्युपाधिना परः पादात्मना अवति-
 ष्टत इत्याशङ्क्य परस्यैव लिङ्गोपाधिर्न जीवात्मानं दर्श-
 यति—अङ्गुष्ठमात्र इति । स एव सच्चिदानन्दद्वितीयः अ-
 न्तरात्मा सर्वभूतान्तरात्मा पुरुषः पूर्णः परमात्मा लिङ्गस्य
 योगेन अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणपरिच्छिन्नः सन्
 याति संसरति नित्यम् । कस्मात्पुनः कारणात् लिङ्गयोगेन
 अङ्गुष्ठमात्रः संसरति ? तत्राह—यो लिङ्गस्य योगेनाङ्गु-
 ष्टमात्रः संसरति, तम् ईशं सर्वेश्वेशितारम् ईश्वरं स्तुत्यम्
 अनुकल्पं सर्वमनुप्रविश्य आत्मना कल्पयतीत्यनुकल्पम्
 आयम् आदौ भवं विराजमानं दीप्यमानं यस्मात् मूढाः
 अविवेकिनो देहद्वयात्माभिमानिनो न पश्यन्ति, तस्मादे-
 वात्मनो प्रज्ञाभावानवगमात्संसरन्तीति । यस्मात्मानमप-
 श्यन्तः संसरन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १२ ॥
 ज्ञानिनां मोक्षस्वरूपमाह—असाधना इति । ये असा-
 धनाः श्मदमादिसाधनरहिताः ये च समाधिसाधन-
 युक्ताः ससाधनाः, तेषु समानं साधारणम् आत्मत्वत्वं
 दृश्यते मानुषेषु । तथा समानम् जन्मतस्य मोक्षस्य इतरस्य
 संसारस्य सति चासति च तेषां मध्ये ये युक्ताः श्मदमा-
 दिसाधनयुक्ताः, तं तस्मिन् विष्णोः परमे पदे मध्वः मधुनः
 उत्सं समापुः पूर्णानन्दं प्राप समाप्नुवन्तीत्यर्थः । यमुत्सं
 मंपूर्णानन्दं युक्ताः प्राप्नुवन्ति, तं योगिन एव पश्य-
 न्ति ॥ १४ ॥

[गी०] अङ्गुष्ठेति अङ्गुष्ठमात्रे हृदये प्रतिष्ठितः वा-
 दङ्गुष्ठमात्रः एतेन हृदयपुण्डरीके प्यानाथलुपुण्ड्रिणं भवति ।
 पुराणः पूर्णः अन्तरात्मा वासात्तयोऽप्रमायादिभ्यः पथ्यन्

उभौ लोको विद्यया व्याप्य याति
तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।
मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत
प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ।

आन्तरः । लिङ्गस्य पञ्चप्राणमनोबुद्धिदमेन्द्रियात्मकस्य
लिङ्गरीरस्य संगन्धेन नित्यं स याति इहलोकपरलोकौ
जाप्रत्स्वप्नौ वा गच्छति । तमीदं यमवितारम् । ईदृशं
स्तुत्यम् । अनुकल्पमुपाधिमनु सर्वकार्येषु समर्थम् । आद्यं
मूलकारणम् । विराजमानं प्रत्यक्षचैतन्यरूपेण प्रकाशमा-
नमपि मूढाः न पश्यन्ति । तं योगिनः पश्यन्ति ॥ १५ ॥
नन्वङ्गुपमात्रस्य हृदये स्मितस्य हृदयतापेन तापप्रा-
प्तिरपि स्यात्तथा च तापस्वभावस्य हुतो मुक्तिरित्या-
शङ्क्य तस्य कदाचिदपि तापो नास्तीत्याह—अमाधना
इति । मानुषेषु संपादाभिमानिषु जीवेषु वैचिदसाधनाः
शमादिहीनाः केचित्ससाधनास्तनुशुका वा भवन्तु तस्य-
मेतद्ब्रह्म समानं निर्विकारम् । अमद्गो ह्ययं पुरुष इत्यस-
ङ्गत्वश्रुतेः । एवं मुक्तद्वयोरपीत्याह—समानमिति । ऋ-
स्ताहिं मुक्तेषु विशेष इत्यत आह—मुक्ता इति । तत्र तेषु
मध्ये मुक्ताः मध्यः मधुनः प्रहारमन्य उत्समुत्कर्षं परां
काष्ठां समापुः संप्राप्ताः । अयं भावः—अनस्थानत्वरगतस्य
दुःखस्यावस्थान्तरेऽदृशनादुपाधिवर्म एव दुःखं भ्रान्त्या
उपहितेऽपि भाति स्फटिके इव जपाकुसुमलौहित्यम् ।
सर्वात्मना उपाधित्यागान् मुक्तानां न दुःखसर्गोऽस्तीति
तं निरतिशयानन्दभाज इति । य एतं समानस्तं योगिनः
पश्यन्ति ॥ १६ ॥

[शं०] किञ्च—उभाविति । उभौ लोको इहलोक-
परलोकौ विद्यया ब्रह्मात्मत्वविषयया व्याप्य याति तन्
पूर्णानन्दं ब्रह्म । यस्मादुभौ लोको विद्यया व्याप्य याति,
तस्मान् अहुतं चाग्निहोत्रम् अनेन आत्मज्ञानेन आहुतम्
आभिमुर्येन हुतं भवति, सर्वमग्निहोत्रादिर्मैफलमनेनैव
संपादितं भवतीत्यर्थः । यस्मादुभौ लोको विद्यया व्याप्य
याति, यस्मादहुतं चाग्निहोत्रं हुतं भवति तस्मान् मा ते
तव ब्राह्मी ब्रह्मविषया विद्या लघुतां लघुत्वं मर्त्यभावं कर्म-
वन् आदधीत न करोति, अपि तु प्रज्ञानं तमसः पारं पर-
मात्मानमात्मत्वेन संपादयति । यदा ब्रह्मविद्याव्यापृतस्य
परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छतः प्रज्ञानम् इति नाम स्यात्
प्रज्ञेति नाम भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुति—‘प्रज्ञानं ब्रह्म’
इति । तद्विज्ञानं ब्रह्म धीरा धीमन्तो लभन्ते । यप्रज्ञानं
ब्रह्म धीरा लभन्ते, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १५ ॥

योगिनस्तं पश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७ ॥
एवंरूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येदार्थो न रिप्यने ।
योगिनस्तं पश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८ ॥

किञ्च—एवंरूप इति । य एवंरूपः प्रज्ञानं वरसत्रहस्यरूपः
सन्नास्ते, स आत्मा महान् सपद्यते प्रज्ञैव संपद्यत
इत्यर्थः । पावकम् अग्निं सर्वोपमं ह्यैरूपं सकारणं नार्थं
गिरन् स्वात्मन्युपमं ह्यैरूपं यो वै तं पुरुषं ज्ञानैरसं पुरुषं
पूर्णं पुरिगद्यं वेद ‘अयमद्मग्नि’ इति साभ्राजानाति,
तस्य प्रज्ञानरूपं परमात्मानम् आत्मत्वेनावगच्छतः इह
अस्मिन्नेव देहे आत्मा न रिप्यने न विनश्यति, त्रिदुप
उत्क्रान्तेरभ्यान्, उत्क्रान्तिनिमित्तत्वाद्दिनाशस्य । तथा
च श्रुतिः प्रभपूर्वकमुत्क्रान्त्यभावं दर्शयति—‘उत्क्रान्ता-
णाः नामान्ति आहो नेति नेति होयाच याज्ञान्योऽज्ञैव
समननीयन्ते’ ‘न तस्य प्राणा उत्क्रान्तिं प्रथेन मन्त्र-
ह्याप्येति य एतं वेद’ इति च यं विदित्वा न रिप्यने, तं
योगिन एव पश्यन्ति ॥ १६ ॥

[नील०] एतं ब्रह्मप्राप्तौ सर्वकलापानि वृत्तवृत्तना
चाह—उभाविति । उभौ लोको आत्मलोकमनामलोके
च विद्यया ब्रह्माकारया अन्तःसगुणतृत्या अद्वैतेऽसौ-
ऽस्मीति सार्वात्म्याकारया च वृत्त्या व्याप्य प्रकाश्य
ज्ञात्वा याति प्रारब्धकर्मवष्टयदेहः मन् संचरति विद्वान्
वदैवं तदा अहुतमप्यग्निहोत्रमस्य हुतमेव भवति । ज्ञाने
सर्वाणि कर्मफलान्यन्तर्भेदन्तीत्यर्थः । अतः प्राप्ती वाक् ते
तव अहं महानस्मीति वदतः लघुता नीतयं मादधीत मा
करोतु । अहं दासोऽस्मीति मा शूरीत्यर्थः । ‘तं वेदं प्रुगति-
वाचमीत्यतिवाचस्मीति ब्रूयान्नापन्दुवीत’ इति श्रुत्यैव ब्रह्म-
विदामतिवादित्वदोगे नास्तीति प्रदर्शितम् । प्रज्ञानमिति
वस्य नाभैव स्वान् प्रज्ञानं प्रज्ञेति ब्रह्मविद्ब्रह्मेति च श्रुति-
भ्याम् । ब्रह्मणा विद्ब्रह्मेण स्वमाहात्म्यं न गोपनीयमधि-
कारिषेव । प्राद्वेषु तु गोपनीयमेव । तथा चरेत् नै योगी
सनां धर्ममदूपयन् । जना ययाऽवमन्येरन् गन्टेयुर्नैव संग-
तामिति । एतथ प्रज्ञानमिति नाम धीराः ध्यानवन्त एव
लभन्ते । यस्य नाम प्रज्ञानं तं योगिनः पश्यन्ति ॥ १७ ॥
एवंरूपो वाङ्मनमातीतो जगन्नमादियोनिर्निर्दिष्टागे
योगैरुगम्यो यज्ञानान्महापुरुषं लभ्यते कर्मलोपदोषय
नास्ति स एवंरूपः परमात्मा पावकं भोक्तारं जीवं गिरन्
आत्मनि संदहन् पुरुषं पूर्णं तं यो वेद तस्य अर्थः पुरुषार्थो
मोक्षो न रिप्यने न हिष्यने । कर्मफलान् ज्ञानफलं ना-
रुत्वा । य म. प. देवो । य तस्येत्या न ।

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्थान्मनोजवः ।

नित्यमित्यर्थः । यस्य ज्ञानादर्शनार्थो नास्ति तं योगिनः
पश्यन्ति ॥ १८ ॥

[अर्द्ध०] एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिम्न् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्य आत्मा न रिष्यते । योगिन इति
च ॥ देवः द्योतकत्वात् क्रीडनाश्च । महात्मा व्यापकः । पुरु-
षश्च पुंश्च शयनात् । एवं पावकमपि गिरन् प्रसमानः एव-
मिति यो वेद तस्यात्मा न रिष्यते न हिंस्यते । तमेव
प्रपश्यन्ति ॥ १८ ॥

[सर्व०] एवं देवो द्योतनात् स महात्मा जीवात्मनः
पगत्वात् । पुरःपः देहित्वेन पुर्यस्य प्रवेगनात् । पावकं वह्नि
गिम्न् सूर्येणाग्निजेजसो दिक्से प्रसनात् तं सूर्यं पुरुषः
दृग्गी परमात्मत्वेन तस्यात्मा जीव इह लोके न रिष्यते ।
रिष्य हिंसार्थः । न मोहादिभिर्दुःखान्निवृत इत्यर्थः ।
तमीदृशं योगिनः ॥ १८ ॥

[संक०] इदानीं ब्रह्मणोऽनन्तत्वं कथयति—यः
इति । यः पुरुषः सहस्राणां सहस्रं पक्षानाद्भूय आत्मनः
पक्षान् पृथ्वा संपतेत् अनेकराः कोटिकल्पमपि पुरुषो नान्तं
गच्छेत्, पाण्डवस्य सर्वकारणस्य परमात्मनः, यद्यपि असौ
मनोजवः स्यात्, तथापि तस्यान्तं न गच्छेत् । यस्मादन्तं
न गच्छेत्, तस्मादनन्तः परमात्मैत्यर्थः । योऽनन्तः पर-
मात्मा, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ २२ ॥

[नील०] न येनलं मोक्ष एव ज्ञानतः स्यात् अपि
तु सर्वं दूरस्थमपि आत्मन्यन्तर्भूतमेवास्तीत्याह—य इति ।
दृशालागि धनन्वान् वा पक्षान् पृथ्वा यो दूरे गच्छे-
त्सोऽपि सत्ये द्रवीगन्तः मध्यमे मध्यस्ये दृश्यस्ये परमे-
श्वरे आगच्छेदेव । विप्रकृष्टमप्यर्थं हादृकाशं योगिनः
पश्यन्तीत्यर्थः । एवशातीतानागतद्वेषपुण्यक्षयम् । तथा
एवादातानं प्रहृत्य श्रूयन्ते—यथावेदासित यत्र नास्ति
सर्वं तद्ग गता विन्द्व इति । यत्र दूरस्थोऽप्यसित तं
योगिनः पश्यन्ति ॥ १९ ॥

[अर्द्ध०] यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान् संतत्य संपतेत् ।
सत्ये सत्ये च आगच्छेदपि चेत्स्थान्मनोजवः । योगिन-
मिति । सहस्रं सहस्राणां दशलक्षं संतत्य विन्द्व सं-
पतेत् गच्छेत् गच्छेत् इत्यर्थः । स चैतन्मनोजवोऽपि स्यात्
तथापि सत्ये सत्ये आगच्छेत् न ब्रह्मणोऽन्तं गच्छेदित्यर्थः ।
मनोजवः भगवन्तं पश्यन्तीत्यर्थः । अथवाऽनेन श्लोकेन
ब्रह्मणोऽन्तं विगमयेति । सुगुणां प्रयः पक्षः (कर्म-

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९ ॥

भक्तिज्ञानानि) निर्दिष्टाः । केचिदाहुः 'कर्मणैव हि संसि-
द्धिमास्थिता जनकादयः । न्यायागतवनरतत्वज्ञाननिष्ठो-
ऽतिथिप्रियः । द्वाद्दृष्टुं सत्यवादी च गृहस्वीऽपि हि
सुच्यते' इति ॥ मध्यमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्य-
सीति च । अपरे ज्ञानसमुच्चयपक्षमाहुः । तथा च
सुतिः—'तमेव विदित्वा तिसृषुमेति नान्य. पन्था विद्य-
तेऽप्यनाय' । 'ज्ञानान्मुक्तिरवाप्यते' इति च । स्थिति-
रपि—'उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्' इत्युच्यते
सुचित्हेतुमाह । तत्र प्रथमं पक्षं निराचक्षण आह—यः सह-
स्रमित्यादि । अत्यर्थ—यः पक्षी क्षेत्रज्ञः पूर्वपुच्छः सहस्रं
सहस्राणां दशलक्षमपि कर्मणां पक्षरूपामपि पुरुषस्य
योनिषु संचारकत्वात् पक्षरूपत्वं, संहत्य समुच्चयत्वं निष्-
तेत् मवसागरमुच्यर्थमिति संशयः । अपिप्रहणात् स
कारणस्य संसार(१)द्वयपुण्डरीके निहितमुचल्लिखि-
पयतया निवेशितं विदुर्जातानि ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सनत्सुजातीयगिरे गभीरा

गभीरवस्तुप्रतिपादनीयाः ।

मदीयटीका विनिरुच्यमाना

हृन्तु तापान् विदुषां हृदिस्थान् ॥

सनत्सुमारवचनं दृष्टार्थप्रतिपादकम् ।

वेदितं रचिता टीका धार्यतामर्थदीपिका ॥

यथोपदेशं विदुषं सुमारवचनं तथा ।

यदत्र स्पष्टितं किञ्चित् संस्कार्यं तद्विमस्तरं ॥

मदीयं चापलं धीरैः क्षन्तव्यमनसूयिभिः ।

कः समर्थो हि विश्वातुमशेषं व्यासभाषितम् ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यापामनेमिश्रात्तापान्प्रयोगपर्यायि
परस्कारिषोऽप्यायः ॥ ४६ ॥

[सर्व०] यः सहस्राणां सहस्रं लक्षं पक्षान्संतत्य
संपतेत् गच्छेत् स चेत् यदि स्थान्मनोजवः मनस्तुस्येवमः
सोऽपि मध्यमे मध्य आगच्छेत् । तं परमेश्वरमप्राप मथ्या-
दपि यन्मध्यं तत् एवागच्छेत्तु शकः (१) तस्य ज्ञानमात्र-
पश्यत्वेन गतेरप्रयोजनकरत्वात् । तदेवं योगिनः ॥ १९ ॥

[अर्द्ध०] 'यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संहत्य संप-
तेत् । न गच्छेत्प्राणस्थान्तमपि चेत्स्थान्मनोजवः ।
अनेन श्लोकेन कर्मणस्तुल्यपरमं निराचक्षते । सुगुणां हि प्रयः
पक्षः निर्दिष्टाः । केचिदाहुः कर्मणैव सुतिः सिष्यति ।
उक्तं च 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति ।

न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य

पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।

हितो मनीषी मनसा न तप्यते ।

ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २० ॥

‘मर्द्यमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि’ । इति । अपरे ज्ञानेनैव मोक्षमाहुः । तथा च श्रुतिः—“तमेव निदिश्याऽतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति” ज्ञानान्मुक्तिरवाप्यते इति । केचिन्नोभयपक्षमेव मुक्तिहेतुमाहुः । तत्र प्रथमपक्षं निराचक्षण आह—यः सहस्रमित्यादि । अत्यार्थः—यः पक्षी क्षेत्रजः पूर्वमुक्तः सहस्रं सहस्राणां दशलक्षणांमपि कर्मणा पक्षरूपाणां पुरुषस्य योगिणु संचारकत्वात् पक्षरूपत्वम् । संहृत्य समुचित्य निष्पतेत् । जनेन संसारसागरात्पततीति संन्यः । अपिग्रहणान् सकारणस्य संसारयातनारूपदुःखस्यान्तं न गच्छेन्न प्राप्नुयात् । तस्मान्मनोजवोऽनौ नानायोगिणु शीघ्रचारी । देवस्वामिमेतेन व्याख्यायते—दशलक्षपक्षसंभूतो मनस्तुल्यगामी च निष्पतनशीलोऽपि यः पक्षी (पूर्वपक्षवादी) सोऽपि कारणात्मनोऽन्वमवसानं न प्राप्नोति अनन्तत्वाद्दिमुत्वाधेति वाक्यार्थः ॥ १९ ॥

[लक्ष्णा०] यः सहस्रं सहस्राणामित्यत्र सहस्राणां मासानां प्रज्ञान् सहस्रपक्षांश्च यः सम्यक् प्रपठत दाता उपरि विंग विंगतिपर्यन्तं जीवित्यर्थः । कारणस्य सर्वोत्पत्तिमन्त्रिमित्तकारणस्य कालस्य । योगिनस्तं प्रपश्यन्तीत्यत्र तं तादृशकालनियामकं योगिनः प्रपश्यन्तीति योजना ॥ १९ ॥

[शंका०] किंच—अदर्शनेति । अदर्शने दर्शनायोग्ये विषये तिष्ठति रूपमस्य परमात्मनः । तथा च श्रुतिः—‘न संदोषे तिष्ठति रूपमस्य’ इति । पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः । यद्यपि दर्शनायोग्ये तिष्ठति, तथापि परमात्मनं पश्यन्ति ते । के? सुसमिद्धसत्त्वाः सुष्ठु समिद्धं सम्यग्दीप्तं यदन्तःकरं यद्वादिभिः विमलीकरणद्वारेण येषाम्, ते सुसमिद्धसत्त्वाः । यस्मादेवं तस्मात् हीनो रागद्वेषादिमलरहितो विशुद्धस्वरूपो मनीषी मनसाभिपश्येत् । ये एनं परमात्मानं विदुः अहमस्मीति, अमृता अमरणधर्माणां भवन्ति ते ॥ २३ ॥ इदानीन् इन्द्रियाणां च विषयाणां च अनर्थाहेतुवं दर्शयति—गृह्णन्तीति । यथा सया गृह्णेभ्यो निष्कृत्य स्वेन वृत्तेन विषयज्ञानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गृह्येत् गृह्णन्ति

गृह्णन्ति सर्पा इव गहराणि

स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।

तेषु प्रमुद्यन्ति जना विमूढा

ययाऽऽवानं मोहयन्ते भयाय ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१ ॥

स्वमात्मानं प्रच्छादयन्ति, एवमिन्द्रियमर्षाः श्रोत्रादिषु ग्रयानाः श्रोत्रादिभ्यो निर्गत्य स्वेन वृत्तेन विषयविषयज्ञानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गृह्येत् गृह्णन्ति स्वमात्मानं प्रच्छादयन्ति; तं विप्रमुद्यन्ति विषयविषयविमूढाः विशेषेण मुद्यन्ति, व्यतिरिक्तं किंचिन्न ज्ञानन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘यथा म्रियया क्षिया संपरिप्लव्’ इति । तैः इन्द्रियसर्पैः दत्ताः भोगाः विषकस्याः विषयाः मर्त्यान् मोहयन्ते पुनः पुनर्मोहहेतवो भवन्ति । यदिदं विषयमोहनम्, तन् भयाय गर्भजन्मजरामरणसंसाराय भवति । यमनवचम्, अनुकृत्यमाद्यम् अहङ्गा विषयविषयान्वाः मुद्यन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १३ ॥

[नील०] एवंविधस्यात्मनो दर्शनार्थं योगानुगुणानि साधनान्तराण्याह—नेति । चक्षुराद्यमाहमेनं शुद्धचित्ता एव चित्तेन गृह्णन्तीति पूर्वार्थार्थः । किंच यदाऽयं हितः जगन्मित्रं मनीषी मनोनिग्रहशीलश्च भवति तथा मनसा च पुत्रादीनां नाशे सत्यपि न तप्यते तदैव चित्तशुद्धिर्जातेति ज्ञेयम् । एवं ज्ञात्वा ये प्रव्रजेयुः विशेषेणैतन् गृह्णादीन् स्वज्ञेयुन्ते संन्यासिनः अमृता भवन्तीति । तममृतं योगिनः पश्यन्ति ॥ २० ॥ संन्यासं कृत्वाऽपि वञ्चकानां सद्गतिर्न कर्तव्येत्याह—गृह्णन्तीति । मर्त्याः लांकिनाः स्वशिक्षया स्वेषां गुरुणां शिष्या स्वेन वृत्तेन वा वहिर्दृष्टीनां रमणीयेन च दम्भरूपेण गहराणि पापानि मद्यमासपरश्रीमेरुनादीनि गृह्णन्ति छादयन्ति । यथा सर्पाः रज्ज्वाः परद्वेजयन्तोऽपि ढिलीदा ढिलीय आत्मं न गृह्णन्ति तद्वत् । तेषु व ह्यतो रमणीयेषु तेषां समीपे विमूढाः जनाः सुहन्ति । एवदेवाह ययाऽऽवानं मर्गमननिकम्बु गिटानां लोकादृष्टमाचारमन्त्रजः भयाय नरकाय प्रापयितुं सामोहयन्ते मर्मासाद्युचित्रतोऽद्वेने प्रतारयन्ति । अतः सम्बन्धरीतिनेः सदैव सद्गतिर्निर्दिष्टाभाय कर्मन्वा तं योगिनः पश्यन्ति ॥ २१ ॥

[सार्थ०] नादश्ये सदोषे वन्त्रेण, तद्विषय स्वार्थि-कत्वात्साम्य स्वरूपं तिष्ठति । हितः प्रेतितो मनसा विषयेषु

२० मा. अदर्शने—सुष्ठुसिद्धसत्त्वाः । हीनो—मनसाभिपश्येन कर्तुं विदुः इत्युच्यते । म. छ. न साहस्येति । स. म. मनसा लप्ये वा येनं मय्युः । २१ मा. गह्येषु खवं नीत्वा स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् । ते विमृद्यन्ति

नाहं सदाऽसत्कृतः स्यां न मृत्यु-
र्न चाप्यस्यमृतं मे कुतः स्यात् ।
सत्यावृते सत्यसमानवन्धे

स मनीषी विद्वान् तप्यति तप्यते दुःखी भवति । ये त्वेन
श्रयेयुः ज्ञानेन विषयीकृत्याश्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
तमेवं योगिनः पश्यन्ति गृह्णन्ति ॥ २० ॥ यथा सर्पा ग-
ह्वराणि छिद्राणि गृह्णन्ति छादयन्ति कुञ्जादिष्वेव तैर्वि-
लम्बणात्, तथा ये मर्त्याः केचित् स्वशिक्षया गुरुकृतपाठेन
गृह्णन्ति चेष्टया ऋसुकमहाशया(?) गृह्णन्ति न प्रकटयन्ति ।
तेषु च मर्त्येषु मत्तवचरन्सु विमूढा जनाः प्रमुष्णन्मत्ता
एत इति । यथा कश्चिदभयायारूपार्थमभ्यासं वर्त्म मोहयते
मोहयति । अन्वने गोवनादि तथायं गृह्णतीत्युपमा । यं
योगिनः पश्यन्ति ॥ २१ ॥

[दुर्घ०] 'न दर्शने विद्यति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैनम् । स्थितो मनीषी मनसाभितप्य वहि-
र्भ्रजेयुस्तथास्ते भवन्ति ' । तस्य परमात्मनो रूपं दर्शने
चक्षुर्विषये न विद्यति । अरूपत्वात्परमात्मन इति भावः ।
तरिक्रमदृश्य एवासावित्याह, पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
सामदमनियमनिदिध्यासनादिभिः सुप्तु अतिदासने शुद्धानि
रजन्मभोमलरहितानि सत्वानि प्रकृतिभूतानि येषां ते तथा ।
किं भूतोऽसौ परमात्मा अत आह—स्थितो नित्याचलस्व-
रूपो विमुक्त्वान् । मनीषी नित्यज्ञानमयः । मनसा योग-
धर्मसहितेन अभितप्य वैराग्यं प्रतिपद्य वहिर्विषयेषु ।
दत्तं च 'अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ' ।
अनेन गुरुर्दिशादध्यात्मपर्यैर्योगप्रत्यक्षेणाऽसौ दृश्यत इति
भावः । तस्मिन्ष्टे किं श्यादत आह—ये योगिनः तं परमा-
त्मानं प्रज्ञेयुरभिगच्छेयुः ते अमृता अपुनर्जन्मानो भवन्ती-
त्यर्थः । अर्धमात्रपत्यादेकवचनयद्वयने नादरणीयो ॥ २० ॥
गृह्णन्ति सर्पा इव गह्वराणि शिशिश्रया स्वेन गृह्णन्ति मर्त्याः ।
तेषु प्रमुष्णन्ति जना विमूढा तथाभ्यासं मोहयन्तेऽवशयाय ।
आयाऽर्थः । ये हि तपसाया मर्त्यान् गृह्णन्ति रश्मिन्त गह-
राणि एवादर्शनेन्द्रियाणि शिशिश्रया श्वेन शिशुमिच्छया
योगाभ्यासेन यथा सर्पा गह्वराणि छिद्राणि रश्मिन्ति । तेषु
छिद्रेषु विमूढा अग्रत्वत्ता विमुष्णन्ति प्रमासन्ति तांश्च यथा-
भ्यासं यथाभिमर्षं प्रकृष्टान्वावाराणां मोहयन्तेऽवशयाय त-
थाय वचनिरममाध्यत्यर्थं भगवत इत्यनेन दुरात्किं निर्देदी
भवति निर्देशान्तमनो बोधः मनो मुच्यते इत्युपचारपठ-
त्वाद्दर्शयः ॥ २१ ॥

सतश्च यो निरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं ॥ २२ ॥

[शं०] यस्मात्तद्विज्ञानाद्येव नात्मनो विनाशः—
तस्मादिति । सदा सर्वदा अहर्निशं सत्कृतः स्यात् सच्चिदा-
नन्दाद्वितीयवद्वात्मत्वेनाभिमान्येत यः, स सदा सत्कृतो
भवति; तस्य न मृत्युः जननमरणलक्षणः संसारो न भवेत् ।
अमृतं कुतः मृत्युसापेक्षत्वाद्मृतत्वस्य तदभावे कुतः प्रसक्तिः ।
तथा च श्रुतिः—'मृत्युनोत्स्यमृतं कुतः' इति । सत्यावृते
च वर्तते सत्यसमानुबन्धिनी परमार्थसत्यमेकमधिष्ठानमनु-
बन्धय वर्तते-रज्ज्वाभिय सर्पः । कथमेतदवगम्यते—सत्यावृते
सत्यसमानुबन्धिनी इति ? तत्राह—सतश्च लौकिकस्य
योगिनः कारणम् असतश्च व्यावहारिकस्य रजतादेः एकमेव
अद्वितीयं ब्रह्म यस्मात्प्रवदन्ति, तस्मात् सत्यावृते स्वका-
रणभूतसत्यसमानुबन्धिनी इति । यदात्मतत्त्वज्ञानात्मका-
रणात्मत्वोर्विनाशः, यमनुबन्धय सत्यावृते प्रवर्तते, तं
योगिन एव पश्यन्ति ॥ १७ ॥

[नील०] एवं सर्वैकमार्थदर्शनां योगिनामपि दुःसङ्ग-
त्यागमावश्यकतयोक्त्या जीवन्मुक्तानां तेषामनुभवमनु-
वदति—नाहमिति । अहं सदा कालत्रयेऽपि असत्कृतः
असता देहेन्द्रियादिना तादात्म्याध्यासेन तद्रत्कृतः सुस-
दुःखप्रसङ्गमरणादिधर्मवान् कृतः असत्कृतः न स्यां न भवेयं
देहादीनामसत्त्वादेवेत्यर्थः । अत एव देहवियोगरूपो मृत्यु-
रपि नास्ति नापि अमृत्युसद्विरोधी जन्मलाभः जन्म-
मरणप्रवाहरूपस्य मृत्युसंज्ञितस्य बन्धस्याभावात् । अमृतं
मोक्षोऽपि मम कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः तत्रहेतुः । सर्वं
पटादि अनृतं रज्जुगादि ते उभे अपि सत्यसमानवन्धे
सत्यमयाधितं समानं सर्वदा सर्वदेशेषु पैकल्पं ब्रह्म
तदेव यन्तो निप्रहस्यानं ययोस्ते तथा । सर्वं जगद्वाधी-
नमित्यर्थः । सतः कार्यस्य असतः कारणस्य च योगिनः
उत्पत्तिप्रत्ययस्थानमदमेक एव तं मां योगिनः पश्यन्ति ।
तथा च श्रुतिः—न निरोधो न चोत्सक्तिर्न यदो न च
मापकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येता परमार्थता । इति
गृह्यादिकं सर्वं मत्पेय कल्पितमिवाह ॥ २२ ॥

[सत्य०] नाहं सदेति । सत्कारे मत्पेयि नाहं सदा
मन्वतेः इयम् किं तु शरीरमेव । माहात्म्यादिविदोषस्य
पृभादेवोत्सक्तिरसत्त्वात् । न च मे मृत्युरिति न हि शरीराय
धन एव नाभ्यनममरणं ह्यनः स्यात् । नदि नरणं मनाति

न साधुना नोत असाधुना वा
 ऽसमानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
 समानमेतद्दमृतस्य विद्या-
 देवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
 योगिनस्तं० ॥ २३ ॥

किञ्चित् प्रमादादित्युक्तवान् । सत्यं तात्त्विकं वस्तु अनृतं
 मिथ्याप्रतीतं तद्वै सत्यसमानवन्धने, सत्यं प्रह्वैय समानं
 वन्धनं ययोः मूलं कुतो नित्यस्याकाशादेरमतोऽनित्यस्य
 घटादेर्योनिः स्थानमेक एवेति । एतावदेवोक्तविशेषणवत्
 योगिनस्तम् ॥ २३ ॥

[दुर्घ०] नाहं सदा सत्कृतः स्या न मृत्युरस्यास्यमृतं
 कुतश्च । सत्यानृते सत्यसमानवन्धने मतश्च योनिरसत-
 श्चैक एव । अहमात्मा क्षेत्ररूपो न सदा सर्वदैव सत्कृतः
 स्यां ब्राह्मभोगादिभिः, सदेदासीनरूपत्वात् । उक्तं च—
 पुंकरपलाशवन्निलैष इति । न च मृत्युः संसारोऽस्यास्त्यत
 एनामृतं मोक्षोऽप्यस्य कुतः । हेतुमाह—सत्यानृते वन्ध-
 मोक्षौ सत्यसमानवन्धने सत्यैकाश्रये दृष्टे लोके य एव
 बद्धः स एव हि मुच्यते । कथं तर्हि मोक्षार्थं निदिध्यास-
 नादिभिर्भयन्ते जन्तव इत्यत आह—सतो मोक्षस्यासतश्च
 संसारस्य योनिरादिकारणं स एव कारणात्मैव तस्य क्री-
 डेयं यमनुगृह्णाति स मुक्तमिवात्मानं मन्वते यश्च निगृह्णाति
 स बद्धमिव । सूत्रप्रोक्ता दारुमयोत्र योपेति श्लोकार्थः ॥२३॥

[लक्ष्मा०] न मृत्युर्नामृतमित्यत्र आसमंतान् मृतं
 मरणं यस्मात्तदामृतं(?)तदेवामृतप्रायं कुर्वतः अल्पाहा-
 रेति चिन्तामकुर्वत इति यावत् । सत्यसमानुन्धिनी
 सत्यस्यैव समाने सत्यानृते सत्यासत्यमामिति सत्यमो-
 मिति यत्रोक्तं 'यन्नेत्याहानृतं हि तन्' इति वचनान् सत्यं
 स्मर्यते द्रव्यदानादौ ॐ इत्यङ्गीकारवचनम् अनृतं धना-
 भागे नेति वचनं च कृतः कुर्वतः अस्य ज्ञानिनः मृत्युर्ने
 इति योजना ॥ २३ ॥

[नील०] स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवा-
 साधुना कनीयानिति श्रुतिस्निद्धं कर्मास्तीं ब्रह्मविद्या-
 फल्माह—न साधुनेति । असाधुना वाऽपि ससाधुना वे-
 त्यत्र ब्रह्मणः असङ्गत्वमुक्तमिह तु ब्रह्मविदः पापास्पृशं
 उच्यते । एतद्ब्रह्म चिद्रूपं ब्रह्म साधुना कर्मणा ममानु-
 दृष्टं न भवति । उत अपि असाधुना कर्मणाऽसमानमप-
 कृष्टं च न भवति । मानुषेषु देहाभिमानेषु तु एतन् दृश्यत
 एव उपायवचं कर्मफलं न तथा ब्रह्मविदीत्यर्थः । अत्र हेतुः
 समानमिति एतद्ब्रह्म चिद्रूपं ब्रह्म अमृतस्य कैवल्यस्य

नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
 नानधीतं नाहुतमग्निदोत्रम् ।
 मनो ब्राह्मी लघुतामादधीत
 महां चास्मै नाम धीरा लभन्ते ।
 योगिनस्तं० ॥ २४ ॥

समानं यथा कैवल्ये मर्वादिसेमनपुण्यपापयोग्यमर्षं एवं
 ब्रह्मविद्यपीत्यर्थः । अत एव पूर्वाक्तप्रकारेण युक्तो योग-
 वान् तन्मधु ब्रह्म । वह्निति पाठोऽपि स एवार्थः, निरवधि-
 कस्य बहुत्वस्य तत्रैव पर्यसानान् । परीप्सेन्त्यैवप्रकारेण
 प्राप्नुमिच्छेत् । तमेव च योगिनः पश्यन्ति ॥ २३ ॥ ना-
 स्येति । अस्य आत्मविदः अतिवादा निन्दावचनानि हृदयं
 न तापयन्ति । अथवा मया नाधीतं मया न हुतमित्या-
 दिरुपमि अस्य मन इति पूर्वान्वयि । श्रूयते च, नैनं
 कृताकृते तपत इति । एतद् ह वाव न तपति किमह
 साधु नाकर्षं किमहं पापमकरत्वमिति च । ब्राह्मी ब्रह्मसं-
 वन्निनीयं विद्या अस्मै पुरुषाय लघु शीतं तां प्रजानं याम-
 धिहृत्य स्मरति—प्रज्ञाप्रासादभारह ह्यगोच्यः शीचतो
 जनान् । भूमिदानि ग्रीलस्यः सर्गान् प्राशोऽनुपदयतीति ।
 तां प्रज्ञासृत्वन्भराय्यामादधीत समर्पयेत् । आत्मविस्मर्व-
 विद्भवतीत्यर्थः । तां कां यां प्रज्ञा धीगः ध्यानमन्तो नाम
 निश्चितं लभन्ते नाप्ये । एतेन शोक्रमोहमिदृतिः सर्वज्ञत्वं
 च ब्रह्मविद्याफलमुक्तं भवति । यं न तापयन्ति तं विद्वद्-
 भिन्नं परमेश्वरं योगिनः पश्यन्ति ॥ २४ ॥

[सर्व०] न साधुना कर्मणा यज्ञादिना असाधुना वा
 सामान्यमन्वयेन साधारणमेतन्न दृश्यते मानुषेषु मनुष्य-
 मात्रैः । विमर्शित्यत्ययान् । एतत्साध्वमायुर्कर्मदर्शनात्
 प्रायस्तयाऽनृतस्य ब्रह्मणः समानं तुल्यं विद्यावत् एव
 प्रागुक्तप्रकारेण युक्तो योगी मधु तदात्मज्ञानं परीप्सेत्
 प्राप्नुमिच्छेत् । यतो योगिन एवत्यश्रयन्तीति ॥ २३ ॥
 अस्य योगिनो हृदयं मनोऽतिवादा अत्रोशा न तापयन्ति
 तेषामभावान् । नानाहितमहताधानमग्निदोत्रं तापयति ।
 नाप्यनृतं कर्म तेनाभीष्टसाधनयाऽनिश्रयात् । एतुना
 ब्रह्मसंन्ययेन लघुतां शुद्धतां मनो मनमि वादधीत । ते-
 नास्य ब्रह्मणः प्रज्ञानं प्रष्टृज्ञानं, नाम वाग्नादंशरि, धीरा
 धैर्यवन्तो लभन्ते । यतो योगिनस्तं प्रपश्यन्ति ॥ २४ ॥

[दुर्घ०] न साधुना नोव असाधुना वा समानमे-
 तद्दृश्यते मानुषेषु । समानमेतद्दमृतस्य विद्यादेवं युक्तो
 मधु तत्रै परीप्सेत् ॥ नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
 नानधीतं नाहुतमग्निदोत्रम् । मनीषा ब्राह्मी लघुतामादधीत

अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माऽहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २८ ॥
पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वो वयम् ॥ २९ ॥
आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

दके महति समुद्रे यथा तृपितस्य उदपाने उदकपानमात्रे
श्रुत्यम् ॥ २६ ॥

[शं०] इदानीमुक्तस्यार्थस्य द्रष्टुं धामदेवादि-
वत्त्वानुभवं दर्शयति—अहमिति । हे धृतराष्ट्र, अहमेवा-
स्मि वो युष्माकं माता जनयित्री पिता अपि अहमेव ।
युष्माकं पुत्रोऽस्मि दुर्योधनादिरहमस्मि । किं बहुना ?
आत्माहमस्मि सर्वस्य प्राणिजातस्य यच्च नास्ति यदस्ति
च, तस्याहमेवात्मा ॥ २६ ॥ एवं तावदाधिभौतिकपित्रा-
दिकं दर्शितम् । अयेदानीमाभिदैविकपित्रादिभावं दर्श-
यति—पितामहेति । पितामहोऽस्मि स्थविरः श्रुद्ध इन्द्रादेः
पितामहः अनादिसिद्धः परमात्मा सोऽप्यहमेव । यः पिता
इन्द्रादेः हिरण्यगर्भे, सोऽप्यहमेव । तथा ममैव यूयमा-
त्मस्थाः । एवं यूयं सर्वे परमार्थतो न मे आत्मनि व्यव-
स्थिताः, न चाप्यहं युष्मासु व्यवस्थितः । तथा चाह भग-
वान्—‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ इति ॥ २७ ॥ यद्यपि न
ममात्मनि यूयं व्यवस्थिताः, न चाप्यहं युष्मासु व्यवस्थितः,
तथापि—आत्मैवेति । आत्मैव स्थानम् आत्मैवाश्रयः जन्म
चात्मा अस्मादेवात्मनः सर्वं समुत्पन्नम् । तथा च श्रुतिः—
‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इति । ओतप्रोतोऽहमेव ओतप्रोतरू-
पेण व्यवस्थितः जगदात्मा युष्माकं जनयिता अजरप्रतिष्ठः ।
अजरे जरामरणवर्जिते स्ते महिम्नि विष्टतोऽत्यजरप्रतिष्ठः ।
तथा च श्रुतिः—‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्ते म-
हिम्नि’ इति ॥ २८ ॥ अणोरणीयानिति । अणोः
सूक्ष्मात् अणीयान् सूक्ष्मतरः सुमनाः शोभनं रागद्वे-
पमदमात्मर्यशोकमोहादिधर्मवर्जितं केवलं चित्तसदानन्दा-
द्वितीयब्रह्मात्माकारं मनो यत्येति सुमनाः, सर्वभूतेषु
मर्येषु प्राणिषु हृदयकमलमध्ये अहमेव अवरिधत्त आ-
त्मतया ॥ २९ ॥ एवं तावत्त्वानुभवो दर्शितः । इदानीं
न केवलमस्माकमनुभव एवात्र प्रमाणम्; अन्येऽप्येव-
मेवावगच्छन्तीत्याह—पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं
विदुः इति । येऽप्येव सनकसनन्दनरामदेवादयो प्रप्रविदुः,

ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।
अजश्चरो दिव्यारात्रमन्द्रितोऽहं
मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३० ॥
अणोरणीयान्मुमनाः सर्वभूतेषु जाप्रति ।
पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३१ ॥

पद्मत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

तेऽपि पितरं सर्वभूतानां सर्वगणिनां पिता जनयिषा य
परमेश्वरः, तं पुष्करे हृत्पुष्करकमध्ये निहितं विदुः; पर-
मात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिने
पामनुभवं दर्शयति—‘तद्वैतदश्रयश्रुतिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभवं सूर्यश्च’ इति बृहदारण्यके । ‘एतत्साम गाय-
ज्ञात्ते’ इति वैत्तिरीयके सामगानेन स्वानुभवो दर्शित आ-
त्मनः कृतार्थत्वद्योतनार्थम् । तथा छान्दोग्येऽपि—‘तद्वाह
विजज्ञाविति’ इति । तत्रकारे च ‘अहमन्नम्’ इत्यादिना
विदुषः स्वानुभवो दर्शितः । तत्रैते श्लोका भवन्ति—

नित्यशुद्धशुद्धमुक्तभावमीशमात्मना ।
भावायन्यडिन्द्रियाणि संनियम्य निश्चयः ॥ १ ॥
अस्ति वस्तु चिद्धनं जगत्प्रमोदितकारणम् ।
न नश्वरं तदुच्चं जगत्प्रमोदुदं च यत् ॥ २ ॥
तत्पदैकवाचकं सदाशृतं गिरञ्जनम् ।
चित्तशुद्धिद्वयसुखं तदस्म्यहं तदस्म्यहम् ॥ ३ ॥

इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यानं सनत्प्रजापितायै
पुत्रोऽप्युत्पन्नः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्सनात्प्रजापितायै संपूर्णम् ॥

[गी०] अयेदानीं ब्रह्मविदात्मनो ब्रह्मभावं वामदे-
वदपरोक्षीकुर्यन् स्वाम्य सार्वात्म्यं स्वीति—अहमेवेति । नास्ति
अतीतानागतम् । अस्ति वर्तमानम् । सर्वपामन्नागरभा चाह-
मेरास्मि ॥ २८ ॥ पितामह इति । एवमात्मनि सर्वमारोप्य
अपवदति न मे यूयं न वो वयमिति । यद्यपि रज्यासुग्ग
आरोपितमयाऽपि तयोर्न कश्चिन्मन्त्रोऽस्ति अभिधान-
व्यतिरेकेणाध्यत्म्यासत्त्वान् । एवं प्रथमात्मज्ञानोऽप्यम-
न्त्रो ब्रह्मव्यः ॥ २९ ॥ अहमेव मुमुक्षुणां शेर इत्याह—
आत्मैवेति । मम स्थानमभिधानमात्मैव । स्ते महिम्नि प्रति-
ष्ठित इति श्रुतिः । अत्र एव मम जन्म जननं हेतुर्गति आत्मैव ।
अजन्मादेव अहं कायं मोक्षः प्रोक्ष्य निर्गच्छं च पटे मन्य
इरानुष्मूतोऽस्मि । अजगत् अजन्मुत्पत्त्यात्मा प्रविष्टा अभि-
ष्टानत्वं यस्य स तथा । अजगत् इति वादो व्याख्यातः ।

२८ शं. अहमेवस्मि वो माता । अत्र वर्तिकारत्रयं चय । च म.
अहमेवस्मि वो माता । २९ शं. पूर्व न चात्मात् । च म. म देव्यात् ।
च. म. अजन्मात् । च. देवः शो. म. देवः शो. ३० च. म. अजगत् ।

११ शं. अहमेवस्मि वो माता । अत्र वर्तिकारत्रयं चय । च म. अहमेव ।
च. म. अहमेव । ३१ शं. पूर्व न चात्मात् । च म. म देव्यात् ।

(अथ यानसंधिपर्व ५)

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७

राजसभायां पार्यवच शुश्रूषया सतं द्रष्टुं सर्वेषां राजामागमनं घृतागमनं च ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीषाय शर्वरी ॥ १ ॥
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्वे एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षवा ॥ २ ॥
शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्मार्थसंहिताः ।

सां सर्वेषां भूतानामन्तरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विद्वाय कविः प्रसन्न आस्ते ॥ ३० ॥ प्ररुणार्थमुपसंहरति—
अणोगिति । अणोरप्यणुतरो दुर्लक्ष्यः न त्वणुतरपरिमाणवान् । अश्रूलमनण्वहत्वमदीर्घमिति ब्रह्मणि चतुर्विध-
परिमाणनिषेधात् । एतेन निर्गुणं रूपमुक्तम् । सुमना शो-
भनं मनो दिव्यं चक्षुर्मायाख्यमतीतादिसर्वप्रकाशकं यस्य,
मनोऽस्य देवं चक्षुरिति श्रुतेः, स सुमनाः । एतेन सगुणं
रूपमुक्तम् । सर्वभूतेषु जाग्रति अन्तर्यामिरूपेण जागर्त्ति
द्रपोऽडुगार्थं गुणाभावश्च । पितरमर्थाद्वियदादीनां जरा-
युजादीनां च सर्वभूतेषु सर्वदेहेषु पुष्करे हृदयपुण्डरीके
निहितं स्थितं विदुर्ब्राह्मणा जानन्ति । एतंगुणविशिष्टं
प्रत्यगात्मानं हृदये त्रिचिन्तनेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमन्महाभारते श्लोकपर्यन्तं नैलत्रप्ये भारतभावदीपे
पदसत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[सर्व०] एतादृक्स्थिरीङ्गणोपायभूता भावनामा-
ह—अहमेवेति । आत्मा त्वधिष्ठाता । अहं यत्रतासि
अनित्यं यदस्ति मर्दा नित्यं स्वविरः पिता पितामहस्य प्रथि-
षामहः । तथा पुत्रः पितामहस्यैव पित्रव्य इति यावत्
पित्रव्यपुत्रयोरुदात्तत्वात् । यतो भगमेवात्मस्थान साधा-
रणः । न सर्वेषां जन्मसाधनं देवो णुतिषान् । अजरा
अग्निजिह्वी प्रतिप्राऽऽस्थानं यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

घृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३ ॥
सुधावदातां वीस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
चन्द्रप्रभां सुरचिरां सिक्तां चन्दनवारिणा ॥ ४ ॥
रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारुवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५ ॥

न्तरं च योगवर्मादिसहकृताद्भावनाविशेषात् । सर्वविभक्त-
स्यात्मना साक्षात्करणमिति मन्तव्यम् । तथा तदन्तरे-
कात्म्यभावनायाः फलमुपसंहरन्नाह—एवं यः सर्वभूतेषु
पश्यत्यात्मानमव्ययम् । स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माऽभ्येति
सनातनमिति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारतेयोगपर्यन्तं सार्वज्ञाराण्यवृत्तार्थकाया
पदसत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[लक्षा०] अहमेव स्मृतो मातेत्यादिकं यज्जीवं पर-
मात्मना वचनं सनत्सुजातस्तत्तदनुवादकः । अन्तर्वागी
'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुत्यर्थसूचनाय मे युष्मं न वः
अहं च नास्मीत्युक्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ आत्मैवस्थान-
मित्यत्र मम आत्मा वेह एव, स्थीयते अत्रेति व्युत्पत्त्या
स्थानं मम आत्मैव जायते आत्मादिति । जन्म ॥ ३० ॥
पुष्करे हृदयकमले निहितं संनिहितं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारते योगपर्यन्तं वादिराजतीर्थहृतलशालंकारे
पदसत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

[नील०] प्रासङ्गिकमध्यात्मं समाप्य प्रस्तुता कथामे-
वानुसंधत्ते—एवं सनत्सुजातेनेत्यादिना । कथयतः कथा-
मिति शेषः ॥ १ ॥ सूतस्य संजयस्य ॥ ३ ॥ कनकम-
येन अजिनेण अङ्गनेन भूषिताम् ॥ ४ ॥ अश्मसारमयैः
रत्नरचितैः ॥ ५ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदक्षश्च बाह्लिकः ॥ ६ ॥
 विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
 सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७ ॥
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ।
 दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौव्रलः ॥ ८ ॥
 दुर्मत्स्यो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ।
 कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ ९ ॥
 विविशुस्तां सभां राजन् सुराः शक्रसदो यथा ।
 आविशद्भिस्तदा राजन् शूरैः परिघवाहुभिः ॥ १० ॥
 शुश्रुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ।
 ते प्रविश्य महेन्वसाः सभां सर्वे महौजसः ॥ ११ ॥
 आसन्नानि विचित्राणि भोजिरे सूर्यवर्चसः ।

आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ॥ १२ ॥
 द्वाःस्यो निवेदयामास सूतपुत्रमुपसितम् ।
 अयं स रथ आयाति योज्यासीत्याण्डवान्प्रति ॥ १३ ॥
 दत्तो नस्तूर्णमायातः सैन्यवैः साधुवाहिभिः ।
 उपेयाय स तु क्षिप्रं रथात्मस्कन्ध कुण्डली ।
 प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्मेहात्मभिः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच—

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तं विजानीत कौरवाः ।
 यथावयः कुरुन्सर्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५ ॥
 अभिवाद्यन्ति दृष्ट्वाश्च वयस्यांश्च वयस्पवन् ।
 यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६ ॥
 यथाऽहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
 अत्रच पाण्डवान् गत्वा तन्निवोधत पार्थिवाः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८

सूतेन दुर्योधनं संबोधय सभायामर्जुनवचसो निवेदनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये
 किमत्रवीद्वास्वयमदीनसत्वः ।
 धनञ्जयस्तात युषां प्रणेता
 दुरात्मनां जीवितच्छिन्नमहात्मा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु

[लक्षा०] राजानः सर्वपार्थिवा इत्यत्र सर्वपार्थिवाः
 सर्वप्रथिवीमन्त्रिभिनः ॥ २ ॥

[नील०] उपेयाय उपाजगाम प्रस्कन्ध उत्तीर्य ॥ १४ ॥
 यथावयः वयसोऽनुरूपम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभावरीपे
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[अर्जु०] समितिशोभनाः भटाः ॥ ११ ॥ सूतपुत्रं
 संजयम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनमिथुनताप्राप्त्युद्योगपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

यद्ब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
 धनञ्जयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २ ॥
 अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
 उपहरे वासुदेवस्य धीरः ।
 अबोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
 मध्ये द्यूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३ ॥

[लक्षा०] प्राप्तोऽस्मि मां विजानीतेत्यत्र प्राप्तोऽस्मीति
 विजानीतेति संन्ययः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यादिसप्ततितपहृत्तच्छाण्डकारे
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[नील०] पृच्छामीति ॥ १ ॥ अन्वत्रस्त इत्यनुगतद्वय
 अनोचदित्यनेन संन्ययः । व्यवहितश्चेति धातूपसर्गयो-
 र्दण्डसं व्यबहितत्वम् । विदानः जानन् उपहरे समीपे
 कुरूणां मध्ये धार्तराष्ट्रं द्यूया इत्यन्वोचदिति संन्ययः ॥ ३ ॥

[अर्जु०] दुरात्मना दुर्योधनादीनाम् ॥ १ ॥ अनु-
 व्रस्तो मीतः । विदानः जानन् । उपहरे समीपे ॥ ३ ॥

१० म. राजन् सिंह इव गिरेर्गुहाम् । ११ म. ख. सभां समितिशोभनाः ।
 १२ म. महाराजिः ख. महार्याणि । १४ म. रज्जुमन्त्रेति । ख. मन्त्रेय ।

१५ म. प्राप्तोऽस्मिन् । म. ख. तदिज । इति सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
 ३ म. ख. अनुव्रस्तो ।

संश्रुण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै
 दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ।
 यो योद्धुमाशंसति मां सदैव
 मन्दमग्नः कालपक्वोऽतिमूढः ॥ ४ ॥
 ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
 समानीताः श्रुण्वतां चापि तेषाम् ।
 यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
 सद्दामात्यं श्रावयेथा नृपं तत् ॥ ५ ॥
 यथा नूनं देवराजस्य देवाः
 शूश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
 तथाऽश्रुण्वन्पाण्डवाः सृज्याश्रु
 किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ६ ॥
 इत्यत्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
 गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
 न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
 युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ७ ॥
 अस्ति नूनं कर्मकृतं पुरस्ता-
 दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ।

[लक्षा०] उपहरे वासुदेवस्येत्यत्र उपहरे समीपे ॥३॥

[नील०] पाण्डवायोधनाय पाण्डवैः सह युद्धाय ॥ ५ ॥ कर्म पापम् अनिर्विष्टम् अनुपमुक्तम् अश्विभ्याम् अश्विपुत्राभ्याम् ॥ ८ ॥ अपथ्यानात् अपकारचिन्तन-
 मात्रात् गां शृष्वीम् ॥ ९ ॥ निर्वृत्तः सिद्धः सकल इत्य-
 युद्धपक्षेऽश्वैस्वैवाद्यस्य लाभो भवेत्स चानभिमत इति सूचि-
 तम् । तत्र राज्यार्थदानं माकार्षीः पाण्डवस्य अर्थहेतोः हि-
 तार्थम् ॥१०॥ दुःखशय्यां दुःखवासम् अन्त्यां शय्यां युद्धे
 मरणं प्रातः सन् ॥ ११ ॥ त्वमेतावत्कुर्वित्याह—द्वियेति ।
 यात्र लोकात्र अन्यथायत्तुचिर्धार्तराष्ट्रोऽप्यतिष्ठत् तान् ही-
 प्रमूर्तिभिर्गुणैरपलक्षिते पाण्डवे अनुरक्तान् पुरु । दुर्योधने
 नष्टे प्रजानामगमद्भिर्गुस्तीकरणं त्वत्कार्यं न तु तन्न सह
 आमाकं संधानमिति भावः ॥ १२ ॥

[धर्तु०] पाण्डवायोधनाय पाण्डवैः सहायोधनाय
 युद्धाय ॥ ५ ॥ नूनं शब्दे अनिर्विष्टमनुपमुक्तं अश्विभ्यां
 नशुद्धसहदेवार्थां पुत्रे पिपुष्यपारत् ॥ ८ ॥ अपथ्यानात्
 विरट्ठमं कल्प्यात् गां शृष्वीम् ॥९॥ हेतोर्द्वान् ॥ १० ॥

५ म. वैश । म. ख. नृपम् । इ. म. घ. किरीटिनो वाचमुक्तं सव-
 द्दाम् ॥ १० ख. म. विष्टम् । घ. म. मानं न कार्षीः पाण्डवावार्थं हेतो-
 र्हेतुर्द्वान् ॥ ११ ख. म. त्वत्कार्यं । घ. म. अयो(वि)भ्यो दुःखनाय-

येपां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
 तथाऽश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥

शैनेयेन ध्रुवमात्ताशुधेन
 धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।

युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
 योऽपथ्यानान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ९ ॥

तैश्चैथोक्तुं मन्यते धार्तराष्ट्रो
 निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।

मा तत्कार्षीः पाण्डवस्यार्थहेतो-
 रूपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ १० ॥

यां तां वने दुःखशय्यामवात्सी-
 त्मत्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।

आश्रोतु तां दुःखतरामनाथ-
 मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११ ॥

हिया ज्ञानेन तपसा दमेन
 शौर्येणाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।

अन्यायवृत्तिः कुरुपाण्डवेया-
 नध्यातिपृच्छार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १२ ॥

दुःखशय्यां निरन्तरदुःखम् । परासुर्गतजीवः ॥ ११ ॥
 हीप्रमूर्तिना बलान्तेन पाण्डवानामिति शेषः । अथ्यतिष्ठत्
 प्रमुत्वेनाप्यतिष्ठत् ॥ १२ ॥

[सर्व०] बाहुवीर्यमात्मनो विद्वानो जानन् । उपहरे
 सन्निधौ कर्म पापं अनिर्विष्टमनुक्तम् ॥ ७ ॥ अश्विभ्याम-
 श्विनोः सुताभ्याम् ॥ ९ ॥ पाण्डवस्य हेतोः पाण्डवप्रयो-
 जनेन हेतुना मा तद्राज्यार्थदानं कार्यम् ॥१०॥ दुःखशय्यां
 दुःखवासं आश्रोतु तां धार्तराष्ट्रः अन्त्यशय्याम् ॥ ११ ॥
 हीप्रमूर्तिभिवलान्तैः पाण्डवानां धर्मदेशीकृतान् कुरुपा-
 ण्डवेयान् कौरवपाण्डवाज्यान्पथ्यतिष्ठत् । तेषां प्रमुत्वेन
 स्थितः । न तु हीप्रमृतयो धर्माः अतः सन्तीत्यर्थः ॥१२॥

[लक्षा०] अनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैरित्यत्र निर्वेद
 उपभोगः स्यादित्यमरः । अनिर्विष्टममुक्तफलम् ॥ ८ ॥
 योऽपथ्यानान्निर्दहेद्गां दिवमित्यत्र अवथ्यानात् कोपेनाव-
 ज्ञानात् ॥ ९ ॥ मा तत्कार्षीः पाण्डवस्यार्थहेतोर्पदीयत्र
 तत्समात्कारणात् यदि त्वं मन्यसे तर्हि पाण्डवस्यार्थहे-
 तोः प्रत्यार्थं युद्धं मा कार्षीः अपैहि युद्धादपगतो भव ॥१०॥

अथमनन्तरं । १२ घ. म. शौर्येणाथो धर्मगुप्ता । ल. अनायवृत्तः ।
 घ. म. पाण्डवेवात्स्यम् ।

मायोपधः प्रणिपातार्जवाभ्यां
 तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या वलेन ।
 सत्यं ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नः
 तितिक्षमाणः क्षिप्र्यमानोऽतिवेलेम् ॥ १३ ॥
 यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
 क्रोधं यत् वर्षपृष्णान्मुद्योरेम् ।
 अत्रस्रष्टा कुरुपृद्वृत्तचेता-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यन् ॥ १४ ॥
 कृष्णवर्त्मव ज्वलिताः समिद्धो
 यथा दहेत्क्षमग्निर्निदाये ।
 एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
 युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य ॥ १५ ॥

[नोळ०] मायया कपटेन उपधीयन्ते उपस्थाप्यन्ते ते
 मायोपधाश्छलवादाः तान् मायोपधः । आतो धातोरिति
 द्वितीयावहुवचने परं आलोपः । प्रतिपन्नः प्राप्तः प्रणि-
 पातादिभिरुपेतः सत्यं ब्रुवंश्च अतिवेले क्षिप्र्यमानोऽपि
 तितिक्षमाण एवास्ते इति शेषः ॥ १३ ॥ क्रोधम् अवस्रष्टा
 उल्लस्यति । उद्वृत्तं क्रोधाक्रान्तं चेतो यस्य सः उद्वृत्त-
 चेताः जन्मना सुवृत्तचेता अपि सन् । अन्वतपस्यन्
 शोचिष्यति । आपो लकारव्यत्ययः ॥ १४ ॥ कृष्णवर्त्मा
 दाहेन कृष्णीकृतभूभाग इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अग्निहोत्रे
 वस्वादिसत्तत्त्वोऽग्निः श्रूयते यदग्निमुद्धरतीत्यनुवाके । तत्र
 कृष्णवर्त्मन्त्यन्वर्थसंज्ञास्तो धूमाम्यन् रौद्रोऽग्निरुच्यते । ज्व-
 लित इति किञ्चित्प्रदीपः । समिद्ध इति सर्वशो दीप्तः
 दग्धा धस्यति ॥ १५ ॥ दंशितं सन्नद्धं स्वालक्षणं स्वी-
 यानामपि अलक्षणं नास्ति लक्षणं सम्यगवलोकनं यस्य तं
 स्वालक्षणम् । रणे आवेशवशात् स्वैरपि दुर्दृशीमित्यर्थः ।
 यवः अन्तःकसत्रिज्ञानम् । वचनस्य वचनम् ॥ १७ ॥

[अर्जु०] मायोपधाप्रणिपातार्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां
 धर्मगुप्त्या वलेन । सत्यं ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो यस्मिति-
 क्षमाणः क्षिप्र्यमानोऽतिवेलेम् । माया उपधा परीक्षा
 यस्य । माया छद्मशुक्तं घृतादि तस्य उपधा परीक्षा तत्र
 प्रणिधानमेकचित्तता, आर्जवं विहितं पथा गमनं, तपः
 कार्यतापन्नो धर्मः, दमो मनस इष्ट विनियोगद्वेष्यता
 गुप्त्या रक्षणं वलेन चतुरङ्गेण प्रतिपन्नः प्रातिकूल्येन वि-
 पयोः कृतः, तितिक्षमाणः क्षममाणः, क्षिप्र्यमानो दुःखै-

यदा द्रष्टा भीमसेनं रथस्यं
 गदाहस्तं क्रोधविपं वमन्तम् ।
 अमर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यन् ॥ १६ ॥
 सेनाग्रं दंशितं भीमसेनं
 स्वालक्षणं वीरहणं परेपाम् ।
 द्रन्तं चमूपन्तकसन्निकाशं
 तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानो ॥ १७ ॥
 यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागान्
 निपातितान् गिरिकूटपकाशान् ।
 कुम्भैरिवाद्यमृतो भिन्नकुम्भां-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यन् ॥ १८ ॥

विपचीक्रियमाणः अतिवेलेमत्यर्थम् ॥ १३ ॥ यद्वत्यादि ।
 संशितात्मा सत्यश्च शिवः शुद्ध आत्मा यस्य । यत्तमनु-
 ल्लष्टप्रवस्रष्टा कर्ता । उद्वृत्तमुक्षितम् । अन्वतपस्यन् युद्धं
 निमित्तीकृत्य तापं करिष्यति पश्चात् तपस्यति वा ॥ १४ ॥
 कृष्णवर्त्मा अग्निः नृणामपि निर्देहेदित्यर्थः । ज्वलितः
 ज्वालाभिरच्छिद्यतः समिद्धः घृताभिपित्तः दग्धा धस्यति
 ॥ १५ ॥ अमर्षणं दीर्घद्वेषम् ॥ १६ ॥ स्वालक्षणमसा-
 धारणलक्षणम् । अतिमानो दुर्बोधतः ॥ १७ ॥ नागान्
 भिन्नकुम्भान् वमतः शोणितमिति शेषः । तपोपमा यथा
 कुम्भात्कलशान्, अथवा भिन्नकुम्भान् गलन्मदान् ॥ १८ ॥

[सर्व०] उपधीयत इत्युपधा धर्मः स माययैव यत् ।
 माया इन्द्रजालमुपधा छद्मनया प्रणिधानेन चिन्तनेन
 दुर्बोधनस्य प्रतियुक्तः प्रतिपक्षेण तत्तद्विषयप्रतिपक्षापर-
 णात् । आर्जवतपोदमधर्मगुणयस्तु युधिष्ठिरगता एव प्रदि-
 योगहेतवः । तस्य नियतेन्द्रियत्वेन हिंसाचकारित्वान्
 तत्र प्रतिपक्षाचरणस्यामुद्धरत्वान् । वलेन वलात्कारेण
 हन्यान् । तितिक्षमाण उल्लसति क्रोधं निरतं यन् युधि-
 ष्ठिरः क्षिप्र्यमानो दुःखेन युज्यमानः ॥ १३ ॥ क्रोधं यत्
 नियतमवस्रष्टा अभिव्यञ्चिष्यति । उद्वृत्तचेताश्चलन्मनः
 अन्वतपस्यन् शोचिष्यति ॥ १४ ॥ कृष्णवर्त्मा दाहेन
 कृष्णीकृतभूभागः ॥ १५ ॥ स्वालक्षणं स्वकीयलक्षणं केतुम्-
 शुक्तम् ॥ १७ ॥ भिन्नकुम्भान् भिन्नगण्डकलान् । वमतो
 रभिर एव कुम्भानिवोचमाङ्गे चित्ररत्नमन्थान् ॥ १८ ॥

[लक्षा०] मायापदं प्रणिपातार्जवाभ्यामित्यत्र माया-

१३ घ. म. प्रणिपतार्जवाभ्यां । म. छ. प्रिञ्जितोऽनुबंधः । १४ घ.
 वर्षणं । घ. वेदस्य । म. दूढवेदने । १५ घ. म. सवृद्धो । घ. म.
 रथं । घ. म. 'नुवीर्य । १६ घ. म. रत्नं । घ. म. दुर्बो । १७ घ.
 धयो. २२

म. भीमसेनं । घ. म. रथस्यं । घ. म. क्षिप्र्यमानं । १८ घ.
 म. कुम्भैरिवाद्यमृतं ।

त्रिशून्कृतास्त्रानशिशुमकाशान्
यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान् कौरवानाद्रवन्त-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ २७ ॥
यदा गवोद्वाहमकृजनात्
मुवर्णितारं रथमातनायी ।
दानैर्युक्तं सहदेवोऽविहृदः
शिरांसि राज्ञां श्रेप्यते मार्गणौघैः ॥ २८ ॥
महाभये संपट्टते रथस्यं
विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
सर्वा दिशः संपतन्तं समीक्ष्य
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ २९ ॥
श्रीनिपेवो निपुणः सत्यवादी
महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धारिमारुहस्तुमुले क्षिप्रकारी
सेना जनान् सहदेवस्तरस्वी ॥ ३० ॥
यदा द्रष्टा श्रौपदेयान्महेषून्
शूरान् कृतास्त्रान् रथयुद्धकोविदान् ।
आग्नीविषान् घोरविषानिवापत-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ ३१ ॥
यदाऽभिमन्युः परवीरघाती
शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।

ता प्रवेपनिता ॥ २४ ॥ आग्नीविषः कुट्ट इवाचरेयदेव्यत्र
आचरेन् आसमन्वात्प्ररुद्धे चर्गन् ॥ २५ ॥

[नील०] मिश्रन् श्रौपदीपुत्रान् प्रतिविन्व्यादीन् आ-
द्रवन्तः आद्रवतः ॥ २७ ॥ गवोद्वाहम् अपगवोद्बुचगविम्
अनुकूलगवित्मियर्थः । अकृजन्तो निद्राद्रोऽशो यस्य तं
मुवर्णयन् सारो दीर्घतन्तुः तम् । अविवेगाद्दलातचक्रवन्तु-
वगरेणवातुल्यामित्यर्थः । दानैः विनीतैः अशैरित्यर्थान्
॥ २८ ॥ विवर्तमानं विविधैर्मण्डलैर्वर्तमानं चर्गन्तम्
॥ २९ ॥ गान्धारिं शत्रुनिम् आच्छन् गच्छन् ॥ ३० ॥
आयतः आगच्छतः ॥ ३१ ॥ विगाहिता अभिमविश्रयति
॥ ३२ ॥ क्षेमारः क्षेययति ॥ ३४ ॥ ममचरे मृगं
ममावीति ममन् । यद्दृष्टुगन्वान् क्षिप्त् वतन्तरम् । वल-
वचरे ममदिति निपातो वल्लव्वाचरो वा संधामे इत्यर्थः ।
सहोचर इत्यापुनिकाः पठन्ति ॥ ३७ ॥

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ ३२ ॥
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्ये
द्विपचमूं मृत्युमिवोत्पतन्तम् ।
सौमद्रमिन्द्रप्रविषं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ ३३ ॥
प्रमद्रकाः शीघ्रतमा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्समन्या-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ ३४ ॥
वृद्धो विराट्द्रुपशौ महारथो
पृथक्मूढ्यामभिवर्तमानो ।
यदा द्रष्टारो धार्तराष्ट्रान्समन्या-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ ३५ ॥
यदा कृतास्त्रो दृपदः प्रचिन्वन्
शिरांसि यूनां समरे रथस्यः ।
क्रुद्धः शरैस्तेत्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ ३६ ॥
यदा विराटः परवीरघाती
ममचरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्यपट्टं संसर्प-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽञ्जवप्स्यन् ॥ ३७ ॥

[अर्जु०] गवोद्वाहमकृजनाश्रमिति । गवाः प्राणा
उर्वेगामिनो बाहा येन । उद्धृत्वादेवाङ्क पतन्शान्मसमसं
यत्र रथे तं मुवर्णितारं शोमनवर्गाः वाग नक्षत्राणि यत्र
अथवा मुवर्णेन वारुचमम् । आतनायो बबोयवः शान्तै-
भारसहैः दानैर्युक्ति वा पाठः । अशैरिति शेषः ॥ २८ ॥
विवर्तमानं विविधैर्मण्डलैर्मण्डलैः वर्तमानं पूर्वां संसुप्तम्
॥ २९ ॥ शौनिपेवो न ज्ञानिनिवर्तनीयः । शौनिपेन इति
च पठन्ति । निपुणः शान्तरुगः । आच्छन् सुच्छन् ।
जनान् क्षेपा क्षेययति ॥ ३० ॥ आयतः आगच्छतः
॥ ३१ ॥ विगाहिता हिंसिष्यति ॥ ३२ ॥ प्रमद्रका वा-
द्वमेदाः ॥ ३४ ॥

[सर्प०] द्रष्टा जानिति शेषः आद्रवन्तः आद्रवतः
॥ २७ ॥ गवाः प्राणा च्च इजना बाहाः अथा येन स गवो-
द्वाहः । अकृजन्तः अजान्दृष्टशो यन् मुवर्णितमन्वाग
वर्णितः सदेवः । २७ छ. म. नैरुत्प । स. म. मत्स्ये ।

२७ छ. म. वैकटकद्वे । २८ म. मार्गणौ । २९ छ. म. पूर्वेदिश ।
म. म. गन्धारिण्युद्धे । छ. म. घट् । ३१ छ. म. दश श्टो

ज्येष्ठं मात्स्यमनृशंसार्थरूपं
 विराट्पुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
 यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थं
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८ ॥
 रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
 शिखण्डिना सत्तमे शान्तनूजे ।
 न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
 रसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३९ ॥
 यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन्
 भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
 दिव्यैर्हयैरवमृन्दन् रथीषां-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४० ॥
 यदा द्रष्टा सृजयानामनीके
 घृष्टमुन्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
 अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमान्
 द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ४१ ॥
 यदा स सेनापतिरभमेयः
 परामृद्भन्निष्ठुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
 द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४२ ॥
 द्वीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
 स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रवर्द्धः ।

यत्र । दान्तैः शकैश्चक्रवर्यादिभिर्युक्तम् ॥ २८ ॥
 विवर्तमानं विविधैः प्रकारैः प्रवर्तमानं पूर्वादिशं प्रथमां
 दिशं सर्वेषामपेस्थितत्वान् ॥ २९ ॥ गान्धारं शकुनिमा-
 च्छेन् गमयन् । अन्तर्भावितणिच् ॥ ३० ॥ आयतः
 आगच्छतः ॥ ३१ ॥

[नील०] शान्तनूजे वैश्वर्म्यार्थं धारयेयुः जीवेयुः
 ॥ ३९ ॥ वरूथी रथगतिमान् ॥ ४० ॥ इदं चेति सन्नि-
 हितं युद्धमूलमुच्यते । राज्यं च मा वृणीष्व मा प्रार्थयस्व
 इति श्रूयाः दुर्योधनं प्रतीत्यर्थत् । यतः वयं युद्धेऽद्वितीयं
 सहायं सात्यकिं प्रवृणीम वृत्तवन्तः । तस्मिन्नदृते तु
 पदाचित्तव ज्योऽपि संभाव्येतेति भावः ॥ ४४ ॥
 अस्मान् स्वयच्छोपे पञ्चमी एनं प्राप्य संचेष्टन्ते इतस्ततो
 भ्रमन्ति ॥ ४७ ॥

[अर्जु०] वरूथी रथगतिमान् ॥ ४० ॥ सेनापतिर्धु-

३८ म. ज्येष्ठं मत्स्यमनु । ३९ म. द्रष्टो । ४० ख. म. दिव्यैरथैः ।
 ४२ ख. म. पापवन् । ४३ ख. म. शिखण्डे । ४४ ख. म. द्रष्टा प्र

न जातु तं शत्रवोऽप्ये शत्रवन्
 येषां स स्यादग्रणीष्टिष्णिसिंहः ॥ ४३ ॥
 इदं च श्रूया मा वृणीष्येति लोके
 युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
 शिनेनेतारं प्रवृणीम सात्यकिं
 महाबलं वीतभयं कृतास्रम् ॥ ४४ ॥
 महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी
 युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।
 शिनेनेता तालमात्रायुवोऽर्थ
 महारथो वीतभयः कृतास्रः ॥ ४५ ॥
 यदा शिनीनामपिपो मयोक्तः
 शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यां-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४६ ॥
 यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः
 स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
 सिंहस्त्वेव गन्धमाघाय गावः
 संचेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ॥ ४७ ॥
 स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
 भिन्याद्विरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
 अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
 दिवि स्थितः सूर्य इनाभियाति ॥ ४८ ॥

ष्टशुभ्रः ॥ ४२ ॥ वृष्णिसिंहः सात्यकिः ॥ ४३ ॥ इदं च
 श्रूयाः तस्येयं संगतिः-अर्जुनः संजयमुखेन धार्तराष्ट्रं
 शिक्षयति । शिनेनेतारं सात्यकिं मा वृणीष्येति द्वितीय-
 मस्माद्यदि द्वितीयचित्तम् । प्रवृणीमो वयमेवैनं न त्वं वारि-
 तुमर्हसि ॥ ४४ ॥

[सर्व०] विगाहिता अभिभविष्यति ॥ ४० ॥ अस्त्रं
 यस्मै गुह्यमिति ॥ ४१ ॥ सोमकानामस्मत्संबन्धिनां मध्ये
 श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इदं च श्रूयाः सख्य दुर्यो-
 धनं, सात्यकिं युद्धे द्वितीयं प्रतिपक्षं मावृणीष्येति यत
 इमं सचिवं लोके वयं प्रवृणीम वृत्तवन्तः । तेनाऽस्म-
 त्पक्षेण त्वां हन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ संचेष्टन्ते इतस्ततो
 भ्रमन्ति ॥ ४८ ॥

[लक्ष्म०] श्रूयाथ साभित्पत्र मां प्रवृणीष्येति यो
 श्रूयात् तमित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ४४ ॥

प्रवृणी । ख. म. शत्रवन् । ४५ ख. म. नासि । ४६ ख. म. विष्यन् ।
 ४७ ख. म. योऽपि । ४८ ख. म. शत्रुतोऽस्माद्रणाग्रे ।

चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
 अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
 यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
 सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्रैरुपेतः ॥ ४९ ॥
 हिरण्यं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
 र्यदा युक्तं स्पन्दनं माधवस्य ।
 द्रष्टा युद्धे सात्यकैर्धार्तराष्ट्र-
 स्तदा तपस्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ५० ॥
 यदा रथं हेममणिप्रकाशं
 श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
 दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन
 तदा तपस्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ५१ ॥
 यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेपमुग्रं
 महाशब्दं वज्रनिष्पेतुल्यम् ।
 विभूयमानस्य महारणे मया
 स गाण्डिवस्य श्रोण्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५२ ॥
 तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
 स्तदा युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
 दृष्ट्वा सैन्यं वाणवर्षान्धकारे
 प्रभञ्जन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ५३ ॥
 बलाहकादुच्चरतः सुभीमा-
 न्विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ।
 सहस्रान् द्विपतां संगरेषु
 अस्थिच्छिदो मर्मभिदः सुपुङ्गवान् ॥ ५४ ॥

[नील०] चित्रः विस्मयकृतं सूक्ष्मः दुर्लभः ऋद्धण इविषाठे रमणीयः । शूराणामुत्साहकरत्वान् सुकृतः सुशि-
 क्षितः । अस्त्रयोगोऽस्त्रलाभः । वृष्णिसिंहस्य कृष्णस्य
 यथाविधं यादवप्रकारं योगमाहुः तैः सर्वैर्गुणैः सात्यकि-
 रूपेतः ॥ ४९ ॥ सुपुङ्गवान्यदा द्रष्टेति द्वयोः संबन्धः
 ॥ ५४ ॥ आददानान् ग्रसमानान् ॥ ५५ ॥ तिर्यक्
 विद्वप विद्वान् शूत्रैरिच्छमानान्यदा द्रष्टेति पूर्वैर्गान्धवः
 ॥ ५६ ॥ विषाटाः विस्तृतवाणाः प्रचेतारः राक्षसकल्पिनः
 ॥ ५७ ॥ अस्त्रपथमसंप्राप्तान् अन्नं दृष्ट्वैव नदद्यत इत्यर्थः ।
 युद्धे कर्म अकुर्वतः भयेन वैदृश्यान् ॥ ५९ ॥ आतताः
 संतता अविच्छिन्नधाराः इषवो यस्य प्रणोत्स्यामि दूरीक-
 रिष्यामि ॥ ६० ॥

यदा द्रष्टा ज्यामुत्साहानुसंधान्
 गाण्डीवमुक्तानापततः शिताग्रान् ।
 ह्यान् गजान्निर्भिणश्चाददानौ-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५५ ॥
 यदा मन्दः परवाणान् विमुक्ता-
 न्मेषुभिर्हिंयमाणान्प्रतीपम् ।
 तिर्यग्भिर्ध्यच्छिद्यमानान्पृपत्कै-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५६ ॥
 यदा विषाटा मद्भुजविभमुक्ता
 द्विजाः फलानीव महीरुहाप्रात् ।
 प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूनां
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५७ ॥
 यदा द्रष्टा पततः स्पन्दनेभ्यो
 महागजेभ्योऽश्वगतान्मुयोधनान् ।
 शरैर्हृतान्पातितांश्चैव रक्षे
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५८ ॥
 असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य
 यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।
 अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्ता-
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ५९ ॥
 पदातिबंधान् रथबंधान्समन्ता-
 द्वाचाननः काल इवाततेषुः ।
 प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्वाणवैर्षैः
 शत्रूस्तदा तपस्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६० ॥

[अर्जु०] चित्रो नामाश्रयो वा सूक्ष्मो दुरधिगमः ।
 सुकृतः सुबिहितः योगः संहननः । वृष्णिसिंहस्य सात्यकैः
 भूयान् अतिगणितः ॥ ४९ ॥ माधवस्य सात्यकैः ॥ ५० ॥
 तदा तपस्यति ॥ ५३ ॥ विषाटाः शरविशयाः । द्विजाः
 पक्षिणः । प्रचेतारः प्रचेत्यन्ति ॥ ५७ ॥ द्रष्टा द्रश्यति
 ॥ ५८ ॥ आततेषुः विस्तृतवाणाः ॥ ६० ॥

[सर्व०] चित्रो विस्मयहेतुः सूक्ष्मः अनन्यपेयः ।
 अस्त्रे योगोऽस्त्रशिक्षा वृष्णिसिंहस्य कृष्णस्य भूयानतिशयि-
 तः । यथाविधं यादवन् तस्यास्त्रयोगमाहुः तैः सात्यकिः
 सर्वैर्गुणैरुपेतः ॥ ४९ ॥

[लक्ष्म०] [स च मष्टेत्प्र सौष्टमर्जुनः] यदा
 द्रष्टा...तानान्द्वयान्निश्चयाददानः आय...नथ यदा

५० 'वेर्षेवोपवत्' । ५१ ख. म. दृष्टारणे संवर्ष । ५२ ख. वज-
 निषोष । ५३ ख. म. 'नकारः' । ५४ म. ख. उच्यतीति विपुस्योद्योग-

द्विपतां नामभेदः । अस्त्रविच्छेदो मर्मभिरो दहनम् । ५१ म. पुण्ये-
 ख । ५२ ख. म. द्रष्टेत्पयः ।

सर्वा दिशः संपतता रथेन
 रजोध्वस्तं गाण्डिवेन प्रकृत्तम् ।
 यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं
 तदा पश्चात्तपस्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६१ ॥
 कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंतं
 दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
 हताश्वरीरामन्यनरेन्द्रनागं
 पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ६२ ॥
 आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
 विकीर्णकेशस्थिकपालसंधम् ।
 प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं
 तदा दृष्ट्वा तपस्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६३ ॥
 यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
 दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं ह्यांश्व ।
 तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च मां च
 दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत ॥ ६४ ॥
 उद्वर्तयन् दस्युसंधान् समेतान्
 प्रवर्तयन् युगमन्ययुगान्ते ।
 यदा धक्ष्याम्घनिक्कौरिवैयौ-
 स्तदा तस्मा दृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ६५ ॥

द्रष्टेति संपन्थः ॥ ५५ ॥ यदा मन्द इत्यत्र महोपनिः
 स्वसेनास्वरथिभिर्विसुक्तान् प्रतीपमर्जुनस्य प्रतिकूलं यथा
 भरति तथा त्रियमाणोस्तिर्यग्विधांस्तिर्यक्पतमानपक्षि-
 गच्छान् पय्यागान् अर्जुनैरिभूतस्वसैनिकानां वाणान्
 क्षुरिष्ठियमानान् अर्जुनमुत्क्षुराप्रशरैरिष्ठियमानांश्च यदा
 द्रष्टेति संयन्थः ॥ ५६ ॥ काल इवारते भू इत्यत्र आगते
 मरणमये प्राप्ते मति धालो मृत्युरिव ॥ ६० ॥

[नील०] रजोध्वानं रजसा व्याजुलीभूय रथादिभ्यः
 पतितं प्रकृत्तं छिन्नम् ॥ ६१ ॥ कान्दिग्भूतं भयेन पला-
 यितं श्रान्तपत्रं श्रान्तराहतम् ॥ ६२ ॥ प्रजापतेः कर्म
 गंधेति । यथा याज्ञपये प्रजापतिर्देवत्याः सतदग्न पशवो
 विगम्यन्ते सद्रष्टृशानिद्रापि विगमनं हृतं तेन यीमस्त्वत्वं
 तद्वधेन । अयः श्रगौं रात्रं च तदर्थं निष्ठितं संभ्रान-
 तिभयम् ॥ ६३ ॥ देवदत्तम् अर्जुनस्य दानम् ॥ ६४ ॥
 दस्युसंधान् । न्यायतः प्रदेयस्य राजस्य्याप्रदानादस्यवो
 भावेऽंगारः । यथाकथाप्य वरप्रतिमहमभिमन्यते स्तनो
 भरति ॥ इतिवृत्ते । युगान्ते दृष्ट्वां गंधारे ज्ञाने मति

सभ्राता वै सहसैन्यः सधृत्यो
 भ्रष्टैर्धर्यः क्रोधयशोऽप्यचेताः ।
 दर्पस्यान्ते निहतो वेपमानः
 पश्चान्मन्दस्तपस्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६६ ॥
 पूर्वाङ्गे मां कृतजप्यं कदाचि-
 द्विशः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
 कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
 योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसावित्र ॥ ६७ ॥
 इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः
 पुरस्ताद्यातु समरेऽग्निं विनिघ्नन् ।
 सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
 पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६८ ॥
 वत्रे चाहं वज्रहस्तामोहन्द्रा-
 दस्मिन्बुद्धे वासुदेवं सहायम् ।
 स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
 मन्ये चैतद्विहितं देवतैर्मै ॥ ६९ ॥
 अयुद्धचमानो मनसाऽपि यस्य
 जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
 ध्रुवं सर्वान् स व्यतीयादमित्रान्
 सेन्द्रादेवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ७० ॥

अन्यद्युगं धर्मप्रधानं कालं प्रवर्तयन् ' राजा कालस्य कार-
 णम् ' इति स्मृतेः ॥ ६५ ॥ दर्पस्य अन्ते नाशे ॥ ६६ ॥
 उदकान्ते सन्ध्यावन्दनाचमनान्ते ॥ ६७ ॥ पुरस्तात्
 इन्द्रो रक्षतु इत्यप्युच्यते ॥ ६८ ॥

[अर्जु०] गाण्डिवेनापकृत्तं छिन्नं । स्वबलं स्वसैन्यम्
 ॥ ६१ ॥ तुमुले कान्दिग्भूते युद्धे । पत्रं वाहनम् ॥ ६२ ॥
 प्रजापतेः श्रष्टः कर्म त्रियमाणं । फरचणेरुत्पत्तासिकाध-
 ववयजातमवयविनिर्माणतः प्राग् विकीर्णमिव ॥ ६३ ॥
 उद्वर्तयन् पराङ्मुखमकुर्वन् । दस्युसंधान् दायदान् परेषां
 दृष्ट्वाणाम् । युगमन्यन् स्वीयां सृष्टिम् । युगान्ते प्रलये । तस्मा
 तपस्यति ॥ ६५ ॥ विहतो हतसन्धिः ॥ ६६ ॥ हरिमान्
 विशिष्टहृद्ययुकरथस्य ॥ ६८ ॥ दस्युवधाय शत्रुवधाय ॥ ६९ ॥

[सर्व०] रथेन रजोध्वस्तं स्वजन्यरजसा ध्वस्तम् ।
 अपकृत्तं छिन्नम् ॥ ६४ ॥ दस्युसंधान् दृष्ट्वासंधान् । युगान्तं
 अन्तयुगमियात्प्रागिकं कालं प्रवर्तयन् ॥ ७० ॥

[लक्ष्म०] द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतानित्यत्र यदा
 द्रष्टा तदा तप्येदित्युक्तवाक्यमावर्त्य योजनीयम् ॥ ६५ ॥

स बाहुभ्यां सागरमुत्तिथीषं-
 न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
 तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७१ ॥
 गिरिं य इच्छेत्तु तलेन भेत्तुं
 शिलोच्चयं श्वेतमातिप्रमाणम् ।
 तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-
 न चापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ७२ ॥
 अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
 चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत् ।
 हरेर्देवानाममृतं प्रसह्य
 युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७३ ॥
 यो रुक्मिणीमेकरथेन भोजा-
 नुत्साद्य राज्ञः समरे प्रसह्य ।
 ज्वाह भार्यां यज्ञसा ज्वलन्तीं
 यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ७४ ॥
 अयं गान्धारास्तरसा संप्रमथ्य
 भित्त्वा पुत्रान्नम्रजितः समग्रान् ।
 वद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसद्य
 सुदर्शनं वै देवतानां ललामम् ॥ ७५ ॥

रुद्रो वा हरिवान् वज्रहस्त इत्यत्र रुद्रो वा हरिवान् पारु-
 शासन इत्यभिधानान् वज्रहस्तः इन्द्रो वा ते पुरस्ताद्यातु
 मुभीवपुत्तेन रथेन वा अटय एव वा रक्षतु ॥ ६८ ॥

[नील०] सागरं सगरैर्द्विद्धं सलिलस्य महोदधिं
 जलसमुद्रम् अप्रमेयम् अनन्तत्वान् ॥ ७१ ॥ तलेन चपे-
 टिक्रया शिलोच्चयमिति काठिन्यप्रदर्शनार्थं विशेषणम् ।
 श्वेतं कैलासं, चलवदाप्रितत्त्वमनेन सूचितम् ॥ ७२ ॥
 सुदर्शनं नाम राजानं नम्रजित, पुत्रैर्द्वं मुमोच । देवताना
 ललामं रत्नभूतं देवैरपि गिरसा धार्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥
 कपाटेन वज्रस्वदाघातेन दन्तकूरे संग्रामे । अन्ये तु 'क-
 पाटे निजघान' इति पाठं प्रसल्य कपाटे नगरे । एवं
 दन्तकूरे चेति व्याचल्युः । अनाथा—संनभूवेति योज्यम्
 ॥ ७६ ॥ अयं कृष्ण तं युद्धे मन्यते सुद्वार्यं प्रार्थयते
 सर्वदैव सः इदानीं तेनैव कृष्णेन हत, शैते । यथा
 जन्मो दैत्य, शैलं वेगेन अभिहत्य शैलापातारत्नयंस्तान्
 हत, शैते तद्वन् ॥ ७७ ॥ ततोप्रसेनयेति सविरार्यं तथे-
 नि वा पाठ ॥ ७८ ॥ रत्नं रत्नचरं त्रिभीषणं निभेय

अयं कपाटेन जघान पाण्ड्यं
 तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे मर्द ।
 अनेन दग्धा वर्षपृगान्विनाथा
 वाराणसी नगरी संवभूव ॥ ७६ ॥
 अयं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं
 तमेकलब्धं नाम निपादराजम् ।
 वेगेनैव शैलमभिहत्य जन्मः
 शैते सकृष्णेन हतः परामुः ॥ ७७ ॥
 ततोप्रसेनस्य सुतं सुदुष्टं
 कृष्ण्यन्धकानां मध्यगवं सभास्थम् ।
 अपातयद्गलदेवद्वितीयो
 हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७८ ॥
 अयं सौभं योऽयामास स्वस्थं
 विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
 सौभद्वारिं प्रत्यष्ट्वाच्छतर्त्रीं
 दोर्भ्यां क एनं विपहेत मर्त्यः ॥ ७९ ॥
 प्राग्ज्योतिषं नाम वभूव दुर्गं
 पुरं घोर्मसुराणामसवम् ।
 महाबलो नरकस्तत्र भौमो
 जहारादित्या मणिक्ण्डले शुभे ॥ ८० ॥

शतर्त्रीं शक्तिं शाल्वेन क्षिप्त्वा दोर्भ्यां पाणिभ्या वन्दुष्यन्
 प्रत्यष्ट्वात् ॥ ७९ ॥ भौमो भूमिपुत्रः ॥ ८० ॥

[अर्जु०] सागरं मगमगतं । (पुत्राद्वा) महोदधिं
 समुद्रान्तरं सलिलस्याप्रमेयं अप्रमेयजत्रं समुद्रम् ॥ ७१ ॥
 श्वेतं कैलासम् ॥ ७२ ॥ सुदर्शनं चक्रं नम्रजितः सुनैर्मा-
 यया वद्धं मुमुचेत्यर्थः । ललामं तिलम् ॥ ७५ ॥ कपाटे
 नगरे । दन्तकूरे नगर एव । अनाथा गजशून्या ॥ ७६ ॥
 जन्मं शैलमभिहत्य कृष्णेन हत ॥ ७७ ॥ सौभं नगम् ।
 रत्नं गगनचरम् ॥ ७९ ॥

[सर्व०] महोदधिं महोद्वजनिगगनमतेषु सलिलान्
 सलिलेनाप्रमेयमपरिमेयम् ॥ ७१ ॥ शिलोच्चयं शिलागि-
 रिम् श्वेतं कैलासम् ॥ ७२ ॥ सुदर्शनं नाम कश्चिदाजा-
 नम् नम्रजित, सुनैर्द्वं देवतानामपि मध्ये ललामं प्रगलम्
 ॥ ७५ ॥ स्वमेव कपाटे नगमर्दं । एवं दन्तकूरेऽपि
 ॥ ७६ ॥ मन्यते नुयोजन । कश्चिजन्म शैलभेदमभिरुह्य
 यथा तद्भिषाताद्धः मेने ॥ ७८ ॥ शाल्वो राजा यद्य
 पुरस्य सौभस्य तं शाल्वराजम् रम्य रमन्धारि ॥ ७९ ॥

न तं देवाः सह शक्रेण शेकुः
समागता युधि मृत्योरभीताः ।
दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ८१ ॥
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन्दस्त्वुववाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
मैश्वर्यवान्सिद्धिपु वासुदेवः ॥ ८२ ॥
निर्मोचने पद् सहस्राणि हत्वा
संचिञ्च्य पाशान्सहस्रा क्षुरान्तान् ।
सुरं हत्वा विनिहत्यौवरलो
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ८३ ॥
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं
महाचलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शक्ते स कृष्णेन हतः परासु-
वीतिनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ८४ ॥
आहत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
हत्वा च भौमं नरकं सुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव विद्वान्
मत्प्राजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ८५ ॥

[लक्ष्मण०] नितदन्तं प्रसूद्येत्यत्र नितदन्तं वृत्तमम् ॥ ७५ ॥

[नील०] शुकुञ्जुमिति शेषः ॥ ८१ ॥ प्रकृतिं स्व-
भावं दस्युहृन्नमशीलनां प्रतियुश्राव अङ्गीचकार सिद्धिपु
कार्यसिद्धिपूर्वस्थित्यासु ऐश्वर्यवान् सामर्थ्यवान् ॥ ८२ ॥
निर्मोचने नगरे क्षुरान्तान् तीक्ष्णनारान् लोहमयानित्यर्थः ।
ओषमंशं गधः ॥ ८३ ॥ वराणि वरान् अददन् दत्तवन्तः
ग्रमः गतिः ॥ ८६ ॥ तर्कयते वर्तुं यतते ॥ ८८ ॥ प्रसह्य
पर्यागन् हृष्टास्त्रातं मन्यते वाञ्छति अस्मामु मित्रमेदं
प्रार्थयते इत्यर्थः । तेन च पाण्डवानां कृष्णे ममयम् अस्म-
दीयत्वं हर्तुं शक्यमिति मन्यते ननु तत्र पुरुशेरे संयुगं
गमा प्राप्य वेदिना स्थास्यति ॥ ८९ ॥

[अर्जु०] ऐश्वर्यवान् अत्रनिहतेच्छासान् । सिद्धिपु
पार्ष्णिपु ॥ ८२ ॥ निग्लोचने नगरे निर्मोचन इति च
पाठः ॥ पाशान् कुण्डे प्रमागितान् ॥ ८३ ॥ ग्रमो गतिः
॥ ८६ ॥ अस्मान् ममीक्ष्य अस्मत्प्रेरणाय अयथा अस्मा-
भिन्वदुपधय प्रतिज्ञातवान् ॥ ८८ ॥ पर्यागतं प्रमया

अस्मै वराण्यददंस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म कृतं रणे तत् ।
श्रमश्च ते युद्धचमानस्य न स्या-
दाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात् ॥ ८६ ॥
शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेर-
न्निस्त्रेव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवं रूपे वासुदेवोऽप्रमेये
महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८७ ॥
तमसह्यं विष्णुमनन्तर्वीर्य-
माशंसते धार्तराष्ट्रो विजेतुम् ।
सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान् समीक्ष्य ॥ ८८ ॥
पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संपसह ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८९ ॥
नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वृतायाप्रतिद्वन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ९० ॥

मम कुण्डस्य च कलहं यन्मन्यते दुर्योधनः यत् पाण्डवा-
नामुपरीति शेषः, ममत्वं सौहृदं शक्यं हर्तुमिति मन्यते
तद् वेदिता वेदित्यति संयुगं युद्धं गत्वा ॥ ८९ ॥

[सर्व०] प्रकृतिं स्वभावम् । दस्युवधाय असुरमार-
णाय ऐश्वर्यं शक्तिस्त्वद्वान् । सिद्धिपु कार्यसिद्धिपु निमि-
त्तभूतासु ॥ ८२ ॥ निग्लोचने नगरे ॥ ८३ ॥ [तेन
नरपेन] इत्येव एतावत्तत्र ॥ ८७ ॥ तर्कयत्याकलयति ।
अस्मान्समीक्ष्यारम्भदपेक्षया ॥ ८८ ॥ पर्यागतं क्रमागतम् ।
मम कृष्णस्य पाण्डवानां च ममत्वरमभ्योन्यक्षेहं हर्तुं
यन्मन्यते तत्कलहं युद्धं प्रसज्यासज्य तत्र स कलहं संयुगं
गत्वा युद्धं हृत्वा वेदिता स्थास्यति ॥ ९० ॥

[लक्ष्मण०] निर्मोचने पद् सहस्राणि हत्वेत्यत्र निर्मोचने
पाशानां प्रतियुश्रावनिर्मोचने सति । निर्मोचनं चापि जगामेत्यत्र
निर्मोचनं पाशानां निर्मोचनं जगाम ॥ ८३ ॥ ग्रमः पार्ष्णि-
पुः स्यात् ॥ ८६ ॥ नित्यं च नित्यं च कृतार्थः

धर्मेणात्तं निधनं तस्य मन्ये
 यो योत्स्यते पाण्डवैः पापयुद्धिः ।
 मिथ्या ग्लहे निर्जितास्तैर्वृशंसैः
 संवत्सरान् द्विदश राजपुत्राः ॥ ९१ ॥
 वासः कृच्छ्रो विहितथाप्परण्ये
 दीप्य कालं चैकपज्ञातवर्षम् ।
 ते हि कस्माज्जीवतां पाण्डवाना
 नन्दिप्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९२ ॥
 ते चेदस्मान्युद्धयमानान् जयेयु-
 र्देवैर्महेन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
 धर्मादर्षयश्चरितो गरीयान्-
 निति ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु ॥ ९३ ॥
 न चेदिमं पुरुषं कर्मवद्धं
 न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

[नील०] साधु कृतं सत्कर्म नास्ति निष्कलत्वान्
 कृत्यैव धर्म इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ न चेदिति यदि कर्मवद्धः
 पुरुषो न स्यात् यदि वा वयं तेष्यः श्रेष्ठाः न स्याम तर्हि
 तस्यैव जयो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ इदं राज्यस्याप्रदान-
 मिदानीतनम् । तत्र राज्यान् निःसारणं तदानीतनम् अभि-
 समीक्ष्य आलोच्य पापवशात्पराजय एव तस्येत्यर्थः ॥ ९५ ॥

[अर्जु०] धर्मेण क्षात्रेण । नियतमशास्त्रं तवास्मीत्येवं
 वादिभ्यो वृत्तम् । ग्लहे पणे ॥ ९१ ॥ अथ वनवासद्वान्-
 ववासनिवृत्तिसमये जीवतां पाण्डवानां जीवतः पाण्डवा-
 ननाट्य कस्मान्नन्दिप्यन्ति ॥ ९२ ॥ ते चेद्यदि जयेयुस्तदा
 धर्माद्वर्षां गरीयान् । मुकृतं पुण्यं साधु समुच्चरितं च
 नास्ति ॥ ९३ ॥ इमं पुरुषं क्षेत्रज्ञं कर्मवद्धं चेद् यदि
 मन्यते यदि चास्मान् पुण्यकृतोऽपि विशिष्टान् मन्यते
 तदास्मै नास्तिः नास्तिः च धर्मपराङ्मुखं वासुदेव-
 द्वितीयो जेनुमाशंसे प्रभवामि ॥ ९४ ॥ इदं शुभागुप्तं
 कर्म न चेद् वन्द्यं विधिना नियतं नियतत्वे सति यदि
 पुरुषस्य स्वकर्म क्षत्रादिनातिप्रतिबद्धं युद्धादि नास्ति
 तत्रापि तयोः पञ्चयोः समीक्ष्य विचार्य धार्तराष्ट्रस्य धृष्ट-
 कृत्वान्दिनः पराजयः साधुः धृष्टकृत्वस्याप्यस्मात्तदधिकत्वात्
 ॥ ९५ ॥ हे कुरुवो यद् प्रवीमि वो युष्मान् भाविनेऽपि
 त् प्रत्यक्षं स्पृष्टत्वाद्दर्शनस्य । तदेवाह युध्यमाना अन्यत्र
 युद्धान् कुरुवः सन्वीति शेषः । युध्यतां तु परीप्सन् राज्यं
 प्राप्नुमिच्छन् शेषः कश्चिन्नास्ति ॥ ९६ ॥

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
 दुर्योधनं सानुवन्धं निहन्तुम् ॥ ९४ ॥
 न चेदिदं कर्म नरेन्द्र वन्द्यं
 न चेद्भवेत्सुकृतं निष्कलं वा ।
 इदं च तत्राभिसमीक्ष्य नूनं
 पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९५ ॥
 प्रत्यक्षं वः कुरुवो यद् प्रवीमि
 युध्यमाना धार्तराष्ट्र न सन्ति ।
 अन्यत्र युद्धात्कुरुवो यदि स्थु-
 र् न युद्धे वै शेष इहास्ति कश्चिन् ॥ ९६ ॥
 इत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
 ब्राज्यं कुरूणामवनेता समग्रम् ।
 यद्ः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
 मिष्टान्दारानात्पभोगान् भजन्ध्वम् ॥ ९७ ॥

[सर्थ०] ग्लहे पणे मिथ्या निर्जिताः ॥ ९१ ॥ अथ
 वनवासद्वान् कृत्येष्वस्मानु जीवतां पाण्डवानाम् अनारो-
 पटी अनादृत्य वलस्था वलिनो भूत्वा कस्मान्नन्दिप्यन्ते
 अपि तु न नन्दिप्यन्त इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ते यद्यस्मान् जये-
 युस्तदा धर्माद्वर्षां गरीयान् । साधुकृतं मुकृतं नास्ति
 ॥ ९३ ॥ न चेदिमं पुरुषमात्मानं कर्मवद्धं कर्मपराधीनं
 मन्यते देवमनववर्षाय पुरुषकारमात्रेण यदि राज्यमातु-
 मिच्छतीत्यर्थः । तथाऽस्मांश्च यदि विशिष्टान् न मन्यते ।
 अस्मांश्च पुरुषकारहीनांश्च मन्यते । एतेनास्मान् दुर्योधनो-
 ज्वधारयतीति दर्शितं तदाशंसे इच्छामि । अनुबन्धोऽनु-
 चरः ॥ ९४ ॥ न चेदिदं कर्म शुभागुप्तं नरेषु यद्धं
 नियतफलं तदा न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म अट्टरूपं
 तस्य फलैःकोत्रेयत्वान् । एवं च सत्कर्मकारित्वेन वयं
 जयेम नाम तथापि पुरुषकारेणापि जेतुं शक्या एव त-
 दाह—इदं च प्रागुक्तं पौरुषमस्माकं तथापि धर्माभाव-
 पक्षे समीक्ष्य दृष्ट्वा नूनं निश्चितं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य
 साधुः युचिसिद्धः ॥ ९५ ॥ प्रत्यक्षं संसृते प्रवीमि
 संसृष्टपमाना धार्तराष्ट्र न सन्ति न भविष्यति ।
 अन्यत्र युद्धं कुरुवः परीप्सन् पर्याप्तमिच्छन्ति । इत्यथ
 लोपः परस्मैपदेऽपि वीकारलोपः । यतो न पुण्यतां शेष
 इहास्ति ॥ ९६ ॥

[लक्षा०] नचेदिममपजयं कर्मनन्धमित्यत्र इममस्मा-
 क्मपजयं कर्मनन्धं दुर्योतास्ये कर्मगो यस्य तं न मन्यते
 सत् न पुण्यतां शेषः ॥ ९७ ॥ यदादिष्टमपराजयवर्षादधीनुदरुत् ।

९१ म. घ. धर्मेणात्तं नियतं तस्य मेने यो योत्स्यते पाण्डवैर्नन्दिप्यति ।
 ९५ घ. म. नरेषु यद्धं न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म । ९६ घ. म. कुरुवः परी-
 कष्यो. ३०

न तं देवाः सह शक्रेण शेकुः
 समागता युधि मृत्योरभीताः ।
 दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य
 वलं तथैवास्त्रमारणीयम् ॥ ८१ ॥
 जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
 न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
 स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
 मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ८२ ॥
 निर्मोचने पद् सहस्राणि हत्वा
 संचिच्छ्र पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
 मुरं हत्वा विनिहत्यौघशो
 निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ८३ ॥
 तत्रैव तेनास्य वभूव युद्धं
 महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
 शेते स कृष्णेन हतः पराशु-
 र्वीतेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ८४ ॥
 आहत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
 हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
 श्रिया दृष्टो यशसा चैव विद्वान्
 प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ८५ ॥

[८१५०] नितदन्तं प्रकृष्टेत्यत्र नितदन्तं वृषभम् ॥ ७५ ॥
 [नील०] शेकुर्जैतुमिति शेषः ॥ ८१ ॥ प्रकृतिं स्व-
 भावं दस्युदहनशीलनां प्रतिशुश्राव अङ्गीचकार सिद्धिषु
 कार्यमिद्विपूर्वस्थित्वासु ऐश्वर्यवान् सामर्थ्यवान् ॥ ८२ ॥
 निर्मोचने नगरं क्षुरान्तान् तीक्ष्णशरान् लोहमयानित्यर्थः ।
 औघसंश्रं रक्षः ॥ ८३ ॥ वराणि वरान् अददन् दत्तवन्तः
 क्रमः गतिः ॥ ८६ ॥ तर्कयते वदुं वदते ॥ ८८ ॥ प्रसह्य
 पर्यागतं हठात्प्राप्तं मन्यते वाञ्छति अस्मासु मित्रभेदं
 प्रार्थयते दुर्यथः । तेन च पाण्डवानां कृष्णे मामन्वयम् अस-
 र्दीप्त्यं हर्तुं शक्यमिति मन्यते तन् तत्र कुश्वरेण संयुगं
 गत्वा प्राप्य वेदिना ज्ञायति ॥ ८९ ॥

[पञ्च०] ऐश्वर्यवान् अत्रतिहतेऽष्टावान् । सिद्धिषु
 कार्यमिद्विषु ॥ ८२ ॥ निम्लोचने नगरं निर्मोचन इति च
 पाठः ॥ पाशान् मुरेण प्रमागितान् ॥ ८३ ॥ क्रमो गतिः
 ॥ ८६ ॥ आमान् समीक्ष्य आगम्योद्गान् अथवा अस्मा-
 भिस्युद्गम्य प्रतिशान्तवान् ॥ ८८ ॥ पर्यागतं प्रमाग्राप्तं

अस्मै वराण्यददंस्तत्र देवा
 दृष्ट्वा भीमं कर्म कृतं रणे तत् ।
 श्रमश्च ते युद्धयमानस्य न स्या-
 दाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात् ॥ ८६ ॥
 शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेर-
 नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
 एवं रूपे वासुदेवेऽप्रमेये
 महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८७ ॥
 तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य-
 माशंसते धार्तराष्ट्रो विजेतुम् ।
 सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा ।
 तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान् समीक्ष्य ॥ ८८ ॥
 पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
 यो मन्यते कलहं संप्रसह्य ।
 शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
 तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८९ ॥
 नमस्कृत्वा ज्ञानतनवाय रात्रे
 द्रोणायायो सहस्रत्राय चैव ।
 शारद्वतायामतिद्वन्द्विने च
 योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ९० ॥

मम कृष्णस्य च कलहं यन्मन्यते दुर्योधनः यच्च पाण्डवा-
 नानुपरीति शेषः, ममत्वं ह्येदं शक्यं हर्तुमिति मन्यते
 तद् वेदिता वेदिष्यति संयुगं युद्धं गत्वा ॥ ८९ ॥

[सर्व०] प्रकृतिं स्वभावम् । दस्युवधाय असुरमार-
 णाय ऐश्वर्यं शक्तिस्तद्वान् । सिद्धिषु कार्यमिद्विषु निमि-
 त्तभूतासु ॥ ८२ ॥ निम्लोचने नगरे ॥ ८३ ॥ [तेन
 नरकेन] इत्येव एतावतैव ॥ ८७ ॥ तर्कयत्यानल्यति ।
 अस्मान्समीक्ष्योद्गम्येक्षया ॥ ८८ ॥ पर्यागतं क्रमागतम् ।
 मम कृष्णस्य पाण्डवानां च ममत्तमन्योन्वयस्येह हर्तुं
 यन्मन्यते तत्कलहं युद्धं प्रतज्यासज्य तत्र स कलहं संयुगं
 गत्वा युद्धं कृत्वा वेदिना ज्ञायति ॥ ९० ॥

[८१५०] निर्मोचने पद् सहस्राणि हत्येत्यत्र निर्मोचने
 पाशानां प्रतिनिर्मोचने सति । निर्मोचनं चापि जगामेत्यत्र
 निर्मोचनं पाशानां निर्मोचनं जगाम ॥ ८३ ॥ क्रमः पादवि-
 शेषः स्यात् ॥ ८६ ॥ नित्यं च कृष्णश्चेत्यत्र नित्यं च कृतार्थः
 कृष्णः ततः देवराजश्च कृतार्थोऽभूदिति योजना ॥ ८७ ॥

धर्मणां निधनं तस्य मन्ये
 यो योत्स्यते पाण्डवैः पापवृद्धिः ।
 मिथ्या गृहे निर्जितास्तैर्वृष्टैः
 संवत्सरान्ये द्वादश राजपुत्राः ॥ ९१ ॥
 वासः कृच्छ्रो विहितथाप्परण्ये
 दीर्घं कालं चैकमज्ञातवर्षम् ।
 ते हि कस्माज्जीवतां पाण्डवाना
 नन्दिप्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्याः ॥ ९२ ॥
 ते चेदस्मान्युद्धयमानान् जयेयु-
 दैर्वैभेद्रेन्द्रमसुखैः सहायैः ।
 धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
 निति ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु ॥ ९३ ॥
 न चेदिदं पुरुषं कर्मवद्धं
 न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

[नील०] साधु कृतं सत्कर्म नास्ति निष्कलत्वात्
 द्यूवैव कर्म इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ न चेदिति यदि कर्मवद्धः
 पुरुषो न स्यान् यदि वा वयं तेभ्यः श्रेष्ठाः न स्याम तर्हि
 वस्तैव जयो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ इदं राज्यप्रदान-
 मिदानीतनम् । तत्र राज्यान् निःसारणं तदानीतनम् अभि-
 समीक्ष्य आलोच्य पापवशात्पराजय एव तस्येत्यर्थः ॥ ९५ ॥

[अर्जु०] धर्मो क्षात्रेण । नियतमशक्तं तनास्मीत्येवं
 वादिभ्यो वृत्तम् । गृहे पण्ये ॥ ९१ ॥ अथ वनवासाज्ञा-
 त्वासानिवृत्तिसमये जीवतां पाण्डवानां जीवतः पाण्डवा-
 ननादृत्य कस्मान्नन्दिप्यन्ति ॥ ९२ ॥ ते चेद्यदि जयेयुस्तदा
 धर्मादधर्मो गरीयान् । सुकृतं पुण्यं साधु समुच्चरितं च
 नास्ति ॥ ९३ ॥ इमं पुरुषं क्षेत्रज्ञं कर्मवद्धं चेद् यदि
 मन्यते यदि चास्मान् पुण्यकृतोऽपि विशिष्टान् मन्यते
 तदास्मै नास्तिकः नास्तिकं च धर्मपराङ्मुखं वायुदेव-
 द्वितीयो जेनुमाशंसि प्रभवामि ॥ ९४ ॥ इदं शुभाशुभं
 कर्म न चेद् कथ्यं विधिना नियतं नियतत्वे सति यदि
 पुरुषस्य स्वकर्म क्षत्रादिजातिप्रविचरं युद्धादि नास्ति
 तथापि तयोः पक्षयोः समीक्ष्य विचार्य धार्तराष्ट्रस्य धृष्ट-
 बल्यदिनः पराजयः साधुः धृष्टबलस्याप्यस्मात्प्रविकृतत्वात्
 ॥ ९५ ॥ हे कुरुवो यद् व्रतीमि यो युष्मान् भावित्वेऽपि
 तन् प्रत्यशं सृष्टत्वादर्शनस्य । तदेवाह युध्यमाना अन्यत्र
 युद्धान् कुरुवः सन्तीति शेषः । युध्यतां तु परीप्सन् राज्यं
 प्राप्नुमिच्छन् शेषः कश्चिन्नास्ति ॥ ९६ ॥

आशंसेऽहं वायुदेवद्वितीयो
 दुर्योधनं साधुवर्ण्यं निहन्तुम् ॥ ९४ ॥
 न चेदिदं कर्म नरेन्द्र वन्द्यं
 न चेद्रेवेभ्युकृतं निष्फलं वा ।
 इदं च तच्चाभिसमीक्ष्य नूनं
 पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९५ ॥
 प्रत्यक्षं वः कुरुवो यद् व्रतीमि
 युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
 अन्यत्र युद्धात्कुरुवो यदि स्यु-
 र्ने युद्धे वै शेष इहास्ति कश्चिन् ॥ ९६ ॥
 हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
 न्नाज्यं कुरुणामवनेता समग्रम् ।
 यद् कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
 मिष्टान्दारानात्मयोगान् भजन्वम् ॥ ९७ ॥

[सर्व०] गृहे पण्ये मिथ्या निर्जिताः ॥ ९१ ॥ अथ
 वनवासाद्यावृत्तेष्वस्मात्पु जीवतां पाण्डवानाम् अनादरे
 पट्टी अनादृत्य बलस्था बलिनी भूत्वा कस्मान्नन्दिप्यन्ते
 अपि तु न नन्दिप्यन्त इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ते यद्यस्मान् जये-
 युस्तदा धर्मादधर्मो गरीयान् । साधुकृतं सुकृतं नास्ति
 ॥ ९३ ॥ न चेदिदं पुरुषमात्मानं कर्मवद्धं कर्मपराधीनं
 मन्यते दैवमनववर्षार्थं पुरुषकारमात्रेण यदि राज्यमाप्नु-
 मिच्छतीत्यर्थः । तथाऽस्मांश्च यदि विशिष्टान् न मन्यते ।
 अस्मांश्च पुरुषकारहीनांश्च मन्यते । एतेनास्मान् दुर्बोधो-
 ऽवधारयतीति दर्शितं तदाशंसि इच्छामि । अनुवन्तोऽनु-
 चरः ॥ ९४ ॥ न चेदिदं कर्म शुभाशुभं नरेषु वद्धं
 नियतफलं तदा न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म अदृष्टरूपं
 तस्य फलैकोन्येयत्वात् । एवं च सत्कर्मकारित्वेन वयं
 जयेम नाम तथापि पुरुषकारेणापि जेतुं शक्ता एव त-
 दाह—इदं च प्रागुक्तं पौरुषमस्माकं तथापि धर्माभाव-
 पक्षे समीक्ष्य दृष्ट्वा नूनं निश्चितं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य
 साधुः युचित्सिद्धः ॥ ९५ ॥ प्रत्यक्षं संयुक्ते व्रतीमि
 संयुद्धयमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति न भविष्यन्ति ।
 अन्यत्र युद्धं कुरुवः परीप्सन् पर्याप्नुमिच्छन्ति । इतश्च
 लोपः परस्मैपदेऽपि वीकारलोपः । यतो न युध्यतां शेष
 इहास्ति ॥ ९६ ॥

[लक्ष्मा०] नचेदिदमपजयं कर्मवन्दवमित्यत्र इममस्मा-
 कमपजयं कर्मवन्द्यं दुर्दुर्तारये कर्मणो यस्य तं न मन्यते
 पन्तु न युध्यतां ये । ९७ छ. यथादिद्वान्पराजयवोऽनुदुःखं ।

९१ म. छ. धर्मणां निधनं तस्य मेने यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मकारिभिः ।
 ९२ छ. म. नरेषु वद्धं न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म । ९६ छ. म. कुरुवः परी-
 ष्यते. ३०

कषे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-
 भाहं प्रजाः किंचिदिहावशिष्ये ।
 शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येव भावः
 स्थिरो मम ब्रूहि गात्रलण्णे तान् ॥ १०७ ॥
 ये वैजय्याः समरे सूत लज्ज्वा
 देवानपीन्द्रप्रमुखान्समेतान् ।

तैर्मन्ये कलहं संमस्य
 स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०८ ॥
 दृष्टो भीष्मः शान्तवनः कृपश्च
 द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
 एते सर्वे यद्दन्ते तदस्तु
 आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचचारिणोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ४९

भीष्मेण सभायां बाह्यदेवाहुंनयोर्नरनाप्यग्यवनारत्नसुकृत्वा कर्णगर्दणम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 बृहस्पतिश्चोन्नना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
 मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्चाग्निना सह ॥ २ ॥
 आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
 विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्वत्सरसां गणाः ॥ ३ ॥
 नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकद्वंद्वं पितामहम् ।
 परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिव्यैकसः ॥ ४ ॥
 तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविर्वाजसा ।
 पूर्वदेवैर्व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषि ॥ ५ ॥
 बृहस्पतिस्तु पमच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
 भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६ ॥

युज्येत्यत्र पूर्वरूपाणि पूर्ववद्राज्याहूरूपाणि भविष्यन्ति]
 मृगाश्चैव तरक्षवश्चेत्यत्र मार्गयन्तीति मृगाः ॥ १०४ ॥

[नील०] कषे धृतः कषार्थं सज्जः वेगवतः घाणान्
 ॥ १०७ ॥ विजयः कर्म येषां ते वैजय्याः देवानपि लज्जा
 विजयवत एवेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैटकण्ठीये भारत-
 भावरीये अष्टचचारिणोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

[अर्जु०] ये पाण्डवाः समरे इन्द्रादीनि सहायान्ना-
 रोचयन् तैरेव पाण्डवैः संप्रसज्य कलहं मन्यत इति मोह-
 मस्य पश्यतेत्यन्वयः ॥ १०८ ॥

इति श्रीमन्महाभारतत्याख्यायामर्षभकृतापाण्डुयोगपर्वणि
 अष्टचचारिणोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

[सर्व०] यैः पश्यमूतैः पाण्डवैः देवानपि सहायान्ना-

ब्रह्मोवाच—

यावेतौ पृथिवीं धां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
 ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ १ ॥
 नरनारायणावेतौ लोकाष्टोक्तं समास्थितौ ।
 ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८ ॥
 एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासनुर्भुवम् ।
 द्विवाभूतौ महामात्रौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ ।
 अमृताणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच—

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपनुस्तपः ।
 सार्षे देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १० ॥
 तदा देवाहुरे युद्धे भये जाते दिव्यैकसाम् ।
 अयाचत महात्मानो नरनारायणौ वरम् ॥ ११ ॥

रोचयन् पुरा धार्तराष्ट्रो देवैर्भ्योऽपि न भीतिं चक्रे इति
 वाक्यम् । तैरेव पाण्डवैः मह कलहं संमन्यते अनुमन्यते
 इति मोहमस्य पश्यतेत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वद्वन्द्वरायणहृत्-
 व्याख्यायामष्टचचारिणोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 [लक्षा०] पश्यन्तु मोहमयेत्यत्र अस्य मोहं मगान्
 पश्यन्तु इति संख्यः ॥ १०७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिषात्नीयैर्हृत्कृत्वा
 अष्टचचारिणोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

[नील०] समवेतेष्विति ॥ १ ॥ पर्यासत परिवार्य
 तस्युः ॥ ४ ॥ लोकान् मानुषान् लोकं ब्राह्मम् ॥ ८ ॥
 अयाचत इन्द्रः ॥ ११ ॥

[अर्जु०] व्यतिक्रान्तौ उल्लङ्घ्य व्यवस्थितौ ॥ ५ ॥

२ ख. म. सपुत्रितौ । ९ ख. म. लोकात् । ख. म. अष्टचचारिणोऽध्यायः ।
 ११ ख. म. करे भवे ।

१०७ ख. कषेदुःखम् । १०८ ख. म. तिल्यं पुनः सचिदेवैकोचदेवानयो-
 र्भ्रमस्तान्प्रहस्यन् । ख. म. संप्रयुच । इति अष्टचचारिणोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

ताववृतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
 अथैतावध्रवीच्छक्रः सहं नः क्रियतामिति ॥ १२ ॥
 ततस्तौ शक्रमवृतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
 ताभ्यां च सहितः शक्रो विक्रिये दैत्यदानवान् १३
 नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परन्तपः ।
 पौलोमान्कालखड्गांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४ ॥
 एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन् भलेनापाहरच्छिरः ।
 जम्भस्य ग्रसमानस्य तदा हर्जुन आहवे ॥ १५ ॥
 एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुहन् ।
 जित्वा पट्टिं सहस्राणि निवातकवचात्रणे ॥ १६ ॥
 एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा पटुपञ्जयः ।
 अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ॥ १७ ॥
 नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽज्यान् जवान ह ।
 एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ॥ १८ ॥
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ।
 नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ॥ १९ ॥
 अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
 एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्मृतः ।
 नारायणो नरश्चैव सचमेकं द्विधाकृतम् ॥ २० ॥
 एतौ हि कर्मणा लोकानश्रुवातेऽक्षयान् ध्रुवान् ।
 तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनःपुनः ॥ २१ ॥
 तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
 एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२ ॥
 शङ्खचक्रगदाइस्तं यदा द्रक्ष्यासि केशवम् ।
 पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३ ॥

नोपतिष्ठते नाभिवन्देते ॥ ६ ॥ अतीतौ अतिशयेन इतौ
 प्राप्ता ॥ ७ ॥

[लक्ष्मा०] विद्धि ब्रह्म परंतपविक्रियत्र ब्रह्म परब्रह्म ॥ १९ ॥

[नील०] सहं साहाय्यम् ॥ १२ ॥ भ्रान्ते अस्थिरे-
 ऽपि रथे लक्ष्यात् न व्यपेतेत्याश्रयम् ॥ १५ ॥ आरुहन्
 पीठितवान् ॥ १६ ॥ भूयसो बहून् ॥ १८ ॥ सत्त्वं
 बुद्धिमत्त्वम् एक एव देवो योगप्रभावानुपदूयेन वर्तते
 इत्यर्थः ॥ २० ॥ अश्रुवाते व्याप्तुतः ॥ २१ ॥ कर्म युद्धं
 कर्तव्यं तयोरिति शेषः । आचष्ट आख्यातवान् नारद
 पत्र ॥ २२ ॥ स हि राज्ये इति । अस्य वचनं मया

१२ म. घाट्ट ॥ १८ घ. म. *वयस्यो वीरो । २४ घ. म. सन्तुनो
 मरेपुषी । २१ घ. म. वचः शोभ्य । ३० घ. म. द्विचान्यपि । ३१ घ.

सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
 दुर्योधन तदा तात स्मर्तौऽसि वचनं मम ॥ २४ ॥
 नोचेदयमभावः स्यात् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
 अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५ ॥
 न चेद्गृहीपसे वाक्यं श्रोताऽसि सुवहन्हृतात् ।
 तवैव हि मतं सर्वं कुरवः पर्युपासते ॥ २६ ॥
 त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुपन्यसे ।
 रामेण चैव शस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७ ॥
 दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शत्रुनेः सौघलस्य च ।
 तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच—

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्य पितामह ।
 क्षत्रधर्मं स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मोदनपेयिवान् ॥ २९ ॥
 किं चान्यन्मपि दुष्टैर्चं येन मां परिगर्हसे ।
 नहि मे वृजिनं किंचिद्दार्तराष्ट्रं विदुः कचित् ॥ ३० ॥
 नाचरं वृजिनं किंचिद्दार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।
 अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ३१
 प्राग्विरुद्धैः शर्म सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।
 राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं मियं मया ।
 तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३२ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
 धृतराष्ट्रं महाराज संभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताऽहं पाण्डवानिति ।
 नायं कलाऽपि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३४ ॥

न कर्तव्यं किंतु राज्ञ एवेति भावः ॥ ३२ ॥ कलाऽपि
 षोडशांशोऽपि ॥ ३४ ॥

[अर्जु०] आरुहन् भग्नवान् ॥ १६ ॥ अश्रुवाते
 व्याप्तुतः ॥ २१ ॥ दुर्जातेः हीनजातेः ॥ २८ ॥
 आयुष्मतेत्युपालम्भे । अनपेयिवान् अतपगतः ॥ २९ ॥
 ऋथते आत्मानं श्लाघते । कला षोडशभागः ॥ ३४ ॥

[लक्ष्मा०] तयार्जुन आहव इत्यत्र तथा जन्मशिरस्रलेद-
 नवत एव नरः अर्जुनः अर्जुनो भूत्वा ॥ १५ ॥ तस्मात्क-
 र्मैव कर्तव्यमित्यत्र कर्मैव संधिकर्मैव ॥ २२ ॥

इति श्रीम० भा० २० पा० कृ० ल० एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

म. नासि । ३२ घ. म. पूर्वार्धं नासि । इति षकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
 तदस्य कर्म जानिहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३५ ॥
 एत्माश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 अत्रामन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानारिन्दमान् ॥ ३६ ॥
 किं चाप्येतेन तत्कर्म कृतपूर्वं सुदुष्करम् ।
 तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकेकेन कृतं पुरा ॥ ३७ ॥
 दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं मियम् ।
 धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३८ ॥
 सहितान्दि कुरून्सर्वानभिधातो धनञ्जयः ।
 प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वयोपधात्रायां हियते यत्सुतस्तव ।
 क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ४० ॥
 ननु तत्रापि भीमेन पार्येन च महात्मना ।
 यमाभ्यामेव संगम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४१ ॥

एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
 विकृत्यनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४२ ॥
 भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
 शृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४३ ॥
 यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां वृष ।
 न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥
 पुरा युद्धात्सायु मन्ये पाण्डवैः सह संगतम् ।
 यद्वाक्यमनुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितम् ॥ ४५ ॥
 सर्वं तदपि जानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
 नद्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति घनुर्धरः ॥ ४६ ॥
 अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ।
 ततः स सञ्जयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवान् ॥ ४७ ॥
 तदैव कुरवः सर्वे निरात्रा जीवितेऽभवन् ।
 भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ५०

एनराष्ट्रेण पाण्डवसहान्द्रष्टव्य संजयस्य वचनप्रसक्तिः ॥ १ ॥ प्रत्याभन्नेन च तत्र दृष्टव्य सर्व्वं समायास्यन्नर्गनम् ॥ २ ॥

शृतराष्ट्र उवाच—

किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
 श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ॥ १ ॥
 किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
 के वाऽस्य भ्रातृपुत्राणां पश्यन्त्याग्नेप्सवो मुखम् ॥ २ ॥
 केऽस्तिदेनं वारयन्ति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः ।
 निकृत्वा कोपितं मन्दैर्ममैत्रं धर्मचारिणम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच—

राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुद्यास्ति च ॥ ४ ॥
 पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां स्वव्रजाः ।

[नील०] हियते यद्यदा । वृषायते वृषवन्नर्हति ॥ ४० ॥

इति श्रीनील० उद्योग० भा० भा० एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[धर्जु०] प्रोषितो देवान्तरं गतः ॥ ३९ ॥ यन्
 यदा । वृषायते बलीवद्बन्नेर्हति ॥ ४० ॥ भद्रं ते त्वत्सर्व्वनिव
 भद्रमित्युवाचः ॥ ४२ ॥

इति श्रीम० भा० महुंनमिष० सुयो० एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

२ ख. म कक्षस्य । ख. म विष्णुस्य मुखनीये । ३ ख. म. शम्भ
 युयेति वा । ५ ख. म. शृषण्यथ । ६ ख. मितोयवन् । ७ ख. म. विरा-

आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥
 नभः सूर्यभिवोधन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
 पञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिभिवोदितम् ॥ ६ ॥
 आगोपाढ्याविषालश्च नन्दमाना युधिष्ठिरम् ।
 पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ७ ॥
 ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितश्च याः ।
 क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्यं सन्नद्धमीक्षितम् ॥ ८ ॥

शृतराष्ट्र उवाच—

सञ्जयाचक्ष्व येनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ॥ ९ ॥

[सर्व०] वृषायते वृषवन्नर्हति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्व्वनारायणवृत्त-
 टीकापार्ष्णिनेपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[नील०] किमसाविति ॥ १ ॥ येन महायने
 अस्मानालक्ष्य अभ्ययुञ्जत संनद्धा अमूवन् ॥ ९ ॥

लेनो । ९ ख. केनारमात् । ख. सैन्याना सोनद्यः सिन्धु इव ।

वैशम्पायन उवाच—

गावल्गणिस्तु तत् पृष्टः सभायां कुरु संसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ॥ १० ॥
तत्रानिमित्ततो दैवात्सृतं कर्मलमाविशत् ।
तदाचक्षे विदुरः सभायां राजसंसदि ॥ ११ ॥
सञ्जयोऽयं महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न मृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अपश्यत्सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्देजितं मनः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

संज्ञयथेतनां लब्ध्वा मत्याश्वपेदमन्नवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच—

दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजशृङ्गावासनिरोधेनावकर्शितान् ॥ १५ ॥
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
शृष्टयुञ्जेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ १६ ॥
यो नैव रोपान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कदाचन ॥ १७ ॥
यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १८ ॥
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ।
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाञ्जयत् ॥ १९ ॥
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

[अर्जु०] प्रत्ययेन प्रतिकूलार्थेन ॥ १ ॥ राजपुत्र्यः
क्षत्रियकन्याः ॥ ८ ॥

[लक्ष्म०] [यज्ञमाश्विनशंसित इति पाठः । यज्ञं पञ्च-
महायज्ञं कुर्विति आश्विनमश्विनोः पुत्रं सहदेवं प्रतिशं-
सितम् ॥] केनास्मान् पाण्डवा अभ्ययुञ्जतेत्यत्र केन
वलेन अस्मान् प्रति पाण्डवा अभ्ययुञ्जत युद्धाभियोग-
मनुर्वन् ॥ ९ ॥

[नील०] कुरवः संसीदन्त्यस्यां सभायाम् ॥ १० ॥
याते यः युष्मान् ते पाण्डवाः ॥ १६ ॥ सिन्धुराजो जय-
द्रथः ॥ २२ ॥ विजयेन अर्जुनेन ॥ २८ ॥

यस्य वीर्येण सहसा चत्वारो भुवि पाण्डवाः ॥ २० ॥
निःश्वस्य जनुगेशद्वि द्विटिम्यात्पुरुषादकात् ।
यश्रैपामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ २१ ॥
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तश्रैपामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ २२ ॥
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्स्वारणावते ।
दत्ततो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २३ ॥
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विपमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २४ ॥
यस्य नागायुतैर्वीर्यं भुजयोः सारमर्षितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५ ॥
कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजययः पुरा वीरो युध्यमानं पुरन्दरम् ॥ २६ ॥
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोपयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २७ ॥
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजा पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८ ॥
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे भ्लेच्छलग्नायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २९ ॥
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३० ॥
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाञ्जयत् ।
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३१ ॥
यस्य वीर्येण सहसाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्यामा धृष्टकेतु रुक्मी मष्टुन्न एव च ॥ ३२ ॥

[अर्जु०] अनिमित्ततो राज्यनिमित्तशून्यात् ॥ ११ ॥
यैः निमित्तभूतैः अभ्ययुञ्जत अभि विकृष्टं योगं कृतवन्तः
वो युष्मान् ॥ १६ ॥ द्वीप आश्रयः ॥ २१ ॥ विजयेन
अर्जुनेन ॥ २८ ॥

[लक्ष्म०] यो वै रोपादित्यत्र यच्छब्दस्य तेन पाण्डवा
अभ्ययुञ्जतेति संबन्धः ॥ १७ ॥ पृथिव्यां नास्ति कश्चने-
त्यत्र सम इति योग्यपदान्याहारः ॥ १९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि धारिद्रजतीर्थहृत्-
लभ्रालंकारे पञ्चासोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महात्पयम् ।
 यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिंकरेण च ॥ ३३ ॥
 तपश्चचारः या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
 भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३४ ॥
 पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
 स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३५ ॥
 यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।
 शित्वाण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३६ ॥
 यं यज्ञः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधनेच्छया ।
 महेश्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७ ॥
 महेश्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
 आमृक्कवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८ ॥
 यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान् सत्यविक्रमः ।
 तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३९ ॥
 य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 रणे तेन विराटेन भविता वः समागमः ॥ ४० ॥
 यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
 स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ५१

भीमस्य वीर्यं चिन्तयन् धृतराष्ट्रः शोचति ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सर्वे एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
 एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १ ॥
 भीमसेनाद्भि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
 क्रुद्धादमर्षणायात् व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २ ॥
 जागर्हि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।

[नील०] करकपेण कररूपसंज्ञेन भ्रात्रा ॥ ४७ ॥
 इति श्रीनैऋत्येण भारतभारवर्दीये उद्योगपर्वणि

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥
 [अर्जु०] [पुनर्वचनमाधिम्योक्तौ] कालेऽज्ञातवास-

काले वो युष्माकम् ॥ ४० ॥
 इति श्रीमहाभारतपञ्चाशोऽध्यायः पुनर्वचनमाधिम्योक्तौ

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥
 [सर्व०] केन क्रियत्संख्येन धृष्टशुभ्रस्तस्य सैन्येन

त्रिशुभिर्दुर्नयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।
 आशीविपसतस्यशंशः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२ ॥
 यः कृष्णसदृशो वीर्यं युधिष्ठिरसमो दमे ।
 तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४३ ॥
 यथैवाप्रतिमो वीर्यं घृष्टकेतुर्महायशाः ।
 दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपात्किर्महारयः ॥ ४४ ॥
 तेन वधेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 अशौहिण्या परिवृतः पाण्डवान्योऽभिसंश्रितः ॥ ४५ ॥
 यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
 तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४६ ॥
 तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
 करकपेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४७ ॥
 जारासन्धिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
 युद्धे प्रतिरथे वीरी पाण्डवाथै व्यवस्थितौ ॥ ४८ ॥
 द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
 त्यक्तात्मा पाण्डवार्याय योत्सयमानो व्यवस्थितः ४९
 एते चान्ये च वह्नवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
 शतशो यानुपाश्रित्य धर्मरात्रो व्यवस्थितः ॥ ५० ॥

भीतो वृकोदराचात् सिंहात्पशुरिवापरः ॥ ३ ॥
 नहि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
 सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विपदेद्युधि ॥ ४ ॥
 अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
 अनर्महासी सोन्मादृस्तिर्वक्रेसी महास्वनः ॥ ५ ॥

अभ्ययुञ्जत । अभियोगो विवादः तद्विषयानुवृत्त
 ॥ ३३ ॥ प्रत्ये कान्मान्तरे ॥ ४६ ॥ करकपेण करकपे-
 नान्ना ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारतपञ्चाशोऽध्यायः सर्वद्वयानुवृत्त-
 दीक्यायां पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

[नील०] सर्वे इति ॥ १ ॥ महारुरोः महाभृगव्य
 ॥ २ ॥ अनर्महासी नर्म वृथोपहासः तदन्यो हासः सत्य-
 मेव कृत्वा शत्रूनुपहसतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापविदं कृतम् ॥ ५७ ॥
मन्थे पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्पन्तागामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८ ॥
किन्तु कुर्यां कथं कुर्यां क नु गच्छामि सञ्जय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ५२

अञ्जुनस्य वीर्यं चिन्तयानो धृतराष्ट्रः गोचरि ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच

यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुशुश्रुम ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ १ ॥
तस्यैव च न पश्यामि शुधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २ ॥
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान् हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिदुपि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३ ॥
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरपथौ ।
कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ॥ ४ ॥
महान्स्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ।

[नील०] पर्यायधर्मः विपरीतधर्मः । प्रथिनैमिः ।
अस्य कालवशास्य, तृतीयाथं पृष्टी ॥ ५८ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये भारतभारतीये उद्योगपर्वणि
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[अञ्जु०] पर्यायधर्मः... । प्रथिनैमिः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामञ्जुनस्य उद्योगपर्वणि
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[सर्व०] पर्यायेण सुरसदुःखभोगः पर्यायः स एव
धर्मः स कालस्यावयवधन्वस्येव प्रथिनैमिः । कालसंघ-
निधिरामाभिरस्माद्धर्माश्च शक्यं पलायितुम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उद्योगपर्वण-
दीर्घायामेकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[नील०] यस्येति धनञ्जयः यस्य योद्धेति तच्छब्दा-
प्याहांगेण पूरणीयम् ॥ १ ॥ तस्य तं प्रतियोद्धारं न पश्यामि
य एनं प्रतीयादित्यध्याहृत्य योजयम् ॥ २ ॥ घृणी कृपा-
वान् भीमादिपु, प्रमादी अन्ते विवां न स्मरिष्यतीति
भावः ॥ ५ ॥ अपराजयस्तेषामिति शेषः ॥ ६ ॥ तयोः

१ म. मरुत अञ्जुनस्य । १ के युद्धे सर्वशोऽप्यपारिभः ।

अवशोऽहं तदा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६० ॥
यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
देहेत्कसं वायुना चोधमानः ।
मदाहस्तः पाण्डवो वै तथैव
हन्ता मदीयान्सहितोऽञ्जुनेन ॥ ६१ ॥

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ॥ ५ ॥
समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितकृमः ।
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ६ ॥
सर्वे हस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ॥ ७ ॥
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य च ।
न तु हन्ताऽञ्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥
मन्युस्तस्य कथं शास्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ।
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ॥ ९ ॥

कर्णद्रोणयोर्वेधे अस्मदीयानां शान्तिः फाल्गुनस्य वधे तु
पर्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥

[अञ्जु०] प्रतीयात् प्रतिगच्छेत् ॥ २ ॥ प्रत्येता निवा-
रयिता ॥ ३ ॥ प्रतीयातां प्रतिगच्छेताम् ॥ ४ ॥ माहात्म्यात्
महत्वान् । तत्रापि संशयः प्रतिगन्तुं शक्नुतो न वेति, न
पुनर्विजितुं शक्नोति । घृणी कृपालुः प्रमादी अनवधानवान् ।
स्थविरत्वादक्षमः गुरुत्वात् पक्षपाती ॥ ५ ॥ समर्थः शक्ति-
मान् बलवान् बलवद्दशायां प्रवर्तमानः तुमुले काम्दिग्मूते
युद्धे अपराजितः अपराजित एव स्याद् भवेत् ॥ [ओ ? अ-
पि] शब्दोऽवधारणे ॥ ६ ॥ सर्वे पाण्डवाः ॥ ७ ॥ तयोर्द्रो-
णमीश्वरयोः । संशय्य निर्णयति नत्विति ॥ ८ ॥ मन्दान्
मम पुत्रान् ॥ ९ ॥

[सर्व०] संशयोऽयं जेताऽयं वेति । एतेन क्षाम्यम-
भिप्रेति ॥ ५ ॥ सोऽञ्जुनो भवेत् तुमुले युद्धे सर्व-
शोऽप्यपराजित इति ॥ ६ ॥ तुशब्दो भिन्नक्रमः ॥ ८ ॥

[लक्ष्ण०] उभाभ्यां संशयो लोक इत्यत्र उभाभ्यां
गताभ्यामपि संशयः जये संशयः स्यात् लोके विजयार्द-
नत्तु नास्ति ॥ ५ ॥

एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गुनस्य ह ।
 त्रयस्त्रिंशत्समाऽऽह्वय स्वाण्डवेऽग्निमतर्पयन् ॥ १० ॥
 जिगाय च सुरान्सर्वाङ्नास्य विद्मः पराजयम् ।
 यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ॥ ११ ॥
 ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ।
 कृष्णावेक्ररथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ॥ १२ ॥
 युगपत्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम ।
 नैवास्ति नो धनुस्तादृक् न योद्धा न च सारथिः ॥ १३ ॥
 तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ।
 शेषयेद्दशनिर्दोषो विपंतन्मूर्ध्नि सज्जय ॥ १४ ॥
 न तु शेषं शरस्तात कुर्युरस्ताः किरीटिना ।
 अपि चास्यन्निवाभाति निन्नन्निव धनञ्जयः ॥ १५ ॥
 उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ।
 अपि वाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ १६ ॥

गाण्डिवोत्थं दहेताजौ पुत्राणां मम बाहिनीम् ।
 अपि सा रथयोपेण भयार्ता सव्यसाचिनः ॥ १७ ॥
 वित्रस्ता बहुधा सेना भारती प्रतिभाति मे ।
 यथा कसं महानग्निः प्रदहेत्सर्वतथरन् ।
 महाधिर्निलोद्भूतस्वदृढस्यति मामकान् ॥ १८ ॥
 यदोद्गमन्निशितान्वाणसंघा-
 स्तानाततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्नकः सर्वहरो विधात्रा
 यथा भवेत्तद्दृपारणीयः ॥ १९ ॥
 यदा ह्यभीक्ष्णं सुवहृन्मकारान्
 श्रोताऽस्मि तानावसथे कुरूणाम् ।
 तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
 क्षयः किलायं भरतातुर्पति ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ५३

युधिष्ठिरस्य तत्सहायानां च वीर्षाद्यधमानो धृतराष्ट्रः शोचति ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।

[नील०] त्रयस्त्रिंशत्समाः वर्षाणि अतीता इत्यर्थः
 संशिरापः ॥ १० ॥ अस्ताः द्विजाः ॥ १५ ॥ कुरूणां
 प्रकारान् छेदमेदपलायनादीनावसथे गृहे श्रोताऽस्मि
 श्रोष्यामि ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभावदीपे
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

[अर्जु०] एकान्तविजय आवश्यकरविजयः । न
 कदापि पराजय इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशन् समा वर्षाणि यस्य
 स तथा । त्रयस्त्रिंशन् समा इति पाठेऽसमस्ते त्रयस्त्रिंशन्
 समा यस्येति शेषः ॥ १० ॥ विद्यो जानीमः । यन्ता
 सारथिः ॥ ११ ॥ कृष्णो कृष्णार्जुनौ अधिज्यमारोपित-
 गुणम् ॥ १२ ॥ मन्दाः कर्णादयः ॥ १४ ॥ अस्ताः
 द्विजाः ॥ १५ ॥ [तस्यार्जुनस्य वाणाभिः] सुनहन्
 जयप्रतिवद्भान्प्रकारान् कुरूणामावसथे श्रोतास्मि । तेषां
 कुरूणां भङ्गप्रतिवद्भानिति शेषः । सर्वमन्यदेवं तत्र हेतुः
 क्षयः किलायमिति ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तास्मानो जयं धृताः ॥ १ ॥

[सर्व०] सर्वे त्रयोऽपि त्रयस्त्रिंशत्समाः इतो वनमग्नौ
 त्रयस्त्रिंशत्समेऽन्दे इत्यर्थः ॥ १० ॥ गाण्डिवोत्थं दहेताजा-
 विति प्रतिभाति मे इत्यग्निमरुषेनान्वयः ॥ १७-१८ ॥
 तेषां पाण्डवानां रणाग्निं समंततः प्रकारानावसथे कुरूणां
 श्रोतास्मीत्यन्वयः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[लक्ष्म०] यतोऽप्रवीन्निशितान् वाणसंपानिन्यत्र
 समरे सव्यमाची यदा आनीत्तदा लोकः सृष्टोऽन्नक
 इत्यादि यतोऽप्रवीन् ततः कारणात् मामकान् धश्यतीति
 पूर्वोक्तान्वयः ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[नील०] यथैवेति । अभिमग्नः पुरोगाः ॥ १ ॥

[अर्जु०] अभिमग्नः अभिमग्नः ॥ १ ॥

[सर्व०] अभिमग्नः पुरोगाः ॥ १ ॥

त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
 पञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्त्वत्सभूमिपान् ॥२॥
 यश्च सेन्द्रानिमाल्लोकानिच्छन्कुर्याद्देशे वली ।
 स स्रष्टा जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३ ॥
 समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्पाकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
 शैनेयः समरे स्थाता धीजवत्प्रवपन् शरान् ॥ ४ ॥
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
 मामकेषु रणं कर्ता वलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५ ॥
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
 यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६ ॥
 अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
 न मे सैन्यास्तारिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय ॥ ७ ॥
 दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्द्रक्षवर्चसा ।
 मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८ ॥
 मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो युद्धयोजकैः ।

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भ्रातृभिः शत्रुर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९ ॥
 धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैमृत्त्येन च पाण्डवः ।
 अमृशंशो वदान्यश्च द्वीमान्मत्स्यपराक्रमः ॥ १० ॥
 बहुश्रुतः कृतात्मा च दृढसेवी जितेन्द्रियः ।
 तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धिमिव पावकम् ॥ ११ ॥
 तपन्तमभि को मन्दः पतिष्यति पतङ्गवन् ।
 पाण्डवादिमनावार्यैः सुमूर्ध्निर्नष्टचेतनः ॥ १२ ॥
 तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३ ॥
 तैर्युद्धं साधु मन्ये कुरुवस्तन्निबोधत ।
 युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥१४॥
 एषा मे परमा बुद्धिर्यया शान्मयति मे मनः ।
 यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५ ॥
 न तु नः क्षिप्र्यमानानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
 जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६ ॥

[लक्ष्णा०] तथैवाभिसरा इत्यत्र अभितः सरन्तीत्य-
 भिसरा भटाः ॥ १ ॥

[नील०] जगतः स्रष्टा कृष्णः ॥ ३ ॥ जालम् अस्त्रम्
 अन्तरा सैन्यमध्ये ॥ ७ ॥ युद्धयोजकैः युद्धोद्योगिभिः
 ॥ ९ ॥ नैमृत्त्येन मन्त्रगुत्या ॥ १० ॥ तममिसुखः पति-
 ष्यति ॥ १२ ॥ तनुरुद्ध इति पाठोऽपि तनुः राज्यापहारा-
 दस्यः स्वतस्तु उच्यते एव शिखी बहिरिव बहिः ॥ १३ ॥
 द्विश्यमानानां कर्मणि पृष्टो अस्मान् न उपेक्षेत मामेव
 अधर्मेण कलहस्य कारणमुद्दिश्य जुगुप्सति निन्दति स
 कथं प्रार्थितः सन् कलहं करिष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीनैलकण्ठीये उद्योगपर्वणि भारतनावदीपे
 विपञ्चाशतोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[अर्जु०] प्रवपन् क्षिपन् ॥ ४ ॥ अमानुषं दिव्यं
 जालमानायं कृष्टलक्षणम् । अन्तरा लोकद्वयमध्ये विततं
 विलुप्तम् ॥ (हनिष्यन्ति दुर्जनानां इति शेषः) ॥ ७ ॥
 योज्ययोजकैः योज्यैः प्रेय्यैः योजकैः तद्विद्वितैः ॥ ९ ॥
 नैमृत्त्येन स्थिरतया । पाण्डवो ज्येष्ठः वदान्तो मृष्ट-
 सुक्त्वा दाता ॥ १० ॥ पतिष्यति गमिष्यति ॥ १२ ॥
 'तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ॥ मन्दानां
 मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति' तनुः क्षीणदोषवान्

शिखी अभिरिव तेजस्वित्वात् । मिथ्योपचरितः द्यूतेन ।
 मन्दानां मूर्खानां नान्तं न शेषम् । युद्धेन कारणेन अन्तं
 नाशमिति केचित् ॥ १३ ॥ तैः पाण्डवैः शान्तिर्मेतति
 शेषः ॥ १४ ॥ भिक्षमाणानां याचतां याचतोऽस्मानना-
 दस्य उपेक्षां न कुर्यादित्यर्थः । तत्र हेतुर्जुगुप्सति मामेव
 पितृभूतं कारणमुद्दिश्य निन्दति युद्धमिति शेषः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[सर्व०] अमानुषं दिव्यम् । अस्त्रवलेनान्तरा सैन्य-
 मध्ये मनुष्येन्द्रैः पाण्डवैर्जालं विततं न मे सैन्यास्त-
 रिष्यन्ति ॥ ७ ॥ योज्य उद्योगविषयस्तं प्रतियोजकैरुप-
 योगिभिः ॥ ९ ॥ नैमृत्त्येन मन्त्रगुत्या ॥ १० ॥
 शिक्षमाणानां धर्मं द्रुवतां वचनमुपेक्षेत । मामेवोद्दिश्य
 ममेवाधर्मेण कारणेन जुगुप्सते अयं स कथं करिष्य-
 तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि सर्वज्ञानारामणकृतव्याख्यायां
 विपञ्चाशतोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

[लक्ष्णा०] वहिष्यति पतङ्गवदित्यत्र पतङ्गवन् ॥ १२ ॥
 इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि वारिदाजतीर्थकृतव्याख्यायां
 विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ५४

युद्धे त्वदीयानां क्षयो नियतोऽनीयस्य ते विलपनं च ध्ययमिति संजगम्य धृतराष्ट्रं प्रणुक्ति ॥ १ ॥

मञ्जय उवाच

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदध्यते ॥ १ ॥
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवश्रमागच्छेस्तच्चक्षुः सव्यसाचिनः ॥ २ ॥
नैष कालो महाराज तव शश्वत् कृतागसः ।
त्वया ह्येवादिदः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३ ॥
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आख्येयं हि हितं तेन न द्रोघ्या गुरुच्यते ॥ ४ ॥
इदं जितमिदं क्वथमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५ ॥
परुषाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्यानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६ ॥
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरुवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितामूर्ध्वीमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७ ॥
बाहुवीर्याजिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८ ॥
प्रस्तान् गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यपुत्रेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९ ॥
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्ड्वेषु वने राजन्भवन्नस्तु पुनः पुनः ॥ १० ॥
मवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्वहन् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्भीसयोनयः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

[नील०] एवमिति ॥ १ ॥ एष कालः एषा कलना
सुद्धिस्तव नैव स्यास्यति ॥ ३ ॥ प्रणिहितात्मवान्
सावधानचित्तः ॥ ४ ॥ स्मयसे तुप्यसे ॥ ५ ॥ अस्पतां
वाणान् क्षिपतां मध्ये ॥ १२ ॥ भीमेन भीमसेनेन
हृत्प्रायाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभारतीये
चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

[अर्जु०] उपेक्षसे उपेक्षितवानसि ॥ ६ ॥ अस्पतां

अस्पतां फाल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केदवः सर्वभूतानामाशुधानां सुदर्शनम् ॥ १२ ॥
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतो वरः ।
एवमेतानि स रथो बहून् श्वेतहयो रणे ॥ १३ ॥
क्षपायेप्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ।
तस्याद्य वसुधा राजश्रित्विला भरतर्षभ ॥ १४ ॥
यस्य भीमार्जुनौ योषौ स राजा राजसत्तम ।
तथा भीमहृत्प्रयायं मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ॥ १५ ॥
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
न भीमार्जुनयोर्भक्ता कल्पयन्ते विजयं विभो ॥ १६ ॥
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ।
मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पञ्चालाश्च सकेकयाः ॥ १७ ॥
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानने ।
पार्थक्षेते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १८ ॥
भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते ।
अनर्हानेव तु वषे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ॥ १९ ॥
योऽक्लेश्यतपाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्टययुनाऽपि वै ।
सर्वौपायैर्नियन्तव्यः सातुगः पापपूरुषः ॥ २० ॥
तव पुत्रो महाराज नानुशोचिनुमर्हसि ।
द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ॥ २१ ॥
यदिदं ते विलपिनं पाण्डवान्प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतद्विपर्ययम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

क्षिपतां शरानिति शेषः ॥ १२ ॥ अनीशेन असमर्थेन
राज्यं दातुं तान् वा हन्तुम् ॥ २२ ॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभारतीये
चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

[सर्व०] नैष कालः शश्वत् कर्तुमिति शेषः ॥ ३ ॥
अस्पतां पाण्डवः श्रेष्ठो वरः, गाण्डीवं धनुषां वरः, केदवः
सर्वभूतानां वरः ॥ २ ॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभारतीये
चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

४ म. प्लेडः । म. आख्येयं स्वयं तेन । १२ म. अर्जुनं च हृत्प्रयाम् ।
१४ म. नो वरः । १६ म. नदि भीममदङ्गीना । १९ म. पुत्रैर्दुःखमिति ।

इति चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ५५

दुर्योधनेन परंन्य आत्मनोऽधिकबलवत्कथनेन धृतराष्ट्रस्य शोकापनोदः ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म पराञ्जेतुं बलिनः समरे विभो ॥ १ ॥
वने प्रवाजितान्पार्थान् यदाऽऽयान्मधुसूदन ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २ ॥
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पापैतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान् बहवोऽप्येऽनुयायिनः ॥ ३ ॥
इन्द्रप्रस्थस्य चाद्वारात्समाजभ्रुर्महारथाः ।
व्यग्रहृयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४ ॥
ते युधिष्ठिरमासीनमग्निनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पशुपासन्त भारत ॥ ५ ॥
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६ ॥
श्रुत्वा चैवं मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन् भीतेन भरतर्षभ ॥ ७ ॥
ततः स्यांस्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८ ॥
ऋते च विदुरात्सर्वे यूयं वध्या मता मम ।
धृतराष्ट्रस्तु धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९ ॥
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूपणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १० ॥
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतिगुध्यामहे परान् ॥ ११ ॥
प्रतियुद्धे तु निपातः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वं हि पार्थिवा वसवर्तिनः ॥ १२ ॥

[मील०] न भेतव्यमिति ॥ १ ॥ यदाऽऽयान् आग-
तस्यदा भीष्मद्रोणकृपाः मया उच्यते इति पठेनान्वयः
॥ २ ॥ मम मन्मन्वन्धिनः ॥ ९ ॥ प्रणिपातो वा संध्यर्थः,
पलायनं वा लज्जया ॥ ११ ॥ प्रणिपाते दोषो वंसाश्रय-
दृष्टो नाग्निं किन्तु संधिरेव भवति तथापि मम युद्धमेव
रेष्वने इयानपेनाह—पितरमिति ॥ १४ ॥ हे नरोत्तम
भूतगम् ! तव पुत्रैः आत्माभिः ॥ १५ ॥ प्रतिकरिष्यन्ति
प्रतिपाठयिष्यन्ति ॥ १६ ॥ तत्र इति पूर्ववृत्तान्तवचनम्
॥ १७ ॥ नः अत्माभिः परे चेत्तु यद्यपि अभिद्रुग्धाः द्रौह-
द्विषयं नीताः तथापि म भेतव्यम् ॥ १८ ॥

विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिकृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३ ॥
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति संधिर्नः शाश्वतीः समाः ।
पितरं त्वेव शौचामि मज्जानेत्रं जनाधिपम् ॥ १४ ॥
मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तपन्नन्तकम् ।
कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामपराधनम्
मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५ ॥
ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६ ॥
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥ १७ ॥
अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परन्तप ।
असमर्थाः परे जेतुमस्मान् युधि समास्थितान् ॥ १८ ॥
एकैकज्ञः समर्थाः स्मो विजितुं सर्वपार्थिवान् ।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेपां शितैः शरैः ॥ १९ ॥
पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
मृते पितर्यतिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २० ॥
जयान सुबहुंस्तेषां संख्यः कुरुसत्तमः ।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१ ॥
स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ॥ २२ ॥
इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालेऽमिततेजसाम् ।
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नाऽऽसीद्दशवर्तिनी ॥ २३ ॥
अस्मान्पुनरपी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २४ ॥

[अर्जु०] संहत्य मिलित्वा ॥ ५ ॥ सानुबन्धस्य
सपुत्रादेः ॥ ६ ॥ प्रणिपातो वा पलायनं वेति वाशब्दा-
प्याहारात् ॥ ११ ॥ अभिद्रुग्धा अभिद्रुहान्ति स्म परे
पाण्डवाः चेरादि नोऽस्मान् ॥ १८ ॥ छिन्नपक्षाः छिन्न-
सहायाः भीष्मादिवैगुह्यात् ॥ २४ ॥

[सर्व०] प्रणिपाते न दोषोऽस्ति भवति संधिरेव
भवति हे भीष्म तव पुत्रैरमद्राष्ट्रभिः परेषां पाण्डवानाम-
वरोधनं विरोधः दृष्टवते भूतगष्टस्य पुत्रान् सर्वानस्मान्

अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
 एकार्याः सुखदुःखेषु समानीताश्च पार्थिवाः ॥ २५ ॥
 अप्पाग्निं प्रविशेषुस्ते समुद्रं वा परन्तप ।
 मर्द्यं पार्थिवाः सर्वं तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २६ ॥
 उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
 विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकल्पने ॥ २७ ॥
 एषां लोकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
 आत्मानं मन्यते सर्वो ज्येत्तु ते भयमागतम् ॥ २८ ॥
 जेतुं समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
 हन्तुमस्यरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयंभुवः ॥ २९ ॥
 शुभेष्टिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
 भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे विभो ॥ ३० ॥
 समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
 तन्मिथ्या नहि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारता ॥ ३१ ॥
 मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 नासीत्काश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३२ ॥
 युक्तो दुःखोपितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
 तस्मान्न भीमान्गान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३३ ॥
 दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
 संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥ ३४ ॥
 युद्धे संकर्षणसमो वलेनाभ्यधिको भुवि ।
 गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विपदेशुधि ॥ ३५ ॥

हनिष्यन्तीत्यतः पितरं शोचामि ॥ १४ ॥ अभिद्रुग्वा
 अभिद्रोहकारिणः ॥ १८ ॥

[लक्षा०] [तेऽपि निरुतेषु इत्यत्र ऋते सत्यमृतं]
 युक्ता चैवन्मयोका इत्यत्र एतत् पाण्डवसैनिकैरुक्तं वाक्यम्
 ॥ ७ ॥ विरक्तराष्ट्राश्च वयमित्यत्र विरक्तं स्नेहरहितं राष्ट्रं
 येषां ते तयोक्ताः ॥ १३ ॥ विनेष्यामो दुर्गमेषां सितैः
 शरीरिति भीमद्रोणादयः आहुः इत्थं दुर्योधनोऽप्यधीदिति
 श्लोकत्रयस्य योजना ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजर्षिर्हृत्पञ्चमोऽध्यायः
 पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

[नील०] समानीताः मयेति शेषः ॥ २५ ॥ परविकल्-
 प्येन परेषां गुणाख्याने ॥ २७ ॥ ब्रह्मणोऽपि अश्वत्थरूपा
 हन्तुमशक्या ॥ २९ ॥ युक्तोऽभियोगवान् दुःखोपितः
 गुरुदुःखे ॥ ३३ ॥ उपावसं शिष्यत्वेन पर्यचरम् ॥ ३४ ॥
 पार्थिवी पृथ्वीसंरन्धिनी पार्थिवानां राज्ञां वा ॥ ४४ ॥

[अर्जु०] एकार्याः एकप्रयोजनाः ॥ २५ ॥ परेषां

एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रूपितो वृष ।
 स एवैनं नयेद्वोरः क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३६ ॥
 इच्छेयं च गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं वृकोदरम् ।
 सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३७ ॥
 गदया निहतो ह्यजौ मया पार्थो वृकोदरः ।
 विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतियति ॥ ३८ ॥
 गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
 सकृन्मया विदीर्येत गिरिः शतसहस्रया ॥ ३९ ॥
 स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
 दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ४० ॥
 तच्चे वृकोदरमयं भयं व्येत्तु महाहवे ।
 व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्निमना भव ॥ ४१ ॥
 तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रयाः ।
 तुल्यरूपा विशिष्टाश्च श्लेषयन्ति भरतर्षभ ॥ ४२ ॥
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
 प्राग्ज्योतिपाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४३ ॥
 एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
 समेतास्तु क्षणेनैतास्तेष्वप्यिति यमसादनम् ॥ ४४ ॥
 समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनञ्जयम् ॥ ४४ ॥
 कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ।
 शरज्जालैस्तु भीष्मेण शतशो निचितोऽश्वशः ॥ ४५ ॥

विकल्पने मिथ्यागुणश्रायने ॥ २७ ॥ अश्वत्थरूपा क्षयि-
 तुमशक्या ॥ २९ ॥ युक्तः समाहितः दुःखोचितो दुःख-
 सहः ॥ ३३ ॥ दुर्योधनसमो मत्सहायो नास्तीति संकर्ष-
 णस्य निश्चयः । यत् यतः प्रमत्त्येनं शिष्यत्वेनाहं उपावसं
 तदा प्रमृति ॥ ३४ ॥ परामुर्गेतप्राणः ॥ ३८ ॥ तुल्यरूपा
 विशिष्टाश्चार्जुनापेक्षया ॥ ४२ ॥ भीष्मद्रोणकर्णोदयः समेता
 मिलिताः ॥ ४४ ॥ अद्भ्यः अद्भ्यो अद्भ्यो निचितो
 व्याप्तः ॥ ४५ ॥

[सर्व०] ये मया जानीतान्ते एकार्या अस्माभिः
 सहैकधनाः सुरदुःखेषु ॥ २५ ॥ परविकल्पने परमुगा-
 ख्याने क्रियमाणे ॥ २७ ॥ अश्वत्थरूपा अश्वत्थरूपा
 ॥ २९ ॥ युक्तः अभियोगवान् । दुःखोचितः प्रहारदु-
 खसहः ॥ ३३ ॥ यत् यत आरभ्य एतनुपाविशाम् गिन्य-
 त्वेन एतस्मिन्नि स्थितवानस्मि तत्तनआरभ्यास्य निश्चय
 इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ अद्भ्योऽद्भ्यो ॥ ४५ ॥

३३ न. दुःखोचितः । ३९ म. निजैरेतौ ।

पद्मञ्चाशक्तमोऽध्यायः ५६

पाण्डवानां रथाभ्युत्थानां वर्णनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच—

अशौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह सञ्जय ।

किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेमसुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेमसुर्युधिष्ठिरः ।

भीमसेनार्जुनौ चोभौ यथावपि न विभ्यतः ॥ २ ॥

रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन् दिशः ।

मन्त्रं जिज्ञासमानः सन् धीमत्सुः समयोजयत् ॥ ३ ॥

तपपश्यामं सन्नद्धं मेयं विशुचुतं यथा ।

समन्तात्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभापत् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय ।

वीभत्सुर्मां यथोवाच तथाऽवैभ्यहमप्युत् ॥ ५ ॥

दुर्योधन उवाच—

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।

अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमन्थाः कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच—

भौमनः सद् शक्रेण बहुचित्रं विशांपते ।

रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥ ७ ॥

ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।

महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८ ॥

भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ।

आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९ ॥

संक्रान्ति रणे कृतानिर्वर्तनशय्यानि क्षत्रियाणां 'केयांचित्' ॥ ५८ ॥ तत्स्वरूपमाह अर्जुनं वयमस्मान्वा घनस्त्रयो हन्तेति शेषः । तान् क्षत्रियान् संशतक्रान्तं सञ्जयसाचि-
 वधे धृता इति अभिमन्यन्ते भीष्मादयः ॥ ५९ ॥ त्रिगु-
 णतस्मृतीयेन गुणेन भागेन, साध्या चैयं । त्रिगुणा मृती-
 यभागेनाधिकेन युक्ता ॥ ६६ ॥ गुणहीनं शौर्योदि-
 गुणहीनं बहु सैन्यं, गुणानां शौर्योदीनामुद्यो यत्, बहु-
 गुणं बहुधिकम् ॥ ६७ ॥

इति महाभारतयोगपर्वणि सद्मनारायणवृत्तश्लाघ्यायां
 पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[नील०] अशौहिणीरिति ॥ २ ॥ मन्त्रम् अस्त्र-
 प्रयोजकं जिज्ञासमानः परीक्षितुमिच्छन् ॥ ३ ॥ तथा

सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं

स तिर्यगूर्ध्वं च श्लोक वै ध्वजः ।

न संसज्जत्यसौ तरुभिः संवृतोऽपि

तथा हि माया विहिता भौमनेन ॥ १० ॥

यथाऽऽकाशे शक्यसुः प्रकाशते

न चैकवर्णं न च वैभि किंतु तत् ।

तथा ध्वजो विहितो भौमनेन

बद्धाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ११ ॥

यथाभिधूमो दिवमेति रुद्धा

वर्णान्विभ्रत्तैजसांशिवरूपान् ।

तथा ध्वजो विहितो भौमनेन

न चेद्भारो भविता नोत् रोधः ॥ १२ ॥

श्वेतास्तेस्मिन्वातवेगाः सद्भवा

दिव्या युक्ताश्विनरथेन दत्ताः ।

भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र

येषां गतिर्दीयते नात्र सर्था ॥

शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं

हतं हतं दत्तवर् पुरस्तात् ॥ १३ ॥

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो

रथे युक्ता भान्ति तद्दीर्घतुल्याः ।

ऋक्षमरुत्या भीमसेनस्य वाहा

रथे वायोस्तुल्यवेगाः वभ्रुवु ॥ १४ ॥

अवैमीति छेदः ॥ ५ ॥ भौमनो विभ्रकर्मा धाता
 प्रजापतिः ॥ ७ ॥ ते त्वष्टृशक्रधातारः रूपाणि चतुः
 ॥ ८ ॥ श्लोक स्वतेजसोति शेषः ॥ १० ॥ भारो रथे
 रोधः द्वारशै द्रव्यमपि न भवेत् ॥ १२ ॥ यत्न अध्यानां
 शतं हतं पुनः पुनः कतिपयाध्वहननेऽपि दिव्यमभावात्
 शतं पूर्यते यतः पुरस्ताद्दत्तवर् ॥ १३ ॥ तथा अमराः
 राज्ञो दन्तवर्णाः श्वेताः रथे युक्ता अश्वः भान्ति ऋक्ष-
 प्रत्याः सप्तर्षितुल्यतेजसः । "ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा
 सप्त ऋषीनाचक्षते" इति शतपथश्रुतेः । पाठान्तरे ऋक्षयो
 मृगभेदः ॥ १४ ॥

[सर्व०] विद्युद् इव प्रभा यस्य तद्विद्युद्वभम् ॥ ४ ॥
 पूर्वरूपं लक्षणम् ॥ ५ ॥ भौमनस्त्वष्टा विभ्रकर्मा । धाता

१ छ. वमत्यानि विभ्यति । ६. छ. सर्वत्र १ । ९ छ. नास्ति ।

वयो. ३३

१२ छ. तैजसं तच्छरीरम् । १३ छ. दितीकर्म नास्ति । १४ छ. दधिर्मा ।

द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्यो यमक्षयम् ।
 पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरपि भारत ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि सुदुःसहः ।
 न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ॥ ४७ ॥
 पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ।
 ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्रौणो द्रोण्यामजायत ॥ ४८ ॥
 द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्रवित् ।
 कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ॥ ४९ ॥
 शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्व इति मे मतिः ।
 अयोनिजात्त्वयो ह्येते पिता माता च मातुलः ॥ ५० ॥
 अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ।
 सर्वे एते महाराज देवकल्पा महारथाः ॥ ५१ ॥
 शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ।
 नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ५२ ॥
 संहितास्तु नरन्याप्रा हनिष्यन्ति धनञ्जयम् ।
 भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ॥ ५३ ॥
 अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ।
 कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ॥ ५४ ॥
 ते शक्यर्थं महेन्द्रेण याचितः स परन्तपः ।
 अमोघया महाराज शक्या परमभीमया ॥ ५५ ॥
 तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनञ्जयः ।
 विजयो मे ध्रुवं राजन् फलं पाणाविवाहितम् ॥ ५६ ॥
 अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ।
 अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयं प्रयुतं हन्ति भारत ॥ ५७ ॥
 तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

संशप्तकानां हृन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप ॥ ५८ ॥
 अर्जुनं वयमस्मान्वा निह्न्यात्कपिकेतनः ।
 तं चालमिति मन्यन्ते सन्यसाचिवपेधृताः ॥ ५९ ॥
 पार्थिवाः स भवोस्तेभ्यो ह्यस्माद्भयते कथम् ।
 भीमसेने च निहते कोऽप्यो युध्यते भारत ॥ ६० ॥
 परेषां तन्ममाचक्ष्य यदि वेत्य परन्तप ।
 पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टयुन्नोऽप्य सात्यकिः ॥ ६१ ॥
 परेषां सप्त ये राजन्योषाः सारं वलं मतम् ।
 अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ६२ ॥
 द्रौणिर्विकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽप्य बाह्लिकः ।
 प्राग्ज्योतिपाधिपः शल्य आवन्त्यौ च जयद्रथः ॥ ६३ ॥
 दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशांपते ।
 श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ६४ ॥
 शलो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।
 अश्वीहिण्यो हि मे राजन् दशैका च समाहृताः ॥ ६५ ॥
 न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ।
 बलं त्रिगुणतो हीनं योष्यं प्राह बृहस्पतिः ॥
 परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६६ ॥
 गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
 गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशांपते ॥ ६७ ॥
 एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाद्यं मम भारत ।
 न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६८ ॥
 इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
 विविक्षुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ॥ ६९ ॥

[नील०] शक्या मूल्यभूतया ते कुण्डले याचितः
 ॥ ५५ ॥ तस्य पुरत इति शेषः ॥ ५६ ॥ तम् अर्जुनम्
 ॥ ५९ ॥ तेभ्यः पाण्डवेभ्यः ॥ ६० ॥ त्रिगुणतत्त्वज्ञेन
 हीनं त्रिगुणा श्र्यंशेनाधिका ॥ ६६ ॥ विविक्षुः विशांतु-
 मिच्छुः प्राप्तकालानि कर्माणि ॥ ६९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठ्यध्यायः ॥ ५६ ॥

[अर्जु०] शान्तनोरपि शान्तनुसदृशः ॥ ४६ ॥
 सुदुःसहो दुर्भेदः ॥ ४७ ॥ स्थितो मम ममायं स्थितः
 ॥ ५१ ॥ [फलुः फेनुमतां वर इति स्वार्थे मनुष्यं यद्वा फेनु-

संज्ञावताम् । प्रयुतं लक्षम्] संशप्तकानां कृतशपथानाम्
 ॥ ५८ ॥ तान् भीष्मादीन् सन्यसाचिवपेडलं समर्था इति
 पार्थिवा मन्यन्ते ॥ ५९ ॥ व्यथते विभेति ॥ ६० ॥
 त्रिगुणतत्त्वज्ञेनाधिका । त्रिगुणा त्रिगुणेन भागेनाधिका
 ॥ ६६ ॥ विविक्षुः कर्तुमिच्छुः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनविभृताद्युद्योगपर्वणि
 षष्ठ्यध्यायः ॥ ५६ ॥

[सर्व०] शान्तनोरपि शान्तनुः सकाशान् इत्यर्थे
 वैदिकः प्रयोगः, यथा विराजो अवि पूर्य इति ॥ ४६ ॥
 तस्य शक्त्योपगूढस्य संमुखमिति शेषः ॥ ५६ ॥ संस-

पद्मपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५६

पण्डवानां रथाभ्युत्थानां वर्णनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच—

अशौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह सञ्जय ।
किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धमेप्सुर्गुधिष्ठिरः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

अतीव मुदितो राजन् युद्धमेप्सुर्गुधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यथावपि न विभ्यतः ॥ २ ॥
रयं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन् दिशः ।
मत्तं जिज्ञासमानः सन्धीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३ ॥
तपश्श्यामं सन्नद्धं मेघं विद्युद्युतं यथा ।
समन्तात्समभिध्याय ह्य्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥
पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय ।
वीभत्सुर्मा ययोवाच तयाऽऽम्यहमप्युत ॥ ५ ॥

दुर्योधन उवाच—

मशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानस्रपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच—

भौमनः स इ शक्रेण बहुचित्रं विशांपते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा त्रिभो ॥ ७ ॥
ध्वज इ तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाघनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८ ॥
भीमसेनातुरोपाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वज आरूपयिष्यति ॥ ९ ॥

प्रक्रान्ति रणे कृतानिवर्तनशयानि क्षत्रियाणां केशांचित् ॥ ५८ ॥ तत्स्वरूपमाह अर्जुनं वयमम्मान्वा घनस्त्रयो हन्तेति शेषः । तान् क्षत्रियान् संश्रान्क्रान्तं सव्यसाचि- वधे धृता इति अभिमन्यन्ते भीष्मादयः ॥ ५९ ॥ त्रिगु- णतल्लृतीयेन गुणेन भागेन, साध्या चैयं । त्रिगुणा तृती- यभागैनाधिकेन युक्ता ॥ ६६ ॥ गुणहीनं शौर्यादि- गुणहीनं बहु सैन्यं, गुणानां शौर्यादीनामुद्यो यन्, बहु- गुणं बहुविधम् ॥ ६७ ॥

इति महाभारतयोगपर्वणि सर्वजनाद्यवपुहृतन्याख्यायां पद्मपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[नील०] अशौहिणीरिति ॥ २ ॥ मन्त्रम् अस्- प्रयोजकं जिज्ञासमानः परीक्षितुमिच्छत् ॥ ३ ॥ तथा

१ छ. यमस्यो न सिद्धिः । ६. छ. सर्वज्ञ १ । ९ छ. नसि ।
वयो. ३३

सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च सरोध वै ध्वजः ।
न संसज्जत्यसौ तरुभिः संद्रुतोऽपि
तथा हि माया विहिता भौमनेन ॥ १० ॥
यथाऽऽकाशे शक्यतुः प्रकाशने
न चैकवर्णं न च वेद्यं किंतु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौमनेन
बद्धान्कारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ११ ॥
यथाग्निभ्रूमो दिव्येति रुद्रा
वर्णान्विभ्रत्तजसांशित्ररूपान् ।
तथा ध्वजो विहितो भौमनेन
न चेन्द्रारो भविता नोत रोधः ॥ १२ ॥
श्वेतास्तस्मिन्नातवेगाः सदश्वा
दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
मुष्यन्तरिसे दिशि वा नरेन्द्र
येषां गतिर्हांपते नात्र सर्वा ॥
शतं यत्तत्पुष्यते नित्यकाळं
इतं इतं स्रुचरं पुरस्तात् ॥ १३ ॥
तथा राज्ञो दन्तवर्णा वृद्धन्तो
रथे युक्ता भान्ति तदीर्यतुल्याः ।
कृत्स्नरथ्या भीमसेनस्य वाहा
रथे चायोस्तुल्यवेगाः बभूवु ॥ १४ ॥

अथैवैति छेदः ॥ ५ ॥ भौमनो विध्वन्मां धाता प्रजापतिः ॥ ७ ॥ ते त्वष्टृगङ्गाधाराः रूपाणि चक्रुः ॥ ८ ॥ सरोध स्वतंजसेति शेषः ॥ १० ॥ भारो रथे रोधः द्वारादौ द्वयमपि न भवेत् ॥ १२ ॥ यत्तन् अश्वानां शतं हतं पुनः पुनः कतिरथाभ्यहनेऽपि दिव्यप्रमावान् शनं पूर्णं यतः पुरस्तात्सर्वम् ॥ १३ ॥ तथा अमराः राज्ञो दन्तवर्णाः श्वेताः रथे युक्ता अश्वाः भान्ति कृत्स्न- प्रथ्याः मनीष्युल्यवेजसः । “ नृसा इति ह स्म वै पुरा मय ऋषीनाचक्षते ” इति शतपथश्रुतेः । पाठान्तरे कश्यो मृगमेदः ॥ १४ ॥

[सर्व०] विवृत् इव प्रभा यस्य तद्विगुद्वयम् ॥ ४ ॥ पूर्वस्यं लज्जगन् ॥ ५ ॥ भौमनम्वष्टा विश्वरुमां । धाता

१२ छ. वेकं कच्छीत् । १३ छ. दिव्यं कर्ष नसि । १४ छ. दनवर्णं ।

दुर्योधनः सहस्रतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४ ॥
 अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्यवश्च जयद्रथः ॥ १५ ॥
 अशक्तयाश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
 सर्वोस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६ ॥
 महेष्यासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
 केकयानेव भागेन कृत्वा योतस्यन्ति संपुगे ॥ १७ ॥
 तेषामेव कृतो भागो मालवाः शालकास्तथा ।
 त्रिगर्तानां च वै मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८ ॥
 दुर्योधनमुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
 सौमदेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९ ॥
 द्रौपदेया महेष्यासाः सुवर्णाधिकृतश्चनाः ।
 धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभिधास्यन्ति भारत ॥ २० ॥
 चैकितानः सोमदत्तं द्वैथे योद्धुमिच्छति ।
 भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१ ॥
 सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
 स्वमंशं कल्पयामास श्वाले ते सुबलात्मजम् ॥ २२ ॥
 उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
 नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीस्रुतः ॥ २३ ॥
 ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्युद्यास्यन्ति संगरे ।
 समाह्वानेन तान्धापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४ ॥
 एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
 यत्तुकार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच—
 न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्श्रुतदेविनः ।
 येषां बुद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६ ॥

राजानः पार्थिवाः सर्वे मोक्षिताः कालधर्मणा ।
 गाण्डीवादिं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥
 विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैर्महात्मभिः ।
 तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभवां पाण्डवैर्युधि ॥ २८ ॥
 सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
 सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिञ्जयाः ॥ २९ ॥
 येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
 योश्चै च पाण्डवौ वीरौ सत्यसाचिट्कोदरौ ॥ ३० ॥
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थिवः ।
 सत्यकिर्दुपदक्षैश्च धृष्टकेतुश्च सातुजः ॥ ३१ ॥
 उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युषामन्युश्च दुर्जयः ।
 शिशुण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराट्कृत्तरः ॥ ३२ ॥
 काश्यपश्चेदपश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृजयाः ।
 विराट्पुत्रो चभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३ ॥
 येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीपियाम् ।
 वीराणां रणधीराणां ये भिन्दुः पर्वतानपि ॥ ३४ ॥
 तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुप्यप्रतापिनः ।
 क्रोशतो मम दुःपुत्रो योद्धुमिच्छति सज्जय ॥ ३५ ॥
 दुर्योधन उवाच ।
 उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
 अथ कस्मात्पाण्डवानामेकनो मन्यसे जयम् ॥ ३६ ॥
 पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
 जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७ ॥
 सुतेजसो महेष्यासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
 अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८ ॥
 सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थं तात पाण्डवान् ।
 आर्याः शत्रुघ्नतः शूराः समर्याः प्रतिवाधितुम् ॥ ३९ ॥

[लक्ष्मण०] सुप्रमन्यकृष्णोनामित्यत्र सुखं प्रगले
 प्रारम्भे वक्त्रे निःसरणेऽपिचेत्यमरः, प्रबानम् ॥ २ ॥
 [नील०] समाह्वानेन तत्तन्नामाप्यानेन ॥ २४ ॥
 अकालिकं कालविलम्बं निना ॥ २५ ॥ प्रोक्षिताः पशुवन्
 वधार्थं संस्कृताः कालधर्मणा यत्तमानेन वा ॥ २७ ॥
 [अर्जु०] सुरबलात्मजं शङ्गनिम् ॥ २२ ॥ कैतव्यं
 क्तिनस्य शत्रुनेः पुत्रम् ॥ २३ ॥ प्रोक्षिताः अभि-
 पित्ताः फालधर्मणा मृत्युना ॥ २७ ॥ स्वो भवावः

॥ ३६ ॥ पृथिवी पाण्डवाश्च भोक्तुं हन्तुं च मदर्थं स्रष्टा
 धातेति शेषः ॥ ३९ ॥
 [सर्व०] सारस्वताः सारस्वतीतीरस्थाः ॥ २३ ॥
 सर्वां च पृथिवीं स्रष्टा मदर्थं पाण्डवान् प्रमाथितुं जेतुं सर्वां
 च पृथिवीं, पृथिवीस्थिता राजानो मदर्थं वाधितुं स्रष्टा
 इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥
 [लक्ष्मण०] सम्यक्क्रन्दयति आज्ञानयति जनूनिवि
 संक्रन्दनः ॥ २२ ॥

१४ छ. सैन्यवध सर्वं । १५ छ. अश्वत्थामा मगदलः । २३ छ. वाधि
 देवतः । ३५ छ. सर्वान्धार्यं । छ. विच्छेद्यसंशयः । ३९ छ. आर्षाभ्यु-

निवन् स्यात्पृथिवीपालान् विजित् ।

न मामकान्याण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
 पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डुसपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४० ॥
 मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
 ते तानावारयिष्यन्ति ऐषेणयानिव तन्तुना ॥ ४१ ॥
 महता रथबंधेन शरजालैश्च मामकैः ।
 अभिहृता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच—

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येव सञ्जय ।
 नहि शक्तो रणे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३ ॥
 जानाति हि यथा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
 बलवचां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४ ॥
 यतो नारोचयद्यं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
 किं तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५ ॥
 कस्तांस्तास्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
 अविष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच—

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
 युद्धयन्मिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसचमाः ॥ ४७ ॥
 ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संहृताः ।
 युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले शस्त्रसंकुले ॥ ४८ ॥
 तांस्सर्वांनारथे क्रुद्धान्सानुबन्ध्यान्समागतान् ।
 अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिबोदकात् ॥ ४९ ॥
 भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
 एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकालयम् ॥ ५० ॥

[गी०] ऐषेणान् हरिणज्ञानान् तन्तुना पाशेन ॥ ४१ ॥ शरद्वनः आनुष्मतः विरुद्धलक्षणया गतायुष इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ दृढं दृढत ॥ ६० ॥

[अ०] निवारयन्ति ऐषेणान् बालशृगान् । तन्तुना रज्ज्वा ॥ ४१ ॥ संहृता रुद्राः षड्वचहृदेकरा ॥ ४८ ॥ निरोत्स्यामि निरोधविषयीकरित्यामि । वेला सीरम् ॥ ५० ॥ एकमद्विहीयं समर्थे पर्याप्तमिति पर्यायाभ्यां सामर्थ्यानिशयमाह । समर्थं हितं वा ॥ ५३ ॥ संनिधानस्यानुबन्धुं परणीयम् ॥ ५४ ॥ युञ्ज्यं प्राविष्यामिति यावत् ॥ ५८ ॥ युगलः कुट्टयुगयोऽयनेन-गुणव्यापमाह देवगुणः वृष्णभक्तिः ॥ ६० ॥

इति श्रीमहाभारते अष्टमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तथाश्रुवन्तं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
 तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ५१ ॥
 सर्वे समधिहृदाः स्म संग्रामान्नः समुद्धर ।
 जानामि त्वां महावाहो क्षत्रधर्मं व्यवस्थितम् ॥ ५२ ॥
 समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे ।
 पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम् ॥ ५३ ॥
 भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ।
 संग्रामादुपयातानां भग्नानां शरणं विनाम् ॥ ५४ ॥
 पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठेद्भयतः पुमान् ।
 क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतम् ॥ ५५ ॥
 स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।
 भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५६ ॥
 एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
 धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसम् ।
 सर्वान् जनपदान्मृत योधा दुर्योधनस्य ये ॥ ५७ ॥
 सवाह्निकान् कुरून्नुयाः प्रातिपेयान् शरद्वतः ।
 सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ॥ ५८ ॥
 दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ।
 भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च माचिरम् ५९
 युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युषेयो
 मा वोऽन्धीदर्जुनो देवगुप्तः ॥
 राज्यं दृढं धर्मराजस्य तूर्णं
 याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ६० ॥

[सर्व०] निवारयिष्यन्ति । ऐषेणानि एणीशावकानि च । तन्तुना पाशेन ॥ ४१ ॥ षड्वचहृदे कवचाणां स्थाने युद्ध इति यावत् ॥ ४८ ॥ समर्थं शक्तं पर्याप्तं यथेष्टम् ॥ ५३ ॥ संविधातव्यं व्यूहादिकं विधानं कर्तव्यम् ॥ ५४ ॥ शूरो भीतानां त्राता ॥ ५५ ॥ वीरो बलवान् ॥ ५६ ॥ शरद्वतं छुपं तद्विलोपात् ॥ ५८ ॥ आश्रयेन साधुभावेनाभ्युपैति प्रत्युपगच्छति । क्षिप्रं शीघ्रम् ॥ ६० ॥

इति महाभारतयोगपत्रेण स्वयंभवाचार्यणहृतव्याख्यायां
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

[अ०] ऐषेणानिव तन्तुनेत्यत्र ऐषेणान् एणशिशान् तन्तुना जालेन ॥ ४१ ॥ पर्याप्तं संपूर्णम् ॥ ५३ ॥ प्रतिवीरान् शरद्वत इत्यत्र शरा एषां वर्धन्त इति शरद्वनः । शरणागत्यः शान् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारते अष्टमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।

यथाविधः सन्वत्साची पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥६॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५८

अजननीयाद्रीतन धृतराष्ट्र-भीष्मादयो युद्धं नेच्छन्ति नापि त्वं स्वेऽज्या किं नृणश्च किं शास्त्रेण पापैः प्रयुक्त एवेत्युक्तो दुर्योधनः
कर्णादयश्चत्वार एव वयं शत्रू इतिप्यामो माह भीष्मादिषु भारं हत्वा पाण्डवः समाद्रव इत्युत्तरवान् ॥१॥ ततो धृतराष्ट्रस्य पित्र्यपत्नम् ॥२॥
धृतराष्ट्र उवाच—

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।

तेन संयुगमेप्सन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १ ॥

दुर्योधन निर्दोषो युद्धाद्भरतसत्तम ।

नहि युद्धं भयं सन्ति सर्वावस्थपरिन्दम ॥ २ ॥

अल्पमर्थं पृथिव्यास्ते सद्दामात्यस्य जीवितुम् ।

प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणा यथोचितपरिन्दम ॥ ३ ॥

एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।

यच्चं प्रशान्तिं मन्येथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥

अङ्गेना समवेसस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।

जात एष तवाभावस्त्वं तु मोहान्न युभ्यसे ॥ ५ ॥

न त्वहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।

न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सञ्जयः ६

न सोमदत्तो न शलो न कृपो युद्धमिच्छति ।

सत्यव्रतः पुरमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७ ॥

येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।

ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तच्चूभ्यं तात रोचताम् ॥८॥

न त्वं करोपि कामेन वणेः कारयिता तव ।

दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौरवः ॥ ९ ॥

दुर्योधन उवाच—

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थासि न सञ्जये ।

न भीष्मे न च काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके १०

देवैर्हि संभृतो दिव्यो रयो गाण्डीवधन्वनः ।

न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृद्भु मनो युधि ॥३२॥

सत्यव्रते पुरमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।

अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वयम् ॥१॥

अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञ वितत्य वै ।

युधिष्ठिरं पश्य कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १० ॥

रयो वेदी सुवः खड्गो गदा सुक् कवचं सदाः ।

चातुर्होत्रं च धुर्यो मे शरा दर्भा हविर्धनः ॥ १३ ॥

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।

विजित्य च समेष्यावो हताभिरौ श्रिया हृतौ ॥१४॥

अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।

एते वयं इतिप्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १८ ॥

अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।

मा वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् १६

त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ।

न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७ ॥

यावद्धि सूत्रास्तीक्ष्णाया विभ्येद्रोगेण पारिप ।

तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।

ये मन्दप्रतुयास्यन्त्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९ ॥

रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरता वराः ।

वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २० ॥

[नील०] वृथं शुरुष्वम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैष्ठिक्याय भारतभावदाय
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

[नील०] क्षत्रेति ॥ १ ॥ जात एष तवाभाव इत्यत्र

शाम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकं पाठं । तराभ्याव इति

पाठे तराणामश्वदीना वेगवता बाह्वनानामभ्याव सर्वत

स्वादने कण्डूरोमाद्युग्रव इति यावन् । अत्र रक्षणगतिक्वा

न्तीत्यादे स्नाइतार्थान् घञ् । अस्त्राव इति पाठ आस्त्राव

६२ ख न व युद्धे मन इव ॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

क्षत, यनपुत्रव पराजयलक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ चा-

तुष्टौ चतुर्णां होतृणाम् ऋत्विजा वर्म ॥ १३ ॥ रुरूणा-

मिवेत्यत्र रुरूणा लटभाषया । अज्ञानामिति पाठो युक्तः ।

पक्षे रुरूणा मध्ये वरान् वरान् व्याघ्रा इति योजना ॥२०॥

[अर्जु०] इ अहं इमा पाण्डवसेना स्वामत्र आत्मीया-

मेव अवेश्वरं जानीहि । आस्त्राव क्षतिनाश इत्यर्थः ॥५॥

[सर्व०] निरतंस्वागच्छ ॥ २ ॥ अहं सरोधन ।

इमा स्वामेव वाहिनीं समपश्यस्व रक्ष अन्यथा तु तवा-

४ ख धर्मत इति । ख वरं प्रशान्तिमिच्छथा ॥ अष्टपञ्चाशो ॥ ५८ ॥

प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
 व्यस्ता सीमन्तिनी प्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घवाहुना ॥२१॥
 संपूर्णं पूरयन् भूयो धनं पार्थस्य मापवः ।
 शौनेयः समरे स्थाता वीजवत्प्रवपन् शरान् ॥२२॥
 सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
 तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जराण्विनिपातितान् ।
 विशीर्णदन्तान् गिर्याभान् भिन्नकुम्भान्सशोणितान्
 तानभिमेष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।
 भीतो भीमस्य संस्पर्शात्समर्ताऽसि वचनस्य मे ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ५९

संजयेन वृष्णवचनकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

यद्ब्रूतां महात्मानौ वामुदेवधनञ्जयौ ।
 तन्मे ब्रूहि महामाशु शश्रूषे वचनं तव ॥ १ ॥
 सञ्जय उवाच—
 शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णवधनञ्जयौ ।
 ऊचनुथापि यद्दीरं तचे वक्ष्यामि भारत ॥ २ ॥
 पादाद्दहलीरभिमेषन् प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।

स्वावः स्तुतिपरिचयो जात एव ॥ ५ ॥ चातुर्द्वारं होम-
 साधनश्रुतिवृत्तपुत्र्यं होताभ्यर्चनं द्वाप्रीव्रजेति । धुर्या
 म्पाधाः ॥१३॥ आत्मा शरीरं यत्नेन... इ ह्रिया कृतेन
 यत्नेन ॥ १४ ॥

[लक्ष्ण०] ये तु संप्रतिविष्टयुस्त्रियत्र परैः पाण्डवैः
 पीडिताः पीडिता अपि ॥ ८ ॥

[नील०] भारती सेना स्त्रीरूपेण निर्दिष्टा ॥२१॥
 धनं यत् ॥२२॥ प्राकारमिव भीमं संश्रयिष्यन्ति ॥२३॥

इति उद्योगपर्वणे श्रीमद्भागवते अष्ट-
 पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[शकुं०] प्रतीपं विपरीतम् । इदमन्वोऽन्वारेण ।
 युयुधानेन मारुपविना भारती पुरमेना सीमन्तिनी सीम-
 न्तिनी इदं भिन्ना ॥ २१ ॥ मापवः सात्यकिः ॥ २२ ॥
 प्राकारं दुर्गमिव ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[शर्य०] प्रतीपमिति इदमन्वो भिन्नाः । प्रतीपं
 प्राविशन्त्येन प्यया सीमन्तिनी स्त्रीय सेना भविष्यतीति

निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं रथहयद्विपम् ।
 गतिभ्रंशैरिव भेक्ष्य समर्ताऽसि वचनस्य मे ॥ २६ ॥
 महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यय पाण्डवैः ।
 गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७ ॥
 महावनमिवच्छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
 वलं कुरूणां भीमेन तदा समर्ताऽसि मे वचः ॥२८॥
 वैशम्पायन उवाच—

एतावदुवत्वा राजा तु सर्वास्तान् पृथिवीपतीन् ।
 अनुभाष्य महाराज पुनः पद्मच्छ सञ्जयम् ॥ २९ ॥

शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३ ॥
 नैवाभिमनुर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
 यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्वभामा च भामिनी ४
 उभौ मध्वासवक्षीवावुभौ चन्दनरूपितौ ।
 स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूपितौ ॥ ५ ॥
 नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
 विविधास्तरणाकीर्णं यत्रासातामरिन्दमौ ॥ ६ ॥

मे भाति ॥ २१ ॥ प्रयुद्धानां युष्यमानानां सेना-
 मभिमविष्यति भीमः ॥ २३ ॥ अभिवर्त्मनं शून्यम्
 ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सर्वकनारायणवृत्त-
 प्याख्यापामष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[लक्ष्ण०] प्रतीपमिति मे सेनेत्यत्र व्यस्ता विनेपेण
 अस्ता नाशिता मे सेनेति संन्यः । दीर्घवाहुना पुरुषेण
 प्रमृष्टा यदादृहिता सिमन्तिनी नारीव प्रतीपं विपरी-
 तमिति ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि पारिवर्तनीर्षित्तज्जशरैः
 अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[नील०] यद्ब्रूतामिति ॥१॥ आसातागुपविष्टौ ॥६॥

[शकुं०] पादाद्दहलीरभिमेषन्ति इष्टिचापलपरिहा-
 माट । प्रयतो यत्पाभ्यःसरवृत्तः । शुद्धान्तमन्त.पुगम्
 नररूपयोर्देवयोः कृष्णाञ्जुतस्त्रयोः ॥ ३ ॥ मध्वासः
 माध्वी गुग तेन धीवी मत्तौ ॥ ५ ॥

[लक्ष्ण०] आगुण्ठेभ्योऽभिर्मधीतः यनेदमित्यत्र सं-

अर्जुनोत्सङ्गनां पादौ केशवस्योपलक्षये ।
 अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥७॥
 काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशच्चदा ।
 तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भ्रूमावुपविशम् ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वरेखातलो पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
 पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९ ॥
 श्यामौ वृहन्तौ तरुणौ शालस्फन्धाविवोद्भूतौ ।
 एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत ॥ १० ॥
 इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुद्धयते ।
 संथयाद्रोगभीष्माभ्यां कर्णस्य च विवक्ष्यतात् १ ?
 निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
 संकल्पो घर्भराजस्य निश्चयो मे तदाऽभवत् ॥१२॥
 सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामासीनो लब्धसत्क्रियः ।
 अज्जलिं मूर्ध्नि संघाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३ ॥
 धनुर्गुणकिणाङ्केन पाणिना शुभलक्षणम् ।
 पादमानमग्न्यार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४ ॥
 इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
 इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभापन ॥१५॥
 वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्यदिनीं वचनसमाप्तम् ।

नासिनीं घातराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥१६॥
 वाचं तां वचनार्हस्य शिवाक्षरसमन्विताम् ।
 अश्रौंषमहमिष्टार्थी पश्चाद्दृश्यदारुणीम् ॥ १७ ॥
 वासुदेव उवाच—
 सञ्जयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः १८
 आवयोर्वचनात्सूनु ज्येष्ठान्प्रथिवाद्यन् ।
 यवीयसश्च कुञ्जलं पश्चात्सुदुर्मुचुरम् ॥ १९ ॥
 यज्ञञ्चं विविधैर्वैविधेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
 पुष्टैर्दारुश्च मोदञ्चं महद्वो भयमागतम् ॥ २० ॥
 अर्थीस्त्यजन पात्रेभ्यः सुवान्प्राप्तुत कामजान् ।
 प्रियं मियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २१ ॥
 ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
 यद्रोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥२२॥
 तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
 महितीयेन तेनेह वरं वः सव्यसाचिना ॥ २३ ॥
 महितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमिच्छति ।
 यो न कात्परिणो वाऽप्यपि साक्षात्पुरन्दरः ॥२४॥

वीतः वक्षेणच्छन्नः । शुदान्तः 'शुद्धांतश्चावरोधश्च' इत्य-
 भिवानादन्तःपुत्रम् ॥ ३ ॥

[नील०] द्रोणभीष्माभ्यां द्रोणभीमयोः ॥ ११ ॥
 मानसः संकल्पः सेत्स्यते ॥ १२ ॥ ऋणमिति ब्रह्मपह-
 णकाले गोविन्देति चुक्रोश तद्वस्त्रप्रदानमात्रेण तस्याक्रो-
 शस्य ऋणं न परिहृतं किंतु कौरवाणामुच्छेदं विना तन्
 हृदयात्रापसर्पतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

[अर्जु०] निदेशस्थौ आज्ञावशवर्तिनौ ॥१२॥ सत्कृतः
 पूजितः । आच्छन्नः दस्त्रभूषणैर्लभ्यसत्क्रियः वागुपचारेण ।
 संदेशं वचनम् ॥ १३ ॥ मा माम् ॥ १५ ॥ हादिनीं
 नन्दिनीम् ॥ १६ ॥ इष्टार्थी माधुर्यान् हृदयदारुणीं काकं-
 श्यात् ॥१७॥ संजयेत्यादि धृतराष्ट्रमभिजाद्यन् सुखं वचो
 यवीयसः कनिष्ठान् हुशालं सुखं च वचो बृहि इत्यर्थः
 ॥ १८ ॥ उत्तरमुच्छेदं दत्त त्वज्जव कामजान् औरसान् ।
 प्रियेभ्यः प्रियार्थम् । गजाहोति निर्बिसेपेण राजपदेन युधि-
 श्ठिं वदन् राज्यान्हर्त्वं कौरवानभिप्रैति ॥२१॥ प्रार्थयितुं
 बुद्धायति शेषः । निपग्नः मृतुः परीतो मित्रम् ॥ २४ ॥

[सर्व०] मध्यासने मधु मयम् ॥ ५ ॥ लब्धसत्क्रि-
 यो लब्धदरः ॥ १३ ॥ न्हादिनो ह्यवहेतु । वचनसमां
 वल्लं योग्याम् ॥ १६ ॥ सुखं यथा भवति तत्राभिव्यक्तयत्रपि
 धृतराष्ट्रसुत्तरं वचो ब्रूयाः । यवीयसश्च कुञ्जलं ब्रूयाः
 ॥ १८ ॥ कामजान् स्वभ्रं कामाद्रेतमो ज्ञातान् ॥ २१ ॥
 प्रार्थयितुं महीतुं कार्यं कारणोपचारान् । निपग्नः मृतुः ।
 परीतो मित्रम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहा० उद्योगपर्वणि सर्वमनारायणहृदयव्याख्याया-
 म्नवत्यध्यायः ५९ ॥

[लक्ष०] अर्जुनस्य च कृष्णाया इत्यत्र मध्वममीपे
 अवस्तात्कृतक्रमयपीठे शिवादायाः कृष्णाया इत्यर्थः ॥ ७ ॥
 काञ्चनं पादपीठं तु इत्यत्र पादपीठं मंत्रयं दृष्ट्वा द्रौप-
 शुधानानन्तरं मन्वाधस्तात्प्रमानयोः आवागमूतं पाद-
 पीठम् ॥ ८ ॥ निदेशगाविमाविचर निदेशः शासनम्
 ॥ १२ ॥ धनुर्धरोविचनेत्यत्र धनुषः धरो धारां तस्य
 उचिनेन ॥ १४ ॥ वहिश्चरत्व प्राणस्य मित्रस्य प्रिय-
 काङ्क्षिणः । मतिमान्मतिनास्थाप्य केशव संतपे वचः

११ ख. अश्रुश्रेष्ठो लक्ष्मणः । १५ ख इन्द्रकेतुरिवोत्तिष्ठत् ।
 १६ ख धरणा । १७ ख हृदयदारुणीः अ. हृदयहरीनीः । १९ ख सु

पूर्वमुक्तमित्यन्तरम् । च कौट्यन् । २४ ख. निपग्नः परीतो वा ॥
 वक्षेणच्छिन्नोच्छन्नः ॥ ५९ ॥

वाहुभ्यामुद्गहेद्भूमिं दहेत् कुद्ध इमाः प्रजाः ।
 पातयेन्निदिवाद्देवान्कोऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २५ ॥
 देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्भोगिषु ।
 न तं पर्याम्हं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रेण ॥ २६ ॥
 यच्चद्विराटनगरे श्रूयते महद्द्रुतम् ।
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७ ॥
 एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

पठितमोऽध्यायः ६०

देवा पुत्रप्रीत्याऽग्निश्च प्रत्युपनारेच्छया युद्धं पाण्डवानां सहायकं चरिष्यन्तीति धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनं प्रत्युक्ति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ।
 ततः संख्यातुमारंभे तद्ब्रूवो गुणदोषतः ॥ १ ॥
 प्रसंख्याय च सौख्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
 यथावन्मतिरत्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २ ॥
 बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।
 शक्तिं संख्यातुमारंभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३ ॥
 देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।

इत्यत्र वहिश्चरस्य प्राणस्य वहिश्चरप्राणसमाजुंनस्य
 ॥ १६ ॥ छन्दत कुरद्वद्वयेत्यत्र छन्दत इच्छातुसारेण
 दुरद्वद्वस्य भीष्मस्य ॥ १८ ॥ राजा हि स्वरात् इत्यत्र राजा
 धर्मराजः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतर्पितृतल्लालंकरे
 एकोनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[नील०] बलं शरीरम् । धैर्यं मानसोत्साहः । तेज
 शौर्यम् । शीघ्रता शीघ्र कार्यावबोधः । लघुहस्तता वेगेन
 पाण्डवक्षेपता ॥ २९ ॥

इति श्रीवैशम्पायनीय उद्योगपर्वणि भारतभाष्ये
 एकोनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[अज्ञे०] समरे युद्धे जेतुमशक्यत्वात् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतध्यायपायामर्तुमिधृष्टतापाण्डुपुत्रेण
 एकोनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

[नील०] सञ्जयस्येति ॥ १ ॥ वचस एव गुणान्
 दोषाश्च निश्चित्य म्येषा परेषा च बलाबलं निश्चित्याह—
 ऐवेति । पाण्डवेषु द्वैव मानुषं च बलमस्ति क्षमायां
 तु बलं मानुषमेवास्तीत्यर्थः । दास्यता परिच्छिद्येति
 शेषः ॥ ४ ॥

भग्नाः पलायत दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २८ ॥
 बलं धैर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
 अविपादाश्च धैर्यं च पार्थान्चान्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥
 इत्यत्रवैशम्पायनीकेशः पार्थमुदर्धयन् गिरा ।
 गर्जन्समवर्षाव गगने पाकशासनः ॥ ३० ॥
 केशवस्य वचः श्रुत्वा किराटी श्वेतयाहनः ।
 अर्जुनस्त्वन्महद्गान्धर्वमन्त्रवीद्वोमहर्षणम् ॥ ३१ ॥

कुरुन शक्त्याऽल्पतरया दुर्योधनमथाव्रवीत् ॥ ४ ॥
 दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्न व्युपशाम्यति ।
 सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५ ॥
 आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
 प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६ ॥
 एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे ।
 इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७ ॥

[अर्जु०] संख्यातुं विचारयितुम् ॥ १ ॥ सौख्येण
 निगुणतया ॥ २ ॥ शक्त्या त्रिविधया तेजसा प्रतापेन
 पाण्डवान्, कुरुनल्पतरया शक्त्या प्रसंख्यायेत्यन्वयः
 ॥ ४ ॥ एवमेव स्मभाव इति शेषः । तमेव स्वभावमाह
 इच्छन्तीति प्रतिकर्तुम् ॥ ७ ॥

[सर्ग०] सख्यातुं विचारयितुं गुणदोषतः अस्य
 वाक्यस्य तात्पर्याद्यो गुणोऽस्माक दोषो वेति ॥ १ ॥
 पाण्डवान् शक्त्या बलेन दैवमानुषतेजोरूपेण, कुरुन्
 शक्त्याल्पतरया मात्रया शक्त्या विनिश्चित्य बलाबलं
 शक्तिं प्रभावोत्साहमन्त्रजा सख्यातुं गणयितुं स्वपरयोर्वा
 उभयथा दुर्योधनमन्त्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ प्रियाणि चैषा
 कुर्वन्ति पितरस्वतः पुत्रप्रीत्या देवा साहाय्यं करिष्यन्तीत्येव
 वक्ष्यति ॥ ६ ॥ अत्रान्तरे अभिरपि साचिष्यवर्ता
 भविष्यतीत्यत्रोपपत्तिमाह । एवमेवोपकर्तृणां प्रत्युपनार-
 तप्रतिस्नानेनोपकर्तृणां महत्प्रियं प्रतिकर्तुमिच्छन्ति
 सन्त इति प्रायशो लक्षयामहे । तथा च रणोद्घे एव-
 मेव तर्पितोऽग्निः साचिष्यवर्ता अर्जुनस्यास्मत्समागम
 इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

[लक्ष्मा०] तद्ब्रूवो गुणदोषत इत्यत्र तस्य सञ्जयस्य

एकवह्नितमोऽध्यायः ६१

देवतभेदभयात् देवाः पाण्डवानां साहाय्यं करिष्यन्ति देवैः परं मत्पत्न्यामिति दुर्गोपनिषत् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच—

पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 आघाय विपुलं क्रोधं पुनर्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अश्रवया देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्रवान् ।
 मन्थते तद्रथं व्येनु भवतो राजसत्तम ॥ २ ॥
 अकामद्वेषसंयोगाल्लोभाद्द्रोहाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमामुवन् ॥ ३ ॥
 इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
 जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४ ॥
 नैव मानुषवदेवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
 कामात्क्रोधात्तथा लोभाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५ ॥
 यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
 कामयोगात्प्रवर्तन्त पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६ ॥
 तस्मान्न भवता चिन्ता कार्येषां स्यात्कथंचन ।
 दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भवेषु भारत ॥ ७ ॥
 अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते ।
 देवेषु दैवप्रामाण्यान्नैषां तद्विक्रमिष्यति ॥ ८ ॥

[नील०] पितुरिति ॥ २ ॥ अकामेति । कामद्वेषयो-
 रसंयोगात् ॥ ३ ॥ दैवेष्विति । एते देवादयः दैवेषु भावेषु
 शमदमादिषु शश्वदपेक्षका अपेक्षमाणाः न तु आसुरेषु
 भावेषु कामक्रोधादिषु तस्माद्देवाः पाण्डवानां साहाय्यं न
 करिष्यन्तीति भावः ॥ ७ ॥ अथेति । दैवप्रामाण्यात् वेद-
 प्रामाण्यात् कामादिमता कृतमपि निष्फलं सविष्यतीत्यर्थः
 ॥ ८ ॥ दैवं बलं मय्यस्तीत्याह मयाऽभीति ॥ ९ ॥

[अर्जु०] देवसचिवा देवसहायाः । व्येतु विगतं
 भवतु ॥ २ ॥ अरारद्वेषसंयोगात् लोभात् द्रोहाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमामुवन् । रामद्वेषसंबन्धा-
 भावात् भावानां सत्वानामुपेक्षया अलंबुद्धया । तत्र
 हेतुमाह लोभात् द्रोहादिति लोभद्रोहौ दोषौ सत्वाना-
 मुपेक्षाहेतुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ देवेषु यदि लोभो द्वेषो वा
 लक्ष्यते तयोर्द्वेषेषु प्रामाण्यात् ताभ्यामेवंभूताभ्यामित्यर्थः ।
 तेषां देवानां न तत् देवत्वं विक्रमिष्यति ॥ ८ ॥ अभि-
 मन्त्रितः पाण्डवान् भोक्तुमिति शेषः ॥ ९ ॥ [तिन मद्दु-

मयाऽभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ।
 दिशश्चुः सकलैर्लोकान्परिशिष्य समन्ततः ॥ ९ ॥
 यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिव्योक्ततः ।
 ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १० ॥
 विदीर्यमाणानां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
 लोकस्य पश्यतो राजन् स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ११
 चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
 विनाशाय समुत्पन्नमहं घोरं महास्वनम् ॥ १२ ॥
 अश्रवणं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
 जगतः पश्यतोऽभीक्षणं भूतानामनुकम्पया ॥ १३ ॥
 स्तम्भितास्वप्सु मच्छन्ति मया रथपदातपः ।
 देवाद्युराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४ ॥
 असौहिणीभिर्मान् देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
 तत्राश्वा मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५ ॥
 भयानकानि विषये व्यालादीनि न सन्ति मे ।
 मन्त्रगुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयङ्कराः ॥ १६ ॥

कूलं त्वं न वर्तयसि बह्वे] देवेभ्यो भूयो बहुतरम् ॥ १० ॥
 हेतुं स्वस्य मन्त्रशक्तिं दर्शयति विदीर्यमाणामिति
 ॥ ११ ॥ देवानुभावप्रवर्तकोऽहमेकः ॥ १४ ॥ प्रवर्तन्ते
 प्रादुर्भवन्ति ॥ १५ ॥

[सर्व०] अकामद्वेषसंयोगात् कामद्वेषसंयोगा-
 भावात् । तथा लोभद्रोहकरणात् भावानां प्राणि-
 नामुपेक्षया अपेक्षाभिन्नत्वेन ॥ ३ ॥ देवप्रामाण्यात् देव-
 त्वमाहकप्रमाणस्य लोभमोहाद्यभावस्य प्रामाण्यात् देवत्वं
 तेषां विक्रमिष्यति प्रवर्तियते ॥ ८ ॥ दिशश्चुरपि जात-
 वेदा मयाऽभिमन्त्रितो नमस्त इति मंत्रेण प्रशंसति प्रण-
 यितुमिच्छति (?) ॥ ९ ॥ स्थापयाम्यविदीर्णत्वेन ॥ ११ ॥

[लक्षा०] अकामद्वेषसंयोगादित्यत्र भयात् गुह्यत्व-
 भयात् । स्वेषां कामद्वेषसंयोगाभावात् भावानां मनुष्या-
 दिलोकानां मोहाल्लोभान्निमित्तात् मानुषकृतमोहादीनां
 मुपेक्षया चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अपार्था मानुषकृतदुःखमामुष्यु-
 रित्यर्थः । अपगतः अर्थां येषां ते देवाः दुःखमामुष्युः स्व-

निकामवर्षीं पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
 धर्मिणाश्च प्रजाः सर्वा इतयश्च न सन्ति मे ॥ १७ ॥
 अश्विनावथ वाय्वग्री मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
 धर्मश्चैव मया द्विष्टान्भेतसहनेऽभिरक्षितुम् ॥ १८ ॥
 यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्विपस्नातुमञ्जसा ।
 न स्म त्रयोदश समाः पार्या दुःखमवाप्तुयुः ॥ १९ ॥
 नैव देवा न गन्धर्वा नांसुरा न च राक्षसाः ।
 शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ २० ॥
 यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 नैतद्विपन्नपूर्वं मे भिन्नेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१ ॥
 भविष्यतीदमिति वा यद्भवीमि परन्तप ।
 नान्यथा भूतपूर्वं च सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२ ॥
 लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विपटितमोऽध्यायः ६२

अदमेव पाण्डवान् दन्तुं समर्षो भीष्मादयस्तिष्ठन्वु ते ममीपि इति धृतराष्ट्रस्य दुरत आरमान् श्लापमानः कर्णो भीष्मेण गर्दितो भीष्मेऽप्रधाने नाहं वोत्स्य इति प्रतिज्ञाय सर्षां हित्वा एवं भवनं जगाम ॥ १ ॥ पुनर्भीष्मेण कर्णन्योपहमनम् ॥ ० ॥

वैशम्पायन उवाच—

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्थ
 वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ॥

उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
 महर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १ ॥

धर्मत्यागाद्दुःखमाप्नुयुरिति भावः ॥ ६ ॥ तदेवप्रामाण्यं नैव विक्रममिष्यति शीर्यं न करोत्येव ॥ ८ ॥ ममायनुपमं भूय इत्यत्र देवेभ्योपि भूयः मतेजः मंत्रसामर्घ्यम् ॥ १० ॥ भयानि विषये राजन्नित्यत्र भयानि भयंकराणि ॥ १६ ॥

[नील०] महिषः मच्छुभम् ॥ १९ ॥ अभिध्यामि चिन्तयामि ॥ २१ ॥ इतीति । इति एवं दुर्बोधनोक्तं धृतराष्ट्रः संजयं प्रति उक्त्वा प्राप्तकालं पूर्वप्रस्तुतम् अर्जुनमाहात्म्यमेव अपृच्छत् । इदं मस्तुत्रस्य बलं ज्ञात्वा पाण्डवबलं च त्वं श्रूहीत्यर्थः । युयुत्सोः वैद्ययापुत्रस्य पाण्डवेष्वरुक्तस्य कार्याणि ज्ञात्वा । एतेषां सर्वेषां विनाशेन तस्यैव राज्यलाभरूपाणि कार्याणि भविष्यन्तीति ज्ञात्वैत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीनील० वनोप० भारते० एकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[अर्जु०] निकामवर्षीं जनवरत्तवर्षणमीलः । इतयोऽतिवृष्टपादयः पद ॥ १७ ॥

इति श्रीमन्म० मज्जेनिमि० सुपो० एकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

१० म. कामवर्षीवर्ष ॥ १९ म. प्रातुमोजसा ॥ एकपटितमोऽध्यायः ६१

आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३ ॥
 न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन ।
 असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४ ॥
 पाण्डवाश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकर्यैः सह ।
 सात्यकिं वासुदेवं च श्रोताऽसि विजितान्पया ॥ २५ ॥
 सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
 तथैव ते विनङ्क्ष्वचन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६ ॥
 परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मम ।
 परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७ ॥
 पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
 अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८ ॥
 इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत् भारत ।
 ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ २९ ॥

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदहं
 रामात्कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात् ॥
 विज्ञाय तेनास्मि तदेवमुक्तः
 स्तेनान्तकाले प्रतिभाऽस्यतीति ॥ २ ॥

[सर्व०] इत्युक्त्वा इतिवचनानन्तरं दुर्योधनस्यापृच्छद्भृतराष्ट्रः । भिन्नकर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययः ॥ इतिदुर्योधनवाक्यम् ॥ २९ ॥

इति महाभारतौद्योगपर्वणि सर्वमनायापञ्चतन्याध्यायः
 यामेकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[लक्ष्म०] मथारिष्टा इत्यत्र अरिष्टाः मन्त्रसामर्थ्येन नाशिताः स्वभिन्ना इत्यर्थः ॥ १८ ॥ यदभिध्याम्यहं शश्वदित्यत्र अभिध्यामि अभिध्यायामि ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिसाजतीर्थवृत्तलघाङ्कान्ते
 एकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

[नील०] तथेति पार्थ पृच्छन्तं वैचित्रवीर्यम् अचिन्तयित्वेति मंत्रन्धः ॥ १ ॥ हे स्तेन अन्तकाले प्रतिभा अस्मरुतिः अस्यति श्रिपति त्वां त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

[अर्जु०] तमर्जुनम् ॥ १ ॥ मिथ्या प्रतिज्ञाय ब्राह्मणोऽहं भार्गवगोत्र इत्युक्त्वा रामान् जामदग्न्यान् हृतं प्राप्तं प्रदाद्यं परं श्रेष्ठं विद्यायं शिक्षित्वेतिशेषः । प्रतिभात्यन्ति स्फोरित्यनि ॥ २ ॥

महापराधे ह्यपि यत्र तेन
 महर्षिणाऽहं गुरुणा च शप्तः ॥
 शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः
 ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३ ॥
 प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-
 च्छुश्रूयया स्वेन च पौरुषेण ॥
 तदस्ति चास्त्रं मम सावशेषं
 तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैव भारः ॥ ४ ॥
 निमेषमात्रात्तमृपेः प्रसाद-
 मवाप्य पाञ्चालकरूपमत्स्यान् ॥
 निहत्य पार्यान्सह पुत्रपौत्रै-
 र्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रप्तस्ये ॥ ५ ॥
 पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
 द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ॥
 यथा प्रधानेन वलेन गत्वा
 पार्यान्हनिष्यामि ममैव भारः ॥ ६ ॥
 एवं द्रुवन्तं तमुवाच भीष्मः
 किं कथ्यसे कालपरीतबुद्धे ॥
 न कर्णे जानासि यथा प्रधाने
 हते हताः स्युर्वृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७ ॥
 यत्तत्पाण्डवं दाहयता कृतं हि
 कृष्णद्विर्वापेन धनञ्जयेन ॥
 श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा
 युक्तस्तरया वै सह धान्येन ॥ ८ ॥
 यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
 ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ॥
 भस्मीकृतां वां समरे विशीर्णां

[श्रील०] मावर्णेन मम आयुर्गतिं अतोऽन्तकालस्या-
 नुपरिधत्वात्तदस्त्रं भगवन्नीति अहं समर्थोऽस्मि अर्जुनं जे-
 तुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रप्रस्ये प्रापयिष्ये ॥ ५ ॥ प्रधाने रयि
 हने गतिं सर्वं हताः स्वरुत आत्मानं गोपायेत्युपहासः ॥ ७ ॥
 धात्मा मनो नियन्तुं युष्मत् अर्जुनं देपातुपत्तमः कर्तव्यस्तस्व
 दुर्जयवं शास्त्रेति भावः ॥ ८ ॥ गां वृषविजयं समायां
 द्रवयति । अयं भावः यद्यहं योत्स्ये तर्हि एतस्य जीवनं
 भविष्यति तन्मानुदमोऽयं त्रि.मारी त्रियतामिति ॥ १३ ॥
 भावप्रतिज्ञां पूर्व आदायेव धोत्स्य इत्युक्त्वा इत्यानी गति

चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९ ॥
 यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति
 सदाऽयमारुण्यैर्महितः प्रयत्नात् ॥
 स पाण्डुपुत्राभिहतः शरीरैः
 सह त्वया यास्यति कर्णं नाशम् ॥ १० ॥
 वाणस्य भौमस्य च कर्णं हन्ता
 किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ॥
 यस्त्वाहशानां च वरीयसां च
 हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११ ॥
 कर्णं उवाच—
 असंशयं वृष्णिपतिर्योक्त-
 स्तथा च भूयांश्च ततो महात्मा ॥
 अहं यदुक्तः परुषं तु किञ्चि
 त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२ ॥
 न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
 पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ॥
 त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
 द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३ ॥
 वैशाम्पायन उवाच—
 इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान्
 हित्वा सर्भां स्वं भवनं जगाम ।
 भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन्
 मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥
 सत्यप्रतिज्ञाः किल सूतपुत्र-
 स्तथा स भारं विपहेत कस्मात् ।
 व्यूहं प्रतिव्यूह शिरांसि भिचवा
 लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५ ॥

सति न योत्स्य इति वदति मज्जीवन्तपर्यन्तं त्वत्क्षयमुपेक्षते
 स प्रथं मित्रमिति भावः ॥ १५ ॥

[अर्जु०] महापराधे स्वजातिगोपनरूपे ॥ ३ ॥
 महितः पूजितः ॥ १० ॥ सत्यप्रतिज्ञाः किल सूतपुत्र इति ।
 किलेत्पुत्रालम्भे । भीमसेनसुभ्रभारं सोढुमदायतुयन् आय-
 न्त्यादिषु सत्सु अहं हनिष्यामि परेषां योधानित्यपिभारं
 सोढुमदायतुयन् प्रतिज्ञाव्याजेनापराधवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥

[सर्प०] प्रधाने सेनापते त्वयि हते ॥ ७ ॥
 योवान् हनिष्यामीति याऽत्य प्रतिज्ञा सत्यायं सत्यप्रतिज्ञ

आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
चेदिध्वजे तिष्ठति बाह्निके च ।
अहं हनिष्यामि सदा परेषां
सहस्रशश्यायुतशश्च योषान् ॥ १६ ॥
यदैव रामे भगवत्पनिन्दे
ब्रह्मब्रुवाणः कृतवांस्तदक्षम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं

वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७ ॥
वैशम्पायन उवाच—
तयोक्तवाक्ये वृपतीन्द्र भीष्मे
निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
वैचित्रवीर्यस्य मुतोऽप्यनुद्धि-
दुर्योधनः शान्तनवं वभाषे ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिपठितमोऽध्यायः ६३

ममास्यं युद्धममाग्मो न भवत्स भारं कृत्वा प्रवृत्त, अर्धं कर्णदुःशान्तनाम्नां मदिन, शत्रून् हनिष्यामीति भीष्मं प्रति वृत्तानं
दुर्योधनश्चरित्य विदुरो दमं प्रशंसति ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच—

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्सते जयम् ॥ १ ॥
वयं च तेऽपि तुलया वै वीर्येण च पराक्रमैः ।
समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ॥ २ ॥
अस्त्रेण योधयुग्या च शीघ्रत्वे कौशले तथा ।
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषपोनयः ॥ ३ ॥
पितामह विजानीपे पार्थेषु विजयं कथम् ।

नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्निके ॥ ४ ॥
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ।
अहं वैकर्तनः कर्णां भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ ५ ॥
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शूरैः ।
ततो राजन्महायुधैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६ ॥
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ।
यदा परिकरिष्यन्ति ऐषेणानिच तन्तुना ।
अवरित्रानिच जले बाहुभिर्मामका रणे ॥ ७ ॥

एव । किलेत्थुपालभे । लोकश्रेयं हि भीमसेनादयं पश्यति
तथाचार्यं तं भारं परयोधमारणरूपं कथं सहेत कथं शक्नु-
यात् । भीमस्य प्रतिरोधकत्वात् । तदेवं न चैषा प्रतिज्ञा
मिष्या भवत्स्विति यद्यमयुक्तप्रतिज्ञां कृतवान्, तेन प्रतिज्ञा-
द्वयमेव सत्यमस्य जातमिति सत्यप्रतिज्ञ एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

[लक्षा०] शुश्रूषया स्वेन च पौरुषेयेणेत्यत्र पौरुषेण
मृत्युपुरुषत्वभावेन ॥ ४ ॥ शत्रुजनान् शत्रूणां हननाज्जनं
जननमेषां तान् लोकान् प्रपत्य इतिसंबन्धः ॥ ५ ॥
न कर्णे जानासीत्यत्र यथा यथावत् प्रधाने प्रधानपुरुषे
त्वयि ॥ ७ ॥ असंशयं वृष्टिगपतिर्यथोक्त इत्यत्र वृष्टिगपतिः
कृपः यथा त्वयोक्तं तथा भवति । ततः कृष्णादापि भूयश्च
अयं महात्मा ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिपुत्रार्ताप्येहत्प्रभादंकारे
द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[नील०] ब्रह्मब्रुवाणः ब्राह्मणोऽहमिति वदन् ॥ १७ ॥

इति श्रीनैड० उद्योग० भारत० द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

[अर्जु०] ब्रह्मब्रुवाणो ब्राह्मणोऽस्मीति वदन् ॥ १७ ॥

इति श्रीमन्म० मंडनमि० मुपो० द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

३ म. कौशलेन च । ७ अ. परिभरिष्यति ।

[सर्व०] ब्रह्म ब्राह्मणमात्मानं ब्रुवाणः । कृतवान्
स्वीकृतवान् ॥ १७ ॥

इति महाभारतोद्योगपर्वणि सप्तमाराण्यवृत्तौ ध्यात्वापां
द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[नील०] सदृशानामिति ॥ १ ॥ प्रातिभेन सम-
यस्कृत्यां ॥ २ ॥ योवयुग्या शरसमृद्धया युजैरौणादिकः किः
कुत्वमार्थम् ॥ ३ ॥ तरित्रा नौरक्षकाः कर्णभारादयः तद्रहि-
तान् जले यथा परिहरति आकतेषु पातयति । अनरित्रानि-
ति पाठे अरिर्न के निपातनं नौचालनदंडसद्रहितामित्यर्थः
तद्वत् मामकास्तान् रणे बाहुभ्यां परिहरिष्यन्ति ॥ ७ ॥

[अर्जु०] शमेन उपशमेन वर्षसा तेजसा प्रातिभेन
ज्ञानेन ॥ २ ॥ योग्या अभ्यासः ॥ ३ ॥ परिकरिष्यन्ति
वेष्टयिष्यन्ति । ऐषेयान् सुगान् तथा तन्तुना रज्ज्वा अन-
रित्रानि नौरुका शून्यानिच बहुभिः सैन्यैः मामकाः
सेनापतयः ॥ ७ ॥

[सर्व०] लाघवयोग्यासु लाघवं संबन्धन्याधी-
नत्वं योग्या अभ्यासः ॥ ३ ॥ परिभरिष्यन्ति परिहृ-
ष्यन्ति वेष्टयिष्यन्ति । 'हृप्रहोर्भेदहृन्दि' इति ह-
कारस्य भकारः । अवरित्रान् नौरुकादितान् । जले यथा

पश्यन्तस्ते परास्तत्र रथनागसमाकुलान् ।
 तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ॥८॥
 विदुर उवाच—
 इह निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण द्रमो धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥
 तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।
 दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ॥ १० ॥
 दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ॥
 विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ ११ ॥
 क्रव्याच्च इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।

नौरहितान् वेषयन्ति (तथा) बहुभिः शोभैः सहिताः मा-
 मकाः प्रधानपुरुषाः ॥ ७ ॥

[नील०] अदान्तोऽयं कुलश्रयं करिष्यतीति वक्ष्यन्
 दममेव प्रशंसन्विदुर उवाच इहेति । किं तन्निःश्रेयसं कल्याणं
 ब्राह्मणस्य ब्रह्मजिज्ञासोः दम एव सनातनोऽनादिमुंल्यो
 धर्मः ॥ ९ ॥ तस्य पुंसः दानं क्षमा सिद्धिर्मांशश्च उपपद्यते
 कस्य यस्य दमः दानादीन् अनुवर्तते । दान्तः सन् यो
 दानादिकं करोति स दानफलं क्षमां सिद्धिं च प्राप्नोती-
 त्यर्थः ॥ १० ॥ विन्दते लभते दमेन महद्ब्रह्म ॥ ११ ॥ समु-
 दयः उदयहेतुः ॥ १३ ॥ तान्येवाह क्षमा परेभ्यस्ताडना-
 दिप्राप्तावपि संतापानुदयः । धृतिः कामादिभिरनुतमता ।
 अहिंसा ब्राह्मणः शरीरैः परस्य पीडाया अकरणम् ।
 समता शत्रुमित्रादौ तुल्यत्वम् । सत्यं यथार्थभाषणम् ।
 आर्जवमकौटिल्यम् । इन्द्रियाणां जयः । धैर्यमत्यन्तापयपि
 मनसोऽवैक्यम् । मार्दवं प्रियवादिता । हीरकार्याञ्जि-
 गृह्णति । अचापलं स्थैर्यं ब्राह्मणः कायानाम् । एते दान्तानां
 गुणाः ॥ १४ ॥ काम इति कामादिमत्त्वाद्यमदान्त इत्यर्थः ।
 अजिह्वमकुटिलम् अशठं सुशालं शुद्धं मनसा ॥ १६ ॥

[अष्टे०] दममेव निःश्रेयसमाहुः । दमो मनसो दम-
 नम् ॥ ९ ॥ तस्य दमस्य दानादीन् अनुवर्तन्ते ॥ १० ॥
 तेजतपोरूपं महत् परं रूपम् ॥ ११ ॥ अदान्तेभ्यः
 भूतेभ्यः सदा भयं प्राणिनामिति शेषः । [भयहेतुमाह
 अदान्तेभ्य इति । मदादिति दानानि हि भूतानि राक्षसा
 इव भयहेतुः] प्रविषेधो निषेधः ॥ १२ ॥ लिङ्गानि कार-
 णमूलाणि समुदयः परिणामः ॥ १३ ॥ क्षमा धृतिर-
 हिंसा च समता सत्यमार्जवम् । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं
 मार्दवं हीरचापलम् । अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः अर-
 धानता । क्षमा अपकारेण्यतिक्रिया । धृतिरवसादेऽप्य-
 प्रष्टमर्हेतुः मनोधर्मः । आपद्यदेत्यं वा । अहिंसा अनभि-

येषां च प्रतिषेधार्थं क्षयं सृष्टं स्वयंमुदा ॥ १२ ॥
 आश्रमेषु चतुर्ष्वीहृद्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
 तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १३ ॥
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं हीरचापलम् ॥ १४ ॥
 अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः अरधानता ।
 एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः १५ ॥
 कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युनिद्रा विकल्पनम् ।
 मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते ॥
 अजिह्वमशठं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥

द्रोहः । समता रागद्वेषमथस्थता । सत्यं सर्वभूतानवघात-
 कत्वाद्मनसि । आर्जवं विहितेन पथा गमनम् । इन्द्रिया-
 भिजयः इन्द्रियस्य रागाद्यवशतो जयः । ऐश्वर्यं विकारहे-
 तावप्यविकारः । मार्दवं निष्ठुरक्रियावर्जनम् । हीरकार्य-
 निवर्तको मनोधर्मः । अचापलमकौटुकिता । अकार्पण्यं
 धनव्ययसामर्थ्यम् असंरम्भः क्रोधादिना स्वास्थ्यानिवृत्तिः ।
 सन्तोषो लब्धादन्यत्रालंबुद्धिः । अरधानता अर्द्धा मा
 चागमोक्तेऽस्तीति धीः । [अभिमवतिर्वा] ॥ १५ ॥
 काम इत्यादि । कामः स्त्रीविषयरागः । लोभो लब्धधना
 (दि ? घ) विनियोगेऽपि लब्धुमिच्छा । मोहोऽवि-
 द्या । साचाऽनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
 ख्यातिः । मन्युः क्रोधः । निद्रा इन्द्रियमनसोरसंयोगः ।
 विकल्पनं स्वगुणख्यापनम् । मानं स्वस्मिन् गुणारोपणम् ।
 ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । शोक इष्टस्य नष्टस्य पुनः पुनर्म-
 नसि निवेशनम् । अजिह्वं कौटिल्याभावः । अशठं वञ्च-
 कत्वाभावः । शुद्धं मनःशुद्धिः ॥ १६ ॥

[सर्व०] निःश्रेयसं प्राहुः वक्ष्यमाणं दमं रागद्वे-
 पाद्यपनयनम् ॥ ९ ॥ तस्य दमस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावत्
 सन्त्यगुपपद्यते उपपन्नमुपागतं भवति । दमोऽपि दानं तपो
 ज्ञानमधीतं चानुवर्तते । व्रते त्रयः संभवन्ति ॥ १० ॥
 दमामधीतास्तेभ्योऽदान्तेभ्यः सदा भयं भूतानाम् ॥ १२ ॥
 समुदयः समूहः ॥ १३ ॥ धृतिर्दुःखहेतुपरिपातेऽपि संतो-
 पत्त्वम् आर्जवमुचितक्रिया । धैर्यं सुप्तसाधनेष्वलप्रत्ययः ।
 मार्दवं परुषाभाषणम् । अचापलं शिथलता ॥ १४ ॥ वासं-
 रंभोऽदीर्घक्रोधत्वम् । सन्तोषः सुप्तसाधनाभावेऽपि परि-
 तोषः । अरधानता धर्मोऽस्तीति धीः ॥ १५ ॥ कामो
 योपिदिच्छा । समता धैरिमित्रयोः । लोभः कार्पण्यम् । मोहो
 विपरीतज्ञानम् । मन्युः क्रोधः । मान आत्मनि । ईर्ष्या-
 ऽऽरोपः । अजिह्वं परत्यावधनम् । अशठं परहिंसाप्रतिषं-
 धानाभावः । शुद्धं शुद्धिर्मनसः ॥ १६ ॥

अलोडुपस्तथाऽल्पेभ्यः कामानामविचिन्विता ।
समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्माऽऽत्मविद्वेषः ।
प्राप्येह लोके संयानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति ॥ १८ ॥
अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
स वै परिणतपन्नः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ॥ १९ ॥
सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः ।
समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञावृत्तः प्रशाम्यति ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

कर्मणाऽऽचरितं पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् ।
तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणाः ॥ २१ ॥
नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तौ जितेन्द्रियः ।
कालाकाङ्क्षी चरँडोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २२ ॥
शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ।
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य सुनेर्वर्त्म न दृश्यते ॥ २३ ॥
उत्सृज्यैव गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वतादिवि ॥ २४ ॥

[नालं०] अलोडुपः आगाहीनः । कामानां ह्यादीनाम् अविचिन्विता ध्यानमशुर्वन् । समुद्रकल्पः गम्भीरपरायणः ॥ १७ ॥ प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः अत एवात्मविवृत्युः ज्ञातयेवः प्रेत्य मृत्वा ॥ १८ ॥ कर्मणेति वैद्वत्तैर्भोगैः सदाचारेण च ये युक्तास्ते दान्तास्त एव च मोदन्ते ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यं बाह्मनःशरीराणां सर्वात्मना अप्रवृत्तिः निर्विकल्पकावस्था । तत्र हेतुः ज्ञानतृप्तः अवपमननजेनापरोक्षज्ञानेन तृप्तः रागद्वेषशून्यः । तत्रापि हेतुः जितेन्द्रियः कालाकाङ्क्षी सर्वत्र ममताशून्यः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो, भवति ॥ २२ ॥ ब्रह्मभूयफलमाह-शकुनीनामिति । “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ” इति श्रुतेर्ब्रह्मविदोऽनुवाक्यं रूपं गतस्य गगनबद्धिश्चव्यापिनो गत्यभावान् स्वर्गिणांमिव तस्य मार्गो न दृश्यते ॥ २३ ॥ केवलसंन्यासात्कममुक्तिस्थानमाह-उत्सृज्येति । मोक्षं मोक्षार्थमं शाश्वताः पुनरावृत्तिशून्याः ॥ २४ ॥

इति श्रीनैष्कर्म्ये उद्योगपर्वणि भारतभावरूपे त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[अर्हं०] अलोडुपः अल्पपदः । अल्पेच्छः प्राणयात्रामात्रसाधने तुष्टः । कामानामविचिन्विता विषयानामनभिध्याता । समुद्रकल्पः गम्भीरयुक्तः ॥ १७ ॥ सुवृत्तः शोभनचरित्रः । शीलसंपन्नः प्रयोजनपरिपेक्षा स्वभावतः प्रवृत्तिः साचोत्सर्गतः स्वभावप्रवृत्तिः शीलमुच्यते । तद्व्युक्तः । प्रसन्नात्मा अरागादिभिरमलचित्तः । आत्मविवृत्येवब्रह्मदर्शी । बुधस्तत्रतिपादकशास्त्रविन् ॥ १८ ॥ सर्वभूतेभ्योऽभयं यतो यत्येति पदार्थां सर्वेषां यतो यस्मादिति

पञ्चम्यां तसिस्त्रत्ययः ॥ १९ ॥ प्रज्ञा आत्मसाक्षात्कारः तथा तृप्तः निराकाङ्क्षः प्रशाम्यति निर्वाणं गच्छति ॥ २० ॥ पूर्वं प्रथममेव शिष्टाचरितं सद्भिराचरितं तरकालट्टवं तयोरेकमादाय गृहीत्वा मोदन्ते नापूर्वकर्मोर्म्मभ्रमेणात्मानं खेदयन्ति ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यं कर्मत्यागं संन्यासं वा कालाकाङ्क्षी आतु शेषदर्शी चरन् पर्यटन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ॥ २२ ॥ उत्सृज्य वा गृहान् गृहोर्म्मभ्रमट्टवैव ब्रह्मचर्यादेवं प्ररंगेदिति प्रज्ञान्तरम् । तेजोमयाः ज्ञानमयाः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतेश्याय्यायामर्हंमिभृत्वाया उद्योगपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[सर्वं०] अलोडुपो लघुपेक्ष्यन्तमनासक्तः अल्पेच्छोऽलक्ष्णे बहुतरंग(न)वहितः । कामानां क्षीमुत्थानाम् ॥ १७ ॥ सुवृत्त आचारवाचः । प्रसन्नात्मा अशुद्धः । बुधः शास्त्रविन् ॥ १८ ॥ यत इति सर्वभूतेभ्यो भूतानामित्युभयोरकं पदं करणे पद्योपञ्चम्योस्तसिस्त्रत्ययान्तं संरन्ध्यते ॥ १९ ॥ प्रशाम्यति मुच्यते ॥ २० ॥ सद्भिः पूर्वं कर्मणाचरितं पश्चादपि सद्भिस्तपैवाचरितं पूर्वं सद्भिराचरितत्वेऽपि गोयज्ञादीनां फलाकरणात् (?) ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यं फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः ॥ २२ ॥ सुनेर्वर्त्म प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥ एतद्गृहस्थाश्रमिणः कर्मात्मम् । परित्राजकस्याह-उत्सृज्य चेति । गृहान् गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तदाश्रमोचितकर्मणां परमसिद्धानेनात्मकरणं निषेधति मोक्षमेव नत्वभिष्टोमादिक्रियासुखमभिमन्यते इच्छति ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतेश्याय्यायामर्हंमिभृत्वाया उद्योगपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

पश्यन्तस्ते परास्तत्र रथनागसमाकुलान् ।
 तदा दर्पं विमोक्षयन्ति पाण्डवाः स च केशवः ॥८॥
 विदुर उवाच—
 इह निःश्रेयसं ब्राह्मवृद्धा निश्चितदर्शिनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण द्रमो धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥
 तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।
 दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ॥ १० ॥
 दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।
 विषाप्मा दृढतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ ११ ॥
 क्रव्याद्भय इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।

नौरहितान् वैश्रयन्ति (तथा) बहुभिः योयैः सहिताः मा-
 मकाः प्रधानपुरुषाः ॥ ७ ॥

[नील०] अदान्तोऽयं कुलश्रयं करिष्यतीति वक्ष्यन्
 दममेव प्रशंसन्विदुर उवाच इहेति । कितन्निःश्रेयसं कल्याणं
 ब्राह्मणस्य ब्रह्मजिज्ञासोः दम एव सनातनोऽनादिमुल्लो
 धर्मः ॥ ९ ॥ तस्य पुंसः दानं क्षमा सिद्धिमोक्षश्च उपपद्यते
 कस्य यस्य दमः दानादीन् अनुवर्तते । दान्तः सन् यो
 दानादिकं करोति स दानफलं क्षमां सिद्धिं च प्राप्नोती-
 त्यर्थः ॥ १० ॥ विन्दते लभते दमेन महद्ब्रह्म ॥ ११ ॥ समु-
 दयः उदयहेतुः ॥ १३ ॥ तान्येवाह क्षमा परंभ्यस्ताडना-
 दिप्राप्तावपि संतापानुदयः । धृतिः कामादिभिरननुवर्तता ।
 अहिंसा वाङ्मनःशरीरैः परस्य पीडाया अकरणम् ।
 समता शत्रुमित्रादौ तुल्यत्वम् । सत्यं यथार्थभाषणम् ।
 आर्जनमकौटिल्यम् । इन्द्रियाणां जयः । धैर्यमत्यन्तापचपि
 मनसोऽवैद्व्यम् । मार्दवं मियवादिता । हीरकार्यान्नि-
 श्रुतिः । अचापलं स्थैर्यं वाङ्मनःकायानाम् । एते दान्तानां
 गुणाः ॥ १४ ॥ काम इति कामादिमत्त्वाद्यमदान्त इत्यर्थः ।
 अभिज्ञानमुदितम् अगठं सुसौलं शुद्धं मनसा ॥ १६ ॥

[शङ्ख०] दममेव निःश्रेयसमाहः । दमो मनसो दम-
 नम् ॥ ९ ॥ तस्य दमस्य दानादीन्यनुवर्तन्ते ॥ १० ॥
 प्रजलपोरूपं महत् परं रूपम् ॥ ११ ॥ अदान्तेभ्यः
 भूतेभ्यः सदा भयं प्राणिनामिति शेषः । [भयहेतुमाह
 अदान्तेभ्य इति । मदादिति एतानि हि भूतानि राक्षसा
 इव भयहेतुः] प्रतिपेधो निपेधः ॥ १२ ॥ टिड्ढानि का-
 रणभूतानि मसुदयः परिणामः ॥ १३ ॥ क्षमा धृतिर-
 दिगा च समता मन्व्यमार्जवम् । इन्द्रियाभिज्ञयो धैर्यं
 मार्दवं हीरपापटम् । अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्-
 धानता । क्षमा अपकारिण्यप्रतिक्रिया । धृतिरवसादेऽप्य-
 वश्यमहंस्तुः मनोधर्मः । आपपदैर्न्यं वा । अहिंसा जनमि-

येषां च प्रतिपेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ॥ १२ ॥
 आश्रमेषु चतुर्ष्वोर्दुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
 तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि, येषां समुदयो दमः ॥ १३ ॥
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
 इन्द्रियाभिज्ञयो धैर्यं मार्दवं हीरचापलम् ॥ १४ ॥
 अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धानता ।
 एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः १५ ॥
 कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्यनम् ।
 मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निपेवते ॥
 अजिह्वमश्रुतं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥

श्लोहः । समता रागद्वेषमध्यस्थता । सत्यं सर्वभूतानवघात-
 क्वाहमनसे । आर्जवं विहितेन पथा गमनम् । इन्द्रिया-
 भिज्ञयः इन्द्रियस्य रागाद्यवशातो जयः । ऐश्वर्यं विकारहे-
 तावप्यविकारः । मार्दवं निन्दुरक्रियावर्जनम् । हीरकार्य-
 निवर्तको मनोधर्मः । अचापलमकौतुकिता । अकार्पण्यं
 धनव्ययसामर्थ्यम् असंरम्भः क्रोधादिना स्वास्थ्यानिश्रुतिः ।
 सन्तोषो लब्धादन्यत्रालंबुद्धिः । श्रद्धानता श्रद्धा सा
 चागमोक्तेऽस्तीति धीः । [अभिभवतिर्वा] ॥ १५ ॥
 काम इत्यादि । कामः स्त्रीविषयरागः । लोभो लब्धवना
 (दि १ च) विनियोगेऽपि लब्धुमिच्छा । मोहोऽवि-
 द्या । साचाऽनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुरात्म-
 न्यातिः । मन्युः क्रोधः । निद्रा इन्द्रियमनसोरसंयोगः ।
 विकत्यनं स्वगुणख्यापनम् । मानं स्वस्मिन् गुणारोपणम् ।
 ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । शोक इष्टस्य नष्टस्य पुनः पुनर्म-
 नसि निवेशनम् । अजिह्वं कौटिल्याभावः । अश्रुतं बन्धः
 क्त्वाभावः । शुद्धं मनःशुद्धिः ॥ १६ ॥

[सर्व०] निःश्रेयसं प्राहुः वक्ष्यमाणं दमं रागद्वे-
 पाद्यपनयनम् ॥ ९ ॥ तस्य दमस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावत्
 सन्व्यगुपपद्यते उपपन्नमुपगतं भवति । दमोऽपि दानं तपो
 ज्ञानमधीतं चानुवर्तते । यत्रैते त्रयः संभवन्ति ॥ १० ॥
 दमार्जवपदेतास्तेभ्योऽदान्तेभ्यः सदा भयं भूतानाम् ॥ १२ ॥
 समुदयः समूहः ॥ १३ ॥ धृतिर्दुःखहेतुपरिपातेऽपि संतो-
 पत्वम् आर्जवमुचितक्रिया । धैर्यं सुरसाधनेष्वलं प्रव्ययः ।
 मार्दवं परुषाभाषणम् । अचापलं स्थिरता ॥ १४ ॥ अतं-
 र्गोऽदीर्घजोऽथत्वम् । सन्तोषः सुरसाधनाभावेऽपि परि-
 तोषः । श्रद्धानता धर्मोऽस्तीति धीः ॥ १५ ॥ कामो
 योषिदिच्छा । समता यैरिमित्रयोः । लोभः कार्पण्यम् । मोहो
 विपरीतज्ञानम् । मन्युः क्रोधः । मान आत्मनि । ईर्ष्या-
 ऽऽरोपः । अजिह्वं परस्यावधनम् । अश्रुतं परहिंसाप्रतिर्म-
 धानाभावः । शुद्धं शुद्धिमनसः ॥ १६ ॥

अलोऽप्युपस्तथाऽल्पेषुः कामानामविचिन्तिता ।
समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥
सुवृचः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्माऽऽत्मविद्वह्यः ।
प्राप्येह लोके संपन्नं सुगतिं प्रेत्य गच्छति ॥ १८ ॥
अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
स वै परिणतभङ्गः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ॥ १९ ॥
सर्वभूताहितो भैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः ।
समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञावृत्तः प्रशाम्यति ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

कर्मणाऽऽचरितं पूर्वं सद्गिराचरितं च यत् ।
तदेवास्याय मोदन्ते दान्ताः श्रमपरापणाः ॥ २१ ॥
नैष्कर्म्यं वा समास्याय ज्ञानवृत्तौ जितेन्द्रियः ।
कालाकाङ्क्षी चरँल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २२ ॥
शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ।
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वैर्म न दृश्यते ॥ २३ ॥
उत्सृज्यैव गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता द्विवि ॥ २४ ॥

[नॉल०] अलोऽप्युपः आगाहीनः । कामानां रुचादी-
नाम् अविचिन्तिता ध्यानमकुर्वन् । समुद्रकल्पः गम्भीर-
शयः ॥ १७ ॥ प्रसन्नात्मा सुद्वचित्तः अन एवात्मविन्
दुःखः ज्ञातत्रेयः प्रेत्य मृत्वा ॥ १८ ॥ कर्मणैति दैवदत्तै-
र्भोगैः सदाचारणं च ये युक्तास्ते दान्तास्त एव च मोदन्ते
॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यं वाद्मनःशरीराणां सर्वात्मना अप्रवृत्तिः
निर्विकल्पकावस्था । तत्र हेतुः ज्ञानवृत्तः श्रवणमनन-
जोनापरोक्षज्ञानेन तृप्तः रागद्वेषद्वन्द्वः । तत्रापि हेतुः जिते-
न्द्रियः कालाकाङ्क्षी सर्वत्र ममताशून्यः ब्रह्मभूयाय ब्रह्म-
भावाय कल्पते योग्यो, भवति ॥ २२ ॥ ब्रह्मभूयफल-
माह-शकुनीनामिति । “ न तस्य प्राणा उत्क्रान्त्यत्रैव
समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ” इति श्रुतेर्ब्रह्मवि-
द्वोऽनुप्राप्यं रूपं गतस्य गगनवद्विष्वव्यापिनो गत्यभावान्
स्वर्गिणांमिव तस्य मार्गो न दृश्यते ॥ २३ ॥ केवलसं-
न्यासात्कर्ममुक्तिस्थानमाह-उत्सृज्येति । मोक्षं मोक्षार्थं
शाश्वताः पुनरावृत्तिशून्याः ॥ २४ ॥

इति श्रीमैत्रेयकथीये उद्योगपर्वणि भारतभावदीपे
त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[अर्द्ध०] अलोऽप्युपः अल्पमयः । अल्पेच्छः प्राण-
यात्रामात्रसाधने तुष्टः । कामानामविचिन्तिता विषयाना-
मनभिष्वाता । समुद्रकल्पः गान्भीर्ययुक्तः ॥ १७ ॥ सुवृचः
शोभनचरित्रः । शीलसंपन्नः प्रयोजननिरपेक्षा स्वभावतः
प्रवृत्तिः साचोत्सर्गतः स्वभावप्रवृत्तिः शीलमुच्यते । वृ-
युक्तः । प्रसन्नात्मा अरागादिभिरमलचित्तः । आत्मविन्
क्षेत्रज्ञदर्शी । बुधस्तत्प्रतिपादकदाक्षविन् ॥ १८ ॥ सर्व-
भूतेभ्योऽभयं यतो यत्येति पद्यार्थं सर्वेषां यतो यस्मादिति

पञ्चम्यां तसिस्त्रत्ययः ॥ १९ ॥ प्रजा आत्मसाक्षा-
त्कारः तथा वृत्तः निराकाङ्क्षः प्रशाम्यति निर्वाणं गच्छति
॥ २० ॥ पूर्वं प्रथममेव सिद्धाचरितं सद्गिराचरितं
तत्कालवृत्तं तयोरेकमाश्रय गृहीत्वा मोदन्ते नापूर्वक-
मोर्त्स्नभ्रमणान्तानं संदयन्ति ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यं कर्म-
त्यागं मन्वासें वा कालाकाङ्क्षी आयुःशेषदर्शी चरन् पर्य-
टन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ॥ २२ ॥ उत्सृज्य वा गृहान्
गृहारम्भमहत्त्वैव ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजदिति पश्चान्तरम् ।
तेजोमयाः ज्ञानमयाः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्द्धमिषट्काया-
मुद्योगपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[सर्व०] अलोऽप्युपो लघ्वेऽल्पतमनासक्तः अल्पेच्छो-
ऽलघ्वे बहुतरंग(न)वहितः । नामानां स्त्रीसुगनाम्
॥ १७ ॥ सुवृत्त आचारवाचः । प्रसन्नात्मा अनुद्वः । दुःखः
शास्त्रविन् ॥ १८ ॥ यत् इति सर्वभूतेभ्यो भूतानामित्युभ-
योरेकं पदं करणे षष्ठीपञ्चम्योस्तसिस्त्रत्ययान्तं संरन्त्यते
॥ १९ ॥ प्रशाम्यति मुच्यते ॥ २० ॥ सद्गिः पूर्वं; कर्मणाच-
रितं पश्चादपि सद्गिस्तथैवाचरितं पूर्वं सद्गिराचरित-
त्वेऽपि गोयज्ञादीनां फलाकरणात् (?) ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यं
फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः ॥ २२ ॥ मुनेर्वैर्म प्रवृत्तिः
॥ २३ ॥ एतद्गृहस्थाश्रमिणः कर्मोत्तमम् । परित्राजकस्या-
ह-उत्सृज्य चेति । गृहान् गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तदाश्रमोचि-
तकर्मणां पराभिसन्धानेनात्मकरणं तिष्ठति मोक्षमे-
व नत्वभिष्टोमादिक्रियासुखमभिमन्यते इच्छति ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्द्धमिषट्काया-
मुद्योगपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःपष्टितमोऽध्यायः ६४

विदुरेण शकुनिद्वयदृष्टान्तेन विराटस्योभयविनाशहेतुव्युत्पत्त्याऽविराटोपदेशः ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

शकुनीनाभिहार्यो पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेपामिति शुश्रुम् ॥ १ ॥
तस्मिंस्तौ शकुनीं वद्धौ युगपत्सहचारिणौ ।
तानुपादाय तं पाशं जग्मतुः स्वचरावुभौ ॥ २ ॥
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥ ३ ॥
तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्दर्शय कृताहिकः ॥ ४ ॥
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पमच्छ स मुनिस्तदा ॥ ५ ॥
विचित्रमिदमार्थं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
सुवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ६ ॥

शाकुनिक उवाच—

पाशभेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ ७ ॥

विदुर उवाच—

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धौ पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ ८ ॥
तौ सुध्यमानौ संरन्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।

उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगहा तदा ॥ ९ ॥
एवं ये ज्ञातपोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १० ॥
संभोजनं संकथनं संपश्रोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ ११ ॥
ये स्म काले सुगनसः सर्वे दृढानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रवृष्ट्या भवन्ति ते ॥ १२ ॥
येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संपयच्छन्ति द्विपद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १३ ॥
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धतराष्ट्रोत्सुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १४ ॥
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ १५ ॥
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिसुचरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजन्मकवार्तिकैः ॥ १६ ॥
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १७ ॥
तत्रापश्याम वै सर्वं मधु पीतकमाक्षिकम् ।
मरुत्प्रपाते विपमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ १८ ॥

[नील०] द्रमस्य श्रेष्ठं प्रतिपाद्यादान्तयोः कल्हं
कुर्वतोर्द्वयोरपि भाश इति प्रतिपाद्यत्राख्यायिकामुखेनाह—
शकुनीनामिति । पूर्वेपां सुरात् ॥ १ ॥ विहायसं व्योम
॥ ३ ॥ अमित्रैरिच्छेदः ॥ १० ॥ विद्याजन्मकवार्तिकाः
विद्या मन्त्रयन्त्रादिरूपा जन्मक औषधिसाधनानि तद्वा-
ताप्रियाः विद्याजन्मकवार्तिकाः ॥ १६ ॥ कुञ्जभूतं सर्वतो
लताभिः परिश्रुम् ॥ १७ ॥ पीतकमाक्षिकं सुवर्णमाक्षिकं
भातुविशेषः ॥ १८ ॥

[अर्ह०] पूर्वेपां सजादादिति शेषः ॥ १ ॥ विहायो
नमः विहायसमिति पाठे त्वार्यं सुस्वम् ॥ ३ ॥ मृत्युसं-
दिती मृत्युना गण्डितौ विगृह्य युद्धं कृत्वा ॥ ८ ॥ अप-
रिज्ञातोऽप्रिज्ञितः शकुनिभ्याम् ॥ ९ ॥ संभोजनं सहभो-
जनं, संकथनं कृताववाहः, संप्रभः कर्त्तव्यविषयः, समा-

गमः एकस्मिन् कार्ये भेदकः ॥ ११ ॥ [सनाशस्य निमि-
त्ताद्] धूमायन्ते मन्दतजसो भवन्ति ॥ व्यपेतानि असं-
भूतानि ज्वलन्ति तेजोभूतानि भवन्ति ॥ १४ ॥ विद्याया
मन्त्रौषधिप्रयुक्तलक्षणया जन्मकाः कुहकेन वातित्रयभातुवा-
दिनः ॥ १६ ॥ कुञ्जभूतं कुञ्जतां गतं लतादिपिहितो-
दरतां गतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्रापश्याम अमाक्षिकं मधु
अमृतं पीतं पीतवर्णं पीतकमाक्षिकमित्यपपाठः । अमृतं हि
तत् वक्ष्यमाणगुणयोगान् । मरुत्प्रपाते मरुतां देवानां
प्रपाते भूतौ कुम्भसंमितं कुम्भप्रमाणम् ॥ १८ ॥

[सर्व०] पूर्वेपां पूर्वेषु दृष्टेभ्यः शुश्रुम् ॥ १ ॥
विहायसमाकाशम् ॥ ३ ॥ सङ्कथनं स्वमुखेन द्रुःखतिये-
दनम् । संप्रभः परस्परसुभयप्रभः ॥ ११ ॥ दृढान्
समाधस्य हिलित्वात् (१) ॥ १२ ॥ धूमायन्ते नितेजसो

आशीर्विषे रक्ष्यमाणं कुवेरदयितं मृशम् ।
 यत्प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽध्यमरत्वं नियच्छति ॥१९॥
 अचक्षुर्लभते चक्षुर्द्वौ भवति वै युवा ।
 इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसायकाः ॥२०॥
 ततः किरातास्तद्वष्टा प्रार्थयन्तो महीपते ।
 विनेशुर्विषमे तस्मिन्सप्तं गिरिगह्वरे ॥ २१ ॥
 तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीपेक इच्छति ।
 मयु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २२ ॥
 दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे स्वयसाचिना ।

न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तयाविद्यम् ॥२३॥
 एकेन रथमास्याय पृथिवी येन निर्जिता ।
 भीष्मद्रोणप्रभृतयः संरस्ताः सायुषापिनः ॥ २४ ॥
 विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ।
 प्रवीक्षमाणो यो वीरः क्षमने वीक्षितं तव ॥ २५ ॥
 द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनञ्जयः ।
 न शेषेयुः समरे वायुयुक्ता इन्द्रायः ॥ २६ ॥
 अङ्गे कुरुष्व राजानं घृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम् ।
 युध्यतेऽर्हं दुर्योधुद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि चतुःषडितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषडितमोऽध्यायः ६५

पाण्डवास्त्वना जेतुं न शक्या इति दुर्योधनं प्रति घृतराष्ट्रो वि ॥ १ ॥

घृतराष्ट्र उवाच—

दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
 उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिन्न इवाध्वगः ॥ १ ॥
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रजिहीर्षसि ।
 पञ्चानामिव भूतानां महतां लोकधारिणाम् ॥ २ ॥
 युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्तितम् ।
 परां गतिमसंमेल्य न त्वं जेतुमिहाहसि ॥ ३ ॥
 भीमसेनं तु कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
 रणान्तकं तर्जुप्रसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४ ॥

सर्वशस्त्रघृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
 युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥५॥
 घृष्टदृष्टन्नश्च पाञ्चाल्यः कपिवाद्य न शतयेत् ।
 शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन् देवराडगनीमिव ॥ ६ ॥
 सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽनकृष्टपिण्डु ।
 ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७ ॥
 यः पुनः प्रतिमानेन श्रीनु लोकानतिरिच्यते ।
 तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥८॥

भवन्ति । जलन्ति तेजस्विनो भवन्ति ॥ १४ ॥ विद्या
 मंत्रादिप्रियाः । जम्भकमौषधिविशेषः । तदर्थं वातिक्रा
 वातवेदेशान्तरध्रान्ताः ॥ १६ ॥ अभितः सर्वतः । कुञ्जमूर्तं
 निकुञ्जमृद्धं गन्धमादनम् ॥ १७ ॥ पीतं पीतवर्णसमाश्रि-
 काचिरसंशुतं मधु । मेरोः पर्वतस्य प्रपातोऽतः ॥ १८ ॥
 [लक्ष्ण०] ये तु सं(रन्धि)विधि) मासाद्येत्स्व समी-
 चीनो विधिः ॥ १३ ॥ मद्राप्रपाते विषम इत्यत्र प्रपातत्व-
 तदं मृगुरिति वचनान् प्रपाते पर्वतशृङ्गे ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि वादिराजनीयैश्चन्द्रशेखरैः
 चतुःषडितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[नील०] तत्र दृश्यतां त्वया द्रष्टव्यं बलमिति शेषः ।
 यो वीरः कर्णादिः ॥ २५ ॥ युद्धयतोरन्यतरस्य नामो-
 ऽपि त्वन्नाश एवेति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि नैष्ठिक्येन भारत-
 भावदीपे चतुःषडितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[अर्जु०] अङ्गे उत्सङ्गे ॥ अङ्गे कुरुष्व राजानं घृ-
 तराष्ट्रं युधिष्ठिरम् । इति विदुरः शान्तिख्यापनाय घृतरा-
 ष्ट्रमुवाच ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि चतुःषडितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[सर्व०] वीक्षितं प्रसाददृष्टिं प्रवीक्षमाणः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि सर्वरत्नाद्यनन्दतटीयार्णवे
 चतुःषडितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[नील०] दुर्योधनेति । उत्पथममार्गमेव मार्गं मन्यसे
 ॥ १ ॥ परां गतिं मरणम् असंशयम् अप्राप्य मरिष्यत्येव-
 त्यर्थः ॥३॥ न शतयेत् न चिच्छन्वान् ॥ ६ ॥ प्रतिमानेन
 तुल्यत्वेन ॥ ८ ॥

[अर्जु०] तर्क्यमे संभावयसि जेतुमिति शेषः ॥४॥
 प्रतिमानेन निश्चिनेन मानेन उत्कर्षेण वा ॥ ८ ॥

एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सवान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चैषमेकतथ धनञ्जयः ॥ ९ ॥
वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।
अविषहं पृथिव्याऽपि तद्वलं यत्र केशवः ॥ १० ॥
तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
दृढं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११ ॥
मां च द्रुवाणं शुश्रूष कुरुणामर्थदर्शिनम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

पञ्चपटितमोऽध्यायः ६६

पृच्छते धृतराष्ट्राय संजयेन यथा रणयज्ञे सर्वे राजानो न हृताः स्युस्तथा प्रयतस्वमिति तत्र समागताः पार्थिवास्तथा वाच्या
इत्यर्जुनवचनकथनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्त्वा महाभागो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः सञ्जयं पर्यपृच्छत ॥ १ ॥
ब्रूहि सञ्जय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥
सञ्जय उवाच
वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३ ॥
पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च सञ्जय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४ ॥
द्रोणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौवलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं त्रिविंशतिम् ॥ ५ ॥
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्द्राद्युविदावान्तर्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६ ॥

[सर्व०] मार्गमेगोत्यम् मन्थसे तर्कयसे । अल्पत्वे-
नाकलयसि ॥ १ ॥ प्रतिमानेन निवार्यमाणः ॥ ८ ॥

[नील०] भीष्मं तितिक्षस्व तद्वाक्यं गृहाणेत्यर्थः
॥ ११ ॥ वृत्त्या राज्यार्धदानेन प्रतिपाद्य संभावय ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भाते-
भारतीये पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[अर्जु०] हे तात सतां वाक्ये तिष्ठ तितिक्षस्व
शमरव भीष्मं, मां च शुश्रूषेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारतकथ्याप्यायमिश्रवृत्तायाऽद्योग-
पर्वणि पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

११ अ. ६६ ॥ १५५२-१५५८ ॥ ६५ ॥

एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वं धर्मविदो हेते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३ ॥
यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गाः सुसंव्रतं वलं ते समशीर्यते ॥ १४ ॥
यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥
अर्जुनस्तत्तथाऽस्कार्पात् किं पुनः सर्व एव ते ।
सभ्रातृनभिजानीहि वृत्त्या तं प्रतिपादय ॥ १६ ॥

सैन्यं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७ ॥
ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
समागताः कौरवाणां मियार्थम् ।
सुमूर्खवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते
समानीता धार्तराष्ट्रेण होतुम् ॥ ८ ॥
यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
इदं ब्रूयाः सञ्जय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां निवानम् ॥ ९ ॥
अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुग्धम् ।
सर्वं ममैतद्ब्रूयन् समग्रं
सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथाः ॥ १० ॥

[सर्व०] भीष्मं तितिक्षस्व । तद्वचनं क्षमस्व ॥ ११ ॥
मां शुश्रूष मद्वचनं श्रोतुमिच्छ ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि शर्वज्ञनारायणवृत्तदीर्घायां
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[लक्ष्म०] एकतो ह्यस्य दाराश्चेत्यत्र अस्य कुण्डल
॥ ९ ॥ सभ्रातृनभिजानीहीत्यत्र तत्र समानः भ्राता पा-
ण्डुर्थेयां पिता ते सभ्रातरः तान् सभ्रातृन् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यद्विराटनगरेऽर्जुनतटशालंकारे
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[नील०] एवमिति ॥ १ ॥

एवं प्रतिष्ठाप्य धनञ्जयो मां
ततोऽर्थवद्दर्पवचापि वाक्यम् ।
श्रोत्राचैर्दं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्यो धीर्माँड्रोहिदान्तायतासः ॥ ११ ॥
यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो
मद्युमवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्रुचः
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वेशः ॥ १२ ॥
शराक्षिधूमै रयनेमिनादिते
धनुःस्रुवेणास्त्रवलमसारिणा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मप्रित्तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तपठितमोऽध्यायः ६७

गतेषु सर्वेषु राज्ञः धनराष्ट्रेण स्वपरसेनाद्यु सारकान्यु पृथस्य संजयस्य वचनेन व्यामगान्तायार्थोन्तवानरनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्रुचो नाभिनन्दति ।
तूर्णार्थभूतेषु सर्वेषु समुत्सृज्यर्नरर्पभाः ॥ १ ॥
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते सञ्जयं राजा परिमष्टुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥
आशंसमानो विजयं तेषां पुनवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

गावलाणो ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्य सर्वे
किमेपां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४ ॥
त्वमेतयोः सारविस्सर्वदर्शो
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।

[नील०] लोहितान्ते आयते च अक्षिणी यस्य स
लोहितान्तायवाक्षः ॥ ११ ॥ शराणां मिथः सन्निपातजो-
मिस्त्वस्य धूमो यस्मिन् यत्ने इति शेषः । रथवन्तिरेव मन्त्र-
स्थाने धनुःस्रुवेण अस्त्रखलेन प्रमरति शास्त्रखलेनेन यज्ञः
॥ १३ ॥ चतुर्भुजमिति । संजयस्यापि योगिदृश्यं भगव-
तश्चतुर्भुजं रूपं सदा दृष्टिगोचरमासीदित्यनुमीयते ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैट्कर्ण्येयं भारत-
भावदीपे पद्मप्रित्तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

१४ म. दुषिष्ठिरस्यान्वममी । १५ प. द्विप्रमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ६ ख. प्रवदेते ।

यथा न होमः क्रियते महामृषे
समेत्य सर्वे प्रयतध्वमादताः ॥ १३ ॥
न चेत्प्रयच्छुद्धवामित्रयातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः साश्वपदातिकुञ्जरान्
दिशं पितृणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४ ॥
ततोऽहमामन्त्र्य तदा धनञ्जयं
चतुर्भुजं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संमासु इहामरयुते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५ ॥

स मे पृष्टः सञ्जय ब्रूहि सर्वं
युध्यमानाः कतरंऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच—

न त्वां द्रुपां रहिते जातु किञ्चि-
दसूया हि त्वां प्रविशेत राजन् ।
आनयस्व पितरं महाव्रतं
गान्धारीं च महिषीमाजनीढ ॥ ६ ॥
तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां सन्निधौ तद्रुदयं
कृत्स्नं मतं केशवपार्थवोर्षेत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।
आनीतौ विदुरेणेह सभाम् शीघ्रं प्रवेशितौ ॥ ८ ॥

[नील०] दुर्योधने इति ॥ १ ॥ परेषा तदस्थानाम्
॥ ३ ॥ युद्धयमाना न मन्ति उदासीना इत्यर्थः ॥ ५ ॥
अमूया मयि दोषदृष्टिः । पितरं व्यासम् ॥ ६ ॥

[अर्द्ध०] रहिते परान्ते ॥ २ ॥ पन्त्यु अमारम ॥ १५ ॥
[सर्व०] आत्मनो निश्चयं सारामारविचिन्म ।
तथा पाण्डवानाम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

७ ख. धर्मशिरो । ८ म. तदुदयानुजागम्यम् । ८ ख. जाति ।

ततस्तन्मतमाज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

व्यास उवाच—
संपृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ६८

व्यासवचनात्संज्ञेयं धृतराष्ट्राय कृष्णार्जुनयोर्थाथातभ्यरुथनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमाचितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वभावाय संमितौ ॥ १ ॥
व्यामान्तरं समास्थाय यथामुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २ ॥
सापह्ववं कौरवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारवलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितम् ॥ ३ ॥

[लक्षा०] आनयस्व पितरमित्यत्र पिता कृष्णद्वै-
पायनः ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिदानर्तार्थकृतलक्ष्मणकृत-
सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

[नील०] अनयुक्ते पृच्छति ॥ १० ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
भावदीये सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

[अर्जु०] अनयुक्ते पृच्छति ॥ १० ॥

इति श्रीमन्महाभारतन्यालयायामर्जुनमिश्रकृतापाण्डुयोगपर्वणि
सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

[नील०] अर्जुन इति । कामादिति कामपूर्वकं
कर्मोच्यते । अरुमंजं तयोर्जन्म लोकानुग्रहार्थं सूर्यवशा-
दिर्भावमात्रमित्यर्थः । सन्भावाय प्रज्ञभावाय संमितौ
तुल्यौ उभावापि साक्षाद्गुरुरूपावित्यर्थः ॥ १ ॥ व्या-
मान्तरं प्रसारितयोर्हरतयोर्वावाग्विस्तारः पञ्चहस्तमितः
तावन् अन्तरं मध्यप्रमाणं यस्य तद्रामान्तरं यथामुक्तं
यथा यथारूपं यावत्प्रमाणं चिन्तितं तावत्प्रमाणं भूत्वा
यत् मुक्तं भवति मायया दुर्लभरूपेणेत्यर्थः ॥ २ ॥
सापह्ववं ससंदारम् अत एव पाण्डवानां सुसंमतम् ॥ ३ ॥
मनसैव संकल्पमात्रेण विशिष्टात्मा श्रेष्ठरूपः यशी ऐश्व-
र्यवान् ॥ ५ ॥

आचक्ष्व सर्वं यावदेवोऽनुयुक्ते ।
सर्वं यावद्वैत्य तस्मिन्मयाव—
घाथातभ्यं चासुदेवेऽर्जुने च ॥ १० ॥

नरकं शम्बरं चैव कंसं चैवं च माधवः ।
जितवान् घोरसंकाशान् क्रीडादिव महाबलः ॥ ४ ॥
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्वां चैव पुरुपोचमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं यशी ॥ ५ ॥
भूयो भूयो हि यद्वाजन् पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारवलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु ॥ ६ ॥

[अर्जु०] कामात् इच्छातः । अन्यत्र वदरिकाश्र-
मात् । अन्यत्र भारतवर्षं संभूतौ जातौ । सर्वाभावाय
सर्वविनाशाय । संमतौ पुराणेषु विदितौ ॥ १ ॥
द्वां दिवम् । अन्तरम् अन्तरिक्षलोकम् चक्रं कालचक्रम्
॥ २ ॥ सापह्ववं सस्नेहं पाण्डवानां तु संमतमिति परम्पर-
स्मिन्धम् ॥ ३ ॥ विशिष्टात्मा ईश्वररूपः ॥ ५ ॥

[सर्व०] कामात् इच्छातः अन्यत्र वासुदेवभार्यायां
तत्त्वतस्तयोरनित्यत्वान् । सर्वेषां राज्ञामभावाय सर्वाभावाय
संमितौ पर्याप्तौ ॥ १ ॥ द्वां तुल्योक्तान्तरमन्यलोकम् । भू-
याम मनस्विनो वासुदेवस्य तच्चक्रं सुदर्शनं मायया वर्तते
अनेकदेशव्यापिदत्तान् । मायाऽभिध्यातम् । तेन चक्रं स्वस्य
तदल्पलोकस्य च रक्षणीये... देहभेदेन तिष्ठतीत्युक्तम्
॥ २ ॥ सापह्ववं सस्नेहम् पाण्डवेषु तेषां च यत्संमतम् ॥ ३ ॥
तथात्वेन तद्गुलं सैन्यं ज्ञात्वा मयोच्यमानं शृणु ॥ ६ ॥

[लक्षा०] कामादन्यत्र संभूतावित्यत्र कामादन्यत्र
कामं विनेत्यर्थः । पूर्वेषां भावः स्वभावः ॥ १ ॥ जन्मा-
न्तरं समास्थायेत्यत्र मनस्विनः वासुदेवस्य मायया इच्छया
तच्चक्रं जगच्चक्रं जन्मान्तरं समास्थाय पुनः पुनरावर्तते
॥ २ ॥ मनसैव विशिष्टात्मेत्यत्र विशेषेण सृष्टा आत्मानो
जीना येन स तयोक्तः ॥ ५ ॥ स यद्बुधं पाण्डवेवित्यत्र
पाण्डवेषु प्रतिराजसु च सारासारवलं ज्ञात्वा सः कृष्णः

१ घ. इच्छातः कामात् इच्छातः । अर्जुनः पुराणेषु महाभारते ॥ १० घ.
इच्छातः कामात् इच्छातः ॥ १० घ. इच्छातः कामात् इच्छातः ॥ १० घ.

१ घ. सर्वभावाय संमितौ । २ ज. कामात् इच्छातः । ३ घ. ज्ञात्वा सारासार-
वलेन मे शृणु । ४ घ. ज्ञात्वा तन्मे निगदतः शृणु ।

एकतो वा जगत्कृन्तुमेकतो वा जनार्दनः ।
 सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७ ॥
 भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
 न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥८॥
 यतः सत्यं यतो धर्मां यतो हीरार्जवं यतः ।
 ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥९॥
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोचमः ।
 विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १० ॥
 स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संभोह्यन्निव ।

अथर्षनिरतान्मूढान्द्रुमिच्छति ते मृतान् ॥ ११ ॥
 कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केदवः ।
 आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनियम् ॥ १२ ॥
 कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्यावरस्य च ।
 ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १३ ॥
 ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
 कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव वर्धनः ॥ १४ ॥
 तेन वञ्चयेत् लोकान्मायायोगेन केदवः ।
 ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुद्यान्ति मानवाः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

पञ्चोत्ससतितमोऽध्यायः ६९

कृष्णानुनयोमोदात्स्यं क्षुनवता धृतराष्ट्रेण श्रीहृष्णं वरुणं गच्छेति दुष्योचनोपदेशः ॥ १ ॥ तत्प्रत्याचञ्चगस्य दुष्योचनस्य
 मान्धार्यां गर्हणम् ॥ २ ॥ संजयेन धृतराष्ट्रान् प्रच्छन्ते भगवत्याशुपत्यव्ययनम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं त्वं माधवं वेत्य सर्वलोकमहेश्वरम् ।

यन् यस्मात्कारणान् ध्रुवं पाण्डवेष्वेवास्ति तत्समासेन
 सृष्टिवति योजना ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिधराजतीर्थकृतदशरथे
 अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[नील०] विचेष्टयति चालयति यतो भूतात्मा सर्वेषां
 भूतानामन्तरात्मा ॥ १० ॥ सत्रं मियम् । 'सत्र-
 माच्छादने यज्ञे सदादाने च भैतवे' इति विश्वः ।
 संभोहयन् आत्मनो जगत्कृन्तुंत्वेऽपि अकृन्तुं दर्शयन्
 ॥ ११ ॥ कालचक्रं संवत्सरात्मकं जगच्चक्रं जगतो
 जन्मस्थितिलयप्रवाहं युगचक्रं कर्मचक्रं कृतं यत्र धर्म-
 श्रुतस्यात् । त्रेधायां त्रिपाद्वर्म एरुपाद्वर्मः । द्वापरेश्वर्य
 धर्माऽर्धमधर्मः । कलौ त्रिपात्स्यं एरुपाद्वर्म इति । तद्विदं
 कर्मचक्रं पुनः पुनर्जन्ममरणयोर्हेतुभूतं पुनः कर्म पुनः
 संसारः पुनः कर्मस्यैवंरूपम् आत्मयोगेन चैतन्यसंन्येन ।
 नहि संवत्सरादिकं केवलजडाश्रयं भवितुमर्हति सर्वस्य
 चिदेकप्रकाशयत्वान् ॥ १२ ॥ कालः आनुपरिच्छे-
 दकर्त्री देवता मृत्युर्दहप्रणयोर्वियोगकर्त्री ईशते ईष्टे
 ॥ १३ ॥ ईशन्नपि ईशानोऽपि शपोऽस्तुरूपरसमेपदं चार्पम् ।
 कीनाशः कर्षकः वर्धनः धान्यादिवृद्धिकृन् । यद्वा की-
 नाशो यमः वर्धनः देहादेश्छेत्ता ॥ १४ ॥ ते नरा न
 मुद्यान्ति ॥ १५ ॥

इति श्रीवैलम्प्ययि भारतमावदीये उद्योगपर्वणि
 अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

कथमेतं न वेदाहं तन्मापाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥

[अर्जु०] यतो यत्र ततस्त्र ॥ ९ ॥ विचेष्टयति
 विवृणोति । अत्र हेतुभूतामेति आत्मा व्यापकः ॥ १० ॥
 सत्रं व्याजम् । अभिचारयागं वा । संभोहयन् पाण्डवाः
 कुर्वन्ति नाहमिति ॥ ११ ॥ कालचक्रमृत्वादि जगच्चक्रं
 भूमिःस्वरादि, युगचक्रं कृत्वादि, चक्रत्वं पुनरा-
 वृत्तत्वान् । आत्मयोगेन आत्मैव योगत्वेन उपायमृते-
 नात्मना ॥ १२ ॥ कालस्य कालव्यवहारहेतोः आदित्यस्य
 मृत्योर्यमस्य, जङ्गमस्यावरस्य ईशान इच्छामात्रेण कर्तुमश-
 क्तुमन्त्रयाकर्तुमपि शक्नुवन् ॥ १३ ॥ कीनाशो दरिद्रः ।
 दुर्बलो निघादिबलहीनः ॥ १४ ॥ तेन इच्छया शक-
 स्यापि कर्मयोगलक्षणेन मायावलेन ॥ १५ ॥

इति श्रीमन्महाभारतान्याख्यायामनुनमिष्यहृत्वाशुद्योगपर्वणि
 अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[सर्व०] विचेष्टयत्यावृणोति ॥ १० ॥ सत्रं लज्जं बल-
 पर्यायत्वान् । संभोहयत्यात्मनोऽकृन्तुत्वप्रतिघातान् ॥ ११ ॥
 कालचक्रं संवत्सरादि । जगच्चक्रं जङ्गमादि । युगचक्रं
 कृत्वादि । आत्मयोगेनात्मबलमात्रेण कर्म विना परिवर्त-
 यति पुनः पुनः सृष्टिसंहाराभ्याम् ॥ १२ ॥ कीनाशः
 कर्षकः । दुर्बलो दरिद्रः ॥ १४ ॥ मायायोगेन मोक्षो-
 त्पादनेन ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वज्ञनागपद्महृत्वाशु-
 यामष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[नील०] कथं केन प्रकारेण कानि ह्यनसाधनानि
 कानि वा ह्यनप्रतिबन्धकानीति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

शृणु राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥२॥
विद्यया तात जानामि त्रियुगं महुसूदनम् ।
कर्तारमकुतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

गावल्पापेञ्ज का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं महुसूदनम् ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच—

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेत्ति जनार्दनम् ॥५॥

धृतराष्ट्र उवाच—

दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।
आप्तो नः सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६ ॥

दुर्योधन उवाच—

भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति ।

[नील०] विद्या तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं तेन हीनो यः स तमोध्वस्तस्तमसा स्वस्वरूपात् निर्विषयानन्दमात्रात् न्युतः ॥ २ ॥ विद्यया तमोविरोधिन्व्या त्रियुगं त्रीणि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि युज्यन्ते रञ्जूरगवत् संश्रयन्ते यस्मिन् अधिष्ठानभूते तं त्रियुगम् अज्ञानकल्पितस्वावस्थात्रयस्य विद्यया धाये सति निरुपाधिप्रत्यगात्मरूपं ज्ञायत इत्यर्थः । कर्तारं विश्वत्रय निमित्तकारणम् । अकृतं कर्मभिरसाध्यं नित्यसिद्धत्वात् । भूतानां विद्यदादीनां प्रभवम् उदयतिस्थानम् । अप्ययो लयस्थानम् ॥३॥ भक्तिः आराध्यत्वेन ज्ञानं तच्च कीदृशं किं भेदेन राजवत्तदस्यतया भगवान् प्येय उत प्रत्यगात्मत्वेनेति भावः ॥ ४ ॥ मायां पुत्रकलत्राद्याकारेण परिणतामविद्यां न सेवे । वृथा धर्म भगवदर्पणं विना न चरामि । शुद्धभावं मनसः कामक्रोधादिप्राहित्येन नैर्मल्यं गतः प्राप्तः भक्त्या ध्यानेन । शास्त्रान् तत्त्वमसीत्यागमात् । जनार्दनं जगद्गयाधिष्ठानं ज्ञानमात्रव्यवहितं प्रद्व । नारिम संसारी प्रद्वैरामरमिति तत्त्वालोचनात्मयेन ज्ञानेनैव प्राप्यते नायं सर्पो रञ्जुग्मेयमितिकन् । न तु कीदृशुद्भन्यायेन भावनादित्यर्थः ॥५॥ अर्जुने विमुक्तं कामक्रोधादिमलशून्ये सख्यं यद्व भगवान्तलि अथ कामायाक्रान्तदशायां नाहं गच्छे न प्राप्त्याम् आगुरो भावो न मया त्यक्तुं शक्योऽतो न

प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेद्य केशवम् ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अवागान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येप ह्यदुर्मतिः ।
ईर्षुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८ ॥

गान्धार्युवाच—

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन् दृढानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीयिते हित्वा पितरं मां च वालिश ॥ ९ ॥
वर्षयन्नुर्हदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्षयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तोऽसि वचनं पितुः ॥ १० ॥

व्यास उवाच—

मियोऽसि राजन् कृष्णस्य धृतराष्ट्र निवोष मे ।
यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योऽप्येतो ॥११॥
जानात्येप हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम् ।
शुश्रूपमाणमैकाग्र्यं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२ ॥
वैचित्रवीर्यं पुरुषाः क्रोधहर्षसमावृताः ।
सिता बहुविधैः पार्श्वैर्न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥१३॥

मे तत्प्राप्तिसंभावनाऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अवाक् अधो तरकमित्यर्थः । श्रेयसां साधूनां वचनातिगः उपदेशवमानी ॥ ८ ॥ ऐकाग्र्यं शुश्रूपमाणं सेरमानं त्वां मोक्ष्यते मोचयिष्यति ॥१२॥ सिताः वद्धाः पाशाः कामादिभिः ॥१३॥

[अर्जु०] विद्यां जानीयाम् ॥ २ ॥ त्रियुगं त्रीणि युगानि युगमानि यत्र । तेजोवले, वीर्यपराक्रमौ, धर्मज्ञाने । अथवा संश्रयिप्रहौ, यानासने, संश्रयद्वैधीभावौ चेति । अकृतं नित्यं प्रभवाप्ययं प्रभव उत्पत्तिः अप्ययो विनाशः तन्मूलत्वात् तथा । प्रभवाव्ययमिति पाठे आसमन्वाद् व्ययो नाश आव्ययः एवमन्यत्रापि स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् ॥ ३ ॥ मायां वञ्चनं, वृथा परप्रीत्यर्थं, शुद्धभावं गतः शुद्धो भावो रागद्वेषमध्यस्थता तं गतः प्राप्तः भक्त्या तत्परतया लक्ष्यते तत्त्वेन न हेतुवादात् ॥ ५ ॥ वेदवधारणे ॥ ७ ॥ अवाक् अधोगच्छतीत्यर्थः श्रेयसां भीमान्दीनाम् ॥ ८ ॥ वर्षयन् छिन्दन् पितरं मां चेत्यन्वयः । दुर्हदां द्विपतां प्रीतिं संवर्षयन् इति कुर्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ पुराणभीश्वरं नरं पुराणं कारणं नरं कर्मोमित्याप्ताः देवकीपुत्रं यचपरमुत्कृष्टं प्रह्लेत्यर्थः ॥ १२ ॥ सिता वद्धाः ॥१३॥

[सर्व०] विद्या तत्त्वज्ञानम् ॥ २ ॥ त्रियुगं युगत्रयमाविभेदन्तं दृश्यत्वेन । यया विष्णुधर्मोत्तरे प्रकृते रूपधृद्देवो दृश्यते न कलौ हरिः । कृतादिव्येव तनैव त्रियुगाः परिपश्यते

यमस्व वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
 अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥१४॥
 एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
 तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति ॥ १५ ॥
 तत्राष्ट उवाच—
 भङ्ग सज्जय मे शंसे पन्थानमकुतोभयम् ।
 येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमृचमाम् ॥१६॥
 श्लय उवाच—
 राकृतात्मा कृतात्मानं जानु विद्याज्जनादर्शनम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रोद्भियनिग्रहात् ॥१७॥
 इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्यमादतः ।
 अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८ ॥
 इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
 बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः ॥१९॥
 एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
 एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥२०॥
 अमाप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्दृग्भिः ।
 आगमाधिगमाद्योगाद्दृशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१ ॥

३ ॥ घृथावर्षमात्राचरणम् ॥ ५ ॥ चेद्वदश्यं हनिष्यति ।
 तदनुगमनं वेद्य नाऽहं गच्छे न तत्समीपं यास्यामि ।
 ७ ॥ अत्राह् अयोगामी । व ई यं ना छन्दसः ॥ ८ ॥
 ११ ॥ केशं जानाति यत्पुराणं नित्यं यश्च नवं कार्यं तत्त्वयं
 नाति ॥ १२ ॥ तमो मोहः उद्धताः सिता वद्धाः
 तैरिव पादौः ॥ १३ ॥

[नील०] अन्धो नेत्रो येषां ते अन्धनेत्राः ॥ १४ ॥
 : ज्ञानमार्गः एकायनः एकस्य ब्रह्मणः प्रापकः तं दृष्ट्वा तं
 गी ज्ञात्वा मृत्युं संसारम् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति ।
 येतीति पाठे आत्मत्वेन मृत्युरप्येनं प्रविशतीत्यर्थः ।
 । च श्रुतिः “ तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा
 तां स भवतीति ” देवाश्च न देवा अपि तत्र संसारे
 न्न न सज्जति सको न भवति ॥१५॥ सिद्धिं मोक्षम्
 १६ ॥ अकृतात्मा अजितमनाः कृतात्मानं नित्यसिद्धं
 यगात्मानम् आत्मनः स्वस इन्द्रियनिग्रहादन्यत्र इन्द्रिय-
 ग्रहं विना क्रिया यागादिरूप उपायः प्रास्तुपायो नास्ति
 १७ ॥ इन्द्रियाणामप्रमादतः अवहिततया कामत्यागः
 मादः अविहिंसेति छेदः ज्ञानस्य योनिः कारणम्
 १८ ॥ मा च्यवतु तत्त्वान् प्रच्युता मामभूत् यतस्ततः
 भ्य आन्तरंभ्यो बाह्येभ्यश्च विषयेभ्यो नियच्छ निगृ-
 ष्व ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणां समनस्कानां धारणं निग्रह-
 २० ॥ आगमाधिगमात् शास्त्रयुक्तयोर्लभाम्
 गात् चित्तवृत्तिनिरोधात् वशी ईश्वरः तत्त्वे स्वयाथास्त्ये
 न्ये प्रसीदति ज्ञानदानेन अनुगृह्णाति ॥ २१ ॥

ने श्रीमहा० उ० नै० भा० भा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥

[अर्जु०] अन्धेति । अन्धं नेत्रं नायको येषां ते इति
 युः । नेता हस्तधारको येषां ते । अन्धो नेता येषामित्यत्र ।
 अकारान्तत्रा छान्दसी ॥ १४ ॥ एष एकायन-

एक एव सहायहीनो अयते गच्छत्यनेनेति तथा तं पन्थानं
 मृत्युं यमं महान् [महदरूपं त्वदर्शनम् ॥ १५ ॥ अकृ-
 तात्मा अजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥ उदीर्णानां प्रवृत्तानां काम-
 त्यागः येन कामेन प्रेर्यते तत्त्यागः अप्रमादोऽवधानं तत्र
 विषयेदोषदर्शनम् ॥ १८ ॥ शमे उपशमे आत्मवता-
 मात्मवत्त्वादिति शेषः । नियच्छ निगृहाण दोषदर्शनेन
 एतान् विषयान् ॥ १९ ॥ इन्द्रियनिग्रहं स्तौति आगमा-
 धिगतान् श्रुतान् । योगान्, एकाग्रलक्षणान् । वशी अस्-
 तन्त्रतामुपगतः । तत्त्वे ध्येयं चित्सादनपायिनीति शेषः ।
 प्रसीदति साक्षात्कारविषयतां प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्महाभारतम्याख्यायामर्जुनविष्वक्नवाप्याद्योगपर्वणि
 एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[सर्व०] अन्धो नेत्रो वर्त्मज्ञापको येषां तं अन्धनेत्राः ।
 कर्षरि णीचः मूत्रं । यथा “ इन्द्र” वा इ” इति श्रुतिः ।
 यथा अन्धनेत्रा अन्धा यमस्य वशं यान्ति गर्तदौ
 पावात् तथा कामेन वर्त्मप्रापकत्वेवैतानु...मात्मानो
 यमस्य वशं यान्ति ॥ १४ ॥ एकायनं एकमेवायनं वर्त्म
 यत्र पथि निःश्रेयसगमिति । नहि स्वर्गवर्त्मभेदेन
 तत्रापि कर्मभेदः तं-पन्थानमात्मानं तत्त्वज्ञानदृष्टान्तैव
 हेतुना महान् मूर्खा ॥ १५-१६ ॥ नाकृतात्मा चेति ।
 एतेन तत्त्वज्ञानरूपस्य वासुदेवज्ञानस्य यथा न अकृ-
 तात्मत्वमिति दर्शितम् । अकृतात्मत्वं च कृतात्मता-
 ऽभावः । तत्र कृतात्मत्वं व्याचष्टे । आत्मनस्त्विति । आ-
 त्मनः क्रिया संस्कारो ज्ञानयोग्यवापादनं तत्त्वोपाय इन्द्रि-
 यनिग्रहः विषयेष्वेतरणम् ॥ १७ ॥ तस्य हेतुमाह इन्द्रि-
 याणामिति । उदीर्णानां विषयाभिमुत्सृजानां कामो विषयस्तेन
 सहत्यागो विद्योगः । अप्रमादः आत्ममात्रान् । अविहिंसा
 ज्ञानयोनिर्हि संशयोत्पादे तदसंभवान् ॥ १८ ॥ शमे
 विषयं नोपशमे नियच्छ आत्मपूतया विषयेभ्यो निवर्तय ।
 एतां बुद्धिम् ॥ १९ ॥ ज्ञानं ज्ञानसाधनम् ॥ २० ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ७०

श्रीकृष्णस्य कतिपयानाम् निरुक्तिः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छतः ।
नामकर्मार्थवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

श्रुतं मे वामुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।

आगमाधिगतादुपनिषदाधिगतात् । योगात् ज्ञानप्रकारात्
क्रियमाणात् । वशे वशीकृते स्थिरीकृते तत्त्वे आत्मतत्त्वे
तत्तत्त्वं प्रसीदति ॥ २ ॥

इति श्रीमहाभारतेयोगपर्वणि सर्वज्ञनाथपण्डितदीक्षायां
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[उच्छा०] [रन्ध्रयन् तद्वन्] महांस्त्र न सञ्जत
इत्यत्र महान्मृत्युः तत्र भगवद्भक्ते ॥ १५ ॥ नियच्छैतां
यतस्तत् इत्यत्र यतो व्यथते ततः विपयात् नियच्छ ॥ १९ ॥
इति श्रीमहा० उद्यो० व्या० ली० ल० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

[नील०] भूय इति नाम्नां कर्मणां च धर्मवित् भूत्वा
॥ १ ॥ यावद्भिज्जाने तावत् वदामीति शेषः । वस्तुतस्तु
सः अप्रमेयो वाचाभ्रगोचरः ॥ २ ॥ वस्ते आच्छादयति
मायया आवृणोतीति वा वसयति स्तत्राति भुवनमिति वा
वसत्वस्मिन् भुवनमिति वा वासुः स चासौ देवो द्योत-
मानश्च वामुदेवः वसन्ति देवा अस्मिन्निति वा करणप्राम-
स्योद्भवप्रलयस्थानमित्यर्थः । वृहत्वाद्यापकृत्वात् वेवेष्टि
व्याप्नोति सर्वमिति विष्णुः ॥ ३ ॥ मौनात् ध्यानाच्च
योगाच्चेति मा धीवृत्तिः तां स्वस्य उपाधिभूतां मौनादिभिः
धवयति दूरीकरोतीति माधवः, मौनं मुनेः कर्म मननं
शास्त्रतो युक्तिश्च तत्त्रालोचनं, ध्यानं निश्चिते तत्त्वे
चेतसः प्रणिधानं योगस्तस्यैव चेतसो निरोधः । मधुसूदनो
मंधोर्द्वैत्यस्य नामकः श्रीकृष्णः सर्वाणि चतुर्विंशतिसंख्यानि
तत्त्वानि तन्मथत्वात् तत्प्रधानत्वात् मधुहा मधुर्न पृथि-
व्यादीनि हन्ति संहरति गच्छन्ति वा पन्नमिति मधुहा ।
“इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्यस्थे पृथिव्यै सर्वाणि
भूतानि मधु” इति श्रुत्या पृथिव्यादितत्त्वज्ञातस्य मधु-
जर्दनेन निर्देशान् ॥ ४ ॥

[अर्ह०] मे ममं नामकर्मार्थेविन् नाम्नां विष्णुप्रम-
दीनां कर्माणि ध्याप्यादीनि अर्थान् मूर्तिविशेषान् वेतीति
तद्य ॥ १ ॥ नामनिर्वचनं नाम्नां निरुक्तिः यावत् परि-
मितं ज्ञाने स्मरामि ननु सर्वमित्यर्थः । तत्र दैतुरप्रमेय इति

यावत्त्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २ ॥

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वादेवयोनितः ।

वासुदेवस्ततो वेद्यो वृहत्त्वाद्द्विष्णुरुच्यते ॥ ३ ॥

मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत मापन्नम् ।

सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसूदनः ॥ ४ ॥

॥ २ ॥ वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वात् देवयोनितः । वासु-
देवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्द्विष्णुरुच्यते । वसनात् स्थितेः,
वसुत्वात् तेजोमयत्वात्, देवयोनितः देवादीनां दीप्तिरू-
पाणां कारणत्वात्, वृषत्वहुर्मत्वात् (?) ॥ ३ ॥ मौनात्
ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् । सर्वतत्त्वलयत्वाच्च
मधुहा मधुसूदनः । मौनात् ध्यानाच्च निगमः । न च सत्
साधर्म्यभावादार्थान्तरप्रतिपत्तिः । अस्ति च माधवे
मौनध्यानयोर्मकारककारसाधर्म्यं योगात् ध्यानरूपात् सर्वे
गत्यर्थाः ज्ञानार्था इति यावत् । तत्त्वानि महदादीनि
तेषामस्मिन् लयात् मधुहा मधुसूदनः ॥ ४ ॥

[सर्व०] तस्य नाम्ना तत्कर्मणा सहितार्थो नाम-
कर्मार्थः । तद्वित् तद्वेदानात् । प्राप्नुयां जानीयां पुरुषो-
त्तममित्यर्थः ॥ १ ॥ यावत्त्राभिजाने स्मरामि तावद्-
क्ष्यामीति शेषः । एकदेशज्ञाने हेतुरप्रमेयो हीति अनव-
च्छेद्यः कर्मोधिभिर्गुणैरित्यर्थः ॥ २ ॥ वसनाच्छादनात् त-
दुक्तमीशावात्यमिदं सर्वमिति श्रुते । तेन वसुत्वाद्भुशब्द-
वाच्यत्वात् । दीर्घशब्दसः । देवयोनितो देवानां योनिः
कारणं तस्मादेवत्वादिति शेषः । वृषत्वाद्भुपः सेक्ता चेतनः ।
यदुक्तं ‘अप एव ससर्जादौ तासु धीर्यमवास्तुजदिगिति । ततो
विष्णुः छन्दसि तस्यादीनामुपलक्षणार्थत्वात्कृत्प्रत्यय इका-
रश्च ऋकारस्य । एवमन्यास्तपि संज्ञासु प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गादुद्येयम् ॥ ३ ॥ मौनाद्ध्यानादिगिति । मौनं च ध्यानं च
ताभ्यां युक्तो माधवः । गाण्ड्यजगात् संज्ञायामिति
योगविभागाद्भुशब्दः । योगो व्युत्पत्तिनिमित्तं योगादि-
त्यत्र चकारो भिन्नक्रमः । तेन मौनाच्च ध्यानाच्च यो-
गाद्भुशब्दनिमित्तान्माधवं विद्धीत्यर्थः । यद्वा योगादिति
संबन्धादित्यर्थः । तथा च तद्विस्तृतप्रत्ययार्थोऽप्युक्तः ।
ननु योगादित्यत्राप्यारमयोगो धकारस्य निमित्तत्वे-
नोक्त इति ध्याप्यादशनीया ध्यानव्यतिरिक्तस्य तस्या-
भावात् । सर्वतत्त्वमयाच्चेति । सर्वतत्त्वं पृथिव्यादयो
विपयाः ते च सुन्दरसाधननया मधुजर्दनेनोक्ताः । तेषां

कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्द्वैतिवाचकः ।
विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः ॥ ५ ॥
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६ ॥

तत्र ख्यान् असौ तेषां हन्ता सूदनश्चेति मधुहा मधुमूदन-
श्चेति नामद्वयम् ॥ ४ ॥

[लक्षा०] विपुत्वाद्द्विष्णुरुच्यत इत्यत्र विष्णु व्याप्ता-
वितिधातोर्विष्णुः व्यापनशीलः ॥ ३ ॥ मौनाद्धवानाश्च यो-
गाधेत्यत्र माह मान इतिधातोः मा इतिवाणी । व्यै-
चिन्तायामिति धातोः धं ध्यानम् । वा गतिगन्धनयोः रि-
दिन्चनान्त वः ज्ञानयोगः । अर्धवानर्ध इतिवन् तद्गान्मा-
धवः । सर्वसत्त्वमयत्वान् मधुवन् सर्वसामर्थ्यसागसंपहरूप-
त्वाच्च माधव इति पूर्वैणान्वयः ॥ ४ ॥

[नील०] कृपिः कर्षत्यात्मनि सर्वं संहर्तीति कृपिः
सर्वप्रपञ्चधाधावविभूतं सत्तामात्रं, भूवाचकः भवतीति भूः
सत्ता तद्वाचकः कृपिरिति शब्दः । णश्च निर्द्वैतिः सुरं,
विष्णुस्तद्भावयोर्बोत्वर्थयोर्योगात् कृष्णः सन्मात्रानन्दरूपो
भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुण्डरीकं श्वेतपद्मं तत्सदृशं पुण्डरी-
कमिव पुण्डरीकं हृदयकर्मलं धाम वासस्थानं तत्र सन्नपि
अज्ञो न क्षीयते हन्यते वेति पुण्डरीकाक्षः । तथा च
युतिः 'नास्य जरयैतज्जीर्यति न ध्वेनेनास्य हन्यते' इति
ह्रस्वच्च्दोषैर्जगनाद्यादिभिः परमात्मनोऽसृष्टत्वमाह । दस्यु-
त्रासात् जनं दस्युजनं अर्दयति पीडयतीति जनार्दन
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सत्त्वमत्राधितत्वमस्यास्तीति सत्त्वतः "तष्प-
वैमरुद्भयाम्" इति स्मृतौ मत्त्वर्थीयस्तत्प्रत्ययो बाहुलका-
त्सत्त्वशब्दादपि घोष्यः । अत्र सत्त्वेन अत्याज्यः सत्त्वं च
यस्य अत्याजं स मत्त्वतः सत्त्वत एव सात्वतः राक्षसवा-
यसादिवत्कार्ये तद्वितः । आर्षं वेदस्तेन भारतीत्यार्षम औप-
निषदः पुरुषः उपनिषदेद्यत्वाद्योगात् वृषभेश्वरः । तथा
चायं योगः वृषं धर्मं भासयतीति वृषभो वेदस्तेव ईक्षणं
चक्षुरिव ज्ञापकं यस्य सः वृषभेश्वर इति ॥ ७ ॥ न
जायत इत्यजः अनीकजित्सेनाजिन् कृष्णः देवानाम् इन्द्रि-
याणां मध्ये स्वप्रकाशत्वात् । ऋगतावित्यस्मादुत्पूर्वान् अप्
उन् उदकैरेण ऋच्छति प्रकाशत इति उदः दमोऽस्या-
स्तीति दामः दामश्चासाबुदश्चेति दामोदरः । दामादिति
पाठे दम एव दामस्तस्मान् ॥ ८ ॥

[अर्जु०] कृपिर्भूवाचकः शब्दो नञ्च निर्द्वैतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः । कृपिः
कृपिर्धातुः भूरात्मा तद्वाचकः प्रकृतिभागः । निर्द्वैति-

यतः सत्त्वान्न च्यवने यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्त्वनस्तस्मादर्षभाद्रूपभेषजः ॥ ७ ॥
न जायते जनित्राऽयमजस्तस्मादनीकजिन् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमादामोदरो विभुः ॥ ८ ॥

वाचकः निर्वैर्त्तने परिकर्षणे भूरात्मा अनेनेति निर्द्वै-
तिः । नस्थानीयं भोगापवर्गप्रदं कर्म ज्ञानं च तद्वाचकः
प्रत्ययभागः । तद्भावयोगाच्च, तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
भोगापवर्गद्वारेण भवतं भावः तस्य योगाच्चक्रागयो-
जनाच्च जीवभावेन भोक्तृत्वा ईश्वरभावेन भोजयितृत्वा
च । सात्वतः सत्त्वतदुल्लभंभः कृष्णनामा कृष्णो मवती-
त्यर्थः ॥ ५ ॥ पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम् ।
तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ पुण्डरीक-
शब्दवाच्यं परं धाम अक्षयमस्मिन्निति पुण्डरीकाक्षः
तद्भावात् तद्रूपत्वात् । दस्युन् जनान् अर्दयति त्रासयति
हिनस्तीति वा जनार्दनः ॥ ६ ॥ यतः सत्त्वं न च्यवते
यच्च सत्त्वान्न हीयते । सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादर्षभाद्रूपभे-
क्षणः । मात्वतः सत्त्वतदुल्लभंभः कृष्णः सात्वतस्तस्मादि-
त्यर्थः । आर्षभात् श्रेष्ठयान् । शेषं निगद्व्याख्यातम् ॥७॥
न जायते जनित्रा यदृग्मत्तस्मादनीकजनन् । देवानां स्व-
प्रकाशत्वाद् दमादामोदरो विभुः । न जायते यद् यस्मान्
अर्कादीन् जनयति च यस्मान् तस्मादजः । दमाद् दमनान्
शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

[सर्व०] कृपिरिति शब्दो भूवाचकः । कृष्यते
सस्यार्थमिति व्युत्पत्त्या तथाऽयं तद्वनगरो नकारो निर्द्वै-
तिवाचकः अव्ययं जनं विहाय इतराक्षरलोपान् । एवं
च कृपिपदस्यकारलोपे मति कर्तव्यं च प्रत्ययः । तथा चायं
कृष्णः सात्वतकुलजः तद्भवत्वाद्भूनिर्द्वैतः भूमिलोऽस्यभा-
गिषुस्यस्य यो भावः उदाहनं तत्कन्वत्वात् कृष्णो भवति
॥ ५ ॥ पुण्डरीकं हस्तुण्डरीकं धाम स्थानमस्य तच्च
सर्वदाऽक्षयमविनाशि अव्ययमपभ्रयरहितं तस्य भावात्
सत्त्वात् पुण्डरीकमक्षयं धाम तद्यस्य सम्यग्धेन भवतीति
पुण्डरीकाक्षः । जनान् दस्युजनानर्दयतीति जनार्दनः
॥ ६ ॥ न च्यवते नात्यंतं नश्यति सत्त्वान् वडान् । न
हीयते ततोऽस्यशश्रुयो न भवति । तद्भावात् तुल्यभावा-
दुत्पादनाच्च (?) तस्मान्निमित्तत्रयान् सात्वतः । सत्त्व
इति प्रकृतिभागश्चिन्वपि । आर्षभाद्योगान् ऋषभेश्वर
ऋषभं श्रेष्ठमात्मानमीश्वर इति कर्त्रिति नन्थादेल्युः ॥ ७ ॥
न जायते जनित्रा पिता तथाऽनीकजिदिति उभाभ्यां
निमित्ताभ्यामजः । देवानां स्वप्रकाशत्वादुदरः "तोरूप-
वत्यं ज्ञानार्थत्वात् । दमादाम इति दामोदरः ॥ ८ ॥

हर्पात्सुखात्सुखैश्वर्याद्वृषीकेदात्वमश्रुते ।
वाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महावाहुरिति स्मृतः ॥ ९ ॥
अथो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणांमयनाचापि ततो नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥
पूरणात्सदनाचापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ।
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ॥ ११ ॥
सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि समतितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

[लक्षा०] कृषिभूवाचकः शब्द इत्यत्र कृष्यत इति
कृषिभूः तस्यामपि णं सुखं यस्य स कृष्ण इत्यर्थः ॥ ५ ॥
पुण्डरीकं परं धामेत्यत्र पुण्डरीके हृत्पुण्डरीके अक्षः क्षय-
रहितः अक्षं क्षयरहितं पुण्डरीकं मुक्तानां हृत्पुण्डरीकं
यस्य परं धामेति वा पुण्डरीकाक्ष इत्यर्थः ॥ ६ ॥ जनित्रा
जनकेन ॥ ८ ॥

[नील०] हर्पादिति हृष्यत्यनेनेति हृषीकं वृत्तिसुखं
सुरं स्वरूपानन्दः ईश ईशनावान् अतो हृषीकेशः ॥ ९ ॥
अथो न क्षीयते जातु इति विप्रह्वावये उत्तरपदावयवलो-
पेन अथोक्षजः सततोर्वैरूपः संसारधर्मोणासृष्ट इत्यर्थः
॥ १० ॥ पूर्यतीति पुरुः सोदन्त्यस्मिन्निति सः तस्मा-
त्पुरुषः स चासायुत्तमश्च पुरुषोत्तमः असतः कारणस्य सतः
कार्यस्य प्रभवाप्ययात् उत्पत्तिप्रलयस्थानत्वात् ॥ ११ ॥
सत्ये धर्मं ॥ १२ ॥ सत्यात् धर्मान् तत्कलात् प्रसन्नलो-
कावधेरेपि सत्यम् अवाचितम् अतः सत्योऽपि नामतः ।
विशेषेण सौति प्रसन्नवते गच्छतीति विष्णुरित्यर्थः । एवं
जयतीति जिष्णुः ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वात् शश्वद्वत्त्वात्
गशम् इन्द्रियाणां वेदनात् छाभात् प्रकाशाद्वा गोविन्दः
अनर्त्वं मिथ्याभूतं जगत् तत्त्वं सत्यमिव स्वीयसत्तास्फु-
र्विप्रदानेन करोति तेन हेतुना लोकान्मोहयति ॥ १४ ॥
धर्मं नित्यं सन्निधानान् धर्मनित्यः आगन्ता आगमिष्यति
आनुशंसार्यं वरुणां धर्मो मामृदिति कृपां फलम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलखण्डेयं भारतभावरूपे
समतितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

[धर्तु०] हर्पात्सुखात्सुखैश्वर्याद्वृषीकेदात्वमश्रुते ।
वाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महावाहुरिति स्मृतः । महत्स्यो
रोदसी पदवीति महावाहूः । शेषं सुरोधम् ॥ ९ ॥
अथो न क्षीयते जातु यस्मात् तस्मादधोक्षजः । नराणांम-
यनाचापि ततो नारायणः स्मृतः । नराणां जीवानां शृद्धं
नारं शृद्धयनादाश्रयचान् अपिदादादापो नारा इत्याद्यपि

सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥
सत्यात्सत्यं तु गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ।
विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ॥ १३ ॥
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्रवाम् ।
अतर्त्वं कुरुते तर्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४ ॥
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः ।
आगन्ता हि महावाहुरानुशंसार्यमच्युतः ॥ १५ ॥

बोध्यम् ॥ १० ॥ पूरणात् सदनाचापि ततो वै पुरुषोत्तमः ।
असतः सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् । पूरणात् सृष्ट्या
सदनात् प्रलयेन । प्रभवन्त्यस्मात् प्रभवः । अपीयते लीय-
तेऽस्मिन्नित्यप्ययः ॥ ११ ॥ सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं
प्रचक्षते । सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात् सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः । विष्णु-
र्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते । सर्वस्य ज्ञानान्निगमः ।
शेषमृत्तव्यम् ॥ १२ ॥ शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेद-
नाद् गवाम् । अतर्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
गवां चाचां गव्यपचादीनाम् । अतर्त्वं धर्मार्थस्य तत्त्वं कुरुते
॥ १४ ॥ एवंविधो धर्मनित्यो भगवान् मधुसूदनः । आग-
न्ता हि महावाहुरानुशंसार्यमच्युतः । एवं मोहजनकः धर्म-
नित्य इति मकाराकारसामर्थ्यात् भगवान् देवकीपुत्रो
मधुसूदनः । आनुशंसार्यमहिंसासौभाग्यान्ता स्थारजङ्ग-
मेषु प्रवेशे इत्याकारसमानवर्णत्वात् अकारस्य विगमेना-
च्युतः कथ्यते । अन्यत्र प्रकारान्तरं बहुतरं च निर्वचनं
नाप्राप्तमुसंधेयमिति ॥ १५ ॥

इति श्रीमन्महाभारतन्पाट्यायामर्द्धमिभ्रहृतायाऽद्योगपर्वणि
समतितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

[सर्व०] हर्पाद्वृषिः सुखारकं कमिति हि सुजनाम
सुखैश्वर्यादीशः । मही इति छान्दसं रोदस्योर्नाम उर्वा
महीति निघण्टुदर्शनात् । ते वाहुभ्यां विभर्त्तीति
महावाहुः । इकाराकारश्छान्दसः ॥ ९ ॥ अथो न
क्षीयते जातु अनादित्वात् । अथ इति पदमत्येवाशो-
ऽक्षयः अकारो जातुशब्दायै । नराणां जीवानामयनात्
प्राप्तेः ॥ १० ॥ पूरणं सृष्टौ विश्वस्य करोतीति पुरुः ।
उप्रत्ययान्तं "बहुलं छन्दसि" इति श्रुततः सदनमेव सादरं
प्रलये करोतीति सत् । [किन्तं लिङ्गम् । तत्र] "अतिशयने
तमप्" सकाराकारस्य चौकारः । असतोऽनित्यस्य प्रभरो
जनकः । सतो नित्यस्याप्ययः अप्ययत्तं प्राप्नोतीति व्युत्प-
त्त्या सदमश्च सर्वपदेनोच्यते । अतस्तच्छन्दस्तदप्रभवाप्यय-
हेतायुपचारात् प्रवर्तते ॥ ११ ॥ एवं सर्वस्य ज्ञानादि-

एकसततितमोऽध्यायः ७१

एतत्पद्मो भगवद्विपरिणी । म्वरनिनाविन्वरोनि ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सज्जय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्रानमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १ ॥
ईरयन्तं भारतीं भारताना-
मभ्यर्चनीयां शंकरां सज्जयानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिद्यां
पराम्भूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २ ॥
समुद्यन्तं साच्चतमेकवीरं
प्रणेतारमृपमं यादवानाम् ।

त्यत्रापि निमित्ते उपचारः ॥ १२ ॥ सत्ये परब्रह्मणि प्रतिष्ठितः कामेन तस्मात्सत्यान् सत्यो नाम गोविंदो विष्णुरिति निमित्तान्तरं विक्रमणान् व्यापनान् ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वाभिज्ञत्वान् । गवां गोवर्धनधारणेन वेदान् प्राप्तेः । अतस्त्वमसत्यास्त्वमुपादानेन विषयज्ञातं कुरुने तेन मोहयने तत्र स्थिरत्वादिभ्रमं जनयति ॥ १४ ॥ जानृजंत्वमहिंसा कुरुपाण्डवयोरस्वदर्थम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते योगपर्वणि सर्वज्ञनापायणवृत्तटीकायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

[लक्षा०] सत्याऽसत्ये चैत्यत्र सन् सत्ता याति नदयतीति यं असत्ता तदुभयं यस्मात्स सत्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ गोविन्दश्चेतनादभुदित्यत्र चेतनात् ज्ञानात् । गम्यत् गताविति धातोः गां ज्ञानं विन्दवीति गोविन्द इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिधजनार्थवृत्तलक्षणाद्वारे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

[नील०] चक्षुष्मतां भाग्याय स्पृहयामि धन्याश्चक्षुष्मन्त इत्यर्थः चक्षुष्मतां ज्ञानवतां वा परेण । चिन्मात्रेण वपुषा स्वरूपेण ॥ १ ॥ भारतानां पाण्डवानां भारतीं वाचम् ईरयन्तम् अस्मत्सभायां कथयन्तं शंकरां कल्याणकरां बुभूषद्भिः ऐश्वर्यमिच्छद्भिः पराम्भूनां मृतानाम् ॥ २ ॥ उद्यन्तं प्रकटीकृतं देहरूपेणेत्यर्थान् शाश्वतं नित्यम् ॥ ३ ॥ वरेण्यं वरणीयम् ॥ ४ ॥ ऋषिं मुख्यं नारायणं विपश्चितम् आत्मज्ञम् । यतीनां संन्यासिनां कलशमिव कलशं करग्राहम् । समुद्रं योगमुद्रयोपवम् अरिष्टः अहिंसितः नेमिः पादौ यस्य सः अरिष्टनेमिरिति प्राञ्चः अरि-

निहन्तारं क्षोभणं शात्रुवाणां
मुञ्चन्तं च द्विपतां वै यशसि ॥ ३ ॥
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शशुहणं वरेण्यम् ।
बुधन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिगश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४ ॥
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं
हरिं मजानां भुवनस्य घाम ॥ ५ ॥

ष्टनेमिर्नामतः अहिंसितमर्यादः नेमिरिव नेमिर्मर्यादा । गरुडं जातितः । सुपर्णं शोभनपक्षं हरिं ह्वारम् ॥ ५ ॥ [अर्थ०] भारतानामर्चनीयां सृष्टयानां शंकराभित्यर्थः । पराम्भूनां समुद्राणामग्रहणीयरूपामनुपादेयाम् ॥ २ ॥ वाचः समुद्रं अनन्तवाङ्मणेनुत्वान् । यतीनां परित्याजकानां कलसमिव कलसं वृत्तिहेतुत्वेन तृष्णाच्छेदकत्वान् । अरिष्टनेमिनामानं गरुडं हरिं संहारकम् ॥ ५ ॥ यानमन्वो विपनाणि पद्वाक्पान्दनेकशः । विवृतानि यथाप्रजमवधार्याणि सुरिभिः ॥ इति यानसंधिः । सनत्सुजातीयान्तरं मध्ये यानसन्धेरेव संज्ञययाननाम्ना लिख्यं प्रमादत एव यानसंधिसंज्ञा तु संज्ञययानमगवद्यानयोर्मथ्यवर्तित्वान् । (विदुर) प्रजागरसनत्सुजातीये च संज्ञययानप्रसङ्गत एव तेन यानद्रयापेक्षया संधित्वमिति ॥

इति श्रीमहाभारते न्यायान्यायमन्त्रेनिश्चिह्नतायास्तुयोगपर्वणि एकसततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

[सर्व०] भारतानां मदायत्तानां सृजयानां च समर्चनीयां पूज्यां शंकरासुपर्णामर्थत्वात् । बुभूषद्भिर्मृषिमिच्छद्भिः । पराम्भूनां परेणामहं (?) ॥ २ ॥ वाचः समुद्रं बहुवाचामाश्रयं यतीनां समुद्राणां कलशमाश्रयमुपचारेण नेमिः पादौ चक्रवृत् अन्तःस्थित्वान् अरिष्टौ अहिंसितौ यस्त्येति तस्यारिष्टनेमिरिति नाम । गरुडरूपं सुपर्णं सुपर्णं प्रजानां हरिं ह्वारम् ॥ ५ ॥

[लक्षा०] पराम्भूनामग्रहणीयरूपामित्यत्र परामुद्रवसंस्थिता इत्यभिधानान् पराम्भूनां प्राग्भरणानां समुद्राणामिति यावत् । तेषामग्रहणीयरूपाम् ॥ २ ॥ वाचःसमुद्रं कलशं यतीनामित्यत्र यतीनां वाचः समुद्रं समुद्रनिव

सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-

मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।

शुक्रस्य धातारमर्जं च नित्यं

परं परेषां शरणं प्रपद्ये ॥ ६ ॥

त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं

देवास्तुराणामथ नागरसत्साम् ।

नराधिपानां विदुषां प्रधान-

मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

समाप्तं यानसंपिपवं ।

(अथ भगवद्गीतापर्व ६)

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ७२

कुरुप्रति भगवद्गीतापर्वोद्धाररूपः कृष्णप्रतिष्ठित्योः संवादः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

सज्जये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अभ्यभापत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल ।

न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥२॥

त्वां हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितम् ।

धर्तराष्ट्रं सदाहास्यं स्वयं समनुयुद्धरुमहे ॥ ३ ॥

यथा हि सर्वास्वापत्सु पाप्सि वृष्णीनरिन्दम् ।

तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्वस्मान्महतो भयात् ॥४॥

श्रीभगवानुवाच—

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।

करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।

एतद्धि सकलं कृष्ण सज्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ६ ॥

तन्मृतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।

यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ह्युक्त् ॥७॥

अमदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मात्तु मार्गति ।

लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८ ॥

स्थितं, फलज्ञं फलश्रमिव च स्थितं कैश्चिद्बहुवाचा स्तुत्यं
केशिदल्पनाचा स्तुत्यमिति यावत् । अरिष्टनेमिम्, अरिष्टा
अनष्टा नेमिः सुदर्शनचक्रं आक्षाचक्रं वा यस्य तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशतमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

[मीढ०] आदिः कारणम् । शुक्रस्य कर्मजन्यस्य
योऽभूत्तस्य पुण्यादेः धातारं प्रतिमूष्यम् । परेषां विराडा-
दीनां परं श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ निर्माणं रचना जनित्रं जन-
यितारम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रैलोक्यीये भारतभाष्ये
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[सत्य०] आदिः कारणं मध्यः स्थितिहेतुः अन्तो
दिनात्मनः सद्विदितम् । अथ एव नित्यं जनित्रं जनयितारं
परं वित्तम् ॥ ६ ॥

इति महाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशतमोऽध्यायः
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

[मीढ०] संजये इति ॥ १ ॥ मोषं दर्पितं यस्य

१७६

अनुयुद्धरुमहे प्रार्थयामहे ॥ ३ ॥ विवृतान्तरः प्रकाशित-
तभावः ॥ ७ ॥

[अर्जु०] संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिर
इत्यादेर्माधवः समुत्तमात्म्यः सवल्लभ परामर्शमित्यन्तस्य
भावतः पृथिवीभारतवरणेच्छया प्रेरितं दैवं दुर्बोधनादिषु
मोहं [मायां] दर्पं च दृढतरमाधाय विकृर्वाणं कृष्णस्य
मुनीनां भीष्मप्रभृतीनां च बहुना बहुधोषदिश्यमानेन
पौरुषापरपर्यायेण न लहनीयमिति तात्पर्यार्थः । ततो
भगवान् कृष्णोऽपि वल्लवति दैवे निवेशितभावः स्वयम-
वाच्यो जातः ॥ १ ॥ मोषदर्पितं मोषमफलं दर्पितं यस्य
अनुयुद्धमहे प्रार्थयामहे ॥ ३ ॥ संजयो धृतराष्ट्रस्यात्मा
स्वरूपं विवृतान्तर आगोपितभेदः ॥ ७ ॥

[सत्य०] मोषदर्पितं गृह्यदर्पं धीर्वाभावात् । अनुयु-
द्धमहे प्रार्थयामहे ॥ ३ ॥ विवृतान्तरः प्रकाशितभावः
राज्ययो यदब्रवीदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ शान्तिं वैरशान्तिम् ।
आयंयन्धरुम् ॥ ८ ॥

[अर्जु०] अहमस्मि महाबाहो इत्यत्र अस्मि तत्र

यत्तद्वाद्दश वर्षाणि वनेषु ह्युपिता वयम् ।
 छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९ ॥
 स्याता नः समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
 नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १० ॥
 गृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नातुपश्यति ।
 वश्यत्वात्पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११ ॥
 सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मात्तु जनार्दन ।
 मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन्धि म्रियमात्मनः ॥ १२ ॥
 इतो दुःखतरं किन्तु यदहं मातरं ततः ।
 संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३ ॥
 काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मयुसूदन ।
 भवना चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४ ॥
 अविस्थलं दृक्स्थलं माकन्द्री वारणावतम् ।
 अवसानं च गोविन्द किञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५ ॥

वशेऽस्मि ॥ ५ ॥ सोऽन्यात्मा विवृतान्तर इत्यत्र सः धृतराष्ट्रः अन्यात्मा अन्यादृशे स्वपुत्रे आत्मा चित्तं यस्य स तयोक्तः ॥ ७ ॥

[नील०] छद्मना अज्ञातचर्यया ॥ ९ ॥ स्याता स्यास्यति नः अस्माकं तस्मिन् चतुर्दश वर्षे स्वं राज्यं गृह्णीतेत्यस्मिन् न अहास्म न त्यक्तवन्तो वयम् ॥ १० ॥ मातरं संविधातुं सम्यक् पोषयितुं ततः तत्रस्थामित्यर्थः । मित्राणां कर्मणि पठ्यी । मातुरिति पाठे अन्ततोऽन्येषां वणिक्प्रभृतीनां नागरिकाणां परित्यागेऽपि मातरं मित्राणि च विदुरादीनि संविधातुमिति प्राग्वन् ॥ १३ ॥ काशिभिः राजभिः नाथेन नाथवता भवदनुमहान् शक्तेनापीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अबसीयते संस्थीयतेऽस्मिन्नित्यवसानं यावज्जीवनं वासस्थानम् ॥ १५ ॥ नः अस्माकं कृते भरताः भरतवंश्या भीष्मादयः मा नशन् मा नश्यन्तु ॥ १६ ॥ तानपि भरतानपि ॥ १७ ॥ कुले इति द्वाभ्यां गवैजा दौपसंततिरुक्ता ॥ १८ ॥ द्विजाः अर्थिनः ॥ २० ॥ प्रेतसत्त्वान् प्रगतयुद्धेर्धृतादित्यर्थः ॥ २१ ॥

[अर्जु०] [समं संधिम् । असममसदृशम् ।] निर्व्युपिता उपिताः । छद्मना गुप्त्या ॥ ९ ॥ स्याता स्यास्यति समये नियमे तस्मिन् काले धृतराष्ट्र इति युधिष्ठिरः वेद । नाहास्म न त्यक्तवन्तः । समयं यत् तव नोऽस्माकम् ब्राह्मणा विदुरित्यर्थः ॥ १० ॥ गृद्धो लुब्धः । मन्दस्य मूढस्य दुर्बोवनस्य ॥ ११ ॥ [अन्ततः शेषतः ।] शं

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
 वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६ ॥
 न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
 स्वाम्यमात्मनि पत्वाऽज्ञावतो दुःखतरं तु किम् १७ ॥
 कुले जातस्य वृद्धस्य परवितेषु गृद्धयतः ।
 लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता हियम् ॥ १८ ॥
 हीर्हिता वापते धर्मं पर्षो हन्ति हतः श्रियम् ।
 श्रीर्हिता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याधनं वयः ॥ १९ ॥
 अधनाद्धि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः ।
 अपुष्पादफलाद्दूसाधया कृष्णः पतत्रिणः ॥ २० ॥
 एतच्च मरणं तात यन्मत्तः पतितादिव ।
 ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१ ॥
 नातः पापीयर्सां काञ्चिदवस्थां शम्बरोऽत्रवीत् ।
 यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२ ॥

कल्याणं विधातुं कर्तुम् ॥ १३ ॥ अवसानं शेषम् ॥ १५ ॥ मानशन् मा नश्यन्तु ॥ १६ ॥ स्वाम्यं प्रमुत्वम् ॥ १७ ॥ कुले जातस्यापि बुधस्य परिपक्वज्ञानस्यापि लोभः परस्वजिष्यया प्रज्ञानमूहापोहज्ञानं हियमकार्याश्रितकर्तम् ॥ १८ ॥ मनो धर्मं स्वभावत इति लोभाद्धिपु सर्वत्र योजनीयम् । अधनं वच इति प्रायशः पाठः ॥ १९ ॥ अस्वात् निर्धनात् । प्रेतसत्त्वान् गतान्तकालान् असवः प्राणाः ॥ २१ ॥ प्रातः श्वः ॥ २२ ॥

[सर्व०] छद्मनाऽज्ञातवासने ॥ ९ ॥ तस्मिन् समये कृतनियमपालनानन्तरमस्माकं राज्यदानसमये प्रतिज्ञायामिति चिन्तयित्वा नाहास्म न त्यक्तवन्तः ॥ १० ॥ अंततोऽन्येषां परित्यागेऽपि शं क्षेमं मातुर्मित्राणां वा विधातुं कर्तुं न शक्नोमि ॥ १३ ॥ आत्मन्येव स्वाम्यं प्रमुत्वमस्तीति मत्वा ॥ १७ ॥ लोभे दौषमाह । कुले जालस्येति वृद्धस्य ज्ञानेन प्रज्ञानं दौषगुणज्ञानं पुरुषस्य स्वभावतः स्वदोषात् ॥ १८ ॥ श्रीर्हिता पुरुषं हन्ति लोभेन ॥ १९ ॥ वित्तार्जनाभावे दौषमाह—अधनादिति ॥ २० ॥ प्रेतसत्त्वात् प्रगतमनसः ॥ २१ ॥

[लक्षा०] पुरुषश्च हतस्वतामित्यत्र अर्शवानर्श इति वन् धनवानेव स्व इत्युच्यते । तस्य भावः स्वता तां हन्ति ॥ १९ ॥ अस्वतः अधनात् ॥ २० ॥ यद्दस्मात्पतितादिवेत्यत्र अस्मात् मदादिजनात् पतितात्पुरुषादिव एतच्च मरणम् ॥ २१ ॥ यच्च नैवोद्यतः प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यन् इत्यत्र उद्यतः सन्नद्धः ॥ २२ ॥

घनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वघना नराः २३ ॥
ये घनादपकर्षन्ति नरं स्ववलमास्थिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथन्ति नरं च तम् ॥ २४ ॥
एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वन्तिरे जनाः ।
श्रामायैके वनार्यैके नाशायैके प्रवञ्जसुः ॥ २५ ॥
उन्मादमेके पुष्पन्ति वान्यन्ये द्विपतां वशम् ।
दास्यमेके च गच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६ ॥
आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्धयस्य निमित्तं धर्मकामयोः २७ ॥
यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८ ॥
न तथा वाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैधितः २९ ॥
स तदाऽऽत्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान् गृहयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३० ॥

[नील०] धर्म धर्मकारणं सर्वं यद्दानादि ये अध-
नास्ते मृता एव ॥ २३ ॥ एतां निर्धनेताख्याम् एके ना-
गरिकाः प्रामाय वृषामवासार्यं वनायास्मदादयः नाशाय
मरणाय ॥ २५ ॥ आपत्पदार्यमाह श्रियो विनाश इति
तद्वि श्रीर्हि ॥ २७ ॥ धर्म्यं देहद्वज्जन्मावात् प्राप्तं न तु
दारिद्र्याचपराधजं मरणं तच्छान्धतम् अनिमित्तमित्यर्थः
समन्तात्सर्वत्र अपरिहृत्यमिति शेषः । नात्येति नाति-
प्रामति ॥ २८ ॥ यदा संपत्काले आत्मापराधेन चित्त-
दोषेण रागादिना नात्मानं चेत्यस्य न चात्मानमित्यर्थः
॥ ३० ॥ अस्य व्यसनस्य निर्वहेण नाशनिमित्तम्
॥ ३१ ॥ तत्तदा सर्वदेत्यर्थः मनुजः क्रोधः स तद्दानेवेत्यर्थः
शुभ्रति पार्ष्णित्र्ये न जानाति ॥ ३२ ॥ एवं श्रिया
शुचानां नम्यप्रामिमुक्त्वा तेषामुद्धारोपायमाह तस्येति ।
तस्य श्रीमतः अविद्यया निद्राणम्य प्रज्ञा विरेकः स एव
प्रयोधो जागर्णयन् प्रज्ञाचक्षुः पुमान् तरिष्यति अवि-
द्याभित्ति नोयः ॥ ३३ ॥ तरणे व्रममाह—प्ररोति । धर्म
परोतीति शेषः । नाय धर्मस्य हीनकारणाश्रितृत्तिहे-
तुश्रेयोभूतिविदेशः । हीनोनेन कृत्रो धर्मोऽप्यधर्मं गृहेति
भावः ॥ ३५ ॥ अहीनः तिर्यग्पराधरशुभ्यो न गनुष्य
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

[शत०] प्रामाय विनाशनाशाय । घनाय धंदादित्या-

न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निर्वहेण ।
सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१ ॥
तत्तदा मनुजैवैति स भूयः संपुञ्जति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निपेयते ॥ ३२ ॥
पापकर्मतया चैव संकरं तेन पुष्पति ।
संकरो नरकार्यैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३ ॥
न चेत्पुण्ययते कृष्ण नरकार्यैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तरिष्यति ॥ ३४ ॥
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य हीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५ ॥
हीमान् हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिषेधते ।
श्रीमानस याचद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६ ॥
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
नाधर्मं कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते ॥ ३७ ॥
अहीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८ ॥

नाय । नाशाय अपरिह्येयदेशान्तराय ॥ २५ ॥ आपत्
घननाशः । श्रियो विनाशो धर्मकामयोश्च अस्य विनाशस्य
तत् प्रसिद्धं निमित्तं हि पश्य ॥ २७ ॥ द्रव्यनाशकारण-
मभिधाय कालकृतमापदमाह यदस्येति । धर्म्यं कालधर्माद-
नपेतं शाश्वतमवश्यंभावित्वात् लोकवर्त्म सर्वजनसाधारणं
समन्तात् सर्वैरपि दिव्यादिव्यैर्हेतुभिः ॥ २८ ॥ स नप्राप्यैः
व्यसनं घननाशम् ॥ ३० ॥ न प्रभवन्ति नातिनामन्ति ।
निर्गृहणां निन्दाम् ॥ ३१ ॥ मनुजः शोकम् ॥ ३२ ॥
[अनुयाय अनुगम्य ।] संकरं पापयोण्यादिविप्लवम्
॥ ३३ ॥ अहीको नैव स्त्री स्त्रीधर्माणां लज्जायाः प्राधा-
न्यात्, विमूढो नैव पुमान् प्रज्ञाप्रधानत्वात् पुंसः, अनुभव-
त्वात् नपुंसकम् ॥ ३८ ॥

[स्वर्ग०] ते धर्ममर्थं कामं च द्वेष्यस्य प्रमथन्ति ।
नरं च द्वेष्यम् ॥ २४ ॥ एतां मदीयाम् । मरणं गृह एव
प्रामाय फदिन्द्यत्र प्रामे वस्तुं प्रवञ्जसुः गृहान्निर्गताः
नाशाय मरणाय ॥ २५ ॥ आपत् श्रियो विनाशस्था
मरणादतिरिच्यते तस्य तस्याः श्रियो हि यस्यादस्य पु-
रुषस्य धर्मकामयोर्निमित्तं यथादिपृष्टादि च । तदित्यत्र
पञ्चमर्थः । एवं च धर्मरामान्नावादापन्नः परलोकेऽहो-
पयोर्दतः ॥ २७ ॥ मरणान्तिरेकं दर्शयितुं मरणस्या-
नववामामाह—यदस्येति । धर्म्यं मानुषधर्मप्राप्तं शाश्वत-

ह्रीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ।
 तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९ ॥
 तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
 यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिषाः ॥ ४० ॥
 ते वयं न श्रियं हानुमलं न्यायेन केनचित् ।
 अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु त्व् ॥ ४१ ॥
 तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
 प्रशान्ताः शमभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ॥ ४२ ॥
 तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्म क्षयोदया ।
 यद्वयं कौरवान्दृष्ट्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्तुमः ॥ ४३ ॥
 ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
 तेषामप्यवयः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४ ॥
 ज्ञातयथैव भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
 तेषां वयोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ४५

मनादि । लोकर्त्वं लोकरसाधारणं वर्त्म तन् । सम-
 न्तात् सर्वतः सर्वभूतानां मध्ये न कश्चिदत्येति अतिक्रामति
 ॥ २८ ॥ निगर्हणां निन्दाम् ॥ ३१ ॥ मनुः शोकः
 ॥ ३२ ॥ सद्धर् धर्मसद्धर्मम् ब्राह्मणाः क्षत्रधर्ममित्यादि
 ॥ ३३ ॥ प्रज्ञा विवेकः ॥ ३५ ॥ तस्य धर्मस्य ॥ ३६ ॥
 कार्ययोगः कर्तव्यो योगस्तद्दृहः न बुद्धिं कुरते अवोऽन्य-
 थवर्तते ॥ ३७ ॥ अह्नोको विमूढो भवति सत्क्रियाऽस्मा-
 वात् न स्त्रीति विमूढत्वान्न पुमान् ॥ ३८ ॥

[नील०] इदं ह्रीमत्त्वं ते स्वया मयि दृष्टम् ॥ ४० ॥
 अत्र त्रीनिमित्तं नः अस्माकम् ॥ ४१ ॥ प्रथमः कल्पः
 सुख्यः पक्षः समभूताः निर्वैरत्वं गताः ॥ ४२ ॥ रौद्रकर्म
 रौद्रकर्मणां सुपां सुलुगिति सप्तम्याश्च (?) लुक् । क्षयोदया
 क्षयपूर्वक उदयो यस्यां सा रौद्रकर्मणां परमा काष्ठेति
 संबन्धः ॥ ४३ ॥ असंबद्धाः अवाग्न्यवाः अवयवः वयविरुद्धं
 पालनम् ईदृशा इति वान्धवा आर्या अत्रवधश्च ये तेषा-
 मवयवः कार्य इति क्रिमाश्चर्ममित्यर्थः ॥ ४४ ॥ तदेवाह-
 ज्ञातय इति । भूयिष्ठाः अतिमहान्तः ॥ ४५ ॥ कपालं
 भिक्षापात्रम् ॥ ४७ ॥ यथा येन प्रकारेण जागतः कुलप-
 रंपरया प्राप्तत्वं पश्येति योजना ॥ ४८ ॥ बलमिति ।
 नीतिमेव बलं कृत्वा युध्ये योत्स्ये जयपराजयौ तु आत्म-
 च्छन्दे स्वेच्छया न भवतः तथा तद्वत् भूतानां जीवितं
 मरणं स्वेच्छया न स्तः ॥ ४९ ॥ पराजयभयाद् व्यपयानेऽपि
 अपचयः क्षयव्ययौ च दृष्टौ भवत एव अपचयो दीनता
 क्षयो मरणम् । तत्र हेतुः व्ययः द्रव्यादेर्नाशः ॥ ५२ ॥

पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रवन्धवः ।
 स नः स्वयमोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६ ॥
 शुद्धः करोति शुश्रूषां वैश्या वै पण्यजीविकाः ।
 वयं वधेन जीनामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७ ॥
 क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
 आ आनं हन्ति दादाहं पश्य धर्मो यथागतः ४८ ॥
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
 बलं तु नीतिमात्राय युध्ये जयपराजयौ ॥ ४९ ॥
 नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
 नाप्यकाले सुखं प्राप्य दुःखं वापि यदृत्तम् ॥ ५० ॥
 एको ह्यपि बहून् हन्ति ग्रन्थेकं बहवोऽप्युत ।
 शूरं कापुरुषो हन्ति अयदास्वी यदास्विनम् ॥ ५१ ॥
 जयौ नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः ।
 तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२ ॥

[अर्जु०] अवति रक्षति ॥ ३९ ॥ अलं शक्ताः ॥ ४१ ॥
 कल्पः पक्षः । प्रशान्ताः त्यक्तक्रोधाः । संभूताः समतां
 प्राप्ताः । अस्तुवीमहि प्राप्नुयाम ॥ ४२ ॥ ईदृशाः संबन्धिन
 आर्याश्च ॥ ४४ ॥ क्षत्रवन्धवो निन्दितक्षत्रियाः ॥ ४६ ॥
 कपालमिति तत्सदृशापात्रम् ॥ ४७ ॥ यस्य धर्मो यथागतः
 यस्य वर्णस्य धर्मो वेदलक्षणः यथा यं प्रकारं गतः प्राप्तः
 पश्येति पठित्वा वाक्यार्थं कर्म वदन्ति ॥ ४८ ॥ कलिः
 कल्हः चतुर्थयुगमवतारो वा । बलं सेना नीतिमात्राय
 नीतिरक्षणाय । हठं दैवे बले योगोक्त्यं वा ॥ ४९ ॥ नात्म-
 च्छन्देन न स्वेच्छया ॥ ५० ॥ व्यपयाने पलायने ॥ ५२ ॥

[सर्व०] तदेवं श्रियो ग्रहणे लोभदोषमुक्त्वा तदभावे
 च मरणमभिधाय पूर्वपक्षमल्पदोषत्वाद्ब्रूहाति । ते वयमिति
 ॥ ४१ ॥ प्रथमः कल्पः प्रथमः प्रकारः । समभूतास्तु-
 ल्यमुखदुःखाः । असंबद्धा वान्धवा ईदृशा इत्यन्वयः
 ॥ ४२ ॥ कपालं भिक्षापात्रम् ॥ ४७ ॥ यथागतो यं
 प्रकारं प्राप्तः ॥ ४८ ॥ बलं सैन्यं नीतिमात्राय
 नीतिप्राप्तोऽप्यकपालनाय हवे युद्धे उत्साहाभावे दैव इति
 यावत् ॥ ४९ ॥ तथैवोभयोर्दृष्टः अपचयो हानिः किन्तु
 व्यपयाने पलायने एवं क्षयो नाशो व्ययश्च दृष्टौ ॥ ५२ ॥

[लक्षा०] तानि राष्ट्राण्यधीमहीत्यत्र तानि राष्ट्राणि
 प्राप्य वेदशास्त्राण्यधीमहीति योजना ॥ ४३ ॥ भवे
 जयपराजयावित्यत्र भूमास्तावात्मनेपदमिति वचनान् भवे
 प्राप्नोमि ॥ ४९ ॥ व्यपयाने क्षयव्ययावित्यत्र व्यपयाने
 पलायने ॥ ५२ ॥

सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ।
 हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३ ॥
 पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
 यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ५४ ॥
 अन्ततो दयितं घान्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
 तस्याङ्गवलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृनपश्यतः ॥ ५५ ॥
 निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ।
 ये ह्येव धीरा हीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ॥ ५६ ॥
 त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ।
 हत्वाऽप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ॥ ५७ ॥
 अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ।
 शेषो हि बलमासाद्य न शेषमनुशेषयेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ।
 जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ॥ ५९ ॥
 युद्धं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ।

[नील०] विजयोऽप्यजयः पराजय एव इष्टजननाशा-
 दित्वाह—यस्येति ॥ ५४ ॥ दयितं पुत्रादि हे अङ्ग बलही-
 नस्य जातिबलहीनस्य ॥ ५५ ॥ यवीयान् कनिष्ठः अनु-
 दायः पश्चात्तापः ॥ ५७ ॥ अनुबन्धो दोषोत्पादः स च
 पापः कष्टप्रदः शेषः शत्रोः शेषं स्वस्य ॥ ५८ ॥ अनिर्दृष्टेन
 अस्वयमेन ॥ ६१ ॥ अत इति यतः अन्तरं छिद्रं नित्यम्
 अपरिहार्यम् अतो हेतोः अन्ततोऽन्यथा स्वस्य शत्रोर्वो
 नाशं विना शान्तिर्नास्ति ॥ ६४ ॥ अयं दोषः नाशारयः
 अन्तत इत्येतद्व्याप्ये पौरुषेय इति साधनेन ॥ ६५ ॥
 द्विपतां मूलपातेन फलनिर्गृह्णतिः निष्पष्टकराज्यप्राप्तिः
 इडा प्रदीना स्वान् तावता च नृशंसतरं न भवेत्
 नृशंसं तु भवेद्वैदित्यर्थः । अत, शम एव श्रेयानिति
 भावः ॥ ६६ ॥

[धर्त०] हतस्य मारिताय समौ उभयफलसंपन्नात्
 ॥ ५३ ॥ दयितं प्रियम् । अजायतः पुत्रः ॥ ५५ ॥
 निर्वेदो वैराग्यम् ॥ ५६ ॥ यवीयान् कनिष्ठः । अनुशयः
 पश्चात्तापः ॥ ५७ ॥ अनुबन्धो वैरप्रवादः पापहेतुत्वात्
 शेषस्य स्तुतेभ्योऽप्यनिरत्येन न शेषमनुशेषयेत् नि.शेषं कृत्यानि
 सनाकते छिद्रं अ.नव शेषम् ॥ ५८ ॥ पौरुषेयः पुरुष-
 र्वाक्यो बलवान् सार्वाभिभावकः । आभिर्मनस्तापः ॥ ६५ ॥
 तस्य वैरस्य शान्तिर्मनसो निर्गृह्णतिः यथा बलप्रत्यभि-
 कारदृष्टिस्तथा मूलपातेन वैरनिदानपातेन निर्गृह्णतिः नि-

जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ॥ ६० ॥
 अनिर्दृष्टेन मनसा ससर्प इव वेदमनि ।
 उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विमुच्यते ॥ ६१ ॥
 अक्रीति सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ।
 नहि वैराणि श्चाम्यन्ति दीर्घकालघृतात्नपि ॥ ६२ ॥
 आख्यातारश्च विच्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले ।
 न चापि वैरं वैरणं केशव व्युपशाम्यति ॥ ६३ ॥
 हविषाधिर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ।
 अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ॥ ६४ ॥
 अन्तरं लिप्तमानानामयं दोषो निरन्तरः ।
 पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयवाधनः ॥ ६५ ॥
 तस्य त्यागेन वा शान्तिर्मरणेनापि वा भवेत् ।
 अथवा मूलपातेन द्विपतां मधुसूदन ॥
 फलनिर्दृष्टिचिरिद्धा स्यान्न नृशंसतरं भवेत् ॥ ६६ ॥

पत्तिः इद्धा पुष्टा । (न) नृशंसतरं भवेत् बहुमारणा-
 भावात् ॥ ६६ ॥

[सर्व०] प्रन् अवश्यं हन्यते ॥ ५३ ॥ तेन यदि
 दैवात् कृतस्तस्य पराजयः जीवत एव ॥ ५४ ॥ अङ्गं
 सैन्यम् ॥ ५५ ॥ [अवरमुत्तमम्] यवीयान् हीनः
 ॥ ५७ ॥ पापानुबन्धः जेतुर्दुःखहेतुरुत्तरोत्तरप्रवादः ।
 शेषस्य युद्धे शेषितस्य परसैन्यस्य । अनुबन्धमेवाह-
 शेषो हीति । न शेषं जेतुः शत्रोः ॥ ५८ ॥ अशेषाव-
 स्थाने दोषमाह उत्सादयतीति ॥ ६१ ॥ शेषावस्थाने
 दोषमाह—नहीति ॥ ६२ ॥ आख्यातारः पितृवधादे-
 रज्ञातस्य कथयितारः विच्यन्ते भवन्ति पुमान् वीरभ्ये-
 द्विद्यते ॥ ६३ ॥ अतः शेषनाशादन्वया शेषस्यापनेन
 अन्ततः दोषान्त्रित्यमात्मनोऽन्तरं छिद्रं संभवति ॥ ६४ ॥
 अयं स्वयं तस्यान्तरं लिप्तमानं तथाप्ययं दोषो वैरदृ-
 द्विरूपः । तदाह पौरुषेयः पुरुषप्राप्तियोगः रमरणः
 त्यागेन वैरत्यागेन तस्याधिशान्तिनिर्गृह्णत्या मनसो मरणेन
 तस्य मनोविच्छेदरूपत्वात् ॥ ६५ ॥ मूलपातेन वैरनि-
 शेषेन फलनिर्गृह्णतित्वादि ॥ ६६ ॥

[हस्त०] हत्वाऽप्यनुशय इत्यत्र यस्य परान् हत्वापि
 नित्यमनुशयः अनुदायः अनुकूलः दायः आशयो युधिः ।
 तपुत्रादिषु आनुबन्धवत्त्वम् ॥ ५७ ॥ अस्य अनुबन्धः
 प्रलापः । तस्यार्थे तदेवार्थां शेषः शत्रुशेषश्च अपयतिष्यते ।

या तु त्यागेन शान्तिः स्याच्छते वय एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद्विपतामात्मनस्तया ॥ ६७ ॥
न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८ ॥
सर्वया यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ॥ ६९ ॥
प्रतिघाते तु सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
तच्छुनामिव संपाते षण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७० ॥
लाङ्गूलचालनं श्वेडा प्रतिघाचो विवर्तनम् ।

न शेषमवशेषयेदित्यत्र शेषं स्वपितृहन्तुः शेषम् ॥ ५८ ॥
दोषवैराख्यदोषः । निरन्तरः निरवकाशः ॥ ६५ ॥
तस्य त्यागेन वा शान्तिरित्यत्र त्यागेन देगत्या-
गेन प्राणत्यागेन कलहकारणीभूतवित्तत्यागेन वा ।
फलं निवृत्तिरित्येत्यत्र । अथैतस्य स्वस्मादुपहृतवित्तस्य
निवृत्तिः ॥ ६६ ॥

[नील०] त्यागेन राज्यस्येति शेषः । तद्वत् राज्यं
विना द्विपतां संशयात् किं शत्रवश्चिद्रे प्रहरिव्यन्ति उत
उपेक्षां करिष्यन्त्येवंरूपान् आत्मनः अष्टथीकृत्य सद्यः
समुच्छेदात् नागसंभवान् अतो राज्यत्यागो न युक्त इति
भावः ॥ ६७ ॥ सिद्धान्तमाह—न चेति ॥ ६८ ॥ सर्वया
सामदानमद्रेः राज्यार्थं यतमानानां युद्धं प्रसिद्धम् अवश्यं
कर्तव्यमित्यर्थः न तु अपराक्रमः हीनत्वं युक्त इति शेषः
॥ ६९ ॥ दारुणं युद्धं तच्छुनामिव निन्धमित्यर्थः ॥ ७० ॥
दृष्टान्तं विवृणोति लाङ्गुलेति । अत्र लाङ्गुलेन ध्वज
उपमीयते, श्वेडा ध्वनिकौटिल्यं परस्परच्छिद्रान्त्वेपणं च,
प्रतिघातः परस्परानिन्दा स्वप्रशंसा च, विवर्तनं भूमौ
लुण्ठनं, दन्तदर्शनं मुगस्य व्यादानेन, आरावः भयं पक्षे
सिंहनादः ॥ ७१ ॥ सर्वथेति अनादरे राज्यत्याप्राप्तिः युद्धे
कुलक्षयः प्रणिपाते तु दौर्बल्यप्रसिद्धिः ॥ ७३ ॥ अन्त्यः
पक्षोऽपि न सेत्स्यवीत्याह—पितेति द्वाभ्याम् ॥ ७४ ॥
प्रहास्यति न स्वीकुरिष्यति ॥ ७५ ॥

[अञ्ज०] त्यागेन वैरमूलत्यागेन शान्तिरेव निवृत्तिः
तद्वत् इद्धां फलनिष्पत्तिं विना शान्तिरपि वय एव स इति
वचनविशेषणम् । वैरे मति दोषमाह संशयादिति । संशयात्
द्विपतां चात्मनो वा द्वयोरेवातिसंशयः ॥ ६७ ॥ तन् फल-
याहृत्यं प्रणिपातेन अञ्जलिन्ध्यादिना गुरुवमदैन्यान् ।
सर्वया परोक्षप्रकारानुमत्यापि ॥ ६८ ॥ अयुद्धं युद्धा-
नारम्भं सान्त्वे सास्त्रि अपराक्रमं सान्त्वप्रयोजुः पगक्रम-

दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१ ॥
तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सोऽपि तदामिपम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कथन ॥ ७२ ॥
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३ ॥
पिता राजा च दृढश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पृथ्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४ ॥
पुत्रस्नेहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माघव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५ ॥

हीनम् ॥ ६९ ॥ सान्त्वस्य प्रतिघाते अशक्तोऽयमिति विना
एकस्य दारणाकारेण प्रवृत्तत्वान् संपाते सामर्जनं ॥ ७० ॥
लाङ्गूलचालनं दैन्यसूचनं, श्वेडा याश्चाध्वनिः प्रतिगोत्रः
प्रतिद्वेषवासनं, विवर्तनं भूमौ लुण्ठनं सत्यासत्याकायपरि-
वर्तनं वा, दन्तदर्शनं युद्धाय शत्रुदर्शनम्, आरावः परतर्ज-
नाय गर्जनमिति शेषः ॥ ७१ ॥ सर्वथा सर्वप्रकारम् एतदं-
ङ्गूलचालनादिकं दुर्बलेषु बलीयसामनुचितं तेषां दैन्या-
स्पृशत्वान् बलवत्तया प्रसिद्धत्वान् दुर्बलेषु पुनर्लाङ्गूलचाल-
नादि दैन्यसूचकेन विरोधे सति प्रणिपाती प्रणिपतनशीलः
दुर्बलः हि यस्मान् ॥ ७३ ॥

[सर्व०] तद्वत् वचनं वयः अहोऽयसौ हत
इत्यर्थः । समुच्छेदाप्रवृत्तावप्यात्मनो द्विपतां समुच्छेदः
संशयात् संशयेन यदि कथञ्चित्त्यान् ॥ ६७ ॥ तदाज्यम्
॥ ६८ ॥ सान्त्वे प्रतिहते वृषितं यगुद्धं तदपगक्रमम् ।
(शत्रु) प्रवृत्तेरेव पराक्रमत्वान् । पगक्रमस्यान्त्यप्रयोगो-
प्यपगक्रमत्वादर्शितिकर इत्याशयः ॥ ६९ ॥ दारुणं
युद्धं यद्यवर्तते तत्र शून्यां संपाते युद्धे इव सान्त्वनानि-
मित्तत्वमुपलक्षितं दृष्टम् । यथा तत्र सान्त्वना सान्त्वप्र-
वृत्तिस्तथापि तत्र अत्र प्रवृत्तिरेवेति भावः ॥ ७० ॥ श्वेडा
प्रीत्या वीरः प्रतिवीरः प्रतिपक्षदुस्तरवानुद्वल्य वीरः
निवर्तनम् भूमिदुर्जनम् । ननु दन्ताना दर्शनम् । लाया-
दर्शनम् । आरावः परुषगद्-करणम् ॥ ७१ ॥ नान्ववमा-
न्त्वमनुपाय एषेत्यत आह । सर्वथेति । प्रणिपाती
दुर्बल इति प्रसिद्धमेव । अतो अनादरविरोधे युद्धसान्त्वे
इति यावन् । अत्र एतदुचितं बलीयसां दुर्बलेषु । एतदि-
त्यत्र विरोधानादस्य वक्ष्यमाणत्वान् । अज्ञातविशेषतया
न्युपसक्तम् । तस्मादस्माकमपि बलवत्तया प्रसिद्धित्वेषु
सान्त्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ तथा च हेतवंतरमाह
पितेति ॥ ७४ ॥

तत्र किं मन्यसे कृष्ण मातृकालमनन्तरम् ।
 कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६ ॥
 ईदृशेऽन्यथैकच्छ्रेस्मिन्कमन्यं मयुसूदन ।
 उपसंगप्रमहोमि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७ ॥
 म्रियश्च म्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 को हि कृष्णास्ति नस्त्वाहृक् स वै निश्चयवित्पृहूत् ७८

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
 उभयोरेव वामर्थं यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९ ॥
 शमं तत्र लभेयं चेशुष्मदर्धमहापयन् ।
 पुण्यं मे सुमहद्भ्राजंश्चरितं स्थानमहाफलम् ॥ ८० ॥
 मोक्षयेयं मृत्युपाशात्संरन्ध्रान् कुरुभृञ्जयान् ।
 पाण्डवान् धार्तराष्ट्रंश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

न मथैतन्मतं कृष्ण यच्च यायाः कुरुन्प्रति ।
 सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२ ॥
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगम् ।
 तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३ ॥
 नहि नः श्रीणयेद्दृष्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
 न च सर्वामरैश्वर्यं तव द्रोहेण माधव ॥ ८४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीभगवानुवाच—

जानाम्पेतो महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
 अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ८५ ॥
 न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
 क्रुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्यैवतेरे मृगाः ॥ ८६ ॥
 अथ चेत्ते प्रवर्तेत मयि किञ्चिदसांप्रतम् ।
 निर्देहेयं कुरुन्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७ ॥
 न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम् ।
 अर्थमाप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
 कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ८९ ॥
 विष्वक्सेन कुरुन् गत्वा भरतान् शमयन्प्रभो ।
 यथा सर्वे सुमनसः सह स्वाम सुचेतसः ॥ ९० ॥
 भ्राता चासि सखा चासि धीमत्सोमं च म्रियः ।
 सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ९१ ॥
 अस्मान्केच परान्केच वेत्थार्थान्केच भाषितुम् ।
 यद्यदस्मद्भितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२ ॥
 यद्यधमेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
 तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३ ॥

[लक्षा०] [पुनः । स्वात्मानं । प्रत्यागमने] तच्छु-
 नामिव गोपात इत्यत्र । गोपाते गोमरणे ॥ ७० ॥

[नील०] ते त्वत्संन्धिनि मयि चेत् कुर्वन्तम्
 असांप्रतम् अयुक्तं बचनन्धादि प्रवर्तेत तदा निर्देहेयं कुरु-
 नित्यन्वयः ॥ ८७ ॥ कुरुभृत्वा तथा वदेति शेषः ॥ ९० ॥
 वदीति अधमेण सान्त्वं नो राज्याधार्हाणां पञ्च ग्रामदा-
 नेन । अधमेण इतन्त् सूतेनैव राज्यप्रन्धादानं । बृहदधा-
 दशहृदयस्य प्राप्तत्वात् । यद्यद्धमेणिति सत्यं वेति च पाठे
 त्यनृतवत् धर्मसंयुक्तव्यमर्हिदाप्राधान्येन बोध्यम् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभारते उद्योगपर्वणि नैऋत्यर्धे पाठ-
 भारतीये द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[अर्ह०] उपसंगप्रमहोऽन्तं प्रमृत् ॥ ७७ ॥ वा
 गुरयोः ॥ ७९ ॥ याया गच्छेः । सूक्तं शोभनं वचः
 समेतं मिलितं पार्थिवं पृथिव्या ईश्वरं क्षत्रं क्षत्रियजाती-
 यम् ॥ ८३ ॥ पापता वचनचिन्ताद्देहीः अयाच्याः अप-

वादशून्याः ॥ ८५ ॥ असांप्रतमयुक्तं यथा भवति । धीयते
 पुष्यते ॥ ८७ ॥ अन्ततः शेषे ॥ ८८ ॥ सुमनसः प्रीत-
 मनसः स्यात् भवेत् ॥ ९० ॥

इति श्रीमद्भागवतभारते उद्योगपर्वणि सर्वज्ञाराजयोगपर्वणि
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[सर्व०] धीयते उत्पद्यते । धातूनामनेकार्थत्वात्
 ॥ ८७ ॥ यद्रोचते तदनुहृत्पर्ययः ॥ ८९ ॥ सौहृदेन
 परेषु मृदुना ॥ ९१ ॥

इति महाभारतौद्योगपर्वणि सर्वज्ञाराजयोगपर्वणौ व्याख्या-
 या द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[लक्षा०] न देवत्वं कुतः सुखमित्यत्र देवत्वं राजत्वं
 तत्र रोधेन निषेधेन निर्निन्धकरणेनापीत्यर्थः ॥ ८४ ॥
 अत्राच्यास्तु भविष्याम इत्यत्र अवाच्याः अनिन्धाः ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभारते उद्योगपर्वणि यादिराजर्थापहृत-
 एथाभरणे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ७३

दुष्योःनं प्राप्तिर मंत्रव्यभि स्वप्नपकारयोगो जितेने राग्यं दातुं नाहमिति परं सदां प्रदमेवाहमे, तदां तत्र गत्वा रामं मध्ये तत्र शुभानुद्योगमस्य च धर्मिकमानान्तेनियामि येन सर्वं नै रतां चमोन्मानं संप्रतिपद्य पुरराट् दुष्योःनं च गार्हपित्यन्तीति श्रीगणपत्य शुचिष्ठिरं प्रति वचनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सञ्जयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १ ॥
तत्र धर्माश्रिता शुद्धिस्तेषां दैराश्रया मतिः ।
यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २ ॥
न चैवं नैष्टिकं कर्म क्षत्रियस्य विशाम्यते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे न भैसं क्षत्रियधरेत् ॥ ३ ॥
जयो बयो वा संग्रामे घात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैव कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४ ॥
नहि कार्पण्यमास्याप शक्या वृत्तियुधिष्ठिर ।
विक्रमस्त्र महाबाहो जहि शत्रून्परन्तप ॥ ५ ॥
अतिशुद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोपिनाः ।
कृतमित्राः कृतवन्ध्या धार्तराष्ट्राः परन्तप ॥ ६ ॥
न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशाम्यते ।
एवञ्चत्वां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७ ॥
यावच्च मादेवेनैतावत्रानुपचरिष्यसि ।

[नील०] संजयस्येति ॥ १ ॥ नैष्टिकं कर्म याव-
ज्जीवं ब्रह्मचर्यं पारिव्रज्यं च त्रिहितमिति श्लेषः ॥ ३ ॥
कार्पण्यं ग्रामपञ्चकं देहीति दीनवचनम् ॥ ४ ॥ वृत्तिः
जीविका कर्तुमिति श्लेषः ॥ ५ ॥ अतिशुद्धाः अत्यंत-
॥ ६ ॥ पर्याय उपायः यद्येन एवञ्चत्वां स्वस्येति श्लेषः ॥ ७ ॥
अनुजोगान् भवन्तु कृपातः कार्पण्यान् स्वस्य दैन्यान् अलं
कर्तुं पूर्णं कर्तुं न समर्थाः ॥ ९ ॥ निमित्तम् अगमे कारणं
हं पाण्डव त्वयि कौपीनं धारयति सति ते धौरताः नान्द-
तप्यन्त पश्चात्तापं न कृतवन्तः तावन् वनवासादि ॥ १० ॥
पितामहादीननादस्य उपधिना छलेन त्वां शूते वधिचववा-
निति सार्धद्वयसंख्यः ॥ ११ ॥ अनुदन् पीडितवान् ॥ १५ ॥

[अर्जु०] नैष्टिकं विगोचरम् ॥ ३ ॥ कार्पण्यं कृप-
णता ॥ ४ ॥ युद्धेन विना कृणामपि न प्रयच्छन्तीत्यत्र
हेतुमाह अति शुद्धा इति । अतिशुद्धाः अतिलुब्धाः कृत-
स्नेहा राजानु सहोपिनाः राजभिः ॥ ६ ॥ पर्यायो हेतुः श्रमो
वा ॥ ७ ॥ अनुजोगान् पश्चात्तापान् लोकापवादाद्वा
कार्पण्याद् दयायाः दीनताया वा नालं न समर्थाः ॥ ९ ॥
निमित्तं वैरकर्मणं सर्वदेव पाण्डवाः पाण्डोर्हिता भीष्मादयः

तावदेते हरिष्यन्ति तत्र राज्यपरिन्दम् ॥ ८ ॥
नानुकुशान्न कार्पण्यान्न च धर्मधिकारणान् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्त्रव कापपरिन्दम् ॥ ९ ॥
एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
नान्दतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वाऽपि दुष्करम् ॥ १० ॥
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।
ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११ ॥
परयतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्ततः ।
दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशीलमनुव्रतम् ॥ १२ ॥
यत्त्वामुपधिना राजन् शूते वञ्चितवाँस्तदा ।
न चापत्रपते तेन वृशंसः स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
तयाशीलसमाचारे राजन्मा मणयं कृष्याः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १४ ॥
वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरनुदत्त्वां सहानुजम् ।
श्लाघमानः महद्गुः सन् भापने भ्रातृभिः सह ॥ १५ ॥

यथा येन प्रकारेणानुभूताः त्वयि त्वयेति यावन् एते चेद्
युधिष्ठिरस्य तस्माद् युधिष्ठिरदेव भविष्यति वैरकाणम् ।
कौपीनमकार्यं तावन् तथाप्रकारम् ॥ १० ॥ परदातामित्य-
नादरे पश्यां । पश्यतोऽज्ञानदुल्लेख्यैः । अनुव्रतमनुगतं धृ-
राष्ट्रस्येति श्लेषः ॥ १२ ॥ उपाधिना छत्रना ॥ १३ ॥ प्रणयं
श्लेषम् ॥ १४ ॥ सङ्गोचरं कनीयःसहितं त्वामिति
श्लेषः ॥ श्लाघमान आत्मनमिति श्लेषः ॥ १५ ॥

[सर्व०] नैष्टिकं निष्ठा निरर्हणम् जीवनाभासन्त्वो-
ऽन्यदनिर्हणम् ॥ ३ ॥ कृतस्नेहो राजभिः सह ॥ ६ ॥
पर्यायः प्राप्तिरुक्तिः ॥ ७ ॥ नानुकुशान् श्रमया युद्धेऽपि
कार्पण्याभावाः । अत्रं समर्थः ॥ ११ ॥ एतदेव निमित्तं कारणं
यत्तत्र कामं यो व्रतान् तं न करिष्यति दुष्योचनोऽपि युद्धे-
नैव साध्यः । तथा । श्रीस्त्रायतमित्येवन् प्रतिमन्थानेन ते
पाण्डवा भीमादयः तावदुष्करं वनवासादि कृत्वा यावन्कौ-
पीनम् त्वयि नानुवत्यन्ति त्वयि न वृषिनाः । युद्धस्य
तद्गुह्येत्तोरस्वदकर्तव्यादित्यामयः ॥ १० ॥ अनुव्रतमनु-
व्रतम् ॥ १२ ॥ उपधिना छत्रना ॥ १३ ॥

[लक्षा०] न पर्यायोऽस्तीत्यत्र 'अपयय' गत्रो गन्धार्थं
ज्ञानार्था इति वचनान् पर्यायो निश्रयः । तत्र दुष्कर-
न-

एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
 नामधेयं च गोत्रं च तदध्वेषां न शिष्यते ॥ १६ ॥
 कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
 प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ॥ १७ ॥
 दुःशासनो न पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।
 अनाध्वजतदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ॥ १८ ॥
 आकृष्य केशे रुदती सभार्था राजसंसदि ।
 भीष्मद्रोणममुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९ ॥
 भवता वारिताः सर्वे भ्रातरौ भीमविक्रमाः ।
 धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित्प्रतिपदिरे ॥ २० ॥
 एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुद्दीरयन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ २१ ॥
 ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
 अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते सदा ॥ २२ ॥
 न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
 सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ २३ ॥
 कुलीनस्य च या निन्दा बधो वाऽपित्रकर्षण ।
 महागुणो बधो राजन्न तु निन्दा कुञ्जीविका ॥ २४ ॥
 तदैव निहतो राजन्यदैव निरपन्नपः ।
 निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वैराजभिः ॥ २५ ॥

परामं श्रुत्वापि त्वयि नान्वतप्यन्तेति यावत् ॥ ७ ॥
 तत्र ते तव तत् मार्दवमेव निमित्तमित्यन्वयः ॥ १० ॥
 नाप्यमानः प्रहृष्टात्मेत्यत्र नाश्वमानः याच्यमानः भापते
 यदिकचिज्जापते ॥ १५ ॥

[नील०] प्रकृतिं पञ्चतां, मयि मत्समीपेनष्टा प्रकृतिः
 शौर्यादित्यः स्वगात्रो येषाम् ॥ १७ ॥ गौरिव सर्वभोग्ये-
 द्युपहृतो गौर्गौरिति ॥ १९ ॥ ईपकार्यः अनायाससाध्यः
 प्रस्कन्देन चक्राकारया वेदिकया । ' सुन्दश्चक्रध्रमे मेघे '
 इति विश्वः पारस्करादित्यात् सुद् । प्रस्कन्देनेति पाठे
 मध्यमदिशयेति प्राश्वः ॥ २६ ॥ द्विधाभावः अयं साधु-
 रसाधुर्निति संशयः ॥ २९ ॥ प्रातिपौरुषिकान् सर्वपुरुष-
 साधारणान् ॥ ३० ॥ हते निन्यतया नष्टप्राये ॥ ३५ ॥

[अर्जु०] न शिष्यते न शेषं प्राप्स्यति ॥ १६ ॥
 प्रकृतिये प्रकृतिभिर्ज्ञो चरन्ते नष्टप्रकृतयोऽप्रकृतान् ॥ १७ ॥
 ईपकार्यः अत्यन्तसाध्यः प्रस्कन्दं जनाघातः तेन प्रति-
 मन्वोऽप्यंशुश्रुतिः ॥ २६ ॥ मा विचिचिस्तयाः मा
 भंशयं श्रुयाः [दिव्यानायः भंशयः] ॥ २७ ॥ प्रातिपौ-

ईपकार्यो बधस्तस्य यस्य चारित्र्यमीदृशम् ।
 प्रस्कन्देन प्रतिस्तब्धदृष्टन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६ ॥
 बध्यः सर्प इवानार्थः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
 जज्ञेन त्वमित्रन्न मा राजन्विचिकित्सियाः ॥ २७ ॥
 सर्वथा त्वत्समं चैतद्रोचते च ममानव ।
 यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २८ ॥
 अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
 येपामस्ति द्विधा भावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २९ ॥
 मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
 तत्र संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ ३० ॥
 द्रुयतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ ३१ ॥
 त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
 तस्मिन्श्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभाद्वर्तते ॥ ३२ ॥
 गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेश्वरि ।
 दृढबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यं समागते ॥ ३३ ॥
 शर्म वै याचमानस्त्वं नार्थं तत्र लप्स्यसे ।
 कुरून्निगर्हयिष्यान्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३४ ॥
 तस्मिन्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
 हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३५ ॥

रुषिकान् प्रतिपुरुषसंबन्धिनः असामान्यानित्यर्थः । व्य-
 त्क्रिमाः अपराधः ॥ ३० ॥ संप्रपत्स्यन्ते स्त्रियं करि-
 त्यन्ते ॥ ३२ ॥ हते लोकापवादेन ॥ ३५ ॥

[सर्व०] प्रकृतिं भजिष्यन्ति प्रकृतौ लयं यास्यन्ति
 नाशं यान्तीति यावत् । ते पाण्डवाः नष्टप्रकृतयो नष्टस्व-
 भावाः ॥ १७ ॥ ईपकार्योऽयत्नसाध्यः । प्रस्कन्देन म-
 ध्यशिक्षया पारस्करादिः । प्रतिदृष्यः पतितः छिन्न-
 दिष्टन्नमूल इत्यर्थः । सदित्रपार्थशिक्षः यथाऽल्पप्रयत्न-
 श्लेथः ॥ २६ ॥ द्वैधीभावो युक्तमेवत्य चरितं न वेति
 ॥ २९ ॥ प्रातिपौरुषिकान् इतरपुरुषसाधारणान् ॥ ३० ॥
 हते लोकपरियोगेन हतप्राये ॥ ३५ ॥

[लक्षा०] ईपकारो व्यवस्तयेत्यत्र ईपकारः तुच्छी-
 करणम् । प्रस्कन्दः प्रतिस्तब्ध इत्यत्र प्रस्कन्दः प्रकोप
 नेतःस्कन्दनदीः श्लेथ इत्यर्थः ॥ २६ ॥ मा विचिचि-
 स्तयाः संशयं मा कुरु ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते उषोगपर्वणि वारितानुपदेश्वरैः
 त्रिगणितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

यात्वा चाहं कुरुन्सर्वान् युष्मदर्शमहापयन् ।
यतिष्ये प्रथमं कर्तुं लक्ष्यपिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३६ ॥
कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३७ ॥
सर्वथा युद्धमेवाहमागंसामि परैः सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३८ ॥
मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति योरं
हस्त्यश्वमुखेषु निशामुखेषु ।
योराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
वर्णान्दहन्युप्यति घोररूपान् ॥ ३९ ॥
मनुष्यश्लोकक्षयकृन्मुषोरौ

नो चेदनुभास इहान्तकः स्यात् ।
गुह्याणि यन्त्रं क्वचा रथांश्च
नागान् ह्यांश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४० ॥
योवाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्ते
भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्नाः ।
सांश्राभिकं ते यदुपार्जननीयं
सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ४१ ॥
दुर्योधनो नयलमथ दातुं
जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
यत्ते पुरस्तादभवत्समुद्रं
धृते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ७४

कौरवान्प्रति याम्यने दृष्ट्या न भवेत् इयमानस्य भीमस्य वचनं दुर्योधनोऽप्यन्तमन्थी नोपबुधः धमं शृङ्गापादिति पट्टु क्ष्पा
अभि वयमथभरा भूत्वा तमत्रयाम्यामः माम्भ भरत्वा वशयिति ॥ १ ॥

भीम उवाच—

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरुणां मनुमूढन ।
तथा तथैव भाषेया मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १ ॥
अमर्षी जातसंरम्भः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोद्यं दुर्योधनो वाच्यः सांश्रैर्वैतं समाचरेः ॥ २ ॥
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेतास्तु दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमद्मत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३ ॥

अदीर्घदर्शी निष्टूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निष्ठुविभियः ॥ ४ ॥
त्रिप्रेतापि च भज्येत नैव जज्ञास्त्वकं मतम् ।
वाद्देशेन श्रमः कृष्ण मन्ये परमदुष्कृतः ॥ ५ ॥
सुहृदात्मप्यावाचीनस्त्यक्तधर्मा मियावृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचयैव मनांसि च ॥ ६ ॥

[नील०] यात्वा गत्वा ॥ ३६ ॥ निशम्य आलोच्य
॥ ३७ ॥ चेदिहान्तकोऽनुप्राप्तो नो स्यात्तर्हि एतन्न स्वा-
दिति शेषः यन्त्रं गोलकोत्क्षेपणं क्वचा क्वचानि वर्माणि
सुपां सुदुर्गिति सुपो डादेशः नान्तपाठे पुंस्त्वमार्प प्रति-
पादयित्वा सञ्जीकृत्य ॥ ४० ॥

चेत् यदीहान्तक आगतस्तदा नैतद्भवतीति शेषः । एवं
शुद्धलोष्टादिश्लेषक प्रतिपादयित्वा सञ्जीकृत्य ॥ ४० ॥

इति महाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमनारायणकृत्या-
भ्यासां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

[नील०] यथेति शान्तिराशयक भयं तेषां मा कुर्वि-
त्याह—तथेति ॥ १ ॥ महामनाः स्वच्छः समाचरैः प्रागपि
समाहितवानसि ॥ २ ॥ निष्टूरी निष्ठुर्याद् क्षेप्ता नि-
न्दकः अनेयः शिशुयिनुमयोग्यः ॥ ४ ॥ अवाचीनो
विवरीनः ॥ ६ ॥

[धर्तु०] यात्वा गत्वा चेष्टितं जयपराजयलङ्घनम्
॥ ३६ ॥ हस्त्यश्वरथमृत्वीनां प्रवृत्तिं वार्त्ता युद्धाधिकारि-
णिणीयुद्धप्रवृत्तिनाम् चेद् यदि परं वाहनं ग्यादिव्यवधि-
क्षम् ॥ ४० ॥ अलं गच्छः ॥ ४२ ॥

[धर्तु०] नोद्यं न निष्टुं ममाचरेः श्रूयाः ॥ २ ॥
अनेयोऽपिष्येयः ॥ ४ ॥ मन्ये वास्यार्थः कर्म ॥ ५ ॥
आवाचीनः विवरीनः ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

[मर्य०] ममाचरेः व्यग्रमि ॥ २ ॥ निष्टूरी

[सर्व०] युद्धाभिसागिकां युद्धावतागाम् ॥ ३० ॥ न

३० च निशम्य । ४० च मनुष्यश्लोकक्षयं यो । ४१ च कृत-
कृत्येति । त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

२. म. शिशुयिनुः श्रेदंशु दुःश्रमताम् । ६ च. निहन्ति नैव ।

स मनुवक्षमापन्नः स्वभावं दृष्ट्वास्थितः ।
 स्वभावात्पापमभ्येति तृणैश्छन्न इवोरगः ॥ ७ ॥
 दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा चिदितस्तव ।
 यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्ग्लो यत्पराक्रमः ॥ ८ ॥
 पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहयुवास्तथा वयम् ।
 इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सनान्धवाः ॥ ९ ॥
 दुर्योधनस्य क्रोधेन भरता मयुसूदन ।
 धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १० ॥
 अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मयुसूदन ।
 ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन् सुहृदश्च सनान्धवान् ॥ ११ ॥
 असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
 पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्तो कलिरिजाम ॥ १२ ॥
 हैहयानां मुदावर्तौ नीपानां जनमेजयः ।
 बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३ ॥
 अजविन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां रुपाङ्किकः ।
 अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४ ॥
 ह्यग्नीवो विदेहानां वरयुध महौजसाम् ।

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि चतुस्रसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वाहुः सुन्दरवंशानां दीप्ताक्षणां पुरुरवाः ॥ १५ ॥
 सहजश्वेदिमत्स्यानां प्रवीराणां वृषन्वजः ।
 धारणश्चन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६ ॥
 शमश्च नन्दिदेवानामित्येते कुलपांसनाः ।
 युगान्ते कृष्ण संभूताः कुले कुपुरुषाधमाः ॥ १७ ॥
 अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८ ॥
 तस्मान्मृदु शनैर्दूया धर्मार्थसहितं हितम् ।
 कामानुबद्धं बहुलं नोग्रमुग्रपराक्रम ॥ १९ ॥
 अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमध्वराः ।
 नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामो मा स्व नो भरता नशनरः ॥
 अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
 वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१ ॥
 वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
 भ्रातृणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रं प्रशाम्यताम् ॥ २२ ॥
 अहमेतद्भवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
 अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३ ॥

निष्ठुरवाक् क्षेता आक्रोशकः ॥ ४ ॥ अवाचीनो
 विपरीतः ॥ ६ ॥

[नील०] ज्ञातीन् सगोत्रान् सुहृदः मित्राणि वान्ध-
 वान् श्यालधशुगदीन् ॥ ११ ॥ पर्यायकाले धर्मान्तकाले
 ॥ १२ ॥ कामानुबन्धमहलं वाहुल्येन तस्य चित्तानुसारि
 ॥ १९ ॥ अनय कुलश्रयवृत्तो दोष ॥ २१ ॥ प्रशंसति
 क्षममेवेति शेषः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि वैदिकपर्वणि भारत-
 भारतीये चतुस्रसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

[अर्जु०] दुष्टं दुष्टत्वम् । शत्रो व्यथितः ॥ ७ ॥
 इन्द्रज्येष्ठाः ज्येष्ठोऽधिकारः ॥ ९ ॥ ज्ञातीन् स्वगोत्रान् ।
 सुहृदः दोषभात्राणि । धान्धवान् सपिण्डान् ॥ ११ ॥
 पर्यायकाले यत्र काले दानवान् वर्जयित्वा धर्मो गतः
 दानथा निर्मर्यादा यत्राऽभवत् इत्यर्थः ॥ १२ ॥ कुलपा-

सताः कुलदूषणाः । युगान्ते प्रलये ॥ १७ ॥ मास्म नशन
 मा नश्यन्तु ॥ २० ॥ उदासीनवृत्तिः स्वामित्वाभावः
 ॥ २१ ॥ अहं सभाया एतद्भवीमि । यत् भ्रातृणा सौ-
 भ्रात्रमस्तु धार्तराष्ट्रं प्रशाम्यताम् । हि अर्जुने भूयसी दया
 स च न युद्धार्थी ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि वैदिकपर्वणि भारत-
 भारतीये चतुस्रसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

[सर्व०] ज्ञातीन्सपिण्डान् । सुहृदो मित्राणि । वान्ध-
 वान् वन्धुसंनन्धयुक्तान् ॥ ११ ॥ पर्यायकालेऽसुरेभ्यो
 धर्मस्य पर्याये गमनकाले ॥ १२ ॥ युगान्ते सत्ययुगान्ते
 ॥ १७ ॥ अप्युदासीनवृत्तिः स्यान्मैत्री तावन्माऽस्तु ।
 उदासीनाऽपि वृत्तिः यथा कुरुभिः सह स्यात्तथा ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि सर्वज्ञानारण्यकम् उद्योगपर्वणि
 चतुस्रसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

१३ च इति १२ च । १४ च युवाणां युवति । च बलाहानां ।
 १७ च कुलेऽप्युपराधनम् । १९ च अर्जुनं महादमर्षिं सति १२ । २० च

मास्म नशन मा ॥ चतुस्रसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ७५

श्रीकृष्णेन संतेजसायं भीमस्योनाग्रम्भः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
 अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपहितं वचः ॥ १ ॥
 गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
 मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गवन्वा वृकोदरम् ॥२॥
 संतेजसस्तदा वाग्भिर्मातरिभ्येव पावकम् ।
 उवाच भीममासीनं कृपयाऽभिपरिप्लुतम् ॥ ३ ॥
 श्रीभगवानुवाच—
 त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
 ववाभिनन्दिनः क्रूरान् धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥४॥
 न च स्वपिपि जागर्षिं न्युञ्जः शेषे परन्तप ।
 घोरामशान्तां रूपतीं सदा वाचं प्रभापसे ॥ ५ ॥
 निःश्वसन्नदिवत्तेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
 अपशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६ ॥
 एकान्ते निःश्वसन् शेषे भारते इव दुर्बलः ।
 अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥७॥
 आरुज्य वृक्षाभिर्मूलान् गजः परिरुजन्निव ।
 निग्रन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्ठनन्परिचावसि ॥ ८ ॥

नास्मिन् जनेऽभिरमसे रहः क्षिपसि पाण्डव ।
 नान्यं निशि दिवा चापि कदाचिद्भिनन्दसि ॥९॥
 अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
 जान्वांमूर्खानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥१०॥
 भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव ।
 अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥११॥
 यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुकमुचरत्न ।
 यथा च पश्चात्त्रिभुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥१२॥
 तथा सत्यं व्रथीभ्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
 हन्ताऽहं गद्याऽभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३ ॥
 इति स्म मध्ये भ्रातृणां सत्येनालभसे गदाम् ।
 तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धियतेऽद्य परन्तप ॥ १४ ॥
 अहो युद्धाभिकाङ्क्षाणां युद्धकाल उपस्थिते ।
 चेर्नासि विप्रतीपानि यत्त्वां भीर्भीम विन्दति ॥१५॥
 अहो पार्यं निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
 स्वमान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशमयिच्छसि ॥१६॥
 अहो नाशंससे किञ्चित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
 कदमलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७ ॥

उद्धेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
 ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८ ॥
 अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
 यातवेगप्रचलिता अप्रीला शाल्मलेरिव ॥ १९ ॥
 तवैषा विहृता बुद्धिर्गैवा गीगिव मानुषी ।
 मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यपुत्रानिव ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ७६

एतद्यथाहितेन सद्भवेन भगवतोपाख्येन भीमेन स्वयौदराग्रिण्यरणम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमनुरमर्षणः ।
 सदश्वत्समाधावद्भ्रापे तदनन्तरम् ॥ १ ॥
 भीमसेन उवाच—
 अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
 प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २ ॥
 वेत्सि दाशार्हा सत्यं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
 उत वा मां न जानासि सुव्रत हृद इवाश्रुवे ॥ ३ ॥
 तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मा त्वं समच्छेसि ।

तस्यं प्रवीमि ॥ १३ ॥ निमित्तानि चतुःस्फुरणादीनि ।
 स्वप्नान्ते स्वप्नान्ते । जागरन्ते स्वप्ने नेच्छसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

[नील०] अष्टीला फलान्तर्धन्विः सा च शाल्मलेः
 केकलं तूलमयी भवति ॥ १९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलन्युषीये भारत-
 भावदर्शि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

[अर्जु०] अनित्यं क्षणिकं चलाचलं क्षेपावस्थायां
 चलमेतदप्रतावस्थायामचलम् । अष्टीला अष्टिः तदपि
 सत्त्वं चलं अन्यत् निसूलमचलम् ॥ १९ ॥ एषा बुद्ध-
 पराश्रुगुप्ती अश्रुवान् उडुपहीनान् ॥ २० ॥ सर्पेणं गमनम् ।
 असमामनेकात्मनोऽसदृशम् ॥ २१ ॥ स त्वम् ॥ २२ ॥
 ओजसा तेजसा ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलन्युषीये भारत-
 भावदर्शि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

[सर्व०] अनित्यं विनादि । चलाचलं चञ्चलम् अ-
 न्यतो गामी चञ्चलवाची चलाचलशब्दः । अष्टीला
 अष्टि प्रसमं आत्मनः समाधानम् । कौरव्यान्पततीति
 अवधैरिमुमिच्छन् स अर्थवर्षावान् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलन्युषीये भारत-
 भावदर्शि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

इदं मे गहदाश्रयं पर्वतस्त्रेयं सर्पणम् ।
 यदीदृशं प्रभापेया भीमसेनासमं वचः ॥ २१ ॥
 स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि क्रुद्धे जन्म च भारत ।
 उत्तिष्ठस्व विपादां मा कृथा वीर स्थिरो भवा ॥ २२ ॥
 न चैतदनुसूयते ते यत्ते ग्लानिरिरिन्दम् ।
 यदोजसा न लभते क्षप्रियो न तदद्भुते ॥ २३ ॥

कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ॥ ४ ॥
 वृथादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ।
 तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिगनन्दन ॥ ५ ॥
 आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ।
 सर्वथा नार्यकर्मतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥ ६ ॥
 अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ।
 पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरारतन्निभाः प्रजाः ॥ ७ ॥
 अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्वमातरौ ।
 यदिमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ॥ ८ ॥

[लक्ष्म०] अष्टीला शाल्मलेरिवेत्यत्र अष्टीला दृढ-
 शारदा ॥ १९ ॥ [संजयस्यास्त्रवान्दित्यत्र अस्त्रवान् नव-
 नजलवान् शिशुरिव अंजसि अंजमंजनं तदुत्सरीपि
 श्यामीकरोपि माद्रीकरोपि वा ॥]

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादितजतीयेतदल्लालंकारे
 पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

[नील०] तथोक्त इति । समाधावत् तीजवेगं यथास्वा-
 त्था ॥ १ ॥ रोदसी यावाभूमी ॥ ७ ॥

[अर्जु०] समाधावत् वेगवान् । स्वरितं वभाप इत्यर्थः
 ॥ १ ॥ प्रणीतभावं स्वाभिप्रायम् ॥ २ ॥ समच्छेसि
 क्षिपसि ॥ ४ ॥ अतिवादोऽतिक्रम्य वादः तेनापविद्धः
 क्षिप्तः आसन् स्थिताः ॥ ७ ॥ प्रतिष्ठे आचारौ ॥ ८ ॥

[सर्व०] प्रणीतभावं निर्णयिताभिप्रायम् ॥ २ ॥
 हृदेऽश्रुवे ॥ ३ ॥

[लक्ष्म०] श्वाकूदमिनाप्लवमित्यत्र अश्रुवं नौवान-
 पेशं हृवद्भ्रं श्वाकूदश्वतद्वयमानं जलमिव मां न जानासि
 ॥ ३ ॥ यदि मे सहसादृष्टे इत्यत्र मे मया यदि सहसा
 सत्येन आदृष्टे तर्हि शिले इव समे सत्यौ यातां आया-

१ च समानवत् गोविन्दं वभापे २ च. मय ३ च. तस्मादप्रतिष्ठं ।

अहमेते निवृद्धीयां वाहुभ्यां सचराचरे ।
 पश्यैतदन्तरं बाहोर्महापरिचयारिव ॥ ९ ॥
 य एतत्पाप्य मुच्येत न तं पश्यामि पृरुपम् ।
 हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री वा बलभित्स्त्वयम् ॥ १० ॥
 मयाऽभिपन्नं त्रायेरन् वलमास्थाय न त्रयः ।
 युद्धार्हान्नत्रियान्सर्वान् पाण्डवेष्वाततायिनः ॥ ११ ॥
 अथःपादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ।
 नहि त्वं नाभिनःनासि मम विक्रममच्युत ॥ १२ ॥
 यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ।
 अथ चेन्मां न जानासि सूर्येभ्योवोद्यतः प्रभाम् १ ॥
 विगाढे युधि संवाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ।

परुषैगक्षिपसि किं व्रणं पृथिविवोन्नयन् ॥ १४ ॥
 यधामति व्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ।
 द्रष्टाऽसि युधि संवाधे मृचुके वैशसेऽहनि ॥ १५ ॥
 मया प्रणुन्नाम्नातङ्गात्रयिनः सादिनस्तथा ।
 तथा नरानधिकुद्धं निग्नन्तं क्षत्रियर्षिपान् ॥ १६ ॥
 द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ।
 न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ॥ १७ ॥
 सर्वलोकादभिकुद्धाच्च भयं विद्यते मम ।
 किन्तु सौहृदमेवैतत् कृपया मधुसूदन ।
 सर्वोस्त्वितिष्ठ संकेशान् मया स्म नो भरता नरान् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७७

द्वैपयोनोर्बलाबलानवधारणात्पौरुषं कर्तव्यमेवेति शक्यं युद्धात्पौरुष्यादिवृत्तं त्वां तत्र प्रयत्नयितुमहं किंचिपरुषमिवोचवानिति भीमं प्रति भगवदुक्तिः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

भावं जिज्ञासमानोऽहं मणयादिदमब्रुवम् ।
 न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १ ॥
 वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेदं यद्गच्छम् ।
 उत ते वेदं कर्माणि न त्वां परिभ्राम्यहम् ॥ २ ॥
 यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।

सहस्रगुणमप्येतत्स्वयं संभावयाम्यहम् ॥ ३ ॥
 यादृशे च कुले जन्म सर्वगजाभिपूजिते ।
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४ ॥
 जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
 पर्यायं नाध्यवस्यन्ति देवमानुषयोर्जनाः ॥ ५ ॥

ताम् । धावाष्ट्रविद्यां सत्वेनाकृत्य शिलाद्वयवल्संपटया-
 मीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतीर्थवृत्तच्छ्राद्धकारे
 पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

[नील०] संवाधे संकीर्णे ॥ १४ ॥ वैशसे विद्म-
 सनवति ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैत्रकर्णाय भाल-
 भारदीये पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

[अर्जु०] एते रोदसी ॥ ९ ॥ अभिपन्नं प्रथमम्
 ॥ ११ ॥ उद्यतः उद्वृतः ॥ १३ ॥ विगाढं तीव्रं संवाधे
 संकटे भौन्यसे क्षारयसि बुवधातोः । नेनेद्भि क्षालयसि ।
 परुषैः कर्कशैः ॥ १४ ॥ विकर्षन्तमाकर्षन्तम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतस्याट्याट्यायामहंनिभ्रुतायासुद्योगपर्वणि
 पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

[सर्व०] किं माम् नेनेद्भि शोधयसि परुषैरमहौवैचैः

परुषैस्ततोदकादिभिर्व्रणं पृथिविम् ॥ १४ ॥ विकर्षन्तम्
 विनिग्नन्तम् ॥ १७ ॥ कृपया तितिक्षे सौहृदादेव ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्याय-
 व्याख्यायां पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

[नील०] भावमिति । त्रिविशया त्वया स्वरूपं वक्त-
 व्यमितिच्छया प्रागेव तस्य ज्ञातवान् ॥ १ ॥ वेदं वेद्वि
 ॥ २ ॥ हुनस्तर्हि मां निन्दितवानसीत्याशङ्क्याह—जिज्ञा-
 सन्त इति । देवमानुषयोर्धर्मस्य पर्यायमिति संदुग्धः । देव-
 धर्मस्य भाविनः पुण्यपापकृत्यस्य पर्यायं पर्यन्तं दैवमादेः
 सकृदाज्ञासन्तो ज्ञानुमिच्छन्तोऽपि नाध्यवस्यन्ति न
 निश्चिन्वन्ति । कदाचिदैवज्ञानुषावपि विमंशददर्शनात् ।
 तथा मानुषधर्मस्य पुरुषत्रयस्य पर्यायं यत्प्राजलनिर्णयमिति
 पूर्वम् । शूरस्यापि कदाचिन् शीरव्यट्टेरिति भावः ॥ ५ ॥

[अर्जु०] भाग्यमिदमयम् । सौहृद्यात् श्रेयान् ।

११ इह अयाहं कौशिकसर्वान् । १३ इह एका ये । १४ इह किं मां
 दुनेति परुषैर्नृपैरीवचनः अ. किं मां नेनेद्भि परुषैः । १५ अ. वैशसे
 इषो. ३०

युधि । १६ इह अ. मन्मथानभि । पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ १८
 गुण. प्रिया । १९ तित-योऽपि स एव इत्यम् ।

स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिदु ।
 विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६ ॥
 अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७ ॥
 सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।

प्रणयादिति वा पाठः । आक्षेपात् वाक्येऽतिरस्कारात्
 विवक्षया हिमपि वक्तुमशक्यम् ॥ १ ॥ पर्यायेऽस्मिन्
 जन्मनि कृतं तज्जन्मनि वर्जयित्वा जन्मान्तरगमनं जन्मा-
 न्तरकृतमर्थहेतुः अस्मिन्नेव जन्मनि कृतमिति यावत् न
 व्यवस्यन्ति न निश्चिन्वन्ति देवं प्राक्तनं कर्म मानुषमैहिकं
 तयोः ॥ ५ ॥

[सर्व०] विवक्षया एवमेव वक्तुमिच्छया ॥ १ ॥
 धर्मस्य वस्तुनो देवपौरुषरूपस्य संदिग्धस्य फलं प्रति
 कस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासन्तः । पर्यायं क्रमम् । आदौ
 देवमनन्तरं पौरुषं च प्रयोजकमिति वा निरपेक्षता
 वा कश्चिदेवं कश्चित्पौरुषमिति वा न व्यवस्यन्ति न
 निश्चिन्वन्ति मानुषं पुरुषकारः ॥ ५ ॥

[लक्षा०] किंतु पर्यायधर्मस्येत्यत्र पर्यायधर्मस्य प्रात-
 रादिकालक्रमेण क्रियमाणधर्मस्य संदिग्धस्य 'उदिते जुहोति'
 'अनुदिते जुहोति' इत्यादिवाक्यैः संदिग्धस्य । प्रकृतेऽपि
 अस्मिन्काले युद्धं वा कर्तव्यं, संधिर्वा कर्तव्य इति संदि-
 ग्धस्य पर्यायं क्रमं न व्यवस्यन्ति दुर्जनैः सह फलकाले प्राप्ते
 युद्धमेव कर्तव्यं सन्निवृत्तौ साधुभिरेव इत्याद्याकारेण न नि-
 श्चिन्वन्ति ॥ ५ ॥

[नील०] स एव धर्म एव संदिग्धं संदिग्धफलम्
 ॥ ६ ॥ परिदृष्टानि कर्तव्यत्वेन निश्चितानि कार्याणि
 ॥ ७ ॥ सुनीतं सम्यगनुष्ठितं विरुध्यते निष्फलं क्रियते
 ॥ ८ ॥ अट्टतं भोगायानारब्धं कर्म पुण्यादिकमागामि
 दुःखं देवजादिभिरपद्रिततया निश्चितसद्भारं पौरुषेण वि-
 द्यते । तेन काम्यकर्मणामपि फलत्रयमल्लेखेति सिद्धम् ।
 यद्वा अट्टतं फलस्वभावात् कर्म अनुभूयमानं शीतोष्णादि
 तत् पौरुषेण प्रारब्धादिसंपादनेन निगार्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥
 यदन्यदिति । द्रिष्टः फलभोगाय आह्वानः भावः सत्ता यस्य
 तत् द्रिष्टभावं प्रारब्धकर्म पञ्चम्यर्थं पृथी प्रारब्धादन्यदि-
 त्यर्थः । पुरुषस्य पुरुषेण सचितं य स्वयं कृतं कर्म तस्मा-
 दनुपरोधो जन्मान्तरं निर्गोघो नास्ति । तत्र ज्ञानेन
 प्रायश्चित्तेन वा सचितवपापाना नाशं लक्षणं शापकं श्रुति-
 स्मृतिमात्रं विद्यते । धीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दिष्टे
 परापरं, धर्मं पापमनुददि, क्षान्तिः सर्वकर्माणि
 भगममात्पुत्रं वानि । यद्वा अट्टतात्वेनैवात्तौवादे-

कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि विरुध्यते ॥ ८ ॥
 देवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विरुध्यते ।
 शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९ ॥
 यदन्यद्विष्टभावस्य पुरपस्य स्वयंकृतम् ।
 तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १० ॥

न्यत्स्वयं कृतं देव देहान्तःकरणसंतापहेतुः तस्मादपि उपरो-
 धोऽत्र वै नास्ति यतस्तत्रापि लक्षणं चिच्छिन्ना विनश्यत्तु-
 शास्त्रं प्रवर्त्तते । सर्वेष्वपि पौरुषं कर्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

[अर्जु०] स एव पर्याय एव विनाशो विनाशहेतुः ।
 पौरुषमैहिकं कर्म संदिग्धमुपचितमेव परं न फलहेतुः अथवा
 पौरुषं दृष्टान्तः पुंसो व्यापारः देवकृतानुसारित्वात् संदिग्धं
 केन कृतमिति संदेहास्पदम् ॥ ६ ॥ परिदृष्टानि निश्चि-
 तानि अन्यथा परिदृष्टाकारान्तरं श्रेयोहेतुत्वेन परिदृ-
 ष्टादश्रेयो जायते इति यावत् अत्र च परिदृष्टं न
 कारणं प्रमाणविरोधात् किंतु प्राक्तनमेव श्रेयसाधनं
 कर्म कारणमित्युच्यते । दोषेणुपलक्षणम् गुणदोषदर्शिभि-
 रिति यावत् ॥ ७ ॥ सुमन्त्रितं सुष्ठुविचारितं सुनीतं
 सुष्ठु नीतं न्यायतः प्रमाणात् उपपादितमितिर्दं भविष्यती-
 त्यवधारितं कृतं संपूर्णं देवेन प्राक्तनकर्मणा विरुध्यते तदि-
 रुद्धफलजननात् ॥ ८ ॥ अकृतं दुर्बल व्यक्तानां देश-
 कालानां दुर्बलत्वात् देवस्य पौरुषेण विरोधः । तत् फल-
 विरोधाद्भाष्यते इति फलविरोधमाह—शीतमुष्णमिति ।
 शीतादयो विद्व-यत् इत्यन्वयः । तथा हि पूर्वकृतं कर्मकृतं
 शीतोष्णादि पुरुषव्यापारकृतेन प्रासादादिना वायुमानं
 दृश्यते । तेन फलभावेन देवमेव वाधितमित्यनुभूयते
 ॥ ९ ॥ एतदेव विद्युत्पोतिं दिष्टं प्राप्तं कर्म तदेव सर्व-
 त्यस्माद् भावः कारण यस्य देवकृतशीतोष्णादिकलभाज
 इत्यर्थः । यत् स्वयंकृतं प्रासादादि अन्यद्विष्टकृतशीतादि-
 फलविरोधि तस्माद्देवात् कदाचित्(अ?)प्राप्तवलात् अनव-
 रोधोऽनाधनं तस्यैव स्वयंकृतप्रासादादिः । तत् पौरुषं
 देवनाबलक्षणं प्रमाणं विद्यते ॥ १० ॥

[सर्व०] स एव पुरुषकारः । ततः पौरुषं कर्म
 संदिग्धम् फलत्रये विनाशो विनाशकः ॥ ६ ॥
 परिदृष्टानि निश्चितानि पौरुषकर्माणि ॥ ७ ॥ पौरु-
 षस्य सुनीतं सम्यगात्त्वम् । न्यायतो युतेरुत्पादितं
 निश्चितं कृतं निष्पादितं देवेन प्राक्तनं विरुध्यते
 अफलं त्रियते ॥ ८ ॥ अधुनाऽनन्तमफलत्वं पौरु-
 षाद्येत्याह । अट्टतं स्वयमनुत्पादितमत एव देवम् प्रादृ-
 त्तकर्ममात्ररत्नम् कर्म कार्यं शीतोष्णादि प्रावारजला-
 निष्पादनं पौरुषेण निरुत्पद्यते विक्रीयते ॥ ९ ॥

लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
 एवंबुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादुभयान्वये ॥ ११ ॥
 य एवं कृतबुद्धिः स कर्मदेव प्रवर्तते ।
 नासिद्धौ व्ययते तस्य न सिद्धौ हर्ममश्नुते ॥ १२ ॥

एवं दैवविरोधित्वं पौरुषत्याग्रस्य निराकरोति । यद्-य-
 त्स्वयं पुत्रस्य पौरुषं प्रावारदि तद्विप्रभारस्य तस्य
 भवति तदैव तस्मात्प्रावारविरोधो दुःखोत्पत्तिर्भवति ।
 अस्तीति भावः । द्विष्टं दैवं भाव भावः मन् तस्मिन् सदि-
 ष्टभावः तेन तादृशदेवानुगुण एव प्रावारदिक पुरुषेण
 कृतमपि शीतमपनयति । अतस्तत्रापि तद्विद्यते लक्षणम्
 लक्ष्यते अभिन्यज्यते फलमनेनेति लक्षणं दैवम् ॥ १० ॥

[लक्षा०] सद्गिः कर्म पौरुषमित्यत्र पौरुषं पुनस्त-
 वन्धि कर्म पौरुषं शौर्यं वा ॥ ६ ॥ यत्कृतं मातुषं
 कर्मस्य मातुषं वितयादि मनुष्यप्रयत्नेन कृतं कर्म व्याघ्रिण
 सह मंधिरुषं कर्म दैवेन व्याघ्रजातेनिष्ठुरस्वभावायतक-
 दैवेन ॥ ८ ॥ यथा दैवकृतमनामृष्टादिक कर्म पौरुषेण
 कृषीवलपुरुषप्रयत्नेन निरुच्यते इदं द्वयमपि मियो निरुद्धम् ।
 तत्र दैवमेव ज्याय इति भावः ॥ ९ ॥ भिद्यते तत्र लक्षणमि-
 त्यत्र लक्षणं फलजनकलक्षणं भिद्यते दैवशास्त्रियते ।
 शीतोष्णादितैवया यस्मिन्नादिक भवेत् (तदैव) दैवगण-
 दुःखकारणं भवतीति भावः ॥ १० ॥

[नील०] एतदेवाह-लोकस्येति । कर्मणोऽन्यत्र
 पौरुषं विना अन्यत एवस्माद्दैवादेव वृत्तिर्जाविना नास्ति ।
 एवबुद्धिः ईदृग्ज्ञानवान्सन् प्रवर्तते पुरुषकारं कुर्यात् ।
 तथा सति उभयान्वये दैवपौरुषयोः सन्ध्ये फलं भवति
 नान्यतरत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ य इति । यथा कर्मणः कर्म
 कृत्वा दैवानुस्यूताकलं लक्षाऽपि न हृष्यति अनाकस्मि-
 कतात्कलस्य । दैवप्रातिवृत्त्याऽलक्षाऽपि न व्ययते अनु-
 चितस्याकरणान् । तद्वदत्रापि ज्ञेयमित्याशयः ॥ १२ ॥
 तं प्रकृते योजयति-तत्रेति । अनुमात्राऽवधारणं निश्चय
 इत्यर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽन्वारेण' इति कोशः । लिङ्गव्य-
 त्यय आर्थः ॥ १३ ॥ प्रहीणरदिमः निष्प्रमः भावः शरन्त्र
 कर्म अर्हन्तं प्राप्नुयान् ॥ १४ ॥

[अर्जु०] लोकस्य श्रावणजङ्गमस्य नान्यतो न दैवा-
 दितस्मान् वृत्तिः प्रवृत्तिः । हे पाण्डव अन्यत्र कर्मणि
 इत्यत्र नञ् योजनीयः । कर्मणोऽन्यत्रान्यस्मिन् निमित्ते-
 ऽपि न प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवंबुद्धिः एव दैवान् पौरुषाद्य
 प्रवृत्तिरिति बुद्धिर्यस्य स प्रवर्तते आरम्भं कुर्यात् । तत्र
 हेतुः फलमिति । उभयोर्द्वैवपौरुषपौरुषान्वयान् सन्धान् ।

तत्रेयमनुमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
 नैकान्तसिद्धिर्विक्तव्या श्रुतभिः सह संयुगे ॥ १३ ॥
 नातिप्रहीणरदिमः स्यात्तथा भावविपर्यये ।
 विषादमर्हन्तं ज्ञानं वाऽप्येतपर्ये त्रयीमि ते ॥ १४ ॥

चापि दैव प्रधान पौरुषं गुणभूतं, यथा दैवान् प्रयानीभू-
 तान् निधिप्रातिस्तस्वीररणरक्षणविनियोगादिकं तु पौरुषं
 गुणभूतं, चापि पौरुषं प्रधानं दैव गुणभूतं, दैवकृतशीतो-
 ष्णादिफलनाथक प्रासादादिनिर्माणलक्षणं पौरुषं प्रधानम् ।
 गुणभूतं तु दैवमन्यथा प्रासादादिनिर्माणस्येवास्ति दैवे
 विपरीते चासंभवात् अन्तवो भृष्टिद्रादेरपि विप्रस्य सं-
 भाव्यमानत्वाच्च, क्विदुभयमपि प्रधानं, यथाचिन्तित-
 तमभिप्रेते फले सिध्यत्यनुमितानुस्यूत्यस्य दैवस्य पौरुषशै-
 थित्ये सति प्रतिपक्षेण परिभूयमानस्य प्रचण्डपौरुषा-
 तिशयान् परं राष्यग्रहणं, न चापि पौरुषशैथिल्यकालेऽपि
 दैववैगुण्यमाशङ्कनीयं, पौरुषशैथिल्यादृष्टादेव परिभवसिद्धौ
 अदृश्यस्य दैववैगुण्यस्य न्यूनताया प्रमाणाभावान् इति
 दैवपौरुषयोस्त्रिभान्वयः ॥ ११ ॥ स कर्मसु प्रवर्तते एवे-
 त्यन्यथः । तस्य कर्मणः ॥ १२ ॥ अर्थमात्रा अर्थलेशः
 ॥ १३ ॥ अतिप्रणीतरग्मिस्तीव्रः तथा भवति तथा सति
 पर्यायवैपरीत्ये ॥ १४ ॥

[सर्गे०] तर्हि पुरुषकारार्थं न प्रवर्तितयमेव दैवादेव
 फलसिद्धेरत आह । लोकस्य सर्वस्य कर्मणः पुरुषकारा-
 दन्यत्र दैवे नाऽन्यतो वृत्तिर्नाऽन्यैस्त्र प्रवृत्तिर्नन्येन
 दैवस्य प्रवृत्त्यपिषयान् । केवलमुपदेशादिना पुरुषकार
 एव लोक प्रवर्तते तत्र च एतदुद्धिगतः फल भावीति
 बुद्ध्या उपदेशजनितया प्रवर्तते प्रवर्तते । तदाऽनुरूपसि-
 द्धेन दैवेनावये सर घे पुरुषकारस्य फलं स्याति ॥ ११ ॥
 एवं कृतबुद्धिर्यददय कर्मणा फलमिति [नास्ति प्रवृत्ति-
 स्तत्रैव समवतीत्यत्र गुण दैवालियमयेऽपि] तत्र प्रवर्ति-
 तन्यमिति निष्पादितबुद्धिः सन् कर्मस्य प्रवर्तते न दैवे स
 तस्य कर्मणोऽसिद्धौ फलाभावे न व्ययते सिद्धौ न हृष्यति
 [तदैव दैवमेव लोपानमिति निर्वाच्य प्रवृत्ति योजय-
 त्विति] ॥ १२ ॥ तत्रेयमिति 'मात्रं स्यादवधारणमिति
 नानार्थः । अत्र लिङ्गव्यत्ययादर्थमात्रावधारणमित्यर्थः ।
 नैकान्तसिद्धिः सयुगे कर्मणा दैवानुस्यूताध्यातस्य तु
 प्राधान्यादिति ॥ १३ ॥ अतिप्रणीतो विस्तारितो
 रदिमत्तेमो यस्य विप्रह्मारेऽनुरिति यावत् । तदाहि
 तथा तेन प्रकारेण प्रवृत्तः भावविपर्यये फलविपर्यये
 विषादं दुःखं ग्लानिमवसादं गच्छेत्प्राप्नुयान् । तस्मा-
 दस्तान्त्र प्रवृत्त्ये तेनायसिद्धयभावे प्रानारान्तराभावान् युद्धं
 विधेयमिति ॥ १४ ॥

श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यत्पित्ये प्रथमं कर्तुं युष्मदर्धमहापयम् ॥ १५ ॥
शर्म वेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६ ॥
ते चेद्भिन्निवेश्यन्ते नाश्रुपौष्यन्ति मे वचः ।
कुरुषो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८

यदि परं तु भवान्प्रशममऊकरं मन्यते न च ते न वधाहान्तस्मात्पन्नः श्रेयस्तदाशु क्रियतामिति कृष्णं प्रत्यजुनस्योक्तिः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच—

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वास्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १ ॥
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।

[लक्षा०] र्मणः देवहृतर्मणः उभयान्वयान् दैवमानुषयोर्ममयोरतुच्छत्वात् ॥ ११ ॥ नातिप्रणीतबुद्धिः स्यादित्यत्र भावविपर्यये भावस्य वैरिपदाश्रयस्य विनयेये वैपरीत्ये सति नातिप्रणीतबुद्धिः अत्यन्तं प्रकर्षेण नीता नीतिबुद्ध्या बुद्धिर्यत् न न भ्यात् । गृह्णाहं सति विपचटिकादिकं न पश्येदितिभावः । विदुद्धिमिच्छेदित्यत्र स्वगृहस्य मिश्रद्धिं दाहकामेहानिनिच्छेत् ॥ १४ ॥

[नील०] ते कुरुव इति संघ भः ॥ १७ ॥ अस्मिन्निति रघोपमो भीमः अश्वेषमोऽर्जुनः ॥ १८ ॥ अहमिति युद्धकामोऽयद्मर्जुनप्रीत्ये सारग्यं करिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चैतकण्ठो व भारत-भारतीय सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

[अर्जु०] वाभिनिवेश्यन्ति जाह्नवप्रहं करिष्यन्ति ॥ १ ॥ धृष्टः भार्यां केवलं स्त्रियं भारस्त्वप्येवेति भावः । किं वा कश्चिद्भगवो द्वाभ्यामन वलते यथा गुटालिकारादि-स्वद्वयं युद्धभारो युवाभ्यां यस्तीयः । अन्ये योवा रक्षणीभ इति । षोटस्य इतरो जनः । तस्योऽर्जुनाभ्यामन्यो योवश्रमो भारस्थानीयः । युवाभ्यां यस्वमाण्वादिभिर्भावः ॥ ६८ ॥ युद्धं नति न कामये कामय एवंति । धन-जयगय काम इच्छा ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहाभारत उद्योगपर्वणि चैतकण्ठो व भारत-भारतीय सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अस्मिन्दुद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूरजुनेन धार्या स्याद्दोदण्य इतरो जनः ॥ १८ ॥
अहं हि यन्ता वीमत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनञ्जयस्यैव कामो नहि युद्धं न कामये ॥ १९ ॥
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
गदतः ह्रीयया वाचा तेजस्ते समदीदियम् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८

यदि परं तु भवान्प्रशममऊकरं मन्यते न च ते न वधाहान्तस्मात्पन्नः श्रेयस्तदाशु क्रियतामिति कृष्णं प्रत्यजुनस्योक्तिः ॥ १ ॥

लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २ ॥
अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३ ॥

[सर्व०] श्वोभूते धृतराष्ट्रसमीपं प्राप्य प्रशमाय यत्पित्ये ॥ १५ ॥ त इति ॥ १६ ॥ धूम्रांगमम् ॥ १८ ॥ एष कामः अहं यन्ता स्यामिति । अन्यथाऽहमपि युष्य एव । तदाऽहं नहि युद्धं न कामये स्वयं योद्धु नहि नेच्छामि ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारत उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

[लक्षा०] ते चेद्भिन्निवेश्यन्ति इत्यत्र अभिनिषेक्ष्यन्ति अभिनिवेशं गर्वं प्राप्स्यन्ति तर्हि ॥ १७ ॥ धनंजयस्यैव कार्ये इत्यत्र एव सहायः ॥ १९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यादितकण्ठी वैत-कण्ठकरे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

[नील०] उक्तमिति ॥ १ ॥ दैन्याद्वा अस्मदीयात् ॥ २ ॥ पराक्रमं सर्वेषां रक्षणे यत्नं कर्माणि जीवनवीजानि प्राक्तनानि तद्भावान् दृढयद्दितार्थं कृतोऽपि यत्रो निःकल इति मत्वाऽशममेवेच्छमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

[अर्जु०] प्रतिभाति रोचते ॥ १ ॥ कर्माणि प्राक्-तानीति शेषः ॥ ३ ॥

[सर्व०] दैवाद्वा प्रतिबुद्धिद्वात् ॥ २ ॥ कुनोऽयं पर-तन्त्र इत्याह न चान्तरेणिति । कर्माणि प्राक्तनानि ॥ ३ ॥

[लक्षा०] प्रतिभाति परंतपस्य प्रतिभाति युष्मिन्नि प्रतिभाति ॥ १ ॥ अर्जुनं मन्यते पापीत्यत्र पराक्रमं ताधि-परणपराक्रमं कर्माणि दैवहृतपर्माणि जनान्तरेण किना पौरुषेण पुरुषपराजनेन फलोदयः न ॥ ३ ॥

तदिदं भाषितं वाक्यं तथाचन तथैव तत् ।
 न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन ॥ ४ ॥
 किञ्चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकम् ।
 कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥
 संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्षं सफलं प्रभो ॥
 स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६ ॥
 पाण्डवानां कुरूणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ।
 सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७ ॥
 कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
 अस्मद्द्वितमनुष्ठानं मन्ये तव न दुष्करम् ॥ ८ ॥
 एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।

[नील०] मन्त्रकारणमाह—तदिदमिति । नहि युद्धं न कामये इति यत्तथा भाषितं तथाचन तथापि चन-
 श्चोऽर्थे । यद्यपि ममैतद्विद्विष्टं तथापि त्वया यज्ञापितं
 तत्तथैव भविष्यतीत्यर्थः । परंतु शमोऽपि तत्र नासाध्योऽ-
 स्तीत्याह—न चेति ॥ ४ ॥ एतन् कृच्छ्रं युद्धं संकटं मन्य-
 सेऽङ्गीकरोपि अस्माकं कुरुपाण्डवानां शमासंभराद्युद्धमि-
 च्छसीत्याह—कुर्वन्तीति । येषां पुंसां फलोदयो नास्ति तेषां
 कर्माणि क्रियमाणान्यपि सामादीनि कुर्वन्ति वृष्वन्ति
 हिंसन्ति कहिंसायामित्यस्य स्वादिगणस्य रूपं तनादि-
 त्वमर्थ्याय लैलकप्रमादजं वा । चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ-
 सान्त्वयप्रक्रियेत्यभिमुक्तोक्तेर्जैवनाट्टाभावाहण्डं कसाध्येषु
 कुरुषु सान्त्वयप्रयोगो दुष्कर इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं जानन्नपि
 सामेव चेन्मन्यसे तत्राह—संपाद्येति । यत्कर्म सम्यक् संपा-
 द्यमानं भवेत् तत्सफलं स्यादिति संबन्धः । प्रभो इत्यनेन
 असाध्यसाधनसामर्थ्यमस्य दर्शयति । फलितमाह—स इति
 ॥ ६ ॥ निरामयं कुशलम् ॥ ८ ॥ कार्यतामौचित्यं कार्यं
 कर्म ॥ ९ ॥ शर्मति । कृष्णात्स्वस्य व्यवहारतो भेदान्
 मतमेदमुक्त्वा तत्त्वमाह—विचार्यमाण इति । गुरुः उपदेशः ।
 प्राणस्य प्राणमुत् चक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये
 मनो विदुस्ते निश्चिद्युत्रं गुणगम्यमिति श्रुतेरस्मन्मन-
 सोऽपि मतस्वमतस्त्व यः कामः स एवामरुतामस्य प्रवर्तक
 इति भावः । वस्तुतस्तु तत्रैव कामो युक्त इत्याह—न स
 इत्यादिना ॥ ११ ॥ धर्मिष्ठं युद्धादिम् ॥ १२ ॥
 हता श्रीः ॥ १३ ॥

[अर्जु०] तदिदं व्याहृतं त्वया तथा च पौरुषस्य
 बलवत्त्वे दैवस्य बलवत्त्वे च एतदुभयं युक्तं तन् प्रथमल-
 क्षणम् ॥ ४ ॥ एतन्न तथा चेत् अस्मिन् पक्षे अंशमत्तो-

गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि जनार्दन ॥ ९ ॥
 चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
 भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १० ॥
 शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यश्चिकीर्षितम् ।
 विचार्यमाणो यः कामस्त्व कृष्ण स नो गुरुः ।
 न स नार्हति दुष्टात्मा वधं समुत्तवान्धवः ॥ ११ ॥
 येन धर्ममुते दृष्टा न सा श्रीरुपमर्षिता ।
 यथाप्यप्रयतोपायं धर्मिष्ठं मधुमुदन ॥ १२ ॥
 उपायेन नृशंसेन हता दुर्धृतदेविना ।
 कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु घनुर्यरः ॥ १३ ॥

ऽस्मत्सकाशान् पापं त्वद्वचनाकरणलक्षणम् तेषामेव मते
 कर्माणि प्राक्तनानि कर्तृणि कुर्वन्ति येषां फलोदयः फलस्य
 उदयो यस्मात् स पुरुषकारो नास्ति इत्यर्थः ॥ ५ ॥
 संपाद्यमानं फलेन योज्यमानं कर्म प्राक्तनं सफलं परैः
 मह शर्मं मुखं भवेत् ॥ ६ ॥ प्रथमः मुख्य इत्यर्थः ।
 प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ ७ ॥ निरामयं हितम् ॥ ८ ॥ अन्यन्
 [गमान्] चिकीर्षितमग्रमरूपं तदर्थमपराधादिति तात्पर्यम्
 ॥ १० ॥ स दुर्धृतवधः ॥ ११ ॥ न उपमर्षिता न सोढा
 ॥ १२ ॥ कृता श्रीरिति संबन्धः दुर्धृतदेविना कपटशूतदे-
 वनशीलेन ॥ १३ ॥

[सच्य०] भाषितं त्वया यथा यथार्थं पुरुषकारो न
 प्रधानमिति कृतेऽपि कर्मणि फलादर्शनान् । न तथा
 यथार्थं च प्रकृतमस्माकं भवता सहितानामसाध्याभावान् ।
 तदाह । तदेतद्युद्धेनाम्नाकं फलप्रापणं असाध्यमलभ्यम-
 पीति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ कृच्छ्रं कुरुज्जनकं पापं प्राक्तनं
 वाऽस्मत्तोऽस्मासु मन्यसे येनाऽस्मात्स्वपि फलं न संभाव-
 यसि । तदपि पापं नास्माकं विरोधाय पर्याप्तमित्याह ।
 कुर्वन्ति हि तेषां कर्माणि पापानि कुर्वति फलाभावमिति
 शेषः येषां नास्ति फलोदयः फलयोग्यता ॥ ५ ॥ तस्मा-
 द्दरमाभिः फलसंबन्धयोग्यैः संपाद्यमानं पुरुषकारेण फलसं-
 पन्नं क्रियमाणं प्राक्तनं सफलं स्यादेव तथा प्रवर्तस्व न तु
 प्रवृत्तिर्नफलेति मत्वा वर्तय । यथा परैः मह शान्तिर्भ-
 वेत् ॥ ६ ॥ निरामयं शमरूपम् ॥ ८ ॥ अन्यश्चिकीर्षितं
 रणम् ॥ १० ॥ गुरुः श्रेष्ठः ॥ ११ ॥

[लक्ष्म०] यदिदं भाषितं वाक्यमित्यत्र यदिदं भ्र-
 द्वायं तत्तथैव तन् धर्मराजनायं तथैव तथा वा भवति
 अन्यथा वा भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ येन धर्ममुते दृष्टेत्यत्र

समाहृतो निवर्तते प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
 अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितोऽस्तथा ॥ १४ ॥
 वध्यतां मम वाष्पेण निर्गताऽसौ सुबोधनः ।
 न चैतद्भ्रूतं कृष्ण मित्रार्थं यचिकीर्षसि ।
 क्रिया कथं च मुख्या स्पान्मृदुना चेतरेण वा ॥ १५ ॥
 अथवा मन्यसे ज्यायान् वधस्तेपामनन्तरम् ।
 तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमनस्त्वया ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकानाशीतितमोऽध्यायः ७९.

कार्यसिद्धिर्हि देवपुरुषकारोभयायता तन्मया शमं याचितोऽपि न स शुचीपात्रचाहं देवमन्यधयितुं शक्नोमि न च शममिच्छामिपि
 जानमपि कथमप्य मामपिच्छुत्से इत्यर्थेन प्रति भगवदुक्तिः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ॥ १ ॥
 सर्वं त्विदं ममायत्तं वीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ।
 क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्मणोवोपपादितम् ॥ २ ॥
 ऋते वर्षान्न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ।

धर्मयुते या श्रीदृष्टा सा येन दुर्बोधनेन नापकर्षिता वला-
 त्कारेण नापकर्षिता ? अपकर्षितेति पाठे स्पष्टोर्थः । येना-
 पश्यतोऽप्रायमित्यत्र या संपत् अप्रायमपश्यतः धर्मिष्ठात्
 धर्मराजात् ॥ १२ ॥

[नील०] समाहृतो शूलार्थम् ॥ १४ ॥ निर्गतः निश्चयेन
 प्राप्तः कथंच कथमपि मुख्या फलवती मृदुना सात्रा इतरेण
 युद्धेन ॥ १५ ॥ नाम निश्चितं स पाण्डवेपु सम्यग्वर्ततेति
 बुद्धिर्मे न संजायते नोत्पद्यते ॥ १६ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावद्वीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

[अर्जु०] वध्यतां निर्गतः निश्चयेन प्राप्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीमन्महाभारतत्याख्यापामर्तुनिभृत्तापाद्योगपर्वणि
 अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

[सर्व०] समाहृतो शूतेन ॥ १४ ॥ निर्गतो निश्चयेन
 गतः मुख्या फलवती मृदुना शमेन इतरेण युद्धेन ॥ १५ ॥
 स नामेति नाम संभावनायाम् । सम्यक् पाण्डवेपु वर्त्त-
 तेति संभावितमिति न मे जायते बुद्धिर्वाजमुत्तमिवोपरे
 संभावितमित्येवं यथा न बुद्धिर्जायते ॥ १६ ॥

इति महाभारतयोगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्याय-
 मष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

जानासि हि यथैतेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
 परिक्रिष्टा समामध्ये तद्य तस्योपपत्तितम् ॥ १७ ॥
 स नाम सम्पुत्रव्रतं पाण्डवेतिव्रति भावय ।
 न मे संजायते बुद्धिर्वाजमुत्तमिवोपरे ॥ १८ ॥
 तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां रितं च यत् ।
 तथाऽऽशु कुरु वाष्पेण यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ १९ ॥

तत्र वै पौरुषं शूयुरासेकं यत्र कारितम् ॥ ३ ॥
 तत्र चापि भुवं पश्येच्छोपणं दैवकारितम् ।
 तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ॥ ४ ॥
 दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ।
 अहं हि तत्कारिष्यामि परं पुरुषकारतः ॥ ५ ॥

[लक्षा०] वध्यता वध्यत्वं निर्गतः नितरांगतः ॥ १५ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादितमतीर्थतल्लक्षणाकारे
 अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

[नील०] एवमिति ॥ १ ॥ द्वयोः कर्मणोः शस्युद्ध-
 योर्मध्ये इदमनामयं सर्वं कृत्स्नं मम दूतस्यायत्तमधीनं
 तथापि दैवानुहृत्यमत्रापेक्षितमित्याह—क्षेत्रमिति । कर्मणा
 कर्मणेन वाप्यादिजलदानेन च शुद्धं भूदोषहीनं रसवद्द्रव्यं
 च उपपादितं कृतं तत् कदाचिद्वर्षं विनाऽपि फलप्रदं
 भवेत् ॥ २ ॥ अत्र फेरलं पौरुषस्यैव श्रेष्ठं दृष्टमित्याह—
 तत्रेति ॥ ३ ॥ एतदपि दैवाधीनमेवेत्याह—तत्र ज्ञापिति ।
 शोषणं वाप्यादेः सर्वथा दृष्टयभावे यथा न फलनिष्पत्ति-
 स्तद्दैवाभावेपीत्यर्थः ॥ ४ ॥ संयुक्तमाहितं लोककारणं
 लोकहितसाधनम् ॥ ५ ॥

[अर्जु०] द्वयोर्हिताहितयोः शुद्धं न दूषितम् ॥ २ ॥
 मानुषे पौरुषे लोककारणं पञ्चभूतानि ॥ ५ ॥

[सर्व०] कर्मणोर्द्वयोः प्राक् नैहजन्मिकयोः । रसव-
 दित्यन्ताशुपकं शुद्धं क्षाराद्यदूषितम् । कर्मणा पुरुषकारेणा ॥ २ ॥
 वर्षा दैवकर्म आसेकं वीजजननं यत्र कारितं पौरुषेण

शार्दूल ॥ ४ म. पूर्वाभिं नारि ॥ कनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

१५ म. विज्ञानेऽपी । १८ म. एते न सम्यक् । १९ म. वते । अष्टसप्त-
 तितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ १ म. वृत्तापं नारि । १ म. वृत्तापि पौरुषं

दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ।
 स हि धर्मं च लोकं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ॥६॥
 नहि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ।
 तथापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्षयन्त्यस्य मन्त्रिणः ॥७॥
 शत्रुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ।
 स हि त्यागेन राज्यस्य न शर्मं समुर्प्यति ॥८॥
 अन्तरेण वर्यं पार्थ सानुवन्धः सुयोधनः ।
 न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ॥
 याच्यमानश्च राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥९॥
 न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
 उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत ॥ १० ॥
 तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
 तस्मिन्श्चाक्रियमाणेऽर्सा लोके बन्धो भविष्यति ? ? ॥
 मम चापि स बन्धो हि जगत्त्रयापि भारत ।
 येन कौभारके यूयं सर्वे विप्रकृताः सदा ॥ १२ ॥
 विमलुप्तं च यो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
 न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥

असकृचाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
 न मया तदृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥
 जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
 त्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५ ॥
 संज्ञानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
 अज्ञानत्रिव मां कस्मादर्जुनायाभिगङ्कसे ॥ १६ ॥
 यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यनुगतं त्वया ।
 विज्ञानं विहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७ ॥
 यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वापि पाण्डव ।
 करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शर्म परैः ॥ १८ ॥
 कथं गोहरणे तुक्तो नैतच्छर्म तथा हितम् ।
 याच्यमानो हि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९ ॥
 तदैव ते पराभूता यदा संकल्पिनास्त्वया ।
 लज्जः क्षणशत्रुषुपि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २० ॥
 सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
 विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि एतानामाश्रितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

निष्पाद्यम् ॥ ३ ॥ शोपगमनप्रहादिना ॥ ४ ॥ संयुक्त-
 मायत्तनम् लोकाकारणं लोकाहितमायत्तनम् ॥ ५ ॥

[नील०] दैवं कर्म प्राप्तं कर्म कर्तुमन्यथा कर्तुं
 ॥ ६ ॥ पुरुषकाराच्छ्रमोऽयत्र टुर्भवाद इत्याह-स
 हीति । त्यागेन दानेन ॥ ८ ॥ मानुजन्धः सपरिवारः । न
 चेति । एतौ राज्यं त्यक्तुं नेच्छति परो दातुं नेच्छतीत्यर्थः
 ॥ ९ ॥ शासनं पञ्चमामाश्रितं हीति तन् न वक्ष्यः दैन्ययो-
 त्कत्वादिति भावः । अकृत्वाश्च नैनं म वाच्य इत्याह-
 उच्यमिति । प्रयोजनं शमम् ॥ १० ॥ अभिशङ्कते मां
 शममनिच्छन्तमिव मन्यसे ॥ १६ ॥ दिव्यं विज्ञानं भूभा-
 रापहारार्थं स्वर्गादेवानामनवरणम् ॥ १७ ॥ आशंसं सं-
 भावयामि ॥ १८ ॥ कथमिति भीष्मेण एतच्छर्मं याच्य-
 मानोऽपि सः हितं कथं नोचः अपि तु उक्त उग्रश्रेष्ठ एव
 दुर्योधनत्वथापि न गृहीतवानिति भावः संवत्सरगते गत-
 संवत्सरे ॥ १९ ॥ संकल्पिताः बन्धयेन निश्चिताः लज्जाः
 क्षणशः लज्जाः क्षणः शत्रुकारः राज्यं शत्रुकारेण
 न मंत्रुष्ट इत्यर्थः । श्रमेण पटुपर्वे सदन्यथे च शम्यत्ययः
 ॥ २० ॥ विभाव्यं विचारणीयम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि नैष्ठिकीये अष्टमोऽध्यायः
 एतानामाश्रितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

[अर्जु०] दैवं कर्म मान्यमविद्यमानं कर्तुमशक्यम्
 ॥६॥ मानुजन्धः सपरिवारः ॥ ९ ॥ न न वाच्यो वाच्य
 एव ॥ १० ॥ आत्मानमशंसम् ॥१६॥ परमं दिव्यमैश्वर्यं
 (सं) निहीयाम् ॥ १७ ॥ विज्ञानविहितं विज्ञानं विधि-
 स्तेन कृतम् ॥ १८ ॥ न त्वाशंसं न पुनरिच्छामि ॥१९॥
 पराभूताः नष्टाः सद्गन्धिताः बन्धन्वेन ॥ २० ॥ विभाव्यं
 विचार्यम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि नैष्ठिकीये अष्टमोऽध्यायः
 एतानामाश्रितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

[सत्य०] दैवं भरणं भाग्यमविद्यमानं यदि तदा न
 शक्यम् ॥ ६ ॥ अन्यदपि नमार्थं पुरुषकाराश्रितोऽप्याह ।
 न हीति ॥ ८ ॥ मानुजन्धः सपरिवारः । प्रणिपातेन तस्य,
 तद्वक्तुं शक्यम् ॥ ९ ॥ तद्वत्तस्य । सादृश्यचनयोग्यस्यापि
 युधिष्ठिरादेनाद्रध्यते इत्याशयेन युधिष्ठिरशासनमिदमुक्तम् ।
 अत्रान्यत्रे हेतुकर्ममिवादि प्रयोजनं शमरूपम् ॥ १० ॥
 एतत्तत्रे त्वदकारणम् ॥ १४ ॥ अभिगङ्कसे शत्रो नाशं
 शर्मं कारयिष्यामीति । यतो मा प्रति पुत्रपुत्रादिमतीति
 ॥ १६ ॥ यद्यपि परमं विज्ञानं विहितं विधिना निर्मितं
 दिव्यं दिव्यमयं दुर्योधनादयो भवतिहेतुत्वा इति तथा
 च कथं परैः सद् गतो भवेत् ॥ १७ ॥ आशंसं संभाव

अर्दातितमोऽध्यायः ८०

मनुष्येन भीरुणं प्रति यद्भयान्नास्तराष्टं क्षमं च मन्यते तत्कथं विनि कथयत ॥ १ ॥

नकुल उवाच—

उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतं चैव हि तत्त्वया ॥ १ ॥
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २ ॥
तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।
आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवताऽसकृत् ॥ ३ ॥
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यस्मात्प्रकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्यमरिन्दम ॥ ५ ॥
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।
अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥
अन्यथाशुद्रयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७ ॥
अस्माकमपि वाष्पेण वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८ ॥
निवृत्तवनवासान्नाः श्रुत्वा वीर समागताः ।
असौहिण्यो हि सप्तेमास्वत्प्रसादाज्जनादेन ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

यामि ॥ १८ ॥ सङ्कल्पिता वष्या इति निश्चिताः ।
लवशः क्षणशः लवे लवे क्षणे क्षणे न ह्युद्यो न प्रहृद्यो
भवति त्वया च वष्यत्वेन संकल्पितः ॥ २० ॥ विभाव्यं
लोके ख्यापनीयम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहा उद्योगपर्वणि सर्वजनासुपगत-न्याख्याया-
मृताशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

[नील०] उक्तमिति ॥ १ ॥ राज्ञो मतमाज्ञाय
संशमः सम्यक् शमः ख्यापितः हे माधव मधुदेवज आ-
श्मनः मतमाज्ञाय बाहुवीर्यं ख्यापितं हे माधव लक्ष्मीपते
॥ २ ॥ तस्मिन्निति निमित्तभेदान्तभेदो भवति कुलत्रु-
र्यस्य युधिष्ठिरस्य मतं कुलोच्छेदो मा भूदिति केशाकर्षण-
छिष्टायाः श्रौपया मतं शत्रवो निर्मूलमुन्मूलनीया इति तत्र
फाल्गुनरूपं यन् क्षमं योग्यं तत्त्वया कार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

१० न. रणे श्रुया । अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

इमान हि पुराणव्याघ्रानचिन्त्यव्यर्थाङ्गान ।
आत्तशस्त्रान् रणे दृष्ट्वा न व्यभेदिह कः पुमान्? ॥०॥
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयोत्तरम् ।
द्रूपाद्भारयं यथा मन्त्रेण न व्यथेन सुयोधनः ॥१?॥
युधिष्ठिरं भीमसेनं वीभर्तुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥२॥
सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
दृपदं च सहामात्यं शृष्ट्युश्रुत्रं च माधव ॥ ११ ॥
काशिराजं च विक्रान्तं शृष्टेकुत्रं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यैः प्रतियुष्येत को युधि ॥१४॥
स भवान् गमनादेव साधयिष्यत्वसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५ ॥
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहचाह्निकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानास्त्वयाऽनव ॥१६॥
ते चैनमनुनेप्यन्ति घृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७ ॥
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनादेन ।
कमिवार्थं निवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्तनि ॥ १८ ॥

अनित्या नाशवती मतिर्येषां ते ॥ ६ ॥ न केवलं व्यक्ति-
भेदान्तभेदः किंतु व्यक्त्यैक्येऽपि अवस्थाभेदान्तभेदो
भवतीत्याह—अन्यथेत्यादिना । अदृश्येतिविति अज्ञातवास-
काले कथमनाघृताश्चरिष्याम इत्येव मनोरथ आसीत् दृश्ये
इदानीं भव्येषु अस्मासु कदा राज्यं प्राप्याम इत्यस्ती-
तिभावः ॥ ७ ॥ प्रणय आदरः ॥ ८ ॥ न व्यथेत् कुङ्क्षयेत्
॥ ९ ॥ अर्थं प्रयोजनं निवर्तन्तं भ्रश्यन्तम् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणे उक्त्वा श्रीये भारतभारवर्द्धने
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

[अर्जु०] विवर्तन्तं विकरुद्धेन मां गच्छन्तम् ॥१८॥

इति श्रीमन्महाभारत-न्याख्यायामर्जुनसमिधकृतायासुद्योगपर्वणि
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

[स्वर्च०] तस्मिन्नास्मिन्नितिभेदेन मतं भवति ।
प्रत्येकं प्राप्तकालं तत्कालोचितं क्षमं शक्यं तव च कार्यम्
॥ ५ ॥ अदृश्येन्नज्ञातवासे वसत्यु दृश्येत्विदानीम् ॥७॥

एकादीतितमोऽध्यायः ८१

सहदेवेन श्रीहृष्णम्य वीरैः सह युद्धयोननप्रार्थनं सर्वेन्द्रमोहनं च ॥ १ ॥

सहदेव उवाच—

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एव सनातनः ।
 यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ॥ १ ॥
 यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
 तथापि युद्धं दाशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥ २ ॥
 कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण सभागताम् ।
 अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३ ॥
 यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
 धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४ ॥

सात्यकिरुवाच—

सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्यणि एकादीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्विचशीतितमोऽध्यायः ८२

दीपया द्रुपेणैवे दण्डपातनसूत्रे न मे ददयस्य क्षान्तिर्भवितीति प्रार्थितेन भगवता सर्वं त्वदभिप्रेतं संपत्स्येन इति तदा-
 श्वासनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
 कृष्णा दाशार्हमासीनमववीच्छेकुरुशिता ॥ १ ॥
 सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
 संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २ ॥
 भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्भेजाः ।

न व्यथेत न क्रुष्येत ॥ १० ॥ विवर्तन्तं विपरीतं वर्त-
 मानम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्यणि सर्वकर्णपर्यटतन्व्यायाया
 मर्षातितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

[लक्षा०] कर्मिवार्थं निवर्तया इत्यत्र अर्थं तेषां मनो-
 गतमर्थं कर्मिव विचार्यं निवर्तयेथाः वान् यस्मिन्नि न स्या-
 पयेथाः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्यणि कारिकापर्यटतन्व्यायाया
 अर्षातितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

[नील०] यदेतदिति ॥ १ ॥ यदि यत्रपि भीमाद्यो

दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५ ॥
 न जानासि यथा दृष्ट्वा चीराजिनप्ररान्नेन ।
 तत्रापि मन्युरुद्धतो दुःखितान्मेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६ ॥
 तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह रणकर्कशः ।
 वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
 सुभीमः सिंहादाऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८ ॥
 सर्वे हि सर्वशो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
 साधु साञ्चिति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९ ॥

अश्रुपूर्णेक्षणं वाचयमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३ ॥
 विदितं ते महानाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
 यथा निकृतिमास्याय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ४
 शृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
 यथा च सज्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५ ॥

धार्मिकाः स्युः तथापि अहं धर्ममुत्सृज्य तेन सह योद्धुमि-
 च्छामि ॥ ४ ॥ महानाहो हे कृष्ण ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्यणि वैशम्पायने
 एकादीतितमोऽध्याय ॥ ८१ ॥

[अर्जु०] तथा सभागतामित्यन्वयः ॥ ३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्यणि मर्षातितमोऽध्याय
 एकादीतितमोऽध्याय ॥ ८१ ॥

[नील०] राज्ञस्तु इति ॥ १ ॥ स्वसितायतमूर्धजा अदि-
 कृष्णा दीर्घाश्च पेजा यस्याः ॥ २ ॥ मन्त्रं नामप्रधानम् ॥ ५ ॥

[अर्जु०] अनितायतमूर्धजा । अनिता अपद्धा आयना
 दीर्घा मूर्धजाः पेजाः यथा ॥ २ ॥

नन वि हि वक दृष्ट्वा । दृष्ट्वा दीर्घाः ॥ ८१ ॥

३ म इत्यां समाप्तम् । ५ म इत्येवमेव मे भोः । ६ म
 इतो. १८

युधिष्ठिरस्य दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।
 यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६ ॥
 पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
 अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ॥ ७ ॥
 अवसानं महाबाहो कंचिदेकं च पञ्चमम् ।
 इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८ ॥
 न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
 युधिष्ठिरस्य दाशार्हं श्रीमतः सन्धिभिच्छतः ॥ ९ ॥
 अपदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
 सन्धिभिच्छ्रेण कर्तव्यं तत्र गत्वा कथंचन ॥ १० ॥
 शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सञ्जयैः सह ।
 भार्तराष्ट्रवलं घोरं कुह्यं प्रतिसमासितुम् ॥ ११ ॥
 नहि साम्राज्ञा न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
 तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मयुसूदन ॥ १२ ॥
 साम्राज्ञा दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
 योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३ ॥
 तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेमव्ययः क्षिप्रमच्युत ।
 त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सञ्जयैः ॥ १४ ॥
 एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
 क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५ ॥
 क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६ ॥
 अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसूताग्रमुक् ॥ १७ ॥
 यथाऽव्यये बध्यमाने भवेद्दोषो जनार्दन ।
 स बध्यस्पावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८ ॥
 यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।

[नील०] प्रतिसमासितुं प्रतिपन्नतया स्यातुम् ॥ ११ ॥
 पञ्चन अर्थः रामोपायः दास्यः कर्तुमिति शेषः ॥ १२ ॥
 समर्थं युक्तम् ॥ १५ ॥ प्रसूतं प्रदत्तं च तद्गम्यं च तस्य
 भोजनं प्रसूताग्रमुक् पूज्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

[अर्हं०] प्रतिममासितुं याचितुम् ॥ ११ ॥ समर्थं
 युक्तम् ॥ १५ ॥ सर्वपापेषु जीवति शेषः । प्रसूताग्रमुक्
 प्रसूतं उद्वं शरयाग्रमुक् ॥ १७ ॥ अव्यये बालादौ
 ॥ १८ ॥ विप्रभ्रंशेन विद्यासनं ॥ २० ॥ अभिमन्युर्यथा

१ म. दुर्धनं च ॥ ८ म. विदितेराय १५५ ॥ ९ म. लक्ष्मि श-
 को २ ॥ म. एते १५५ ॥ ११ म. भोजनं तेषु ॥ १८ म. कर्तव्ये ॥ २९ म.

पाण्डवैः सह दाशार्हैः सञ्जयैश्च सर्वैर्निकैः ॥ १९ ॥
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
 का तु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव २० ॥
 सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१ ॥
 आजमीढकुलं प्राप्ता स्तुपा पाण्डोर्महात्मनः ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२ ॥
 सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
 अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३ ॥
 साऽहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्रिष्टा सभां गता ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४ ॥
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।
 दासीभूताऽस्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता २५
 निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
 पाहि मामिति गोविन्द मनसा चिन्तितोऽसि मे २६
 यत्र मां भगवान्नाजाना श्वशुरो वाचपमत्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हाऽसि मता मम ॥ २७ ॥
 अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
 मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८ ॥
 एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
 त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिवान्धवान् ॥ २९ ॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्तुपा भवामि धर्मेण साहं दासी कृता बलात् ३० ॥
 धिवपार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्वलम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१ ॥
 यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
 भार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वैः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२ ॥

तव भागिनेयस्तथा तंऽपि ॥ २३ ॥ निरामर्षेषु... (१)
 ॥ २६ ॥ विधीयतां विशिष्टः क्रियतां वधेनापनीयताम् ३२

[सर्व०] प्रतिसमासितुं प्रतिपन्नतया स्यातुम् ॥ ११ ॥
 समर्थं समर्थार्थं प्रयोजनवन् ॥ १५ ॥ प्रसूतं पन्थानम्
 ॥ १७ ॥ तथा ते तव पञ्च स्त्रीयाः ॥ २३ ॥ विधीयतां
 प्रसूतताम् ॥ ३२ ॥

[लक्ष्म०] विनाशे पाण्डवाः सहेत्यत्र विनाशे जीवि-
 सादां विना वर्तमानः विनाशः रामासः तस्मिन् ॥ ११ ॥

पादि नां पुण्डरीकम् ।

वैशम्पायन उवाच—

इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनामं सुदर्शनम् ।
सुनीलमासितापाङ्गी सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३३ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नं महासुजगवर्चसम् ।
केशपशं वरारोहा गृध्र वामेन पाणिना ॥ ३४ ॥
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगाभिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परेषां संधिभिच्छ्रुता ॥ ३६ ॥
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृष्णौ सन्धिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७ ॥
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मह्यसूदन ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिः सह ॥ ३८ ॥
दुःशासनभुजं श्यामं संचिच्छं पांसुगुण्डितम् ।
यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९ ॥
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
विधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥
विदीर्यते मे हृदयं भीम वाक्शल्पपीडितम् ।

योऽयमथ महाबाहुर्ममैवानुपश्यति ॥ ४१ ॥
इत्युक्त्वा बाष्परुद्धेन कण्ठेनापतलोचना ।
खरोद कृष्णा सोत्कम्पं सखरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२ ॥
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षति ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णं मुञ्चती वारि नेत्रजम् ॥ ४३ ॥
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्भ्रूयसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४ ॥
एवं ता भीह रोत्स्यन्ति निहतहातिबान्धवाः ।
इतामित्रा इतवला येषां क्रुद्धाऽसि भामिनि ॥ ४५ ॥
अहं च तत्कारिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरानियोगेन देवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६ ॥
धार्तराष्ट्राः कालपक्षा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥
चलेद्धि हिमवान् शैले मेदिनी शतधा फलेन् ।
द्यौः पतेच्च सनसत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८ ॥
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निवृद्धताम् ।
इतामित्रान् श्रिया युक्तानचिराद्भ्रूयसे पतीना ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ८३

वृत्रप्रयान्तं श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरेण वृथाधासनप्रार्थनम् ॥ १ ॥ पथि भगवता कुरीणां दर्शनं, पूजितैश्च ते. सभायां भव-
द्भवनशुभप्राङ्गुलद्विन्दनमत्वां तत्र पुनर्दश्याम इति कथनम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच—

कुरूपापद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।

ब्राह्मणः प्रसूताप्रमुगित्यत्र प्रकृपेण सूतं प्राप्तममं आसाध-
भागः तं भुनक्तीति आसाधमुक्त् ॥ १७ ॥

[नील०] मृदुसंहारं वेशीरूपेण समाहृतमपि मृदुं
वृजिनामं कुटिलाग्रं केशवत्सुहृमात्रं वा वृजिनः । कुटिले-
ऽन्यवदिति विद्यः । सुदर्शनं रमणीयम् ॥ ३३ ॥ हे भीम
शत्रुभयंकर कृष्ण योऽयं भवान् ॥ ४१ ॥ अत्युष्णं वह्निम्
॥ ४३ ॥ रोत्स्यन्ति रोदिष्यन्ति ॥ ४५ ॥

इति श्रीनैल० उद्योग० भा० भा० द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

[अर्जु०] मृदुसंहारं मृदुपयनं सुदर्शनं नयनप्री-
तिकरम् ॥ ३३ ॥ महासुजगवर्चसं शत्रूणां भयंकर-
त्वान् केशपशं केशकलापम् ॥ ३४ ॥ कृष्णौ कृपायुक्तौ
॥ ३७ ॥ सहिवौ निरन्तरौ । द्रवीभूतं हृदयमिव

संवन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १ ॥

॥ ४३ ॥ रोत्स्यन्ति रोदिष्यन्ति ॥ ४५ ॥ अदनीकृता
मश्रीकृताः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारतस्याख्यायामर्जुनविषहृतायामुद्योगपर्वणि
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

[सर्व०] मृदुसंहारम् समाहृतमपि मृदु । वृजि-
नामं कुटिलाग्रं सुदर्शनं दर्शनीयम् ॥ ३३ ॥ अत्युष्णं
दुःखम् तद्रवीभूतमिव ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारतायामुद्योगपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

[लक्ष्म०] इत्युक्त्वा मृदुसंहारमित्यत्र सम्यक् भारो
यस्य स संसारः । मृदुश्चासौ संसारश्च मृदुसंभारः तं
वृजिनामं कुटिलाग्रम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहा० उद्योग० भा० ती० ल० द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

[नील०] कुरूणामिति ॥ १ ॥

पाण्डवैर्धर्ताराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैव कर्तुमर्हसि केशव ॥ २ ॥
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनमर्पणम् ।
शान्त्यर्थं भ्रातरं द्रूया यत्तद्वाच्यमभिव्रहन् ॥ ३ ॥
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ ४ ॥

श्री भगवानुवाच—

धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५ ॥
वैशम्पायन उवाच—

ततो व्यपेते तमसि सूर्यं विमलवद्वृते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ति मृदचिपि दिवाकरे ॥ ६ ॥
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्पः सत्ववतां वरः ॥ ७ ॥
मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूत्रताः ।
ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८ ॥
कृत्वा पौर्वोदिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९ ॥
ऋषभं पृष्ट आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १० ॥
तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नैतारमासीनमभ्यभापत सात्यकिम् ॥ ११ ॥
रथ आरोप्यतां शङ्खशकं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥
दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौवलः ।

[नील०] प्रतिपाद्यं संपाद्यमनामयं दुशलम् ॥ २ ॥
यास्यामि तदेव कर्तुमिति शेषः । अभीप्सया प्राप्तुमिच्छया
॥ ५ ॥ विमलवद्वृते निर्मलाकाशगे मैत्रे जन्मक्षादष्टमता-
रायां दूतस्थे हि स्वामिवलेनैव बलवत्स्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥
कौमुदे फार्तिके रेवत्यां अर्जुनस्य फाल्गुनीजातस्य रेवती
मैत्रगाग गन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञाय अनुसृत्य
॥ ११ ॥ आकाशगः सूर्यः आकाशमिव चेति पाठः
जङ्गमाकाशगनुत्थमित्यर्थः विद्यालत्वात् नक्षत्रोपमरत्ना-
चिवत्वात् । तदेवाह—सूर्येति ॥ १५ ॥ सूयस्करं शोभनै-
रुपशरणीरुपेनम् ॥ १८ ॥ संपाद्ययामासुः सज्जीकृतवन्तः
॥ १९ ॥ मङ्गल्यार्थप्रदैः विजयी भवेत्यादिमङ्गलावहैः २५

न च शत्रुरयोयो दुर्वलोऽपि वलीयसा ॥ १३ ॥
ततस्तन्मतमाहाय केशवस्य पुरःसराः ।
प्रससुर्योऽजवियन्तो रथं चक्रगदाधृतः ॥ १४ ॥
तं दीप्तमिव कालाग्रिमाकाशगमिवाशुगम् ।
सूर्यचन्द्रप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५ ॥
अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
पुण्यैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६ ॥
तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७ ॥
सुपस्करमनाद्युष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोऽग्रं प्रत्यभिप्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८ ॥
वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकैः ।
स्नातैः संपादयामासुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९ ॥
महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।
सुयोपः पतगेन्द्रेण ध्वजेन सुयुजे रथः ॥ २० ॥
तं मेरुशिखरमख्यं मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव कामगम् ॥ २१ ॥
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथयोपेण नादयन् ॥ २२ ॥
व्ययोढाभ्रस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्वजः ॥ २३ ॥
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४ ॥
मङ्गल्यार्थप्रदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५ ॥

[अर्जु०] बालो मूर्खः दिष्टस्य दैवस्य ॥ ४ ॥ मैत्रे
मित्रदैवते ॥ ६ ॥ कौमुदे उत्थानैकादशीपूर्वदशम्याम्
आश्विनकृष्णपञ्चम्यामिति विमलवोचपादाः । कृष्णाष्टम्यां
दुर्योधनादिभिः सह कथा । अत एव वक्ष्यति सप्तमाद्यापि
दिवसादमावस्या भविष्यतीति । आश्विने रेवतीनक्षत्रे ।
स्फीतैः समृद्धैः सत्यैरत्रैः सुखे सुखावहे । कल्पो निरा-
मयः संज्ञो वा दक्षो वा ॥ ७ ॥ प्रतीतानामाप्तानाम्
॥ ८ ॥ ऋषभं शृणुमालभ्य शृणु ॥ १० ॥ उपासङ्गाः
तृणाः ॥ १२ ॥ प्रससुः प्रसुतवन्तः ॥ १४ ॥ आकाशगं
सूर्यम् । अर्धचन्द्रैरिति । अर्ध-
चन्द्रादयः तत्रोत्कीर्णा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ सूयस्करं सप-

मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हयमानश्च पाचकः ।
 प्रदक्षिणमुखो भूत्वा विभूमः समपद्यत ॥ २६ ॥
 वासेष्टो वामदेवश्च भूरिद्युन्नो गयः क्रयः ।
 शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको मृगुः ॥ २७ ॥
 देवव्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुद्युत्वावहम् ।
 प्रदक्षिणमवर्तेन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८ ॥
 एवमेतैर्महाभारैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
 पृजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥२९॥
 तं प्रयान्तमनुभायात्कृत्वीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥३०॥
 चेक्रिनानश्च विक्रान्तो घृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
 द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१ ॥
 घृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
 संसाधनार्थं प्रपद्युः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२ ॥
 ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 राज्ञां सकाशे श्रुतिमान्वाचेदं वचस्तदा ॥ ३३ ॥
 यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।
 अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४ ॥
 धर्मज्ञो श्रुतिमान् प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३५ ॥
 तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृत्नलक्षणम् ।

रेड्डं वैश्यापरिवारणं व्याजचर्मकृतवेष्टनम् ॥ १८ ॥
 न्यादानामासुः योजितवन्तः ॥ १९ ॥

[सर्व०] प्रतिपाद्यम् प्रापणीयमनामयमनाशः ॥ २ ॥
 इवद्वचनं तव धर्म्यम् । अभीप्सया प्राप्तमिच्छया ॥ ५ ॥
 त्रे तारादिमैत्रेयोगिनि ॥ ६ ॥ कौमुदे कार्तिके ।
 होमागारयुक्तायां पौर्णमास्यां वा ॥ ७ ॥ तच्चतः प्रति-
 ताय स्वरया वचनं पाण्डवस्य दुयैपनो द्रोहं चरिष्यतीति ।
 ११ ॥ आकाशगं पक्षिणमिव अष्वतं अघ्वनि गच्छन्तम् ।
 १५ ॥ अर्धवन्त्रादिभिः कृत्रिमैः ॥ १६ ॥ सूण्डरं
 रूपकरणम् ॥ १८ ॥ संपादयामासुः । सञ्जीवितवन्तः ।
 १९ ॥ मद्ब्रह्मोऽर्थः पश्यते प्राथ्यते एभिरिति मद्-
 स्वार्थपदैः ॥ २५ ॥

[लक्षा०] कौमुदे मासीत्यत्र कौमुदे कुमुदोत्पत्तिहेतु-
 भूते कार्तिके मासि ॥ ७ ॥

[नील०] संसाधनार्थं कार्यानिपत्ययम् ॥ ३२ ॥

३५ म. देवेभः प्रजननम् । ३६ म. परिधाय च । ४१ म. मृगनाचा-
 ३५ म. पुत्रस्यै. परिशुद्धम् । ४२ म. दुष्टकनुते । ४३ म. दुष्ट-

संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥
 युधिष्ठिर उवाच—

या सा चाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयतावत्ता ।
 उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७ ॥
 देवतातिथिपुत्रास्तु गुरुशुश्रूषणे रता ।
 वत्सला मियपुत्रा च मियाऽस्माकं जनार्दन ॥३८॥
 मुषोधनमयाया नोऽत्रायतामित्रकर्षण ।
 महतो मृत्युसंवाद्याद्दुदरेन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९ ॥
 अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि मापव ।
 अनुभूतान्यदुःखार्हा वां स्म पृच्छेरनामयम् ॥४०॥
 मृशमाश्वसयेथैनां पुत्रशोकपरिष्णुताम् ।
 अभिवाद्य स्वनेयास्त्वं पाण्डवान् परिकीर्तयन् ॥४१॥
 जटाल्यभृति दुःखानि श्वशुराणामरिन्दम् ।
 निकारानतदर्हां च पश्यन्ती दुःखमन्तुते ॥ ४२ ॥
 अपि जानु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
 यदहं मावरं छिद्रं स्रुतं दद्यामरिन्दम् ॥ ४३ ॥
 प्रजनन्तोऽनुधावन्तीं कृपणां पुत्रशुद्धिनीम् ।
 रुदतीमपहायैनामगच्छाम वयं वनम् ॥ ४४ ॥
 न नूनं त्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
 तथा पुनाथिभिर्गाढमार्ता ह्यनवसत्कृत ॥ ४५ ॥

ऊटान् विशाहान् । यद्वा 'ऊटस्तन्निवराजयो' इति मिश्रः ।
 वाल्यादित्यर्थः । उमयत्र भावप्रधानो निर्देशः ॥ ४२ ॥

[अजुं०] संसाधनार्थं संमिद्धययम् ॥ ३२ ॥ आनास-
 तवती रक्षितवती मृत्युमनावान् मृत्युमकटान् पश्यान् उद्वे-
 ष्टवती ॥ ३९ ॥ ऊटान् विशाहान् निकारान् निर्भन्से-
 नानि ॥४२॥ यन् यत्र ॥४३॥ अत्रहाय त्यक्त्वा ॥४४॥
 आनवसत्कृत आनवैर्जनपदैः सञ्चनं पूजितम् ॥ ४५ ॥

[सर्व०] संसाधनार्थं वामदेवस्याहोहरणार्थम् । प्रीण-
 यितुमिति यावत् ॥ ३२ ॥ उवाचेदं वच-यो वैश्यामादि-
 त्यादि ईश्वरः सर्वभूताना स एष इति शेषां, सर्व-
 गुणसंपन्नं संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३३-३६ ॥ उदाह्रियाहान् ।
 श्रुतुपणां पतिगुण्णां गृहे ॥ ४२ ॥

[लक्षा०] निकारानतदर्हां चेत्यत्र निकारान् न्यकारान्
 ॥४२॥ प्रजनन्तोऽनुधावन्तीत्यत्र मयि प्रजनन्ति सति ४४॥
 इति भीमः पा० ८० वा० ५० ८० अर्धगीनमोऽप्याय ॥ ८३ ॥

निर्देशम् । ४४ म. प्रजनन्तीन्वन्तः । ४५ म. पुत्रशुद्धिनी । ४५ म.
 अर्धगीनम् ।

अभिवाद्याऽथ सा कृष्ण त्वया मद्बचनाद्विभो ।
 धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६ ॥
 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च वाह्निकम् ।
 द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्प्रति ॥ ४७ ॥
 विदुरं च महामातृं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
 अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेया मयुसूदन ॥ ४८ ॥
 इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
 अनुज्ञातो निवृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥
 ब्रजन्नेव तु वीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
 अत्रवीत्पत्नीरभ्रं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५० ॥
 यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
 अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१ ॥
 तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्याऽनवमन्य च ।
 मियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२ ॥
 अतश्चेदन्यथा कर्तो धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्ते पाण्डवेन समहृष्यदृकोदरः ।
 मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रवेपत च पाण्डवः ॥ ५४ ॥
 वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
 धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५ ॥
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
 वाहनानि च सर्वोणि शकृन्मुखे प्रसुस्रुतुः ॥ ५६ ॥
 इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोचत्वा विनिश्चयम् ।
 अनुज्ञातो निवृत्ते परिप्लव्य जनार्दनम् ॥ ५७ ॥
 तेष्टु राजसु संभृष्टं निवृत्तेषु जनार्दनः ।
 तूर्णमभ्यगमदद्रुष्टः शौच्यमग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥
 ते ह्या वायुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।

पन्थानमाचेतुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९ ॥
 अथापश्यन्महाबाहुर्कृष्णो नध्वनि केशवः)
 ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानान् स्थितानुभयतः पथि ६०
 सोऽवतीर्य रथाचूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
 यथावृत्तानृष्णैस्सर्वानभ्यभापत पूजयन् ॥ ६१ ॥
 कच्चिल्लोकेषु कुशलं कविद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
 ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२ ॥
 तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मयुसूदनः ।
 भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३ ॥
 किं वा कार्यं भगवतामहं किं करवाणि वः ।
 केनार्थेनोपसंभ्राता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४ ॥
 तमन्नवीजामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् ।
 परिप्लव्य च गोविन्दं सुरासुररपतेः सखा ॥ ६५ ॥
 देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्त्रिनः ।
 देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महामते ॥ ६६ ॥
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदक्षन्तश्च सर्वतः ।
 सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दनम् ॥ ६७ ॥
 एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ।
 धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ॥ ६८ ॥
 त्वयोच्यमानाः कुरूषु राजमध्ये परंतप ।
 भीष्मद्रोणादायश्चैव विदुरश्च महामतिः ॥ ६९ ॥
 त्वं च यादवशाद्वैल सभायां वै समेष्वय ।
 तव वाक्यानि दिव्यानि तथातेषां च माधव ॥ ७० ॥
 श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च हितानि च ।
 आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ ७१ ॥
 याद्वयित्रेण वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ।
 आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्रयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

[नील०] वीथी मार्गः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भालभारतनि
 श्रयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

[धृष्ट०] अमंगेन कामेन । सुप्येत् क्षत्रिया इति
 संपः ॥ ५२ ॥ आर्षेयुः पीनवन्तः ॥ ५९ ॥ क्व संसिद्धाः
 क्व चलिताः कीथी मार्गः ॥ ६३ ॥ [सुचरिते तपसि]
 देवामुर् देवासुरसमाहारः तस्य पुराणस्य चिन्तनस्य पूर्व

भीष्मविदुरादयो देवाः । असुराः दुयोधनादयः ॥ ६६ ॥
 सभ्यं सदस्यम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमन्म० मूर्धन्ये० मुच्ये० श्रयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

[सर्थ०] आचेतुः पीतयन्तः ॥ ५९ ॥ क्व संसिद्धा
 इति यात्राया उद्देश्यप्रश्नः । वीथी वरमं ॥ ६३ ॥ पुर्ण-
 णस्य देवासुरस्य देवासुरसमुदायस्य ॥ ६६ ॥

इति महाभारतउद्योगपर्वणि श्रयशी० श्रयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुर्वशीतितमोऽध्यायः ८४

भगवति हास्तिनपुरं प्रस्थिते शमाद्युधाः शठनाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शत्रुपाणयः ॥ १ ॥
पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
भोज्यं च विपुलं राजन् प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २ ॥
जनमेजय उवाच—
कथं प्रयातो दाशाहो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजवस्तस्य निमिच्चानि महौजसः ॥ ३ ॥
वैशम्पायन उवाच—
तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमिच्चानि महात्मनः ।
तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्योत्पातिकानि च ॥४॥
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।
अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघ्ने भृशम् ॥ ५ ॥
प्रत्यगृह्णमहानद्यः प्राङ्मुखान्वाः सिन्धुसप्तमाः ।
विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६ ॥
प्राञ्चलन्नक्षयो राजन् पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चन् शतशो जलम् ॥७॥
तमःसंघृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तथा ।
न दिशो नादिशो राजन् भ्रम्रायन्ते स्म रेणुना ॥८॥
प्रादुरासीन्महाङ्गुब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।

[नील०] प्रयान्तमिति ॥ १ ॥ दैवानि शकुनानि
औत्पातिकानि अशकुनानि ॥ ४ ॥ प्रत्यङ् प्रतीपम् ऊढुः
प्रवाहं कृतवत्यः ॥ ६ ॥ खे शरीरं छायापुरुषशरीरम्
॥ ९ ॥ दक्षिणपश्चिमः निर्ऋतदिशः ॥ १० ॥ औत्पा-
तिकान्युत्स्वा दैवान्याह—यत्र यत्रेति ॥ ११ ॥ भव-
न्ति अस्मिन्निति भवनं क्षेत्रम् ॥ १५ ॥ उपप्लव्यान्
प्रामात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैऋत्यीये भारतभारतीये
चतुर्वशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

[अर्जु०] परवीररुजः परवीरानारुजन्तः ॥ १ ॥
सादिनामश्वारोहाणाम् ॥ २ ॥ अन्वङ् पश्चाद्गामी विघ्ने
विगतघने नभसि ॥ ५ ॥ प्रत्यङ्गुः पश्चिमाभिमुखस्य अव-
हन् ॥ ६ ॥ प्रासिञ्चन् उद्विरन् ॥७॥ आदिशो विदिशः
॥ ८ ॥ दक्षिणपश्चिमो नैर्ऋतः ॥ १० ॥ महापुरुषयात्रायां

१० म. परश्चरामनयानामकोविदाः । १८ म. ९पादस्य ।

सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥
मामभ्राद्वास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजन् गणशो वृक्षान्परुषोऽशनिनिःस्वनः ॥१०॥
यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत ।
तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्पदक्षिणम् ॥११॥
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिद्यः ।
समथ पन्या निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२ ॥
संस्तुतो ब्राह्मणैर्गीर्भित्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः ॥ १३ ॥
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः घृगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४ ॥
स शालिभवनं रम्यं सर्वस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमभ्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥
पश्यन्बहुपशून् ग्रामान् रम्यान् हृदयतोपगान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामत्राप्राणि विविधानि च ॥१६॥
नित्यं हृष्टः सुमनसो भारतेरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणां व्यसनानामकोविदाः ॥१७॥
उपप्लव्यादयागम्य जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८ ॥

कथमनिष्टमित्यत आह—यत्रयत्रेत्यादि । अन्यत्राप्यनिष्टं
क्षत्रियनाशसूचकमिति भावः ॥ ११ ॥ शालिभवनं
प्रामत्रिशेषम् ॥ १५ ॥ [अहा दियसेन] उपप्लव्यात्
विराटनगरात् ॥ १८ ॥

[सर्व०] दैवानि दैवकृतानि । औत्पातिकानि
उत्पाताः ॥ ४ ॥ प्रत्यगनन्तरम् ॥ ६ ॥

इति महाभारतेयोगपर्वणि सर्पकनारायणश्रुतव्याख्यायां
चतुर्वशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

[लक्षा०] तत्र प्रयातो यान्यामन्त्रित्यत्र प्रकषेण यान्
गच्छन् प्रयान् तस्य प्रयातः ॥ ४ ॥ प्रत्यङ्गुर्गृह्णान्त
इत्यत्र प्रत्यङ् पश्चिमस्यां दिशि ऊढुः प्रापुरित्यर्थः । सिन्धुः
समुद्रः सत्तमो यामां ताम्बरोन्म्याः ॥ ६ ॥ संच्छस्रो
शशौपरित्यत्र संच्छस्रः सन्त्रङ् छस्रः संछस्रः पविः
पुञ्जीभूय प्राण इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनयानामकोविदाः
इत्यत्र अनयानामन्यादानामकोविदाः शत्रुभ्याः ।
यानमिह्ना इत्यर्थः ॥ १७ ॥

ते तु सर्वे समायान्तमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
 अर्चयामासुरर्चां देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९ ॥
 वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
 मकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि चै लोहितायति ॥ २० ॥
 अवतीर्थ रथाचूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
 रथमोचनमादिश्य संख्यामुपविशे ह ॥ २१ ॥
 दाहकोऽपि हयान्मुपत्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।
 मुमोच सर्वयोक्तादि मुक्त्वा चैनानवाष्टजम् ॥ २२ ॥
 अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
 युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३ ॥
 तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ८५

धृतराष्ट्रव्रतमे द्वयोपनेन श्रीकृष्णपूजार्थं पथि सर्वकामसद्दत्तभातिर्माणम् ॥ १ ॥ अनवेद्यमाणस्त्वेन ता भगवतो हान्ति
 उपप्राप्तिः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तथा दूतैः समाज्ञाय प्रयान्तं मधुसूदनम् ।
 धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १ ॥
 द्रोणं च सज्जयं चैव विदुरं च महामतिम् ।
 दुर्योधनं सहामाल्यं हृष्टरोमाऽब्रवीदिदम् ॥ २ ॥
 अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
 स्त्रियो वालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३ ॥
 सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
 पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४ ॥
 उपायास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थं पराक्रमी ।

[अर्जु०] वृकस्थलं ग्रामभेदम् ॥ २० ॥ शास्त्रतो-
 ऽधृशास्त्रविधिना ॥ २२ ॥ [कर्मण्यं कवचादि] गुण-
 वन्ति व्यञ्जनादिसहितानि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्महाभारतव्याख्यायामर्जुनमिश्रवृत्तायाश्चतुर्योगपर्वणि
 चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

[लक्ष्म०] वृकस्थलं समासाद्येत्यत्र कुशास्थलं वृकस्थ-
 लमित्यत्रोच्युदास्थलम् ॥ २० ॥ मुक्त्वा परिवार्य च
 शास्त्रत इत्यत्र परिवार्यं प्रदक्षिणीकृत्य ॥ २२ ॥ कृत-
 मित्युपस्तेत्यत्र कृतं सम्यक्कृतम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः
 चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

क्षणेन चाग्रपानानि गुणवन्नि समानेयन् ॥ २४ ॥
 तस्मिन् ग्रामे प्रपानास्तु य आसन्प्राज्ञणा नृप ।
 अर्थाः कृत्वाहीना हीमन्तो द्वाग्नीं वृत्तिमनुष्ठिताः २५
 तेऽभिगम्य महात्मानं हृषिकेशपरिदमम् ।
 पूजानं चकुर्यथान्यायमारीषिद्भ्रष्टसंत्युताम् ॥ २६ ॥
 ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
 न्यवेदयन्त वेदमानि रजवन्ति महात्मने ॥ २७ ॥
 तान्गमुः कृतमित्युपत्वा सत्कृत्य च यपार्हतः ।
 अभ्येदय चैषां वेदमानि पुनरायास्तर्हव तैः ॥ २८ ॥
 मुमुष्टं भोजयित्वा च द्वाघ्राणांस्तत्र केदवः ।
 भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसथां क्षणांस्तु ॥ २९ ॥

स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५ ॥
 तस्मिन् हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
 तस्मिन्वृत्तिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६ ॥
 स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
 पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७ ॥
 स चेत्तुप्यति दाशार्ह उपचारैररिन्दमः ।
 कृष्णात्सर्वानभिमान्यान्प्राप्त्यामः सर्वराजम् ॥ ८ ॥
 तस्य पूजार्थमयैव संविद्यस्व परंतप ।
 सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमन्विताः ॥ ९ ॥

[नील०] तथा दूतैरिति ॥ १ ॥ अभिप्रायान् मनो-
 रथान् ॥ ८ ॥

इति श्रीनेल० उद्यो० भा० भा० पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

[अर्जु०] यात्रा प्रवृत्तिः । वृत्तिराचारः । वीर्यं वीर-
 भावः प्रज्ञा तत्त्वसाक्षात्कारः । [शौचं संकरवर्जितम्]
 ॥ ६ ॥ उपचारैः परिचर्यैः । अभिप्रायान् मनोरथान् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्म० मञ्जुनमि० उद्यो० पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

[लक्ष्म०] तस्मिन् हि यात्रा लोकस्येत्यत्र यान्ति
 यस्यामिति यात्रा मर्यादा ॥ ६ ॥

इति श्रीम० भा० उ० वा० कृ० पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
 तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १० ॥
 ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११ ॥
 तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 सभा वास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥
 ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
 सर्वैरसमाक्षीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३ ॥
 आसनानि त्रिवित्राणि युतानि विविधैर्गुणैः ।

स्त्रियो गन्धानलंकारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४ ॥
 गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
 मास्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः १५
 विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।
 विदधे कौरवो राजा बहुरत्रां मनोरमाम् ॥ १६ ॥
 एतद्विधाय वै सर्वं देवाहर्मतिमानुषम् ।
 आचरन्मौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७ ॥
 ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
 असमीक्ष्यैव दाशाहं उपायात्कुरुसन्न तत् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ८६

धृतराष्ट्रः श्रीदृष्ट्वा देयत्वेन संकल्पितानि वस्तूनि विदुरं श्रावयति ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

उपप्लव्यादिह क्षत्तरूपायातो जनार्दनः ।
 वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १ ॥
 आहूकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
 महामना महावीर्यो महासत्त्वो जनार्दनः ॥ २ ॥
 स्फीतस्य वृष्णिग्राष्ट्रस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
 त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रथितामहः ॥ ३ ॥
 वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।

आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीरैरुपाहृतम् ।
 तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९ ॥
 अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
 तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १० ॥
 दिवा रात्रौ च भात्येष मुवेजा विमल्यो मणिः ।
 तप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केन्द्रवः ॥ ११ ॥
 एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
 यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै वृष्ण्यन्धम् ॥ १२ ॥

सह्यीपुरुषशालं च नगरं मयुसूदनम् ।
उदीक्षतां महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७ ॥
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतो दिशः ।
जलावासिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्गमम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ८७

न स्वयार्थेन पाण्डवेभ्य वृष्णो भेदवितु शक्य इति श्रुत्वात् प्रति मिदुरोचि ॥ १ ॥

मिदुर उवाच—

राजन्वहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संपतश्चासि भारत ॥ १ ॥
यच्चमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्कद्वा सुस्थिरः सुस्थिरो ह्यसि ॥ २ ॥
लेखाः शशिनि भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्तवयि तथा राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३ ॥
सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं मयतस्व सवान्धवः ॥ ४ ॥
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्गृह्णीतनशः ।
राजन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च गृह्णद्दशैव सुमियात् ॥ ५ ॥
यच्चमिच्छसि कृष्णाय राजन्नतिथये वहु ।
एतदन्वय दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६ ॥
न तु त्वं धर्ममुद्दिप्य तस्य वा प्रियकारणात् ।
एतद्विस्तसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७ ॥
मार्थपातन्यमेवैतच्छ्रेयसि रिदक्षिण ।
जानामि तन्मनं राजन् गृहं वाशेन कर्षणा ॥ ८ ॥
पञ्च पञ्च विष्टमिति ग्रामज्ञानपाण्डवा नृप ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

तद्य क्रियतां शिषं सुसंभृष्टमलं कृतम् ॥ १९ ॥
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितं ।
शिषं च रमणीयं च सर्वतो सुमहाधनं ॥ २० ॥
सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हति वाष्ण्यस्तत्तदेवमपसंशयम् ॥ २१ ॥

न च दिस्तसि तेभ्यस्तास्तच्छ्रेयं न करिष्यसि ॥ १ ॥
अर्थेन तु महाबाहुं वाष्ण्येयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ॥ १० ॥
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनज्ञयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं प्रवीमि ते ॥ ११ ॥
वेद कृष्णस्य महात्म्यं वेदास्य दृढमक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनज्ञयम् १२
अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रभ्राञ्चैवेक्ष्यति जनार्दनः ॥ १३ ॥
यच्चस्य मियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्होऽसौ जनार्दनः ॥ १४ ॥
आशंसमानः कल्याणं कुरुन्भवेति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपानुह ॥ १५ ॥
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६ ॥
पितासि राजन्पुत्रास्ते दृढस्त्वं विश्रवः परे ।
वर्तस्य पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७ ॥

[नील०] सर्वं तु सर्वं श्रुत्वा युगपदस्मिन्सन्तीति
मदा ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभारतीय
पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

[स्वयं०] सर्वं तु सर्वं मन्वीयम् ॥ २० ॥

इति महाभारतपञ्चशीतितमोऽध्यायः
पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

[नील०] राजन्निति ॥ १ ॥ भावितः दृष्टः मा नी-
नश. हेतुमण्यिच् मा नामं प्राप्नुहि ॥ ५ ॥ माया इन्द्र-
शालं छद्वा बन्धनम् ॥ ८ ॥ विभेत्स्यसि शक्यम् पृथक्-
रिष्यसि ॥ १० ॥ वेद वेदि ॥ १२ ॥ नैवेद्यति निग-
द्गीकरिष्यति ॥ १३ ॥ आनिष्यं शमरूपम् ॥ १४ ॥
उपायुग् आर्य ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

[स्वयं०] पश्चिमे वयसि नृलभाये ॥ २ ॥ अत्र ५

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ८८

पूरयतममपि कृष्णं मंत्रनि यं न सत्कृतंमहोमः इति दुर्योधनस्य सुखा भीष्मस्य कृष्णो नात्रेयस्मन्पारा पाण्डुरी मह इम-
कार्यं इत्यनेन दुर्योधनेन तनियमनोपार्यं प्रदस्य भीष्मस्य कृष्णा निर्गमनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच—

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमच्युते ।
अनुरक्तो क्षसंहार्यः पार्यान्मति जनार्दनः ॥ १ ॥
यत्तत्सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं रामेन्द्र न तदेयं कदाचन ॥ २ ॥
देशः कालस्तथाऽयुक्तो नहि नार्हति केशवः ।
मंस्यत्यघोक्षजो राजन् भयादर्शयति मामिति ॥ ३ ॥
अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विघांते ।
न तत्कुर्याद्दुःखः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४ ॥
स हि पूज्यतमो लोके कृष्णः पूयुल्लोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५ ॥
न तु तस्मै प्रदेयं स्यात्तया कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहः समुपारब्धो नहि श्मत्यत्यविग्रहान् ॥ ६ ॥

मायाछद्मपर्यायैवेभ्यनाविशयमाह ॥ ८ ॥ त्रिभित्समि
मेचुमिच्छसि ॥ १० ॥ धनञ्जयादन्वः प्रथमं कर्तुं न
शक्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ वेदाहं दृढमक्षितां भक्तिर्मज-
नम् ॥ १२ ॥ अन्यत् कुम्भान् मद्गुलधिया कल्पितात् ।
नैशिष्यति न स्वाम्येन विपयीकरिष्यति ईश ऐश्वर्यं इति
धातोः ॥ १३ ॥ उपाहुरु निवेद्य ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतयोग्यायामशुनमिथश्मताप्राप्त्युद्योगपर्वणि
सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

[सर्व०] मायेन्द्र जालम् अतस्त्वमन्यथा कथितम् मम
वञ्चनम् ॥ ८ ॥ नैशिष्यति न स्वीकरिष्यति ॥ १३ ॥
उपाहुरु उपहर ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तशततमोऽध्यायः
सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

[लक्ष्म०] यत्तमेवं गतं श्रूया इत्यत्र गतमागतं कृष्णं
शासनान् शान्तं शासनान् कारणात् स्वयमेवताप्यकार-
णान् ॥ २ ॥ ऐश्यादमनीय माः सूर्य इत्यत्र अदमनि
शिलायां लेखा ऐष्यतमि ॥ ३ ॥ वाष्प्यं एवं जिहीर्ष-
सौत्यत्र जिहीर्षसि पाण्डुरेभ्यः अपहर्तुमिच्छसि ॥ १० ॥
अन्यो धनञ्जयात्कर्तुमिच्छत्र धनञ्जयान् अन्यः भिन्नः
वियोजित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यादित्स्मन्नीयं इत्यु-
प्रांशारे
सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरपिनामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमप्रवीत् ॥ ७ ॥
सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न कृष्येन जनार्दनः ।
नालमेनमवज्ञानं नावज्ञेयो हि केशवः ॥ ८ ॥
यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यानं गतम् ।
सर्वोपार्येण तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९ ॥
स यद्व्यान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १० ॥
धर्ममर्थ्यं च घर्मात्मा धृवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता वान्धवैः सह ११
दुर्योधन उवाच—

न पर्यायोऽस्ति यद्गान्त्र श्रियं निष्केवलामहम् ।
तैः सहैवामुपाश्रीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२ ॥

[नील०] यदाहेति । अमंहार्यः हर्तुमज्ञान्यः ॥ १ ॥
देश इति यद्यपि केन्द्रोऽर्चामहत्त्वेव तथाऽपि अर्चोयां
देशः कालत्रावुक्त इत्यर्थः । तदेनाह—मंस्यतीति ॥ ३ ॥
कार्यगतिः कर्तव्यरतिः अविग्रहान् जानिष्यमात्रेण ॥ ६ ॥
नालं न पर्याप्तोऽपि ॥ ८ ॥ तीर्थेन अन्तरण्यमेना
संशाम्य ज्ञान्तो भव ॥ १० ॥ पर्यायः प्रकारान्तरं नि-
ष्केवलं कृत्यां पाण्डवान्याय वामप्रदामयेयं तथा प्रजागे
नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैश्वर्ये भाग्यभारिणि
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

[अर्जु०] अमंहार्योऽमेयः ॥ १ ॥ कारणं मेदाभि-
प्रायः । देशः कालत्रावुक्तः यदाहं दीयते अस्माभिस्त्वत्
कृष्णेन न शृण्वे पाण्डवचेति मेन्द्राज्ञान इत्यान् ।
नहि नार्हति अर्हयेव ॥ ३ ॥ कृष्णेनापहृते धने-
ऽस्माकस्मान्नः स्यादिति भावः ॥ ४ ॥ अन्यम-
मन्तारं नालं समर्थं न भवति माहात्म्यादेव ॥ ८ ॥
मनसा कार्यता गतं कार्यतयान्धारितम् ॥ ९ ॥ तीर्थेन
गुग्णा मंशाम्य क्षोषादुपमम् ॥ १० ॥ निष्केन्द्राप-
साधारणां निश्चिता चिरकालभोगेन । मनोपाश्रीयां सह
मुंजीय उपास्य वा जीयेयमिति पर्यायः क्रमो नास्ति ॥ १२ ॥

[सर्व०] देशः कालत्रावुक्तः । युक्तिमाह
मंस्यतीति ॥ ३ ॥ अन्यमन्ययज्ञानं नाऽहं शक्योऽन्य-
लन्वान् ॥ ८ ॥ यन्कार्यं कृष्णस्य पाण्डवैभ्यो मेन्द्रान्

इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
 परायणं पाण्डवानां नियच्छामि जनार्दनम् ॥ १३ ॥
 तस्मिन्वद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
 पाण्डवाश्च विधेया मे स च मातरिर्ह्येष्यति ॥ १४ ॥
 अत्रोपायान्यथा सम्पद्य न बुध्येत जनार्दनः ।
 न चापायो भवेत्कश्चिच्चद्रज्ञानं प्रवर्षीतु मे ॥ १५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
 वैशम्पायन उवाच—
 धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाऽभवत् ॥ १६ ॥
 ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
 मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७ ॥
 दूतश्च हि हृषीकेशः संवन्धी च मियश्च नः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनचतितमोऽध्यायः ८९

श्रीकृष्णस्य हान्तिनशूरं प्रतिश्रय धृतराष्ट्रादिभिः संगम्य विदुरावसथेऽवस्थानम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

श्रातस्तथाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १ ॥
 तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम् ।
 पर्यवर्तन्त ते सर्वे द्रकस्यलनिवासिनः ॥ २ ॥
 धार्तराष्ट्रस्तमायान्तं मृत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।
 दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३ ॥
 पौराथ बहुला राजन् हृषीकेशं दिदृक्षुवः ।
 यान्तर्वह्नुविधेःस्म्यैः पञ्जिरेव तथा परे ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥ तीर्थेन अजकारणं वर्मना ॥ १० ॥ पर्यायो
 युधिः । निरिद्वन्द्वं कृष्णम् ॥ १२ ॥

[उच्छ्रां०] अनुगच्छोऽप्यग्नेन्द्राय इत्यत्र अनुगच्छोऽपि
 पृजादिमन्त्राणं अनुरागं प्रापिनोऽपि ॥ १ ॥ नदि शा-
 म्यति निमहादित्यत्र न्यञ्जोपनिमित्ता पञ्चमी, निमहं
 विदायेत्यर्थः ॥ ६ ॥ बासुदेवेन धर्मिनेत्यत्र निदनागाम-
 योर्भाषिणोऽपि नृपुत्रले सुगमित्त्वभिनानान तीर्थेन सुकणा
 गन्ताय सम्यग्गमय ॥ १० ॥

[अर्जु०] समर्थिते निधनं नीतं, नियम्यामि यन्तं
 दृष्टिभ्यामि ॥ १३ ॥ निरिद्वं अजकारणः ॥ १४ ॥ शृष्णा-
 निदहितं शृष्णं पाण्ड ॥ १६ ॥ परीतो विपरीतः तत्र

अपापः कौरवेयेषु स कथं वन्द्यमर्हति ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच—

परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्रं सुमन्दधीः ।
 वृणोत्पत्नर्यं नैवार्यं याच्यमानः सुहृज्जनैः ॥ १९ ॥
 इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापातुवन्धिनम् ।
 वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २० ॥
 कृष्णमक्रिष्टकर्माणमासाचार्यं सुदुर्मतिः ।
 तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन नमविव्यति ॥ २१ ॥
 पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
 नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रोतुं वाचः कथंचन ॥ २२ ॥
 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
 उत्थाय तस्मात्प्रातिप्रुद्धीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥

स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्रिष्टकर्माण ।
 द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्दृतो नगरं ययौ ॥ ९ ॥
 कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।
 वभूव राजमार्गश्च बहुरुत्तंसमाचितः ॥ ६ ॥
 न च कश्चिद्बृहे राजन्तदाऽऽसीद्भरतर्षभ ।
 नं स्त्री न दृष्टो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७ ॥
 राजमार्गं नरास्तस्मिन्संस्तुवन्स्वयनि गताः ।
 तस्मिन्काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८ ॥

पुत्र इति शेषः ॥ १९ ॥ पापातुवन्धिनं पापोद्धर्मम् ॥ २० ॥
 नमविव्यति मरियति ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामाद्येनमिभृतायाद्योगपर्वणि
 अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

[स्वयं०] परीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सवेकनाद्यप्यष्टाश्रीकापा-
 म्पार्षाणितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

[उच्छ्रां०] नियम्यामि जनार्दनमित्यत्र नियम्यामि
 पद्मामि ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पारितोषिकार्थेऽष्टाश्रीकापे
 अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

[मील०] प्रातरिति ॥ १ ॥

आवृतानि वरस्त्रीभिर्घृहाणि सुमहान्तपि ।
 प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९ ॥
 तथा च गतिमन्तस्ते वामुद्देवस्य वाजिनः ।
 प्रनष्टगतयोऽभूवन् राजमार्गं नरैर्घृते ॥ १० ॥
 स गृहं घृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रकर्शनः ।
 पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैर शोभितम् ॥ ११ ॥
 तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
 विचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १२ ॥
 अभ्यागच्छति दाशार्हं भद्राचक्षुर्नराधिपः ।
 सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ १३ ॥
 कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४ ॥
 ततो राजानमासाद्य घृतराष्ट्रं यशस्विनम् ॥
 स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५ ॥
 तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
 यथावयः समीयाय राजभिः सह माधवः ॥ १६ ॥
 अथ द्रोणं सबाह्लीकं सपुत्रं च यशस्विनम् ।
 कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७ ॥
 तत्रासीदूर्जितं गृष्टं काश्वर्यं महदासनं ।

शासनाद्वृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८ ॥
 अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
 उपजन्तुर्यथान्यायं घृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥
 कृनातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ।
 आस्ते सांवायिकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २० ॥
 सोऽर्चितो घृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशः ।
 राजानं समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ २१ ॥
 तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसादि ।
 विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२ ॥
 विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
 अर्चयामास दाशार्हं सर्वकर्मरूपस्थितम् ॥ २३ ॥
 या भे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
 सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्साऽसि देहिनाम् २४
 कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५ ॥
 प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
 धर्मार्थिनित्यस्य सतो गतरोपस्य धीमतः ॥ २६ ॥
 तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
 ससुराचष्ट दाशार्हः सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ९०

श्रीकृष्णं पश्यन्त्याः कृत्याः पुत्रविषयः स्वविषयश्च शोकः कृष्णेन तस्याः सात्त्विकं च ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

अधोपगम्य विदुरमपराङ्गे जनार्दनः ।

पितृष्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥

[नील०] गृष्टं शोधितम् ॥ १८ ॥ परिहसन् नर्म
 कुर्वन् साम्बन्धिकं धनञ्जयादिसाम्यन्वहेतुकं व्यवहारम्
 ॥ २० ॥ पूजितः स्तुतः ॥ २१ ॥ विदुरः पाण्डवानां
 विचेष्टितं तस्य तं कृष्णं प्रति अघृच्छदित्यन्वयः । सार्ध-
 श्लोक एकं वाक्यम् । अघृच्छदिति पूर्वस्मादनुकृत्यते
 प्रीयमाणस्येत्यादिपद्यो द्वितीयार्थे ॥ २६ ॥

गृष्टं निर्मलम् ॥ १८ ॥ उदकमर्षोदकम् ॥ १९ ॥ सां-
 न्धिकं संबन्धोचितम् ॥ २० ॥ अर्चितो वाग्भिः; पूजितो
 मधुपर्कदिना ॥ २१ ॥ विदुरावसथं विदुरगृहम् ॥ २२ ॥
 धर्मसतवो धर्मनित्यः ॥ २६ ॥ तस्य क्षतुः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि वैदिकधर्मोपे भारतभारद्वाजे
 एकोनत्रतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहाभारतन्याय्याणामर्जुनसंहितापानुयोगपर्वणि
 एकोनत्रतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

[अर्जु०] अञ्जसा तत्वतः ॥ १५ ॥ [न संभवन्ति
 न ज्ञान्ति] समेयाय संगतः सम् आ इयाय संधिः ।
 समीयाय इति पाठे दीर्घत्वमार्पम् ॥ १६ ॥ ऊर्जितं दृष्टं

[सधे०] गृष्टं प्रकोष्ठम् समीष्मं भीष्मेण सहितम्
 ॥ १५ ॥ परिहसन्नर्म कुर्वन् ॥ २० ॥ संन्यतं साम्यन्वहेतुकं
 व्यपहारम् । अर्चितो मधुपर्कार्थैः । पूजितः पूजावचनैः २१
 इति श्रीमहाभारतोद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

[नील०] अयेति ॥ १ ॥

सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
 कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्स्मरन्ती तनयान् पृथा ॥२॥
 तेषां सत्ववतां मध्ये गौविन्दं सहचारिणाम् ।
 चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं वाष्पमाहास्यतपृथा ॥ ३ ॥
 माऽब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिर्ध्वं युधां पतिम् ।
 वाष्पमद्द्रवपूर्णं मुखेन परिशुष्यता ॥ ४ ॥
 ये ते वाल्यात्मभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
 परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥
 निहृत्वा भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ५ ॥
 विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 त्यक्त्वा मियस्रुखे पार्था रुदतीमपहाय माम् ॥ ६ ॥
 अहापुंश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ।
 अतदर्श महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ॥ ७ ॥
 ऊपुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ।
 बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ॥८॥
 अपठ्यन्तश्च पितरौ कथमपुर्महावने ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्वोपैर्दृष्ट्वैषेणुभिःस्वनैः ॥ ९ ॥
 पाण्डवाः समबोध्यन्त वाल्यात्मभृति केशव ।
 ये स्म वारणशब्देन हयानां हेपितेन च ॥ १० ॥
 रथनेभिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त तदा शूदे ।
 शङ्खभेरीनिनादेन वेशुवीणानुनादिना ॥ ११ ॥
 पुष्पाङ्गोपभिश्रेण वृष्पमाना द्विजातिभिः ।
 परै रश्वरथैश्चरैः पूजयन्तो द्विजमनः ॥ १२ ॥
 गीर्भर्महल्लयुक्ताभिर्प्राङ्गणानां महात्मनाम् ।
 अर्चितैरर्पनादैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ॥ १३ ॥
 मातादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्गसजिनशयिनः ।
 मूर्धं च निन्दं श्रुत्वा श्वापदानां महारणे ॥ १४ ॥
 न स्मोपयान्ति निद्रां ते न तदर्श जनार्दन ।
 भेरीमृदङ्गनिन्दःशङ्खवणरुभिःस्वनैः ॥ १५ ॥

महावनेष्वबोध्यन्त श्वापदानां स्तेन च ।
 हीमान्सत्यवृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ॥ १७ ॥
 कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वत्मानुवर्तते ।
 अम्बरीषस्य मान्धानुर्ययातेर्नहुपस्य च ॥ १८ ॥
 भरतस्य दिलीपस्य शिवेरौशीनरस्य च ।
 राजपीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुस्सहाम् ॥ १९ ॥
 शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ॥ २० ॥
 अजातशत्रुधर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
 श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ॥
 मियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
 यः स नागायुतमाणो वातरंहा महाबलः ।
 सामर्षः पाण्डवो नित्यं मियो भ्रातुः मियंकरः २२ ॥
 कीचकस्य तु सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
 शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य चक्रस्य च ॥ २३ ॥
 पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्वसमो बले ।
 महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां चरः ॥ २४ ॥
 कोपं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।
 जित्वात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रानुस्तिष्ठति शासने २५ ॥
 तेजोराशिं महात्मानं वरिष्ठममितीजसम् ।
 भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ॥ २६ ॥
 तं भ्रमाचक्षुः वार्ष्णेय कथमद्य एकोदर ।
 आस्ते परिषदाहुः स मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २७ ॥
 अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
 द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८ ॥
 शिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 श्वरै रसदृशो राक्षः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९ ॥
 तेजसाऽऽदित्यसदृशो मर्हपिसदृशो दम्भे ।
 समया पथिवीनन्यो महेत्रसमविक्रमः ॥ ३० ॥

यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः पर्युपासते ।
 स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्पविक्रमः ॥ ३२ ॥
 यं गत्वाऽभिमुखः संख्ये न जीवन् कश्चिदात्र जेतु ।
 यो जेता सर्वभूतानामनेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३३ ॥
 योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
 स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनज्ञयः ॥ ३४ ॥
 दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिपेवो महास्त्रवित् ।
 गृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च मियथ मे ॥ ३५ ॥
 सहदेवो महेष्वासः शूरः सभितिशोभनः ।
 अतृणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थिकुशलो युवा ॥ ३६ ॥
 सदैव सहदेवस्य भ्रातरो महामूदन ।
 वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३७ ॥
 ज्येष्ठोपचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
 शुश्रूषुं मम बाष्पेण माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३८ ॥
 सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
 भ्रातृणां चैव सर्वेषां मियः प्राणो वहिश्चरः ॥ ३९ ॥
 चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
 कश्चित्स कुण्डली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ४० ॥
 सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महायथम् ।
 अपि जातु महाबाहो परयेयं नकुलं पुनः ॥ ४१ ॥
 पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विना कृता ।
 न ह्यभामि धृतिं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ४२
 सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन ।
 कुलीना रूपसंपन्ना सर्वैः सधृदिता गुणैः ॥ ४३ ॥
 पुत्रलोकात्पतिलोकं वृण्वाना सत्यवादिनी ।
 मियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानुरुध्यते ॥ ४४ ॥

॥२०॥ सजातेः सउदुंस्य ॥ २३ ॥ [मर.पतिवार्धु १]
 भीम भयानरम् प्रदर्शनेन प्रत्यक्षेण ॥ २६ ॥ अजुनेन
 कार्त्तवीर्येण अवर इदानीं जातः । अतीतेन मृतेन ॥ २८ ॥
 आभिराज्यं राक्षसुपरिराज्यम् ॥ ३१ ॥

[सर्व०] धुरं वष्टि भारं योडुमर्हति ॥ १९ ॥ कथं
 कीदृक् । य स श्रेष्ठः स ते भ्राता कथमिति भीमनिगे-
 संसन्धात्तन्लडापीनदस्त्यम् ॥ २१ ॥

[नील०] ज्येष्ठोपचायिनं ज्येष्ठाना भारवृद्धिरम्
 ॥ ३८ ॥ पक्ष्मणोः सपातजे निमेषमात्रे इत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 पुत्रलोकात्पुत्रसन्निकर्षं त्यक्त्वा पतिलोकं पतिसंश्रितिं

३० म अश्रेष्ठवर्धनं स्यात् ४६ म मन्मथि । ५३ म सर्वैः ।

महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपृजिता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४५ ॥
 पतिभिः पञ्चभिः शूरैरधिकतल्पैः प्रहारिभिः ।
 उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४६ ॥
 चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिन्दम ।
 पुत्रादिभिः परिश्रूतां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४७ ॥
 न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ।
 द्रौपदी चेत्तयावृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम् ॥ ४८ ॥
 न मियेो मम कृष्णाया वीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४९ ॥
 न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
 स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यच्छशुराणां समीपगाम् ॥ ५० ॥
 आनायितामनार्येण क्रोधलोभातुर्वतिना ।
 सर्वे प्रैक्षन्त कुर्व एकवह्नां सभागताम् ॥ ५१ ॥
 तत्रैव घृतरापृथ महाराजश्च बाह्लिकः ।
 कृपश्च सोमदक्षश्च निर्दिग्गाः कुर्वस्तथा ॥ ५२ ॥
 तस्यां संसदि सर्वेषां क्षत्वारं पूजयाम्यहम् ।
 वृत्तेन हि भवत्यायो न धनेन न विद्यया ॥ ५३ ॥
 तस्य कृष्ण महातुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
 क्षुचुः शीलमलंकारो लोकान्निष्ठश्च तिष्ठति ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच—

सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्टा गोविन्दमागतम् ।
 नानाविधानि दुःखानि सार्वान्पेषान्वकीर्तयत् ॥ ५५ ॥
 पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिन्दम ।
 अक्षयूतं मृगवत्रः काचिदेषां सुखावहम् ॥ ५६ ॥

वृष्णाना ॥ ४४ ॥ तथावृत्ता पुण्यशीला ॥ ४८ ॥
 कश्चिदिति काका सुगवहर्त्वं नातीति व्यज्जतं । एषा
 मत्सुत्रभर्तादीनाम् ॥ ५६ ॥

[अष्ट०] वृत्तमाचारम् ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठोपचायिन
 ज्येष्ठपूजकम् ॥ ३८ ॥ पक्ष्मसंपातजे पक्ष्मणा संघातो
 मेलकः तत्र जाते यावति ताले निमेष इत्यर्थः । पक्ष्म-
 संपातजमिति च पठन्ति ॥ ४२ ॥ अनुपपद्यते अनुपपद्यते
 अनुपपद्यते इति पाठे अनामय ॥ ४४ ॥ वृष्णाया.
 वृष्णामपेक्ष्य स्वस्त्रलोपे पञ्चमी ॥ ४९ ॥ यत् यस्मान्
 स्त्रीधर्मिणीं रजस्ययाम् ॥ ५० ॥ अनायैण कथमेण

५६ म सुखावह ।

सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
 कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्स्मरन्ती तनयान् पृथा ॥२॥
 तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
 चिरस्य दृष्ट्वा वाष्प्येयं वाष्पमाहास्यत्पृथा ॥ ३ ॥
 माऽत्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
 वाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४ ॥
 ये ते बाल्यात्मभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
 परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥
 निकृत्वा अंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ५ ॥
 विनीतक्रोधर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 त्यक्त्वा मियसुखे पार्था रुदतीमपहाय माम् ॥ ६ ॥
 अहायुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ।
 अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ॥ ७ ॥
 ऊपुर्षदावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ।
 बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ॥८॥
 अपश्यन्तश्च पितरौ कथमुपुर्षदावने ।
 गद्गदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणुनिःस्वनैः ॥ ९ ॥
 पाण्डवाः समबोधयन्त बाल्यात्मभृति केशव ।
 ये स्म वारणशब्देन हयानां हेपितेन च ॥ १० ॥
 रपनेमिनिनादंश्च व्यबोधयन्त तदा गृहे ।
 गद्गदभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ॥ ११ ॥
 पुण्याहचोपमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ।
 यस्मै रथैर्यत्कारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ॥ १२ ॥
 गीर्भिमैद्गुल्युक्ताभिर्भ्रातृपत्न्यानां महात्मनाम् ।
 अर्चितैरर्चनादंश्च स्तुवन्निरभिनन्दिताः ॥ १३ ॥
 प्रासादाग्रेष्वबोधयन्त राङ्गवाजिनशायिनः ।
 गुरं च निन्दं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ॥ १४ ॥
 न स्मोपयान्ति निद्रां ने न तदर्हा जनार्दन ।
 भेरीमृदङ्गनिन्दैःगद्गदवेणुनिःस्वनैः ॥ १५ ॥
 गीर्णां गीर्भिनार्दंश्च मसुर्मिधुसूदन ।
 चन्द्रिमागमसुनैश्च स्तुवन्निरर्षोपिनाः कथम् ॥ १६ ॥

[माण्ड०] त्रिषं राज्यादि सुखं भोगोत्थ आहादः
 ॥ ६ ॥ पुं भाग्यम् ॥ १९ ॥ त्रियो दशां दुर्जनं यग्य
 स्तंदिध्यादृशमे वा दग्ध ॥ २६ ॥ गामर्षन्तार्दंश्च पाण्डवः
 पाण्डवैश्च पाण्डवः स्वार्थे लज्जितः दग्धा पाण्डवः पाण्डु-

६८ ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

महावनेष्वबोधयन्त श्वापदानां स्तनेन च ।
 ह्रीमान्सत्यवृत्तिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ॥ १७ ॥
 कापट्टेपौ वशे कृत्वा सतां वर्तमानुवर्तते ।
 अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुपस्य च ॥ १८ ॥
 भरतस्य दिलीपस्य शिवेरौशीनरस्य च ।
 राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्रहाम् ॥ १९ ॥
 शीलदृष्टोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ॥२०॥
 अजातशत्रुधर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदमभः ।
 श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मेतः श्रुतवृत्ततः ॥
 मियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
 यः स नागायुतप्राणो वातरंहा महाबलः ।
 सामर्षः पाण्डवो नित्यं मियो भ्रातुः मिषंकरः २२ ॥
 कीचकस्य तु सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
 शूरः क्रोधवशानां च हिदिम्बस्य वक्रस्य च ॥२३॥
 पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्चसमो बले ।
 महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २४ ॥
 कोपं बलमर्षं च यो निधाय परंतपः ।
 जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने २५ ॥
 तेजोराशिं महात्मानं वरिष्ठमपितीजसम् ।
 भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ॥ २६ ॥
 तं ममाचक्ष्व वाष्प्येयं कथमथ दृकोदरः ।
 आस्ते परिघवाहुः स मध्यमः पाण्डवो बली ॥२७॥
 अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
 द्विबाहुः स्वर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८ ॥
 क्षिप्रत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 इष्यन्ने सहशो राज्ञः कार्त्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९ ॥
 तेजसाऽऽदित्यसहशो महर्षिसहशो दमे ।
 क्षमया पृथिवीतुल्यो महेंद्रसप्तमधिक्रमः ॥ ३० ॥
 आधिराज्यं महर्षीं प्रथितं मधुसूदन ।
 आहन्तं येन वीर्येण गुह्याणां सर्वराजसु ॥ ३१ ॥

पुत्रः । ' पाण्डुः दुर्गापती मिते ' इति विश्वः ॥ २२ ॥

[धर्जु०] अयपितरौ अग्न्या च पिता च तौ हावयन्-
 मायं ॥१॥ पुं भागं वष्टि पागयने ॥ १९ ॥ मलयगंगः
 मलयदत्तितः । कथं किंकारणेनारत्र इत्यनागतनेन संदग्धः
 ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥ ११०० ॥

यस्य बाहुबलं सर्वं पाण्डवाः पर्युपासते ।
 स सर्वैरधिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२ ॥
 यं गत्वाऽभिमुखः संख्ये न जीवन् कश्चिदात्रजेत् ।
 यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३३ ॥
 योऽप्याश्रयः पाण्डवानां देवानामिव चासवः ।
 स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनञ्जयः ॥ ३४ ॥
 दयावान्सर्वभूतेषु हीनिषेवो महास्रविन् ।
 मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च मियश्च मे ॥ ३५ ॥
 सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
 भ्रतृणां कृष्ण शुश्रूषुर्मार्थिकुशलो युवा ॥ ३६ ॥
 सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मयुसूदन ।
 वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३७ ॥
 ज्येष्ठोपचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
 शुश्रूषु मम वाष्ण्यं माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३८ ॥
 सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
 भ्रातृणां चैव सर्वेषां मियः प्राणो वहिश्चरः ॥ ३९ ॥
 चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
 कश्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैषितः ॥ ४० ॥
 सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
 अपि जानु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४१ ॥
 पद्मसंपातजे काले नकुलेन विना कृता ।
 न लभामि धृतिं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ४२
 सर्वैः पुत्रैः मियतरा द्रौपदी मे जनार्दन ।
 कुन्तीना रूपसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४३ ॥
 पुत्रलोकात्पतिलोकं वृष्णाना सत्यवादिनी ।
 मियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानुसृज्यते ॥ ४४ ॥

॥ २० ॥ सजातेः सत्रुर्दुःसख ॥ २३ ॥ [मन्वतिर्वायुः ।]
 भीमं भयानकम् प्रदर्शनेन प्रत्यक्षेण ॥ २६ ॥ अर्जुनेन
 कार्तवीर्येण अवर इदानीं जातः । अतीतेन सृतेन ॥ २८ ॥
 आधिराज्यं राजानुपरिगम्यम् ॥ ३१ ॥

[सर्वं०] धुरं वष्टि भारं घोडुमर्हति ॥ १९ ॥ कथं
 कीदृशः । यः स श्रेष्ठः स ते भ्राता वचमिनि भीमविशेष-
 संन्यातच्छत्रुदापौनरुत्थयम् ॥ २१ ॥

[नील०] ज्येष्ठोपचायिनं ज्येष्ठाना भारवृद्धिकरम्
 ॥ ३८ ॥ पद्मगोः संपातजे निमेषमात्रे इत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 पुत्रलोकात्पुत्रमन्निर्हर्षं त्यक्त्वा पतिलोके पतिमन्निर्वि

महाभजनमपन्ना सर्वकार्मिः सुपुत्रिता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४२ ॥
 पतिभिः पञ्चभिः शूरैरपिकल्पैः प्रहारिभिः ।
 उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४६ ॥
 चतुर्दशमिदं वर्षं यत्नाप्यमरिन्दम ।
 पुत्रादिभिः परिदूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४७ ॥
 न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ।
 द्रौपदी चेत्तवावृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम् ॥ ४८ ॥
 न मियो मम कृष्णाया वीमत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनो यमो वापि यदप्यस्य सभागताम् ॥ ४९ ॥
 न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
 स्त्रीधर्मिणां द्रौपदीं यच्छुश्रुराणां समीपगाम् ॥ ५० ॥
 आनाथितामनार्येण क्रोपलोभाभानुवर्तिना ।
 सर्वे प्रैसन्त कुरुव एकवत्त्रां सभागताम् ॥ ५१ ॥
 तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च वाहिकः ।
 कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विष्णाः कुरुवस्तथा ॥ ५२ ॥
 तस्यां संसदि सर्वेषां क्षचारं पूजयाम्यहम् ।
 वृत्तेन हि भवत्याप्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५३ ॥
 तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
 क्षत्तुः शीलबलंकारो लोकान्विष्टश्च तिष्ठति ॥ ५४ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 सा शोकाती च हृष्टा च दृष्टा गोविन्दमागतम् ।
 नानाविधानि दुःखानि सार्वोष्णैवान्वकीर्तयत् ॥ ५५ ॥
 पूर्वराचरितं यत्तत्कुराजभिररिन्दम ।
 असह्युतं मृगवचः कचिदेषां सुखावहम् ॥ ५६ ॥

वृष्णाना ॥ ४४ ॥ तथावृत्ता पुण्यदीक्षा ॥ ४८ ॥
 कचिदिति काका सुगान्दह्वं नास्तीति व्यज्यते । एषां
 मस्तुत्रमर्द्रोदीनाम् ॥ ५६ ॥

[अर्जु०] धृत्तमाचारम् ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठापचायिन
 ज्येष्ठपूजकम् ॥ ३८ ॥ परमसंपातजे पद्मगो संवादी
 मेलेहः तत्र जाते चावति काले निमेष इत्यर्थः । पद्म-
 संपातजमिति च पठन्ति ॥ ४२ ॥ अनुपद्यते अनुगच्छति
 अनुगच्छति इति पाठे अनामया ॥ ४४ ॥ कृष्णायाः
 कृष्णामपेक्ष्य त्यज्योपे पञ्चमी ॥ ४९ ॥ यत् यन्मात्
 स्त्रीधर्मिणां रत्नव्याम ॥ ५० ॥ अनाथेण अनर्थेण

न मां मार्थत्र वैश्वं नार्थनाशो न वैरता ।
 तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६९ ॥
 याऽहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥
 इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥
 धनञ्जयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ।
 जीवनाशं मनश्चानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ॥७१॥
 अर्धतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ।
 ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥७२॥
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृयाः ।
 पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् ॥७३॥
 वृत्तेः कार्पण्यलक्ष्याया अपतिष्ठेव ज्यायसी ।
 अधो धनञ्जयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ॥७४॥
 यदर्थं क्षत्रिया सुते तस्य कालोऽयमागतः ।
 अस्मिन्नेदमागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति ॥७५॥
 लोकसंभाविताः सन्तः मृत्युशंसं करिष्यथ ।
 वृशसेन च वो युक्तास्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ॥७६॥
 काले हि समनुग्रहे त्यक्तव्यमपि जीवनम् ।
 माद्रीपुत्री च वक्तव्यां क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ७७ ॥
 विक्रमेणाजितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ।
 विक्रमाधिगता हार्याः क्षत्रधर्मेण जीवतः ॥ ७८ ॥
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ।
 गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ७९ ॥
 अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ।
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धौ तौ तु ययान्तर्का ८०
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ।
 तयोश्चैतद्वज्जानं यत्सा कृष्णा सभां गता ॥ ८१ ॥
 दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ।

दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ॥ ८२ ॥
 पश्यतां क्रुमुक्ष्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ।
 नहि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ॥ ८३ ॥
 सुचिरादपि भीमस्य नहि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शत्रवाञ्छत्रुकर्जनः ॥ ८४ ॥
 न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
 प्रवाजन्तं तु पुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ॥ ८५ ॥
 यत्तु सा वृहती ज्याया एकवक्त्रा सभां गता ।
 अशृणोत्परुषा वाचः किं नु दुःखतरं ततः ॥ ८६ ॥
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाभ्यगच्छत्तदा नार्थं कृष्णा नाथवती सती ॥८७॥
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मनुसूदन ।
 रामश्च बलिनां श्रेष्ठः मधुञ्जश्च महारथः ॥ ८८ ॥
 साऽहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धरे विजये चापलायिनि ॥ ८९ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तत आश्रासयामास पुत्राधिभिरभिषृताम् ।
 पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः प्रयाम् ९०
 वासुदेव उवाच—
 का तु सीमन्तिनी त्वाहृक् लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
 शूरस्य रात्रौ दृष्टिता आजमीदकुलं गता ॥ ९१ ॥
 महाकुट्टीना भवती हृदाद्भद्रमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्री परमपूजिता ॥ ९२ ॥
 वीरसुवीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महामाज्ञे त्वाऽशी सोडुमर्हति ॥ ९३ ॥
 निद्रातन्त्रे क्रोधहर्षां क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
 एतानि पार्था निजित्य नित्यं वीरसुखे रताः ॥९४॥

म्वयन्ननुगमं वृत्तवान् ॥ ८२ ॥ वृहती महिम्ना । यद्वा
 वृहतीपुत्रपञ्चयामा ॥ ८६ ॥

[सर्व०] इत इत (?) ॥ ७० ॥ अत्रविद्याजनव्यानं
 नित्योद्युक्त एव वृकोदरः स्वयमेवोद्यमित्त्वान् त्वं तु अनुद्य-
 मित्वाद्युच्यसे ॥ ७४ ॥ अतिक्रमिष्यति धर्मो या-
 स्यति ॥ ७५ ॥ अनुग्रहं अग्निमन्त्राध्यम् । अनुद्वेन पाप-
 स्थोत्सतेः ॥ ७६ ॥ पदवीं गमनार्जम् ॥ ८० ॥ अत्यन्त-
 च्छत्रभ्यभवन् ॥ ८२ ॥ वृहती अनाया ॥ ८६ ॥ हृदात्
 सम्पूर्णतया ॥ ९२ ॥ सुगैविताः सुरजयिताः ॥ ९४ ॥

[नील०] अतिक्रमिष्यति अनुद्वेनेत्यर्थः ॥ ७५ ॥
 सुनुग्रहं अत्यन्तगीमन्तम् ॥ ७६ ॥
 [अर्जु०] न वैरता न वैरं राथे तत् । नवैरता (?)
 इति वा । भयो भयनम् ॥ ६९ ॥ वृत्तेर्जाविकायाः ।
 अप्रतिष्ठा मरणम् । नित्योद्युक्तो नित्योद्युक्तः ॥ ७४ ॥
 मिथ्याचातिव्रमिष्यति (अ)कृतकार्यो वारयति ॥ ७५ ॥
 सुनुग्रहं समात्मर्हिसाम् ॥ ७६ ॥ पदवीं वर्त्म चर गच्छ
 तस्याः प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ ८० ॥ अभ्यगच्छन् विट-

तन्मा दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ ।
 धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५७ ॥
 निर्वासनं च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप ।
 नानाविधाना दुःखानामभिज्ञाऽस्मि जनार्दन ॥ ५८ ॥
 अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च माधव ।
 न मे हे शतमं तत्स्यात्पुत्रैः सह परन्तप ॥ ५९ ॥
 दुर्योधनेन निकृता वर्षमय चतुर्दशम् ।
 दुःखादपि सुखं नः स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ॥ ६० ॥
 न मे विशेषो जात्वासीत् धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ।
 तेन सत्येन कृष्ण त्वा हतामित्रं श्रिया वृत्तम् ॥
 अस्माद्भिमुक्तं संप्राप्तत्पश्येयं पाण्डवैः सह ॥ ६१ ॥
 नैव शस्याः परानेतुं सर्वं ह्येषा तथाविधम् ।
 पितरं त्वेष गर्ह्यं नात्मानं न सुयोधनम् ॥ ६२ ॥

[निनातस्यामुपनप्रविष्टाम् ।] ॥ ५१ ॥ अलंकार
 शोभातिशयहेतुत्वात् ॥ ५४ ॥

[सर्व०] पद्मगोरक्षिपिशानरोमात्रस्यो सवात
 सयोग तन्ने तदुपहिते ॥ ४२ ॥ पुत्रलोकात् पुत्रसन्निक-
 र्पमनपर्य पतिलोक पतिभि सनास वृषाना ॥ ४४ ॥
 चतुर्दशमिति पूरणप्रत्ययस्य पूरणीयापक्षित्वेन पूर्ववर्षाणा
 परिग्रह । या द्रौपदी नियतस्था चातागम्यात्यतगुप्तदे-
 शस्थाम् ॥ ४७ ॥ अक्षवृत्तमक्षत्रीडा मृगवच कृत ॥ ५६ ॥

[नील०] नकुल मरणम् ॥ ५७ ॥ अवरोध राज्या-
 प्रानरूपो वृत्तिनिरोध ॥ ५९ ॥ यदि सुर पुण्यक्षयरू-
 पम् अर्थादुरा पापक्षयरूप तर्हि दुःखात्पापक्षयहेतोस्तत्सुर
 न अस्मान् स्यात् तथा च न वय दुःखान्नय प्राप्नुम
 इत्यर्थ ॥ ६० ॥ अस्मात् भाविन शुरपाण्डवसंप्रामात्
 गोत्रसदृह विपमधियामेनावमदं समनुद्रीना तु सुरमवेति
 भाव ॥ ६१ ॥ सर्वं वृत्तम् एषा पाण्डवाना तथाविध
 अनिपमम् ॥ ६२ ॥ धृतेर्वैदान्यत्वेन स्यात्तैवेन यथा
 अष्टेनात्पर्यत तद्वत् यनाहमर्पिता । 'श्रुतोऽतीते दृष्टे
 रयात' इति विध धूर्तरियत्यपपाठ । आर्यक पिता-
 मह । तुभ्य तव ॥ ६३ ॥ श्वरैर्भीष्मादिभि धृतराष्ट्रो
 ऽपि भर्तुर्व्येष्टत्वात् श्वर एव ॥ ६४ ॥ महाजन्ये महा
 युद्धे मथान् अधमगान् ॥ ६६ ॥ अभ्यसूयामि निन्दामि
 परस विश्वकर्त्रे महत् इति शृण्णयेध्वरस्य निन्दार्थमुप
 ह्वास परमण एव प्रायन्व्य धर्मपदस्यार्थदर्शननाह—वर्म
 इति । धारयतीति धर्म इति स्युत्यत्त्या धर्म एव कर्ता
 धारयिता ईश्वरगान् न श्रुथेति भाव ॥ ६७ ॥ धर्म

येनाहं वृन्तिभोजाय धनं वृत्तिरिवापिता ।
 बाला मामार्यकस्तुभ्यं व्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम् ६३
 अदास्तु वृन्तिभोजाय सखा सरये महारत्ने ।
 साऽहं पिना च निकृता श्वशुरैश्च परन्तप ॥
 अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६४ ॥
 यन्मां वागव्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
 पुनस्ते पृथिर्मां जेता यश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६५ ॥
 हत्वा कुरुन्महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जयः ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेयानाहरिष्यति ॥ ६६ ॥
 नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेवसे ।
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मां धारयति प्रजाः ॥ ६७ ॥
 धर्मश्चेदस्ति वाण्णैय यथा वागभ्यभापत ।
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६८ ॥

श्रेयसि धर्मेऽपि सव्य दर्शयति । सतोऽपीध्वरस्थानिधि
 त्करत्नमाह—त्व चेति ॥ ६८ ॥

[अर्जु०] पितरं शूरम् ॥ ६२ ॥ अर्पिना पणीहता ।
 आर्यक पितामह तुभ्य तव ॥ ६३ ॥ विनिवृत्ता बन्धिता
 ॥ ६४ ॥ सूतके अर्जुनस्य जन्मसमय स्पृशेत् स्पृश्यति
 ॥ ६५ ॥ महाजन्ये महारणे त्रीन् मेथान् अधमेषादीन्
 ॥ ६६ ॥ ता वाचम् अभ्यसूयामि निन्दामि वेवसे धात्रे
 धी क्रमेविशेषणपदमिदं कृष्णाय तुभ्य महते व्यापकाय
 कृष्णविशेषणमिदम् ॥ ६७ ॥ त चेदसीत्यन्वय ॥ ६८ ॥

[सर्व०] कश्चित्तेषा पाण्डवाना सुरावहम् न तसु
 खार्थं कुर्वन्ति कश्चिदित्यर्थ ॥ ५७ ॥ निर्वासन च
 प्रव्रज्या च दहतीत्यन्वय ॥ ५८ ॥ दुःखात्पाप क्षीणेऽपि
 यदि तेषा सुर न तस्यात्तदा तेषा पुण्यस्य फलस्य सर्वथा
 क्षय एव ॥ ६० ॥ पितरं गर्हामि येन वृत्तिभोजयाऽहं
 दत्ता । तस्मैचेन्न दत्ता स्या तदा सवन्धान्तरयाभावात्
 त्वयैव रक्षिता सुरित्याशय ॥ ६२ ॥ धूर्तद्वैतशीले ।
 ते श्रुतदय समर्पयन्ति तुभ्य तव ॥ ६३ ॥ श्वशुरे श्वशुरा
 दिभिर्धृतराष्ट्रादिभि ॥ ६४ ॥ त्रीन् मथान् यथादीन्
 ॥ ६६ ॥ अभ्यसूयामि निन्दामि । तस्याधर्मद्वैवरूपत्वात् ।
 धर्मपदकाय वेवसे प्रजापतये ॥ ६७ ॥ येन सावागुत्ता ।
 धर्मश्चेदस्ति त्व चाप्यसि ॥ ६८ ॥

[लक्ष्म०] निर्वासन च नगरान्तिव्यत्र यतिर्वासन वा
 च प्रव्रज्या तत्र जाताना दुःखानामिति सवन्व्य ॥ ५८ ॥
 अज्ञातचर्या बालानामित्यत्र पुत्रे सह अज्ञातचर्या एव
 पत्रनगर जाता ॥ ५९ ॥

न मां माधवं वैचर्यं नार्थनाशो न वैरता ।
 तथा शोकाय ददति यथा पुत्रविनाभवः ॥ ६९ ॥
 याऽहं गाण्डीवधन्वानं सर्वगच्छभृतां वरम् ।
 धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥
 इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापरयं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥
 धनञ्जयं च गोविन्द यमो तं च वृकोदरम् ।
 जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ॥ ७१ ॥
 अर्धतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ।
 द्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ७२ ॥
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मया पुत्रक द्रुया कृयाः ।
 पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् ॥ ७३ ॥
 वृत्तेः कार्पण्यलक्ष्याया अपतिष्टैव ज्यायसी ।
 अधो धनञ्जयं त्रया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ॥ ७४ ॥
 यदर्थं क्षत्रिया सुते तस्य कालोऽप्यमागतः ।
 अस्मिन्नेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति ॥ ७५ ॥
 लोकसंभाविताः सन्तः सुतृशंसं करिष्यथ ।
 वृशसेन च वो युक्तास्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ॥ ७६ ॥
 काले हि समनुभासे त्यक्तञ्चमपि जीवनम् ।
 माद्रीपुत्रो च वक्तव्यो क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ७७ ॥
 विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीतं जीवित्तादपि ।
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ॥ ७८ ॥
 मनो मनुष्यस्य सदा श्रीणन्ति पुरुषोत्तम ।
 गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ७९ ॥
 अर्जुनं पाण्डवं धीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ।
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धौ तौ तु यथान्तर्वा ८०
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ।
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ॥ ८१ ॥
 दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ।

[नील०] अतिक्रमिष्यति अनुद्वेनेत्यर्थः ॥ ७५ ॥
 सुतृशंसम् अत्यन्तमीभस्तम् ॥ ७६ ॥

[अर्जु०] न वैरता न वैरं स्वार्थे तत् । न वैरता (?)
 इति वा । भयो भयनम् ॥ ६९ ॥ वृत्तेर्जाविद्यायाः ।
 अप्रतिष्ठा भरणम् । नित्योद्युक्तो नित्योद्यतः ॥ ७४ ॥
 मिथ्याचातिव्रमिष्यति (अ) हृतकार्यो चास्यति ॥ ७५ ॥
 सुतृशंसमात्महिंसाम् ॥ ७६ ॥ पदवीं वस्त्रं चर गच्छ
 तस्याः प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ ८० ॥ अभ्यगच्छन् विद-

दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ॥ ८२ ॥
 पश्यतां क्रुस्मुल्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ।
 नहि वैरं समासाय प्रशाम्यति वृकोदरः ॥ ८३ ॥
 सुचिरादपि भीमस्य नहि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शत्रवाच्छत्रुकर्जनः ॥ ८४ ॥
 न दुःखं राज्यहरणं न च ह्यूनं पराजयः ।
 प्रवाजनं तु पुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ॥ ८५ ॥
 यत्तु सा वृहती ध्यामा एकवक्त्रा सभां गता ।
 अशृणोत्यरुषा वाचः किं नु दुःखतरं ततः ॥ ८६ ॥
 स्त्रीधर्मिणी वारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाभ्यगच्छत्तदा नायं कृष्णा नायवती सती ॥ ८७ ॥
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नायो मयुसूदन ।
 रामश्च वल्किनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८८ ॥
 साऽहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धरे विजये चापलायिनि ॥ ८९ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

तत आश्रासयाभास पुत्राधिभिरभिषुताम् ।
 पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः प्रथाम् ९०
 वासुदेव उवाच—

वा तु सीमान्तिनी त्वाहृक् लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
 शूरस्य रात्रो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९१ ॥
 महाकुलीना भवती हृदाद्भद्रमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९२ ॥
 वीरसूवीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महाभाज्ञे त्वाहृशी सोढुपर्हेति ॥ ९३ ॥
 निद्रातन्त्रे क्रोधदूषां ह्युत्पिपासे हिमातपी ।
 एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीरमुखे रताः ॥ ९४ ॥

म्वयन्ननुगमं वृत्तवान् ॥ ८२ ॥ वृहती महिम्ना । यदा
 वृहतीपुण्यवच्छ्रया मा ॥ ८६ ॥

[सर्व०] इत इत (?) ॥ ७० ॥ अप्रतिष्ठाजनव्यानां
 नित्योद्युक्त एव वृकोदरः स्वयमेवोद्यमित्यान् त्वं तु अनुद्य-
 मित्वाहुच्यसे ॥ ७४ ॥ अतिक्रमिष्यति व्यर्थो या-
 स्यति ॥ ७५ ॥ अनृशंसं अग्निमन्त्रयाप्यम् । अनुद्वेन पाप-
 स्थोत्पत्तेः ॥ ७६ ॥ पदवीं गमनवस्त्रं ॥ ८० ॥ अत्यग-
 च्छत्रभ्यभवन् ॥ ८२ ॥ वृहती अगला ॥ ८६ ॥ हृदान्
 सम्पूर्णतया ॥ ९२ ॥ सुखैविताः सुखमर्थिताः ॥ ९४ ॥

न मां माधवं वैश्वर्यं नार्थनाशो न वैरता ।
 तथा शोकाय दहति यथा पुर्वैर्विनाभयः ॥ ६९ ॥
 याऽहं गाण्डीवचन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥
 इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥
 धनञ्जयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ।
 जीवनानां प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ॥७१॥
 अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनादेन ।
 द्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥७२॥
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ।
 पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् ॥७३॥
 वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अपतित्वैव ज्यायसी ।
 अथो धनञ्जयं व्रथा नित्योयुक्तं वृकोदरम् ॥७४॥
 यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
 अस्मिन्नेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति ॥७५॥
 लोकसंभाविताः सन्तः सुवृशंसं करिष्यथ ।
 वृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ॥७६॥
 काले हि समनुमासे त्यक्तव्यमपि जीवनम् ।
 माश्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ७७ ॥
 विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ।
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मण जीवतः ॥ ७८ ॥
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ।
 गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ७९ ॥
 अर्जुनं पाण्डवं धीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ।
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धौ तौ तु ययान्तकौ ८०
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ।
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ॥ ८१ ॥
 दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभापताम् ।

[नील०] अतिक्रमिष्यति अयुद्धेनेत्यर्थः ॥ ७५ ॥
 सुवृशंसम् अत्यन्तप्रीभस्तम् ॥ ७६ ॥

[अर्जु०] न वैरता न वैरं स्वार्थं तत् । न वैरता (?)
 इति वा । भयो भयनम् ॥ ६९ ॥ वृत्तेर्नारिक्कायाः ।
 अप्रतिष्ठा मरणम् । नित्योयुक्तो नित्योद्यतः ॥ ७४ ॥
 मिथ्याचातिरमिष्यति (अ) वृत्तकार्यो यास्यति ॥ ७५ ॥
 सुवृशंसमात्महिंसाम् ॥ ७६ ॥ पदवीं वर्त्म चर गच्छ
 तस्याः प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ ८० ॥ अभ्यगच्छन् विद-

दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ॥ ८२ ॥
 पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ।
 नहि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ॥ ८३ ॥
 सुचिरादपि भीमस्य नहि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति नाश्रवाञ्छत्रकर्णनः ॥ ८४ ॥
 न दुःखं राज्यहरणं न च धूने परानयः ।
 प्रवान्नं तु पुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ॥ ८५ ॥
 यत्तु सा बृहती ज्यामा एकवज्रा सभां गता ।
 अभृणोत्स्वया वाचः किं तु दुःखतरं ततः ॥ ८६ ॥
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाभ्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नायवती सती ॥८७॥
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मयुसूदन ।
 रामश्च वाकिनां श्रेष्ठः प्रयुन्नश्च महारथः ॥ ८८ ॥
 साऽहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धरे विजये चापलायिनि ॥ ८९ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तत आम्वासयामास पुत्राधिभिरभिपुताम् ।
 पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ९०
 वासुदेव उवाच—
 का तु सीमन्तिनी त्वाद्दृक् लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
 शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीदकुलं गता ॥ ९१ ॥
 महाकुलीना भवती हृदाद्रुदमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९२ ॥
 वीरसूवीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वाद्दृशी सोडुमर्हति ॥ ९३ ॥
 निद्रातन्त्रे क्रोधहर्षां क्षुतिपपासे हिमातपी ।
 एतानि पार्था निर्मित्य नित्यं वीरमुखे रताः ॥९४॥

न्ययन्नलगमं वृत्तवान् ॥ ८२ ॥ बृहती महिम्ना । यद्वा
 बृहतीपुष्वच्छयामा ॥ ८६ ॥

[सर्व०] इत इत (?) ॥ ७० ॥ अप्रतिष्ठाजनव्यानं
 नित्योयुक्त एव वृकोदरः स्वयमेवोद्यमिन्वान त्वं तु अनुद्य-
 मित्वाद्युच्यसे ॥ ७४ ॥ अतिक्रमिष्यति व्यर्थं या-
 स्यति ॥ ७५ ॥ अशुशंसं अस्मिन्नस्याय्यम् । अयुद्धेन पाप-
 स्योत्तत्तेः ॥ ७६ ॥ पदवीं गमनः ॥ ८० ॥ अत्यग-
 च्छद्भ्यभवन् ॥ ८२ ॥ बृहती अजला ॥ ८६ ॥ हृदा
 सम्पूजिता ॥ ९२ ॥ सुवैविताः सुययधिताः ॥ ९४ ॥

तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ ।
 धार्तराष्ट्रेः परिक्रिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५७ ॥
 निर्वासनं च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप ।
 नानाविधानां दुःखानामभिज्ञाऽस्मि जनादर्शन ॥ ५८ ॥
 अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च माधव ।
 न मे क्लेशतमं तत्स्यात्पुत्रैः सह परन्तप ॥ ५९ ॥
 दुर्योधनेन निकृता वर्षषय चतुर्दशम् ।
 दुःखादपि सुखं नः स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ॥ ६० ॥
 न मे विशेषो जात्वासीत् धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ।
 तेन सत्येन कृष्ण त्वां हताभिर्त्रं श्रिया वृत्तम् ॥
 अस्माद्भिमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ॥ ६१ ॥
 नैव शक्याः पराजितुं सर्वं ह्येषां तथाविधम् ।
 पितरं त्वेष गर्ह्यं नात्मानं न सुयोधनम् ॥ ६२ ॥

[निवातस्थासुपवनप्रविष्टाम् ।] ॥ ५१ ॥ अलंकारः
 शोभातिशयहेतुत्वात् ॥ ५४ ॥

[सर्वं०] पद्मगोरक्षिविधानरोमाकृत्योः संघातः
 संयोगः तज्जे तदुपहिते ॥ ४२ ॥ पुत्रलोकात् पुत्रसन्निक-
 पंभनपेय पतिलोके पतिभिः संवासं वृष्याना ॥ ४४ ॥
 चतुर्दशमिति पूरणप्रत्ययस्य पूरणीयापेक्षित्वेन पूर्ववर्षाणां
 परिग्रहः । या द्रौपदी नियतस्थां वातागम्यात्स्यंतगुप्तदे-
 शस्थाम् ॥ ४७ ॥ अश्वघृतमक्षत्रीडा मृगवधः कृतः ॥ ५६ ॥

[नील०] नकुशलं मरणम् ॥ ५७ ॥ अवरोधः राज्या-
 प्रदानरूपो वृत्तिनिरोधः ॥ ५९ ॥ यदि सुप्तं पुण्यक्षयरू-
 पम् अधोदुःखं प्रापक्षयरूपं तर्हि दुःखात्प्रापक्षयहेतोस्तत्सुप्तं
 नः अस्माकं स्यात् तथा च न वयं दुःखाज्यं प्राप्नुम-
 इत्यर्थः ॥ ६० ॥ अस्मात् भाविनः कुरुपाण्डवसंग्रामात्
 गोरक्षकले विषमधियामेवात्मनः समनुदीनां तु सुरमेवेति
 भावः ॥ ६१ ॥ सर्वं वृत्तम् एषां पाण्डवानां तथाविधं
 अविषमम् ॥ ६२ ॥ वृत्तैर्वदान्यत्वेन रयतैर्वेनं यथा
 अंतुशान्त्यंते तद्वत् येनाहमर्पिता । 'वृत्तोऽतीते दृष्टे
 रयाते' इति विधः धूर्त्तरिवेदवपपाठः । आर्यकः पिता-
 महः । तुभ्यं तव ॥ ६३ ॥ श्वशुरैर्भौम्यादिभिः धृतराष्ट्रो
 ऽपि भन्तुर्ज्यैष्ठ्यात् श्वशुर एव ॥ ६४ ॥ महाजन्ये महा-
 युद्धे मेधान् अधमेधान् ॥ ६६ ॥ अभ्यसूयामि निन्दामि
 वेपथे विध्वंस्ये महते इति कृष्णस्येश्वरस्य निन्दार्थसुप-
 ष्ठागः पर्मण एव प्रावन्त्यं धर्मपदमन्यार्थदर्शनेनाह—धर्म-
 इति । भारयतीति धर्म इति द्युत्वत्तया धर्म एव कर्ता
 धारयिता ईश्वराचारानं तु श्रुथेति भावः ॥ ६७ ॥ धर्म-

येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवापिता ।
 बालां मामार्यकस्तुभ्यं व्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम् ६३
 अदाचु कुन्तिभोजाय साखा सत्ये महारमने ।
 साऽहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परन्तप ॥
 अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६४ ॥
 यन्मां वागव्रवीन्नक्तं सृत्के सव्यसाचिनः ।
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६५ ॥
 हत्वा कुरुमहाजन्ये राज्यं प्राप्य धनज्जयः ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेवानाहरिष्यति ॥ ६६ ॥
 नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेपथे ।
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६७ ॥
 धर्मश्चेदस्ति वाष्ण्येय यथा वागभ्यभापत ।
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६८ ॥

श्रेयसि धर्मोऽपि संजयं दर्शयति । सतोऽपीश्वरस्त्रिभि-
 त्करत्त्वमाह—त्वं चेति ॥ ६८ ॥

[अर्जु०] पितरं श्वशुरम् ॥ ६२ ॥ अर्पिता पणीकृता ।
 आर्यकः पितामहः तुभ्यं तव ॥ ६३ ॥ विनिकृता वञ्चिता
 ॥ ६४ ॥ सृत्के अर्जुनस्य जन्मसमये स्पृशेत् स्पृशयति
 ॥ ६५ ॥ महाजन्ये महारणे व्रीन् मेधान् अश्वमेधादीन्
 ॥ ६६ ॥ तां वाचम् अभ्यसूयामि निन्दामि वेपथे धात्रे
 धीकर्मविशेषणपदमिदं कृष्णाय तुभ्यं महते व्यापकाय
 कृष्णविशेषणमिदम् ॥ ६७ ॥ तं चेदसीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

[सर्वं०] कश्चित्तेषां पाण्डवानां सुखावहम् न तदु-
 त्थार्थं कुर्वन्ति कश्चिदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ निर्वासनं च
 प्रव्रज्या च दहतीत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ दुःखात्प्रापे क्षीणेऽपि
 यदि तेषां सुप्तं न तस्यात्तदा तेषां पुण्यस्य फलस्य सर्वथा
 क्षय एव ॥ ६० ॥ पितरं गर्हामि येन कुन्तिभोजायऽहं
 दत्ता । तस्मैचेन्न दत्ता स्यां तदा संवन्धान्तरायामावात्
 त्वयैव रक्षिताः स्मुरित्याशयः ॥ ६२ ॥ धूर्त्तैर्वेनशीलेः ।
 ते वृत्तदेवं समर्पयन्ति तुभ्यं तव ॥ ६३ ॥ श्वशुरैः श्वशुरा-
 दिभिर्वृतराष्ट्रादिभिः ॥ ६४ ॥ व्रीन् मेधान् यज्ञादीन्
 ॥ ६६ ॥ अभ्यसूयामि निन्दामि । तस्याधर्मैर्वरूपत्वान् ।
 धर्मधारकाय वेपथे प्रजापतये ॥ ६७ ॥ येन सावागुष्ठा ।
 धर्मश्चेदस्ति त्वं चाप्यसि ॥ ६८ ॥

[लक्ष्म०] निर्वासनं च नगरादित्यत्र यन्निवासनं या
 च प्रव्रज्या ततः जातानां दुःखानामिति संजन्यः ॥ ५८ ॥
 अज्ञातचर्या बालानामित्यत्र पुत्रैः सह अज्ञातचर्या एव
 पयनगरं जाता ॥ ५९ ॥

न मां माधवं वैश्वर्यं नार्थनाशो न वैरता ।
 तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभयः ॥ ६९ ॥
 याऽहं गाण्डीवघ्नवानं सर्वगन्धर्भतां वरम् ।
 धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥
 इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥
 धनञ्जयं च गोविन्द धर्मो तं च वृकोदरम् ।
 जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ॥७१॥
 अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ।
 व्रया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ७२ ॥
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृयाः ।
 पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् ॥७३॥
 वृत्तेः कार्पण्यलव्याया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ।
 अयो धनञ्जयं व्रया नित्योयुक्तं वृकोदरम् ॥७४॥
 यदर्थं क्षत्रिया मृते तस्य कालोऽप्यपागतः ।
 अस्मिन्नेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति ॥७५॥
 लोकसंभाविताः सन्तः सृष्टशंसं करिष्यथ ।
 वृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शश्वतीः समाः ॥७६॥
 काले हि समनुभासे त्यक्तञ्चमपि जीवनम् ।
 माद्रीपुत्री च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ७७ ॥
 विक्रमेणाजितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ।
 विक्रमाधिगता हार्याः क्षत्रधर्मण जीवतः ॥ ७८ ॥
 मनो मनुष्यस्य सदा भीणन्ति पुरुषोत्तम ।
 गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ७९ ॥
 अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ।
 विदिता हि तवात्यन्तं क्रुद्धौ तौ तु यथान्तकौ ८०
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ।
 तयोश्चैतद्वज्जानं यत्सा कृष्णा सभां गता ॥ ८१ ॥
 दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभयभापताम् ।

[नील०] अतिक्रमिष्यति अयुद्धेनेत्यर्थः ॥ ७५ ॥
 सृष्टशंसम् अत्यन्तभीमसम् ॥ ७६ ॥

[अर्जु०] न वैरता न वै स्वार्थे तत् । न वैरता (?)
 इति वा । भवो भजनम् ॥ ६९ ॥ वृत्तेर्नोविकायाः ।
 अप्रतिष्ठा मरणम् । नित्योयुक्तो नित्योद्यतः ॥ ७४ ॥
 मिथ्याचातिरामिष्यति (अ) हृतकार्यो यास्यति ॥ ७५ ॥
 सनुशंसामात्महिंसाम् ॥ ७६ ॥ पदवीं वर्षं चर गच्छ
 तस्याः प्रीतिं हृदित्यर्थः ॥ ८० ॥ अभ्यगच्छन् विद-

दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ॥ ८२ ॥
 पश्यानां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ।
 नहि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ॥ ८३ ॥
 सुचिरादपि भीमस्य नहि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शत्रवाञ्छत्रुकर्गनः ॥ ८४ ॥
 न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
 प्रवाजनं तु पुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ॥ ८५ ॥
 यत्तु सा वृहती ज्याया एकवत्सा सभां गता ।
 अशृणोत्परुषा वाचः किं नु दुःखतरं ततः ॥ ८६ ॥
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाभ्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नायवती सती ॥८७॥
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मयुसूदन ।
 रामश्च वल्किनां श्रेष्ठः प्रयुन्नश्च महारथः ॥ ८८ ॥
 साऽहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धर्यं विजये चापलायिनि ॥ ८९ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

तत आश्वासयापास पुत्राधिभिरभिपुताम् ।
 पितृप्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ९०
 वासुदेव उवाच—

का तु सीमन्तिनी त्वाद्दृक् लोकेष्वस्ति पितृप्वसः ।
 शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९१ ॥
 महाकुलीना भवती हृदाद्भद्रमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९२ ॥
 वीरसूवीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वाद्दृशी सोऽुमर्हति ॥ ९३ ॥
 निद्रातन्त्रे क्रोधहर्षो क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
 एतानि पार्था निजित्य नित्यं वीरमुखे रताः ॥९४॥

म्यग्रलुगमं कृतवान् ॥ ८२ ॥ वृहती महिम्ना । यद्वा
 वृहतीपुत्रवच्छ्रयाया ॥ ८६ ॥

[सर्व०] इह इह (?) ॥ ७० ॥ अप्रतिष्ठाजनकस्थानं
 नित्योयुक्त एव वृकोदरः स्वयमेवोद्यमित्वान त्वं तु अनुद्य-
 मित्वादुच्यसे ॥ ७४ ॥ अतिरामिष्यति व्यर्थो या-
 स्यति ॥ ७५ ॥ अर्जुनं अस्मिन्नन्याय्यम् । अयुद्धेन पाप-
 स्योत्ततः ॥ ७६ ॥ पदवीं गमनार्थम् ॥ ८० ॥ अत्यग-
 च्छद्भ्यभनन् ॥ ८२ ॥ वृहती अगला ॥ ८६ ॥ हृदात्
 सम्पूर्णतया ॥ ९२ ॥ सुवैविनाः सुपत्न्यविताः ॥ ९४ ॥

त्यक्तप्राण्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
 न तु स्वल्पेन तुण्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥९५॥
 अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
 उत्तमांश्च परिक्रेशान् भोगांश्चातीव मानुषान् ॥९६॥
 अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
 अन्तप्राप्तिं सुखमाहुर्दुःखमन्तरमेतयोः ॥ ९७ ॥
 अभिवादन्यन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
 आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९८ ॥
 अरोगान् सर्वसिद्धार्थान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
 ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्रान् श्रियाष्टतान् ॥९९॥
 एषमाश्वसिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
 पुत्रादिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥१००॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

कुन्त्युवाच—

यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
 यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥१॥
 अबिलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परन्तप ।
 प्रभावज्ञाऽस्मि ते कृष्ण सन्प्रस्थाभिजनस्य च ॥२॥
 व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
 त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ ३ ॥
 त्वं ज्ञाता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ ४ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिपदक्षिणम् ।
 प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनश्चहान्प्रति ॥ १०५ ॥

[लक्ष्म०] स्त्रीवर्मिणी वरारोहेत्यत्र स्त्रीवर्मिण्यविरा-
 त्रेयी मलिनो पुण्यवःयपीत्यभिधानान् स्त्रीवर्मिणी रज-
 स्वला ॥ ८७ ॥

[नील०] अन्तं राज्यं वा वनं वा मध्यम् अल्पैश्वर्यम् ।
 अन्तपदं व्याचष्टे उत्तमानिति । उत्तमान् तीव्रवैराग्यजान्
 परिक्रेशान् शीतवातादीन् ॥ ९६ ॥ अन्तेषु अन्तयोः
 परप्रज्ञानन्दं सुपुत्री वा उभयत्रैव द्वैतादर्शनात्सुखमस्ति
 एतयोरन्तरं जाप्रस्वप्नौ दुःखं दुःखरूपं स्वयमात्मा निर्दुःख
 एव जाप्रस्वप्नयोर्लुपाधिसंबन्धात्तत्र भासमानं दुःखम्
 आगमापायित्वात्तत्र पुत्राः सहन्ते त्वं च सहस्येति भावः
 ॥ ९७ ॥ अबुद्धिजम् अज्ञानजं तमो विपर्ययज्ञानम्
 अनात्मनि देहादावात्माभिमानरूपम् ॥ १०० ॥ अनि-
 दृश्या अच्युतेन ॥ १०२ ॥ त्वमेवेति भगवतः सार्वीत्यं
 सारानिष्ठानत्वं प्रोक्तम् ॥ १०३ ॥

इति श्रीमग्नहाभारते उद्योगपर्वणि नैऋत्यध्याये भारत-
 भारतीये नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

[अर्जु०] अन्तं चतुर्वर्गस्यान्तं धर्ममोक्षौ धीरा
 धिया रममाणा निषेवन्ते । मध्यं अर्थकामौ प्राण्यसुख-
 प्रियाः प्राग्भाणां मूर्खाणां सुखं प्रियं चेपाम् । उत्तमान्
 प्रविष्टान् परिक्रेशान् दुःखानि अतिशयान् भोगान् सुखा-
 नुभवान् ॥ ९६ ॥ उत्तमार्थमिति ज्ञानं द्रष्टव्यति अन्त्ये-

ध्वित्यादिना । कृतव्याख्यानमिदम् । अथवा अन्तौ मूढता-
 विवेकिते मध्यमुभयात्मना ॥ ९७ ॥ अबुद्धिजं तमः
 संदेहाज्ञाने ॥ १०० ॥ व्यवस्थायां भूमिधनादिभागे
 मित्रेषु इत्युपलक्षणम्, अमित्रेष्वपि बोद्धव्यम् । बुद्धि-
 विक्रमयोः बुद्धाव्यवसाये विक्रमे युद्धसाधनानुष्ठाने यथो-
 क्तकार्ये कृष्णस्य मध्यस्थतां धर्माद्युपचारैः प्रकटयति—त्वमेव
 नः कुले धर्म इत्यादिना ॥ १०३ ॥

इति श्रीमग्नहाभारतव्याख्यायामर्जुनविभक्त्याद्युद्योगपर्वणि
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

[सर्व०] अन्तमतिदुःखं तपःप्रभृति अतिदुःखशरणं
 परिक्रेशांश्च भोगांश्च निषेवन्ते धीरा इत्यन्वयः ॥ ९६ ॥
 अन्तेष्विति । धर्मार्थकाममोक्षमध्ये धर्मेषु मोक्षेषु न
 मध्येषु दुःखशरणेषु । अत एव तयोरन्तरं मध्यं सङ्गम
 इति यावत् । अन्तौ धर्ममोक्षौ मध्यावर्थकामाविति ।
 तदेवकोशव्याख्याचतुष्टयाप्रस्तावा(?)देतयोरेत्यस्यानुपप-
 त्तेश्चासद्गतमेव ॥९७॥ अबुद्धिमोहस्तमो दुःखम् ॥१००॥
 व्यवस्था नियता वृत्तिः ॥ १०३ ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

[लक्ष्म०] नन्तरं मध्यगम् ॥ ९७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यादिराजर्षिर्हस्तकण्ठारो
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

पवनवर्तितमोऽध्यायः ९१

भोजनाय निमग्नितेन श्रीहृष्टेन तदनन्तकारे दुर्योधनेन भवता सद् नो वैराभावादम्बलत्रुतपूजाया अशरणं न युक्तमित्युक्तेन श्रीहृष्टेन परमं निधैः पाण्डवैः सद् द्वेष एव मे द्वेषन्ममापुष्टाभिमर्दितं त्वदं न मोक्षयामित्युक्त्वा विदुरपुष्टगमनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चाभिमदक्षिणम् ।
दुर्योधनगृहं श्रीरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥
लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरन्दरगृहोपमम् ।
विचित्रैरासनेर्धुक्तं प्रविवेश जनार्दनः ॥ २ ॥
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिम्रो द्वाःस्यैरवारितः ।
ततोऽभ्रवनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ॥ ३ ॥
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुहो महायशाः ।
तत्र राजसदृशैश्च कुलभिक्षाभिसंभृतम् ॥ ४ ॥
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ।
दुःशासने च कर्णे च शकुनिं चापि सौवल्म ॥ ५ ॥
दुर्योधनसमीपे तानासनस्यान् ददर्श सः ।
अभ्यागच्छति दाशार्हं धार्तराष्ट्रो महायशाः ॥ ६ ॥
उदतिष्ठत्सहाभ्रात्यः पूजयन्मयसुन्दनम् ।
समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहाभात्येन केशवः ॥ ७ ॥
राजभित्तत्र बाष्पेयः समागच्छथयावयः ।
तत्र जाम्बूनदमयं पर्षङ्कं सुपरिकृतम् ॥ ८ ॥
विधियास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ।
तास्मिन्नां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ॥ ९ ॥

निवेद्यामास तदा गृहान् राज्यं च कौरवः ।
तत्र गोविन्द्मासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ॥ १० ॥
उपासां चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ।
ततो दुर्योधनो राजा बाष्पेयं जयतां वरम् ॥ ११ ॥
न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ।
ततो दुर्योधनः कृष्णमन्नवीत्कुरसंसदि ॥ १२ ॥
मृदुपूर्वं शत्रोदकं कर्णामाभाष्य कौरवः ।
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ॥ १३ ॥
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ।
उभयोश्च ददस्तायमुभयोश्च हिते रतः ॥ १४ ॥
संवन्धी दयितश्चासि घृतराष्ट्रस्य माधव ।
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थी वैश्य तत्त्वेन सर्वशः ॥
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदावर ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच मद्रामनाः ।
उद्यन्नेयस्त्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६ ॥
अलघूकृन्मप्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।
राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥

[नील०] प्रथामिति । तामामन्त्र्येति पूर्वश्लोकेन प्रस्थानमात्रमुक्त्वा प्रथामामन्त्र्येत्थर तु तदर्थानुवादपूर्वकं दुर्योधनगृहप्राप्तिरुच्यत इत्यपौरुषेयम् ॥ १ ॥ अभ्रघनः सजलो मेघः स हि सविशुम् तन्माहृदयेन महेन्द्रनीलमणिमयत्वं सुवर्णमयत्वं च सूचितम् । अन्ये तु अभ्रघनः आकाशमात्रवर्तिनः स हि शरत्तन्न्वाद्बल इति व्याचरयुः ॥ ३ ॥ शत्रोदकं शाश्वपर्यप्तानम् आभाष्य संनोयनेनोन्मुलीकृत्य ॥ १३ ॥ तत्र अनादेरग्रहणे ॥ १५ ॥ प्रगृह्य उद्यम्य ॥ १६ ॥ अलघूकृतं प्ररत्नगैयिन्यहो नरुणम् । पाठान्तरे अनमृकृतम् अनिष्टीवनम् अनन्यकृतमित्यपि पठन्ति । अग्रस्तम् अटुप्राक्षरम् । अनिरस्तं स्यान्भ्रंशगहितम् । असंकुलम् असंकीर्णवर्णम् ॥ १७ ॥

[अर्जु०] अभ्रघनेति पुनरुक्तवाभासोऽयमलङ्कारः । धनीभूताभ्रसंकाशमित्यर्थः । अदिशयार्थम् ॥ ३ ॥ शत्रोदकं शठस्य शाश्वस्य मायाया उदकं उत्तरफले यस्मिन्

वाक्ये ॥ १३ ॥ साह्यं साहाय्यम् ॥ १४ ॥ ओषोति ओषो अलपराहः काले वर्षादिसमये उत्तरशानममये वा । प्रगृह्य उद्विष्य भुजं दक्षिणमिति शेषः ॥ १६ ॥ अनमृकृतं निष्टीवनरहितं दण्डयोजनरहितं वा अपस्तमलुपदम्, अनिरस्तम् अस्वरितम्, असंकुलं प्रमत्तं, हेतुमत् सुयुक्तिम्, उत्तमं फलवत् ॥ १७ ॥

[सर्व०] तामामन्त्र्येत्यादेर्ग्यायान्ते एतद्रतागव्येत्वात् प्रथामामन्त्र्येत्यस्य श्लोकरूप्ये न पौनरुक्त्यम् ॥ १ ॥ अभ्रघनः आकाशमात्रवर्तिनः । म हि जन्नासंन्याद्बलः ॥ ३ ॥ शठः शास्त्रं । स उदकं फलं यस्य ॥ १३ ॥ ओषो नदीरवः भुजम् प्रगृह्य दुर्योधनस्य ॥ १६ ॥ अनमृकृतमष्टीवनोक्तम् । अग्रस्तमटुप्राक्षरम् ॥ १७ ॥

[लक्ष्०] अनमृकृतमग्रस्तमित्यत्र अमृकृतं सनिष्टीवमदं स्यादन्नर्थकमित्यभिधानान् न विद्येते आमृकृतमदं न भवतीत्यनमृकृतम् । अग्रस्तं न विद्येते अस्तं त्रासो यस्य कथने तदग्रस्तमिति च वाच्यमप्य विद्वे-

कृतार्था युञ्जते दृताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह ।
 कृतार्थं मां सहामात्यं समर्चिष्यसि भारत ॥ १८ ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनादेनम् ।
 न युक्तं भवताऽस्मास्तु प्रतिपञ्चुमसांप्रतम् ॥ १९ ॥
 कृतार्थं चाऽकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
 यतामहे पूजायितुं दाशार्हं न च शक्नुमः ॥ २० ॥
 न च तत्कारणं विन्नो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
 पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नार्मस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥
 वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।
 स भवान् प्रसमीक्ष्यैतन्नोदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥
 वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनादेनः ।
 अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः महसन्निव ॥ २३ ॥
 नाहं कामाक्ष संरम्भात् द्वेषान्नार्थकारणात् ।
 न हेतुवादाद्दोषाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४ ॥
 संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
 न च संप्रीयसे राजन्नचैवापद्रता वयम् ॥ २५ ॥
 अकस्माद्द्वेषि वै राजन् जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
 प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्सर्वैः समुदितांगुणैः ॥ २६ ॥
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
 धर्मं स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥

पणम् । अनिस्तमसकुंडलः । न विद्यते नितरा तमसमन्व
 तमसं यद्योते कुण्डले यस्य स तयोक्तः ॥ १७ ॥

[नील०] असाम्प्रतं प्रतिपञ्चुम् अयुक्तं कर्तुम् ॥ १९ ॥
 वैरं द्वेषः विमहो युद्धम् ॥ २२ ॥ संरम्भात् क्रोधात्
 हेतुवादान् कपटात् ॥ २४ ॥ द्वेषि भवान् ॥ २६ ॥
 विरुरुसति विरोधं कर्तुमिच्छति ॥ २९ ॥ मोहात्
 अनुष्टे दुष्टदुद्धिमोहः लोभः परकीयघनापहारेच्छा अजित-
 क्रोध इति छेदः ॥ ३० ॥ गुभ्रात् नानारत्नमयत्वेन
 प्रदीप्तात् । 'शुभ्रं प्रदीप्ते धवलेऽभ्रके च' इति विश्वः
 ॥ ३३ ॥ अपचितिः पूजा ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्महाभारते योगपर्वणि नैष्ठिकश्रीवे भारत-
 भारद्दीये षष्ठ्यनतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[धनु०] वैरं विरोधः । विमहो युद्धम् एतद् वै वाह्य-
 भावम् ॥ २२ ॥ कामाक्ष इच्छातः संरम्भात् क्रोपात्
 द्वेषाद् विराग्यान् अर्थनारणान् द्रव्यहेतोः हेतुनादात्
 षात्प्रदेगोः हेतुगया यदानान् लाभान् अवैत्य त्रिनियोक्तु-
 मिच्छतानः । लोभादिति वैचिन् पठन्ति ॥ २४ ॥ संप्रीति-

यस्तान्द्वेषि स मां द्वेषि यस्ताननु स मामनु ।
 ऐकार्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८ ॥
 कामक्रोधानुवर्ता हि यो मोहाद्विरुरुसति ।
 गुणवन्तं च यो द्वेषि तमाहुः पुरुषावमम् ॥ २९ ॥
 यः कल्याणगुणान् ज्ञातीन् मोहाद्दोषाद्दृष्टते ।
 सोऽजितात्माऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ३०
 अथ यो गुणसंपन्नान् हृदयस्वाप्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दृष्ट्वाभिसंहितम् ।
 क्षत्रुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
 निश्चकाम ततः शुभ्राद्धर्तिराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥
 निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।
 निवेशाय यथै वेदम विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥
 तमभ्यगच्छद्द्वेषात्तत्र कृषो भीष्मोऽथ वाह्निकः ।
 कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५ ॥
 त ऊचुर्माधवं वीरं कुरुवो मधुसूदनम् ।
 निवेदयामो वाण्येण सरत्नोस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६ ॥
 तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
 सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७ ॥

रुमयोः प्रीतिः ॥ २५ ॥ द्वेषि द्वेषविषयान् करोषि ।
 प्रियानुवर्तिनः प्रियांश्चानुवर्तिनः ॥ २६ ॥ अनु अनुगतः
 ॥ २८ ॥ विरुरुसति विरोधुमिच्छति ॥ २९ ॥ निवे-
 शाय विश्रामाय ॥ ३४ ॥ अपचितिः पूजाः ॥ ३७ ॥
 [सर्व०] विमहो युद्धम् ॥ २२ ॥ कामादिच्छाता-
 न्नेण संरम्भात् क्रुधिमद्वेषात् । अर्थकारणादर्थप्राप्त्यर्थम् ।
 लोभात्कारण्यत्वात् ॥ २४ ॥ अनु अनुकूलः ॥ २८ ॥

इति महाभारते योगपर्वणि सर्वग्नारायणश्रुतव्याख्या-
 यामेकनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[लक्षा०] प्रतिवक्तुमसांप्रतमित्यत्र संप्रति वक्तुमयो-
 ग्यमसांप्रतम् ॥ १९ ॥ विरुरुसते विरोधुमिच्छति
 ॥ २९ ॥ सर्वो मेऽपचितिः छुतेत्यत्र पूजा नमस्योपचितिः
 सपर्यां चाहणाः समा इत्यमरः । अपचितिः पूजा ॥ ३७ ॥
 [संप्रमैस्तुय गोविन्देत्यत्र संप्रमैः भक्त्युत्प्रेकादिसंप्रमैः
 गुण्य संतुष्टो भर । तुप तुष्टावितिभातोर्लोष्टि गन्धमपुष्प-
 वचनम् । एतन् संप्रमवरणम्]

इति श्रीमद्महाभारते योगपर्वणि वारिजानतर्धेऽष्टमोऽध्यायः
 षष्ठ्यनतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

यातेषु कुरुषु क्षत्त्रा द्वाशाहमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥
ततः क्षत्त्राऽन्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकरवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

हिनवतितमोऽध्यायः ९२

निर्मयादानां दुष्चेतसां धर्ताराष्ट्राणां मध्ये तत्रावरणं मे न रोचत इति श्रीकृष्णं प्रति विदुरवचनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
नेदं सम्भग्न्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १ ॥
अर्थधर्मातिगो मन्दः संरम्भी च जनार्दन ।
मानत्रो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २ ॥
धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३ ॥
कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रशुक्लसर्वशक्तितः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा मियावृतः ॥ ४ ॥
मूढश्चाकृतयुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ॥ ५ ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिद्रोपैरेव समन्वितः ।
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भात्न ग्रीहीष्यति ॥ ६ ॥
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसां वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ७ ॥

[अर्जु०] शुचीनि संकरविरहितानि । गुणवन्ति
प्रशस्तपुत्रवत्तद्व्यञ्जनादियुक्तानि ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहाभारतयाख्यापामर्द्धमिषट्तापात्रयोगपर्वणि
एकरवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

[नील०] तं मुक्तवन्तमिति ॥ १ ॥ प्रग्रहं निर्दे-
न्वम् अत्यन्ताभिनिवेशमित्यर्थः । अनेयः अप्रापणीयः
श्रेयसां कर्मणि पट्टी ॥ ३ ॥ सर्वैशङ्किता सर्वैरविश्वास्-
हीनः ॥ ४ ॥ वृत्तिं जीविनाम् एते युद्धेन मह्यं राज्यं
दास्यन्तीत्याशयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ पार्थिवं पृथ्वीसंरन्धिनम्
॥ ९ ॥ प्रतिदेयं परावृत्त्य देयं व्यवसिताः निश्चिताः ॥ १२ ॥

[अर्जु०] अर्थधर्मातिगः अर्थधर्मयोर्विहितपथम-
तिक्रम्य गच्छतीति तथा । मानत्रो मान्येषु पूजाविमुक्तः ।
वृद्धानां ज्ञानवृद्धानां शासनमुपदेशम् ॥ २ ॥ दुरात्मा
दुष्टहृदयः । प्रग्रहं प्रौढभावं दुर्महमिति यावत् । गतः

तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मयुसूदनः ।
वेदविद्वज्जो ददौ कृष्णः प्रथमं द्रविणान्यपि ॥ ४० ॥
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरीव वासवः ।
विदुराज्ञानि यमुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१ ॥

निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।
भीष्मद्रोणसुखान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ८ ॥
सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मयुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ९ ॥
एकः कर्णः परान् जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स ग्रमं नोपयास्यति ॥ १० ॥
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकांक्षिणः ॥ ११ ॥
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ १२ ॥
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मयुसूदन ।
न तत्र मलयपेत्प्राज्ञो वधिरोष्विव गायनः ॥ १३ ॥
अविज्ञानस्तु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं श्रुवन्मुक्तशाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १४ ॥

प्रातः अनेयोऽविधेयः । श्रेयसा ज्ञानवृद्धानां उत्तमाना-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥ अकर्ता अनुपकारकः ॥ ४ ॥ अकृत-
विश्रमः फलपर्यन्तस्याधी विश्रमो निश्रमः ॥ ५ ॥
सेनासमुदयं सेनासमूहम् पार्थिवं पृथिव्या ईश्वरं बालो-
ऽन्वः अविचक्षणोऽविवेचकः ॥ ९ ॥ निश्चितं कर्तुं
॥ १० ॥ संविच् परस्परानुमतिः ॥ ११ ॥

[सर्व०] अर्थे निमित्ते धर्ममतिगच्छतीति तथा
॥ २ ॥ प्रग्रहं प्रकृतं प्रहमसदभिमिषेशं गतः प्रातः
॥ ३ ॥ भूयसीमुत्तमां वृत्तिं गौरवप्रवृत्तिम् योत्स्यते इत्य-
भिसंधानेन ॥ ७ ॥ संविदन्योन्यमर्यादास्थापनम् ॥ ११ ॥
न प्रतिदेयमिति व्यवसिता निश्चिताः ॥ १२ ॥ अनि-
ज्ञानस्तु कत्वज्ञानरहितेषु । मूढेषु विपरीतज्ञानवस्तु ॥ १४ ॥

[लक्षा०] भूयसी वर्तते वृत्तिरित्यत्र वृत्तिः धनदा-
नादिना अनुवृत्तिः ॥ ७ ॥

सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
 तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १५ ॥
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसां ।
 तत्र मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १६ ॥
 दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां ।
 प्रतीपं वचनं मध्ये तत्र कृष्ण न रोचते ॥ १७ ॥
 अनुपासितवृद्धत्वाच्छिष्यो दर्पाच्च मोहितः ।
 वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८ ॥
 बलं बलवदप्यस्य यदि वरुपसि माषव ।
 त्वद्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १९ ॥
 नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
 इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ २० ॥
 तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।
 समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २१ ॥
 मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
 रयाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
 दुर्योधनो मन्यते वीतभीतिः
 कृत्स्ना मयेपं पृथिवी जिजेति ॥ २२ ॥
 आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिन् शमः केवलो नोपलभ्यो

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनावतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

[नील०] ते त्वत्तः ॥ १८ ॥ वद्धं भवदीयत्वेन
 प्रतिपद्यमपि लब्धमेव मन्यते ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् उद्योगपर्वणि नैष्ठिकपर्वणि भारत-
 भारतीये द्विनावतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

[अर्जु०] प्रतीपं प्रतिशूलम् ॥ १७ ॥ इदं बलं शक्यं
 जेतुमिति शेषः । व्यवसिता निश्चयबुद्धयः ॥ २० ॥
 प्यमुक्तैर्दोषैः उपपन्नेषु संवदेषु समर्थं युक्तं हितं वा ॥ २१ ॥
 वीतमन्युः गतशोकः ॥ २२ ॥ श्लेषः 'सुशलं क्षेममस्त्रियाम्'
 इत्यनुशासनात् पुंस्त्वं, सुशलम् फेबलो मायारहितः वद्धं
 सन्तं मन्यते लब्धमर्थमिति वद्धं बन्धनेन, सन्तं कृतिपय-
 दियमभायिनं, लब्धं मन्यते परिराच्छेदं न परयति ॥ २३ ॥
 पर्यन्ता प्रथिना पृथिवी निवासिनः तास्त्व्यात् । राजानः
 श्रियाः, श्रिनिवालाः राज्येऽभिषिक्तस्तैः ॥ २४ ॥ हन-
 न्नायः शोभो सुवर्णादि सुसोद्विताः सुमुकुतमेधानाः ॥ २५ ॥
 स्वयामानः स्वयदेहाः सृष्टा विविनेति जेवः ॥ २६ ॥

वद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम् ॥ २३ ॥
 पर्यन्तेयं पृथिवी कालपफा
 दुर्योधनार्थं पाण्डवान् योद्धुकामाः ।
 समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
 राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २४ ॥
 सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-
 त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
 तयोद्देगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
 न्मुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २५ ॥
 स्वक्तात्पानः सह दुर्योधनेन
 हृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशेया यदि त्वं
 न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २६ ॥
 तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां ।
 कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्षणं ॥ २७ ॥
 सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८ ॥
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वपि माषव ।
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥
 या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वदर्शनसमुद्भवा ।
 सा किमाख्यायतेतुभ्यमन्तरात्माजसि देहिनाम् ३० ॥

भूयः प्रयुक्तरं यथा स्यात् तथा त्वयि प्रेम्णा श्लेहेन
 बहुमानान् महद्बुद्धेः । सौहृदान् माध्यस्थान् ॥ २९ ॥

इति श्रीमन्म० मञ्जुनि० मुणो० द्विनावतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

[सर्व०] बलं पाण्डवानां पल्लवदृतिशयितभिदमस्माकं
 बलं न शक्यं न साध्यं भवतीति व्यवसिताः ॥ १९ ॥ तेष्वेव-
 मुपपन्नेषु प्रवृत्तेषु ॥ २१ ॥ वीतमन्युर्गतभीकः ॥ २२ ॥ क्षमो
 नाभासाचः ? फेबलः कृत्स्नः । लब्धमर्थमपेक्षितं मन्यते
 तमेव च वद्धं मन्यते वद्धत्वेनाच्छलत्वमभिप्रेति ॥ २३ ॥
 पर्यन्ता विवर्तिताः क्षितिपालाः सामन्तादयः राजानः
 पृथ्वीपतयः ॥ २४ ॥ संहताः कृतसन्धयः ॥ २५ ॥ सृष्टा नि-
 श्रिताः 'सर्गस्तु निश्चयः' इति नानार्थः ॥ २६ ॥ भूय इति ।
 अव्ययं तेनालिङ्गता । प्रेम्णा श्लेहेन सौहृदान्मिथ्या ॥ २९ ॥

इति महाभारतौद्योगपर्वणि सन्तं मन्यते लब्धमर्थमिति
 द्विनावतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

[लक्षा०] नेदमद्य युधा शक्यमित्यत्र अस्य दुर्यो-
 धनस्य इदं राज्यं युधा युद्धेन शक्यमप्यर्द्धं शक्यं न इति

त्रिनवतितमोऽध्यायः ९३

न मे पशंताः सर्वे पार्थिवाः, किंच पाण्डवानामधर्मदापयन्त्यदि दुरुणां राममाचरेत्पं तदा मे पुण्यं चरितं स्यादिति ब्रह्माइमा-
गतोऽस्मीति श्रीहृष्णवचः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवता मद्विधः सुहृत् ॥ १ ॥
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वत्पुपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतरिपृमामावृत् ॥ २ ॥
सत्यं प्राप्तं च युक्तं वाऽप्येवमेव यथाऽऽत्य मां ।
शृणुष्वामगमेन हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३ ॥
दौर्गत्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरताम् ।
सर्वमेतदहं जानन् क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥
पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां सान्धां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्त्याद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५ ॥
धर्मकार्यं यतन् शक्त्या नो चेत्प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६ ॥
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नातिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥
सोऽहं यतिप्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।

योजना ॥ २० ॥ वीतमन्युरित्यत्र विगेषेण इतः प्राप्तो
मन्युरित्यस्य स तथोक्तः ॥ २२ ॥ यश्चाग्रमं मन्यने प्राप्तम-
र्थमित्यत्र अग्रमग्रममेव अर्थं प्रयोजनं प्राप्तं मन्यते
॥ २३ ॥ पर्याप्त्यं पृथिवीत्यत्र दुर्योधनार्थं ये योद्धुकामाः
तैः पर्याप्तैति संबन्धः ॥ २४ ॥ [कृते कृताशा इत्यत्र
कृते युद्धकर्मणि कृताशाः मन्तुवशा विनीता इत्यत्र मन्तु-
वशाश्च तं अविनीताश्चैति विगेषणसमासः]

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिदत्तजर्तपंधृतलालंकारे
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

[नील०] यथेति ॥ १ ॥ पर्यस्ताम् अन्यथाभूताम्
॥ ५ ॥ यतन् यतमानः ॥ ६ ॥ तत्रग्रंसम् अनर्थाय
विदुरिति संबन्धः । अनुनीयेत्यपि पाठः ॥ १० ॥ हितं
कर्तुमिति शेषः ॥ १३ ॥ नाभिपद्यते नोपकरोति ॥ १५ ॥
इति श्रीनैऋत्ये उद्योगपर्वणि भारतभाष्ये
त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

[अञ्ज०] पितृमातृवन् पितेव मातेव ॥ २ ॥ यतन्
आरभमाणः प्राप्तो भवति तन् पुण्यं धर्मार्थं पुनरारम्भः
सङ्कल्पोऽपि न निष्कल इति वचनान् ॥ ६ ॥ नाभि-
रोचयन् अनभिपद्यतिः पापचिन्ता विगेषी सङ्कल्पः एतेन

कुरुणां सृजयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८ ॥
सेयमापनमहायोरा कुरुन्नेव समुत्थिता ।
कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९ ॥
व्यसने ह्यिष्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनर्थाय यथाशक्ति तत्रग्रंसं विदुर्वृधाः ॥ १० ॥
आक्रेशप्रहणान्मित्रमकार्यास्संनिवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयज्ञो यथाचरन् ॥ ११ ॥
तत्समर्थं शुभं वावयं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रः सहामात्यो प्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२ ॥
हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३ ॥
हिते प्रयतमानं मां शंकेद्वर्षधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरातृण्यं च भविष्यति ॥ १४ ॥
ज्ञानीनां हि मियो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्वृधाः ॥ १५ ॥

मानसं पापं मनसैव प्रायश्चित्तेन हृतम् । यत्र तु पाप-
चिन्तार्थां तद्विगेषी सङ्कल्पो न हृतः तत्र मानसं पाप-
मस्तीति धर्मविदां मतम् ॥ ७ ॥ तदन्वयाः तदनुयायिनः
॥ ९ ॥ नाभिपद्यते नोपसर्पति ॥ १० ॥ न वाच्यः
कस्यचिद्भवति कस्यचिद्वाच्यो न भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
प्रीतिर्भविष्यति आतृण्यं च भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

[सर्व०] विचक्षणः शास्त्रज्ञः । त्वद्विधेन त्वत्सदृशेन
भवता वाच्यः ॥ १ ॥ त्वयि त्वन्मनसि उपपद्यते अस्ति
अतो यथा भवता वाच्य इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २ ॥ मनसा
प्राप्यमपकारं कर्मप्रवृत्त्या नाभिरोचयेन् । पापं लोके पापेन
हि पापार्हति प्रकामयति । शुद्धभाववदाचरतीति यावन् ।
तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ तदन्वयास्तदनुगताः ॥ ९ ॥ नाभि-
पद्यते नोपकरोति ॥ १० ॥ हृदयस्य प्रीतिः स्वकृत्यापरि-
त्यागान् । अत एवातृण्यं मित्रेण कर्तव्यकारित्वं च
भविष्यति ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वजनाद्ययगहनदीक्षायां
त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

[लक्षा०] प्रहीतुं धार्तराष्ट्राणामित्यत्र प्रहीतुं ग्राह-
यितुम् ॥ १२-१३ ॥

इति श्रीम० भा० ४० वा० ४० ल० द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

न मां द्रुपुर्धर्मिष्ठा मूढा हासुहृदस्तथा ।
 शक्तो नावारयत्कृष्णः संरन्वान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६ ॥
 उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
 तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं वृष्ववाच्यताम् ॥ १७ ॥
 मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
 न चेदादास्यते ढालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८ ॥
 अहापयन्पाण्डुवार्थं यथाव-
 च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
 गुण्यं च मे स्याच्चरितं महात्म-
 न्मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः १४

श्रीकृष्णस्य वृत्तमभाप्रवेशः अत्रान्तरे मर्षां द्रष्टृमूर्खानामागमनम्, तेषु पूजितेषु सर्वैरामनपरिग्रहः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमनोस्तदा ।
 शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीपाय शर्वरी ॥ १ ॥
 धर्मार्थकामयुक्ताथ विचित्रार्थपदाक्षराः ।
 शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
 अक्वामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीपाय शर्वरी ॥ ३ ॥
 तनस्तु स्वरसंपन्ना परवः सृतमागथाः ।
 शृद्धदुन्दुभिनिर्घोषैः केचनं प्रत्यबोधयन् ॥ ४ ॥
 तत्र उत्थाय दाशार्हं प्रपन्नः सर्वसात्वताम् ।
 गर्भपावदयकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५ ॥
 कृतोदकानुजल्पः स हुताग्निः सफलकृतः ।
 गन्धार्द्रियमुद्यन्तमुपातिष्ठत् माधवः ॥ ६ ॥
 अथ दुर्योधनः कृष्णं गृह्णन्निधाय सौवलयः ।

अपि वाचं भापमाणस्य कान्यां
 धर्मरामामर्षवतीमर्हिस्त्राम् ।
 अवेक्षेरन् धार्तराष्ट्राः शमार्थं
 मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २० ॥
 न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
 क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवैतरे मृगाः ॥ २१ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृपभस्तदा ।
 शयने सुखसंस्पर्शं शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२ ॥

संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७ ॥
 आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।
 कुलंश्च भीष्मप्रमुखान् राक्षः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८ ॥
 त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवाभराः ।
 तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्लुना ॥ ९ ॥
 ततो विमल आदिस्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
 ददौ हिरण्यं चासांसि गाश्चाश्वान्थ परन्तपः ॥ १० ॥
 विस्मज्य बहुरत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
 तिष्ठन्तमुपसंगम्य वचन्दे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत् दारुकः ॥ १२ ॥
 तमुपास्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
 मदाभ्रयननिर्घोषं सर्वैरन्नाविभूषितम् ॥ १३ ॥

कृतं येन सः कृतोदकानुजल्पः ॥ ६ ॥ तिष्ठन्तम् दश-
 र्थीनाम् ॥ ७ ॥

[अर्चु०] शिवा निरयद्रक्षणां नक्षत्रसंपन्ना वृष्ण-
 पञ्चमांग ॥ १ ॥ अभ्येतामभ्यगच्छताम् ॥ ७ ॥ निरुष्ट-
 वन्मं दत्तवन्तम् ॥ ११ ॥ विद्विगीषिना सुश्रुष्टिवा-
 यना हयोत्तमयुजा हयोत्तमनां युक् योर्जनं यव ॥ १२ ॥
 [सर्व०] पूतनाष्टादीन् कर्मागमनाप्येतां त्वामर्षवन्

[अर्चु०] आदायते आ समग्रं दत्तयति ॥ १८ ॥
 शर्वरी महात्मः परं स्वर्गादि यय ॥ १९ ॥ पाठ्यां
 वनेतीया भर्षां गमा धर्मपागमः ब्रीडा यत्र ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारतकृष्णार्जवमहोपनिषद्भागवत-
 प्रयोगपर्यन्तं विद्यार्थिनोऽस्तु ॥ १३ ॥

[अर्चु०] नक्षत्रसंपन्ना नक्षत्रि निरयद्रक्षणां ॥ १ ॥
 ययं स्वर्गाद्ययति अत्युच्चं सर्वोपागमादि ते उभे

१३२ अर्चु० १३ ॥ अर्चु० १३२ अर्चु० १३ ॥ अर्चु० १३२
 अर्चु० १३२ ॥ १३ ॥ अर्चु० १३२ ॥ अर्चु० १३२ ॥ १३ ॥

१३२ अर्चु० १३ ॥ अर्चु० १३२ अर्चु० १३ ॥

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ॥
 कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥१४॥
 कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिराभिरसितः ॥
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १५ ॥
 अन्वास्तोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ॥
 सर्वमाणभृतां श्रेष्ठं सर्वयुद्धिमतां वरम् ॥ १६ ॥
 ततो दुर्योधनः कृष्णं शुकुनिश्चापि सौवलः ॥
 द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परन्तपम् ॥ १७ ॥
 सात्यकिः कृन्वर्मा च वृष्णीनां चापरे रथाः ॥
 पृष्टवोऽनुययुः कृष्णं गनैरथै रथैरपि ॥ १८ ॥
 तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः ॥
 गच्छतां घोषणाश्रितरथा राजन्विरजिरे ॥ १९ ॥
 संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापयम् ॥
 राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमान् श्रिया ज्वलन् २० ॥
 ततः प्रयाते दाशार्हं भावाद्यन्तैकपुष्कराः ॥
 शङ्खाश्च दधिरे तत्र बाधान्यन्यानि यानि च ॥२१॥
 प्रवीराः सर्वशोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ॥
 परिचार्य रथं शौरिरगच्छन्त परन्तपाः ॥ २२ ॥
 ततोऽप्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ॥
 असिप्रासायुधवराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २३ ॥
 गनाः पञ्चशतास्तत्र रथाश्वाससहस्रशः ॥
 प्रयान्तमन्वयुर्वारं दाशार्हमपराजितम् ॥ २४ ॥

इत्यादि चाचक्षेनामित्वाद्भृक्षया योज्यं तद्भस्त्रमागतान् धृत-
 गम्नाद्वन्यान्वित्याद्यपि विभक्तिविपरिणामेनात्वन्यन्म् ॥ ८ ॥
 महाश्यास्तावन्ने व्योम्नि घनेश्चति तथा ॥ १३ ॥

[नील०] चित्राश्च ते रथाश्च ॥ १९ ॥ संमृष्टं दूरी-
 कृतं संसिक्तं जलेनाग्राव्रितं च रजो यस्मात्सम् अवि-
 भक्तिकं पदम् ॥ २० ॥ एकपुष्करः काहलाः ॥ २१ ॥

इति श्रीमैत्रेययोगे भारतभारतीये उद्योगपर्वणि
 चतुर्नवमितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[अर्जु०] मामुच्य निवध्य ॥ १४ ॥ हेमपरिष्कारैः
 हेम्ना परिष्कारो मण्डनं येषां तैः ॥ १९ ॥ संमृष्टसंसि-
 क्तरजः संमृष्टं संमार्जन्या परिस्रोषितं संसिक्तं जलेन
 महापयमित्यस्य विदोषणत्वेन रजसमिव भवति तस्माद्
 रजसमिति पाठः अतन्तोऽयं रजगन्धः ॥२०॥ एकपुष्कलाः ।

पुरं कुरूणां संवृतं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ॥
 सवालदृष्टं सस्त्रीकं रथ्यागनमरिन्दम् ॥ २५ ॥
 वेदिकाप्राश्रिनाभिव्य समाक्रान्तान्पनेक्तयः ॥
 प्रचलन्तीव भारेण योपिद्धिर्भवन्नुत ॥ २६ ॥
 स पूज्यमानः कुरुभिः संगृह्यन्मद्युराः कथाः ॥
 ययार्हं प्रतिसत्कुरुर्वन् प्रेक्षमाणः शनैर्पयौ ॥ २७ ॥
 ततः सर्वा समासथ केशवस्यानुयायिनः ॥
 सशङ्खैर्वेणुनिशैर्पैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २८ ॥
 ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ॥
 संपाकम्पन हर्षेण कृष्णागमनकाह्वया ॥ २९ ॥
 ततोऽभ्याशनेन कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ॥
 श्रुत्वा तं रथनियोगं पर्जन्यनिनदोषमम् ॥ ३० ॥
 आसाद्य तु सभाद्वारमुपमः सर्वसाच्यताम् ॥
 अवतीर्य रथाच्छौरिः कैत्यासशिखरोपमात् ॥ ३१ ॥
 नवधेयपतीकाशां ज्वलन्तीभिव तेजसा ॥
 महेंद्रसदनमख्यां प्रविशेद्य सर्वां ततः ॥ ३२ ॥
 पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महापत्राः ॥
 ज्योतीप्यादित्यवदानन् कुरून्माच्छादयन् श्रिया ३३ ॥
 अग्रतो वामुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ॥
 वृष्णयः कृतवर्मा चाप्यासन् कृष्णस्य पृष्टतः ॥३४॥
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणाद्व्यस्ततः ।
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३५ ॥

एकमुषाः एकस्ताना अमंख्याः ॥ २१ ॥ संस्यूतं ग्रथि-
 तमिव ॥ २५ ॥ समितिः सभा ॥ २९ ॥ अचलन्
 उरियथाः ॥ ३५ ॥

[सर्व०] एकपुष्कराः एकतो वादनीयाः ॥ २१ ॥

[लक्ष्म०] [श्राह्यादिवासुदेवान्ते वधं समनुक्रीर्व्य-
 त्रित्यत्र 'बहुलं छन्दस्यमाडयोगेऽपि' इति वचनान् सम-
 नुक्रीतेयन् समन्वक्रीतेयत्रित्यर्थः । पञ्जिपञ्जिविगानैश्चे-
 त्यत्र पञ्जी गण्टः तस्य पञ्जी विस्तारद्वयायां विनाता-
 नीच तैः, कृत्रिमगुह्रंसादिपञ्जिरचितविगानैर्वा । तयो-
 नीचैश्च वादुः । व्याजसिंहवैरैश्चैन्त्यादौ पादपादयः मवे
 तत्र कृत्रिमरूपा इति ज्ञेयम् ।] प्रवाचन्ते स्म पुष्करा
 इत्यत्र द्विपकरणे पद्ये रङ्गपले व्योमि वायभाण्टसुगे
 अगदे जले च । तीर्थे पुष्करमद्रासु निर्दिष्टमित्यभिधा-
 नान् पुष्कराः वाद्यविनेयाः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिराजनीपेठसम्पादने
 चतुर्नवमितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अभ्यागच्छति दाशार्हे मशाचक्षुर्नरेश्वरः ।
 सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ ३६ ॥
 उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
 तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३७ ॥
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३८ ॥
 समयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३९ ॥
 तत्र केशवमानर्चुः सभ्यगभ्यागतं सभाम् ।
 राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ४० ॥
 तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परन्तपः ।
 अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरज्जयः ॥
 ततस्तानभिसेपेक्ष्य नारदमुखात्तृपीन् ॥ ४१ ॥
 अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शान्तनवं शनैः ।
 पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषोऽभ्यागता वृष ॥ ४२ ॥
 निमन्त्रयन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ।
 नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ॥ ४३ ॥
 पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 ऋषीन् शान्तनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः १५

सभायां धृतराष्ट्रं प्रति भगवद्ब्रह्मणम्—त्वं इत्थं धृष्टुः कृतं तव व्यवहृतः स्वयुवाजिष्टक्रीड न चेदस्मिन्नुत्वे त्वजिमितः सर्वपार्थिव-
 क्षयो भवेत् । पाण्डवास्तु त्वया प्राणेषु निषेधे चासकृत्प्रदत्ता अपि सौशील्यात्वाभेवाव्यवर्तन्त । संप्रति च शुभ्रपितुं योद्धुं च स्थिताः ।
 तद्यत्र पथ्यं मन्यसे तत्त्वमिति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तेज्वासीनेषु सर्वेषु तूर्णोभूतेषु राजसु ।
 वायव्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १ ॥
 जीमूत इव घर्मान्ते सर्वा संश्रावयन्सभाम् ।
 धृतराष्ट्रमभिषेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।

[अर्जु०] आसनान्यानीयन्तामिति क्रियान्तरेणापि
 गमकम् ॥ ४५ ॥ निषेधदत्तुरिति छान्दसं निषेधदत्तुरित्यर्थे,
 निषेधदत्तुरित्येव वा पाठः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभगवद्गीते मर्हन्मि० श्रयो० चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[सर्व०] मणिमैरक्तः ॥ ४६ ॥

इति महा० उद्योगपर्व० सर्ग० टीकायां चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

३६ म. महायुद्धसंभवा. । ५१ ०. सर्वपार्थिवः ॥ ३१ चतुर्नव-

त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ।
 आसनान्यथ मृष्टानि मशान्ति विपुल्यानि च ॥ ४५ ॥
 मणिक्काञ्चनचित्राणि सपाजहुस्ततस्तनः ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्थेषु भारत ॥ ४६ ॥
 निपसादासने कृष्णो राजानथ यथासनम् ।
 दुःशासनः सात्यक्ये ददायासनमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ।
 अविदूरे तु कृष्णस्य कर्णदुर्योधनात्तुर्भा ॥ ४८ ॥
 एकासने महात्मानां निषीदतुरमर्षणौ ।
 गान्धारराजः शकृन्निर्गान्धारैरभिरक्षितः ॥ ४९ ॥
 निपसादासने राजा सहपुत्रो विशाम्पते ।
 विदुरो मणिपीठे तु शुक्रस्पर्ध्याजिनोचरे ॥ ५० ॥
 संपृशन्नासनं शौरेर्भहामतिरुपाविशत् ।
 चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते ॥ ५१ ॥
 अमृतस्यैव नातृष्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ।
 अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ॥ ५२ ॥
 व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५३ ॥
 ततस्तूर्णो सर्वमासीद्रोविन्दगतमानसम् ।
 न तत्र कश्चित् किञ्चिद्वा व्याजहार पुमान्कचित् ५४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः १५

अमणाशेन वीराणामेतद्याचितुमागतः ॥ ३ ॥
 राजानान्यत्प्रवक्तव्यं तव नैःश्रेयसं वचः ।
 विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिन्दम् ॥ ४ ॥
 इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५ ॥
 कृपाञ्जुकम्पा कारुण्यमाशुशंस्यं च भारत ।
 तथाजैवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६ ॥

[नील०] तेष्विति ॥ १ ॥ आगतोऽस्मीति ॥ ३ ॥

कृपा परस्व सुखायै यत्नः । अनुकम्पा परदुःखदशने
 प्रासः । कारुण्यं परदुःखप्रहाणार्थं यत्नः । आशुशंस्यं
 परदुःखप्रदानम् ॥ ६ ॥

[अर्जु०] कृपा परदुःखहानेच्छा । अनुकम्पा पर-

तिनमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेवंविधे राजन् कुले महति तिष्ठति ।
 त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांभतम् ॥ ७ ॥
 त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम ।
 पिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥
 ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
 धर्माधीं पृथतः कृत्वा प्रचरन्ति वृगंसवन् ॥ ९ ॥
 अशिष्टा गतमर्षादा लोभेन हृतचेतसः ।
 स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तदेत्य पुरुषर्षभ ॥ १० ॥
 सेयमार्पणमहाघोरा कुरुष्वेव सप्रतियता ।
 उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११ ॥
 शक्या चेयं शमयितुं न चेद्विस्तसि भारत ।
 न दुष्करो धत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥
 त्वय्यधीनः शमो राजन्मपि चैव विशम्पते ।
 पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३ ॥
 आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
 हितं बलवदव्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४ ॥
 तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामयो हितम् ।
 शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥
 स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविद्यस्त्व विशम्पते ।
 सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६ ॥
 धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन् पाण्डवैरभिरक्षितः ।
 नहि शक्यास्तथाभूता यत्रादपि नराधिप ॥ १७ ॥

दुःसहानं, कारुण्यं स्वयमुद्धृतदुःसहस्य उत्तरोत्तरदुःखा-
 संपादनम्, आनृगंस्वमहिंसा, आर्जवं विहितेन पथा
 गमनम् ॥ ६ ॥

[सर्ग०] कृपा परदुरसदृशने दुःखित्वम् । अनुकम्पा
 परदुरसद्रापणेच्छा । कारुण्यम् अपकारिण्यपि स्नेह-
 वत्ताप्रतिसंवायेन प्रत्यपकारानाचरणम् । आनृगंस्वम्
 अमारणेच्छा ॥ ६ ॥

[नील०] असांप्रतं कृपादिभ्यो विपरीतं, परस्य
 दुःखायौ यत्नः परदुःसदृशने आहादः परस्य सुखना-
 शायौ यत्नः परस्य दुःखसंपादनं कौटिल्यादिकं च
 तत्रायुक्तम् ॥ ७ ॥ बाह्येषु यथादिपु आभ्यन्तरेषु जतुगृ-
 हादिषु ॥ ८ ॥ कुरुष्वेव भरतसेव न तु पाण्डवेषु ॥ ११ ॥
 न द्विस्तसि कुलं न छेत्तुमिच्छसि । त्वं चेद्विच्छसीति पाठे
 कुरुन्स्थापयितुमिच्छसि तर्हि शमो न दुष्करः ॥ १२ ॥
 यल्वन् अत्यन्तमेयामेव अपिदाद्य एवार्थं ॥ १४ ॥

नहि त्वां पाण्डवैर्जेनुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
 इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८ ॥
 यत्र भीमश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विचित्राक्षिः ।
 अश्वत्यामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९ ॥
 सैन्यवश्च कलिङ्गश्च काम्योजश्च सुदक्षिणः ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमो तथा ॥ २० ॥
 सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च मशरथः ।
 को नु तान्निपरीतात्मा युद्धयेत भरतर्षभ ॥ २१ ॥
 लोकस्थेश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्युत्पृष्यताम् ।
 प्राप्स्यसि त्वमभिन्नं सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२ ॥
 तस्य ते पृथिवीपाशास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।
 श्रेयांसश्चैव राजानः संघास्यन्ते परन्तप ॥ २३ ॥
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
 गृह्णतिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुम् ॥ २४ ॥
 एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथापुरा ।
 अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५ ॥
 एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान्निजेप्यसे शत्रूनेप स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६ ॥
 तैरेवोपाजितां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप ।
 यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७ ॥
 संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान् क्षयः ।
 क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८ ॥

शासनकाङ्क्षिणः पुत्रान् शासितुमिच्छतस्त्वत् ॥ १५ ॥
 निष्फलं वैरं संविद्यस्त्व शर्म कुरु ॥ १६ ॥ पाण्डवैः सह
 संघास्यन्ते संधिं करिष्यन्ति ॥ २३ ॥ अखिलां निष्क-
 ष्टकाम् ॥ २५ ॥

[अर्जु०] असांप्रतमयुक्तम् ॥ ७ ॥ वारयतां निपे-
 धताम् । आपन् कर्ता ॥ ११ ॥ परान् पाण्डवान् ॥ १३ ॥
 अन्वयैरनुगतैः कर्णादिभिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ निजन्तं
 क्षिमायं निष्कषटमित्यर्थः । निष्कलमिति च पठन्ति ॥ १६ ॥
 सहभूता मिलिताः नहि शक्या जेतुमिति शेषः ॥ १७ ॥
 प्रसहेत शक्ययान् ॥ १८ ॥ तान् प्राप्येति शेषः ॥ २१ ॥
 संधिस्तस्य संघातुमिच्छसि ॥ २३ ॥

[सर्ग०] शमे प्रयतमानस्य मम स्वयमालक्ष्य विचार्य
 निष्कलं निरवयवं निरवशेषं यथा भवति तथा संनिघस्यो-
 त्तरमित्यर्थान् सहभूताः मिलिताः ॥ १५ ॥ १६ ॥
 पाण्डवैः सह । शक्याः शक्तेर्विपयीभवन्त्यभिभवनीया

धर्मायां संप्रदायैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशास्तत्रियान्पुरुषपम ॥ ५३ ॥
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ।
 पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ॥ ५४ ॥
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो मुहूर्त्न भोगान्परन्तप ।
 अज्ञातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मं सतां सदा ॥ ५५ ॥
 सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ।
 दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ॥ ५६ ॥
 इन्द्रप्रस्यं त्वयैवासां सपुत्रेण विवासितः ।
 स तत्र निवसन्सर्वान्वदामानीय पार्थिवान् ॥ ५७ ॥
 त्वन्मुखानकरोद्भ्राजन् च त्वामत्यवर्तते ।
 तस्यैवं वर्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥

राष्ट्राणि घनघान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ।
 स तामवस्थां संपाप्य कृष्णां प्रेक्ष्य समा गताम् ५९ ॥
 क्षत्रधर्माद्देव्यात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ।
 अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ॥ ६० ॥
 धर्मादर्थान्मुखाच्चैव मा राज्ञीनशः प्रजाः ।
 अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थं चानर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥
 लोभेऽतिमसृतान्पुत्रान्निष्ठह्नीष्व विशाम्पते ।
 स्थिताः शूश्रूषितुं पार्याः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः ।
 यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तित्थ परन्तप ॥ ६२ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
 न तत्र कश्चिदकुं हि वाचं भाक्रामदग्रतः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

पणवतितमोऽध्यायः ९६

जामदग्येन दर्पस्य त्रिवागुहेतुत्वमर्जुनमाहात्म्यं च प्रख्यापयितुं दम्भोद्भवाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
 स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १ ॥
 कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् ।
 इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २ ॥
 तथा तेषु च सर्वेषु तूर्णान्भूतेषु राजंसु ।
 जामदग्न्य इदं वाक्यमप्रवीत्कुहसंसदि ॥ ३ ॥
 इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्यामशङ्कितः ।
 तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४ ॥

राजा दम्भोद्भवो नाम सर्वभौमः पुराऽभवत् ।
 अखिलां बुभुजे सर्वा पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥
 स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुथाय वीरवान् ।
 ब्राह्मणान्त्रियार्थैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६ ॥
 अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्रिथो वा भवेद्युधि ।
 शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वाऽपि गच्छन् ७
 इति छुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमां ।
 दर्पेण महता मत्तः कंचिदग्न्यमचिन्तयन् ॥ ८ ॥

[लक्ष्मा०] ते सत्यमाहुरित्यत्र शृष्टाश्चेदाहुरिति यो-
 ग्याध्याहारोणान्वयः ॥ ५१ ॥

[नील०] दाहितः जनुगृहे, निरस्तो शूत्रेण राभ्या-
 हरीकृतः ॥ ५६ ॥ परमोपधिः सहच्छद्य ॥ ५९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभारतपि
 पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

[अर्जु०] दाहितो जनुगृहे, निरस्तो निःसारितः
 ॥ ५६ ॥ अत्यवर्तते अतिक्रम्य स्थितः ॥ ५८ ॥ परमोपधिः
 उपधिः छद्य ॥ ५९ ॥ मा नीनशः मा नाशय ॥ ६१ ॥

इति श्रीमन्महाभारते न्याख्यायामर्जुनमिश्रतापासुद्योगपर्वणि
 पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

[सर्व०] निरस्तोऽतिदूरं क्षितो जनुगृहदाहानन्तर्गम
 आगतश्च क्वे पुनर्विवासितः ॥ ५६ ॥ परमोपधिः मह-
 च्छद्य ॥ ५९ ॥ अनर्थमर्थम् अर्थनिहतप्रज्ञः ॥ ६१ ॥
 पूर्वं तानिदानां तु पुत्रान् निगृहीयात् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वनाशपणकृतदीक्षायां
 पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

[लक्ष्मा०] पित्र्यं तेभ्यः प्रदायेत्यत्र तेभ्यः कौरवेभ्यः
 पित्र्यमंशं पाण्डवेभ्यः प्रदायेति पञ्चमीचतुर्थ्योरन्वयः ५४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कादित्तजतीर्थकृतप्राणकृते
 पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

[नील०] तस्मिन्निति ॥ १ ॥

तं च वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
 प्रत्यपेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनःपुनः ॥ ९ ॥
 निपित्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
 अतिमानं श्रिया मत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥
 तपस्विनो महात्मानो वेदप्रत्ययदर्शिनः ।
 उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजावयः ॥ ११ ॥
 अनेकजयिनौ संख्ये यौ वै पुरुषसत्तमौ ।
 तयोस्त्वं न समो राजन् भविताऽसि कदाचन १२
 एवमुक्तः स राजा तु पुनः पमच्छ तान् द्विजान् ।
 क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किं कर्माणौ च कौ च तौ १३
 ब्राह्मणा ऊचुः—

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
 आयातौ मातुपे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव १४
 श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
 तपो घोरमनिर्देश्यं तप्यते गन्धमादने ॥ १५ ॥
 स राजा महतीं सेनां योजयित्वा पडङ्गिनीम् ।
 अमृष्यमाणः संप्रापयन्न तावपराजितौ ॥ १६ ॥
 स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
 मृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसौ वनमाश्रितौ ॥ १७ ॥
 तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
 शीतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८ ॥
 अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ।
 तर्माचैत्वा मूलफलेरासनेनोदकेन च ॥ १९ ॥
 न्यमन्वयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ।
 ततस्तामानुपूर्वां स पुनरेवान्वकीर्तयत् ॥ २० ॥

[अर्जु०] जामदग्न्य इदं वाक्यमश्रवीन् पुरुसंसदि ।
 दग्भोद्भवोपास्यानस्य दर्पस्य विनाशहेतुत्वच्छलेन नरनाम-
 भेयस्य अर्जुनस्य माहात्म्यं तावयार्थः ॥ ३ ॥

[नील०] वेदप्रत्ययदर्शिनः वेदज्ञः प्रत्ययो ब्रह्मरत्नै-
 पयापरोक्ष्यं तदेव द्रष्टुं शीलं येषां ते ॥ ११ ॥ तप्यते
 ताभ्यामिति शेषः ॥ १५ ॥ पडङ्गिनीं रथनागाश्रयादात-
 गच्छतोऽप्यतीम् ॥ १७ ॥

[अर्जु०] वेद्या वेशध्वेयाः सुदृष्टपणः सुदृष्टपानाः (?)
 ॥ ९ ॥ अनेकजगनो अनेकानि जगन्तानि ययोः अनेक-
 जयित्वाविति पाठे अनेकान् दृष्टान् गेजुं शीलं ययो-
 रि-

१. ९. तं च वै ॥ २०. १५. क्वचित्पत्नी भिदा मत्तः ॥ १२. ११. अनेकजगन-
 ०. १५. क्वचित्पत्नी भिदा मत्तः ॥ २१. १५. क्वचित्पत्नी भिदा मत्तः ॥ २२. १५. निरामयम् ॥

वाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
 भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्ष्युपयातोऽस्मि पर्वतम् ॥ २१ ॥
 आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ।
 नरनारायणावृचतुः—
 अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रपो राजसत्तम ॥ २२ ॥
 नह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कृतः शस्त्रं कृतोऽवृजुः ।
 अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष वहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २३ ॥
 राम उवाच—

उच्यमानस्तथाऽपि स्म भूय एवाभ्यभापत ।
 पुनःपुनः क्षम्यमाणः सान्त्वयमानश्च भारत ॥ २४ ॥
 दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ।
 ततो नरस्त्विपीकाणां मुष्टिमादाय भारत ॥ २५ ॥
 अत्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ।
 सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् २६
 अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ।

दम्भोद्भव उवाच—

यद्येतदस्त्रमस्मात्पु सुक्तं तापस मन्यसे ॥ २७ ॥
 एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ।

राम उवाच—

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ॥ २८ ॥
 दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ।
 तस्य तानस्यतो घोरानिभून् परतनुच्छिदः ॥ २९ ॥
 कर्दार्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत् ।
 ततोऽसौ प्रासृजद्वोरमैषीकमपराजितः ॥ ३० ॥

त्यर्थः ॥ १२ ॥ व्याभ्यां युध्यस्व भारतेति दम्भोद्भवं प्रति
 प्रादाणवचनत्वेऽपि रामेण दुर्वोधनसंघोधनम् । एवं कथा-
 न्तरव्यवधानेऽपि वैशम्पायनकृतं बहुशो दृश्यते । पार्थि-
 वेति वा पाठः ॥ १४ ॥ अनिर्देश्यं वक्तुमशक्यम् ॥ १५ ॥
 मृगयाणोऽन्वेषणं श्रूयन् ॥ १७ ॥ धमनिसन्ततौ शिरा-
 ध्यातौ ॥ १८ ॥ उपसंगृह्य चरणायिति शेषः ॥ १९ ॥
 अत्यगृह्यत अतिमहेण प्राप्तः ॥ २४ ॥ कर्दार्थीकृत्य निष्क-
 लान् कृत्या ॥ ३० ॥

[सर्व०] अनेकजगनमनेकजगन्मातुपृच्छम् । सर्व-
 मैत्रम् । ययोरित्यनामनिर्देशादतिमहत्त्वम् ॥ १२ ॥ पर्य-
 पृच्छन् अनामयं कुञ्जलम् ॥ १५ ॥ भूय पयात्यगृह्यत

२६ घ. कौश. २० घ. माशरद्वोरमैषीकमपराजितम् ।

अहमप्रतिसंधेयं तद्द्रुतमिवाभवत् ।
 तेषामक्षीणि कर्णाश्च नासिकाश्चैव मायया ॥ ३१ ॥
 निमित्तवेषी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ।
 स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ॥ ३२ ॥
 पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ।
 तमब्रवीन्नरो राजन् शरण्यः शरणैपिणाम् ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृयाः ।
 नैतादृक् पुरुषो राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥
 मनसा नृपशार्दूल भवेत्परपुरजयः ।
 मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कथंचन ॥ ३५ ॥
 अर्त्यायांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्समाहितम् ।
 कृतमज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ॥ ३६ ॥

शुद्धाप्रहमतिगयितमकरोन् ॥ २४ ॥ कदर्यादृश्य अनर्थ-
 कतया कुत्सितप्रयोजनानि कृत्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

[लक्षा०] तं स वैद्या अहृपणा इत्यत्र वैद्याः विद्या-
 संवन्धिनां विद्वांसः ॥ ९ ॥

[नील०] काकुदीकमित्यादयोऽष्टावस्त्रजातयः येना-
 श्रेणाभिभूता रथाजादीनां कञ्चदेव शरते तत्काकुदीकं
 प्रस्वापनं नाम । येन शुक्रनलिकान्यायेन अभयेऽपि भय-
 दर्शिनो ह्यरथादिपादेषु गाढं श्लिष्यन्ति तन् शुक्रं मोहनं
 नाम । येन स्वर्गतगरं पश्यति तन्नाकम् उन्मादनं नाम ।
 येन श्लिष्यमात्रेणातुबिद्धास्त्रासात् शकृन्मूत्रं स्रवन्ति तन्
 अक्षिसंतर्जनं त्रामनं नाम । संतानम् अविच्छेदेन द्वाष्टाणां
 वृष्टिकर्मैन्द्रादि दिव्यम् । नर्तकं नर्तनकरं पैशाचम् ।
 घोरं कदनकरं राक्षसम् । आस्थमोदकं येनाभिहताः सुखे
 पापाणं दत्त्वा मरणार्थमेव प्रतिष्ठन्ते तन् याम्यं नाम ।
 अत्रैव उन्मत्ताश्चेति श्लोकोक्ता दोषा यथायोग्यं संव-
 न्धनीयाः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैऋत्यर्षये भारतभारवर्षीये
 पञ्चमविंशोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

[अर्जु०] नस्तकान् नासिकारान् ॥ ३१ ॥ निमित्त-
 वेषी निमित्तानीन्द्रियाणि प्रवृत्तिनिमित्तवान् तानि
 तथा समर्पयन् योजितवान् । समाचितं व्याप्तम् समा-
 हितमिति पाठे युक्तं अचिनोर् अकरोन् ॥ ३२ ॥ काकु-
 दीकं शुक्रं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा । संतानं नर्तनं घोर-
 मास्थमोदकमष्टमम् । एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति
 मानवाः । अथार्थः—कामक्रोधौ लोभमोहौ दुग्धमानौ
 तथैव च । मात्सर्याहं कृती चैव क्रमादेते उदाहृताः ।

दान्तः क्षान्तो मृदुः सौम्यः प्रजाः पालय पार्थिव ।
 मा स्म भूयः क्षिपेः कंचिद्विदित्वा बलावलम् ३७
 अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
 कुञ्जलं ब्राह्मणान्चूड्येरावयोर्विचनान्द्रुम् ॥ ३८ ॥
 ततो राजा तयोः पादाभिमिवाद्य महात्मनोः ।
 प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचरद्द्रुम् ॥ ३९ ॥
 सुमहत्त्वापि तत्कर्म यन्नेरेण कृतं पुरा ।
 ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ४० ॥
 तस्माद्यावद्धतुःश्रेष्ठं गाण्डीवेऽहं न युज्यते ।
 तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन् धनञ्जयम् ॥ ४१ ॥
 काकुदीकं शुक्रं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
 संतानं नर्तकं घोरमास्थमोदकमष्टमम् ॥ ४२ ॥

काकुदीकादयः स्कन्दापस्मारकसंभवाः । एतैराविष्टा अय-
 धाक् पश्यन्ति ततो विनश्यन्तीति दुर्योधनं रामो-
 ऽब्रवीत् । ततस्त्वमचिरान् दिनष्टो भविष्यसीति तात्प-
 र्यार्थः । उन्मत्ताश्चेत्यादिना एवामष्टानामष्टाबुदाहरणानि
 दर्शयति ॥ ४२ ॥

[सर्व०] नस्तकान्नासारान् ॥ ३१ ॥ निमित्तं
 समर्पयन् सङ्गतमकरोन् । अतैर्ष्वन्तस्य रूपम् ॥ ३२ ॥ सना-
 हितमुचितम् ॥ ३६ ॥ काकुदीकं शुक्रं नाकमक्षिसंतर्जन-
 मित्यादयोऽष्टौ शराभिन्नगमन्नमेदा इति । देवतोवपादास्तु
 “कामक्रोधौ लोभमोहौ मेदमानौ तथैव च । मात्सर्याहं कृती
 चैव क्रमादेते उदाहृताः” इति । कंचिचु काकुदीकं युधिष्ठिरं
 शुक्रं नकुलं वीकं सहदेवम् अक्षिसंतर्जनं कृष्णं संतानम-
 भिमभिमन्थुं नर्तनमर्जुनं घोरं घटोत्कचम् आस्थमोदकं
 भीमसेनम् इत्यष्टौ । तदेतदहं गाण्डीवे न युज्यते तावद-
 च्छे त्यन्वयः ॥ ४१ ॥

[लक्षा०] निमित्तवेषी स मुनिरित्यत्र । यावन्निति-
 त्तमस्ति तावदेव विष्यतीति निमित्तवेषी । अत एव चतु-
 रादेः स्वर्गमात्रं न तु ब्रह्मम् ॥ ३२ ॥ कञ्चुदीपं कंचुलास-
 मित्यत्र कं शिरः कु कुत्सिततया दीपयति जयतीति कंचु-
 दीपम् । कं शिरः कु कुत्सिततया लासयति नर्तयति इति
 कंचुलासम् । आक्षेपम् आ समंवात् क्षेपः क्षेपणं यस्मात्तद्वा-
 क्षेपम् । संतानम् एकशरप्रयोगेऽपि शतशः कोटिशः
 संतानो वित्तारो यस्मात्संतानम् । हास्यं हास्यः अक्रा-
 रणतया सदा हासो यस्मात्तन् हास्यम् । औदकं सदा
 मूत्राशुदकजनकमौदकम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिचनर्तर्षिहृत्प्रभाषकारे
 पञ्चमविंशोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

एतैर्विद्वाः सर्वे एव मरणं यान्ति मानवाः ।
 कामक्रोधौ लोभमोहौ मद्मानां सधैर च ॥ ४३ ॥
 मात्सर्याहंक्रुती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।
 उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टतंशा विचेतसाः ॥ ४४ ॥
 स्वपन्ति च सुवन्ते च्छुद्धैर्गन्ति च मानवाः ।
 मूत्रपन्ते च सततं रुद्गन्ति च हसन्ति च ॥ ४५ ॥
 निर्माता सर्वलोकानामाश्वरः सर्वकर्मवित् ।
 यस्य नारायणो घन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ॥ ४६ ॥
 कस्तमुत्सहते जेतुं श्रेणु लोकेषु भारत ।
 वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ९७

पण्येन महर्षिणा श्रीहृष्णमाहात्म्यं ज्ञापयितुं मातत्रिरान्वेषणाभ्यान्वचनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १ ॥
 कण्व उवाच—
 अक्षयधान्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणादृषी ॥ २ ॥
 आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
 अजयधक्षाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥
 निमित्तमरणाद्यान्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
 वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥
 ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।

[अर्जु०] प्रवीरौ प्रकृष्टवीरौ ॥ ४९ ॥ आर्यामवक्रौ
 शम्भ्यागविरोधं कुरु ॥ ५० ॥ भद्रं ते कल्याणं त्वारातु ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनमिश्रतयाद्योगपर्वणि
 पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

[सर्व०] असंख्येया गुणास्तपःप्रसृतयः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वज्ञनारायणप्रवृत्त्याख्यायां
 पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

[नील०] जामदग्न्येति ॥ १ ॥ अजययः अपचय-
 शून्यः ॥ २ ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रसुर्जगत उपादान-
 कारणं घटस्यैव मृत्पिण्डः ॥ ३ ॥ निमित्तमरणा इति
 नाशवन्त इत्यर्थः । पाठान्तरे निमित्तकारणानि चक्र-
 चीरकुलाहादित्स्थानीयानि ॥ ४ ॥ तरुणा इति भोग-

आर्यग्न्येया गुणाः आर्यं मद्रिगिष्टो जनार्दन ।
 न्यमेर भूयां ज्ञानाग्निं कुर्वीतुं धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥
 नरनारायणौ यौ श्री मातेरार्जुनकेशवौ ।
 विजानीदि महाराज सर्ववीरौ सुकृतार्थौ ॥ ४९ ॥
 यथेगदंभं ज्ञानाग्निं न च मामभिरुद्धम् ।
 आर्यां मतिं समाग्याय श्वाभ्य भारत पाण्डवैः ॥ ५० ॥
 अथ चन्मन्वरो श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
 प्रशास्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृताः ॥ ५१ ॥
 भवतां च कुरुश्रेष्ठं कुर्वं पशुमनं मुवि ।
 सत्तर्थास्तु भद्रं ते स्वार्थपेसापचितय ॥ ५२ ॥

क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ १ ॥
 मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
 तैर्पण्योन्यथ वै चान्ये जीवन्त्येकचरास्तथा ॥ ६ ॥
 भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं मुक्त्वाऽऽयुषः क्षये ।
 तरुणाः प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ॥ ७ ॥
 स भवान् धर्मपुत्रेण शर्मं कर्तुमिहाहति ।
 पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८ ॥
 बलवानहमित्येव न मन्तव्यं स्युषेण ।
 बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥
 न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
 बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १० ॥

काले युद्धेन मरणं मा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ बलं सैन्यं
 बलिनाम् औरसतलवतां बलं सामर्थ्यं न भवति ॥ १० ॥

[अर्जु०] मातलिब्रान्वेषणस्यापि नारायणनामधे-
 यस्य कृष्णस्य महिमा दर्शयित्प्रहयोनिन्दा च तात्पर्यार्थः ।
 आदित्यानां देवानामज्ञेयो जेतुमशक्यः अजययोऽव्यथा-
 व्ययाभावात् । शाश्वतः स्वरूपच्छेदाभावात् ॥ २ ॥
 निमित्तमरणाः निमित्तं सहकारि तेन मरणं येषां ते ॥ ३ ॥
 प्रतिपद्यन्ते भवन्ति ॥ ७ ॥ दृश्यन्ते दर्शनमात्रेण विद्व्य
 साध्यन्ते ॥ ९ ॥ बलं सैन्यबलं बलवतां दिव्यबलवता
 यदाह देवविक्रमा इति ॥ १० ॥

[सर्व०] अजययोऽपचयरहितः ॥ २ ॥ प्रसुः स्वामी
 ईश्वरोऽणिमादिविशिष्टः ॥ ३ ॥ निमित्तं प्रलयादिनिमित्त-

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 मातलेर्दांतुकामस्य कन्यां भृगयतो वरम् ॥ ११ ॥
 मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
 तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२ ॥
 गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
 श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः साऽतिरिच्यते १३ ॥
 तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्या ।
 ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४ ॥
 धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
 नराणां मृदुसत्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५ ॥
 मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
 कुलत्रयं संग्रथितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६ ॥

देवमानुषलोकौ द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा ।
 अवगाह्यैव विचिती न च मे रोचते वरः ॥ १७ ॥
 कण्व उवाच—
 न देवाश्चैव दितिनात्र गन्धर्वात्र मानुषान् ।
 अरोचयद्रकृते तथैत्र बहुलानृषीन् ॥ १८ ॥
 भार्याऽस्तु स संमन्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
 मातलिर्नागलोक्ताय चकार गमने मतिम् ॥ १९ ॥
 न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
 रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २० ॥
 इत्यामन्य सुधर्मा स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविशेश महीतलम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः १८

वरान्पेवणाय नागलोकं गच्छतो मातलमागं नारदेन समागमस्तेन सह वरुणलोत्रगमनं च ॥ १ ॥

कण्व उवाच—

मातलिस्तु व्रजन्मागं नारदेन महर्षिणा ।
 वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदच्छया ॥ १ ॥
 नारदोऽथाब्रवीदेनं क भवान् गन्तुमुद्यतः ।
 स्वेन वा सूत कार्येण शासनान्ना शतक्रतोः ॥ २ ॥
 मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।

यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं नारदं प्रति ॥ ३ ॥
 तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
 सलिलेशदिदृक्षार्थमहमशुद्यतो दिवः ॥ ४ ॥
 अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
 दृष्ट्वा तत्र वरं कंचित्रोचविप्याव मातले ॥ ५ ॥

त्तम् मरणं नाशे वेदां ते निमित्तमरणा ॥ ४ ॥ प्रति-
 पद्यन्ते परलोकं तरुणा अपि । अतस्त्रमपि तारुण्येन
 मरणं संभावयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं वलं सैन्यं वलिनामौ-
 रसत्रलवताम् वलं सामर्थ्यम् न भवति ॥ १० ॥

[नील०] मातलेरितिहासमिति संभवः ॥ ११ ॥
 उच्छ्रितानां महत्तया रयातानाम् ॥ १५ ॥ चक्षुषा
 ज्ञानेन विचिती अन्वेपितौ ॥ १७ ॥

इति श्रीनेल० उद्योग० भारत० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[अर्जु०] अतिरिच्यते अतिरम्याधिका भवति ॥ १३ ॥
 अल्लुपुशीलानां अल्लुगुरु । उच्छ्रितानामुच्छ्रितानां कन्याप्ररो-
 हणं कन्याजन्म ॥ १५ ॥ अरोचयन् इष्टवान् । वरकृते वरदे-
 तोः अन्येनाप्यार्थः समासः ॥ १८ ॥ सुधर्मया नाम्ना ॥ १९ ॥

इति श्रीमन्महाभारतेश्याख्यायामर्जुनसिंहव्याख्यानो-
 पर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[सर्व०] मातलेरितिहासं पुरातनम् ॥ ११ ॥ उच्छ्रि-
 तानां महत्तयाख्यातानाम् ॥ १५ ॥ चक्षुषा ज्ञानेन ॥ १७ ॥
 इति श्रीमहा० योग० सर्ग० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[लक्ष्म०] मातुलेर्दांतुकामस्यैव कन्यां दांतुका-
 मस्य वरं भृगयतः मातलेः इतिहासमुदाहरन्तीति संन्यः
 ॥ ११ ॥ कुलत्रयं संग्रथितमित्यत्र दांतुं प्रतिग्रहोतुं च
 योग्यं नरेति संशययुक्तं पुरते ॥ १६ ॥ अगवाह्यैव वि-
 चितावित्यत्र विचिती विचारितौ ॥ १७ ॥

इति श्रीमहा० उद्यो० वा० ती० ल० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[नील०] मातलेरिति ॥ १ ॥

[अर्जु०] समागच्छन् मिलितः । यदृच्छया अनभि-
 न्वानेन ॥ १ ॥ सूत दे सारथे ॥ २ ॥ उद्यन आगतः दिवः
 स्वर्गान् ॥ ४ ॥ वपुषातलं पातालम् ॥ ५ ॥

अशास्यानपि शास्त्येप रक्षोवन्धुषु राजसु ।
 सृष्टः मयमतश्चण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥
 एतच्छह्रं नरेन्द्राणां महच्छ्रेण भासितम् ।
 पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२ ॥
 एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रग्रहे स्थितम् ।

सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३ ॥
 एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
 तमसा मूर्च्छितं भाति येन नाच्छति दर्शनम् ॥ २४ ॥
 बह्वन्यद्भूतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
 तव कार्याविरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

नवनवतितमोऽध्यायः ९९

नारदेन सप्त मानदिना पातालदर्शनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच—

एतसु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
 पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १ ॥
 इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवि जङ्गमाः ।
 भविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २ ॥

[लक्ष्मण०] यां प्राप्य सुरतामित्यत्र यां वारुणीमय-
 रूपाम् सुष्ठु रमंत इति मुराः तेषां भावः सुरता ताम् ॥ १४ ॥
 एतानि हूतराज्यानामित्यत्र हूतमाहूतं राज्यमेयां ते हूतरा-
 ज्याः तेषाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतीर्थतटशालङ्करे
 अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

[नील०] रक्षोवन्धुषु रक्षस्तुल्येषु ॥ २१ ॥ एतच्छह्रं
 धनुः चक्रेण चक्रादपि एतच्छह्रं नरेन्द्राणां महच्छ्रेण
 भाषितमिति पाठे नीतिशास्त्रं शुक्रेण कान्येन छत्रेणेति वा
 पाठः ॥ २२ ॥ मूर्च्छितम् अभिभूतम् आवृतमिति यावन्
 येन हेतुना जनोऽस्य दर्शनं नाच्छति न प्राप्नोति ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीये अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

[अर्जु०] एष चापः कृत्ये तत्तत्कार्यान्रूपे रक्षोव-
 न्धुषु राक्षसेषु दण्डो दमनकः ॥ २१ ॥ शास्त्रं दुष्टशा-
 सनम् । महोदयं महानुदयः परराज्यलाभो यस्मात् ॥ २२ ॥
 सोमनिर्मलं सोमवच्च कान्निर्मूर्च्छितं सुधम् ॥ २४ ॥
 कायोंपरोधः । उपरोधो विरोधः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनसिद्धिप्रतापयोग-
 पर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

[सर्व०] दण्डो दमयिता ॥ २१ ॥ एतच्छह्रं नरे-
 न्द्राणां नीतिशास्त्रपुस्तकम् शुक्रेण भाषितम् धारयन्ति
 पठन्ति ॥ २२ ॥ मूर्च्छितम् मिथ्रितम् । इति तन्मिथ्र-
 मित् प्रकाशते ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वजनरायणहृत्तटीका-
 यामष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

अत्रामुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
 व्यापारेण घृताऽऽत्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३ ॥
 अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहृत्तारिभिः ।
 अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

[नील०] एतदिति ॥ १ ॥ अग्निः समं प्राप्ताः जल-
 वेनानीताः ॥ २ ॥ व्यापारेण यत्नेन घृतः मर्यादायां
 स्थापितः अन्यथा सद्यः वृत्तं समुद्रं लोकांश्च दहेत्
 आत्मानं निबद्धं देवैरिति शेषः समबुद्धयत् अग्निरित्यर्थः ।
 घृतात्मेति संघिरापः ॥ ३ ॥ निहितं स्थापितम् अतः
 सोमस्येति वन्दुकाकारं भूगोलं प्रदक्षिणीकुर्वतः सूर्यस्य
 सोमस्य वा केनचिद्भूगोलप्रदेशेन आवरणारुदादिदर्शनं
 भवति सैव तेषां रात्रिः । ये तु गोलस्य गिरसि अच-
 स्ताच्च तिष्ठन्ति ते सर्वदेव सूर्यादीन्प्रदृश्यन्ति तत्र जलमयं
 चन्द्रमण्डलं सूर्यरश्मिभस्तेजसैः प्रकाश्यते तयोश्च यथा
 यथा विप्रकर्षः तथा तथाऽधिकं चन्द्रोऽवभासते । यथा
 यथा सन्निकर्षः तथा तथाऽधिकं सूर्यपुरोवर्तिभिरस्यादि-
 भिर्देवताभिरितरोधीयतेऽस्मद्दृष्टा । एतेदेवाभिलक्ष्य प्रथमां
 पितृते वह्निर्द्वितीयां पितृते रक्षिरित्वादिशास्त्रं प्रवृत्तम् ।
 पानं चेह सात्रिध्यादाप्यायनमाद्यं पातालनाभित्थानां तु
 मेरुशिखरस्थानाभिव सर्वदा संपूर्ण एव चन्द्रोऽवभासते ।
 तद्दृश्यप्रदेशोऽस्यावावरणामावान् अतः स्थानान् चन्द्रस्य
 हासट्टोऽपि प्रदृश्यते इति विरुद्धलक्षणया न दृश्यते इत्यर्थः ।
 न दृश्यते इत्येव पाठो लेखकप्रमादाद्भ्रष्टो वा ॥ ४ ॥

[अर्जु०] इदं पुरमग्निभोर्मिरेव दृश्याभिः समं
 सह । [घृताः स्थिराः] ॥ २ ॥ व्यापारेण देवकार्येण
 घृत आत्मा यस्य निबद्धः नियतः ॥ ३ ॥

[सर्व०] अग्निः समं प्राप्ता जलवेनानीताः ॥ २ ॥
 व्यापारेण जगदार्थेण घृतमात्मनगिरं येन ॥ ३ ॥ अतः
 पानान् हानिः । विधानादगृतस्य वृद्धिः सोमस्य ॥ ४ ॥

अत्रादित्यो ह्यशिराः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णारुख्यं वाग्भिरापूरयन् जगत् ॥ ५ ॥
यस्मादलं समस्तास्ताः पतन्ति जलमूर्त्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६ ॥
ऐरावणोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७ ॥
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८ ॥
अत्र सूर्याशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।

[लक्षा०] इदमग्निः समं प्राप्ता इत्यत्र इदं पातालतलमग्निं शुभोदवसुक्षीरोदकसमुद्राव (?) प्रलवणरूपेण प्रविशन्तीभिरग्निः समं प्राप्ताः ध्रुवजङ्गमाः स्थूलशरीराः, स्थिर-पृष्ठाः कूर्मकर्मकमकरादयः भयपीडिताः परितः प्रलव-ज्जलोपान्ते ज्वलद्भिर्दर्शनात् भयपीडिताः सन्तः ॥ २ ॥ अत्र पाताले असुरोऽग्निः असुरसंहणार्थं परिकल्पितोऽग्निः व्यापारेण परितो वनं सर्वभक्षणव्यापारेण महात्मानं वनान्तःस्थितं कंचिदपि निवध्य परितो वद्धा क्रुद्धेन तेन अथः पाताले पतेति शप्तः सन् समवध्यत परितोऽन्तः प्रविष्टवद्भुजोऽनविस्तृतजलसमुद्रप्रान्तजले सन्त्यग्वदोऽभूत् ॥ ३ ॥ अत्र पतालमध्यदेशे सोमस्य भगवदनुहया पातालोपरि प्रदेशे संचरत्सोमस्य अमावास्यापर्यन्तं बहु-शोऽहि संचरणेन सूर्यकिरणाभिभूतत्वकिरणानाममृतत्प-शांभावात् हानिः क्रमेण कलाहानिः । पुनः पौर्णमासी-पर्यन्तं क्रमेण निशि निद्रयेव बहुशः संचारादमृतत्पर्शस्याप्य-भिवृद्धौ कलाभिवृद्धिश्च प्रदृश्यते । एवं च वृद्धिहासयो-रमृतत्पर्शनिमित्तत्वात् ततोऽमृतादित्युत्तमम् ॥ ४ ॥

[नील०] आदित्योऽदितेः पुत्रो विष्णुर्ह्यश्रीवरूपी सुवर्णारुख्यं जगत् वेदरूपी नामात्मकः प्रपञ्चः । “ नाम वा ऋग्मेद ” इत्यादिश्रुतेः तं वाग्भिरापूरयन् उत्तिष्ठति वेदा-ध्यायिनां ध्वनिम् उपवृंहयितुमाग्निर्विभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ जलमूर्-त्तयश्चन्द्रायाः पतन्ति चन्द्रकान्तवज्जलं खवन्ति अतोऽर्थं पतज्जल इति वक्तव्ये पाताल इत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रदेशान्तरं गत्वाऽऽह-अत्र सूर्याशुभिरिति । दिवसेऽस्मदीयरात्रौ निशि अस्मदीयदिवसे ॥ ९ ॥ स्वाध्यायाग्नायो वेदपाठः ॥ ११ ॥

[अर्जु०] [निदिशं] आमुश्चते यज्जाति ॥ ७ ॥ दिवसतो दिवसे ॥ ९ ॥ रश्मिपर्वतो रश्मिनिभिः ॥ ११ ॥ भूतपतिः शिवः ॥ १२ ॥ गोत्रतिनः गोचरितं व्रतं येषां त्यक्त्वाणाः रचकवायुपरा मरणाभिनिवेशितो वा ॥ १३ ॥ [मर्त्य०] आदित्यो ह्यशिराः विष्णुर्वाग्भिरापूरयन्

मृता हि दिवसे मृत पुनर्जीवन्ति चै निशि ॥ ९ ॥
उदयत्रितयश्चात्र चन्द्रमा रश्मिवाहुभिः ॥
अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात् संजीवयति देहिनः ॥ १० ॥
अत्र तेऽधर्मनिरता यद्वाः कालेन पीडिताः ।
दैतेषा निवसन्ति स्म वासत्वेन हृत्श्रियः ॥ ११ ॥
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२ ॥
अत्र गोत्रतिनो विमाः स्वाध्यायाग्नायकार्शिताः ।
त्यक्तमाणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३ ॥

वेदान् पठन् ॥ ५ ॥ यस्माद्भेदि पतनम् पतज्जलमिति निरुक्तार्थः ॥ ६ ॥ मृता दिवसतो दिवसे ॥ ९ ॥ चन्द्र-मा रश्मिपर्वतो रश्मिसमूहः ॥ १० ॥

[लक्षा०] अत्र दिव्यो ह्यशिराः इत्यत्र अत्र पाताले ह्यशिराः बद्धवामुरतो बद्धवाम्निः उत्तिष्ठति । पौर्णमास्या-ममावास्यायां च अभिवृद्धजलपानाय पूर्वस्थितामेरुतेजक-तयोत्तिष्ठति ॥ ५ ॥ यस्माद्भेदि च यस्मात्कारणात् प्रस्ताः जलचरैर्मिश्रिताः जलमूर्त्तयः जलरालयः तस्मात् जलपाता-भिर्मित्तात् अम् अकारवाच्यं नारायणं व्याति स्वान्वर्णहा-तीति अलं जलं तस्य पातो यत्रेति व्युत्पत्त्या पातालमिति भावः ॥ ६ ॥ ऐरावतोऽस्मात्सलिलं प्रगृह्येत्यत्र ऐरावतः अस्मात् पातालस्थलजलाशयात् स्वशुण्डाद्वारा कथित्क-चिद्गाधतया पातालम्यन्तस्पर्शिलवणसमुद्रे जले प्रक्षिप्य तद्द्वारा मेघेष्वामुचन्ते इति हेयम् । ऐरावतो नागराज इत्यत्र ऐरावतादयः चत्वारो दिग्गजाः सुप्रतीकस्य वंशे प्रस्ताः अन्ये चारणसप्तमाश्च ॥ ७ ॥ अप्सु सोमप्रभाम् अप्सु पवि-तचन्द्रप्रभां चन्द्रप्रभास्पृशादमृतीभूतजलमिति यावत् ॥ ८ ॥ अत्र सूर्याशुभिर्भिन्ना इत्यत्र अत्र पाताले भगवदाश्रया निशि चन्द्र इव अहि सूर्योऽपि रूपान्तरेण तत्र तत्र चरति । दशयोजनाभ्यन्तरे संचरतस्तस्य सूर्येत्यातिसमी-पस्थात्तान् अत्युष्णकिरणैः भिन्नास्तथा । अत एव दिवसे अहि मृताः निशि जीवन्ति । चन्द्रस्यातिसमीपस्थात्स-किरणत्वात् शुक्लपक्षे चन्द्रकिरणैः कृष्णपक्षे शीतलयाता-नीतामृतशीतकशैश्च जीवन्ति । ज्योतिश्चक्रे स्थितौ तु सूर्य-चन्द्रमसौ । आरोहन्नुत्तरां दिग्भित्तिश्रुतेः । इति उत्तरां दिशं गत्वा मेरोः प्रादक्षिण्येनैव संचरतः रूपान्तरेण भगवदाश्रया पातालेऽपि संचरत इति विवेको द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥ अत्र तेऽधर्मनिरता इत्यत्र अधर्मनिरताः यद्वाः चतुर्मुखाशया मृत्युनाशैवेकगपाशैश्च यद्वाः अत्र पाताल-स्थजलसमुद्रे कालेन मृत्युना ॥ ११ ॥ भूतपतिर्नाम महेश्वरो महादेवः स किंकरभूतगणैरमृतवक्षां च करोति इति

यत्रतत्रशपो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
 येन केनचिदाच्छन्नः स गोत्रेण इहोच्यते ॥ १४ ॥
 ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
 प्रभूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५ ॥
 पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।
 वरायिष्यामि तं गत्वा यत्रमास्थाय मातले ॥ १६ ॥
 अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।

आप्रजानां निसर्गोद्भूतं नोद्दिशति न सर्षति ॥ १७ ॥
 नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
 पितरं मातरं चापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८ ॥
 अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थिनः ।
 घृश्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचाराचरम् ॥ १९ ॥
 मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याय भाषितम् ।
 न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज मा चिरम् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवनवदितनोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

दानतमोऽध्यायः १००

तान्यां हिरण्यपुराणमकेशैत्यदानवन्त्यागममन्त्रम् ॥ १ ॥

नारद उवाच—

हिरण्यपुरमित्येतत् ख्यातं पुरवरं महत् ।
 दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १ ॥
 अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
 मयेन मनसा सृष्टं पातालतन्म्राश्रितम् ॥ २ ॥
 अत्र मायासहस्राणि विकृषीणा महौजसः ।
 दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३ ॥
 नैते शक्रेण नान्येन यमेन वरुणेन वा ।
 शक्यन्ते वशमानितुं तथैव धनदेन च ॥ ४ ॥
 अमुराः कालखड्गाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।
 नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५ ॥

दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
 मायावीर्योपसंपन्ना निवमन्त्यत्र मातले ॥ ६ ॥
 निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्भेदाः ।
 जानासि च यथा शक्यो नैतान् शक्योति वाधितुम् ॥ ७ ॥
 बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
 निर्भ्रंशो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८ ॥
 पश्य वेदमानि सौवमाणि मातले राजतानि च ।
 कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥
 वैरूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च ।
 अर्कस्फटिकगुग्नाणि चन्नासारोज्ज्वलानि च ॥ १० ॥

सूचनाय भूतपतिर्नामैलुकम् ॥ १२ ॥ अत्र गोप्रतिमा
 विप्रा इत्यत्र गोप्रतिमाः परमशान्ता इत्यर्थः । त्यक्तगणाः
 त्यक्तं प्रकरणेन अनमननं चेष्टा यैस्ते त्यक्तगणाः ॥ १३ ॥

[नील०] गोत्रतं व्याचष्टे यत्रेति ॥ १४ ॥ आप्र-
 जानां निसर्गान् प्रजोत्पत्तिमारभ्य ॥ १७ ॥ जातिं जन्म
 निसर्गं स्वभावं ततः पूर्वमुत्पन्नस्य कस्यचिद्भावान् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलुकण्ठेये भारतवर्षदि
 नवनवदितनोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

[अर्जु०] निसर्गान् सृष्टेः ॥ १७ ॥ अस्याण्डस्य
 जातं जन्म विमर्दं क्षयं कथ्यमानमपि न शृणोति इति
 एव दर्शनम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवनवदितनोऽध्यायः
 नवनवदितनोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

[सर्व०] आप्रजानादाजन्मनः । निसर्गास्त्वभावात् ॥
 १७ ॥ जातिं सर्षत्वादिनिर्गमंशृष्टम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवनवदितनोऽध्यायः
 नवनवदितनोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

[लक्षा०] यत्र तत्र शय इत्यत्र इहस्थितो मुनिवर्गः
 यत्र तत्र शयः यत्र क्वचिच्छयः शयनं तल्लेखं येन केनचि-
 त्तणपर्गादिना आहारेण आश्रितः देहमाश्रितः देहं रक्ष-
 त्तिवित् यावन् । येन केनचिन् बरुष्ठाजिनादिना आच्छन्नः
 अत एव असङ्गः विरक्तः अश्रुतिः प्रतिगहित इदुच्यते
 ॥ १४ ॥ अण्डमेतज्जले न्यस्तमित्यत्र एतन् प्रागुक्तमंगन-
 श्रेरंगभूतं तेजः जले न्यस्तम् अप्रजानाप्रिसर्गाद्वा इत्यत्र
 अप्रजानान् प्रकरणेन जानो जननमिन्धनादिना उद्भोचनं
 तदभावात् निसर्गान् स्वभावात् नोद्दिशति सर्षं न
 ज्वलति न सर्षति तनोऽन्यत्र न सर्षति च ॥ १७ ॥
 अस्य पातालस्थितजनस्य ॥ १८ ॥ अतः किल महा-
 नग्निरित्यत्र अतः अस्मान् पाताललोकात् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहा० भा० उ० वा० ए० १०० नवनवदितनोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

[नील०] हिरण्येति ॥ १ ॥

६ न. भीमरथाथ । ४. निवमन्त्यनमश्रि ।

पार्थिवानीव चाभान्ति पद्मरागमपानि च ।
 शैलानीव च दृश्यन्ते दारवाणीव चाप्युत ॥ ११ ॥
 सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्तायिसदृशानि च ।
 मणिजालविचित्राणि मांशूनि निविडानि च ॥ १२ ॥
 नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
 गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३ ॥
 आक्रीडात्मन्श्च दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
 रसनवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४ ॥
 जलदाभास्तथा शैलैस्तोयप्रस्रवणानि च ।

कामपुष्पफलार्थापि पादपान्कामचारिणः ॥ १५ ॥
 मातले कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते वरो भवेत् ।
 अथवाऽर्णा दिग्ं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६ ॥
 मातलिस्त्वब्रवीदेनं भापमाणं तथायिषम् ।
 देवेषं नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवीकसाम् ॥ १७ ॥
 नित्यानुपक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
 परपक्षेण संवन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८ ॥
 अन्यत्र साधु गच्छाव द्रष्टुं नार्हापि दानवान् ।
 जानामि तव चात्मानं हिंसात्मकमनं तथा ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः १०१

उभाभ्यां स्रपणलोकनिरीक्षणम् ॥ १ ॥

नारद उवाच—

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पद्मगाशिनाम् ।
 विक्रमे गमने भारे नैपामस्ति परिश्रमः ॥ १ ॥
 वैनतेयसुतैः सूत पद्भिस्त्वतमिदं कुलम् ।
 सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २ ॥
 मुरुचा पक्षिराजेन सुवलेन च मातले ।
 वर्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३ ॥
 पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
 कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४ ॥
 सर्वे द्वेते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।

सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५ ॥
 कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्वृणा भोगिभोजिनः ।
 ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६ ॥
 नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
 मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७ ॥
 दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
 हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गतिः ॥ ८ ॥
 सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतण्डकः ।
 अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽधकुण्डली ॥ ९ ॥

[सर्व०] अत्रैकैकैकमर्कौपमः ॥ १० ॥

[नील०] शैलानि शिलामयानि ॥ ११ ॥ आक्री-
 डान् क्रीडास्थानानि ॥ १४ ॥ आत्मानम् अहिंसापरं
 जानामि हिंसात्मकं तथा हिंसात्मकमनं हिंसाप्रधानानां
 दैत्यानां कमनम् अपेक्षणीयं च हिंसोदकतया जानामि
 अन्ये तु दिस्त्वात्मकमलं तथेति पाठं प्रकृत्य दिस्त्वात्मकं
 दानेऽद्यामचुरम् अल्प अत्यर्थ इति व्याचक्षते ॥ १९ ॥
 इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

[अर्जु०] सूर्यरूपाणि वा भान्ति इवार्थे वा शब्दः
 ॥ १२ ॥ आक्रीडान् क्रीडास्थानानि ॥ १४ ॥ परपक्षेण
 शत्रुपक्षेण ॥ १८ ॥ दिस्त्वात्मकं दानप्रचुरं अलमत्यर्थम् ॥ १९ ॥
 इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनसमिधत्तायाद्युद्योगपर्वणि
 शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

[सर्व०] दिस्त्वात्मकं दानेच्छासंबद्धात्मानम् सुतं
 प्रति अलमत्यर्थम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वज्ञारायणहृत्दीपायं
 शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

[नील०] अयमिति ॥ १ ॥ प्रसृत्या प्रकृत्यगत्या
 जनेन वृद्धिमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ निर्वृणाः निर्दयाः ॥ ६ ॥
 इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

[अर्जु०] निर्वृणा निष्कृपाः ॥ ६ ॥
 इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यायामर्जुनसमिधत्तायाद्युद्योगपर्वणि
 एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

[सर्व०] द्राक्षण्यं न लभं(ति) काश्यपसुतत्वेनैदं
 योष्यत्वेऽपि ॥ ६ ॥

[लक्ष्म०] वर्धितानि प्रसृत्या वै इत्यत्र प्रसृत्या

पङ्कजिद्वज्जविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
 वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषोऽनिमिपस्तथा ॥ १० ॥
 विरावः सप्तरावश्च वाल्मीकिर्दीपकस्तथा ।
 दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः सञ्जकेतनः ॥ ११ ॥
 समुखश्चित्रकेतुश्च चित्रवर्हस्तथाऽनयः ।
 मेघहृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२ ॥
 गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रधिरान्तकः ।

विष्णुधर्मा कुमारश्च परिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥
 सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
 माल्यो मातरिश्वा च निशाकरदिव्यकरौ ॥ १४ ॥
 एते मदेशमात्रेण मयोक्ता गृह्णात्मजाः ।
 प्राधान्यतस्ते यद्यथा कीर्तिताः प्राणिनश्च ये ॥ १५ ॥
 यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
 तं नयिष्यामि देशं त्वां वरं यनोपलप्स्यसे ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

द्व्यधिकशततमोऽध्यायः १०२

मातङ्गिनारदयो रसातलगमनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच—

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
 यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १ ॥
 क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
 पण्यां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २ ॥
 अमृतेनाभिवृत्तस्य सारमुद्दिस्तः पुरा ।
 पितामहस्य वदनादुदातिष्ठदनिन्दिता ॥ ३ ॥
 यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
 हृदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ॥ ४ ॥
 पुष्पितस्येव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
 पिवन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥

संततिपरंपरया वर्धितानि पक्षिजुलानि ॥ ३ ॥ ज्ञाति-
 संश्रयकर्मत्वाद्ब्राह्मण्यं न भजन्ति वै इत्यत्र ब्राह्मण्यं ब्राह्म-
 णजातेर्धर्मं दाक्षिण्यम् ॥ ६ ॥

[सर्व०] प्राणतो बलतः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वेतराद्यवृत्तन्याख्या-
 यामेकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

[लक्ष्म०] एतेप्रादेशमात्रेणेत्यत्र प्रकृष्टानामादेशः कथनं
 तन्मात्रेणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिप्रजातीर्षहृतलघाष्टनारे
 एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

[नील०] इदं रसातलमिति ॥ १ ॥ वदनात् सुग्गा-
 दुदातिष्ठन् तेन सुग्गजेन ब्राह्मणेन तस्या एकजुलत्वं यथोक्तं
 ब्राह्मणाश्चैव गान्धश्च जुलमेकं द्विधावृत्तमिति ॥ ३ ॥ फेनेन

१ ए. नावेऽसौ । २ ए. हृत्स्यवदिविष्कम्भो । ३ ए. विद्याः
 एतपश्च । ४ ए. सुलकेतुश्च । ५. मेघहृत् । १४ ए. मन्को । १५ ए.
 प्रयोगमात्रेण । इति एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

फेनपा नाम ते ख्याताः फेनाहाराश्च मातले ।
 उग्रं तपसि वर्तन्ते धेषां विभ्रपति देवताः ॥ ६ ॥
 अस्याश्चतस्रो धेनवोऽन्या दिशु सर्वास्तु मातले ।
 निवसन्ति दिशां पाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्म ताः ७
 पूर्वा दिशं धारयते सुरूया नाम सौरभी ।
 दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८ ॥
 पश्चिमा वारुणी दिक् धार्यते वै सुभद्रया ।
 महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९ ॥
 सर्वकामदुया नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
 उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंमिताम् ॥ १० ॥

पुष्पितस्येव श्वेनस्यास्य पर्यन्तं तीगप्रदं फेनेनैरानुवेष्टिनं
 पिनन्तः सादरमवलोकयन्त एव वसन्ति तेनैव फेनपा
 इत्युच्यन्ते ॥ ५ ॥ एतेभ्योऽन्ये फेनाहाराश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥
 इलविलस्येमां ऐलविलसंमिताम् ॥ १० ॥

[अर्जु०] पृथिवीसारसंभवं पृथिवीसागः पदरसाः
 ॥ २ ॥ पुष्पितस्य पुष्पस्य पर्यन्तमनु लक्ष्मीहृत् वेष्टिनं
 वेष्टनम् ॥ ५ ॥ [विभ्रतः पुष्टतः] ऐलवित्यः शुभ्रः
 तेन जातसंज्ञाम् ॥ १० ॥

[सर्व०] फेनेन पुष्पिनमटशारयेव विक्रमितफेनवतः
 क्षीरनिधिः पर्यन्तमनुवेष्टितं व्यानं फेनं पिनन्तः ॥ ५ ॥
 ऐलविलेन संश्लितां चिद्धिताम् ॥ १० ॥

[लक्ष्म०] निवसन्ति दिशां पाल्यः इत्यत्र दिशः

४ ए. पवित्रं वस्तुलम् । ५ ए. फेनपा । ७ ए. च शिरसा । इति
 एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११ ॥
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।
उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२ ॥
सुधाहारेषु च सुधा स्वधामोनिषु च स्वधाम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

त्र्यधिकशततमोऽध्यायः १०३

वराचक्षणाय तयोभोगवतीतिख्यातायां सर्पपुत्रीं गमनम् ॥ १ ॥ सर्वैरावतकुलप्रसूतं सद्यस्नानामात्रं नामं मानद्विदुवित्तुः पति-
त्वेन रोचयामास ॥ २ ॥

नारद उवाच—

इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्याऽमरावती ॥ १ ॥
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावसहिता मही ॥ २ ॥
श्वेताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः ।
सहस्रं धारयन्मूर्त्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३ ॥
इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४ ॥
मणिस्त्रस्तिकचक्रमाङ्गाः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५ ॥
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।

चतुर्दिशः धारयन्त्यः वाः धेतवः दिशांपाल्यः दिक्पाल्य
इति स्थवाः । अलुङ्गसमासोऽयम् ॥ ७ ॥ तथैलिलिलि-
संश्रयामित्यत्र ण्डलिलिः पाँटल्यो वैश्रवणः किन्नरेश्वरो
धनद इत्यभिवानान् णेलिलिलिर्वैश्रवणः ॥ १० ॥

[नील०] असुरसंहितैः असुरसंहितैः ॥ ११ ॥ सुधेति
मर्षेपितृदेवानां गतायोग्याहाररूपं पयः क्षरतीत्यर्थः सुधा
मर्षस्य भोजनं स्वधामोनिः पितरः अमृतान्तेषु देवेषु
॥ १३ ॥ परिवासः निवासः सुयः सुयकरः ॥ १५ ॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

[अर्जु०] सुधाहारेषु नागेषु, स्वधामोनिषु पितृषु,
अमृतान्तेषु देवेषु, सुधा अमृतकन्या गतो भेदः ॥ १३ ॥
परिचारे भोगः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

[सर्व०] सुधाहारेषु देवेषु सुधा अमृतं इत्ययम् ॥
१३ ॥ अर्जुनः स्वधामोनिषु ॥ १५ ॥

अमृतं चामृताशेषु सुरभी क्षरते पयः ॥ १३ ॥
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवातिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४ ॥
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृशस्तातलतले यथा ॥ १५ ॥

शतशीर्षस्तथा केचित्केचित्रिशिरसोऽपि च ॥ ६ ॥
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखस्ताथा ।
महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७ ॥
वह्नीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठं तु मे शृणु ॥ ८ ॥
वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनञ्जयौ ।
कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावृभौ ॥ ९ ॥
वाहकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः स्वगः ।
वामनश्चैवपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १० ॥
आर्षको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११ ॥

प्रागुक्तस्य संक्षेपेण कथनं न प्रथमभूतमिति मन्तव्यम्
॥ १३ ॥ परिचारे भोगः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

[लक्षा०] सुधाहारेषु च सुधामित्यत्र सुधु धार्यन्ते
अनया देवा इति सुधा ॥ १३ ॥ [देहाद्भूतास्वाहा] ॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

[नील०] इयमिति ॥ १ ॥ कमण्डलुकलक्षणाः पात-
पात्रमट्टादिह्याः ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

[अर्जु०] श्वेतोचयः कैलासः ॥ ३ ॥ पताकाभोग-
भोगिनः पताकाया आभोगो विस्तारः वृद्धः भोगः शरीरं
येषाम् ॥ ७ ॥

[सर्व०] श्वेतोचयः कैलासः ॥ ४ ॥ पर्वताभोग-
वत् भोगो येषामिति ॥ ७ ॥

यदि ते रोचते सम्पद्भुजगोत्तम माचिरम् ।
 क्रियतामार्थकं क्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥
 यया विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
 कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८ ॥
 पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
 सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९ ॥
 पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
 बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥ १० ॥
 सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचशमादिभिः ।
 अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ॥ ११ ॥
 मातलिस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ।
 स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ॥ १२ ॥

कण्व उवाच—

त्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ।
 कथमिच्छामि देवपुं गुणकेशीं स्तुपां प्रति ॥ १३ ॥

आर्यक उवाच—

न मे नैतद्ब्रह्ममहर्षे वचनं तव ।
 सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १४ ॥
 कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
 अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ॥ १५ ॥
 भक्षितो वैनतेयेन दुःसार्चास्तेन वै वयम् ।
 पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
 मासेनाप्येन सुमुखं भक्षयिष्ये इति प्रभो ॥ १६ ॥
 ध्रुवं तथा तद्भविता जानामीस्तस्य निश्चयम् ।
 तेन हर्षः मनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १७ ॥

[अर्ह०] प्रतिरूपस्य तत्सदृशस्य ॥ ९ ॥ त्रियमाणे
 जीवति ॥ १३ ॥ संयुक्तः उचितः ॥ १४ ॥ कारणस्य
 विवाहकारणमायुषः । देहकरः पिता ॥ १५ ॥ शोषेण
 जायते । शोषेण मरणान्तरभाषिणा, कार्येण मया करणीयेन
 प्रसादयामि गदददानिद्राभामिति शोषः । अथवा यत्ने
 त्रियमाणे किं भविष्यतीति क्षारयामि ॥ २० ॥ गृह्य
 गृही वा ॥ २२ ॥ संख्या देवयोगेन एतेषामिति शोषः
 ॥ २३ ॥ अमृतप्राप्तं अमृतप्राप्तं चकार प्यर्षोऽप्रायग-
 न्त्वथ ॥ २८ ॥

[शर्ष०] संयुक्तः संयुक्तो ॥ १४ ॥ कारणस्य

कण्व उवाच—

मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।
 जामातृभावेन दृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १८ ॥
 सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।
 त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १९ ॥
 शोषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
 सुपर्णस्य विधाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ २० ॥
 सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
 कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजङ्गम् ॥ २१ ॥
 ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
 ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २२ ॥
 संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
 ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः पुरन्दरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
 अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २४ ॥
 मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
 लभन्तां भवतः कामातु काममेतं यथेक्षितम् ॥ २५ ॥
 पुरन्दरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
 विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २६ ॥

विष्णुरुवाच—

ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये ।
 त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २७ ॥
 प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायापुरुत्तमम् ।
 न त्वेनममृतप्राप्तं चकार बलदृग्वाह ॥ २८ ॥

कन्याप्रतिग्रहकरणस्य दौर्बल्यात्प्रादल्पत्वात् ॥ १५ ॥
 अस्यायुषः शोषेण कार्येण प्रज्ञा स्यात् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारतेयोगपर्वणि शर्यमनारायणवृत्तप्याख्यायाम्
 षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

[लक्ष्म०] शोषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञा स्यात् कार्येण शोषेण
 विशेषेण कार्येण शोषेणेत्यर्थः । अस्य सुमुखस्य आयुषः
 गददृष्टं प्राप्तं स्यादित्यन्वयः ॥ २० ॥ राज्ञस्तथा तत्र भग-
 वान्विष्णुरित्यत्र गददृष्ट्या अनुमत्याप्यर्षोऽप्येन नारदो
 मातलिं प्रतीत्यत्र मातलिं प्रति मातलिमुदिश्य आप्य
 विष्णवे आवाच्यौ ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते योगपर्वणि शर्यमनारायणवृत्तप्याख्यायाम्
 षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

लब्धा वरं तु सुमुखः सुमुखः संवभूव ह ।
कृतदारो ययाकामं जगाम च श्रदान्प्रति ॥ २९ ॥

नारदस्त्वार्यकथैव कृतकार्यां मुदाशुचौ ॥
अभिजगमुत्तुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः १०५

उद्युष्यापु प्रदानश्रवणुदेन गरुडेनेन्द्रोपेन्द्रगौरात्मानमभिवलवत्वेन विवलय्य भग्ननम् ॥१॥ इत्येतेषु स्वेच्छुकमुनभारपी
दित्तन्य गरुडन्य गर्वमङ्गः ॥ १ ॥ स वपेन्द्र एवायं वासुदेकमेव द्वापरीवृतेनात्मानं रतेत्युक्त्वनः कथमप्य दुर्गोयनेनोपइसनम् ॥ ३ ॥

कण्व उवाच—

गरुडस्तत्र शुश्राव ययावृत्तं महावलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १ ॥
पद्मवातेन महता रुद्धा त्रिभुवनं स्वगः ।
सुपर्णः परमकृद्धो वासवं समुपाद्रवन् ॥ २ ॥

गरुड उवाच—

भगवन्किमवज्ञानाद्भृचिः प्रतिहता मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥
निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४ ॥
वृत्तथैव महानागः स्यापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसन्नो महान् ॥ ५ ॥
एतस्मिन्स्तु तथाभूते नान्यं हिसिनुमुत्तमे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज ययेच्छकम् ॥ ६ ॥
सोऽहं प्राणान्निमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ॥ ७ ॥
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्वेष्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८ ॥
त्वयि तिष्ठति देवेश न विप्युः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥९॥
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ॥
अहमप्युत्सहे लोकान् समन्ताद्बहुमज्जसा ॥ १० ॥
असङ्गं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।

[अर्जु०] सुमुखः आयुःप्राप्त्या गोभनमुखवान् ॥२९॥
इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

[नील०] गरुड इति ॥ १ ॥
इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

२९ ख. सुमुखः संवभूव मुदन्ति । इति चतुरधिकशततमोऽध्यायः १०४

मयामि सुमदत्कर्म कृतं दैतेपविग्रहे ॥ ११ ॥
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वात्रोचनामुखः ।
प्रसृतः कालकाशश्च मयापि दितिगा हताः ॥१२॥
यत्तु ध्वजस्यानगतो यत्रात्परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३ ॥
कोऽप्यो भारसहो ष्तिस्ति कोऽप्योस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन् वहामीमं सवान्धवम् ॥१४॥
अवज्ञाय तु यचेहं भोजनाद्यपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वचक्ष्मास्माच वासव ॥ १५ ॥
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमगालिनः ।
त्वमेपां किल सर्वेषां बलेन बलवत्तरः ॥ १६ ॥
सोऽहं पतैकदेशेन वहामि त्वां गनकम् ।
विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७ ॥

कण्व उवाच—

स तस्य वचनं श्रुत्वा स्वगस्योर्दकदारुणम् ।
अज्ञोभयं क्षोभयंस्तास्पर्यमुवाच रथचक्रभृन् ॥ १८ ॥
गरुत्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
अलमस्त्वमशं ते स्तोनुमात्मानमण्डज ॥ १९ ॥
त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
अहमेवात्मानाऽऽत्मानं वहामि त्वां च धारये ॥२०॥
इमं तावन्ममकं त्वं वाहुं सप्येतरं वह ।
यथेनं धारयत्येकं सफलं ते विकृतितम् ॥ २१ ॥

[अर्जु०] [प्रतिपद्ये प्रतीकारे] कामकारस्वर्गं स्वात्-
न्त्यम् ॥ ३ ॥ प्रसवः सन्तानः ॥ ५ ॥ परिजनः परि-
वारः । मृत्युः पोष्यवर्गः ॥ ७ ॥ उर्दकदारुणं भविष्य-
च्छुद्धदारुणम् रथचक्रभृन् रथचक्रं सुदुर्बलत्वम् ॥ १८ ॥
विकृतितं विकृत्यनं स्वस्वराया ॥ २१ ॥

[लक्ष्म०] भगवन् किमिवाज्ञानालुब्धां प्रति भये ममे-

१८ ख. दन्व द्यचनं ।

ततः स भगवांस्तस्य स्क्रुण्ये वाहुं समासजत् ।
 निपपात स भारतीं विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२ ॥
 यावान् हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
 एकस्या देहशाखायास्तावन्नारममन्यत ॥ २३ ॥
 न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवचरः ।
 ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४ ॥
 व्याचास्यः स्रस्तकायश्च विचेता-विह्वलः खगः ।
 मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५ ॥
 स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
 विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 भगवन् लोकसारस्य सदृशेन वपुष्पता ।
 भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७ ॥
 क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
 बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८ ॥
 नहि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।
 तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समं परैः ॥ २९ ॥
 ततश्चक्रे स भगवान् प्रसादं वै गरुत्मतः ।
 मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥
 पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।
 ततः प्रभृति राजेन्द्र सह संपेण वर्तते ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः १०६

गाडरोषाम्पदाने-शुभ्रपणान्ते दक्षिणापदहं निर्वन्धेन प्रार्थयते गाडवाय मनाह् कुण्डत्या विभामिन्वेजैकतःइयापकर्णां इया-
 नामष्टौ शतानि देहीति चोदयम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच—

अनर्थं जातनिर्वन्धं परार्थं लोभमोहितम् ।

त्यत्र शुभाम्पदं प्रति उद्दिश्य भये सति मम काकारवरं
 पामेन कारः कार्यकरणं तस्य वरं दत्त्वा ॥ ३ ॥ त्यक्त्वा
 रूपमित्यत्र रूपं मातुषाकारं पत्नीप्रीत्यै धृतं मातुषरूपम्
 मया योहं विशिष्टः सन् इत्यत्र मया संपदा विशिष्टः सन्
 इति संक्षेपः । सयान्धवं भार्याख्यमनुसदितम् ॥ १४ ॥

[अर्हुं] देहशाखायाः वाहोः ॥ २३ ॥ विचेता
 नष्टचित्तः । विह्वलो निर्वन्धः । पत्राणि पत्रान् ॥ २५ ॥
 लोभमारस्य लोकप्रेमस्य नारायणस्येति शेषः ॥ २७ ॥
 पञ्चाहविदग्धस्य बलस्य नादेन भरमोहृतस्य ॥ २८ ॥
 मैवं सदर्पं भूयाः ॥ ३० ॥ तीर्थेन उपाध्यायेन ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमद्भगवत्संस्कृतमि-सुषो-पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

२१ घ. वामदिशतः कृत्वाः ॥ २४ घ. बकिर्वा वर । २५ घ. विप्य

एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागतः ।
 गरुडो बलवात्राजन्वन्तेयो महायशाः ॥ ३२ ॥
 कण्व उवाच—
 तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुताव्रणे ।
 नासादयसि तान् वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रका ॥ ३३ ॥
 भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
 धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३४ ॥
 विष्णुर्वायुश्च ब्रह्मर्षिर्धर्मस्तौ चाभिनानुभौ ।
 एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥
 तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपालमज ।
 वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 प्रत्यज्ञदर्शां सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
 माहात्म्यस्य तदा विष्णोः सोऽयं चक्रगदाधरः ३७ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन् भृकुटीमुखः ।
 राधेयमभिसंश्लेष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३८ ॥
 कर्दार्यकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
 ऊहं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 यथैवं श्वरस्योऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।
 तथा मह्यं वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४० ॥

अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १ ॥

[सर्वे०] बलदाहो बलोष्मा तेन विदग्धस्य व्यामस्य
 ॥ २८ ॥ एते देवाः एतान् देवान् ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

[लक्ष्म०] बलदाहविदग्धस्येत्यत्र बलस्य दानवसे-
 नायाः वाहे विदग्धस्य निपुणस्य ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

[नील०] अनर्थं इति । परार्थं परस्वनिमित्तम् ॥ १ ॥

[अर्हुं०] अनार्यकेषु मन्देषु कर्मसु; कर्णादिसहा-
 येषु वा ॥ १ ॥

दस्य ॥ १० घ. प्रकण्डो दस्य । इति पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

ज्ञातीनां दुःखकर्तारं वंधूनां शोकवर्धनम् ।
सुहृदां क्लेशदातारं द्विपतां हर्षवर्धनम् ॥ २ ॥
कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह वान्धवाः ।
सौहृदाद्वा सुहृत् स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥३॥

वैशम्पायन उवाच—

उक्तं भगवता वान्धवमुक्तं भीष्मेण यत्समम् ।
उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तन्मृशु ॥ ४ ॥

नारद उवाच—

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न वन्द्युस्तत्र तिष्ठते ॥ ५ ॥
श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
न कर्तव्यश्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि सुदारुणः ॥ ६ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
यथा निर्वन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रं तपस्पन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८ ॥
सर्पाणांमन्यतमं वेपमास्थाय भारत ।
बुध्बुधः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ ९ ॥
विश्वामित्रोऽयं संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरम् ।

परमाश्रय यत्रेन न च तं प्रत्यपालयत् ॥ १० ॥
अत्रं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
अथ गृह्णात्प्रत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ ११ ॥
भुक्तं मे तिष्ठ तावच्चमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।
विश्वामित्रस्ततो राजन् स्थित एव महाह्युतिः ॥ १२ ॥
भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना वै वाहुभ्यां संशितव्रतः ।
स्थितः स्थायुरिवाभ्याशो निश्रेष्ठो मास्ताशनः ॥ १३ ॥
तस्य शुश्रूषणे यत्रमकरोद्गालवो मुनिः ।
गौरवाद्बहुमानाच हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
अथ वर्षशते पूर्णं धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेपमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५ ॥
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं प्रियमाणं मर्षिणा ।
निष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥
प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा भीतोऽस्मि विप्रपं तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७ ॥
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथाऽभवत् ॥ १८ ॥
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ १९ ॥

[नील०] भगवान्पितामहो व्यासो न तु भीष्मः

उत्तरे तस्य प्रवृत्तपादानात् उक्तमित्यस्यावृत्तिदर्शनाच्च ॥३॥
सुहृन् प्रत्युपाकारमनपेक्ष्य उपकर्ता माहशः तदीववाक्यस्य
श्रोता सुहृच्छ्रोता मूढोऽयं हितमप्युक्तं न श्रोष्यतीति
भावः । तिष्ठते स्थितो भवति यत्र महासंकटे तत्र वन्द्युः
उपाकारमपेक्ष्योपकर्ता कर्णादिः न तिष्ठते न प्रकाशते ।
प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्युभयत्र तद् । वन्द्युतोऽपि सुहृद्भ्यः
श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रोतव्यं श्रोतुं युक्तं निर्वन्धः
सत्यपि बलब्रह्माद्येके तत्रैवाग्रहः सुदारुणो नाशकारि ॥६॥
वसिष्ठमूर्त्वा धर्मोऽभ्यागच्छन् ॥ ८ ॥ न प्रत्यपालयत्
अत्रसिद्धिपर्यन्तं न प्रतीक्षितवान् ॥ १० ॥ तेन वसिष्ठेन ।
उपागमत् वसिष्ठसमीपम् ॥ ११ ॥ मूर्ध्ना वाहुभ्यां च
परिगृह्य अभ्याशो समीपे आश्रमस्य ॥ १३ ॥ गौरवान्
गुरुत्वात् बहुमानान् लोकपूज्यत्वात् हार्देन प्रीत्या ॥१४॥
शुश्रूषया सेवया भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन ॥ १९ ॥

[अर्जु०] ज्ञातीनां स्वगोत्राणां वंधूनां मातुलादीनाम्
॥ २ ॥ भगवान् वा पितामहः व्यासः ॥ ३ ॥ गालवोपा-
प्यानस्यास्य निष्फलनिर्वन्धतोऽनर्थप्रतिरिति तात्पर्यो-
र्थः । परामत्रः क्लेशः धर्मः स्वयं वसिष्ठो भूत्वा अभ्यगच्छ-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्यतमम् एकम् ॥ ९ ॥ संभ्रान्ताः सत्वरः

श्रपयामास पाचयामास न प्रत्यपालयन् न विलम्बितवान्
॥ १० ॥ मे मया भगवान् वशिष्ठः ॥ १२ ॥ भक्तं पर-
मार्त्रं मूर्ध्ना वाहुभ्यां च प्रगृह्येत्यर्थः । मास्ताशनो वायुभक्षः
॥ १३ ॥ शुश्रूषया श्रवणेच्छया । भक्त्या सेवया ॥ १४ ॥

[सर्ध०] भगवान् पितामहो भीष्मः ॥ ३ ॥ उक्तं
भीष्मेणेत्युत्तरत्र दर्शनात् । भगवता विष्णुना ॥ ४ ॥
सुहृन्मित्रं तिष्ठते यत्र उपदेशविषये न तत्र वन्द्युस्तिष्ठति ।
ततोऽपि सुहृद्भ्यः श्रेय इत्यर्थः । अतो वासुदेवस्य सुहृदो
वचनं हृदित्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रोतव्यं श्रोतुं युक्तम् । वाक्य-
मिति शेषः ॥ ६ ॥ वसिष्ठमूर्त्वा धर्मोऽभ्यागच्छन् ॥ ८ ॥ न
प्रत्यपालयत् चरुश्रवणपर्यन्तं न प्रतीक्षितवान् ॥ १० ॥
तेन वसिष्ठेन । उपागमत् सिद्धसमीपम् ॥ ११ ॥ मूर्ध्ना
वाहुभ्यां च प्रगृह्य । अभ्याशो समीपे आश्रमस्य ॥ १३ ॥
गौरवान् गुरुत्वात् । बहुमानान्माननार्हत्वात् ॥ १४ ॥
शुश्रूषया वचनत्रयेण । भक्त्या आत्मसमर्पणेन ॥ १९ ॥

[लक्ष्म०] अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वेत्यत्र वसिष्ठः स्वयम-
वशिष्ठो भूत्वेत्याहृत्या योजना ॥ ८ ॥ निश्रेष्ठो मास्ता-
शन इत्यत्र मास्ताशनः बाध्याहारः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारते द्योगपर्वणि वाशिष्ठजनीयं बृहदारण्यकं
वसिष्ठशतमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
 ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६ ॥
 सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
 प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७ ॥
 प्रतिश्रुत्व करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
 मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणदयति ॥ ८ ॥
 न ह्यमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
 नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९ ॥
 कुतः कृतघ्नस्य यगः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
 अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १० ॥
 न जीवत्ययनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
 पापो ध्रुवमवामोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११ ॥
 सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणधानृतोऽपि च ।
 गुरोर्यः कृतकार्यैः संस्तत्करोमि न भाषितम् ॥ १२ ॥
 सोऽहं प्राणान्मिमोक्ष्यामि कृत्वा यन्नमनुत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अर्थिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् ॥ १३ ॥
 मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ।
 अहं तु विद्युश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ॥
 विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १४ ॥
 भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान् सुरासुरान् ।
 प्रणतो द्रुमिन्जामि कृष्णं योगिनमव्ययम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
 दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६ ॥
 सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
 ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७ ॥
 विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
 पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८ ॥
 स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
 देवं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ १९ ॥

[लक्ष्म०] कुतः पुण्यानि मित्राणीत्यत्र पुण्यातीति-
 लोटे उत्तमपुरुषमचनम् । पुत्रान् करवाणीत्यर्थः ॥ ३ ॥
 [नील०] अनीहया अनुयमेन ॥ ६ ॥ ईप्सितं प्रणय
 कृत्वा ईप्सितं दास्यामीति विश्वासमुत्पाद्य । प्रणयः प्रेम्णि
 विसंभे इति विश्वः ॥ ७ ॥ एतदेवाह-प्रतिश्रुत्येति ।
 करिष्येतीति संनिरार्यः ॥ ८ ॥ अनृतस्य सत्यहीनस्य
 रूपं स्वरूपं जीवनेव स मृत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तन्त्रणं कुटु-
 म्बधारणं पाठान्तरे मन्त्रणमिष्टैः सह विचारणमविश्वस-
 नीयत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ तद् भाषितमिति संबन्धः
 ॥ १२ ॥ अनुत्तमं यत्नम् अथमोपायं विद्योद्भवनादिरूपं
 कृत्वा प्राणान्मोक्ष्यामीत्यर्थः अर्थिता याच्ञ्या ॥ १३ ॥
 अहं स्वित्यत्राहमिति पदस्य द्विरावृत्तिपूर्वकञ्ज्याददोषः
 ॥ १४ ॥ भोगाः भोग्यवर्गो विषयादिः प्रतिष्ठन्ते निःस-
 रन्ति वीजादिव वृक्षाः ॥ १५ ॥ तस्य विष्णुदासत्वेन
 सजा न तु पूर्वोपकारादिना ॥ १६ ॥ सुहृदां विश्वं
 विष्णुरिति बुद्ध्या सर्वलोकमित्राणाम् ॥ १७ ॥ वास-
 वावरजो विष्णुः उक्तः अहं गालवस्य साहाय्यं कर्तुमि-
 च्छामीति प्रार्थितः तेन विष्णुना ॥ १८ ॥ देशं पृथि-
 व्यन्तर्गतमेव पृथिव्याः पारः समुद्रः ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारताभावरूपे
 सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

[अर्जु०] अनीहया अयत्नेन ॥ ६ ॥ सुहृदां हि धन-

मित्यादि । प्रणयं स्नेहं कृत्वा धनं मुन्वेत्यानुपूर्वा ईप्सितं
 प्रतिकर्तुमशक्तस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ करिष्येतीति सन्निवार्यः ।
 इष्टापूर्तं यज्ञदानादि ॥ ८ ॥ अनृतस्य अनृतवक्तुः ॥ ९ ॥
 तन्त्रणं कुटुम्बधारणं कृत्वा ॥ ११ ॥ यत्नमध्वार्यमुत्पाप्य
 प्रणदयेति शेषः अर्थेना याच्ञ्या ॥ १३ ॥ अयमहं गतिं
 शरणम् ॥ १४ ॥ प्रतिष्ठन्ते निर्वसन्ति ॥ १५ ॥ दर्श-
 यामास दर्शनं चकार ॥ १६ ॥ वासवावरजो विष्णुरेव
 विभवः स च मया त्वदर्थमुक्तः गालवस्य मम सुहृदो गुरु-
 धनशोचना सिष्यत्विति तेन कामः कृतो वरो दत्तः ।
 तस्मादर्थस्थासन्पृक्तु तया मा रिचयत् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारताभावरूपेणि
 सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

[सर्व०] अनीहया अनुयमेन ॥ ६ ॥ कृत्वा प्रणयं
 स्नेहानुवृत्तिम् । तेन च भक्त्या ईप्सितं प्रतिकर्तुं प्रत्युप-
 कारं कर्तुमशक्तस्य ॥ ७ ॥ अनृतस्यानृताभिवायिनः
 ॥ ९ ॥ तन्त्रणम् कुटुम्बधारणम् ॥ ११ ॥ कृत्वा यत्नम्
 प्राणमोक्षाय ॥ १३ ॥ प्रतिष्ठन्ते स्थिरीभवन्ति ॥ १५ ॥
 तं गालवमात्मानं दर्शयामास प्राह च ॥ १६ ॥ सु-
 हृत् अन्येषां मध्ये सुहृन्मतः ॥ १७ ॥ मम च विभवो
 वासवावरजो विष्णुरेव धनमेव तत्राप्यापत्तिसंभवान् ।
 पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं मम सख्ये गालवाय प्रीतो भवेति याचितः
 सर्वकामस्तेन मे कृतस्त्वयि प्रीतोऽमुदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः १०८

गच्छेन गाल्वाय प्राचीरर्णनम् ॥ १ ॥

सुपर्ण उवाच—

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गाल्व ज्ञानयोनिना ।
 दृष्टिं कामं तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १ ॥
 पूर्वां वा दक्षिणां वाऽहमथवा पश्चिमां दिशम् ।
 उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गाल्व ॥ २ ॥
 यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
 सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३ ॥
 यस्यां पूर्वं मतिर्याता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
 चक्षुषी यत्र धर्मस्य यन्त्रवै सुप्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥
 कृतं यतो हुतं हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।
 एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाऽध्वनः ॥ ५ ॥
 अत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।

अतो यद्भवतोऽपेक्षितं मया द्रक्ष्यं कर्तुं तदकरिष्यामि
 तच्च दिग्गमनादिकम् यदि तदा नयामीत्याह स भवा-
 नित्यादि ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारतोयोगपर्वणि सर्वज्ञनापणकृतव्याख्यासं
 सप्तमधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

[लक्षा०] प्रतिश्रुत्य करिष्येतीत्यत्र अति अतिशयेन
 प्रतिश्रुत्य करिष्ये इति संबन्धः ॥ ८ ॥ वासवावरजो
 द्विजैस्तत्र वासवावरजः विष्णुः तेन विष्णुता मे कामश्च
 कृतः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते योगपर्वणि वादिपृजतीर्षहृतलक्षणलंकारे
 सप्तमधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

[नील०] अनुशिष्ट आज्ञापितः ज्ञानयोनिना धी-
 प्रवर्धनेन विष्णुता पाठान्तरे अज्ञातयोनिना सर्वादि-
 त्वान् अज्ञातः रूपादिर्हीनत्वाच्च तादृशोऽपि योनिः जग-
 दुदयप्रलयरूपानं तेन कामं यथेष्टम् ॥ १ ॥ साध्यानां
 देवताविशेषाणां तप आलोचनं वर्तते अनुवर्तते । साध्या
 देवा इह ध्यायन्तः सत्यकामा धर्मयुक्तिरर्थः ॥ ३ ॥
 मतिर्बुद्धिः याता प्राप्ता प्रातःसन्ध्यायां सविनुः प्रसान्नात्
 प्रथमं यत्र धीप्राप्तिर्भवति । गायत्र्यां सवितुर्धामप्रवर्धकत्व-
 दर्शनादित्यर्थः । चक्षुषी आश्रयभागात्प्ये अग्नीषोमदेवत्ये
 धर्मस्य यज्ञस्य यन्त्रे यन्त्रप्रार्थ यन्त्रयन्त्रेणुमर्थे त्रैप्रत्ययो
 पैदिक्रमकारलोपश्च ॥ ४ ॥ सदेवाह कृतं संसृष्टं दृश्यं
 यतो हुतं यथोर्मध्ये हुतं मन् तदाऽयभागावन्तरेणाहुतीः

यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६ ॥
 अतो मूलं सुराणां श्रियंत्र शक्रोऽभ्यपिच्यत ।
 सुरराज्येन विषमं देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७ ॥
 एतस्मात्कारणाद्भ्रान्तं पूर्वत्येषा दिगुच्यते ।
 यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवाहृता सुरैः ॥ ८ ॥
 अत एव च सर्वेषां पूर्वाभाशां प्रचक्षते ।
 पूर्वं सर्वाणि कार्याणि देवानि सुखमीप्सता ॥ ९ ॥
 अत्र वेदान् जगौ पूर्वं भगवान् लोकभावनः ।
 अत्रैवोक्ता सवित्राऽऽसीत्सावित्री ब्रह्मवरादिषु ॥ १० ॥
 अत्र दत्तानि सूर्येण यजुषि द्विजसत्तम ।
 अत्र लब्धवैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११ ॥

प्रतिपादयेदिति श्रुतेर्यज्ञस्य रक्षणं भवति । अन्यत्र गतं त्वया-
 धर्मेनाशकं भवतीति भावः । अध्वनः देवयानस्य पितृया-
 नस्य वा ॥ ५ ॥ दाक्षायण्यः अदितिर्दिविदेवुः काष्ठा
 इत्यादयः प्रजाः लोकान् ॥ ६ ॥ पूर्वं पूर्वसंस्थानि सुख-
 मीप्सता सुखाद्यर्थिना ॥ ९ ॥ यजुषि दत्तानि याज्ञव-
 ल्क्यायेति शेषः ॥ ११ ॥

[अर्जु०] अज्ञातयोनिना अज्ञातकारणकेन विष्णुना
 ॥ १ ॥ मतिर्जागरणं यया व्याप्तं तत्रस्थेन सवित्रा व्याप्तम् ।
 चाक्षुषी चक्षुरुपलब्धिः एष धर्मः प्रतिष्ठित इति । प्रवृत्त-
 त्वैरेव धर्मानुष्ठानात् ॥ ४ ॥ यतो मुखं यन्मुखं सर्पते
 गच्छति । द्वारं मुखम् । अध्वनः कालस्य ॥ ५ ॥ स्त्रियो
 दाक्षायण्यो दक्षस्थापत्यानि प्रजाः प्रसूता इत्यन्वयः ॥
 कश्यपस्यात्मसंभवाः देवासुराद्याः ॥ ६ ॥

[सर्व०] अनुशिष्टो अनुज्ञातः । अज्ञातयोनिना
 अनेन विष्णुना ॥ १ ॥ पूर्वं प्रथमं मतिर्बुद्धिः निदाना-
 शस्य तत्त्वैरोः । पूर्वदिवससवितुसंबन्धाधीनत्वात् । अत
 एव यया व्याप्तम् व्याप्तिर्यापारः तदर्थं प्रवर्तितम् ।
 चक्षुषी धर्मस्य सूर्याचन्द्रमसौ । उद्यात्यनुगतत्वात् । धर्मस्य
 तयोश्च तत्र प्रथमदर्शनात् एष धर्मः प्रतिष्ठितः कार्यतया
 ॥ ४ ॥ एतदेव दर्शयति-भूतमिति । यतो मुखं यन्मु-
 खम् । होतृणां च यन्मुखत्वेन हव्येऽपि तदुपचारात् ।
 अध्वतोऽप्यौपलब्धेर्भावे कारणम् ॥ ५ ॥ स्त्रियो दाक्षाय-
 ण्यदित्याद्याः । प्रजाः लोकान् ॥ ६ ॥

पूर्वैर्षां पूर्वाभाशेषैश्च ।

१ घ. एवमेव उदेति । ३ घ. एवमेव । ५ घ. हुतं यतो हुतं
 यतो अर्जुनं अर्जुनं हुतम् । ६ घ. एव पूर्वं प्रवृत्तम् । ९ घ. अत्र एव इति

अत्र दृष्टा हुतवद्वाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
 अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः त्रियम्पा च ॥ १२ ॥
 अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विर्नर्पथ ।
 सृतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३ ॥
 अकारस्यात्र जायन्ते सृतयो दग्धतीर्दिश ।
 पिवन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमं स्म धूमपाः ॥ १४ ॥
 प्रोक्षिता यत्र वह्नो बराहाद्या मृगा वने ।

शक्रेण यत्रभागार्थं देवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५ ॥
 अत्राहिनाः कृत्वाथ मानुषाश्चामुराथ ये ।
 उदयंस्तान् द्वि सर्वान् क्रोधाद्गन्ति विषावसुः १६ ॥
 एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुवस्य च ।
 एष पूर्वा दिग्नां भागो विद्यावोऽयं यदानीं ॥ १७ ॥
 मियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
 ब्रूहि गान्ध्र यास्यामि गृणु चाप्यपरां दिग्नाम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः १०९

दक्षिणस्या स्थितो वर्णनम् ॥ १ ॥

सुपर्ण उवाच—

इयं विवस्वता पूर्व श्रुतेन विधिना किञ्च ।
 गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेषुच्यते च दिक् ॥ १ ॥
 अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
 अत्रोष्मपाणां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २ ॥

अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
 इज्यमानाः स्म लोकेषु संभाम्भस्तुल्यभागताम् ॥ ३ ॥
 एतद्वितीर्षं देवस्य द्वारमाचसते द्विज ।
 ब्रुष्टिभ्यो लवगथापि गण्यते फालनिश्चयः ॥ ४ ॥

[नील०] स्वां योनिं सोमाज्यपयआदिरूपं जलम् ॥ १२ ॥ पूर्व मित्रावरुणयोर्यज्ञकाले पौराणस्य पुराणस्य स्वार्थं सद्धितं, निधनं निमिशापात् स्थूलदंहवियोगः सृतिः कुम्भान् वस्मिन्नेव यज्ञे ॥ १३ ॥ दशमवीगन्धस्य षड्पोदग-दिशकारलोपेन दग्धतीर्दिशः संद्वेषवाची सृतयो मार्गाः । ओंकारो वै सर्वा वागितियुनेवेदस्य आसाप्रमासादि-भेदोऽत्रैव जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ये मानुषाः कृतवताः ये वा-मुस्तास्तान् अत्रैवोदयन् हन्ति तेषामादुरत्वीकरोवीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्यावः प्रविद्यावः ॥ १७ ॥

द्विप्रकाराः संभवन्ति । दग्धतीर्दिश दग्धनहस्यम् दग्धतीरिति वा छन्दसीति जसि पूर्वमयर्गः । हविर्धाने वेदिपूर्वभाग-शालापाम् ॥ १४ ॥ प्रोक्षिताः शक्रेण यज्ञार्थम् ॥ १५ ॥ मानुषा अंगुग्राथ ये कृतवताः । आच्छादयन् हन्ति तेषा-मायुः क्षययति ॥ १६ ॥ त्रिलोकस्य पातालमूर्ध्वंवरिष्णाणां विद्याव प्रतिद्याव ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतेऽद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

[लक्षा०] अकारस्येतर याः सूतीः लोकः दिग्-तीर्दिशताः ओंकारस्य सृतयः स्वरप्रसूतयः जायन्ते ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीय उद्योगपर्वणि भारतभारवर्षि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
 [अर्जु०] स्वां योनिं हविर्निधनं वा ॥ १२ ॥ प्रसूतिः प्रसवः प्रतिष्ठा स्थितिः निधनं मरणम् । निमिना गह्रा शरीरशून्यो भवेति शतत्वान् । प्रह्लादस्य पुनरुदककुम्भा-दभूत् । पौराणस्य पुराणप्रतिपादितस्य ॥ १३ ॥ दग्धति दग्धसदृशं हवींषि धीयन्तेऽत्रेति हविर्धाने ॥ १४ ॥ विषावसुः सूर्यः ॥ १६ ॥

[नील०] इयमिति सौर्वेणिति पाठे सुवेण ह्यनेऽग्नि-श्रिति सौर्वो विधिर्षयः गुरवे करयपाय ॥ १ ॥ उष्म-पाणां उष्णान्नमोजिनाम् । यावदुष्णं भव यत्रं पितरस्ता-वद्भन्तीति स्थितेः ॥ २ ॥ विश्वे त्रयोदशनिवो गणः ॥ ३ ॥ द्वितीयं देवस्य धर्मस्य द्वारं पूर्वा दिक् प्रथमं तदपेक्षया पित्रस्य धर्मस्य द्वारमिदं द्वितीयम् । मातृगंथानि देवानि कर्माणि दक्षिणसंस्थानि पित्र्याणीति स्थितेः ॥ ४ ॥

इति श्रीमहाभारतेऽद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
 [सर्व०] स्वां योनिम् जलम् उगनुच्यते तेषां पूर्वसं-घन्धे स्थितत्वान् ॥ १२ ॥ पौराणस्य पुराणकालभ्रवस्य निधनं वसिष्ठस्य निमिशापात् ॥ १३ ॥ सृतयो जन्मा-

[अर्जु०] सौर्वेण त्रिभिन्ना मुयागतेन त्रिभिन्ना यज्ञ-नेत्यर्थः । गुरवे करयपाय ॥ १ ॥ कालनिश्चयः । प्राणि-नामायुः ॥ ४ ॥

अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५ ॥
 अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निगद्यते ।
 गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणामवसायिनाम् ॥ ६ ॥
 एषा दिवसा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वैः प्रतिपद्यते ।
 वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७ ॥
 नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विनर्षभ ।
 सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्पकृतात्मभिः ॥ ८ ॥
 अत्र मन्दरकुञ्जेषु विपरिसदनेषु च ।
 गायन्ति गाथा गन्धर्वाश्चित्रबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥
 अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
 गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १० ॥

[सर्व०] सुवेणात्र ह्यत इति सौवो विधिर्यङ्गः ।
 सुरवे कश्यपाय ॥ १ ॥ प्राणनिश्चयः । आयुर्निश्चयः ॥ ४ ॥

[नील०] कर्म पुण्यापुण्यरूपं निगद्यते प्रकाश्यते
 चित्रगुणदिग्भिः अवसायिनां मृतानां कर्म निग्रहानुग्रह-
 रूपम् ॥ ६ ॥ सर्वैः सुमुखैः मन्त्रैः वृता छत्रा अनवबोधेन
 तमसा पुण्यवान् पापी वा मरणकाले अत्यन्तमृदुत्वात्
 दुःखे बसन्तेषां दिशं गच्छतीत्यर्थः । कृत्वा त्वनवबो-
 नेति पाठे अनवः प्राक्संचितेन कर्मणा उपस्थितो रोषो
 मोहस्तं सर्वैः कृत्वा कर्ता पुरुषः । अतो मनिन्कनिन्व-
 निपश्चेतिवृत्ता कनिचित्यनुवर्तमानेऽन्वेष्योऽपि दृश्यन्त
 इति क्वचः कर्तारं कनिप् ॥ ७ ॥ चित्तं च बुद्धिश्च
 तयोर्हराः योगिनां तत्त्वानुसंधानं प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयं च
 हरन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ गाथाः वर्णमय्यो मन्त्राद्याः सामानि
 तदाश्रयाणि गीतानि श्रुत्वाऽतीतं कालमजानन् भूलोके
 आगत्य दाराश्रमन्दास्त्रा वनं गत इति पौराणी कथा
 ॥ १० ॥ सावर्णिना मनुना मर्यादा सूर्यरथस्य वीथीनां
 वादक्रान्तं देवतानां च नियमः ॥ ११ ॥ सर्वासवः सर्वेषां
 प्राणा अत्र प्राणाः सन्तः पुनः पञ्चधा गच्छन्ति देहं
 प्राप्नुवन्ति प्राणापानादिभेदेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वितरणीः
 वैतरणीनदीसंज्ञकनरक्यामिभिः ॥ १४ ॥ सुखस्यान्तं
 नरकं दुःखस्यान्तं स्वर्गमुग्रम् । आवृत्तः कर्कशयनगतः ।
 वदा हि प्रायेणाश्रमश्चरं भवति तत्र वर्षाकालस्यादि-
 भूतं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥ वासिष्ठीं काष्ठासुदीचीं
 पशिष्ठोपलक्षितगर्तापिभिरपिष्टिताम् । धानिष्ठीमिति
 पाटोऽजिनयेन धनवान् धनिष्ठः कुपेरत्तदीयामुरगुजते
 एवमिति ॥ १६ ॥

१ छ. निष्ठापि । छ. कर्मद्वयसंज्ञादिभिः । १५ अ. कर्मिणा ।

अत्र सावर्णिना चैव यवघ्नीतात्पञ्चन च ।
 मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११ ॥
 अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
 रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२ ॥
 अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रगजुत्वमीधिवान् ।
 अत्र सर्वासवः प्राणाः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३ ॥
 अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
 अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ॥ १४ ॥
 अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ।
 अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसं क्षरते पयः ॥ १५ ॥
 काष्ठां चासाद्य वासिष्ठीं हिममुत्सृजते पुनः ।
 अत्राहं गालव पुत्र क्षुधात्तः परिचिन्तयन् ॥ १६ ॥

[अर्जु०] आत्मावसादिनः आत्मानं क्लेशयतः ॥ ६ ॥
 सर्वैः शरीरी लोकः वृता छत्रा अनवबोधेन अज्ञानेन
 ॥ ७ ॥ नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । प्रतिकूलानि वाहनानि
 ॥ ८ ॥ चित्तबुद्धिहराः । चित्तं आलोचनव्यापारः बुद्धि-
 रन्वेषसायन्यापारः ॥ ९ ॥ रैवतो राजा गीतासंकेत
 चित्तेन कालं नावबुध्यत ततो वैत्यनाम्ना (?) कालेन
 गीतावसानेन मृतदारामात्यो वनं गतः ॥ १० ॥ वृत्तेन
 आचारेण ॥ १३ ॥ सर्वासवः सर्वेषां प्राणाः प्राणाः
 मिलिताः पञ्चधां पृथक्कां गच्छन्ति ॥ १४ ॥ वैतरणै-
 र्वृष्टैः वृता छत्रा । आवृत्तो दक्षिणायणगतः ॥ १५ ॥
 धानिष्ठी धनिष्ठान्तम् ॥ १६ ॥

[सर्व०] आत्मावसादिनः पावस्य । धर्मस्य तु प्राणो-
 धोष्म । वृताऽऽच्छत्रा ॥ ६ ॥ अनवबोधेन मोहेन
 ॥ ८ ॥ मन्दरकुञ्जेषु ये गन्धर्वास्ते चित्तं मनो बुद्धिं च
 हरन्ति ॥ ९ ॥ अत्र वाहदस्यो गाथा गीयन्ते तादृशान्वेव
 शक्रसदने सामानि गाथा गीतं च शृण्वतः ककुक्षिनो
 ऽनेकानि युगान्यतिवृत्तानि । तावता कालेन च भूलोके
 दारादयो मृता इत्यागत्य तावपश्यन् वनं गत इत्यर्थः
 ॥ १० ॥ मर्यादा स्थापिता माऽतः परं सूर्येण दक्षिणायन-
 मन्पत्रिक्रमणीयमिति ॥ ११ ॥ वृत्तेनाचारेण । तपसा
 इत्यर्थः । सर्वासवः सर्वेषां प्राणाः मरणानन्तरमत्र प्राणाः
 प्राणादिभेदेन पञ्चधा पुनर्गर्भं गच्छन्ति ॥ १३ ॥ वैतर-
 णैर्वैतरणीनरक्यामिभिः प्राणिभिः ॥ १४ ॥ सुखस्यान्तं
 नाशं भोगेन प्रतिपद्यते । आवृत्तो दक्षिणायनेन । पयो
 जलं क्षरते दक्षिणायनेन वृष्टिर्भवति ॥ १५ ॥ धानिष्ठीं
 यथा (?) धनिष्ठामागम्य काष्ठां मकरदासिष्य इत्यर्थः ।
 अथवा धनदो धनिष्ठः तस्य काष्ठां निष्ठां काष्ठात् ॥ १६ ॥

लब्धवान्युध्यमानो द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ।
 अत्र चक्रयनुनाम मूर्त्यांजातो महावृषिः ॥ १७ ॥
 विदुर्य कपिलं देवं येनार्चाः सगरात्मजाः ।
 अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १८ ॥
 अवीत्य सकलान्वेदंष्ट्रिभिर् मोक्षमलयम् ।
 अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशोधिकशततमोऽध्यायः ११०

पश्चिमाया वर्णनम् ॥ १ ॥

सुपर्ण उवाच—

इयं दिग्दयिता राजो वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १ ॥
 अत्र पश्चाद्दहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयम् ।
 पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विनसत्तम ॥ २ ॥
 यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
 कश्यपो भगवान् देवो वरुणं स्माभ्यपचयन् ॥ ३ ॥
 अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु पद् ।
 जायते तरुणः सोमः शुक्रस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥
 अत्र पश्चात्कृता देव्या वायुना संयतास्तदा ।

[लक्षा०] अत्र गत्वा सुपर्णस्यान्तं दुःखस्यान्तमित्यत्र
 सुरस्य अन्तं प्रदेशं प्रपद्यते ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि बारिषाजतीयेऽष्टमोऽध्यायः
 नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

[नील०] निर्याणकाले मरणकाले तमः आन्ध्यम्
 ॥ २० ॥ तस्य ते तत्र परिचार्यस्य सेव्यस्य ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैष्ठिकीये भारतकाण्डे
 नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

[अर्जु०] अन्ताः जग्धाः ॥ १८ ॥ वेद्यं शैवम् ॥ १९ ॥
 निर्याणकालेषु मरणसमयेषु । तमोऽजानम् ॥ २० ॥
 कृष्णवर्मना वद्विना एतस्यापि परिचार्यस्यापि यमस्य
 मार्गस्त्रोक्त इति शेषः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैष्ठिकीये भारतकाण्डे
 नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

[स्वयं०] निर्याणकाले मृत्युकाले तमोऽन्धकारं नर-
 केणु ॥ २० ॥ एषोऽपि मार्गस्तस्य परिचार्यस्या-
 न्वेयस्य ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैष्ठिकीये भारतकाण्डे
 नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

तत्रकेण च नागेन तर्षवैराक्वोन च ।
 अत्र निर्याणकालेऽपि तमः संपाप्यते महन् ॥ २० ॥
 अमेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ।
 एष तस्यापि ते मार्गः परिचार्यस्य गान्धव ।
 बृद्धि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु चापराम् ॥ २१ ॥

निःश्वसन्तो महावतिरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५ ॥
 अत्र मूर्धं प्रणयिनं प्रतिवृद्धानि पवनः ।
 अस्तो नाम यतः संख्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६ ॥
 अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसस्यै ।
 जायते जीवन्त्योऽस्य हर्तुमर्थमिवायुषः ॥ ७ ॥
 अत्र देवीं दिविति सुप्तापात्मसवचारिणीम् ।
 विगर्भांकरोच्छक्रो यत्र जातो पशुद्वजः ॥ ८ ॥
 अत्र मूळं हिमवतो मन्दरं यानि शाश्वतं ।
 अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९ ॥

[नील०] गोपतेः सूर्यस्य प्रतिवृत्ति संख्यः ॥ १ ॥
 एतदेकाह-पश्चाद्दह इति । अत्रः पश्चाद्भागो गाः रश्मीन्
 विसर्जयति अत एव पश्चिमा अन्तिमेत्यर्थः ॥ २ ॥
 पश्चात्कृताः विनुयीकृताः संयताः सुप्रदाः सन्तः ॥ ५ ॥
 अर्थमायुषो हर्तुं निद्रया व्ययीकृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ मन्दरं
 समुद्रे मममेनेन हिमवन्मूलस्य समुद्रमूलस्य चारमेयत्व-
 युक्तम् ॥ ९ ॥

[अर्जु०] गोपतेर्जलेभास्य प्रतिष्ठानम् ॥ १ ॥ पश्चात्
 पश्चिमतिरो बहमांसु विमर्जयतीत्यन्वयः ॥ २ ॥ अर्थं
 मूर्धः रसांश्च पद् अमृतं सुदृश्यं सुदृश्यमस्य ॥ ४ ॥ पश्चा-
 द्दहना जित्वा ॥ ५ ॥ मूळं जया ॥ ९ ॥

[स्वयं०] प्रतिष्ठा नियतिभूमिः ॥ १ ॥ पश्चाद्दहोऽहः
 पश्चाद्भागो भाः भामो विमर्जयतीति ॥ २ ॥ पश्चा-
 द्दहनाः वेगेन शृणुः कृताः ॥ ५ ॥ आत्मप्रमयो-
 गमेः ॥ ८ ॥ मूळं मूलभूमिमितिऽहो भागः । अन्तो-
 षःभीमा ॥ ९ ॥

[लक्षा०] अत्र रात्रिश्च निद्राचेत्यत्र निर्गता पश्चिम-

अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनान्मुरुहस्य च ।
उदधेस्तीरभासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १० ॥
अत्र मध्ये समुद्रस्य कवन्धः प्रतिदृश्यते ।
स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यां जिघांसतः ॥ ११ ॥
सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२ ॥
अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेघसः ।
आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्यै सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥
अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चापि गालव ।
आह्निकं चैव नैशं च दुःखं स्पर्शं विद्युञ्चति ॥ १४ ॥
अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्त्तते गतिः ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् १५
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्गम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १६ ॥
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणालये ॥ १७ ॥
अत्र पद्मराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९ ॥
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ २० ॥

दिद्मध्यादुत्थिता ॥ ७ ॥ अत्र मूलं हि मरुत इत्यत्र अत्र
दिशि मरुतः वायोः मूलमुत्पत्तिस्थानमस्ति ॥ ९ ॥

[नील०] काञ्चनमयानि अमुरुहाणि यत्र तस्य
उदधेः समुद्रतुल्यस्य सरसः ॥ १० ॥ सुवर्णशिरसो मुनेः
हरिरोम्णः अपलितस्य नित्यतरुणस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥
हरिमेघसो मुनेः कुमारी तिष्ठ तिष्ठेति सूर्यस्य शासनात्
॥ १३ ॥ अत्र वायुरिति वाय्वादयोऽत्र दुःखदं शीतोष्ण-
स्पर्शं विमुञ्चन्ति सदा सुखसंस्पर्शां एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
अतः प्रभृतीति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्सूर्यैः सर्वदा तिर्यगति-
रेव सन् लोकरुदृष्टया उपर्यधश्च गच्छतीत्येव भाति ।
अतः परं लोकरुदृष्टयावाचित्तियगेवावर्त्तत इत्यर्थः । आदि-
त्यमण्डलं कर्तुं ज्योतीष्यग्न्यादीन् विशति । आदित्यो वा
आतं यत्रप्रिमनुप्रविशतीति श्रुतेः । नक्षत्रादीन्यपि अम्भ-
यत्वात्प्रकाशानि आदित्यप्रभयैव भासन्ते रात्रौ दिवा तु
तथैव तिरौभवन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १५ ॥ अष्टेति अष्टा-
विंशतितमे दिने एकैकं नक्षत्रं भानुना चन्द्रेण सह संक्रम्य
एकोनत्रिंशत् रात्रौ निष्पतति वह्निर्निर्गच्छति चन्द्रादेव
पुनस्तदत्र सोमसंयोगसदृशेन योगेन संश्लेषेन सूर्येण
सहापि संक्रम्य काले निष्पतन्तीत्यर्थः । एवं चन्द्रवत्
संश्लेषमपि नक्षत्राणां सर्वप्रहयोगस्तुत्यः ॥ १६ ॥ स्रव-
न्तीनां नदीनां सागरस्य उदयः पूर्वदिगेन तादृशः प्रभवः
॥ १७ ॥ दिग्द्वारेण संश्लेषप्रकारेण ते तव ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भारतभाष्यीये
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

[अर्जु०] सुवर्णशिरसो मुनेः हरिरोम्णः हरिततनु-
रुहस्य ॥ १२ ॥ वाय्वादितुः रसस्पर्शं विमुञ्चति ॥ १४ ॥
अष्टाविंशति नक्षत्राणि सपादनक्षत्रद्वययोगे द्वादश
राशयः चन्द्रोऽपि क्षीणो नक्षत्राण्यपि तथा भवन्ति ।
पीतसोमानुसारेण सोमेन सह निर्गच्छन्ति ॥ १६ ॥
स्रवन्तीनां नदीनां प्रभवो मेघमुखेन ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

[सर्व०] कांचनाम्बुवहस्योदधेर्जलस्थानमात्रस्य जंबू-
नदीरूपस्य ॥ ११ ॥ सुवर्णशिरसो मुनेः हरिमेघसो मुने-
॥ १२ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र
वाय्वादिचतुष्टयं दुःखस्य स्पर्शं संबन्धं विमुञ्चति जनयति-
आह्निकमहःसंबन्धकाले । एवं नैशमिति सर्वदेत्यर्थः ॥ १४ ॥
ज्योतीष्यधिन्यादिनक्षत्राणि ॥ १५ ॥ अष्टाविंशतिरात्रे
ष्टाविंशतितमे दिने । निष्पतत्येकं दिनं चन्द्रेण युक्ता ।
न सूर्येण युज्यन्ते । तदाह सोमसंयोगयोगत इति ।
अमावास्यानक्षत्रं तु सोमसंभ्रामेऽपि सूर्येण विद्युज्यते इति
शेषः ॥ १६ ॥ सागरोदय उदयः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सर्वज्ञाराण्यदृतप्याह्वार्याणं
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

[लक्ष्म०] अतः प्रभृति सूर्यस्येत्यत्र तिर्यक् मेरोरुत्त-
रभागे ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि वादियन्तीर्षेः रुतत्प्याह्वार्या
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः १११

उद्गीर्वाणनम् ॥ १ ॥

सुपर्णा उवाच—

यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्रुते ।
 अस्मादुत्तारणवलादुत्तरंत्युन्यते द्विज ॥ १ ॥
 उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापश्च गालव ।
 मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २ ॥
 अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।
 नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्मो वसते जनः ॥ ३ ॥
 अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
 वदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४ ॥
 अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
 मकृत्या पुरुषः सार्धं युगान्ताभिसममभः ॥ ५ ॥
 न स दृश्यो मुनिगणस्तथा देवैः सवासवैः ।
 गन्धर्वयज्ञसिद्धैर्वा नरनारायणादते ॥ ६ ॥
 अत्रःविष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽज्ययः ।
 सहस्रशिरसः श्रीमानेरुः पश्यति मायया ॥ ७ ॥
 अत्र राज्येन विभाषां चन्द्रमाश्चाभ्यपिन्यत ।
 अत्र गङ्गा महादेवः पतन्ती गगनाच्युताम् ॥ ८ ॥
 प्रतिग्रह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ।

[नील०] यस्मादिति । उत्तरेण यथागतानां हि पाप-
 नाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति योगादुत्तरा उत्कृष्टतरा इयं
 दिगित्यर्थः ॥ १ ॥ परिवापः स्थानं हिरण्यस्य निधीना-
 मित्यर्थः उत्तरं यन्निधिस्थानं ततः स्वर्गमार्गः दिग्भ्यामु-
 पलक्षितो मध्यमो ज्ञेय इति भावः ॥ २ ॥ अविधेयात्मा
 अजितवित्तः ॥ ३ ॥ प्रकृत्या उभया ॥ ५ ॥ न सः
 मायाविष्टोऽपि न दृश्यो दर्शनार्हः किमुत मायारहितः
 शुद्धचिन्मात्रः ॥ ६ ॥ सहस्रशिरस इत्यकारान्तः शब्दः
 मायया उपेतमिति शेषः । वस्तुतोऽस्य प्रत्यागत्मध्येन द्रष्टृ-
 दृश्यभावादिति भावः सगुणप्रज्ञभावप्रातिपूर्विकैव निर्गु-
 णप्राप्तिरिति प्रकटकार्यः । यथोक्तम् । सोपाधिनिरुपाधिश्च
 द्वेषा ब्रह्मविदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वतामा निरुपा-
 ख्योऽनुपाधिक इति । एतथ सभ्यन्तुत्पादितमस्माभिर्वे-
 दान्तकृतके ॥ ७ ॥ शाद्वलं जम्बालं देवताभेदः कदली
 वैजयन्ती पताका तस्याः स्फुरन्वदुच्छ्रितम् । अथ कदली
 पताकामृगभेदयोरिति मेदिनी । नगाः वृक्षाः कल्पदुमाः

१ म. 'सुष्यो सुषे । ३ म. नमने १६ म. जन गणेशद्वारं ।

अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीक्षया ॥ ९ ॥
 अत्र कामथ रोपथ शैलश्रोमा च संवभुः ।
 अत्र राजसयज्ञाणां गन्धर्वाणां च गाञ्च ॥ १० ॥
 आधिपत्येन कैत्रासे धनदोऽप्यभिपेक्षितः ।
 अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ॥ ११ ॥
 अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ।
 अत्रसौगन्धिकवनं नैर्ऋतरभिरक्ष्यते ॥ १२ ॥
 शाद्वलं कदलीस्फुरन्मत्र संतानका नगाः ।
 अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ॥ १३ ॥
 विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ।
 अत्र ते ऋषयः सप्त देवीं चारुन्वती तथा ॥ १४ ॥
 अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ।
 अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्याता पितामहः ॥ १५ ॥
 ज्योतींषि चन्द्रमूयौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ।
 अत्र गङ्गामहाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तम ॥ १६ ॥
 धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ।
 न तेषां ज्ञायते मूर्तिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ॥ १७ ॥

संयमो धारणाध्यानादिभिर्नित्यो न त्याज्यो येषां तेषाम्
 ॥ १३ ॥ गङ्गामहाद्वारमित्यत्र गायन्तिष्ठाद्वारमिति पाठे
 गायन्तिष्ठा विलक्षितोः ॥ १६ ॥ मूर्तिः पिण्डः आकृतिः
 संस्थानविशेषः ॥ १७ ॥

[अष्टु०] परिवापस्य विस्तारस्य ॥ २ ॥ अविधेयात्मा
 अजितेन्द्रियः ॥ ३ ॥ संवभुः शुगभिर । गान्धारं मोक्ष-
 मार्गम् ॥ १० ॥ चिनिर्घञ्जादिः कृतिरिति वा पाठः ॥ १७ ॥

[सर्व०] उत्तरस्य रम्यस्य परिवापस्य स्थानस्य मार्गो
 गमनदिरु पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्याम् पश्चिमपूर्वयोर्मध्यगो
 मध्यमः ॥ २ ॥ प्रकृत्या प्रकृतिरूपया उभया सार्धं
 युगान्ताभिना कृतीयेन रूपेण परिष्कृतः अलंकृतः ॥ ५ ॥
 गार्थविष्ठाद्वारं गायन्तिष्ठाकल्पविलक्षितोपस्य द्वारं न कृति-
 सदाचारत्रिया ॥ १७ ॥

[लक्ष्णा०] शैलो मैनाकः ॥ १० ॥ नाकृतिर्न तु
 पश्चिममित्यत्र पश्चिमः पृष्ठभागः ॥ १७ ॥

इति भीम० उ० वा० कृ० उ० एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

म. उभया ॥ १७ म. मूर्तिर्न कृति

परिवर्तः सहस्राणि कामभोग्यानि गालव ।
 यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ॥ १८ ॥
 तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ।
 नैतत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ॥ १९ ॥
 ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमन्ययम् ।
 अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ॥ २० ॥
 अत्र विष्णुत्वभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ।
 अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥ २१ ॥
 त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मक्षुत्तरां दिशमाश्रितम् ।
 अत्र राज्ञा मरुत्सेन यत्नेनेष्टं द्विजोत्तम ॥ २२ ॥
 उशीरवीजे विमपे यत्र जाम्बूनदं सरः ।
 जीमूतस्यात्र विमपेरुपतस्ये महात्मनः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ११२

गहृदाज्ञया तमाद्यत् प्राचीं दिशं गच्छतो गालवस्य गहृद्वेगेन सद्यदस्वनश्रवणेन च वैश्रवण्यम् ॥ १ ॥ गहृदेन तमाधाय फल्गुभास्वपर्वते विधानः ॥ २ ॥

गालव उवाच—

गरुत्मन् भुजगेन्द्रारे सुपर्णे विनतात्मज ।
 नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १ ॥
 पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
 देवतानां हि साध्विष्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २ ॥
 अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्तितः ।
 इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्देवैरहम् ।

[नील०] परिवर्तो गवागमं सहस्राणि सत्रेऽन्नपरि-
 वेपगपात्राणि कामभोग्यानि च न क्षायन्ते स्थूलदृष्टिभि-
 रित्यर्थः तस्मान् हिमस्यानाम् ॥ १८ ॥ प्रविलीयति
 हिमेन नश्यति ॥ १९ ॥ ऐलविलस्य सुवरेष्य ॥ २० ॥
 उशीरवीजे स्थाने ॥ २३ ॥ फनकाकरः जीमूतस्य उप-
 समीपे तस्य प्रपातं गतः । प्रपातान्तरेयाप्ययोधेति तद् ॥
 २४ ॥ यत्र प्रादण्येभ्यः मन्त्रामयमेतदस्ति ॥ २५ ॥
 उन्मत्त उदृष्टवरा ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रैलोक्यीये भारतभारतपे
 एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

[अर्जु०] परिवर्तो युगम् ॥ १८ ॥ प्रविलीयति विन-
 त्पति ॥ १९ ॥ उशीरवीजस्थाने जम्बूनदं सरः ॥ २३ ॥
 यत्र मेऽथावपन् ॥ २४ ॥ यत्र मेऽथोत्तरा प्रपातम् ॥ २५ ॥
 इति श्रीमत् महाभारते एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

१५ म द्वि २५ म ३५ म ४५ म ५५ म ६५ म ७५ म ८५ म ९५ म १०५ म ११५ म

साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः फनकाकरः ।
 ब्राह्मणेपु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ॥ २४ ॥
 वत्रे धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः ।
 अत्र नित्यं दिशां पालाः सायंप्रातर्द्विजर्षभ ॥ २५ ॥
 कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ।
 एवमेपा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिशुत्तरा ॥ २६ ॥
 उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ।
 एता विस्तरशस्तात तव संकीर्तिता दिशः ॥ २७ ॥
 चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ।
 उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
 पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २८ ॥

भूयश्च तान्सुरान्द्रुपुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३ ॥
 नारद उवाच—

तमाह विनताम्बुनुरारोहस्येति वै द्विजम् ।
 आरुरोहाय स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४ ॥

गालव उवाच—

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
 भास्करस्येव पूर्वाह्ने सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५ ॥

[सर्व०] परिवर्तो युगान्तः ॥ १८ ॥ प्रविलीयति
 नश्यति ॥ १९ ॥ उशीरवीजे स्थाने जीमूतस्य उप समीपे
 तस्यौ ॥ २३ ॥ हैमवतः फनकाकरः । स्वतं शोभनस्त्वं
 दक्षमित्यर्थः ॥ २४ ॥ वत्रे प्रादण्येभ्यः मन्त्रामयमेता-
 स्ति ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रैलोक्यीये भारतभारतपे
 एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

[नील०] गहृदमन्त्रिति । पूर्वेण पूर्व्यां दिशि चक्षुषी
 अमीषोमी ॥ १ ॥ समागन्तुं एकीभवितुम् ॥ २ ॥ सह-
 स्रांशोर्विवस्वत इति पश्चात्तानुगामिनां गहृदप्रपातादन्ना-
 सिधानां वृक्षाणामनुगामार्थं निरावरणत्वं चाग्निपे-
 विनोपगडयम् । एतश्च वाक्यतोपाद्भ्रान्तं भविष्यति । यत्र
 आच्छादनेऽस्मान् विधिः यः यत्रादि तद्गाम् यत्रान् मन्त्रि-
 परीतो विस्वानित्यर्थः ॥ ५ ॥

पक्षवातपशुक्षानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
 प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६ ॥
 ससागरवनासुर्वी सशैलवनकाननाम् ।
 आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७ ॥
 समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जन्मम् ।
 वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिग्रम् ॥ ८ ॥
 तुल्यरूपानानाम्त्स्यांस्तथा तिमितिमिद्विजान् ।
 नागाध्वनरवक्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥
 महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे वधिरे कृते ।
 न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वैधि कारणम् १०
 शनैः स तु भवान्यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन् ।
 न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ ॥
 तप एव तु पश्यामि शरीरं ते न लभये ।
 मणी व जाल्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२ ॥
 शरीरं तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
 पदे पदे तु पश्यामि शरीरादग्निमुत्थितम् ॥ १३ ॥
 स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
 तन्नियच्छ महावेगं गमने विनतात्मज ॥ १४ ॥

न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पक्षगादान् ।
 संनिवर्त महाभाग न वेगं विपहासि ते ॥ १५ ॥
 गुरवे संश्रुतानीह धतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
 एकतः श्यामरूपानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६ ॥
 तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
 ततोऽयं जीवितस्यागे दृष्टो मार्गो मयाऽऽत्मनः ॥ १७ ॥
 नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
 न चार्थनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८ ॥
 नारद उवाच—
 एवं बहु च दीनं च भ्रुवाणं गान्धवं तदा ।
 प्रत्युवाच व्रजश्रेष्ठ प्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९ ॥
 नातिप्रज्ञोऽसि विप्रपं योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
 न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २० ॥
 किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
 उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१ ॥
 तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरान्तिके ।
 अत्र विश्रम भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गान्धव ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

[नील०] समिवारोप्यते रोऽवस्थाप्यत इव ॥ ८ ॥
 रवैः शनैः कारणं प्रयोजनमपि न वेधि न स्मरामि
 ॥ १० ॥ ते तव मणी वेत्ति इत्यर्थे वदत्युः ॥ १२ ॥
 निर्वाप्य मन्दीदृश्य ॥ १४ ॥ संनिवर्तं निवर्तस्व ॥ १५ ॥
 योऽऽत्मानं सन्धिरार्षः कृत्रिमः स्वेच्छासंपाद्यः कालो
 मृत्युः ॥ २० ॥ निवर्तिष्यावेत्यापस्तम्बोऽभावः ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भाततभारदीये
 द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

[अर्जु०] आत्मनः कारणं वाधिर्यादि ॥ १० ॥
 मणीर मणीवादीनामुपसंगत्यानमिति संधिः इत्यर्थे वा
 वदत्युः ॥ १२ ॥ स मे सोऽग्निः मम चक्षुषी निर्वाप्य
 शाम्यति निर्वाति ॥ १४ ॥ अपवर्गाय दानाय ॥ १७ ॥
 एतद् दक्षिणादानं व्यपोहितुं संपादयितुम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भाततभारदीये
 द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

[सर्व०] आत्मनः शरीरस्य कारणं जीवात्मानम्

॥ १० ॥ पक्षवध्यामनुस्मरन् गच्छमानो मद्भूधेन ॥ ११ ॥
 सोऽग्निश्चक्षुषी निर्वाप्य मन्दीदृश्य शाम्यते निर्वाति
 ॥ १४ ॥ दृष्टो मार्गः सागरपतनरूपः ॥ १७ ॥ कृत्रिमः
 कृत्यधीनः । कालो नाशकालः परमेश्वर एव । तस्मान्न
 स्वेच्छया मरणमपि संभ्रतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नाभिचोदितः
 गुरुदक्षिणानिमिच्छम् । उपायो हि इत्यु तत्रैवाऽस्ति ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः
 द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

[लक्ष्म०] स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी इत्यत्र मः
 अग्निः मे चक्षुषी निर्वाप्य निर्गम्य ॥ १४ ॥ गुरवे मन्दी-
 तानीहैत्यत्र मच्छुतानि मया प्रतिश्रुतानि प्रतिज्ञातानी-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥ तेषां चैवापवर्गायैत्यत्र अगतो वर्गो वर्धनं
 यमात्मः अपवर्गः आर्जनमित्यर्थः तस्मै ॥ १७ ॥ न चापि
 कृत्रिमः काल इत्यत्र कृत्रिमः कृतलभ्यवादिः । इमिदं
 पूर्वमेवेदमित्यत्र इदं गुरवे अथदानप्रतिश्रुतम् ॥ २० ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।
 एवं गुरुधनं विद्वन् दानेनैव विशोधय ॥ ८ ॥
 तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
 प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९ ॥
 प्रतिगृह्य च सत्कारैरर्घ्यपाद्यादिकं वरम् ।
 पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १० ॥
 अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
 विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्रूपान्ययुतशो नृप ॥११॥
 सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेण्यया द्विजः ।
 तमाह भगवान्काले ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२ ॥
 असकृत्केन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना ।
 अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३ ॥
 एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ११५

ऋतुः धीमदितेन ययातिना धनं पाचमानाय गाढराय माधवीनामन्याः स्वकन्याया घनार्जुनोरायतया दानम् ॥ १ ॥
 पन्यामादाय शुक्लार्थं हर्षश्वप्रति गालवगमनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच—

एवमुक्तः सुपणें तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
 विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥१॥
 यथा ऋतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
 ययातिर्वत्सकाशीश इहं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
 निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥३॥
 अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तावेतां बुद्धिमवैक्ष्य च ॥ ४ ॥

[नील०] विशोष्य परिहर ॥ ८ ॥

इति भीमन्महाभा० उ० प० वै० भा० भा० चतुर्दशा० अध्या० ॥११४॥

[शब्द०] प्रतिष्ठाने पुरे ॥९॥ सत्कारं पूजाम् ॥१०॥

नभोपमं तथा उपमा यस्य ॥ २० ॥

इति भीम० मञ्ज० सुषो० चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११५॥

[लक्ष०] उपकारेण्यया द्विज इत्यत्र मया दत्तं विद्य-
 दिकं नर उपकार एवार्तु इति ईष्याय दृच्छया अभ्यनु-
 क्षान्तः गन्तेत्याशतः ॥ १२ ॥ पृष्टश्चापनीं गुरुव इत्यत्र
 अपरगम्यमानोचनम् ॥ १७ ॥

इति भीम० उ० पा० वृ० ल० चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

अष्टौ शतानि मे देहि ह्यानां चन्द्रवर्षिताम् ॥१४॥
 गुरुर्वयो दीयतामपे यदि गालव मन्यसे ।
 इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५ ॥
 सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
 अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्व्यन्तं शरणं गतः ॥ १६ ॥
 प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गत्वव्ययः ।
 कृत्वाऽपवर्गं गुरुवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७ ॥
 तपसः संविभागेन भवन्तमपि योऽस्यते ।
 स्येन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १८ ॥
 यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्तीह नरेश्वर ।
 तावन्तो वाजिनो लोकान् प्रामुवन्ति महीपते ॥१९॥
 पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
 शंखे क्षीरमिवासितकं भवत्येतत्तपोपमम् ॥ २० ॥

अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।
 अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयाजय ॥५॥
 वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
 न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं च मे सखे ॥६॥
 न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं स्वग ।
 न चाशामस्य विप्रर्षेर्वित्थीकर्तुमुत्सहे ॥ ७ ॥
 तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
 अभिगम्य हताशो हि निद्रितो दहते कुलम् ॥८॥

[नील०] एवमुक्त इति ॥ १ ॥ हताशोऽतिथिरिति
 शेषः ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भाव-
 भावदीपे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

[अर्जु०] वत्सकाशीशः वत्सभूमिः काश्याः ईशः
 प्रभुः ॥ २ ॥

[सर्व०] वत्सदेशश्च काश्यादेशश्च ॥ २ ॥ निदर्शनं
 प्रमाणं तपसः गालवस्य अनेककालं गुरुपासनं तपस-
 द्विमनुमापयति ॥ ३ ॥

८ अ. वै. सु. सु. धनं भिक्षा-शोकेन १५ उपोषयत् ॥ १० ग. सत्कारमहर्षिवो-
 ११ भा. भा. १८ म. गन्तेन आशतः इति चतुर्दशाधिकशततमो ॥ ११५ ॥

१ ग. तदावचनं । २ अ. ययाति.सर्वशाघीय । ४ अ. श्रमपतेन ।

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ११४

अभाषं घनं याचयेदुं उपर्णेन ययानि प्रति गाष्टवनपतम् ॥ १ ॥

गाच—

गाष्टवं दानं सुपर्णः पततां वरः ।
 वह्निना भूमौ वायुना धोषितं तथा ।
 हिरण्यं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १ ॥
 त्रयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
 एषु लोकेषु घनं तिष्ठति श्राव्यतम् ॥ २ ॥
 प्रोष्टपदाभ्यां च शुके धनपतौ तथा ।
 भ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३ ॥
 तादृष्टिर्वुर्न्ययं रक्षते धनदेन च ।

ध०] व्यभिचारो धर्मातिक्रमः । अनयादना-
 : ॥ ७ ॥ गोचता कथमेया वसतीति ॥ १० ॥
 ता० उयो० सर्वत्र० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
 द्वा०] अथभ्रष्टतनूनाङ्ग इत्यत्र पत्रयं च तनूरुह-
 भवानान् तनूजौ पक्षौ ॥ ४ ॥ पक्षौ द्रवणवत्तरा-
 द्रवणं द्रवणमनमतिशयेन तदन्तौ द्रवणवत्तरौ ॥ १७ ॥
 नदा० उयो० वा० ती० ल० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

नील०] हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—निर्मित-
 । भूम्यन्तर्गतमेवं पार्थिवेषु पांशुषु वह्निना धन्यमा-
 त्र्यक्तीभवतीति वह्निना निर्मितं वायुना वह्निमुदीप-
 विशोषितं वायुना वर्धितमित्यपि पाठः सर्वं जगन्
 मयं हिरण्यप्रधानं तेन भूमैः सारत्वान् शुद्धत्वान्
 गन्मोहकत्वाच्च हिरण्यमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥
 पुण्याति धारयतं जीवयति ॥ २ ॥ नित्यमिति
 पदाभ्यामिति तृतीया भूलेनावाहयेदेवीमितिवत्स-
 र्थे । तेन तस्मिन्नक्षत्रद्वये शुके शुक्रवासरे तद्योगे
 (शुक्रोऽग्निः धनपतौ हृदरेऽस्य वृद्धधर्म मनुष्येभ्यः सं-
 नेभ्यः धनं दत्ते ददाति शुक्रश्चित्तार्जितमित्यनेन वह्नि-

एवं न शक्यते लब्धुमल्लभ्यं द्विर्जपम् ।
 ऋते च धनमभ्यानां नावाप्तिर्विद्यते तव ॥ ४ ॥
 स त्वं याचात्र रानानं कंचिद्राजर्षिर्विश्रमम् ।
 अपीड्य राजा पौरान् द्वियो नो कुर्यान्कृतायिनो ॥ ५ ॥
 अस्ति सोमान्वाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
 अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवा सुवि ॥ ६ ॥
 ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुपः सत्यविक्रमः ।
 स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७ ॥

धारयते ऋणं कारयते तस्माद् धनम् ॥ २ ॥ प्रोष्टपदाभ्यां
 निधिगच्छकाभ्यां कृतं शुके धनपतौ तिष्ठतीत्यन्वयः । चि-
 न्तार्जितं मनोरथार्जितं ॥ ३ ॥ नौ आवाम् ॥ ५ ॥
 अन्ववाये वंशे ॥ ६ ॥

[सर्व०] द्विर्वहिवोविक्रमा किंचिदेकाक्षरनाद्येनापि
 निगमदर्शनात् । रणो रमणीयो वायुः । तत्राग्निना
 जनिते वायुना त्वभिवर्धयता वर्धितं तमिति तत्तन्म-
 यत्वात् । सर्ववनमित्यग्निमेव गन्धर्वः हिरण्यधमि-
 त्युच्यते । हिरण्यं च सर्वधनं यत्प्रशन्नं वेऽपि तन्वार्थस्यात्व-
 लामान् ॥ १ ॥ घत्ते पुण्याति धारयतं जीवति एवं च
 वायवप्रिमत्सु त्रिषु लोकेषु घनं तिष्ठत्येव ॥ २ ॥ प्रोष्टप-
 दयोर्नक्षत्रयोः शुके धनपतौ कृत्विरेचयन्ति तथा
 उपयाचितापूर्वमप्यजने नष्टे शुके एव । अत्रैवमनेकैगच्छि-
 त्वात् अत्रश्रव्यं कर्मणा पुरुषकारेण पष्टे प्रातियोग्यता
 नानीव(?) ॥ ४ ॥ नौ कृतायिनौ कृतायौ कुर्यान् ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सर्वेकारावच्छिन्नोऽध्यायः
 चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

[लक्षा०] यस्माद्विरण्यं सर्वमित्यत्र श्लिषोति रुज-
 मिति हिरुक् सुरां तन्मयं हिरण्यम् ॥ १ ॥ नित्यं प्रोष्ट-

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ११३

ऋषभश्चेद्दे शाण्डिल्याया आश्रमे ब्रुवत्वा घस्योस्तयोमेददृश्य पशुर्वाः ॥ १ ॥ दमपितायास्तस्याः प्रसादेन गच्छत्य पुनः
पशुप्राप्तिः ॥ २ ॥

नारद उवाच—

ऋषभस्य ततः शृङ्गं निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र दृष्ट्वाते तपोन्विताम् ॥१॥
अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिपीदतुः ॥ २ ॥
सिद्धमन्नं तया दत्तं षलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
भुक्त्वा हृष्टाबुभौ भूमौ सुप्तौ तावनुमोहितौ ॥ ३ ॥
सुहृतात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददशे खगः ॥ ४ ॥
मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विमनाः पर्यपृच्छत ॥ ५ ॥
किमिदं भवतां प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
घासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥६॥
किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
नह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥७॥
सुपर्णोऽथाब्रवीद्विभं प्रध्यातं वै मया द्विज ।
इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८ ॥
यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९ ॥
सोऽहं भगवती याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
मयंतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १० ॥
तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षान्तुमर्हसि ॥११॥
सा तौ तदाऽब्रवीच्छुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

[नाल०] ऋषभस्येति ॥ १ ॥ भ्रष्टतनूजं छिन्नपशुमङ्गं
यस्य तं भ्रष्टतनूजाङ्गम् ॥ ४ ॥ व्यभिचारो धर्माति-
क्रमः ॥ ७ ॥ शोचता कथमियमत्र वसतीति ॥ १० ॥
द्विजवचनौ षड्वचनौ ॥ १७ ॥ अपवर्गस्य फलप्राप्तेः
॥ २० ॥ निशम्यतां विचार्यताम् ॥ २१ ॥ आसितुं
स्यानुम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्माहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभारतीये
त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

१ म. पूरे छिन्नपशुं निपत्य चो । ३ म. सिद्धमन्नं तत्र द्विजं । १० म.

न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णे त्यज संभ्रमम् ॥१२॥
निन्दिताऽसि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
लोकेभ्यः सपदि भ्रष्टयोः मां निन्देत पापकृत् ॥१३॥
हीनयाऽलक्षणः सर्वैस्तयाऽनिन्दितया मया ।
आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥१४॥
आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् ।
आचाराच्छ्रयमाप्नोति आचारोऽहन्त्यलक्षणम् ॥१५॥
तदाद्युष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।
न च ते गर्हणीयाऽहं गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥१६॥
भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
बभूवतस्ततस्तस्य पत्नौ द्विजिवचनौ ॥ १७ ॥
अनुज्ञातस्तु शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादायामास तथारूपांस्तुरङ्गमान् ॥ १८ ॥
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य सन्निधौ ॥ १९ ॥
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥२०॥
प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिद्धयते विप्र स मार्गस्तु निशम्यताम् २१॥
सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
प्रत्यहं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥२२॥
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमप्यं त्वयाऽऽसितम् ॥२३॥

[अर्जु०] शिवं क्षिप्रम् ॥ ३ ॥ भ्रष्टतनूजाङ्गम् ।
तनूजं रोम ॥ ४ ॥ कियन्तं कालं घासो नौ आवयोः
॥ ६ ॥ व्यभिचारोऽतिक्रमः ॥ ७ ॥ प्रध्यातं चिन्त-
ताम् ॥ ८ ॥ [अनयान् अनौचित्यात्] लक्षणेर्हीनया
सर्वैर्जनैर्निन्दितया आचारं शिष्टाचारम् ॥ १४ ॥
[गर्हिताः कुन्सिताः] द्विजं धनं वीर्यं वा ॥ १७ ॥
इति श्रीमन्माहाभारते नैलकण्ठीये भारतभारतीये
त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

१ म. पूरे । १९ म. इत्यनि स्थितम् । त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ११४

अर्थायं पत्नं याचयितुं उपर्णं यवानि प्रति गात्रनयनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच—

अयाह गान्धर्वं दानं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं बहिना भूमौ वायुना शोधितं तथा ।
यस्माद्धिरण्यं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १ ॥
धत्ते धारयते चेदपेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतन्नपु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २ ॥
नित्यं प्रोष्टपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तजितं धनम् ॥ ३ ॥
अज्ञेयपादद्विर्बुध्न्यं रक्षयते धनदेन च ।

[सर्व०] व्यभिचारो धर्मातिक्रमः । अनयादानौ-
चित्यान् ॥ ७ ॥ गोचता कथमेपा वसतीति ॥ १० ॥
इति श्रीमहा० श्यो० सर्व० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

[लक्षा०] अयध्रष्टतनूजाह इत्यत्र पत्रं च तनूह-
मित्यभिधानात् तनूजौ पशौ ॥ ४ ॥ पशौ द्रवणवत्तरा-
वित्यत्र द्रवणं द्रुतगमनमतिगमेन तदन्तौ द्रवणवत्तरौ ॥ १७ ॥
इति श्रीमहा० श्यो० वा० तौ० ल० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

[नील०] हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—निर्मित-
मिति । मूयन्तर्गतमेवं पार्थिवेषु पांसुषु बहिना धन्यमा-
नेषु व्यक्तीभवतीति बहिना निर्मितं वायुना बहिषुदीप-
यता विशोधितं वायुना वर्धितमित्यपि पाठः सर्वं जगत्
हिरण्यं हिरण्यप्रधानं तेन भूमेः सारस्वान् शुद्धत्वान्
सर्वजगन्मोहकत्वाच्च हिरण्यमित्युच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥
धत्ते पुण्याति धारयते जीवयति ॥ २ ॥ नित्यमिति
प्रोष्टपदाभ्यामिति तृतीया मूलेनावाहयेद्वीमिवित्स-
प्त्यर्थे । तेन तस्मिन्नक्षत्रद्वये शुक्रे शुक्रासारं तद्योगे
सति शुक्रोऽग्निः धनपतौ कुबेरस्य वृद्धयर्थं मनुष्येभ्यः सं-
प्रदानेभ्यः धनं दत्ते ददाति शुक्रश्चित्तजितमित्यनेन बहि-
रेतत्त्वं तस्य प्रदश्यते । शुक्रः काव्येऽनले ज्येष्ठे इति
विश्वः । धनार्थी उच्चनक्षत्रवारयोगे बहिं प्रार्थयेत् तच्च
धनं यागादिद्वारा वा भूमौ निरसननेन वा सर्वं कुबेरं
प्रत्येव गच्छतीति भावः ॥ ३ ॥ अज्ञेति । अजपदभात्
पूर्वप्रोष्टपदादेवता अहिवुध्न्य उत्तरप्रोष्टपदादेवता धनदश्च
तदुच्यन्तस्मादेवतानि प्रार्थयता धनं लब्धुं शक्यं नान्य-
थेत्यर्थः ॥ ४ ॥ याच याचत्व यः राजा नौ आवाप्तम् ॥ ५ ॥

[अर्जु०] बहिना अभिना निर्मितं नवेन अभिमयेन
वायुना बोधितं बद्धितं वा हि यस्मात् तस्मात् सुवर्णं हिर-
ण्यमुच्यते हिरण्यमभिवायुविकारम् ॥ १ ॥ धत्ते पुण्याति
वयो. ४६

एवं न शक्यते लब्धुमलभ्यन्त्रं द्विजर्षभ ।
ऋते च धनप्रधानां नावाप्तिर्विद्यते तत्र ॥ ४ ॥
स त्वं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिर्वरुजम् ।
अपीड्य राजा पौरान् द्वियो नो कुर्यात्कृतार्थिनो ॥ ५ ॥
अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवां शुवि ॥ ६ ॥
ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुपः सत्यविक्रमः ।
स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७ ॥

धारयते ऋणं धारयते तस्माद् धनम् ॥ २ ॥ प्रोष्टपदाभ्यां
निधिरक्षकाभ्यां कृतं शुक्रे धनपतौ तिष्ठतीत्यन्वयः । चि-
न्तार्जितं मनोरथार्जितं ॥ ३ ॥ नौ आवाप्तम् ॥ ५ ॥
अन्ववाये वंशे ॥ ६ ॥

[सर्व०] द्विर्बहिर्बोधिष्ठा किंचिदेकाक्षरनाशेनापि
निगमदर्शनात् । रणौ रमणीयो वायुः । वत्राग्निना
जनितं वायुना त्वमिर्वर्धयता वर्धितं तमिति तत्तन्म-
यत्वान् । सर्वधनमित्यभिमेग संवन्धः हिरण्यवमि-
त्युच्यते । हिरण्यं च सर्वधनं यद्यगस्तत्वेऽपि तन्मार्थम्यात्व-
लामात् ॥ १ ॥ धत्ते पुण्याति धारयते जीवयति एवं च
वाच्यमिदं त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठत्येव ॥ २ ॥ प्रोष्टप-
दयोर्नक्षत्रयोः शुक्रे धनपतौ कृ... विवेचयन्ति तथा
उपचारितापूर्वमन्यजंके नष्टे शुक्रे एव । अज्ञेयमनेकैगच्छि-
न्नत्वात् अजशब्दं कर्मणा पुरुषकारेण पठे प्राप्तिरयोग्यता
नानीत(?) ॥ ४ ॥ नौ कृतार्थिनौ कृतार्थौ कुर्यात् ॥ ५ ॥

इति श्रीमदारण्यकोशसंग्रहे सर्वज्ञारायणवृत्तन्याय्यायां
चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

[लक्षा०] यस्माद्धिरण्यं सर्वमित्यत्र श्लिगोति रुज-
मिति हिररु सुखं तन्मयं हिरण्यम् ॥ १ ॥ नित्यं प्रोष्ट-
पदाभ्यां चेत्यत्र प्रोष्टपदाभ्यां पूर्णिमायां यस्य नक्षत्रस्य
योगे सति भाद्रभासारण्यः तस्य नक्षत्रस्य तारे प्रोष्टपदे
ताभ्यामुपलक्षितकाले वामनावतारे सति शक्रे वदेवद्धनं
तिष्ठति धनपतौ कुबेरं वदेवद्धनं तथा पूर्वं यथा हृग्णा
दत्तं तथैवास्ति । मनुष्येभ्यः सदादत्त इत्यत्र मनुष्येभ्यः
इति पञ्चमी । आदत्त इति पदच्छेदः ॥ ३ ॥ एवं न शक्यते
लब्धुमित्यत्र एवमुक्तविवया अलभ्यन्मिन्द्रुनेर्योर्वेनं
ऋते न धनमित्यत्र धनश्चेत् अज्ञानामवाप्तिर्न विद्यते । धनं
कुत्रश्चापिचित्तुं शक्यते अश्वात् न लभ्यन्व इति भावः ॥ ४ ॥

नातःपरं वेनतेय किंचित्पापिष्टमुच्यते ।
 यथाऽऽज्ञानाज्ञानाद्येके देहि नास्तीति वा वचः ॥९॥
 हताशो ह्यकृतार्थः सन् हतः संभावितो नरः ।
 दिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चकुर्वतो हितम् ॥१०॥
 तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।
 इयं सुरसुतमरुत्या सर्ववर्षोपचायिनी ॥ ११ ॥
 सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
 काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिशुद्धताम् ॥१२॥
 अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
 किं पुनः श्यामकर्णानां ह्यानां द्वे चतुःशते ॥ १३॥
 स भवान्प्रतिशुद्धात् मर्मतां माघवीं सुताम् ।
 अहं दौहित्रवान्त्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४ ॥
 प्रतिशुद्ध च तां कन्यां गालवः सह पत्निषा ।

पुनर्द्रश्याव इत्युक्त्वा प्रतस्ये सह कन्यया ॥ १५ ॥
 उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
 उक्त्वा गालवमापृच्छ च जगाम भवनं स्वरूपम् ॥१६॥
 गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।
 चिन्तयानः धर्मं दाने रात्रां वै शुल्कतोऽगमम् ॥१७॥
 सोऽजान्छन्मनसंश्वाकुं हर्यश्वं राजमनमम् ।
 अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गचलान्वितम् ॥ १८ ॥
 कोशशान्त्यवलोपेतं मियपौरं द्विजमियम् ।
 प्रजाभिकामं शान्त्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९ ॥
 तमुपागम्य विमः स हर्यश्वं गालवोऽववीत् ।
 कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुन्वर्षिनी ॥ २० ॥
 इयं शुल्केन भार्याथै हर्यश्वं प्रतिशुद्धताम् ।
 शुल्कं ते कीर्तियिष्यामि तन्मुक्त्वा संप्रभार्यताम् २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

पांडशाधिकशततमोऽध्यायः ११६

इयं वै वैक्यपुत्रोत्पन्नार्थैकतः श्यामकर्णांतामश्वानां द्विशय्या मूल्येन कन्यापरित्यगम् ॥ १ ॥ पुत्रमुत्पाय पुत्रकन्यावृत्त
 तामादाय त्रिवोदासं प्रति गाव्वगमनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच—

हर्यश्वस्त्वव्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।
 दीर्यमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १ ॥

[अर्जु०] आशानाशनात् प्रार्थनामह्वान् नास्तीति
 प्रत्यावृत्त्य देहीति वा यद् वचो नातः पापिष्टतरमुच्यते
 इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ सम्भावितो मानविपयीकृतः [अर्थि-
 तामर्थवत्ताम्] ॥ १० ॥ अपचायिनी पूजिता ॥ ११ ॥
 द्वे चतुःशते अष्टौ शतानि ॥ १३ ॥ उपलब्धं ज्ञातं प्राप्तं
 वा, द्वारमुपायः ॥ १६ ॥ राज्ञां मध्ये क्षमं समर्थम् ।
 शुल्कतः शुल्केन मूल्येन ॥ १७ ॥ प्रजाभिकामं प्रजार्थं
 शान्त्यन्तं वयसा ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारत-याज्ञवल्क्यायामर्जुनसमिपत्रकथायाः षडोगपर्वणि
 पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

[सर्व०] देहीत्युक्तेऽन्तरं नास्तीति वचो देहिनास्ति
 इति वचो यथाज्ञानाशनात् पापिष्टं त्वाकारोऽवधारणे ।
 अल्पस्यास्य दानात् । नास्तीत्येतद्ब्रुवः । अल्पादाने हि न
 तादृशोपं संभावितमाशया विपयीकृतम् ॥ ९ ॥ चतुर्णां
 प्रथमोत्राणाम् वंशानां स्थापयित्रीति दैवज्ञादिभिरक-
 त्वान्निश्चितं वरोऽपेक्षेतोऽर्थः । सर्ववर्षाणामपचायिनी

उन्नतेपूजिता पद्मु सूस्मा सूस्मेषु सप्तसु ।
 गम्भीरा त्रिषु गम्भीरैरिषियं रक्ता च पञ्चसु ॥ २ ॥

पूजिका सर्वेषां धर्माणां योग्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ राज्ञां मध्ये
 दाने क्षमम् चिंतयानः शुल्कतः शुल्केन निमित्तेनागच्छन्
 ॥ १७ ॥ शान्त्यन्तं वृद्धं तप उत्तमं प्रजार्थम् ॥ १९ ॥
 इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सर्ववर्षाणामपचायिनी
 पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

[नील०] हर्यश्व इति ॥ १ ॥ पद्मु करपृष्ठयोः पादपृ-
 ष्ठयोः कुचयोश्च । स्तनयोर्नितम्बयोश्चसुपोश्चेति प्राश्वः ।
 वशःकुक्ष्यलकरकन्धकरवर्कं पडुन्नतमिति काशीरण्डो-
 क्तिः । सप्तसु सूस्मा त्वेकैः शतानेषु कराङ्गुलिषु पादा-
 ङ्गुलिषु तदुभयपर्वसु च सूस्मा । त्रिषु स्वरसत्त्वनाभिषु
 गम्भीरा । पञ्चसु पाणितले नेत्रान्ते तालुनि जिह्वाया-
 नमधोऽपे च रक्ता ॥ २ ॥

[अर्जु०] उन्नता पद्मु स्तनद्वय-नितम्बद्वय-चतु-
 र्द्वयेषु, सूस्मा सप्तसु करद्वय-चरणद्वय-नेत्रकेऽगचर्मसु,
 गम्भीरा त्रिषु नाभिद्वयस्वरेषु, रक्ता पञ्चसु करद्वय-
 चरणधारेषु ॥ २ ॥

बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।
 बहुलक्षणसंपन्ना बहुमसवधारिणी ॥ ३ ॥
 समर्थं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।
 गृही शुल्कं द्विश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४ ॥
 गालव उवाच—

एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे
 ह्यानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५ ॥
 ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
 अरणीव हुताशनानां योनिरायतलोचना ॥ ६ ॥

नारद उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।
 उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्कृपितस्तमम् ॥ ७ ॥
 द्वे-मे शते संनिहिते ह्यानां यद्विधास्तव ।
 एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८ ॥
 सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
 अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
 मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १० ॥
 प्रमृत्यन्ते प्रमृत्यन्ते कस्यैव त्वं भविष्यसि ।
 स त्वं ददस्व मां रात्रे प्रतिगृह्य ह्योत्तमान् ॥ ११ ॥
 नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि मे ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

[सर्व०] पद्मु करपुत्रयोः कुचयोश्च एतेपूजतेषु संव-
 न्धादुन्नता स्तनयोर्नितम्बयोश्चक्षुषोश्चेति वा । सप्तसु सूक्ष्मा
 करयोश्चरणयोर्मुखे केशेषु नलेषु चेति । त्रिषु गंभीरा
 नाभिहृदयस्त्रयोऽपंचसु रक्ता करयोश्चरणयोर्वरं च ॥ २ ॥

[नील०] बहुभिर्देवैरमुदैश्च आलोकयितुं योग्या बहु-
 देवासुरालोका गन्धर्वाणां दर्शनं शास्त्रं गीताशिविया
 यस्यां सा तथा ॥ ३ ॥ कामत इच्छया योगनलेन
 कुमारी भूत्वा यौवनं परित्यज्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः
 षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

[अर्जु०] बहुदेवासुरत्यादि । बहुभिर्देवैरमुदैः आलोकः
 नादृश्यं यस्याः ॥ ३ ॥ योनिः कारणम् ॥ ६ ॥ यद्विधा
 यत्प्रकाराः [या इति शेषः] तथैष्टव्या इच्छायाः शतसो-
 ऽनन्दाः ॥ ९ ॥ एतद्विद्योः दानम् ॥ १३ ॥ वसुमत्तरो

भविष्यन्ति तथा पुत्राः मम चत्वारः एव च ॥ १२ ॥
 क्रियतामुपसंहारो गुणैर्धैः द्विजसत्तम ।
 एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु सः शुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
 हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 इयं कन्या नरश्रेष्ठः हर्यश्वः प्रतिगृह्यताम् ।
 चतुर्भागेनः शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५ ॥
 प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
 समये देशकाले च लब्धवान्मुतमीप्सितम् ॥ १६ ॥
 ततो वसुमना नाम वसुभ्योः वसुमत्तरः ।
 वसुमत्त्वो-नरगतिः स वभूव वसुप्रदः ॥ १७ ॥
 अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः ।
 उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ १८ ॥
 जातो नृप सुतस्तेज्यं बालो भास्करसंनिभः ।
 कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९ ॥
 हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
 दुर्लभत्वाद्दयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २० ॥
 माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
 कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्टतोऽन्वगात् ॥ २१ ॥
 त्वयैवः तावत्तिष्ठन्तु ह्या-इत्युक्तवान् द्विजः ।
 प्रययौ कन्यया-साथं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२ ॥

वसुमत्तरः वसुमभोजमिभमः । वसुरभिः ॥ १७ ॥ त्वयि-
 त्वत्समीपे ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्य षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

[सर्व०] बहुदेवासुरानूका ईषदसमाप्तौ बहुन् छान्द-
 सत्वात्प्रकृतिलिङ्गता । अनूकं शीलम् । देवासुरप्राय-
 श्शीला । एवमुत्तरत्रापि बहुलक्षणोत्पत्त्यादौ बहुशब्द एव च
 ॥ ३ ॥ वसुरभिस्तत्प्रायाः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्य उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः
 षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

[छक्षा०] एष्टव्याः शतशस्त्वन्य इत्यत्र अन्ये त्वद-
 भिक्षापितवाजिभ्यः अन्ये मम वाजिनः शतशस्त्वन्ति ते
 एष्टव्याः त्वया प्राप्तव्याः ॥ ८ ॥ ततः स्थित्वा च पौरुष
 इत्यत्र पुरुषो नारायणः तदधीनत्वे स्थित्वा ॥ २० ॥
 इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः
 षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ११७

दिनोदासेनापि तत्रैव सूत्रैरेकं पुत्रं कृत्वा रक्षितुं मात्स्योन्नीकरणात् ॥ १ ॥ पुत्रकृत्वा गाल्वाय तत्रियांनम् ॥ २ ॥

गाल्व उवाच—

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १ ॥
तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संपत्ते युक्तः सत्ये चैव जनैश्वरः ॥ २ ॥

नारद उवाच—

तमुपागम्य स मुनिन्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गाल्वः प्रसवस्यायै तं नृपं प्रत्यचोदयन् ॥ ३ ॥

दिवोदास उवाच—

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुत्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वा द्विजसत्तम ॥ ४ ॥
एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।
मामेवमुपयातोऽसि भावि चेतदसंशयम् ॥ ५ ॥
स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गाल्व ।
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६ ॥
तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।
विधिपूर्वां च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥
रमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यया रविः ।
स्वाहायां च यया वह्निर्यथा शच्यां च वासवः ॥ ८ ॥
यया चन्द्रश्च रोहिण्यां यया धूमोर्णया यमः ।
वरुणश्च यया गौर्यां यया चर्यां घनेश्वरः ॥ ९ ॥
यया नारायणो लक्ष्म्यां जाद्व्यां च ययोदधिः ।
यया रूद्रश्च रुद्राण्यां यया वेद्यां पितामहः ॥ १० ॥

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चासमान्या ।
च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्याया यथा ॥ ११ ॥
आगम्यथापि वैदुर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्या ।
यथा शृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२ ॥
रेणुकायां ययार्चिको ह्यमत्यां च कौशिकः ।
शूद्रस्पातिश्च तारायां शुक्रश्च जनपर्वणा ॥ १३ ॥
यथा भूम्या भूमिपतिर्हव्यां च पुरुरवाः ।
कचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यया मनुः ॥ १४ ॥
शकुन्तलायां दुष्यन्तो घृत्यां धर्मेश शाश्वतः ।
दमयन्त्यां नन्धैव सत्यवत्यां च नारदः ॥ १५ ॥
जरत्कार्जुनकावो पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया ।
मेनकायां यथोणापुस्तुस्वर्ध्वैव रम्भया ॥ १६ ॥
वासुकिः शतर्गापायां कुमायां च धनञ्जयः ।
वैदेशां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः ॥ १७ ॥
तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
मायत्रो जनयापास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १८ ॥
अयाजगाम भगवान् दिवोदासं स गाल्वः ।
समये समनुमाप्ते वचनं चंद्रमवर्षीत् ॥ १९ ॥
निर्यातयत् मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ २० ॥
दिवोदासोऽप्य धर्मात्मा समये गाल्वमप्य ताम् ।
कन्यां निर्यातयामास द्रियतः सत्ये महीपतिः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

[नील०] महावीर्य इति ॥ १ ॥

श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलक्ष्मीये भातभावदीपे
सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

[अर्जु०] वासिष्ठः शक्तिः । अश्वमालया अरुन्धत्या
॥ ११ ॥ वैदुर्भ्यां लोपासुद्रायाम् ॥ १२ ॥ आर्चिको
जमदग्निः कौशिको विश्वामित्रः ॥ १३ ॥ रुक्मिण्यां च
जनार्दन इति कथं सङ्गच्छतां कृष्णावतारस्येदानीन्तन-

त्वान् ययातिकन्यायाश्च तनोऽतिप्राचीनत्वान् । उच्यते
नारदोक्ते इति वैशम्पायनवचनं जनमेजये । भारतस्या-
नादित्वाद्वा ॥ १७ ॥ निर्यातयन् प्रयच्छतु ॥ २० ॥
निर्यातयामास ददौ ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्महाभारतपञ्चायामर्जुनविषयनायाड्योगपर्वणि
सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

२. स. धार्मिकं शान्तु कथं सत्यैव । ६ स. *नेत्रस्य* । १३ स. शत्र-

पत्न्या । इति सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ११८

गालवेन पुनरौशीनराय तेनैव मूल्येनैकं पुत्रं जनयितुं माधवीदानम् ॥ १ ॥ पुत्रप्रत्याय तेन नियानितां तामादाय गच्छता
गालवेन पपि छपणं दर्शनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच—

तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रमभ्ययात्सत्यसंगरा ॥ १ ॥
गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २ ॥
तमुवाचाय गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
इयं कन्या सुतो द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३ ॥
अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
सोमार्कभतिसंकाशौ जनयित्वा सुतो नृप ॥ ४ ॥
शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ ह्यानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतः इयामकर्णानां देयं मल्लं चतुःशतम् ॥ ५ ॥
गुर्वैशोऽयं समारम्भो न ह्यैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज क्रियतामविचारितम् ॥ ६ ॥
अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
पितृनुग्रहप्रवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७ ॥
न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यथा गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८ ॥
एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः भतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९ ॥
श्रुतवानसि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन् प्रवर्षं हि मनो मम ॥ १० ॥
शते द्वे तु ममाभ्यानामीदृशानां द्विजोत्तम ।

इतरेषां सहस्राणि सुवह्नि चरन्ति मे ॥ ११ ॥
अमहप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२ ॥
मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।
पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३ ॥
कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यगसा न च ॥ १४ ॥
सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५ ॥
तथा तु बहुधा कन्यामुक्तवन्तं नराधिपम् ।
उशीनरं द्विजथेष्टो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥
उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
रमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७ ॥
कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्क्षरेषु च ।
उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपपनेषु च ॥ १८ ॥
हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९ ॥
ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिविर्नाम्नाऽभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः २०
उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
कन्यां प्रयातस्तां राजन् दृष्टवान्विनतात्मजम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वण्यष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

[नील०] तथैव ॥ १ ॥ प्रवर्षं पुत्रोत्पत्तौ तत्परं ॥ १० ॥
इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
भारतरीये अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
[अर्जु०] सत्यमंगरा सत्यप्रतिज्ञा ॥ १ ॥ प्रति-
महा कन्यामिति टीपः ॥ १७ ॥
इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यासारासंग्रहेन विभक्त्यासुद्योगपर्वणि
अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
[स्वर्ग०] परैरन्यैर्गतं मार्गं यामीत्यन्वयः ॥ १२ ॥
इति श्रीमहाभारतव्याख्यासंग्रहेन विभक्त्यासुद्योगपर्वणि
अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

[लक्ष०] द्रष्टुमौशीनरं नृपमित्यत्र उशीनर एव
औशीनरः । स्वार्थिकोऽण् ॥ २ ॥ पुत्रगतं मार्गमित्यत्र
परैरन्यैः पुत्रेर्निमित्तैर्गतं प्राप्तं मार्गम् ॥ १२ ॥ कन्यामुक्त-
वन्तं नराधिपमित्यत्र कन्यामुद्दिश्य ॥ १६ ॥ प्रादाद्य तं
राज इत्यत्र तं शिविम् ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि यादित्यतः शतैश्चतुःशतैश्च
अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

२ ए. मगे । ५ छ. शुक्ले । इति अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ११८

एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ११९

स्रपणवचना ज्ञानाधिकारान्भवेन गात्रेनाश्वद्वयस्या सहैतदुद्योगादनाय विश्वामित्राय माधवीदानम् ॥ १ ॥ एवं गुरुरधिपानि
नियान्यं विश्वामित्रेण पुत्रोत्पादनात्ते पुनः कन्याभूताया माधव्यान्तरितरे नियाननम् ॥ २ ॥

नारद उवाच—

गालत्रं वैनतेयोज्य प्रहसन्नदिमन्नवीवृ ।
दिष्टया कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥१॥
गालत्रस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।
चतुर्भागावशिष्टं तदाचरुयौ कार्यमस्य हि ॥ २ ॥
सुपर्णस्त्वन्नवीदेनं गालत्रं वदतां वरः ।
प्रयन्नस्ते न कर्तव्यो नैप संपत्स्यते तव ॥ ३ ॥
पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाथेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यायैऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४ ॥
एकतः श्यामरुणानां ह्यानां चन्द्रवर्षसात् ।
भगवन्दीयतां मयं सहस्रमिति गालत्र ॥ ५ ॥
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्याल्यं गतः ।
अश्वतीर्थं ह्यान् लब्ध्वा दत्तवान्यार्थिवाय वै ॥६॥
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्त्वा रात्रा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्ते तैः पार्थिवेस्तदा ॥७॥
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विनमत्तम ।
नीयमानानि संतारे हृतान्यासन् वितस्तया ॥ ८ ॥
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालत्रं कर्हिचित् ।
इमामश्वगताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निरेदय ॥ ९ ॥
विश्वामित्राय धर्मात्मन् पद्भिरद्वयशतैः सह ।
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विनोत्तम ॥ १० ॥
गालत्रस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्तनः ।
आदायाश्वाश्व कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥११॥
अश्वानां काङ्क्षितार्थानां पट्टिमानि शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिश्रुतताम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्योगपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकान्वयः ।
चतुर्यं जनयत्येकं भवानपि नगोत्तमम् ॥ १३ ॥
पूर्णान्वेवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
भवतो हनुषां भूत्वा तपः कुर्यां ययामुत्तमम् ॥१४॥
विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालत्रं सह पतिष्ठा ।
कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यन्नवीद्वचः ॥ १५ ॥
किमियं पूर्वमेवेह न दत्त्वा मम गालत्र ॥ ।
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुन्धभावनाः ॥ १६ ॥
प्रतिश्रुष्ट्वामि ते कन्यामेरुपुत्रफलाय वै ।
अश्वश्वथममासाय चरन्तु मम सर्वगः ॥ १७ ॥
स तथा रममाणोज्य विश्वामित्रो महायुतिः ।
आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८ ॥
जातमात्रं मुतं तं च विश्वामित्रो महामुनिः ।
संयोज्याथैस्तया धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुत्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ २०
गालत्रोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाऽतिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥
जातो दानपतिः पुत्रस्त्वयाशूरस्तथा परः ।
सत्यधर्मरतधान्यो यन्वा चापि तथा परः ॥२२॥
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता मुनिः ।
चत्वारथैव राजानस्तथा चाहं सुमथ्यमे ॥ २३ ॥
गालत्रस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पद्मगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २४ ॥

[नील०] गालत्रमिति ॥ १ ॥ सन्तारं मार्गं ॥८॥
निर्यात्य प्रत्ययं शिष्याय गालत्राय ॥ २० ॥
इति श्रीमहाभारते द्योगपर्वणि षष्ठ्याध्याये भारतभारतनि
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥११९॥
[अर्जु०] पुण्डरीकेण यसेन ॥ ७ ॥ इदमिति इति
वचोविशेषणम् ॥ इदं वक्ष्यमाणम् इति पूर्वकारम् ॥१५॥
अभिप्रवीतेन तुष्टेन ॥ २१ ॥ दानपरिर्मुक्तनाः शूरः प्रव-
र्द्धनः, सत्यधर्मरतः शिषिः, तथापने यन्वा अष्टकः ॥२२॥
इति श्रीमहाभारते द्योगपर्वणि षष्ठ्याध्याये भारतभारतनि
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥११९॥

[सर्व०] इदं वक्ष्यमाणमिति पूर्वकारम् ॥ १५ ॥
इति श्रीमहाभारते द्योगपर्वणि षष्ठ्याध्याये भारतभारतनि
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥
[लक्षा०] नेभ्यो मे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्ता इत्यत्र तेभ्यः
विशेष्यः द्वे शते द्विजानमेत्याह्वाने अथाः । पार्थिवैः
क्रीत्वा मे प्राप्ताः । प्रष्टव्ये आममेत्याह्वाने दत्ताः ॥ ७ ॥
इतान्यामस्मिन्नत्र हतानि मया अश्वश्वानि ॥ ८ ॥
इति श्रीमहाभारते द्योगपर्वणि षष्ठ्याध्याये भारतभारतनि
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

एकविंशतिरुद्योगतमोऽध्यायः १२१

ययाते स्वदीदीनापानं प्रतर्दनादीनां वाजपेयेन यज्ञमानानां मध्ये पतितस्य माथीगारुवाभ्यां स्वस्वतपतोऽर्षेनाहमभागेन च तारणम् ॥ १ ॥

नारद उवाच—

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
 कम्पितेनेव मनसा वर्पितः शोक्रवह्निना ॥ १ ॥
 म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
 विधूर्णन्सस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २ ॥
 अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।
 शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिप्यन्महीतलम् ॥ ३ ॥
 किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥
 ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
 अपश्यन्त निरालम्बं तं यथाति परिच्युतम् ॥ ५ ॥
 अथैत्य पुरुषः कथित्स्त्रीणपुण्यनिपातरुः ।
 ययातिमव्रवीद्राजन् देवराजस्य शासनात् ॥ ६ ॥
 अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्भावमन्यसे ।
 मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥
 न च प्रह्लायसे गच्छ पतस्येति तमव्रवीत् ।
 पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिखल्वा नहुपात्मजः ॥ ८ ॥
 पतिप्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षमान् ॥ ९ ॥
 चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात ह ।
 प्रतर्दनेन वसुमनाः शिविरोशीनरोऽष्टरुः ॥ १० ॥
 वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ।

॥ २ ॥ लक्ष्म्य परित्यज्य ॥ ५ ॥ लुब्धा निष्पापताम् ॥
 ॥ ७ ॥ मृगराजो व्याघ्र । सिंहा विप्रोथिता येपु ॥ १० ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वेवतारापणहृतव्याख्याया
 विश्वामित्रशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥
 [लक्षा०] वनेष्वमृतकल्पेष्वित्यत्र अमृतप्रायं वन्द-
 मूलफलदिक कल्पवन्तीरयमृतरूपाणि । तेषु ॥ ८ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिराजनीपेठहृत्प्रभाकरे
 विश्वामित्रशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥
 [नील०] अथेति ॥ १ ॥ धर्मदूषणं पुण्यनागरुम्
 ॥ ४ ॥ प्रह्लायसे हीनतेजस्त्वेन अप्रमाद्यत्वात् ॥ ८ ॥
 शिविरोशीनर इत्येकः ॥ १० ॥ एष इन्द्रशङ्खः पादपूर-
 णार्थे, गङ्गा नदीमित्र धूममयीं लेखांमालम्ब्य निपपातेति

तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ ११ ॥
 ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ।
 भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूमपयीमिव ।
 गङ्गां गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२ ॥
 श्रीमत्स्वन्नभृथाप्येषु चतुर्षु भतिवन्धुषु ।
 मध्ये निपतितो राजा लीरुपालोपमेपु सः ॥ १३ ॥
 चतुर्षु हुतरूपेषु राजसिंहमहाश्रिपु ।
 पपात मध्ये राजर्षिर्पयातिः पुण्यसंस्रये ॥ १४ ॥
 तमाहुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिव श्रिया ।
 को भवान्कस्य वा वन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५ ॥
 यक्षो वाऽप्यथवा देवो गन्धर्वो राजसोऽपि वा ।
 न हि मानुषरूपोऽसि को वाऽर्थः काल्हायने स्वया १६

ययातिरुवाच—

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
 पतेयं सत्स्विति ध्यायन् भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७ ॥

राजान ऊचुः—

सत्यमेवद्रवतु ते काङ्क्षितं पुत्रपर्षभ ।
 सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिपृथ्यताम् ॥ १८ ॥

ययातिरुवाच—

नाहं प्रतिग्रहयन्नो ब्राह्मणः क्षत्रियो वाहम् ।
 न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥

सन्धः ॥ १२ ॥ प्रतिवन्धुषु दौहित्ररूपेषु ॥ १३ ॥
 वन्धुः पालयिता ॥ १५ ॥
 [अर्जु०] न कंचिन्भावमन्यसे अवमन्यसे एवेत्य-
 न्वयः । मानेनाहंकारेण ॥ ७ ॥ अवभृथापेषु श्रेष्ठयज्ञ-
 समाप्तिद्वानेन श्रेष्ठता गतेषु सततयज्ञेष्वित्यर्थः । प्रति-
 वन्धुषु सर्वेवन्धुषु ॥ १३ ॥ प्रतिमान प्रतिनिग्मम् ॥ १५ ॥
 [सर्व०] प्रतिवन्धुषु ॥ १३ ॥
 [लक्षा०] अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नित्यत्र अदृश्यमानः
 तैरदृश्यमान ॥ ३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिराजनीपेठहृत्प्रभाकरे
 विश्वामित्रशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

प्रतिमानमिव शिवः १६ स काङ्क्षितम् । इति एतद्विषयविक्रमशत-
 ३५ ॥ १२१ ॥

७ ख स्वर्गदि । १२ ख. गङ्गामिव च । १३ ख विपतितो । १५ ख

नाम्न उवाच—

एतस्मिन्नेव काले तु भृगवर्षादिभागताम् ।
 मायवीं मेस्य राजानम्वैभवायेदमब्रुवन् ॥ २० ॥
 रिनाग्ननदृश्यं नै किं दुर्मः शाननं नव ।
 आश्रय्या हि वयं सर्वे तव पुत्रान्नरोधने ॥ २१ ॥
 तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा मायवीं परया मुदा ।
 पितरं मनुजानन्दप्रयानि मा वन्द्य च ॥ २२ ॥
 नृपूा मूर्खनि नानुशंसासमी वारयमब्रवीन् ।
 दौष्टिप्राम्तर गजेन्द्र कम पुत्रा न ते पगः ॥ २३ ॥
 इमे म्वां नागदिव्यन्ति दृष्ट्वेकमुगतने ।

अहं ते दुहिना राजन् मायवीं भृगुचारिणी ॥२४॥
 मयाऽप्युपचितो धर्मस्तनोऽर्थे प्रतिश्रुयताम् ।
 यम्माद्राजवराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ॥ २५ ॥
 तन्मादिच्छन्ति दौष्टिप्रान्पथा त्वं वसुधाधिप ।
 तस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ॥ २६ ॥
 अभिवाय नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ।
 ईश्वरनुसर्गैः स्निग्धैः स्वरैरारूप्य मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ।
 अथ तस्मादुपगतो गाल्वोऽप्याह पार्थिवम् ।
 तवमो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

ठाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२२

मयरादिभिः कामरूपेण्यारिषु वपाने शरणांगेरत्नम् ॥ १ ॥

यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्क्राममुखानि च ।
 त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १० ॥
 यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
 शीतः गतक्रतुश्च तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११ ॥
 अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
 अनेकजनयञ्चानं नाहुषं प्राप्य धर्मवित् ॥ १२ ॥
 शतयः पुण्डरीका मे गोसत्राश्चरिताः प्रभो ।
 क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फल्गवामुहि ॥ १३ ॥
 न मे रत्नानि न धनं न तथाऽन्ये परिच्छदाः ।
 क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२३

पुनः स्वर्गंतस्य ययातेर्देवैरभिनन्दनम् ॥ १ ॥ ययातिना स्वपतनेर्दुः श्येन त्रयणाऽभिमान इति वधनम् ॥ २ ॥ नारदेन दुर्योधनाय मान्दयागोपदेशः ॥ ३ ॥

नारद उवाच—

सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवधूरिद्रक्षिणः ।
 अभ्यनुजाय द्रौहित्रान् ययातिदिवमास्थितः ॥ १ ॥
 अभिष्टद्वय वषेण नानापुण्यसुगन्धिना ।
 परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २ ॥
 अचलं स्थानमासाद्य द्रौहित्रफलनिर्जितम् ।
 कर्मभिः स्वैरुचितो जन्वाल परया श्रिया ॥ ३ ॥
 उपातोपवृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 शीलया प्रतिशुद्धीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिःस्वनः ॥ ४ ॥
 अभिष्टतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारुणैः ।
 अर्चितश्चोत्तमायेण देवतैरभिनन्दितः ॥ ५ ॥
 प्राप्तः स्वर्गकलं चैव तमुवाच पितामहः ।
 निर्द्वैतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६ ॥
 चतुष्पादस्त्वया धर्मधितो लोकयेन कर्मणा ।
 असत्यस्त्व लोकोऽयं कीर्तिधैवाक्षया दिवि ॥ ७ ॥

[अर्जु०] समस्ता मिलिताः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनविभ्रतनायाययोगपर्वणि
 द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

[नील०] सद्भिरिति ॥ १ ॥ वषेण वृष्ट्या ॥ २ ॥
 चतुष्पादः तपोयज्ञज्ञानदानवान् । अर्हिसा मत्यमहत्वेयमा-
 नुष्यं चेति वा पादाः ॥ ७ ॥ मुहुतेन सम्यक्संपादितेन
 कर्मणा मया समोऽन्यो नास्तीति वाक्प्रयोगेण तमसा

यथा यथा हि जल्पन्ति द्रौहित्रास्तं नराधिपम् ।
 तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५ ॥
 एवं सर्वे समस्तैस्ते राजानः मुहुतेस्तदा ।
 ययौति स्वर्गतो भ्रष्टे तारयामासुरञ्जसा ॥ १६ ॥
 द्रौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
 चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।
 मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७ ॥

राजान ऊचुः—

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
 द्रौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पार्थिव ॥ १८ ॥

पुनस्त्वयैव राजपें मुहुतेन विधातितम् ।
 आदृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८ ॥
 येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञातोऽसि पातितः ।
 प्रीत्यैव चासि द्रौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९ ॥
 स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्थेन निर्जितम् ।
 अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ १० ॥

ययानिरुवाच—

भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चिच्च छेत्तुमर्हसि ।
 न धन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ ११ ॥
 बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
 अनेकक्रतुदानोऽथैरर्गितं मे महत्फलम् ॥ १२ ॥
 कथं तदत्यकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
 भगवन्वैत्य लोकांश्च शाश्वतात्मम निर्मितान् ।
 कथं नु मम तत्सर्वं विपनष्टं महाद्युते ॥ १३ ॥

क्रोधेन ॥ ८ ॥ नाभिजानन्ति श्रेयोऽयमिति नाङ्गीकु-
 र्वन्ति ततो हेतोः अज्ञातः अकीर्त्या तिमोभूतः ॥ ९ ॥

[अर्जु०] उपातोपवृत्त्यादि गन्धर्वैरुपातोः अप्सोभि-
 रुपवृत्तः ॥ ४ ॥ लोकयेन लोकहितेन ॥ ७ ॥ तमसा
 अज्ञानेन ॥ ८ ॥ अज्ञातोऽसि ॥ ९ ॥ आत्य रूपं ॥ १३ ॥

[सर्व०] चतुष्पादस्तपोज्ञानदानवर्मरूपवाच । लो-
 कयेन लोकहितेन ॥ ७ ॥ तमसा मोहेन ॥ ८ ॥

पितामह उवाच—

बहुवर्षसहस्रान्तं भृजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम् ॥ १४ ॥
तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १५ ॥
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शास्त्रेण न मायाभिलोकौ भवति शाश्वतः ॥ १६ ॥
नावमान्यास्त्वया राजन्नबभोत्कृष्टमध्यमाः ।
नहि मानप्रदभ्यानां कश्चिदस्ति शमः कश्चित् ॥ १७ ॥
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विपमप्यपि ते प्राप्तास्तरिप्यन्ति न संशयः ॥ १८ ॥

नारद उवाच—

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२४

एतदाहृत्प्रायितेन श्रीकृष्णेन धर्मायं दुर्योधनस्य बहुविधावनयः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

भगवन्नेवभैवैतद्यथा वदसि नारद ।
इन्द्राग्नि चाहमप्येवं न त्वीदो भगवन्नहम् ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच—
एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः ।
स्वार्थं लोभयं च मामास्य धर्म्यं न्याय्यं च कैशव ॥ २ ॥
न त्वहं स्वसन्नस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।
अत्र दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ३ ॥
अनुनेतुं महाबाहो यत्नस्व पुरुषोत्तम ।

[नील०] शास्त्रं विश्रामपातः । माया अकृत्यार्थप्रदर्शन-
नञ्जनपूर्वकं परवधनम् ॥ १६ ॥ पापिष्ठलेन त्वदृष्टं
पापं त्वयैव भोष्यं न तु ध्यायादिभिर्गित्यासायेनाह—
ददानीति । किं तु कर्षेव तदाप्नोति ॥ २२ ॥ बहुधा
नानान्याययुक्त्यादिभिः प्रभागितं निश्चितम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

[अज्ञ०] शास्त्रेण परवधनेन । मायाभिर्मिथ्यामानैः
॥ १६ ॥ ममनुन्यः दृष्ट्यातिगि मानेनारथरिदृष्टत्वात् १७
गवर्षोपसर्गिनां स्वार्थं मन्वर्षीयइति । बहुधा प्रभागितवि-
काट्टिः बहुधा प्रभागिता नानान्यायवशात् त्रिकोट्टिर्धर्म-

निर्विघ्नताऽतिमात्रं च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥
श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्वन्धो निर्विघ्नो हि क्षयोदयः २०
तस्माच्चमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
संथस्व पाण्डवैरैर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २१ ॥
ददाति यत्पार्थिव यत्करोति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो
नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २२ ॥
इदं महाख्यानमनुत्तमं हितं
बहुश्रुतानां गतरोपरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रथारितं
त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्रुते ॥ २३ ॥

न शृणोति महाबाहो वचनं साधुभाषितम् ॥ ४ ॥
गान्धार्थाश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।
अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैपिणाम् ॥ ५ ॥
स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अनुज्ञाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ॥ ६ ॥
सुहृत्कार्यं तु सुमदत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ।
ततोऽभ्यावृत्त्य वाष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ॥ ७ ॥
अन्नवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्माथितचचित् ।
दुर्योधनं निरोधेदं पद्मद्वयं कुरुसत्तम ॥ ८ ॥

स्य स तथा । अहंकारदोषकथनं चास्य तात्पर्यार्थोऽस्यः २३

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

[स्वर्ध०] शाठ्यं परहिंसाहेतुवचनं माया ततोऽन्य-
द्वचनम् ॥ १६ ॥ समो नारति पापिष्ठलेन ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

[लक्ष०] नहि मानप्रदभ्यानामित्यत्र मानः प्रदधो
येस्ते मानप्रदभ्याः निहंकारिण इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

[नील०] भगवन्निति ॥ ११ ॥ अभ्यावृत्त्य पुनः पुनः ७

शमार्थं ते विशेषेण सातुन्यस्य भारत ।
 महाप्रज्ञं कुले जातः सा नेतृकर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 श्रुतट्टोपसपन्नः सवः समुदितो गुणैः ।
 दौकुलेया दुरात्मानो वृशसा निरस्रपाः ॥ १० ॥
 त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्व तात मन्यसे ।
 धर्मार्थयुक्ता लोनेस्मिन्प्रट्टिर्लक्ष्यते सताम् ॥ ११ ॥
 असता विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ।
 विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृद्दृश्यते त्वयि ॥ १२ ॥
 अर्धमश्वानुन्योऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ।
 अनिष्टधानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत ॥ १३ ॥
 तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ।
 भ्रातृणामथ भृत्याना मित्राणा च परन्तप ॥ १४ ॥
 अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्व प्रमोक्ष्यसे ।
 प्राज्ञैः शर्महेतोस्तादृशैरात्मवद्भिर्दुष्टैः ॥ १५ ॥
 सप्तस्य पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 तद्धितं च मिय चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १६ ॥
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ।
 कृपस्य सोमदत्तस्य नालीकस्य च धीमतः ॥ १७ ॥
 अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य सजयस्य विविशतेः ।
 ज्ञातीना चैव भूयिष्ठ मित्राणा च परंतप ॥ १८ ॥
 शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ।
 हीमानसि कुले जातः श्रुतवान्वृशसवान् ।
 तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥
 एतन्त्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
 उच्चमापद्मतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ २० ॥
 रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सगमः ।
 सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तनुभ्य तात रोचताम् ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा यः सुहृदा शास्त्रं मत्स्यो न प्रतिपद्यते ।
 विपाकान्ते दहत्येन विपाकमिव भक्षितम् ॥ २२ ॥

यस्तु निःश्रेयस रास्य मोहान्न प्रतिपद्यते ।
 स दीर्घमूर्खो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥
 यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक्तदेवाभिपद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २४ ॥
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
 शृणोति प्रतिकूलानि द्विपता व्रजेति सः ॥ २५ ॥
 सता मतमतिक्रम्य योऽसता वर्तते मते ।
 शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २६ ॥
 मुरयानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनाभिपेवते ।
 स घोरामापद्मं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥
 योऽसत्तेवो वृथाचारो न श्रोता सुहृदा सताम् ।
 परानृणीते स्वान्द्वेष्टि त गौस्त्यजति भारत ॥ २८ ॥
 स त्व विरय तर्वा रैन्येभ्यस्त्राणामिच्छसि ।
 अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २९ ॥
 को हि शक्यमान् ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
 अन्येभ्यस्त्राणामाशसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ ३० ॥
 जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
 न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ३१ ॥
 मिथ्योपचरितास्तात जन्मप्रभृति वान्शवाः ।
 त्वयि सम्यग्महानाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३२ ॥
 त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
 स्वेषु बन्धुषु सुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३३ ॥
 त्रिवर्गायुक्तः प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ ।
 धर्मार्याऽनुरुयन्ते त्रिवर्गासभवे नराः ॥ ३४ ॥
 पृथक् विनिविष्टाना धर्मं धीरोऽनुरुयते ।
 मयमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुयते ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियैः प्राकृतो लोभाद्धर्मं विभ्रजहाति यः ।
 कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३६ ॥

[अर्जु०] अङ्ग ह ॥ ३॥ अभ्यावृत्त्याभिमुखीभूया ॥ ७ ॥
 [नील०] शास्त्रे शासने ॥ १९ ॥ विपाकं महा-
 कालफलम् ॥ २२ ॥ नि श्रेयस कल्याणम् ॥ २४ ॥
 अर्थकामस्य इष्टार्थिन ॥ २५ ॥ उपचरिता प्रवार्तिता
 ॥ ३२ ॥ अर्थं कलिं कलहहेतुम् ॥ ३५ ॥ अनुपायेन
 हीनोपायेन ॥ ३६ ॥

यस्य ॥ ९ ॥ [अनेकेषु क्षत्रियेषु स्थिता ।] शास्त्र
 शासनम् ॥ १९ ॥ विपाकं महाकालफलम् ॥ २२ ॥
 नि श्रेयस कल्याणम् ॥ २४ ॥ गौर्भूमि ॥ २८ ॥
 [लक्ष्णा०] विपाकमिव भक्षितमित्यत्र अन्ते विपरीत-
 फलत्वात् किं कुस्ति त क्षेपाहो वा पाक परिपाको यस्य
 स विपाक । विरकल तद्धि तत्काले स्वाहु, मरणकाले
 हरिबिस्मरणनरनाशनार्थकारणम् । विपाक स्यान्महा
 कालानोष्ठी विन्वा च तुण्डिकेति हलायुज ॥ २० ॥

[अर्जु०] समर्थं युक्तं हितं त्वा सातुन्यस्य ससहा-
 ९ समयं ते । १२ म पुरुषर्षभ । ३६ म इन्द्रियं प्रवृत्तेर्लो ।

कामार्थं लिप्तमानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
 नहि धर्मादपैत्यर्थः कामो वाऽपि कदाचन ॥३७॥
 उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्षस्य विशागमते ।
 लिप्तमानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३८ ॥
 स त्वं तातानुपायेन लिप्तसे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महदीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९ ॥
 आत्मानं तक्षति ह्येव वनं परशुना यथा ।
 यः सम्यन्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्वर्तते ।
 न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्परभवम् ४०
 अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मतिः ।
 आत्मवान्नात्ममन्येत त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ४१ ॥
 अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ।
 अपर्णवशमाणन्नो न किञ्चिद्बुद्धयते जनः ॥ ४२ ॥
 छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ।
 श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगतम् ॥ ४३ ॥
 तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ।
 पाण्डवैर्निर्मितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ॥ ४४ ॥
 पाण्डवान्पृष्टतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ।
 दुःशासने दुर्विपहे कर्णे चापि ससौवले ॥ ४५ ॥
 एतेष्वैश्वर्यमाशाय भूतिमिच्छसि भारत ।
 न चैत तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ॥ ४६ ॥
 विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ।

योऽर्थकामस्य वचनमित्यत्र अर्थकामस्य स्वपुरुषार्थकामस्य हितोपदेशः ॥ २५ ॥

[नील०] छिन्द्यात् लोभादिना दूषयेत् ॥ ४० ॥
 छिद्यते प्रमाणमार्गात् च्युतो भवतीत्यर्थः । प्रमाणं लो-
 कधेदप्रसिद्धं दुर्जनात् संगिनः पाण्डवैः संगतं श्रेयः ॥ ४३ ॥
 निर्मितां वशीकरणेनोत्पादिताम् ॥ ४४ ॥ यस्मिन्नर्जुने
 जिते सति तं तत्र जितं जयः स्यात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् अष्टमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

[अष्ट०] दुर्जनात् दुर्जनसंगात् । संगे संगुपचारात्
 ॥ ४३ ॥ आधिपाः आगेपय ॥ ५० ॥ एकः श्रेष्ठः यस्मिन्
 तर्थायथोपे जिते सन समस्तयोऽन्यमदितस्यापि जितं भङ्ग-
 रयान् । ग ह एतः पुमानर्जुनभूते दृश्यतां किं अनाशयेण
 एतेन । अथवा यस्मिन्नर्जुने जितं जयस्तत्र स्यात् स तत्रा-

न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सदृतास्तथा ॥४७॥
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य मेधितुं मुखमाहवे ।
 इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं वलम् ॥ ४८ ॥
 अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ।
 यूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ॥ ४९ ॥
 अशक्तः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ।
 अजेयो हर्जुनः संख्ये सर्वैरपि सुरासुरैः ।
 मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिपाः ॥ ५० ॥
 दृश्यतां वा पुमान् कथित्समग्रे पार्थिवे वले ।
 योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाब्रजेद्बृहान् ॥ ५१ ॥
 किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
 यस्मिन् जिते जितं तस्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ५२
 यः सदेवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
 अजयत् स्वाण्डवप्रस्ये कस्तं युद्धयेत मानवः ॥ ५३ ॥
 तथा विराटनगरे श्रूयते महद्भुतम् ।
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५४ ॥
 युद्धे येन महादेवः साक्षात्संतोषितः शिवः ।
 तमजेयमनाश्रय्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
 आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५५ ॥
 गद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।
 युद्धे प्रतीयमायान्तमपि साक्षात्पुरन्दरः ॥ ५६ ॥

र्जुन एकः श्रेष्ठः पुमान् दृश्यतां अंशभूतः तस्य प्रतियो-
 गिनं निरूपय ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतम् अष्टमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

[सर्व०] यस्मिन् वीरे जिते पाण्डवैर्जितम् भवति ।
 स एको दृश्यतां तेनैव सह योत्स्याम इत्यर्थः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीमद्भागवतम् अष्टमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

[दृष्ट०] आत्मानं तक्षति ह्येव इत्यत्र एष. अधिरा-
 जयपदवीमनुभवन् तक्षतिच्छिनत्ति ससंपन्नमभिच्छिन्द्या-
 दस्य नेच्छेत्परभवमित्यत्र अभिच्छिन्द्यात् बुद्धिच्छेदं
 क्षुर्यात् ॥ ४० ॥ भिद्यते ह्याततं सर्वमित्यत्र आततं अलु-
 श्रतम् ॥ ४३ ॥ यस्मिन्जिते जितं स्यादित्यत्र जिते स्ववशे
 एते सति ॥ ५२ ॥ पुनः पार्थ कः प्रापयितुमर्हतीत्यत्र
 पुनः प्रापयितुं पराश्रय्यं प्रापयितुं प्रतीयमानं प्रति ईयमा-
 नमागच्छन्तम् ॥ ५६ ॥

बाहुभ्यामुद्वेहद्मि दहेल्लुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेद्विदिवान् योऽर्जुने सपरं जयेत् ॥ ५७ ॥
पदय पुत्रांस्तथा भ्रातृन् ज्ञातीन्संवन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तमाः ॥ ५८ ॥
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुञ्जम् ।
कुञ्ज इति नोच्येया नष्टकीर्तिनराधिप ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२५

भीष्मद्रोणाभ्यां गिदुरेण वृतराष्ट्रेण च भगवद्भवनावमानेन द्रोणात्कृत्वा तद्बचनकरणोपदेशः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनमर्षणम् ।
केशवस्य वचः श्रुत्वा मोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥
कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदा शमपिच्छता ।
अन्वपद्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २ ॥
अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥३॥
धर्म्यमर्थ्यं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
तदर्थमभिपद्यस्व मा राजद्वीनशः प्रजाः ॥ ४ ॥
ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु ।
जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्द्रोणायिष्यसि ॥ ५ ॥
आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृवान्धवम् ।
अहमित्यनया बुद्ध्या जीविताद्द्रोणायिष्यसि ॥ ६ ॥
अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवद् ।
पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७ ॥
मा कुञ्जः कुपुरुषो दुर्मतिः कापयङ्गमः ।
मातरं पितरं चैव मा मञ्जीः शोकसागरे ॥ ८ ॥

[लक्ष्मा०] पातयेद्विदिवान् देवानित्यत्र त्रिविधान् त्रयस्त्रिंशदादिभेदेन त्रिविधान् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतीर्थहृत्तत्प्राडेकरे
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

[नील०] तत इति ॥ १ ॥ मा नीनशः मा नाशय
॥ ४ ॥ कुलद्रो मा भूरिति शेषः ॥ ८ ॥ एते कर्णादयः
कृत्याय जयाय परंपामसदादीनाम् ॥ १३ ॥ मा जीयनः
मा घाताय यत्र तान् अजेयान्विद्धि ॥ १४ ॥ सुखं
हितवाहं प्रियं च न्यायोपेतत्वाम् तेन सुगमप्रियेण प्रोक्तं

त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ६० ॥
मा तात श्रियमायान्तीभवमस्याः समुद्यताम् ।
अर्थं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्सुहि ॥६१॥
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संभीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥६२॥

अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनःपुनः ॥ ९ ॥
धर्मार्थियुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
तथा भीष्मः शान्तनवस्तज्जुपस्व नराधिप ॥ १० ॥
प्राज्ञो मेधाविनो दान्तावर्थकामो बहुश्रुतौ ।
आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तज्जुपस्व नराधिप ॥११॥
अनुत्तिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मो यद्वचतुः ।
माधवं बुद्धिमोहेन माऽज्यमस्याः परन्तप ॥ १२ ॥
ये त्वां श्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
चेरं परेषां शीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ १३ ॥
माजीयनः प्रजाः सर्वाः पुत्रान् भ्रातृस्तथैव च ।
वासुदेवाऽर्जुनो यत्र विद्धजयेयानन्ते हि तान् ॥१४॥
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नाद्राप्स्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥१५॥
यथोक्तं जाद्व्येन भूयानेप ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःसहः ।
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ॥ १६ ॥

वचनेन तत्र मूढस्य किं न किमपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

[अर्जु०] कापथं कृत्सितं पन्थानम् ॥ ८ ॥ जुगुप्सु
सेखर ॥ ११ ॥ [मात्याः मातिष्ठः । समतुल्यम् ।]
कृत्याय कर्मणे ॥ १३ ॥ मा नीनशो मा घातय ॥१४॥

[सर्व०] श्रेयः सुखसाधनं कल्याणं धर्महेतुम् ॥ ३ ॥
कृत्याय करणाय परंपामसदादीनाम् ॥ १३ ॥ माजीयणो
मा घातय ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वजनायणहृत्तत्प्राद्यायां
पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
 नहि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 तस्मिन्वाक्यान्तरे वाग्यं क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिमिक्षे धार्तराष्ट्रमर्षणम् ॥ १८ ॥
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
 इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९ ॥
 यावनाथो चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
 हतमित्रो हतामात्यो लूनपक्षाविवाण्डजौ ॥ २० ॥
 भिक्षुको विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
 कुलव्रमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१ ॥
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२६

भीष्मद्रोणाभ्यां दुर्योधनाय भगवत्प्रेयस्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥
 यावत्कृष्णावसन्नद्धौ यावत्चिष्टृति गाण्डिवम् ।
 यावद्दौम्यो न मेधाग्रौ जुहोतीह द्विपद्मम् ॥ २ ॥
 यावन्न मेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
 हीनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३ ॥
 यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेऽप्यनीके व्यवस्थितः ।
 भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४ ॥
 यावन्न चरते मार्गान् पृतनामभिर्धर्षणम् ।

भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ ५ ॥
 यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ।
 गद्या वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ॥ ६ ॥
 कालेन परिपकानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ७ ॥
 विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालश्च दंशिताः ।
 यावन्न प्रविशन्त्येते नक्त इव महार्णवम् ॥ ८ ॥
 कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ।
 यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ॥ ९ ॥

[लक्ष्म०] वरं परेषां धीनायामित्यत्र परेषामन्येषाम-
 समदादीनाम् ॥ १३ ॥

[नील०] सुसंहतः सुमु एकीभूतः ॥ २५ ॥ तीर्थेन
 उपायेन ॥ २६ ॥ अपराभयो जयः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि नैष्ठिकं तीर्थे भारतभारतीये पञ्च-
 विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[अर्जु०] लूनपक्षौ छिन्नपक्षौ द्विजौ पक्षिणौ ॥ २० ॥
 भिक्षुको भिक्षुवृत्ती ॥ २१ ॥ संहितः सन्धि प्राप्तः सहित
 इति वा पाठः । इत्यन्यथं ज्ञान्तिकर्म ॥ २५ ॥ तीर्थेन
 उपाय्यायेन कालप्राप्तं समयप्राप्तं इदं संधानं मातंगाः

अतिक्रम्य मागमः । इणो गादेशे रूपम् ॥ २६ ॥ अपरा-
 भयो नास्ति पराभव एव ॥ २७ ॥

इति श्रीमन्महाभारतस्याष्टाध्यायान्तं नैष्ठिकं तीर्थेन उद्योगपर्वणि
 पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[लक्ष्म०] शमं चेन्नाचमानं त्वमित्यत्र याचमानं वैशसं
 प्रति शमं नात्प्रायस्यसि चेदित्यन्वयः ॥ २७ ॥

इति श्रीमन्महाभारतस्याष्टाध्यायान्तं नैष्ठिकं तीर्थेन उद्योगपर्वणि
 पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[नील०] धृतराष्ट्रवच इति ॥ १ ॥ मेधाग्रौ संग-
 माग्रौ मेधो यज्ञः यान्थेन संग्रामनामानि तानि यज्ञनामा-
 नीति यावत्कः ॥ २ ॥ वैशसं वैष्णवम् ॥ ४ ॥

[अर्जु०] ममर्ष्यं रवीकृत्य ॥ ११ ॥ वैशसं विरोधः ॥ ११ ॥

गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावन्धाम्यतु वैशसम् ।
 चन्दनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
 नोरःसु यावद्योधानां मधेष्वासर्महेषवः ॥ १० ॥
 कृताह्वैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
 अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावन्धाम्यतु वैशसम् ॥ ११ ॥
 अधिवादयमानं त्वां गिरसा राजकुञ्जरः ।
 पाणिभ्यां प्रतिवृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥
 ध्वजान्कृशपताकाङ्कं दक्षिणं ते मुद्रक्षिणः ।
 रुन्धे निक्षिपतां वाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३ ॥
 रवौपधिसमेतेन रत्नाद्बहुलितलेन च ।

उपविष्टस्य पृष्टं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४ ॥
 शान्तस्कन्धो महाग्राहस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
 साम्नाऽभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५ ॥
 अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवाद्रितः ।
 मूर्ध्नि वान्समुपात्राय प्रेम्णाभिवद्र पार्थिव ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।
 यावदानन्दजाश्रुणि प्रमुञ्चन्तु नगाग्निपाः ॥ १७ ॥
 घुष्यतां राजधानीषु सर्पसंपन्नमदीक्षिताम् ।
 पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२७

न मया पाण्डवतां समुद्रमप्यपराकं नथ तीक्ष्णया सूत्र्या यावद्विद्येत्तावदपि भूमंया पाण्डवान्प्रति परित्याग्यमिति
 दूषोपनोक्ति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमपरिष्यं कुरुसंसदि ।
 मत्सुवाच महाबाहुं वासुदेवं यगस्विनम् ॥ १ ॥
 प्रसमीक्ष्य भवानेतद्रुक्महेति केनय ।
 मामेव हि विदोषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २ ॥
 भक्तिवादेन पार्यानामरुस्मान्मुमुदन् ।
 भवानार्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलात्तलम् ॥ ३ ॥

भवान्भक्ता च राजा वाऽप्याचार्यो वा पितामहः ।
 मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥ ४ ॥
 न चाहं लक्ष्ये कंचिच्चभिचारमिहात्वनः ।
 अथ सर्वं भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५ ॥
 न चाहं कंचिदत्यर्थमपरात्रमरिन्दम ।
 विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्मपि केनय ॥ ६ ॥

[सर्व०] सामर्थ्यं संभूयालोच्य मेघाग्नौ यक्षामौ ॥ १ ॥
 [लक्षा०] यावत्तिष्ठति गण्डीवमित्यत्र तिष्ठति
 तूष्णीं तिष्ठति ॥ २ ॥

[नील०] उरस्सु निपात्यन्त इति उच्यते संन्य-
 ॥ १० ॥ रत्नयुक्तौपधिवद्वेद्यतीति रत्नौपधि रत्नाद्बहु-
 यक्रम् । रत्नरन्ध्रसमेतेनेति पाठः स्वच्छः । आन्रवो
 दृढरन्ध्रे स्यात्प्रेमाळंकारयोरपीति विश्वः । रत्नाळंकारेण
 रत्नैः प्रेम्णा च वा समेतेनेति भावः । रत्नवदारकानि अद्भु-
 लितलानि यस्य तेन रत्नाद्बहुलितलेन ॥ १४ ॥ स्वजान
 वन्नसि मिलितः । रत्न परिरुद्धे ॥ १५ ॥ सर्वसंप-
 रसरं प्रीतिः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मैत्रकाण्डे भारतभारते
 पद्मविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[अर्जु०] निष्कमुनेभूषणम् ॥ १० ॥ अतिरुद्धैर्दृशद्-
 लक्षिः ॥ ११ ॥ दक्षिणोऽभिरुप । शान्तये स्वत्यर्थम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[सर्व०] अभिलक्ष्यै लक्ष्याभिसुरैः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[लक्षा०] अतिलक्ष्यैर्निपात्यन्त इत्यत्र अतिलक्ष्यैः
 अतिमयितं लक्षं येना तैः । लक्ष्येभिर्विभिरत्यर्थः ॥ ११ ॥
 मुष्टु दक्षिणा यस्मात्स. तं मुद्रक्षिणम् ॥ १३ ॥ रत्नौ-
 पधिसमेतेनेत्यत्र त्रिशाशा दानसमये रत्नेषु मोहिहयान्गो-
 पधिषु च सम्यग्धेन ॥ १४ ॥ त्वा सजातो वृकोदर इत्यत्र
 सजातः समानतया जातः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[नील०] श्रुत्वेति ॥ १ ॥ प्रसमीक्ष्य त्रिचार्यं
 विभाष्य पश्यसुत्वा ॥ २ ॥ व्याभिसाग्मन्याप्यम् ॥ ५ ॥

[अर्जु०] मगाजना मत्पितृमहिता आनीतराजमपू-
 सहिता वा ॥ ५ ॥

मियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
 जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥७॥
 यत्पुन्द्रविणं किंचित्त्राजीयन्त पाण्डवाः ।
 तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८ ॥
 अपराधो न चास्माकं यत्ने ह्यसौः पराजिताः ।
 अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः भव्राजिता वनम् ॥ ९ ॥
 केन वाऽप्यपवादेन विरुद्धचन्त्यरिभिः सह ।
 अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण महृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥१०॥
 किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
 धार्तराष्ट्रान् जिघांसन्ति पाण्डवाः सृज्यैः सह ॥११॥
 न चापि वयमुद्येण कर्मणा वचनेन वा ।
 वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥
 न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
 उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिवर्हण ॥ १३ ॥
 नहि भीष्मकृपद्रोणाः सकर्णा मधुसूदन ।
 देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४ ॥
 स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे ।
 अस्त्रेण निघ्नं काले प्राप्स्यामः स्वर्ग्यमेव तत् ॥१५॥
 मुख्यधैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
 यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

ते वयं धीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
 अमणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥ १७ ॥
 कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मण वर्तयन् ।
 भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कर्हिचित् ॥ १८ ॥
 उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
 अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥ १९ ॥
 इति मातङ्गवचनं परीप्स्यन्ति हितेप्सवः ।
 धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २० ॥
 अचिन्तयन् कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाऽचरन् ।
 एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१ ॥
 राज्यांश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् ।
 न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२ ॥
 यावच्च राजा भ्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।
 न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाऽप्युपजीवाम माधव ।
 अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ॥ २३ ॥
 अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ।
 न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ॥ २४ ॥
 भ्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ।
 यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विभ्येदद्रेण केशव ।
 तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २५ ॥

[नील०] प्रियाभ्युपगते प्रीत्या स्वीकृते ॥ ७ ॥
 उद्यच्छेदेव उद्यमं कुर्यादेव अपवर्णि अप्रस्तावे । पर्वं स्यादु-
 त्सवे प्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणांतरे इति विश्वः ॥ १९ ॥
 मातङ्गः मुनिः ॥ २० ॥ न्यस्तशस्त्राः त्यक्तक्षत्रियधर्माः
 उपजीवाम भिक्षुकवत्सिद्धमन्त्रं भोक्ष्याम इत्यर्थः ॥ २३ ॥
 इति श्रीनेलकण्ठीये भारतभारतीये उद्योगपर्वणि
 सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

[अर्जु०] प्रियाभ्युपगते प्रियेण प्रीत्या प्रियार्थं वा
 अभ्युपगते स्वीकृतं तत्र ॥७॥ द्वविणं धनं अजीयन्त जिताः ।
 अभ्यनुज्ञातं दत्तम् ॥ ८ ॥ [अभ्य] प्रत्यमित्रवत् विरोधि-
 शयुवत् ॥१०॥ आगसि अपराधे ॥११॥ युधा संग्रहारेण
 न शक्याः । किमुत पाण्डवैः न शक्या एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
 स्वर्ग्यं स्वर्गाय दितं वस्त्रिमित्तत्वात् । तन् निघ्नन् ॥१५॥
 नोऽस्माकं शयीमहि शोभे । शरतल्पगताः तप्स्यति धीर-
 दायनमेव कर्तुं ॥ १७ ॥ उद्यच्छेत्न उद्यमं कुर्यात् ॥१९॥

[लक्ष्म०] प्रियाभ्युपगते द्यूत इत्यत्र प्रियेण प्रीत्यैव
 अभ्युपगते द्यूते ॥ ७ ॥ प्रकृष्टाः प्रत्यमित्रवदित्यत्र प्रकर्षेण
 कृष्टमाकृष्टं पणेन अपहृतं धनं येषां ते प्रकृष्टाः ॥ १० ॥
 यावच्च राजा भ्रियत इत्यत्र भ्रियते प्राणैर्भ्रियते । यद्धि देयं
 पुरादत्तमित्यत्र पुरादत्तं परवतः नाथवतः पराधीनत्ये-
 त्यर्थः मम यद्ग्राज्यं देयमित्युच्यते ॥ २३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिदराजतीर्थतटप्रकाशने
 सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२८

भगवता द्रौपदीममाप्रवेशनलाडागृहदाहविषवन्धनादिदुर्योधनव्यतिक्रमेण भावितेन भीष्मादीननादस्य महता क्रोधेन सभानो
दुर्योधनप्रस्थानम् ॥ १ ॥ कर्णवह्निदुःशासनदुर्योधनानां नियह एव प्राप्तकाल इति दुःस्वप्नप्रतिभगवद्वक्तिः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः प्रशम्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १ ॥
लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥२॥
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३ ॥
श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं घृतं सौवलेन च भारत ॥ ४ ॥
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
अथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्वेनाजिह्वचारिणः ॥ ५ ॥
अक्षघृतं महामाज्ञ सतां मतिविनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६ ॥
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया घृतमुखं कृतम् ।
असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापातुवन्धनैः ॥ ७ ॥
कथान्यो भ्रातृभार्यां वै विप्रकर्तुं तथाऽर्हति ।
आनीय च सभां व्यक्तं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥८॥
कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९ ॥
जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ १० ॥
सम्यग्दृष्टेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिणु ।
स्वेषु बन्धुषु कः साधुधरेदेवमसांप्रतम् ॥ ११ ॥
नृशंसानामनार्याणां पुरुषाणां च भाषणम् ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुजगः कृतम् ॥१२॥
सह मात्रा प्रदग्धुं तान् बालकान्वारणावते ।
आस्थितः परमं यत्रं न समृद्धं च तत्तव ॥ १३ ॥

[नील०] तत इति । प्रशम्य विचार्य ॥ १ ॥ विप्र-
तिपद्यसे विवादं कुरुपे मात्रादिभिः सह ॥ १८ ॥

[अर्हु०] सतामरतिनाशनं शिष्टानां प्रीतिहृग्म् ॥६॥
विनिकृता दुःखं प्रापिता ॥ ९ ॥ असांप्रतमयोग्यम्
॥ ११ ॥ न समृद्धं न सिद्धम् ॥ १३ ॥ एवंबुद्धिः एवं-
प्रकारा बुद्धिर्यस्य ॥ १६ ॥ विप्रतिपद्यसे अन्यथा मन्यसे

ऊपुत्र सुचिरं कालं मन्त्रन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४ ॥
विषेण सर्वेवन्धैश्च यतिनाः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वापार्यैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ १५ ॥
एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६ ॥
यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न द्तिस्तसि ।
तच्च पाप प्रदाताऽसि भ्रष्टैर्भ्यो निपातितः ॥१७॥
कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृदांसवन् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यैः सन्नय विप्रतिपद्यसे ॥ १८ ॥
मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुर्मुहुःकोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव १९
शमे हि सुपर्शुल्लभस्तव पार्थस्य चोभयोः ।
न च रोचयसे राजन् किमन्यद्वृद्धिलायवात् ॥२०॥
न शर्म प्राप्स्यसे राजन्बुद्धम्य सुहृदां वचः ।
अधर्म्यमयगस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं ब्रुवति दाशार्हं दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २२ ॥
न चत्संधास्यसे राजन् स्वैन कामेन पाण्डवैः ।
बद्धा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः २३
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च तेऽऽ
भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
कुद्धः प्रातिष्ठतोत्याय महानाग इव श्वसन् ॥ २५ ॥
विदुरं घृतराष्ट्रं च महाराजं च बाहिरुम् ।
कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥२६॥

विरुद्धं जानीषे ॥ १८ ॥ पार्थस्य बुधिरिदम्य ॥ २० ॥
उत्क्रम्य लब्धयित्वा ॥ २१ ॥ निषङ्गा दास्यन्तीति पूर्व-
चिन्तितं कृष्णस्य बन्धनं स्मारयति ॥ २३ ॥

[सर्व०] बद्धा त्वां दास्यन्तीति कृष्णस्य बन्धनसमयं
स्मारयति ॥ २३ ॥

[लक्षा०] कथं नु ज्ञातय इत्यत्र उपस्थातुं कथं नु

सर्वानिताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
 अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २७ ॥
 तं प्रस्थितमभिषेक्ष्य भ्रातरौ मनुजर्षभम् ।
 अनुजग्मुः सहामात्या राजानथापि सर्वशः ॥ २८ ॥
 सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
 दुर्योधनमभिषेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥
 धर्मार्यावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
 हरान्ति व्यसने तस्य दुर्हेदो नचिरादिव ॥ ३० ॥
 दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायकृत ।
 मिथ्याभिमानो राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३१ ॥
 कालपकमिदं मन्ये सर्वं क्षत्रं जनार्दन ।
 सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्ष्णिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३२ ॥
 भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
 भीष्मद्रोणमुत्खान्सर्वानभ्यभापत वीर्यवान् ॥ ३३ ॥
 सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।
 प्रसह्य मन्दमैश्वर्यं न नियच्छत यन्पुमम् ॥ ३४ ॥
 तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्रामरिन्दमाः ।
 क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानथाः ॥ ३५ ॥
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्दक्ष्यामि हितं वचः ।
 भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ३६ ॥
 भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
 जीवतः पितुरैश्वर्यं हत्वा मृत्युवशं गतः ॥ ३७ ॥
 उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
 ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामुधे ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

योग्याः ॥ ५ ॥ आनीय च सर्वां वक्तुमित्यत्र वक्तुं
 दुर्वाक्यं वक्तुं सभामानीयेति संबन्धः ॥ ८ ॥ नृजंसाना-
 मनार्याणां यथातथेति संबन्धः ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चादिराजवीर्यवृत्तलक्षणकारे

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

[नील०] भविष्यन्ति जेष्यन्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे
 अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

[अर्जु०] क्षत्रं क्षत्रियजातीयम् ॥ ३२ ॥ प्रसह्य बलान्

मन्दमयोम्यमैश्वर्यं प्रमुख्ये न नियच्छत न वशीथ ॥ ३४ ॥
 भोजराजस्य भोजो यादवविशेषास्तेषां राज्ञः उपसेनस्य

आहुकः पुनरस्माभिर्गतिभिश्चापि सत्कृतः ।
 उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजस्यवर्धनः ॥ ३९ ॥
 कंसमेकं परित्यज्य कुन्त्यार्थं सर्वयादवाः ।
 संभूय सुखमेयन्ते भारतान्यकृष्णयः ॥ ४० ॥
 अपिनाप्यवदद्राजन् परमेष्ठी प्रजापतिः ।
 व्युढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यन्तेऽप्यायुषेषु च ॥ ४१ ॥
 द्विधीभूतेषु लोकेषु विनश्यन्तु च भारत ।
 अत्रवीन् सृष्टिमान्देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४२ ॥
 पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
 आदित्या वसवो र्ट्रा भविष्यन्ति दिव्योक्तसः ॥ ४३ ॥
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वारगराक्षसाः ।
 अस्मिन्युद्धे सुसंकुद्धा हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४४ ॥
 इति मत्वाऽब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजापतिः ।
 वरुणाय प्रयच्छेतान् वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४५ ॥
 एवमुक्तस्ततो धर्मो नियागात्परमेष्ठिनः ।
 वरुणाय ददौ सर्वान् वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥
 तान्वद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
 वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४७ ॥
 तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौवल्म ।
 वद्धा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छथ ॥ ४८ ॥
 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्वार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्वार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४९ ॥
 राजन् दुर्योधनं वद्धा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
 त्वकृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ५० ॥

॥ ३७ ॥ शस्तो हतः ॥ ३८ ॥ आहुक इत्युग्रसेनविवे-
 पणम् । तत्पुत्रत्वात् तस्य ॥ ३९ ॥ पराभविष्यन्ति जेष्य-
 न्ति भविष्यन्ति जीविष्यन्ति ॥ ४३ ॥ त्यजेन् कुलार्थं
 इत्यादि पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥ -

इति श्रीमहाभारतव्याख्यापामर्द्धमिथकृतापाक्षयोगपर्वणि
 अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

[सर्व०] पराभविष्यन्ति मरिष्यन्ति भविष्यन्ति जी-
 विष्यन्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वज्ञनापापवृत्तदीकाया-
 - मष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

एकान्विंशदधिकशततमोऽध्यायः १२९.

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनमउनेतुं गान्धार्धानंनमः ॥ १ ॥ गान्धारां धृतराष्ट्रम विदुष्य पुनः मयां प्रवेक्षितान् प्रशय पण्डनेनो
गान्धार्यदानोपदेशः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
विदुरं सर्ववर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
गच्छ तात महाप्राज्ञं गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तथा सार्धमनुनेभ्यामि दुर्मतिम् ॥ २ ॥
यदि साऽपि दुरात्मानं शमयेद्दृष्ट्वाचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेय वचने वयम् ॥ ३ ॥
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्युद्धेदुःसहायस्य शमार्थं ध्रुवतो वचः ॥ ४ ॥
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महन् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवद्व्ययम् ॥ ५ ॥
राजस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरान्मा शासनातिगः ।
पेश्वर्यलोभादेश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७ ॥
अशिष्टवदमयांद्ः पापैः सह दुरात्मवान् ।
सभाया निर्गतो भूदो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच—

सा भर्तृवचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।
अन्विञ्जती महच्छेषो गान्धारीं वास्यमव्रवीत् ॥ ९ ॥
गान्धार्युवाच—
आनायय सुतं विप्रं राज्यक्रामुरुमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शस्यं धर्मार्यलोपिना ॥ १० ॥
आप्तुमाप्तं तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।
त्वं येवात्र भृशं गर्वां धृतराष्ट्र सुतप्रियः ॥ ११ ॥
यो जानन्यापतामस्य तत्प्रब्रामनुवर्तसे ।
स एष काममनुभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थिनः ॥ १२ ॥
अश्रमयोज्य त्वया राजन्निनिवर्तयितुं वन्यात् ।

[नील०] दृष्ट्वात्वेति ॥ १ ॥ चिरगत्राय योग-
क्षेमवन् वदुःकालमशात्रस्य सुगम्य प्राप्तिः प्राप्तस्य संरक्षणं
च निर्वहेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ आनयां परिणामे ॥ १९ ॥
अपचितिः पूजा ॥ २१ ॥ दीर्घमन्तरं चिरकालम् ॥ २३ ॥

राष्ट्रवदाने मूढस्य बालिमम्य दृगन्मनः ॥ १३ ॥
दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते फल्म् ।
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत मदीपतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां मसद्विष्यन्ति शत्रवः ॥ १४ ॥
या हि शक्या महाराज साम्ना भेदेन वा पुनः ।
निन्तर्तुभाषदः स्वेषु दण्डे कस्तत्र पानयेत् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच—

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
मातुश्च वचनात्सत्ता सभां प्रावेक्षयत्पुनः ॥ १६ ॥
स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविशेश पुनः सभाम् ।
अभिताम्रेक्षणः क्रोधाग्निःश्वसन्निव पनगः ॥ १७ ॥
तं मत्रिष्टमभिषेक्ष्य पुत्रमुत्पथयाम्भितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी शमार्थं वाजयमवर्तवान् ॥ १८ ॥
दुर्योधन निवापेदं वचनं मम पुत्रकः ।
हितं ते सानुवन्त्यस्य तथाऽऽप्यत्वां मुनोदयम् ॥ १९ ॥
दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ॥ २० ॥
भीष्मस्य तु पितुर्थेव मम चापचितिः कृता ।
भनेष्ट्राणमुत्खानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २१ ॥
नहि गज्यं महाप्राज्ञं स्वंन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं चापि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२ ॥
न शक्येन्द्रियो राज्यमश्रीयादीर्घमन्तरम् ।
विजितात्मा तु मेरात्री स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३ ॥
कामक्रोधो हि पुष्पमयेभ्यो व्यपरुषतः ।
तौ तु शत्रू विनिर्जिन्य राजा विजयते मदीम् ॥ २४ ॥
लोकेश्वरमभुत्वं हि महदेतदुरात्मभिः ।
राज्यं नामेप्सिनं स्थानं न शक्यमभिरक्षितम् ॥ २५ ॥
इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुनिपच्छेदर्थं रमयोः ।
इन्द्रियनिर्घर्षेनुर्द्धिर्वर्भनेऽग्निरिपेन्मनः ॥ २६ ॥

महद्राज्यम् । महद्राज्यिगालयोरिति विधः ॥ २६ ॥

[अर्जु०] प्रहास्यति परित्यक्षति ॥ ७ ॥ प्रमद्विष्यन्ति
मर्षयित्वन्ति ॥ १४ ॥ अपचितिः पूजा ॥ २१ ॥ दीर्घमन्तरं
दीर्घकालम् ॥ २३ ॥ महत् महत्फलम् ॥ २५ ॥ महद्

अविद्येयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविद्येया इवादान्ता ह्याः पथि कुसारथिम् ॥२७॥
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अमित्रान्वाञ्जितामात्यः सोऽवगः परिहीयते ॥२८॥
 आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ।
 ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोयं विजिगीषते ॥ २९ ॥
 वद्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते ॥ ३० ॥
 क्षुद्राक्षेणेव जालेन इषावपिहितानुभौ ।
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥३१॥
 याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्य पिद्भुर्मुखम् ।
 विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥३२॥
 कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
 सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३३ ॥
 सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
 ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विपतां च पराभवम् ॥ ३४ ॥
 कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
 स्पेष्टु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥३५॥
 एकीभूतमहाप्राज्ञः शूरैररिनिर्वहणः ।
 पाण्डवैः पृथिवीं तान भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥३६॥
 यथा भीष्मः शान्तनयो द्रोणश्चापि महास्यः ।

राज्यम् । महद्राज्यविनालथोरिति नानार्थक्रोपः ॥ २६ ॥

[सत्यं] दीर्घमन्तरं दीर्घकालम् ॥ २३ ॥ महद्राजं महद्राज्यविनालथोरिति नानार्थः ॥ २५ ॥

[लक्ष्म] तपायत्यां सुगोदयमित्यत्र आयत्यां दीर्घ-
 काले मति उपभुङ्गतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

[नील] अविद्येयानि अजमीकृतानि व्यापादयितुं
 ह्यनुम् ॥२७॥ क्षुद्राक्षेण मृदमन्दित्रेण ॥३१॥ अनुपरागस्य
 अनागतपरावापि कामक्रोधौ स्वर्गनिगोपवक्तित्यर्थः ॥३२॥
 अभिजायते जालीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यः कामेन अभिभूतः
 क्रोधाद्वा अभिभूतः मिथ्या कष्टेन वाऽभिभूतः प्रतिपद्यते
 ईप्सितार्थं दीनं तस्य सहाया न भवन्तीत्यर्थः ॥३५॥ अंशः
 भागः ॥ ३६ ॥ निवारः अवारः समाः वर्षाणि ॥४७॥

[भर्तुं] अविद्येयानि जनावभानि । भीमानि अयं-
 वराणि । ध्यात्वाऽपि मां विदुम् वाऽऽ समर्थाणि ॥२७॥
 देवदेव इन्द्रदेवेभ्योऽनेन देवाः साधुं मेन रूप्येन विदी-
 दन् इति देवास्त्य इन्द्रिन्द्रवयः । देवापेन समन्वितेन,
 देवदेवेभ्योऽपि दत्तवैश्वानरिणे विदुम् । अयं योऽ-

आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३७ ॥
 प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
 प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३८ ॥
 सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
 प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३९ ॥
 न युद्धे तात कल्याणं न धर्माधीं कृतः सुखम् ।
 न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥४०॥
 भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते वाहिकेन च ।
 दत्तोऽशः पाण्डुपुत्राणां मेदाद्धीतैररिन्दम् ॥ ४१ ॥
 तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
 यद्भुङ्क्षे पृथिवीं कृतां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४२ ॥
 प्रपच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम् ।
 यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्थं प्रदीयताम् ॥४३॥
 अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
 सुहृदां वचने तिष्ठन् यथाः प्राप्स्यसि भारत ॥४४॥
 श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तेषुद्भिर्मद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
 पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४५ ॥
 निगृह्य सुहृदां मनुं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
 स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६ ॥
 अलमङ्ग निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
 शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४७ ॥

क्षेमौ पुरुषगुणो वा ॥ २९ ॥ विकारिषु निरुद्धकारिषु

॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षेणेति क्षुद्रगवाक्षेण शरीरमेव क्षुद्राक्ष-
 जालस्थानीयम् ॥ ३१ ॥ याभ्यां कामक्रोधाभ्यां स्वर्गातुः

स्वर्गं गतस्य स्वर्गस्य च स्वर्गं द्वारं अपिद्भुः छादितवन्तः ।
 देवाः इन्द्रियाणि । विभ्रत इत्यादि वर्धितौ कामक्रोधौ

विभ्रतः पुंसः अपिद्भुस्त्वित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ अभिजायते
 अणितितिष्ठति ॥ ३३ ॥ अंशो भागः ॥ ४१ ॥ निवारः

तिरस्कृतः । त्रयोदशसमाः कृतः अलमत्यर्थम् । एतेनाह
 एव दिवसेन शमयैनमित्यन्वयः । समेधितं संवर्धितम् ॥४७॥

[सत्यं] देगरूपेण देगरूपं न्यायः स्वोपिवा-
 धनः देगरूपं यथोचितमिति धोः ॥ २९ ॥ स्वर्गातुः

स्वर्गान्तुः कामक्रोधौ वर्धितौ स्वर्गत्यापि स्वर्गं विद्भुः
 ॥ ३२ ॥ महीमभि महाः सर्वतो जायते भवति ॥३३॥

अलमङ्गिति त्रयोदशसमा व्याप्य कृतोऽयं निवारः परिम-
 न्तेनां महत्प्रतिपद्यमयवर्मावासा वर्यवयः (?) ॥ ४० ॥

[लक्ष्म] क्षुद्राक्षेण जालेनेत्यत्र क्षुद्रमन्दीकृतानि

न चैष शक्तः पार्यानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि ।
 सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४८ ॥
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने घनञ्जये ।
 धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः भजा ध्रुवम् ॥ ४९ ॥
 अमर्षवशमापन्नो मा कुर्वंस्तात जीयनः ।
 एषा हि पृथिवी कृत्वा मागमस्त्वृते वधम् ॥ ५० ॥
 यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।

योत्स्यन्ते सर्वशक्चेति नैतद्योपपद्यते ॥ ५१ ॥
 समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि त्रिदितात्मनाम् ।
 पाण्डवेष्वथ युष्मानु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२ ॥
 गजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
 न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुर्दाक्षितुम् ॥ ५३ ॥
 न व्योभादर्थसंपत्तिरराणापिह दृश्यते ।
 तदलं नात लोभेन प्रज्ञाम्य भरतर्षभ ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३०

मातृवाक्यमनादृत्य पुनः समानो निष्क्रम्य दुःशासनारिभिः कृष्णवन्दनं मन्त्रनानाम्य दुर्योधनस्याभिप्रायमिद्विनेन शाल्वा
 सात्यकिना हनवर्मणे सभाद्वारप्रवेशाय सेनायोजनमादिश्व कृष्णं प्रति तेषामभिप्रायमुक्त्वा स्मितपूर्वं घ्नराष्ट्रदुराभ्यां तन्प्रथ-
 मम् ॥ १ ॥ विदुरेण घ्नराष्ट्र पुत्राग्ने परीतकाळा इत्युक्ते कृष्णेन दुर्योधनारिभिः स्वनिग्रहणं म्येन वा तत्रिग्रहणं यस्यासद्वृत्तान्ती-
 हीति सर्वेषु शृण्वत्स घ्नराष्ट्रार्थेनम् ॥ २ ॥ घ्नराष्ट्रेण पुनदुर्योधनं सातुर्न सहाभास्यं च सभामानापर बहु गर्हयित्वा कृष्णपर्वणत्या-
 शक्यत्वप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥ विदुरेणपि कृष्णस्यैवत्त्वप्रतिपादनञ्चैव तथैव प्रतिपादनम् ॥ ४ ॥

निरुत्साहा भविष्यन्ति भयद्रुद्रा इवोरगाः ॥ ६ ॥
 अयं हेपां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
 अस्मिन् गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ॥ ७ ॥
 निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ।
 तस्मादयमिद्वैदं केदावं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥
 क्रोधतो धृतराष्ट्रस्य बद्धा योत्स्यामहे रिपून् ।
 तेषां पापमभिप्रायं पापानां दृष्टचेतसाम् ॥ ९ ॥
 इङ्क्षितजः कविः क्षिप्रमन्वयुद्धयत सात्यकिः ।
 तदर्थमभिनिय्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ॥ १० ॥
 अत्रवीकृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ।
 व्यूहानीकः सभाद्वारमुपनिष्ठस्व दंगितः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तनुं वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।
 पुनः प्रतस्ये संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १ ॥
 ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।
 सौवलेन मताशेषे राजा शकुनिना सह ॥ २ ॥
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ।
 दुःशासनचतुर्यानामिदमासीद्विज्ञेष्टितम् ॥ ३ ॥
 पुराज्यमस्मान् गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
 सहितो घ्नराष्ट्रेण राजा ज्ञान्तनवेन च ॥ ४ ॥
 वयमेव हृषीकेशं निरुद्धाम वलादिव ।
 प्रसव्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोर्चनि यथा ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा गृहीतं वाण्यं पाण्डवा हृतचेतमः ।

मत्स्यगलप्रादिर्गण्डुविशेषो यस्य तन् क्षुद्राक्षमक्षस्य सुद्र-
 त्वात् मत्स्यो जालमेव यथा विजुम्पतः तथेति भावः
 ॥ ३१ ॥ विभ्यतोऽनुपरागाद्येत्यत्र अनुपरागस्य विषयो-
 परागरहितस्य पुनः वर्धितौ स्वविषयाभ्यां वर्धितावपि
 स्वयमेव विभ्यतः भीतौ भवतः ॥ ३२ ॥
 [नील०] यः त्वं पार्यानांमर्थमभीप्ससि स एष त्वं
 न शक्तः तदर्थोपहारायेत्यर्थः नापि सूतपुत्रादयः शक्ताः
 ॥ ४८ ॥ मागमन् मागच्छतु ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैऋतकण्डे महात्मनोऽध्याये
 एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥
 [अर्जु०] माजीयनो माषावय ॥ ५० ॥ उर्दाक्षितुं
 क्रोधादूर्ध्वमीक्षितुम् ॥ ५३ ॥
 इति श्रीमन्म० ध्या० म० सु० एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

[सर्व०] स्थानं देगः । त्रिदितात्मनां विदुषां प्रीति-
 श्रेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीमन्म० ध्या० म० सु० एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

[लक्षा०] अमर्षवशमापन्न इत्यत्र जीयनः जीतन् कुर्मः
 दुरुकुलोत्तरजः पुण्यः अमर्षवशमापन्नः मा भवेत् ॥ ५० ॥
 राजपिण्डभयादित्यत्र राजपिण्डं राजदत्ताग्रम् ॥ ५३ ॥
 इति श्रीम० ध्या० म० सु० एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

[नील०] तस्विति ॥ १ ॥ वैरोर्चनि यत्किम् ॥ ५ ॥
 केदावं यद्वा रिपून्योत्स्यामहे इत्युत्तरस्योक्तैरान्वयः ॥ ८ ॥
 [अर्जु०] अहृतात्मनामवगीहृतात्मनाम् ॥ १ ॥
 दुःशासनश्चतुर्यो येषाम् ॥ ३ ॥ पुत्र प्रथमम् गृह्णाति प्रही-
 त्यगि ॥ ४ ॥ इन्द्रो विद्युद्गारा ॥ ५ ॥ शर्म सुगर्हेतुः ।

अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वमहरणानि च ।
 नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वाः ॥११॥
 नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
 प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्षिणः ॥१२॥
 रोषरूपेषु च तथा मूर्धस्येव मरीचयः ।
 तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥१३॥
 न्यर्मालयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ।
 क्रुने द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ॥१४॥
 संजयं च महाभागमूर्षींश्चैव तपोधनान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यं चक्षुर्जनादनः ॥१५॥
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।
 देवदुन्दुभयो नेदुः पुण्यवर्षे पपात च ॥१६॥
 धृतराष्ट्र उवाच—
 त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हितः ।
 तस्मात्त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥१७॥
 भ्रन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः ।
 भवन्तं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ॥१८॥
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनादनः ।

[नील०] महामतिं धृतराष्ट्रम् ॥ १४ ॥ अदृश्यमाने
 दर्शयति शेषः ॥ १५ ॥

१२ म. वि. न. । १५ म. कर्षायावे । १७-२१ म. न छन्दः । २२ म.
 मयाभ्यां धुषुषु । २३ म. महामतिं दर्शयति न विदुरः । २५ म.

अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ॥ १९ ॥
 तत्राद्भुतं महाराज धृतराष्ट्रश्च चक्षुषी ।
 लब्धवान्वासुदेवाच्च विश्वरूपदिदृक्षया ॥ २० ॥
 लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ।
 विस्मिता ऋषिभिः सार्वं तुष्टुवर्षुमुद्दमम् ॥ २१ ॥
 चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
 विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ २२ ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
 तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दमः ॥ २३ ॥
 ततः सात्यकिपादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
 ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥
 ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
 तस्मिन्कोलाहले दृत्ते तद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥
 तं मस्थितमभिमेष्य कौरवाः सह राजभिः ।
 अनुजग्युर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ २६ ॥
 अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्गजमण्डलम् ।
 निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २७ ॥

[अर्जु०] नस्ततो नासिकारन्वतः आर्षतकारः ।
 ऋषियो जालाः ॥ १२ ॥ आत्मानं रूपम् ॥ १३ ॥

१२ ते गणेशदसः । म. तददृश्यन्तुवदा । २३ म. नाप्यत्रा । २७ म.
 तत्राद्यं दे ।

ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयज्ञेन माधवम् ।
 ग्रहीतुं नाशकञ्चैतं तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४२ ॥
 प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
 ग्रहीतुं नाशकृत्त्र तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४३ ॥
 अनेकयुगवर्षाद्युर्निहत्य नरकं मृधे ।
 नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ॥ ४४ ॥
 निर्मोचने पदसहस्राः पार्श्वैर्द्धा महासुराः ।
 ग्रहीतुं नागकञ्चैतं तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४५ ॥
 अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ।
 गोवर्धनो धारितश्च गजार्धे भरतर्षभ ॥ ४६ ॥
 अरिष्टो धेनुकश्चैव चापूरश्च महाबलः ।
 अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४७ ॥

जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
 बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषुदिताः ॥ ४८ ॥
 वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चाभितोजसा ।
 पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४९ ॥
 एकार्णवे च स्वपता निहतो मधुकैटभो ।
 जन्मान्तरमुपागम्य ह्यग्नीवस्तथा हतः ॥ ५० ॥
 अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
 यद्यद्रिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्रतः ॥ ५१ ॥
 तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
 आग्नीषिपमिदं क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् ॥ ५२ ॥
 प्रथर्षयन्महावान् कृष्णमक्रिष्टकारिणम् ।
 पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३१

दुर्योधनादीन्भीषयितुं हरसभायां भगवता विशम्भं प्रदर्श्य ततः प्रस्थानम् ॥ १ ॥ भगवत्प्रसादाद्दृष्टव्यदृष्टया तत्परवता धृतराष्ट्रेण भगवते श्रमनिच्छतोऽप्यात्मनः पुण्येष्वाग्निहोत्रं भगवता सम्यग् तत्तद्व्यापनं च ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा ।
 दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभापत वीर्यवान् ॥ १ ॥
 एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
 परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥
 इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्यरुष्टृष्णयः ।
 इहादित्याश्च स्त्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
 तस्य संसम्यतः शौरैर्विद्युद्रुपा महात्मनः ॥ ४ ॥
 अहृष्टमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्षिणः ।
 अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो स्त्री वसति चाभवत् ॥ ५ ॥

लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ।
 आदित्याश्चैव साध्याश्च वसतोऽप्याश्विनावपि ॥ ६ ॥
 मरुतश्च संहन्द्रेण विधेदेवास्तथैव च ।
 बभूवुश्चैकरूपाणि यज्ञगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ७ ॥
 मादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनञ्जयो ।
 दक्षिणेऽवार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ८ ॥
 भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्टतः ।
 अन्यका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ९ ॥
 अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
 गङ्गचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ १० ॥

प्रसन्न हृष्टेनाभिभूय इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अनु असुगताः ॥ २० ॥ त्वाटशक इति दुरितसत्तथैव कः । कुलपांसनः कूलदूषणः ॥ ३५ ॥ सौमद्वारे सौमं पुरम् ॥ ४१ ॥
 [नील०] निर्मोचने नगरविशेषे ॥ ४५ ॥
 इति वयो० वैश० भा० मा० विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥
 [अञ्ज०] निर्मोचने पुरे । जरासन्धो भीमद्वारा बाणो बाहुच्छेदनाद्धतप्रायः । परं वा बाणरक्षिणः ॥ ४८ ॥
 स्वपता शयानेन जन्मान्तरे ॥ ५० ॥
 इति भीम० महर्षिभिः सुप्तो विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

[लक्षा०] उद्धर्षयन् महानाहुमित्यत्र उरुवैग धर्षयन्निति पदच्छेदः ॥ ५३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजर्षिपट्टश्रुतकारे विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥
 [नील०] विदुरेणेति ॥ १ ॥
 [अञ्ज०] शत्रुपूगहा शत्रुसमूहहन्ता ॥ १ ॥ धन्वी गृहीतवायः । हली गृहीतहलः ॥ ८ ॥

१ म. पतीरहा । म. प्रथमतराम्-यस यस परयति कलप्यत्र धनुर्धर पाण्डवमथ्यमं रणे । गदा प्रहस्तं भवते बुधेर्दं तदा तदा दास्यामि लक्ष्मिदि-
 षपो. ४८

नील. इन्द्रोक्तम् । ४ म. विदुर् । ५ म. तथा । १० म. आदिर्षिभू ।

यावदाख्याम्यहं चैतत् कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
 स प्रविश्य सभां वीरः सिंहे गिरिगुहामिव ॥ १२ ॥
 आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ।
 धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ॥ १३ ॥
 तेषामेतमभिप्रायमाचक्षते स्मयन्निव ।
 धर्मादर्थाच्च कामाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ॥ १४ ॥
 मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ।
 पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ॥ १५ ॥
 धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ।
 इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघ्रसन्त्यल्पचेतसः ॥ १६ ॥
 पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ।
 सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ॥ १७ ॥
 धृतराष्ट्रं महाबाहुमन्त्रवीक्षुस्तसंसदि ।
 राजन् परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परन्तप ॥ १८ ॥
 अशक्यमयशस्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः ।
 इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ॥ १९ ॥
 निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ।
 इमं पुरुषसार्दूलमप्रभृष्यं दुरासदम् ॥ २० ॥
 आसाद्य न भविष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ।
 अयमिच्छन् हि तान्सर्वान्युध्यमानान् जनार्दनः २१
 सिंहे नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ।
 न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन ॥ २२ ॥
 न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ।
 विदुरं णैवमुक्ते तु केनयो वाक्यमन्ववीत् ॥ २३ ॥
 धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां मृष्यतां मियः ।
 राजन्नेने यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीषुरो जसा ॥ २४ ॥
 एते वा मामहं चैनाननुजानीहि पार्थिव ।
 एतान् हि सर्वान्संरब्धाश्चिन्तुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥
 न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ।
 पाण्डवाप्यं हि लुभ्यन्तः स्वार्थान् हास्यन्ति ते मुताः २६
 एते चन्देयमिच्छन्ति कृतशर्यां युधिष्ठिरः ।
 अथय द्यहमेनांथ ये चैनाननु भारत ॥ २७ ॥

अथमे धेष्टे ॥ ७ ॥ मोशयो निषयं कुर्वतो जनादरं पृष्टी
 ॥ ९ ॥ वविः पठित्तः ॥ १० ॥

[अर्हो ०] कर्म दूतनिगृह्णाम् ॥ १४ ॥ विकुर्यते विचारं
 काष्ठराज्यं कुर्वते ॥ १५ ॥ अतश्च न च कर्तुं शक्यम्
 ॥ १९ ॥ वाक्यस्युत्तं विजुं प्रिविचममित्यर्थः ॥ २० ॥ न

निगृह्य राजन्यार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ।
 इदं तु न प्रवर्तयं निन्दितं कर्म भारत ॥ २८ ॥
 सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापवृद्धिजम् ।
 एष दुर्योधनो राजन् यथेच्छति तथाञ्जु तत् ॥ २९ ॥
 अहं तु सर्वोस्तनयाननुजानामि ते नृप ।
 एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३० ॥
 सहमित्त्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ।
 शक्रुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ३१ ॥
 ततो दुर्योधनं क्षता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
 अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२ ॥
 अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चापि संष्टम् ॥ ३३ ॥
 नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
 पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४ ॥
 अशक्यमयशस्यं च सन्निधौ विगर्हितम् ।
 यथा त्वादृशको मूढो व्ययस्येत् कुलपांसनः ॥ ३५ ॥
 त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रभृष्यं दुरासदम् ।
 पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६ ॥
 यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
 तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमतं यथा ॥ ३७ ॥
 देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ।
 न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुद्धयसि केशवम् ॥ ३८ ॥
 दुर्याधः पाणिना वायुर्दुस्सर्षः पाणिना शशी ।
 दुर्धरा पृथिवी मूर्धा दुर्याधः केशवो बलात् ॥ ३९ ॥
 इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिप्रेत्य धार्तराष्ट्रमपरेणाम् ॥ ४० ॥
 विदुर उवाच—
 दुर्योधन निवोपेदं वचनं मम सांप्रतम् ।
 सोभद्गारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
 तिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१ ॥

भविष्यन्ति मरिष्यन्ति ॥ २१ ॥ पाण्डवाप्यं पाण्डवभ्यं
 लुभ्यन्तः लोभं कुर्वन्तः ॥ २६ ॥ इदं तु कर्म कर्तुमितिर्नयः
 ॥ २८ ॥ पन्थानमवतारयितुं सत्ये निवेशयितुम् ॥ ३१ ॥
 [अर्हो ०] नपावाप्यं न च प्राप्यम् ॥ १५ ॥ [अर्थ
 राशयं दानव्यमिति] काममशुभ्यां न-पुः प्रोचः ॥ १९ ॥

ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
 ग्रहीतुं नाशकचैत्रं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४२ ॥
 प्राङ्ग्योतिपगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
 ग्रहीतुं नाशकचत्रं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४३ ॥
 अनेकयुगवर्षाद्युर्निहत्य नरकं मृषे ।
 नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ॥ ४४ ॥
 निर्मोचने पदसहस्राः पार्श्वद्वया महासुराः ।
 ग्रहीतुं नाशकचैत्रं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४५ ॥
 अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ।
 गोवर्धनो धारितश्च गवार्थं भरतर्षभ ॥ ४६ ॥
 अरिष्टो घेतुर्नृथं चापूरुथं महाबलः ।
 अश्वराजश्च निहतः कंसधारिष्ठाचरन् ॥ ४७ ॥

जरासंधश्च बक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
 बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निपूदिताः ॥ ४८ ॥
 बरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामिनोजस ।
 पारिजातं च हस्ता जितः साक्षाच्छत्रपतिः ॥ ४९ ॥
 एकाण्ये च स्वपता निहतो मयुर्कटभो ।
 जन्मान्तरमुपागम्य ह्यर्षावस्तथा हतः ॥ ५० ॥
 अयं कर्ता न क्रियते कागणं चापि पौरुषे ।
 यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्क्षुर्यादयन्नतः ॥ ५१ ॥
 तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममभ्युत्तम् ।
 आशीविषमिव कुट्टं तेजोराशिमनिन्दितम् ॥ ५२ ॥
 प्रथयन्महाबाहुं कृष्णमङ्घ्रिकारिणम् ।
 पतद्गोशिमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३१

दूर्वायनादीन्भीषणितुं इरसभायां भगवता विशम्भं प्रदश्ये ततः प्रन्थानम् ॥ १ ॥ भगवत्प्रमादाद्गन्धर्विष्यदृष्टया तन्परश्वता
 धनराष्ट्रेण भगवते शममिच्छन्तोऽप्यात्मनः पुत्रेष्वनीघन्वरपत्नं भगवता सम्भ्युज्ज तत्कल्याणं च ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

विदुरेणैवमुक्तस्तु केगवः शत्रुपूगहा ।
 दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभापत वीर्यवान् ॥ १ ॥
 एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोजन ।
 परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥
 इदंैव पाण्डवाः सर्वे तयैवान्यकृष्णयः ।
 इहादित्याश्च छ्दाश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३ ॥
 एवमुत्त्वा जहासोचैः केगवः परवीरहा ।
 तस्य संस्मयतः शौरैर्विशुद्रा महात्मनः ॥ ४ ॥
 अहृष्टमात्रास्त्रिदशा मुमुक्षुः पावकाचिपः ।
 अस्य ब्रह्मा ललाटस्यो ह्यो वक्षसि चाभवत् ॥ ५ ॥

लोकपाला भुजेऽप्यासन्नगिरास्यादजायत ।
 आदित्याश्चैव साध्याश्च दसवोऽप्याश्विनावपि ॥ ६ ॥
 मरुतश्च सहेंद्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
 बभूवुश्चैरुपाणि यज्ञगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ७ ॥
 प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संरुपणधनञ्जयो ।
 दक्षिणेऽप्यार्जुनो घन्वी ह्यनी रामश्च सत्यतः ॥ ८ ॥
 भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्टनः ।
 अन्धका वृष्णयश्चैव मयुभ्रप्रमुखास्ततः ॥ ९ ॥
 अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
 शह्वचक्रगदागक्तिगार्होत्तान्दलनन्दकाः ॥ १० ॥

प्रसह्य हृटेनाभिभूय इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अतु अनुगताः
 ॥ २७ ॥ त्वाटशक इति कुसितार्थे कः । कुल्यांसनः
 कूलदूषणः ॥ ३५ ॥ सीमद्भारं सीमं पुरम् ॥ ४१ ॥
 [नील०] निर्मोचने नगरविशेषे ॥ ४५ ॥
 इति श्रयो० भैड० भा० भा० विश्वरूपिकचतनमोऽध्यायः ॥ १३० ॥
 [अर्जु०] निर्मोचने पुत्रे । जरासन्धो भीमद्वारा
 याणो बाहुच्छेदनाद्दत्तप्रायः । परे वा बाणारक्षिणः ॥ ४८ ॥
 स्वपता शयानेन जन्मान्तरे ॥ ५० ॥
 इति श्रीम० मत्स्यनि० ध्रुयो० त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

[लक्ष्मा०] उद्धर्षयन् महाबाहुमित्यत्र उद्धर्षेण धर्ष-
 यन्निति पदच्छेदः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कारिराजर्षाणां त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

[नील०] विदुरेणेति ॥ १ ॥

[अर्जु०] शत्रुपूगहा शत्रुसमूहहन्ता ॥ १ ॥ घन्वी

गृहीतचापः । हली गृहीतहृष्टः ॥ ८ ॥

१ म. परतीरु । म. प्रथमशत्रु-यद्य एव परश्वति कनक्षेत्रं भुवुर्
 पाण्डवजन्यमं ऐ । गज प्रहस्तं अनेन बुधेः तदा कदा कालेने उक्तिरे-
 वपो. ४८

नीम् । इत्येवम् । ४ म. निट् । ५ म. तथा । १० म. कारिणः ।

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिता ।
 हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २८ ॥
 मूपस्करेण शुभ्रेण वैयात्रेण वरुथिना ।
 शैन्धुसुर्माचयुक्तेन प्रत्यङ्मयत दारुकः ॥ २९ ॥
 तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
 वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः समहृद्यत ॥३०॥
 उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तपरिन्द्रमम् ।
 धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवान्यभाषत ॥ ३१ ॥
 यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्दन ।
 प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्षण ॥ ३२ ॥
 कुरूणां धामपिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
 विदित्वैतामवस्थां मे नाभिःशङ्कितुमर्हसि ॥ ३३ ॥
 न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।
 ज्ञातमेव हितं वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥
 जानन्ति कुरवः सर्वे राजानथैव पार्थिवाः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

त्रात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३२

दृष्ट्वापुद्गतेन भगवता नभ्यं सभाश्रतान्तकथनम् ॥ १ ॥ तथा नं प्रति युधिष्ठिराय ध्वित्रिविचिताचारचरणमर्पणम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

प्रविश्याय शृङ्गं तस्याश्चरणावभिवाच्य च ।
 आचरुषौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १ ॥
 वासुदेव उवाच—
 उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहैतुकम् ।
 कृपिभिर्धैव च मया न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥
 काल्यपक्रमिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् ।
 आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३ ॥

[नील०] वरुथिना रथगुप्तिता ॥ २९ ॥ मन्दो सुयोधनः ॥ ३० ॥ किङ्किणीकं धृतराष्ट्रिकाजालं तद्गता किङ्किणीकिता ॥ ४१ ॥

इति धीनेद० बयो० भारत० एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३१॥

[अर्जु०] लघुना ग्रीत्रेण ॥२८॥ मूपस्करेण शोभना- भवनेन वैयात्रेण ध्यायचर्माश्रुतेन वरुथिना गुप्तिता ॥ २९ ॥ यावद्बलं नैते मामनुवर्तन्त इत्यर्थः ॥३२॥ महदा- वाहुः कृष्णः ॥ ३६ ॥

इति श्रीम० महो० धयो० एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३१॥

३३ म. अमनरां-विप्रीती ये किन् प्रवेष्टव्यं मम । श्रीनेशनय पाशोते मन्वजजपराणी । इत्येति ॥ ३९ म. पुत्रपर्व ॥ ४१ म. पश्यत

जमे प्रयतमानं मां सर्वयज्ञेन माधव ॥ ३५ ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ।
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षचारं वारिकं कृपम् ॥३६॥
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
 यथा चाग्निष्टवन्मन्दो रोपादयः समुत्थितः ॥ ३७ ॥
 यदत्यन्तगमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 आपृच्छे भवतः सर्वान् गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥३८॥
 आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभ ।
 अनुजमुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ वारिकः ।
 अश्वत्थामा विकर्णथ युपुस्तुथ महारथः ॥ ४० ॥
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिता ।
 कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वसारं स पितृप्ययौ ॥ ४१ ॥

किं वान्याः पाण्डवेयाम्ने भवत्या वचनान्मया ।
 तद्गृहि त्वं महाभाजे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४ ॥

कुन्तपुत्राच—

द्यूाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक दृष्ट्या कृष्याः ॥ ५ ॥
 श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपथितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवकमीवते ॥ ६ ॥

[लक्ष्म०] यावद्बलं मे पुत्रेषुत्थ्वत्र धामपिच्छन्तं मे पुत्रेषु यावद्बलं यथागतिः यतमानं मां पश्यमीनि संन्यः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिजानर्षादृष्टत्वाध्याकारे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

[नील०] प्रविशेति ॥ १ ॥ भूयांश्च श्रुत्वापालतमो धर्मः ॥ ५ ॥ श्रोत्रियस्य वेदाध्यायिनः । मन्दकस्य अर्थ- ज्ञानशून्यस्य । अनुवाक्येन अत्यन्तं वेदाश्यागृह्या । हृत्वा नष्टा ॥ ६ ॥

नवाप्यदौ शृङ्गं विष्टवः । मन्दकः ॥ १३१ ॥ ६ म. बुद्धिर्धर्मो नवार्थवर्धनी ।

अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ॥७॥
 क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
 शृणु चात्रोपमामेकां या दृष्टेभ्यः श्रुता मया ॥ ८ ॥
 मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददत्पृथिवीमिमाम् ।
 पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तदृहीतवान् ॥ ९ ॥
 बाहुवीर्योर्जितं राज्यमश्रीयामिति कामये ।
 ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ १० ॥
 मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासदुधराम् ।
 बाहुवीर्योर्जितां सम्यक् सत्रधर्ममुव्रततः ॥ ११ ॥
 यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विन्देत भारत ॥ १२ ॥
 राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
 स चेद्धर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १३ ॥
 दण्डनीतिश्च धर्मोभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
 प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मोभ्यश्च यच्छति ॥ १४ ॥
 दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कात्स्न्येन वर्तते ।
 तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १५ ॥
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
 इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १६ ॥
 राजा कृतयुगस्य त्रेताया द्वापरस्य च ।

युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७ ॥
 कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्रुते ।
 त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्रुते ॥ १८ ॥
 प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्रुते ।
 कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्रुते ॥ १९ ॥
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 राजदोषेण हि जगत्पृथग्यते जगतः स च ॥ २० ॥
 राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
 नैतद्राजर्षिष्वृचं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१ ॥
 न हि वैकल्प्यसंसृष्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः ।
 प्रजापालनसंभूतं फलं किंचन लब्धवान् ॥ २२ ॥
 न श्वेतामाशिषं पाण्डुरं चाहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यथा चरसि मेधया ॥ २३ ॥
 यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रज्ञासंतानमेव च ।
 माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २४ ॥
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं दद्युर्मानुषदेवताः ।
 दीर्घेपायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥
 पुत्रेष्वामाशासते नित्यं पितरो देवतानि च ।
 दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ॥ २६ ॥
 एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
 ते तु वैद्याः कुले जाता अट्टन्या तात पीडिताः ॥ २७ ॥

[अर्जु०] श्रोत्रियस्य छन्दोमात्राद्येतुः मन्दकस्य ख-
 ल्पमनेः अनुवाको पाचकः शन्द इति यावत् ॥ ६ ॥

[शर्प०] अनुवाको यजुर्वेदाध्यायः ॥ ६ ॥

[लक्ष्म०] अनुवायहता युक्तिरित्यत्र अनुवाको धर्म-
 पाण्डस्यसूक्तपाक्यम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाभारते श्लोकपरमणि यादित्यजितधर्मरत्नप्रभाकरे
 द्वारिभिरुपदिशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

[नील०] दण्डनीतिः स्वामिना प्रयुजेति संवन्धः
 धर्मोभ्यः धर्मार्थं नियच्छति नियन्त्रं करोति दण्डनीतिरेव
 ॥ १४ ॥ राजा धर्ममधर्मं वा प्रवर्तयन् दृक्त्रेतादियुग-
 रूपस्य कालस्य कारणम् । एवं च सर्वेभिरुपदिशते कालं धर्म-
 दिनागणन्याद्युगचतुष्टयमानीनि भावः ॥ १६ ॥ जगतः
 दोषेण स च राजा शृष्टयते ॥ २० ॥ फलं न लब्धया-
 न्प्रानशान् अर्गोति नैवः ॥ २२ ॥ नित्यमिति मानुषाश्च
 देवताश्च सम्यगाराधिताः स यः इह लोके आयुषादीनि
 परमोत्कृष्टानि स्वर्गादीनि सत्त्वानि च दद्युः ॥ २५ ॥

एतत् मद्भाकर्यं धर्मं धर्मयुक्तमधर्मं वा जन्मनैव खभावत
 एव अभ्यजायथाः जमिजानीपे हेच्छण । ते तु पाण्डवास्तु
 वैद्याः विद्यावन्तः ॥ २७ ॥

[अर्जु०] अंगं हे उरतः उरसः ॥ ७ ॥
 क्रूराय हिंसात्मकाय ॥ ८ ॥ वैश्रवणः शुषेः ।
 तस्य राजराजद्वारा राज्यदाने प्रभुत्वम् ॥ ९ ॥
 अत्यन्तमश्रुयम् ॥ १८ ॥ यथाभागं पुण्यपापे सम-
 भागे ॥ १९ ॥ जगतो दोषेणैवमुपाश्रुते ॥ २० ॥
 वैष्टन्यम् परदुःखैर्विष्टनता । आनृशंस्यमहिंसा ।
 दुष्टसमनाभावेन प्रजापालनस्य तस्मिन्सत्त्वमारात् ॥ २२ ॥
 मेधा भूतधा दोषैर्यथः (?) ॥ २३ ॥ स्वाहा
 देवं स्वधा विष्ट्यं वेदुर्देवतान्तः ते मानुषा एव
 देवाः सम्यक् आराधिताः मानुषैरितिदोषः ॥ २५ ॥
 धर्ममधर्मं वा अग्निं लक्ष्मीकृत्य अजायथाः जातोऽग्नि
 [सुमत्] ॥ २६ ॥ धैर्याः विना विद्वन्त्यपीयते वेति ।
 अट्टन्या जीवनाभावेन ॥ २७ ॥

[शर्प०] जगतः स च दोषेण शृष्टयते ॥ २० ॥ आनृ-

उचिष्ठ हे कापुरूप मा शेष्वायै पराजितः ।
 अमित्रान्द्रन्द्यन्सर्वाक्षिर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ८ ॥
 सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो भूपिकाञ्जलिः ।
 सुसंतोषः कापुरूपः स्वल्पैरनैव तुष्यति ॥ ९ ॥
 अप्येहेरारुञ्जन्द्रं प्राप्तेव निधनं व्रज ।
 अपि मा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ॥ १० ॥
 अप्यरेः श्येनवन्च्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
 विवदन्वास्यवा तूर्णोऽव्योम्नीवापरिशङ्कितः ॥ ११ ॥
 त्वमेवं भेतवच्छेपे कस्माद्ब्रह्महतो यथा ।
 उचिष्ठ हे कापुरूप मा स्वाप्तीः शत्रुनिर्जितः ॥ १२ ॥

नं बाह्यादि ह्रींश्च निरुद्यमं यस्य ॥ ६ ॥ धीमरः ।
 पोष्य आत्मानं माभैस्त्वं प्रतिसंहर ॥ ७ ॥

[लक्षा०] मैवमल्पेन धीमर इत्यत्र अल्पेन भाग्येन
 आत्मानं मा धीमरः । मृच्चरण इति धातो, यद्बुद्धं (?)
 मध्यमपुरूपैकवचनम् ॥ ७ ॥

[नील०] मा शेष्वा निरुद्योगो मा भूः ॥ ८ ॥ परा-
 क्रमेः पराक्रमं कुरु ॥ ९ ॥ विवदन् शत्रुजयार्थमनेकान्
 पक्षानुद्भावयन्वा तूर्णोऽरिशङ्कितं पश्येः यथा व्योम्नि अ-
 परिशङ्कितः शत्रोराधिभ्याऽयमपश्यन् श्येनस्तद्वत् ॥ ११ ॥
 विश्रयस्व ख्यातो भव । मा मध्य इति, सामभेदो जघन्यम-
 ध्यमो दानमधमो नीच उपायः । दण्डस्तूतमः । तत्राद्यत्र-
 यकर्ता मा भूः किंतु गर्जितो दण्डयितैव भवेत्यर्थः
 ऊर्जित इति वा पाठः ॥ १३ ॥ तितुकस्य अलातं यथा
 दिशु स्फुल्लिङ्गान्विक्रियति ज्वलति वदन् ज्वल दीप्यस्व ।
 परंतु तुषामिवदनर्चिर्मा धूमायस्व काकरं खा जिजी-
 विपुरिति पाठान्तरे काकरं खाः काकरमभ्यगारं मा खाः
 मा नाशय । से तु स्थैयं रदनहिंसयो रिति ख्यातेरिदं
 रूपं, काकरद्व इति पाठे काकवत् रक्षति पलायते वा
 काकरद्वः । ररिगतावित्यस्य रूपम् ॥ १४ ॥ मा जनि
 मा हलचर्शं खरः कर्कशः । खरीति पाठे खरत्ववानिति
 स एवायैः मृदुर्देयालु ॥ १५ ॥ आजि संप्रामं सूत्वा-
 ऽभिहृत्य मानुष्यकं मनुष्यस्योचितम् ॥ १६ ॥ प्राणानां
 प्राणाः बलं तत्साध्यानां वार्ध्याणामानंत्यमविच्छेदेन कार्य-
 धारामारमने इत्यर्थः न धनायते धनमात्मनो नेच्छति
 तूर्णां त्यजतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

[अर्थ०] मां शेष्वा मास्वपिहि । निर्मानो निरहंकारः
 ॥ ८ ॥ अप्येहेरारुजन् द्रं प्राप्तेव निधनं व्रज मध्य-
 माणस्त्वमहेः दं प्रामप्याकजन् व्यययन् आशु एव धीम-

मास्तंगमस्त्वं कृपणो विश्रयस्व स्वकर्मणा ।
 मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माऽभ्योभूस्तिष्ठ गर्जितः ॥ १३ ॥
 अलातं तितुकस्येव मृदूर्तमपि हि वदन् ।
 मा तुषामिरियानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः ॥ १४ ॥
 मृदूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ।
 मा ह स्म कस्यचिद्देहे जनि राज्ञः खरो मृदुः ॥ १५ ॥
 कृत्वा मानुष्यकं कर्म सूत्वाऽऽजि यावदुत्तमम् ।
 धर्मस्यानुष्यमामोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १६ ॥
 अलच्छ्वा यदि वा लच्छ्वा नानुशोचति पण्डितः ।
 आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां घनाय ते ॥ १७ ॥

मेव निधनं व्रज ॥ १० ॥ परिक्रमन् परिभ्रमन् तूर्णां
 वा व्योम्नि वा अपरिशङ्कितोऽज्ञातः ॥ ११ ॥ प्रेतवत्
 सूतवत् ॥ १२ ॥ विश्रयस्व विख्यातो भव । मा मध्य इत्यादि
 मध्यमाधमातिनीचेपु याचनां विहाय ऊर्जितस्तिष्ठ ॥ १३ ॥
 अलातमुत्सुकं यथा स्फुल्लिङ्गैर्दिशो व्याप्य ज्वलति तथा
 स्वमपि प्रतापैर्ज्वल । मा तुषामिरियानर्चिर्धूमायस्व जिजी-
 विषुः । काकरद्वान्जिजीविषुः इति च । काकरंकोऽभि-
 स्तस्याकर इत्यर्थः अन्वगारं भारताः भारतादीः दीरित्यस्यापि
 लोपः । तथाच आत्मानं प्रतापागारं मा खादीरित्यर्थः ।
 अथवा काकरद्व इति काकवत् रक्षति ररि गतौ
 धातुरस्वन्(?) यथा काकः करतालिकामात्रेण पलायत इति
 काकरद्व एवं भवान् मा भव । जिजीविषुर्जी-
 वनार्थो ॥ १४ ॥ माहास्मेति राज्ञः कस्य चिद्देहे निरु-
 त्यप्तिः मास्म भूयात् । खरीमृदुः गर्दभीवत् वाचा फर्कशः
 क्रियया मृदुः अथवा कस्यचित् राज्ञो जनिरुत्पत्तिः खरी
 खरैव केवला मा स्मभूयात् किं तु खरसाध्ये खरो मृदु-
 साध्ये मृदुरिति यावत् ॥ १५ ॥ मानुष्यकं मनुष्यजातु-
 चित्तं श्रित्वा सेवित्वा आजि बलं यावदुत्तमम् सफलमु-
 त्तमम् ॥ १६ ॥ आनन्तर्यमनन्तरं कार्यं धनायते धनव-
 दाचरति तूर्णां करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

[सर्व०] तूर्णां विनदन् वा परिशङ्कितो
 विपरिक्रमन् श्येन इवारेः छिद्रं पश्येस्त्वमित्यन्वयः
 ॥ ११ ॥ काकरंखाजिजीविषुः । हे काक काकतुल्यो
 भूत्वा रंज भ्रम रत्तिर्मत्यर्थः ॥ १४ ॥ मा स्म कस्य
 चिद्राज्ञो गेहे खरीमृदुः गर्दभीवनमृदुरकिंचित्करो जनिः
 पुत्रो भूयादित्यर्थोऽयं जायत इति जनिः ॥ १५ ॥ मानु-
 ष्यकं पौरुषं श्रित्वा आश्रित्य यावदुत्तमं यावदिति साक-
 स्येऽन्यथं सर्वेष्वनुत्तमम् प्रशस्तम् ॥ १६ ॥ आनन्तर्यम-
 नन्तरकार्यम् प्राणानां न धनायते । धनवत्तेषु बुद्धिं न
 करोति । प्राणेभ्योऽपि धनमधिकं मन्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उद्गावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
 धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किनिमित्तं हि जीवसि ॥१८॥
 दृष्टापूर्तं हि ते क्लीव कीर्तिथ्य सकला हता ।
 विच्छिन्नं भोगमूलं ते किनिमित्तं हि जीवसि ॥१९॥
 शत्रुनिमज्जता ग्राहो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
 विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विपीदैत्कथंचन ॥ २० ॥
 उद्यम्य ध्रुवस्तुत्पेदाजानेयकृतं स्मरन् ।
 कुरु सत्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ २१ ॥
 उद्गावय कुलं मद्रं त्वत्कृते स्वयमेव हि ।
 यस्य हृत्तं न जलन्ति मानवा महद्भ्रुतम् ॥ २२ ॥
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
 दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यमः ॥ २३ ॥

[लक्ष्ण०] अलातं तिन्दुकस्येवत्यत्र तिन्दुकस्य वृक्षवि-
 शेषस्य 'तुन्दुक' इति अपभ्रंशमाप्ता ॥ १४ ॥

[नील०] ध्रुवां गतिं मरणमप्रत इत्युपहासः वृद्धतः
 कृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ भोगमूलं राज्यं धनं वा ॥ १९ ॥
 निमज्जता प्रपतिष्यता च शत्रुजङ्घायां ग्राहः तेनैव सह
 निमज्जत्यन्तरेत्यर्थः न विपीदैतु निर्यमो न भवेत् ॥ २० ॥
 उद्यम्य उद्यमं कृत्वा धुरं भारमुत्कपेत् उद्यच्छेत् आजानेयाः
 जात्यध्याः तेषां कृतं कर्म युद्धेऽनवसादारूपं स्मरन् विद्धि
 प्राप्नुहि ॥ २१ ॥ त्वत्कृते मममिति संन्यः ॥ २२ ॥
 राशिवर्धनः संख्यापूर्वको न तु प्रयोजनान्तरार्हः ॥ २३ ॥
 मातुः उचारो विष्टा ॥ २४ ॥ कापालीं वृत्तिं मिश्राच-
 यार्थम् ॥ २५ ॥ यमेनममित्रा अभिनन्देयुः तं वन्धुं वान्वयः
 आसद्य न सुखमेवत इति तृतीयश्लोकेन संन्यः ॥ २६ ॥
 अहोलाभकरं अल्पेऽपि लामे अहो लामो जात इति
 विस्मयं कुर्वीणम् ॥ २७ ॥ अहृत्त्या जीवनोपायामावेन
 विपरत्यामः मरिष्यामः ॥ २८ ॥ अवस्तु अमङ्गलमङ्गमेति
 वा पाठः तत्कारिणं निश्चेष्टं कुलं ज्ञातयः वंशः सोम-
 सूर्यादिमूलोत्तिस्थानम् ॥ २९ ॥

[अष्ट०] तद् भावयस्व तन् तस्मान् भावयन् ध्रुवां
 मरणलक्षणाम् ॥ १८ ॥ शत्रुरित्यादि । निमज्जतापि
 जङ्घायां प्रपतिष्यतापि शत्रुमाहा इत्यन्वयः ॥ २० ॥ उद्यम्य
 उद्योगं कृत्वा धुरं भारं आजानेयाः जात्यध्याः तेषां कृतं
 युद्धे अनवसादम् । राशिवर्धनं संख्यादेः पिण्डवर्धनं वा
 ॥ २३ ॥ उचारो विष्टा ॥ २४ ॥ जाल्मी भौर्व्यां जडा-
 महमिति यावत् । कापालीं मिश्राम् ॥ २५ ॥ यमेनम-
 मित्रा अभिनन्देयुरित्यादिविशेषविशिष्टं वन्धुमासाद्य

विद्यायामर्थलामे वा मातुश्चार एव सः ।
 श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमेण वा ॥ २४ ॥
 जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ।
 न त्वेव जाल्मी कापालीं वृत्तिमेपितुमर्हसि ॥ २५ ॥
 नृशंस्यामयशस्यां च दुःखं कापुलुपीचिनाम् ।
 यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ॥ २६ ॥
 लोकस्य समवत्रातं निहीनासनवाससम् ।
 अहोलाभकरं हीनमत्यजीवनमत्यक्षम् ॥ २७ ॥
 नेदंशं वंशुमासाद्य वान्वयः सुखमेवने ।
 अहृत्त्येव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ॥ २८ ॥
 सर्वकारपरसीहोनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ।
 अवस्तुकारिणं सस्तु कुलवंशस्य नाशनम् ॥ २९ ॥

वान्वयो न सुखमभवत् इत्यन्वयः । अहोलाभकरं स्वप्ने
 लामे आश्रयं कुर्वीणम् । अहृत्त्या जीवनाभावेन विप-
 त्यामो विनहृत्स्यामः ॥ २६ ॥ अवस्तुकारिणं कुत्सित-
 क्रियं अकर्मकारिणमिति च पाठे स एवार्थः कुलवंशस्य
 नाशनं कुलमेव वंश इव वंशो वंशकरत्वान् पुनरुत्पन्न-
 भासोऽयमटंकारः ॥ २९ ॥

[सर्व०] युद्धेन धर्ममप्रतः कृत्वा तां ध्रुवा गतिं मरणं
 गच्छ ॥ १८ ॥ निमज्जता प्रपतिष्यता च शत्रुजङ्घायां
 ग्राहः । पातयित्वा समीं स्यातामिति ॥ २० ॥ राशिव-
 र्धनः पङ्क्तिपूर्णाः । प्रयोजनान्तरविरही ॥ २३ ॥ कापालीं
 कृपाटेन मिश्राचयार्थम् ॥ २५ ॥ वं पणं पुरपमभिल्लीकृत्य
 नन्देयुरमित्रास्तमीदृशम् वृशत्वादिविशेषपङ्क्तं वन्धुमा-
 साद्य वान्वयः न सुखमेवत इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ अहोलाभकरं
 अल्पेऽपि लामे अहो लाम इति मन्वमानम् ॥ २७ ॥
 अहृत्त्या जीवनोपायामावेन विपत्स्यामो मरिष्यामः ॥ २८ ॥
 अकर्मकारिणं निश्चेष्टं कुलं कुल्वेनोपशिक्षितो वंशः कुल-
 वंशः तस्य ॥ २९ ॥

[लक्ष्ण०] विपरिच्छिन्नमूलनेत्यत्र विशेषेण परिशि-
 मूलं यस्मान् तं शत्रुणा न विपीदैत् ॥ २० ॥ राशि-
 वर्धनमात्रं स इत्यत्र राशिवर्धनं केवलं राशिभिरभ्रष्टादि-
 भिर्वर्धनसुदूरपूर्णं यस्य स राशिवर्धनमात्रम् ॥ २३ ॥
 मातुरुक्षाय एव स इत्यत्र मूर्त्तं प्रकृत्य उचारावकरं शनलं
 गृहदिव्यमरोक्तः उचारः मूर्त्तम् ॥ २४ ॥ नदेव जाल्मी
 कापालीमित्यत्र निहीनोऽनसदो जाल्म इत्यमरवचनान्
 जाल्मी हीनम्य विद्यानाम् ॥ २५ ॥ अवर्गकारिण-
 मित्यत्र 'अवर्गोऽंशपरिकोऽपरोऽपरापरादन्' इत्यमरः
 अवर्गकारिणमत्रादकारिणम् ॥ २९ ॥

कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ।
 निरमर्षं निरुत्साहं निर्नीर्यमरिन्दनम् ॥ ३० ॥
 मा स्म सीमंतिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
 मा धूमाय ज्वलत्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ॥ ३१ ॥
 ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ।
 एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ॥ ३२ ॥
 क्षमावाञ्छितमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
 संतोषो वै श्रियं हन्ति तथाऽनुक्रोश एव च ॥ ३३ ॥
 अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ।
 एभ्यो निष्कृतिपापेभ्यः प्रमुञ्च्यमानात्मना ॥ ३४ ॥
 आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ।
 परं विपहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३५ ॥
 तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवथ इह जीवति ।
 शूरस्योजितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तचारिणः ॥ ३६ ॥
 दिष्टभावं गतस्यापि विषये मोदते प्रजा ।
 य आत्मनः प्रियसुखे हि त्वा मृगयते श्रियम् ॥ ३७ ॥
 अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

पुत्र उवाच—

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
 किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३९ ॥
 मातोवाच—
 अनादृतानां ये लोका द्विपन्तस्तान्वाप्युद्युः ।
 ये त्वाहतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्त्रजन्तु नः ॥ ४० ॥
 भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
 कृपणानामसत्वानां मा वृत्तिमनुवर्तथाः ॥ ४१ ॥
 अनु त्वां तात जीवंतु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
 पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४२ ॥
 यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
 पक्वं ममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवद् ॥ ४३ ॥
 यस्य शूरस्य विक्रान्तैरथन्ते बान्धवाः सुखम् ।
 त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४४ ॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
 स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४५ ॥

[नील०] संजयेति तस्य नाम ॥ ३० ॥ अनुक्रोशो
 द्या ॥ ३३ ॥ अनुत्थानं शत्रुं प्रत्यनवस्थानं भयं च ते
 उभे च श्रियं हत इति पूर्वण संयन्धः । निरीहो निश्चेष्टो
 नाश्नुते महत्पदमिति शेषः निष्कृतिपापेभ्यः परामर्शोपेभ्यः
 ॥ ३४ ॥ स्वकं धनादिकं परं विपहते इति पुरुषपदनिर्व-
 चनं वर्णविकागादिना श्लेषम् ॥ ३५ ॥ दिष्टभावं मरणं
 प्रमा सन्ततिः प्रियं पुत्रादि सुखं तत्परिवृद्धाद्विजो हर्षः
 ॥ ३७ ॥ मामपश्यन्त्यास्ते पृथिव्या किमिति संयन्धः
 ॥ ३९ ॥ किमद्य किं भोक्तव्यमिति ये चिन्तयन्ति निर्ध-
 नातेषां त्रिमद्यक्रानां, यद्वा किमद्य त्वरया श्व एव शत्रून्
 जेष्याम इति विलम्बशीलानां, हन्यमानस्येति पाठे अनुद्-
 धारय । अत्र हर्षनिर्गत्यर्थः । अनाहृतानामिति पाठे शस्त्रै-
 रक्षयानाम् । अनादृतानामिति पाठे अलसानां निर्मन्यु-
 षानामियपि पाठः ॥ ४० ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

[अर्जु०] कलिं कलिपुरुषं पुत्रप्रवादेन पुत्रनाम्ना ॥ ३० ॥
 भोगैः स्वयं एवैव पर्याप्तुषिः ॥ ३३ ॥ अनुत्थानम-
 र्शोदृश्यम् ॥ ३४ ॥ पुं मागोरिति शेषः ॥ ३५ ॥ दिष्ट-

भावं मरणम् । विषये भुक्तशिष्टे । प्रियं रुचादि, सुखं
 स्मरुचन्दनादिभवम् ॥ ३७ ॥ किमद्यक्रानां किमद्य नो
 भावीति देवं परायणं येषाम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमन्महाभारतस्याख्यासाम्प्राप्तमिभक्त्यासाद्ययोग-
 पर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

[सर्व०] पुत्रप्रवादेन छलेन ॥ ३० ॥ निष्कृतिनि-
 कारः परिभव ॥ ३४ ॥ विषये तद्दुकशेषे । प्रजा
 सन्ततिः ॥ ३७ ॥ किमद्यक्रानां अद्य चेन्न मया किंचि-
 त्कृतं तेन श्वः किमहं करिष्यामीति कालं प्रेरयताम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सर्वतनारायणहृत्पदीकायां
 त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

[लक्ष्म०] अनुत्थानभये चोभे इत्यत्र अनुत्थानभये
 उत्थानमभिदृष्टिस्तदभावोत्थानं तदेव भयं ययोस्ते ॥ ३४ ॥
 दिष्टभावं मरणम् ॥ ३७ ॥ किं नु ते मामपश्यन्त्या
 इत्यत्र मुद्धान्मरणे सति मामपश्यन्त्याः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि वारिजातार्थेऽष्टाध्यायं
 त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

चतुर्गर्भदधिकराततमोऽध्यायः १३४

विद्वद्यान्वयमविदिनेन पुत्रं बहू विनिन्य धनस्वभावं च विवर्ण्यं तस्य धनून्मादनचोरनम् ॥ १ ॥

अर्थतस्याभवस्यायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिराद्वि ॥ १ ॥
यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २ ॥
अर्थवन्द्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव संप्राप्तुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव मेपजम् ॥ ३ ॥
सन्ति वै सिंयुराजस्य संतुष्टा न तथा जनाः ।
दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥
सहायोपचितं कृत्वा व्यवसायं ततस्ततः ।
अनुदुष्येयुरपरंज्यदर्थतस्तव पौरुषम् ॥ ५ ॥
तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयं वरम् ।
कामव्यसनमाकाशत्रैवायमजरारः ॥ ६ ॥
संजयो नामतश्च त्वं नच परयामि तत्त्वपि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७ ॥
सम्पन्नाष्टिर्षिहामाज्ञो बालं त्वा ब्राह्मणोऽञ्जवीन् ।
अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्दृष्टिं गमिष्यति ॥ ८ ॥
तस्य स्मरन्ती वचनमाश्रिते विजयं तव ।

[नील०] अथेति ॥ १ ॥ सहायोपचितं सहाय-
संपत्तिं कृत्वाऽपि ऊपरे स्वक्रीयास्त्वव पौरुषमपदयन्तो
यत्नैस्त्वत्पत्न्यादनुदुष्येयुः शत्रुवर्षं अयेयुरित्यर्थः ॥ ५ ॥
स्वीयानां संग्रहे लपायमाह-चैरिति तैः स्वीयैः संपातमैक्यं
व्यसनं परस्व अयं तव शत्रुः ॥ ६ ॥ मे नष्टं ब्राह्मणोऽ-
ञ्जवीदिति संशयः ॥ ८ ॥ अर्थाभिनिर्दृष्टौ प्रयोजन-
निष्पत्तौ परे तत्सन्निधनः तेनार्थेन आप्यायिता भवन्ति
तस्य वज्राग्यादेवार्थसिद्धिः नयेषु नीतिमार्गेषु ॥ १० ॥
पूर्वेषां मम च युद्धे समृद्धिरसमृद्धिर्वाऽजयं भाविनीत्येवं
विद्वान् युद्धमना भव लाभालाभौ समौ कृत्वा युद्धपाशंति-
भावः । मा प्रत्युपाहरः प्रत्युपहारं युद्धोपसंहारं मा कार्षी-
रित्यर्थः ॥ ११ ॥ अयुष्यतो दक्षिणं स्वात्तत्रानिष्टमित्याह-
नात इति ॥ १२ ॥ पर्यायमरणं दारिद्र्यं नामान्तरेण मरण-
मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अस्मान्प्रजहतेः अस्मत्प्रागं शब्दः ॥ १५ ॥

[अर्जु०] स्तेनः पौरुषचौरः ॥ २ ॥ अनुदुष्येयुः
पश्चाद्येषुः ॥ ५ ॥ नैजायं अयं सिन्धुराजः ॥ ६ ॥
तन् सञ्जयवम् ॥ ७ ॥ अयं सञ्जयः । दृष्टं षडम् ।

नस्मात्तान् ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि व पुनःपुनः ॥ १ ॥
यस्य दार्याभिनिर्दृष्टौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थासुरारिणः ॥ १० ॥
समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरः ॥ ११ ॥
नानः पापीयसीं कांचिद्वस्थां शंखरोऽञ्जवीन् ।
यत्र नैजाय न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२ ॥
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमञ्जवीन् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३ ॥
अहं महाकुले जाना ह्यद्भद्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रां परमपूजिता ॥ १४ ॥
महार्हापाल्याभरणां समृष्टां वरवाससम् ।
पुरा दृष्टा सुहृद्गणौ मापपश्यत्सुहृद्गताम् ॥ १५ ॥
यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टाऽसि भृशदुर्वचाम् ।
न तदा जीचितेनार्थो भविता तव संजय ॥ १६ ॥
दासकर्मकरान् भृत्यानाचार्यातीकूपुरोहितान् ।
अवृत्त्याऽस्मान् प्रजहते दृष्ट्वा किं जीविनेन ते ॥ १७ ॥

कृद्धिं मंपत्तिम् ॥ ८ ॥ अर्थाभिनिर्दृष्टौ अर्थस्य धावेभ्य
सिद्धौ परे अन्ये अनुयायिनोऽपि आप्यायिता भवन्ति ।
तस्य वज्राग्यैरपि अस्ति ॥ १० ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा
प्रथमं मम संरन्धिनीति विद्वान् युष्यमानो भव मा प्रत्यु-
पाहरः पलायनपरो मा भूः ॥ ११ ॥ पर्यायमरणं नामा-
न्तरेण मरणम् ॥ १३ ॥ प्रजहतेः त्यजतः ॥ १७ ॥

[सर्व०] सहायोपचयं कृत्वा यत्तव पौरुषं तत्पर-
नोऽनुदुष्येयुस्तां प्रविपश्नाः दुष्टा भयेयुः ॥ ५ ॥ व्यसनं
परस्व ॥ ६ ॥ अर्थाभिनिर्दृष्टौ प्रयोजननिष्पत्तौ परे
तत्सन्निधनः तेनार्थेनाप्यायिता भवन्ति तस्य वज्राग्यादे-
वार्थसिद्धिः ॥ १० ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा प्रथमं वज्रविष्य-
वीति विद्वान् युद्धमना भव संजय प्रत्युपाहरः ह्यविगन्धैः
प्रत्यावृत्त्या मावोगन्धैत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्यविपुत्रवचरूपं
मरणं पर्यायमरणं क्रमप्राप्तमरणं न शोच्यम् ॥ १३ ॥

[लक्ष्म०] मृत्त्रयो नामतश्च त्वमित्यत्र मृगवाविनि-
धानोः मरति शत्रून् जयति चेति मृत्त्रयः ॥ ७ ॥ समृ-
द्धिरसमृद्धिर्वैत्यत्र मम सद्गताः पूर्वेषां समृद्धिरसमृद्धिर्वा
भवतु एवं विद्वानिति संशयः ॥ ११ ॥ यदा मां चैव

युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाऽभिजनेन च ।
 यत्त्वाद्दशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ३३ ॥
 अधुर्यवत्र बोधव्ये मन्ये परणमेव तत् ।
 यदि त्वामनुपश्यामि परस्य मियवादिनम् ॥ ३४ ॥
 पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ।
 नास्मिन् जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ३५
 न त्वं परस्यानुचरस्ताव जीवितुमर्हसि ।
 अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिश्रावतम् ॥ ३६ ॥
 पूर्वंः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३५

एतद्वनस्युद्वेगोदनात्पुत्रेण निष्कुरुणत्वेनाभिसया विदुष्या धर्मापेक्षीनयुववास्तव्यं धरीव्रातसत्यत्वेन विगतं मनस्विदुष्टस्यभार-
 वर्णनेन तद्विपरीतः पुत्रोऽर्थापमत्वेनोक्तः पुत्रः कर्णमर्दुवन् घञ्जयानन्तरं त्वां पूजयित्वामीति तथा समाशानितः वीराभावादात्मान-
 मरजाननुपायमश्नुच्छत् ॥ १ ॥ मायाऽन्यत्रमाया अपुक्तस्य अनुजयोपायस्य च कथनम् ॥ २ ॥

पुत्र उवाच—

कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
 मम मातस्त्वकरुणे वीरभङ्गे क्षमर्षणे ॥ १ ॥
 अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा ।
 नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ॥ २ ॥
 ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ।

अथय वश्वकस्य । निर्वेदां प्रतिक्रियां, निर्वेग उपभोगः
 प्रतिक्रियेत्यमरः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिदानर्तधिकृतप्रथमोऽध्यायः
 चतुर्दशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

[नील०] विकुर्वीत अपसरणं कुर्वीत ॥ ३३ ॥ अधु-
 र्यवन् अदान्तवृषभमवन् अनङ्गानिवेत्यपि पाठः तत् विकार-
 करणम् ॥ ३४ ॥ वेद वेद्ये परिशाश्वतं सर्वैश्वर्यक-
 रूपं अक्षीणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ पूर्वंः स्ववंशजैः परैरन्य-
 वंशीयैः परतैर्दृष्टैः अन्ययमपक्षयहीनं क्षत्रहृदयं प्रोक्तमिति
 पूर्वेण संबन्धः ॥ ३७ ॥ आज्ञातः सम्यग्ज्ञातः कुटेजात
 इत्यर्थः य आज्ञात स भयात्कस्यचिन्न नमेन् वृत्तिसमीक्षी
 वृत्ति समीक्षमाणो वा न नमेत् ॥ ३८ ॥ उद्यच्छेत् उद्यमं
 कुर्यात् अपवर्षणि अकाण्डे कृयाऽपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ परी-
 यात् पर्यटनं कुर्यात् ॥ ४० ॥ दुष्टुतः पापिष्ठान् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वैदकृष्णवै भारतमावरीये
 चतुर्दशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

[अर्जु०] विकुर्वीत श्रियिती त्यगेत् ॥ ३३ ॥ सोद्व्ये
 सहनीये धूरि विषये अनहुद्वन् अनङ्गानिव दुष्टवलीवर्

श्रावतं चान्ययं चैव भजापतिविनिर्मितम् ॥ ३७ ॥
 यो वै कथिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रकर्मविन् ।
 भयाद्भुत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८ ॥
 उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो होव पौरुषम् ।
 अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ३९ ॥
 मातङ्गो मत्त इव च परीयात्स महामनाः ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥ ४० ॥
 नियच्छन्नितरान्पूर्णांस्त्रिनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
 ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४१ ॥

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ॥ ३३ ॥
 किमाभरणकृत्येन किं भोगैर्नीवितेन वा ।
 मयि वा सङ्गरहते मियपुत्रे विशेषतः ॥ ४ ॥

मातोवाच—

सर्वावस्था हि विदुषां ताव धर्माधिकारणात् ।
 तावेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामच्युदम् ॥ ५ ॥

इव ॥ ३४ ॥ आज्ञातः कुलोः ॥ ३८ ॥ परीयात् परि-
 भ्रमेन् ॥ ४० ॥ सर्वैदुष्कृतः सर्वात् दुष्टुतकारिणः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायाम्द्वयमभिभूतायाउद्योगपर्वणि
 चतुर्दशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

[सर्व०] विकुर्वीत कर्तव्यविरुद्धं कुर्वीत ॥ ३३ ॥
 आज्ञातः सम्यग्ज्ञातः ॥ ३८ ॥ परीयात् सर्वतो गच्छेत्
 ॥ ४० ॥ दुष्टुतो दुष्टुतिनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहाभारतोऽद्योगपर्वणि सर्वैदुष्कृतकारिणः
 चतुर्दशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

[नील०] कृष्णायसस्य लोहस्य संहत्य पिण्डीकृत्य
 ॥ १ ॥ एरुजमभ्रातृकम् ॥ ३ ॥ सर्वावस्था गार्हस्पत्यादि-
 रूपा सर्वाऽर्था इति पाठान्तरं तावेव धर्मोपायेन अच्युदं
 प्रेरितवत्यसि ॥ ५ ॥

[अर्जु०] कृष्णायसस्य लोहस्य संहत्य संपानं कृत्या
 ॥ १ ॥ एरुजमेरुमेव जातम् ॥ ३ ॥

[सर्व०] कृष्णायसस्य लोहस्य संहत्य पिण्डीकृत्य
 ॥ १ ॥ एरुजमभ्रातृकम् ॥ ३ ॥

स समीक्ष्य क्रमोपेतो मुख्यः कालोऽपमागतः ।
 अस्मिन्नेदमागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥
 असंभावितरूपस्त्वमानृशंस्यं करिष्यसि ।
 तं त्वामयशसा स्पृष्टं न द्रूयां यदि संजय ॥ ७ ॥
 खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ।
 सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिपेवितम् ॥ ८ ॥
 अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ।
 तव स्याद्यदि सदृचं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ॥ ९ ॥
 धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
 देवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ १० ॥
 यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनपृणा ।
 अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ ११ ॥
 रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलम् ।
 अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ॥ १२ ॥
 सुखं नैवेह नाश्रुय लभन्ते पुरुषाधमाः ।
 युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ॥ १३ ॥
 जयन्वा वयमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ।

[नील०] समीक्ष्य क्रमोपेतः द्रष्टुं योग्येन पराक्रमेण
 युक्तः अस्मिन्काले चेत् कार्यं कर्तव्यं युद्धं न प्रतिप-
 द्यसे ॥ ६ ॥ आनुशंस्यं शत्रुषु स्वदेहे वा दयां करिष्यसि
 तर्हि त्वमसंभावितरूपस्तिरस्कृतरूपो भविष्यतीति संशयः
 ॥ ७ ॥ खरीरिति उभयलोकात्पुरुषोकेषु पुत्रे वृथा वात्सल्यं खरी
 करोति तद्बद्धमपि स्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ अविद्या अनात्मनि
 देहे आत्मतुष्टिः सा यदि तव स्यात् तर्हि सन् समीचीनं तव
 देहनाशादात्मनाशं पश्यतो वृत्तं शीलम् । उपहासार्थमि-
 दमुच्यते । तेन देहात्मभावेन मम देहादन्यमात्मानं पश्य-
 न्त्याः प्रियो भवेः । अयमयुपहासः । देहात्मवादी दुर्बृत्तो
 मम द्वेषश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ धर्मार्थेति त्वया भाव्य-
 मिति शेषः ॥ १० ॥ निकृतेन अपठनेनापि शत्रुप्रति जि-
 गोपया प्रसयातव्यमेवेति शेषः ॥ ११ ॥ स्वल्पमैश्वर्यमप्रिय-
 मनिष्टमिच्छति मन्वते प्राज्ञः यस्य तु अल्पमैश्वर्यं प्रियं
 तस्य ध्रुवं निश्चितं तदेवाल्पं प्रियत्वेन गृहीतमप्रियमनर्थकरं
 स्यात् तेन राक्षसास्त्रसंतुष्टेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥
 अभावं नाशम् ॥ १३ ॥ कारुण्यमेव पश्य हितत्वेनेति शेषः
 ॥ १४ ॥ अतो यपनान् मे मम भूयसी नन्दिः सशुद्धिः
 भवितेति शेषः यन् एवं कारुण्यं देहेष्ट्यामनुपश्यसि हितत्वेन
 एवं सन्त्यपि त्वमेव चोद्यं पूर्यं चोद्यसि प्रेरयसि कारुण्यं
 पुर्विति अयापि पश्यद्दयादं ते मुख्यं चोद्यामि ॥ २० ॥

न शक्रमभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ॥
 यदभिव्रान्श्रो कृत्वा क्षत्रियः सुखमेधते ॥ १४ ॥
 मनुया दद्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
 निकृतेनेह बहुशः शत्रुन्प्रतिजिगीषया ॥ १५ ॥
 आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ।
 अतोन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य क्लृप्तो भवेत् ॥ १६ ॥
 इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
 यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १७ ॥
 मियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
 ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गैव सागरम् ॥ १८ ॥
 पुत्र उवाच—
 नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विद्वेषतः ।
 कारुण्यमेव पश्य त्वं भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १९ ॥
 मातोवाच—
 अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।
 चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ २० ॥

[अर्जु०] खरीवात्सल्यं गर्दभीपुत्रे दयां [कुर्वीत]
 निःसामर्थ्यमर्कचिरकरम् । अहेतुकं हेतुः प्रत्युपकारः तद-
 हितम् ॥ ८ ॥ अविद्या विष्णुमाया तथा संमोहितं अका-
 र्येप्रवृत्तं सदृचं धर्मार्थसंबन्धिवृत्तम् ॥ ९ ॥ पुत्रनपृणा
 पुत्रेण नपृणा च । अनुत्थानवता अनुद्योगवता ॥ ११ ॥
 प्राज्ञः प्रकृष्टोऽज्ञः अप्रियं दुःखम् कर्मरूपं दुःखं कर्मत्व-
 भवो लोक इति न्यायात् । यस्य प्रियं सुखं स्वल्पं तस्य
 तत् साधनीभूतं कर्माणि ध्रुवं स्वल्पमेव ॥ १७ ॥ अभावं
 मरणम् ॥ १८ ॥ नन्दी तुष्टिः । चोद्यं चित्रं चोद्यामि
 कारुण्यप्रार्थनया चोद्यामि युद्धार्थं प्रेरयामि ॥ २० ॥

[सर्व०] खरीवात्सल्यं सीदति स्नेहात् । अपल्य
 अपरोक्षं पृष्टतत्तनपानविलम्बमपि नावेक्षते असामर्थ्यमर्थः
 प्रयोजनम् । अहेतुकम् प्रत्यवायादिदर्शनं विना अनुत्पन्नम्
 ॥ ८ ॥ अविद्यामोहत्यागादेवाऽन्येभ्यस्तवाधिक्यं स्वादि-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ मानुषं पुरुषकारः ॥ १० ॥ पुत्रश्चनपु च पुत्रनपु
 तेन ॥ ११ ॥ इह प्राज्ञः स्वल्पमप्रियमिच्छति । अर्थात् प्रियं
 यद्दृश्यं पुरुषत्पुत्रत्वात्सं प्रियमपेक्षितं स्यात् । तस्य च त-
 द्दृष्यात्कामप्रियमल्पत्वमेव ॥ १७ ॥ अतः प्रियाभावादल्पेनैव-
 सन्तोषात् । अत एवाप्रियाभावात् न तद्विजयार्थं प्रवर्तत
 इति शोभनं नाप्नोत्येवेति प्रिये असंतोषवता । भाव्य-
 मित्याशयः । अभावमभ्येति प्राप्नोति अनुयमित्वादन्य-

अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्यवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृच्छ्रभावितामेव ते ॥ २१ ॥

पुत्र उवाच—

अकोशास्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वैतामात्मनात्मनि दारुणाम् ॥२२॥
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः ।
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रवृद्धिं पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुगासनम् ॥ २४ ॥

मातोवाच—

पुत्र नात्माऽमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरं ॥

स्यापि प्रियस्य रक्षणासंभवात् ॥ १८ ॥ अतस्त्व वास्यान्
मे नन्दिरानन्दः यन्मां चोदयसि रणाय प्रेरयसि । एवं च
पुनरप्यहं त्वां चोदयामि प्रेरयाम्येव ॥ २० ॥

[लक्ष्मण०] परिवाराश्रयमाहुस्तानमित्यत्र परिवारा-
श्रयशाल्यं यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ प्रियाभावाच्च पुरुष
इत्यत्र प्रियाभावान् सर्वथाविद्याभावात् ॥ १८ ॥

[नील०] सैन्यवान् हत्वा कृच्छ्रेण भावितं ते त्व
विजयं यदा पश्यामि द्रक्ष्यामि अथ त्वां पूजयिष्यामीति
योजना ॥ २१ ॥ एतामवस्थां दारुणामात्मनि आत्मना
स्वयं विदित्वा मे मम भावश्चित्तं राज्याग्निवृत्तः इत्युत्तरेण
संन्यः ॥ २२ ॥ अर्थाः धर्माद्याः वालिदौर्मर्गेण नार-
ध्वज्याः पण्डितैस्तु आदरेण आरक्ष्यया एवेति भावः
॥ २५ ॥ अनित्यमिति जानन्तः पण्डिता आरभमाणान्
न भवन्ति कदाचिदर्थं न लभन्ते भवन्ति च कदाचि-
त्सिद्धार्थाः ॥ २६ ॥ अनुपूर्वाग्निन्दति अयेति अनीहायां
चेष्टाया अभावे ऐश्वर्यमैश्वर्यमेव फलं यत्कर्मणामी-
प्सितवमानामाभावोऽप्राप्तिः ॥ २७ ॥ ईहायां तु द्वैगुण्यं
गुणद्वयं यत्फलं भवति वा न वेति अभावनिश्चयापेक्षया
पाक्षिफळसञ्चयवती प्रवृत्तिरेव श्रेष्ठेत्यर्थः ॥ २८ ॥ वृद्धिः
पीडा वृष्टु हिंसायामित्यस्य रूपं समृद्धिरर्थं ते धमे नुदेन्
दूरीकृत्यान् आत्मनः पीडां परस्यैश्वर्यं च नुदेदित्यर्थः
योक्तव्यं सज्जीभवितव्यम् ॥ २९ ॥ ईश्वरदेवैः ॥ ३० ॥

[अर्जु०] कृच्छ्रभाविनं दुःखसाध्यम् ॥ २१ ॥ भाव
आस्था । दुष्टा पापा कृतिः कर्म यस्य ॥ २३ ॥ फलं
नित्यमिति अनित्यता अनित्यारूपं फलं नित्यं सर्वदेव-
न्ययः । भवन्ति प्रागुपन्ति ॥ २६ ॥ ऐश्वर्यममद्विदः
॥ २७ ॥ द्वैगुण्यं संदेहः संदेहाद् वा न वेति । वृत्ति-

अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुवाल्लिप्ताः ॥२५॥
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ।
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ॥२६॥
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ।
ऐश्वर्यगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ॥ २७ ॥
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ।
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ॥ २८ ॥
नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिश्लेष्ठा नृपालज ।
उत्थातव्यं जायतव्यं योक्तव्यं भूतिरुर्मसु ॥ २९ ॥
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमच्यर्थः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणाधिेश्वरैः सह ॥ ३० ॥

समृद्धी व्यापारतत्काले नुदेन् त्यजेन् । यस्य प्रागेवानुष्ठा-
नादि तदर्थानामनित्यतेति वैराग्यकारणोपन्यासः । प्रति-
श्लेष्ठा नियमविरोधिनी उत्थातव्यं यतितव्यमुपाये तदन्त-
राये च योक्तव्यं संनद्धव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ भविष्यती-
त्येवेति विरामादन्य एवायं मार्गः इति दर्शयति ईश्वर-
देवैः ॥ ३० ॥

[सर्व०] सैन्यवान् हत्वा शिवं त्वां पूजयिष्यामि ।
तत्र च विजयं ते कृच्छ्रभाविनं दुःखार्थभावेन भाविनं
पश्याम्यतो युद्धपक्षेति भावः ॥ २१ ॥ कर्मणां फलो-
त्पादने नित्यानित्यतानियमाभावः । एतदे जानन्ति ते
संदेहात्प्रवर्तमाना भवन्ति विभूतिमन्तो भवन्ति ज्ञान-
वं.....संदेहाभावेऽपि विपरीतनिश्चयं कुर्वन्ति ते न
भवन्त्येव ॥ २६ ॥ अनीहायामप्रवृत्तौ फलैश्वर्यगुण्यमे-
कत्वरूपम् ॥ २७ ॥ ईहायान्तु भवति वा न वेति
द्वैगुण्यं द्विरूपफलम् यस्य प्रवृत्तेः प्रागेव विदिता निश्चिता
सर्वार्थानामनित्यता अनियतफलता ॥ २८ ॥ स प्रतिश्लेष्ठा
गतौ वृत्ताचारं समृद्धिं धने च नुदेन् प्रतिक्षिपति । उत्था-
तव्यं यतितव्यम् । परच्छिष्टेषु योक्तव्यम् सन्नद्धव्यम्
॥ २९ ॥ ईश्वरदेवैः ॥ ३० ॥

[लक्ष्मण०] अतो मे भूयसी नन्दित्यत्र ययस्मान्
एवमनुपशयसि अनुकूलतया मां पश्यसि अतो मे भूयसी
नन्दिः कार्यमपि करिष्यामीति ह्यर्थः ॥ २१ ॥ ऐश्वर्यगुण्य-
मनीहायामित्यत्र अनीहायामिच्छाभावे कर्मैव न मरती-
त्यवधारणमेको गुणः तस्य भावः ऐश्वर्यं तदेव दर्श-
यति-कर्मणामभाव एव फलमिति ॥ २७ ॥ द्वौ गुणौ
फलभावाभावाौ तयोः भावः द्वैगुण्यम् ॥२८॥ बद्धवृद्धिम-
मृद्धी इत्यत्र प्रतिश्लेष्ठा वृद्धपममृद्धी न वदेन् ॥ २९ ॥

भान्नस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
 अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥३१॥
 निदर्शनान्युपायांश्च बहून्युद्धर्षणानि च ।
 अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ॥ ३२ ॥
 पुरुषार्थमभिमेतं समाहृतमिहाहसि ।
 क्रुद्धान् लुब्धान् परिक्षीणानवलम्बान्निमानितान् ३३
 स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ।
 एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ॥ ३४ ॥
 महावेग इवोद्धतो मातरिश्वा वलाहकान् ।
 तेषामप्रमदायी स्याः कस्योत्थायी भियंबदः ।
 ते त्वां भियं करिष्यन्ति पुरोधस्यन्ति च ध्रुवम् ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

[नील०] ऊर्ध्वर्षणानि प्रोत्साहकानि अनुदर्शितं रूपं
 लोककृत्तान्तो यस्मै स तथा ॥ ३२ ॥ तेषां क्रुद्धादीनाम-
 प्रमदायी भक्तं वेतनं च सर्वेभ्यः प्रथमं देयं न चेत्सद्यः
 कुपितास्ते त्यजेयुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ त्यक्तजीवितं युद्धे
 जीवितनिराकाङ्क्षं शत्रुर्जीविताकाङ्क्षी वद्विजते ॥ ३६ ॥
 तमिति तं शत्रुं पराक्रान्तं पराक्रमवन्तं विदित्वा अशक्त्या
 वशे स्वाश्रायां यदि न करोति तर्हि एतं निर्वादैः परि-
 निष्ठितैर्दूतैर्निर्वेदेत् परिनिष्ठां प्रापयेत् । साम्ना दानेन
 वा तं पर्यवस्थापयेदित्यर्थः । निर्वादैः स्यात्परीवादे परि-
 निष्ठितवाद्ययोरिति विश्वः । अन्ततः फलतः तत् शत्रो-
 र्वेदीकरणं भविष्यति ॥ ३७ ॥ तत्रोपायमाह—निर्वादा-
 दिति । एवं परिनिष्ठितवशा आस्पदं स्थानं प्राप्तं चेत् शत्रु-
 णाञ्जुपद्रुत्वस्य धनदृष्टपादिकं सर्वं सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥
 स्वलितार्थं च्युतधनं न आश्रयन्ते इतिच्छेदः विश्वासं
 न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ संभाव्यमेवैतदित्युपहासः
 अतोभावितमेतत् यच्छत्रौ विश्वासं कृत्वाऽपि राज्यं प्राप्नु-
 यादिति ॥ ४० ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैष्ठिकधर्मोपनिषत्प्रकारेण
 पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

[अर्जु०] निदर्शनानि दृष्टान्ताः उपायान् सामादीन्
 उद्धर्षणानि हृष्टकरणानि । अनुदर्शितरूपोऽसि शुभेर्लक्ष्मि-
 रिति श्लेषः ॥३२॥ युद्धोऽद्वितः । उपधारय समीपे स्थापय
 गणान् संयभूतान् भेत्स्यसे एकमत्याभिवर्त्तयिष्यसि ॥३४॥
 आप्तोऽपि नृदः । अमप्रमदायी प्रथमदाता । कस्योत्थायी
 प्रातः प्रमुदः । पुरोधस्यन्ति अग्रे करिष्यन्ति ॥ ३५ ॥

यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्रं त्यक्तजीवितम् ।
 तदैवास्पादुद्विजते सर्पादिशमगतादिव ॥ ३६ ॥
 तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुर्यते यदि ।
 निर्वादैर्निर्वेदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३७ ॥
 निर्वादादास्पदं लब्धा धनदृष्टिर्भविष्यति ।
 धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥३८॥
 स्वलितार्थं पुनस्तानि संत्यजन्ति च वान्यवाः ।
 अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ते च तादृशम् ॥३९॥
 शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ॥
 अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४० ॥

निर्वादैः आक्षेपघ्ननैः निर्वेदेत् कदर्थयेत् । अन्ततः
 पौरुषावसाने तत् ईप्सितम् ॥ ३७ ॥ निर्वादात् शत्रु-
 कदर्थेनात् आस्पदं स्थानं तेन सह वैरं कुर्वानं तद्वैरिणस्त-
 दुदासीनाश्च भजन्ते ॥ ३८ ॥ अस्मिन् धनवति वाद्यं
 धनहीनम् ॥ ३९ ॥ संभाव्यमेव संदिग्धमेव । अथवा
 दैवागतम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमन्महाभारतपुस्तकानामुद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

[सर्व०] ऊर्ध्वर्षणानि उत्साहजनकानि । अनुदर्शित-
 रूपोऽसि दर्शितस्तेषां रूपं त्वां प्रतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ उपधारय समीपस्थानं कुरु ॥ ३४ ॥ अमप्रमदायी
 प्रथमवेतनदाता ॥ ३५ ॥ विदित्वेति शत्रोः पराक्रममधिकं
 दृष्ट्वा यदि तं तदा निर्वादैर्नाचवादैः प्रणामेनेति
 यावत् । एवं शत्रुं निर्वेदेत् नीचमालानमेनं प्रति ब्रूयेत् ।
 तन्नाशकारणं भविष्यति ॥ ३७ ॥ तदेव दर्शयति निर्वादा-
 श्रीचैवादादास्पदं स्थानं तदनुपमार्हेन लब्ध्वा धनदृष्टि-
 र्भविष्यति ॥ ३८ ॥ स्वलितार्थमर्थस्वलितम् ॥३९॥
 एवं च यः शत्रुं सहायं प्रणतं कृत्वा विश्वासमुपयाति ।
 असमुपागतविश्वासस्य.....द्राज्यं प्राप्नुयादिति संभाव्य-
 मेतदित्युपसंहारः ॥

इति श्रीमहाभारतपुस्तकानामुद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

[लक्ष्म०] अन्ततस्तद्भविष्यतीत्यत्र तन्निर्वादिफलम् ३७
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

पद्मिनिशदधिकशततमोऽध्यायः १३६

मातुः शत्रुजयोपाय-निगडशोचनिचयी श्यङ्गता संजयेन शत्रुन शोयोगप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ इत्युत्प्राप्त्याप्त्यानम् जयनामन्त-री-
प्रसवद्वेतन्वयोः कथनम् ॥ २ ॥

मातोवाच—

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वतंत दीर्णवत् ॥ १ ॥
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मताः ॥ २ ॥
शत्रूनेके प्रपद्यन्ते मजहत्परे पुनः ॥
अन्ये तु मजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पशुपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इला इव ॥ ४ ॥
शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव धान्यवान् ।
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ॥ ५ ॥
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरंस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ६ ॥
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।
विदधत्या समाश्वासमुक्तं तेजोविद्वद्भ्ये ॥ ७ ॥

[नील०] दरो भयं जातु ऋदाचिन् दीर्णो भीतः
॥ १ ॥ महीमिति पाठे महीत्यान् लोकात् ॥ २ ॥ अपरे
रबीयाः । प्रजिहीर्षन्ति प्रहर्तुं वाटितुमिच्छन्ति ॥ ३ ॥
इलाः धेनुवः इलाधेनुः सहवत्सा न आगादिति मन्त्रवर्णान्
॥ ४ ॥ ते तत्रापि सुहृदः सन्ति ॥ ५ ॥ ये राष्ट्रमस्-
दीयनिदमस्माभी रक्षणीयं राजा च व्यसनादुद्धर्तव्यं इति
अभिमन्यन्ते अभिमानवन्तः । मा दीदरः माविदारय ॥ ६ ॥
समाश्वासं धैर्यम् ॥ ७ ॥ स्वल्पचेतसोऽपि तस्य तमो-
ऽपागमदिति संबन्धः ॥ १२ ॥ उदके मज्जन्तीव भूः
पिष्ट्यं रात्र्यं धूरिति पाठेऽपि स एवार्थः इयं मया
धार्या ममं रात्र्यं वा उद्धर्तव्यं प्रवणे प्रपाते वा बुद्धाख्ये
वा मर्तव्यं न तु एवमेव निर्व्यापारेण स्थेयं नेत्री शिक्ष-
यित्री ॥ १३ ॥ अपरापरमपरमसुचरोत्तरमिति यावन्
प्रतिवदन् प्रतिवृत्तं वदन् आसत् हृदयं तवेति पुत्रे निःश्रे-
हासीत्यादि ॥ १४ ॥

[अर्जु०] दरो भयं दीर्णो भीतः ॥ १ ॥ इला इहा
इव गाव इव ॥ ४ ॥ प्रमीतान् शृतान् ॥ ५ ॥ व्यसनं ईयुषः
प्राप्तुवन्तः ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते पालयन्ति तव ते पूजिताः
सुहृदो मता इत्यन्वयः । मा दीदरो मादारय मा प्रहासिषुः
मा त्यजेयुः ॥ ६ ॥ नैरुशताः अनन्ताः शताहार्हा बहुवेतनाः

यदेतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वाऽसौम्यमिवात्मानं जयायोचित्प्र संजय ॥ ८ ॥
अस्ति नः कोशनिचयो महान्धविदितस्तव ।
तमहं वेदं नान्यस्तमुपसंपादायामि ते ॥ ९ ॥
संति नैकतमा भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुखदुःखसहा वीर संग्रामादनिवर्तितः ॥ १० ॥
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य दुभ्रूतः ।
इष्टं जिहीर्षतः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्षण ॥ ११ ॥
यस्यास्त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वाऽपि स्वल्पचेतसः ।
तमस्तवपागमत्स्य सुचित्रार्थपादाक्षरम् ॥ १२ ॥

पुत्र उवाच—

उदके भूरियं धार्यां मर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिर्दाहिनी ॥ १३ ॥
अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥

॥ १० ॥ [उच्छ्रयत] अपि स्वल्पचेतसः स्वल्पचेतसोऽधीत्य-
न्वयः । तमोऽज्ञानं सुचित्रार्थपादाक्षरं वाक्यमिति पूर्वेण
संन्यतः ॥ १२ ॥ उदके धूमरो दुर्बहनीयोऽपि मया धर्तव्यः ।
प्रभलेऽनुदले (?) सतव्यं शमे निवृत्तिः कर्तव्येति अशान्य-
मपि कर्तुं शक्यामि त्वयि नेत्र्यां समुपदिशन्त्यामशक्यमपि
अनुप्रातश्चमिति ॥ १३ ॥ प्रतिवदन् प्रतिवृत्तं वदन्
तूष्णीमवदन् ॥ १४ ॥

[सर्व०] दरो भयं दीर्णो भीतः ॥ १ ॥ प्रतीतान्
प्रतिगतान्...अपीति प्रभे मताः संमताः ॥ ५ ॥ ये सुहृदो
राज्ञो व्यसनंगतस्य राष्ट्रमभिमन्यन्ते अस्मदीयमेतदित्य-
भिमानविषयीकुर्वन्ति ॥ ६ ॥ पौरुषमुखः (?) ॥ ७ ॥
सौम्यं शान्तमिव आपातत एव शान्तम् ॥ ८ ॥ नैरु-
शता अनेकशताः शताहार्हाः शतवेतनयोग्याः ॥ १० ॥ उग्रहवः
उद्यच्छतः ॥ ११ ॥ उदके धू रात्र्यं धार्यमवश्यं मयापि
मारो बोधव्य इत्यर्थः । प्रवणे प्रवणप्राये क्रमनिष्ठे पर्वतादि-
भागे । भवती नेत्री यस्य । तेनाशक्यं न प्रारब्धमित्यर्थः
॥ १३ ॥ अपरावरमपरवरम् । प्रतिवदन् प्रतिवृत्तं वदन्
कश्चित्तूष्णीमर्किंचिद्वदन् आसम् ॥ १४ ॥

[लक्षा०] नैव राज्ञा दरः कार्य इत्यत्र दरः भयं दर-
शसौभीतिर्माः साध्यसं भयम् इत्यमरः ॥ १ ॥ वद-

अतृप्यन्नमृतस्यैव कृच्छ्राद्धस्य वान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येप शत्रूणां नियमार्थं जयाय च ॥१५॥

कुन्त्युवाच—

सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुनो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६ ॥
इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥१७॥
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्तं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पद्मत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३७

हुन्त्याहुंनारिभ्यः प्रनष्टस्वांशोद्गारावश्यकत्व-शत्रुहृतापराधाक्षम्यत्वसंदेशप्रेषणम् ॥ १ ॥ भगवताहुन्तीमभिवाच्य स्वल्पे वर्ण-
मारोप्य तेन सह मुचिरं मन्त्रयित्वापह्नव्यगमनम् ॥ २ ॥

कुन्त्युवाच—

अर्जुनं केशव द्रयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १ ॥
अथान्तरिक्षे वागासीद्विव्यरूपा मनोरमा ।
सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येप ते सुतः ॥ २ ॥
एष जेष्यति संग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३ ॥
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ।
हत्वा कुरूंश्च संग्रामे वासुदेवसहायवान् ॥ ४ ॥
पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥५॥

वत्सा जला इवेत्यत्र जं जातं वत्सं लाळयन्तीति जलाः
गावः ॥ ४ ॥ उदकं धूरियं धार्येत्यत्र धार्यां धर्तुं शक्या
सर्तव्यं सृ गतावितिधातोर्गतं शस्यं त्वद्बुद्ध्या असाध्य-
मपि परिष्यामीति भावः ॥ १३ ॥

इति श्रीम० ब० पा० १० ८० पद्मत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३६॥
[नील०] वान्धवात् यन्धुतः उद्यच्छामि उद्यमं करोमि
नियमार्थं निप्रदायं वान्धवानिति पाठे उद्यच्छामि धार-
यामि ॥ १५ ॥ पुंसवनं पुत्रप्रसवकरं वीराणामाजननं येन
सद्वीराजननं प्रजायते जनयति ॥ १९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सैद्यज्येय्ये भारतभाष्ये
पद्मत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

[अर्जु०] वान्धवान् त्वत्तः उद्यच्छामि ॥ १५ ॥

१८ म. मर्दति १ २० ग. नरेन १ २१ ग. मरामर्ण मरो
६५५ म. मर्याप ॥ १३६ ॥

इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।
अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥१९॥
विद्याशरं तपःशरं दानशरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादे च संमतम् ॥२०॥
अर्चिष्यन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जैतारमपराजितम् ॥ २१ ॥
नियन्तारमसाधृनां गोप्सारं धर्मचारिणाम् ।
ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २२ ॥

स सत्यसंधो वीभत्सुः सन्वसाची यथाऽच्युत ।
तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ६ ॥
तथा तदस्तु दाशार्हं यथा वागभ्यभापत ।
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
त्वं चापि तच्चया कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ।
नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभापत ॥ ८ ॥
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ।
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ॥ ९ ॥
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
नहि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ १० ॥

पुंसवनं पुत्रप्रदं वीराजननं वीरजनकम् । धृष्ट्यं प्रागल्भ्यं
सद्वन्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमन्महाभारतवाल्मीक्यायामर्जुनविभ्रतयाद्युद्योगपर्वणि
पद्मत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

[सत्य०] वान्धवाद्बन्धुतः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वरुनारायणहृत्सव्याख्यायां
पद्मत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

[नील०] अर्जुनमिति ॥१॥ उद्धर्तयिष्यति आहुली-
करिष्यति लोकं शत्रुजनम् ॥३॥ मेधान् अश्वमेधान् ॥५॥

[अर्जु०] भीमसेनद्वितीयो भीमसेनो द्वितीयः स-
हायो यस्य उद्धर्तयिष्यति उद्धरिष्यति ॥ ३ ॥ [प्रामजन्त्ये

६ ग सत्यताची धर्मप्रदः १९ म. मरते नमः इत्यादि वैपते ।

विद्विता ते सदा बुद्धिर्धर्मस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरते शत्रूणां शत्रुर्कृशः ॥ ११ ॥
सर्वधर्मविशेषत्रां स्तुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया मात्रवकल्याणीं कृष्ण कृष्णां यशस्विनीम् ॥ १२ ॥
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ १३ ॥
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरताभौ ।
विश्रमेणार्जितान् भोगान् कृणीत जीवितादपि ॥ १४ ॥
विश्रमाधिगता कथाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुर्योत्तम ॥ १५ ॥
यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनाम् ।
पाञ्चाली पत्न्याशुक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
न राज्यहरणं दुःखं श्रूते चापि पराजयः ।
प्रजाजनं सुतानां वा न मे तदुःखकारणम् ॥ १७ ॥
यत्र सा बृहती श्यामा सभायां रदती तदा ।
अश्रीपीत्यरुपा वाचस्तन्मे दुःखतरं महत् ॥ १८ ॥
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छच्छदा नाथं कृष्णा नापवती सती ॥ १९ ॥
तं वै श्रुति महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पुरुषव्यात्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ २० ॥
विदितं हि तवान्यन्तं श्रुद्धामिव यमान्तमो ।
भीमार्जुनौ नयेता हि देवानपि परां गतिम् ॥ २१ ॥
तयोथैतद्वचनानं यत्सा कृष्णा सभागता ।

दुःशासनश्च यद्रीमं कष्टकान्यभ्यभापत ॥ २२ ॥
पथ्यतां कृत्वीराणां तत्र संस्मारयेः पुनः ।
पाण्डवान् कुशलं पृच्छेः सपुत्रान् कृष्ण्या सह ॥ २३ ॥
मां च कुशलिनो ब्रूयान्पु भूयो जनार्दन ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४ ॥
वैशम्पायन उवाच—
अभिवाद्याय तां कृष्णः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
निश्चक्राम महाबाहुः सिंहस्तेजगतस्तनः ॥ २५ ॥
ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्वृत्पुङ्गवान् ।
आरोप्याथ रवे कर्णं प्रायान्सात्यकिना सह ॥ २६ ॥
ततः प्रयाते दाश्राहं कुरुवः संगता मियः ।
जनस्युर्महदाश्रयं केशवे परमादृतम् ॥ २७ ॥
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपात्रवर्षाकृता ।
दुर्योधनस्य वात्सिध्यान्नैतदस्तीति चानुवत् ॥ २८ ॥
तनो निर्याय नगगत्प्रययो पुरुर्योत्तमः ।
मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २९ ॥
विसर्जयित्वा राषेयं सर्वयादवनन्दनः ।
ततो जयेन महता तूर्णमभ्वानचोदयत् ॥ ३० ॥
तं पिवन्त इवाकाशं दान्नेण प्रचोदिताः ।
ह्या जग्मुर्महाभोगो मनोमारुनरंहसः ॥ ३१ ॥
ते व्यतीत्य महाज्वानं सिमं ध्येना इवाशुगाः ।
उर्ध्वैर्जगमुत्पपुष्यं शार्ङ्गन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

राजसमूहसंग्रामे] निच्यो गृह स्वभावशिक्षित ॥ ९ ॥
समासज्य वैर संयोज्य ॥ १० ॥

[सर्व०] ग्रामजन्ये समुहयुद्धे ॥ ३ ॥

[नील०] धर्मोपचायिता धर्मवर्तनीजानाम् ॥ १६ ॥
पदवीं चर मार्गमनुसर शत्रुक्षीणा वैर-यार्थं यतस्येच्यते ॥ २० ॥
परा गतिं मरणम् ॥ २१ ॥ नैतद्वस्ति राष्ट्रनिवि-
शेष ॥ २८ ॥ निर्याय निर्गन्व ॥ २९ ॥ उपश्रव्य त्रिपट-
नगम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः
सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

[अर्जु०] स भीम ॥ ११ ॥ बृहती कर्मणा, बृहती-

पुत्रपत्न्य श्यामा वा ॥ १८ ॥ अजज्ञातमवज्ञानम् ॥ २२ ॥
अरिष्ट अरिजम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

[सर्व०] अग्रिष्ट हिंसासहितम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

[लक्ष्म०] स्त्रीधर्मिणी वरारोहवत्य स्त्रीधर्मिणी रज-
स्यवा ॥ १९ ॥ एतद्वान्यस्य दुर्योधनस्य नाम्नीच्यदु-
वन् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३ म कुले अश्री मनिदि । १५ म भीमम् । १६ म सर्वधर्मो
पचायिता १७ म क्षत्रम् । १८ म वनम् । ३२ म केशवः । म ।
दपो. ९०

दधेः १३० । अर्जुनः ॥ १३० ॥

अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३८

भीष्मद्रोणाभ्यां द्वयोपनाय पुन. शमविधानोपदेश. ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।
वाक्यमर्थवदत्युग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २ ॥
तत्कारिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संपतम् ।
नहि ते जातु शाम्येरुच्यते राज्येन कौरव ॥ ३ ॥
हेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।
सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४ ॥
कृताहं हर्षुर्नं प्राप्य भीमं च कृतनिश्चयम् ।
गाण्डीवं चेपुथी चैव रथं च ध्वजमेव च ॥ ५ ॥
नकुलं सहदेवं च वलवीर्यसमन्वितौ ।
सहायं वासुदेवं च न क्षाम्यति युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ७ ॥
दानवा घोरकर्माणो निवातरुवचा युधि ।
रौद्रमस्त्रं समादाय दग्धा वानरकेतुना ॥ ८ ॥
कर्णमभृतयथेमे त्वं चापि कवची रथी ।
मोक्षितो घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ ९ ॥
रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दिगन्तरं गताम् ।
ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो बलसलः शृङ्खणवाधविः ॥ १० ॥
तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं ज्यपनीपेह किल्बिषम् ।
दृष्ट्व त्वं पाण्डयेन ज्यपनीतशरासनः ॥ ११ ॥
प्रशान्तभृष्टृष्टिः धीमान् कृता शान्तिः कुलस्य नः ।
तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ॥ १२ ॥

[नील०] कुन्त्या इति ॥२॥ प्रशाम्य प्रशमं कुम् ॥१॥
पाशिनैषौ अधिनोः पुथी नकुलसहदेवौ ॥ १७ ॥ वारणं
प्रतिषेधम् ॥ २० ॥ दीतां दिनमिति दिग्दाहाख्य उपाय
वत् ॥ २४ ॥

[अर्जु०] धर्मपाशमिताः धर्मरजुपदाः ॥ ४ ॥
रौद्रं रजय संवधि पाण्डपत्न ॥ ८ ॥ निदर्शनं दृष्टा-
नः ॥ ९ ॥ शृथिरी शृथिरीत्यान् ॥ १० ॥ ज्यु-
मीश वरपुः संशयमवेध त्रिंशया भीशा वरपु गुडावंदाः

अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिन्दम ।
अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ॥ १३ ॥
प्रतिशृङ्खतु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सिंहस्कन्धोरुवाहुस्त्वां वृत्तायतमहाशुनः ॥ १४ ॥
परिष्वजतु वाहुभ्यां भीमः महरतां वरः ।
कम्बुमीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ॥ १५ ॥
अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६ ॥
आश्विनैर्यौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १७ ॥
मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हममुखा नृपाः ।
संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिवा ॥ १८ ॥
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १९ ॥
अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु वारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां महश्यते ॥ २० ॥
ज्योतीपि प्रतिहूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर हश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २१ ॥
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि निवेशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वाध्यते पूतना तव ॥ २२ ॥
वाहनान्यमहृष्टानि रुदन्तीव विशांपते ।
शृभ्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३ ॥
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्वाशिवनिर्योपा दीप्तां सेवन्ति वै दिशो ॥ २४ ॥
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैपिणाम् ।
त्वय्यापत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव चोर् ॥ २५ ॥

गुडा स्तुदी तद्भव वेदा वरय यद्वा गुडाका धनुर्विद्या
तस्या ईशः यद्वा गुडाका निश्रा तस्या ईशः मित्रनिद्र
इत्यर्थः ॥ १५ ॥ मानं गर्वम् ॥ १८ ॥ निवेशने
गृहं ॥ २२ ॥ दीतां सूर्याभिष्टिताम् ॥ २४ ॥ व्यायामो
युद्धम् ॥ २५ ॥

[सत्य०] द्रौपथी यैरु हेशिता ॥ ४ ॥ दीतां सूर्या-
भुष्टिताम् ॥ २४ ॥ व्यायामो युद्धम् ॥ २५ ॥

न चैत्करिष्यसि वचः सुहृदाभिरिकर्षणम् ।
तपस्यसे ज्ञाहिर्नो दृष्ट्वा पार्येवाणप्रपीडिताम् ॥२६॥
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३९

म्ववचनश्रवणेन विमनमं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीष्मद्रोणाभ्यां शुभ्रपुत्रा पापेन सदावदंभाविषुद्धप्रमंगं गोचिन्वा दुर्योधनं च विगणं पाण्डुरानामनेपत्वमात्मनश्च जीवित उदासीन वसुक्त्वा पुनः भूमोपदेशः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरथोमुत्तः ।
संहृत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्वाज्रहार इ ॥ १ ॥
तं वै विपनसं दृष्ट्वा संभेक्ष्यान्योन्यमन्तिक्राद् ।
पुनरेवोचरं वाक्यमुक्तवन्तो नरर्षभौ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच—

शुभ्रपुमनमयं च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्यमतो दुःखतरं तु किम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच—

अश्वत्याग्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।
बहुमानः परो राजन् संनतित्व कपिध्वजे ॥ ४ ॥
तं च पुत्रास्त्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनंजयम् ।
क्षान्त्रं धर्ममनुष्ठाप्य विगन्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५ ॥
यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।

श्रुत्वा स्मर्तांसि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ।
यद्येतदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति ॥ २७ ॥

मत्प्रसादात्स वीभल्युः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६ ॥
मित्रशुभ्रदुष्टभावश्च नास्तिकोऽप्यानृजुः शत्रुः ।
न सत्सु लभते पूजां यत्र मूर्ख इवागतः ॥ ७ ॥
वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥८॥
मिथ्योपचरिता श्रेते वर्तमाना धनुप्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९ ॥
त्वमुक्तः कुलद्वेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिमन्यसे ॥ १० ॥
अस्ति मे बरुमित्येव सहसा त्वं तिनीर्षमि ।
सप्राह्ननक्रमकरं गह्वावेगमिवोष्णम् ॥ ११ ॥
वाससेव यथा हि त्वं प्राहृष्वानोऽभिमन्यसे ।
सजं त्यक्त्वापि व प्राप्य लोभायौविष्टिरां धियम् १२

[नील०] शुष्मिणः बलिनः अपसव्यं विपरीतं यदि
० निर्घोतसदृशमिति पाठे निर्घोतसदृशं वक्रपावतुल्यम् ॥२७॥

इति श्रीमहाभारते नैऋत्योर्वे उद्योगपर्वणि भारतभारतीने
अष्टाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

[अष्टौ०] शुष्मिणः तेजस्विनः अपमध्यं विपरीतम् २७
इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामहंनमिष्यतावाङ्मोगपर्वणि
अष्टाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

[सर्व०] अपसव्यं विपरीतमकार्यम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामहंनमिष्यतावाङ्मोगपर्वणि
अष्टाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

[नील०] एवमिति ॥ १ ॥ पूजां न लभते हे दुर्यो-
धन त्वद्वन् ॥ ७ ॥ एते पाण्डवास्त्वया मिथ्योपचरिता
अपि अनु भ्रष्टास्त्रिये वर्तमाना हि प्रसिद्धं तव तु दोषाः
द्वेषादयः अहितत्वाय वैरभावाय कल्पन्ते ॥ ९ ॥ उष्णगे
उष्णातिगमे वर्षांशाले ॥ ११ ॥ वास एवेति पाठे वास-
शुद्धे । पाठान्तरे त्यक्तं वासो वक्रं परकीयं स्वीयमिति मन्यसे
इति योग्यम् ॥ १२ ॥

[अष्टौ०] अनुप्रिये अनुकृष्टे ॥ ९ ॥ उष्णगे वर्षासु
॥ ११ ॥ सजं त्यक्त्वापि योविष्टिरी श्रियं प्राहृष्वानो
यथा वासः निरायस(!)स्तथाय संग्रति मन्यसे । इत्य-
सिपुनः हेममित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ भगवदानपद्यानि
विपमापि कचिन् कचिन् । व्याख्यातानि मया यत्नान्
विन्दन्त्यां(?)तानि सूरयः ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामहंनमिष्यतावाङ्मोगपर्वणि
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

[सर्व०] न सत्सु लभते पूजां यथा भवान् ॥ ७ ॥
एते शूनात्मनः(?)अनुप्रिये अनुकृष्टत्वा प्रिये दोषा दो-
षदेवः ॥ ९ ॥ उष्णगे उष्णातिगमे वर्षासु ॥ ११ ॥
वासः सजं परित्यक्त्वा प्राप्य आहृष्वानो यथा
त्वं योविष्टिरी श्रियं प्राप्य मन्यसे श्रीस्तामिनमात्मान-
मित्यर्थान् ॥ १२ ॥

[लक्ष्म०] पुनरेवोचतुर्वाक्यमुक्तवन्वाचित्वन उल्लंघनी
प्रशस्तवाक्यवर्ती उक्तं भाषितमुदितं जतिवमिन्धमरु ॥२॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिणवर्तनीर्षहृदयशमरणे
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

एकचत्वारिंशद्दधिकशततमोऽध्यायः १४१

इदानीं मया पाण्डवाभ्यम्णे मम तेषां धार्मीनिः स्यात्, किंचाधिरथदुर्योधनादीनां सौहार्दास्ति तथा वक्तुं नोपदे एते व पाण्डवानामेव जयो भवितेत्यापुनजतः कर्णस्य भगवता गितजनम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच—

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्य केशव ।
सख्येन चैव वाष्ण्येय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १ ॥
सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २ ॥
कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
आदित्यवचनाञ्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥
सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४ ॥
सूतो हि मामधिरयो हृष्टैवाभ्यानयहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५ ॥
मत्स्नेहाञ्चैव राधायां सद्यः क्षीरमवातरत् ।
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६ ॥
तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७ ॥
तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
पितरं चाभिजानामि तपहं सौहृदात्सदा ॥ ८ ॥
स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रमीत्या जनार्दन ॥ ९ ॥
नाम वै वसुपेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥ १० ॥

[नील०] असंशयमिति ॥ १ ॥ आवाहाः कुल-
धर्माः आवापा इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १४ ॥ मां च
मित्रमिति शेषः शस्त्रसमुद्यमः युद्धोत्साहः ॥ १५ ॥ वधात्
वर्नं प्राप्यापि वन्धात् निर्घन्यात् कुन्तीसंवन्धाद्वा भयात्
पराजयभयान् ॥ १७ ॥ उभयोरपि अकीर्तिः उभाभ्याम-
प्यन्योन्यप्रथस्य प्रतिज्ञातत्वान् ॥ १८ ॥ द्रुपस्त्वं पाण्ड-
वान्प्रदीति शेषः त्वद्दक्षित्वात् स्वमेव यन्मी नियामको
येषां तेषां भास्वरत्वं सतः ॥ १९ ॥ मन्त्रस्य कर्णः कुन्ती-
सुत इत्येवंविधस्य आवयोरुग्रपरिभाषणस्य नियमं गोपनं
युधिष्ठिरेऽप्रकाशनमिति यावत् ॥ २० ॥

[अर्जु०] सौहृदात् श्रेयात् प्रणयात् स्नेहपूर्विकाया-
श्चेष्टायाः ॥ १ ॥ निग्रहान् निग्रहयान् ॥ २ ॥ ध्यसर्जयन् ।

१ म. धी वैरुजः । २ म. वै वनादनं । ३ म. मया श्चि सौके
रेरिगन् । ४ म. वलपथ विवाध । ५ म. वगाशिव ।

तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।
तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामवन्धनम् ॥ ११ ॥
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द मिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ॥ १२ ॥
धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३ ॥
शृष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयाऽसकृत् ।
आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैर्मया कृताः ॥ १४ ॥
मां च कृष्ण समासाद्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
दुर्योधनेन वाष्ण्येय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५ ॥
तस्माद्गणे द्वैरेषां मत्पुत्रघातारमच्युत ।
वृत्तवान्यरमं कृष्ण प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥
वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वाऽपि जनार्दन ।
अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥
यदि ह्यत्र न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८ ॥
असंशयं हितार्थाय द्रुपस्त्वं मधुसूदन ।
सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्विशित्वात्र संशयः ॥ १९ ॥
मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वभत्र मधुसूदन ।
एतदत्र हितं मन्ये सर्वं यादवनन्दन ॥ २० ॥

अत्यजत् ॥ ३ ॥ तथाजातः कन्यायामेव जातः । अपा-
कीर्णः त्यक्तः । यथा न कुशलं यथा न धर्मः ॥ ४ ॥
पिण्डव्यपनयं पिण्डो मासः व्यपनयोऽपहारः ॥ ७ ॥
आवाहाः उत्साहा उत्सवा इति यावत् ॥ १४ ॥ प्रतिषं
प्रतिहन्तारम् ॥ १६ ॥ अकीर्तिरुभयोर्वैधप्रतिज्ञा हानितः
॥ १८ ॥ तद्दक्षित्वात् तदधीनत्वान् ॥ १९ ॥ मन्त्रस्य
नियमं मधुसूतस्य पाण्डवैष्वक्यनम् ॥ २० ॥

[सर्व०] सौहृदाद्बान्धवान् । प्रणयात् स्नेहात् ॥ १ ॥ अथ
अपाकीर्णस्यक्तः । यथा न कुशलं न युक्तम् ॥ ४ ॥ पिण्डव्य-
पनयमपेपणेन परित्याजनम् ॥ ७ ॥ आवाहा आवाहनानि
वन्धूनाम् ॥ १४ ॥ अकीर्तिरुभयोर्दुर्भाभ्यामपि अन्योन्य-
पथप्रतिज्ञानात् । मम कुन्तीसुतस्त्वमेतं रूपस्य मम ॥ १८ ॥

१ म. प्रतिघावाहमनेन । धृतराज्यात् इष्टः प्रतिषं । २ म. द्वैरे
सम्प्रतिपिनम् ।

यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ।
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥२१॥
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
 स्फीतं दुर्योधनायैव संपदद्यामरिन्दम् ॥ २२ ॥
 स एव राजा धर्मात्मा शश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
 नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धर्नजयः ॥२३॥
 पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४ ॥
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
 उच्चमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सौमकिः ॥२५॥
 चैत्रश्च चैकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ।
 इन्द्रगोपकृत्वर्याश्च केकया भ्रातरस्तथा ।
 इन्द्रायुधसवर्णाश्च कुन्तिभोजो महामनाः ॥ २६ ॥
 मातुलो भीमसेनस्य ज्येनजिच्च महारथः ।
 शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥२७॥
 महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
 राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८ ॥
 धार्तराष्ट्रस्य वाष्पेय गह्वरयो भविष्यति ।

[लक्षा०] कुन्त्या त्वहमवाकीर्णं इत्यत्र कुलजो
 यथा न भवामि तथा अनाकीर्णः अप्सु विसृष्टः ॥ ४ ॥
 तस्याः पिण्डव्यपनयमित्यत्र पिण्डव्यपनयं पिण्डव्यागम्
 ॥ ७ ॥ आवाहाश्च विवाहाश्चेत्यत्र आवाहाः वह-
 प्रापण इतिधातोः स्वर्गहं प्रति प्रापणानि ॥ १४ ॥
 मन्त्रस्य नियममित्यत्र नियमं निवरां यमं यमनाच्छा-
 दनम् ॥ २० ॥

[नील०] अन्यथा वाधकमाह-यदीति ॥ २१ ॥
 इष्टापत्तिमाशङ्कधाह-प्राप्येति । अर्धमिष्टस्य दुर्योधनस्य
 राज्यं लोकनाशकरमिति भावः ॥ २२ ॥ इन्द्रगोपकः
 वर्षासु प्रचलन् रक्तजन्तुस्तद्वर्णास्ताम्रा इत्यर्थः इन्द्रायुधं
 इन्द्रधनुः ॥ २६ ॥ निधिस्त्वं च जनार्दन निधिर्वाक्षयः
 कामपूरकः ॥ २७ ॥ समुदानयः समुदायीकरणम् ॥२८॥
 अस्य यज्ञस्य वेत्ता उपद्रष्टा ॥ २९ ॥ आध्वर्यवं यज्ञस्य
 नेतृत्वं लोके हि उपद्रष्टाऽन्योऽध्वर्युरन्यो दृश्यते अत्र
 तु त्वमेव ईश्वररूपेण कर्ता प्रक्षरूपेण साक्षी चेति भावः
 ॥ ३० ॥ अनुयातोऽनुगतः पितृसम इत्यर्थः गीतं स्तोत्रं
 प्रगीतमन्त्रप्रसाध्यां स्तुतिं उद्गातृकर्मैत्यर्थः तन् सौभद्रः
 भविष्यति अनुभविष्यति करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 कारयिष्यति स्वार्थं गिञ् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ नाद्
 एव सुश्रवण्यो बुद्धयतो भोक्तुः कालस्यावाहनकर्ता ॥३५॥

अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥२९॥
 आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतांस्मिन्भविष्यति ।
 होता चैवात्र वीभत्सुः सन्नद्धः स कपिध्वजः ॥३०॥
 गाण्डीवं सुक तथा चाऽज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
 मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः स्वयसाचिना ॥३१॥
 अनुयातश्च पितरमाधिको वा पराक्रमे ।
 गीतं स्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक् तत्र भविष्यति ॥३२॥
 उद्गाताऽत्र पुनर्मिपः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
 विन्दन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रे ॥ ३३ ॥
 स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
 जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४ ॥
 शङ्खशब्दाः समुरजा भैर्यश्च मधुसूदन ।
 उत्कृष्टसिंहनादश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५ ॥
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रो यशस्विनौ ।
 शामित्रं तौ महावीर्यां सम्यक् तत्र भविष्यतः ॥३६॥
 कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथपङ्कयः ।
 यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन् यज्ञे जनार्दन ॥ ३७ ॥

शामित्रं क्षत्रियपशूनां मारणम् ॥ ३६ ॥ कल्माषदण्डा-
 ध्विप्रश्चजाः ॥ ३७ ॥

[अर्जु०] तत्पराज्ञाने दोषमाह यदीत्यादि ॥ २१ ॥
 औत्तमोजप्रभृतयो हुपद्रुणाः ॥ २५ ॥ चेचित्तानो याद्-
 वविशेषः । इन्द्रगोपः कीटविशेषः । लोहितवर्णः कास-
 ण्डियेति प्रसिद्धः ॥ २६ ॥ समुदानयः संघः ॥ २८ ॥
 आध्वर्यवमध्वर्युर्कर्म ॥ ३० ॥ अनुयातः समः ॥ ३२ ॥
 उद्गाता साक्षा यः कर्म करोति, प्रस्तुतं यः स्तौति स
 प्रस्तोता भीम एव ॥ ३३ ॥ कारयिष्यति स्वार्थं गिञ्
 ॥ ३४ ॥ सुब्रह्मण्य इन्द्रप्रकाशनमन्त्रः ॥ ३५ ॥ शामित्रं
 पशुहिंसनम् ॥ ३६ ॥ कल्माषदण्डाः सुरर्णवदाः रथपङ्कय
 एव यूपाः ॥ ३७ ॥

[सर्व०] समुदानयः समानयनम् ॥ २८ ॥ वेत्ता
 गुरुः ॥ २९ ॥ अनुजातोऽनुगम्य जातः । पितुः सम इति
 यावत् । गीतं स्तोत्रं भविष्यति प्राप्यति ॥ ३२ ॥
 उद्गाता सन् सौभद्रः अत्र भीमः प्रस्तोता उद्गातृद्वितीयः
 ॥ ३३ ॥ कारयिष्यति । स्वार्थं गिञ् ॥ ३४ ॥ सुब्रह्मण्यो
 उद्गातृचतुर्थः ॥ ३५ ॥ कल्माषादिकमुपद्रष्टणम् । रिपती-
 करणार्थं दण्डो येषां ते ॥ ३७ ॥

[लक्षा०] शामित्रं तौ महात्मानावित्यत्र शमिका
 पशुहिंसनकर्ता । तयोर्भावः शामित्रम् ॥३६॥ मैत्रायण-

कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपवृंहणाः ।
 तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥३८॥
 अस्योञ्ज कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
 हविस्तु रुधिरं कृष्ण तस्मिन्यन्ने भविष्यति ॥३९॥
 इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमला गदाः ।
 सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥४०॥
 इषवोञ्ज परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
 महारथमयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिमचोदिताः ॥ ४१ ॥
 प्रतिप्रास्थानिकं कर्म सात्यकिस्तु करिष्यति ।
 दीक्षितो धार्तराष्ट्रोञ्ज पत्नी चास्य महाचमूः ॥४२॥
 घटोत्कचोञ्ज शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
 अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३ ॥
 दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।

आग्नीव्रावित्यत्र मैत्रावरुणे कर्मणि आग्नीव्र आग्नेया त्वध्वरं
 व्रतीत्यमरोक्तेः मित्रमुपग्रहीत्यादिमंत्रादेशकवार्तारौ कल्माष-
 दण्ड इत्यत्र कल्माषदण्डा कृष्णपाण्डर इत्यभिधानात् नाना-
 विवरत्नकान्त्या कृष्णपाण्डरा दण्डा यद्यो यासां ताः ३७

[नील०] कर्णप्रभृतयो वत्सदन्तान्ताः उपवृंहणाः
 अध्वर्योःसोमाहुतिप्रक्षेपकाले सहायाश्चमसाध्वर्यव इत्यर्थः ।
 सोमकलशाः सोमरसग्रहणपात्राणि तोमराः तोमरच्छायाः
 पवित्राणि सोमोत्पवनसाधनानि वाणोल्क्षेपणसाम्यात्
 धनूंषि ॥ ३८ ॥ कपालानि शिरःपुरोडाशापात्रकानि रथ-
 रशकलानि, हविः सोमाज्ययोरूपम् ॥ ३९ ॥ इध्माः
 अग्निसमिध्वनाथोः समिधः शक्तयः, परिधयः अग्नेः परितः
 आहुतिरक्षणार्थं स्थापितानि काष्ठानि गदाः ॥ ४० ॥
 परिस्तोमाः सोमचमसादयः ॥ ४१ ॥ प्रतिप्रस्थाताऽध्व-
 योस्तत्र द्वितीयः तस्य कर्म प्रतिप्रास्थानिकम् ॥ ४२ ॥
 अतिरात्रे ऋतो ऋषेण निशीथे च घटोत्कचः रात्रिचं-
 त्वान् शामित्रं करिष्यति ॥ ४३ ॥ वैतानिके वितानो-
 ऽग्नीनां विस्तरः तत्र विदितं वैतानिके श्रौतयज्ञे कर्ममुखे
 षर्मंत्रभये द्वारं कर्मैव मुखं निर्गमद्वारं यस्मिन्न तु योनिः
 सरिमन् ॥ ४४ ॥ पाण्डवेषु द्रोहं दर्शयति-यद्भुवमिति
 ॥४५॥ पुनश्चित्तियंशानन्तरं चयनारम्भो यज्ञविशेषपूतः
 ॥ ४६ ॥ आनर्दं महानार्दं नर्दतः णमुलन्वं पूर्व पदं, सूर्यं
 सोमाभिषयः राजमयमूर्येतिनिपातवान् 'उपपदयोगस्त्व-
 नित्यः अपार्थो वा सद्भावेऽपि मुञ्जः वयप् दीर्घश्च । सुत्य-
 ग्निषपि षट्ठिनि ॥ ४७ ॥ यज्ञाद्यमानं यज्ञस्य मध्ये मध्ये
 विरण्याकषयानम् ॥ ४८ ॥ प्रस्तुपाः स्तुपाणामपि स्तुपाः
 रंगजा पृथ्वीभूताः हतेधराः ईश्वरो राजा नाथः पतिः ५०

वैतानिके कर्ममुखे जातो यत्कृष्ण पावकात् ॥४४॥
 यद्भुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
 प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये ह्यकर्मणा ॥ ४५ ॥
 यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
 पुनश्चित्तिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥४६॥
 दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
 आनर्दं नर्दतः सम्यक् तदा सूर्यं भविष्यति ॥४७॥
 यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
 तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८ ॥
 दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
 तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९ ॥
 स्तुपाश्च प्रस्तुपाश्चैव घृतराष्ट्रस्य संगताः ।
 हतेधरा नष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥ ५० ॥

[अर्जु०] कर्णाति वत्सदन्तोपवृंहणाः उपवृंहणः स-
 मित्सदृशो वाणः । सोमकलसा ग्रहाः सोमरसाधार-
 पात्राणि इति यावत् । पवित्राणि अभिषेवपानि ॥ ३८ ॥
 कृपस्य च शिष्या इत्यन्वयः । शरद्वतः संज्ञापूर्वकविधेर-
 नित्यत्वात् वृद्धयभावः ॥ ४० ॥ परिस्तोमाः आस्तराः
 ॥ ४१ ॥ प्रतिप्रास्थानिकं मन्त्रसाधारणम् ॥ ४२ ॥
 अतिरात्रे वितते संतते अतिरात्रनाम्नि यज्ञे वा ॥ ४३ ॥
 पुनश्चित्तिः पुनरारम्भः ॥ ४६ ॥ सुत्यं सुत्यापाटाः ॥४७॥
 प्रस्तुपाः नष्टवृध्वः । हतनाथाः नाथ आश्रयणीयः ॥५०॥

[सर्व०] तोमराः कलशानि(?)येषाम् ॥३८॥ सदस्याः
 द्रोणशिष्याः कृपस्यापि शिष्याः ॥ ४० ॥ परिस्तोमाः सो-
 मभूमिः ॥ ४१ ॥ प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युद्वितीयः । तस्य
 कर्मणि प्रतिप्रास्थातृकम् ॥ ४२ ॥ अतिरात्रे बहुराज्य-
 तिक्रमणे । ऋषोऽर्थेन यज्ञविशेषे ॥ ४३ ॥ पुनश्चि-
 त्तियंशानन्तरं चयनारम्भः ॥ ४६ ॥ सूर्यं सोमाभिषयः
 ॥ ४७ ॥ ईश्वरो राजा । नाथः पतिः रुद्रस्यो
 हतेधरा यदेति पूर्वश्लोकेनानुष्ठुरोनान्वयः । भविष्य-
 न्तीति शेषः ॥ ५० ॥

[लक्षा०] दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्रेत्यत्र दीक्षितः दीक्षां
 प्रापितः । अत्र यज्ञे महाचमूरैव पत्नी ॥ ४२ ॥ अतिरात्रे
 यज्ञे अतिरात्रनामकयज्ञे । रात्रियुद्ध इतिध्वनिः । तदा
 शामित्रं घटोत्कचः करोतु ॥ ४३ ॥ तदा सुत्या भविष्य-
 तीत्यत्र सुत्या सोमप्रदानम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि धार्तराजसंघैर्दत्तशरणात्
 एकचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ३९१ ॥

रुदन्यः सह गान्धार्या भृशत्रकुरराकुले ।
 स यत्रेस्मिन्नवभृयो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१ ॥
 विद्यादृष्ट्वा वयोदृष्ट्वाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 दृष्ट्वा मृत्युं न कुर्वीरस्त्वक्तुते मधुमुद्दन ॥ ५२ ॥
 शस्त्रेण नियत्रं गच्छेत् समुद्रं क्षत्रमण्डलम् ।
 कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केचन ॥ ५३ ॥
 तदत्र पुण्डरीकाक्ष विद्यस्त्व यदभीप्सितम् ।

यथा कात्स्न्येन वाष्पेण सत्रं स्वर्गमवायुवात् ॥ ५४ ॥
 वायवस्थाद्यन्ति गिरयः सन्तिश्च जनार्दन ।
 तावन् कीर्तिभवः द्रष्टुः शाश्वतोऽयं भविष्यति ५५
 ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
 समागमेषु वाष्पेण क्षत्रियाणां यशोवनम् ॥ ५६ ॥
 समुपानय कौन्तेय युद्धाय मम केचन ।
 मन्त्रसंवरणं कुर्वन्निन्मयेव परंतप ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः १४२.

भगवतः वणं प्रति ध्वजमण्डलं पदे नियत्रं भवदावाङ्मिनम इतोऽचिरालंपादविष्पतिरिति उदात्तमण्डलान्तरांश्च परेष्पतिः ॥ १ ॥

संजय उवाच—

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केचनः परारहा ।
 उवाच महसन्नाकर्यं स्मितपूर्वमिदं यथा ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अपि त्वां न लभेत्कर्ण राज्यलम्भोपपादनम् ।
 मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २ ॥
 ध्रुवो जयः पाण्डवानामितोदं
 न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
 जयश्चनो दृश्यते पाण्डवस्य
 समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३ ॥
 दिव्या माया विहित्वा भौमनेन

समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
 दिव्यानि भूतानि जयावदानि
 दृश्यन्ति चेवात्र भयानकानि ॥ ४ ॥
 न सज्जते शैलवनसतिभ्य
 ऊर्ध्वं निर्पण्योननमात्ररूपः
 श्रीमान् ध्वजः कर्ण धनंजयस्य
 समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५ ॥
 यदा द्रक्ष्यमि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
 ऐन्द्रमश्वं विक्रवाणमुभे चाप्यग्रिमार्त्तने ॥ ६ ॥
 गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवरत्ननेः ।
 न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७ ॥

[नील०] स्तुपादयो यदृदन्त्वोऽभिरात्रदेहाः स एवा-
 द्भ्राभावोऽवमृष इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इदं युद्धं श्रेय एवे-
 त्याह-विद्येति । दृष्ट्वा अयुद्धेन ॥ ५२ ॥ समागमेषु
 संग्रामेषु यशो जयः पराक्रमेण मृत्युर्वा तदेव क्षत्रियाणां
 धनम् ॥ ५६ ॥

[नील०] कर्णस्येति ॥१॥ राज्यलम्भोपपादनं राज्य-
 प्रास्तुपायस्त्वां न लभेन् न सृष्टेन् तं न स्वीयं मन्यसे
 इत्यर्थः ॥ २ ॥ भौमनेन विश्वकर्माणा दृश्यन्ति पश्यन्ति ।
 स्वार्थयग्नतोऽयं मण्डूद्वेगादृष्टिगगतान् अत्र घणे ॥४॥
 अग्रिमार्त्तने आग्रिं मार्त्तं च ॥ ६ ॥ न तदेति कृते हि
 सर्वं कृतकृत्या एवेति न त्रिवर्गं कश्चिदपेक्षते । त्रेतायां तु
 धर्मं प्राधान्येनार्थकामावाप्तुं कृत्वेन चापेक्षन्ते । द्वापरं
 तु अर्थकामो प्राधान्येन धर्मं च तदृदन्तेन । तत्र कृतं न
 भवितेति मोक्षान् श्रेण उक्तः । न त्रेतेति धर्मार्थेण
 उक्तः । स च दुर्घोषितादौनामन्वेव । द्वापरं न भवितेति
 तेषामर्थकामावपि न भविष्यती युद्धेन मरणस्यावश्यंभावा-
 दित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रैलोक्ये भारतभारते
 एकचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

[अर्ह०] अवभृथो यस्मान्त्वस्नानम् ॥ ५१ ॥ दृष्ट्वा-
 मृत्युं युद्धं विना मरणम् । स्वच्छते तव यदपुण्यस्य मीतये
 ॥ ५२ ॥ क्षत्रमण्डलं क्षत्रजातीयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ कीर्ति-
 भवः शब्दः मायुहायः ॥ ५५ ॥

[अर्ह०] यद्गन्त्तुं युद्धं ॥ १ ॥ अवि त्वां
 न तदेति मिरधालने नगदः । तदेवेत्यर्थः । एतदा-
 दना दानम् ॥ २ ॥ भौमनेन विश्वकर्मा । भयावदानि

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रैलोक्ये भारतभारते
 एकचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

[सर्ग०] म वाट. अवभृथो यस्मान्त्वस्नानादाविति-
 वितेयः ॥ ५१ ॥ दृष्ट्वा युद्धं विना मृत्युम् ॥ ५२ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रैलोक्ये भारतभारते
 एकचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

असंज्ञपमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च घोरं लघिरकर्मम् ॥ ४ ॥
 राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
 रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५ ॥
 स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
 निमित्तानि च घोराणि तयोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ६ ॥
 पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिर ।
 शंसन्त इव वाष्ण्यं विविधा रोमहर्षणाः ॥ ७ ॥
 प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
 शनैश्चरः पीडयति पीडयन् प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८ ॥
 कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
 अनुसंधानं प्रार्थयते मैत्रं संगमयश्चिव ॥ ९ ॥
 नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
 विशेषेण हि वाष्ण्यं चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ १० ॥
 सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपैति च ।
 दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ ११ ॥
 निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
 पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ १२ ॥
 प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
 निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३ ॥

[नील०] प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं प्रजानां पतिर्दु-
 र्योधनसदृशं नामनक्षत्रं उत्तममात्रपदात्त्वमिति वा तेन
 पत्युः पीडया प्राणिनामपि पीडेति युक्तम् । यद्वा पृथ्वी-
 कृमोदरस्थां रोहिणीं शनैश्चरः पीडयति तेन सप्यदेशे महा-
 न्क्षयो राज्ञो नाशश्चेति भावः ॥ ८ ॥ कृत्वा चेति ज्येष्ठा-
 मप्राप्य यदि भीमो बक्रीभेदेर्हि ज्येष्ठस्य गहो ये मित्र-
 भूतास्ते सर्वे नश्येयुरिति भावः । मैत्रं मित्रसमूहं संगम-
 यन् नादायन् । वैवस्वतं संगमनं जनानामिवादाशे संपूर्वस्य
 गमेर्गोणार्थत्वदर्शानान् ॥ ९ ॥ चित्रां ग्रहो महापातारज्यो
 ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः तेन(न)राकारस्य वेधाद्राजजातीयानां
 क्षयो भवितेति भावः ॥ १० ॥ लक्ष्म व्यावृत्तं क्षीणत्वा-
 दमावास्यासाक्षिव्यान् क्षीणचन्द्रोऽपि पाप एव । तस्मि-
 न्श्रामावास्यायामर्षेण युक्ते उभयोः शत्रुः सदा बक्री राहुर-
 र्कमुपैति चेदयं धर्तरीयोगः सोमपंश्यानां सूर्यवंश्यानां च
 राज्ञां क्षयकर इत्यर्थः ॥ ११ ॥ पुण्यशकुना हंसादय एव
 पाठान्तरे पुण्यशकुनाः हुक्टाः जीवन्तीवनाः पक्षिविशेषाः
 ये जीवन्तीवलेव शब्दं कुर्वन्ति तेषां महाशक्रयोगादयः १८

अल्पे युक्ते पुरीषे च प्रभूतमिह दृश्यते ।
 वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १४ ॥
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
 पराभवस्य तद्विज्ञमिति माहुरर्कनीपिणः ॥ १५ ॥
 ग्रहं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
 मद्रक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १६ ॥
 अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
 प्राचक्ष्वाप्यगरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १७ ॥
 मथुराः पुण्यशकुना हंससारसचातकाः ।
 जीवन्तीवकसङ्घाथाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १८ ॥
 शृथाः कङ्का वकाः श्येना यातुधानास्तथा वृकाः ।
 मक्षिकाणां च संघाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९ ॥
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निःस्वनः ।
 अनादृताः पाण्डवानां नन्दन्ति पट्टाः किल ॥ २० ॥
 उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोशृपमास्तथा ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २१ ॥
 मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
 तथा गन्धर्वनगरं भानुमत्समुपस्थितम् ॥ २२ ॥
 सभाकारं सपरिवलं सवर्षं चारुतोरणम् ।
 कृष्णश्च परिवस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ २३ ॥

पाठान्तरे वलाः काकाः ॥ १९ ॥ उदपानाः कृपाद्वयो
 जलाशयाः ॥ २१ ॥ गन्धर्वनगरं सभाकारं परियः परि-
 वेपः तत्राकाशे गन्धर्वनगरोपपेयं ॥ २३ ॥

[अर्जु०] प्राजापत्यं रोहिणीम् ॥ ८ ॥ मैत्रमनु-
 राधासेव संगमयन् ॥ ९ ॥ ग्रहो गहूर्भीमो वा ॥ १० ॥
 लक्ष्मं चिह्नं व्यावृत्तं निवृत्तं सङ्ख्यानाः सत्रायवः समूहि-
 कम्पा वा ॥ ११ ॥ निष्टनन्ति अनिष्टं शब्दं हुर्वन्ति ।
 यवसं घासम् ॥ १२ ॥ प्रभूतं प्रचुरम् ॥ १४ ॥ पगमवस्य
 नाशस्य लिङ्गं चिह्नम् ॥ १५ ॥ अपसव्या वामाः अद-
 क्षिणाः ॥ १७ ॥ वलाः काकाः ॥ १९ ॥ उदपानानि
 कृपाः । गोशृपमा गोश्रेष्ठाः शृपा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सवर्षं
 प्राकारदारुणां पितृमृत्तिकात्महितम् । परियो दण्डः ॥ २३ ॥

[सर्व०] प्राजापत्यं रोहिणीं मित्रं मित्रनाम् संगम-
 यन् मित्रनक्षत्रपीडनान् । ग्रहः शनैश्चरः ॥ ८ ॥ पुण्य-
 शकुनाः कुक्कुटाः ॥ १८ ॥ वका काश्यध ॥ १९ ॥
 वनः प्राकारमूलान्शुनियचयः ॥ २३ ॥

[लक्ष्०] प्राजापत्यं हि नक्षत्रमिन्ध्र रोहिणीनक्षत्रं
 प्रजापतिदेवतेति श्रुतेः प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकं रो-

कृष्ण उवाच—

उपस्थितविनाशेयं नूनमथ वसुन्धरा ।
यथा हि मे वचः कर्णं नोपैति हृदयं तत्र ॥ ४६ ॥
सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयमंसाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच—

अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणान् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरभ्रष्टविनाशनात् ॥ ४८ ॥
अथवा संगमः कृष्ण स्वर्गं नो भविता ध्रुवम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कर्णोपनिवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४४

वर्णस्य पाण्डवान्प्रति मन प्रमादयितुं गद्गत्तरं संख्यास्यपार्श्वं वर्णं प्रति वृषागमनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान् गते ।
अभिगम्य पृथां क्षता शनैः शोचन्निवात्रवीन् ॥ १ ॥
जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहं ।
क्रोगतो न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २ ॥
उपपन्नो हसौ राजा चेदिपाञ्चालकुरुभ्यः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३ ॥
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्दिवान् दुर्वलो यथा ॥ ४ ॥

[नील०] तत्र हृदयं कर्तुं मम वचो नापैति नाद्धी-
करोति ॥ ४६ ॥ पीडितं यथा स्यात्तथा गाढं परिष्व-
ज्येत्यर्थः ॥ ५० ॥ इतिवरणे कर्णोपनिवादः कर्णस्य
मदनम् ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभारतरेपि
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

[अर्जु०] वीरक्षयो वीरगृहम् ॥ ४८ ॥ पीडितं गाढं
यथा भवति ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारतेपाण्डवापामर्जुनमिश्रतयासुयोगपर्वणि
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

[सर्व०] तत्र हृदयं कर्तुं वचो नापैति न प्रत्येति ४६
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वद्वेषणपणहृत्तयाऽप्याप्या
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

[नील०] अमिद्धानुनये विकल्पनिये ॥ १ ॥ त्रौ-
घ्न इत्यनादरे पत्नी ॥ २ ॥ उपप्लव्ये विराटनगरे ॥ ४ ॥
विधर्मं धर्महीने ॥ ५ ॥ अशर्मणेति हि यस्मान् येषाम-

त्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयाञ्जय ॥ ४९ ॥

संजय उवाच—

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
विमर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ५० ॥
ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
महास्माभिर्निवृत्ते राधेयो दीनमानसः ॥ ५१ ॥
ततः शीघ्रतरं प्रायान्केशवः सहस्रात्यकिः ।
पुनश्चारयन् वार्णां याहि यादीति सारथिम् ॥ ५२ ॥

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोदृढो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमर्देन्व विमर्षं पथि वर्तते ॥ ५ ॥
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौवलयस्य च दुर्गुद्वजा मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥ ६ ॥
अधर्मण हि धर्मिणं कृतं वै कार्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७ ॥
क्रियमाणे वलाद्धर्मं कुरभिः को न संञ्चरेत् ।
असाम्ना केशवं पाते समुयोक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥

धर्मण कृतमपि वैकार्यं विकारजनकं वैग्रीदृशं चतुर्दशे
वर्षे स्वं राज्यं प्राप्स्यथेति प्रतिज्ञाया अयथाकरणरूपं धर्मिणं
धर्मयुक्तमेव भरति येषामधर्मदृष्टमेव वैरं धर्मव्रतातीत्यर्थः ।
तेषामयं विदुतो धर्मः सानुबन्धः सफलो भविष्यति अधर्म-
फलं विनाशमनेषां भविष्यत्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ वलाद्धर्मं
पागण्डिनां पागदायमुभयसन्तोषकरमिति द्वयोरपि धर्महे-
तुर्गति वलाद्धर्मना शान्तरहिर्भूता तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

[अर्जु०] अमिद्धानुनये कृष्ण इत्यादेस्ततस्तौ जग्मवु-
गित्यन्त्यम् दृष्टवता देवेन हताः कर्णाद्यो न वेनचित्यु-
रुपकरणे प्रतिकर्तुं शक्यन्त इति वात्यर्थः ॥ १ ॥ मत्तो
निर्मयोदः निगमयो वाचागदितः ॥ ५ ॥ हे धर्मिष्ठ !
नोऽस्मानं पाण्डवानां राज्यं हतम् । सानुबन्धः मफलः ।
कुलक्षयेण तेषां धातवगद्ग्राणामधर्मण कृतञ्छ्रेन एतेषाम-
धर्मः सानुबन्धः सफलः धर्मनाशप्रयोगो विपरीतलक्षणया
॥ ७ ॥ संञ्चरेत् मन्तापं कुर्यात् ॥ ८ ॥

५ म पुत्रमर्देन वीं वरि निगमये ६ म प्रपत्स्ये ७ म धर्मिष्ठ

४३ नो राज्यमीदृशम् ।

कृष्ण उवाच—

उपस्थितविनाशेयं नूनमथ वसुन्वरा ।
यथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४६ ॥
सर्वेषां नान भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयमंकागो हृदयात्रापसपति ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच—

अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽम्मान्महारणान् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षत्रविनाशनाम् ॥ ४८ ॥
अथवा संगमः कृष्ण स्वर्गं नो भविता ध्रुवम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कर्णोपनिवादे त्रिकन्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

चतुधन्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४४

वर्णस्य पाण्डवान्प्रति मनः प्रमादयितुं गद्गातीरे संख्याश्रुपासीनं कर्णं प्रति शृणुगमनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

असिद्धानुनये कृष्णे कुम्भ्यः पाण्डवान् गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता जनैः शोचन्निवाश्रवीन् ॥१॥
जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे ।
क्रोगतो न च शृहीति वचनं मे सुयोधनः ॥ २ ॥
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकुरुयः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयर्मरपि ॥ ३ ॥
उपप्लुष्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
फाह्नते ज्ञातिसौहादाद्ब्रह्मवान् दुर्वलो यथा ॥ ४ ॥

[नील०] तव हृदयं कर्तुं मम वचो नापैति नाङ्गी-
करोति ॥ ४६ ॥ पीडितं यथा स्यात्तथा गाढं परिच-
ज्येदर्थः ॥ ५० ॥ इति कर्णे कर्णोपनिवादः कर्णस्य
भेदनम् ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभारतीये
त्रिकन्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

[अर्जु०] वीरक्षयो वीरशूद्रम् ॥ ४८ ॥ पीडितं गाढं
यथा भवति ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भारतभारतीये
त्रिकन्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

[स्वर्ग०] सव हृदयं कर्तुं वचो नापैति न प्रत्येति ४६
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

[नील०] अमिद्धानुनये विकृतनिनये ॥ १ ॥ क्रो-
धत इत्यनादरे पयो ॥ २ ॥ उपप्लुष्ये विराटनगरे ॥ ४४ ॥
विषयं धर्महीने ॥ ५ ॥ अयमप्येति हि यस्मान् येषाम-

त्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयाञ्जव ॥ ४९ ॥

संजय उवाच—

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिप्लव्य च पीडितम् ।
विमर्जितः केदवेन रथोपस्थादात्रातरन् ॥ ५० ॥
ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
महास्माभिर्निवृत्ते राधेयो दीनमानसः ॥ ५१ ॥
नतः शीघ्रतरं प्रायान्केदवः सहमालाकिः ।
पुनरुच्चारयन् वाणीं यादृि यादृितीति सारथिम् ॥ ५२ ॥

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोदृढो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमर्देनैव विषयं पथि वर्तते ॥ ५ ॥
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौवल्लस्य च दुर्युद्धया मिथो भेदः प्रपन्स्यते ॥ ६ ॥
अधर्मण हि धर्मिष्ठं कृतं वै कार्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७ ॥
क्रियमाणे बलाद्धर्मं कुरुभिः को न संञ्चरेत् ।
असाम्ना केदवे याने समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥

धर्मण कृतमपि वैकार्यं विकारजनकं वैगमीदृशं चतुर्दशै-
वयं स्वं राज्यं प्राप्स्यथेति प्रतिज्ञाया अथवाकरणरूपं धर्मिष्ठं
धर्मयुक्तमेव भवति येषामधर्मकृतमेव वैरं धर्मवद्गातीत्यर्थः ।
तेषामयं विद्वानो धर्मः सानुबन्धः सक्तो भविष्यति अधर्म-
कृतं विनाशान्नेषां भविष्यत्येतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वलाद्धर्मं
पाण्डिणानां पारदार्यनुभयमन्तोपकरमिति द्वयोरपि धर्महे-
तुगिति बलाद्धर्मना शान्तिरहितैस्तद्दुःखमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

[अर्जु०] अमिद्धानुनये कृष्ण इत्यादेस्तत्तौ जग्मु-
स्त्वन्तम्य वत्त्रवा दैवेन हताः कर्णादयो न वेनचित्सु-
र्यपरायेण प्रतिकर्तुं शक्यन्त इति वात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ मत्तो
निर्मर्यादः निगमयो दाशान्गहितः ॥ ५ ॥ हे धर्मिष्ठ !
नोऽस्माकं पाण्डवानां गत्यं हृतम् । सानुबन्धः सफटः ।
शुटक्षयेण तेषां धानेनाप्राणामधर्मं कृतञ्च तेन तेषाम-
धर्मः सानुबन्धः सफटः धर्मनाशप्रयोगो विपरीतश्रुतगथा
॥ ७ ॥ संञ्चरेत् मन्तापं कुर्यान् ॥ ८ ॥

ततः कुरुणामनयो भविता वीरनाशनः ।
 चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा तु कुन्ती तद्राक्ष्यमर्थकामेन भाषितम् ।
 सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता मनसा विमर्शा ह ॥ १० ॥
 धिगस्त्वर्थं यत्कृतैयं महान् ज्ञातिवधः कृतः ।
 वत्स्यते सुहृदां चैव युद्धेऽस्मिन्ने पराभवः ॥ ११ ॥
 पाण्डवाधेदिपञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
 भारतैः सह योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२ ॥
 पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथाऽयुद्धे पराभवम् ।
 अधनस्य मृतं श्रेयो नहि ज्ञातिक्षयो जयः ॥ १३ ॥
 इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं भवर्तते ।
 पितामहः शान्तनव आचार्यश्च युधांपतिः ॥ १४ ॥
 कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्थयन्ति भयं मम ।
 नाचार्यः कामवान् शिष्यैर्द्रौणो युद्धचेत जातुचित् १५
 पाण्डवेषु कथं हर्दं कुर्यान्न च पितामहः ।
 अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥
 मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेषि च पाण्डवान् ।
 महत्वनर्थे निर्वन्धी बलवांश्च विशेषतः ॥ १७ ॥
 कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति संप्रति ।
 आगंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ॥ १८ ॥
 प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ।
 तोषितो भगवान्प्रयत्र दुर्वासा मे नरं ददौ ॥ १९ ॥

[सर्व०] कृततोऽस्मान् पाण्डवानाम् येया तेपाम-
 र्कानं सानुरन्धः समस्तान् (?) ॥ ७ ॥

[नील०] अर्थकामेन हितकामेन ॥ १० ॥ कृतः
 निश्चितत्वात्कृत इव ॥ ११ ॥ पश्ये पश्यामि आर्षमात्म-
 नेपदम् अयुद्धे युद्धाभावे ॥ १३ ॥ तं लब्ध्वा मन्त्रं प्राप्य
 आचरं तेन मन्त्रेण देवतागहनारथं कार्यं कृतवती आसा-
 दयं लब्धवती ॥ २४ ॥ पुत्रवत्परिगृहीत इत्यथ कामं च
 परिवामित इति पाठे स्वेच्छया त्यक्तं इत्यर्थः ॥ २५ ॥
 कार्यार्थमत्रशक्यतर्क्यं प्रयोजनम् ॥ २६ ॥ घृणिनः दयालोः
 सत्यसंगिनः सत्यरतस्य ॥ २७ ॥ उत्तरवाससि उत्तरी-
 यरस्यच्छायायाम् ॥ २९ ॥

[अर्जु०] अर्थकामेन अर्थः पुत्रपार्थः ॥ १० ॥ धिग-

२० म. अभिरमलती । ११ म. एतिवधो भवेत् । प्रापयन्ति युद्धो-
 र्थेन विप्रायार्थेऽर्थम् ॥ १७ म. सर्हि पापय निर्वन्धी । १८ म. सानुरम् ।
 १९ म. प्रसादे एवासाय । २० म. कुन्तीसाय । २१ म. दयादृष्टे ।

आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवैष्मनि ।
 साहमन्तः पुरे राक्षः कुन्तिभोजपुरस्कृता ॥ २० ॥
 चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विद्वयता ।
 बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्व्यक्तम् ॥ २१ ॥
 स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
 धात्र्या विसृज्यया गुप्ता सखीजनटता तदा ॥ २२ ॥
 दोषं परिहरन्ती च पितृश्वारिऽयरक्षिणी ।
 कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ॥ २३ ॥
 भयेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ।
 कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा वालिश्चादाचरं तदा ।
 कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ २४ ॥
 योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिरक्षितः ।
 कस्मान् कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५ ॥
 इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ।
 कार्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६ ॥
 आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसंगिनः ।
 गङ्गातीरे पृथाऽश्रौपीद्वेदाध्ययननिःस्वनम् ॥ २७ ॥
 प्राङ्मुखस्वोर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
 जपावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८ ॥
 अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
 कौरव्यपत्नी वाष्पणीयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९ ॥

स्वर्थम् अर्थं धनम् । वत्स्यते वर्तिष्यते ॥ ११ ॥ काम-
 वान् इच्छवान् ॥ १५ ॥ घृणिनो दयालोः । सत्य-
 सङ्गिनः सत्यैकनिष्ठस्य । तद्धृष्यननिस्वनं तस्य कर्णस्या-
 ध्ययनं जपरूपम् ॥ २७ ॥ तपस्विनी तपोयुक्ता दुः-
 रिता वा ॥ २८ ॥ उत्तरवाससि उत्तरीयवस्त्रच्छा-
 यायाम् ॥ २९ ॥

[सर्व०] पश्येत्यात्मानमेव संशोष्य । अयुद्धे युद्धाभावे
 पराभवम् ॥ १३ ॥ कामं स्वेच्छया परिवोसितस्यक्तः
 ॥ २५ ॥ कार्यार्थं कर्तव्यप्रयोजनार्थम् ॥ २६ ॥ उत्तर-
 वाससि उत्तरीयच्छायायाम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारतोर्योगपर्वणि सर्वज्ञाराजपण्डित्याख्यायां
 चतुर्थाध्यायः ॥ १४४ ॥

२४ म. बालिगा ह्यचर तथा । २५ म. परिवर्षितः । २७ म. वृथाऽपश्यत्
 पाप्यायामभिशिक्तम् । २८ म. अथ वसति । २९ म. वृष्णीशब्दं ॥
 अथाय ॥ १४४ ॥

आपृष्टतापाज्जत्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।

दृष्ट्वा कुर्न्तामुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्रत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४५

इत्या कर्णं प्रति त्वं मयांमयि जानोमि न राधेयन्मन्मान्मद्वचनादानैराद्भ्यान्परिच्यय पाण्डवैः संगच्छन्नेति वचनम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच—

राधेयोऽष्टमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।

माता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच—

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तत्राधिरथः पिता ।

नासि मृतकुले जातः कर्णं तद्विद्धि मे वचः ॥ २ ॥

कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुन्तिणा धृतः ।

कुंतिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३ ॥

प्रकाशकर्मा तपनो योज्यं देवो विरोचनः ।

अजीजनत्वां मय्येप कर्णं शस्त्रधृतां वरम् ॥ ४ ॥

कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया दृतः ।

जातस्त्वमसि दुर्धरं मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५ ॥

स त्वं भ्रातृनसंबुद्धय माहाद्यदुपसेवसे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

ययान्यायं महातेजा मानी धर्मधृतां वरः ।

उत्सयन्प्रगतः प्राह कुर्न्ता वैकर्ननो वृषः ॥ ३१ ॥

धार्तराष्ट्रान् तद्युक्तं त्वयि पुत्र विरोपनः ॥ ६ ॥

एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।

यतुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदार्दिनी ॥ ७ ॥

अर्जुनेनाजितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।

आन्दिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो मुद्स्य यौधिष्ठिरं श्रियम् ८

अथ पश्यन्ति कुरवः कर्णाजुनसमागमम् ।

सौभ्रात्रेण समालस्य संनमन्नामसाधवः ॥ ९ ॥

कर्णाजुनो वै भवेतां यथा रामजनादनौ ।

असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः संदितात्मनोः ॥ १० ॥

कर्णं शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।

देवैः परिवृतो ब्रह्मा यथापि महान्वरं ॥ ११ ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैःश्रेष्ठः श्रेष्ठेषु वन्द्युषु ।

मृतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ ॥

[नील०] आपृष्टतापाद्वपराहपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥

उत्तरमयन् उद्रतविस्मयः ॥ ३१ ॥

इति श्रीनै० वयो० मा० चतुश्रत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

[अर्जु०] आपृष्टतापान् पृष्टतापपर्यन्तम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारतध्यायान्यायामर्जुनसंहतानामुद्योगपर्वणि
चतुश्रत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

[नील०] राधेय इति ॥ १ ॥ एकं पुत्रमेव स्नेहेन

पश्यन्ती एकदार्दिनी ॥ ७ ॥ संनमन्तां प्रह्ला भवन्तु

॥ ९ ॥ भवेतां वर्यतां संदितात्मनोः मिलितचेतसोः

॥ १० ॥ मृतपुत्रेतिगच्छो माभूदिति शेषः ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वैशम्पयैः भारतभावरिपे

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

[अर्जु०] प्रकाशकर्मा प्रकाशः प्रकाशनं कर्म क्रिया

यस्य स तपनः सूर्यः ॥ ४ ॥ [परिवृत्योत्समयन् वृषः

परिवृत्य पश्चादावृत्य उत्समयन् उद्रतविस्मयः वृषः श्रेष्ठः ।]

एकदार्दिनी एकं स्नेहमेव पश्यतीति ॥ ७ ॥ मा शब्दो

भूदिति शेषः ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारतध्यायान्यायामर्जुनसंहतानामुद्योगपर्वणि

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

[सर्व०] एकदार्दिनी एकं पुत्रमेव स्नेहेन पश्यन्ती ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारतुद्योगपर्वणि सर्वज्ञारायणवृत्तान्यायानां

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१ म. विमर्षमय मरुती । ० म. विरतो मोहार्ते ननु कुर्वसे । ८ म

नगर्भमाश्रयः । १२ म गुप्. वेतो । १ म मरुर्भ । ११ मरुः ॥ १४५ ॥

पद्मत्वारिशदधिकशततमोऽध्यायः १४६

कर्णेन दुन्तीत्रघनं प्रत्याहवाप एहंऽर्जुनर्षेणं शतुर्णां पुत्राणामभयप्रतिमानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच—

ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १ ॥
सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्णं मातृवचः कुरु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच—

एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्ययुतेस्तदा ॥ ३ ॥

कर्ण उवाच—

न चैतच्छुद्धये वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
धर्मद्वारं धर्मतस्त्वान्नियोगकरणं तव ॥ ४ ॥
अकरोन्मयि यत्पापं भवती मुमहात्ययम् ।
अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यज्ञःकीर्तिनाशनम् ॥ ५ ॥
अहं चेत्क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६ ॥
क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
हीनसंस्कारसमयमद्य मां समच्युदः ॥ ७ ॥
न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
सा मां संवोधयस्यद्य केवलत्पहितैपिणी ॥ ८ ॥
कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।

[नील०] तत इति ॥ १ ॥ न अर्धे कर्तव्यत्वेन न मन्ये । धर्मद्वारं धर्मापगमद्वारं तव नियोगकरणे त्वदाज्ञ-
प्रार्थानुष्ठानम् ॥ ४ ॥ मुमहात्ययं मुमहान् अत्ययो जा-
तिभ्रंशाख्यो विनाशो यस्मात् अपाकीर्णोऽस्त्वक्तः यशो
माहात्यख्यातिः कीर्तिः सङ्गिस्तस्याः कीर्तनम् ॥ ५ ॥
त्वत्कृते त्वत्सुगार्थं कानीनो गर्भः प्रकटो माभूदिति हेतो-
रहं क्षत्रसत्क्रियां चेन्न प्राप्तस्तर्हि त्वदन्यः कः शत्रुः किं
ममाहितं पापीय इति इतोऽपि पापतरं कुर्यान्न कोपी-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ क्रियाकाले क्षत्रियोचितसंस्कारकाले अनु-
मोने इवां समच्युदः स्वगार्थीयं प्रेरितवत्यसि ॥ ७ ॥
उपनहा बद्धा ॥ १२ ॥ प्रतिपत्तमामितुं जेतुम् ॥ १३ ॥
निर्वेष्टव्यं भुक्तस्य तद्वत्सद्गानुष्यं पराजयम् ॥ १५ ॥

[धर्तु०] निश्चरिता नि सृता भारती वाणीम् ।
प्रणयिनीं स्नेहमयुषाम् ॥ १ ॥ मुमहात्ययम् अत्ययो

कोऽथ भीतं न मां विश्रायार्थानां समितिं मतम् ॥ ९ ॥
अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
पाण्डवान् यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १० ॥
सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथामुखम् ।
अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११ ॥
उपनहा परैर्वरं ये मां नित्यमुपासते ।
नमस्तुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२ ॥
मम प्राणेन ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
मन्यन्ते ते कथं तेषामहं छिन्यां मनोरथम् ॥ १३ ॥
मया पृथेन संग्रामं तिर्योपन्ति दुरत्ययम् ।
अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४ ॥
अयं हि कालः संग्रामो धार्तराष्ट्रोपजाविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५ ॥
कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाले ह्यपस्थिते ।
अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६ ॥
राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तेषुपिण्डापहारिणाम् ।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७ ॥
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थं योत्स्यामि ते सुतैः ।
बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८ ॥

विनाशः । अपाकीर्णोऽस्त्वक्तः । यशःकीर्ती प्रागेव व्याख्याते
॥ ५ ॥ क्षत्रसत्क्रिया क्षत्रजातीयसत्कारः त्वत्कृते त्वत्कि-
यानिमित्तं किन्विन्त्यादि ममाहितं पापीयः पापतमं तत्
किं शत्रुः कुर्यान्न कुर्यादेव क्षत्रियस्य द्वाविंशतिर्वेषिणि
गमितानीति यावत् ॥ ६ ॥ न व्यथेत न विभीषात् ।
समितिं सभा संग्रामं वा ॥ ९ ॥ उपनहा बद्धा ॥ १२ ॥
प्राणं वलेन । प्रतिसमासितुं जेतुम् ॥ १३ ॥ निर्वेष्टव्यं
योद्धव्यम् ॥ १५ ॥

[सर्व०] सूर्यान् शब्दं कुर्वन्तीति शेषः ॥ ११ ॥ त्वत्कृते
यत्राप्तमुपागतम् ममाहितं तदिक शत्रुः कुर्यात् इत्यन्वयः
॥ ६ ॥ निर्वेष्टव्यं तद्विषयभक्षणम् फलमुपोक्तज्यम्
॥ १५ ॥ यत्तं गामर्ष्यं शक्तिं प्रभावादिन्त्याम् ॥ १८ ॥

[लक्ष्ण०] अत्रकीर्णोऽस्मि यन्मातरित्यत्र अत्रकीर्णं
अकालीनरेणोजातः सद्यःकीर्तिनाशनमित्यत्र यज्ञ-
नारायण लोके तिस्रसु ॥ ५४ ॥

आनुशंस्यमयो वृत्तं रक्षन्सन्धुलोचिनम् ।
 अतोऽर्थकरमप्येवन्न करोम्यद्य ते वचः १९ ॥
 न च तेऽयं समारम्भो मयि मोक्षो भविष्यति ।
 बध्यान्विषद्यान्संग्रामेन हनिष्यामि ते सुतान् ॥२०॥
 युधिष्ठिरं च भीमं च यमो वैवाञ्जुनाहते ।
 अर्जुनेन समं युद्धमपि योधिष्ठिरे वले ॥ २१ ॥
 अर्जुनं हि निहृत्वाजो संपाप्तं स्यात्कलं मया ।
 यगमा चापि युज्येयं निहतः सव्यस्ताचिना ॥२२॥
 न ते जातु न क्षिप्यन्ति पुत्राः पञ्च यथास्विनि ।

निरर्जुनाः सरुर्णा वा मारुजना वा हते मयि ॥ २३ ॥
 इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्तो दुःस्वाम्यवेयी ।
 उवाच पुत्रमाक्षिष्य कर्ण धर्षादकम्पनम् ॥ २४ ॥
 एवं वै भाव्यमेनेन क्षयं याम्यन्नि कोरवाः ।
 यथा त्वं भाषसे कर्ण देवं तु बलवत्तरम् ॥ २५ ॥
 त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं धृत्रुर्जन ।
 इत्तं तन्प्रतिजानीहि संगमप्रतिमोचनम् ॥ २६ ॥
 अनामयं स्वस्ति चेति पृथाऽथो कर्णमवर्षात् ।
 तां कर्णोऽथ तथेन्धुक्त्वा नतस्तो जन्मतुः पृथक् ॥२७॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पट्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सनत्क्यारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४७

श्रीकृष्णेन पाण्डवेभ्यः युद्धमभाष्टनान्वधनम् ॥ १ ॥

वैजांपायन उवाच—

आगम्य हास्तिनपुरादुपपुत्र्यपरिन्दुमः ।
 पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १ ॥
 संभाष्य सुविरे कालं मन्त्रयित्वा पुनःपुनः ।
 स्वमेव भवनं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २ ॥
 विमृश्य सर्वावृत्तानीन् विराट्प्रमुखोऽन्दा ।
 पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तं गते सति ॥ ३ ॥
 सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस्त्वमेव गतमानसाः ।
 आनाय्य कृष्णं द्वागाहं पुनर्मन्त्रमन्त्रयन् ॥ ४ ॥
 युधिष्ठिर उवाच—
 त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।

किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष नम्रः शंसितुमर्हसि ॥ ५ ॥
 वासुदेव उवाच—
 मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 नय्यं पय्यं हितं चोक्तो न च शृङ्गाति दुर्मतिः ॥६॥
 युधिष्ठिर उवाच—
 तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कृष्णदुः पितामहः ।
 किमुक्तवान्धर्षोक्रेय दुयौवनमर्षणम् ॥ ७ ॥
 आचार्यो वा महाभाग भारद्वाजः किमवर्षीत् ।
 पिता वा धृतराष्ट्रस्त्वं गान्धारी वा किमवर्षीत् ॥ ८ ॥
 पिता यवीयानम्पार्कं क्षत्ता धर्मविदां वरः ।
 पुत्रगोकाभिसंनतः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥

कीर्तिः कीर्तम् नज्जागयतीति तथोक्तम् ॥ ५ ॥ ममिति
 गनभित्त्वर ममिति मभाम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 पट्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

[नाल०] कथान् वथाहोत्रं विपशान् हन्तुं शक्या-
 न्नीत्यर्थः ॥ २० ॥ मा च स च तौ । धर्माधर्मा न
 त्यजतो धर्मो धर्मोऽसंश्रयो । प्राथित्वावनि निरायैः कर्मदु-
 योभनाविरे ॥ इति कृष्णार्णव्याधिकानाऽध्यायम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशतिः
 पट्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

[अर्जु०] विदग्ध सोदा ॥२०॥ वी मा च न च २७
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशतिः
 पट्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

[सर्व०] विषयाभिभूयापि ॥ २० ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशतिः
 पट्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

[नाल०] आगम्येति—पाण्डवानां पुर इति शेषः ॥१॥
 नागपुरं हाग्निनपुरम् ॥ ५ ॥ पय्यं न्यायोपेनं तित्तमुम-
 यत्र जयवक्ष्यम् ॥ ६ ॥

[अर्जु०] केशवः हस्तिनापुरागम्य सर्वं यथावदुक्त्वा-
 वात् । आगम्य हास्तिनपुरादित्यारोः प्रत्युपरिनाम्पुत्रव
 इत्यन्तस्य दुर्देवतो हि दुयौवनस्य बुद्धिः सद्दुःश्रित्य-
 कुत्सविनाशहेतोः संसामाहरेण मातृपेन चोरादेन निवर्त-
 यितुं न शक्यत इति त्वमपि युद्धाय संनदो भवेति वाप्य-
 योधिः । उपपन्न्य सेनासमनायम्पार्णम् ॥ १ ॥ ध्यायन्तः
 विन्दन्तः ॥ ४ ॥ नागपुरं हाग्निनपुरम् ॥ ५ ॥ कर्णं

कथ्याः ॥ १४६ ॥ २ म. रते-सपर्व ।

भीष्म उवाच—

प्रजानां क्रोगतीनां वै नैवाशुभ्यत मे मनः ।
 "प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्रुचं स्मरतस्तथा ।
 ततः पौरा महाराजमाना कान्ती च मे शुभा ॥ २९ ॥
 भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 माम्भुभृगुसंतप्ता भव राजेति सन्ततम् ॥ ३० ॥
 प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशियति ।
 स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
 तेभ्यो न्यवेदयं तत्र शक्तिज्ञं पितृगौरवात् ॥ ३२ ॥
 ऊर्ध्वरेता द्यगजा च कुलस्यार्थं पुनःपुनः ।
 विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ॥ ३३ ॥
 तवाजहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संमसाद्यम् ।
 नाम्ब शान्तमुना जातः कौरवं वंशमुद्बहन् ॥ ३४ ॥
 प्रतिज्ञां वितयां कुर्यामिति राजन्पुनःपुनः ।
 विगोपतस्त्वदर्थं च प्रतिज्ञां कृतवानहम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४८

पाण्डुरेभ्यः श्रीकृष्णेन कुरुमभाटतान्तरयनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच—

भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभापत ।
 मये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १ ॥
 प्रातीपः शान्तमुस्तात कुलस्यार्थं यथा स्थितः ।
 यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थं स्थितोऽभवत् ॥ २ ॥
 तथा पाण्डुरनेरपतिः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 राजा कुरुणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठाय राज्यमददात्कृतराष्ट्राय धीमान् ।
 यवीयमे तथा क्षत्रे कुरुणां वंशवर्धनः ॥ ४ ॥
 ननः सिंहासने राजन्स्यापयित्वैनमञ्जुतम् ।

[अर्जु०] नाशुभ्यत नाचलन ॥ २९ ॥ सन्ततं निरन्त-
 रम् ॥ ३० ॥ व्यङ्ग्यं व्यक्तपयम् । वितयामनृत्वाम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहाभारतस्याध्यायामर्जुनमिश्रवृत्तायाद्युद्योगपर्वणि
 सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

[नाट०] भीष्मेणोक्त इति ॥ १ ॥ ज्येष्ठोऽन्वया-

अहं मेप्यथ दासश्च तवाद्य सुतवन्सले ।
 एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ॥ ३६ ॥
 अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यामं महामुनिम् ।
 सद्यः मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ॥ ३७ ॥
 अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवाचं सः ।
 त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३८ ॥
 अन्यः करणहीनन्वान्न वै राजा पिता तव ।
 राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकाविश्रुतः ॥ ३९ ॥
 स राजा तस्य ते पुत्राः पितृदायाद्यहारिणः ।
 वा तात कर्णहंकार्षीं गज्यस्यार्यं प्रदायिताम् ॥ ४० ॥
 मयि जीवति राज्यं कः संमशासेत्युमानिह ।
 मावमंस्या वत्रो मयं शमपिच्छामिवः सदा ॥ ४१ ॥
 न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
 मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ४२ ॥
 श्रोतव्यं खलु वृद्धानां माभिगद्भीर्षिचो मम ।
 नागयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४३ ॥

वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो वृषः ॥ ५ ॥
 नीचैःस्थित्वा तु विदुर उपासे म्म विनातवेत् ।
 मेप्यवत्युरुपव्यात्रो बालव्यजनमुत्तिक्षपन् ॥ ६ ॥
 ततः सर्वाः प्रजास्तान धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७ ॥
 विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
 चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वा परपुरंजयः ॥ ८ ॥
 क्रोधासंवनने दाने भृत्यानां चान्द्रेक्षणैः ।
 भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगः ॥ ९ ॥

दुर्हः क्षत्ता वियोनित्वादुर्हः इति सूचयन् यथा ज्येष्ठा-
 वाद्दानं तथा क्षत्रे विदुरायपि न्यासभूतमद्दादिति
 भावः ॥ ४ ॥ संवननमात्मोयताङ्गणम् ॥ ९ ॥

[अर्जु०] क्षत्रे विदुराय ॥ ४ ॥ म्मं धृतराष्ट्रम्
 ॥ ५ ॥ कौपमंरमं धनचयरक्षणं ॥ ९ ॥

सन्धिप्रियहसंयुक्तो राज्ञां संवाहनक्रियाः ।
 अवैशत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ १० ॥
 सिंहासनस्थो वृषतिष्ठतराष्ट्रो महाबलः ।
 अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११ ॥
 कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
 संभूय भ्रातृभिः सार्वं भुङ्क्ष्व भोगान् जनाधिप १२ ॥
 व्रीणीम्यहं न कार्ष्ण्यान्नार्थहृतोः कथंचन ।
 भीष्मेण दत्तमिच्छामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३ ॥
 नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्तुपायं जनाधिप ।
 यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४ ॥
 टीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्थमरिकर्षण ।
 समपाचार्यके तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५ ॥
 जश्वत्थामा यथा मखं तथा श्वेतहयो मम ।
 बहूना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६ ॥

यामुदेव उवाच—
 गन्मुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
 व्याजहार ततो वान्यं विदुरः सत्यसंजरः ।
 पितुर्दण्डनमर्नीक्ष्य परिदृश्य च धर्मवित् ॥ १७ ॥

विदुर उवाच—
 देवप्रत निरोधेदं वचनं मम भापतः ।
 प्रनष्टः शौरो वंशस्तव्यास्यं पुनर्भूतः ॥ १८ ॥
 तन्मे त्रिप्रभानस्य वचनं सद्योऽस्मि १
 सोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपासनः ॥ १९ ॥
 यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
 अनार्यम्यावृत्तस्य लोभेन हतचेतसः ॥ २० ॥
 अतिनामनि यः शार्ङ्गं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ।
 एते नश्यन्ति तुर्यां दुर्योधनवृत्तेन वै ॥ २१ ॥
 यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा वृत् ।
 मा चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महामते ॥ २२ ॥
 चित्रकार इत्यात्म्यं कृत्वा स्थापितवानसि ।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २३ ॥
 नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
 अथ तेऽथ मतिर्नष्टा विनाशो प्रत्युपस्थिते ॥ २४ ॥
 वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव १ ।
 वद्धा वा निकृतिमज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ॥ २५ ॥
 शाश्वीदं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरभितम् ।
 प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ॥ २६ ॥
 पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञाममिततेजसात् ।
 विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
 प्रध्यायमानः स तदानिःश्वसंश्च पुनःपुनः ॥ २७ ॥
 ततोऽथ राज्ञः सुवलस्य पुत्री
 धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
 दुर्योधनं पापपतिं नृशंसं
 राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥
 ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
 ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
 शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
 पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥
 राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोज्यं
 क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
 त्वं पापपुद्गेऽतिनृशंसकर्मन्
 राज्ये वृत्तुणाभनशीद्विंस्ति ॥ ३० ॥
 राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
 तस्यानुजो विदुरो जीर्वादर्शी ।
 एतावतिक्रम्य कथं वृपलं
 दुर्योधन प्रार्थयसेऽथ मोहात् ॥ ३१ ॥
 राजा च क्षत्रा च महानुभावो
 भीष्मे स्थिते परवन्तो भवेताम् ।
 अथं तु धर्मज्ञतया महात्मा
 न कामयेयो नृशरो नर्तनः ॥ ३२ ॥

[अर्थः] राजप्रदशुभ रात्रिपिन्ता समर्पितवान् ।
 १७ ॥ महानुभावोऽपि यथा ॥ १८ ॥

[अर्थः] संवाहनक्रिया संवाहनं सत्प्राप्य दुर्यो-
 धनादिनां सा मय क्रिया ॥ १० ॥ कार्ष्ण्यानुभयात्
 ॥ १३ ॥ विदुरोऽप्ययम् ॥ १७ ॥ इत्यमला दुर्योधन-
 हतं श्वेतहयं ॥ २१ ॥ वा गच्छेति भावः ॥

श्रया स्वदुर्गामिना द्रोणेन च त्यभोऽयं हीनपत्रो दुर्वा-
 धन पाण्डवेभ्यो मय प्राप्य गीत्याशयः ॥ २५ ॥
 इति धोममहाभारते दुर्योधनस्य कुरुक्षेत्रे भारतनारायणे
 अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४८ ॥
 [अर्थः] मोहात् अज्ञाने ॥ ३१ ॥ पितृभूमिमाय
 ॥ ३० ॥ देवता इति ॥ ३० ॥ इति धोममहाभारते
 दुर्योधनवृत्तेन नरिभिरनेन ॥ २१ ॥ परवन्तो परा गीते ।
 नर्तनो भावः ॥ ३२ ॥

राज्यं तु पाण्डोरिद्रमपृष्यं
 तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
 राज्यं तदेतन्निरिलं पाण्डवानां
 पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥
 यद्वै श्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
 देवव्रतः सत्यसन्धो मनीषी ।
 सर्वे तदस्माभिरहृत्य कार्यं
 राज्यं स्वधर्मान्परिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

एकानपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १४९

भगवना पाण्डवेभ्यः इन्द्रसभावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच—

एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 दुर्योधनमुवाचेदं राजमध्ये जनाधिप ॥ १ ॥
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
 तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २ ॥
 सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरुणां वंशवर्धनः ।
 सोमाद्भृश्व षष्ठोऽयं ययातिर्नृपात्मजः ॥ ३ ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि षड्व राजर्षिसत्तमाः ।
 तेषां यदुर्महातेजा ज्वेष्टः सप्रभवत्वसुः ॥ ४ ॥
 पूरुषर्षीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
 नर्मिष्ठया संमभूतो दुहित्रा वृषपर्षणः ॥ ५ ॥
 यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः मुतोऽभवन् ।
 द्रोहिश्चत्नात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६ ॥
 यादवानां कुलकरो बलवान्नीर्यसंततः ।
 अवमेने स तु सत्रं दर्पपूर्णाः मुमन्धीः ॥ ७ ॥
 न चातिष्ठतिपतुः शाबे बलदर्पविमोहितः ।
 अवमेने च पितरं भ्रातृश्लाघ्यपराजितः ॥ ८ ॥
 पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।

अनुजया चाय महाव्रतस्य
 नृयानृपोऽयं विदुरस्तथैव ।
 कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियोज्यं
 धर्मं पुरस्कृत्य मुद्रीष्यकात्म ॥ ३५ ॥
 न्यायागतं राज्यमिदं कुरुणां
 युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
 प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
 पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३६ ॥

वशे कृत्वा स नृपतीज्यवसन्नागसादये ॥ ९ ॥
 तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नृपात्मजः ।
 शशाप पुत्रं गान्धारं राज्याच्चापि व्यरोपयन् ॥ १० ॥
 ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरा बलदर्पिताः ।
 शशाप तानभिक्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११ ॥
 यवीयांसं ततः परं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
 राज्ये निनेशयामास विधेयं नृपसत्तम ॥ १२ ॥
 एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
 यवीयांसोऽपि जायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३ ॥
 तथैव सर्वधर्मतः पितुर्मम पितामहः ।
 मतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण गामतः ।
 त्रयः प्रजङ्गिरे पुत्रा देवकंदला यशस्विनः ॥ १५ ॥
 देवापिरभवच्छ्रेष्ठो बालीःस्तद्रनन्तरम् ।
 तृतीयः शान्तनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६ ॥
 देवापिस्तु महातेजास्त्वन्दोषी राजसत्तमः ।
 धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७ ॥

[सर्व०] शान्मशाशा ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतोगोपवर्णि सर्वज्ञनारायणवृत्तपाण्ड्यायाम्
 मध्वचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

[अर्जु०] अहृत्य अहृत्वा ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतपाण्ड्यायाम्शुभमिष्वृत्तान्तकथनपर्वणि
 अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

[नील०] एवमुक्त इति ॥ १ ॥ अभिजायने प्राप्नोति
 जायन्ते लभन्ते ॥ १३ ॥ त्वन्दोषी वृष्टो ॥ १७ ॥

[अर्जु०] अभिजायने प्राप्नोति ॥ १३ ॥ त्वन्दोषी वृष्टो १७

[सर्व०] अभिजायने प्राप्नोति ॥ १३ ॥ त्वन्दोषी
 वृष्टो ॥ १७ ॥

इति श्रीम० योग० सर्व० मेकोपवाजाण्डविरचनतमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
 सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ॥ १८ ॥
 वदान्यः सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रतः ।
 वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९ ॥
 बार्हाकस्य मियो भ्राता शान्तनोश्च महात्मनः ।
 सौभ्रात्रं च परं तेषां संहितानां महात्मनाम् ॥ २० ॥
 अयं कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
 संभारानभिपेकार्थं कारयामास ब्राह्मतः ॥ २१ ॥
 मङ्गलार्थानि सर्वाणि कारयामास वै विभुः ।
 तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ॥ २२ ॥
 सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिपेचनम् ।
 स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिपेकनिवारणम् ।
 अधुमुष्णोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ २३ ॥
 एवं वदान्यो धर्मतः सत्यसन्धश्च सोऽभवत् ।
 मियः प्रजानामपि संस्त्वन्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४ ॥
 हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
 इतिकृत्वा नृपश्रेष्ठे भ्रत्यपेयन् द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥
 ततः प्रव्यथिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकतामन्वितः ।
 निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥ २६ ॥
 चार्त्तिकां मातुल्यकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ।
 पितृभ्रातृपरित्यज्य प्राप्तान्यमद्विमन् ॥ २७ ॥
 शार्ङ्गकेन त्वनुज्ञातः प्रांतनुलीकयिथुतः ।
 पितृपुत्रपते राजन् राजा राज्यमकारयन् ॥ २८ ॥
 तथैवाहं मतिमता परिचित्येह पाण्डुना ।
 ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥ २९ ॥

पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नुषः ।
 विनाशे तस्य पुत्राणाभिदं राज्यमरिन्दम ॥ ३० ॥
 मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ।
 अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
 न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
 स कौरवस्यास्य कुलस्य भर्ता
 प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३२ ॥
 स सत्यसंधः स तथाऽममत्तः
 शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य गोप्ता ।
 मियः प्रजानां सुहृदातुकम्पी
 जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३ ॥
 क्षमा वितिक्षा दम आर्जवं च
 सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
 भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
 युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३४ ॥
 अराजपुत्रस्त्वमनार्थतृप्तो
 लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
 क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
 हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीत ॥ ३५ ॥
 प्रयच्छ राज्याधमपेतमोहः
 स्वहृदन्तं त्वं स्वपरिन्दुदं व ।
 ततोऽवशेषं तव जीवितस्य
 सहातुजस्यैव भवेचरन्द ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्डोत्पत्त्यां शद्रुधिष्ठिराततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

[अष्टमः] वृद्धः प्रतीयः ॥ २१ ॥ आत्मर्षं देवापिम् ॥ २३ ॥
 राज्यं त्यक्त्वा मातुल्यकुलं समाश्रित इति संबन्धः ॥ २७ ॥
 अकारणया वरगोच ॥ २८ ॥
 आसामन्वान् अनुकर्मो दयावान् ॥ २३ ॥
 [१] श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्डोत्पत्त्यां शद्रुधिष्ठिराततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥
 [अष्टमः] वानिनः अकारः समुक्ष्ये अतिभुः मर्षाः निभाषतः ।
 सा विदुर्गिति प्रायसा पाठः । म च धितस्यः अकारणवदं चर्षो वा गतः । विदुः प्रदुर्गिति मरुतस्य-

प्राधि ॥ २२ ॥ अभागिनि भागानेह ॥ ३१ ॥ मां आशायाम् ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्डोत्पत्त्यां शद्रुधिष्ठिराततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥
 [अष्टमः] मांश्रवणो भवशांशे यत्र स्वर्गोपपुण्ड्रं राज्यं न धार्यमिति मांश्रे वर्णो मय्य म मर्षोभः ॥ २३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्डोत्पत्त्यां शद्रुधिष्ठिराततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥
 १४९. १४९. १४९. १४९. १४९. १४९. १४९. १४९. १४९. १४९.

(अथ सैन्यनिर्याणपर्व ७)

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५१

भीष्मपञ्चरचने भुत्वा युधिष्ठिरेण सप्तद सेनाप्रविभागेषु नेतृत्वस्य निर्दिश्य तेषामपि को नेता भवत्विति श्रुतेः सहदेवादिभिः स्वस्वमनिनतुस्तस्य द्रुपदादिरेषु भगवद्भचतादृष्टयुक्त सेनापतिं कृत्वा युद्धार्थं कुरुक्षेत्रगमनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १ ॥
 श्रुतं भवन्निर्यद्भृत् सभायां कुरुसंसदि ।
 केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २ ॥
 तस्मात्सेनाविभागे मे कुरुष्वे नरसत्तमाः ।
 अशौहृष्यश्च सप्तताः समेता विजयाय वै ॥ ३ ॥
 तासां ये पतयः सप्त विख्यातास्तान्निरोधत ।
 द्रुपदश्च विराटश्च घृष्टयुन्नागिखण्डिनौ ॥ ४ ॥
 मात्यक्रिश्नेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
 एते सेनामणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५ ॥
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 हीमन्नो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ६ ॥
 इन्द्रवज्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः ।
 मन्मानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ॥ ७ ॥
 यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिः पावकोपमम् ।
 तं तावन्सहदेवात्र मद्गृहि कुरुनन्दन ।
 स्वमनं पुत्रपव्याघ्र को नः सेनापतिः समः ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच—

संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यांश्च महीपतिः ।

वीर्यशामनत्वाम् विनाशाय निःशूलं किं निवृत्तिं त-
 म्भामिर्याता एव । अथवा धर्मप्रियोऽनाद्वा युधिष्ठिरो न
 निःशामाचरेण सद्दर्शनमिदं तं निर्गता स्वमपि पुत्र्यनशये
 निर्गन्तेति तावत्पर्यवेः ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारतपञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५० ॥
 पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

[अर्थः] [अस्मिन्ने अभिभावुकम्] मामेतेषां
 दुःखेभ्यो, पुनर्भेदः वने सुखः प्रयुक्तः । मे मया मामभेदयो-
 रैव शब्दोऽस्मिन् । कर्मानुवीर्तननिरादिता देवमातृणा-
 म्भवम् सरित्पुत्रं शंभवं यदि भवतः अस्मिन् मदनुवीर्तनं
 कृतम् ॥ ५ ॥ पौत्रेण दाशरथ्यविभक्तानवामि ॥ ६ ॥
 शूरोऽप्युभेदमिदम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारतपञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५० ॥
 पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्जमहे ॥ ९ ॥
 मत्स्यो विराटो बलवान् कृताह्नो युद्धदुर्मदः ।
 प्रसह्यन्ति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १० ॥
 वैशम्पायन उवाच—
 तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारद ।
 नकुलोऽन्तरं तस्मादिदं वचनपाददे ॥ ११ ॥
 वयसा शास्त्रतो धैर्यात् कुलेनाभिजनेन च ।
 हीमान्वलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥
 वेदं चास्त्रं भरद्वाजाहर्षर्षः सत्यसङ्करः ।
 यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥ १३ ॥
 श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
 पुत्रपौत्रैः परिश्रुतः शतशाल इव द्रुमः ॥ १४ ॥
 यस्तताप तपो योरं सदारः पृथिवीपतिः ।
 रोपाद्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५ ॥
 पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।
 भृशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनाग्रं स प्रकर्षतु ॥ १६ ॥
 स द्रोणभीष्मात्रपातो सहेदिति मतिर्मम ।
 स हि दिव्यास्तविद्राजा सरता चाद्भिरसौ नृपः १७
 माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
 वासविर्वासवसमः सत्यसान्यध्रवीह्वः ॥ १८ ॥

[श्लो०] जनार्दनेति संयुक्तः मन्मथी सुतेन वंदीन
 अभिजनेन स्वजनसमूहेन ॥ १० ॥ अद्विस्तो द्रोणस्य १७

[अर्थः] 'जनार्दनवचः श्रुत्वा' इत्यादेः 'जातः प्रायु-
 द्यात्' इत्यन्तस्य कल्याणा देवेन कृष्णस्यापि भगवन्मा-
 नोण महाविपुलपुत्रादेः प्रसिद्धे युद्धार्थेऽज्ञोऽवमानां पाण्ड-
 वानां पुत्रस्य वर्तुण्यभीष्मादिकपरात्पराधीनोपनेन दीन-
 मन्मथानामाभेरेऽस्माकमुपाश्रित्तैवाहितमोहेन दुर्मोपने-
 नोदकं प्रधाप्य पुनर्भेदोऽस्मिन्प्राणां प्रयत्नगुह्येन
 सात्पर्यायः । संयुक्तः संयुग्धी । एवमुक्ते यद्गम्यादेः पुत्रं
 मन्मथस्यापि ॥ ९ ॥ कुलेनाभिजनेन च पूर्वोर्दिनशोभ
 गोऽपुत्रस्य । शूरे कुलोऽपि अस्मिन् ॥ १६ ॥ १७
 आनादि ॥ १३ ॥ श्लो० १३ ॥ १६ ॥ अद्विस्तो
 द्रोणस्य ॥ १७ ॥

[अर्थः] संयुक्तः मन्मथी सुतेन राजाभीष्मपतेन

योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसन्तोषणेन च ।
 दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः ॥ १९ ॥
 धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।
 दिव्यैर्हयवर्षैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २० ॥
 गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
 सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २१ ॥
 सिंहोरस्कः सिंहभुजः सिंहवक्षा महाबलः ।
 सिंहमर्गर्जनी वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२ ॥
 सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽशुभः ।
 सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुमतिष्ठितः ॥ २३ ॥
 अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
 जज्ञे द्रोणाविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥
 धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहैर्द्रीप्सस्य सायकान् ।
 वज्राशनिसमस्पर्शान् दीप्तास्यानुरगानिव ॥ २५ ॥
 यमदूतसमान्येगे निपाते पावक्रोपमान् ।
 रामेणाज्ञौ विपहितान् वज्रनिष्पेपदारुणान् ॥ २६ ॥
 पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
 धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७ ॥
 क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
 अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८ ॥
 भीमसेन उवाच—
 वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
 वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९ ॥
 यस्य संग्राममध्ये तु दिव्यमहं प्रकुर्वतः ।
 रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्यैव महात्मनः ॥ ३० ॥
 न तं युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्द्याचु शिखण्डिनम् ।
 शस्त्रेण समरे राजन् सन्नद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ३१ ॥
 द्वैरये समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतम् ।
 शिखण्डिनमृते धीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२ ॥

॥ १९ ॥ अभिजनेन कौत्स्येन ॥ १२ ॥ अङ्गिरसो द्रोणस्य ।
 गमेणाज्ञौ विपहितान् वज्रनिष्पेपदारुणान् ॥ १७ ॥

[नील०] शस्त्राणांमधिवासनं गन्धर्वैः पूजनं कौतुकं
 रक्षागन्धनं महलं स्वस्तिराचनम् ॥ ३८ ॥ धनंजयमवेक्ष्ये-
 त्यनेनार्जुनाभिमतो धृष्टद्युम्नः सेनापतिरिति स्वागत्यं प्रद-
 र्शयत्यर्थः ॥ ३९ ॥

१९ स ज्ञानार्थो महाव्रतः । २१ स. सिंहविक्रमविक्रमः ।
 २२ स. महाबाहु सिंहवक्षा । स धनंतेनो वीरः सिंहस्यो । २३ स. न तं
 पश्यामि युद्धे यो भिन्दिष्यत् । ३२ स. विप्रेक्षन्तोभीष्मं राजन् । स.

युधिष्ठिर उवाच—

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बन्धवन्धम् ।
 सर्वं जानाति धर्मात्मा मतमेपां च केनैव ॥ ३३ ॥
 यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु सेनापतिर्मम ।
 कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ३४
 एष नो विजये मूलमेप तात विपर्यये ।
 अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावो सुखासुखे ॥ ३५ ॥
 एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
 यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ३६
 ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समभिवर्तते ।
 ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वज्रवर्तिनः ॥ ३७ ॥
 रात्रेः शोषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।
 अधिवासितशस्त्राथ कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३९ ॥
 ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
 नेतारस्त्वव सेनाया मता विक्रान्तयोधिनः ॥ ४० ॥
 सर्व एव समर्था हि तव शत्रुं ब्रवाथितुम् ।
 दन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ॥ ४१ ॥
 किं पुनर्धर्ताराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ।
 मयाऽपि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थं महाहवे ॥ ४२ ॥
 कृतो यत्रो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
 धर्मस्य गतमानृष्यं न स्म वान्या विवक्षताम् ॥ ४३ ॥
 कृतास्त्रं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ।
 धर्ताराष्ट्रो बलस्यं च पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४४ ॥
 युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः ।
 न धर्ताराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्यातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ४५

[अर्जु०] संहननं काय ॥ २१ ॥ गुरुतुः सुम्पोलः ।
 सुजत्रुः शोभने जघुणी स्कन्दमूलास्थिनी यस्य ॥ २३ ॥
 प्रभिन्नो मद्भवावी ॥ २४ ॥ त्रिपर्यये पराजये ॥ ३५ ॥ मनति-
 वर्तते गच्छति ॥ ३७ ॥ अधिनामितेति अधिवासनं मन्त्रारौ-
 पणं (ओ ? वीतु) क्रमुत्सवः महलं दध्यभ्रतादिगन्धनम्
 ॥ ३८ ॥ गनं प्राप्तम् । विवक्षतां दोषं वस्तुमिच्छताम् ४३

सप. ३३ स. गन्धर्वश्च । ३४ स. मोऽस्तु नो वाहिनीपतिः । ३६ स.
 स. सेनापतिः शमः । ३८ स. शशिदेवे । ४१ स. शत्रुमन्त्रितुम् ।
 ४२ स. धर्मरत्न ।

भीमसेनं च संकुद्रे यमौ चापि यमोपमौ ।
 युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नमर्षणम् ॥ ४६ ॥
 अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराट्पदावपि ।
 असौहिणीपतींश्चान्यान्नेरेन्द्रान् भीमविक्रमान् ॥ ४७ ॥
 सारवद्वलमस्माकं दुष्पथर्षं दुरासदम् ।
 धार्तराष्ट्रवलं संख्ये हनिष्यति न संशयः ॥ ४८ ॥
 धृष्टद्युम्नहं मन्ये सेनापतिमरिन्दम ।
 वैशंपायन उवाच—
 एवमुक्ते तु कृष्णेन संपाहृष्यन्नरोत्तमाः ॥ ४९ ॥
 तेषां प्रहृष्टमनसां नादः सपभवन्महान् ।
 योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संपधावताम् ॥ ५० ॥
 ह्यवारणशब्दाश्च नेमिषोपाश्च सर्वतः ।
 शह्यदुन्दुभिषोपाश्च तुमुलाः सर्वतोऽभवन् ॥ ५१ ॥
 तदुर्थं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ।
 रथपक्षिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ॥ ५२ ॥
 धावतामाहुयानानां तनुत्राणि च बध्नताम् ।
 प्रयासयतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ॥ ५३ ॥
 गह्वेव पूर्णां दुर्धर्षां समदृश्यत वाहिनी ।
 अग्रानीके भीमसेनो मद्रौपुत्रो च दंशितौ ॥ ५४ ॥
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 प्रभद्रकाः सपञ्चाला भीमसेनमुक्त्वा ययुः ॥ ५५ ॥

[सर्व०] अथियामितं गन्धैः, कौतुकं रक्षासूत्रबन्धनम् । मद्गुलं खस्तिशयनादि ॥ ३८ ॥

[नाल०] अस्माकं बलं कर्तृ धार्तराष्ट्रवलं कर्म ॥ ४८ ॥ योगो युद्धाय सञ्जीभवनम् । द्रव्योपायसङ्गहनेष्वपि योग इति विश्वः ॥ ५० ॥ शकटा अनांसि आपणो वणिजनी-
 ५ पुत्रशिशं चित्रेयद्रव्यं वेशो वेदशाजनाश्रयः पटगृहाणि ।
 यानयुग्मं यानेषु युग्मं युगमर्हतीति ग्यादि । शकटमुप-
 ररादिनागवहं युगपद् द्वं तु केवलं प्रयागार्थं युगम् ।
 युग्मं च पत्रे इति निज्ञातान् । कोशं भनचयं यन्प्रायुषं
 मोलवप्रशेरणं नाल इत्युच्यते लोषे । चिकित्सकाः शस्त्र-
 पैशाः ॥ ५८ ॥ मूलप्रतीकारं भनद्रागशं गुन्धैः स्यादर्थः
 प्रावाराग्नैः जद्गमैः पणितः स्थानं स्थानं शर्मदः रत्नना-
 वारं गन्धेन ॥ ६१ ॥ गां ग्रीमि भेषु वा ॥ ६२ ॥
 जपनाटं पत्रिमाहं ॥ ६५ ॥

[अष्ट०] योगः संगहनवात् ॥ ५० ॥ शकटापण-
 नैराः शकटाः यानविभागः आवनः पशुपरीषिषा वेशो

ततः शब्दः सपभवत्समुद्रस्यैव पर्वणि ।
 हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५६ ॥
 प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
 तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७ ॥
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्मं च सर्वशः ।
 कोशं यन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५८ ॥
 फल्गु यच्च बलं किञ्चिच्च चापि कृशदुर्वलम् ।
 तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५९ ॥
 उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
 सह स्त्रीभिर्निवृत्ते दासीदाससमावृता ॥ ६० ॥
 कृत्वा मूलप्रतीकारं गुन्धैः स्थावरजङ्गमैः ।
 स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ६१ ॥
 ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
 स्तुयमाना ययु राजन् रथैर्मणिभिर्भूषितैः ॥ ६२ ॥
 केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यप्य चाभिभूः ।
 श्रेणिमान्सुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ६३ ॥
 हृष्टास्तुष्टा कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ।
 राजानमन्ययुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ६४ ॥
 जघनार्थं विराटश्च यद्गसेनिश्च सौमकिः ।
 सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६५ ॥

वेदशाजनसभाश्रयः ॥ ५८ ॥ फल्गु अस्तरम् ॥ ५९ ॥
 मूलप्रतीकारं मूलस्य मूलशरणस्य सेनाया वा प्रतीकारं
 रक्षा गुन्धैः आरक्षैः स्थावरैः इव स्थावरैः एकत्र स्थितैः
 वीरैर्भङ्गमैः प्रतिदिशं भ्रमद्भिः । अथवा स्थावरैः शिलैः
 काष्ठस्यैः जद्गमैः गजाश्वादिभिः । स्कन्धावारेण सेनाया
 मूहेन ॥ ६१ ॥ अणिभूषितैरिति पाठे अणितैश्च
 क्षामकौलिक वा ॥ ६२ ॥ जपनार्थं पशार्थं ॥ ६५ ॥

[सर्व०] शकटा अनांसि । आपणः पणवर्षोऽप्युत्थितं
 चित्रेयद्रव्यम् । वेशो वेदशाश्रयः पटगृहाणि । यानयुग्मं
 यानयुगसंयन्त्रिणं ॥ ५८ ॥ अश्वघटोऽर्द्धदिमूलस्य स्त्रीशि-
 विरस्य प्रतीकारं गुन्धैरागशैः प्रकारादिभिरेकत्र स्थितैः ।
 गजादिभिर्जां जगमध्रमजिः सैन्यैः ॥ ६१ ॥ जपनार्थं
 पशार्थं ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहाभारत-उद्योगपर्वणि पर्वततारापण्य-
 मन्वन्तान्द्विरगतमनोऽप्यायः ॥ १९१ ॥

[लक्ष्म०] शकटा मूलप्रतीकारमित्यत्र मूलप्रतीकारं
 मूलस्य मूलप्रदानभूतोपद्रावतरयप्रतीकारं रक्षाम् ॥ ६५ ॥

स्थापुतानि चत्वारि ह्याः पञ्चगुणास्तथा ।
 पत्तिसैन्यं दशगुणं गजानामपुतानि पट् ॥ ६६ ॥
 अनाद्यष्टिश्रेकितानो घृष्टकृतश्च साल्यकिः ।
 परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयो ॥ ६७ ॥
 आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानांकाः प्रहारिणः ।
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एरुपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

षिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५२

धानंराष्ट्रमैत्रिकामिन्द्राय हिरण्यत्यान्तारं पाण्डवेः स्वेषां कृते महाहंगिद्विराणां विरचनं तत्र सर्वमपन्मयादनं च ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच—

ततो देशे समे म्लिग्वे प्रभृतयवसंन्यने ।
 निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
 आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ २ ॥
 मधुरानूपरे देशे शुचौ पुण्ये महामतिः ।
 निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥
 ततश्च पुनरुत्थाय मुखी विश्रान्तवाहनः ।
 प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ४ ॥
 विद्राव्य शतगो गुल्मान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
 पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थिव सह केशवः ॥ ५ ॥
 शिविरं मापयामास घृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 साल्यकिश्च रयोदारो युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥
 आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्यतीम् ।
 सूपतीर्थं शुचिजलां शकैरापङ्कवर्जिताम् ॥ ७ ॥

तेज्रगाद्य कुरुक्षेत्रं श्रद्धान् दध्मुररिन्द्रमाः ।
 तथैव दध्मतुः शङ्खं वासुदेवधनंजयो ॥ ६९ ॥
 पांचजन्यस्य निर्योपं विस्फूर्जितमिवाशनैः ।
 निगम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ७० ॥
 गह्वदुन्दुभिसंहृष्टाः सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्नादायन् ॥ ७१ ॥

ग्वानयामास परिक्षां केजवस्तत्र भाग्न ।
 गुप्त्यर्थमपि चाद्रिश्य वलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ८ ॥
 विधिर्यः शिविरस्यासीत्याण्डवानां महान्मनाम् ।
 तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामाम केजवः ॥ ९ ॥
 प्रभूततरकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।
 भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽथ सस्त्रजः ॥ १० ॥
 शिविराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
 विमानानीव राज्ञेऽपि निविष्टानि मदीतले ॥ ११ ॥
 तत्रासन् गिलिपिनः भ्राजाः शतशो दत्तचेतनाः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविद्यारदाः ॥ १२ ॥
 ज्यायधुर्वर्षेणस्राणां तथैव मधुसर्षिणाः ।
 समर्जरसंपांम्नां रागयः पर्वतोपमाः ॥ १३ ॥
 बहूदकं मुयवसं तुपाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिविरं शिविरं राजा संचकार युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

[लक्ष्मा०] जघनार्थे विराटश्चेत्यत्र जघनार्थे सेनास्य-
 नार्यां जघनस्थानीये अर्थे मध्य इत्यर्थः ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि बादिगजतोषेहत्तलजराङ्करे
 एरुपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
 [नील०] समहृष्यन्त रोमाञ्चिनाति ॥ ७० ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कैलकपर्वणे भारतभारतीने
 एरुपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
 [अर्जु०] समहृष्यन्त रोमाञ्चिताः ॥ ७० ॥
 इति श्रीमहाभारतव्याख्यानपार्षताचार्यस्य उद्योगपर्वणि
 एरुपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
 [नील०] तत्र इति ॥ १ ॥ मधुरे मनोहरे ॥ ३ ॥
 गुन्मान् सैनिकमहाम् ॥ ५ ॥ सूपतीर्थं शोभनोपरष्टाम
 ॥ ७ ॥ तद्विधानि शिविराणि ॥ ९ ॥

[अर्जु०] मधुरे मनोहरे, शुभे मङ्गल्ये ॥ ३ ॥ विद्राव्य
 निःसार्य । शिविरं सेनानिवेशस्थानम् ॥ ६ ॥ तद्विधानि
 परितोदितसज्जितानि ॥ ९ ॥ शिविराणि प्रामादादीनि
 ॥ ११ ॥ वैद्याः शन्यादिचिकित्सकाः ॥ १२ ॥
 [सर्व०] तुपाङ्गारो लोहादिवमनार्थं शून्यजन्धु-
 नाम् (?) ॥ १४ ॥
 [लक्ष्मा०] विद्राव्य शतगो गुन्मानित्यत्र सेनासुयं
 गुन्मगाणा इत्यमरैवेः गुन्मान् सेनासुयान् ॥ ५ ॥ सूप-
 तीर्थं शुचिजलामित्यत्र सुन्दु उपसर्गोपे तीर्थानि यस्याः
 सा ताम् ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहाभारतव्याख्यानपार्षताचार्यस्य उद्योगपर्वणि
 एरुपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

महायन्त्राणि नाराचास्तोमराणि परश्वषाः ।
 धनुंषि क्वचाद्रीनि ऋष्टयस्तूणसयुताः ॥ १५ ॥
 गजाः कण्टकसन्नाहा लोहमौचरञ्जटाः ।
 दृश्यन्ते तत्र गिर्याभाः सहस्रगतयोधिनः ॥ १६ ॥

निविष्टान्याण्डराम्नात्र ज्ञान्वा पित्राणि भारत ।
 अभिससुर्यरादेशे सत्रत्याः सदराहनाः ॥ १७ ॥
 चरितत्रयचर्यास्ते सोमपा भूरिद्रक्षिणाः ।
 जयाय पाण्डुराणा समाजमुर्महीक्षितः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारत उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५० ॥

त्रिपञ्चाशदधिकशततमाऽध्याय १५३

पातराजं सामामिन्मज्जनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच—

युरिष्टिर सहानीन्मुपायान्त युयुत्सया ।
 सन्निविष्ट कुरक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १ ॥
 विराट्द्रुपदाभ्या च सपुत्राभ्या समन्वितम् ।
 केन्दुर्यैष्टिभिर्वैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २ ॥
 महेन्द्रमित्र चाद्रित्यैरभिगुप्त महारथैः ।
 युत्वा दुर्योधनो राजा त्रि कार्यं मत्स्यपद्यत ॥ ३ ॥
 एतदिच्छाम्यह श्रोतु विस्तरेण महाभते ।
 सभ्रमे तुमुले तस्मिन्पदासीत्कुरजाह्वले ॥ ४ ॥
 व्यथयेयुरिमे देवान् सेन्द्रानपि समागमे ।
 पाण्डवा वासुदेवश्च विराट्द्रुपदौ तथा ॥ ५ ॥
 धृष्टयुञ्जय पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
 युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६ ॥
 एतदिच्छाम्यह श्रोतु विस्तरेण तपोधन ।
 कुरुणा पाण्डवाना च ययदासीद्विवेष्टितम् ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच—

प्रतिपाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।

रुर्णं दुःशासनं चैव शत्रुर्नि चाव्रवीद्विदम् ॥ ८ ॥
 अकृतेनेव वायेण गतः पार्थान्गोधनः ।
 स एतान्मन्युनाऽऽविष्टो नृव धक्ष्यत्यसशयम् ॥ ९ ॥
 इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम मिग्रहः ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १० ॥
 अजातशत्रुरत्यर्थं भीमसेनवशानुगः ।
 निकृत्तश्च मया पूर्वं सह सवः सहोदरैः ॥ ११ ॥
 विराट्द्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
 तौ च सेनाप्रणेतारो वासुदेववशानुगौ ॥ १२ ॥
 भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
 तस्मात्साम्प्रामिकं सर्वं कारयं वमतन्द्रिताः ॥ १३ ॥
 शिविराणि कुरक्षेत्रे क्रियन्ता वसुधाधिपाः ।
 स्वपर्याप्तावक्रान्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४ ॥
 आसन्नजलकोष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अच्छ्रेयाहारमार्गाणि बन्धोच्छ्रेयचितानि च ॥ १५ ॥
 विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ।
 समाश्च तेपा पन्थानः क्रियन्ता नगराह्विः ॥ १६ ॥

[नी०] कण्टकसन्नाहा येषां स्वर्णमात्रादपि गजा- यन्तीत्यर्थं ॥ १५ ॥ कङ्कटे मन्त्राह सत्रहनं येवाम

प्रयाणं युष्यतामद्य श्वोभूत इति मा चिरम् ।
 ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ॥ १७ ॥
 हृष्टस्या महात्मानो निवासाय मदीक्षिताम् ।
 तनस्ने पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ॥ १८ ॥
 आसनेभ्यो महाहोभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ।
 बाह्वन्परिवसंकाशान्संस्पृगतः शनैः शनैः ॥ १९ ॥
 काश्चनाङ्गदद्रीप्तांश्च चन्द्रानागुरुभूषिताम् ।
 उष्णीपाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
 अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २० ॥
 ते रथान् रथिनः श्रेष्ठा ह्यांश्च ह्यकोविदाः ।
 सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिखास्वनुष्ठिताः ॥ २१ ॥
 अथ वर्माणि चित्राणि काश्चनानि बहूनि च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५४

युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णं प्रति कथमभ्यन्वत्वात् स्वयमर्षितं च्यवेमहीति प्रथ. ॥१॥ भगवता न वरमत्ययं पत्न्यागेन शममिच्छाम इत्युक्ते
 त्रिंशोऽप्युद्धमाहास्ये गृहमि. मद् मध्यामस्य गोचरमनुजेन कुर्वाविदुर्गाम्यामपि तपोरेशाश्रावाधर्मशुद्धा पुत्रेति समाधानम् ॥ २ ॥

शम्पायन उवाच—

वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।
 पुनः पप्रच्छ वाष्पेयं कथं मन्द्रोऽत्रवीद्विदम् ॥ १ ॥
 अस्मिन्नभ्यागते काले किञ्च नः क्षममन्युत ।
 कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान् व्यवेमहि ॥ २ ॥
 दुषोधनस्य कर्णस्य शत्रुनेः सोबलस्य च ।
 वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३ ॥
 विदुरस्यापि तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
 कुन्त्याश्च विपुलमत प्रजा कात्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४ ॥
 सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
 क्षमं यच्चो महाबाहो तद्द्वीपविचारयन् ॥ ५ ॥
 श्रुन्वेतद्वर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।

[सर्व०] अन्तेशोऽमञ्जनीयः आहार्यः आहारगम-
 नहितश्च मार्गो येषु ॥ १५ ॥

[नील०] अन्तरीयं परिधानीयम् उत्तरीयं प्रावरण-
 वस्त्रम् ॥ २० ॥ उपाजहः परिव्रानं हृतमन्तः ॥ २३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

[अर्जु०] श्वोभूतं प्रमाने ॥१७॥ नियच्छन्तो निय-
 च्छन्तः । पुण्डरीकं पद्मम् । अन्तरीयोत्तरीयाणि अन्तरीयं

विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सर्वाणि सर्वशः ॥ २१ ॥
 पदानयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
 उपाजहः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३ ॥
 तदुत्सव श्वोदग्रं संमहद्गुणगुणतम् ।
 नगरं धारैराग्र्यन् भागनासीन्तमाकुलम् ॥ २४ ॥
 जनौघसलिलवतौ रथनागाश्वमानवान् ।
 शह्वदुन्दुभिनिर्घोषः कोयसंचरत्प्रवान् ॥ २५ ॥
 चित्रामरणवर्षोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
 प्रासादमान्द्राद्रिवृत्तो रथ्यापणमहाहृदः ॥ २६ ॥
 योधचन्द्रोदयोद्धतः कुरुराजमहार्णवः ।
 व्यदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय श्वोदयिः ॥ २७ ॥

मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वाग्मयथावर्त्तन् ॥ ६ ॥

कृष्ण उवाच—

उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 न तु तन्निकृतिप्रते कौरव्ये प्रतिनिष्ठति ॥ ७ ॥
 न च भीष्मस्य दुर्मथाः शृणोति विदुरस्य वा ।
 मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवार्जुनवते ॥ ८ ॥
 नैप कामयते धर्मं नैप कामयते यमः ।
 जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९ ॥
 वन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
 न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा पापनिश्चयः ॥ १० ॥
 न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
 सर्वं तमनुवर्तन्ते कृते विदुरमन्युत ॥ ११ ॥

द्वीपमेयोत्तरीयं वेपु ॥२०॥ प्रासादमाला एवाश्रयः ॥२६॥
 इति श्रीम० मनु० धर्म० विप्रशास्त्रविश्वामित्रमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

[सर्व०] नियच्छन्तो प्रन्थन्तः ॥ २० ॥

इति श्रीमहा० सर्व० विप्रशास्त्रविश्वामित्रमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

[लक्ष्म०] योगचन्द्रोदयोद्धत इत्यत्र योगः उपायः २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

[नील०] वासुदेवेति ॥ १ ॥

शङ्कुनिः सौवलयश्चैव कर्णदुःशासनावापि ।
 त्वय्ययुक्तान्यभापन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२ ॥
 किं च तेन मयोक्तेन यान्यभापत कौरवः ।
 संक्षेपेण दुरात्माऽसौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३ ॥
 पार्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तत्र सैनिकाः ।
 यत्पापं यन्नकल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥
 न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
 कौरवैः शपमिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५ ॥
 वैशंपायन उवाच—
 तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।
 अत्रुवन्तो मुखं राज्ञः ममुदेक्षन्त भारत ॥ १६ ॥
 युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम् ।
 योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७ ॥
 ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
 आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८ ॥
 अवध्यानां वयं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 निःश्वसन् भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५४ ॥

[नील०] युक्तं सम्यक् ॥ १३ ॥ नकल्याणमक-
 ल्याण पापमकल्याणं च त्वदीयेष्वविद्यमानं सर्वं तस्मिन्
 दुर्योधने प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥ परित्यागेन राज्यस्योपे-
 क्षया ॥ १५ ॥ योग युद्धोद्योगम् ॥ १७ ॥ यदर्थं यन्नि-
 वृत्त्यर्थमनर्थं कुलक्षयं प्रयत्नतो वलात् ॥ २० ॥ तस्मि-
 न्निति तस्मिन्नर्थं निमित्ते सति यत्नस्तत्परिहारार्थं उपायः
 सद्यः शत्रुनरूपो भीमस्य वृत्तफले संमतः, स नोऽस्मा-
 कमस्माभिः क्षमा दुर्बन्धि प्रयत्नतो वलाद्दीनो व्यर्थं कृत
 अट्टने तु अकृतेऽपि प्रयत्ने युद्धार्थमुद्योगे तथापि अस्मा-
 न्वल्लिहपावृत्त आगतः ॥ २१ ॥ सौ कुन्तीविदुरौ अधर्म-
 मितिच्छेदः अयुद्धयत्स्वत्वं निवर्तितुमापि न युक्तम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रैलोक्यीये भार-
 तावदीये चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५४ ॥
 [अर्जु०] अयुक्तान्यभापन्त तेन उक्तेन भावे त
 ॥ १३ ॥ अत्यर्थं परित्यागं पञ्चप्रामप्रार्थनापि न तद्दर्शन-
 देतुवेन विन्दु तद्व्यागेना-व्यायिता लोकप्रसिद्धा दुर्योधने
 स्यादिति ॥ १५ ॥ योग, सनहनम् ॥ १७ ॥ किलकिला

यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दूर्ध्वं च यन्मया ।
 सोऽयमस्मानुपैवेयं परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २० ॥
 तस्मिन् यतः कृतोऽस्माभिः स नो दीनः प्रयत्नतः ।
 अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपाटनः नृत्किर्मदान् ॥ २१ ॥
 कथं दारय्यैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।
 कथं हत्वा गुरुन् वृद्धान्निजयो नो भविष्यति ॥ २२ ॥
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सच्यसान्नी परंतपः ।
 यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३ ॥
 उक्तयान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुग्म्य च ।
 वचनं तत्त्वया राजन्निगितेनानाशरितम् ॥ २४ ॥
 न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्टिकी मतिः ।
 नापि युक्तं च कौन्तेय निवर्तितुमपुष्यतः ॥ २५ ॥
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सच्यसाचिन्वन्तदा ।
 स्पसमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति श्रुत्वा ॥ २६ ॥
 ततस्ते धृतसंख्या युद्धाय सहसैनिकाः ।
 पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं मुग्धमासन् ॥ २७ ॥

कोलाहलं भूतं प्राप्तम् ॥ १८ ॥ निष्टनन् वन्द्व ॥ १९ ॥
 यदर्थं यन्निवृत्तये प्रयत्नतः प्रयत्ने वनवासादि(रूपे)
 व्यर्थं सति ॥ २० ॥ यस्मिन् संघौ प्रयत्नतः सत्येव प्रयत्ने
 यदर्थं याचितं तत्र लब्धम् । यदर्थं स्वप्नेऽपि न यतितं तत्प्राप्त-
 मित्यर्थं ॥ २१ ॥ अवध्यैः द्रोणादिभिः सहैत्यन्वय
 ॥ २२ ॥ तौ कुन्तीविदुरौ न चाधर्मं वक्ष्यतः अयुष्यतो
 युद्धाभावादेव यथस्यावश्यं भावित्वा ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते पाण्ड्यापामर्षुमिषट्टतापाद्युद्योगपर्वणि
 चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५४ ॥

[सर्व०] मूढ दुर्योधनमयुक्तान्यभापन्त ॥ १२ ॥
 यान्यभापन्त किं तेन मयोक्तेनेति सामान्यापेक्षमेतत्त्वम् ।
 न पार्थिवेषु युक्तं वर्तते ॥ १३ ॥ किलकिलावाव भूतं
 प्राप्तम् ॥ १८ ॥ यदर्थं यत्पि निवृत्तये प्रयत्नतो वलात्
 ॥ २० ॥ तस्मिन्निति तन्निवृत्त्यर्थं प्रयत्नतो यत्नः
 कृतः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमराजपण्डित-याख्याया
 चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५५

दुर्योधनेन सेनाभिजनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच—

व्युष्टायां वै रजन्यां हि राजा दुर्योधनस्ततः ।
 न्यभजतान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १ ॥
 नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
 सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश नराधिपः ॥ २ ॥
 सानुकर्पाः सतूणीराः सखल्थाः सतोमराः ।
 तोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिपङ्गाः सहर्षयः ॥ ३ ॥
 सध्वजाः सपताकाश्च सगरासनतोमराः ।

[नील०] व्युष्टायां व्यतीतायाम् ॥ १ ॥ सारं
 पुरोगामि मध्यं मध्यमं फल्गु पाश्चात्यम् ॥ २ ॥ सानु-
 कर्पाः इत्यादीनि नानामणिविभूषिता इत्यन्तानि चित्रा-
 नीकानां विशेषणानि । अनुकर्षः युद्धविमर्दे यस्य क्रस्यचि-
 द्वाहावयवस्य नष्टस्य प्रतिसमाश्वानार्थं यद्रथस्याधो दाह
 वद्धयते तन् । अनुकर्षो रथाःस्यदारुणीति मेदिनी ।
 तूणीरो रथाबाहो बाणकोशः महान् निपङ्ग इति यावत् ।
 वरुथो रथगुप्तिस्यार्थादिचर्ममयी । तोमराः हस्तश्रेण्याः
 सगल्या दण्डाः । उपासङ्गाः ह्यगजनाहास्तूणाः । निपङ्गः
 पत्तिबाह्यः स एव । शक्तिलोहदण्डः । ऋष्टिगुन्तरः काष्ठ-
 दण्डः ॥ ३ ॥ शरासनतोमराः धनुःप्रक्षेप्यास्तोमराः
 स्थूलवाणाः । पाशाः समीपागतस्य गले प्रक्षेपार्थम् । परि-
 च्छदा आस्तरणादीनि । परिस्तरा इति पाठे आस्तरणमेव
 ॥ ४ ॥ कचप्रहविक्षेपः कचेषु गृहीत्वा येन शत्रु-
 र्बिभ्रियते तादृशः कलत्रिक्षेपः प्रहृतस्यश्चिब्रणद्रव्याञ्जिताप्रो
 दण्डविक्षेपः । करमहेतिपाठे अङ्गुविक्षेपः । तैलाद्यः
 प्रतप्ताः शत्रूणामुपरि क्षिप्यन्ते । साशीविषयटाः ससर्पाः
 कुम्भाः । सर्जरसो रालद्रव्यमशुद्धीपकम् ॥ ५ ॥ सघ-
 ष्टानि फलकानि शस्त्राणाणि येषां ते सघण्टफलकाः
 घण्टासहितं चर्मत्वन्ये । अयोऽसिपद्मपट्टिशच्छुरिकादीनि
 गुडजलं तप्तम् उपला यन्प्रक्षेप्या गोलाः शालते कत्वते
 शब्दं करोतीति शालः स चासौ भिन्दिपालो गोकटकः ।
 सग्लेति गौडपाठः । मधुच्छिष्टं मयनं तदपि द्रवीकृत्य
 गुडजलवत्प्रक्षेप्यम् । सुदृष्टः मुशलनुच्यो दण्डः ॥ ६ ॥
 काण्डं बाणफलकं तगुको दण्डः काण्डदण्डः कण्टकदण्ड
 इति यावत् दण्डनष्टक इति पाठे स एवायं । सीरं
 लाङ्गलम् । विषं प्रसिद्धं तेन युक्तास्तोमरा विपतोमराः ।
 शर्पाणि तत्रगुडादिप्रक्षेपार्थानि । पिटकास्तदाश्रया मञ्जू-

रञ्जुभिश्च त्रिचित्राभिः सपाशाः सपरिच्छदाः ॥ ४ ॥
 सरुचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
 साशीविषयटाः सर्वे ससर्जरसर्पांसवः ॥ ५ ॥
 सघण्टफलकाः सर्वे सायोगुडजल्योपलाः ।
 सशालभिन्दिपालाश्च समधुच्छिष्टमुद्वराः ॥ ६ ॥
 सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविपतोमराः ।
 सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राङ्गुभतोमराः ॥ ७ ॥

पाः अन्धरोवनाप्यां वा । दात्रं परशुपमृति । अङ्गुभतोमराः
 वद्रीकण्टकतुल्यलोहरुण्टकोपेतास्तोमराः । येषामन्तःप्र-
 विष्टानां वह्निःस्रग्णे अन्त्राण्यपि वह्निःस्रग्णित ॥ ७ ॥

[अर्जु०] व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ १ ॥ फल्गु
 असारं जघन्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ सानुकर्पाः अनुकर्षो
 याम्यां रथयुगं त्रियते । सतूणीराः सतूणाः वरुथे रथस्य
 पश्चान् गुप्तिः रथगुप्तिरिति प्रसिद्धः । तोमरो हस्त-
 वाणः । उपासंगो रथं कीलितस्तूण । पावकोऽसितैलम्
 ॥ ३ ॥ तोमरा बाणाः ॥ ४ ॥ कचग्रह आकर्षकोऽङ्गुभ-
 विक्षेपः प्रेगण्यन्त्रं येन दूरदेव प्रेर्यते । तैलगुडवालुका-
 स्त्रता दाहाय । साशीविषयटाः सर्पघ्नकुम्भाः । सर्ज-
 रसर्पाणुः रालबुलिः ॥ ५ ॥ घण्टाफलकं घण्टामहितं चर्म ।
 अयोगुडो लोहविन्वम् (?) । सारो हन्तश्रेण्य पाषाणः ।
 भिन्दिपालो गोकटक मधुच्छिष्टं मयनम् ॥ ६ ॥
 दण्डकण्टकं कण्टकीदण्डः सीरं हलं विपतोमरं विष-
 दिग्धं काण्डं गुल्मपीटकं उपकरणे सदात्राङ्गुगरोधोपार्थ-
 त्वयोगे (?) ॥ ७ ॥

[सर्व०] अनुकर्षो रथधूर्धारणदण्डः । तूणीरधूल-
 स्तूणः । तोमरो हस्तकाण्डः । उपासङ्गः शक्यादि तूणा
 निपङ्गो (?) चलतूणः ॥ ३ ॥ तोमरः शन्यं ॥ ४ ॥ कर-
 प्रहविक्षेपः श्रेः प्रहीत्वा विक्षेप्यः पात्रविषयः तैलगुड-
 वालुकाः तापयित्वा यंत्रेण क्षेपुम् । एतदर्थमेव साशी-
 विषयटाः सर्पकुम्भाः । सर्जरसर्पांसवो जलयित्वा क्षेपुम्
 ॥ ५ ॥ घण्टाफलकं घण्टा...सारीकाण्टम् । मारनिमित्तम-
 खम् ॥ ६ ॥ सदृण्डकण्टकाः कण्टकोपलक्षितदण्डनन्तः ।
 [द्वीपिचर्मभिदण्डत्रयम् । कर्मभिः] सीरं लाङ्गलम् । विपतो-
 मरो विपदिग्धस्तोमरः । ग्लुः प्रसिद्धः । पिटकं पेटकम् ।
 योधा अश्वनिरोधसाधनमण्डलानि ॥ ७ ॥

सनीलरुचचाः सर्वे वागीशुक्षादनान्विताः ।
 च्यात्रचर्मपरीवारा द्वीपिचर्मावृताश्च ते ॥ ८ ॥
 सहृद्यैः सशृङ्गाश्च सप्रासचिचिवायुधाः ।
 सकुडाराः सकुडालाः सतैलशौमसर्पिपः ॥ ९ ॥
 रुमजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिताः ।
 चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ॥ १० ॥
 तथा कवचिनः शराः शस्त्रेषु कृतनिश्चयाः ।
 कुर्वन्ना हयमोनिताः सारथ्ये विनिवेशिताः ॥ ११ ॥
 वद्धारिष्ठा वद्धकक्षा वद्धध्वजपताकिनः ।
 वद्धाभरणनिर्वृहा वद्धचर्मासिपट्टिशाः ॥ १२ ॥

[लक्षा०] सानुर्षाः सन्तूषा इत्यत्र तूषीरोपा-
 सहनिपङ्कपदेन अवान्तरमेदाः कथ्यन्ते ॥ ३ ॥

[नील०] कीलरुचचान् हि परेण सुष्टियुद्धे जेतु-
 मशक्यः । सनीलरुचचा इति पाठे सदन्तं करपत्रं येन
 तत्रा पाठे पाठयति । वाशी काष्ठप्रच्छन्न शस्त्रम् ।
 वास्येति वामीति वा पाठेऽपि स एवार्थः । वृक्षादना, लोह-
 इष्टकनीलादीन्पुनर्रणानि । व्यात्रचर्मणा द्वीपी चित्र-
 व्यात्रस्तचर्मणा च परिवृता रथा एव ॥ ८ ॥ ऋष्टिः
 द्रविष्टेषु प्रसिद्धं ह्यवक्ष्येवं कं काष्ठफलकं शृङ्गाहाह-
 र्यान् । शृङ्गा गडापातेन नष्टस्य रक्तस्य मोक्षणार्थं शिपुमूत्रो-
 त्पन्नतस्थानं वा । प्रासाः भङ्गाः । तैलशौमानि तैलाचव-
 रत्रविशेषा येना भ्रम प्रहास्यलं दीयते । सर्पिश्च पुरातन
 वक्ष्येमेव ॥ ९ ॥ चित्राश्च ते अनीकाश्च चित्रानीका, चि-
 त्त्राणि सैन्यानि । अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये इति मेदिनी
 ॥ १० ॥ विनिवेशिता येषु रथेष्विति शेषः ॥ ११ ॥
 वटानि अरिष्ठानि अशुभदृशाणि यन्त्रीपवादीनि येषु तं
 वटारिष्ठाः शिष्टं श्रेयमुभाभावे इति मेदिनी । वद्धकक्षाः
 वटाः कक्षाः स्पर्शपदानि तुरगादिशिरसि घण्टामालाभी-
 तिकमुण्डादीन्पर्याप्तौषधिवर्गोदीनि विरुदाति येषु । कक्षा
 ग्यान्वरीयस्य पश्चात्कक्ष्यलक्षणे । स्पर्शपदे ना दोग्धले इति
 मेदिनी । वटानि आभरणानि मुष्टपट्टिकादीनि निर्वृष्टाः
 शिन्वराणि च येषु । निर्वृष्टः शिन्वरे ह्यस्य इति मेदिनी
 ॥ १२ ॥ सानुर्षा इत्येवमाचष्टे धुर्ययोगिति धुर्ययोः धू-
 रप्रतिहतयोः पार्ष्णिमाथ्यौ धनरक्षौ ॥ ११ ॥ अद्भुत-
 क्षमं नभनियन्तारौ । उत्तमसुधैरौ दूरस्थान् प्रदुर्गम् ।
 अविजयौ समीपस्थान् । नभनियन्तारक्षयौ नभनियन्त-
 रानाम् । विनाशकौऽपि शत्रुपावे पाशुशर्षा-
 त्पथयोगिनि मेदिनी ॥ १३ ॥

चतुर्भुजो रथाः सर्वे सर्वे चोत्तमवाजिनः ।
 सप्रासकृष्टिकाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १३ ॥
 धुर्ययोर्हययोरकस्तथान्यौ पार्ष्णिमाथ्यौ ।
 तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयविचया १४ ॥
 नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः ।
 आसन् रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १५ ॥
 यथा रथास्तथा नागा वद्धकक्षाः स्वलंकृताः ।
 वभूवुः सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाद्रुपः ॥ १६ ॥
 द्वावद्भुशधरौ तत्र द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
 द्वौ वरासिधरौ राजकेकः शक्तिपिनाकशृक् ॥ १७ ॥

[अर्जु०] कीलं शूलं ऋक्चं करपत्रं, वासी काष्ठ-
 तक्षणशस्त्रं वृक्षादनं वृहदात्रं, द्वीपी चित्रव्यात्रः ॥ ८ ॥
 वस्तिनीभी शृङ्गो महिपादे, प्रासः कुन्त ॥ ९ ॥
 चित्रानीका, चित्रसैन्याः ॥ १० ॥ कृतनिश्चमा कृता-
 भ्यासाः ॥ ११ ॥ वद्धारिष्ठा अरिष्ठा आयुधसर्पिका ॥
 कक्षा वस्त्रम् आवरणं कवच निर्वृहः समूहः पट्टिशं पाष्ट-
 फलम् ॥ १२ ॥ सप्रातिनादृका, प्रासयो रथकर्मकराः
 वाहको रथहयानाम् । शरासनं भ्रतुः ॥ १३ ॥ एकं
 पक्षमुक्त्वा पश्चान्तरमाह धुर्ययोरिति । धुर्ययोर्मुष्ट्यहययोः
 एकः प्रेरकः पार्ष्णिमाथ्यौ पुनर्धुर्यधरस्य पार्श्वस्थितौ
 हयप्रको तौ द्वौ ॥ १४ ॥ दुरादेयानि दुर्गाराणि
 ॥ १५ ॥ द्वावद्भुशधरौ तत्र द्वावेव च धनुर्धरौ असिचर्म-
 धरौ द्वौ च एकः शक्तिपिनाकशृक् । एते सप्त पुत्र-
 नैतेपामेकमिन्द्र हस्तिन्वयस्यवानमेव तावन् संभरति संभवे-
 ऽपि न कार्यक्षमत्वं संभरति, तस्मादयमर्थः—द्वावद्भुशधरौ
 तयोरेको मामणोः शक्तिधर्म्यान्वयः पश्चात् प्रेरकः पतारी
 च । द्वावेव धनुर्धरौ अस्त्रधरौ । तत्रैवस्य संसुत्रनाणशो-
 पकस्यं बाणे क्षीणे वद्धचर्मव्यापाररत्नम् । अपरस्य
 विमुग्गनाणप्रेरकस्यं बाणे क्षीणे वद्धचर्मव्यापारवर्तुमिति
 चत्वारः पुत्राः । तत्रैवैव बाणशक्तिपिनाकानि सह पञ्च
 पुत्राः कर्मभेदेन गताव्यागयानं यथा स एवाभ्युषु स
 एव उट्टाना चेति भावः । अर्थं च श्लोको भीष्म-
 पर्थणि वैश्विद व्याख्यात । प्ररणात्तत्रैव द्वाव्यावु-
 मुनिन ॥ १७ ॥

[स्वयं०] वृशासन, यष्टवः कृष्टिः...पार्ष्ण्यं ॥ ८ ॥
 शृङ्गं रथमोत्रार्थम् ॥ ९ ॥ सारथ्ये विनिवेशिता येषु रथेषु
 इति शेषः । सानुर्षाश्च इत्यादीनां सर्पिणा सर्वे रथाः सानु-
 र्धनं च ॥ ११ ॥ अरिष्टकं, रिष्टप्रतिवा एवमेवार्थः ।
 ५४५५ सर्वे । ५४५५ सर्वे ।

गर्जमत्तैः समाकीर्णैः सर्वमायुधकोशकैः ।
 तद्भूव चन्द्रं राजन् कौरव्यस्य महान्मनः ॥ १८ ॥
 आमुक्तकवचैर्युक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः ।
 सादिभिधोपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः ॥ १९ ॥
 असंप्राहाः सुसंपन्ना हेमभाण्डपरिच्छटाः ।
 अनेकशतसाहस्राः सर्वे सादिवद्ये स्थिताः ॥ २० ॥
 नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।
 पद्मतिनो नरास्तत्र वभूवुर्हेममालिनः ॥ २१ ॥
 रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
 नरा दश ह्यस्यासन् पादरक्षाः समन्ततः ॥ २२ ॥
 रथस्य नागाः पञ्चदशगणस्यामन् शतं हयाः ।
 ह्यस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंयानकारिणः ॥ २३ ॥

निर्वृहोनागशाला नागदन्तकम् ॥१२॥ एकः सारथिः ।
 प्रायः प्रकरणे कर्त्या व्यापकः ॥१४॥ एकः सारथिः ॥१७॥

[लक्षां] वद्वारिष्ठा वद्वदक्ष्या इत्यत्र रिष्टं न भव-
 तीत्यरिष्टम् । अमेचायाः । कवचगिरिव्याणादिकं कक्ष्याः
 हस्त्यश्वादीनामुदरादिवन्धनरज्ज्वादयः ॥ १२ ॥ धुर्य-
 योर्हययोरेक इत्यत्र धुर्ययोः रथात्र धुर्यवरयोः एकः
 सारथिः वभुवुः सप्तपुरुषा इत्यत्र सप्तपुरुषाः सप्तमेवक-
 पुरुषाः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते श्लोकावलिं वादिराजतीं इन्द्रजालंकारे
 पञ्चपञ्चाशदधिकशतमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

[नील०] सादिभिः अधारोहैः ॥ १३ ॥ संप्राहः
 वृहद्वद्वः हृषणपूर्वकमपपादाभ्यामुदरवतनमिति यावत् वद-
 हिताः असंप्राहाः । संप्राहो वृहद्वद्व इति विश्वः । यतः
 सुसंपन्नाः सम्यग् शिक्षिताः भाण्टमन्त्राभरणं तेन परि-
 च्छटाः परिष्कारो येषां ते । भाण्डं भूपात्रभूषणमिति
 विश्वः ॥ २० ॥ रूपविहाराः रक्तकृष्णहयसुरवत्वादयः
 ॥ २१ ॥ रथस्येति एकस्य गथस्य यथोक्तविभागेन दश
 गजाः शतमन्त्राः सहस्रं पदातयश्च परिवार इत्यर्थः ॥२२॥
 पद्मान्तरमाह-न्यस्येति । एकस्य गथस्य पञ्चाशद्गजाः
 पञ्चसहस्रमन्त्राः पञ्चत्रिंशत्सहस्रं पदातयः परिवार इत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ अत्र रथादीनां प्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेण
 परिवारास्त्ववद्वत्वे ज्ञेयं । साधारणी तु संख्या आदिपूर्व-
 ष्युक्ता । एको रथो गजसन्वेको नराः पञ्च पदातयः ॥
 त्रयश्च तुरगास्ततः पत्तिरित्यभिधीयत इत्यादिना । तामे-
 वानुसरति सेनेति तत्र गजाना रथानां च तुल्यसंयोजिः
 पूर्वोक्तसंयोज्योपलक्षणार्थां तेन पञ्चत्रिंशत्त्रयानि मनुयाः

सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्न एव च ।
 दशसेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २४ ॥
 सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी चम् ।
 असौहिणीति पर्यायनिरुक्ता च बह्विनी ॥ २५ ॥
 एवं व्युद्धान्यनीकानि कौरवेषेण धीमता ।
 असौहिण्यो दर्शका च मंख्याताः सप्त चैव ॥ २६ ॥
 असौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्बन्धुम् ।
 असौहिण्यो दर्शका च कौर्वाणामभूद्बन्धुम् ॥ २७ ॥
 नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते ।
 सेनामुखं च निमस्ता गुल्म इत्यभिप्रायितम् ॥२८॥
 त्रयो गुल्मा गणस्त्रासार्साहणास्त्वपुत्रशोऽभवन् ।
 दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २९ ॥

पञ्चदशशतं तुरगा इत्यत्रि ज्ञेयम् । पृतनाया तु पञ्चसहस्रं
 नागास्तावन्तो रथाः पञ्चत्रिंशत्त्रिंशत्सहस्रं नराः पञ्चदश-
 सहस्रमन्त्राः । वाहिन्यां पञ्चाशत्सहस्रं नागास्तावन्तो
 रथाः सार्धलक्षद्वयं नराः सार्धलक्षमन्त्रा इति ज्ञेयम् ॥२४॥
 परमपि पूर्वोक्तासौहिणीमंत्रयान विमंवाद एतेत्याश-
 ङ्ग्याह-सेनेति । सेनाद्वयं शब्दाः पर्याया न तु मंत्रये-
 यानां संख्यामेदमत्रेण नानार्थाः । एकस्मिन्नपि भीमसेने
 दशनागमह्यमलक्ष्मणरथान् । एवं च बन्धुसंयमेकादश
 सेनेति मंत्रयानं संख्येयमेति भावः । पाण्डवानां हीन-
 वल्लेऽपि असंख्येयं वासुदेवसत्वं तत्र सहायोभूतमिति
 त्रयोऽभूदिति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ नगगामिति अयुतश
 इत्यनेन नगगामन्तो नास्तीति दर्शितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते भारतभावेति दशमोऽध्यायः
 पञ्चपञ्चाशदधिकशतमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

[अर्जु०] आमुक्तं वदं । सादिनोऽध्वाराः ॥१९॥
 भाण्टमन्त्राभरणम् ॥ २० ॥ विकारा भङ्गचः ॥ २१ ॥
 गथस्येत्यादिना दशगुणवृद्धया एकः पञ्चः ॥ २२ ॥
 गथस्य नागा दश पद्मान्तरम् । भिन्नमन्त्राभरणोभिन्नाना
 संयानं घटना ॥ २३ ॥ नागा ६० रथा ६० सेना, सेनैव
 दशगुणा पृतना, पृतनेन दशगुणा वाहिनी, वाहिन्यादि-
 पर्याया अश्वौहिण्या जपीत्याह वाहिनीति ॥ २५ ॥
 पञ्चाशिनः पञ्चाशन्नगः पत्तिः सेनासुरं च । पत्तयः
 तिस्रो गुल्मः । गुल्मान्त्रयो गणः । गणा अयुतशः अयुना-
 नि अभवन् ॥ २९ ॥

[सर्व०] रथप्राधान्याप्राधान्याभ्यां तत्रप्राधिगतादि-
 सत्याहान्याभिरुक्तं द्रष्टव्यं । तेन गथस्यामन्, रथस्य नागा
 इति श्लोऽत्रोपविरोधः ॥ २२ ॥ सेनाचेति एतैः पर्यायैः
 व्याप्यव्याप्यभावेनाविशेषप्राचरैः सागताविन्दुचत(१)

तत्र दुर्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुशक्रे सेनापतींस्तदा ॥ ३० ॥
पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेवृद्धरसत्तमान् ।
विविधवर्ष्वमानाय पार्थिवानभ्यभापत ॥ ३१ ॥
कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्यध्वं च जयद्रथम् ।
सुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

पट्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५६ .

दुर्योधनप्रार्थितेन भीमेष पाण्डवाणोत्सादयेयं तेभ्य श्रेयधोपरदिशेयं मयि च युष्मन्माने कर्णेन न योदव्यमिति समयं कृत्वा
मेनापत्याह्नीवाराः ॥ १ ॥ भीष्मं सेनापत्येऽभिविन्द्य वीर्ये. इरुश्रेयगमनं शिविरादिमापनं च ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्भृतराष्ट्रजः ।
सह सर्वैर्भीहीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ऋते सेनामणेतारं पृतना मुमहृत्यपि ।
दीर्घेने युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटे यथा ॥ २ ॥
नहि जातु द्वयोर्वुद्धिः समा भवति कर्हंचित् ।
शौर्यं च बलनेतृणां स्वर्धने च परस्परम् ॥ ३ ॥
श्रूयते च महाप्राज्ञ दृह्यायानमितोजसः ।
अभ्ययुव्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुलाञ्जनाः ॥ ४ ॥
तानभ्ययुस्तदा वन्द्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥
ततो युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनःपुनः ।
क्षत्रियाश्च जपन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६ ॥
ततस्ते क्षत्रियानेव पण्डुर्द्विजसत्तमाः ।
तेभ्यः शर्मसुर्धर्मता यायातव्यं पितामह ॥ ७ ॥
ययमेरुस्य शृष्वाना महाबुद्धिमतो रणे ।
भरन्तन्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धियुगवर्तिनः ॥ ८ ॥

शयः । यन्तुनातु धर्मिन्यादिपदानि तत्तत्साधारण-
भानानि पर्वीनां संशयान्तरं नगणाभिर्यादि ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारतेऽद्योगपर्वणि शर्मसुर्धर्मतादृष्टवीर्याया
पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

[अष्टौ] प्रतिवेले प्रतिशतम् ॥ ३४ ॥ [गता
सुदसंकेताव ॥]

इति श्रीमहाभारतमाहात्म्ये पाण्डवाणोत्सादयेयं तेभ्यः श्रेयधोपरदिशेयं मयि च युष्मन्माने कर्णेन न योदव्यमिति समयं कृत्वा
मेनापत्याह्नीवाराः ॥ १ ॥ भीष्मं सेनापत्येऽभिविन्द्य वीर्ये. इरुश्रेयगमनं शिविरादिमापनं च ॥ २ ॥

[अष्टौ] एत इति ॥ १ ॥ तदातया सुपे ॥ अमं-
दायं सिद्धं ददाताय च ॥ २ ॥ शेरुमुमहृत्यः ॥ ३६ ॥

द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौवर्लं चैव बाह्लीकं च महाबलम् ॥ ३३ ॥
दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेले च भारत ।
चक्रे स विविधाः पूजाः प्रत्यक्षं च पुनःपुनः ॥ ३४ ॥
तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
वधूयुः सैनिका राज्ञां मियं राज्ञिश्चक्रीर्यवः ॥ ३५ ॥

ततस्ते ब्राह्मणाश्चकुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
नये सुकुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९ ॥
एवं ये कुशलं शूरं हितेषितमकल्पमपम् ।
सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १० ॥
भवानुगनसा तुल्यो हितैपी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मं स नः सेनापतिर्भव ॥ ११ ॥
रश्मिवतामिवादित्यो वीरुश्चापि चन्द्रमाः ।
कुवेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा ।
कुमार इव देवानां यमूनामिव हव्यवाद् ॥ १३ ॥
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणैव दिवोकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥
प्रयातु नो भवानग्ने देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैर हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६ ॥

गुमारः कार्त्तिकेयः ॥ १३ ॥ पावकिः कार्त्तिकेय एव ॥ १५ ॥

[अष्टौ] पिपीलिकपुटे पुटे संपानः पिपीलियाह्नं
पत्रगृहम् ॥ २ ॥ असंहार्योऽभेयः । स्थित इति प्रसिद्धः
॥ ११ ॥ हव्यवाद् अग्निः ॥ १३ ॥ अनाधृष्या अना-
धर्षणीयाः ॥ १४ ॥ पावकिः शन्दः ॥ १५ ॥

[अष्टौ] देवानामिव पावकिरित्यत्र पावकिः ।
एतस्युयः । सेनाधीरग्निमूर्तुः इत्ययमः ॥ १५ ॥ [अग्नि-
याने यात्रायाम् ॥]

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादितामिति शर्मसुर्धर्मतादृष्टवीर्याया
पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
 संयोद्धव्यं तवार्थाय यथा मे समयः कृतः ॥ १७ ॥
 न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदशं धुरिं ।
 ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तीपुत्राद्भ्रंजयात् ॥ १८ ॥
 स हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्वाम्बाप्यनेकः ।
 न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९ ॥
 अहं चैव क्षणेनैव निर्भनूप्यमिदं जगत् ।
 कुर्यां शस्त्रवलेनैव समुरामुराक्षसम् ॥ २० ॥
 न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा जनाधिप ।
 तस्माद्योयान् हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१ ॥
 एवमेपां करिष्यामि निधनं कुरुन्दन ।
 न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२ ॥
 सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनारेण ते ।
 भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहाह्वरि ॥ २३ ॥
 कर्णो वा दुर्युधः पूर्वमेव वा प्रथिवीपते ।
 स्पृधते हि सदाऽप्यर्थं मृतपुत्रो मया रणे ॥ २४ ॥
 कर्ण उवाच—
 नाहं जीवति गाङ्गेये राजन् योस्त्यं कथंचन ।
 हते भीष्मे तु योन्स्यामि सह गाण्डीवध्वजना ॥ २५ ॥
 वैशंपायन उवाच—
 ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भरिडन्निगम ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चधाशुद्धिः शततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

सतपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५७

पानं पदं भीष्मं सैन्यान्वेषिषिषं श्रुत्वा युधिष्ठिते द्रुपदादीन्दीर्घिर्गतिन्वे वदन्तु मवंमेनापनिन्वेऽभिषिष्याशुं च मेनार-
 निपतिं श्रुत्वा श्रीकृष्णं तन्वापि नेवारं चरार ॥ १ ॥ अश्वमेधे वदामस्त्रागत्य पाण्डवं. पूजितो युद्धा मधुनीणां भवतो द्रुप-
 मीन्वृक्त्या कौरवान् वदन् उपेन्द्रिभुमगकस्तीर्थरावां प्रपयौ ॥ ० ॥

जनमेजय उवाच—

आपगेयं महात्मानं भीष्मं शम्भृतां वरम् ।

[नील०] विवृतो विस्मयो भूत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ न मे
 मया उत्सादनीयाः नागवित्तुं शक्याः सदा प्रत्यहम् ॥ २१ ॥
 पातयन्तः मूर्च्छितानि कुर्वन्तः ॥ २९ ॥

इति श्रीम० ब० न० भा० भा० प० पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

[अर्जु०] मम. संकत. ॥ १७ ॥ न विवृतो न प्रकटः
 लज्जाशान् ॥ १९ ॥ प्रयोगेण शान्नाणाम् ॥ २१ ॥ एषा
 योधानाम् ॥ २२ ॥ स भीष्मः ॥ २६ ॥ पुण्ड्रं तूर्धमुग्रम् २७
 द्वीपम्बराः सञ्चालमुग्धाः अथवा असौम्यन्वराः ॥ ३० ॥
 वाचक्षित्वा स्वन्तीति शेषः ॥ ३२ ॥ मन्वावारेण सेनामम-

१९ ख महाबुद्धिर्दिव्यान्वक्रानि सर्वेव । नृपते । २० ख नोश्चपपुत्र ।
 उगो ० ५५

धृतराष्ट्रान्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचन ॥ २६ ॥
 ततो भेरिश्च शङ्खं गतशोऽथ सहस्रजः ।
 वादयामासुन्वय्या वादका राजशासनात् ॥ २७ ॥
 सिंहनादाथ विविधा बाहनानां च निःस्वनाः ।
 प्रादुरासन्नन्त्रे च वर्षं हथिर्कर्मम् ॥ २८ ॥
 निर्यानाः पृथिवीरुम्या गजवृंहितानिःस्वनाः ।
 आसंथ सर्वयोधानां पातयन्तो मनाम्युत ॥ २९ ॥
 वाचक्षायनरीरिप्यो द्विवशोल्काः प्रपदिरे ।
 शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दृष्टिस्वग भृशम् ॥ ३० ॥
 सेनापत्यं यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
 तदैतान्युग्ररूपाणि वभूवुः शतशो नृप ॥ ३१ ॥
 ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परवल्गुर्दणम् ।
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् गोभिर्निष्कैश्च भूरिगः ॥ ३२ ॥
 वर्षमानो जयाशीर्भिर्निर्ययो सैनिकैर्वृतः ।
 आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः संहितस्तदा ॥ ३३ ॥
 स्तुत्यावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३४ ॥
 परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
 शिविरं मापयामास समं देगे जनाधिप ॥ ३५ ॥
 मथुरानूपं देगे प्रभूतपवनेन्यते ।
 यथैव हास्तिनपुरं तद्वन्निष्ठविरमावभौ ॥ ३६ ॥

पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहोक्षिताम् ॥ १ ॥

हेना ॥ ३४ ॥ कटकेनेति यान् । मयुरं मनोहरं मृष्टजले वा ३६

इति श्रीमन्महाभारतव्याख्यासामुद्रैकमिभृताशुद्योगपर्वणि
 पञ्चधाशुद्धिः शततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

[सर्व०] न तु मा विवृतः प्रकटः सुध्वने योर्दुं
 गतेति ॥ १९ ॥ प्रयोगेण शक्यस्य ॥ २१ ॥ पुण्ड्रराणि
 वाद्यमुजानि ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यासामुद्रैकमिभृताशुद्योगपर्वणि
 पञ्चधाशुद्धिः शततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

[नील०] आपगेयमिति ॥ १ ॥

३२ ख निष्कैर्भित्ति च । ३३ ख नयनानो ॥ भव्यत्वा ॥ ३५ ख ॥

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिव गाम्भीर्यं विभवन्तमिव स्थिरम् ॥ २ ॥
प्रजापतिभिर्वैदार्यं तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरदृष्टिभिः ॥ ३ ॥
रणयोत्ते प्रवितते सुभीमे लोमहर्षणे ।
दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा तत्र युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥
किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच—

आपद्मार्थिकुशलो महाबुद्धियुधिष्ठिरः ।
सर्वान्भ्रातृन्समानीय वासुदेवं च शाश्वतम् ॥ ६ ॥
उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ॥ ७ ॥
पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतृन्मम पश्यत ॥ ८ ॥

कृष्ण उवाच—

यथाऽर्हति भवान्क्लमस्मिन्काले ह्युपस्थिते ।
तथेदमर्थद्वयमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥
रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
नायकास्तव सेनायां क्रियन्तामिह सप्त वै ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच—

ततो द्रुपदमात्स्य विरारं क्षिन्निपुङ्गवम् ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिव ॥ ११ ॥
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ।
एतान्सप्त महाभागान् वीरान्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १२ ॥
सेनाप्रणेतृन्विधिवद्भ्यपिञ्चयुधिष्ठिरः ।
सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नं चकार ह ॥ १३ ॥
द्रोणान्तहेतोस्तपन्नो य इद्राज्जातवेदसः ।
सर्वपात्रेव तेषां तु ममस्तानां महात्मनाम् ॥ १४ ॥

[नील०] इद्रात्पदीतात ॥ १४ ॥ महात्मयमत्यन्तं
धायकम् ॥ १६ ॥ रौहिण्यो बलरामः ॥ २४ ॥ उपहरे
एवान्तं ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतनायकीये
मत्स्यपञ्चादधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

[अर्जु०] औदार्यं महत्त्वे । ध्वंसनं नाशकम् ॥ ३ ॥
प्रतिभये मनुभयंकरे आदीले द्वयोर्मयंकरे । यद्वा द्वयोः
शोभापदे ॥ ४ ॥ आपदमयं यद्वयं तेनापि नद् युद्धम् ॥ ६ ॥
इद्राज् प्रदीतात ॥ १४ ॥ इदं भाग्यं ध्रुवमनपायि ॥ २५ ॥

सेनापतिपतिं चक्रे गुटान्केन धनंजयम् ।
अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव राजिनाम् ॥ १५ ॥
संरूपेणाजुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनादनः ।
तद्द्रोषस्थितं युद्धं समासन्नं महात्म्यम् ॥ १६ ॥
प्राविशद्भवन् राजन्पाण्डवानां हल्यायुधः ।
सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ १७ ॥

तिष्ठे ॥ १८

॥ १

मः ॥ १९ ॥

सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ।
नं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाबुद्धिः २० ॥
उदाचिपुत्ततः पार्थो भीमरुपां दृकोदरः ।
गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ २१ ॥
पूजयांचक्रिरे ते वै समायान्तं ह्यजुष्टमत्तम् ।
ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ॥ २२ ॥
वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादायन ।
विराट्द्रुपदै रूद्रावभिवाद्य हल्यायुधः ॥ २३ ॥
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिन्दमः ।
ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिभेक्ष्य रौहिण्योऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥
भक्तिस्त्वयं पहरौद्रो दारुणः पुरुषधृषः ।
दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २५ ॥
तस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहेन्द्रैः ऽस्मीति मतिर्मम ॥ २६ ॥
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्रमसंशयम् ।
विमर्दश्च महान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २७ ॥
उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपहरे ।
संबन्धिषु समां दृष्टिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २८ ॥

उपहरे विज्ञे । वर्तस्व शुरु ष्यस्य गम्यमानत्वात् ॥ २८

[सर्व०] प्रतिभये भयहेतौ । आभीले गह
आभीले गहनेपीति नानार्थाः ॥ ४ ॥ आपदि धर्मार्थयो
दुःशलः ॥ ६ ॥ उपहरे परान्तं ॥ २८ ॥
इति श्रीम० उद्यो० पर्वणे० मत्स्यपञ्चादधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

[लक्ष्म०] पुनः पुनरुपहरे इत्यत्र उपहरे परान्तं २८
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिपञ्चमोऽध्यायः
मत्स्यपञ्चादधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

५८. सर्वदेविकारः ॥ १३ ४ मधुसूदनपुत्रविरः ॥

पाण्डवा हि यथाऽस्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
 तस्यापि क्रियता साहसं सपयंति पुनः पुनः ॥ २९ ॥
 तत्र मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मयुस्मदनः ।
 निर्विष्टः सर्पभावेन वनंजयमपेक्ष्य ह ॥ ३० ॥
 ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
 तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३१ ॥
 न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुद्रीभितुम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय १५८

अस्मिन्नेव बाले रक्ष्मी महत्या मेनया पाण्ड्याउपत्याजन 'यदि भीमोऽस्ति साहाय्यं ते करिष्यामि' इति वदन्नजनेन प्रया
 श्वातो धातराण् गतन्तत्रापि पूर्ववद्दन्तेनापि प्रत्याख्यात स्वनगरे ययौ ॥ १ ॥

शैशंपायन उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
 शिरःपर्रोम्णो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १ ॥
 आकृतीनामधिपतिर्भोजस्यातियशस्विनः ।
 दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रज्जमीति विश्रुतः ॥ २ ॥
 यः क्रिपुरर्षिसहस्य गन्धमादनवासिनः ।
 कृत्स्नं शिष्यो धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३ ॥
 यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
 शार्ङ्गेण च महाबाहुः सम्भितं दिव्यलक्षणम् ॥ ४ ॥
 शीघ्रैवेतानि दिव्यानि धनुंषि दिविचारिणाम् ।
 वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ।
 शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ॥ ५ ॥
 धारयासास तन्कृष्णः परसेनाभयावहम् ।
 गाण्डीवं पावनालेभे राण्डवे पाकशासनिः ॥ ६ ॥
 द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ।
 संजिप मोरवान् पाशाग्निहृत् सुप्रभोजसा ॥ ७ ॥
 निर्जित्य नरकं भोममाहृत्य मणिकुण्डले ।
 पौडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥

[अर्जु०] साह्य साहाय्यम् ॥ २९ ॥ ऋते विना ।
 गेकमुदीक्षितु जीवलोकं द्रष्टुम् ॥ ३२ ॥ निवर्त्य अनु-
 गन्त मधुसूदनम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमन्महाभारते याव्यायायामर्जुनमिश्रतायाउद्योगपर्वणि
 सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

[नील०] एतस्मिन्निति साक्षात्पुत्र इति संनन्ध ॥ ११ ॥
 प्राकृतीना सफलाना सत्यसन्ध्य इत्यर्थ ॥ २ ॥

३१ त वासुदेवस्य इत्यने ॥ अध्याय ॥ १५० ॥

ततोऽहमनुवर्तामि त्रेत्रवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३२ ॥
 उभौ गिष्यो हि मे वीरो गदायुद्धविभारदौ ।
 तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३३ ॥
 तस्मात्प्रास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषवितुम् ।
 नहि शक्यामि कौरव्यान्नभयमानानुपेक्षितुम् ॥ ३४ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्नृजातश्च पाण्डवैः ।
 तीर्थेयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मयुस्मदनम् ॥ ३५ ॥

प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुस्तत्तम् ।
 रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्भोजनिभस्वनम् ॥ ९ ॥
 विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ।
 नामुप्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुर्नृगर्हितः ॥ १० ॥
 रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ।
 कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्ये जनार्दनम् ॥ ११ ॥
 ततोऽन्वधावद्वाष्पेयं सर्वैराखभृता वरः ।
 सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ॥ १२ ॥
 विचित्रायुधवर्षिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ।
 स समासाय वाष्पेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ १३ ॥
 व्यसितो ग्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ।
 यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ॥ १४ ॥
 तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरसुप्तम् ।
 सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ॥ १५ ॥
 पुरं तद्भुवि विगयातं नाम्ना भोजकटं नृप ।
 स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ॥ १६ ॥
 अज्ञौहिण्या महावीर्यैः पाण्डवान् क्षिप्रमागमन् ।
 ततः स कवची धन्वी तन्यी खड्गी शरासनी ॥ १७ ॥

मौरवान् आन्वतन्तिमयान् वैरिदातीं शार्ङ्ग धनुषि ज्या
 द्वियते ॥ ७ ॥

[अर्जु०] क्रिपुरर्षिसहस्य द्रुमाप्यस्य चतुष्पाद्
 दृढतरसुपस्तरम् ॥ ३ ॥ गाण्डीवगन्वता गाण्डीवेन
 धनुषा ॥ ४ ॥ प्रत्यपद्यत प्राप्तवान् ॥ ७ ॥ व्यसितो
 जिन ॥ १४ ॥

[लक्ष्म०] स भोजराज इत्यत्र भोजराज । रु-

११ च निवर्त्यमि केरुवन् । १२ ख वरम् ॥ अध्याय ॥ १५० ॥

धृजेनादित्यवर्णेन प्रविशेश महाचमूम् ।
 विदितः पाण्डवेयाना वासुदेवप्रियेपसया ॥ १८ ॥
 युधिष्ठिरस्तु त राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ।
 स पूजितः पाण्डुपुत्रैर्यथान्यायं सुसस्तुतः ॥ १९ ॥
 प्रतिष्ठ्य तु तान्सर्मान्निश्रान्तः सहस्रनिनः ।
 उवाच मध्ये वीराणा वृन्तीपुत्र धनजयम् ॥ २० ॥
 सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
 करिष्यामि रणे साक्ष्यसह्य तत्र शत्रुभिः ॥ २१ ॥
 न हि मे विक्रमे तुल्य, पुमानस्तीह मथन ।
 हनिष्यामि रणे भ्रातृघ्नं दास्यसि पाण्डव ॥ २२ ॥
 अपि द्रोणकृपां वीरो भीष्मरुणात्रियो पुनः ।
 अथवा सर्व एतै त्पिठन्तु वसुधाधिपाः ॥ २३ ॥
 निहत्य समरे शत्रुस्तत्र दास्यामि मेदिनीम् ।
 इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सनिधौ ॥ २४ ॥
 भृशता पार्थिवेन्द्राणामन्येषा चैव सर्वशः ।
 वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराज च पाण्डवम् ॥ २५ ॥
 उवाच धीमान् कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वम् ।
 कौरवाणा कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ॥ २६ ॥
 द्रोण व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायान् ।
 भीतोऽस्मीति कथं वृथा दधानो गाण्डिवधनु ॥ २७ ॥
 युष्मानस्य मे वीर मन्धवः सुमहारलैः ।
 सहायो धोपयानाया कस्तदासीत्सखा मम ॥ २८ ॥
 तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसकुले ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

ग्वान्द्रे युष्मानस्य कः महायन्महाभयम् ॥ २९ ॥
 निरातमत्रर्षुष्टे पाण्डुस्यैश्च दानवैः ।
 तत्र मे युष्मानस्य कः सहायन्महाभयम् ॥ ३० ॥
 तथा निरात्मनगरे रुग्भिः सः सगरं ।
 युष्मता उद्भुमिस्त्र नः महायांभनम् ॥ ३१ ॥
 उपजीव्य रणे रूद्र शत्रु वैश्रवण यमम् ।
 मरण पावन चैव हृष द्रोण च मातरम् ॥ ३२ ॥
 धारयन् गाण्डिव दिव्य धनुस्तेजामय दृढम् ।
 अक्षयशरसमुत्तो दिव्यास्त्रपरिब्रूहितः ॥ ३३ ॥
 वयमस्मद्विरो नृयाद्भितोऽस्मीति यशोहरम् ।
 वचन नरशार्दूल वज्रायुधमपि म्वयम् ॥ ३४ ॥
 नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थं नास्ति मे ।
 यथानाम यथायोगं गच्छ राज्ञ्यत्र तिष्ठता ॥ ३५ ॥
 त्रिनिवर्त्य ततो रुग्मी सेना सागरसनिभाम् ।
 दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३६ ॥
 तथैव चाभिमन्यैन्मुपाच त्सुभाषिणः ।
 प्रत्यारयात च तैनापि स तटा शूरमानिना ॥ ३७ ॥
 द्वावैव तु महाराज तस्माद्युद्धादप्येवतुः ।
 रौहिणेयश्च वाष्पेयो रुग्मी च वसुधाधिप ॥ ३८ ॥
 गते रामे तीर्थयात्रा भीष्मरुस्य मुने तथा ।
 उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च ॥ ३९ ॥
 समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
 शुशुभे तारकैश्चित्रा द्यौश्चन्द्रेणैव भारत ॥ ४० ॥

श्रीमण प्रागव वलरामेण हतत्वात् रुग्मिणोऽसुजो रुग्म
 रथारय कश्चिद्भीष्मरुपुत्रक ॥ १६ ॥

[नील०] द्रोणमय मम सुररिति व्यपदिशन् कथयन्
 ॥ २७ ॥ उपजीव्य आराध्य रणे युद्धनिमित्तम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीम-महाभारते उद्योगपर्वणि नैडपण्डाय भारतभावद्वय
 अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

[अञ्ज०] भाग सेनाशम् ॥ २२ ॥ द्रोण व्यपदिशन्
 सुरतया कथयन् शिल्प शस्त्रशिक्षानुपुण्ये ॥ २७ ॥
 अपयतु अपजन्मतु ॥ ३८ ॥ समिति समा ॥ ४० ॥

इति श्रीम-महाभारते व्याख्यायाम् अष्टमिथ्यकृतायामुद्योगपर्वणि
 अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

[सर्व०] व्यपदिशन् गुरुत्वेन शिल्पे अङ्गनैपुण्ये २७
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वज्ञनारायणरुतवीराया
 सष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

[लक्षा०] द्रोण व्यपदिशन् शिष्य इत्यत्र द्रोण गुरु
 व्यपदिशन् ॥ २७ ॥ वचन राजशार्दूलैत्यत्र भीतो-
 ऽस्मीति वचनमिति पूर्वैण सन्धे वज्रायुधमिदं प्रत्यपि
 ॥ ३४ ॥ त्रिनिवर्त्य ततो रुग्मीत्यत्र रुग्ममिति पदमस्य
 नास्ति वर्तत इति रुग्मी रुग्मरथारय ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कादित्यनताथं वृत्कृतायाम्
 अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

एकोनपष्टयधिकतशततमोऽध्यायः १५९

पुढदोषान्दुर्योधने आविस्तन्ते धृतराष्ट्रं प्रति स्वमात्मनो दुःखरितादनर्थमापन्नो न दुर्योधन पाण्डूमिथं वा दूर्यधिनमर्शति संजयप्रचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच—

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
किमकुर्वथ कुरवः कालेनाभिमचोदिताः ॥ १ ॥

वैशांपायन उवाच—

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
एहि संजय सर्वं मे आचक्ष्वानवशोपतः ।
सेनानिवेशे यदृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३ ॥
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।
यदहं बुध्यमानोऽपि युद्धदोषान्नयोद्ग्यात् ॥ ४ ॥
तथापि निकृतिमत्रं पुत्रं दुर्युतदेविनम् ।
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५ ॥
भवत्येव हि मे मृतं बुद्धिदोषानुदर्शिनी ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६ ॥
एवं गते वै यद्भावि तद्भविव्यति संजय ।
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ॥ ७ ॥

संजय उवाच—

त्वद्युक्तोऽयमनुमशो महाराज यथेच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपष्टयधिकतशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

पष्ठयधिकशततमोऽध्यायः १६०

द्विष्यन्त्यां पाण्डवेषु निविष्टेषु तत्र दुर्योधनो वरुं विरेदय कणादिभिः सह मन्थिलोवर्द्धे वाण्डेवन्व श्मश्रुः “वाण्डेवन्वदं सा पाण्डुनामां शनानि वाऽमोवेर्युं मामासाद्य इव दिशो ब्रविष्यन्ति, अहं वाण्डेवन्व भयात्तथा इमात् भगवाद्वा राजवं न प्रतिप्रदास्यामि” इति सन्देह पाण्डवेषु कथयेत्सुहृत् प्रति दुर्योधनोक्तिः ॥ १ ॥

संजय उवाच—

द्विष्यन्त्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

[नील०] तवेति ॥ १ ॥ क्षयस्यैव उदयो येष्वस्ताम् क्षयोऽस्याम् ॥ ४ ॥ निकृतिमत्रं कष्टवियथैव प्रज्ञा न धर्मविषया यस्य तम् ॥ ५ ॥ एतसा दोषेण देवान् कालं वा गन्तुमुपाळब्धुं नार्हति । दृष्टे संभक्त्यदृष्टकल्पनाया अन्ध्याप्यस्त्रादृष्टापरभावादेव देवस्य कालस्य वा उपाळम्भः कर्तुमुचितो न तु तस्मिन्सर्वतोऽर्थः । न स कालं न वा देवं वक्तुमेवदिद्वाहृतीति पाठोऽप्ययमेवार्थः ॥ ९ ॥ निराराः तिरस्काराः ॥ ११ ॥ वैशंसं वैरं समरं निमित्ते ॥ १२ ॥ इति श्रीवै० भा० भा० ३० उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

न तु दुर्योधनं दोषामिममात्रानुमर्शसि ॥ ८ ॥
शृणुष्वानवशोपेण वदतो मम पार्थिव ।
य आत्मनो दुःखरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
न स कालं न वा देवानेनसा गन्तुमर्हति ॥ ९ ॥
महापान् मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वपापरेत् ।
स बन्धुः सर्वेषोरस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ १० ॥
निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवस्त्वन्प्रतीक्षया ।
अनुभूताः सहाभारत्यैर्निकृतगन्धिदेवने ॥ ११ ॥
हयानां च गजानां च राजां चाभिततेजमाम् ।
वैशंसं समरं वृत्तं यत्तन्ने शृणु सर्वशः ॥ १२ ॥
स्थिरो भूत्वा महापान् सर्वलोकक्षयोद्दयम् ।
यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा चक्रमता भव ॥ १३ ॥
न श्येव कर्ता पुरुषः कर्षणाः शुभपापयोः ।
अस्वतन्वो हि पुरुषः कार्यते ढारुयन्त्रवन् ॥ १४ ॥
केचिद्रीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतत्प्रदृश्यते ।
तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निश्चामय ॥ १५ ॥

न्यनिश्चान्त महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ १ ॥

[अर्जु०] कालेन मृत्युना ॥ १ ॥ अतवशोपतः निःशेषेण वद ॥ ३ ॥ गन्तुं गमयितुं अन्तर्भावितोऽनर्थत्वान् ॥ ९ ॥ निकाराः परिभ्रमाः स्वल्पतीक्ष्णया त्वचि गौरवेण ॥ ११ ॥ वशंसं वधं वृत्तं भाविनि भूतोपचारात् ॥ १२ ॥ त्रैवं त्रिप्रकारं निरुध्यते विभज्यते ॥ १५ ॥ इति श्रीमन्म० व्या० न० ३० उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
[सर्व०] एतसा अपराधेन सहितान् गन्तुं जातुम् ॥ ९ ॥ समरं निमित्ते वैशंसं वैरम् ॥ १२ ॥ इ० श्रीम० उद्योगप० वरुं विरेदय० एतेन यदृच्छया जननमोः ॥ १५ ॥
[नील०] द्विष्यन्त्यामिते ॥ १ ॥

तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा ।
 संमानयित्वा नृपतीव्यस्य गुल्मास्तथैव च ॥ २ ॥
 आरक्षस्य त्रिधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
 वर्षं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ३ ॥
 आनाम्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।
 तत्र दुर्योधनो राजा कर्णेन सह भारत ॥ ४ ॥
 संभाषित्वा च कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
 सौबलेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरर्षभ ॥ ५ ॥
 आहूयोपहरे राजशुलकमिदमब्रवीत् ।
 उल्लूक गच्छ क्रैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ॥ ६ ॥
 गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य श्रुण्वतः ।
 इदं तत्समनुमानं वर्षपूर्णाभिचिन्तितम् ॥ ७ ॥
 पाण्डवानां कुरूणां च युद्ध लोकरुभयंकरम् ।
 यदेतत्कृत्यनावाक्यं संजयो महदब्रवीत् ॥ ८ ॥
 वामुदेवसहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते ।
 मये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽप्यमागतः ॥ ९ ॥
 यथा चः संमतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ।
 ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्व वचनान्मम ॥ १० ॥
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सक्केव्यैः ।
 कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमर्थेन मनः कृथाः ॥ ११ ॥
 य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ॥ १२ ॥
 श्रूयते हि पुरा गीतः श्रेयोकोऽयं भरतर्षभ ।
 महादेनाथ भद्रं ते हृते राज्ये तु देवैः ॥ १३ ॥
 यन्व धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
 मच्छन्नानि च पापानि वैडाल्यं नाम तद्व्रतम् ॥ १४ ॥
 अत्र ते वर्षयिष्यामि आरयानमिदमुत्तमम् ।
 कथितं नारदेनेह पितृर्षम नराधिप ॥ १५ ॥

[नील०] गुल्मान् सैन्यान् ॥ २ ॥ आरक्षस्य रक्ष-
 णीयस्य इत्यादिः विधिं रक्षाविधानम् । आरक्ष रक्षणीये
 स्यान्निति विश्व ॥ ३ ॥ पत्थनावाक्यमात्मप्रशसनम् ॥ ८ ॥
 मप्रतिज्ञातं दुःशामनम् । रपानादि ॥ १० ॥ भ्रातृभि
 महिन कर्मामेन मन कृथा इति मन्त्र्य ॥ ११ ॥ दाता
 क्षामयि पाणिश्राय्य करिष्यतीत्यर्थे ॥ १२ ॥ भोसुरा
 इति देवान् प्रहाद् संशोवयति यस्य प्रनस्य धर्मव्यजो

१ म म स उ उगर्षं नीत । ४ म पूर्वात्तत्र । स पूर्वमागतः ।
 ५ म म पूर्वं न दी । ८ म, कृषि । म स मरदृक्त्वं ।

मार्जारः म्लि दुष्टात्मा निश्रेष्ठः सर्वभर्मसु ।
 ऊर्ध्वमाटुः स्थितो राजन् गजातीरे मदाचन ॥ १६ ॥
 स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
 करोमि धर्ममित्याह सर्वानैत्र शरीरिणः ॥ १७ ॥
 तस्य कालेन महता विश्रम्भं जग्मुरण्डजाः ॥
 समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विदांपते ॥ १८ ॥
 पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
 आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ॥ १९ ॥
 अथ दीर्घस्य मालस्य तं देशं मृषिका ययुः ।
 ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ॥ २० ॥
 कार्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
 तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ॥ २१ ॥
 बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् ।
 रक्षां करोतु सततं दृढबालस्य सर्वशः ॥ २२ ॥
 उपगम्य तु ते सर्वे विडालमिदमब्रुवन् ।
 भवत्वसाटादिच्छामध्वतुं चैव यथासुखम् ॥ २३ ॥
 भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् ।
 ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ॥ २४ ॥
 भवान् धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मं व्यग्रस्थितः ।
 स नो रक्ष महाप्रज्ञ चिद्विद्वान्निव ब्रह्मवृत् ॥ २५ ॥
 एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मृषिकैः स विशांपते ।
 प्रत्युवाच ततः सर्वान्मृषिकान्मृषिकान्तकृत् ॥ २६ ॥
 द्रव्ययोगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
 अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् ॥ २७ ॥
 युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यदाः ।
 तपसाऽस्मि परिश्रान्तो ह्यहं नियमपारिधितः ॥ २८ ॥
 न चापि गमने शक्तिं काचित्पश्यामि चिन्तयन् ।
 सोऽस्मि नेयः सदा ताता नदी हूलमितः परम् ॥ २९ ॥

धर्मचिद्ध दर्भपवित्रपाणिहारादि उच्छ्रित सर्वलोमनिहित
 ॥ १४ ॥ मन शुद्धिं हिंसातो निवृत्तिम् ॥ १७ ॥
 विश्रम्भ विश्वासम् ॥ १८ ॥ बद्धवश्र ते मित्राणि चेति
 बहुमित्रा । बहुमित्रा इत्यपि पाठ । वृद्धाश्च बालाश्च
 तेषा समाहारो वृद्धबाल तस्य ॥ २२ ॥

[अहो०] कैतव्य दे नितवयुज ॥ ६ ॥ पत्थनावाक्यम्
 आत्मप्रशसनम् ॥ ८ ॥ योगं संयन्मम् ॥ २७ ॥

१ म म पूर्वं गतिः । १०-८१ शोका म म म सति ।

तथेति तं प्रतिज्ञाय मूपिका भरतर्षभ ।
 वृद्धबालमयो सर्वं मार्जाराय न्येदेत्यन ॥ ३० ॥
 ततः स पापां दुष्टात्मा मूपिकानथ भक्षयन ।
 पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ॥ ३१ ॥
 मूपिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।
 मार्जारो वर्धते चापि तेजोवलसमन्वितः ॥ ३२ ॥
 ततस्ते मूपिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमशुवन् ।
 मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ॥ ३३ ॥
 ततः प्राज्ञतमः कश्चिद्विण्डिको नाम मूपिकः ।
 अत्रर्षीद्वचनं राजन्मूपिकाणां महागणम् ॥ ३४ ॥
 गच्छतां वो नर्दातीरं सहितानां विशेषतः ।
 पृथोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ॥ ३५ ॥
 साधुसाध्विति ते सर्वे पूजयांचक्रिरे तदा ।
 चक्रुश्च यथान्यायं विण्डिकस्य वचोऽर्षवत् ॥ ३६ ॥
 अचिन्तानात्ततः सोऽथ विण्डिकं ह्यपभुक्तवान् ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे मन्त्रयामासुरंजसा ॥ ३७ ॥
 तत्र वृद्धतमः कश्चित्कोलिको नाम मूपिकः ।
 अत्रर्षीद्वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथम् ॥ ३८ ॥
 न मातुलो धर्मकामश्छत्रमात्रं कृता शिखा ।
 न मूलफलभक्षस्य विष्टा भवति लोमशा ॥ ३९ ॥
 अस्य गात्राणि वर्धते गणश्च परिहीयते ।
 अथ सप्ताद्विषसान् विण्डिकोऽपि न दृश्यते ॥ ४० ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वं मूपिका विप्रदुद्रुवुः ।
 विडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव ययागतम् ॥ ४१ ॥
 तथा स्वपि दुष्टात्मन् वैडालं व्रतमास्थितः ।
 चरसि ज्ञातिपु सदा विडालो मूपिकेष्विव ॥ ४२ ॥
 अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।
 दम्भनार्याय लोकस्य वैदाश्रोपग्रमश्च ते ॥ ४३ ॥
 त्यक्त्वा छत्र त्विदं राजन् क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।

कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ॥ ४४ ॥
 बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम ।
 देहि दानं दिनातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ॥ ४५ ॥
 क्रिष्टाया वर्षपूर्णांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।
 प्रमार्जांश्च रणे जित्वा संमानं परमावह ॥ ४६ ॥
 पञ्च ग्रामा वृता यत्रान्नास्माभिरपर्जिताः ।
 युध्यामहे कथं संख्ये कोपयेम च पाण्डवान् ॥ ४७ ॥
 त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।
 जातुपे च यूहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ॥ ४८ ॥
 यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।
 अयमस्मि स्थितो राजन् शमाय स्मराय च ॥ ४९ ॥
 तस्यायमागतः कालः समस्य नराधिप ।
 एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५० ॥
 किं तु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।
 किं च त्वं क्षत्रियकुले जातः संमथितो भुवि ॥ ५१ ॥
 द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाञ्च भरतर्षभ ।
 तुल्ययोनौ सपवले वासुदेवं समाश्रितः ॥ ५२ ॥
 श्यास्त्वं वासुदेवं च पांडवानां समीपतः ।
 आन्मार्थं पाण्डवार्थं च यतो मां प्रतियोधय ॥ ५३ ॥
 सभामध्ये च यदपुं मायया कृतवानसि ।
 तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ॥ ५४ ॥
 इन्द्रजालं च मार्थां वै कुहका वापि भीषणा ।
 आचक्षस्वस्य संग्रामे बहति प्रतिगर्जनाः ॥ ५५ ॥
 वयमप्युत्सहेम ध्यां खं च गच्छेम मायया
 रसातलं विशामोऽपि ऐंद्रं वा पुरमेव तु ॥ ५६ ॥
 दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरं बहून्पिपि ।
 न तु पर्यापतः सिद्धिर्बुद्धिर्माप्नोति मानुषीम् ॥ ५७ ॥
 मनसैव हि भूतानि धातव कुर्ले वगे ।
 यद्ब्रवीषि च वाष्णीय धार्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ५८ ॥

[सर्व०] ते कथयता वाक्यम् ॥ ८ ॥

[नील०] शिवा शाखा आमित्रत्यापि मित्रभावरूपं
 पक्षान्तरं कृता स्वीकृता । शिखा शाखा बहिर्वृद्धेति, शाखा
 पक्षान्तरं बाहविति च मेदिनी ॥ ३९ ॥ गणश्च मूपि-
 काणाम् ॥ ४० ॥ इदं छत्र अजातशत्रुरूपं धर्मिष्ठोऽसी-
 ल्युपहासः ॥ ४४ ॥ प्रमार्जं प्रमार्जेय ॥ ४६ ॥ इन्द्रजालं
 प्रसिद्धं माया छलं कुहका कृत्वा प्रतिगर्जनाः विपरीतं
 कोपं बहन्ति प्रापयन्ति च तु भयं जनयन्तीत्यर्थः ।
 गर्जनं निनदे कोपे इति मेदिनी ॥ ५५ ॥ पर्यायत

पर्यायो मयप्रदर्शनादिरूपः प्रकारत्वेन सिद्धिः स्वस्य न तु
 भवति तथा पणोऽपि तेन बुद्धिं मानुषीं भयात्मिका न
 प्राप्नोति ॥ ५७ ॥ यतो मनसैव ईश्वरेणैव वयं वयं कर्तव्या
 न त्वादृशैर्विभीषिकयेति भावः । पूर्वश्लोके न त्वित्यत्र
 नन्विति पाठे पर्यायतः क्रमतः भावस्तु स एव । पर्यायः
 प्रकारं वसरे क्रमे इति मेदिनी ॥ ५८ ॥

[अर्जु०] उप्युक्तवान् भक्षितवान् ॥ ३७ ॥ नापच-
 म्मिता न दत्ताः ॥ ४७ ॥ वृत्तकं इमप्युपुन्यं क. छ सा-
 याम् । बालं मूर्खम् । अनेकं गात्रादिविद्यारहितम् ५५

घातवित्ना मदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।
 आचक्षे च मे सर्वं संजयस्तत्र भाषितम् ॥ ५९ ॥
 महितीयेन पार्थेन वैरं वः सच्यसाचिना ।
 स सत्यसंगरो भूत्वा पांडवार्थं पराक्रमी ॥ ६० ॥
 युद्धयस्वाद्य रणे यनः पश्यामः पुरुषो भव ।
 यस्तु शत्रुमभिहाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ॥ ६१ ॥
 करोति द्विपतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ।
 अरुसाचैर ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यत्नः ॥ ६२ ॥
 अग्नेदानीं विजानीमः सन्ति पन्थाः समृद्धकाः ।
 महिद्यो नापि वृषतिस्त्वाय युक्तः कथंचन ॥ ६३ ॥
 सन्नाहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्वे विशेषतः ।
 तं च त्वरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकम् ॥ ६४ ॥
 उल्लूक मद्रचो ब्रूहि असकृद्भीमसेनकम् ।
 विराटनगरे पार्थे यस्त्वं मूढो बभूवः पुरा ॥ ६५ ॥
 बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ।
 प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या त्वया पुरा ॥ ६६ ॥
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ।
 यद्भीषि च कौन्तेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ६७ ॥
 निहनियामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः ।
 त्वं हि भोज्ये पुरस्कृत्यो भक्ष्ये पेये च भारता ॥ ६८ ॥
 कं मुद्धं कं च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
 शयिष्यसे हतो भूमौ गढामालिङ्ग्य भारत ॥ ६९ ॥
 तद्ब्रूया च सभामध्ये बलिगंतं ते हृकोदर ।
 उल्लूकं नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ॥ ७० ॥
 युद्धयस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ।
 युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ।
 कृष्णायाश्च परिक्रेशं स्मरेदानीं यथातथम् ॥ ७१ ॥
 ब्रूयास्त्वं संहदेवं च राजमध्ये वचो मम ।

युद्धचेदानीं रणे यत्तः हेवान स्मरं च पाण्डव ७२ ॥
 निराट्टुपदो चोभो ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
 न हृष्टपूर्वां भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ॥ ७३ ॥
 तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः शृष्टाः प्रजास्ततः ।
 अश्रद्धान्योऽयं नरपतिर्गुणयोरिति चागतम् ॥ ७४ ॥
 ते यूयं संहता भूत्वा तद्दुर्धरं ममापि च ।
 आत्मार्थं पाण्डवार्थं च प्रयुद्धयध्वं मया सह ॥ ७५ ॥
 शृष्टयुद्धं च पाश्चात्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
 एष ते समयः प्राप्तो लब्धयश्च त्वयाऽपि सः ॥ ७६ ॥
 द्रोणमासाद्य समरे ज्ञाप्यसे हितयुत्तमम् ।
 युध्यस्व तसुहृत्पापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ ७७ ॥
 शिखण्डिनमथो ब्रूहि उल्लूकं वचनान्मम ।
 स्त्रीति भत्वा महानाहुर्न हनिष्यति कौरवः ॥ ७८ ॥
 गाङ्गेयो धनिनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयम् ।
 कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ॥ ७९ ॥
 एवमुक्त्वा ततो राजा महस्योल्लूकमब्रवीत् ।
 धनंजयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य गुणतः ॥ ८० ॥
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथवा निर्जितोऽस्माभी रणे वीर शयिष्यसि ॥ ८१ ॥
 राष्ट्राञ्चिर्वासनकेशं वनवासं च पाण्डव ।
 कृष्णायाश्च परिक्रेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ८२ ॥
 यदर्थं क्षत्रिया सूते सर्वं तदिदमागतम् ।
 बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ॥ ८३ ॥
 पौरुषं दर्शयन्पुद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ।
 परिक्रिष्टस्य दीनस्य दीर्यकालोपितस्य च ।
 हृदयं कस्य न स्फोटैर्द्वैश्वर्याद्भ्रंशितस्य च ॥ ८४ ॥
 कुलेजातस्य शूरस्य परवित्तेष्वगृह्यतः ।
 आस्थितं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ८५ ॥

[नील०] आचक्षे आचक्षवाच ॥ ५९ ॥ सष्ट-
 द्भृताः शृद्धं संस्रविद्धं श्मश्रुत्वलिङ्गवस्त्रादिकं तत्स-
 दित्वा पन्थाः निर्गतां सन्ति येषु तव शौर्यं प्रत्यात-
 मिति भावः ॥ ६३ ॥ त्वरकं त्वरः प्रौढशुद्धोऽनङ्गव्य
 गच्यन्तं, त्वर इति पाठेऽपि न एतत्, अस्मत्पुरुषमित्य-
 न्ये । त्वरोऽस्मत्पुरुषे प्रौढशुद्धानङ्गव्यपीति मेदिनी
 एव भीमसेनो निःशुद्ध इति कल्पना भवति । अश्रो-
 ट्चन्युरग्रे गोमूत्र इति प्राजापत्या इति श्रुतौ आभादिता-
 ट्चन्याशुभोऽपि पण्डितः । अविगर्कं मूढम् ॥ ६४ ॥ न
 ट्टेति नगः राजानः ॥ ७३ ॥ अर्थपतिमी राजमि-

यतः कालात् तत् आरभ्येत्यर्थं मूढा यूय मयि गुणवति
 स्वामिति न संतुष्टा एव मूढश्च युधिष्ठिरो भवदिति
 निर्गुणेष्वपि तुष्यतीति भावः ॥ ७४ ॥ तत्समाह्वेतोर्मम
 वधार्थं च प्रयुद्धयध्वमिति संयन्धः ॥ ७५ ॥ पापं कर्म कुरु
 गुरुवधाद्यं स्वार्थमिति पाठो दुष्करपदादेवायमर्थोऽप्येव ।
 समुहत्वार्यमिति पाठो तु त्रियाविशेषणमित्युद्धृष्टः पार्थश्च
 सति यथा स्यात्तथा युद्धस्येत्यर्थः अयमेव मूलपाठ इति
 भाति ॥ ७७ ॥ राज्यमाक्रम्य माटश इति शेषः ॥ ८५ ॥
 ८२ स अर्थं राजपत्ये वत् ॥ ८३ शौर्यवान् ॥ ८५ स, अविगर्कः

प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
 रद्रीच्यकाम्बोजशर्कैः स्वशैथ ।
 शालैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशै-
 म्लञ्छैः पुलिन्दैर्विद्यान्प्रकाश्र्यैः ॥ १०३ ॥
 नानाजनौघं युधि संमष्टद्धं
 गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।
 मां च स्थितं नागवलस्य मध्ये
 युयुत्ससे मन्द्र किमल्पवुद्धे ॥ १०४ ॥
 अक्षय्याविपुयी चैव अग्निदत्तं च ते रथम् ।
 जानीमो हि रणे शर्थे केतुं दिव्यं च भारत ॥ १०५ ॥
 अकथ्यमानो युद्धयस्व कथ्यसेऽर्जुन किं बहु ।
 पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नेतत्सिध्यति कथ्यनात् ॥ १०६ ॥
 यदीदं कथ्यनाल्लोके सिध्येत्कर्म धनंजय ।
 सर्वं भवेयुः सिद्धार्थाः कथ्यने को हि दुर्गतः ॥ १०७ ॥
 जानामि ते बासुदेवं सहायं
 जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
 जानाम्यहं त्वाद्दशो नास्ति योद्धा
 जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ॥ १०८ ॥
 न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।

[नील०] नागवलस्य हस्ति सैन्यस्य ॥ १०३ ॥
 पर्यायान् युद्धप्रकारान् ॥ १०६ ॥ पर्यायधर्मेण उपधर्मेण
 मायादिना । अन्ये तु राज्यत्रोद्यं राज्याह इति क्रमधर्मे-
 म्नेन न किंतु शौर्येणैव सिद्धिमाप्नोतीत्यर्थः मनसा धेक-
 स्मेन धातैव कुरुते न तु मनुष्यः ॥ १०५ ॥ हेद्वासा
 वासव इति पाठे इन्द्रपुत्र ॥ १११ ॥ अमानुष्यं नीचम-
 नुष्यत्वम् अलवणा यथागुरितिवदल्पार्थोऽत्र नञ् ॥ ११३ ॥
 वेणीं कृत्वा पण्डवैः कन्यां नर्तितवानसीत्येतस्मात्परम्
 'श्रोण्यां वेण्यां च कन्यां च संयुगे यः पलायते' इत्यर्थे
 दृश्यते तस्यार्थः यः पण्डवैः अस्त्री अपि स्त्रीवैपभृत् श्रो-
 णीः श्रवणेषुपलान्तिषु रत्यवमर्देदशनस्थानेषु संयुगे स्मर-
 युद्धे उपरिधते सति पलायते, स्त्री त्वस्मिन्संयुगे स्थिरी-
 भवति, अयं तु ततोऽप्यधम इति भावः । कश्चायामि-
 त्यपेक्षिते आकारलोप आयिः ॥ ११६ ॥ न मायेति
 श्यान्व्यात एव श्लोकः ॥ ११८ ॥

[भद्र०] नागकुलस्य हस्ति संघस्य ॥ १०४ ॥ सर्वं
 सिद्धार्थाः कृतार्था भंगयुः ॥ १०७ ॥ तालमात्रं चतुर्ह-
 रणप्रमाणम् ॥ १०८ ॥ पर्यायधर्मेण राज्ञः पुत्र इति क्रम-
 धर्मेण । विधातैव मनसा कुरुते नेतरो जनः ॥ १०९ ॥

मनसैवानुकूलानि धातव कुरुते वशे ॥ १०९ ॥
 त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सवान्धवम् ॥ ११० ॥
 क तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दास पर्णजितः ।
 क तदा भीमसेनस्य बलपार्सीच फाल्गुन ॥ १११ ॥
 सगदाऽभीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् ।
 नर्वं मोक्षस्तदा योऽभूद्दिना कृष्णात्पनिन्दिताम् ११२
 सा वो दास्ये समापन्नान् मोचयामास पार्षती ।
 अमानुष्यं समापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ११३ ॥
 अवोचं यत्पण्डतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरं तदा ॥ ११४ ॥
 मूढकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
 भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्म पौरुषम् ॥ ११५ ॥
 एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
 वेणीं कृत्वा पण्डवैः कन्यां नर्तितवानसि ॥ ११६ ॥
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन ।
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युद्धयस्व सहकेशवः ॥ ११७ ॥
 न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणा ।
 आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ११८ ॥

अमानुष्यमपुरुषकारः ॥ ११३ ॥ पण्डतिलान् निष्कल-
 तिलान् । तत्र दृष्टान्तो वृताहीति । वेणी नपुंसकचूडाः
 ॥ ११४ ॥ श्रान्तं भ्रमं प्राप्तः ॥ ११५ ॥ एवमेवेति
 संयुगे यः पलायते क्षत्रियः तत्र क्षत्रिया एवमेव यथा
 मया भवत्सु तथा दण्डमादधुः । तत्र पण्डवेष्वहितं
 दण्डमाह श्रेण्यां सभायाम् । युधिष्ठिरो हि कङ्करूपेण
 सभायामधिकारी कृतः । तत्र ब्राह्मणेषु प्रथमाधिकार इति
 तैरेव कुपितैः पात्यत इति दण्डः कृतः । कश्चा महज्यापारं
 भीमो बहभरूपेण महैरेव बाहुभङ्गमनीयत इति दण्डः ।
 वेण्यामनुरुपचिह्ने वृहन्नलारूपेणार्जुनः । सेव पुरुषत्वमेव
 त्याजितः इति दण्डः ॥ ११६ ॥ माया अनृतदर्शिनी कापि
 विद्या विश्वरूपदिदर्शनशीला इन्द्रजालं मन्त्रोपवादिभि-
 श्चतुराद्रिप्रतिबन्धनान्यथा प्रतिभानम् । कुहको हस्तलापव-
 नान्यथा दर्शनम् । विभीषणीति त्रितयविशेषणम् ॥ ११८ ॥

[सर्व०] पर्यायः परिक्रमः पौरुषं पर्यायधर्मेण पौरुषेण
 विधाता देवं मनसैव भूतानि वशे कुरुते । मेदं प्रति कर्म निष्क-
 लमित्यर्थः ॥ १०९ ॥ अमानुष्यं पुरुषकाराभावाः ॥ ११३ ॥
 एवमेव दण्डपदाभावः स्वक्षेत्रवृत्तिपरित्यागेन वेपारतमहर्ष-
 फारिनमित्यर्थः ॥ ११६ ॥ माया स्वाभाविमसत्प्रका-
 शनम् ; इन्द्रजालं मंत्रकर्म, कुहकमौपयन्त्रम् ॥ ११८ ॥

वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।
 आसाद्य माममोवेपुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ११९ ॥
 संयुगं गच्छ भोष्मेण भिन्वि वा शिरसा गिरिम् ।
 तस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पुरपोदधिम् ॥ १२० ॥
 शारद्वतमहामीनं विविशतिमहोरगम् ।
 बृहद्बलमशोद्रेण सौमद्रचित्तिमिङ्गिलम् ॥ १२१ ॥
 भोष्मेवगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुगासदम् ।
 रुणीगल्यग्रपावर्तं काम्बोजवदवापुग्वम् ॥ १२२ ॥
 दुःशासनोयं शब्दशाल्यमन्त्र्यं
 सुपेणचित्राद्युपनागनरम् ।

जयद्रथादिं पुरमित्रगाधं
 दुर्मर्षणोऽं गङ्गुनियपातम् ॥ १२३ ॥
 गङ्गोद्यमभयमभिमद्वद्
 यद्राज्जगाद्य श्रमनद्वेताः ।
 भविष्यसि त्वं हतसर्वान्ध्रव-
 स्नादा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ १२४ ॥
 तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
 निर्वर्तिता पार्थ महामशासनात् ।
 प्रशाम्य राज्यं हि मुदुर्लभं त्वया
 बुभूषितः स्वर्गं ज्ञातपम्बिना ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहाभारत उद्योगपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६० ॥

एकषष्ठ्यधिकशततमाऽध्याय. १६१

पाण्डवानां सशस्त्रदहनं दुर्योधनमहादिष्टानां दुर्बन्धनाभावम् ॥ १ ॥

मंजय उवाच—

सेनानिनेशं संप्राप्तः केतव्यः पाण्डवस्य ह ।
 समागताः पाण्डवैर्यैर्युधिष्ठिरमभापत ॥ १ ॥
 अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं श्रुत्वा तं मम ।
 दुर्योधनमपादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धमर्षसि ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

उल्लूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।
 यन्मत्तं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३ ॥
 ततो द्युतिमतां मज्ये पाण्डवानां महान्मनाम् ।
 मंजयानां च मनस्यानां कृष्णान्य च यशस्विनः ॥ ४ ॥
 द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।

भूमिपाना च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५ ॥

उल्लूक उवाच—

दं त्वामत्रर्षाद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 शृण्वतां दुर्ध्वाराणां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
 पराजितोऽसि शृतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
 शक्योऽप्यर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरयमानिना ॥ ७ ॥
 द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्यथाद्विवासितः ।
 संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोपितः ॥ ८ ॥
 अपर्षे राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 द्रौपयाश्च परिरुशं संस्मरन्पुत्रो भव ॥ ९ ॥

[नोट०] भोष्मेण सहस्रप्राप्तं गिरौ शिरोभेदनादिवन्
 स्वनाशकर इत्यर्थे ॥ १२० ॥ उद्रेणो वृद्धि ॥ १२१ ॥
 भोय प्रकाहं पुरमित्रो दुर्योधनप्राता स एव गाधो
 गान्धीर्यस्य पर्यन्तो यस्मिन् । गाढमिति पाठं तेन गाढ
 दुष्प्रेतं दुर्मर्षणोऽं सोपि दुर्योधनप्रातैव ॥ १२३ ॥
 निर्वर्तिता निर्वर्तित्यति प्रशाम्य शान्तो भव प्रशास्येति
 पाठं प्रशास्यं च तद्राज्यं चेति समासं बुभूषितं प्राभु-
 मिष्ट अतस्त्विना स्वर्गं इत्यत्र त्वया राज्यं दुर्लभं लब्धुम-
 शक्यम् ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६० ॥

[अर्जु०] विविशतिरेव समावर्तं कडोलो यत्र १२१

समुद्रायो वृद्धि । पुरमित्र दुर्योधनप्राता । स एव

गाढमतिशयो यत्र दुर्मर्षणस्तदभ्राता स एवोदुद्रक यत्र
 ॥ १२३ ॥ अशुचिः पापसक्त्यं प्रशास्तुर्बुभूषता प्रशास्तुं
 भवितुमिच्छता छान्दसोऽन्दिन्दुलोप । स्वर्गं यथा अत-
 पस्विनेत्यन्वय ॥ १२५ ॥

इति श्रीम० महर्षिभिरु० दुर्योधनपर्वण्युत्तमोऽध्याय ॥ १६० ॥

[सय०] [समुल्लूकम् ।] औषो वेग पुरमित्रो
 दुर्योधनप्राता गाढं कृच्छ्रम् ॥ १२३ ॥ बुभूषता इह
 लोभं भूतिमिच्छता । अतपस्विना स्वर्गदिव ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहाभारत उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

[नोट०] संनेति ॥ १ ॥

[सर्व०] धिष्यन्त गृह्णन् ॥ ८ ॥

८ च नरायण । ८ च शरद्वेदान । ८. शरद्वेद ।

न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणा ।
 आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे ब्रह्मन्तिप्रतिगर्जनाः ॥ ३६ ॥
 वासुदेवसदसं वा फाल्गुनानां भतानि वा ।
 आमाद्य माममोवेयुं द्रुविष्यन्ति दिशो द्रज ॥३७॥
 संयुगे गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।
 तरेयं वा महागायं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥३८॥
 शारद्वतमहार्मानं चिर्विश्रतिमहोरगम् ।
 बृहद्रथमहोद्वेजं सौमदत्तितिमिहिल्लम् ॥ ३९ ॥
 भीष्मनेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
 कर्णशल्यक्षपावर्तं कास्योजवडवामुखम् ॥ ४० ॥
 दुःशासनौपं शल्यशल्यमत्स्यं

सुमेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
 जययथाद्रिं पुरमित्रगणं
 दुर्मर्षणोद्रे शकुनिप्रपातम् ॥ ४१ ॥
 शल्यौघमभय्यमनिघट्टं
 यदाऽऽवगाय श्रमनष्टचेताः ।
 भविष्यसि न्वं हतसर्ववान्श्र-
 स्तदा मनस्ते परितापमेप्यति ॥ ४२ ॥
 तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
 निर्वर्तिता पार्थ महाप्रशासनात् ।
 प्रशाम्य राग्यं हि सुदुर्लभं न्वया
 बुभूषितः स्वर्गं द्वातपस्विना ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि एतदष्टमधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्विपञ्चधिकशततमोऽध्यायः १६२

उत्क्रोशं दुर्योधनवाक्यं गृणन्तं पाण्डवानां क्रोडोद्व । तन्मन्त्रादोचिनं न्वन्वसीर्षोषितं च मवरां प्रतिगन्धनम् ॥ १ ॥

संजय उवाच—

उल्लूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
 आशीविपमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकरया ॥ १ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूपिताः पाण्डवा भृशम् ।
 प्रागेव भृशसंतुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः ॥ २ ॥
 आसनेषूढतिष्ठन्त वादर्थैव प्रचिक्षिपुः ।
 आशीविपा इव क्रुद्धा वीर्यांश्चरुः परस्परम् ॥ ३ ॥
 जवाक्षिरा भीमसेनः समुद्रैस्तत्र केयम् ।
 नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविप इव श्वसन ॥४॥
 आर्नि वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
 उत्समयन्निव द्वाप्राहैः कैतव्यं प्रत्यभापत ॥ ५ ॥
 प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य इयाथैव सुयोधनम् ।
 श्रुतं वाक्यं गृहीनोऽर्थो मतं यत्ते तथाऽस्तु तन् ॥६॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
 पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुद्वैसत ॥ ७ ॥
 मृजयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।

द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ॥ ८ ॥
 भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाट ह ।
 उल्लूको ऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥९॥
 आशीविपमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकरया ।
 कृष्णार्द्राथैव तान्सर्वान् यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् १०
 उल्लूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दास्त्रणमीरितम् ।
 श्रुत्वा विचुक्षुमे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत् ॥११॥
 तद्वस्वथं तदा दृष्ट्वा पार्थ सा समितिर्नृप ।
 नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ १२ ॥
 अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरन्धुत ॥१३॥
 घृष्टमुन्नः गिरिवण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
 केरुया भ्रानतः पञ्च राजसत्तम घटोत्कचः ॥ १४ ॥
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च घृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
 भीमसेनश्च विक्रान्तोऽयमजो च महाग्यौ ॥ १५ ॥

पुत्रे पुरुषकारभावे ॥ ३१ ॥ एवमेव दृष्टं स्वदेवदृ-
 सेपरित्यागंन वेधान्तरग्रहणं नगितिमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

[सर्ग ०] माया स्वाभाविकमसत्यप्रनाशानम् । इन्द्रजालं
 तन्त्ररूपम् । कुहकमौपयट्टत्रम् ॥ ३६ ॥ [समुच्चलबलनम् ।]
 मोनो वेगः । पुरमित्रो दुर्योधनप्रता । गाडं वृष्टम्

॥ ४१ ॥ बुभूषता इह लोके भूतिमिच्छताऽवपस्विना
 स्वर्गं इव ॥ ४३ ॥
 इति श्रीमहा० द्रौ० मन्त्र० मेरुपञ्चपिण्डशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

[नील ०] उल्लूकश्चित् ॥१॥ संमितिः समा ॥१२॥
 द्रौपदेयैः सहितोऽभिमन्युः द्रौपदेयाभिमन्युः ॥ १५ ॥

उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 बाहून्मृग्य रुचिरान् रक्तचंदनरूपितान् ।
 अंगदेः पारिहायंश्च केयूरैश्च विभूषितान् ॥ १६ ॥
 दंतान् दंतेषु निष्पिष्य सृक्किणी परिलेलिहन् ।
 तेषामाकारभावन्नः कुन्तीपुत्रो दृकोदरः ॥ १७ ॥
 उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 उद्धृत्प सहसा नेत्रे दन्तान् कटफटाप्य च ॥ १८ ॥
 हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उल्लंके वाक्यमब्रवीत् ।
 अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् ॥ १९ ॥
 श्रुतं ते वचनं मूर्खे यच्चां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
 तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्यं दुरासदम् ॥ २० ॥
 सर्वक्षत्रस्य मध्ये तं यद्दक्षयसि सुयोधनम् ।
 शृण्वतः मृतपुत्रस्य पितृश्च त्वं दुरात्मनः ॥ २१ ॥
 अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातृज्यैष्ठस्य नित्यशः ।
 मार्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे ॥ २२ ॥
 प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरूमति ।
 कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता ॥ २३ ॥
 त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।
 गच्छस्वाह्वयमस्माभिस्तत्र श्वो भविता ध्रुवम् ॥ २४ ॥
 मयाऽपि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते ।
 स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ॥ २५ ॥
 येऽप्रतिश्रुतेः सद्यः सागरो वरुणालयः ।
 पर्णताश्च विगीयैर्युर्मयोक्तं न मृषा भवेत् ॥ २६ ॥
 सहायस्ते यदि यमः दुःखेरो रुद्र एव वा ।
 यथाप्रतिज्ञं दृष्टुं प्रकुरिष्यन्ति पाण्डवाः ।
 दृःशासनस्य रुचिरं पाता चास्मि यथेप्सिम् ॥ २७ ॥
 यथैह प्रतिशंस्यः क्षत्रियो माऽभिप्रास्यति ।
 अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ॥ २८ ॥
 यथैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसृष्टि ।

[अर्जु०] आसनेषु उदतिष्ठन्त प्रचलिता इव ॥ ३ ॥
 यदि उद्धृत्पयनेन पीडितम् उद्धमयन् उद्धसन् ॥ ५ ॥
 [नील०] परिहायः परितो द्वारा येषां ते परि-
 हायः भीष्मिच्छुनञ्जः भीष्मिच्छादिज्ञालानि वा त एव
 पाणिशोणि रसायं प्यञ्च ॥ १६ ॥ यथेति इह दुःशा-
 मन्यविपत्तानकाले मा मामभिप्रास्यति ॥ २८ ॥ आ-
 तमानमात्मने प्रायामि । अन्तरात्मानमीधरं वा मृष्टाऽऽ-
 वाटमे इति ईश्वरदायं प्रमोमीत्यर्थः ॥ २९ ॥ शौटीरः

यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ॥ २९ ॥
 भीमसेनराजः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ।
 क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वास्यमुवाच ह ॥ ३० ॥
 शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसृष्टि ।
 शृणु पाप वचो मयं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ३१
 नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह ।
 धृतराष्ट्रस्य संवन्धो यदि न स्याच्चया सह ॥ ३२ ॥
 त्वं तु लोकरुविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च ।
 उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलत्रथ पापकृत् ॥ ३३ ॥
 जन्मभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः !
 अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ॥ ३४ ॥
 तस्य वैरातुपङ्गस्य गन्ताऽस्म्यन्तं सुदुर्गमम् ।
 अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः ॥ ३५ ॥
 ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मपितां सर्वधन्विनाम् ।
 भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ॥ ३६ ॥
 उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ।
 भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ॥ ३७ ॥
 मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवदशंगताः ।
 उल्लक्ष न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ॥ ३८ ॥
 दृताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ३९ ॥
 धृष्टद्युम्नसुवर्गान्नीरगन्तुहृद्ः समभ्रातृव ।
 श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् ॥ ४० ॥
 हुत्सनेन वासुदेवस्य मम चैन विशेषतः ।
 श्रुत्वा भरन्तः संरञ्जा अस्माकं हितकाम्यया ॥ ४१ ॥
 प्रभावाद्वासुदैवस्य भरतां च प्रयव्रतः ।
 समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ॥ ४२ ॥
 भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् ।
 उल्लंके प्रापयिष्यामि यद्दक्षयति सुयोधनम् ॥ ४३ ॥

सगर्वे शूरो विजान्तः शौड्रकगर्वे शूर विजान्तौ इति
 भारू अनीकजनः सैन्यप्राप्ती जन हैपाप महं मम
 ॥ ३१ ॥ नास्माकमिति धृतराष्ट्रदोषादेष वैरं जात-
 मन्यथा तेन वास्ये एव त्वयि त्यक्ते सति तत्र स्यादिति
 भावः ॥ ३२ ॥ ते तव पिता अस्माकमहितानि भृष्टुमि-
 च्छन्तीमि मयन्धः ॥ ३३ ॥ भीमसेनस्येति प्राचीनपाठे
 धृष्टेत्यप्याहारः ॥ ३६ ॥

[अर्जु०] मृषिणी ओष्ठस्य प्रान्तौ ॥ १७ ॥

श्रोभूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुत्ते ।
 गाण्डीयेनाभिधास्यामि द्वीवा हि वचनोत्तराः ४४ ॥
 ततस्ते पार्थिवाः सर्पे प्रशशंसुर्धनंजयम् ।
 तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ४५ ॥
 अतुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ।
 धर्मराजं तदा वाक्यं तन्वाप्यं प्रत्यभापत ॥ ४६ ॥
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ।
 तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रुषणे रतः ॥ ४७ ॥
 उल्लङ्घं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमयोर्जितम् ।
 दुर्योधनस्य तद्वाच्यं निगम्य भरतर्षभः ॥ ४८ ॥
 अतिशोहितनेत्राभ्यामानीविष इव श्वसन् ।
 स्मयमान इव क्रोधात् सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ४९ ॥
 जनार्दनमभिषेक्ष्य भ्रातृवैदेमव्रवीत् ।
 अभ्यभापत कैतव्यं प्रष्टव्य विपुलं भुजम् ॥ ५० ॥
 उल्लङ्घ गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
 कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनम् ॥ ५१ ॥
 पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्वं प्रवर्तते ।
 स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ॥ ५२ ॥
 अर्भीतः पूरयन्वाक्यमेप वै क्षत्रियः पुमान् ।
 स पाप क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाहूय संयुगे ।
 मान्यामान्यान्पुरस्कृत्य युद्धं मा गाः कुलाधम ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपष्टपञ्चमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ।
 आह्वयस्व रणे पार्थान् सर्वथा क्षत्रियो भव ॥ ५४ ॥
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
 अशक्तः स्वयमाद्रातुमेतदेव नपुंसकम् ॥ ५५ ॥
 स त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं ब्रूह मन्यसे ।
 कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ॥ ५६ ॥
 कृष्ण उवाच—
 मद्रचक्षापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।
 श्व इद्रानां प्रपद्यथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ५७ ॥
 मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
 सारथ्येन द्रुतः पार्थैरिति त्वं न विभेषि च ॥ ५८ ॥
 जघन्यकालमप्येतन्न भरेत्सर्वपार्थिवान् ।
 निर्द्वेह्यमहं क्रोधात्तृणानीव दृताशनः ॥ ५९ ॥
 युधिष्ठिरनियोगात्तु फाल्गुनस्य महात्मनः ।
 करिष्ये युञ्जमानस्य सारथ्यं विजितात्मनः ॥ ६० ॥
 यद्यत्सतसि लोकांस्त्रीन् यथाविशसि भूतलम् ।
 तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ॥ ६१ ॥
 यद्यापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघभाषितम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीतमप्रावधारय ॥ ६२ ॥
 न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
 न भीमसेनो न यमौ प्रतिहृन्मभाषिणम् ॥ ६३ ॥

[नील०] पाण्डवेष्विति हेपाप पाण्डवेषु त्वयोक्तं
 वैदालप्रतरूपं जिह्वं प्रवर्तत इति तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाङ्गी-
 कुरुति । प्रवर्तत इति पाठे तु स्पष्टोऽर्थः ॥ ५२ ॥
 पूरयन् वाक्यं तदर्थानुष्ठानेन समर्थयन् । मान्याः
 मीमंशोणादयः अमान्याः पुत्राः लभणादयः बालवृद्ध-
 नार्गं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ नपुंसकं नपुंसकत्वं तत्र
 ॥ ५५ ॥ परेषां कर्णादीनाम् ॥ ५६ ॥ जघन्यकालं
 वरमकालेऽपि प्लन्न भयेन्माम्भूत् एतदेवाह—सर्वेत्यादिना
 ह्योक्तशेषेण ॥ ५९ ॥ समीक्षते गणयति ॥ ६३ ॥
 श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलजप्यीये भारतभाजरीये
 द्विपष्टपञ्चमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

७-५६ ख म न सन्ति । ५८ ख येनमन्यते मूढ । ५९ ख निर्द्वेह-

[अर्जु०] प्रपद्यथाः अन्तर्हितो मा भू ॥ ५७ ॥
 जघन्यकालं पश्चात्कालम् ॥ ५९ ॥ समीक्षते विपक्षत्वेन
 गणयतीति यावत् प्रतायते तत्करोत्येवेत्यर्थः (?) ॥ ६३ ॥
 इति श्रीमन्महाभारतन्याख्यायामर्जुनविभ्रतायाः उद्योगपर्वणि
 द्विपष्टपञ्चमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 [सर्व०] पूरयन् पालयन् ॥ ५२ ॥ प्रष्टव्येयाः
 द्रक्ष्यसि ॥ ५७ ॥ जघन्यकाले पश्चात्कालेऽपि ॥ ५९ ॥
 समीक्षते विपक्षत्वेन गणयति ॥ ६३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वेनारायणकृत यादयाया
 द्विपष्टपञ्चमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

मिन् ६२ ख त्वैव भीमसेनस्य द्रक्ष्यते वीर्यमूर्धितम् । अध्यायः ॥ १६२ ॥

त्रिपष्टयधिकशततमोऽध्यायः १६३

अर्जुनारिभिः पुनः केषांचिदुद्योषनवचनविशेषाणां प्रतिपचनम् ॥ १ ॥

संजय उवाच—

दुयोषनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुद्वैक्षत ॥१॥
स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
अभ्यभापत कैतव्यं प्रशुभ्र विपुलं भुजम् ॥ २ ॥
स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतो युध्यते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
क्षत्रवन्धुरशक्तत्वाल्लोकं स पुरुषायमः ॥ ४ ॥
स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
स्वयं कापुरुषो मूढ परांश्च क्षेममिच्छति ॥ ५ ॥
यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितवृद्धिं जितेन्द्रियम् ।
मरणाय महाप्रज्ञं दीक्षयित्वा विकल्पसे ॥ ६ ॥
भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्वृद्धे कुलपांसन ।
न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति हि ॥ ७ ॥
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकल्पसे ।
हन्ताऽस्मि प्रथमं भीष्मं मिपतां सर्वधन्विनाम् ॥ ८ ॥
कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य
सुयोधनं धार्तराष्ट्रं वदस्व ।

तथेत्युवाचार्जुनः सव्यसाची
निशाच्यपाये भविता विमर्दः ॥ ९ ॥
यद्वाऽत्रवीद्राक्यमग्नीनसत्वो
मध्ये कुरुन्हृषयन्सत्यसन्धः ।
अहं हन्ता संजयानामानीकं
शाल्वेयकांश्चेति मयैव भारः ।
कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य
सुयोधनं धार्तराष्ट्रं वदस्व ॥ १० ॥
हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि लोकं
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
ततो हि ते लज्जतमं च राज्य-
मापद्रताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११ ॥
स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-
मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।
तस्माद्दहं ते प्रथमं समूहे
हन्ता समसं कुरुवृद्धमेव ॥ १२ ॥
सुयोदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य
ध्वजी रथी रक्षत सत्यसन्धम् ।
अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं
भीष्मं रथात्पातयिष्यामि वाणैः ॥ १३ ॥

[नील०] दुयोषनस्येति समुद्वैक्षत गुडाकेश इति
संश्लेषः ॥ १ ॥ पूरणपुरुष इति पुरुषशब्दनिर्वचनम-
न्वया स्वपुरुष एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ क्षत्रवन्धुः क्षत्रजातिरेव
न तु धर्मशक्त्यर्थः ॥ ४ ॥ वृद्धं वादीकं भीष्मं च ॥ ६ ॥
मिपत पश्यताम् ॥ ८ ॥ कैतव्येति । समेत्य एकीकृत्य निशा-
च्यपाये श्रोभूते ॥ ९ ॥ सत्यसन्धो भीष्मः भीष्मवाक्यमे-
याद्-अहं हंतिति । ऐकैतव्य अहं हन्तेत्यादि मदीयं वाक्यं
भरतान् पाण्डवान्प्रति गत्वा वदस्व, किं कृत्वा सुयोधनं
समेत्य मदीयं संदर्शं दुयोधनाय आर्षयित्वा पाण्डवा-
न्प्रति वचयेत्यर्थः । तेन दुयोषनस्य सुर्यं पाण्डवानां
भयं चोदयेत्यनौचित्यं भावः ॥ १० ॥ द्रोणमृतेऽपि द्रोणं विना-
प्यमहाय एवाहं लोकं हन्या सतो भीष्मवान्वात् ते तत्र
भाव एवभूतो जात इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हन्ता हनिष्यामि
पुरुषं भीष्मम् ॥ १२ ॥ यो युष्मतेनो ध्वजी रथी तं
ग्राणेति योजना द्वीपं मज्जतामाधारम् ॥ १३ ॥

[अर्जु०] स्ववीर्यमात्मनो वलं शरीरबलं च समाह्वानं
शत्रुशचेरभिक्षेपः । अभीतोऽधिकारपीति श्लेषः ।
पुरुषः पूरयति शक्तिं पुष्पातीति कृत्वा । स्ववीर्यं पर-
वीर्याक्षेपः तया भावः शक्तिः पूरणम् (?) ॥ ३ ॥ स्वयमशक्तस्य
पराक्षेपः पुरुषायमत्वं गमयति । क्षत्रवन्धुः क्षत्रिया-
धमः ॥ ४ ॥ सर्वराज्ञां मध्ये मरणाय दीक्षयित्वा विक-
ल्पसे इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ भावोऽभिप्रायः । घृणया
कृपया ॥ ७ ॥ मिपता पश्यताम् । अनादरे पत्नी ॥ ८ ॥
यद्वा त्वामाह सत्यसंघो भीष्मः ॥ १० ॥ द्रोणम् व्रते
द्रोणं विनापि । ततोऽपि तस्माद्गचनात् उपरि ॥ ११ ॥
द्वीपं मज्जतामाधारः ॥ १३ ॥

[सत्र०] पूरयन् पालयन् शक्तिमिति पुरुषशब्द-
निरुक्तिः ॥ ३ ॥ सर्वराज्ञां मध्ये वृद्धम् ॥ ६ ॥ सत्यसंघो
भीष्मः ॥ १० ॥ द्रोणमृते द्रोणं विनापि विपुनर्ज्ञानं
शत्रुं ॥ १० ० ॥ यतोऽ० ११ ० ॥ १३ ० ॥ युष्मतेऽपि ॥

शोभूतं कथ्यनावाचयं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
 आचितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४ ॥
 यदुक्तं सभामध्ये पुरुषो हस्वदर्शनः ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तत्र ॥ १५ ॥
 अथर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्दुःसांसवन् ।
 सत्यां प्रतिज्ञामचिराद्द्रक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६ ॥
 अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।
 नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७ ॥
 नृगंसतायास्तैश्च्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
 अथर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८ ॥
 दर्शनस्य च चक्रस्य कृन्त्रस्यापनयस्य च ।
 द्रक्ष्यसि त्वं फलं नीत्रमधिरेण सुयोधन ॥ १९ ॥
 वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधम ।
 आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २० ॥
 शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूत्रपुत्रे च पातिने ।
 निगशां जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१ ॥
 भ्रातॄणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणां च सुयोधन ।
 भीमसेनेन निहृतो दुष्कृतानि स्मरिष्यामि ॥ २२ ॥
 न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामि केनच ।
 सत्यं ब्रवीम्यहं येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३ ॥
 युधिष्ठिरोपि कैतव्यमुत्कृमिदमब्रवीन् ।

सहेति ततोऽधिकं भीष्ममधिष्ठायातिरस्य ॥ ११ ॥

[नील०] अभिमानः श्रेष्ठोऽस्मीति बुद्धिः । तपः परा-
 भिभवममर्थोऽस्मीति धीः । शोभोऽभिज्वलन्म् । पारुष्यं
 निष्ठुरवाक्यत्वम् । नैष्ठुर्यं निःसंवेदता । अवलेपोऽन्येषाम-
 नः । आत्मसंभावनं अहमेव ज्ञाता श्रेष्ठश्चास्मीति बुद्धिः
 ॥ १७ ॥ नृगंसता निर्दयत्वम् । तैश्चर्यं तीव्रगता विपादा-
 दिना बीभत्सकर्मकागित्वम् । धर्मविद्वेषणं कण्टकदादिना ।
 अथर्मो यथाप्रतिज्ञातराज्याप्रदानम् । अतिवादो धर्मिष्ठा-
 ष्वधर्मिष्ठवारिणो वंडालप्रतिकोऽसौत्यादिवचनम् । वृद्धा-
 तिक्रमणं विदुगादीनामवमाननम् ॥ १८ ॥ दर्शनं कर्णा-
 दिषु जयनिश्चयः । चक्रं सेनाया आधिपत्यमपनयं अस्माकं
 दूरीकरणमेतेषां फलं द्रक्ष्यसि ॥ १९ ॥ वेदं वेदि ॥ २५ ॥
 कथमिति हे सुदुर्बुद्धे तव व्यसनं मरणगामं कथमपि न
 प्रेक्ष्ये इति हेतोः पञ्च ग्रामा वृता इति संनन्धः ॥ २७ ॥

१५ म. पुरुषो देवदर्शनः । १९ ख. वक्रस्य । २३ ख. प्रतिज्ञायति
 [केशवः] कैतव्यं । २४ १५ म. इत्युक्तं केशवो (केशवो) राजा ददा-
 क्यपुत्रवर्षं च । अथुष्टो निवर्द्धे पुनरेव वक्रपदम् ॥ वराहपुत्र

उत्कृ मद्रुचो बृहि गन्वा तात सुयोधनम् ॥ २४ ॥
 स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि ।
 उभयोरन्तरं वेदं मृतानात्रतयोरपि ॥ २५ ॥
 न चाहं कामये पापमपि क्रीटर्षिपालयोः ।
 किंपुनर्जातिषु वधं कामयेयं कथंचन ॥ २६ ॥
 एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृता पुरा ।
 कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्ष्यं व्यसनं महत् ॥ २७ ॥
 स त्वं कामपरीताम्ना मृढभावाच्च कथ्यसे ।
 तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि द्विनं वधः ॥ २८ ॥
 किं चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बान्धवैः ।
 मम विमियकृतरं कैतव्यं बृहि कौरवम् ॥ २९ ॥
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मत्तं यत्तं तथाऽस्तु तत् ।
 भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपान्मनम् ॥ ३० ॥
 उत्कृ मद्रुचो बृहि दुर्मतिं पापपूरुषम् ।
 शतं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ॥ ३१ ॥
 गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरं वा नागसाहये ।
 प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ॥ ३२ ॥
 कर्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
 दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पाप्माम्यहं मृष्टे ॥ ३३ ॥
 सक्थिनीं तव भङ्गं हन्वा हि तव सांदरान् ।
 सर्वेषां धार्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन ॥ ३४ ॥

[अर्जु०] हस्वदर्शनः अल्पबुद्धिः ॥ १५ ॥ अथर्म-
 शोऽधर्म धर्मतया जानातीति ॥ १६ ॥ अभिमानस्य
 उन्नतोऽस्मीति भावस्य । दर्पस्य त्वामिभभवसमर्थोऽस्मीति
 भावस्य । पारुष्यं वाचि नैष्ठुर्यम् । अवलेपस्य अपज्ञायाः
 महस्त्विति शेषः । आत्मसंभानस्य अहं पाण्डवान् न-
 प्यामीत्येवंरूपस्य ॥ १७ ॥ नृगंसताया हिंसायाः
 तैश्चर्यस्य स्वधर्मपूर्वचरणत्वायाः अतिवादस्य मयादी-
 मनीत्य वचनस्य ॥ १८ ॥ स्वेन वृत्तेन इत्यादिना निडा-
 लोपस्यामस्य प्रतिवचनं वक्तव्यं त्वयेति शेषः ॥ २५ ॥

[सर्व०] अभिमानः स्वगुणोन्नतिसत्यं दर्पस्य आत्मनि
 पराभवासामर्थ्यस्य कोपपण्यत्वदुरक्तिः । नैष्ठुर्यस्य वास्तव-
 परद्रोपत्यापित्वस्य अवलेपस्य परावज्ञानस्य आत्ममभार-
 नस्य अमनुगुणारोपस्य ॥ १७ ॥ नृशंसतायाः हिंसायाः
 तैश्चर्यस्य परद्रोपोत्पादनस्य अतिवादस्य मान्येषु संमानान-
 वधानस्य ॥ १८ ॥ वक्रस्य उक्तविपरीतप्रार्थनाः ॥ १९ ॥

पाण्डुः कैतव्यो धृतराष्ट्रः । सर्वं सद्यवधानं वक्तुं धर्महृष्यो ।
 केशवतुल्योर्षोर्षं विशाण भरतमः ।

चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः १६४

पाण्डवैः सेनानिर्वाणैः परेषु वप्यन्वेत म्वन्वनामकन्वन्तं च ॥ १ ॥

संजय उवाच—

उन्मूलस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 मेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १ ॥
 पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्वत्थिन्दिनीम् ।
 चतुर्विंशत्यां भीमामकम्पां पृथिवीमिव ॥ २ ॥
 भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
 धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३ ॥
 तन्यास्त्रयै महेश्वासः पाञ्चाल्यो युद्धुर्मदः ।
 श्रेणमेषुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यरूपत ॥ ४ ॥
 यथावत् यथोन्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
 अर्जुनं मृतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५ ॥
 धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमोजसम् ।
 अश्वन्धाम्ने च नकुन्तं शैब्यं च कृत्वर्मणे ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाभारते दयोगपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

समानं सैन्यनिर्याणपर्वं समाप्तं चोद्धकृतागमनपर्वं ।

(अथ रथान्तिरथसंख्यानपर्व ८)

पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः १६५

स्वरसेनाह ग्यानिरथाजिज्ञाहना दुर्योधनेन प्राथितेन भीष्मेण प्रथमं म्वन्वेनायां कम्पयानम् ॥ १ ॥

दूतराष्ट्र उवाच—

प्रतिज्ञाते फाल्गुनेन वधे भीष्मस्य संयुगे ।
 किमकुर्वत मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १ ॥
 हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
 वामुदेवसद्वायेन पार्थेन दृढयन्वना ॥ २ ॥
 म चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
 किमुक्तवान्महेश्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३ ॥
 सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।
 किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपरात्मः ॥ ४ ॥

[नील०] उद्धकस्येति ॥ १ ॥ रथिनः राजन्यान्
 धृष्टद्युम्नं समुपादिशदिति संन्यः त्वमनेन युष्यन् त्वम-
 नेनेत्येवं तत्तदंशव्यवस्थां चकारेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अंशमक-
 न्वनम् स्वकीयमिव शेषः ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते दयोगपर्वणि नैलकण्ठीने भास्वभाषिते
 चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

[अर्जु०] उद्धकस्य वचः श्रुत्वा इत्यादिः भीष्मं युष्-

१ ख. चतुर्विंशं भीमवन्दनकम्पां । ४ ख. प्रहरति । ५ ख. राक्षसा-

संन्याय च याण्येयं युयुधानं समादिशत् ।
 गित्खण्डिनं च भीष्माय प्रमुत्ते समकल्पयत् ॥ ७ ॥
 महदेवं शकुनये चैकितानं गल्लय वै ।
 श्रेणपदेयान्मया पञ्च त्रिगतेभ्यः समादिशत् ॥ ८ ॥
 वृषसेनाय सौभटं श्रेयाणां च महीक्षिताम् ।
 म समर्थं हि तं मेने पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९ ॥
 एवं विभज्य योषान्त्वान् पृथक् सह चैव ह ।
 ज्वालारवणो महेश्वासो श्रेणमंशमकल्पयत् ॥ १० ॥
 धृष्टद्युम्नो महेश्वासः सेनापतिपतिन्वतः ।
 विधिवद्द्रव्यं मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११ ॥
 यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवानामयोजयत् ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तन्मस्तस्यो ग्णान्तिरे ॥ १२ ॥

वैशांपायन उवाच—

ततन्वत्संजयस्त्वम् सर्वमेव न्यवेदयत् ।
 ययोक्तं कुल्लुडेन भीष्मेणामितेजसा ॥ ५ ॥
 संजय उवाच—
 सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो वृष ।
 दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६ ॥
 नमस्कृत्य कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।
 अहं सेनापतिस्तेज्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७ ॥

ममन्यतेत्यन्तस्य योषनारासारविवेकेन यथायोगं त्रि-
 योगस्तात्पर्यायैः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते दयोगपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

[सर्ग०] धृष्टद्युम्नप्रकारेण प्राबान्यान् सह वदितवान् ।
 तैर्मिथिर्नवा दौद्धव्यत्वान् ॥ १२ ॥

१० श्रीम० उद्यो० शर० व्या० चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

[नील०] प्रतिज्ञाते इति ॥ १ ॥

मुन० । १० ख. इत्यादिपदेकम् ॥ १६५ ॥ ७ ख. मेनादिति युगं ।

सागरोर्मिसर्मार्णः प्लानयन्निव शाप्रवान् ।
भूरिथवाः कृतास्त्रथ तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८ ॥
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
बलक्षयममित्राणां सुमहान्त करिष्यति ॥ २९ ॥
सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन् विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३० ॥

द्रौपदीहरणे राजन् परिक्लिष्टश्च पाण्डयैः ।
संस्मरंस्तं परित्केचं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१ ॥
पतेन हि तदा राजन्तप आस्थाप टारणम् ।
सुदुर्लभो वरो लज्जः पाण्डवान् योजुमाह्वयै ॥ ३२ ॥
स एष रथशार्ङ्गस्तद्वैरं सस्मरन् रणे ।
योत्स्यते पाण्डवैस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदृस्त्यजान् ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपष्ठपधिरशततमोऽध्याय ॥ १६५ ॥

पदपष्ठपधिरशततमोऽध्याय १६६

भीमेण स्वसेनाया रथान्तिरथसरयानम् ॥ १ ॥

तेषाम उवाच—

सुदक्षिणस्तु काम्योजो रथ एन्गुणो मतः ।
त्वार्थसिद्धिमात्राङ्गन्योत्स्यते समरे परैः ॥ १ ॥
एतस्य रथसिद्धस्य त्वार्थं राजसत्तम ।
पराक्रमं यथद्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरुरो युधि ॥ २ ॥
एतस्य रथवंशे हि तिग्मवेगमहारिणः ।
कांबोजाना महाराज शलभानामित्रायतिः ॥ ३ ॥
नीलो मादिष्पतीवासी नीलवर्णा रथस्तव ।
रथवंशेन कदन शत्रूणा वै करिष्यति ॥ ४ ॥
कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन मारिष ।
योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थं कुरुरन्दन ॥ ५ ॥
विन्दानुविदावावन्त्यौ संमतौ रथसत्तमौ ।
हृतिनौ समरे तात श्रद्धवीरपराक्रमौ ॥ ६ ॥
एतौ तौ पुरुपण्याघ्नौ रिपुसैन्यं प्ररक्ष्यतः ।
गदाप्रासासिनाराचैस्तोमैश्च करन्युतेः ॥ ७ ॥

युद्धाभिन्नामौ समरे व्रीडन्तात्रिव यूथपौ ।
यूथम ये महाराज विचरन्तो कृतातवत् ॥ ८ ॥
जिगत्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
कृतवैराश्च पार्थस्ते विराटनगरे तदा ॥ ९ ॥
मरुरा इव राजेद्र समुद्धततरङ्गिणीम् ।
गङ्गां विशोभयिष्यन्ति पार्थाना युधि वाहिनीम् १०
ते रथाः पञ्च राजेद्र येपा सत्यरथो मुखम् ।
एते योत्स्यन्ति संग्रामे सस्मरन्तः पुरारुतम् ॥ ११ ॥
व्यलीकृ पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
दिशो विजयता राजन् श्वेतवाहेन भारत ॥ १२ ॥
ते हनिष्यन्ति पार्थाना तानासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान् क्षत्रियाणा धुरन्तरान् ॥ १३ ॥
लज्जमास्तव पुत्रश्च तथा दुःशासनस्य च ।
उभो तौ पुरुपण्याघ्नौ संग्रामेष्वपलायिनौ ॥ १४ ॥

[नील०] रथयूथपा महारथा. तेषा यूथपोऽतिरथ'
॥ २९ ॥ सिन्धुराजो जयद्रथो द्विरथ ॥ ३० ॥
इति श्रीम-महाभारते उद्योगपर्वणि नेत्रकण्ठीये भारतभारदापे
पञ्चपष्ठपधिरशततमोऽध्याय ॥ १६६ ॥

[नील०] सुदक्षिण इति ॥ १ ॥ रथवंशेन रथसंघेन
सहित इति शेष । 'वंश' पुंसि कुले वेणौ पुष्टावयववर्गयो-
रिति मेदिनी ॥ ४ ॥ समुद्धततरङ्गिणीमुच्छ्रितपताका
इति उच्छ्रिततरङ्गवती गङ्गा च ॥ १० ॥ सत्यरथो नाम
॥ ताना मुख श्रेष्ठ ॥ ११ ॥ व्यलीकृमप्रियम् ॥ १२ ॥
नि श्रीम-महाभारते उद्योगपर्वणि नेत्रकण्ठीये भारतभारदापे
पञ्चपष्ठपधिरशततमोऽध्याय ॥ १६६ ॥

[अर्जु०] रथवंशे रथसमूहे रथवंशे इति च पाठः ।
स ग्वार्थन्तत्रापि । आयति पङ्कय ॥ ३ ॥ कदन हेअ
नाश वा ॥ ४ ॥ मारिष आर्य । पौरस्थापि राजमुप्यत्वेन
मान्यता ॥ ५ ॥ आनन्त्यौ अरन्तिडेनामुन्त्यौ ॥ ६ ॥
कृतवैरा दक्षिणगोमहेषु सुगर्मा भीमेन क्त्वा यद्वा
विराटचरणयो' पातित' इति कृत वेरम् ॥ ९ ॥ गङ्गा
वा क्षोभयिष्यन्तीति पाठ बाघाज्ज इवार्थ ॥ १० ॥
मुख प्रधानम् ॥ ११ ॥ पुराट्टव व्यलीकृमपगर्भं भीमेन
विराटनगरे तदनुजेनानुजेन च दिग्गिजय इति भाव १२
[सत्य०] रथवंशे रथपरपगामम् ॥ ३ ॥ गङ्गा वा
गङ्गाभिर्व ॥ १० ॥

२८ ग सभेभ्ये । ३१ ग० पूर्व परि० ॥ अध्याय ॥ १६५ ॥
१ ख पा० । ३ प्रहरिणम् । ४ ख उह्वचर्मथारत्न । ६ ख सभेभ्ये ।

११ ख तेषां । १२ खोत्तर म कदर्येष्टव सप्राह दापित कामुत्तमम् ।
इत्यभिन्वम् । १४ म उपपथेपिनती ।

तन्णौ युक्तुमागौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ ।
 युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतागौ च सर्वशः ॥१५॥
 रथौ तौ कुरुशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
 क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६ ॥
 दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभ ।
 योत्स्यते तव संग्रामे स्येन सैन्येन पालितः ॥१७॥
 बृहद्बलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
 रथो मम मतस्तात महावेगपराक्रमः ॥ १८ ॥

एष योत्स्यति संग्रामे स्वान्मन्थन संगर्हर्षयुः ।
 उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९ ॥
 कृपः शरद्वतो राजन रथयुधपयूथपः ।
 प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रथक्ष्यति रिपूंस्त्वत् ॥२०॥
 गौतमस्य महर्षेय आचार्यस्य शरद्वतः ।
 कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बालुतोऽभवत् ॥२१॥
 एष सेनाः सुबहुला विविधायुधकामुक्ताः ।
 अश्रिवत्समरे तात चरिष्यति विनिर्दहन ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः १६७

भीष्मेण स्वसेनायां रथातिरथसंख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

शकुनिर्मातुलस्तेजसो रथ एको नराधिप ।
 प्रयुज्य पाण्डवेर्वरं योत्स्यते नात्रसंशयः ॥ १ ॥
 एतस्य सेना दूर्धर्पा समरे प्रतियायिनः ।
 विकृता युद्धभूमिष्ठा वायुवेगसमा जये ॥ २ ॥
 द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वानेवातिथन्विनः ।
 समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रधु महारथः ॥ ३ ॥
 एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
 शरासनविनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायनाः ॥४॥
 नैव शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
 निर्द्वन्द्वपि लोकांस्त्रीनिच्छलेप महारथः ॥ ५ ॥

क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिनाम् ।
 द्रोणेनानुग्रहीतश्च दिव्यैरस्त्रैस्तराधीः ॥ ६ ॥
 दोषस्त्वस्व मदानेको येनैव भरतर्षभ ।
 न मे रथो नानिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥
 जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
 नद्यस्य सहशः कथिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८ ॥
 हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।
 चतुर्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९ ॥
 असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दाहणद्युतिः ।
 दण्डपाणिरिवासह्यः कालरथचरिष्यति ॥ १० ॥

[लक्ष्म०] व्यलीकं पाण्डवेनेत्यत्र ' व्यलीकमपि यं
 जातं व्यलीकं स्वभियेऽवृते ' इत्यमरः ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिणाजनीयंतृत्तलशारंकारे
 षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

[अर्जु०] सुतुमागवपि रथसत्तमात्रितिः विदोवाभा-

[नील०] शकुनिरिति ॥ १ ॥ विकृतानि नाना-
 विधानि आयुधानि वैभूमिष्ठा ॥ २ ॥ आश्रमवासिनाद्यु-
 धीणां क्रोधस्तेजश्च तयो समुदायरूप इत्यर्थः आश्रमे-
 दनाकारस्य पूर्वरूपमपि ॥ ६ ॥

[अर्जु०] सैन्याः सेनासमवेता ॥ २ ॥ ससक्ता

युगान्ताक्षिसमः क्रोधात्सिंहद्वीवो महाद्युतिः ।
 एष भारतयुद्धस्य पृष्ठं संगमयिष्यति ॥ ११ ॥
 पिता त्वस्य महातेजा दृढोऽपि युवभिर्वरः ।
 रणे कर्म महत्कर्ता अत्र मे नास्ति संशयः ॥१२॥
 अख्यैर्गानिलोद्धृतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रथक्ष्यति रणे धृतः ॥१३॥
 रथयूथपयूथानां गृयपोऽयं नरर्षभः ।
 भरद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हितं तव ॥ १४ ॥
 सर्वमूर्धाभिपिकानामाचार्यः स्यविरो गुरुः ।
 गच्छेदन्तं संजयानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥१५॥
 नैप जातु महेष्वासः पार्यभक्तिप्रकारिणम् ।
 हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्पृश्य गुणनिर्जितम् ॥१६॥
 श्लाघतेऽयं सदा वीर पार्यस्य गुणविस्तरैः ।
 पुत्राद्भ्यधिकं चैनं भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७ ॥
 हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वमानुषान् ।
 एकाभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८ ॥
 पौरवो राजशार्दूलस्तवराजन्महारथः ।
 मतो मम रथोदारः परवीररथारुजः ॥ १९ ॥
 स्येन सैन्येन महता प्रतपन् शत्रुवाहिर्नाम् ।
 प्रथक्ष्यति स पञ्चालान् कर्षं कृष्णगतिर्यथा ॥२०॥
 सत्यश्रवा रथस्वेको राजपुत्रो वृहद्बलः ।
 तव राजन् रिपुबले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१ ॥
 एतस्य योया राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।
 विचरिष्यन्ति संग्रामे निग्रन्तः शात्रवांस्तव ॥२२॥
 वृषसेनो रथस्तेऽय्यः कर्णपुत्रो महारथः ।
 प्रथक्ष्यति रिपूणां ते बलं तु बलिनां वरः ॥२३॥

[नील०] पृष्ठं शेषम् ॥११॥ सत्यश्रवाः सत्यकीर्तिः ॥ २१ ॥ उत्सयन् दृष्यन् ॥ ३१ ॥ गजाङ्कुशधरेषु गजयुद्धकृशलेषु श्रेष्ठः सप्तमी शौण्टिगितिसमासः ॥ ३५ ॥
 [अर्द्ध०] सिंहः शरत्वात् । द्वीवो जीवितप्रियत्वान् सिंहमीव इति प्रायशः पाठः । स च चिन्त्यः । पृष्ठं शेषम् ॥ ११ ॥ युवभिः युवभ्यः ॥ १२ ॥ आचार्यकं आचार्यकर्म दीप्तं प्रसिद्धम् । गुणनिर्जिनं गुणोपाजितम् ॥१६॥ कृष्णगतिरभिः ॥ २० ॥ सततगो वासः ॥ २९ ॥ व्यथा भयम् ॥ ३१ ॥ पूर्वैरं हिडिम्बादिनातित्वात् ॥ ३३ ॥ गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः गजाङ्कुशांऽङ्कुशाकारपरिणतं नागयणास्त्रम् ॥ ३५ ॥

जलसन्धो महातेजा राजन् रथवरस्तव ।
 त्यक्ष्यते समरे प्राणान् माधवः परवीरहा ॥ २४ ॥
 एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविगारदः ।
 रथेन वा महाबाहुः क्षपयन् शत्रुवाहिनीम् ॥२५॥
 रथ एष महाराज मतो मे राजसत्तम ।
 त्वदर्थं त्यक्ष्यते प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६ ॥
 एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।
 वीतभीश्चापि ते राजन् शत्रुभिः सह योत्स्यते ॥२७॥
 बाहीकोऽतिरथैव समरे चानिवर्तनः ।
 मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८ ॥
 नथेप समरं माप्य निवर्तत कथंचन ।
 यथा सततगो राजन् स हि हन्यात्परान् रणे ॥२९॥
 सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
 रणेऽप्यद्वृतकर्मा च रथी पररथारुजः ॥ ३० ॥
 एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथाऽस्ति कथंचन ।
 उत्सयन्नुत्पतत्येप परान् रथपथे स्थितान् ॥३१॥
 एष चारिणु विक्रान्तः कर्म सत्यरूपोचितम् ।
 कर्ता विमर्दे मुमहच्चदर्थं पुरुषोत्तमः ॥ ३२ ॥
 अलम्बुपो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महारथः ।
 हनिष्यति परान् राजन् पूर्वैरमनुस्मरन् ॥ ३३ ॥
 एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
 मायावी दृढवैरश्च समरं विचरिष्यति ॥ ३४ ॥
 प्राग्ज्योतिपाथिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।
 गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५ ॥
 एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
 दिवसानुसुबहून् राजन्नुभयोर्जययुद्धिनोः ॥ ३६ ॥

[सर्व०] सिंहः शक्तः ह्योरो मीनः । पृष्ठ पश्चाद्भागम् संशामयिष्यति संग्रामेऽप्यति जीवितप्रियत्वेन ॥ ११ ॥ आचार्यकमाचार्यत्वम् ॥ १५ ॥ दीप्तमुद्धतम् । गुणेन शुश्रूषया निर्जितम् अर्जुनेनाभिमुनीकृतम् ॥ १६ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वज्ञाचार्यविरचितायां मत्पण्यविक्रान्तमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
 [लक्ष्म०] कृष्णगतिर्यथेत्यत्र कृष्णगतिः कृष्णवर्त्म ॥ २० ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि कादिराजनाथं कृतं मत्पण्यविक्रान्तमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।
अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७ ॥

एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशादः ।
गेरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चमधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अष्टपञ्चमधिकशततमोऽध्यायः १६८

भीष्मेणार्थत्वेन गणनान्दुहेन कर्णन 'यावद्भीष्मो युध्यति तावत् योत्ये' इति प्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

अचलो वृषकर्षैव सहितौ भ्रातराद्युभौ ।
रथौ तत्र दुराथपौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १ ॥
बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २ ॥
सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
उस्ताहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३ ॥
परुषः कल्पनो नीचः कर्णो वैकर्त्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४ ॥
एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रणे ।
वियुक्तः कवचैर्नैव सहजेन विचेतनः ॥ ५ ॥
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ।
अभिज्ञापाच रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ॥ ६ ॥
करणानां वियोगाच्च ज्ञेन मेऽर्थरथो मतः ।
नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ७ ॥
ततोऽब्रवीत्पुनर्द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
एवमेतद्यथात्वं त्वं न मिथ्यास्ति कदाचन ॥ ८ ॥

रणे रणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते ।
घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्थरथो मतः ॥ १ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फाल्य लोचनै ।
उवाच भीष्मं राधेयस्तुदन्वाग्भिः प्रतोदयत् ॥ १० ॥
पितामह यथेष्टं मां वाक्यैरुत्पृच्छन्तसि ।
अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ॥ ११ ॥
मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ।
त्वं तु मां मन्यसे मन्दं यथा कापुरुषं तथा ॥ १२ ॥
भवानर्थरथो मह्यं मतो वै नात्र संशयः ।
सर्वस्य जगतश्चैव गाह्येयो न मृषा वदेत् ॥ १३ ॥
कुरुणामहितो नित्यं न च राजाऽब्रुवुध्यते ।
को हि नाम समानेषु राजसूदारकर्मसु ॥ १४ ॥
तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिपुराहवे ।
यथा त्वं गुणविद्वेषादपरामं चिकीर्षसि ॥ १५ ॥
न हायनैर्न पलितैर्न विचैर्न च बन्धुभिः ।
महारथत्वं संख्यातुं शक्यं शत्रस्य कौरव ॥ १६ ॥

[नील०] संविदं मैत्रीम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि षेडकथ्येवै भारतभावदीपे
सप्तपञ्चमधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

[अर्जु०] पाकशासनं सखायं मानयन् अर्जुनेन संविदं
मंथि कृतवानिति संज्ञानुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चमधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

[नील०] अचल इति ॥ १ ॥ विचेतनः मूर्खः ॥ ५ ॥
घृणी नित्यः ॥ ६ ॥ करणानां सहजकरणादीनाम् ॥ ७ ॥
प्रमादी स्वीयं कल्पनाद्यन्यं विस्मरति च ॥ ९ ॥ भवान्
वर्णाऽर्थरथो मतं मम मत इति गाह्येयो वदेत्तत्र मृषेति
गर्भस्य भगनो मत इति संज्ञानुः । स्वद्राक्यात्सर्वेऽपि
भामवमंत्रयन्त इति भावः ॥ १३ ॥ त्रिमेतदपिभेदं कर्तु-
मिच्छुः अपरामं द्रुगम् ॥ १५ ॥

[अर्जु०] उल्लितः उद्युक्तः ॥ ४ ॥ घृणी दयालुः ब्राह्म-
णस्य यस्य धेतुः कर्णेन हता ॥ ६ ॥ करणानां कवचशर-
प्रभृतीनाम् ॥ ७ ॥ प्रमादी अनवधानवान् ॥ ९ ॥
समानेषु मानार्थेषु ॥ १४ ॥ विभेदयिषुः छेत्तुमिच्छुः ।
स्वार्थे णिच अर्थरथत्वादिना राज्ञां वैमुख्यमापादयन् । गुण-
निर्देशात् बहुगुणानामपि अल्पतया कथनात् अपारणं
विचारणम् ॥ १५ ॥

[सर्व०] ब्राह्मणस्य यस्य पुत्रो हतत्वेन तस्य चम-
मज्जनशापात् ॥ ६ ॥ करणानां कवचनासाह्रनादीनाम् ॥
७ ॥ समानेषु तुल्येषु सत्सु ॥ १४ ॥ विभेदयिषु-
भिर्न कर्तुमिच्छुः । सद्वरधानेन बलवत्तामाकलय्य प्रति-
रुपाणां समुदीर्यव्यह्वानेन परित्यागसंभवादित्याशयः ।
गुणनिर्देशान्मत्तोऽर्जुनस्य प्राहादवतिमोहात् (?) ॥ १५ ॥

वलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
 धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वपसाधिष्ठाः ॥ १७ ॥
 यथेच्छकं स्वयं ब्रूया रथानतिरयांस्तथा ।
 कामद्वेषसमायुक्तो मोहाद्यकुर्वते भवान् ॥ १८ ॥
 दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
 त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्विपकृत्तव ॥ १९ ॥
 भिन्ना हि सेना वृषते दुःसन्धेया भवत्युत ।
 मौला हि पुरुषव्याघ्र किमु नानासमुत्थिताः ॥ २० ॥
 एषां द्वेषं समुत्पन्नं योयानां युधि भारत ।
 तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ २१ ॥
 रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।
 अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामर्नाकिनीम् ॥ २२ ॥
 आसाद्य मामभोषेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश ।
 पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २३ ॥
 क्व च युद्धं विमर्दो वा मन्त्रे मुल्याहृतानि च ।
 क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालचोदितः ॥ २४ ॥
 एकाकी स्पर्धते नित्यं सर्वेषां जगता सह ।
 न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २५ ॥
 श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।
 न त्वेव ह्यतिवृद्धानां पुनर्वाला हि ते मताः ॥ २६ ॥
 अहमेको हनिष्यामि पाण्डवानामर्नाकिनीम् ।
 मुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २७ ॥

[नील०] प्ररुन्तं प्रशरं भेदं रुन्तं । प्रकारस्तुल्यभे-
 दयोरिति विश्वः ॥ १८ ॥ मौलाः पारंपर्यागताः तेषु
 भिन्नाः सन्तो दुःसन्धेया भवन्ति किमु नाना पृथग्भूताः
 सन्त एककार्यार्थं समुत्थिता इति ॥ २० ॥ क्व चेति युद्धे
 वृद्धो मन्त्रेषु मूर्खश्च अदात्त्वात्प्रवृत्तिश्चावायाम्य इति
 भावः ॥ २४ ॥ येऽतिवृद्धान्ते पुनर्वाला एव मे मतास्ता-
 द्दशध्यायं भीष्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥ त्वयि हन्तारि पुत्रो
 भीष्मं यशो गमिष्यतीत्याशङ्क्याह-कृत इति ॥ २८ ॥
 नहि छिन्नामित्यन्वयः भेदभावदेवाहं त्वद्ध्रं न उर्या-
 मित्यर्थः आशङ्क्यावा लकारः ॥ ३२ ॥

[अर्जु०] मोहात् विपरीतज्ञानात् ॥ १८ ॥ भिन्ना-
 पृथक्ताः । मौलाः पारंपर्यागताः । नानासमुत्थिताः ।
 नानाहोनोद्योगाः ॥ २० ॥ क्व युद्धं विमर्दः क्व च गत-
 वयाः, क्व मन्त्रः क्व च मन्दात्मा, क्व मुन्याहृतानि क्व च
 कालभोदितः, स हि विपरीतं प्रलयति ॥ २४ ॥ सदा

कृतः सेनापतिस्येष त्वयां भीष्मो नराधिप ।
 सेनापतो यशो गन्ता न तु योयान् कथंचन ॥ २८ ॥
 नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
 हते भीष्मे तु योद्धाऽस्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच—

समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्मगरोपमः ।
 धर्ताराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूर्वाभिचिन्तितः ॥ ३० ॥
 नस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।
 मिथो भेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि मृतज ॥ ३१ ॥
 न दहं त्वय विक्रम्य स्वविरोपि गिणोस्तव ।
 युद्धश्रद्धामहं छिन्त्यां जीवितम्य च मृतज ॥ ३२ ॥
 जामदग्न्येन रामेण मद्रास्त्राणि विमुञ्चता ।
 न मे व्यथा कृता काचिच्चं तु मे किं करिष्यसि ३३
 कामं नैतद्यशंसन्ति सन्तः स्ववल्गुसंस्तवम् ।
 वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निर्हीन कुलपांसन ॥ ३४ ॥
 समेतं पार्थिवं ध्रुवं कागिराजस्वयंवरं ।
 निर्जिन्यैरुरथेनैव याः क्रत्यास्तरसा हृताः ॥ ३५ ॥
 ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
 मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणागिरं ॥ ३६ ॥
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरुणामनयो मदान् ।
 उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ३७ ॥

सर्वकालं नित्यमहर्निशम् ॥ २५ ॥ गन्ता गमिष्यति
 ॥ २८ ॥ पूयः संवः ॥ ३० ॥ संतप. नोधेन तुगन्दो-
 ऽन्धरणे अपीत्यक्षमायाम् । निर्हीन हे नोच ॥ ३४ ॥
 पार्थिवं पृथिव्या ईश्वरम् ॥ ३५ ॥ ईदृशानाम् वरसमाना-
 नां विनिष्टानां भिषेपवताम् ॥ ३६ ॥

[सर्व०] मौलाः न्यागताः ॥ २० ॥ सदा संतां
 नित्यं प्रवहम् ॥ २५ ॥ तत्सेनाविद्वानामपनीत्यर्थः
 ॥ २६ ॥ धर्ताराष्ट्रस्येति भावः । तत्रैव वर्षपूर्वाभि-
 चिन्तितः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारतेयोगपर्वणि मर्मज्ञानापवाप्ततन्वात्या
 यमद्वयत्रयत्रयतमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

[लक्षा०] करणानां विविधाभेदेन करणानां क्व-
 चाशुभकरणानाम् । मौलाणि पुरुषन्यायेत्यत्र मौला धनमू-
 लेन संपन्नाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि किरितीयेऽध्यायः
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

मुंध्यस्य समरे पार्थ येन विरपर्धसे सह ।
द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्पायुद्धात्सुदुर्मते ॥ ३८ ॥
तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
मां समीक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ ३९ ॥
चिन्त्यतामिदमेकाग्रं मम निःश्रेयसं परम् ।

उभात्रपि भवन्तो मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ४० ॥
भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परंपां ग्यसत्तमान ।
ये वैवातिरथामन्त्र ये चैव श्ययुयपाः ॥ ४१ ॥
बलापत्नममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपट्टपथिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

पक्रोनसतत्यधिकशततमोऽध्यायः १६९,

पाण्डवानामर्षे रथातिरथसंस्थानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

एते रथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।
येचाप्यर्द्धरथा राजन् पाण्डवानामतः शृणु ॥ १ ॥
यदि कौतूहलं तेज्य पाण्डवानां वले नृप ।
रथसंख्यां शृणुष्व त्वं सर्वैर्भिर्वसुधाधिपैः ॥ २ ॥
स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अश्विचत्समरे तात चरिष्यति न संग्रयः ॥ ३ ॥
भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ॥ ४ ॥
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ।
माद्रीपुत्रो च रथिनो द्वावेव पुरुषर्षभौ ॥ ५ ॥
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ।
एते चमृमुखगताः स्मरन्तः केशमुत्तमम् ॥ ६ ॥
गद्गदत्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ।
सर्वे एव महात्मानः शालस्तम्भा इवोद्भवाः ॥ ७ ॥

[नील०] रथादिसंख्यातात्पर्यं तु भीष्मद्रोणौ सम-
र्षावपि पाण्डवान् न हनिष्यतः कर्णापि पुन्तीवरदानात् ।
भीमादीन् हन्तुं शक्योऽपि न हनिष्यति अर्जुनस्त्वनेन
दुर्जेय एवेति पाण्डवानामेव जय इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठपट्टपथीये भारतमावर्षीये
अष्टपट्टपथिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

प्रादेशोच्चाधिकाः पुंभिरन्येस्ते च प्रमाणतः ।
सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ॥ ८ ॥
चरितव्रत्प्रचर्याश्च सर्वे तात तपस्विनः ।
ऋषिपन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥ ९ ॥
जवे प्रहारे संमर्दं सर्वे एवातिमानुषाः ।
सर्वैर्जिता महीपान्त्रा दिग्गज्ये भरतर्षभ ॥ १० ॥
न चेपां पुरुषः केचिदापुंघोरानि गदाः शरान् ।
विपहन्ति सदा कर्तुमथिज्यान्यापि कौरव ॥ ११ ॥
उद्यतां वा गदा गुर्वीः शरान्वा क्षेप्तुमाह्वये ।
जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ॥ १२ ॥
वालैरपि भवन्तस्तेः सर्वे एव विशेषिताः ।
एतस्तेन्यं समासाद्य सर्वे एव बलोत्कटाः ॥ १३ ॥
विष्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सहसंगमः ।
एकैकशस्ते संमर्दं हन्तुः सर्वान्महीक्षितः ॥ १४ ॥

मर्मपीडने इति यावन् मुञ्ज कौटिल्ये इत्यस्य रूपम् । पासु-
विकर्षणे पासुषु चिकर्षणे भूभौ मुष्टियुद्धे इत्यर्थः ॥ १२ ॥

[अर्जु०] ये चाप्यर्षरथाः इत्यनेन कर्णं कटाक्षयति
॥ १ ॥ प्रादेगेन विततागुष्ठवर्जन्योः प्रमाणेन । सिंह-
स्येव संहननं शरीरं येषाम् । वरागरूपोपेतो य सिंह-
संहननो हि स इति च ॥ ८ ॥ आयथानि धनुंषि

एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा ह्यास्तथा ।
 योत्स्यन्ते ते तन्स्यन्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्तया ॥ ६ ॥
 पाण्डवैः सह राजेन्द्र तत्र सेनासु भारत ।
 अग्निमास्तत्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७ ॥
 अजेयौ समरे वृद्धौ त्रिराट्द्रुपद्वौ तथा ।
 महास्रयो महावीर्यौ मतो मे पुरुपर्षभो ॥ ८ ॥
 वयोवृद्धावपि हि तौ क्षत्रधर्मपरायणो ।
 यतिष्येते परं शक्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९ ॥
 संबन्धेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यवलान्वयात् ।
 आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्तर्धर्मसितागुभौ ॥ १० ॥
 क्लृप्तं प्राप्य तु नगाः सर्वे एव महाश्रजाः ।
 शूरा वा कातरा वाऽपि भवन्ति कुम्भुद्वज ॥ ११ ॥
 एकायनगतावेता पार्थिवो दृष्टान्निना ।
 प्राणांस्त्यजन्त्वा पमं शक्या घटितारौ परंतप ॥ १२ ॥
 पृथग्वीरिणीभ्यां तागुभौ संपति ढाण्डो ।
 संवन्निभानं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३ ॥
 लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्त्वात्मानौ च भारत ।
 प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारत उद्योपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः १७१

पाण्डवानामनीरे रथाविरथसत्पानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

पञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ।
 शिखण्डी रथसुर्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १ ॥
 एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसस्थितम् ।
 परं यशो विप्रधर्मस्तत्र सेनासु भारत ॥ २ ॥
 एतस्य बहुलाः सेनाः पञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
 तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३ ॥
 धृष्टयुञ्जश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
 मतो मेऽतिरथो राजन्धोणशिष्यो महारथः ॥ ४ ॥
 एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परान् रणे ।
 भगवानिन्द्र सगुह्यः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५ ॥
 गृह्ण्य तद्रथानांके कथयन्ति रणप्रियाः ।
 बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६ ॥
 क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
 धृष्टयुञ्जस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७ ॥
 शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।
 धृष्टकेतुर्महेष्वासः संवन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८ ॥
 एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
 महारथानां सुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९ ॥
 क्षत्रधर्मरतो महं मतः परपुरंजयः ।
 क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ॥ १० ॥
 जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यनिच महारथः ।
 महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ॥ ११ ॥

[नील०] वीरगते वीरैरनुसृत ॥ ९ ॥ सितौ वृद्धौ
 ॥ १० ॥ एकायनगता मरणंशरणा घटितारौ घट्टनं
 संवृत् करिष्यतः ॥ १२ ॥ त्यक्त्वात्मानौ त्यक्तदहौ ॥ १४ ॥

श्रीमन्महाभारत उद्योपर्वणि नैऋत्येण भारतभायदीपि
 सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

[सर्व०] एकायनगताविक्रममानसौ पाण्डवान् प्रति
 ॥ १२ ॥ प्रत्यय सप्तत्यय पाण्डवाना स्वस्मिन् ॥ १४ ॥
 इति श्रीमहाभारत उद्योपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः
 सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

[१७१] पञ्चाले ॥ १५ नागयन पूर्वसति ॥

योन्त्यन्ते समरे तात संख्या इव कुञ्जराः ।
 अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवाथं महाग्नौ ॥ १२ ॥
 योन्त्येते बलिनौ शूरो परं शक्या क्षयिष्यतः ।
 श्रीप्राज्ञाश्चित्रयोद्धारः कृतिनो दृढविक्रमाः ॥ १३ ॥
 केरुयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरौ दृढविक्रमाः ।
 सर्वे चैव रथोद्धाराः सर्वे लोहितकृत्वाः ॥ १४ ॥
 कागिकः सुगुमारश्च नीलो यथापरो नृप ।
 मूर्धदत्तश्च गङ्गश्च मदिराश्वश्च नामतः ॥ १५ ॥
 सर्वे एव रथोद्धाराः सर्वे चाह्वन्लक्षणाः ।
 सर्वाश्चित्रिदुपः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १६ ॥
 नार्थक्षेमिमेहाराज मतो मम महारथः ।
 चित्राणुश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ॥ १७ ॥
 स हि संग्रामशोभा च भक्तश्चापि त्रिरिदिनः ।
 चेक्रितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
 द्वानिमौ पुरपव्याघ्रा रथोद्धारौ मतो मम ॥ १८ ॥
 व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
 पतो मम रथोद्धारौ पाण्डवाना न संग्रयः ॥ १९ ॥

सेनायिन्द्रश्च राजेन्द्र क्रान्तान्ता च नामतः ।
 यः समो वासुदेनेन भीममेनेन वा त्रिमो ॥ २० ॥
 स योत्स्यति हि विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ।
 मा च द्रोणं कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ॥ २१ ॥
 तथा स समरश्रेष्ठी मन्तव्यो रथसत्तमः ।
 काश्यः परमर्षीप्राज्ञः श्लाघनीया नरोत्तमः ॥ २२ ॥
 रथ परगुणो मयं हेयः परपुरंजयः ।
 अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो ग्यः २३
 सत्यजित्समरश्रेष्ठी द्रुपदस्यात्मजो युवा ।
 गतः सांजितरथत्वं हि शृष्ट्युन्नेन संमितः ॥ २४ ॥
 पाण्डवाना यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ।
 अनुरक्तश्च गङ्गश्च रथोद्यमपरो महान् ॥ २५ ॥
 पाण्डवरानो महावीर्यैः पाण्डवानां धुरधरः ।
 दृढवन्वा महेश्वासः पाण्डवानां महारथः ॥ २६ ॥
 श्रेणियान् कंवरश्चेष्टु वासुदानश्च पार्थिवः ।
 उभायेतावतिरथो मतो परपुरंजयो ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः १७२

पाण्डवानामनोरे रथातिरथसंग्रामम् ॥ १ ॥ शिरादिषु पाण्डवाश्च न हयामिति भागमप्य मन्थ ॥ २ ॥

भीमम् उवाच—

राचपानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
 यात्स्यतेऽमरत्रन्मंग्र्ये परसैन्येषु भारत ॥ १ ॥
 पुगजित्बुन्तिभोजश्च महेश्वासं महाग्नः ।
 मातुलं भीमसेनस्य स च मेतिरथो मतः ॥ २ ॥
 एष श्रीरं महेश्वासः कृता च निपुणश्च ह ।
 चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे ग्न्थपुङ्गवः ॥ ३ ॥
 स योत्स्यति हि चित्रम्य मन्वानिश्च दानवैः ।
 योषा मे चाम्य निष्पाताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४ ॥

भागिनैयकृते श्रीरः स वरिष्यति महरे ।
 सुमहत्सर्भे पाण्डवानां स्थितः प्रियदिते मतः ॥ ५ ॥
 भीमसेनिर्भदाराज हेडिम्नो राथसेभ्वरः ।
 मतो मे वङ्गमायावी रथयुथपयुथपः ॥ ६ ॥
 योत्स्यते समरे तात मायावी समरदियः ।
 ये चाम्य राथसा वीराः सचिमा यशर्वितनः ॥ ७ ॥
 एते चान्ये च यद्वा नानाजनपदेश्वरः ।
 समेताः पाण्डवस्याथ वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८ ॥

[सव०] नाशयन् पूर्वमिति पूर्वव्यूहसम्पान
 [मन्द०] यथैयसम्भरणेन यास्यति ॥ २ ॥
 [नील०] क्षयिष्यत मामर्षी शोचिष्यत । पेश्वयो-
 धोऽय क्षयति ॥ १३ ॥ विदुप विद्वान् ॥ १६ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्तमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

[सत्र०] अविश्रयतोऽप्यहत् हृद्धान यथा संमन्यता
 सम्यङ्मन्यते ॥ २१ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्तमोऽध्यायः
 मन्थमन्थयति दानवमोऽप्यार ॥ २३ ॥
 [नील०] गोरुमान् इति ॥ १ ॥ भीमसेनस्य
 श्रीयोगीश्वरार्थं भीम ३ वा विशदम् ॥ २ ॥

यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्मयः ।
 दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तपस्याम्यहं तपः ॥१४॥
 भीष्म उवाच—
 इत्येवं तेषु विभेषु चिन्तयत्सु यथातथम् ।
 राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १५ ॥
 ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
 पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १६ ॥
 तस्योपविष्टस्य सतो विश्रान्तस्योपमृश्वतः ।
 पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनोऋसः ॥१७॥
 अम्नायाम्नां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।
 राजर्षिः स महातेजा बभूवोद्विग्रमानसः ॥ १८ ॥
 तां तथावादिनां श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।
 राजर्षिः कृपयाऽऽविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ॥१९॥
 स वेपमान उत्याय मातुन्मन्याः पिता तदा ।
 तां कन्यामङ्गमारोप्य पर्यश्वासयत प्रभो ॥ २० ॥
 स तापशुच्छत्कात्स्न्येन व्यमनोत्वचित्मादितः ।
 सा च तस्मै यथोत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥२१॥
 ततः स राजर्षिरभूद्ःखशोकसमन्वितः ।
 कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ २२ ॥
 अत्रवीद्विग्रमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखितः ।
 मा गाः पितुर्युद्धे भद्रे मातुस्ते जनको बह्वम् ॥२३॥
 दुःखं छिन्यामहं ते वै मयि वीरस्व पुत्रिके ।
 पर्याप्तं ते मनो वत्से यदेवं परिशुन्यसि ॥ २४ ॥
 गच्छ मद्रचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।
 रामस्ते सुमहद्दुःखं शोकं चैवापनेष्यति ॥ २५ ॥
 हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चैत्रचः ।
 तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठे काल्याणिसमतेजसम् ॥ २६ ॥

[लक्ष्मा०] केचिद्दस्मदुपालम्भे इत्यत्र अम्मदुपालम्भे
 कन्यापहर्षणैनामस्माकं हिंसने ॥ २ ॥ उचिता हान्यथा
 जाल्य इत्यत्र अन्यथा भतीरं विना ॥ १३ ॥ न स्यादेवं
 महात्मयमित्यत्र महान्त्ययो हानिरित्यस्य तन् ॥ १४ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिद्राजर्षिषुतस्मश्रुत्वादि
 परमत्तत्यपिचननमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

[नील०] महात्म्यं सुलनाशः । मह उद्धन उन्मव
 इति कोगः ॥ १४ ॥

[अर्जु०] महात्म्यं महात्म्ययकृत्य दुःखम् ॥ १४ ॥

१४ म. दौर्भाग्यम् । १० म. नाशः । २० म. पर्याप्तम् । २३ कन्या
 सौत्रीव । २६ म. हनिष्यति मत्वे । २९ म. शोभनम् । ३२ म. कर्मिणोऽर्जुन

प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ।
 ततस्तु सुस्वरं वाष्पमुत्सृजन्तो पुनः पुनः ॥ २७ ॥
 अत्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ।
 अभिवाद्यित्वा गिरसा गमिष्ये तव शासनात् ॥२८॥
 अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ।
 कथं च तीव्रं दुःखं मे नाशयिष्यति भार्गवः ।
 एतद्विच्छाम्यहं ज्ञातुं यथा यास्यामि तत्र वै ॥२९॥
 होत्रवाहन उवाच—

रामं द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं जामदग्न्यं महावने ।
 उत्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसन्तं महावल्गम् ॥ ३० ॥
 महेन्द्रं वै गिरिश्रेष्ठं रामो नित्यमुपास्ति ह ।
 ऋषयो वेदविद्रांसो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३१ ॥
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते त्रयाश्विनं वचो मम ।
 अभिवाद्य च तं मूर्धा तपोद्वन्द्वं दृढततम् ॥ ३२ ॥
 त्रयाश्विनं पुनर्भेदे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
 मयि संकीर्तितं रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ३३ ॥
 मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृद् मे ।
 जमदग्निमुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३४ ॥
 एवं श्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
 अकृतयथाः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः म्रियः ॥ ३५ ॥
 ततस्ते युनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रगः ।
 स च राजा वयोद्वन्द्वः संजयो होत्रवाहनः ॥३६॥
 ततो दृष्ट्वा कृतानिध्यमन्योन्यं ते वनोऋसः ।
 सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ३७ ॥
 ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
 धन्या दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिर्हर्षमुदा युताः ॥३८॥

समे पथि शोभने मार्गे ॥ २७ ॥ मध्ये मध्ये भारत
 भरतर्षमेत्यादि भीष्मेण दुर्घोषनस्य सघोषनं तथा-
 न्तरव्ययवानेऽपि, स्थानान्तरं च तथैव दर्शनात् ॥ ३७ ॥

[सर्व०] परलोके जन्मान्तरं ॥ १४ ॥ पर्याप्तमति-
 शयेन तव यन्मनः शुष्यति शोषयति दुःखम् ॥ २४ ॥

प्रीत्या मुसुने हर्षं उत्तेनस्तत्राया मुद्रा युताः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वारिद्राजर्षिषुतस्मश्रुत्वादि
 परमत्तत्यपिचननमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

विराट् २० म. कृत्याया ।

अम्बोवाच—

भगवन् जगन् त्वाय प्रपन्नाऽस्मि महाव्रतम् ।
शौर्यपराङ्मनसां घोरादुद्धर मां विभो ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच—

तस्याथ दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनन पुनः ।
माहुर्मार्गं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८ ॥
विमिषं वक्ष्यतीत्येवं विममर्श भृगुद्वहः ।
इति श्रुत्वा चिरं रामः कृपयाऽभिरिपुतः ॥ २९ ॥
कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ॥
सर्वमेव ययातच्छे क्रथयामास भागीधे ॥ ३० ॥
तन्नुत्वा जायदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहा निश्चिन्त्यार्थेऽभिरिधयम् ॥ ३१ ॥

राम उवाच—

प्रेमयिव्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि ।
रिप्यति वचो मखं श्रुत्वा च स नराधिपः ॥ ३२ ॥
न चेत्यरिप्यति वचो मयोक्तं जादवीसुतः ।
धक्षाम्भहं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३ ॥
अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि न वर्तते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः २७८

रामस्य विप्रैरिति युक्तं शब्दं न ग्रहीष्यामीति नुवाणान्ये शरणागतापरित्यागे सर्वत्र जनेषु वृद्धवियोगे चास्ति ते प्रतिजनेति भीष्मं जदी
स्य कुरुश्रेष्ठेन विपुलस्य यदि साक्षात् न स्तिष्ठेत्तदा इति वाच्यं प्रवृत्तं कतिचिः सः दारिद्र्यवृत्तमन्त्र ॥ १ ॥ तत्र चास्त्व प्रतिपुत्राणे
त्युक्तं भीष्मेण तदकरणादुभयोर्दुःखार्थं कुरुश्रेष्ठममर्शम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच—

एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रदूर्तां वन्यां चोदयन्तीं पुनःपुनः ॥ १ ॥
काश्ये न नामं गृह्णामि शस्त्रं चै वरार्णिनि ।
ते ब्रह्मविदा हेतोः मिमन्त्यत्करवाणि ते ॥ २ ॥

[लक्ष्म०] जितराशी त्वेव चेत्यत्र जितराशी
जयाकाङ्क्षी ॥ १२ ॥

इति श्रीम० उ० वा० १००० सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

[नील०] उच्यते यतो मा ज्ञतान्, नीचो यतो भद-
द्वीकार मय न घनान्, अनामुकस्य वन्याहर्णं दोष
इति भार ॥ ४० ॥ क्रियमाणायाः धलादाहरणेन हिंस्य-
मानायाः । छ हिंसाया इति ॥ ४१ ॥ ।
एति भीष्मो ॥ २०० ॥ भा० सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

यावन्नाश्रयति धीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४ ॥

अम्बोवाच—

विसर्जिताऽं भीष्मेण श्रुत्वं भृगुनन्दन ।
शाल्यराजगतं भावं मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५ ॥
सौभराजमुपेत्याहमगोचं दुर्गं वचः ।
न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्र्यपरिशुद्धितः ॥ ३६ ॥
एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रोपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७ ॥
मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूढं महाव्रतः ।
येनाहं वक्ष्यामीति समुत्सिष्य वल्गुचटा ॥ ३८ ॥
भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताऽं भृगुशार्दूल चराम्यभियुक्तमम् ॥ ३९ ॥
स हि लुब्धश्च नीचश्च जितराशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयाऽनया ॥ ४० ॥
एव मे क्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभयवृद्धिं संख्यो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१ ॥
तस्मात्कामं ममाद्येवं रामं संपादयानत्र ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरन्दरः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः २७८

रामस्य विप्रैरिति युक्तं शब्दं न ग्रहीष्यामीति नुवाणान्ये शरणागतापरित्यागे सर्वत्र जनेषु वृद्धवियोगे चास्ति ते प्रतिजनेति भीष्मं जदी
स्य कुरुश्रेष्ठेन विपुलस्य यदि साक्षात् न स्तिष्ठेत्तदा इति वाच्यं प्रवृत्तं कतिचिः सः दारिद्र्यवृत्तमन्त्र ॥ १ ॥ तत्र चास्त्व प्रतिपुत्राणे
त्युक्तं भीष्मेण तदकरणादुभयोर्दुःखार्थं कुरुश्रेष्ठममर्शम् ॥ २ ॥

वाचा भीष्मश्च शाल्यश्च मम राज्ञि वशासुगौ ।
भविष्यतोऽननप्राङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३१ ॥
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भाविनि ।
कृते नियोगाद्विमाणाभेप मे समयः कृतः ॥ ४ ॥

[अर्जु०] औपयिकं युक्तम् ॥ ३७ ॥ भारतेन भी-
ष्मेण हियमाणायाः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमन्महाभारतपारुष्यायामर्जुनविभ्रहृतायाद्युद्योगपर्वणि
सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

[नील०] एवमिति ॥ १ ॥ काश्ये काशिराज-
वन्ये ॥ २ ॥

[लक्ष्म०] काश्ये कामं न गृह्णामीत्यत्र काममिच्छा-
नुसारेण ॥ २ ॥

४० वा म दि दुष्ट्य । ४२ वा सर्वत्र तव । अध्याय ॥ १७७ ॥

२० वा उच्यते । २० वा १००० । २० वा १७७ । ३२ वा इति-
२० वा १७७ । ३२ वा १००० । ३२ वा १७७ । ३२ वा १७७ । ३२ वा १७७ ।

अम्बोवाच—

मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।

तत्र भीष्मपमृतं मे तं हर्हाश्वर माचिरम् ॥ ५ ॥

राम उवाच—

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणानुभौ ।

शिरसा बन्धनाद्योऽपि ब्रह्मीष्यति गिरा मम ॥ ६ ॥

अम्बोवाच—

जहि भीष्मं रणे राम मम चेद्विच्छसि प्रियम् ।

प्रतिश्रुतं च यद्यपि तत्सत्यं कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच—

तयोः संवदतोरेवं राजन् रामाम्बयोस्तदा ।

ऋषिः परपत्नीत्मा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।

जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तपसुरं यथा ।

यदि भीष्मो रणे राम समाहृतस्त्वया मृत्युः ॥ ९ ॥

निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ।

कृतमस्या भरेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ॥ १० ॥

वाक्यं सत्यं च ते धीर भविष्यति कृतं विभो ।

इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महासुने ॥ ११ ॥

जित्वा वै क्षत्रियान्त्ववान् ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुता ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यति ॥ १२ ॥

ब्रह्मद्विद्विवाता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ।

शरणार्थं प्रपन्नानां भीतानां शरणार्थिनाम् ॥ १३ ॥

न क्षय्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ।

यश्च कृतमं रणे क्षत्रं विज्ञेयति समागतम् ॥ १४ ॥

दीप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ।

स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुत्येद्रहः ।

तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १५ ॥

राम उवाच—

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामुपिसत्तम ।

तथैव च करिष्यामि यथा साञ्जैव लप्स्यते ॥ १६ ॥

[नील०] ऋषि अट्टतण, पाठान्तरे तु, स्पष्टमेव स कीर्त्यते ॥ ८ ॥

[अर्जु०] ऋषिरकृततणः ॥ ८ ॥ उद्विक्तं साहंकारम् ॥ १८ ॥ सजन्ति लग्निवा विष्टन्ति ॥ १९ ॥ सरस्वती

५ ग वनस्त १ ८ ग अट्टतणो आमस्य इदं वचनमब्रवीत् १३ ग जीतिवर्तिनाम् १४ ग समे देहे १५ ग धर्मादान

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिरन्यामनोगतम् ।

गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १७ ॥

यदि भीष्मो रणशूराय न करिष्यति मे वचः ।

हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १८ ॥

नहि बाष्पा मयोन्मृष्टाः सज्जन्ताह शरीरिणाम् ।

कायेषु विद्रितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसङ्करे ॥ १९ ॥

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।

प्रयाणाय र्णां कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २० ॥

तन्मते तासुपित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।

हुताग्रयो जप्तमन्याः प्रतस्थुर्भुजियांसया ॥ २१ ॥

अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।

कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २० ॥

न्यविशन्त ततः सर्वं परिशुभ्य सरस्वतीम् ।

तापसास्ते महान्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २३ ॥

भीष्म उवाच—

तत्सूतीये दिवसे संदिदेश व्यवस्थितः ।

कुरु प्रियं स मे राजन्याप्तोऽस्मीति महाग्रतः ॥ २४ ॥

तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।

अभ्यगच्छं जनेनाशु मीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २५ ॥

गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवर्णितः ।

ऋत्विग्भिर्देवस्त्वैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ २६ ॥

स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

मतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

राम उवाच—

भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजमुता तत्रा ।

अकामेन त्वयाऽऽनीता पुनश्चैव विमर्शिता ॥ २८ ॥

विभ्रंशिता त्वया दीपं धर्मादास्ते यशस्विना ।

परामृष्टां त्वया धीमां को हि गन्तुमिहाहति ॥ २९ ॥

प्रत्याख्याता हि शालेन त्वया नीतेति भारत ।

तस्मादिमां मन्त्रियोगात्प्रतिशुक्लीष्व भारत ॥ ३० ॥

नदीम् ॥ २३ ॥ आशु श्रुतमात्रानन्तम् ॥ २५ ॥ विभ्रंशिता पातितः । परानराहोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

[सर्व०] ऋषिरकृततणः ॥ ८ ॥ पगवरान् परावर्ण-लोकाभ्याम् ॥ २९ ॥

परावर्णान् । न. परिशुभ्यम् ।

स्वधर्म पुरुषण्यग्र राजपुत्री लभस्त्रियम् ।
 न युक्तस्त्वमानोऽयं राज्ञां कर्तुं त्वयाऽनघ ॥३१॥
 ततस्त्वं वै विपनसमुदीक्ष्याहमथाऽनुवन् ।
 नाहमेना पुनर्देवा ब्रह्मन् भ्रात्रे कथंचन ॥ ३२ ॥
 शाल्वस्याहमिति माह पुरा मामेव भार्गव ।
 मया चैवाभ्यनुज्ञाता गतेयं नगरं प्रति ॥ ३३ ॥
 न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थलोभात्त काभ्यया ।
 धात्रं धर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ३४ ॥
 अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
 न करिष्यसि चेद्वैतद्दाम्यं मे नरपुङ्गव ॥ ३५ ॥
 हनिष्यामि सहामात्यं त्वामथेति पुनः पुनः ।
 संरम्भाद्ब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३६ ॥
 तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनःपुनरिन्दमम् ।
 अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ ३७ ॥
 प्रणम्य तमहं मूर्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
 अत्रवं कारणं किं तद्यत्त्वं युद्धं मयेच्छसि ॥ ३८ ॥
 इत्यहं मम बालस्य भवतेव चतुर्विधम् ।
 उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥३९॥
 ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 जानीषे मां गुरुं भीष्मं शृङ्गासीमां न चैव ह ॥४०॥
 मुनां काश्यपस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महामते ।
 नहि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ॥ ४१ ॥
 गृह्णापेमां महानाहो रत्नस्व कुन्त्वात्मनः ।
 त्वया विप्रंजिता द्वीपं भर्तारं नाधिगन्तव्यं ॥४२॥

[लक्ष्मण०] मञ्जन्तीह शरीरिणामित्यत्रश्लोकः शरी-
 रिणां शरीर्यन्तं सत्वा न सञ्जन्ति मम शरयति शरी-
 र्यात् एव भवतीति भावः ॥ १९ ॥

[नी०] अवलितस्य इक्ष्वा ॥४७॥ यः पुमान् यस्मिन्नरे
 यथा श्रीया द्वेषण वा वर्तते स नरस्तेरिर्मन् तथैव प्रीति द्वेषं
 वा प्रत्येकम् ॥५३॥ ननु स्वामर्थं प्रवर्तयन् ह्येयि प्रीतिर्मन्
 करोमीत्याहुः—अथ वेति । अर्थं सुखायवादादकरणे,
 धर्मं पित्रप्राथम्ये स्त्रीरूढे प्रवचये विदये, देवकालानुसारेण
 समर्थो विरोधस्तत्र, तत्र धर्मलोपेन सुखायवादात् प्राप्यमा-
 णोऽयं श्रेयानुत्तरेण यथं सुखायानुत्तरेण विरोधेनापि
 पान्थमानो धर्मः श्रेयानुत्तरेण नैति धर्मं संशयान् ॥ ७३०-
 ३०६ अर्थं मयाप्यभ्युपेयमनुत्तिष्ठन् श्रेयान् । परिशेषान्
 धर्मं नु नि संशयो भवेत्तानुत्तिष्ठन् श्रेयान्ति यथः ॥ ५४ ॥

तथाद्युवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मपं किं श्रमेण ते ॥ ४३ ॥
 गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
 प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा तु पुरा मया ॥४४॥
 को जातु परभावां हि नारीं ग्यालीमिव स्थिताम् ।
 वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्सवः ॥४५॥
 न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाव्रत ।
 मसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु मा चिरम् ॥४६॥
 अयं चापि विशुद्धात्मनुराणे श्रूयते विभो ।
 परस्त्वेन परहृदये सीतः श्लोको परात्मना ॥ ४७ ॥
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथमतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ४८ ॥
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
 गुरुवृत्तिं न जानीषे तस्माद्योत्स्यामि वै त्वया ॥४९॥
 गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
 विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ ५० ॥
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रवन्धुवत् ।
 यौ हन्यात्समरे क्रुद्धं युध्यंतमपलायिनम् ॥ ५१ ॥
 ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मोऽनु निश्चयः ।
 क्षत्रियाणां स्थितो धर्मं क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ॥५२॥
 यो यथा वर्तते यस्मिस्तस्मिन्नेव मवर्तयन् ।
 नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विन्दति ॥ ५३ ॥
 अर्थं वा यदि वा धर्मं समर्थो देशकालवित् ।
 अर्थं संशयमापन्नः श्रेयान्निःसंशयो नरः ॥ ५४ ॥

[अर्जु०] नातिमनसं कोषाविष्टम् ॥ ३२ ॥ भयात्
 उच्छेददृष्ट्यात्मनः क्रोधान् । अनुक्रोशात् क्रुपायाः ।
 लोभात् अपराभवेच्छातः । नात्मनाभ्यया नात्मनेच्छया
 ॥ ३४ ॥ संरम्भात् क्रोधात् पर्याकुलेक्षणत्वं क्रोधानुभावः
 ॥ ३५ ॥ च्यालीं सर्पोम् ॥ ४५ ॥ अरलितस्य सौहार्दा-
 रस्य ॥ ४८ ॥ यो यथेति । यो यस्मिन् हितभावेन वागु-
 र्ते स तत्र तथा प्रवर्तयन् प्रवर्तमानः स्वार्थं पिच्छ ॥ ५३ ॥
 अर्थं धर्मं वा देशकालानि पठितः । अर्थं संशयमापन्नो-
 ऽन्यार्थः निःसंशयेन संशयाभावेन श्रेयान् समर्थोना
 श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

[सर्व०] नातिमनसं श्रेयान् ॥ ३२ ॥ यो यस्मिन्
 पुरुषो यदा श्रेयाया द्वेषण वा तत्र तथा वर्तयत्यात्मानं
 प्रवर्तयन् ॥ ५३ ॥ अर्थं धर्मोऽर्थो देशकालविभागसः समर्थश्च

यस्मात्संशयितेऽप्यर्थेऽयथान्यायं प्रवर्तसे ।
 तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाह्वये ॥५५॥
 पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ।
 एतंगतेऽपि तु मया यच्छयं भृगुनन्दन ॥ ५६ ॥
 तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योस्त्ये विम त्वया सह ।
 द्वन्द्वे राम यथेष्टं मे सज्जीभव महाद्युते ॥ ५७ ॥
 तत्र त्वं निहतो राम मया शरगतादितः ।
 प्राप्स्यसे निर्जितोऽहोमान् शस्त्रपूतो महारणे ॥५८॥
 स मच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
 तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोवन ॥ ५९ ॥
 अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
 तत्राहमपि हन्वा त्वां शौचं कर्ताऽस्मि भार्गव ॥६०॥
 तत्र राम समागच्छ त्वरितं युद्धदुर्मद ।
 व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणबुध ॥ ६१ ॥
 यद्यापि कन्यसे रामे बहुशः परिवन्तरे ।
 निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥६२॥
 न तदा जातवान् भीष्मः क्षत्रियो वाऽपि मद्विधः ।
 पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ॥६३॥
 यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ।
 सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
 व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ६४ ॥
 भीष्म उवाच—
 ततो मामत्रवीट्यामः प्रहसन्निव भारत ।
 द्विष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धमिच्छसि सङ्घरे ६५

र्थश्च तं वित्रेकुं सति संशये न संग्रयाभावे श्रेयान् श्रेष्ठः ५४
 [लक्षा०] त्वया चैव चतुर्विधमित्यत्र चतुर्विधं शर-
 प्रयोगः शरसंशानं मन्त्रप्रयोगो मन्त्रोपसंहारश्चेति ॥३९॥
 इति श्रीमत् ७० वा० १०७० अष्टमसप्तधिरुक्तनमोऽध्यायः ॥३०॥
 [नील०] अयथान्यायमित्यच्छेदः न्यायातिक्रमेण
 मा प्रवर्तयसे ॥ ५५ ॥ बाहुवीर्यं बाणप्रक्षेपादौ एतंगते
 एवंशिवितं त्वयि ॥ ५६ ॥ अपि यत्रेति पितृवदुर्मरणे-
 ऽप्यागौचरात्रां सत्यां तत्रैव तीर्थं शौचं सर्वलक्षणानादिना
 द्गममेव हि शुद्धि इत्यत्र करिष्यामीत्यर्थः शौचं रथिराश्र-
 लिदानमित्यर्थाचीनः ॥ ६० ॥ पौराणं पुगाहनम् ॥६१॥
 बलाः क्षराः तेषामशनं अन्नभूतम् ॥ ६७ ॥ मूषन्कं
 स्वङ्गं रथिष्ठानं सुचक्र वैद्यान् न्यायचर्म नदेव परिवारणं
 आन्ध्रानं यन्म तम् ॥ ७४ ॥

अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
 भार्गवते ते करिष्यामि तत्रागच्छ परंतप ॥ ६६ ॥
 तत्र त्वां निहतं माता मया शरगताचितम् ।
 जाद्वीर्यं पश्यतां भीष्म शूत्रभङ्गव्यागनम् ॥ ६७ ॥
 कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणमेविता ।
 मया विनिवर्तं देवी रोदतामय पार्थिव ॥ ६८ ॥
 अतदर्हा महाभाग भगौरथसुताऽजया ।
 या न्वामर्जाजनन्मन्दं युद्धक्रामुक्रामातुरम् ॥ ६९ ॥
 एहि गच्छ मया भीष्म युद्धक्रामुक्र दूर्मद ।
 युद्धाय सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ७० ॥
 इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 मणाम्य शिरसा राममेवमस्तिवत्यर्थाव्रवम् ॥ ७१ ॥
 एवमुक्त्वा ययो रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
 प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवर्ग्यं न्यवेद्यम् ॥ ७२ ॥
 ततः कृतस्वस्नयनो मात्रा च प्रतिनन्दितः ।
 द्विजातीन्वान्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥७३॥
 रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
 मूषकरं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ ७४ ॥
 उपपन्नं महाशङ्खं सर्वोपकरणान्वितम् ।
 तन्कुर्वाणेन वीरण ह्यग्रास्त्रविदा रणे ॥ ७५ ॥
 यत्तं भूतेन शिष्टेन बहुशो ह्यष्टरुमणा ।
 दंशितः पाण्डुरेणाहं कत्रचेन वपुष्पता ॥ ७६ ॥
 पाण्डुरं कामुकं शृय प्रायां भरतमत्तम ।
 पाण्डुरेणातपत्रेण द्वियमाणेन मूर्धनि ॥ ७७ ॥

[अर्जु०] संग्रयिते अर्थमंगयापत्रे यथा न्याय्यं
 न्यायादनपर्वं तथा तस्माद्यो यथा वर्तते इत्यस्मादध्यायान्
 ॥ ५५ ॥ एवं गते ज्ञाते ॥ ५६ ॥ शौचं रथिगाश्रलि-
 दानम् ॥ ६० ॥ पौराणं पुरीजितम् ॥ ६१ ॥ द्विष्ट्याप(?)
 क्त्वाशणम् ॥ ६५ ॥ अयं अहम् [गणः] ॥ ६६ ॥
 बलाः क्षराः ॥ ६७ ॥
 इति श्रीमन्नृपाभारत गार्हयापामुहूर्तविभृतागामुगोपरसिं
 अष्टमसप्तधिरुक्तनमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
 [सर्व०] यतोऽन्यसंग्रयं प्रातः संशयितेऽपि पापहृत्तौ
 अयथान्यायम् अत्रिविन्य इति पाठेऽयथान्यायमिति
 अर्थमर्हन्तुं न प्रिविल्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥ एवं गते एवं
 भूते त्वयि ॥ ५६ ॥
 इति श्रीमन्ना० सार० अष्टमसप्तधिरुक्तनमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

पाण्डुरैश्चापि व्यजनैर्वाज्यमानो नराधिप ।
 शुम्भवासाः सितोष्णीपः सर्वशुद्धविभूषणः ॥७८॥
 स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाहवात् ।
 कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ ७९ ॥
 ते ह्याश्वोडितास्तेन मृतेन परमाहुरे ।
 अवहन्मां भृशं राजन् मनोमारतरंहसः ॥ ८० ॥
 गत्वाऽहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
 युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ ८१ ॥
 ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।
 प्रगृह्य शङ्खभवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ ८२ ॥
 ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनोक्तसः ।
 अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सेन्द्रगणास्तदा ॥ ८३ ॥
 ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासंस्ततस्ततः ।
 वादित्राणि च दिव्यानि मेघप्रन्दानि चैव ह ॥ ८४ ॥
 नतस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
 प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ ८५ ॥
 ततो मामव्रीद्धिर्वा सर्वाभूतहितपिणी ।
 माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ८६
 गत्वाऽहं जामदग्न्यं तु प्रयाचिष्ये कुरुद्वह ।

भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनःपुनः॥८७॥
 मा मैवं पुत्र निर्वन्त्रं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
 जामदग्न्येन समरे योद्धमित्येव भर्तार्यन् ॥ ८८ ॥
 किं न वै क्षत्रियदणो हरतुल्यपराक्रमः ।
 विदितः पुत्र रामस्ते यतस्तं योद्धुमिच्छसि ॥ ८९ ॥
 ततोऽहमग्रवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथा वृत्तं स्वयंवरं ॥ ९० ॥
 यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रचोदितः ।
 काशिराजसुतायाश्च यथा कर्म पुरातनम् ॥ ९१ ॥
 ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
 मदर्थं तमुपि वीक्ष्य क्षमयामास भार्गवम् ॥ ९२ ॥
 भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽवर्षात् ।
 स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।
 न च मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ ९३ ॥

वैशंपायन उवाच—

ततो गङ्गा सुतमेहाद्रीपं पुनरुपागमत् ।
 न चास्याथाकरोद्वाक्यं क्रोधपर्वाकुलेक्षणः ॥ ९४ ॥
 अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
 आह्वयामास च तदा युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहाभारते अयोगपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

एकौनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १७९.

रामभविष्य भीष्मेण युद्धारम्भ ॥ १ ॥ मयास्तपयेन्तस्त्वभयोर्षुद्धम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

तमहं स्मयन्निवृणो प्रत्यभापं व्यरस्थितम् ।
 भूमिष्ठं नोन्महे योद्धुं भुवन्तं रथमास्थितः ॥ १ ॥
 आगेष्ट स्यन्दनं वीर कवचं च महार्जुन ।
 वयान समरं राम यदि योद्धुं मयेच्छीसि ॥ २ ॥
 ततो मामव्रीडामः स्मयमानो रणाजिरे ।
 रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्वयत् ॥ ३ ॥

मृतश्च मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।
 सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ४ ॥
 एवं युवापो गान्धारे रामो मां सत्यधिक्रमः ।
 शरव्रातेन महता सर्वतः प्रत्यपारयत् ॥ ५ ॥
 ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथमध्ये व्यरस्थितम् ।
 सर्वायुधरं श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६ ॥

[नील०] भार्गवस्य रामस्य ॥ ८५ ॥ देवी गङ्गा
 ॥ ८६ ॥ क्षत्रियदणः क्षत्रियदन्ता ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहाभारते अयोगपर्वणि नैष्ठिकपर्वणि भारतभारतीने
 अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

[नील०] तमिति इममक्षिरा दृष्यति ॥ १ ॥ वेद-

मातरो गायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ॥ ४ ॥ मव्यतिश्रम इति
 पाठो लहितक्रमः ॥ ५ ॥ अद्भुतोपमं अद्भुतोपमं वृशने
 यय तसिगन् ॥ ६ ॥

[अनु०] वेदमातरः गायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ॥ ४ ॥
 मव्यतिश्रमः लहितक्रमः ॥ ५ ॥

मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
 दिव्याश्वयुजि सन्नद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७ ॥
 कवचंन महाबाहो सोमार्ककृतलम्बणा ।
 धनुर्वरो यद्वृत्तो यद्वगोवाहुल्लिखवान् ॥ ८ ॥
 सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
 सखा वेदविद्वत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९ ॥
 आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
 पुनः पुनरभिक्रोशन्नभिषाहीति भार्गवः ॥ १० ॥
 तमादित्यमित्रोच्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
 क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११ ॥
 ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै ।
 अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्हपिसत्तमम् ॥ १२ ॥
 अभ्यागच्छं तदा राममर्चिष्यन् द्विजसत्तमम् ।
 अभिवाद्य चैनं विधिवदव्रवं वास्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 योत्स्ये त्वया रणे राम सद्वेनाधिकेन वा ।
 गुह्या धर्मशीलेन जयमात्रास्व मे विभो ॥ १४ ॥
राम उवाच—
 एवमेतत्पुरुषेष्ट कर्तव्यं भूतिभिन्डता ।
 धर्मो ह्येव महाबाहो विशिष्टः सह युध्यताम् ॥ १५ ॥
 शपेयं त्वां न चेदेवमाण्डेया विशांपते ।
 युध्यस्व त्वं रणे यतो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६ ॥
 न तु ते जयमाप्तासे त्वां विजेतुमहं स्थितः ।
 गच्छ युध्यस्व धर्मण प्रीवोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७ ॥
 ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुय सत्वरः ।
 प्राश्नापयं रणे शङ्खं पुनर्हैमपरिष्कृतम् ॥ १८ ॥
 ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
 दिवसान्नुबहून् राजन् परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥
 स मे तस्मिन् रणे पूर्वं प्राहरन्कङ्कपत्रिभिः ।

पशुना शतैश्च नवभिः शरणां नतपर्वणाम् ॥ २० ॥
 चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशांपते ।
 प्रतिरुद्धास्तर्षवाहं समरे दंगितः स्थितः ॥ २१ ॥
 नमस्कृत्य च देवेश्यो ब्राह्मणेश्यो विशेषतः ।
 तमहं स्पर्शन् रणे प्रत्यभापं व्यवस्थितम् ॥ २२ ॥
 आचार्यना मानिना मे निर्मयादं ह्यपि त्वयि ।
 भूयश्च शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहं ॥ २३ ॥
 ये ते वेदाः शरीरस्थ्या ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
 तपश्च ते महत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४ ॥
 प्रहारे धनधर्मस्य यं त्वं राम समाश्रितः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमान् ॥ २५ ॥
 पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाहोर्वैद्यं मम ।
 एष ते कामुकं वीरं छिन्नाग्निं निशितेषुणा ॥ २६ ॥
 तस्याहं निशितं भङ्गं चिक्षेप भरतर्षभ ।
 तेनास्य धनुषः कोटिं छिन्वा भूमावपातयाम् ॥ २७ ॥
 तथैव च पृथक्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
 चिक्षेप कङ्कपत्राणां जामदग्न्यस्यं प्रति ॥ २८ ॥
 काये विपक्तास्तु तदा वायुना समुदीरिताः ।
 चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९ ॥
 शतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं रणे ।
 यमो रामस्तदा राजन् मेन्यातुमिवोन्मृजन् ॥ ३० ॥
 हेमन्तान्तेऽगोक्त इव रक्तस्तवकमण्डितः ।
 यमो रामस्तथा राजन् प्रकृष्ट इव किंशुकः ॥ ३१ ॥
 ततोऽन्यद्गुरुरादाय रामः क्रोधममन्वितः ।
 हेमपृहान्मुनिशितान् शरांस्तान् द्वि वर्य मः ॥ ३२ ॥
 ते सपासाद्य मां गेंद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
 अरुम्पयन्महापेगाः सपानञ्चविषापमाः ॥ ३३ ॥

[सर्ग ०] वेदमातरो गायत्री-सावित्री-सरस्वत्य
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सव्यतिक्रमो लंबितक्रमः ॥ ५ ॥
 [नील ०] न तु ते जयमाप्तासे इत्युक्तिर्भूतिभिन्डता
 त्वया प्रागेव मर्षभिरन्दनम् जयहैवोः कृतत्वादिति भावः
 तथैवमेतत्पुरुषेष्ट कर्तव्यं भूतिभिच्छित्तयेत्यनेन मुचिनम्
 ॥ १७ ॥ मे मया मानिना ॥ २३ ॥ चिक्षेपेति पारो-
 क्ष्यायै लिट्प्रयोगो हेतुया इत्यतस्त्वचनायैः ॥ २७ ॥
 इति श्रीमद्महाभारते उद्योगपर्वणि नैष्ठिकपर्वे भारतमहापर्वणि
 उन्मार्गान्यधिरुद्यतमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥
 [अर्जुन ०] साणपानेषु त्रिषु शरपातत्रयपरिमिते मां
 जगो ६०

वाहान् अश्वान् निगृह्य स्थापयित्वा ॥ १२ ॥ विमिश्रितेन
 श्रावणजात्या अधिकेन गुणेन युष्यतां पुमाम् ॥ १५ ॥ स
 गमः मे मत्सर्ग्यनिधिं ॥ २० ॥ (सं)वद् प्रतिज्ञापदम् ।
 संग्रहं संक्षेपम् ॥ २३ ॥ कोटिं गुणारोपणस्थानम् ॥ २७ ॥
 हेमन्तान्ते वमन्ते ॥ ३१ ॥
 [सर्व ०] विमिश्रितेन शौर्यात् । अधिकेन गुणत्वात् ॥ १५ ॥
 चत्वारो महाबाहाः सूतश्चैवानाम प्राहरन्नाटयन् ॥ २० ॥
 पद् व्यवसाये धर्मं विमिश्रे ॥ २३ ॥
 इति श्रीमद्भारतपार्वण्युद्योगसर्गसप्तमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

तमर्हं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाह्वये ।
 शतमंल्यैः शरैः क्रुद्धस्तत्रा राममवाकिरम् ॥ ३४ ॥
 स नैरन्मयर्कसंक्रान्तः शरैराशीविषोपैतः ।
 शिर्नरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवामवत् ॥ ३५ ॥
 ततोऽहं कृपयाऽऽविष्टो विष्टभ्यात्मानमात्मना ।
 विगिष्यमित्यत्रवं युद्धं क्षत्रधर्मं च भारत ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारते अश्वमेधपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८०

रामभीष्मयोरसैन्ययुद्धं युद्धम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

आत्मनस्तु ततः मृतो हयानां च विशांपते ।
 मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ १ ॥
 म्नातापटुत्तन्तुरैर्गन्धर्वोत्थैरविह्वलैः ।
 प्रभाते चोदिते मूर्धे ततो युद्धमवर्तत ॥ २ ॥
 दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्पन्दने स्थितम् ।
 अरुरोद्रधमल्यैर्य रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३ ॥
 ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
 धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसाऽनतरं रथात् ॥ ४ ॥
 अभिवाद्य तर्थाहं रथमास्य भारत ।
 युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुख्ये वीतर्षाः स्थितः ॥ ५ ॥
 ततोऽहं शरवर्षेण महता समाकिरम् ।
 स च मां शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरत् ॥ ६ ॥
 संतुद्रो जामदग्न्यस्तु पुनरेव सुतोजितान् ।
 संवर्षाम्भे शरान् योगन्दीप्राप्त्यानुस्मानि ॥ ७ ॥
 ततोऽहं निशितर्भर्तः शतशोऽप्य सहस्रतः ।
 अन्विष्टं माम्मांशमिदं नृगिसे पुनःपुनः ॥ ८ ॥
 नतन्मयाणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 मयि प्रयोजयामास नान्यदं प्रत्यपेक्षयम् ॥ ९ ॥
 नरैरेव महाशूरो चिरार्पित्तयिकां क्रियाम् ।
 ततो द्विरि महाशूरोः शत्रुरासीत्समन्ताः ॥ १० ॥
 ततोऽहमप्य पापय्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
 शय्याश्रेष्ठं च तद्रामो मुदाशरैरेण भारत ॥ ११ ॥

असकृचात्रवं राजन् शोऽभ्येगपरिभुतः ।
 अहो वत कृतं पापं मयेदं क्षत्रवर्षणा ॥ ३७ ॥
 गुरुद्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
 ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८ ॥
 अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।
 जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धसुपारमत् ॥ ३९ ॥

ततोऽहमस्त्रमाग्नेयमनुमन्य प्रयुक्तवान् ।
 वारुणेनैव तद्रामो वारयामास मे विशुः ॥ १२ ॥
 एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
 रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदिरिन्दमः ॥ १३ ॥
 ततो मां सव्यतो राजन् रामः कुर्वन् द्विजोत्तमः ।
 उरस्यविध्यत् संकुद्धो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यपीडं रथोत्तमे ।
 ततो मां कश्मलाविष्टं मृतस्तूर्णमुदावहत् ॥ १५ ॥
 ग्लायन्तं भरतश्रेष्ठ रामवाणप्रपीडितम् ।
 ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ॥ १६ ॥
 रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा विचुकुक्षुः ।
 अकृतव्रणमभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १७ ॥
 ततस्तु लब्धसंश्रोऽहं ज्ञात्वा मृतमथाव्रवम् ।
 याद्वि मृत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १८ ॥
 ततो मामरहन्मृतो हर्ष्यः परमशोभिर्तैः ।
 गृह्यद्विरिव क्रौरव्य मान्तप्रतिमर्षतो ॥ १९ ॥
 ततोऽहं राममासाद्य बाणवर्षेण क्रौरव ।
 अजाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं च जिमीपया ॥ २० ॥
 तानापतन एसासौ रामो बाणानजिद्यमान ।
 शार्परं ताच्छिनत्तूर्णमैरुतः त्रिभिराहवे ॥ २१ ॥
 ततस्ते मृदिताः सर्वे गण बाणाः सुरेगिताः ।
 रामार्णोद्विभा लिङ्गाः शतशोऽप्य सहस्रतः ॥ २२ ॥

[अश्वमेध] पूषा आदिपुत्रः ॥ ३९ ॥

[११] अत्र महाशूरो इत्यत्र शूरोऽभिप्रायः शरवर्षणं क्रियाम्
 अर्थात् शरवर्षणं क्रियाम् ॥ १० ॥

[अश्वमेध] अश्वमेध इति ॥ १ ॥ अश्वमेधपर्वणे

माने पराशरौध ॥ २ ॥ सुवेजितान् गृष्ट सीःभी-
 वृत्तान् ॥ ६ ॥

[११] अत्र महाशूरो इत्यत्र शूरोऽभिप्रायः शरवर्षणं क्रियाम्
 अर्थात् शरवर्षणं क्रियाम् ॥ १० ॥

ततः पुनः शरं दीप्तं सुभवं कान्तसंमितम् ।
 असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥२३॥
 तेन त्वभिहतो गाढं वाणवेगवशं गतः ।
 मुमोह समरे गमो भूमौ च निपपात ह ॥ २४ ॥
 ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भृत्यमाश्रिते ।
 जगद्भारत, संविशं यथार्कपतने भवेत् ॥ २५ ॥
 तत एनं समुद्दिग्नाः सर्वे एवाभिदुद्रुवुः ।
 तपोधनास्ते सहसा काश्या च कुस्मन्दन ॥ २६ ॥
 तत एनं परिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
 पाणिभिर्जलशीतैश्च जयागीर्भिश्च कौरव ॥ २७ ॥
 ततः स विवहलं वाक्यं राम उन्थाय चाब्रवीत् ।
 तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति वाणं संवाय कर्मुके ॥२८॥
 स मुक्तो न्यपतत्पूर्णे सव्ये पाशे महाहरे ।
 येनाहं मृगमुद्दिग्नां व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २९ ॥
 हत्वा ह्यांस्ततो रामः शीघ्रास्त्रेण महाहये ।
 अत्राकिरन्मां विसृज्यो वाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥३०॥

ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरप्रतिवारणम् ।
 अत्रामृजं महावाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ॥३१॥
 रामस्य मय चैवाशु व्योमादृत्य समन्ततः ।
 न स्प मूर्यः प्रनयति शरजालसमावृतः ॥ ३२ ॥
 मातरिश्वा ततन्तस्मिन्मेघच्छद् इवाभवन् ।
 ततो वायोः प्रक्रम्माच्च मूर्यस्य च गभस्तिभिः ॥३३॥
 अभिघातप्रभावाच्च पावकः सपजायत ।
 ते शराः स्वसमुत्प्लेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ॥ ३४ ॥
 भूमौ सर्वे तदा राजन् भस्मभूताः प्रपेटिरे ।
 तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्घुदानि च ॥ ३५ ॥
 अयुतान्यय खर्वाणि निखर्वाणि च कौग्व ।
 रामः शरणां संक्रुद्धो मयि तूर्णं न्यपातयन् ॥३६॥
 ततोऽहं तानपि रणे शरीराशीविपोमैः ।
 संछिद्य भूमौ वृपते पातयेयं नगानिव ॥ ३७ ॥
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
 सन्त्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्म च मे गुरुः ॥३८॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८१

अथ गविभिर्बोवयोर्दण्डं युद्धम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
 अन्येद्युस्तुमुल्लं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १ ॥
 ततो दिव्यास्त्रविन्दुरो दिव्यान्यस्त्राप्यनेकशः ।
 अयोजयत्स धर्मात्सा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २ ॥
 नान्यदहं तन्प्रतीघातैरस्त्रैरश्राणि भारत ।
 व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्यमत्वा मुदुस्तयजान् ॥३॥
 अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वेव च भारत ।
 अक्रुध्यत महातेजास्त्रयक्रमाणः स संयुगे ॥ ४ ॥
 ततः शक्तिं प्राहिणोद्गोररूपा-
 मस्त्रे रुद्धे जामदग्न्यो महात्मा ।

कान्तोत्सृष्टां प्रज्वलितामिषोल्कां
 संदीप्ताघां तेजसा व्याप्य लोरुम् ॥ ५ ॥
 ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानां
 समायान्तीमन्तकान्तार्कदीप्ताम् ।
 छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
 ततो वक्रो पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६ ॥
 तस्यां छिन्नायां क्रोशदीप्तोऽयं रामः
 शक्तीयोराराः प्राहिणोद्गाडगान्याः ।
 तासां रूपं भारत नोव शक्यं
 तेजस्विताह्लासवाचैव चक्षुम् ॥ ७ ॥

[अर्जु०] अपवृत्तैः लुटितैः ॥ २ ॥ मुनेजिज्ञान्
 सुतीक्ष्णान् ॥ ७ ॥ सन्वतः ऋणं पराजयलिङ्गम् ॥११॥
 सन्वपीदं ससुपाविदाम् । क्रमलो मोहः ॥ १५ ॥

[अर्जु०] लोमानि वहन्तीति लोमवाहिनः ते अथवा
 लोमवन् अक्षिपद्मवन् वहन्तीति शीघ्रचाण्डालत्वमुक्तम् ॥३०॥

ते शराः अन्तरा मन्ये वेष्टिताः परस्पररोपस्थिताः ॥ ३१ ॥
 इति श्रीम० मन्व० सुनो० अण्णतीरविरचननमोऽध्याय ॥१८०॥
 [सर्व०] लोमवाहिभिः लोमान्यपि बहुभिः हरभिः ३०
 इति श्रीम० उवो० सर्व० मर्षत्यविरचननमोऽध्याय ॥ १८० ॥
 [नील०] समागतयेति ॥ १ ॥

किं त्वेवाहं विडलः संमदृश्य
दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
नानारुपास्तेजसोऽग्नेण दीप्ता
यथाऽऽदित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८ ॥
ततो जालं वाणमयं विवृत्तं
संदृश्य भित्वा शरजालेन राजन् ।
द्वादशेषून् प्राहिण्वं रणेऽहं
ततः शक्तीरप्यथमं घोररूपाः ॥ ९ ॥
ततो राजन् जामदग्न्यो महात्मा
शक्तीर्वीरा व्याक्षिपदेमदण्डाः ।
विचित्रिताः काश्चनपट्टनद्धा
यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १० ॥
ताश्चाप्युग्राश्रमैणा चारयित्वां
खड्गैर्नाजौ पातयित्वा नरेन्द्र ।
वाणैर्विच्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये
दिव्यान्श्वानभ्यवर्षं समूतान् ॥ ११ ॥
निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा
दृष्ट्वा शक्तीर्हैमचित्रा निकृताः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

हचशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८२

रामेण सारथिं हत्वा रथापतितम्य मूर्च्छां प्राणस्य भीष्मस्य वक्ष्मिन्तरिक्ष एव धारणं सान्त्वनं च । हयानिदृहन्तीं मां
मित्तवर्षं स्वयं हयानिदृष्टुं बुध्यता भीष्मेण भातये भूमौ पातिते उद्वानदग्धनम् । पुनरुत्थाय भीष्मं प्रहृतं प्रहृत्तस्य भार्गवस्य क्षयि
निवारणम् । तत्रयोविनिदिनपर्वन्ते तयोर्षदम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

ततः प्रभाते राजेन्द्र मूर्धं विमलतां गते ॥
भार्गवस्य प्रया सार्धं पुनर्पुद्गभवर्तते ॥ १ ॥
ततोऽभ्रान्ते रथे तिष्ठन् रामः प्रहरतां वरः ।
वरर्षं शरजालानि मयि मेघ इवाचले ॥ २ ॥
ततः मृतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
अपयातो रथोपस्थान्मनो मम विपाटयन् ॥ ३ ॥
ततः मृतो ममाहर्षे कम्पलं प्राविशन्मरुत् ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपान मुमोह च ॥ ४ ॥

[नील०] निकृता. छिन्नाः दैह्येशममाथी वार्तावी-
र्यस्य दृष्टा ॥ १२ ॥ शरवृत्तः वाणैर्दिश्रतः ॥ १४ ॥
अत्र मदीयं अन्नाचलम् ॥ १६ ॥

इति भीष्म-प्रहायानं उद्योपर्वणि त्रैलोक्यं भारतप्रारंभे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

प्रादुश्चक्रे दिव्यमहं महात्मा
क्रोधाविष्टो दैह्येशममाथी ॥ १२ ॥
ततः श्रेण्यः शूलमानामिवोग्राः
समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।
समाचिनोचापि भृशं शरीरं
द्वयान्मृतं सरथं चैव मयम् ॥ १३ ॥
रथः शरैर्मज्जितचित्तः सर्वतोऽभू
त्था बाहाः सारथिश्चैव राजन् ।
युगं रथेषां च तथैव चक्रे
तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भयः ॥ १४ ॥
ततस्तस्मिन्वाणवर्षं व्यतीते
शरौचेण प्रत्यवर्षं गुरुं तपु ।
स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशिः
देहादसक्तं मुमुचे भूस्तिरक्तम् ॥ १५ ॥
यथा रामो वाणजङ्गोभित्त-
स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
ततो युद्धं व्यरमचापराह्णे
भानावस्तं प्रतियाते महीध्रम् ॥ १६ ॥

ततः मृतोऽजहात्वाणान् रामवाणमपीडितः ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशक्तदा ॥ ५ ॥
ततः मृते हते तस्मिन् क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रपत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितम् ॥ ६ ॥
ततः मृतव्यसनिनं विप्रुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्भुजः ॥ ७ ॥
स मे भुजान्तरे राजन्निपत्य रुधिराशानः ।
मयं सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८ ॥

[अर्जु०] दैह्यः कार्वावीर्यः ॥ १२ ॥ रक्त वर्णतः १५
इति श्रीमन्महाभारतवाणवाणमहंनिभृतायावाणयोगपर्वणि
एकदशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

[नील०] नत इति ॥ १ ॥ अध्रान्ते मेघमण्डलस-
मीये ॥ २ ॥

अश्वीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८३

वसुभि स्वप्ने 'त्वं रामं विजेष्यमि न त्वां रामो जेता प्रस्वापनात् च त्वाङ्घ्रिपत्यास्यति यद्रामो न वेद' इति भीष्मं प्रति वचनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

ततोऽहं निमि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
 ब्राह्मणानां पितृणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १ ॥
 नक्तंचराणां भूतानां राजन्यानां विशांपते ।
 शयनं प्राप्य रक्षिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २ ॥
 जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारणम् ।
 अहानि च बहुन्यग्र वर्तते सुमहात्पयम् ॥ ३ ॥
 न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
 विजेतुं समरं विमं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४ ॥
 यदि शत्रयो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 देवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५ ॥
 ततो निमि च राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविश्रतः ।
 दक्षिणेनेह पार्श्वेन प्रभातसमये तदा ॥ ६ ॥
 ततोऽहं विप्रमुग्धैस्तेयैरस्मि पतितो रथात् ।
 उत्थापितो धृतश्रैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥७॥
 न एव मां महाराज स्वप्ने दर्शनमेत्य वै ।
 परिवापांश्चुम्ब्यास्यं तन्निशोय कुरुद्वह ॥ ८ ॥
 उचिष्ट मा भगांहेय न भयं तेऽस्ति किंचन ।
 रसामहे त्वां कौरव्य स्वशरीरं हि नो भवान् ॥९॥
 न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन ।

त्वमेव समरं रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १० ॥
 इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
 चिदितं हि तदाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११ ॥
 प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
 नहीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्कचित् ॥१२॥
 तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
 उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ॥ १३ ॥
 येन सर्वान्महावीर्यान् प्रशासिष्यसि कौरव ।
 न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥१४॥
 एनसा न तु संयोगं प्राप्स्यसे जातु मानद ।
 स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणवलपीडितः ॥१५॥
 ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
 अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संवोधनेन वै ॥ १६ ॥
 एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
 प्रसुप्तं वा मृतं वेति तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १७ ॥
 न न रामेण मर्तेव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
 ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १८ ॥
 इत्युपत्वाऽन्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
 अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भासुरमूर्तयः ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अश्वीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

चतुस्त्रीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८४

ततः शंभुदत्ताचार्योऽपि सुमुग्धे एदे प्रप्राप्यप्रयोगान्तेनसा प्योमि प्रयगिते लोके च शाश्वतेषु प्रत्यापन मोक्षुषामय भैरवस्य तत्रप्रतिभासम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

ततो रामो व्यनीतायां प्रनिपुष्टोऽग्निम भारत ।
 ततः संगिन्य वै म्यप्रमरापं हर्षमुत्तमम् ॥ १ ॥

[१८४०] चतुस्त्रीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८४
 ततः शंभुदत्ताचार्योऽपि सुमुग्धे एदे प्रप्राप्यप्रयोगान्तेनसा प्योमि प्रयगिते लोके च शाश्वतेषु प्रत्यापन मोक्षुषामय भैरवस्य तत्रप्रतिभासम् ॥ १ ॥
 [१८४०] ततो रामो व्यनीतायां प्रनिपुष्टोऽग्निम भारत ।
 ततः संगिन्य वै म्यप्रमरापं हर्षमुत्तमम् ॥ १ ॥

ततः समभवसुद्धं मम तस्य च भारत ।
 तुमुळे सर्वभूतानां व्योमहर्षणमद्भुतम् ॥ २ ॥

प्रत्यभिज्ञा परिचायत्वं प्राप्स्यते पूर्वमिन्द्रवसुभावे ॥ ११ ॥
 इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि अश्वीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥
 [१८४०] ततः शंभुदत्ताचार्योऽपि सुमुग्धे एदे प्रप्राप्यप्रयोगान्तेनसा प्योमि प्रयगिते लोके च शाश्वतेषु प्रत्यापन मोक्षुषामय भैरवस्य तत्रप्रतिभासम् ॥ १ ॥
 [१८४०] ततो रामो व्यनीतायां प्रनिपुष्टोऽग्निम भारत ।
 ततः संगिन्य वै म्यप्रमरापं हर्षमुत्तमम् ॥ १ ॥

ततो वाणमयं वर्षं वर्षं मयि भार्गवः ।
 न्यवारयमहं तच्च शरजालेन भारत ॥ ३ ॥
 ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ।
 हस्तनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४ ॥
 इन्द्राशानिसमस्पर्शां यमदण्डसमप्रभाम् ।
 ज्वलन्तीमभिवत्संख्ये लोलिहानां समन्ततः ॥ ५ ॥
 ततो भरतशार्दूल धिष्यमाकाशार्णं यथा ।
 सा मामभ्यवचीर्त्तूर्णं जनुदेशे कुस्त्रह ॥ ६ ॥
 अथास्त्रमस्त्रवद्घोरं गिरिगारिकघातुवत् ।
 रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजैक्षण ॥ ७ ॥
 ततोऽहं जापदग्न्याय भृञ्जं क्रोधसमन्वितः ।
 चिक्षेप मृत्युसंकाशं वाणं सर्पविपोपमम् ॥ ८ ॥
 स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
 अशोभत महाराज सभृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९ ॥
 स संरन्ध्रः समाहृत्य शरं कालान्तकोपमम् ।
 संदधे बलत्रकृष्य घोरं शत्रुनिवर्हणम् ॥ १० ॥
 स वक्षसि पपातोयः शरो व्याल इव भ्रसन् ।
 महीं राजस्ततश्चाहमगमं रुधिराचिलः ॥ ११ ॥
 संप्राप्य तु पुनः संदां जापदग्न्याय धीमते ।
 प्राहिष्यं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२ ॥
 सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८५

भीमोऽपि नारदादीनां वचनान्प्रस्वापनात्मस्य प्रतिसंहारः । ततो जमदग्न्यादीनां प्रयत्नाद्यमेण शत्रुन्यासः ॥ १ ॥ यत्नां वचनाच्च भीमोऽपि राममुपचृत्याभिवादनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
 प्रस्वापं भीष्म मा स्नाक्षीरिति कौरवचनन्दन ॥ १ ॥

[नील०] विष्वयं नक्षत्रम् । विष्वयं स्थानान्निसञ्चम् ॥
 शक्ताशुक्षे चेति मेदिनी । जनुदेशे कण्ठकृष्यपोरन्तराले
 ॥ ६ ॥ अश्वं शोणितं पाठान्तरेऽनुगुण्ये तदेव ॥ ७ ॥
 कृष्य आकृत्य ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलन्यश्रीये भारतभावाङ्गि
 चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

[अर्द्ध०] हास्त्रनेन पूर्वदिनभयेन ॥ ४ ॥ विष्वयं
 नक्षत्रम् । असंदेशे स्कन्धदेजे ॥ ६ ॥ क्षतजोक्षितः
 शोणितसितकः ॥ ११ ॥ युगान्तं प्रलयम् ॥ १६ ॥
 इति भीष्म० मर्द्ध० छयी० चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

उपो- ६३

विबुद्धश्चाभवद्वाजन् वेपथुर्धनमाविशत् ॥ १३ ॥
 तत एनं परिष्वज्य सखा विभो महातपाः ।
 अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वत्समदनेकथा ॥ १४ ॥
 समाश्वस्तस्ततो रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
 प्रादुश्चेक तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रत ॥ १५ ॥
 ततस्तत्प्रतियातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
 मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दृश्यत् ॥ १६ ॥
 तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरामीदन्तरा वै समागमः ।
 असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७ ॥
 ततो व्योम्नि प्रादुरभूतेन एव हि केवलम् ।
 भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुर्गतिं विशांपते ॥ १८ ॥
 ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
 संतार्प परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९ ॥
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 संतप्तानि च भूतानि विपार्दं जग्मुरुत्तमम् ॥ २० ॥
 प्रज्ज्वाल नभो राजन् धूमायन्ते दिशो दश ।
 न स्थांतुमन्तरिक्षे च शेकुकाकाशगस्तदा ॥ २१ ॥
 ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसं ।
 इद्रमन्तरमित्येवं मोक्षुकाभोजस्मि भारत ॥ २२ ॥
 प्रस्वापमस्त्रं त्वरितो वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
 विचित्रं च तदस्त्रं मे मनसि भृत्यभाचक्षा ॥ २३ ॥

अपुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुचनन्दने ।

प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

[स्वयं०] आकाशगतं विष्वयं गृहं विमानं यथाभवति
 तथा तादात् ज्वलन्तीमित्यन्यथः ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाभारतउद्योगपर्वणि सवज्ज्ज्वालनकृत-
 चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

[लक्ष्म०] विष्वयमाकाशगतं यथैत्यत्र विष्वयं देवतावा-
 सभूतं विमानम् ॥ ६ ॥ क्षतस्य क्षतजोक्षणमित्यत्र क्षत-
 जर्षं रक्तस्य उक्षयं यस्मिन्सदासीदिति संरन्ध्रः ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतापहृत्यष्टाष्टनारे
 चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

[नील०] तन इति । दिवि देवानामिति शेषः ॥ ११ ॥

एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
 ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्थापं मा प्रयोजय ॥ ३ ॥
 रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
 तस्यावमानं कौरव्य मा स्म कार्ष्णीः कथंचन ॥ ४ ॥
 ततोऽपश्यं दिविष्ठान् तानद्यौ ब्रह्मवादिनः ।
 ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनैरिदिमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 यथाऽऽह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
 एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६ ॥
 ततश्च प्रतिसंहृत्य तदहं स्वापनं महत् ।
 ब्रह्माहं दीपयांचक्रे तस्मिन्पुषि यथाविधि ॥ ७ ॥
 तनो रामो हृषितो राजसिंह
 दृष्ट्वा तदहं विनिवर्तितं वै ।
 जितोऽस्मि भीष्मेति सुमन्द्युद्धि-
 रित्येव वानयं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८ ॥
 ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः
 पितुस्तथा पितरं चास्य मान्यम् ।
 ते तत्र चैनं परिवार्य तस्यु-
 र्च्युथैनं सान्त्वयन् तदानीम् ॥ ९ ॥

पितर ऊचुः—

मा स्मैवं साहसं तात पुनः कार्ष्णीः कथंचन ।
 भीष्मेण संयुगे गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १० ॥
 क्षत्रियस्य तु धर्षोऽयं यद्युद्धं भृशुनन्दन ।
 स्वाध्यायो व्रतचर्याञ्च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११ ॥
 इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदम्माभिः प्रागुदाहतम् ।
 ग्यस्यारणमन्युमं तयाकार्यं कृते त्वया ॥ १२ ॥
 वन्म पर्यामपेतायद्भीष्मेण सह संयुगे ।
 विपर्यन्ते यदाप्राप्तो व्यपयाहि रणादिहः ॥ १३ ॥
 पर्यामपेतायद्भृष्टं ते तत्र कर्मुत्सारणम् ।
 विगर्जयन्तुर्धर्मं तपस्व्यस्य भार्गव ॥ १४ ॥
 एष भीष्माः शान्तनवो देवः सर्वनिरागिनः ।

[मत् ०] परं कृतशान्तम् ॥ ७ ॥ हे भीष्म सुम-
 न्दुद्धिहं जितोऽस्मीति संबन्धः ॥ ८ ॥ देवनिशान्ति
 र्देवदेवः कुरुः निरर्हतेति ॥ १५ ॥

[अर्ह ०] निमित्ते कस्मिंश्चिदपि मृत्युवधादिनिमित्ते
 एतन्निमित्तं यदीहम् ॥ १२ ॥

[वर्य ०] यमनिश्चयमाहोष्य कृतम् ॥ १३ ॥

इति भीष्माः सर्वनिरागिनोऽपि ॥ १४ ॥ १८६ ॥

निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रसादितः ॥ १५ ॥
 रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनःपुनः ।
 न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरुद्रह ॥ १६ ॥
 मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ।
 वयं तु गुरवस्तुभ्यं तस्मात्त्वां वारयामहे ॥ १७ ॥
 मीष्मो वक्ष्णामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ।
 गाङ्गेयः शान्तनोः पुत्रो वसुरेप महायशाः ॥ १८ ॥
 कथं शक्यस्त्वया जेतुं निवर्तस्वहे भार्गव ।
 अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरन्दरसुतो वली ॥ १९ ॥
 नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ।
 सच्यसाचीति विख्यातस्त्रिपु लोकेषु वीर्यवान् ।
 भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २० ॥
 भीष्म उवाच—

एवमुक्तः स पितृभिः पितृन् रामोऽब्रवीदिदम् ।
 नाहं युधि निवर्तयामिति मे व्रतमाहितम् ॥ २१ ॥
 न निवर्तितपूर्वश्च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
 निवर्त्यतामापणेयः कामं युद्धात्पितामहाः ॥ २२ ॥
 न त्वहं विनिवर्तिये युद्धादस्मात्कथंचन ।
 ततस्ते घ्नन्तो राजनृचीकममुखास्तदा ॥ २३ ॥
 नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ।
 निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमम् ॥ २४ ॥
 इत्थञ्चोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ।
 मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कदाचन ॥ २५ ॥
 विमुखो विनिवर्तयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
 नाहं लोभात्त कार्ष्ण्यात्त भयान्नार्थकारणात् ॥ २६ ॥
 त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ।
 ततस्ते घ्नन्तः सर्वे नारदप्रमुखा वृष ॥ २७ ॥
 भार्गीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ।
 तथैरात्तजरो धन्वी तथैव दृढनिधयः ॥
 स्थिरोऽमहाहवे योद्धुं ततस्ते राममघ्नन् ॥ २८ ॥

[लक्ष ०] कथं त्वया त्वया जेतुं रामः क्षत्रियो
 निरतं वै इति देशीणां पचनात् शिष्येण त्वया शूरो
 भार्गो द्रोहकण्ठान् स्वमपि पौत्रेण मरिच्यमिषि साप-
 शन्तस्य भीष्मस्यदिहं रामस्य ऐश्वर्येदिहं दर्शनं च अमु-
 क्तनमोदाहृतं मागादिबिषयैरित्युक्तं यथायथा भक्ति ह्येवम्
 ॥ १९ ॥ पूर्वदेवः सनातन इत्यत्र पूर्वदेवः देवानां पूर्वः ॥ २० ॥
 इति भीष्माध्यायान्ते कथोक्तं इति साहित्यजोषिपुत्रक्याहकारे
 पद्यार्थात्पितृव्यपेक्षया ॥ २६ ॥

समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ।
 नावनीतं हि हृदयं विमाणां शाम्य भार्गव ॥२९॥
 राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम ।
 अवध्यो वै त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ३०
 एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिक्रुध्य रणान्जिरम् ।
 न्यासयांचक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३१ ॥
 ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
 अद्राक्षं दीप्यमानान् नै ग्रहानष्टाविबोदितान् ॥३२॥
 ते मां सप्रणयं वान्यमब्रुवन्समरे स्थितम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८६

रामे महेन्द्रं स्वनगरं च भीष्मे गतेऽप्यया वत्सभूमिं गत्वा भीष्मनिगांसया दारुणतपधरणम् ॥ १ ॥ तत्र च तीर्थलोमादित-
 स्ततो पावन्ती पतिता गङ्गाशाराहुम्नीषां सखि कन्या च वभूव ॥ १ ॥

राम उवाच—

प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भाविनि ।
 यथाशक्ति मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परम् ॥१॥
 न चैवमपि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रधृतां वरम् ।
 विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २ ॥
 एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
 यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३ ॥
 भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।
 निर्जितो ह्यसि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥४॥
 एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
 तूष्णीमासीत्ततः कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥५॥
 भगवन्नेवमेवैतद्यथाऽऽह भगवांस्तथा ।
 अज्ञेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ६ ॥
 यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
 अनिर्वायं रणे क्षीरमस्त्राणि विविशानि च ॥ ७ ॥
 न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।
 न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८ ॥

[नील०] शान्यं ज्ञान्तो भव ॥ २९ ॥ न्यासयांच-
 क्रिरे त्याजितवन्तः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमैत्रेय उद्योगो भा० पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

[अर्जु०] नावनीतं नवनीतघटितं कोमलं न ती-
 क्ष्णमित्यर्थः ॥ २९ ॥ न्यासयांचक्रिरे त्याजितवन्तः ॥ ३१ ॥

सप्रणयं सखेहम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीम० मञ्जु० उद्योगो पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

प्रेहि रामं महाबाहो गुरुं लोकाहितं कुरु ॥ ३३ ॥
 दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्राक्ष्येन तेन वै ।
 लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३४ ॥
 ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ।
 रामश्चाभ्युत्सयन् प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥३५॥
 त्वत्समो नास्ति लोकैस्मिन्शत्रियः पृथिवीचरः ।
 गम्यतां भीष्म युद्धेस्मिस्तोपितोऽहं भृशं त्वया ३६
 मम चैव समसं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
 उक्तवान् दीनया वाचा मध्ये तेषां पद्मत्पनाम् ३७

गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
 समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगुद्वज ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोपय्याकुल्यलोचना ।
 तापस्ये धृतसंकल्पा सा मे चिन्तयती वधम् ॥१०॥
 ततो महेन्द्रं सहितं मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
 यथागतं तथा सोऽजाम्बामुपापन्न्य भारत ॥११॥
 ततो रयं समाख्य स्तुयमानो द्विजातिभिः ।
 प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ १२ ॥
 यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ।
 पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान् कन्यादृष्टान्त्वकर्मणि ॥ ३ ॥
 दिवसे दिवसे ह्यस्या गतिजल्पितचेष्टितम् ।
 प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते सदा १४
 यदैव हि वनं प्रायात्सा कन्या तपसे धृता ।
 तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १५ ॥
 न हि मां क्षत्रियः कथिर्क्षीर्येण व्यजयद्युधि ।
 ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संगितव्रतात् ॥ १६ ॥

[नील०] प्रत्यक्षमिति ॥ १ ॥ अस्याः काशिराज-
 कन्यायाः ॥ १४ ॥

[अर्जु०] कन्यादृष्टान्त्वकर्मणि दृष्टान्तो वाचां
 तस्मिन् कर्मणि विपर्ययित्वे प्राज्ञान् पण्डितान् कि-
 मियं करिष्य तीक्ष्णं ज्ञानं प्रत्याहर्तुं निवेदयितुं
 आदिशम् ॥ १३ ॥

अपि चैतन्यया राजन्धारदेऽपि निवेदितम् ।
 व्यासे चैव तथा कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १७ ॥
 न विपादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
 देवं पुरुषकारणं को निर्वर्तितुमुत्सहेदु ॥ १८ ॥
 सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
 यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १९ ॥
 निराहारा कृशा रुद्रा जटिला मलयङ्किनी ।
 पण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभृता तपोधना ॥ २० ॥
 यमुनाजम्बुमाश्रित्य संवत्सरमयापरम् ।
 उद्वासं निराहारा पारयामास भाविनी ॥ २१ ॥
 शीर्षणैर्न चैकेन पारयामास सा परम् ।
 संवत्सरं तीव्रक्रोधा पादाद्बुध्यामधिष्ठिता ॥ २२ ॥
 एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
 निवर्त्यमानाऽपि च सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २३ ॥
 ततोऽग्रमद्भूतभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
 आश्रमं पुण्यशैलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २४ ॥
 तत्र पुण्येषु तीर्थेषु साऽऽस्तुतांगी दिवान्तितां ।
 व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणां ॥ २५ ॥
 नन्दाश्रमे महाराज तथोल्लूकाश्रमे शुभे ।
 च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २६ ॥
 मयागे देवयजनं देवारण्येषु चैव ह ।
 भोगन्यां महाराज कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २७ ॥
 माण्डव्यस्याश्रमे राजन् दिलीपन्याश्रमे तथा ।
 रामहृदे च कौरव्य पैलवर्गस्य चाश्रमे ॥ २८ ॥
 पतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।
 आश्रानपत गात्राणि व्रतमास्थाय दुष्करम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पट्टशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

[मीढ०] वार्षिकी वर्षाण्येव यद्दतीति वार्षिकी ॥ ३६ ॥
 पतिता गता परिधावन्ती पर्यटन्ती ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि पट्टशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
 [अर्जु०] उद्वासं जटङ्गिनि । पारयामास समा-
 पितकथी भाविनी संवत्सरमात्रमात्रा, भाविनीति पाठे
 भीष्म प्रति तापोषा । माम बोधे धातो, ॥ २१ ॥ आश्रु-
 टाद्री कान्ता ॥ २५ ॥ वार्षिकी वर्षाण्येव भवा आपा-
 टोभादिना हृदा वार्षिकी काशय दुःखमा वार्षिकी ।
 अर्जुनस्यैवा अद्भुता आश्रममित्री ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि पट्टशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

तामब्रवीच्च कौरव्य मम माता जले स्थिता ।
 किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेव वदस्व मे ॥ ३० ॥
 सैनमाथाब्रवीद्राजन् कृताञ्जलिरनिन्दिता ।
 भीष्मेण समरे रामो निर्जितश्चारुलोचने ॥ ३१ ॥
 कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषु महीपतिः ।
 साऽहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्ये सुदारुणम् ॥ ३२ ॥
 विचरामि महीं देवि यथा हन्यामहं वृषम् ।
 एतद्गतफलं देवि परमस्मिन्पथा हि मे ॥ ३३ ॥
 ततोऽब्रवीत्सामरगा जिह्वं चरसि भाविनि ।
 नैप कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाऽब्रलो ॥ ३४ ॥
 यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै त्रतम् ।
 व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ३५
 नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ।
 दुस्तीर्या न तु विज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ३६
 भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ।
 एवमुक्त्वा ततो राजन् काशिकन्यां न्यवर्तत ॥ ३७ ॥
 माता मम महाभागा स्पयमानेव भाविनी ।
 कदाचिदष्टमे मासि कदाचिदशमे तथा ।
 न प्राशीतोदकमपि पुनः सा वरवर्षिणी ॥ ३८ ॥
 सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभाचतस्ततः ।
 पतिता परिधावन्ती पुनः काशिकपतेः सुता ॥ ३९ ॥
 सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्वेति भारत ।
 वार्षिकी ग्राहवहुला दुस्तीर्या कुटिला तथा ॥ ४० ॥
 सा कन्या तपसा तेन देहाधेन व्यजायत ।
 नदी च राजन् वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ४१ ॥

[स्वयं०] [प्रजातः प्रट्टष्टजन्मा भीष्मोत्पत्तिदशयितरणं
 वीर्यम् ॥] अष्टमे मासे अष्टममासपर्यन्तम् ॥ ३८ ॥
 वत्सभूमिं देशभेदं परिधावन्ती पतिता गृता ॥ ३९ ॥
 कन्या जन्मानन्वेषण ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पट्टशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
 [उत्तरा०] मगोऽग्रमद्भूमिं भूमिमिरयत्र वत्सो नाम क-
 शिकपिः नाम भूमिषु ॥ २४ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पट्टशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८७

कन्यापतिंण तत्र पुनस्तपसि प्रव्रतयाम्बरा दग्निन्वन्पादीश्वरान् 'भवान्तरं भीष्म इति'प्रति कन्या भूत्वा पत्रात्पुत्राय भविष्यति' इति वर लक्ष्म्याप्रियंरागम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥१॥
तामुवाच ततः कन्या तपोद्वद्भानृषीस्तदा ।
निराकृताऽस्मि भीष्मेण भ्रंगिता पतिर्भतः ॥२॥
वयस्यं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोयनाः ।
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥३॥
यत्कृते दुःखवसतिमिमा प्राप्ताऽस्मि शाश्वतीम् ।
पतिलोकाद्दिहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४ ॥
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निर्वातिये तपोयनाः ।
एष मे हृदि संश्लोपो यदिदं क्रियतं मया ॥ ५ ॥
स्त्रीभागे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थं कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिन्नीषामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥६॥
तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरमापतिः ।
मये तेषा महर्षीणां स्वेन रूपेण तापसीम् ॥ ७ ॥
छन्द्यमाना वरेणाथ सा वरे मत्पराजयम् ।
हनिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥८॥
ततः सा पुनरेवाथ कन्या लभुवाच ह ।
उपपयेत्कथं देव स्त्रिया युधि जयो मम ॥ ९ ॥
स्त्रीभागेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ।

प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ॥ १० ॥
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शान्तनवं युधि ॥११॥
तामुवाच महादेवः कन्यां मिच्छ वृषध्वजः ।
न मे वाग्लृतं प्राह सत्यं भद्रे भविष्यति ॥ १० ॥
हनिष्यसि रणे भीष्मं पुरुपत्वं च लप्स्यसे ।
स्परिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सर्ता ॥१३॥
द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
शीघ्रात्सिद्धिप्रयोषी च भविष्यसि सुसंमतः ॥१४॥
ययोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान्यन्वात्कस्माच्चिन्कालपर्ययात् ॥१५॥
एवमुक्त्वा महादेवः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विद्याणां तत्रैवान्तरणीयत ॥ १६ ॥
ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणापनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्षिणी ॥ १७ ॥
चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुतागनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोपदीप्तेन चेतसा ॥ १८ ॥
उक्त्वा भीष्मवरायेति प्रविशेऽ हुताशनम् ।
येष्टेऽ काशिसुता राजन् यमुनामभितो नदीम् १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८७ ॥

अष्टशतीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८८

भीष्महृद्वेभ्यस्तथा तपश्चरतो द्रुपदस्य खीपुमान्भितेति शंकराद्वरत्तम । जनायाथ कन्याया द्रुपदेन पुत्रत्वेन ख्यापनम् ॥१॥

दुर्योधन उवाच—

स्यं शिरण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा पुरा तदा ।
पुरपोऽभूत्पुत्रि श्रेष्ठ तन्मे दृष्टि पितामह ॥ १ ॥

[नील०] तत इति ॥ १ ॥ शान्त औषं र्मरहिवम् ॥ १० ॥ यमुनामभित यमुनाद्वीपे इत्यर्थ ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतपार्षदीये सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८७ ॥

[अञ्जु०] दर्शयामास आत्मानमिति शेष ॥ ७ ॥

लुभ्यमाना लोभ्यमाना ॥ ८ ॥ प्रदाय निधाय ॥ ८ ॥ इति श्रीम० महर्षेण० उद्यो० सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८७ ॥

भीष्म उवाच—

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता द्यासीद्रुपुत्रा च विद्यापते ॥ २ ॥

[सर्य०] तपसे धृतनिश्चये पूर्वजातिस्मरणम् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मवेनाराजपण्डितन्याय्याया सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८७ ॥

[लक्ष्म०] नास्मि वार्येति वै पुनरित्यत्र वार्यां निजारित्पु योग्या नास्मि ॥ ६ ॥

इति श्रीम० भा० उ० ३० गा० हृ० ८० सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८७ ॥

[नील०] कथं शिरण्डीति ॥ १ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
 अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥ ३ ॥
 अस्मद्द्वयार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
 ऋते कन्यां महादेव पुत्रो मे स्यादिति द्रुवन् ॥४॥
 भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
 इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५ ॥
 निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
 स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६ ॥
 कृतो यत्नो महादेवस्तपसाऽऽराधितो मया ।
 कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शम्भुना ७
 पुनःपुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यत्रवीच्छिवः ।
 न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हि तच्चया ॥ ८ ॥
 ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
 पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं प्रविवेश ह ॥ ९ ॥
 लेभे गर्भं यथाकालं विधित्ष्टेन कर्मणा ।
 पार्षतस्य महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥१०॥
 ततो दधार सा देवी गर्भं राजीवलोचना ।
 तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुह्मन्दनम् ॥११॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

जननवत्यधिकशततमोऽध्यायः १८९

दशाणां धिपतेः कन्यया सह द्रुपदेन स्वपुत्र्याः परिणयनम् ॥ १ ॥ तंच त्रिप्रलम्भं जानता इपितेन दशाणां धिपतिना द्रुपदाय
 वृद्धार्थं दूतप्रेषणम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

चकार यत्नं द्रुपदः सुतायाः सर्वकर्मसु ।
 ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परंतप ॥ १ ॥
 इष्वह्नैचैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूवह ।
 तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ॥ २ ॥
 चोदयामास भार्यायं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ।

[नील०] स्त्रीपुमान् पूर्वं स्त्रीसैव पश्चात्पुमान् पूर्व-
 कालैकसर्वैति समासः ॥ ५ ॥ द्रुपदं प्रविवेश ह तेन सह
 मिथुनीभावं जगाम ॥ ९ ॥ विधित्ष्टेन शास्त्रदष्टेन
 कर्मणा गर्भधानाराधेन पार्षतस्य गर्भं दधार इति उत्तरेण
 संबन्धः ॥ १० ॥ अभिप्रायकृत्यान् वासनानिर्मितान्
 दोहदानित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्राजायत प्रमृतवती ॥ १४ ॥
 इति श्रीम० उ० पा० ४० ० भा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८८॥

[अर्जु०] दिष्टं प्राप्तमधीयं कर्म ॥ ८ ॥ चारंण
 नियुक्तपुत्रेण ॥ २० ॥
 इति श्रीम० म० वृ० ४० ० भा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८८॥

पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ।
 सर्वानभिप्रायकृत्यान्भार्याऽलभत कौरव ॥ १२ ॥
 अपुत्रस्य सतो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।
 यथाकालं तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ॥१३॥
 कन्यां प्रवररूपां तु प्राजायत नराधिप ।
 अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य मनस्विनी ॥१४॥
 ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो ह्येष ममेति वै ।
 ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ॥१५॥
 पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ।
 रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ॥ १६ ॥
 चकार सर्वयत्नेन द्रुवाणा पुत्र इत्युत् ।
 न च तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ १७ ॥
 श्रद्धधानो हि तद्भावयं देवस्याच्युततेजसः ।
 छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् १८
 जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।
 पुंवाद्भिधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥१९॥
 अहमेकस्तु चारेण वचनाच्चारदस्य च ।
 ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ २० ॥

ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
 स्त्रियं मत्वा ततश्चिन्तां प्रपेदे सह भार्याया ॥ ३ ॥
 द्रुपद उवाच—
 कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
 मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४ ॥

[सर्व०] ख्यापयामासलोकेषु ॥ १५ ॥

इति श्रीमहा० उ० पा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

[लक्ष्म०] दिष्टमित्यत्रवीच्छिव इत्यत्र दिष्टं दत्तं
 दिश् अतिसर्जन इति धातुः ॥८॥ प्राजायत जनयामास ।
 अन्वर्णितो णिच् ॥ १४ ॥
 इति श्रीम० उ० पा० ४० ० भा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८८॥

[नील०] चकारंति ॥ १ ॥ शूलयुक्तः पाणिः शूल-
 पाणिः सोऽस्वारवीति शूलपाणी तस्य शूलपाणिनः श्रीष्वा-
 दित्वान्मत्वर्थीय इति ॥ ४ ॥

भार्यावाच—

न तन्मिथ्या महाराज भविष्यति कथंचन ।
 त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्भिः पृथ्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ५ ॥
 यदि ते रोचते राजन् वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
 श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्नां भर्ति पृपतात्मज ॥ ६ ॥
 क्रियतामस्य यत्नेन विधिवद्भारसंग्रहः ।
 भविता तद्रथः सत्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७ ॥
 ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दम्पती ।
 वरयांचक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८ ॥
 ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः
 सर्वान् राज्ञः कुलतः सन्निशाम्य ।
 दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां
 शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९ ॥
 हिरण्यवर्मेति नृपो योज्तौ दाशार्णकः स्मृतः ।
 स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने १०
 स च राजा दशार्णेणु महानासीत्सुदुर्जयः ।
 हिरण्यवर्मा दुर्धर्पो महासेनो महामनाः ॥ ११ ॥
 कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
 यौवनं समनुमाप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२ ॥
 कृतदारः शिखण्डी च काम्पिल्यं पुनरागमन् ।
 ततः सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं त्रियं किल ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उल्लनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९०

द्रुपदेनात्मनो निर्वोपतां श्यापविदं लोकमध्ये त्वत्पुत्रं कन्येति परिशक्तं दशार्णाधिपस्तथं तन्वं वृद्धानि भार्या प्रति प्रथ. ॥ १ ॥

भीष्म उवाच—

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।
 चोरस्यैव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १ ॥
 स यत्रमकरोत्तीव्रं संबन्धिन्यनुमानने ।

[नील०] धार्त्रीणां पितृगृहादागतानां सखीतां च
 ॥ १४ ॥ ता एव धात्र्यः स्वाः प्रेष्या दासीः प्रेषयामासुः
 दशार्णपतिमिति शेषः ॥ १५ ॥ विप्रलम्भं वञ्चनाम् ॥ १६ ॥
 उत्सार्य नीत्वा ॥ २० ॥ अभिपङ्गात्परामभवान् ॥ २१ ॥
 उद्धरामि उच्छेत्स्यामि ॥ २३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैटकण्ठोये भारतभारवर्णि
 उल्लनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

[अर्द्ध०] प्रेषयामासुः प्रेषणीयानि इति शेषः ॥ १५ ॥
 उद्योग ६४

हिरण्यवर्मेणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीं १३
 धार्त्रीणां च सखीनां च व्रीडयाना न्यवेदयत् ।
 कन्यां पञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीं १४
 ततस्ता राजगार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।
 जम्बुरातिं परां प्रेष्याः प्रेषयामासुरेव च ॥ १५ ॥
 ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वान्यवेदयन् ।
 विप्रलम्भं यथावृत्तं स च बुक्रोधे पार्थिवः ॥ १६ ॥
 शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।
 विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ १७ ॥
 ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
 हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोपादातिं जगाम ह ॥ १८ ॥
 ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।
 दूर्तं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशनम् ॥ १९ ॥
 ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
 एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमत्रवीत् ॥ २० ॥
 दाशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमत्रवीत् ।
 अभिपङ्गात्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयाजनय ॥ २१ ॥
 अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्वितं तव ।
 यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थं मोहाद्याचितवानसि ॥ २२ ॥
 तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
 एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उल्लनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९०

दूर्तैर्मथुरसंभार्यैर्न तदस्तीति संदिशन् ॥ २ ॥
 स राजा भूय एवाद्य ज्ञात्वा तत्त्वमथागमन् ।
 कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणो विनिर्ययो ॥ ३ ॥

विप्रलम्भः प्रतारणम् ॥ १६ ॥ अभिपङ्गात् विवाह-
 सन्धानम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नैटकण्ठोये भारतभारवर्णि
 उल्लनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

[सर्व०] अभिपङ्गाद्विप्रियाचरणान् ॥ २१ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सर्वत्रनारायणवृत्तद्विवादा-
 उल्लनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

[नील०] एवमिति ॥ १ ॥ अगमन् ज्ञातवान् ॥ ३ ॥

ततः संप्रियामास मित्राणामपितौजसाम् ।
 दुहितुर्विमलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४ ॥
 ततः समुद्रयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
 अभियाते मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५ ॥
 ततः संमन्त्रयामास मन्त्रिभिः स महीपतिः ।
 हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६ ॥
 तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।
 तथ्यं भवति चेदेतत्कन्या राजन् शिखण्डिनी ॥७॥
 वद्धा पञ्चालराजानमानयिष्यामहे घृहम् ।
 अन्यं राजानमाधाय पञ्चालेषु नरेश्वरम् ॥ ८ ॥
 घातयिष्याम नृपतिं पाञ्चालं सशिखण्डिनम् ॥ ९ ॥
 तच्चदाञ्जृतमाज्ञाय पुनर्दूतान्नराधिपः ।
 प्रास्थापयत्यर्पिताय निहन्मीति स्थिरो भव ॥ १० ॥

भीष्म उवाच—

स हि प्रकृत्या वै भीतः किल्विपी च नराधिपः ।
 भयं तीव्रमनुभासो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ ११ ॥
 विसृज्य दूतान्दाज्ञाणं द्रुपदः शोकमूर्च्छितः ।
 समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ १२ ॥
 भयेन महताऽऽविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९१

द्रुपदभार्याया जनमध्ये यथातत्प्रकार्याते द्रुपदं तापि हतं मन्त्रिषु निवेद्य नगरगोपनं देवतासु समूहतरपूजाहोमादिप्रतिपादनं च ।
 शिखण्डिन्या च सृष्ट्याकर्णारुह्यवधनं गत्वा प्राणतिनाशादानशनेन शरीरशोषणं, यज्ञेण चाल्पानं दशदिवसा तस्यै वरप्रतिधावनम् ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच—

ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।

[अर्जु०] भारती वाः ॥ १ ॥

[नील०] समुद्रयं समुदायम् ॥ ५ ॥ भार्याया अद्-
 ण्यत्वं जानन् स्वस्य निर्दोषतां ख्यापयितुमुभयकृतमप्य-
 पराधं लोकमध्ये भार्यायामेवासंजयितुं तामाह—शिख-
 ण्डिनीति । यथायहं हिरण्यवर्ष्यं त्वया शिखण्डिन्या च
 वञ्चितः त्वयाऽपि त्वं मा भैः शिखण्डिनि विषये विधास्ये
 युवयोर्भारणं पोषणं च करिष्ये न तु हिंसिष्ये इत्यर्थः ।
 यद्वा हे शिखण्डिनि त्वं मा भैः हे वरारोहे भायें त्वं
 च मा भैरिति द्वयोरपि अभयं दत्त्वा जनमध्ये पृच्छति
 ॥ २० ॥ मयेति विधास्ये करिष्ये ॥ २१ ॥ परस्य
 शत्रोर्लोकस्य च ॥ २२ ॥

इति श्रीम० उद्यो० पर्व० भा० नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः २३
 अभियास्यति मां कौपास्तसंयन्धी सुमहाबन्धः ।
 हिरण्यवर्षा नृपतिः कर्षमाणो बन्धुनिनाम् ॥ १४ ॥
 किमिदानीं करिष्याव्यो मृद्यै कन्यामिमां प्रति ।
 शिखण्डी किञ्च पुत्रस्ते कन्येति परिशुद्धितः १५
 इति संचिन्त्य यत्नेन सपित्रः सन्नयन्नुगः ।
 वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किञ्चोद्धर्तुमिच्छति १६
 किमत्र तथ्यं सुश्रोणि मिथ्या किं वृद्धि शोभने ।
 श्रुत्वा त्वत्तः शुभं वाक्यं संविधास्याम्पदं तथा ॥१७॥
 अहं हि संशयं प्राप्तो बाल्यं चेयं शिखण्डिनी ।
 त्वं च राक्षि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १८ ॥
 सा त्वं सर्वविभोक्षाय तत्त्वमारुह्याहि पृच्छतः ।
 तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यमाशु शुचिस्मिते ॥१९॥
 शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ।
 कृपयाऽहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ॥ २० ॥
 मया दाशार्णको राजा वञ्चितः स महीपतिः ।
 तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥२१॥
 जानता हि नरेद्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
 प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥२२॥

आंचक्षसे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥१॥

[अर्जु०] समुद्रयं मेलकम् ॥ ५ ॥ तमनृतं तं द्रुपदं
 मिथ्याचारम् ॥ १० ॥

इति श्रीम० महुं० पुत्रो० नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥
 [सर्व०] [तं क्षत्तारं दूतमाज्ञाय आह्वय्य गन्तुं]
 किं तथ्यमयं पुमानिति मिथ्या चैतत् शिखण्डी?
 ॥ ७ ॥ कृपया प्रतिविधास्ये पुत्रधर्मतः पुत्रो भवितेति
 वंचितो महादेवेन ॥ २० ॥ ख्यापनार्थं परस्य । न
 मयैतावत् कालमेतन् ज्ञातं ततो न मेऽपराध इति । पुत्रे
 ख्यापनेन हिरण्यरोभिण प्रतिपादयितुं जानतापि स्वीर्त्वं
 दुहितुः प्रकाशं लोकात्मकं पृष्टा ॥ २२ ॥

इति श्रीम० उद्यो० पर्व० नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

[नील०] तत इति ॥ १ ॥

अपुत्रया मया राजन् सपत्नीनां भयादिदम् ।
कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदिता ॥२॥
त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे श्रीत्याञ्जुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ३ ॥
भार्या चोढा त्वया राजन् दशार्णार्थिपतेः सुता ।
मया च प्रत्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान् भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥४॥

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यत्रसेनः

सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य ।

मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन्

यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५ ॥

संवन्धकं चैव समर्थ्य तस्मिन्

दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।

स्वयं कृत्वा विमलम् यथावन्

मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६ ॥

स्वभावगुप्तं नगरमापकाले तु भारत ।

गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समन्तकृतम् ॥ ७ ॥

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।

दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८ ॥

कथं संवन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।

इति संचिन्त्य मनसा देवतामर्चयत्तदा ॥ ९ ॥

तं तु दृष्ट्वा तदा राजन् देवी देवपरं तदा ।

अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमता सताम् ।

किमु दुःस्वार्णवं प्राप्य तस्मादर्चयतां गुरुन् ॥११॥

देवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणम् ।

अग्रयश्चापि ह्यन्तां दाशार्णप्रतिपेधने ॥ १२ ॥

[नील०] संवन्धकं समर्थ्य युक्तमेव साम्प्रधिकं मया कृतं न प्रतारणा कृतेति उपपाद्य ॥ ६ ॥ देवी रात्री ॥ १० ॥ साधुमता कल्याणववापि देवानां प्रतिपत्तिः पूजा नित्यं कर्तव्येति शेषः किमु दुःस्वार्णवं प्राप्य कर्तव्येति तस्मात् भवान् गुरुन् देवाराधनार्थं ब्राह्मणान् अर्चयतां पूजयतु ॥ ११ ॥ भूरिदक्षिणं यथास्यात्तथा । प्रतिपेधने पराङ्मुख्यर्थे ॥ १२ ॥ सुभाशुचिकलेपनं सुभा चूर्णं सैव मृत्तिका तथा लेपनं यस्य लाजोष्ठापिकः लाजानि उशीराणि उद्गापयति सूचयतीति लाजोष्ठापिकः उशीरपरिमलयुक्तधूमाल्यामित्यर्थः । उशीरे लाजमुद्दिष्टमिति विश्वः ॥२१॥ इति श्रीम० नैप० उद्यो० मा० एतन्नवरूपिकश्चतस्रोऽध्यायः ॥१९१॥

अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्त्य प्रभो ।

देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३ ॥

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया पृथुललोचन ।

पुरस्थास्याविनाशाय यच्च राजंस्तथा कुरु ॥१४॥

दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिद्धयति पार्थिव ।

परस्परविरोधाद्धि सिद्धिरस्ति न चैतयोः ॥१५॥

तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।

अर्चयस्व यथाकामं देवतानि विशंपते ॥ १६ ॥

एवं संभाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।

शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव तपस्विनी ॥१७॥

ततः सा चिन्तयामास मन्त्रते दुःखितायुभौ ।

इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८ ॥

एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।

निर्जगाम शृङ्गं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥१९॥

यक्षेणार्द्धिमता राजन् स्थूणाकण्ठेन पालितम् ।

तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्गनम् ॥ २० ॥

तत्र च स्थूणभवनं सुभाशुचिकलेपनम् ।

लाजोष्ठापिकशुभाशुचिपाकारतोरणम् ॥ २१ ॥

तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।

अनश्राना बहुतिथं शरीरमुदशोपयत् ॥ २२ ॥

दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मार्दवसंयुतः ।

किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि मा चिरम् २३

अशक्यमिति सा यत्नं पुनःपुनस्वाच ह ।

करिष्यामीति वै क्षिप्रं प्रत्युवाचाय गुह्यकः ॥२४॥

धनेश्वरस्यालुचरो वरदोऽस्मि नृपालजे ।

अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥२५॥

[अर्जु०] मानुषोपेतं पौरुषयुक्तम् ॥ १५ ॥ सुभाशुचिकालेपनं सुभा चूर्णविकारः सैव मृत्तिका तथा लेपनं यस्य । लाजा मृष्टधान्यम् । उद्गापिकाः अपुषाः । आपन्नः प्राप्तापन् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतव्याख्यायामर्जुनविषयतायुद्योगपर्वणि एतन्नवरूपिकश्चतस्रोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

[सर्व०] सुभारूपा मृत्तिका लेपनं यस्याः । योगिको धूपः अजरुपमृतिः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि सर्वहनायुद्युहृत्दीवाया-
मेकन्नवरूपिकश्चतस्रोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
 तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६ ॥
 शिखण्डयुवाच—
 अपुत्रो मे पिता यक्ष नचिरान्नाशमेष्यति ।
 अभियास्यति सक्रोधो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७ ॥
 महाबलो महोत्साहः सहेमकवचो नृपः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

द्विन्वत्यधिकशततमोऽध्यायः १९२

स्थूणाकर्णेन संकल्पमात्रेण लिङ्गविनिमयः । दशार्णाधिपेन द्रुपद्वचनाद्ब्रह्मीभिः शिखण्डिनः पुंस्त्वं परीक्ष्य बहुनिधं पारितोषिकं
 दत्त्वा स्वदेशगमनम् ॥ १ ॥ इत्येतेन स्थूणाय शिखण्डिमरणपर्यन्तं स्त्रीत्वं भक्त्येति शपथः ॥ २ ॥ एतं शिखण्डी स्त्रीत्वं इति न तं
 हनिष्यामीति भीष्मोक्तिः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच—

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाऽथ स यक्षो भरतर्षभ ।
 शोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिषीडितः ॥ १ ॥
 भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ।
 भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ॥ २ ॥
 किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुलिङ्गं स्वमिदं तव ।
 आगन्तव्यं त्वया काले सत्यं चैव वदस्व मे ॥ ३ ॥
 प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामचारी विहङ्गमः ।
 मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि वन्धूंश्च केवलम् ॥ ४ ॥
 स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिवात्मजे ।
 सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि मियं तव ॥ ५ ॥

शिखण्डयुवाच—

प्रतिदास्यामि भगवन्पुलिङ्गं तव सुव्रत ।
 किञ्चित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ६ ॥
 प्रतिपाते दशार्णे तु पार्थिवे हेमवर्मणि ।
 कर्ण्येव हि भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच—

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।
 अन्यान्यस्याभिसंदेहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ८ ॥
 स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणायक्षोऽथ भारत ।

[नील०] शिखण्डीति । चिन्त्य चिन्तयित्वा ॥ १ ॥
 विहङ्गमः आषाढगामी ॥ ४ ॥ समयं शपथं संदेहे लिङ्ग
 मय्युद्देशेन स्पर्शयित्वा रतिकाले प्रथेते इति व्युत्पत्तेः ।
 आभिसंदेहे इति पाठेऽपि संदुग्धते प्रजा आभ्यामिति
 व्युत्पत्त्या ते एव ॥ ८ ॥

[अर्जु०] अनभिद्रोहे पीटाभावे यथा पीटा न

तस्माद्रक्षस्व मा यक्ष मातरं पितरं च मे ॥ २८ ॥
 प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिज्ञमो मम ।
 भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९ ॥
 यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
 तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुणक ॥ ३० ॥

यक्षरूपं च तदीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥
 ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।
 विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ॥ १० ॥
 यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य तत् ।
 द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ॥ ११ ॥
 सभार्यस्तत्र सस्मार महेश्वरवचस्तदा ।
 ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृपः ॥ १२ ॥
 पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धतां मे भवानिति ।
 अथ दाशार्णको राजा सहसाऽभ्यागमत्तदा ॥ १३ ॥
 पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वितः ।
 ततः काम्पित्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्ततः ॥ १४ ॥
 प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ।
 ब्रूहि मद्रचनाददूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ॥ १५ ॥
 यन्मे कन्यां स्वकन्यार्ये वृतवानसि दुर्मते ।
 फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ १६ ॥
 एवमुक्तश्च तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १७ ॥
 तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे ।
 तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्ष्यं च मुसत्कृतम् १८

भवति तथा । समक्रामयतां संक्रामितवन्तो ॥ ८ ॥ द्वीतं
 पराभिभवसमर्थम् ॥ ९ ॥ हर्षं हर्षलिङ्गं ध्वजोच्छ्वाया-
 दिकम् आहारयत कारयामास ॥ ११ ॥ श्रद्धतां तथा
 सुद्धिं करोतु ॥ १३ ॥

[मन्व०] अनभिद्रोहसमयमन्योन्यस्य अन्योन्यं
 यत्राते स्थूणेन शपथः शिखण्डिनाद्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ।
 तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेद्रुमुवाच ह ॥१९॥
 यदुक्तं तेन वीरणे राज्ञा काञ्चनवर्मणा ।
 यत्तेश्मभ्रमाचार दुहित्राऽस्म्यभिवञ्चितः ॥ २० ॥
 तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्भते ।
 देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ॥ २१ ॥
 उद्धरिष्यामि ते सद्यः सायात्यसुतवान्धवम् ।
 तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ॥२२॥
 दशार्णपतिना चोक्तो मन्त्रिपथ्ये पुरोधसा ।
 अभवद्भरतश्रेष्ठ दुपदः प्रणयानतः ॥ २३ ॥
 यद्गह मां भवान् ब्रह्मन् संवन्धिवचनाद्वचः ।
 अस्योत्तरं प्रतिवचो दूतो राज्ञे वदित्व्यति ॥ २४ ॥
 ततः संभेषयामास दुपदोऽपि महात्मने ।
 द्विरण्यवर्मणे दत्तं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २५ ॥
 तमागम्य तु राजानं दशार्णाधिपतिं तदा ।
 तदाक्यमाददे राजन् यदुक्तं दुपदेन ह ॥ २६ ॥
 आगमः क्रियतां व्यक्तः कुमारोऽयं सुतो मम ।
 मित्यैतदुक्तं केनापि तदश्रद्धेयमित्युत ॥ २७ ॥
 ततः स राजा दुपदस्य श्रुत्वा
 विमर्षयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
 संभेषयामास सुचारुभाषाः शिख-
 ण्डिनं स्त्रीपुमान्ध्वेति वेत्तुम् ॥ २८ ॥
 ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा
 भीत्या राज्ञे तच्छशंस्तुर्हं सर्वम् ।
 शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र
 दाशार्णराजाय महानुभावम् ॥ २९ ॥
 ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमान्धव ।
 संवन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवाच ह ॥ ३० ॥
 शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वरः ।
 हस्तिनाऽश्वान्धव गार्थैव दास्योऽथ बहुलास्तथा ३१

पूजितश्च प्रतिययो निर्भर्त्स्य तनयां किल ।
 विनीतकिल्बिषे प्रीते द्वेषवर्मणि पार्थिवे ॥ ३२ ॥
 प्रतियते दशार्णे तु हृष्टस्या शिखण्डिनी ।
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
 लोकयात्रां प्रकुर्वाणः स्थूणस्यागाद्विवेशनम् ॥३३॥

स तद्गृहस्योपरि वर्तमान

आलोकयामास धनाधिगोता ।

स्थूणस्य यज्ञस्य विवेश वेद्य

स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रैः ॥ ३४ ॥

लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानैरभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।

ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च

भक्ष्यान्नपेयामिपदन्तहोमम् ॥ ३५ ॥

तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।

मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ॥३६॥

नानाकुसुमगन्धाद्यं सित्तसंशुद्धशोभितम् ।

अथात्रवीथसपतितस्तान्यज्ञाननुगास्तदा ॥ ३७ ॥

स्वलंकृतमिदं वेद्यं स्थूणस्यामितविक्रमाः ।

नोपसर्पति मां चैव कस्मादद्य स मन्द्यीः ॥ ३८ ॥

यस्माज्ज्ञानन्स मन्द्रात्मा मामसौ नोपसर्पति ।

तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ३९

यक्षा ऊचुः—

दुपदस्य सुता राजन् राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।

तस्या निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्सुखलक्षणम् ॥४०॥

अग्रहीद्व्रजणं स्त्रीणां स्त्रीभूतो तिष्ठते गृहे ।

नोपसर्पति तेनासौ सम्राडः स्त्रीसख्यवान् ॥ ४१ ॥

एतस्मात्कारणद्राजन् स्थूणो न त्वाद्य सर्पति ।

श्रुत्वा क्रूर यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥४२॥

आनीयतां स्थूण इति ततो यज्ञाधिपोऽब्रवीत् ।

कर्ताऽस्मि निग्रहं तस्य प्रत्युवाच पुनःपुनः ॥ ४३ ॥

[नील०] उत्तरमुक्तवतरम् ॥ २४ ॥ आगमः
 परीक्षा ॥ २७ ॥ उशीरजैः पाठान्तरं लाजैर्गौरैः
 भक्ष्यं लङ्कुशुदण्डादि दन्तव्यापारग्राहम् । अन्नमदनी-
 यम् ओदनपायसरण्डगर्करादि । भोज्यं लेखरूपम् । पेयं
 सुरासवादि । आमिषं मांसमभ्यर्हितत्वाद्दस्य भक्ष्यालु-
 यकरणम् । एतान्येव दन्तहोमा दन्तैर्ह्यन्त इति व्युत्प-
 त्याऽभ्यत्रहारायोगि यस्मिन् तं भक्ष्यान्नपेयामिपदन्तहोमम् ।

आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तु मूर्धकल्पितः ॥ ३५ ॥

तिष्ठते गृहे एव स्थिरोऽस्ति ॥ ४१ ॥ त्वाज्य

त्वामद्य ॥ ४२ ॥

[अर्जु०] आगमः परीक्षा ॥ २७ ॥ लोकायानं

लोकसंचरणम् ॥ ३३ ॥ स धनाधिगोता ॥ ३४ ॥

वितानैः चन्द्रतापैः ॥ ३५ ॥ सितं गन्धजलैः, संशुद्धं
 वस्त्रादिना, शो[वि ?] नितं लेपनचित्रेण ॥ ३७ ॥

सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
 स्त्रीसरूपो महाराज तस्यौ श्रीढासमन्वितः ॥४४॥
 तं शशापाथ संक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।
 एवमेव भवत्वद्य स्त्रीत्वं पापस्य गुण्यकाः ॥ ४५ ॥
 ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा
 यस्माद्द्रास्त्वमवमन्येह यक्षान् ।
 शिखण्डिनो लक्षणं पापसुद्धेः
 स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४६ ॥

अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्त्वया कृतम् ।
 तस्मादद्यमभृत्येव स्त्री त्वं सा पुरुषस्तथा ॥ ४७ ॥
 ततः प्रसादयामासुर्यज्ञा वैश्रवणं किल ।
 स्यूणस्यार्थं कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनःपुनः ॥४८॥
 ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।
 सर्वान् यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥४९॥
 शिखण्डिनि हते यक्षाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यते ।
 स्यूणो यक्षो निरुद्धो भवत्विति महामनाः ॥५०॥
 इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।
 प्रययौ सहितः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ५१ ॥
 स्यूणस्तु शापं संभाष्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।
 समये चागमत्पूर्णे शिखण्डी तं क्षपाचरम् ॥ ५२ ॥
 सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्रामोऽस्मि भगवन्निति ।
 तमब्रवीत्ततः स्यूणः मीतोऽस्मीति पुनःपुनः ॥५३॥
 आर्जेयेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
 सर्वमेव यथाष्टत्तमाचक्षे शिखण्डिने ॥ ५४ ॥

यक्ष उवाच—

शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
 गच्छेदानीं यथाकामं चरन्लोकान्यथासुखम् ॥५५॥
 द्विष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।

[सर्व०] आगमः परीक्षा ॥ २७ ॥

[नील०] चतुष्पादं प्रहणभारणप्रयोगप्रतीकारैश्चतुर्भिः
 पादेषुक्तम् ॥ ६१ ॥

[अर्द्ध०] दृष्टं विधिना पुगं दृष्टिकाले इतो मत्स्या-
 नान् मम पुंस्त्वं गृहीत्वा ते गमनं पौलस्त्यस्य धनदस्या-
 गमनं वतो मम शापशान्तिरिति यावन् । द्विष्टमिति पाठे
 भागधेयं तेषु पुगं पुगवतम् ॥ ५६ ॥ महाभूतैः मुखा-

गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥५६॥
 भीष्म उवाच—

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्यूणयक्षेण भारत ।
 प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता वृतः ॥५७ ॥
 पूजयामास विविधैर्गंधमाल्यैर्मेहाधनैः ।
 द्विजातीन्देवताशैव चैत्पानथ चतुष्पथान् ॥ ५८ ॥
 द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
 मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह वान्यवैः ॥५९॥
 शिष्यार्थं प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुङ्गव ।
 शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ६० ॥
 प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
 शिखण्डी सह युष्माभिर्दृष्टद्युन्नश्च पार्षतः ॥ ६१ ॥
 मम त्वेतच्चरिस्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
 जडान्धवधिराकारा ये मुक्ता द्रुपदे मया ॥ ६२ ॥
 एवमेव महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
 स संभूतः कुरुश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ६३ ॥
 ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अंबानामेति विश्रुता ।
 द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६४ ॥
 नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
 मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहेरेयं न चाप्युत ॥ ६५ ॥
 व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
 स्त्रियां स्त्रीपूर्वकै चैव स्त्रीनाम्नि स्त्रीसरूपिणि ॥६६॥
 न मुञ्चेयमहं वाणमिति कौरवनन्दन ।
 न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६७ ॥
 एतत्तत्त्वमहं वेदं जन्म तात शिखण्डिनः
 ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६८ ॥
 यदि भीष्मः स्त्रियं हन्यात्सन्तः कुर्युर्विगर्हणम् ।
 नैनं तस्पाद्वनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥६९॥

दिभिः । चैत्यान् आममन्ये पूजितान् वृक्षान् ॥ ५८ ॥
 चतुष्पादं दृष्टद्रुपदकलयचित्रम् (१) ॥६१॥ जडान्धवधिरा-
 णामिवाकारो व्यजक्रभावो येषां ते ॥ ६२ ॥

[सर्व०] पाण्डवैः सह शिष्यार्थं प्रददावित्यन्वयः ।
 नतु मुदं लेभे; पाण्डवानां तेन सह संबन्धामावात् ॥५९॥
 चतुष्पादं दृष्टपुष्करशैत्यरूपम् (१) ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहाभारतयोगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशंपायन उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।

मुहूर्तेष्विष स ध्यात्वा भीष्मे युक्तमपन्यत ॥ ७० ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९३

परसेनां कियता कारेण हनिष्येति पृष्टेर्भानद्रोगहृत्पट्टीणिकर्णं ब्रमेण नासमासद्रयुगतात्रपञ्चगवैरिति प्रवितानम् ॥ १ ।
भीष्मण कर्णस्योपहाय ॥ २ ॥

संजय उवाच—

प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तत्र ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १ ॥
पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतसैन्यमुद्यतम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २ ॥
भीमार्जुनमभूतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।
लोकपालमर्षुर्गुप्तं धृष्टवृत्रपुरोगमैः ॥ ३ ॥
अमघृष्यमनाचार्यमुद्भूतमिव सागरम् ।
सेनासागरमज्ञोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४ ॥
केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेया महाद्युते ।
आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वाऽशु महाबलः ॥ ५ ॥
कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६ ॥
एतद्विच्छाम्यर्हं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
हृदि नित्यं महाबाहो बकुलमर्हसि तन्मम ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच—

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ स्वयेतत्पृथिवीपते ।
बलाबलमभिप्राणां तेषां यद्विद्वि पृच्छसि ॥ ८ ॥
शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।
शस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च मदाभुज ॥ ९ ॥

आर्जुनेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १० ॥
हन्यामहं महाभाग पाण्डवानामनीकिनीम् ।
दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाहिकं मम ॥ ११ ॥
योधानां दशसादृशं कृत्वा भागं महाद्युते ।
सहस्रं रथिनामेकमेव भागो मतो मम ॥ १२ ॥
अनेनाहं विवानेन सबद्धः सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३ ॥
मुञ्चेयं यदि वास्त्राणि महान्ति समरे स्थितः ।
शतसाहस्रघातानि हन्यां मासेन भारत ॥ १४ ॥

संजय उवाच—

शुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्ततः ।
परमपृच्छत राजेन्द्र द्रोगमद्भिरसां वरम् ॥ १५ ॥
आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैन्यनात ।
निहन्या इति तं द्रोगः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६ ॥
स्वयिरोऽस्मि महाबाहो मन्त्रमाणविचेष्टितः ।
शस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७ ॥
यथा भीष्मः शान्तनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरोत्तमे परमं बन्धम् ॥ १८ ॥

[नील०] युक्त स्त्रीषु अयुद्धमिति शेषः ॥ ७० ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षे
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

[अर्जु०] युक्तमुचितम् ॥ ७० ॥

इति श्रीमन्महाभारतप्यार-यावामर्जुनमिथश्चतायाऽद्योगपर्वणि
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

[नील०] प्रभातायामिति ॥ १ ॥ प्रागाहिकं अह-
पूर्वभागकार्यम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षे
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

[अर्जु०] प्रभाताया तु शर्वर्यामित्यादेः सहस्रायुतशो

न वा इत्यन्तस्य स्वपरसैन्ययोर्जलावले तात्पर्योऽयं ॥ १ ॥

इतरोऽयकः ॥ १० ॥ प्रागाहिकमप्यह्नि प्रथमकार्यम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमन्महाभारत-यार-यावामर्जुनमिथश्चतायाऽद्योगपर्वणि
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

[सर्व०] प्रागाहिक अहः पूर्वभागकार्यम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमन्महाभारतप्यार-यावामर्जुनमिथश्चतायाऽद्योगपर्वणि
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

[लक्षा०] भागाधिकं ममेत्यत्र मम भागाविरुद्धेऽदि-

नस्य दशसहस्रात्मकरागो द्विदभावे वदन्निष्ठ सैन्यं तदिवल्ले

दिवसे भागान् कृत्वा हन्याम् । एतं मागे त्रियमाणे

यावन्ति दिनानि भवन्ति वाचार्जुन्यामिति भावः ॥ १० ॥

द्वारभ्यामेव तु मारुताभ्यां कृपः शारद्वतोऽजनीत् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे पलक्षगम् ॥ १९ ॥
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्रवित् ।
तच्छ्रुत्वा मृतपुत्रस्य वास्यं सागरगासुतः ॥ २० ॥
जहास सस्वनं हासं वास्यं चेदमुवाच ह ।

नहि यावद्रणे पार्थ बाणनाहथनुर्धरम् ॥ २१ ॥
पाणुदेवसमापृक्तं श्वेनापायन्तमाह्वये ।
समागच्छसि राधेय तेनैवप्रथिमन्यसे ।
शरस्यमेवं च भूयश्च त्वया यक्तुं यथेष्टतः ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९४

युधिष्ठिरं पृष्टोर्जुनः पाण्डुरतात्रेण व्रीतपि लोरात्रिपिपेण हन्यां नतु तपुणमत् आर्जुनेनैव युद्धेन पराज्जेत्याम हृत्पुत्रता मती-
यानां पराजयमवर्णयत् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सयान्त्रातुपदरे ।
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।
ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युपितां निशाम् ॥ २ ॥
दुर्योधनः किल्बिषच्छद्राफणेवं महाव्रतम् ।
केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३ ॥
मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रतिजज्ञिवान् ॥ ४ ॥
गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्रवित् ॥ ५ ॥
तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६ ॥
तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
कालेन कियता शत्रून् क्षण्येरिति फाल्गुन ॥ ७ ॥
एवमुक्तो गुडोक्तेः पार्थिवेन धनेजयः ।
वासुदेवं समीक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥
सर्वे एते महात्मानः कृतास्त्राश्वित्रयोपिनः ।

असंशयं महाराज हन्युरेव न संशयः ॥ ९ ॥
अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
हन्यामेकरथेनैव वासुदेवमहायवान् ॥ १० ॥
सामरानपि लोकांस्त्रीन्सर्वांस्तथावरजङ्गमान् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११ ॥
यत्क्षोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
कौराते हन्तुयुद्धे तु तदिदं मयि वर्तते ॥ १२ ॥
यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
प्रयुद्धेः पुरुषप्यात्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३ ॥
तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न चं गौतमः ।
न च द्रोणसुतो राजशुकुत एव तु सूतजः ॥ १४ ॥
न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्नमम् ।
आर्जुनेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५ ॥
तथेमे पुरुषप्याघ्राः सहायास्तव पार्थिवः ।
सर्वे दिव्यास्त्रविद्रांसः सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः १६
वेदान्तावभृथस्नाताः सर्वे एतेऽपराजिताः ।
निहन्तुः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७ ॥
शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमसेनो यमो चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १८

[लक्षा०] समागच्छसि राधेयेत्यत्र यावत् यदा समा-
गच्छसि तावत्तदा त्वं नैवमवमन्यसे ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजनीथीश्वरकथालंकारे
त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

[नील०] एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ व्युपितां निशां
प्रभातकाले ॥ २ ॥ भूतमुत्सन्नं भन्यमुत्पाद्यमानमनयो-
र्थाजभूतयोर्नाशे वीजाभावाद्भविष्यस्यापि नाशो मयैव
पर्यवस्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ वेदान्तावभृथस्नाताः श्वेद्रहण्या-

न्त एव दारक्रियया सहैव यारं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १७

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैरहच्छीवे भारतभारतीने
चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

[अर्जु०] उपहरे एकान्ते ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं वार्तां
व्युपिता निशां प्रभाते प्रयच्छन्ति कथयन्ति ॥ २ ॥
पृथग्नमनस्त्रविद्म् ॥ १५ ॥ वेदान्तावभृथस्नाताः ।
वेदस्यान्ते समागो योऽवभृथस्तत्र स्नाताः ॥ १७ ॥

[सर्व०] व्युपितां निशां प्रभातसमये उपसि ॥ २ ॥

तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्वानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
सनागाश्वमनुप्याणां ये च शिल्योपजीविनः ।

ये चान्येऽनुगतास्त्रय मृतमागधवन्दिनः ॥ १८ ॥
वणिजो गणिकाधारा ये चैव भेक्षका जनाः ।
सर्वास्तान् कौरवो राजा विधिन्यन्वयवक्षत ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९६

युधिष्ठिरं सेनां विभज्य सेनापतितत्करणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच—

तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १ ॥
चेदिकाशिकरूपाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमादिशत् ॥ २ ॥
विराटे द्रुपदे चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।
पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३ ॥
ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
आज्यावसिक्ता ज्वलिता पिण्येष्विव हुताशनाः ४
अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ।
अथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ॥ ५ ॥
दिदेश तान्यनीकानि प्रयागाव महीपतिः ।
तेषां युधिष्ठिरो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ॥ ६ ॥
व्यादिदेश सबाह्वानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ।
सगजाश्वमनुप्याणां ये च शिल्योपजीविनः ॥ ७ ॥
अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नमुखानेतान् भाहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ८ ॥
भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।

हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् १०
स्वयमेव ततः पथाहिराटद्रुपदान्वितः ।
अथापरैर्महीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ११ ॥
भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नेन पालिता ।
गङ्गेव पूर्णास्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १२ ॥
ततः पुनरनीकानि न्ययोजयत् युद्धिमान् ।
मोहयन् धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिश्चयम् ॥ १३ ॥
द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
नकुलं सहदेवं च सर्वार्थैव प्रभद्रकान् ॥ १४ ॥
दश चाश्वसहस्राणि द्विसहस्राणि दन्तिनाम् ।
अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतं तथा ॥ १५ ॥
भीमसेनस्य दुर्धर्षं मृथमं प्रादिशद्बलम् ।
मध्यमे च विराटे च जयस्तेनं च पाण्डवः ॥ १६ ॥
महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाक्रासुकिधारिणौ ॥ १७ ॥
अन्वयातां तदा मध्ये वासुदेवधनंजयौ ।
बभूवुरतिसंरन्धाः कृतप्रहरणा नराः ॥ १८ ॥
तेषां विशतिसाहस्रा हयाः शूरैरधिष्ठिताः ।
पञ्च नागतसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ॥ १९ ॥

[अर्जु०] दारा वारविलासिन्यः वेद्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥
इति श्रीम० भर्तृ० सुयो० पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

[सर्व०] दारा वारविलासिन्यः ॥ १९ ॥
इति श्रीम० उद्योग० पर्व० पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

[नील०] तथैवेति ॥ १ ॥ बलस्कन्धं सैन्यसमुदा-
यम् ॥ ९ ॥ भाण्डं युद्धोपकरणम् ॥ १० ॥ भीमधन्वान
अयन्ते प्रचरन्त्यस्यामिति भीमधन्वायनी ॥ १२ ॥ कृतप्र-
हरणाः कृतयुद्धाः ॥ १८ ॥

[अर्जु०] पिण्येषु अग्निहोत्रादिकुण्डलस्थानेषु ॥ ४ ॥

बलस्कन्धं सेनासमूहम् ॥ ९ ॥ भाण्डं युद्धोपकरणं,
हयादीनां चरताम् ॥ १० ॥ चरमं पश्चात् । भीमधन्वा-
यती सेना भीमधन्वभिवायती दैर्घ्यं वा रस्याः (१) ॥ १२ ॥
[सर्व०] स्कन्धम् समूहम् ॥ ९ ॥ भाण्डमुपकरणम्
॥ १० ॥ बुद्धिनिःस्रवं बुद्धेर्विषयं प्रतिस्वयम् ॥ १३ ॥
द्रौपदेयानित्यादिना योजयत् इति क्रियान्वयः ॥ १४ ॥
[लक्ष्म०] भाण्डं समारोपयतामित्यत्र भाण्डं युद्धोप-
करणम् ॥ १० ॥ आयती आयाययती ॥ १२ ॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि वादिराजतोयेऽष्टतमोऽध्यायः
पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

पदातयश्च ये शूराः कार्ष्णिकासिगदाधराः ।
 सहस्रशोऽन्युः पश्चाद्ग्रतश्च सहस्रशः ॥ २० ॥
 युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव वज्राणिवे ।
 तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ २१ ॥
 तत्र नागसहस्राणि ह्यानामयुतानि च ।
 तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ॥ २२ ॥
 चेकितानः स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभ ।
 धृष्टकेतुश्च चेद्रीनां मणेता पार्थिवो ययौ ॥ २३ ॥
 सात्यकिश्च महेश्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः ।
 द्रुतः शतसहस्रेण रथानां प्रशुद्रन्वली ॥ २४ ॥
 क्षत्रदेवब्रह्मदेवौ रथस्यौ पुरुपर्षभौ ।
 जघनं पालयन्तौ च पृष्टतोऽनुप्रजमतुः ॥ २५ ॥
 शकटापणवेशाश्च यानं युग्यं च सर्वशः ।
 तत्र नागसहस्राणि ह्यानामयुतानि च ।
 फल्गु सर्वं कलत्रं च यत्किञ्चित्कशदुर्वलम् ॥ २६ ॥
 कोशसंचयवाहाश्च कोष्ठागारं तथैव च ।
 गजानांकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

समाममन्त्रोपाख्यातपर्व । समाप्तं चोद्योगपर्व ।

अस्यानन्तरं भीष्मपर्वं भविष्यति तस्यायं प्रतिसंधिः—

जनमेजय उवाच—

कथं युधिष्ठिरो वीराः कुर्याण्डवसोमकाः ।

पार्थिवाः सुमहान्मानो नानादेशसमागताः ॥ १ ॥

[नील०] शकटा भाण्डवन्ति अनासि आपणो
 वणिक्समुदायः वेगो वेश्याजनः यानं युद्धयोग्यं वाहनं
 युग्यं केवलं वाहनं फल्गु घालादिकं कलत्रं रुपादिकम्
 ॥ २६ ॥ कोशो धनं कोष्ठो धान्यादिसामग्री संगृह्य
 एकीकृत्य ॥ २७ ॥

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभारवर्षि
 पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

[अर्जु०] बुद्धिनिष्ठं बुद्धिप्रभवं प्रभिन्नकरटासुखाः
 गण्डन्मदाः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमन्महाभारते न्याराय्यामर्जुनमिश्रतायाद्युद्योगपर्वणि
 पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

[सर्व०] गणशो वादयन्तीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारतौद्योगपर्वणि सर्वज्ञनारायणकृत न्याय्यायं
 पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

विद्युत्पामसु सर्वज्ञश्रीनारायणनिर्मितः ।

भारतार्थप्रकाशोऽयमुद्योगार्थप्रकाशकः ॥ १ ॥

तमन्यात्सत्यवृत्तिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
 श्रेणिमान्मुद्रानश्च पुत्रः काश्यप्य वा विशुः ॥ २८ ॥
 रथा विशतिसाहस्रा ये तेपामनुयायिनः
 ह्यानां दशकोऽथ महतां किङ्किणीकिनाम् ॥ २९ ॥
 गजा विशतिसाहस्रा र्दपादन्ताः प्रहारिणः ।
 कुर्वाणा भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः ॥ ३० ॥
 पट्टिनांगसहस्राणि दशान्यानि च भारत ।
 युधिष्ठिरस्य चान्यासन्युधि सेना महात्मनः ॥ ३१ ॥
 क्षरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटासुखाः ।
 राजानमन्युः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ३२ ॥
 एवं नस्य वलं भीमं कुर्वाणपुत्रस्य धीमतः ।
 यदाश्रित्याथ युयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ ३३ ॥
 ततोऽन्ये गतयः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
 नर्दन्तः प्रययुस्तेपामनीकानि सहस्रशः ॥ ३४ ॥
 तत्र भेरीसहस्राणि शंखानामयुतानि च ।
 न्यवादयन्त सहस्राः सहस्रायुतशो नराः ॥ ३५ ॥

अर्जुनामिधकृतटीकांते परिशिष्टम् ।

अत्र प्रजागरसनत्सजातीरानन्तरं इच्छिद्वन्ते 'विपं सुदृश्व'
 इत्यादि पद्यमस्ति तच्च सर्वज्ञनारायणमनस्तदपि विवियते ।
 अणुदीनातयेन दुर्गोपेन स्वयं विगमिषु कुरुः मन् मेत्रयः
 लिष्टवाक्येन घृतराष्ट्रमाश्रियति । विप सुदृश्व सहायान्यै-
 र्विनाशं प्राप्नुहि भुवम् । राजन् केन विना नाम्यां म्प्रीते कृष्णा-
 जिनं वरम् ॥ अत्यार्थः । भो राजन् घृतराष्ट्रं स्त्रीतं शुक्लं
 कृष्णाजिनं वरदृष्टं सुदृश्व पाठय । कृष्णाजिनं किञ्चने
 विपं विगतपकारं मह सायंममात्यै कर्णादिभि तया केन विना
 क्वारण विना, नाम्यां क्वारणायां विना । एवम् ऋभाजिभिमिति
 स्थिते सन्धौ हृते राज्यमिति निष्पद्यते । न केवलं राज्यं सुदृश्व
 नं कन्याणं प्राप्नुदीत्यर्थः । उक्तानाश्वेतु भो राजन् विपं हाडहलं
 सुदृश्व भक्ष्य । अमात्यै गृह्णित्प्रभृतिभिः सह । तेन किं म्यात्
 तत्राह-विनाशं प्राप्नुहि भुवं निजिनं, निजिनं इरा वसेमानं
 पुत्रादिविनाशं परमोति भावः ॥ आत्मपानस्य निपिदित्वात्
 एवंचेत् इरपे तदा केन सपेन राज्यस्यप्रसायया विना नाम्या-

‘गुजराती’ मुद्रणालयस्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

- मूयं भाग्यव्ययः
- १ श्रीमद्भगवद्गीता । प्रथमो गुच्छः **Bhagavat Geeta with 7 commentaries** श्रीनच्छहराचार्यविरचित भाष्यम्, आनन्दगिरिद्वय दार्ङ्करभाष्यन्यायान्यामम्, आनन्दतीर्थीय (मध्व) भाष्यम्, जयतीर्थविरचिता प्रमेयदीपिका टीका, रामानुजनाभ्यम्, सुषोत्तमजी प्रकाशिता अमृततरङ्गिणी, नीलकण्ठविरचितो भावप्रदीपः, एतैः समेतो मञ्जुलैरावधायसुंदिता पृष्ठान्यद्यत्परिमितानि मुचिङ्गणानि । मू० ह. ६-०-० ०-७-०
- २ श्रीमद्भगवद्गीता । द्वितीयो गुच्छः **Bhagavat Geeta with 8 commentaries**— निम्बाकंनतानुयायिभीकेशवकास्मीरिसद्वाचार्यपादप्रणीता—‘तत्त्वप्रकाशिका,’ श्रीमद्युद्धनगर-स्वतीहृता—‘गूढार्थदीपिका,’ श्रीयद्गुरानन्दप्रणीता—‘तात्पर्ययोधिनी,’ श्रीधरस्वामिहृता—‘सुयोधिनी,’ श्रीसदानन्दविरचित—‘भावप्रकाशः,’ श्रीधनपतिमुरिविरचिता—‘भाष्यो-त्कर्षदीपिका,’ देवद्वपण्डितश्रीमूर्धविरचिता—‘परमार्थप्रपा,’ पूर्णप्रज्ञतानुसारिथीराधवेन्द्रहृतः—‘अर्थसंग्रहः’ इत्येताभिर्न्यायानि सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतानाशरीकाश्च स्थूलाशरीरु-दिता, उद्गा मा ष्टयिपठेति । मू० ह. १०-०-० ०-१२-०
- ३ उत्तरगीता **Uttara-Geeta with Gaudapadiya commentary** गौडपादीनदी-पिकायव्याख्यायुता भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्याणां परमगुरुभिः श्रीशुक्राचार्याणां च त्रिभैः श्रीगौ-डपादाचार्यैः प्रणीतेन व्याख्येयेतादृशकथनमलमत्सा महिमानमवगमयितुम् । मूयम् ह. ... ०-३-० ०-०-६
- ४ श्रीमद्दाल्मीकिरामायणम् । **Valmiki Ramayana with 3 well-known commentaries** सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन यद्देन्दुशेखरादिनायानिबन्धप्रणेता श्रीनतागिरिभट्टेन स्व-शिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शुद्धवेत्पुरासीशस्य वीरभगेः श्रीरामराजस्य नाम्ना प्रणीतया रामायण-तिलकारयया टीकया, पण्डितश्रीवशीषर-शिवसदायाम्या प्रणीतया रामायणशिरोमण्या-रयया टीकया, श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूपणाख्यया टीकया च सहितम् । चतुर्णां विमज्य वदम् । पृ. सं. ३०६३ ३०-०-० ३-६-०
- बालकाण्डम् । **Bal Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेत्म् । मूयम् ह. ३-०-० ०-५-०
- अयोध्याकाण्डम् । **Ayodhya Kand** कर्बनिर्दिष्टटीकानयोपेत्म् । मू० ह. ५-०-० ०-७-०
- अरण्यकाण्डम् । **Aranya Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेत्म् । मू० ह. २-१२-० ०-४-०
- किष्किन्धाकाण्डम् । **Kishkindha Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकानयो-पेत्म् । मू० ह. २-१०-० ०-४-०
- सुन्दरकाण्डम् । **Sunder Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेत्म् । मू० ह. ३-०-० ०-४-०
- युद्धकाण्डम् । **YuddhaKand** उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेत्म् । मू० ह. ६-०-० ०-६-०
- उत्तरकाण्डम् । **UttaraKand** उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेत्म् । मू० ह. ६-०-० ०-६-०
- ५ स्तोत्रमुक्ताहारः—**Stotra-Muktavar** containing 256 stotras अस्मिन् २५६ स्तोत्राणि सङ्गृहीतानि । यद्यपि सन्ति मूरीणि स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि मूरीभिलसयापि न तेष्विपता स्तोत्ररत्नानां समूहः । अस्माभिः पूर्वममुद्रितानां स्तोत्राणां पुस्तकानि कात्यादिशेनेभ्यो भूयसा प्रयात्तेन द्रविणव्ययेन च समासाय तेष्वन्य प्रसादपुण्यमुचानि स्तोत्राणि सङ्कल्य सद्योच्य च तानि भाषिक-जनानां हृतेऽत्र समावेशितानि तदाशासन्धे धर्मावन्तो जनाः सङ्कलियन्ति प्रन्नमस्ताकममु-निनि । मूयम् ह. ०-१२-० ०-२-०
- ६ स्तोत्रमुक्ताहारः—**Stotra-Muktavar** 2nd part containing 159 stotras द्वितीयो भागः । स्तोत्रसंख्या २५७-४१६ मूयम् ह. ०-१२-० ०-२-०
- ७ संस्कारमयुक्ताः—**Samskar Mayukha** मीमांसकनीलकण्ठमस्तुतवाकरमङ्कतः । अत्र संस्काराणां स्वरूप कालः इतिकर्तव्यता वर्णनार्थं आधुन्यमार्थां वितरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसर निरूपिताः । मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसमावनास्थलेषु क्रमेण पर्यावसन्नप्रदर्शनेनमीना-सकामिनतन्यायानुसर्णेन च व्याख्यातानि । अन्ते कार्तीयसुनानुसारिप्रयोगाश्च दत्ताः । पूर्व वाटण-स्यादिषु मुद्रितोऽन्यं वर्णवद्वाक्यधराविरयंनानादिशेषप्रसुरतवाज्यविभक्तविरतवा च मृश दुर्बोथो

- विपरीतबोधकरधासीत् । अस्मानिस्तु प्रत्यकृतेषु पुनः शोधितस्य वर्धितस्य चास्य प्रत्यस्य पुस्तक-
मासाद्य विपवाद्य प्रविभग्य शोधने च महान्तपायासमायास्य सुदितः । मू. छ. ... ०-१२-० ०-१-०
- ८ आचारमयूखः—**Acharya Mayukha** नीलकण्ठमहृत प्रातःस्मरणादिशयानान्तास्यादि-
क्रियाकलापस्य निरूपणस्यो प्रत्यः । मूल्यम् छ. ... ०-८-० ०-१-०
- ९ समयमयूखः—**Samaya Mayukha** नीलकण्ठमहृतः विहितप्रमाणं कालस्य निर्णायकम् । मू. छ. १-४-० ०-१-०
- १० श्राद्धमयूखः—**Shraddha Mayukha** नीलकण्ठमहृत ... १-४-० ०-१-०
- ११ नीतिमयूखः—**Niti Mayukha** in the press
- १२ व्यवहारमयूखः—**Vyavahar Mayukha** in the press
- १३ मनुस्मृतिः—कुल्लुकमहृतटीकया **Manu Smriti** with a commentary by
Kulluka Bhatta प्रथान्तरेषु मनुनामोलिखितरिदानीन्तनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानैः श्लोकैः,
पद्यानां वर्णानुक्रमकोशेन, विषयानुक्रमेण च सहिता सूत्रभेदिकया सशोधिता च । मू. छ. ... १-८-० ०-३-०
- १४ विदुरनीतिः—**Vidura-Niti** with a commentary सकृत्टीकोपेता नीतिसा-
क्षाभ्यासिना विचारिणामतीवोपयोगिनी । मू. छ. ०-४-० ०-१-०
- १५ वेदान्तरहस्यम्—**Vedanta Rahasya** वेदान्तवागीशमहाचार्यविरचितम् । अत्राद्वै-
तमतसिद्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषासति सरला श्रौढा च । मूल्यम् छ. ... ०-१-० ०-६-०
- १६ विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—**Vishisht Advaita-Mata-Vijaya-
Vada** नरहरिप्रणितकृतः । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परंपरामाक्षेपाभिराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिपदा
तात्पर्यं व्यवस्थापितम् । मू. छ. ०-१-० ०-६-०
- १७ रघुवंशमहाकाव्यम्—**Raghuvamsha** of Kalidas with Mallinatha's
commentary श्रीकालिदासकृतम् मणिनाथकृतसर्गोपनिष्याख्यटीकासहितम् । मू. छ. ... ०-१०-० ०-३-०
- १८ रघुवंशमहाकाव्यं—**Only First Five Sargas** of the same with a commentary
by Mallinatha मणिनाथकृतटीकोपेतम् । सर्गा. १-५ मूल्यम् छ. ... ०-४-० ०-१-०
- १९ कुमारसंभव महाकाव्यम्—**Kumar Sambhav** of Kalidas with 3 known
commentaries कविबन्धुश्रीकालिदासविरचितमिदं सप्तमसर्गपर्यन्तं मणिनाथकृतसंज्ञोपनिष्या चा
रिच्यवर्धनकृतशिरोमुद्रितैर्पिण्या च सवलितं, तत आसमासि सीतारामकृतसंज्ञोपनिष्याऽलंकृतं
मुल्लितैरायसाक्षरैरेदितमतीव दर्शनीयमस्ति । मू. छ. १-४-० ०-२-०
- २० कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—**Karikavalee with Siddhanta
Muktavali** and other notes न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्व्युत्पत्सुना कृते प्रणीतेपुष्करगण-
न्येषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्रामिता कारिकावली मूर्धाभिषिक्तस्य न विदुषा वैमत्यं क्तिु तत्र
दीर्घतिलकपुस्तकाया विवेकसरण्या संक्षेपतः सूत्रमतमानामर्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति
नव्यादृष्टान्ताः, इति तेषामुपकारायाम्मामि प्रायः सर्वेषु विषयस्थलेष्वतिविस्तृता सरला सुबोधां
च टिप्पणीं पण्डितजीवरामदासिभिः कारयित्वा तथा गह्वरेषु सुचिक्रणेषु पत्रेषु रघुसाक्षरैर्मु-
द्रिता । साधेशतान्यधिकपत्रपुस्तकमपीमा सर्वैर्बालम्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः । मू. छ. ... ०-४-० ०-१-०
- २१ वैशेषिकदर्शनम्—**Vaisheshika Darshana** with several commen-
taries श्रीशंकरमिश्रकृत—वैशेषिकसूत्रोपस्कार—जयनारायणतर्कप्रधानमहाचार्यप्रणीत—
विद्युति—चन्द्रकान्तमहाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् । मू. छ. २-०-० ०-३-०
- २२ यादार्थसंग्रहः (प्रथमो भाग)—**Vadartha Sangraha** First Part अत्र
शेषटिप्पण्युक्तं श्लोकेष्वनिरूपणं, धीटिप्पण्यौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकस-
हावादः, वाक्यवादः, हरियशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः एकलिताः । पण्डितानां
श्रौष्ट्यदात्राणां च बहुतमुपकारकः । मू. छ. ०-६-० ०-०-६
- २३ यादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भाग)—**Vadartha-Sangraha** Second Part अत्र
भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृत पदुत्तरविशेषणम्, जयराममहाचार्यकृतः कारकवादः समाप्तवादश्च,
एककारवाद्येति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. छ. ०-६-० ०-०-६
- २४ यादार्थसंग्रहः (तृतीयो भाग)—**Vadartha-Sangraha** Third Part अत्र
शृण्णाचार्यकृत 'यादृष्टोपाकरणं' मौनिश्रीकृत 'लघुयिमत्तयर्थनिर्णयः' समकिशोरकृता—
'शाब्दबोधप्रसादिका' धेति साहित्यज्ञानं प्रयोः ग्रन्थाः सन्ति । मू. छ. ०-६-० ०-१-०

- २५ न्यायविन्दुः—Nyayabindu with a commentary by Vaidyanatha पूर्व-
मीमांसायाः अधिकरणार्थप्रसंगिकः प्रत्यः । तन्मनुष्याद्यन्तवैयनायकृतः । टिप्पनीसहितः । मू. ६.... १-४-० ०-२-०
- २६ महाभागवतम्—Maha Bhagavata Devi Puran देवीपुराणम् । धर्मिन्
भगवत्या ब्रह्मसूत्रपिन्या महाकाव्या दशायणी—गता—पार्वती—श्रीहृत्तेयवनाचरतुष्टय-
रितानि, महाकाव्या मूलस्थान च प्रधानतयोरवर्णितानि । प्रसङ्गादात्मचरित स्कन्दचरित पाण्डवचरित
गणेशोत्पत्तिगङ्गावतरण भगवतीगीता कलितासहस्रनाम शिवसहस्रनामादयश्च विषया निष्पिप्ता ।
सार्धपञ्चसाहस्री सहितेयम् । मू. ६. २-०-० ०-३-०
- २७ तैत्तिरीयोपनिषत्—Taittiriya-Upanishat with Bhashya of Shri
Shankaracharya and a commentary by Anandgiri श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभा-
ष्येगानन्दगिरिहृतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च सहिता । मूल्यम् ६. १-०-० ०-२-०
- २८ दशरूपकम्—Dasha Rupaka with commentaries नाट्यशास्त्र धनञ्जयविर-
चितमन्त्रोक्तसहित पञ्चनदीयगण्डितुदर्शनाचार्यप्रणीतप्रभाष्यव्याख्यासहित च । मू. ६. ... १-०-० ०-२-०
- २९ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—Brahma Sutra Vritti शब्दतन्त्रश्री । भगवत्पाद (आशुदाकराचार्य)
सिष्यकृता । मूल्यम् ६. ०-१२-० ०-७-०
- ३० चन्द्रालोकः—Chandraloka with a commentary श्रीश्रीशुक्लरंजयदेवकविविरचि-
तोऽन्यकप्रत्यः । पायणगुणेश्वरवचनाय (बाळमङ्गल) विरचितरमाख्यज्यात्र्यासहितः । मूल्यम् ६. ... ०-६-० ०-१-०
- ३१ श्रीमहाभारतविराटपर्व—Mahabharata-Virata Parva with eight
commentaries नीलकण्ठकृतभारतभावदीप—अर्जुननिश्रुतदीपिका—चतुर्भुजनिश्रुतप्रकाश—
सर्वज्ञानारायणकृतभारतार्थप्रकाश—विमलबोमकृत दुर्घटार्थप्रकाशिनी—रामकृतकृत्यविरोधार्थ-
मञ्जरी—विपमपद्मवियरण—वादिगजतीर्थनिरचितलक्ष्मणैत्यष्टीकोषेत विदुलपाठभेदसहित
च । मू. ६. ३-६-० ०-६-०
- ३२ श्रीमहाभारत उद्योगपर्व—Udyoga Parva with five commentaries
६-६-० ०-१०-०
- ३३ चम्पुभारतम्—Champur Bharata with a commentary by Narayanasuri
श्रीकण्ठेश्वरकृतभारतयुगलसूरिविरचितटीकासहितम् । मू. ६. २-०-० ०-३-०
- ३४ उपदेशसाहस्री—Upadeshasahasri of Shri Shankaracharya with a
commentary श्रीमच्छंकराचार्यकृता रामतीर्थकृतपद्मोजनिकाटीकासहिता । विषयानुक्रमणिका,
श्लोकानुक्रमणिका, श्लोकसंग्रहसहित, अनोदाहृतप्रन्थान्तरस्यवाक्यानुक्रमणिका, शुद्धि-
वृद्धिर्था च सहिता । मू. ६. १-६-० ०-२-०
- ३५ पारस्करगृह्यसूत्रम्—Paraskar Grihya-Sutra with numerous Bha-
shyas some of which were either not published or unavailable, as well
as Sutras etc. शोकवर्षापाठ्याय—नरराम—हरिहर—गदाधर—विश्वनाथप्रणीत—मोक्षपञ्चकमन-
कृतम्—कामदेवमाध्यमसहितवायादिप्रतिष्ठाकण्डिका—शौचसूत्र—हरिहरभाष्योपेतज्ञानसूत्र—कर्म—गदा-
धरकृतभाष्य—हृष्यनिश्रुतश्राद्धकाण्डकोषेतप्राद्वसूत्र—मोजनसूत्ररूपपरिशिष्टसहित च मू. ६. ... ६-६-० ०-६-०
- ३६ कुट्टिनीमतम्—Kuttini Mata with a commentary (in the press) ...
- ३७ नागरसर्वस्वम्—Nagar Sarvswam (in the press)
- ३८ जैमिनीन्यायमालाविस्तरः—Jaimini Nyaya Mala (in the press)

हिन्दी—HINDI

- ३९ चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Hindi) (First Part) (वेदान्तज्ञानका मुक्तप्रत्य)
प्रथम भाग. यह वह प्रत्य है कि, जो नितान्त निर्रान्त वेदान्त सिद्धान्तका एकांत प्रतिपादक
“ चन्द्रकान्त ” मणि कश्यप प्रान्तके प्रसिद्ध साप्ताहिक ‘गुजराती’ पत्रके मुख्य-आद्य संपादक
गुजराती भाषाके उक्तिव्यात लेखक, अनेक प्रत्येके निमाता देशमत्तपुराण, साराभारतविवेकप्रबोध,
वेद्यकुलमूषण श्रीमान् शेठ इच्छाराम सूर्यराम देसाईके शुद्ध हृदयमें दैदीप्यमान प्रबोधरत्न-
माण्डजागरका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है. किं रु. २-६-० ०-४-०
- ४० चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Hindi) 2nd part ३-०-० ०-५-०
- ४१ चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Hindi) 3rd part in the press
- ४२ युक्तिप्रकाश—Yukti Prakasha (Hindi) विचारसागरका कर्ता साधु श्रीनिधर-

दासजीने किया हुआ यह ग्रन्थ हिन्दुस्तानी भाषामें है. इसमें वेदान्तके ३५ सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे सिद्ध किये गये हैं. निधलदासकी वाणी सब जिज्ञासुलोकोको ज्ञात होनेसे विशेष निरूपणकी कुछ जरूरत है नहीं. और जिज्ञासुलोकोको ये ग्रन्थ बहुत उपयुक्त है. पत्नी जितद और अच्छा कामज. मूल्य रु. १-०-० ०-३-०

मराठी—MARATHI

४३ चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Marathi) या सुप्रसिद्ध गुजराती पुस्तकाच्या गुजराती भाषेमध्यें आजपर्यंत आठ आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्या आहेत. आणि हिन्दीभाषा जाणणारे रसिकलोक याच्या प्रथम भागाचा रसास्वाद घेत असून दुसऱ्या भागाचा आस्वाद घेण्याकरितां अत्यंत उत्सुक झाले आहेत. हा ग्रन्थ "गुजराती" साप्ताहिकाचे प्रसिद्ध सद्गत तंत्री इच्छाराम सूर्यराम देसाई यांनी लिहिलेला आहे. असा या ग्रन्थाचे मराठी भाषा जाणणाऱ्या मुमुक्षुजनाकरितां रा. रा. एस्. भार. यात्रेकर यांनी मराठी भाषान्तर केलें असून त्यांत टिकटिकर्णो मूळग्रन्थाचा अनुसहज प्रमाणरूप असलेली सत्पुरुषांचीं वचनें देऊन या पुस्तकाची योग्यता व उपयुक्तता वृद्धिगत केली आहे. या पुस्तकाच्या वाचनानें हिन्दी व गुजराती लोकांच्या जीवनकर्मोत फारच सुधारणा झाली आहे. सरळ व सुबोध उपदेश, गोष्टी याच्या द्वारानें वेदान्तशास्त्र, ज्ञान, कर्म, व भक्तिमार्ग यांच्या प्राप्तीला याशिवाय दुसरा योग्य असा अथ मराठी भाषेमध्यें काचितच मिळेल. विंमत रु. ३-०-० ०-४-०

४४ चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Marathi) 2nd part in the press ...

'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतिः ।
कोट सकेल सामुनिर्विडग-मुंघर्ष.

हमारा गुजराती पुस्तकके सचीके लिये पत्र भेजना.